

Наукове Товариство імени Шевченка
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Серія MOVapro

**МОВОЗНАВЧА КОМІСІЯ НТШ.
З ІСТОРІЇ ЛЮДЕЙ ТА ІДЕЙ**

Монографія

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2023

УДК 061.22:811.161.2
М 74

Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей / відп. ред. Ганна Дидик-Меуш; Наукове товариство імени Шевченка; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 918 с.

Колективна монографія присвячена 150-річчю Наукового товариства імени Шевченка. У томі зібрано дослідження сучасних мовознавців із різних галузей: історії мови та історії мовознавства, граматики і правопису, лексикології і лексикографії, ономастики і словотвору, текстології і текстології, діалектології і соціолінгвістики, лінгводидактики і термінології. Такий матеріал повноцінно репрезентує як значний науковий здобуток членів Мовознавчої комісії НТШ, так і мовознавство загалом – в Україні та поза нею.

Для фахівців, гуманітаріїв і всіх, кого цікавить сучасне мовознавство в різних його аспектах.

Рецензенти:

Масенко Л. Т., д-р філол. наук, професор катедри української мови НУ «Києво-Могилянська академія» (Київ)

Грещук В. В., д-р філол. наук, завідувач катедри української мови Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (Івано-Франківськ)

Якубовська-Кравчик К., Phd, ад'юнкт, в.о. керівника катедри україністики Варшавського університету (Варшава)

Рекомендувала до друку

Вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 26.10.2023 р.)

ISBN 978-966-941-889-0

© Колектив авторів, 2023

© Наукове товариство ім. Шевченка, 2023

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича, 2023

ЗМІСТ

Вітальне слово голови НТШ. Мовознавча комісія НТШ для української науки <i>Роман Кушнір</i>	7
Слово відповідального редактора <i>Ганна Дидик-Меуш</i>	9

ЧАСТИНА 1. ІСТОРІЯ МОВИ

Розділ 1. Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір <i>Лідія Гнатюк</i>	17
Розділ 2. Українське літописання XVII століття крізь призму етномовної свідомости <i>Ірина Фаріон</i>	33
Розділ 3. Жанр учительних Євангелій у мовотворчому контексті XVI–XVII століть: синтез сакрального і народного <i>Уляна Добосевич</i>	57
Розділ 4. Описи замків як джерело «Словника української мови XVI – першої половини XVII століть» <i>Юрій Осінчук</i>	79
Розділ 5. Westrussisch-großrussischer Sprachkontakt im 15. Jahrhundert <i>András Zoltán</i>	99
Розділ 6. Лексикон щоденникових записів Миколи Ханенка <i>Василь Денисюк</i>	113
Розділ 7. Маєткове господарство і його найменування в пам'ятках української мови XVI–XVIII століть <i>Олена Слободзяник</i>	137
Розділ 8. «Словник української мови XVI – першої половини XVII століть»: що передувало його появі за роки діяльності НТШ <i>Ганна Дидик-Меуш</i>	149
Розділ 9. Українська історична лексикографія: становлення і розвиток <i>Ганна Войтів, Ольга Кровицька</i>	161
Розділ 10. Стійкі словосполучення в історичних словниках української мови <i>Ірина Черевко</i>	176

ЧАСТИНА 2. ОНОМАСТИКА. СЛОВОТВІР

- Розділ 1.** Відантропонімі астіоніми України
в аспекті лінгвокультурологічного портретування
Віра Котович 185
- Розділ 2.** Власні назви як результат словотвірної продуктивності
іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази
при ономатизації / трансономатизації
Ірина Кузьма 203
- Розділ 3.** Українська антропонімія XVII століття
в маловідомому турецькому історичному джерелі. II
Зоряна Купчинська 221
- Розділ 4.** Identyfikacja dynastii książęcych w Ukrainie
w źródłach XVII–XVIII wieku
Irena Mytnik 243

ЧАСТИНА 3. ГРАМАТИКА

- Розділ 1.** Морфологія в історії академічної лінгвоукраїністики:
ідеї та здобутки
Катерина Городенська 253
- Розділ 2.** Локатив у структурі речення: особливості
реченневого моделювання.
Анатолій Загнітко 275
- Розділ 3.** Степан Смаль-Стоцький
і його граматична концепція: дієслово
Ольга Заневич 291
- Розділ 4.** Прийменник в історії українського мовознавства
Ольга Гайда 312
- Розділ 5.** Про одну питому морфологічну форму української мови
Лариса Колібаба 329
- Розділ 6.** Динаміка норм дієслівного керування
в сучасній українській літературній мові
Валентина Фурса 345

ЧАСТИНА 4. ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ

- Розділ 1.** Щодо спадщини «харківського правопису» 1928 року
в «Українському правописі» 2019 року
Міхаель Мозер 363

Розділ 2. Мовознавчі праці Михайла Возняка: питання популяризації української мови та її правописної уніфікації в XIX – першій третині XX століття <i>Галина Тимошик</i>	425
--	-----

ЧАСТИНА 5. МОВА І СУСПІЛЬСТВО. ТЕКСТ. КОНТЕКСТ

Розділ 1. Наука і/як лектура: трансформація ідей та парадигм у середовищі НТШ XIX – початку XXI століть <i>Роман Голик</i>	477
Розділ 2. Лінгвопрагматичні аспекти розповідей очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років <i>Флорій Бацевич</i>	513
Розділ 3. Українська мова у вирі суспільних подій кінця XX – початку XXI століття: нові ресурси мовомислення <i>Євгенія Карпиловська</i>	527
Розділ 4. Мова і російсько-українська війна. Словник «Позивні, або лексика української повсякденности 2022 року» <i>Галина Мацюк</i>	543
Розділ 5. Лінгвостилістичні особливості президентської інавгураційної промови <i>Світлана Романюк</i>	573
Розділ 6. Архетип КОЛО та його вербальні символи <i>Оксана Сімович</i>	587
Розділ 7. Літургійний текст як жанрова форма комунікації із трансцендентним <i>Наталія Пуряєва</i>	611
Розділ 8. Андрей Шептицький: Слово Боже словом українським (мовні тактики пастирських послань) <i>Оксана Зелінська</i>	621
Розділ 9. Лінгвістика в системі цінностей Івана Франка <i>Олександра Сербенська</i>	639
Розділ 10. Лексико-семантичні маркери мови українців Галичини (за повістю Петра Франка «Іван Франко») <i>Зоряна Мацюк, Леся Кирилович</i>	656
Розділ 11. На перехресті лексикографії і лінгводидактики: до визначення жанру розмовника <i>Олександра Антонів</i>	673

Розділ 12. Acquisition of Socio-pragmatic Competence in the Ukrainian Study Abroad Context: Discovering Language and Cultural Norms <i>Alla Nedashkivska</i>	683
Розділ 13. Українські вчені-термінологи – члени НТШ <i>Ірина Кочан</i>	700
Розділ 14. Питання української мови в науковому доробку угорських мовознавців <i>Єлизавета Барань</i>	717

ЧАСТИНА 6. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Розділ 1. Z metodologii badań gwar na terytorium bilingwialnym (na przykładzie południowego Podlasia) <i>Feliks Czyżewski</i>	739
Розділ 2. Концепти ВЕРХ / НИЗ у системі координат діалектної картини світу <i>Тетяна Ястремська</i>	761
Розділ 3. Oralność gwar a ich ewolucja <i>Jerzy Sierociuk</i>	783
Розділ 4. Матеріальні елементи надсянського весільного обряду: етнолінгвістичний контекст <i>Леся Хомчак</i>	793
Розділ 5. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації. II <i>Наталія Хібеба</i>	831
Розділ 6. Фразеологізми родильної обрядовості у східноподільських говірках <i>Тетяна Тищенко</i>	873
Розділ 7. Лемківські архітектурні назви: семантика, походження, паралелі <i>Мирослава Гнатюк, Надія Пащикова</i>	893
Розділ 8. Мова Львова як урбаністичний лінгвофеномен <i>Галина Сікора</i>	907

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО. МОВОЗНАВЧА КОМІСІЯ НТШ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ

Роман КУШНІР

Наукове товариство імени Шевченка (спочатку Товариство імени Шевченка) гуртувало й надалі гуртує науковців в Україні та поза нею довкола ідеї української державности, науки й культури. Упродовж десятиліть Філологічна секція НТШ та комісії у її складі – сьогодні це Мовознавча комісія, Літературознавча комісія, Комісія всесвітньої літератури ім. М. Лукаша та Комісія бібліографії і книгознавства – спрямовували роботу в різних царинах, зокрема мови, літератури, книговидання, українознавства загалом.

Початкове гасло – «вспомогати розвою руської словесности» – максимально повно реалізували знані і менш відомі члени Мовознавчої комісії НТШ – товариства, яке працювало, попри «різні фази, а то й перипетії свого розвитку, залежно від політичних, культурних і економічних обставин, що сталися на довгому шляху його існування» (так писав Василь Лев у 1976 р. з нагоди 100-річчя НТШ).

Філологічним справам віддав Іван Франко десять своїх найкращих років (1898–1907). Історії Мовознавчої комісії неможливо уявити без подвижницької праці О. Огоновського та І. Свенціцького, І. Панькевича та С. Смаль-Стоцького, К. Кисілевського та І. Огієнка, А. Кримського та Є. Тимченка, Р. Смаль-Стоцького та О. Колесси, П. Коваліва та О. Горбача, І. Зілинського та В. Гнатюка, З. Кузеля та Ю. Швелєвова, К. Студинського та М. Возняка, В. Сімовича та Я. Рудницького і багатьох інших. Термінологію української мови розвивали, окрім філологів, також учені, що стали світочами в царині природничих наук (І. Верхратський), фізики (І. Пулуй), хімії (І. Горбачевський), географії (С. Рудницький) та ін.

Зазнавши переслідувань, а то й терору, у час советського режиму, НТШ не занепало, а навпаки – збереглося завдяки діяльності Товариства поза межами радянської України. З новою силою питання мови зазвучало після відродження НТШ і завдяки активній віднові роботи Мовознавчої комісії, яку очолила Уляна Єдлінська, згодом – Наталя Хобзей.

Сьогодні Мовознавча комісія НТШ об'єднує науковців різних інституцій, із різних міст і містечок по всіх регіонах України. Поле їх зацікавлень вражає: історія мови та сучасна мова, теорія та дидактика, ономастика та діалектологія, етнолінгвістика та лінгвогеографія, лінгвокраїнознавство та лінгвокультурологія, стилістика та термінологія, словникарство та словотвір, корпусна лінгвіс-

тика та лінгвістика тексту, граматики та правопис. На всі виклики сьогодення відповідають мовознавці – члени НТШ: робота зі студентством чи вишкіл чиновників, виступи на високого рівня міжнародних наукових зустрічах чи науково-популярні лекції, промови на засіданнях Верховного Суду чи дописи в соціальних мережах.

Сьогодні, як завжди було впродовж 150-річної історії НТШ, українська мова є домінантою його діяльності та державотворчим началом України, а Мовознавча комісія – осердям Наукового товариства імені Шевченка.

СЛОВО ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА

Ганна ДИДИК-МЕУШ

Серед численних томів наукових і науково-популярних праць, що їх видає НТШ упродовж 150-літньої своєї діяльності, особливе місце належить ювілейним збірникам – спеціальним виданням із нагоди «круглої дати» чи на пошану визначних нтшівців або на спомин про них¹. Уже другий том «Записок Наукового товариства імени Шевченка» присвячено «незабутній пам'яті доктора Уляна Целевича»², а наступний – третій – «незабутній пам'яті воскресителя Галицької Руси Маркіяна Шашкевича з нагоди 50-літніх роковин его смерті і перенесення его мощей з Новосілок Ліських на кладовище личаківське у Львові»³.

Спеціальні томи «Записок...» виходили у світ до тієї чи тієї річниці заснування Наукового товариства імени Шевченка, «найстарішої всеукраїнської наукової інституції»⁴, «найпотужнішої української організації, діяльність якої пронизувала всі ланки українського наукового, суспільного та культурного життя»⁵.

Бібліофіли стверджують, що з філологічних видань вирізняється «Ювілейний збірник Наукового товариства імени Шевченка у Львові в п'ятидесятиліття основання (1873–1923)»⁶. Сімнадцять учених з України та з-поза її меж увійшли до авторського колективу: знані філологи-славісти Їржі Полівка (Jeří Polivka)⁷, Олександр Брікнер (Aleksander Brückner)⁸, Ян Лось (Jan Łoś)⁹,

1 Дет. див.: Бібліографія Записок Наукового товариства імени Шевченка. Томи I–CCXL (1892–2000) / укл. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів, 2003. 739 с.

2 Записки Наукового товариства імени Шевченка / впор О. Барвіньський. Львів, 1893. С. 3.

3 Записки Наукового товариства імени Шевченка / впор О. Барвіньський. Львів, 1894. С. 2 (ненум.)

4 Кубійович В. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. С. 8. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Naukove_Tovarystvo_im_Shevchenka_u_19391952_pp.pdf

5 Когут С. Михайло Рудницький і Наукове товариство імені Шевченка: до історії академічних і неакадемічних стосунків. *Слово і час*, 2020. № 4 (720). С. 32.

6 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1925. Т. CXLI–CXLIII: Праці фільологічної секції. Ювілейний збірник Наукового товариства імени Шевченка у Львові в п'ятидесятиліття основання (1873–1923) / під ред. К. Студинського (далі в тексті – Ювілейний збірник).

7 Polivka J. Slovenská pohádka o dvanácti měsíčkách a její paralely. *Ювілейний збірник...* С. 1–24.

8 Brückner A. Rozdział z «Nestora». *Ювілейний збірник...* С. 1–15.

9 Łoś J. Na marginesie «Rozmowy mistrza ze śmierci». *Ювілейний збірник...* С. 1–14.

Степан Смаль-Стоцький¹⁰, Іван Огієнко¹¹, Іларіон Свенціцький¹², Євген Тимченко¹³, Іван Панькевич¹⁴, Кирило Студинський¹⁵, Іван Зілінський¹⁶, Володимир Перетц¹⁷, а також Михайло Грушевський¹⁸, Олександр Колесса¹⁹, Сергій Єфремов²⁰, Олександр Барвінський²¹, Іван Брик²².

1923 рік. «Ювілейний збірник» до 50-річчя НТШ відкриває велика «програмна» стаття Яна Бодуена де Куртене (Jan Baudouin de Courtenay)²³. Зверну увагу на передісторію написання цього тексту. На початку статті Я. Бодуен де Куртене пояснює читачеві, ніби просячи вибачення, що писатиме до такого поважного видання, користаючи тільки з ремінісценцій «своєї праці, яку провадив цільово і систематично», бо не має змоги скористатися власними матеріялами, що їх збирав упродовж життя: «На жаль, усі мої наукові матеріяли, разом із мою бібліотекою [...] залишені в Петербурзі і там або знищені, або привласнені різними “товарищами” і “братями-славянами”, які в такий спосіб винагородили мене за те, що я майже все життя працював в росії, для російської молоді, для російської освіти, для науки в росії і для російського суспільства»²⁴. Дослідник оглядово порушив низку важливих і сьогодні питань української мови та її очевидної окремішности; впливу мовних і позамовних чинників; взаємин української мови з польською, російською та білоруською; питання народного мовлення як основи української мови; церковнослов'янщини і її місця в російській та українській мовах; українських говірок та суміжних із ними говорів тощо.

Бодуен де Куртене особливо наголошує на позамовних чинниках та розуміє їхній вплив на історію розвитку української мови, незмінно перебуваючи на проукраїнській позиції:

10 Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про семью словянських мов і їх взаємне споріднення. *Ювілейний збірник...* С. 1–42.

11 Огієнко І. Початок друкарства в Уневі. *Ювілейний збірник...* С. 1–20.

12 Свенціцький І. Образ міжнародного походу колядної словесности. *Ювілейний збірник...* С. 1–10.

13 Тимченко Е. Льокатив речівниковий в українській мові. *Ювілейний збірник...* С. 1–17.

14 Панкевич І. Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах. *Ювілейний збірник...* С. 1–5.

15 Студинський К. «Ав

16 Зілінський І. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів. *Ювілейний збірник...* С. 1–19.

17 Перетц В. Ще раз дума про Олексія Поповича. *Ювілейний збірник...* С. 1–6.

18 Грушевський М. Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українськiм життiю і творчостi як проблема дослiду. *Ювілейний збірник...* С. 1–13.

19 Колесса О. Ужгородський «Полуставь» у пергамінівiй рукописi XIV в. *Ювілейний збірник...* С. 1–59.

20 Єфремов С. Скворода на тлі сучасности. *Ювілейний збірник...* С. 1–10.

21 Барвінський О. Заснованне катедри історії України в львівському університеті. *Ювілейний збірник...* С. 1–18.

22 Брик І. Йосиф Добровський і українознавство. *Ювілейний збірник...* С. 1–35.

23 Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrębności “Ukrainy” pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym. *Ювілейний збірник*. Львів, 1925. С. 1–19 [переклад українською цит. фрагмента – Дидик-Меуш Г.]. Тут і далі всі власні назви у статті Я. Бодуена де Куртене написано відповідно до загальних правописних засад пропонованої монографії.

24 Там само.

«Якщо німці в Німеччині, в Австрії, у Швейцарії та в Росії, попри політичні кордони, але з огляду на спільну мову і спільну писемність становили єдину спільність культурну, якщо належність до різних держав не стає на заваді порозумінню за допомогою спільної мови і культурних контактів англійців та американців, французів у Франції, Швейцарії та Бельгії, іспанців в Іспанії і Південній Америці, португальців у Португалії і Бразилії, якщо поляки, розділені кількома державами, становили будь-що-будь один народ у культурній площині, якщо румуни в Румунії, в Росії, в Австрії та Угорщині не переставали бути одним народом, то чому українці не могли би становити одного народу і розвиватися спільно без перешкоди, попри належність до кількох держав»²⁵.

Автор, однак, не обмежується екскурсами в минуле і доволі сміливо прогнозує ситуацію на геополітичній карті Європи, свідком якої він є: «Здається, що сучасна росія, існуючи під назвою срср, хотіла би створити для України такий Ріємонт, із прихованою мрією [...] поглинути всі українські землі»²⁶. Водночас сподівається, що настане такий історичний момент, коли навіть справа окремішнього існування як держави «буде вирішена полюбовно, без крові, без нищення культурного надбання, для цього достатньо доброї волі і взаємної згоди зацікавлених сторін»²⁷. «Сьогодні цього не спостерігаємо [...]. Маймо надію», – такими словами закінчив свою студію Бодуен де Куртене в січні 1924 року.

2023 рік.

Сто років потому. В Україні іде десятий рік російсько-української війни, і другий рік – повномасштабного вторгнення ворога. Для українських науковців нагальним є вирішення питань своєї безпеки і безпеки своєї родини, надійного даху над головою і коштів на прожиття, гарантованої роботи і можливості вчитися, удосконалюватися.

Саме за таких умов сьогодні діє Мовознавча комісія НТШ – чисельна спільнота однодумців, потужна насамперед широким спектром своїх наукових зацікавлень та здобутків. Мовознавці активні й незамінні на різних рівнях суспільної праці: наукові інституції, вища школа, коледжі та ліцеї, фахові комісії при міністерствах, наукові виступи за кордоном.

Шість основних напрямів, у яких працюють члени Мовознавчої комісії, відображені у студіях, що сформуvalи шість частин цієї великої монографії. *Історія мови* є стрижнем досліджень Лідії Гнатюк, Ірини Фаріон, Андраша Золтана, Ганни Войтів, Ольги Кровицької, Уляни Добосевич, Ганни Дидик-Мешуш, Василя Денисюка, Ірини Черевко, Юрія Осінчука, Олени Слободзяник. *Ономастика та словотвір* визначають специфіку праць Зоряни Купчинської,

---

25 Там само. С. 18.

26 Там само. С. 16.

27 Там само. С. 19.

Віри Котович, Ірени Митнік, Ірини Кузьми. *Грамматика* становить основу досліджень Катерини Городенської, Анатолія Загнітка, Лариси Колібаби, Ольги Заневич, Валентини Фурси, Ольги Гайди. *Правопис* та мовна норма реалізовані у студіях Міхаеля Мозера і Галини Тимошик. *Мова і суспільство* крізь призму тексту та контексту представлені в дослідженнях Романа Голика, Олександри Сербенської, Флорія Бацевича, Євгенії Карпіловської, Галини Мацюк, Світлани Романюк, Оксани Сімович, Наталії Пуряєвої, Оксани Зелінської, Зоряни Мацюк, Лесі Кирилович, Олександри Антонів, Алли Недашківської, Ірини Кочан і Єлизавети Барань. *Діалектологія* є базовою у працях Фелікса Чижевського, Єжи Сероцюка, Тетяни Ястремської, Лесі Хомчак, Наталі Хібеби, Тетяни Тищенко, Галини Сікори, Мирослави Гнатюк, Надії Пашкової.

Ювілейною монографією «Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей» сучасні лінгвісти засвідчують своє визнання 150-річної діяльності Наукового товариства імені Шевченка задля розвою української науки і культури в широкому світовому контексті, а також виявляють повагу та шану всім, хто, будучи членом Мовознавчої комісії, самовіддано трудився на ниві Мови і задля Мови навіть у найскладніші часи її буття.

ЧАСТИНА 1. ІСТОРІЯ МОВИ

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНЦІВ: ЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІР

Лідія ГНАТЮК

Історична пам'ять – важливий складник національної свідомості народу, необхідний для збереження духовних надбань попередніх поколінь, забезпечення їхнього зв'язку з кожною наступною генерацією, розуміння й осмислення нащадками картини світу їхніх предків у проекції на перспективи розвитку. Культура історичної пам'яті передбачає формування в індивіда, колективу чи соціуму об'єктивних і чітких уявлень про минуле в різних його аспектах. Історична пам'ять про мовне минуле значною мірою визначає індивідуальну, колективну й національну мовну свідомість, яка є органічним компонентом національної ідентичності. Зв'язок історичної пам'яті та мовної свідомості українців і досі залишається недостатньо висвітленим, хоча для українського суспільства XXI ст. актуальним є пошук відповідей на складні питання історичного буття українського народу та його мови.

Відомо, що втрата історичної пам'яті або її значна деформація здатна зміщувати суспільні орієнтири, породжувати масовий песимізм¹, почуття меншовартості. На жаль, частині українського суспільства властива «безісторична» свідомість, прикметною рисою якої є цілковита байдужість до історії свого народу й історії своєї мови.

Інша частина українців має хибні уявлення про процеси і явища мовно-історичного розвитку. Привертають увагу передусім три важливі аспекти цієї проблеми.

1. Дуже прикро і безвідповідально, що окремі автори наважуються пропагувати міфи про давність української мови, абсолютно дезінформуючи пересічного читача. Ось що ми можемо прочитати, наприклад, у книзі «Трипілля і українська мова» С. Губерначука, яка побачила світ уже на початку XXI ст.: «[...] українство ще й має ряд документальних підтверджень давності своєї мови – писемні пам'ятки, у яких зафіксована українська мова, починаючи від *писемних україномовних пам'яток в I тис. до н.е.* ² [виокремлено нами. – Л.Г.]. Філологи знають, що найдавніший слов'янський текст, написаний старослов'янською мовою, дійшов до нас із X ст. н.е. (інші старослов'янські тексти – з XI ст.), найдавніші давньоруські (давньоукраїнські) тексти датуються XI ст., а в I тис. до н.е. існувала праслов'янська мова (з якої походять усі слов'янські мови, зокрема й українська), яка розпалася на межі V–VI ст.

1 Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / авт.: Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко [та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ: ІПНЕНД, 2013. С. 13, 20.

2 Губерначук С. Трипілля й українська мова. Київ: Фенікс, 2005. С. 18.

У згаданій книзі читаємо й інші речі, які можуть викликати лише гірку посмішку: «[...] праці таких дослідників, як М. Красуський, [...] не залишають жодних сумнівів, що *праукраїнська мова була однією із материнських мов санскриту*»³. На жаль, таких прикладів багато, і не тільки в цитованому виданні, а й в інших книгах цього автора⁴.

У своїй праці «Древность малороссийского языка» (уперше опублікованій у 1880 р. в Одесі, у 1991 р. оприлюдненій у науково-популярному журналі «Індо-Європа») дослідник-сходознавець М. Красуський справді стверджував, що українська мова є старшою не лише за всі слов'янські, а й за санскрит⁵. Висловлена ідея набула поширення серед інтелектуалів, переважно нефілологів, у перші роки незалежності Української держави, проте й дотепер названа праця є популярною, про що свідчать сотні відповідних запитів у пошукових системах; до неї часто апелюють у дискусіях про давність української мови.

Звісно, ідея про те, що українська мова дуже давня, приваблює багатьох наших співвітчизників. Вони забувають (чи не розуміють), що і санскрит, і українська мова належать до індоєвропейської мовної сім'ї, що пояснює наявність лексичних паралелей. Відомий український мовознавець К. Тищенко закликає не сплутувати поняття «давність лексики української мови» та «давність української мови як системи». Лексика української мови може сягати, як переконливо довів лінгвіст, яких завгодно часових глибин, у тому числі й кількох тисяч років (такими є, наприклад, загальні назви *вино, говіти, горн, Господь, дуб, кобила, лівий, мана, могила, молот, олія, перст, сват, сом, щука, щур* та ін.; топоніми *Борзна, Ворскла, Псло, Ромни, Сквиря, Сож, Товмень* та ін.)⁶.

Проте лексика, як відомо, – це не вся система мови. Про оформлення певних ознак української мови як системи можна говорити не раніше кінця XI – середини XII ст., коли почали окреслюватися фонетичні й граматичні риси, якими вона відрізнялася від інших мов⁷.

До найдавніших фонетичних особливостей, властивих тільки українській мові, дослідники зараховують: а) сильний «ікавізм» (тобто наявність голосного [і] на місці колишнього звука, позначуваного літерою ѣ (*дід, ліс, літо, сіно*); б) наявність української фонемі /и/ < злиття давніх /і/ та /ы/ ; в) збереження м'якого (у тому числі й кінцевого) [ц'] (*кінець, молодець, палець*); г) твердість приголосного перед [є] із сильного [ь] (*день, тесь*)⁸.

3 Там само. С. 34.

4 Губерначук С. Прадавність української мови. Київ: Четверта хвиля, 2010.

5 Красуський М. Древность малороссийского языка. *Індо-Європа*, 1991. № 1. С. 9–10.

6 Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ: «Аквілон-Плюс», 2006. С. 10–11, 13.

7 Півторак Г.П. Етапи формування української мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: зб. наукових праць*. Київ, 2001. С. 10.

Див. також: Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. Київ: ПАТ «Віпол», 2014. С. 59–61.

8 Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 14–25.

Після занепаду зредукованих (XI–XII ст.) окреслилася тенденція до подовження [o], [e] в новозакритих складах і їх поступового переходу в [i], свідченням чого є пізніші форми *віз* < *возь*, *кінь* < *конь*, *стіл* < *столь*, *сім* < *семь* та ін. В.М. Мойсієнко дослідив, що вже в Лавришівському Євангелії XIV ст. засвідчено «потѣмъ < потомъ; о себѣ самѣмъ < о себѣ самомъ»⁹, що, ймовірно, відбиває це явище. У XIV ст. форми з [i], яке розвинулося з етимологічного [o], уже зафіксовано, а отже, тенденція до такого переходу виникла раніше.

З-поміж найдавніших морфологічних особливостей української мови Г. Півторак виокремлює такі: закінчення -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду: *меду*, *дому*, *верху*; закінчення -ові, -еві (-єві) в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду цієї ж групи: *медові*, *домові*, а потім – інших іменників чоловічого роду; чергування *з, к, х* із *з, ц, с* у давальному і місцевому відмінках однини іменників: «дѣвцѣ, на рѣцѣ, в книзѣ»; кличний відмінок іменників: *жено*, *друже*, *княже*, *брате*, *земле*, *учителю*; закінчення -ої в родовому відмінку однини прикметників: *великої*, *доброї*, *святої*; форми давального відмінка займенників: *мені*, *тобі*, *собі*; форми 3-ї особи однини дієслів теперішнього і простого майбутнього часів I дієвідміни: *може*, *іде*, *живе*, *заспіваеть*; закінчення -мо в дієсловах I-ї особи множини теперішнього і простого майбутнього часів: *даємо*, *помагаємо*, *питаємо*, *поставимо*¹⁰.

Отже, наведені фонетичні й морфологічні риси дозволяють дослідникам говорити про певну сформованість української мови як системи не раніше XI – середини XII ст. Тому необхідно розрізняти поняття, між якими немає жодної суперечності: «давність лексики української мови» і «давність української мови як системи».

2. Час від часу ми й досі натрапляємо на твердження, що літературну мову для українців створили Тарас Шевченко чи Іван Котляревський. Це стало особливо помітним на тлі заходів, присвячених 200-річчю з дня народження поета. Наприклад, опублікована в газеті «Ринок Бориспіль» стаття голови Бориспільського об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка мала назву «Тарас Шевченко – творець літературної мови» [виокремлено нами. – Л.Г.]¹¹.

На сайті вищого професійного училища № 3 м. Мукачевого можна було прочитати: «*Батьком української літературної мови вважаємо Тараса Григоровича Шевченка* [виокремлено нами. – Л.Г.]. Уперше у творах Шевченка українська мова забриніла величезною силою»¹². Таких прикладів – безліч.

9 Мойсієнко В.М. Протографи і мова Лавришівського Євангелія. *Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження*. Київ: «Горобець», 2018. С. 441.

10 Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи. Київ: ПАТ «Віпол», 2014. С. 60.

11 [електронний ресурс] URL: (<https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2014-3-415-7/>) (станом на 07.03.2014).

12 [електронний ресурс] URL: <http://vpu3.org.ua/792--vozvelichimo-na-divo-rozum-nash-nash-yazik.html> (станом на 28.11.2013).

На сайті ж Харківського національного аграрного університету було розміщено статтю з назвою «*Основоположник української літературної мови: до 245-річчя від дня народження І.П. Котляревського*»¹³ [виокремлено нами. – Л.Г.]. На схоже твердження ми натрапили й пізніше на сайті Кіровоградської обласної бібліотеки для юнацтва імені Є. Маланюка: допис про заходи, присвячені 250-річчю з дня народження Івана Котляревського, мав назву «*Засновник української літературної мови*» [виокремлено нами. – Л.Г.]¹⁴.

На жаль, на офіційному сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського українці й досі читають: «1814 народився Тарас Шевченко, поет, живописець, графік, *основоположник української літературної мови* [виокремлено нами. – Л.Г.], класик української літератури, ключова постать українського національного відродження»¹⁵.

Через наведені вище твердження в частини читацької аудиторії, передусім учнів та студентів, формується думка, що до Шевченка чи Котляревського літературної мови в українців не існувало! Наче про цю ситуацію сказав у своїй статті «Українська мова. Її початки, розвиток та характеристичні прикмети» ще 1933 р. С. Смаль-Стоцький: «І ми повірили чужинцям на слово, ми повірили, що аж з «Енеїдою» Котляревського ми на світ народилися та що все, що перед тим у нас було, була мертвеччина, був страшний занепад»¹⁶.

Сучасні автори цитованих вище текстів зовсім не розрізняють понять «стара українська літературна мова» і «нова українська літературна мова». Відомо, що Тарас Шевченко – основоположник *нової* української літературної мови, зачинателем якої вважають Івана Котляревського з його «Енеїдою», а до того в старій Україні XIV–XVIII ст. існувала потужна літературно-писемна традиція, і староукраїнська літературна мова (в обох її різновидах: слов'яноруська (слов'яноукраїнська) та книжна українська («проста»)) була і для її продуцентів, і для її реципієнтів також українською з погляду тогочасної мовної свідомості. Прикметною особливістю слов'яноруського (слов'яноукраїнського) різновиду староукраїнської літературної мови був її церковнослов'янський складник, який, проте, церковнослов'янським був генетично, а функційно вже став українським – своїм, рідним.

Тим чи тим різновидом староукраїнської літературної мови писали Мелетій Смотрицький, Петро Могила, Іван Вишенський, Іоанікій Галатовський, Іван Некрашевич, Григорій Сковорода та багато інших. Їхню «українськість» не можна оцінювати з погляду мовної свідомості сучасної українськомовної людини.

3. Інші хибні уявлення частини українського суспільства про власне мовне минуле стосуються мовного складника нашої історичної пам'яті, який виявляється в архаїчній лексиці.

13 Сайт ХНАУ (станом на 24.09.2014).

14 URL: <https://lib.kr.ua> (станом на 07.09.2022).

15 URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/4827> (станом на 07.09.2022).

16 Смаль-Стоцький С. Українська мова. Її початки, розвиток та характеристичні прикмети. Відбитка з «Дзвонів». Львів, 1933. С. 3–4.

Наш освічений сучасник повинен розуміти, що мовна свідомість українця попередніх епох істотно відрізнялася від мовної свідомості українськомовної людини ХХ – перших десятиліть ХХІ ст. Мовна глибина історичної пам'яті є передумовою усвідомлення українцем специфіки своєї національної ідентичності.

Чимало лексем століттями вживалися в староукраїнській літературно-писемній практиці, а нині здаються елементами російської мови (бедро, брюхо, бодрый, будто, везде, вещь, воздух, время, всегда, второй, год, город 'місто', деньги, дурак, дѣланіе, еслі, дѣлать, желати, желудок, жизнь, звѣзда, или, источник, каждый, когда, куда, ложь, любезный, лѣкарство, первый, лучче, мысль, много, нельзя, нужный, облак, побѣда, пожар, покой, польза, помощь, пословица, послѣ, совѣт, сюда, телѣга, тишина, туда, тыква, ум, хотя 'хоча', язык 'мова' та багато ін.). Наведені слова є беззаперечним надбанням староукраїнської книжної традиції, вони засвідчені в староукраїнських пам'ятках задовго до приєднання України до Росії в 1654 р. Вимовлялися вони по-українськи: *ѣ* у переважній більшості випадків як [i], приголосні перед [e] не пом'якшувалися, окремі лексеми мали наголос, відмінний від того, який мають їхні відповідники в російській мові.

Сучасний українець має усвідомити, що це – архаїзми, сліди минулої літературно-писемної традиції, а не елементи російської мови. У південно-західних українських діалектах і досі живуть наведені вище лексичні одиниці. Це той варіативний складник мовної свідомості українців, від якого не можна відрікатися, кваліфікуючи такі слова як російські чи суржикові.

Окремі давні лексеми можуть сприйматися як елементи російської мови (а не староукраїнської літературної мови), оскільки вони існують у сучасній російській літературній мові, яка успадкувала ту саму саму книжну основу (з багатьма церковнослов'янізмами), на якій до кінця ХVІІІ ст. розвивалася і слов'яноруська (слов'яноукраїнська) мова – один із різновидів староукраїнської літературної мови. У новій українській літературній мові такі книжні лексеми були витіснені синонімами з арсеналу передусім народнорозмовного мовлення.

Спробуємо показати «українськість» кількох таких архаїчних одиниць, які сучасний мовець не одразу визнає «своїми». Вони здавна побутували на наших землях і, звісно ж, були українськими для мовної свідомості тогочасних українців.

Воздух. Це слово було сконструйоване старослов'янськими книжниками в другій половині ІХ ст. Воно засвідчене найдавнішими пам'ятками старослов'янської мови: **въздѣхъ** 'повітря'¹⁷ (як і похідний від нього прикметник **въздѣшньъ**) (СС, 137). Зі старослов'янської названа лексема перейшла в церковнослов'янську та в давньоруську (давньоукраїнську)

¹⁷ Старославянський словарь: (по рукописям X–XI веков) / авт.: Э. Благова, Р. Цейтлин, С. Геродес [и др.]; под ред. Р. Цейтлин, 2-е изд., стер. Москва: 1999 (далі в тексті – СС). С. 137.

літературні мови: *въздоухъ* 1. 'повітря'; 2. 'вільний простір'; 3. 'простір між землею і небом'; 4. 'покрив для церковного посуду'¹⁸. Як багатозначне, це слово фіксують пам'ятки української літературної мови XVI – першої половини XVII ст.: *воздухъ, въздухъ* (цсл. *въздоухъ*) 1. 'газоподібна речовина, якою дихають живі істоти'; 2. 'простір над землею'; 3. *перен.* 'піднесення, зростання чогонебудь до максимальної величини'¹⁹; засвідчено також омонім *воздухъ, въздухъ* 'покрив для чаші з причастям' (СЛУМ 4, 175), а також демінутиви від останнього *воздушокъ, вздушокъ, въздушокъ* (Там само). У текстах нашого найвидатнішого філософа XVIII ст. Г. Сковороди на позначення повітря засвідчено тільки лексему *воздух*: «А когда взойшла денница, / Свищет в той час всяка птица, / Музыкою *воздух* растворенный шумит вокруг»²⁰; «*Воздух* и Солнце всегда с тобою, вездѣ и туне» (С., 213); «Лонгин. <...> Вода без Рыб, *Воздух* без Птиц, а Время без Людей быть не может» (С., 477); «Нужен *Воздух* – но труден ли?» (С., 845). Отже, упродовж століть створене старослов'янськими книжниками слово було для мовців функційно українським, воно широко вживалося в українській літературно-писемній мові XIV–XVIII ст.

В «Енеїді» І. Котляревського один раз засвідчено *воздух*²¹ за відсутності *повітря*. У XIX ст. для галичан це слово все ще залишалося українським. Наприклад, у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського в реєстровій частині наведено *вóздух, воздухóвий, воздухóвина, воздухóвинний, воздухоплáв, воздухоплáвецъ, воздуиный*²². У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (який вийшов 1907–1909 рр. і містив лексику літературної та народнорозмовної української мови XIX ст. і фольклору) також зафіксовано *вóздух=повітря*, похідні *воздухóвий, воздухоплáв, воздухоплáвецъ, воздуиный=воздуховий*, а також зменшено-пестливе *воздуио́к*²³, отож і для Східної України наведені лексеми були своїми. Хоча з позицій мовної свідомості багатьох наших сучасників вони не сприймаються як українські, проте для українців минулих епох вони були саме такими.

На цікаві зауваження щодо окремих слів, які мовна свідомість сучасної українськомовної людини сприймає як російські, натрапляємо в працях І. Огієнка. У своєму «Етимолого-семантичному словнику української мови» він

18 Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва (далі в тексті – СДЯ), 1988. Т. 2. С. 46.

19 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича (далі в тексті – СЛУМ), 1997. Вип. 4. С. 174–175.

20 Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2010 (далі в тексті – С.). С. 63. Деякі важливі для його мовної картини світу слова мислитель писав із великої літери.

21 Ващенко В.С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: покажчик слововживання / авт.: В.С. Ващенко, Ф.П. Медведєв, П.О. Петрова. Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1955 (далі в тексті – ЛЕК). С. 29.

22 Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили Є. Желеховский та С. Недільский. Львів: 3 друкарні тов. им. Шевченка, 1886 (далі в тексті – МНС). Т. I. С. 116.

23 Словарь української мови: у 4 т. / упор. Б. Грінченко. Київ: Наукова думка, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.). Т. I. С. 248.

наводить [як українські! – Л.Г.] переважно з позначкою *арх.* такі лексеми, пояснюючи їхню семантику й часом коментуючи їхнє походження чи територіяльну поширеність: *вóздух* – «у літер. мові *повітря* ... *Воздух, воздух*, старе наше слово, дуже часте ще й тепер у нашій народній мові. В мові літературній його зовсім уже заступило *повітря*»²⁴ (пор. «на Великій Україні в літературі частіш *повітря*»²⁵).

Про «українськість» наведених лексем свідчать і російсько-українські словники другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. Так, у праці М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) відповідником до російського *воздухъ* виступає *повітря, вóздух*²⁶; *воздушный* – *воздуховий, лéгкий* (УС І, 89). Синонімічні ряди в перекладній частині ілюструють процес витіснення старих книжних лексем словами народної мови.

У «Словарі чужих слів» З. Кузеля і М. Чайковського (Чернівці, 1910), який, за оцінкою самого З. Кузеля, має «чисто українську марку»²⁷ (зауважимо, що таку оцінку дано з погляду лінгвістичної свідомости відомого мовознавця того часу), як відповідник до *аер* наведено *повітре, воздух* (СЧС, 7), а низку композитів із першим компонентом *аер-* витлумачено через *воздух* та похідні: *аеробат* – *такий, що літає по воздуху; аерографія* – *опис воздуха; аерольогія* – *наука про воздух; аерометер* – *прилад до міряня воздуха; аеронавт* – *воздухоплавецъ; аеронавтика* – *наука про воздухоплавание; аероплян* – *машина до літання у воздуху; аеростатика* – *наука про рівновагу воздуха; аерофобія* – *нервовий страх перед (зимним) воздухом* (Там само, 7–8); *бальон* – *гумова куля, наповнена воздухом; воздушний корабель* (Там само, 35) тощо. Усього лексему *воздух* ужито для тлумачення запозичених слів 32 рази, тоді як *повітре* – лише двічі, а похідних від нього не зафіксовано.

У російсько-українському академічному словнику 1920-х рр. за редакцією А. Кримського і С. Єфремова відповідником до російського *воздух* є «1) повітря, (редко) – вóздух, об(в)ітря»²⁸. І в той короткий період українського культурного відродження лінгвісти не сприймали лексеми *воздух* як неукраїнської.

Один із персонажів роману В. Барки «Жовтий князь», дідусь-селянин, розмірковуючи про звіра зла, говорить: «Він не в пеклі: там горяч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же ширяє під небесами – у *воздусі*, так названо простір

---

24 Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови / за ред. Ю. Мулика-Луцика; М. Ласло-Куцюк. Вінніпег: накладом т-ва «Волинь» (далі в тексті – ЕССУМ). Т. 1. 1979. С. 241.

25 Огієнко І. Український стилістичний словник: підручна книга для вивч. укр. літ. мови. 2-ге вид. Вінніпег: накладом т-ва «Волинь», 1978. С. 71.

26 Словарь російсько-український / зібрав і впор. М. Уманець та А. Спілка. Львів: з друк. т-ва ім. Шевченка, 1893 (далі в тексті – УС). Т. 1. С. 89.

27 Кузеля З. Словар чужих слів: 12 000 слів чужого походження в укр. мові / зібрали: З. Кузеля, М. Чайковський; зредагував З. Кузеля. Чернівці: з друк. т-ва «Рус. Рада», 1910 (далі в тексті – СЧС). С. 4.

28 Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред.: акад. А. Кримський, С. Єфремов. Київ: ВД Дмитра Бурого, 2016–2017 (репринт з видань 1924–1928) (далі в тексті – РУС). Т. 1. С. 96.

між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий»²⁹. Письменник показує, що слово *воздух* для мовця є стилістично значущим, елементом небуденного світу.

У «Галицько-руських народних приповідках», які зібрав і впорядкував І. Франко, засвідчено *Підняли го на воздухи* (з коментарем письменника: «Говорять про зомлілого або тяжко побитого, якого тверезять, держачи на руках»³⁰); *Зняли го на воздухи* (з поясненням: «Підняли на руках угору чи то чоловіка побитого, чи ще б'ючи його» (ГРНП 2, 276)); *Підняв го на воздухи* (із приміткою «Підняв у повітрі») (Там само, 718).

Газета «Високий замок» опублікувала старі галицькі анекдоти з життя новобранців, зберігши неповторний лексичний колорит:

Що нема, то нема

– Де ти куриш, офермо?!

– Та я так думаю, що хоч на свіжому воздусі можна собі засмалити файку, ні?

*– Ти, офермо одна, раз на все запам'ятай: де я є, там нема свіжого воздуху!*³¹.

«Лексикон львівський: поважно і на жарт» підтверджує, що в мовленні Львова й дотепер побутує *воздух* 'повітря', *воздушний* 'повітряний'³².

Питомість, органічність на українському ґрунті лексеми *воздух* 'повітря' та похідних від неї підтверджують і інші українські говірки, зокрема Нижньої Наддніпряни, бойківські, гуцульські, буковинські, причому просторові параметри (з урахуванням територіяльної віддаленості деяких говірок) є досить промовистими: *вóздух*³³, *воздушóк* (СГНН 1, 192); *воздух*, *óздух*³⁴; *вóздух*³⁵, *вóздух*³⁶, рідко – *óздух* (СБґГ, 363).

Воздух і досі побутує в закарпатських говірках, є органічним складником мовної картини світу героїв творів нашого сучасника, лауреата Шевченківської премії М. Дочинця, який народився на Закарпатті. Ось приклади з його роману «Мафтей»: «Палицею сік *воздух* і грізно гиркав щось незв'язне»³⁷; «І сам дихаю з

29 Барка В. Жовтий князь: роман. Київ: Дніпро, 1991. С. 93.

30 Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упор. і пояснив др. І. Франко. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006–2007 (далі в тексті – ГРНП). Т. 1. С. 371.

31 Високий замок, 5–11 травня 2022 р. С. 16.

32 Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт; вид. 3-тє, змін. і доп. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015 (далі в тексті – ЛЛ). С. 173.

33 Чабаненко В. А. Словник говірок нижньої Наддніпряни: у 4 т. Запоріжжя: Комунар, 1992 (далі в тексті – СГНН). Т. 1. С. 191.

34 Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984 (далі в тексті – СБґГ). Ч. 1. С. 139.

35 Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. С. 40.

36 Словник буковинських говірок / наук. ред.: Н.В. Гуйванюк, К. М. Лук'янюк. Чернівці: Рута, 2005 (далі в тексті – СБґГ). С. 63.

37 Дочинець М. Мафтей. Мукачєво: Карпатська вежа, 2016 (далі в тексті – ДМ). С. 27.

конем в одну міру... Доки не стаємо одним – я, кінь і *воздух*» (ДМ, 54); «Є кілька днів у передлітті, коли все цвіте водночас: і трава, і дерева, і вода, і навіть *воздух*» (Там само, 92); «Крові було стільки, що у *воздусі* пахло залізом» (Там само, 94) та ін. Уживання цієї лексеми за відсутності *повітря* спостерігаємо і в романі «Криничар» цього ж автора: «Що я знав робити: набрав повні груди *воздуху* і заревів, як полонинський ведмідь»³⁸; «Так вода і *воздух* не заважають сонячному промінню» (ДК, 152). «Чи є щось таке, що ви не змогли б намалювати?» – спитав я його. «Є. *Воздух*. Він нас живить, гріє, холодить, дає нам звуки, помагає рухатися, а барви своєї не має. Хоча сам барвить увесь довколишній світ» (Там само, 62).

Отже, лексема *воздух* мала тривалу традицію вживання і в літературній, і в розмовній українській мові. Це елемент нашої мовної спадщини, якому на зміну прийшло *повітря*.

Жизнь. Лексема праслов'янського походження **жизнь** 'життя' понад 100 разів засвідчена вже в першій літературно-писемній мові слов'ян (СС, 218); від неї зафіксовано похідні гапакси **жизнодавецъ** 'той, хто дає життя' та **жизньнъ** 'життєдайний' (Там само). У давньоруській (давньоукраїнській) мові це слово функціювало як багатозначне: «*жизнь* 1. 'життя, існування'; 2. 'спосіб життя'; 3. 'майно, нажите'» (СДЯ 3, 260–261). Воно продовжувало своє існування в українській мові XVI – першої половини XVII ст.: «*жизнь, жізнь, жызнь* (цсл. *жизнь*) 1. 'існування всього живого'; 2. 'існування людини від народження до смерті'; 3. 'спосіб існування людини'» (СлУМ 9, 163).

Лексема *жизнь* була однією із ключових у мовній картині світу Г. Сковороди: «Христе, *жизнь* моя, умерый за мя!» (С., 52); «Щаслив, кто сопрят сродную себѣ Частную Должность с Общею! Сья есть Истинная *жизнь*» (С., 167); «Вся наша *Жизнь* в Руцѣ Божіей» (С., 178); «Время, *Жизнь* и Все протчее в Богѣ содержится» (С., 258); «*Жизнь* наша есть путешествіе» (С., 683); «Самая краткая *Жизнь* довольна для Честности» (С., 1026) та ін.

В «Енеїді» І.П. Котляревського, яка поклала початок новій українській літературній мові, *жизнь* засвідчено 15 разів за відсутності *життя* (ЛЕК, 53), наприклад: «Велике тут було роздолля / Тому, хто праведно живе, / Так, як велике безголов'я / Тому, хто грішну *жизнь* веде»³⁹; «Бувають військові, значкові, / І сотники, і бунчукові, / Які правдиву *жизнь* вели » (К., 76); «Як ми Енею присягали, / Для його служби *жизнь* оддали, / Тепер не вільна в *жизні* матъ» (К., 140); «Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть, / Там грудь сильнійша од гармат. / Там *жизнь* – алтин, а смерть – копійка, / Там лицар – всякий парубійка, / Козак там чортові не брат» (К., 146) та ін.

П. Білецький-Носенко у своєму диференційному тлумачному словнику української мови першої половини XIX ст., який містив лексику, що, на думку

38 Дочинець М. Криничар. Мукачєво: Карпатська вежа, 2016 (далі в тексті – ДК). С. 107.

39 Котляревський І. Енеїда / комент. уклад О.Ф. Ставицький. Київ: Радянська школа, 1989 (далі в тексті – К.). С. 74.

автора, відрізнялася від російської, у реєстровій частині навів «Жизть (и.с. ж.р.)» із поясненням «Житье. Жизнь»⁴⁰, що підтверджує «українськість» наведеної одиниці для тогочасних мовців. Матеріал зі збірки М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» підтверджує, що розглядана лексема була поширена в народному мовленні: «Ні печаль, ні воздыхание, но *жизнь* біс батька яка»⁴¹. У реєстровій частині словника за редакцією Б. Грінченка стоїть знак синонімічності (=), якому в нас немає підстав не довіряти: *жизнь* = *життя* (Гр. 1, 484).

«Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського, який відбиває західноукраїнську мовно-літературну практику другої половини ХІХ ст., теж наводить у реєстровій частині *жизнь* (МНС 1, 222). Лексема *жизнь* досі живе у східнословобожанських говірках⁴². І це наша мовна спадщина з далекого минулого.

Звізда. Лексема праслов'янського походження **звѣзда** 'зірка' функціонувала ще в першій літературно-писемній мові слов'ян (СС, 223); у старослов'янських рукописах засвідчено і похідний композит-гапакс **звѣздозьрьць** (Там само). У пам'ятках давньоруської (давньоукраїнської) мови ХІ–ХІV ст., окрім поширеного «звѣзда», зафіксовано низку похідних, зокрема й композитів, утворених на базі словосполучень із цим компонентом, та дериватів від них (звѣздозаконіє, звѣздозаконьникъ, звѣздозаконьница, звѣздозаконьствие; звѣздословіє, звѣздословесьни, звѣздословьникъ, звѣздословьни, звѣздословьць, звѣздочьтиє, звѣздочьтица, звѣздочьтьць, звѣздьникъ, звѣздьни (СДЯ 3, 361–363)).

Лексема «звѣзда» і похідні від неї були органічним елементом староукраїнської літературно-писемної практики ХІV–ХVІІІ, зокрема важливим складником мовної картини світу Г. Сковороди: «Небо, земля и луна, звѣзды всѣ прощайте!» (С., 72); «Щасливы, кои тшились еще в вѣк старинній / Взвесьть ум виспр и примѣчатъ звѣздных бѣгов чины» (С., 130); «Квадрат. <...> Не броди по Планетам и по Звѣздам. Воротись домой» (С., 337); «Астраіа – Слово Еллинское. Значит “звѣздная”» (С., 929); «Θарра. Блаженно Око твое! Прозорливѣе труб Звѣздозорных» (С., 407); «Многи ищут, зѣвая по всѣму Голубому Звѣздоносному Сводѣ » (С., 969); «Ермолай. <...> Тут рѣшеніе всѣм звѣздочетским фигурам и знакам небесным. <...> Тут собираются всѣ Божественные звѣздочетцы» (С., 590) та ін.

Слово *звізда* засвідчено в українсько-німецькому словнику Є. Желехівського та С. Недільського (МНС 1, 288). Те, що воно було органічним компонентом мовної картини світу українців, підтверджують і паремії, які записав М. Номис: «Тільки *звізд* з неба не зніма! – Як би можна, *звізди* з неба брала»

40 Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966 (далі в тексті – БН). С. 138.

41 Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис. Київ: Либідь, 1993 (далі в тексті – Н.). № 2084, С. 128.

42 Словник українських східнословобожанських говірок / авт.: К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколасенко [та ін.]; Луганський держ. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ: [б. в.], 2002. С. 76.

(Н. № 5706, 270). У «Галицько-руських народних приповідках» І. Франка наведено чимало висловів із цим компонентом (за відсутності *зірка*): «Уздриш вовчу *звізду*» (коментар упорядника: «Знач. зазнаєш іще нужди») (ГРНП 1, 360); «Не жури сі *звіздами*, коли місяць сьвітит» (пояснення укладача: «Не дбай про менше добро, коли маєш більше») (ГРНП 2, 223); «Під таков *звізд*ов уродився» (примітка письменника: «Знач. така йому доля судилася») (Там само); «Ци на *звіздах* ворожите?» (коментар І. Франка: «Жартують, коли хто в ясну ніч вдивляється в небо») (Там само); «Чекай до першої *звізди*» (пояснення упорядника: «На сьвятий вечір не годиться сідати до вечері, поки не покажеться перша *звізда* на небі») (Там само) та ін. У коментарі до вислову «Ледве сі на день зазоріло» письменник уживає похідний прикметник *звіздяний*: «Наближене дня пізнають селяни по становищі певних *звіздяних* констеляцій на небі» (Там само, 749).

В уже згаданому словнику З. Кузелі та М. Чайковського для пояснення запозичених слів автори часто вживають *звізда*, а також похідне *звіздяний* (за відсутності *зірка*, *зоряний*): *азимут* – кут, який замикає полуденник якоїсь *звізди* (СЧС, 8); *астральний* – *звіздяний* (Там само, 28); *астрогнозія* – пізнаванє *звізд* і *звіздяних груп*; *астролябія* – прилад до міряня положеня *звізд* та їх рухів; *астрольог* – той, що ворожить будучність із *звізд*; *астрольогія* – наука про вплив *звізд* на людську долю; *астрометер* – прилад до міряня висоти *звізд*; *астрофотографія* – фотографія *звізд* (Там само, 28–29); *маг* – *звіздочот* (Там само, 189) тощо.

Лексему *звізда* в значенні ‘зірка’ (із позначкою «діалектне»), а також похідні *звіздар* ‘той, хто займається ворожінням на планетах і зірках, пророкує’ (з ремаркою «застаріле»), *звіздяній* ‘зоряний’ (з ремаркою «діалектне») та ін. зафіксував і одинадцятитомний «Словник української мови»⁴³. Сучасний «Словник української мови» за ред. В. Жайворонка наводить лексему *звізда* у двох значеннях: 1. ‘зірка’ (із ремаркою «традиційно-народне»); 2. ‘атрибут колядницького спорядження в різдвяних обрядодіях’ (із позначкою «термін етнографії»)⁴⁴. У цьому ж словнику зафіксовано й похідне *звіздар* (Ж., 357) з ремаркою «традиційно-народне» з тією ж семантикою, що й в одинадцятитомнику. Проте сучасна мовна практика засвідчує й інше значення лексеми *звіздар* – ‘людина, яка несе зірку для колядування’: «У Львові сьогодні – свято Вифлеємської зірки. Традиційно тут відбувається парад *звіздарів* – людей, які носять справжні витвори мистецтва. <> *Звіздарі* традиційно рушають ходою через усе місто. І колядують»⁴⁵.

Лексема *звізда* є невід’ємним елементом мовного світу М. Дочинця та героїв його романів «Мафтей» і «Криничар»: «І *звізди* в небі танцювали на

43 Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ). Т. 3. С. 481.

44 Словник української мови / відп. ред. В.В. Жайворонок. Київ: Просвіта, 2012 (далі в тексті – Ж). С. 357.

45 Сайт Телеканалу новин «24» (станом на 08.01.2016).

холод» (ДМ, 16); «На папороті горового спаду лягли срібні мерехти *звізд* – і душа моя стала на місце» (Там само, 43); «Там небо так низько, що *звізди* кострубатять волосся» (Там само, 71); «Скло і сіль – з-під одної гори. Гори, над якою зійшла *звізда* мого кохання» (Там само, 102); «*Звізда* падає в бездонне плесо ночі» (ДК, 90); «вночі місяць і *звізди* їм підсвічували. Малий рахував ті *звізди*, бо більше рахувати не було що» (Там само, 129). В останньому зі згаданих романів натрапляємо й на похідні: *звіздар*: «я привіз нові дзвони з Дрогобича, з отчизни *звіздаря* Юрка Котермака» (Там само, 97); *звіздиця*: «Моя крихітна вожата *звіздиця* розплилася в небі, коли я ступив на поріг» (Там само, 130); *звіздатий*: «Та моє замилювання чомусь викликала інша ліпнина майстра – візочки, коліщата, звірята і *звіздати* квітки» (Там само, 93). Лише зрідка в цьому романі засвідчено *зори*: «вночі через дірки видко *зори* в небі» (Там само, 287).

Отже, *звізда* – це також органічний споконвічний елемент мовної картини світу українця, уживаний упродовж багатьох століть.

Побіда. Лексема праслов'янського походження *побѣда* 'перемога' та її деривати функціювали ще в старослов'янській мові (СС, 454–455), потім – у церковнослов'янській і давньоруській (давньоукраїнській) мовах, були невід'ємним складником староукраїнської літературної мови XIV–XVIII ст. «Побѣда» і похідні – органічний компонент лексики Г. Сковороди: «Гдѣ нынѣ твоя побѣда, о адській Исполине?» (С., 801); «Сія есть Побѣда, побѣдившая Мір, Плоть и Діавола» (С., 847); «добрались с Израилем до Гавани, <...> воспѣвая Господу нашему пѣснь побѣдную» (С., 796); «Щаслив тот и без утѣх, кто побѣдил смертнѣй грѣх. Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад» (С., 54); «Яков. <...> божественнѣй побѣдитель Авраам возвращается» (С., 523) та ін.

Лексему *побіда* засвідчено в «Галицько-руських народних приповідках», зокрема в поясненнях І. Франка: до вислову «Хто сі відважит, той переважит» письменник подав коментар «Смілість у рішучій хвилі дає чоловікови перевагу, веде до *побіди*» (ГРНП 1, 308). Коментуючи приповідку «Много зла, коли на єдного два», І. Франко написав: «Їх *побіда* певна» (ГРНП 2, 542). Для мовної свідомості галичанина це слово було своїм, рідним.

Лексему *побіда* вживав Д. Чижевський: «повна *побіда* барока – утворення київської школи»⁴⁶. Відомий літературознавець О. Мишанич, який готував до друку вибрані праці Д. Чижевського, що вийшли під назвою «Українське літературне бароко», не наважився виправити свого видатного колегу, для якого *побіда* було українським словом.

І. Огієнко вважав лексему *побіда* архаїзмом (ЕССУМ 4, 69). Зауважуючи, що ім'я *Микола* походить із гр. *Nikolaos* (і *Nikoles*), він пояснив, що воно «означає того, хто *побідив* даний народ» (Там само 3, 38). У своїй праці «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність» мовознавець ужив і дериват *побідник*: «Костянтин мав сильну волю та надзвичайно міцний дух: вони допомогли йому

⁴⁶ Чижевський Д. Українське літературне бароко: вибрані праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. С. 273.

встояти в нерівній боротьбі з триязичниками [...] і вкінці вийти *побідником* у цій боротьбі»⁴⁷. Для видатного лінгвіста, який чудово знав історію рідної мови, *побіда*, *побідити*, *побідник* були українськими словами. У буковинських говірках збереглися *побідити*, *побідження*, *побідитель* (СуБГ, 433). Одинадцятитомний словник української мови ще зафіксував *побіждати/ побідити* (з позначкою «рідко»), а також *побідний* 1. 'переможний' (із ремаркою «поетичне, застаріле»); 2. 'який виражає почуття власної переваги' (із позначкою «переносне»); *побідник* 'переможець' (із ремаркою «застаріле»), *побідниця* (як жіночу форму до *побідник*), *побідно* (із позначкою «поетичне, застаріле»), *побідоносець* 'той, хто перемагає', *побідоносний* 'який приносить перемогу, закінчується перемогою', *побідоносно* (СУМ 6, 615). У новому тлумачному словнику української мови за редакцією В.В. Жайворонка названі лексеми вже не наведені, що свідчить про їх зникнення з сучасного мовного вжитку.

У молитві героїні роману «Мафтей» М. Дочинця також засвідчено розгляданий архаїчний елемент: «Спиридоне, незлобивості лелійнику, і Никодиме-подібоїмцю, обидва проскурники святі [...]» (ДМ, 187). У народі й досі шанують *Георгія-побідоносця*, а не *перемогоносця* чи под.

Отже, *побіда* і похідні від цієї лексеми одиниці також є елементами нашої лексичної спадщини з далекого минулого, хоча мовна свідомість сучасного мовця може кваліфікувати їх як елементи російської мови.

Єслі. Сполучник *если / естли* 'якщо, коли' був запозичений в українську мову, як і в російську, очевидно, з польської⁴⁸. Він був органічним складником не лише староукраїнської писемної мови кінця XVI–XVII ст. (СЛУМ 9, 101–104), а й мови народної, про що переконливо свідчить його фіксація (із наголосом на другому складі) К. Зіновієвим у складі записаних ним народних прислів'їв і приказок кінця XVII: *Єслі не машъ, самъ бгѣ не ѳзметъ*⁴⁹; *Єслі (б) слуха(в) бгѣ пастуха, давно (б) погинуло стадо* (З., 223); *Єслі голова боли(т), то в церковь иди* (З., 263); *Не биі старого, еслі не бере(т) чужого* (З., 263); *Зачимъ дава(и) дово(л)но наве(т) кому жити: еслі то не мѳчно никому опустити* (З., 37) тощо.

Єслі – органічний компонент мовного світу Г. Сковороди (його рукописи свідчать, що він ставив наголос на другому складі; це відображено й у цитованому виданні творів філософа, що його підготував проф. Л. Ушкалов): «Яков. Идолопоклонством почитает, *єслі* Бога назвать Натурою» (С., 506); «Ермолай. Для мене кажется лучше всего то, *єслі* быть во всем довольным» (С., 508); «Григорій. *Єслі* не хочеш быть с ним, то будеш самым им» (С., 511); «Лонгин. [...] Может ли Яблонь быть жива и весела, *єслі* Корень не Здоровый?» (С., 515); «Григорій. *Єслі* прежде не сыщет внутри себе, без Пользы искать будет в других мѳстах» (С., 524) та ін.

47 Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Ч. I. Варшава, 1927. С. 318.

48 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1983 (далі в тексті – ЕСУМ). Т. 2. С. 181.

49 Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / відп. ред В.В. Німчук (далі в тексті – З.). Київ: Наукова думка, 1971. С. 223.

І. Огієнко, кваліфікуючи *єсли* як старе слов'янське слово, утворене з *єсть* + *ли*, зауважував, що воно збереглося в Галичині (ЕССУМ 2, 29). Підтвердженням цього є і його фіксація в реєстровій частині українсько-німецького словника Є. Желехівського та С. Недільського (МНС 1, 215).

Зауважмо, що названий сполучник уживали й на центральноукраїнських землях. У збірці М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864) із покликанням на «Старий Збірник» (автор схарактеризував його як «рукопис початку XIX ст., [...] захоплює приказки Уманщини» (Н., 34)) наведено паремії *Єсли голова болить, то в церков иди* (№ 163, Н., 45); *И кури б загребли, єсли б не ратував* (№ 4582, Н., 226); *Чи плакав би сліпий, єсли б стежку бачив?* (№ 5375, Н., 257); *Своєго вколупив би здоров'я для милого приятеля, єсли б можно* (№ 9518, Н., 423); *Єсли влізеш в чужую солому – не шелести ж* (№ 9695, Н., 432); *Достаток чинить статок (або: Єсли в чоловіка хліба єсть достаток, то в нєго в дому всякий буває статок)* (№ 1362, Н., 101). Цінною для дослідників історії мови є паремія, у якій упорядник зафіксував наголос на розгляданому сполучнику, покликаючись на вже згаданий вище «Старий Збірник»: *Єсли́ на лихo чоловіку идеть, то юж совсім отнюд на біду и на великоє лихo* (№ 1979, Н., 124). Те, що наголос припадав саме на другий склад, підтверджує і подана М. Номисом без покликання на джерело форма з пропущеним першим голосним: *Коли з розумним говорю, то ся розуму наберу, а 'сли з дурним, то й свій загублю* (№ 5687, Н., 270).

На *сли* 'якщо' – давній слід від *єсли* – і дотепер натрапляємо в західнополіських⁵⁰ та бойківських говірках (СБГ 2, 229). Зафіксований він і в «Галицько-руських народних приповідках»: *Гаразд ся маю, сли дотримаю* (ГРНП 1, 457).

Отже, наведені лексеми, які з погляду мовної свідомості сучасного українця здаються неукраїнськими, насправді мають дуже давню традицію вживання і в староукраїнській літературній мові, і в розмовному мовленні. Сучасний українець має усвідомити, що це – архаїзми, сліди минулої літературно-писемної практики, а не елементи російської мови. У протилежному випадку може скластися хибне (зазвичай меншовартісне) уявлення про національну ідентичність.

Авторське вживання архаїзмів у сучасному художньому тексті підживлює історичну пам'ять українців. Українські письменники працюють на збереження давніх лексичних рис української мови в колективній мовній свідомості. Вони прагнуть донести до читача розуміння того, що чимало лексем, які не входять до складу сучасної української літературної мови, є складником її діалектного розмаїття, а отже – багатства національної мови.

Час від часу майстри слова нагадують сучасникам про існування й дотепер у колективній пам'яті старшого покоління українців окремих давніх мовних

⁵⁰ Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського державного університету, 2000. Т. 2. С. 154.

елементів. Наприклад, у «Спогадах» Д. Павличка натрапляємо на такий цікавий факт:

«Перша моя коломийка:

Хлопці молодії, та підемо розбивати замки кам'янії.

Та й підемо розбивати, та й підемо далі,

Та будемо розбивати до ясної зари!

“До ясної зари” – до ранку, не *до зори*, а *до зари* – це стара й цікава форма родового відмінка від слова “зоря”»⁵¹.

Спостереження відомого поета дуже влучне. Наведене ним у коломиїці слово засвідчене вже в першій літературно-писемній мові слов'ян у значенні ‘зоря, світло, промінь’ (СС, 232). Воно функціювало й в українській літературній мові XVI–першої половини XVII ст., причому вже виокремилися два самостійних значення: 1. ‘зірка, зоря’; 2. ‘промінь, світло’ (СлУМ 10, 190). У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського і С. Недільського лексему *з́аря* наведено в реєстровій частині (МНС 1, 268). «Етимологічний словник української мови» наводить *з́аря*, відсилаючи до *зоря* (ЕСУМ 2, 239).

Відомий перекладач із класичних мов і письменник А. Содомора в одному зі своїх інтерв'ю тонко зауважив: «Найціннішим у житті є слово, і це означає зв'язок із природою. Втрачаємо, губимо багато слів. Пам'ятаєте у Франка: “Як много важить слово!” Саме “много”, а не “багато” [...]»⁵². Архаїчне українське слово *много* з віковою традицією вживання набуває додаткових конотацій (які, мабуть, не завжди й можуть бути вербалізовані) у мовній свідомості сучасної освіченої людини, актуалізуючи певною мірою і її історичну пам'ять. Слово продовжує жити в різних українських діалектах, і ми й досі в урочистій атмосфері натхненно співаємо ювілярові *многая літа*.

Отож культура історичної пам'яті українців у її мовному вимірі тісно пов'язана з національною ідентичністю. Кожен освічений українець повинен мати уявлення про походження української мови, розрізняти поняття «давність лексики української мови» і «давність української мови як системи», не плутати поняття «українська мова» та «українська літературна мова», розуміти відмінність між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою, а також усвідомлювати, що архаїзми в українській мові – її цінне надбання впродовж історичного розвитку, важливий складник історичної пам'яті українців, чинник усвідомлення ними специфіки своєї національної ідентичності, засіб зв'язку поколінь.

Чимало слів, які мовною свідомістю сучасної українськомовної людини сприймаються як неукраїнські (російські), насправді мали тривалу традицію використання у староукраїнській період (не лише в літературній мові, а й у народнорозмовному мовленні) і дотепер уживаються в українських діалектах.

51 Павличко Д. Спогади. Київ: Ярославів Вал, 2015. Т. 1. С. 9.

52 Содомора А. У Франків вуз на лекції ходив з чорнильницею. *Високий замок*, 30 березня–5 квітня 2017 р.

Не варто «зросійщувати» те, що століттями було українським.

У мовній свідомості письменників, філологів чи просто освічених людей, які глибше за інших відчують таке слово, бо розуміють процеси і явища історії мови, воно може викликати не лише певні конотації, а й емоції, пов'язані із зануренням у фрагмент картини світу, відмінний від звичного сучасного. Водночас архаїчні елементи лексики української мови необхідно відрізнити від слів, запозичених у розмовному мовленні з сучасної російської мови.

Виховання культури історичної пам'яті українців, яке повинно стати важливим компонентом змісту освіти і державної мовної політики, актуальне як ніколи в нинішніх умовах, адже і наші сучасники, і ще *ненарожденні* українці повинні знати, *яких батьків* ми діти і яка наша історія, зокрема й мовна.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XVII ст. КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕТНОМОВНОЇ СВІДОМОСТІ

Ірина ФАРІОН

*Не можна існувати історично,
тобто посідати Землю, не виконуючи обов'язків,
що їх та Земля покладає на насельників її.
Обов'язків всіх: географічних, історичних,
геополітичних, геокультурних і навіть історіософічних.
Евген Маланюк*

Історія – це персональна доля кожного народу, що неминуче визначає час теперішній. Основним рушієм цієї персональної історії є свідомість народу, що пише історію словом і мечем. Звідси аксіоматична актуальність досліджувати історичні джерела в контексті етномовної свідомості. За джерело нашого дослідження беремо три знакові історичні хроніки XVII ст.: «Густинський літопис» (укладено до 1623–1627 рр.), «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича (1672–1673) та «Синопис» (1670–1680).

Ці твори – світлина роздвоєної етномовної свідомості того часу, що й зумовило неможливість створення своєї держави на кшталт держав Центральної чи Західної Європи та одержавлення староукраїнської мови. Попри те, саме в лоні того часу формується український національний організм із виразно артикульованими (на тлі моногенези, полілінгвізму, мовної ієрархії та мовного універсалізму) амбівалентними мовними пріоритетами: водночас спільнослов'янським та руським (українським), що призвело до заповільнення розвитку нашої нації як окремого політичного суб'єкта щонайменше на 300 років.

Основним інструментом пізнання цього подвійного стандарту самоідентифікації – спільнослов'янського і руського (українського) – є етномовна свідомість, яка, по-перше, закономірно вписана в наскрізну християнську ідеологію того часу – себто осмислення мови як частини християнської онтології та гносеології; по-друге, літописи створено в пору церковнослов'янсько-української диглосії з приписуванням кожній із мов окремих функцій і в час найбільшого розквіту так званої «простої мови»; по-третє, «Синопис» як літописна пам'ятка 70-80-х рр. XVII ст., що виникла в церковно-монастирському середовищі, засвідчує зміну мовного коду на користь спільнослов'янського універсалізму, що згодом призведе до катастрофічних політичних наслідків для України, заклавши фальсифікат про начебто споконвічну українсько-московську спільність, приховану терміном «словенороський язик».

Щодо першої позиції, очевидно, що саме в Біблії порушено низку кардинальних та універсальних для людства філологічних проблем, зокрема походження мови, стосунків мови до світу, її основна функція та зв'язок між мовою та народом. Ці проблеми втілено через «могутню творчу силу слова»¹: світ виник через слово – Господь вимовляв слово, і це стало актом творення. Відтак постання окремих народів через вавилонське змішання мов і чудесне говоріння різними мовами, дароване Святим Духом різним апостолам на Святу Трійцю.

З огляду на зазначене, в давніх авторів було звичним явищем виводити історію свого краю і народу від біблійних осіб, зокрема від трьох синів Ноя: Сима, Хама і Яфета. Це спостерігаємо в літописця Нестора, який, розповідаючи про виникнення народів та мов через Вавилонську вежу, таким способом пов'язує руську історію зі світовою історією, де діяв той же принцип². Зазначені підходи сягають візантійської історіографії, їх поширюють давньоруські книжники, а відтак у середньовічній та ранньомодерній історичній традиції зводять до двох теорій походження слов'ян та їхніх мов: «дунайська теорія», згідно з якою після змішання мов під час будівництва Вавилонської вежі відбулася міграція людности, зокрема на південний схід Європи, та «сарматська теорія», що впродовж XVI ст. поступово здобула визнання. Послідовники цієї теорії також розглядали розсіяння народів із мовного Вавилону як старт в історії слов'ян, однак прокладали шлях протослов'янської міграції через Азію на територію Сарматії – давньої батьківщини всіх слов'янських народів.

Батьком польської сарматської теорії був Я. Длугош, далі справу продовжили його послідовники М. Меховіта і М. Кромер. Вони називали населення Європейської Сарматії «греками» і «слов'янами», вважаючи Рифата, онука першого сина Яфета на ім'я Гомер, предком русів, литовців, поляків, чехів, мораван та іллірійців. Інші польські дослідники – Б. Ваповський та М. Бельський – обстоювали власну концепцію походження слов'янських народів: Яфет – Гомер – Ашкеназ – німці і слов'яни. Особливий вплив на розвиток біблійної генеалогії народів та мов мали західноєвропейські пізньосередньовічні праці «Компендіум із космографії» (1561) італійця Г. Постелло (1510–1581), де був розділ «Про Яфета і його нащадків, засновників народів», а також «Історична географія» німецького автора Г. Моземана-Фаброніуса (1570–1634) із розділом «Генеалогія, чи Родовідний список усіх народів землі відповідно до Біблії»³.

На українську історіографію найбільший вплив мала «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» (1582) М. Стрийковського, який послідовно

- 1 Мечковская Н.Б., Супрун А.Е. Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян. *История лингвистических учений. Позднее средневековье* / отв. ред. А.В. Десницкая. Санкт-Петербург: Наука, 1991. С. 126.
- 2 Повесть временных лет. *Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку*. Москва, 1962. Т. 1. С. 9–10; Купранець О. Походження назви «Русь» в «Хроніці Руської землі» Олександра Іваніуса з 1611 року. Рим; Торонто, 1977. С. 27–29.
- 3 Синопис Київський / упор., адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко. Київ, 2002. URL: <http://izbornyk.narod.ru/synopsis/syn01.htm> (далі в тексті – СК).

відзначає спільність походження мови всіх слов'ян, а їхній родовід виводить від шостого сина Яфета Мешеха–Мосоха. Як зауважує З. Когут, інтерес до Мешеха-прародителя з боку М. Стрийковського «був спричинений можливістю визначити єдиного прародителя всіх слов'янських народів», що згодом було підхоплено в «Синописі»⁴. Однак така схема родоводу в ранньомодерній польській історіографії співіснувала з іншими схемами, засаднича суть яких у будь-якому разі зводилася до схем універсалізації та слов'янізації, що і лягло в основу роздвоєної етномовної свідомості.

Щодо другої позиції, а саме мовної диглосії як культурно-політичного вектора розвитку країни і загальної мовно-суспільної свідомості, то показово те, що названі літописи писано не литовською чи польською мовою, а тодішньою староукраїнською (руською) мовою з перевагою чи то українських (себто «простою мовою»), чи церковнослов'янських елементів, як, зокрема, «Синопис». На думку Д. Багалія, «це свідчить за високе становище української культури в литовській державі»⁵.

Попри те, що українське літописання XVII ст. не багате на мовні пасажі, «в цих творах маємо майже завжди певний національний світогляд. Іноді цей національний світогляд розпливається у слов'янській, – іноді – в православній ідеології, але без нього не обходиться, здається, ані один історичний твір українського бароко»⁶. Водночас саме найбільш читаний та найпоширеніший літописний твір «Синопис» (ред. 1674, 1678, 1680 рр.) стане основою для створення згубного мовно-історичного міту про «возз'єднання» України з Московією та їхню начебто споконвічну мовно-історичну спільність.

«Густинський літопис» (1623–1627) – найраніша літописна пам'ятка XVII століття

«Густинський літопис» (1623–1627)⁷ зберігся у списках II половини XVII ст.: «Кройника, которая начинается оть потопу первого міра, и столпотворенія, и раздѣленія языкъ и разсѣянія по всей вселеннѣй, и о разныхъ народахъ, таже и о початку Славенского Россійского народу, и егда сѣде Кіевъ...». На думку М. Марченка, літопис не є звичайною компіляцією, а твором із власним тлумаченням фактів, написаний мовою, близькою до народної⁸. Літопис має типовий біблійно-генеалогічний початок: ідеться про врятування Ноя під час потопу і його креативну «силу слів» через прокляття: силою словесного прокльону він прирікає на рабство Хамового молодшого сина

4 Когут З.-С. Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії XVI–XVIII ст. *Quot homines tot sententiae*. С. 19. URL: http://keui.univer.kharkov.ua/publication/schidzachid/Shid_Zahid_9_10/02_Kohut.pdf.

5 Дмитро Б. Нарис української історіографії. Літописи. Київ, 1923. Т. I. Вип. 1. С. 113.

6 Чижевський Д.І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: МПП «Презент», 1994. С. 288.

7 Фаріон І. «Густинський літопис» – джерело мовної свідомості українців першої половини XVII століття. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2012. Вип. 57. С. 242–253.

8 Марченко М. Українська історіографія. З давніх часів до середини XIX ст. Київ, 1959. С. 36–38.

Ханаана та його нащадків. Завдяки тій же «силі слів» «Бог через Ноя тут три стани людей ствердив – іерея, царя і раба; наче хай буде Сим за іерея, молячись Богові; Афет же, володіючи, хай боронить усіх од супостатів; а Хам, як раб, хай служить і робить обом». Однак природа мови амбівалентна. За допомогою слова деструктивну функцію втілює диявол: «Ти, іерею, в недбальстві живи і непотребно. Ти, володарю чи воїне, немилосердним чи грабіжником будь. А ти, простаче, на ідолах, чаруванні і чаклунствах надію свою покладай»⁹. Наведений біблійний уривок із протиставним дискурсом про «силу слова» не випадковий: вага і дія священного слова на ту пору була містична і визначальна. Характерно, що цього уривка не містить «Повість минулих літ» літописця Нестора, яка була основним джерелом для густинського літописця щонайменше до 1291 р., а відтак головними джерелами слугували польські хроніки, зокрема М. Бельського, М. Кромера, М. Стрийковського та білорусько-литовський літопис (СК; ЗКЛ, 6).

Отже, засадничим на ту пору було біблійне тлумачення мови як божественно-креативної сили (або ж «догмат креаціонізму»¹⁰): сказав – і сталося. Це сповна суголосне з визначним твором Костянтина Філософа «Проглас» до Євангелія (збережено в двох сербських редакціях XIV ст. і в руській редакції XVI ст.), де викладено найважливіші філологічні ідеї, почерпнуті з біблійного джерела: 1) слово, злите з ученням Христа, є найбільшою духовною цінністю; 2) слово – могутній засіб етичного творення; 3) писемність побільшує силу слова (як неможливо пізнати краси, не бачачи, так і слово не увійде в душу без книги); 4) важлива зрозумілість слова (слово чужою мовою – як мідний дзвін); 5) народ без своєї писемності не може бути незалежним; 6) слов'яни володіють своїм словом – і в цьому запорука їхнього духовного піднесення. Головний патос цієї мовної концепції передусім у запереченні обраності якоїсь мови¹¹.

І. Огієнко зауважує: «Кирило – це правдивий образ завзятого ідеаліста, гарячого оборонця поневолених мов, який навіть в останній передсмертній молитві своїй благав Господа: “Господи, Боже ми, погуби трезяичную ересь”, тобто тих, що не визнають живої мови в церкві»¹².

Як і Несторів літопис (ПВЛ, 10), аналізована пам'ятка містить біблійну оповідь «Про стовпотворіння та розділення мов». Ідеться про сорокалітнє зведення стовпа на полі Сенаар, у землі Халдейській, над рікою Євфратом, аби на ньому можна було перебути ймовірний потоп. По потопі, зауважує літописець, «мова в них була ще одна». Відтак онук Хамів Мемрон «підступом привів людей, щоб залишили Бога і переконав їх, аби собі сотворили ім'я славне на землі, доки ще

9 Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. Київ: Дніпро, 2006. С. 9 (далі в тексті – ЗКЛ).

10 Бацевич Ф. Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень: підручник. Київ: ВЦ «Академія», 2008. С. 97.

11 Мечковская Н.Б., Супрун А.Е. Знання о языке в средневековой культуре южных и западных славян... С. 126–127, 129.

12 Огієнко І. Костянтин Філософ. Спроба характеристики на основі історичних матеріялів. Варшава: Друкарня Синодальна, 1927. С. 4–5.

не розійшлися по всій землі» (ЗКЛ, 9). Однак прийшов Господь, побачив стовп, город і сказав: «Се рід один, і мова у них одна, і не зречуться сі люди задуму свого, аж поки не завершать»; «І розмісив їм мову їхню на сімдесят і дві мови, за числом старійшин між будівничими сього стовпа, щоб одтоді не розуміти їм один одного бесіди. І з того, не завершивши будови, розійшлися вони по всій піднебесній, кожний у свою країну, як їм назнаменував був Ной, отець їхній» (Там само).

Порівняймо цей епізод із біблійним описом: «1. Уся земля мала одну мову й одні слова. [...]. 4. Ану збудуймо собі місто й вежу з верхом до неба та й утворім собі ім'я, щоб ми не розпорозувалися по всій землі. [...]. 6. І мовив Господь: «Оце вони один народ і мова в них усіх одна. І це щойно початок їхньої праці: тож що вони не задумують, не буде їм важко зробити. 7. Отож зійдімо наниз і помішаймо там їх мову, щоб не розуміли один одного». 8. І розсіяв їх Господь звідтіля по всій землі, й вони перестали будувати місто»¹³.

Сучасний переклад «Густинського літопису» промовисто нівелює в реченні «аби собі сотворили ім'я славне на землі, доки ще не розійшлися по всій землі» поняття створеного імені як основи самого буття та умови народної єдності, про що виразно свідчить переклад з Біблії: «та й утворім собі ім'я, щоб ми не розпорозувалися по всій землі»¹⁴. Звідси креативна роль слова–імені.

Як у Біблії взагалі, так і в Несторовому літописі не наведено сакральних цифр 70 і 2, що конкретно називають старійшин – будівничих стовпа. Це, на відміну від «Густинського літопису», не виокремлює їхньої провідної ролі в утворенні окремої мови, себто народу – «се родь единь и языкъ единь»: «И смѣси богъ языки, и раздѣли на 70 и 2 языка, и расъсѣя по всей земли. По размѣшенъи же языкъ богъ вѣтромъ великимъ разраши столпъ [...]. От сих же 70 и 2 языку бысть языкъ словѣнескъ. От племени Иафетова, нарци, еже суть словѣне» (ПВЛ, 10–11).

На відміну від попереднього (першого) біблійного уривка, в цій оповіді йдеться про етнотворчий характер мови – вона визначальний чинник у житті суспільства: мова очолює (без неї, єдиної, не завершити будови), об'єднує («се рід один, і мова в них одна») і роз'єднує (із 72 різномовних старійшин стало 72 народи, що розійшлися по всій піднебесній). Отже, попри те, що є засобом для порозуміння («не розуміти їм один одного бесіди»), мова стає окремим шляхом розвитку кожного народу.

Відтак божественну універсальну етнотворчість мови автор літопису переносить в окрему, але ще не індивідуальну етнічну площину – «слов'янського народу» і «слов'янської мови», розгортаючи цю проблематику порівняно якнайширше: «Про слов'янський народ. Звідки він вийшов і коли до Європи і Сарматії прийшов. І про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав». Проблемність походження цього народу, який у літописця має обов'язковий займенник «наш», у тому, що «Самі-бо, перше письма не вміючи, нічого про своє передне

---

13 Святе Письмо Старого та Нового Завіту / повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. [б. м.]: Українське Біблійне Товариство. С. 11–12.

14 Там само. С. 11.

буття не написали. А тому самі про себе не можуть нічого сказати» (ЗКЛ, 12). Наводячи кілька гіпотез про походження слов'янського народу, долучаючи до нього «русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни», літописець неодноразово підкреслює взаємозумовлену тотожність мови і народу: «А тому гадає дехто, що й москхини з енетами одним народом були, бо того ж із ними язика були і з ними сумежно жили...», а також «наскільки се нам відомо, всі народи слов'янські єдиного суть отця сини, бо єдиногосся мови їхньої показує, що вони є єдиним народом» (Там само). Зауважимо, що тим єдиним отцем літописець вважає Гомерового сина Рифата: «Од сього Рифата народилися пагнагони, енети, генети, венеди, венедиці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь, і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народа і язика, а саме слов'янського» (Там само, 11), хоч принагідно цитує й іншу думку: «Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Яфетового, наш народ слов'янський пішов і москхинами, тобто москвою іменувався і що од сеї москви всі сармати – русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни пішли. Поминає і Ксенофонт, давній хронограф, про сих москхинів, дивним і ядовитим народом їх називаючи» (Там само, 12). Насправді ж автор «Густинського літопису» цитує М. Бельського та М. Стрийковського, водночас схиляючись до родоводу «від Рифата», як у працях Я. Длугоша і Ф. Меланхтона¹⁵.

Проблема походження від спільного праотця невіддільна від проблеми спільної мови, яку означено як *слов'янська* із займенниковим окресленням *наша*. Себто йдеться про прагматично-комунікаційний рівень спільності, відповідно до якого генетично споріднені слов'янські мови є більш-менш зрозумілі для кожного, хто володіє хоча б однією з них. Генетична близькість церковнослов'янської мови з народними слов'янськими мовами породжувала відчуття «своєї» книжно-писемної мови. Знаково, що в етимології макроетноніма *слов'яни* закодовано тисячолітню норму їхнього самоотождження, а саме тих, що ясно говорять, тобто «свої», «наші». Тих «своїх» об'єднувала передусім зрозумілість мови, що прочитуємо з етимології *слов'яни* – від 'слыть, слову/слыву', тобто 'чути, слухати, бути зрозумілим'. Отже, головна вісь пізнання свідомості давнього часу – це дихотомія «своє» – «чуже», яку названо «антропоцентричною картиною світу»¹⁶, хоч, на нашу думку, це таки етноцентрична картина світу. Уперше це теоретично виписано, а відтак перетворено в мітологему в уже згаданому «Прогласі» Костянтина Філософа: слов'яни володіють своїм словом на відміну від німців – німих і невігласів (без голосу): «слышите оубо, народи словѣньсти. Слышите слово; от Бога бо приде»¹⁷.

Попри те, спільна для всієї Русі літературна мова – *слов'янська* – аж ніяк не свідчить про етнічну єдність слов'янства, як спільність латинської мови для всіх західних слов'ян – про їхню етнічну єдність. У «Густинському літописі» до списку племен, що говорять тією єдиною мовою, входять не тільки східні, а й західні та пів-

15 Когут З.-С. Від Яфета до Москви... С. 11.

16 Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Москва: Наука, 1991. С. 8, 90, 175, 177, 210, 226.

17 Мечковская Н.Б., Супрун А.Е. Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян... С. 127.

денні слов'яни та інші народи, як зазначено вище. Отже, виходило б, що і чехи, морави, серби, хорвати, хорутани, ляхи, лютичі, поморяни, мазовшани – всі розмовляли тією ж мовою, що й *русь*. Себто йдеться лише про рівень прагматичного порозуміння.

Другим рівнем спільності є ідеологічно-релігійний. Як зауважує Ф. Бацевич, «релігійне відчуття, сприйняття, бачення та інтерпретація світу відіграли уніфікаційну роль у системі середньовічної культури, зумовлюючи її певну цілісність, недиференційованість, синтетизм усіх сфер середньовічного мислення»¹⁸. На ту пору слов'янська мова була центром філософсько-філологічної концепції, що заснована на усвідомленні ролі цієї мови як священної – духовного першоджерела, що об'єднує всіх православних вірян. Не менш важливим у творенні ідеологічно-релігійної спільності був напрям грамагичного універсалізму, відображений у відомій праці Й. Скалігера «Розвідка про мови європейців» (1599), відповідно до якої всі мови Європи поділено за чотирма мовами-матерями: латинська, грецька, тевтонська і слов'янська, що, своєю чергою, розпадаються на окремі мови¹⁹. Такого погляду дотримувалися і польські вчені: «Наша мова не є надто стара, але народилася з єдиної слов'янської мови. Всі мови: польська, грецька, руська, хорватська, боснійська, сербська, болгарська – були спершу однією мовою, як і одним народом слов'янським»²⁰; «Ми, поляки, як і інші слов'янської мови народи, мову свою з грецької мови взяли»²¹. Зокрема в посмертно виданій «Польській хроніці» М. Бельського висловлено незгоду з тими, хто походження поляків та інших слов'ян пов'язував із різними старозавітними персонажами. Звідси висновок: «сама мовна спільність наша з московитами явно свідчить, що ми походимо від одного народу і тому повинні бути дітьми одного спільного батька» (СК).

Закономірно, що в літописі не йдеться про *руську мову*, позаяк цей етноатрибутив має запозичене походження й династичну мотивацію. Русь, за літописом, – це були варяги, що на прохання «слов'ян, чуді, кривичів та ін.» прийшли «княжити у землі нашій і володіти над нами», «бо старійшини не маємо». «І од тих варягів прозвалася по тому земля наша Руськоюю», як відзначає це і Нестор (ЗКЛ, 23; ПВЛ, 18). Відтак густинський літописець лише один раз називає народ слов'янський *руським*, зауважуючи, що «сей народ слов'янський, чи руський, [...] од свого початку і аж досі, в різні часи, не однаково називався, а різними іменами [...]», наводячи і досі науково обґрунтовані мотиваційні чинники виникнення етнонімів: від місць поселення; від народів, що приходили на автентичні землі; «іноді од хоробрих вождів своїх» (ЗКЛ, 24). Наскрізне вживання етноатрибутива *слов'янський (словенски)* із присвійним займенником *наш*, на відміну від чужого, запозиченого *руський (руссю – Ruotsi)* спочатку називали шведів, а не слов'ян²², засвідчує позитивну прив'язаність автора саме до цього терміна. Така емоційна

---

18 Бацевич Ф. Філософія мови... С. 181.

19 Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII століттях. Київ: Наукова думка, 1985. С. 198.

20 Słownik języka polskiego / przez M. S.-B. Linde. Lwów, 1857. T. II. S. 274 (далі в тексті – SJPL).

21 Słownik polszczyzny XVI wieku / red. nac. M.-R. Mayenowa. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo PAN, 1975. T. XVI. S. 54.

22 Хабургаев Г.А. Этнонимия «Повести временных лет». Москва, 1979. С. 220.

патріотична заангажованість є невід'ємним складником етномовної свідомості. Акцент літописця на мотивації винаходу слов'янської абетки як любови до свого народу лише підтверджує почуттєвий складник в етномовній свідомості: «Нѣци глаголють, яко еще святый Еронимъ, иже бѣ родом Славянинъ, премудръ сый въ писаниихъ и любя свой народ Славенскій, не хотяше имъ въ безуміи пребывати, избобрѣте имъ буква и грамоту своимъ ихъ языкомъ состави»²³.

Як зауважує І. Огієнко, від найдавніших часів і аж до XIX ст. панувала думка, ніби автор глаголиці – отець західної церкви бл. Єроним (342–449 або 330–419, 337–420). Можливо, на цю легенду вплинуло те, що бл. Єроним переклав Вульгату і був слов'янином, хорватом із м. Стридона в Далмації; у грамоті Карла IV від 1347 р. про заснування Еммауського монастиря в Празі зі слов'янською богослужбовою мовою йдеться, ніби Єроним переклав св. Письмо на слов'янську мову. Далматинська інтелігенція довго й уперто боронила легенду про бл. Єронима як автора глаголиці; робила вона це, можливо, не тільки з патріотичного почуття, а й задля того, щоб успішніше боронити перед Римом своє слов'янське Богослуження²⁴.

Центральним лінгвістичним пасажем «Густинського літопису», як і «Повісти минулих літ», є загальновідома оповідь «О обрѣтеніи писемне Словенска и преложениі книгъ изъ Греческаго языка на Словенскій» (ГЛ, 237) із наскрізним пієтетом перед «нашою мовою слов'янською» і, до речі, без уживання етнолінгвономена *руська мова*, як це спостерігаємо в «Повісті минулих літ». Цей пасаж і в «Повісті минулих літ», і в «Густинському літописі» містить розповідь про князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського та Коцела Болгарського, що звернулися до грецького царя Михайла і патріарха Фотія з проханням: «но пошлѣте намъ учителя, иже могутъ намъ сказати книжная словеса и разумъ ихъ, и да протолкують намъ Книги нашимъ языкомъ Славенскимъ» (ГЛ, 238). Відтак Кирило і Методій, «идоша въ Славенскую землю, и составиша писмена азбуковная, и преложиша на Словенскій языкъ святое Евангеліе, Апостоль и Псалтирь и Октоихъ, и прочія книги. И радостны быша Словяне, яко своимъ уже языкомъ имѣша святыя Книги и слышаху величія Божія» (Там само). Чи не найвищим здобутком автор уважає те, «яко и доселѣ Словянскіе народы своимъ языкомъ хвалятъ Господа» (Там само).

Друга частина цього лінгвістичного пасажу містить знакову для зрілого Середньовіччя й Відродження цитату, вкладену в уста Папи Римського Миколая, що засуджує тих, хто нарікає на переклади слов'янською мовою з гебрійської, грецької та латинської: «Да ся исполнить книжное слово, яко “Въсхвалятъ Бога вси языци”; другое же: “Вси възглаголють языки величія божья, яко же дасть имъ святый духъ отвѣщевати”. Да аще хто хулить словѣньскую грамоту, да будетъ отлучень от

23 Густинская лѣтопись. *Полное собраніе русскихъ летописей*. Санктпетербургъ, 1843. Т. 2. С. 237 (далі в тексті – ГЛ); ЗКЛ, 24.

24 Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Жовква: Друкарня оо. Василян, 1937. С. 141.

церкве, донде ся исправит; ти бо суть волци, а не овца, яже достоить от плода знати я и хранитися ихъ. Вы же, чада, божья, послушайте ученья и не отрините наказанья церковного, яко же вы наказаль Мефодий, учитель ваш» (ПВЛ, 22).

У «Густинському літописі», окрім цього, показовим є додане цитування Послання апостола Павла та Діянь апостолів як відповідь тим, що вважали недостойними всіх мати своє письмо, хіба крім жидів, греків і латинян, бо тільки їхніми мовами з наказу Пилата було зроблено напис на Хресті Господньому (ЗКЛ, 25). Апостол Павло промовляє: «о имени Иисусовъ всяко колѣно поклонится небесныхъ и земныхъ, и всякъ языкъ исповѣсть, яко Господь Иисусъ Христосъ во славу Богу Отцу и въ Дѣянїяхъ апостоль» або в діяннях апостолів: «во всякому языцѣ боявся Бога и дѣлаай правду приятенъму есть» (ГЛ, 238). Мабуть, не тільки через проповідування апостола Павла в Слов'янській землі літописець називає його «нашим руським апостолом», але й з огляду на зазначені мовні сентенції, що збігалися з пріоритетами доби Відродження: «Сего ради и Павелъ апостоль есть нашъ Рускій апостоль, понеже бѣ проповѣ даяѣ въ Мисїи и Иллирику, си есть въ Славянскої землѣ» (Там само).

Якщо в час Нестора переклади священних книг слов'янською мовою нарівні з латинською та грецькою були ідеологічним проривом в утвердженні християнської держави Русь, то на початку XVII ст. ця слов'янська мова, попри її священний характер, гальмувала суспільно-політичні процеси доби Відродження, вступаючи в суперечність з розвиненою «простою руською мовою». У «Густинському літописі» немає про це жодної інформації, однак цитування апостола Павла свідчить про розширення простору для побутування зрозумілої мови. Як і в «Повісті минулих літ», автор зазначає, що до хрещення «слов'яни без письма пробували» (ЗКЛ, 25), хоч це промовисто заперечують угоди руських із греками, сказання монаха Храбра про «черти и рези», зустріч Кирила-Костянтина в Корсуні з русином, що мав руські книги Євангеліє і Псалтир і говорив цією мовою²⁵.

Особливе місце в пам'ятці посідає мовний аналіз етронімів, зокрема «Чего ради нашъ народъ Русю наречеся». Автор зосереджує увагу на двох етронімах – *слов'яни* та *русь*. Зокрема «славяне отъ славы, понеже бранми отъ всѣхъ бяху и сами любяху славу, якоже и отъ именъ ихъ тогдашнихъ познати: Святославъ, Мстиславъ, Ростиславъ, Владыславъ, Болеславъ и проч., или отъ слова, яко словни, си есть словохранителны бяху» (ГЛ, 236). Таку ж етимологію неодноразово у своїй «Хроніці» подає М. Стрийковський: «[...] через славні свої діла самі назвали себе славаками або славними (слов'янами)», а відтак підтверджує таку мотивацію іменами зі складником «слава», водночас емоційно заперечуючи італійських літописців, що називають слов'ян *склявонами* і *склявами* (від лат. *sklave* 'раб')²⁶. Натомість густинський літописець поглиблює

---

25 Повесть временных лет / под. ред. В.П. Адриановой-Перетц. Ч. 2: Приложения. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Москва; Ленинград, 1950. С. 258 (далі в тексті – ПВЛа).

26 Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська й усїєї Русї / переклав Р. Івасів. Дзвін, 1990. № 1. С. 106 (далі в тексті – СХП).

етнонімний аналіз тим, що наводить не лише мотивацію самоназви, а й грецьку назву слов'ян – *савромати*, в основі якої лежить зовнішня ознака: «си єсть родъ со ехидными очима, понеже *Σαυρος* значить ехидну, а *τις* око» (ГЛ, 236).

Отже, кожна мова – це передусім своя, відмінна мотиваційна основа називання. Зазначене етимологізування під впливом фонетичних і графічних особливостей вписане в новий, прозорий, народноетимологічний ряд асоціацій та осмислень, що протрималося в науковій літературі, публіцистиці та риториці до середини ХІХ ст. Як припускають етимологи В. Іванов та В. Топоров, найраніше називання слов'ян було пов'язане із праосновою **suobh-* (**su > *sl-*) як позначення племені *свобідних* (вільних) людей. Відтак подальший розвиток того ж кола уявлень призвів до співвіднесення племінної назви з позначенням власного мовлення, свого слова, а в такому разі і поняття «свій», «той, що говорить ясно своєю мовою». Це автоматично передбачало і свою протилежність «чуже слово»; пор.: етнонім *чудь*, пов'язаний із народною етимологією з *чужий*, чи *німець* 'людина, що говорить незрозуміло', чи литовська назва білорусів *gùdal* 'не володіє нашим правдивим мовленням'. На відміну від тих, що «говорять незрозуміло», чи тих, «що не говорять» (німці), слов'яни називають себе тими, «що ясно говорять, володіють словом, правдивим мовленням». Отже, на різних етапах історії етноніма зміна семантичної мотивації та асоціацій могла супроводжуватися частковими змінами фонетичних обрисів слова **suobh-*, **slov-*, *slav-*²⁷.

До етимологізування назви *Русь*, як і в М. Стрийковського, залучено різні припущення: «Едини глаголють, яко отъ Росса князя полуноощного. Его же пророкъ Езекииль въ главѣ 38 и 39 поминаеть, иныи отъ рѣки глаголимыя Рось, иныи отъ русыхъ власовъ, понеже въ сей странѣ изъ сицевыми власы мнози обрѣтаются, иныи отъ града Русы, лежащего недалече Великаго Новагорода, иныи отъ Русса сына Лехова, его же глаголють нѣкогда здѣ княжити; конечнѣ же глаголють, яко отъ розсѣянїя Россїя именуется. Сицеваго разумѣнїя Страбо и Птоломей географи, и Греци бо ихъ Спорами, си єсть, разсѣянными нарицають: понеже сей род, паче иныхъ всѣхъ, по многихъ странахъ разсѣянный и умноженный єсть велми» (ГЛ, 236; СХП, 107). Подавши таке широке народне етимологізування, сам автор схиляється до вузького Несторового тлумачення назви народу і його мови, яке досі активно поширене в антропоніміці: «Но мною, яко паче всѣхъ сихъ достовѣрнѣйши се єсть, еже преподобный отецъ нашъ Несторъ, лѣтописца Рускїй, глаголетъ, яко отвожа, си єсть князя своего Рурика, сіє имя прїять Русь: понеже въ оная времена отъ вожовъ своихъ славныхъ и храбрыхъ народы и язики обыкошася именовати, якоже Ляхи отъ Леха, Сехи отъ Чеха и проч. Сице и наша Русь отъ Рурика князя своего, иже изъ Рускїя землѣ къ нимъ пришедь, якоже вошей о томъ еже о Варягахъ, отъ его же рода даже и доселе Рускїе князи родъ свой вѣдутъ» (ГЛ, 236).

27 Иванов В.В., Топоров В.Н. О древних славянских этнонимах (основные проблемы и перспективы). *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси*. Київ: Наукова думка, 1980. С. 17–18.

Таке етимологізування суголосне з «Повістю минулих літ», де наскрізною є теза варязького, норманського походження назви *Русь* без зазначення конкретного твірного антропоніма: «И от тѣхъ варягъ прозвася Руская земля»; «А словенський языкъ и руский одно есть, от варягъ бо прозвашася Русью, а перове бѣша словене» (ПВЛ, 18, 23); тимчасом як окремі назви племен літописець етимологізує на антропонімній основі: «Бяста бо брата в лясѣхъ, – Радим, а другий Вятко, – и пришедьша сѣдоста Радимъ на Съю, и прозвашася радимичи, а Вятко сѣде съ родом своимъ по Оцѣ, от него же прозвашася вятичи» (Там само, 14). Характерно, що польський хроніст М. Стрийковський доходить висновку про іншу етимологію: «Однак москвини і білоруси не визнають усіх тих наведених тверджень про походження назви свого руського народу як правдоподібні. Вони твердять, [...] що назва Русь або руські народи походить від того, що (руський) народ був розсіяний, розпорошений по широкому світі» (СХП, 107), як, до речі, подаватиме це згодом «Синописис».

Уперше в українській історіографії автор етимологізує історичний апелює *козак*, що став знаком нових воєнно-політичних відносин в Україні, виводячи його з антропонімної основи: «И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, наставиша себѣ старѣйшину зпосередь себе, нарицаемаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекошася» (ГЛ, 368).

Наскрізною ідеєю літопису є протиставлення *свого* – *чужого* як навзаєм зумовлених «іншого роду й іншої мови». Цю засадничу опозицію вкладено в слова Олександра Македонського під час вручення слов'янам грамоти на держання землі: «А якби знайшовся там хто-небудь іншого роду й іншої мови, то нехай буде вам раб і нащадки його нехай будуть вам раби вівіки» (ЗКЛ, 13). Протиставність і протилежність є активним засобом самопізнання. З огляду на це, автор, порушуючи опозиційну мовну проблематику, надає особливого значення описові довколишніх народів. Передусім він висловлює жаль, що «наші руси, спершу простими будши, ніяку річ не розглядали поправно, ані розсудити не вміли різниць між народами. А якось, озлоблені будши варягами, тобто шведами, що з ними границі мали, вони од того часу всіх, які в тій стороні жили, за варягів приймали. Щось подібне до сього і нині у нас можемо бачити. Як їх вони тоді варягами називали, так і ми всіх оптом німцями називаємо, тобто шведів, англійців, іспанців, французів, волохів і пруссів тощо» (ЗКЛ, 16). Мовне уніфікування чужинців – типологічна ознака, яскраво виражена і в греків, що всі інші народи, мов яких вони не розуміли, називали варварами. Відчуття іншости найочевидніше через запозичену лексику як знак спільних історичних обставин: «Є у пруській мові й латинських слів множество. [...] Є також і руських слів (у їхній мові множество), бо і Русь, тобто енети, чи слов'яни, там жили» (Там само).

Отже, «Густинський літопис» відображає типову для пізнього Середньовіччя концепцію біблійного тлумачення мови як божественно-креативної сили, що водночас має роздвоєний креативно-деструктивний характер. З огляду на біблійний епізод про стовпотворіння, називання та

розділення мов, логічно зробити висновок про етнотворчий характер мови: вона очолює, об'єднує і роз'єднує народи.

Серед наскрізних концептів літопису – *слов'янський народ* і *слов'янська мова* як прагматично-комунікативний та ідеологічно-релігійний рівні спільності; синонімість етноатрибутивів *слов'янський* як етнічного і *руський* первісно як династичного утворень питомого та запозиченого походження; аксіоматичність тотожності мови та народу, що, зрештою, виражено і на рівні значення лексеми *язик*: і мова, і народ; відкритість кожної мови до Бога, всупереч постулатові про божественність лише трьох мов: латинської, грецької, арамейської; опозиційність *свій* – *чужий* крізь мовну призму і, врешті, етимологізування етнонімів як пізнання власної історії; пошук спільного мовного та генетичного походження крізь біблійну призму та ідеологію універсалізму. Доволі глибока філософська картина мовної компетенції того часу, однак з відсутністю стрижневого поняття *руської мови* на протигагу до акцентів на мові взагалі та спільному родовому понятті *слов'янської мови*. Порівняно з Несторовим літописом, мовні пасажі не лише ширші, як, до прикладу, етимологізування етноніма *Русь*, додані цитати з апостола Павла щодо спілкування з Господом різними мовами, акцент на етнокреативній ролі мови в контексті Вавилонської вежі, а й культивування поняття «наша слов'янська мова» та «слов'янський народ, чи руський», тимчасом як Нестор самі слова *Русь*, *Руская земля*, *руський* уживає понад 270 разів (ПВЛа, 239).

«Хроніка з літописців стародавніх» Ф. Софоновича як дзеркало мовної свідомості XVII ст.

«Хроніка з літописців стародавніх» («Кроиника з лѣтописцов стародавніх, з святого Нестора печерского киевского, а также зъ кройник полскихъ, ѿ Русіи, ѿтоколь Русь почалася, и о первыхъ к.нзехъ русскихъ...») Ф. Софоновича (створена близько 1646 р.; на думку І. Жиленко, наприкінці 1660 – на поч. 1670 рр.²⁸) не така багата на мовні розмисли, як «Густинський літопис»²⁹. Неоднозначні також міркування науковців про те, якою мовою вона написана. Мову «Хроніки» досліджувала шведська дослідниця Ц. Бореліус (1944 р.), трактуючи її як пам'ятку української мови. На думку Ю. Шевельова, «Хроніка о Русі» написана білоруською мовою, звідки й висновок про білоруське походження Ф. Софоновича. Однак знайдено лист київського митрополита Гедеона Четвертинського та архимандрита Києво-Печерської Лаври Варлама Ясинського до московського патріарха від 25 березня 1689 р., де зазначено, що хроніст був «родом з самого [...] града Києва». Ю. Шевельов дійшов висновку про білоруську мову на підставі аналізу лише її Вестероського списку, який найменше підходить для лінгвістичного дослідження, бо зазнав

28 Синопис Київський / упор., адаптувала українською мовою, склала додатки і примітки І. Жиленко. Київ, 2002. URL: <http://izbornyk.narod.ru/synopsis/syn01.htm>.

29 Фаріон І. «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича як дзеркало мовної свідомості XVII століття. *Мова і суспільство*. Львів, 2010. Вип. 1. С. 60–66.

принаймні подвійної мовної редакції російських переписувачів. Останні внесли до мови невластиве їй акання та інші риси, характерні для російської мови, які Ю. Шевельов кваліфікує як білорусизми. Вчений вважав за білорусизми контамінацію закінчень іменників чоловічого та середнього роду в давальному відмінку однини *-ові* на *-у*, часте опущення кінцевого *-й* у прикметниках чоловічого роду в називному відмінку однини; заміну *я* на *а* після *р*, наприклад, *баграний* тощо. Проте все це типові риси північних діалектів української мови (до яких належить і Київ), спільних з білоруською³⁰. Сам автор Ф. Софонович, закінчивши Києво-Могилянський колегіум, одержав міцні знання латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов (ХС, 9).

У «Хроніці» стисло подано характерну біблійну генеалогію руського народу від Яфета та його сина Мосоха та проетимологізовано традиційним способом деантропонізації етнонім *мосохи* чи *мосхи*: «Рускіи народ ѿт Ияфета, с̄на Ноева, ведеть свое поколѣние и ѿт его с̄на Мосоха, ѿт котрого первеи мосохами албо мосхами называлися, бо по потопѣ разделил Г̄с̄дь Б̄г̄ъ язики во столпотвореніи, розышлися по всемъ свѣте с̄новѣ Ноевыхъ потомки Симовы, особно Хамовы, особно с̄зли Иафетовы потомки. Тым Б̄г̄ъ дал языкомъ славеснымъ мовити» (Там само, 56).

Порівняно з «Густинським літописом», «Хроніка» містить фрагментарні міркування про мову, зокрема знакову словосполуку «сила і влада словеского языка», яку автор пов'язує з доленосним значенням імени Ноевого сина Яфета, що означає «розширення, розпространене» – себто йдеться про креативну силу слова: «Силу і владзу словеского языка розширили за бл̄гословениемъ Ноевымъ, имя с̄на его Иафета в томъ разширеніи своемъ выражаючи, бо Иафет толкується «розширение, розпространене». Для того потом россиянами и земля ихъ ѿт широкого ихъ по свѣту розсияния называлися. Словеными зас называлися, повѣдаютъ ѿт Словенного моря албо [...]» (Там само). Таке тлумачення відповідає сучасному етимологізуванню імени Яфет – «збільшення, розширення: Ноїв син, нащадки якого поселились на грецьких островах і на побережжі Середземного моря, Малої Азії, Азії та Європи»³¹. Автор уперше в історіографії вживає іменниковий апелятив *россияни*, що «ѿт широкого ихъ по свѣту розсияния называлися», а звідси «и земля ихъ Россия». Картотека до «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» уперше фіксує цей етнонім під 1608 р.: «Гляньтежь вы Росіяне, если то правда, што вы повѣдаете»³².

Зауважимо, що пріоритетне місце в мовній свідомості того часу посідав етимологічний аналіз як найглибший спосіб пізнання дійсності. Староукраїнські книжники вважали, що, пізнаючи мову через проникнення у внутрішню форму

---

30 Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підгот. тексту, передмова, коментарі Ю.А. Мисика, В.М. Кравченка. Київ: Наукова думка, 1992. С. 8 (далі в тексті – ХС).

31 Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. Київ: Україна, 1995. С. 407.

32 Картотека Історичного словника української мови XVI – першої половини XVII століття / зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

слова, «можна було наблизитися до пізнання як до процесу осягнення причиново-наслідкових відношень» людського буття³³. У цьому контексті традиційно проетимологізовано етнонім *слов'яни* «от славы и от славныхъ своих во звитязтвах дѣль рицерскихъ, которыми по всемъ свѣтѣ славными были и не так во скарбах, якъ во славѣ кахалися», а також «Словеными зас назвалися, повѣдають, ѿ Словенного моря» (ХС, 56), як це свого часу зазначив польський історик Б. Ваповський (бл. 1470–1535), а відтак процитував його М. Стрийковський (СХП, 106). Автор, як і в «Густинському літописі» та «Хроніці» М. Стрийковського, розглядає систему руського антропонімікону з компонентом *-слав* у контексті культу слави наших предків: «Для того княземъ своимъ и ихъ потомком, особливе руссий, славяне, и имяна, злученій зъ славою, давали: Святослав, Всеслав, Вышеслав, Станислав, Ярослав, Доброслав, Ізяслав, Премыслав, Вячеслав, Мечислав, Мстислав, Судиславъ, Владислав, Болеслав и проч.» (ХС, 56).

Етимологізування як наскрізна лінгвістична ознака пам'ятки чи не найбільше втамовує потребу достеменно знати власне глибоке коріння. Ф. Софонович виводить етноніми *русь, чех, лях* від омонімічних антропонімів *Рус, Чехъ, Лехъ*: «Повѣдають нѣкоторіи, якобы русь от Руса мѣли назватися, мовячи ижъ три братие были: Рус, Чехъ и Лехъ. ѿ Руса князя славенскіи народы, над которыми ѿнь панова, русь назвалися, от Чеха чехи, от Леха лехи» (Там само, 57). Такий підхід сповна описано в сучасних антропонімічних дослідженнях провідних ономастів, зокрема М. Худаша³⁴. Водночас, не зауважуючи суперечностей, Ф. Софонович розповідає, як русини запросили на князювання варягів: «от тых князей назвалися рус, бо того краю вараги, з котрого сих князей взято, Русь называлися» (ХС, 57). Етимологізує автор і племінні назви, виводячи їх від місця проживання чи виду діяльності: «Прозвали ихъ рус половцами от поля, же в поляхъ болей жили и от полеваня звѣреи, котрымъ бавилися, албо барзѣи от полову людеи, же драпѣзтвомъ и половом людеи и добытковъ ихъ бавилися. А языкъ мѣли з рускимъ, з волоскимъ и з литовскимъ помѣшанныи» (Там само), а також виводить назви міста Києва, гір Щикавиці та К(Х)оревіці і річки Либеді від потомків Яфетових – братів Кия, Щика, Корева та їхньої сестри Либеді: «Киї заложил замок и мѣсто Киевъ над Днепромъ, Щик збудовал замокъ на горѣ Щикавыци, от его имени названо, Корев будовал Коревице двѣ мили от Киева и мѣсто, которое потом Вышгородомъ названо, а Либедя, трех тых братов сестра, над рекою Лыбедю, и от еи имени названою, замокъ на горѣ високои збудовала» (Там само, 58).

Автор виразно диференціює поняття універсального «словенського язика», наголошуючи на етнічному розмаїтті його складників та взаємозапозиченні в слов'янських мовах: «Але откуль колвекъ тѣи народы славенскіи имена маот болгарскіи, рускии, полскии, готскии, вандалскии, ческии, сербьскии и прочии,

33 Гнатюк Л. Мовна свідомість як поняття лінгвістики (діахронічний вимір). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 400.

34 Худаш М. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Щек* та етноніма *чехи*. *Народознавчі зошити*, 1999. № 2. С. 247–251.

всѣ словенского языка // заживають, толко змешавшися з ыншими языками, свои словенскій языкъ помешали. А же розне народове рускїи называлися, и ихъ неприятели розный бували, а иншіи им помагали, тых тут вперед объявити есть речъ слушная» (Там само, 57). Зіставлення з різними мовами і народами – один із провідних способів власного пізнання, що закріплений у середньовічній максимі «своє – чуже». Автор у цьому контексті вживає в множині атрибутивний етнонім *народове рускїи*, під якими, як свідчить література того часу, мали на увазі сучасних українців та білорусів.

Наголошуючи на біблійній єдності походження поляків та русів, Ф. Софонович умотивовує їхню слов'янську мовну спільність: «Лехъ albo полякъ єдного колѣна суть з русю, потомка Афѣа, сѣна Адамова albo Ноева, языка словенского обоє тїє народи были и тепер сут военниє и славниє» (ХС, 244), що суголосне з роздумами в «Густинському літописі».

Не оминає автор і традиційної для української історіографії теми про слов'янську писемність, метафорично зауважуючи, що русь, не пером бавлячись писала, а радше по головах та хребтах – шаблею: «рус, шаблею, а не перомъ бавячися и писат не знаючи по папѣру, толко по головахъ albo по хрибтахъ, и гдѣ прилучилося, шаблями пишучи, не описали своих старовѣчных княжатъ именъ. Гдыжь писмо, славенским // языкомъ з грецкимъ ученое, ѿт цесаря грецкого Михайла Курополата славеном першии раз есть просланое азбука року 6406» (Там само, 58). Стислість і художність подання епізоду про виправу слов'янських князів Ростислава Словенського, Святополка Муравського і Коцела Болгарського до грецького царя Михайла виразно відмінна від розлогих описів цієї події в «Повісті минулих літ» та в «Густинському літописі» (ПВЛ, 21–23; ЗКЛ, 24–25).

Отже, мовна (лінгвальна) і мовознавча (лінгвістична) свідомість «Хроніки» Ф. Софоновича виявлена в таких основних положеннях: біблійна креативна сила слова (як «сила і владза словеского языка»), що втілена через біблійне ім'я Яфета – в нашому перекладі того, «що розсіяний по всьому світові», звідки й етнонім *россіяни* та хоронім *Россія*; традиційне етимологізування слов'ян від *слави*, що, на думку автора, підтверджено численними антропонімами зі складником *-слав*, на зразок Доброслав; відантропонімне етимологізування етнонімів *Рус*, *Чех*, *Лех* і водночас відварязьке походження назви *русь*; наскрізність лінгвономена *слов'янська мова*, що сягає корінням Яфетових часів і передбачає передусім слов'янську єдність русів та поляків. Автор жодного разу не вживає терміна *рускїи язык*, а тільки *словенскїи язык*, що засвідчує характерний для того часу мовознавчий універсалізм світогляду, натомість словосполуки *русскїи народ*, *панство Русское*, *русским сномъ*, *лѣтописцов русских*, *гисторїи рускїи*, *народове рускїи* – наскрізні.

«Синopsis»

«Синopsis» (1680 р.) – анонімний (приписуваний І. Гізелеві), найчастіше читаний і найвпливовіший твір в історіографії Відродження, що впродовж XVII–XVIII ст. витримав 28 видань (не беручи до уваги численних фрагмен-

тарних передруків і рукописних копій)³⁵. Відомий етнограф та історик XIX ст. Н. Сумцов зауважив: «Загальний висновок про “Синопис” той, що в Малоросії в XVII і XVIII ст. це була корисна книга. Щодо розвитку і зміцнення національного почуття, “Синопис”, зрозуміло, не міг конкурувати з козацькою хронічкою, але такі хронічки були рідкістю, становили фамільну власність і рідко хто міг читати їх, “Синопис” же був загальноприступною книгою [...]. У Великоросії «Синопис» повинен був видаватися книгою менш цікавою і менш корисною, ніж у Малоросії, і потрібно тільки дивуватися його тривалій популярності в Москві. У ньому було мало московського змісту. “Синопис”, як підручник, у Великоросії видавався явищем настільки ж незадовільним, як, наприклад, підручник Іловайського з російської історії нині в Малоросії [...]» (СК, 2).

На відміну від попередніх хронік – це переважно історія Києва та Київщини давньоруського періоду, що і заявлено в назві праці. Як довела дослідниця цієї пам’ятки І. Жиленко, «видання здійснювалося як своєрідна історична енциклопедія, покликана допомогти в читанні Києво-Печерського патерика та інших агіографічних і полемічних творів» (Там само). Основний текст створено між 1651 і 1654 рр. із подальшими вставками після 1654 р., можливо, від І. Гізеля. Перше його видання датоване 1674 р., хоч є припущення і про 1672 р. Проте «однозначно й апріорі еталонним текстом вважалося видання 1680 року», яке ми і брали до уваги (Там само).

Пам’ятка (зокрема версія 1680 р.) написана церковнослов’янською мовою української редакції, що на той час не було характерне для історіографічної літератури. Як слушно зауважив М. Мозер, це був навмисний вибір: мова стала «інструментом на службі загальноруської справи»³⁶, позаяк саме українська редакція церковнослов’янської мови, завдяки граматиці М. Смотрицького, поширилася на всі слов’янські землі церковнослов’янської культури. Відтак українці та білоруси, що перебралися до Росії наприкінці XVII ст., «намагалися достосувати свою мову до російської редакції», творячи таким способом загальнозрозумілий мовний простір³⁷. Щодо цього «Синопис» став починком у створенні спільного для Києва та Москви «славенороського язика», який на ту пору був малозрозумілий передусім для московитів.

На думку І. Жиленко, політична позиція автора «Синопису» вимальовується досить чітко: він – православний панславист і однозначно визнає єдність походження православних слов’янських народів та, додамо, їхньої мови, першоосновою й головним центром яких виступає *Русь / Рóссія / Україна* (не йдеться про нюанси використання всіх цих топонімів) і її столиця – Київ, другий

35 Фаріон І. «Синопис» Інокентія Гізеля крізь призму лінгвістичних уявлень українців другої половини XVII століття. *Мова і суспільство*. Львів, 2012. Вип. 3. С. 86–95.

36 Мозер М. До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському «Синописі». *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків, 2008. С. 169.

37 Там само. С. 170–171. Див. також: Мозер М. Санкт-петербурзька «деукраїнізація» мови «Синопису». *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакуленка. Харків, 2008. С. 225.

Єрусалим. Автор не претендує на повернення Києву ролі столиці політичної, але наголошує, що він є духовною столицею православного слов'янства. Відповідно, і його історія є переважно історією Київщини (СК, 2).

За основне західне джерело для «Синопису» слугувала «Хроніка Польщі та Литви» («Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi») (1582) польського історика М. Стрийковського, що серед усіх західноєвропейських хронік надала Україні найбільше уваги, а з питомих джерел – це «Повість минулих літ» Нестора-літописця, «Густинський літопис» та печерське літописання. З огляду на те, закономірно, що пам'ятка розпочинається розділом «У началѣ древнаго славенскаго нарѣда»³⁸ де, як і в споріднених джерелах (зокрема у «Хроніці» Ф. Софоновича), походження слов'янського народу виведено від Афета, Ноевого сина, що через креативне значення свого імени «поширений» чи «поширюваний» розпросторився на значні терени. У розділі «У имени и ѿ азыцѣ Славенскомѣ» автор типово для того часу етимологізує макроекнонім *слов'яни* від військових славних справ своїх предків: «І ѿ(т) славныхъ дѣлєсъ своихъ, наипачеже воинскихъ славанами, или славными зватиса начаша»³⁹.

Невід'ємним і безумовним складником етноніма *слов'яни* є *слов'янська мова*, яку автор виводить із відомого біблійного епізоду про вавилонське стовпотворіння, а саме як одну з 72 Афетових племен, що від слави *слов'янською* зветься: «Такожде и азыкѣ славенскій єдинѣ ѿ(т) седмидєсать и двохъ ѿ(т) столпотворєніа пора(з)мѣшеній азыкѡвъ изшєдшіи, им же даде Бгѣ Племени Афєтѡви глѣти, ѿ(т) славы Имени славанѡмѣ славенскѣ Нарєчєса. Сєгѡ ради въ Памать Славы нарѣда славєнска»⁴⁰.

На підтвердження цього автор традиційно подає перелік типових антропонімів із компонентом *слав-* як знак пам'яті про славних предків: «І древніи Россійскійи Кнзи, сыномѡвъ своимѣ имена припразающе к славѣ даахѣ: ѡкоже Сватославѣ, сѣрѣч [...] дѣваа славѣ. или Свѣтославѣ, свѣтаиса славою, Ярославѣ, ѡраиса за славѣ Мстиславѣ, мстаиса ѡ славѣ Мєчиславѣ ѡко славєнѣ бѣ ѿ(т) мєча и прочаа симѣ подобнаа»⁴¹.

Характерним для з'ясування мовної компетенції того часу є черговий розділ «У народѣ рускомѣ или свойственѣ є Россійскомѣ, и ѿ нарѣчіи или

38 ΣΥΝΟΨΙΣЬ или Краткое собрание ѿ(т) Различны(х) лѣтописце(в) ѿ Началѣ Славано-Россійскогѡ Нарѣда, и Первоначалны(х) Кнзе(х) Бгѡспасаємагѡ града Кієва, ѿ Житіи стѡгѡ Блгѡвѣрнагѡ Велика Кнза Кієвскагѡ и Всеа Россіи Первѣдйшагѡ Самодержца Владиміра... по Благденію Почтиагѡ ѿ Хр(с)тѣ Гдѣна ѿ(т)ца Іннокєнтія Гізієла... Печєрська Лавра, 1680 (129 л.) / зберігається у відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максимєнка Наукової бібліотеки ЛНУ імени Івана Франка.

39 Там само.

40 Там само.

41 Там само. «Задля того в пам'ять слави народу слов'янського і давні російські князі синам своїм імена, співзвучні зі [словом] «слава» давали – як Святослав чи Світослав, Ярослав, Мстислав, тобто «Мстить славно», Мєчислав, тобто «уславлений мечем» та інше, цьому подібне» (СК, 4).

Назвисти єго» («*Про народ руський, чи точніше російський, і про назву чи прозвання його*»), а також назва розділу з промовистим ототожненням «руси» і «росіань»: «Ще о русь или Росіанехъ»⁴². Засвідчуючи універсальність світогляду, автор стверджує тотожність руського (або російського) народу зі слов'янським, з огляду на біблійне походження від свого прародича Афета і спільність слов'янської мови, що названа так, як зазначено вище, від славних подвигів своїх предків: «Рꙋски или паче Російскїи народы, тыижде сꙋть славане: единаго бо естества, ѿ(т)ца своего Афета, и тогожде азыка, ибѡ ко Славане ѿ(т) славныхъ дѣлєсь своихъ искони Славенское има себѣ приобрѣтоша»⁴³.

Зауважимо, що порівняно з попередніми пам'ятками, вперше вжито етноатрибутив *російский*, що є церковнослов'янською формою, скопійованою з грецької мови, етноатрибутива *руский* (чи *словенський*). Саме тотожністю слов'янського та російського народів автор пояснює поширений лінгвонімічний термін «*славено Роскіи*», себто «*славно Роскіи*»: «и ако единъ и тоижде Народъ Славенскїи, Наричається Славено-Рѡсскїи или Славно-Рѡсскїи»⁴⁴.

Відтак автор етимологізує новий етнонім «росіани» та «росси», вбачаючи в них прозору внутрішню форму: ті, що виникли від численного «розсіювання» по світах (одні – над морем Чорним Понтійським Евксином, інші – над Танаїсом, чи Доном, і Волгою, інші – над Дунайськими, Дністровими, Дніпровими, Деснянськими берегами), як це зазначено і в «Хроніці» Ф. Софоновича⁴⁵. Певність автора саме таким чином етимологізувати етноніми сягає біблійного джерела – пророцтва від Іезикиїла (гл. 38 і 39), де названо князя Росського Мосоха: «има тоє Рѡссовъ приличнѣ Изавлаєть нарицающе Кназа Рѡсска Мосохъ и прочаа; И тако Рѡссы ѿ(т) россѣанїа своего прозвашаса, а ѿ(т) Славанѡв именемъ точїю разнствѣют по родѣ же своемꙋ единѡ сꙋть, и ако единъ и тоижде Народъ Славенскїи, Наричається Славено-Рѡскїй или Славно-Рѡсскїй»⁴⁶.

Попри етимологію *росів* від *розсіання*, автор наводить і віддавна поширені тлумачення від містечка Роси неподалік від Великого Новгороду або ж від річки Росі; від русого волосся як типового для русинів: «Такѡ повремени ѿ(т) россѣанїа по многимъ странамъ племени своего россѣаны, а пото(м) россы прозвашаса. Нѣцїи близъ мимошедшихъ креме(н) сказоваху Рѡссовъ ѿ(т) Горо(д)

42 Там само.

43 Там само. «Руські, чи точніше російські народи – ті ж слов'яни – [від] одного бо ества, батька свого Афета, і одної мови [походять]. Бо як слов'яни задля славних справ своїх здавна набули собі слов'янське ім'я...» (СК, 4).

44 Там само. «...і оскільки один і той же народ слов'янський – називається слов'яно-російським чи славноросійським» (СК, 4).

45 Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх... С. 56.

46 СΥΝΟΨΙΣЬ или Краткое собраніе ѿ(т) Различны(х) лѣтописце(в) ѿ Началѣ Славано-Рѡссіского Народѡ... «Наибільше ж Божественне Писання від Пророцтва Іезекиїлевого в главі 38 та 39 ім'я те російів належно оповідає, називаючи князя Росського, Мосоха і ін. Отже, «росси» від «розсіання» свого прозвалися, а від слов'ян [інших] відрізняються тільки назвою, за родом же своїм єдиними [з ними] є, і оскільки один і той же народ слов'янський – називається слов'яно-російським чи славноросійським» (СК, 4).

ка Роси, недалечи великого Новгорода лежаша. Иньи ѿ(т) рѣки Роси, дрѹзїи ѿ(т) рѹсыхъ волосовъ съ аковыми нынѣ вездѣ многѡ сѣть Рѹси»⁴⁷.

У зазначеному уривку особливо важливим є акцент генеалогічного походження *росів* від праотця Мосоха. Як зауважує О. Мильников, «для вчених, що жили в інтелектуальному середовищі християнства, уявлялося привабливим не просто обґрунтувати походження слов'ян за допомогою Біблії, але і знайти в ній місця, які можна було б витлумачити як пряме свідчення існування слов'ян у найдавніші попотопні часи»⁴⁸. Такою зв'язковою ланкою в цьому творі виступає біблійне ім'я Мосох як першопредок слов'ян. Навіть більше, як зауважила І. Жиленко, «остаточним “водорозділом” переважання ідеї про прародителя – Мосоха став “Синописис”» (СК, 11).

На відміну від «Густинського літопису» та «Хроніки» Ф. Софоновича, цій проблемі автор присвячує окремий розділ «Що Мосоху, прародителю славеноросійському и ѿ племени его». Особливий розвиток теорія про Мосоха отримала в польських дослідженнях. О. Мильников вважає, що, ймовірно, найпершим у польській історіографії цю ідею запозичив Б. Ваповський (1456–1535), а вже від нього – незалежно один від одного – М. Стрийковський (фактичний автор теорії Мосох-слов'яни) та М. Бельський (бл. 1495–1575). М. Стрийковський перший іменував Мосоха «патріархом нашим» і навіть «Мосохом Іафетовичем»⁴⁹. Крім цього, як етимологізує хроніст у зазначеному розділі, Мосох – шостий син Яфетів, онук Ноїв – з гебрійської трактується як «вытагающій и ростагающій, ѿ(т) вытагания лука, и ѿ(т) расширения великихъ и множественныхъ Народовъ Московскихъ Славеноросійскихъ, Полскихъ, Волынскихъ, Ческихъ, Болгарскихъ, Сербскихъ, Карвацкихъ, и всѣхъ ѡбще, елико ихъ есть, Славенска азыка природнѣ оупотребляющихъ»⁵⁰. Умовою об'єднання цих численних народів є *спільна слов'янська мова*.

Подібність етимологій Яфета (к *розширеного*) та Мосоха як (*розтягнутого*) слугує авторові за аргумент у походженні етноніма *роси* як *розсіяні*, отже, поширені, а відтак такі, що сягають праотця Мосоха: «Той бѡ Мосохъ, по потоупѣ року 131-го, шедши от Вавилона съ племенем своим, абіе въ Асії, и Евроупѣ, на(д) берегами Понтскааѡ, или Черноѡ Мора, народы Мосховитѡв, ѿ(т) своего имени, осади, и ѿ(т) ѡмножшѣса народѣ, постѣпаа день ѿ(т) дне въ Полѹнощныа страны за чорное Море, над Дономъ и Волгою Рѣками, и надъ

47 Там само. «Деякі ближчі до минулих часів оповідають, [що походять] роси від городка Роси, що лежить недалеко від Великого Новгорода, інші – від ріки Росі. Інші – від русого волосся, з яким і нині скрізь багато русі» (СК, 4).

48 Мильников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. *Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века*. Спб., 1996. С. 21.

49 Там само.

50 Там само. «Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, [ім'я його] перекладається з гебрійської на слов'янську як «той, що витягає» чи «той, хто розтягає», від лука, що напинається, і від розпоширення великих і численних народів московських славеноросійських – польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову» (СК, 4).

езеромъ, или ѿ(т)ногою Морскою Міотисъ, идеже донь въпадаеть, в Полахъ широко селеними своими распространишася, по свойствѣ и истолкованію имени ѿ(т)ца своего Мосоха: Ибо, акѡ Афет толкѣтса разширеніе, или разширителень. Такѡ подобнѣ сказѣтса и Мосохъ аростагающій, и далече вытагающій. І такѡ ѿ(т)Мосоха Прао(т)ца СлавеноРоссійскаго, понаслѣдію его, не токмо Москва народъ великій, но и вся Рѣсь или Россія, вы(ш)ереченнаа произыде, аще в нѣкихъ странахъ малѡ что въ словеса(х) и преминиса, ѡбаче единымъ Славен(н)скимъ азыкомъ глѣють»⁵¹.

Ідея Мосоха, зокрема крізь призму мовного етимологічного аналізу, сама собою на ту пору не була пов'язана з промосковськими тенденціями ні в часі свого виникнення в польській історіографії, ні в часі перенесення її на український ґрунт – хіба, як зауважив З. Когут, «іронія історії полягає в тому, що концепцію, яка віддає Москві провідну роль у слов'янському світі, було вперше запроваджено польськими авторами і далі розвинено та поширено завдяки українським церковно-політичним творам»⁵².

Серед інших, окремо виділених етимологізувань, *народ сарматський* («ѡ народѣ сарматскомѣ и ѡ нарѣчїи его»), *народ роксоланський* («ѡ народѣ роксоланскомѣ и ѡ нарѣчїи его»), про назву москви («ѡ нарѣчїи Москвы народа и Ц(а)рственнаго Града»). Назву *Савромація* (чи *Сармація*) автор виводить від грецького «саврос», що означає «єхидна» за відповідний розріз очей, зауважуючи водночас, що в основі такої номінації радше страх перед тим народом через його мужність⁵³. Етнонім *роксолани* тлумачено як композитне поєднання *росси* та *алани*, а відтак через поширення і розселення цього народу, бо він походить від Афетового племені сарматського прабатька Мосоха, має також низку інших назв, мотивованих назвами рік, лісів, прикмет, полів, від справ та імен і прізвиськ князів: «Іакоже Болгары и Волю(н)ци ѿ(т) Реки Волги, Мѣровлане ѿ(т) Рѣки Мѣравы, или ѿ(т) Кназа Мората, Полочане, ѿ(т) Рѣки Пѡлоты, Донцы ѿ(т) Донѣ, Запорожцы ѿ(т) Запорожа, Козаки ѿ(т) славнаго своего древнаго нѣкоего Вожда прозвищемъ Козака, побѣдивше с нимъ Татарѡвъ, прозвашася, Древлане или Полѣсане, или полесане ѿ(т) деревесъ или ѿ(т) лесовѣ гѣстыхъ, Полане или Полаки ѿ(т) Пѡл,

51 Там само. «Той бо Мосох по потопі року 131, пішовши з Вавилона з племенем своїм, скоро в Азії, і Европі над берегами Понтійського чи Чорного моря народи московитів в ім'я своє розселив. І звідти помножився народ, розселяючись день від дня в північні землі за Чорне море, над Доном, і Волгою ріками, і над озером чи затокою морською Меотис, куди Дон впадає, в степах широко поселеннями своїми розпоширилися, згідно з особливістю та витлумаченням імені прародителя свого Мосоха: бо, якщо Афет перекладається як «розширення» чи «розширений», подібно до того означає і Мосох – «той, що розтягає» і «той, що далеко витягує». І так від Мосоха, праотця Славенороссійського, від спадку його, не лише Москва – народ великий, але й уся Русь чи Россія вищеназвана пішли, хоча в певних землях дещо в слов'янах і змінилося, проте єдиною слов'янською мовою говорять» (СК, 4).

52 СК, 11. Див. також: Когут З.-Є. Від Яфета до Москви... С. 20.

53 СΥΝΟΨΙΣЬ или Краткое собрание ѿ(т) Различны(х) лѣтописце(в) ѡ Началѣ Славано-Россійскаго Нарѡда...

Половцы ѿ(т) лова свѣрина, и ѿ(т) плѣнѹ людей, Поченѣзи ѿ(т) жестокости и мѹчителства своего. Татаре ѿ(т) Рѣки Тартар, а тыижди нарѡды татарскїи, егда посѣдоша странѹ Трацейскѹю, идеже Кѡнстантинопол и прочїи Грады, прозваны бѡхѹ ѿ(т) Траковѹ, то есть ѿ(т) жителїи страны нарицаемой Траціа, Трѹки а потомѹ преложенїем двохѹ словесѹ азбѹчны(х) Тѹрки прозвашася. Скиды тыиждѹ Татаре ѿ(т) Горы Скиды нарече(н)ы сѹт: зане по(д) тою Горою Іакѡ и кавказыискою значала ѡбитахѹ. Сѣверане ѿ(т) страны Сѣверскїа на(д) Десною, и Сеймо(м) Рѣками сѣдшїа, Литва ѿ(т) Литвоса сына цара Вейдевѹта Прускаѡ. Чехи ѿ(т) Чеха Кнѣза, Лахи или Лехи ѿ(т) Леха перваѡ корола Полскаѡ, Москва нарѡ(д) ѿ(т) Мосоха прао(т)ца своего, и всѣхѹ Славеннороссо(в), Сына афетова. А ц(а)рствѹющїй Гра(д) Москва ѿ(т) Рѣки Москвы, і процаа»⁵⁴.

Уперше автор уживає етнонім *русакї* як абсолютний синонім до *росів*, а також етноатрибутив *росїйскїй* із тлумаченням названих ним локальних земель: «Первый Самодержецъ Владимиръ, и вторы Мономахъ, Россїею ѡблодаша, тогда Ро(с)ами или рѹсакими звахѹся а в Рѡссїйских землях очїю Кїевскїи, Владимїрскїи, Велико-Новгородскїи, Чернѣговскїи, Галицкїи, Славе(н)скїи, и прочїи князи имениты бѡхѹ»⁵⁵. Окремо виділено розділ «Ѡ первоначальныхъ князехъ кїевскихъ и ѡ созданїи града Кїева и имени е(г)о» («Про перших князів Кїївських і про заснування града Кїєва та назву його»), де стрижевою є етимологія цього топоніма: «братъ Кїй, ѡснова и согради Город и мѣсто [...], нарекши егѡ о(т) своего имени Кїевъ»⁵⁶, а також від Щека – гора *Щекавица*, или *Шковица*, від *Коревъ*, или *Хоревъ* – град *Хоревница*, сестра Либїдѹ також спорудила місто за іменем своїм. Етимологізування поширено і на назви князів та гетьманів: «ѡт нихѹ же бѣ первый именемъ Радимъ, а о(т) того нарекошася радимчане, Второй Ватко, а ѿ(т) того Ватчане, на(д) Рѣкою Волгою. Третїй – Дѹлѣпа, а о(т) того – дѹлѣпане, над Богомѹ, иже нынѣ нарицаютсѹ Лучаны»⁵⁷.

Як і в «Густинському літописі» (ЗКЛ, 24–25), автор окремо виділяє розділ «Ѡ семь, когда рѡссы писмена знати начаша» («Про те, коли росси почали писмена знати»), однак обмежує себе лише переробленим повідомленням на

54 Там само. «...як болгарї і волїнци – від ріки Волги, Муровляни – від ріки Мурави чи від князя Мурави чи від князя Мората, полочани – від ріки Полоти, донці – від Дону, запорїжці – від Запорїжжя. Козакї – від славного свого давнього якогось вождя, на прїзвїсько Козак, перемїгши з ним татар, прозвалися. Дрєвляни чи полїщуки – від дерев чи лїсів густих. Поляни чи поляки – від полів. Половці – від полвання, і від полонення людей. Сїверяни – від землі Сїверської над Десною і Сеймом ріками осадженої. Литва – від Литвоса, сына царя Вейдевѹта Прусського. Чехи – від князя Чеха. Ляхи чи Лехи – від Леха, першого короля Польського. Народ москва – від Мосоха, прабатька свого та всїх славенорѡссїв, сына Афетового. А царственнїй град Москва – від ріки Москви. І інші так само» (СК, 4).

55 Там само.

56 Там само.

57 Там само. «Мали ж ті князі у себе і гетьманів, першїй із яких мав ім'я Радим, і від того назвалися Радимичани. Другий – В'ятко, і від того в'ятчани над рікою Волгою, третїй – Дуліпа, і від того Дуліп'яни над Бугом, які зараз називаютьсѹ лучанами» (СК, 4).

цю тему в М. Стрийковського⁵⁸: «Вѣдати же подобаетъ, акѡ славенороссійскій народъ еще в рокѣ ѿ(т) Рож(д)ества хѡа сѣмъ сот девятьдесатаго, нача писаніе имѣти и оумѣти: Ибо въ том рокѣ Кесарь Греческій брань ведши съ Славанами, и міръ с ними содѣлаши, послал им въ знаменіе пріате(л)ства и неразрѣшимаго мира Литеры, Сирѣч: писмена Азбѣчнаа, АБВ и про(ч): ѡже в то время ѿ(т) Греческаго писанія ново бяхъ измишлена ради Славановѣ. И ѿ(т) тог(ѡ) времени Россія нѣша нача писанія и Книги имѣти, и дїанія своа исписовати, обаче полаковѣ Писмени, и Исторіями славенороссійскій народъ двома стылѣтъ и деветма оупреди: ибѡ Полаки за Мечислава Перваго Хрїанскаго Кназа Полскаго, начаша чести и писати ѡ чомѣ всѣ лѣтописци Латинскій, и Греческій, и Полскій соглашаются. ѡкои Стрїйковскій яснѣ изобразѣтъ»⁵⁹. Зауважимо, що, на відміну від абсолютної більшості давніх і тогочасних писань (зокрема «Густинський літопис»), автор навіть не пов'язує появи слов'янської азбуки зі св. Костянтином та Методієм і відзначає, що і в цьому питанні «россіяни» Київщини, на відміну від поляків, мають першість.

Отже, серед основних засад лінгвістичної компетенції «Синопису»: 1) біблійна генеалогія слов'янського народу від Афета – Мосоха з етимологічним мотивуванням синонімних антропонімів Афет і Мосох як «поширений» і «розтягнений», звідки і трактування вперше вжитих (паралельно з «Хронікою» Ф. Софоновича) в історіографії етнонімів *россіяни*, *роси* від *розсіяні* поряд із менш вірогідними етимологіями; 2) походження слов'янської мови після вавилонського стовпотворіння і підтвердження її етимології від *славний* компонентами композитних антропонімів, на зразок *Мстислав*; 3) універсалістське трактування *руського*, за автором, «точніше *россійського*» народу як тотожного зі слов'янським, з огляду на спільність праотців Афета і Мосоха та спільність слов'янської мови; 4) уперше вжито етноатрибутив *россійский*, що є церковнослов'янською формою, скопійованою з грецької мови, етноатрибутива *руский*, а також термін *славенороссійский*, композитність якого тлумачено як поєднання *славено Роскїи*, себто *славно Роскїи*, отже,

58 Цит. за «Синопис Київський»: «Однак усі русичі – москва і болгарі, або волгари од Волги-ріки (над якою широко з давніх літ розселилися) названі, також інші слов'яни, перш ніж поляки, письмо взнали. Бо Михайл Куроплатес, цезар Константинопольський, воюючи з болгарами-слов'янами, народу руського, котрі в той час на грецькі володіння напали, і Фракію, також Далмації велику частину опанували, по довгих битвах, замирився з ними року від народження Христа Бога 790, а на знак приязні і повного замирненя передречений цезар Куроплатес всім булгарам і слов'янам послав на спогад літери глаголичні: Аз, А, Букі, Веді, і так далі, котрі на той час на основі грецьких були нововигадані і винайдені для слов'ян» (СК, 22).

59 «Належить знати, що Славеноросський народ ще року від Різдва Христового сімсот дев'яностого почав письмо мати й знати, бо того року кесар грецький, війну вівши зі слов'янами, і замирившись, послав їм на знак дружби і нерушимого миру літери, тобто слова азбучні: А, Б, В і інші, що в той час на основі грецького письма були нововинайдені задля слов'ян. І звідтоді Россія наша почала письмо і книги знати, і діяння свої описувати. Отже, письмо поляків та історію славеноросський народ на дві сотні літ і дев'ять випередив: бо поляки за Мечислава, першого християнського князя польського, почали читати і писати, про що всі літописці латинські і грецькі, і польські згідно пишуть, як і Стрийковський ясно описує» (СК, 4).

слов'янський та *роський* – це тотожні поняття; 5) наскрізне, зазвичай вмотивоване етимологізування як незамінний і надійний спосіб пізнання історичного явища, а саме через антропоніми, або епоніми (литва, чехи, ляхи, москва, козаки), ландшафтні етноніми (поляни, древляни, поліщуки, сіверяни), топоетноніми (б(в)олгари, муровляни, волинці, донці, полочани, запоріжці), топоніми (Київ, Хоревця, Либідь) тощо.

З огляду на зазначене, мовна свідомість літописця, сфокусована на понятті «словеноросский язык», існує в контексті загального і провідного концепта «слов'янська мова» і «слов'янський народ», з якого, всупереч тенденціям нового секуляризованого часу, не виокремлено поняття «руської мови» як знаку тожсамости, а навпаки – ототожнено це поняття в складеному терміні «словеноросский». Це підтверджено і самим кодом написання «Синопису» – церковнослов'янською мовою руської (української) редакції – себто «словеноросською», що значною мірою зумовлено написанням твору в монастирському середовищі і для цього середовища. Мовна свідомість літописця впливає не лише з біблійного, а й із граматичного універсалізму того часу, відповідно до якого всі мови Європи поділено за чотирма мовами-матерями (латинська, грецька, тевтонська і слов'янська), що, своєю чергою, розпадаються на окремі мови. Мовна свідомість невіддільна від християнської ідеології з її етно- та філологічною основою моногенезу. Звідси наскрізний акцент на спільній слов'янській мові, слов'янському народові, слов'янському географічному просторові, що вмотивовані походженням від єдиного біблійного предка Яфета та його сина Мосоха. Порівняно з іншими значними історіографічними працями XVII ст., зокрема з «Густинським літописом» і «Хронікою» Ф. Софоновича, автор не акцентує на опозиції *свій – чужий* як засобу самопізнання, а навпаки – розвиває поняття «словеноросского языка» і народу як ідеологічно-релігійної спільноти.

З огляду на вищесказане доходимо таких висновків. Мовна проблематика, а зокрема етномовна свідомість як основа мовної рецепції, в аналізованих літописах невіддільна від біблійного трактування походження народів (моногенез) та їхніх мов (вавилонське стовпотворіння), що сповна відповідало ідеям середньовічного теоцентризму та осмислення мови як частини християнської онтології та гносеології. Саме в Біблії порушено низку кардинальних та завжди актуальних мовно-філософських проблем, зокрема походження мови в контексті моногенезу, її креативну і духовну сутність, тотожність мови і народу та її комунікативну спроможність. Ця проблематика яскраво представлена в літописах з акцентом на етнотворчому характері мови: вона очолює, об'єднує і роз'єднує народи. Звідси – аксіоматичність тотожності мови та народу, що виражено і на рівні значення лексеми *язык*, яка ідентифікує і мову, і народ; відкритість кожної мови до Бога, всупереч постулатові про божественність лише трьох мов (латинської, грецької, арамейської).

Наскрізний концепт літописів – загальні (а не відокремлені) поняття *слов'янський народ* і *слов'янська мова* як наслідок єдиного біблійного предка

Яфета та його сина Мосоха (зокрема в «Синописі»), звідки ототожнення понять *руський народ* і *слов'янський народ* та відсутність лінгвономена *руський язык* чи *руська мова*. Концепт *слов'янська мова* вмотивований двома рівнями спільноти: ідеологічно-релігійним та прагматично-комунікаційним, що гальмувало розвиток етномовної свідомости як передумови постання власної держави. Свою роллю в підсиленні загального, а не відокремленого (етномовного) поняття *словянський народ* і *слов'янський язык* відіграв і політичний складник. Відсутність самочинної Української Держави передусім через перерваність владної династичної гілки породжувала подвійний стандарт самоідентифікації за етнічним походженням і державною належністю: *gente Rutenus, natione Polonus*.

Уперше в літописах вжито етнонім *рощіяни, росси* (себто ті, що *розсіялися* в контексті етимології мотиваційних біблійних антропонімів Яфет «*розширений*» і Мосох «*розтягнений*»), хоронім *Рощія* («Хроніка» Ф. Софоновича) та етноатрибутив *рощійський* («Синопис»), що є церковнослов'янською формою, скопійованою з грецької мови етноатрибутива *руський*, а також термін *славеноросійський*, композитність якого тлумачено як поєднання *славено Роскіи*, себто *славно Роскіи*, отже, *слов'янський* та *роський* – це, за тодішньою свідомістю, тотожні поняття, що згодом створить чималу політичну проблему.

Послідовно задіяно етимологічний аналіз антропоетнонімів (*русь, чехи, ляхи, москва, литва*), ландшафтних етнонімів (*поляни, древляни, сіверяни*), топоетнонімів (*донці, полочани*), топонімів (*Київ, Хоревіця, Либідь*) як способу історичного самопізнання.

Наскрізним є поняття *свій – чужий* як активного засобу самопізнання через апелювання передусім до незрозумілих мов. Мовне уніфікування чужинців – типологічна ознака. Відчуття іншости найочевидніше виявлено через запозичену лексику як знак спільних історичних обставин.

Про походження слов'янської писемности найповніше йдеться в «Густинському літописі», що, спираючись на відомий лінгвістичний пасаж літописця Нестора з «Повісти минулих літ», розширює його доданими цитатами з апостола Павла про потребу спілкуватися з Господом різними, рідними, а не лише трьома обраними мовами.

Якщо б політичні обставини II половини XVII–XVIII ст. склалися на користь українського етномовного розвитку, а не повним поглиненням України Московським царством, то загальне поняття *слов'янський народ* та *роський народ* як *руський (український) народ* набуло б свого етнополітичного завершення. Натомість на українців очікувавав щонайменше понад трьохсотлітній період боротьби за свою етномовну ідентичність, виявлену через новопосталий у час національно-визвольної війни 1648–1654 рр. етнонім *українець* та хоронім *Україна*. Концепція унікальності перемогла концепцію універсалізму, а пропагований біблійний моногенез став етнонаціональним полігенезом.

РОЗДІЛ 3. ЖАНР УЧИТЕЛЬНИХ ЄВАНГЕЛІЙ У МОВОТВОРЧОМУ КОНТЕКСТІ XVI–XVII СТ.: СИНТЕЗ САКРАЛЬНОГО І НАРОДНОГО

Уляна ДОБОСЕВИЧ

Середньоукраїнський період формування української літературно-писемної мови позначений інтенсивними мовотворчими процесами, пов'язаними зі становленням різних функційних стилів із домінуванням релігійного у XVI – I половині XVII ст. Особливе місце в цьому контексті належить тим жанрам, основним завданням яких було проповідувати християнське віровчення, поширюючи і вкорінюючи його серед «люду посполитого». Реалізацію цієї мети забезпечували учительні Євангелія (далі в тексті – УЄ) – писемні пам'ятки, що достатньо повно, всебічно та систематично відбивають взаємодію книжної церковнослов'янської мови з живим розмовним мовленням. Сучасні науковці продовжують традицію дослідження цих унікальних текстів, яку започаткували від середини XIX ст. Я. Головацький¹, І. Франко², П. Житецький³, підтримали упродовж XX ст. в Україні (часто всупереч офіційним радянським настановам) та в діаспорі О. Горбач⁴, У. Єдлінська⁵, І. Керницький⁶, І. Панькевич⁷, Л. Деже⁸, І. Свенціцький⁹, Я. Янів¹⁰, Л. Полюга¹¹, залучаючи до джерел дослідження тексти учительних Євангелій.

- 1 Головацький Я.Ф. Матеріали для словаря малорусского наречия [у:] Дзендзелівський Й.О., Ганудель З. Словник української мови Я.Ф. Головацького. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. Т. 10. С. 311–612.
- 2 Франко І. Карпаторуська література XVII–XVIII віків. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1900. Т. XXXVII. С. 1–91.
- 3 Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. [у:] Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія. Київ: Наукова думка, 1987. С. 20–138.
- 4 Горбач О. Дві сторінки з південнолемківського рукописного учительного Євангелія з 1640 р. *Історія української мови: Зібрані статті*. Мюнхен, 1992. С. 1–4.
- 5 Єдлінська У.Я. До питання про взаємодію книжних та народних елементів в українській літературній мові XVI ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1961. Т. 4. С. 52–65.
- 6 Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: на матеріалах пам'яток XVI ст. Київ: Наукова думка, 1967. 288 с.
- 7 Панькевич І. Нарис історії українських Закарпатських говорів. Прага, 1958. Ч. I: Фонетика. 132 с.
- 8 Дژه Л. Матеріали к исторической диалектологии закарпатских говорів. *Studia Slavica*. Budapest: Academia Scientiarum Hungaricae, 1969. Т. XV. S. 45–72; Дژه Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ). Дебрецен, 1985. 525 с.
- 9 Свенціцький І.С. Елементи живої народної мови в пам'ятках української літературної мови у XIV–XVII сторіччях. *Питання українського мовознавства*. Львів, 1958. Кн. 3. С. 119–126.
- 10 Janów J. Ze studijów nad ewangeliazami «ucztyelnymi» XVI–XVII w. *Slavia*. Praha, 1950. Т. XIX. S. 317–335.
- 11 Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1991. 240 с.

Зацікавлення цим жанром у контексті свого часу та зовнішніми й внутрішніми чинниками зросло й увиразнилося у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у зв'язку з потребою глибоко і всебічно дослідити історію становлення писемної української мови¹². Д. Гринчишин стверджував, що УЄ належать до жанрів, у яких зафіксовано найбільше діалектних рис, а відтак цей пласт пам'яток має особливу історико-діалектологічну цінність¹³. Г. Чуба здійснила текстологічну класифікацію пам'яток, виділивши серед їх списків чотири редакції, а також виявила у кількох списках діалектні явища¹⁴. Мовознавчі студії в різних аспектах окремих списків чи груп УЄ здійснили І. Чепіга¹⁵, В. Німчук¹⁶, О. Зелінська¹⁷, У. Добосевич¹⁸, Х. Макович¹⁹.

Є потреба підсумувати й узагальнити наукові дослідження, які пов'язані з: 1) мовотворчими процесами середньоукраїнського періоду щодо домінування живого розмовного мовлення, 2) осмисленням ролі жанру учительних Євангелій у становленні української писемно-літературної мови на народнорозмовній основі, 3) дослідженням окремих рис української мови, репрезентованих на різних мовних рівнях з особливою увагою до висвітлення вузьколокальних (діалектних) особливостей, які знайшли своє втілення в цих писемних пам'ятках. Аналіз писемних текстів під цим кутом зору розглядаємо як такий, що перебуває в руслі нових підходів до осмислення історії становлення української літературної мови: «У такому ракурсі розширюється сучасний контекст вивчення історії мови, зокрема її літературної форми, що розкриває динаміку стилів, мовних норм на різних етапах її співдії з книжною традицією і творенням літературного зразка нового часу. Передусім акцентується увага на соціокультурних параметрах

- 12 Купчинський О. Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI–XVII століттях. *Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze*. Варшава, 1997. Т. 4/5: Польсько-українські зустрічі. *Studia Ukrainica*. С. 202–218.
- 13 Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI– першої половини XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзензелівського: збірник наук. праць. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 175–181.
- 14 Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. Київ; Львів: Свічадо, 2011. 224 с.; Чуба Г. Українські учительні Євангелія. Рукописна україніка у фондах ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ та проблеми створення інформаційного банку даних. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 20–21 вересня 1999 р.* Львів, 1999. С. 294–302.
- 15 Чепіга І.П. Учительне Євангеліє як жанр ораторсько-проповідницького письменства. *Мовознавство*, 1995. № 6. С. 39–46.
- 16 Німчук В.В. Українські діалектні переклади Євангелія. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Міжнародна конференція на честь 80-річчя проф. Йосипа Дзензелівського: збірник наук. праць. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 383–389.
- 17 Зелінська О. Переклади текстів Святого Письма в барокових проповідях. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2017. Vol. 62. P. 101–114.
- 18 Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття. *Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 45–63.
- 19 Макович Х. Фрагмент учительного Євангелія XVI століття у зв'язку з українським діалектним мовленням Карпат. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2012. Вип. 57. С. 298–308.

авторів текстів, дискурсів, особливостях текстопородження, що прочитуються в системі соціокультурних координат – стереотипів доби, індивідуального пошуку, який виходить за межі прогнозованих параметрів»²⁰.

Джерелами пропонованого дослідження стали рукописи учительних Євангелій, що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника²¹ і у відділі рукописів та стародруків Національного музею у Львові ім. Митрополита Андрея Шептицького²².

Період XVI – першій половині XVII ст. вважають кульмінаційним у розвитку літературно-писемної мови середньоукраїнської доби. Цей час характеризується інтенсивними освітніми, культурними, релігійними процесами, що, без сумніву, наклало відбиток на формування літературно-писемної мови, її утвердження, піднесення престижу в суспільстві. Ідеї Відродження – Гуманізму – Реформації сколихнули і надихнули інтелектуальні сили на нові зрушення і звершення в різних царинах, серед яких чи не найпомітнішою виявилася та, що на перетині двох потоків – духовного (релігійного) і мовного. Як наслідок – змінюється парадигма спілкування з Богом: стара знакова система з доміантою старослов'янської/церковнослов'янської сакральної (іноземної) поступається місцем живому струменеві народної («простой») мови. Цього вимагала філософія антропоцентризму, яка перетворила це спілкування з монологу на діалог із Богом, у якому індивід бере повноцінну участь. Реалізувати таку схему спілкування можна лише тими мовними засобами, які близькі, зрозумілі і природні для людини, тобто рідною мовою.

Це час із потужною і плідною інтелектуальною працею українців-русинів у контексті загальноєвропейського культурного розвитку і водночас виразним розумінням власної ідентичності – особливо за мовною ознакою.

20 Ніка О. Мовний узус і «проста мова». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Київ, 2014. Вип. 1 (24). С. 31.

21 I – 1558 р., ф. 2 (Народного дому), № 379, 366 арк.; II – ост. чверть XVI ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 282/2, 9 арк.; III – ост. чверть XVI ст., ф. 2 (Народного дому), № 77, 199 арк.; IV – ост. чверть XVI ст., ф. 1 (НТШ), оп. I, № 192, 32 арк.; V – кін. XVI ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 410, 1 арк.; VI – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 31, 218 арк.; VII – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 77, 201 арк.; VIII – кін. XVI – поч. XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. I, № 91, 209 арк.; IX – 1603 р. (Чолгани), ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 78, 209 арк.; X – 1634 р. (Пісечно, переписувач Лаврентій), ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 23, 49 арк.; XI – 1635 р. (Височани, переписувач Тимофій), ф. 2 (Народного дому), № 62, 218 арк.; XII – бл. 1640 р. («Ясиниківське»), ф. 1 (НТШ), оп. I, № 236, 186 арк.;

XIII – 1641 р., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 32, 451 арк.; XIV – перша чверть XVII ст., ф. 2 (Народного дому), № 31, 310 арк.; XV – перша третина XVII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 409, 1 арк.; XVI – перша третина XVII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 264, 1 арк.; XVII – друга чверть XVII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 30, 53 арк.; XVIII – друга чверть XVII ст., ф. 1 (НТШ), оп. I, № 397, 352 арк.; XIX – 1668 р. (переписувач Стефан Плав'янський), ф. 1 (НТШ), оп. I, № 234, 178 арк.; XX – кін. XVII – поч. XVIII ст., ф. 77 (А.С. Петрушевича), оп. I, № 256, 8 арк.

22 XXI – сер. XVI ст., рк 431, ф. 422, № 521112, 309 арк.; XXII – кін. XVI ст., рк 611, ф. 599, № 500609(5), 177 арк.

Релігійне письменство, представлене в цей період значною кількістю різноманітних за жанрами оригінальних та перекладних творів, стає каталізатором творення літературно-писемної мови на живій розмовній основі. Цей шлях окреслився ще у староукраїнський період у тому сегменті писемної спадщини, який не був безпосередньо пов'язаний із релігійною тематикою. Однак взаємодія зовнішніх (Відродження, Гуманізм та Реформація в Європі та адаптація нових ідей в українському суспільстві) та внутрішніх (певна «готовність», випрацювана попереднім досвідом уживання в писемному варіанті) чинників від XV ст. дає поштовх до літературно-писемного мовотворення саме в релігійному дискурсі. Своєрідною точкою відліку цього процесу можна вважати адаптування тексту до живого розмовного мовлення у «Четії-Мінеї» 1489 р. Відтак можна стверджувати, що українська мова репрезентована в пам'ятках не окремими вкрапленнями на тлі церковнослов'янської мови (які одночасно ставали маркерами етнічної належності писемних текстів), а цілою системою ознак на всіх мовних рівнях. Зрештою, це стало очікуваною реакцією на суспільний запит. Діапазон цих відгуків був широким і загалом неоднозначним. З одного боку – рекомендація Івана Вишенського (цілком у контексті тогочасних дискусій про ритуальні й апостольські мови²³) канонічний складник забезпечувати церковнослов'янською мовою, а вже «по літургії» дозволено просто (живою розмовною мовою) викладати і тлумачити, тобто виголошувати проповіді, і вербалізувати релігійні почуття в церковному піснеспіві. Найактивніша праця спрямована на переклади текстів церковних проповідей і тлумачення Святого Письма, оскільки це не суперечило церковним канонам і не викликало застережень із боку церковної влади. Проте мовні інновації сягнули значно далі – у спроби адаптувати Святе Письмо «вирозуміння ради люду християнського посполитого» до живого мовлення. Це унікальний шанс використати потенціал «простої» руської мови не лише для тлумачення, а й для перекладу канонічних релігійних текстів, це пом'якшення (аж до уникнення) «антагонізму між престижним і природним, сакральним і народним»²⁴. Час породжує нову хвилю запровадження народнорозмовної мови в писемний вжиток. Цей пласт письменства розкрив живомовне джерело у формуванні руської-української літературно-писемної мови настільки глибоко, що системно проявив не лише загальноукраїнські, а й діалектні особливості.

Релігійний стиль у середньоукраїнську добу був одним із домінантних у мовотворчих процесах. Тут особливе місце належить проповідницькому письменству. І вже в цьому контексті вирізняється жанр, що його традиційно окреслюють як учительні Євангелія. Це твори (збірники) релігійно-

23 Фрік Девід А. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1992. Т. ССХХІV. С. 210–229.

24 Фаріон І. Природа мовного престижу (на матеріалі старослов'янської та латинської мов). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 24–30.

дидактичного змісту, що містять проповіді (казання, виклади, повчання, науки, слова) на недільні та святкові читання розділів (глав) або зачал Євангелія, розташовані в порядку річного богослуження, і призначені «виразумѣнія ради простих людей». Разом з іншими канонічними і неканонічними творами УЄ склали корпус ортодоксально-церковного учительного письменства і водночас відтворювали широкий рівень побутової релігійності того часу²⁵. Ці збірники мали прикладний характер – ними послуговувалися священники, готуючись проповідувати Слово Боже під час Літургії. Будучи дієвим засобом поширення християнської науки, вони мали і важливе виховне значення як популярний виклад основ християнської моралі й головних засад християнського співжиття: як «латво можетъ каждый дороги нб(с)ныѣ вырозумѣти, вырозумѣвши, добрости Бо(з)ско(и) научити, научивши, злых людѣй в добрыѣ перемѣнити»²⁶.

Отже, УЄ виконували роль не лише посібників, у яких витлумачене Святе Письмо, а й книг «в ползу душевную», оскільки вони стали своєрідним кодексом християнських норм життя. Разом із цими дидактичними функціями УЄ забезпечували ще й естетичні потреби люду посполитого: використання живого розмовного мовлення в релігійному контексті стало добрим ґрунтом для писемного й усного його опрацювання, добору відповідних засобів на різних мовних рівнях. Зрештою, такого типу церковна лектура і проповіді, виголошені мовою, адаптованою до розмовної з говірковими особливостями, стали чинниками зростання престижу рідної мови.

У тогочасних документах засвідчена наявність цих збірників у монастирських бібліотеках, у приватних збірках осіб не лише духовного стану, а й світських. Наприклад, серед майна, що належало Києво-Печерському монастиреві, за списком 1593 р. було три учительні Євангелія²⁷; в інвентарі Пересопницького монастиря, складеному 1600 р. – «евангелие учительное писаное»²⁸; у переліку речей, що належали церкві при Жидичинському монастирі, які залишилися по смерті архимандрита Гедеона Балабана 1621р., знаходимо «евангелие учительное Заблудовського друку, евангелие Виленського друку»²⁹; у друкованому заповіті міщанина луцького Самуїла Васильовича Солтана серед інших речей, які переходили у власність пана Федора Семеновича, – «евангелие учительное друкованое»³⁰. У бібліотеці Львівської братської церкви Успення Пресвятої Богородиці 1637 р. було шість УЄ: «евангелие учытелное, евангелие учытелное Крилоское» (ймовірно, надруковане 1606 р.), «евангелие учытелное другое, друкованное», «евангелие учытелное Виленського друку» (мабуть, надруковане у братському монастирі 1600 р.), «евангелие учытелное Кирылового

25 Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ: Либідь, 1994. Кн. 2. С. 8.

26 Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. Київ, 1924. С. 337.

27 Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древнихъ актовъ. Київ, 1859–1904.

28 Там само. Т. VI. Ч. I. С. 296.

29 Там само. С. 503.

30 Там само. С. 509.

прекладання» (очевидно, УЄ Кирила Ставровецького)³¹. А отже, ці збірники були популярними в різних – церковних та світських – колах. Цей чинник є одним із визначальних, бо висвітлює, з одного боку, необхідність, потребу в таких текстах, а з іншого – їх поширення. Це, своєю чергою, впливатиме і на узус, який, зрештою, і стане віддзеркаленням якісно нових мовотворчих тенденцій.

Значна роль УЄ нового типу в поширенні літературно-писемної мови на народній основі була зумовлена й тим, що ці пам'ятки мали дійсно популярний характер: «Серед давніх перекладів Письма Святого на українську мову Учительним Євангеліям, безумовно, належить перше місце. Вони широко розійшлися в гущу народню і були улюбленою книжкою простого читача; от за чого з'явилося так багато різних редакцій цих Євангелій, от за чого так багато осіб бралось за складання їх»³². М. Мозер відзначив, що з погляду мовного нормування середньоукраїнської доби УЄ мали найбільше значення³³. Унікальність популярних УЄ полягала передусім в апробуванні перекладів Біблії українською мовою, а вже надалі – поширення народнорозмовного джерела на інші релігійні жанри. Ці тексти поряд з іншими пам'ятками стоять біля витоків української літературної мови на народній основі кінця XVI ст., становлення якої було призупинене від середини XVII ст. Нові мовотворчі тенденції проявилися в загальноєвропейському контексті – розрив давньої традиції вживання латини як літературно-писемної мови і звернення до народних мов для перекладу Св. Письма. Так і в Україні поступово відходили від церковнослов'янської, що виконувала аналогічну роль, і запроваджували у релігійній та інших сферах близьку до народнорозмовної літературно-писемну мову.

В УЄ живомовне джерело домінує, його ознаки виявлені достатньо послідовно – від зовнішньої організації тексту аж до окремих діалектних рис. Це, попри настанову перекладати для розуміння простих людей, ще й завдяки тому, що чимало переписувачів УЄ не належали до духовенства, були світськими людьми, про що довідуємося із покрайніх записів³⁴.

Особливістю мовної тканини цього проповідницького жанру є потужний народнорозмовний струмінь, який живив і пронизував тексти практично наскрізь. Це можна простежити на всіх рівнях – від структури тексту, мовностилістичних засобів та прийомів (які, можливо, кожен переписувач міг добирати на власний смак) і до послідовного писемного закріплення народнорозмовного компонента на правописно-фонетичному та граматичному рівнях.

Церковну проповідь укладали відповідно до засад гомілетики – системи знань (вчення) про зміст, структуру, лінгвостилістичні засоби цього жанру. Теоретичне осмислення проблем гомілетики на українських теренах

31 Там само. Т. X. Ч. I. С. 159.

32 Огієнко І. Мова українська була вже мовою Церкви. Львів, 1921. С. 16.

33 Мозер М. Причинки до історії української мови. Харків, 2008. С. 47.

34 Боянівська М. Світські переписувачі книжок в українській книгописній культурі XV – середини XVII століть. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1997. Т. ССXXXIII. С. 240.

представлене у працях, починаючи від другої половини XVII ст. Хронологічно найближчим до часу появи УЄ є трактат «Наука албо способ зложеня казаня», надрукований у збірці проповідей «Ключ разумѣнія» Йоаникія Галятовського³⁵, та його ж рукописний додаток до латинської риторики «Orator e mente Tulliana ad ubique exacte dicendum instructus» 1688 р. Назагал проповідницькому мистецтву приділяли багато уваги: по всіх містах України, в більш важливих церквах було введено спеціальну посаду «казнодія»-проповідника³⁶, а в XVI ст. у Києво-Печерській Лаврі було засновано цілий інститут казнодіїв³⁷. Власне, учительні Євангелія певною мірою стали провісниками, «практичними попередниками» тих теоретичних засад гомілетики, які були згодом узагальнені й викладені хронологічно дещо пізніше.

У ту епоху, пронизану синтезом сакрального і світського, теоретичні засади гомілетики «активували» Божим натхненням. Про це свідчать коментарі до учительних Євангелій: «на которую єв(г)лію бѣмь хотѣль вашєи мл(с)ти повѣсти выкла(д), а того самъ ѿ(т) себѣ мѣти не могуу, кромѣ ѿсобливого дароу дѣа стго (XXI, 30б); еше вамъ повѣмъ выкла(д) тои єв(г)ліи стои, але того такъ са(м) ѿ(т) себѣ имѣти не могуу кромѣ ѿсобливого дароу дѣа стго (XXI, 92а). Власне, особливість саме цього жанру і полягає в тонкому балансуванні між доступним викладом (оскільки ці збірники мали призначення, яке влучно сформулював Петро Могила: «абысте слово Бжее проповѣдали, и научали ѿвещъ своихъ словє(с)ныхъ, ѡакъ вѣрити, и ѡакъ пристойне, в хрїстіанскомъ своемъ житїю справоватса мають»³⁸) і особливою мовною естетикою, яка поєднувала сакральне і побутове, народне.

У структурі проповіді можна простежити поділ на традиційні частини. Відповідно до узагальнень Й. Галятовського, це «ексординум» (або «пропозиція») – «початок, в котором казнодѣа приступъ чинить до самой рѣчи»; далі «наррація» – «таа часть есть наиболшаа, бо в ней все казанє замыкается», нарешті «конклюдія» – пригадування того, що було сказано в нарації, а також обов'язковий компонент саме учительних Євангелій, спрямований на практичний аспект, – моральні настанови³⁹. Ще один спосіб «зложеня казаня» полягає в розділенні «наррації» на частини для того, щоб кожную частину «ѿсобно повѣдати», а «ексординум» і «конклюдія» «звычайнымъ идуць трыбомъ»⁴⁰. Щодо змісту окремих частин, то автор «Науки» дає такі вказівки: «Если в н(д)лю схочешъ казанє повѣдати, ѿбѣцуй в пропозиції що добре хвалити, наприкла(д) покору, постъ, ѡлмужку, албо иншую цноту, потымъ тоє повѣдай в нарраціїи,

---

35 Галятовський І. Наука албо способ(б) зложє(н)ѣ казанѣа, 1660: електронна версія. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm

36 Огієнко І. Мова українська була вже мовою церкви. Львів, 1921. С. 4.

37 Огієнко І. Як Москва знищила волю друку Київ-Печерської Лаври. Варшава, 1921. С. 1.

38 Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи... С. 324.

39 Галятовський І. Наука албо способ(б) зложє(н)ѣ казанѣа, 1660: електронна версія. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.htm

40 Там само.

в конклюдзьи напоминай людей, жебы са оны в такой цнотѣ кохали, если тежъ схочешъ, ѡбѣцуй в пропозиціи що злое ганити, наприклад, пыху, гнѣвъ, заз(д)-рость, лакомство, панство, вшетеченство»⁴¹.

Побудова викладу в УЄ здебільшого відповідна до узагальнень Й. Галятовського, однак має низку особливостей. Загалом вона, будучи зорієнтованою часто на усний виклад, адаптована так, що у змістовому плані «накладається» на уривок недільного чи святкового тексту Св. Письма, мовби віддзеркалює його, що дає можливість зберегти внутрішню гармонію, плавність і послідовність викладу. Рідше уривки тексту Св. Письма і текст повчання переплітаються. Євангельський текст традиційно закінчується словами: «ту маємъ конєць єв(г)ліи» (XIV, 277б); «конєць нинѣшнє(и) єв(г)ліи» (XIV, 220а); «то єсть конєць той єв(г)ліи» (XIV, 190а), які служать своєрідним відокремленням канонічної частини від неканонічної, тобто проповіді.

Зачин проповіді найчастіше містить головну думку, сформульовану одним реченням із виразними практичними настановами (тема проповіді), яка, за визначенням Й. Галятовського, «єсть фундаментом всего казаня»: «Тал приповѣсть хр(с)тианє значи(т) и ѡка(з)уєть множество покааніа грѣ(ш)ны(х) людій и велико(сть) чл̄колюбіа бжїаа ты(ж) прїзывает(т) всѣ(х)» (XIV, 3а); «ѡ че(м) дне(с) повѣда(т) и(ж) єго стаа мл(с)ть гь бь не хоче(т) см̄рти грѣшного члка але на всакыи ча(с) ѡжидает(т) покааніа нашего» (XXI, 13а); «Тал єв(г)ліа стаа даєть на(м) знати и наоучает(т) на(с) того абысмо оузнавши сами себе оу грѣсѣхъ нашихъ и навр̄ноулиса до всєдр̄житєла бо ѡца постомь и млтвою и мл(с) тынеж ч(с)тымь и справе(д)ливый(м) ср(д)це(м) просити ласки бжїи» (XII, 9а). Такі вступні настанови зазвичай супроводжуються практичними вказівками для налаштування на сприйняття повчань: «а пре(д) повѣстю слова бжего пови(н)ны єсмо чл̄че каж(д)ый помлти(с) къ всємл(с)тивому богу и(ж) бы на(м) да(л) д̄ха ст̄го // в ср(д)ца нашѣ ко vysлоуханю слова бжїе(го)» (XIV, 80б–81).

Кожна проповідь завершується традиційною кінцівкою, зміст якої складають настанови, що мають виразне морально-етичне забарвлення: «ви(н)ни стє тую науку брата поматати, а г̄а б̄а в ср(д)ци имати. и єго стую мл(с)ть просити абы на(с) рачи(л) домѣстити до цр(с)тва своего нб(с)наго, и зо всѣми стими єго навѣки вѣчнїи Аминь» (XXI, 25б); «Прото наимилишїи хр(с)тіанє слышачи такоую то потѣхъ з неѡмилны(х) оустъ х̄вы(х) презъ ннѣшнєє єв(г)ліє ви(н)ни смо грѣха варовати а оу млтва(х) стыхъ чуины(м) быти а га ба о ла(с)ку просити жебы на насъ мл(с)тивъ бы(л) ннѣ и въ день сж(д)ный которому є(сть) и буде(т) че(сть) др̄жава во вѣкы вѣко(м) амь» (XXI, 152а); «Приходѣмо(ж) и мы наими(л)шїи хр(с)тіанє скоро и каимоса исповѣдаючи грѣхи своа а покаанію дѣла вкажѣ(м) и пла(ч)моса пре(д) г̄мь б̄мь котрыи сьтвориль на(с)» (XXII, 148б). Комунікативна мета разом з імперативними настановами підсилюється вживанням займенника *ми* та граматичними формами дієслів І особи множини дійсного та наказового способу, використання яких об'єднує спільною думкою

⁴¹ Там само.

і дією слухачів та проповідника. Отже, структура проповіді зазвичай достатньо прозора, адаптована до сприймання відповідної аудиторії.

Стилістика проповідей підпорядкована меті розлумачити основні засади віри через призму тексту Св.Письма і на цій основі вибудувати морально-етичні настанови. Потужний народнорозмовний струмінь, який пронизує жанр УЄ, можна спостерігати на рівні їх стильової організації, що має навіть окремі елементи фольклоризації. Основу складають традиційні стилетворчі засоби. Широко вживані постійні епітети з використанням живомовної лексики: «сьло(д)кый голо(с) всемогъщаго избавителя ншго» (XIV, 131б); «бы(х) мо не завше шукали свѣ(т)ли(ц) кра(с)ны(х) и постелїи цу(д)ны(х)» (XIV, 141б). Характерний прийом градації – за настановою Й. Галятовського, шукати «розныхъ именъ, которыи единой речи служатъ, то латво розширишь свое казане»⁴². Цей стилетворчий елемент властивий різним фольклорним жанрам⁴³: «если кто кого га(н)ба(т) ѿгвараю(т) сромота(т) потвораю(т) насмѣваю(т)са прозиваю(т) проклинаю(т)» (XXI, 24б); «бжду(т) на ва(с) приходити бѣды фрасъ(н)ки клопотинапа/сти и смрти (XXI, 83а). Антиномія «небесний – земний», «Божественний – людський», «духовний – тілесний», а відтак «праведний – гріховний» передана засобами антитези, що теж є елементом народнопоетичної естетики: «а мы лѣпше кохаємса тыхъ злыхъ и марны(х) рѣчо(х) которыи намъ бѣ запрѣтили а добрыи оучинки ѿ(т)поустили есмо» (XXII, 53б); «накладаеть емоу ѿныи раны дшєвныи а не теле(с)ныи» (XIV, 224б). Серед виражальних засобів особливе місце належить порівняльним конструкціям різної структури. Їх часом несподіване для релігійного контексту семантичне наповнення при традиційній формальній будові створює специфічний образний колорит для «люду простого посполитого», віддзеркалюючи особливості його побуту: «оу грѣхоу лежи(т) ѿако свина оу болотѣ» (XIV, 178а); «ѿако пчолы которїи лета(т) оу поле и збіраю(т) събѣ із розмаиты(х) квѣ(т)коувъ ме(д) та(к) ж намъ кажеть избирати с пи(с)ма стго и слоухати его» (XIV, 131а).

Одним зі стилетворчих дієвих прийомів є вживання фразеологічних одиниць, зокрема прислів'їв. Синтез народного і сакрального в цьому сегменті проявляє себе з іншим вектором. Біблійні фразеологічні одиниці, структурно і за смисловим наповненням будучи близькими до народнорозмовних, у проповідях можна виявити в різних модифікованих варіантах: «што тж(т) насѣе та(м) мжси(т) пожати» (XXI, 11а); хто з бл(с)вленіємъ посѣе(т) то ты(ж) и пожне(т) з бл(с)вленієм(м) (XIV, 145б); стара давнаа то есть приповѣ(сть) ѿзы(к) есть головѣ неприятель а оу/бїйца емоу е(сть) бра(т) а шата(н) имь е(сть) оць а панство вши(т)кому злоу е(сть) мати (XXI, 220а). У такий спосіб, припускаємо, книжні фразеологізми мали змогу адаптуватися в живому розмовному мовленні, тобто вектори впливу могли змінюватися.

---

42 Галятовський І. Наука албо спосо(б) зложє(н)ѿ казанѿ, 1660. С. 230: електронна версія. URL: http://litopys.org.ua/old17/old17_04.ht

43 Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова. Київ: Наукова думка, 1987. С. 85–86.

Тлумачення Святого Письма як мета проповідників реалізується шляхом безпосереднього пояснення окремих лексичних одиниць, або розкриття їх символічного смислового наповнення, або перекладу – глосами. Переважає розгорнута форма пояснень: «виногра(д) называе(т) наро(д) жидовский которім бы(л) и(з) е(г)упть та вы(з)воленый» (XIV, 165а); «ло(д)ка е(сть) вѣтро(м) колѣблена тѣло наше грѣшноє котрое гонено бывае(т) завше умислы злыми» (XXI, 128а); «а то значи(л) старши(м) сно(м) стары(й) зако(н) а моло(д)ши(м) сном новый милый зако(н)» (XXII, 44а). Часто вживаними є глоси, які маркують певні групи лексем для додаткового тлумачення власне у релігійному контексті: «прото слушнѣ блговѣщеніе ѿ(т) на(с) може(т) быти названо еу(г)ліе(м) албо посе(л)ство(м) веселы(м)» (XXII, 163б); «до лѣкаров ты(х) дшевных то есть до сшеніко(в)» (XIV, 136а); «дѣлателіе то е(сть) робо(т)ніци» (XIV, 165б); «ѿ юноши то есть ѿ молод(м) баръзо члку» (XIV, 175а), «ѿдрѣ нашѣ або лоужко» (XIV, 131б).

Отже, народнорозмовна та народнопоетична стилістика органічно вписуються в образну тканину учительних Євангелій, стають важливим засобом як реалізації суто практичних потреб – навчання та тлумачення Святого Письма, так і засобом підтримання уваги, створення відповідного настрою, увиразнення та унаочнення думки. Наявність цих компонентів засвідчує глибину проникнення тих стилетворчих засобів, які витворилися в канві живого мовлення і фольклорної традиції, у тексти конфесійного характеру.

Народнорозмовне джерело УЄ найрельєфніше проявляється в діалектних, говіркових рисах – переважно у фонетичних та граматичних особливостях. Це зумовлює цінність текстів для історичної діалектології. Оскільки більшість списків УЄ походить із західних теренів України, то вони виявляють риси західноукраїнського говіркового мовлення. Щоправда, кількість таких елементів неоднакова в різних текстах УЄ – це залежить від різних чинників. Можна припустити, що міра наповнення діалектними рисами залежить від особи переписувача з його мовленнєвими уподобаннями, освітою, орієнтуванням на відповідну аудиторію, а навіть вмінням пристосуватися до її узусу. Зовнішні «рамки» жанру УЄ, як-от структура проповіді чи стилетворчі компоненти, належали до тих, які можна було вибудовувати свідомо, навмисно. Тим часом фонетичні та морфологічні риси, які, власне, є виявами внутрішніх законів розвитку мови, «стилізувати» (особливо у їх системному, послідовному вживанні) практично неможливо. Саме ці риси є маркером спонтанного живого мовлення автора. Тому їх виявлення зі спробами спроектувати на певну територію важливе.

Говіркові риси на фонетичному рівні можна простежити через особливості правопису пам'яток, який, безперечно, на той час ще не був уніфікований, однак зіставлення різних варіантів слів у межах однієї пам'ятки чи групи подібних може дати уявлення про нюанси їх звукової форми.

Від найдавніших писемних пам'яток і до текстів періоду XVI–XVII ст. однією з визначальних фонетико-правописних особливостей, що характеризували словоформу як українську, вважали непослідовність у написаннях **ы** та **и** в їх етимологічних позиціях. Збереження давнього [ы], попри їх сплутування і тяжіння до літери **и** в загальноукраїнському контексті, – одна з рис, за якою відокремлено карпатську групу говорів⁴⁴. Таке написання властиве УЄ: «смуткы» (XXI, 24а), «вырокы» (XIV, 207б); «грѣхы» (XXI, 10б). Пам'ятки середньоукраїнського періоду відбивають дистрибуцію [ги], [ки], [хи], аналогічну до сучасного поширення цих сполук у діалектному мовленні, на що, зокрема, вказують західноукраїнські грамоти, у яких часті сполуки [г], [к], [х] з [ы] є свідченням бойківського чи лемківського походження писарів⁴⁵.

Рефлекс етимологічного [о], позначений у написанні літерою у – особливо у префіксах – властивий сучасним закарпатським та лемківським говіркам⁴⁶, представлений і в аналізованих УЄ: «вуйде» (XIV, 90б), «пушов» (XIX, 9а), «пругравъ» (XIX, 167а), «ци дуждешъ» (XIX, 116б), «пуди въ землю їльскуж» (VI, 189а). Літера **ы** у цій позиції теж є виявом діалектної вимови: «жадной вытповѣди» (I, 272б), «выткала ест» (I, 295б), «выттамты ишла» (I, 297б). Звук [ы] на місці [о] засвідчений у мовленні на теренах Лемківщини⁴⁷ та Надсяння⁴⁸. Закарпатські та лемківські говірки⁴⁹ мають ще одну суміжну фонетичну особливість – написання **ю** на місці етимологічного [е], що також достатньо послідовно відображене в текстах УЄ: «тых лѣкарюв» (I, 126а); «кто вѣрит [...] збавлюн будет» (I, 164а); «тютку» (XI, 168б); «рюк оу помыслу своем» (XI, 158б); «оу ѿдѣню калѣчюм» (VIII, 207а); «вї шарканюв» (XVIII, 317а).

Тексти УЄ послідовно виявляють [о] у словах на зразок «богачеве» (I, 66а); «оучинили гораздъ» (III, 11а); «збогатити дѣти свои» (VI, 193б); «горачеж вѣрож» (VII, 47а); «въ смолоу горачоуж» (XIII, 238б) – одну з фонетичних рис, яку зберігає більшість південно-західних діалектів (особливо яскраво це явище виражене в карпатських говірках⁵⁰).

Серед орфографічно-фонетичних особливостей у системі консонантизму в УЄ зафіксовано низку діалектних явищ. Одним із характерних і рідкісних є виразна правописна вказівка на звук [дж], що проявився у говірках південно-західного наріччя. Учені вважають його однією з найстаріших протоукраїнських рис (приблизно з VI–VIII ст.)⁵¹. У первісному вигляді цей аффрикат збережений у багатьох

44 Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. С. 496, 536–537.

45 Там само. С. 301–303.

46 Атлас української мови: у 3 т. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. Я. Закревська. Київ: Наукова думка, 1988. К. №№ 51–53.

47 Там само. К. № 53.

48 Верхратський І. Про говор долівський. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1900. Т. XXXV–XXXVI. Кн. 3–4. С. 7.

49 Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI–першої половини XVII ст... С. 175–181.

50 Атлас української мови... К. № 59.

51 Шевельов Ю. Чому *обцѣруський язык*, а не *вїбчоруська мова*? Дві статті про постання української мови. Київ: ВД «КМ Academia», 1994. С. 61.

західноукраїнських говорах, зокрема в карпатських (і особливо в бойківському)⁵². Своєрідними графічними засобами (за відсутності усталених чи узусних, що теж свідчить про їхній говірковий характер) цей звук передано в кількох рукописах: «вичоу виденіє страшноє» (III, 193б); «ч҃жджолозтва» (XV, 1а); «чюдждоземца оувед в домь свои» (XVIII, 26б); «ничим же ест менша мечи головными мѣсты» (XVIII, 351б); «хочовал до цркви» (XVIII, 301а); «повѣчь ми» (XVIII, 301а), «почаль мечи его дѣтми ненавист плодита» (XVIII, 348), «во муженскую ѡдсечю» (XVIII, 314б).

Своєрідний правопис маркує ще одну типову діалектну фонетичну рису – двогубну вимову [л] як [љ]: «не оуживы не кривосудцѣ» (XIX, 1а); «такій члвкѣ оужив ест пред бгомь» (XIX, 12б); «тыми свовы!» (XIV, 238а); «мовачи тыми свовы» (XI, 76б); «бжїих справ пивновати!» (IX, 148б). Така артикуляція [л] поширена в лемківських і в деяких бойківських говірках⁵³. Подібним написанням передавали перехід [л] у [љ] в кінці складу в списку: «довжны есме» (XIX, 17а), «так довго» (XIX, 2б), «повно» (XIX, 41а), «довгь ѡтдай» (XIX, 63а), «поповнает» (XIX, 82б), «присаженоє стовпа» (XIX, 145б), «човномь» (XIX, 58а), «повороз товстый» (XIX, 72а).

Тексти УЄ часто відображають різні асимілятивні й дисимілятивні зміни, які відбивають живе мовлення переписувачів. Асиміляції за дзвінкістю відомі в багатьох українських діалектах, зокрема в карпатському регіоні⁵⁴. Типовий випадок у слові *прозьба* відображають численні списки УЄ: «прозбж его» (I, 112а); «прозбж» (V, 2а); також послідовне одзвінчення [т] у префіксі *от-*: «ѡдкжду» (XI, 45б), «дѣха стого ѡднови» (XI, 46б), «ѡд ѡных свѣрат» (XI, 57а); «воудкладуеме» (XIX, 3ба), «ѡдорвалиса» (XIX, 20б). Однак є й інші вияви одзвінчення, як-от: «абы петрь не пришол в розбач» (VI, 49а). Різні списки виявляють приклади оглушення приголосних у кінці слів та складів, а також перед наступними глухими: «свѣтчит» (I, 303а); «перет тым» (VII, 175б); «призваль свои слоухи!» (VIII, 98а); «подлоух мыслїй» (VIII, 98б); «свѣтчит» (XI, 76б); «черес море» (XVII, 43а); «блиско ест днѣ судный» (XVIII, 137б), «с пруткостю» (XVIII, 258а); «нискост» (XIX, 97а); «оускаа стежка» (XIX, 101а); «обох тых дорох» (XIX, 101а); «найнишшими» (XIX, 91а); «колко крот каетса. то тыж толко раставаетса живыи» (XIV, 99б). Можна спостерігати також властиву для української мови асиміляцію [г] до [х] у словах на кшталт «лехче» (I, 245б); «лехкость» (VIII, 204б), «влехцѣ важит» (VIII, 75а). Слово *бджола* часто пишеться з п: «пчелами» (VI, 195б); «диких пчол» (XII, 178б). Вимова *пчола* властива, зокрема, наддністрянським⁵⁵, лемківським⁵⁶, надсянським⁵⁷

52 Атлас української мови... К. №№ 109–110.

53 Stieber Z. Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1982. S. 65.

54 Панькевич І. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I: Звучня і морфологія. Прага, 1938. С. 167.

55 Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 222.

56 Stieber Z. Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia... S. 24.

57 Верхратський І. Про говор долівський... С. 42.

говіркам. Випадки «выбрал собѣ жидло» (XVIII, 298); «вудцемъ их» (XIX, 31a); «оу лѣгтари» (III, 192a); «глубче то ест безумный члѣче» (VII, 161б); «глубьства» (XI, 171a); «ведхаго завѣта» (XI, 145a), можливо, ще «темничника вызвободи» (VI, 104a) можна інтерпретувати як гіперизми, що трапляються в говірковому мовленні переписувачів⁵⁸.

Серед інших асимілятивних явищ УЄ найчастіше відбивають уподібнення приголосних за місцем творення. Досить часті випадки асиміляції в межах фонетичного слова: «ишим ѿнь законникъ пришоль» (I, 217a); «сътворити яко бы щого» (IX, 191a); «нѣсщого! иншого» (XIV, 195б) – уподібнення відбулося на межі прийменника з та займенникових форм *чого*, *чим* (міг відбутися перехід [з] в [ж] або в [ш]). Така ж асиміляція відбита всередині слів на межі кореня й префікса: «щаровати кого» (XIV, 20б); «збещестують» (XIX, 116a). Рідкісні приклади асиміляцій за способом творення: «наименчїи въ црѣствѣ нбсном» (I, 303a).

Дисимілятивні зміни в УЄ відображені не так часто. Є кілька випадків розподібнення у слові *дохтор*: «пришоль к нему дохтор! нѣкторыи» (II, 8б); «были дохторами» (XVIII, 334a). Розподібнення є у прикладах «сесь ми женчугъ прислан» (VII, 200a); «честным своимъ ѿнфором» (XIV, 209б). Дисиміляція групи [кт] у [хт] (на кшталт *дохтор*) відома в українському діалектному мовленні. Серед говірок карпатського регіону її зафіксовано, наприклад, на Бойківщині⁵⁹, на Закарпатті⁶⁰.

Слово *шкіра* як «скура» засвідчене у списках УЄ і характерне для бойківських⁶¹, більшості лемківських⁶², надсянських⁶³ говірок: «въ одежду скуренуж» (VI, 182б); «поас скораныи» (XVIII, 286б). Загальноукраїнська форма *шерсть*, яка утворилася внаслідок дистантної дисиміляції⁶⁴, протиставлена деяким говірковим особливостям, що зберігають давню форму (лемківським⁶⁵, надсянським⁶⁶), що теж зафіксоване в аналізованих текстах: «серст велблюдову» (XVIII, 286б); «аж на дворѣ ни серсти. а оу мѣшкѣ поустки» (I, 357a); «из серстыми острыми ѿпоасал» (XII, 178б). У дієслові *поттати* нерідко виступає літера *д*: «под нозѣ подопташа» (XIII, 338б); «подобтано бысть» (VIII, 112a); «сѣмрѣть подоптавь» (XVII, 37a); «сѣмрѣть поправ или подоптал» (XIV, 47a); також у слові *поткати*: «коли бы са пришло подкати з аггломъ» (XIX, 168a); «што нас [...] подкати маєт» (XI, 18б). Ця особливість простежується в окремих

58 Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови... С. 606.

59 Бандрівський Д.Г. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1960. Т. III. С. 14.

60 Орос В.І. Из спостережень над говірками Хустського району Закарпатської області. *Наукові записки Ужгородського держуніверситету*. Ужгород, 1957. Т. XXVI. Вип. 2. С. 138.

61 Бандрівський Д.Г. Говірки Підбузького району Львівської області. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 29.

62 Верхратський І. Про говор галицких лемків. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1902. Т. V. С. 27.

63 Верхратський І. Про говор долівський... С. 20, 38.

64 Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови... С. 946.

65 Stieber Z. Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia... S. 48.

66 Верхратський І. Про говор долівський... С. 38.

західноукраїнських говірках⁶⁷. В УЄ інколи правописно засвідчені випадки занепаду окремих звуків. Зникнення початкового [x] відбиває написання «на покармь робацству» (XIII, 356a). Така фонетична особливість відома в говірках південно-західного наріччя, наприклад надсянських (*рубак*)⁶⁸.

Граматичні особливості УЄ через призму діалектного мовлення проявляють себе головню в системі словозміни самостійних частин мови. У парадигмі іменника таких словоформ засвідчено чимало.

Більшість іменників чоловічого роду в Р. в. одн. мають паралельні форми із закінченнями *-a* і *-y*: «из раю зогнань» (VIII, 150b); «до раа» (I, 31a); «оного голосу» (VI, 146b); «голоса моего» (VIII, 47a); «от часа того» (VII, 105a); «от часу давного» (XI, 11a); «с котрого обычаю» (XIX, 169b); «обычаа» (VIII, 38b); «законъ» (I, 66b); «от закона» (II, 8a); «дару его» (XIX, 96b); «отмѣтоуетса дара хѡа» (XIII, 116b) тощо. І. Керницький відзначив переважання паралельних закінчень лише в пам'ятках XVI ст. із Прикарпаття. Форми на зразок «раа, вѣка, рода, страха» тощо могли постати під церковнослов'янським впливом. При цьому паралельні форми з *-a* й *-y* для багатьох іменників (*рока* і *року*, *розума* і *розуму*, *дома* і *дому* тощо) зафіксовані в говірках Закарпаття⁶⁹ та Лемківщини⁷⁰. Форми на зразок *ліса*, *голода*, *вогня*, *сніга*, відмінні від сучасних нормативних, відомі в північнобойківських говірках⁷¹, а форма *гриху* існувала в південнолемківських⁷². Іменники «свѣт», «вітер» в усіх текстах мають лише флексію *-a*: «от початка свѣта» (I, 7a); «от вѣтра» (XII, 39a), що теж можна пов'язати з діалектним мовленням. Типовим для аналізованих списків є закінчення *-e* у Р. в. іменників чоловічого роду колишніх основ на приголосний (і не тільки): «ис камене» (I, 150a), «ннѣшнего [...] днѣ» (I, 39a); «от полудне» (VI, 28b); «близко того колодазе» (VIII, 45a); «отступоумо [...] от путе своего злого» (XVIII, 89a); «до тыжне» (XVIII, 68a); «подла студенце» (XVIII, 316b). Закінчення *-e* і *-a* часто виступають як паралельні: «того дна» (III, 57a) і «кожного дне» (III, 104b); «до камена» (XII, 100b) і «ис камене» (XII, 20a), що властиве бойківським⁷³ і лемківським⁷⁴ пам'яткам. Найпоследовніше цю флексію зберігають бойківські та закарпатські говірки.

Яскравим виявом живого мовлення є писемна фіксація форм О.в. одн. з діалектним закінченням *-ov* в іменниках колишніх *-a*-основ: «зажегши свѣчкоу а закрыеть еи коробковъ» (III, 191–192); «из женов» (XVIII, 349a); «своевъ

67 Головацький Я.Ф. Матеріали для словаря малорусского наречия... С. 523.

68 Верхратський І. Про говор долівський... С. 51.

69 Панькевич І. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I: Звучня і морфологія. Прага, 1938. С. 183.

70 Верхратський І. Про говор галицьких лемків... С. 115.

71 Пура Я.О. Говори західної Дрогобиччини. Львів, 1958. Ч. 1. С. 48.

72 Панькевич І. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. I: Звучня і морфологія. Прага, 1938. С. 183.

73 Свенціцький І. Бойківський говір с. Бітля. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1913. Т. CXIV. Кн. 2. С. 125.

74 Керницький І.М. Деякі морфологічні особливості бойківських і лемківських говірок за пам'ятками XVI–XVII ст. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 407.

даковъ» (XIX, 51a), «Смиєм, або гадинов» (XIX, 172б). Д. Гринчишин вважає це особливістю закарпатських та надсянських пам'яток⁷⁵. Таке закінчення іменників виявлено й у лемківських пам'ятках⁷⁶.

Іменники жіночого роду у М. в. одн. поряд із закінченням -ѣ для колишніх -а-основ («на воінѣ» (I, 153б), «в бѣдѣ» (I, 166a); «въ сажавцѣ» (VI, 58a)) демонструють флексію -и для -ја-, -ї-, -ї̄- та основ на шиплячий: «на пуши» (I, 26б), «на низкости» (I, 11б); «при стодни» (XVIII, 84a); «в ночи» (VII, 34б); «на хорогви» (VI, 165б), «въ крѣви моєй» (VI, 31б). Спорадично трапляється закінчення -ы: «оу тѣны» (VIII, 14б); «в мл̄стины перебуваймо» (IX, 127a); «ходили по пустыны» (41б, XII). Говірки південно-західного наріччя, зокрема карпатські, зберігають флексію -и⁷⁷, а отже, такі форми були властивими мовленню переписувачів із цих територій.

Серед особливих форм множини – називний відмінок із давнім закінченням -и та палаталізацією [г], [к], [х] в основі: «языци» (I, 6б); «пастоуси» (III, 87б); «абы были яко боси» (XIII, 12a); «слуси тїи» (XVIII, 20a). І. Керницький зауважив, що в XVI ст. така граматична форма властива тільки пам'яткам із Галичини і вживається з іменниками-назвами осіб⁷⁸. УЄ, проте, виявляють його вживання і з назвами тварин та предметів: «грѣси ваши» (VIII, 177a); «въньйдуть въ вас вльци» (XII, 37a); «птаси под небом лѣтают» (XVIII, 115a). Поряд із цим активно вживане закінчення -ове, -еве, причому не лише в назвах осіб, а й у назвах тварин, неживих предметів, абстрактних понять: «станове» (I, 42б); «злодѣеве подкоповаѣт» (IX, 8a); «сторожеве» (IX, 40б); «Смієве и лвы» (XIII, 346б); «слѣпцеве» (I, 123б); «ѡныи философове хитрыи» (XI, 43a); «татарове» (I, 273б); «гостеве ставали» (XIII, 278a); «лисове язвыны маѣт. и птахове нб̄сныи гнѣзда» (VI, 14б); «судове его ст̄иы» (VII, 81a); «садове ваши не будоут родити вам» (XI, 98б); «мешкали бысми яко Свѣрове» (XII, 76a); «гробы их вѣчныи домове» (XIII, 164a); «лютыи оужеке кусали» (XIX, 148б). Це закінчення характерне для більшості карпатських говірок⁷⁹.

Форми Р. в. мн. іменників чоловічого року часто мають флексію -иу: «пать бо моужїи имѣла еси» (IV, 10a); «за днїи ваших» (VI, 141б); «имам там ещє ẽ братїи» (IX, 130a); «не мали возов ани конїи» (IX, 173a); «С̄ м̄сци» (XIII, 7a); «кметїи своих» (XIX, 74б). І рідше – флексію -ей: «господареи» (I, 173б); «ѡт Свѣрей» (VI, 180б). Д. Гринчишин виявляє закінчення -иу у пам'ятках із Наддністрянщини, тимчасом як -ей типовіше для Полісся і Волині⁸⁰. Закінчення -ей (як і -иу) відоме також і в текстах із Закарпаття⁸¹.

75 Гринчишин Д.Г. Спостереження над діалектними особливостями пам'яток XVI–XVIII ст. *Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі*. Житомир, 1983. С. 14.

76 Керницький І.М. Система словозміни в українській мові... С. 89.

77 Атлас української мови... К. №№ 172, 173.

78 Керницький І.М. Система словозміни в українській мові... С. 53.

79 Атлас української мови... К. №№ 190, 191.

80 Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI– першої половини XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів... С. 178–179.

81 Бевзенко С.П. Зі спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті (Повісті з «Римських діянь» в закарпатській обробці XVII ст.). *Наукові записки Ужгородського державного університету*. Ужгород, 1958. Т. 35. С. 100.

У Д. в. мн. іменники чоловічого роду з основами на твердий приголосний мають закінчення *-ом* (часом із говірковим рефлексом колишнього [o]): «самараном» (I, 79a); «двом паноум» (I, 104б); «скрежет зубом» (I, 12б); «даст власть аріаномъ» (X, 332б); «отповидѣль жидумъ» (XI, 31a). Іменники з основами на м'який приголосний мають закінчення *-ем*: «винаремъ» (VI, 105б); «пѣнаСюмъ» (I, 108a); «не вказальса кролем. ани мдрѣцемъ» (IX, 174б). Сучасне закінчення *-ам* трапляється в поодиноких випадках, практично тільки в іменниках *-а-основ*: «воеводам, сждіамъ» (VII, 17б); «слугамъ» (XIII, 249б); «инимъ старшинамъ» (XIV, 50a). Флексію *-амъ* у цій граматичній формі найраніше виявлено в XIII ст.; форми з *-ом* ще довго проіснували в текстах різних жанрів із різних українських регіонів. Закінчення *-ом* має значну частотність у пам'ятках із території південно-західного наріччя⁸².

В О. в. мн. іменники чоловічого роду з основою на твердий приголосний набувають закінчення *-ы*: «весполокъ изъ жиды» (IV, 8a); «над тыми цвѣты пльными» (IX, 82a); «дроуки желѣзными» (XIV, 51a); «жидло их! будет из давольы» (XIX, 67б). А іменники з основою на м'який набувають закінчення *-и*: «над всѣми цѣри» (I, 42б); «трема палци» (VIII, 151a); «съ іереи своими» (X, 341a). У кількох списках виявлено флексію *-ѣ*: «коберцѣ золотыми» (I, 49б); «пред неприятелѣ вашими» (XI, 13a); «с товаришѣ своими» (XIV, 6a); «помазанцѣ бѣжими» (XIX, 45a). Закінчення *-ы*, *-и* (поряд із *-ми*) мали значне поширення в текстах пам'яток XVI–XVII ст. із різних українських територій, особливо в карпатському регіоні⁸³. Одночасно було поширеним закінчення *-ми*, його найчастіше мали іменники з основою на м'який, рідше на твердий приголосний: «слухачьми» (I, 24a); «добродѣями называѣт» (VI, 31б); «из мечми и кїими» (VII, 26a); «гостьми своими» (XII, 123б); «бѣсми» (I, 116б); «патма хлѣбми» (VIII, 77a); «были дохторми и философѣ» (XVIII, 334a), яке має значну активність у говорах південно-західного наріччя.

Окремі діалектні особливості, які відбивають живе розмовне мовлення, можна простежити у граматичній категорії роду іменників. До прикладу, засвідчено іменник *смерека*, вжитий у формі чоловічого роду: «под єдиним дровом смерекомъ» (I, 15a); «сѣль под єдним дровом смереком, або под яловцем дровомъ» (XVIII, 27б), що властиве більшості північнолемківських говірок. Слово *путь* в аналізованих текстах завжди належить до чоловічого роду: «истинный поуть» (III, 59a); «поута моєго» (I, 249б). Південно-західні говірки не ілюструють послідовності щодо роду цього іменника, а бойківські й перехідні до лемківських говірки виявляють хитання в роді⁸⁴.

У лексико-граматичному класі прикметників виявлено низку говіркових особливостей, серед яких найвиразнішими є ті, що проявляють себе у відмінковій

82 Стрельчук Г. Форми давального відмінка іменників чоловічого роду множини (за матеріалами пам'яток української мови другої половини XVI–XVII століть). *Діалектологічні студії 1: Мова в часі і просторі* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 74.

83 Панькевич І. Дві лемківські грамоти з початку XVI ст. *Slavia*, 1954. Т. 23. С. 38.

84 Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 2. С. 163.

парадигмі та у творенні ступенів порівняння. У численних списках УЄ є тенденція до вирівнювання форм за типом твердої групи на відміну від аналогічних, що належать до м'якої в сучасній українській мові: «въ днѣ сѣботныи» (I, 231б); «длѣголѣтныи животь» (IV, 15а); «другый корабль порожныи» (IX, 122б); «печаль давноую» (XVII, 50б); «в той сѣгліи ннѣшнои» (XI, 23а); «послоугоу ѿстатноюу» (XIV, 59б); «къ ближним своим» (VI, 161а); «посторонных людій любити» (VIII, 69б); «теперѣшныи люде» (XIII, 14а). Це явище характерне для південно-західних теренів.

Характерно, що лише УЄ XIX містить вживання закінчення *-ов* в О.в. одн. у прикметнику (і займеннику) жіночого роду однини: «приповѣстю розмаитовъ» (65а), «своєвъ даковъ» (51а). Це прикметникове закінчення має таке ж територіяльне поширення, що й іменникове, і є яскравим виявом живого мовлення. Цей рукопис містить ще одну особливу говіркову рису: форми вищого/найвищого ступенів порівняння утворюються за допомогою префікса *май-*: «тота нам рѣчь ест май пелнѣйшаа» (7б); «и тото гумно розмечу и ище май великоє буде» (116б). Зараз форми з *май* займають значну територію поширення – карпатські та гуцульсько-буковинські говірки⁸⁵.

У числівниковій парадигмі теж можна простежити ознаки живого розмовного мовлення. Виразно говірковий характер має форма *дває*: «ѡныи дває бѣснуети забѣжали ему» (XX, 42б); «дває свѣдкове» (VIII, 189а). Ця форма вперше засвідчена в пам'ятках XVI ст. із Лемківщини⁸⁶. У деяких УЄ засвідчено архаїчну форму *тріє* (*трии*) для іменників чоловічого роду в Н. в.: «где боудете събраны два или тріє въ има мое» (XIII, 214а); «ѡныи тріє отрокуы» (XIII, 7б); «тріє оубо сѣглісты» (XVII, 28а); «тріє мудрцѣ цѣресе» (XIX, 177а). Зрідка від них зафіксовано інші відмінкові форми: «прежде трієм днем» (XII, 138а), «поимил съ събож триех апсловъ» (XII, 162а); «ѡт тых трієхъ которій ест знаидоветса ближній томоу зраненому» (XIII, 175а). Числівник *тріє* (як і *дває*) при іменниках-назвах осіб чоловічого роду відомий у карпатських говірках, отже, його вживання в УЄ могло бути підкріплене діалектним мовленням.

Серед складних числівників найуживаніший – *дванадцять* у діалектній формі *дванайцять*: «и боудете сѣдити дванаицат колѣн ійлвхъ» (I, 9б), а поряд із цим – «ѡт осмѣнацат лѣт» (XVIII, 239б). Більшість карпатських говірок на сьогодні мають форми на зразок *одинаццять*, тобто з подвоєнням м'якого приголосного без [й]⁸⁷, за винятком бойківських, що можуть мати й паралельні форми. Форми на зразок «дванайцять» засвідчені також у грамотах із Лемківщини⁸⁸. Діалектний характер (головно через фонетичне оформлення) мають числівники «ѡт колканаицат лѣт» (I, 19а); «ложе на котором ношен быст кольконайцать лѣт» (XI, 10а).

85 Атлас української мови... К. №№ 223, 224.

86 Керницький І.М. Система словозміни в українській мові... С. 157.

87 Атлас української мови... К. № 229.

88 Шевельов Ю. Історична фонологія української мови... С. 877.

Із-поміж збірних – числівники *обі, оба, обадва*, характерні для говірок південно-західного наріччя: «яко меч которыи з обох строн ѿстрыи єст (I, 87а); «ишли ѿбадва кь кораблю» (III, 103б); «наполнили ѿба корабль» (IX, 122а); «ѿбѣдвом» (XIV, 256б). *Дванадцять* може передаватися формою «обанадесат» чи «двоєнадесат», у структурі яких можна простежити значення збірності: «ѿбож на десате колѣнѣ ильєвѣ» (IX, 154а); «иде въ ѿбѣ на десат колѣнѣ ильєвѣ» (IX, 154а); «поаль iv ѿбанадесат оучнки своа» (XII, 7а); «двоєнадесат поколѣнїе ильєское» (XII, 172б).

Аналізовані пам'ятки репрезентують різноманітність займенникових словоформ. Типовими є давні енклітичні особові займенники у Д. в. та З. в.: «жено вѣроу ими ми» (IV, 10а); «боудоут нарѣкати грѣшнїи на са сами» (I, 364а); «которыи исповѣсть ма пред члѣкы» (II, 2а); «црѣствоу нѣсномоу сподобит та» (II, 4а); «выгнали его вонь з межи са» (XIX, 10а); «що ты за пожиток с того» (VI, 141а); «приведѣте мы его тоут» (IX, 111а); «якож ты єст има» (XII, 105б); «почали оутискати на на» (XIII, 24б); «дѣла пославшаго мна» (XIX, 8б). Для більшості українських південно-західних говірок форми *ми, ти* досі є вживаними⁸⁹, як і *мя (мня, ня), тя, ся*, вони поширені і в карпатському ареалі. Живе розмовне мовлення також віддзеркалюють форми *вун (вон), овун*: «воун тебѣ млстивь будет» (XIV, 82б); «вон не толко жебы мал их боронїти але еще и сам оутѣкаєт» (XIV, 183б); «якобы то ѿвѣн свого оумыслоу набыл» (XIV, 118а); «а якь ѿвунь имав миловати ближнего свого, коли ѿвун был богатый» (XIV, 71а); «вунь» (XIV, 71а); «а оун тогды недужь и оустати» (XIV, 36а). Такі правописно-фонетичні варіанти поширені в говірках Закарпаття⁹⁰. У З. в. займенник жіночого роду має давню форму *ю (ню)*: «положивь на ню роукоу свою» (VIII, 134б); також своєрідний контамінований варіант *єю*: «выбавиль єж ѿт трѣдоу нечистого» (V, 2а); «повелѣ єю повѣсити» (XI, 172б). Форми *ю* і *ню* властиві південно-західним говіркам.

Займенники III особи у Д. в. і З. в. також мають короткі форми *-го* і *-му* для чоловічого роду: «моу ѿпоустил тисачу бѣ» (XIV, 160б); «Єсли го будеш наслѣдовати» (XI, 156а). А для жіночого роду – форма *и*: «єсли боудемо шукати ласки Бжїи знаидемо и» (I, 37а); «показал рукоу и ѿпат внутрь и сховал» (XII, 171б), що теж є виразною рисою діалектного мовлення.

Серед вказівних займенників особливої уваги заслуговують редульовані форми, оскільки вони є виразниками живого мовлення в текстах з різних місцевостей, хоч І. Керницький відзначав типовість займенника *тот* саме для пам'яток XVI ст. із Галичини⁹¹: «в тотоу пришлоую нош» (I, 204а); «блѣсвенны тоты которыи не видѣли мене и вѣроують» (III, 38а); «розмечоу тото гумно» (VIII, 129а); «на тоту низкость землѣ» (IX, 137б); «тоты новыи Євгликове»

89 Атлас української мови... К. № 207.

90 Горбач О. Мармароська говірка й діалектний словник села Поляни над р. Русковою (Румунія). [у:] Горбач О. Зібрані статті. Ч. VIII: Історія мови. Діалектологія. Лексикографія. Мюнхен, 1997. С. 278.

91 Керницький І. М. Система словозміни в українській мові... С. 136.

(XV, 1); «тотое сѣно травное» (XVIII, 1196); «тотый же архистратиг» (XIX, 1616). У сучасних діалектах їх зберігають головно карпатські, надсянські та наддністрянські говірки⁹². Також у багатьох списках УЄ зафіксований займенник *тамтот*: «на тамтот час» (I, 2786); «на тамтомь свѣтъ» (VIII, 179a); «в тамтых повѣтех» (XI, 1936); «исходил іс ѿт тамтых мѣсть» (XII, 62a). Така форма властива південно-західним говіркам⁹³.

Заперечні займенники в контексті живого розмовного мовлення карпатських говірок – закарпатських, бойківських, надсянських – репрезентує словоформа *нич*: «през тыждень не иль нич» (XVIII, 303a); а також її варіанти: «нѣч собѣ не оставил» (I, 299a); «нѣч им то не шкодило» (XIV, 1636), а також прийменникові форми: «богатство свѣта того низач ни маю» (III, 117a); «сѣ не маемо собѣ ни зачь» (XVIII, 46a).

Особливі словоформи питально-відносних займенників засвідчені поодинокими, однак промовистими прикладами. Метатеза в займеннику *кто* є ознакою закарпатських говірок⁹⁴: «нитко не будет осуждень» (XIX, 1446); «не знал и сам тко Єго ѿздоровиль» (VIII, 42a). Сучасний займенник *що* в УЄ має різні фонетичні варіанти *што*, *цо*, *шо*, які проєктуються на діалектне мовлення: «што ѿни мыслат в срдци их» (XI, 10a); «аж бы ти са на потом што горшого не стало» (XVIII, 1416); «зараз забыли за того, што бгу ѿбѣцали» (XIX, 129a) – характерне для лемківських і закарпатських говірок; «печалоуйтеса ни ѿ цо» (IX, 83a) – для лемківських; «а шо мовит» (VIII, 161a); «шшо(!) за таиность в томь сѣом бѣствѣ» (XIV, 12a) – для карпатської групи говорів⁹⁵.

Дієслівна парадигма в аналізованих пам'ятках проєктує низку граматичних особливостей як ознаку живого розмовного мовлення того часу. До прикладу, виявлено чимало таких словоформ дійсного способу. У I особі одн. теперішнього часу дієслова з основою на *-а* мають закінчення *-ам*: «тенѣ знакѣ вам оповѣдам» (XVIII, 267a); «вызнавам тыж Єдинокрѣщеніє, дла ѿпущѣна грѣхов» (XI, 212a). Ця архаїчна слов'янська риса притаманна західно- та південнослов'янським мовам, а поряд із цим побутує в частині західноукраїнських говірок⁹⁶. У кількох списках зафіксовано стягнені форми II особи одн.: «жадашѣ» (XIX, 1396); «слоухашѣ» (I, 446); «ѿ том читашѣ» (VII, 159a); «не ѿтримаш нич» (XI, 136a); «знаю иж ма завше выслоухашѣ» (XIII, 266); «теперь опускаш гѣ служебника твоего» (XVIII, 300a), а також III особи одн.: «хто мене любит а слов моих слоухатѣ» (I, 476); «кто колатат отворитса ємоу» (VII, 156a); «так бѣ прославлатса» (IX, 127a), характерні для карпатських говірок⁹⁷. Трапляються специфічні форми дієслів *хотіти* і *могти*: «тото мож

92 Атлас української мови... К. № 210.

93 Там само. К. № 212.

94 Там само. К. № 214.

95 Там само. К. № 215.

96 Там само. К. № 237.

97 Закревська Я.В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (теперішній час). *Українська лінгвістична географія*. Київ: Наукова думка, 1966. С. 123.

зрозумѣти чоловѣче» (XIX, 130б); «ты не хочь оучинити мѣсть над ближнимъ своимъ» (XIX, 116б); «Если хоч имѣти живот вѣчныи» (XI, 127б); «чого хоч дѣвко проси собѣ дати» (XIV, 140а), відомі, наприклад, в українських мармароських говірках у Румунії. У формах дієслів *дати*, *їсти* можна відшукати такі, що властиві більшості південно-західних говірок: «Єже просить хлѣба. а ци подась Ємоу камень» (III, 92а); «Если болше выдась» (VIII, 128а); «маса не ись» (IX, 9б); «дай мнѣ дньс, а оутро дась бѹ» (XVII, 25б); рідко на *-и*: «дашь ми плод» (XIX, 164а); «Если не даш нам слугу бжїего» (XVIII, 305а).

У I особі мн. у двох списках досить часто діалектне закінчення *-ме*: «кторыи дары маеме ѿт него» (XVIII, 10б); «на то нич не дбаеме» (XVIII, 136а); «мы кланяемося кого мы знаеме» (XIX, 4б). Привертають увагу стягнені форми: «по чем знаме» (XVIII, 241б), «имаме» (XVIII, 111б); «даме там даръ гѣду бѣгу» (XIX, 47б). Часто трапляється закінчення *-мы*: «ямы albo пиѣм» (361б, I); «мы же кланяемося его же вѣмы» (III, 56б); «ѿтнесемы великую потѣху» (XII, 92а); «просѣмы та» (XIV, 264а). У карпатських діалектах, а також у західних надсянських говірках поширена флексія *-ме*⁹⁸.

У списках УЄ з більшою чи меншою частотою виявлено суфікс *-в* замість традиційного *-л* у формах III особи одн. мин. часу чоловічого роду: «видѣв іѵ народ многы (I, 131б); «пекло избоуриѵ» (I, 148а); «показавъ чюдо хс» (II, 6б); «дотиснуѵса ѿчїй их» (XIX, 49б). Таке написання демонструє живе мовлення, про що свідчать і досить часті помилкові написання *л* у дієприслівниковому суфіксі *-виши-*: «втоупилши на ѿблакъ» (VIII, 186б); «призвалши слоуги» (XI, 90а).

Мові УЄ властиве вживання дієслів, що називають повторювану багатократну дію: «во каждую неделю хочовал до цркви» (XVIII, 301а); «посщовалиса» (XVII, 11а); «где кров хожовала из ѿных баранков» (XIV, 166а); «пси гнои тот лизовали» (XIV, 211б); «тот то що прошовал сидачи при дорозѣ» (XIX, 8б); «дорогое на собѣ ѿдѣна ношовал» (XIX, 101б); «авель, пасал ѿвца и говеды» (XIX, 47а), «в дому не живал» (XIX, 106а); «рыбами са живлали» (XIII, 133а); «бо хот же в постѣ маса не идают» (XI, 213б). Сьогодні можна знайти паралелі в лемківських говірках, де засвідчено форми *ходжовати*, *ношовати*, *співувати*, *приходжати*, *пасати*⁹⁹.

Серед прислівників можна акцентувати на семантиці в тематичній групі локативних *там*, *ту*, *где* у значенні 'туди', 'сюди', 'куди': «кто бы могль его там оуверечи» (XIII, 49а); «даи же ми гї вѣду тоую абых тоут не ходила брати си» (XIV, 68б); «и спустили кош, и пат мнихов волѣзли там» (XVIII, 305б); «єнох взат был на воздух, и не знати где са подѣль» (XIX, 14б). Це давня семантика таких прислівників, яку зберігають західноукраїнські говірки, зокрема карпатського регіону¹⁰⁰.

98 Атлас української мови... К. № 241.

99 Верхратський І. Про говор галицьких лемків... С. 19, 112, 134, 138.

100 Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. Ужгород, 2005. С. 188.

Службові частини мови в аналізованих текстах системно і доволі різноманітно репрезентують живе розмовне мовлення. Серед прийменників варто виокремити *діля* (*для*), що має аналогічне семантико-синтаксичне навантаження і правописно-звукове оформлення в бойківських¹⁰¹ та інших говірках суміжних територій: «нас д̄ля пришол на землю» (I, 169б); «д̄ля котороґ обычаю рачил г̄д наш кр̄ститис» (X, 333б); «хто тр̄пит х̄а д̄ля. то нехай са не фрасуе» (XIV, 213а); «д̄ля д̄шевнаґо сп̄сенїа (XIX, 50б). Прийменник *місто* (*вмісто*) відомий на Бойківщині¹⁰²: «м̄сто гроба т̄ло своє носил» (XIII, 164а); «каторым брюх ест м̄сто б̄га» (XVIII, 86а). Прийменник *скрузь* (*скрозі*) також відбиває особливості говіркового мовлення на вказаних теренах: «проволочи оужище товстоє скрузь иглу» (XIX, 72а); «тоую линвоу... претагноути скруз оушко» (XIV, 178б); «єґо... сп̄жстили скроуз стелю» (XIII, 14б); «абы вас прес̄вал. яко пшеницу скроС̄ решето» (VII, 25а).

Низка сполучників теж має виразний народнорозмовний характер. До прикладу, *а* часто вживається у функції єднального сполучника: «славныи, а милыи д̄нь» (I, 280б); «є̄ хл̄бов а дв̄ рыб̄» (VII, 97б); «боазнь б̄жїю, а встыд людскыи» (XIII, 45а), як і в сучасних південно-західних говірках. Засвідчено і сполучник *обы*, типовий для закарпатських та для частини бойківських говірок¹⁰³: «обы ѿтцевскои м̄сти и ласкы не оутратиль» (XVII, 1а). У бойківських говірках відомий допустовий сполучник *ач*, часто вживаний в УЄ: «бо ач дивнаа ест яност и краса солнечнаа, и м̄сачнаа. а вжды то вшитко н̄ч противько крас̄... аг̄гльскои» (I, 304б); «ач са может корабль заколысати... але Єґо ст̄аа м̄сть того пилне стережет. абы са н̄кды не затопила» (VII, 103а); «ач д̄ша не прагнет гр̄ха едно т̄ло. але предса весполь из т̄лом боудетьс моучити» (XIV, 156а). В одному списку УЄ зафіксовано порівняльний сполучник *ги*, що має народнорозмовний характер: «чом в̄ра без учинков мертва есть, ги т̄ло без д̄ш̄» (XIX, 156а). Спорадично вживається протиставний сполучник *ино*: «клевечем, драп̄жим, чюжоложим... ино мы б̄рата дла б̄а оузнаимоса, повстанмо с тажкого сноу» (XVII, 14б); «если бы ту не были карани, ино б̄ в̄чне скарет на д̄шном збавл̄ню» (XVIII, 9б); «не баранка ино пару голубат, або пару горлиць» (XVIII, 298б). Зараз у такій функції він функціює в багатьох південно-західних говірках.

Частки як окремих лексико-граматичний клас зафіксовані в численних народнорозмовних формах. Стверджувальна частка *айно* поширена в українських говірках Карпат¹⁰⁴, зафіксована в одному з аналізованих списків: «тогда ѿпов̄д̄ль петрь... айно мы лишили все и всл̄д̄ тебе идохом̄ што нам за то будет» (XIX, 27б); «айно бы дашто булше дав̄... а в̄ры до того не имаєт; то неприатна будет ѿф̄ра Єґо» (XIX, 48а). Інший тип модальності репрезентує частка *ачей*: «ачей юж посором̄ютсА с̄на моего» (XIX, 73б); «кды

101 Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок... Ч. 1. С. 220.

102 Там само. С. 445.

103 Атлас української мови... К. № 239, 255.

104 Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок... Ч. 1. С. 34.

ем не мал радости с того роду, ачеи буду имати по в̄ром роду радост» (XVIII, 349б); «чинте м̄л̄тву ко м̄л̄стивому б̄ж ачей заварует г̄б̄ доброго своего воина» (XVIII, 316–317); «я б̄жду волати. ачеи змилоуетьса надо мною» (XIV, 190б). Ця частка теж репрезентує говірковий узус. Серед формотворчих найпомітніша частка *леда* (*ляда*), яка в УЄ часто слугує для творення неозначених займенників і прислівників: «забыли има б̄ж̄їє. и на леда што его порывають» (VIII, 106а); «с поздр̄на леда якого» (XIII, 42б); «абы мы не разум̄ли леда як» (VII, 129а); «не меньше ест таковых тепер иж оу лада що в̄рат. оу чари оу ворожкы оу постр̄чи» (XIV, 83б). Вона функціює в бойківських, лемківських, закарпатських, гуцульських, буковинських говірках¹⁰⁵.

Отже, у словозмінній парадигмі, а також у системі службових частин мови аналізовані УЄ репрезентують глибоке закорінення в стихію живої розмовної мови.

Аналізовані УЄ, що цілком органічно вписані в контекст свого часу, з огляду на позамовні і внутрішньомовні чинники, є репрезентабельною групою пам'яток, що виразно і переконливо демонструють тенденцію до запровадження живого розмовного мовлення в писемний релігійний узус. Будучи популярними в середовищі не лише церковному, а й світському (як, зокрема, об'єкт лектури), вони слугують з'єднувальною ланкою між книжними традиціями і народнорозмовними інноваціями. Досліджені тексти уможливили синтез ідейно-тематичного сакрального та мовно-стильового народного на різних рівнях, який, по суті, і творили переписувачі (а одночасно і автори, і редактори), орієнтуючись на потенційного читача/слухача. Завдяки цьому пластові писемної спадщини, що зумів у своїй внутрішній сутності та зовнішній оболонці, вираженій різними мовними засобами, гармонійно узгодити категорії «сакральне/божественне» та «земне/людське», актуалізувалося народнорозмовне джерело у процесах українського мовотворення.

105 Там само. Ч. II. С. 406.

РОЗДІЛ 4. ОПИСИ ЗАМКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ»

Юрій ОСІНЧУК

Серед писемних джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»¹ важливе значення для історичного мовознавства становлять пам'ятки ділової мови, зокрема описи замків – ревізійні документи, у текстах яких функціонують слова та вирази, що відбивають тодішнє адміністративне, суспільно-економічне, суспільно-політичне, юридичне та побутове життя українців.

На українських теренах у добу Великого князівства Литовського «було проведено п'ять ревізій: 1471, 1545, 1552, 1559–1560, 1563 рр., із них повністю збереглися матеріали ревізій 1545 і 1552 рр.»². П. Тимошенко дослідив, що «у лютому й березні 1552 р. з наказу польського короля і великого литовського князя Жикгимонта (Сигизмунда) Августа зроблено описи “українських” замків. Описи дійшли до нас у копії 1597 р., зробленій писарем литовської канцелярії Олександром Корвіном Кгосевським і оформленій в одну книгу, що тепер зберігається в Центральному державному історичному архіві СРСР у Москві³ (фонд 389, так звана Литовська метрика, книга № 563)»⁴. На думку П. Тимошенка, оригіналів описів не збережено, і «дуже можливо, що записи в книгу № 563 зроблено не з оригіналів, а вже з якогось зведеного списку 1552 р.»⁵.

1 «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» – це історичний словник української мови, який за своїм типом є змішаним – тлумачно-перекладним. Роботу над укладанням розпочато в 1975 р. у Львові в Інституті суспільних наук АН УРСР (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Опубліковано 18 випусків (А–М); відп. редактори: Д. Гринчишин, М. Чікало, Г. Войтів. Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів (далі в тексті – КСУМ¹⁶⁻¹⁷); дет. див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Київ, 1983. 158 с.

2 Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. Київ, 2005. С. 5–6: електронна версія. URL: <http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2013/11/%D0%9B%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B01.pdf>.

3 Тепер РЦДАДА – Російський центральний державний архів давніх актів.

4 Тимошенко П.Д. Из спостережень над мовою описів українських замків. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради* / відп. ред. Ф.Т. Жилко. Київ: Наукова думка, 1971. С. 392.

5 Там само.

Окремі пам'ятки опубліковано в «Архиве Юго-Западной России», зокрема описи Брацлавського, Кременецького⁶, Житомирського, Канівського, Київського, Луцького, Черкаського⁷ замків та ін.

До канону джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» уведено дванадцять описів замків 1552 р., а саме: Брацлавського⁸, Вінницького⁹, Володимирського¹⁰, Житомирського¹¹, Канівського¹², Київського¹³, Кременецького¹⁴, Луцького¹⁵, Овруцького¹⁶, Остерського¹⁷, Черкаського¹⁸ і Чорнобильського¹⁹.

Під час формування і відбору джерел для «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» лексикографи відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України уклали картотеку словника, а також додаткову картотеку «паспортних карток», із якої про досліджувані пам'ятки беремо додаткову інформацію²⁰. Робота над розписуванням лексичного матеріалу з описів замків у відділі української мови тривала упродовж 1978–1984 років²¹.

6 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1890. Ч. 7. Т. II. С. 19, 23.

7 Там само. Ч. 7. Т. I. С. 140, 91, 106, 152, 76. Дет. див.: Тимошенко П. Д. Из спостережень над мовою описів українських замків... С. 392–393.

8 Опис Брацлавського замку. Брацлав, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 142–145 (далі в тексті – ОБЗ).

9 Опис Вінницького замку. Вінниця, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 129 зв.–141 зв. (далі в тексті – ОВін.З.).

10 Опис Володимирського замку. Володимир, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 191 зв.–202 зв. (далі в тексті – ОВол.З.).

11 Опис Житомирського замку. Житомир, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 117 зв.–129 (далі в тексті – ОЖЗ).

12 Опис Канівського замку. Канів, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 18 зв.–32 (далі в тексті – ОКан.З.).

13 Опис Київського замку. Київ, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 32 зв.–46 зв. (далі в тексті – ОКЗ).

14 Опис Кременецького замку. Кременець, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 145 зв.–157 (далі в тексті – ОКр.З.).

15 Опис Луцького замку. Луцьк, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 157 зв.–192 (далі в тексті – ОЛЗ).

16 Опис Овруцького замку. Овруч, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 96 зв.–116 зв. (далі в тексті – ООвр.З.).

17 Опис Остерського замку. Остер, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 47–53 зв. (далі в тексті – ООЗ-1).

18 Опис Черкаського замку. Черкаси, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 3–17 зв. (далі в тексті – ОЧерк.З.).

19 Опис Чорнобильського замку. Чорнобиль, 1552 р. / зберігається у РЦДАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од.зб. 563, арк. 54–58 (далі в тексті – ОЧорн.З.).

20 Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика Львів, 2005. 175 с.

21 Наприклад, проф. Левко Полюга розписав ОКан.З. у вересні 1978 р., а остаточно оформив картки в жовтні того ж року. Пам'ятку розписано з мікрофільму з деякими пропусками в тексті. До КСУМ¹⁶⁻¹⁷ із ОКан.З. залучено 29 цитат, 983 картки, 231 слово. У вересні 1978 р. Л. Полюга майже повністю розписав із мікрофільму ОЧерк.З. (остаточно оформив у листопаді того ж року): 78 цитат, 2125 карток, 792 слова. А в 1979 році він розписав і оформив ще такі пам'ятки: ОБрац.З. (15 цитат, 546 карток, 480 слів), ОБЗ (43 цитати, 1229 карток, 973 слова), ОВол.З.

Детальний аналіз розписаних текстів засвідчує численні найменування, різні за етимологією. Основне ядро лексики описів замків становлять лексеми праслов'янського походження. Серед запозичень найчастіше фіксуємо церковнослов'янізми, грецизми, латинізми, полонізми та ін. Спорадично натрапляємо на гебраїзми, тюркізми, запозичення з французької, італійської мов та ін.

Із-поміж церковнослов'янizmів назвемо такі: *беглецъ* 'утікач' (стсл. бѣгльць)²²: Кды прибежить зъ врды до черкасъ полоненикъ чѣжогороде(ц) а выведеть коня вольно старосте коня того взати а беглеца того вде(ц)ти и вбѣты маеть (ОЧерк.З. 9); *удовица* 'вдовиця' (стсл. вдовица)²³: Ивашко мельникъ... Дашковаа... Ѡдовица (ОВін.З. 137); *виноградъ* 'виноградник' (стсл. виноградъ) (СУС, 28): Лео(н) мило(н) виногра(д)никъ заведеть виногра(д) Ѡ петровъцохъ (ОКЗ 43 зв.); *гвоздь* 'цвях' (стсл. гвоздь) (СУС, 45): А которые хоромы деревеннымъ гво(з)демъ побиваны або зновѣ... побивати потреба (ОЛЗ 176 зв.); *ызба* 'хата' (стсл. истьба) (СУС, 84): Людѣ(и)... з ы(з)бами и зо (в)сею маетьностью ихъ побралъ (ОЛЗ 188); *лой* 'лій' (стсл. лои) (СУС, 101): Ло(и) и железо до млына того даеть млынаръ (ОВол.З. 196 зв.); *моци* 'мощі' (стсл. мошти) (СУС, 108): копачи з драбовъ... могилы роскопываютъ и ищѣчи тамъ вбръче(и) а пє(р)стене(и) моци погребеныхъ выкидываютъ (ОКан.З. 30); *место* 'місце' (стсл. мѣсто) (СУС, 112): сторожѣ польнѣю часѣ летнего только для пашъни де(р)жать мешчане в(д)нѣ Ѡ мили втѣ места на врочищы (ОВін.З. 132 зв.); *неделя* 'тиждень' (стсл. недѣля) (СУС, 122): А зиме втѣ запѣстовъ филиповыхъ... до перъвое недели постѣ великого не слѣжать (ОВол.З. 197); *паства* 'стадо; отара' (стсл. паства) (СУС, 151): берѣтъ с паствы втѣ трехъ воловъ грошѣ (ОЛЗ 183 зв.); *повєдати* 'розповідати' (стсл. повѣдати) (СУС, 156): поведають ѣкъ городъ горель (ОЛЗ 158); *прибежище* 'сховище, прихисток' (стсл. прибѣжиште) (СУС, 176): замо(чо)къ хабное само повесть Киевъски(и) але прибежище ко врѣчомѣ маеть бо што вѣрѣчного в(д)но Ѡ вми мило(х) (ООвр.З. 109 зв.); *падъ* 'п'ядь' (стсл. падъ) (СУС, 208): Мость поредъ замькомъ добръ навази моцьно(и)... Ланьцѣхъ Ѡ(з)водовы(и) па(т)надѣцать паде(и) а то(л)сты вгнѣива ѣко палець (ОВол.З. 194) та ін.

Відзначмо, що за посередництвом церковнослов'янської мови староукраїнська мова запозичила терміни-грецизми, пов'язані з релігійною сферою. У досліджуваних текстах виявляємо низку богослужбово-обрядових назв різних лексико-тематичних класів: *архимандрытъ* 'архимандрит' (гр. ἀρχιμανδρίτης) (Бончев І, 26): горо(д)на а(р)хима(н)дрыта (ОЛЗ 171); *євангєлиє*

(48 цитат, 1352 картки, 783 слова), ОЖЗ (35 цитат, 849 карток, 659 слів), ОКЗ (67 цитат, 1674 картки, 1289 слів), ОКр.З. (27 цитат, 688 карток, 435 слів), ОЛЗ (112 цитат, 3218 карток, 1322 слова) та ОЧорн.З. (16 цитат, 460 карток, 389 слів). У травні 1981 р. Ольга Федик розписала ООЗ-1 (60 цитат, 420 слів, 750 карток). У липні–серпні 1984 р. Роман Осташ розписав ООвр.З., остаточно цю пам'ятку оформила Надія Осташ в листопаді того ж року (123 цитати, 1541 картка, 1458 слів).

22 Бончев А. Речник на църковнославянски език / науч. ред. Б. Христова. София, 2002. Т. І. С. 64 (далі в тексті – Бончев).

23 Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Львів: Свічадо, 2001. С. 42 (далі в тексті – СУС).

‘(богослужбова книга) євангеліє’ (гр. εὐαγγέλιον)²⁴: При стєне цє(р)ковька рѣскаа свѣтого миха(и)ла в нє(и) вбра(з) свєтоє прєчистое... єва(н)гєліє сєребромь вправьное (ОКр.З. 149); *игумень* ‘ігумен’ (гр. ἡγούμενος) (ЕСУМ II, 289): игѣме(н) прєчистє(н)ски(и) филорє(т) (ООвр.З. 107 зв.–108); *манастырь* ‘(монастирське господарство) монастир’ (гр. μοναστήριον) (ЕСУМ III, 506): по(д)лє манастыра людє(и) слѣжебныхъ дї члвко(в) которые дають дрова (ОКЗ 45); *минєя* ‘(богослужбова книга) мінея’ (гр. μηναῖον) (Бончев I, 273): єва(н) гєліє сєребромь вправьное... минєа (ОКр.З. 149); *митрополитъ* ‘митрополит’ (гр. μητροπολίτης) (Бончев I, 274): Доходы митрополитовы (ОКЗ 42 зв.); *попада* ‘дружина священника’ (гр. παπαδιά) (ЕСУМ IV, 515): попа(д)и васильєвьское домь (ООвр.З. 107 зв.).

В аналізованих джерелах виявляємо й інші грецизми, пов’язані з господарською діяльністю українців: *кадь* ‘бочка, діжка’ (гр. κάδιον, κάδος)²⁵: Каде(и) кѣхоньныхъ две (ОКр.З. 149 зв.); Корьчма в(д)на медоваа старостина: не выпиваю(ть) в нє(и) больше(и) три(д)цать каде(и) медѣ на го(д) (ООвр.З. 103 зв.); *литра* ‘(міра ваги) фунт’ (гр. λίτρα) (ЕСУМ III, 271): Шть корована кгда зъ врды идєть старостє камка алекса(н)дры(и)скаа на золотє, литра шолкѣ, коверь (ОЧерк.З. 8 зв.) та ін.

Унаслідок тісних і тривалих контактів української та польської мов у XVI ст. староукраїнський лексикон активно поповнюють полонізми. А через посередництво польської мови до української уведено запозичення з інших європейських мов, зокрема латинської, німецької²⁶.

Зафіксовані в описах замків польські, латинські та німецькі лексеми простежуємо найбільше в тих лексико-семантичних групах, які пов’язані з побутом, військовою справою, матеріальною та духовною культурою українців XVI ст. На думку мовознавців, у словах, що вказують на побут, «відображається національно-культурна реальність, вони стають мовно-естетичними знаками, що пов’язані з повсякденною діяльністю людини»²⁷.

Запозиченнями з польської, латинської й німецької мов є такі: *бискупъ* ‘єпископ’ (стп., стч. biskup, свн. biscop, лат. episcopus) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2, 86): Люди бискѣпие каноницькие пробо(с)цкие Прєврѣские которые в(д)но мещаномь помагають на по(д)водь...// Платѣ з нихъ идєть кнѣзю бискѣпѣ два(д)цать копѣ и вднѣ копѣ гроше(и) (ОЛЗ 181зв.–182 зв.); *броня* ‘брама’ (стп. brona) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 76): Вошо(д)ши в замокъ бронюю по лєвѣ в дрѣго(й) стєнє што в(т) днє-

24 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012 (далі в тексті – ЕСУМ). Т. II. С. 175.

25 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2022 (далі в тексті – СУМ¹⁶⁻¹⁷). Вип. 14. С. 8.

26 Титаренко В.М. Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам’ятках XVI–XVII ст.: автореферат / НАН України. Ін-т української мови. Київ, 2007. С. 2.

27 Биби́к С.П. Побутовизм як лінгвокультурема. *Наукові записки*: Серія філологічна. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2008. Вип. 10. С. 32.

пра... фортька чере(з) валь (ОЧерк.З. 17); *быдло* ‘худоба, скотина’ (стп. *bydło*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 109): а воєвода... кажеть имь... врати большъ нижъли пови(н)ность ихъ и за то ихъ грабить быдло (ОКЗ 45); *саковъница* ‘(вид зброї) гаківниця’ (стп. *hakownica*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 183): межі тими гаковъницами в некоторы(х) кърьковъ неть (ОЛЗ 160); *гебель* ‘рубанок, гембель’ (стп., нім. *hebel*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 202): Палаць г(с)дръски(и) в стене на по(д)клетехъ новозбѣдованъ // с протесѣа сосъ-нового на гебель спѣсканого (ОВол.З. 194–194 зв.); *драбъ* ‘зброєносець’ (стп. *drab*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 196): Нижли теперь драби замкѣ стерегѣть (ОЧерк.З. 37 зв.); *истебка* ‘хатка, сторожка’ (стп. *izdebka*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13, 58–59): Бѣдова(н)є в за(м)-кѣ... Истебка сторожоваа погребѣ ѣ польтора сажъна (ОЖЗ 118 зв.); *кганокъ* ‘ганок, передсінок’ (стп. *ganek*, свн. *gang*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 127): Пере(д) сеньми кганокѣ (ОЛЗ 158 зв.); *кзмахъ* ‘кімната, приміщення’ (стп. *gmach*, свн. *gemach*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 138): а на(д) ворота све(т)лица а на(д) светлицюю кзма(х) пожиточъны(и) кѣ стрельбе боронити всего места (ООвр.З. 96); *коляда* ‘(данина з нагоди Різдва Христового) коляда’ (лат. *calendae*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 205): Велико(д)ного и кола(ды) дають з дворища ключъникѣ по грошѣ и по кѣрыцы (ОЛЗ 184 зв.); *комната* ‘кімната’ (стп. *komnata*, лат. *cam(i)nata*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 212): Комната в тыхъ же сенехъ с комином мурованымъ (ОКр.З. 150); *коморъникъ* ‘(винаймач житла) комірник’ (стп. *komornik*, стп. *komornik*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 215): Ремесники Кравъцовъ в месте г(с)дре(и) домовыхъ є коморъниковъ к̄ (ОВол.З. 201 зв.); *костель* ‘храм, церква’ (стп. *kostel*, стп. *kościół*, двн. *Kastel*, лат. *castellum*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 49): С того села хоживало дани по(л) кади медѣ а тепе(р) ижъ костела неть тогъды тые которые на(и)миты ходать тѣю по(л) кажи на замокъ дають (ОЖЗ 129); *котка* ‘кішка’ (стп. *kotka*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 56): Уколо замкѣ на некоторыхъ местъцахъ дири по(д) стенѣ што ко(т)ка або те(ж) аесъ по(д) стенѣ влезти можетъ (ОЖЗ 117 зв.); *ланцухъ* ‘ланцюг’ (стп. *łańcuch*, *łańcug*, *łańcuch*, свн. *lannzug*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 228): ла(н)цѣхъ до колодеза сажонъ лѣ (ОКЗ 36); *муровати* ‘мурувати’ (стп. *murować*) (ЕСУМ III, 535): Єще вышъше(и) на(д) тою светлочъкою єсть веръхъ брамы цеглюю мѣрованы(и) а внѣ(тр) та(р)тицами фѣтрованы(и) (ОКр.З. 149); *кухъня* ‘кухня’ (стп. *kuchnia*, двн. *kuchīna*) (ЕСУМ III, 164–165): все тоє бѣдованъє вже старо шгнило кѣхъна стара (ОЛЗ 177); *ланъ* ‘лан’ (свн. *lehen*) (ЕСУМ III, 190): и давали попѣ на годъ з ланѣ по л̄ гроше(и) (ОВол.З. 198 зв.); *парканъ* ‘дерев’яна огорожа’ (свн. *parkân*) (ЕСУМ IV, 295): Па(р)ка(н) коло места ви(н)ни робити вси мешчане которые в месте дома свои мають (ОЛЗ 178 зв.); *ротмистръ* ‘офіцерський чин’ (стп. *rotmistrz*) (ЕСУМ V, 128): Гораи(н) моско(в)ки(н) заложилъса за ротмистра (ОЧерк.З. 11 зв.); *рынва* ‘труба або жолоб для стікання води’ (стп. *гуппа*, *гупва*, свн. *rinne*) (ЕСУМ V, 77): А всобно дла шправованъа ры(н)въ або лотоковъ замъковыхъ бираль... станицлавъ... на го(д) п̄ г копы гроше(и) кгда пильнова(л) лотоковъ тыхъ (ОКЗ 36 зв.); *фортька* ‘хвѣртка’ (двн. *rforta*) (ЕСУМ VI, 167): Вошо(д)ши в замокъ бруною по левѣ в дрѣго(й) стене што ш(т) днепра... фортька чере(з) валь (ОЧерк.З. 17); *цегла* ‘цегла’ (двн.

ziagala) (ЕСУМ V, 234); *шофа* ‘навіс, повітка, хлів’ (свн. schopf) (ЕСУМ VI, 453): А вь дрѹгомь мѣстыцы тамь же по(д)ле тоє шофы в цегельницы накладено цеглы выпаленоє жь вдолжьжь цегельницы дї сажо(н) (ОКЗ 33) та ін.

Досліджувані джерела репрезентують й інші запозичення: *єсачьникъ* ‘(людина, яка платить або збирає ясак – данину натурою) ясачник’ (тюрк. *jasak*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9, 101): *єсачьники...* пови(н)ни давати... медѹ... д̄ ведерьца (ОЧорн.З. 57 зв.); *жидь* (*жыдь*) (ит. *giudeo*, лат. *Jūdaeus*): Жидове которые слывѹ(ть) караимове (ОЛЗ 180); *камка* ‘старовинна іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками; камка́’ (лат. *kamka*, тур. *kemha*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 33): *Уть корована кгда зь врды идеть старосте камка алекса(н)дры(и)скаа на золоте, литра шолкѹ, коверь... сафьянь* (ОЧерк.З. 8 зв.); *караимъ* ‘караїм’ (*гебр. gariim* (мн.), *gara*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 49): Жидове которые слывѹ(ть) караимове (ОЛЗ 183); *корованъ* ‘караван, валка’ (перс. *karwan*) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 48): воєвода киевськи(и) пѣстиль корованъ... стороною отъ дороги звыклоє (ОКан.З. 19); *сафьянь* ‘сап’ян’ (тюрк. *sextijan*) (ЕСУМ V, 180): *Уть корована кгда зь врды идеть старосте камка алекса(н)дры(и)скаа на золоте, литра шолкѹ, коверь... сафьянь* (ОЧерк.З. 8 зв.); *орда* (тюрк. *orda*) (ЕСУМ IV, 210): А кгда черкашени(н) зь врды ѹтечеть а колько кольвекъ конє(и) выведеть то ємѹ не маеть быти штьимано (ОЧерк.З. 9 зв.) та ін.

Виявлену в аналізованих текстах лексику можна розподіли на кілька тематичних груп: «Назви на позначення всесвіту», «Назви на позначення соціально-професійного життя», «Назви на позначення живої природи», «Назви на позначення неживої природи» та ін. Кожна із таких груп складена з кількох підгруп.

Виокремлені тематичні групи мають різну кількість лексем, насамперед тому що описи замків – пам’ятки ділового стилю, які представляють реєстр конкретних реалій, виявлених під час інвентаризації.

Найчисельнішою в досліджуваних ділових пам’ятках є тематична група «Назви на позначення соціально-професійного життя». Основу цієї групи становлять слова, які мають праслов’янське походження і які здебільшого у видозмінених фонетичних формах збереглися й до сьогодні в українській та в інших слов’янських мовах. У межах цієї групи виділимо 9 лексико-семантичних підгруп на позначення назв осіб, а саме:

1. Загальні назви особи чи групи осіб: *ватага* < *vātaγ (ОЧерк.З. 10 зв.); *громада* < *gromāda (ОЧерк.З. 17 зв.); *чловець* < *čelověčь (ОЧерк.З. 8 зв.); *люди* < **l’udi* (ОВол.З. 197); *особа* < *osobь (ОБЗ 143); *челядь* < **čel’adь* (ОКр.З. 153 зв.); *языкъ* ‘народ’ < *стсл. њзыкь* (ОЧерк.З. 9 зв.).

Праслов’янське *люди* стало головним у двокomпонентних конструкціях «іменник + прикметник», «прикметник + іменник», які номінували спеціальні поняття, наприклад: *люди земьяньские* ‘дрібні землевласники’: А мель ѹробити єє кнзь богданъ кѹ(р)цевичъ взаль на то з люде(и) земаньскихъ дерево гроши

с тацею и вьмерь не доробивьши (ОВол.З. 192); *замьковыє люди* ‘люди, які підлягали замку’: Пасеки на замьковихъ земьлахъ замьковымъ людемъ вольны (ОВін.З. 135); *люди куничьные* ‘(піддані, які платили податок шкурами куниць) куничники’: люди кѣничьные це(р)ковьные... невго(д) прихожи(и) ганько литви(нь) жѣкъ прихожи(и) (ООвр.З. 108) (див. дет.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 171).

Згадані вище слова активно вживані в сучасній українській літературній мові. У процесі історичного розвитку української лексичної системи слово *чоловік*, окрім давнього значення ‘людина’, розвинуло кілька нових значень: ‘особа чоловічої статі’, ‘одружена особа стосовно своєї дружини’²⁸. Лексему *язик* ‘народ, народність’ українські словники фіксують із ремаркою «застаріле» (СУМ 11, 627); див. у говорах: *язик* ‘народ, національність’²⁹.

2. Назви людей за віком і статтю: *детя малое* < *dětę (ОКр.З. 153 зв.); *дівка* (*дівька*) < *děva (ОКр.З. 153 зв.–154; ООвр.З. 103; ОЧерк.З. 11); *дєвка* ‘дівчина’ (ОЛЗ 177); *діти* (*дети*) < *dětę (ОКр.З. 150 зв.; ОБЗ 140 зв.); *жонка* < *žena (ОЛЗ 177); *мужьчина* < *mǫžь (ОБЗ 143); *мужь* < *mǫžь (ОБЗ 140 зв.). Вони успадковані із праслов’янської мови і збереглися до сьогодні в нашій мові без змін у семантиці.

3. Назви осіб за спорідненістю та свояцтвом: *братья* ‘брати, браття’ < *bratǫ, bratъ (ОЧорн.З. 55); *дядина* < др. дѣда < дѣдъ (ОЧерк.З. 13 зв.); *жона* ‘дружина, жінка’ (ОЛЗ 177); *зять* < *zětъ (ОЧорн.З. 57зв.); *невєстька* < *nevěsta (ООвр.З. 106 зв.); *отець* ‘батько’ < *otьsь (ОВол.З. 195); *сынъ* < *synъ (ОЛЗ 183 зв.). Лексикони ХІХ ст.³⁰ та сучасні нормативні словники³¹ двозначне найменування *жона* ‘одружена жінка стосовно свого чоловіка’, ‘особа жіночої статі’ маркують як застаріле, книжне; ці значення форма *жона* зберегла і в народному мовленні (Гр. І, 491). Поширеною в українських говірках є лексема *отець* ‘батько’³².

4. Назви осіб за соціально-економічним становищем. Ця підгрупа, окрім питомої лексики, має запозичення з інших мов; наприклад: *бобровьникъ* < *bǫbrъ ‘феодално залежний селянин, який займався полюванням на бобрів і наглядав за бобровими гонами’ (ОЧорн.З. 57) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2, 132); *бояринъ* < *цсл.* болгаринъ (ООЗ-1 49 зв.); *волошчане* ‘житель волості’ < *volstь (ООвр.З. 101 зв.); *господарь* (*господарь*) ‘власник дому, господарства; землевласник’ < *gospodь (ОВол.З. 200 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 51–52); *єсачьникъ* ‘людина, яка платить або збирає ясак – данину натурою’ < *тюрк.* jasak (ОЧорн.З. 57 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷

28 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ). Т. 11. С. 349. Див. ще: Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ, 1992. С. 296.

29 Словарь української мови: у 4 т. / упор. Б. Грінченко. Київ: Наукова думка, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.). Т. І. С. 340.

30 Малоруско-німецкий словарь: у 2 т. / уложили С. Желеховский та С. Недільский. Львів: З друкарні Тов. им. Шевченка, 1886. Т. І. С. 225.

31 Словник української мови: у 20 т. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=27311&page=916>. (далі в тексті – СУМ-20).

32 Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. Київ, 1961. С. 16.

9, 101); *земець* ‘дрібний землевласник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 223) < *zemja (ОЧорн.З. 57); *козакъ* < *тур.* *kazak* (ОЧерк.З. 15); *пор.*: *козацтво* ‘(служба в козацькому з’єднанні) козакування’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 165): А которыи козаки не штьходачи ъ коза(ц)ство на поле ани рекою ъ ни(з) слѣжать в местехъ в на(и)мехъ... сена косити не пивинъни (ОЧерк.З. 8 зв.); *коръчмитъ* < *krgъma (ОЛЗ 179); *куничъникъ* ‘збирач податків’ < *kuna (ООвр.З. 107 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 181); *купецъ* < *kupiti (ОКЗ 38); *мещанинъ* < *пол.* *mieszczanin* (ОКЗ 41); *мытникъ* < *myto < *двн.* *muta* (ОВол.З. 199 зв.); *панъ* < *стп.* *pan* (ОВін.З. 141); *подданыи* < *dati (ОВол.З. 201 зв.); *половинникъ* ‘особа, яка обробляла землю за половину урожаю’ < *polovina (ОКан.З. 25 зв.); *торъговецъ* < *trъgъ (ОКан.З. 22 зв.); *шинкаръ* < *свн.* *schenk(e)* (ОЛЗ 179).

Високу частотність вживання має запозичений із польської мови дериват *мещанинъ*, який у формі множини *мещане* є головним компонентом номінативних словосполучень: *мещане бискупие* ‘категорія населення, звільнена від господарських повинностей і залежна від церковної юрисдикції’: Мещане бискупие... шлексеецъ воро(т)ни(и) шлешъко шапранъ (ОКЗ 37 зв.); *мещане городовые* ‘категорія населення, що жила у містах і належала до міських громад на підставі акту прийняття й запису до міського реєстру, займалася торгівлею, ремеслами й іншими заняттями, пов’язаними з міським життям’: Мещане городовые которые з местомъ не тагнѣть стацию и по(д)во(д) не даю(т) закрываючися старостою (ОЧерк.З. 13 зв.); *мещане господарские* ‘дрібна шляхта, яка володіла землями і зобов’язувалася відбувати військову службу’: а в томъ мещане гдръские зѣбожоны знищены ижъ шни только сами тагнѣть и носать береманъ местъские (ОВол.З. 200); *мещане замъковые* ‘категорія населення, яка підлягала державній (воєводській або старостинській) адміністрації’: Мещане замъковые: Данило карътавы(и) шлекъсе(и) кравецъ... еско постригачъ... бели(к) сокольникъ (ОКЗ 40 зв.); *мещане землянские* ‘дрібна шляхта, яка володіла землями і зобов’язувалася відбувати військову службу’: мещане зема(н)ские... ѡковъ макидоное мѣжъ... гринъ рѣды(и) (ОКЗ 41 зв.); *мещане монастырские* ‘категорія населення, звільнена від господарських повинностей і залежна від монастирської юрисдикції’: мещане монастырские а софе(и)ские (ОКЗ 41); *мещане тяглые* ‘власники дрібних земельних ділянок, які зобов’язувалися платити панові податок’: мещане таглые и которые стации по(д)воды и инъшие таглы по(д)нимають... на слѣжбѣ польнѣю є(з)дити не пови(н)ни (ОКан.З. 21 зв.); *мещане церкъовные* ‘феодално залежні міщани, які підлягали церковній юрисдикції’: Каме(н)е слоны колодины кѣ шбороне на бланъкахъ и вежахъ и водѣ де(р)жати тамъ повинъни мещане вси... церкъовные и земанъские (ОКЗ 36 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 18 [у друці]).

В аналізованих текстах натрапляємо на словосполучення *музыкъ тяглый* ‘селянин, який відбував повинність власною тягловою худобою’: З росказанъ

королевое еє мл(с)ти шбобрано мґжиковъ та(г)лыхъ к̄д̄ и въчинено ихъ слґгами дла посыланъа и доведанъа весте(и) и дла ношенъа листовъ (ОКр.3. 151).

Не всі слова цієї групи зберегли свою семантику. У сучасній українській літературній мові слово *боярин*, окрім давнього, набуло нового (етнографічного) значення ‘товариш молодого (жениха), який є головним розпорядником весілля’ (СУМ-20, 199); див. ще: *господар* (Там само, 667) та сучасний варіант *підданий* ‘особа, економічно залежна від кого-небудь’ (Там само, 2370). Слово *земець* ‘дрібний землевласник’ також не зберегло свого значення (Там само, 1137). Слово *шинкар* сьогодні маркують як застаріле (СУМ 11, 453); див. у діалектах: *шинкарь* (Гр. IV, 495). У діалектному мовленні функціонує словоформа *бобровник* (Гр. I, 78). Вийшли з ужитку *есачъникъ*, *куничникъ* та ін.

5. Назви осіб за етнічною ознакою. У досліджуваних текстах лексем на позначення осіб за національністю небагато. Цю підгрупу, окрім питомих назв, формують такі запозичення: *волохи* ‘молдавани’ < *volĥъ (ОВін.3. 139 зв.); *волошенинъ* ‘молдаванин’ < *volĥъ (ООЗ-1 51 зв.); *жидова* ‘жидова, євреї’ (ОЛЗ 170 зв.); *жидъ* (*жыдъ*) < *it.* giudeo < *lat.* jūdaeus (ОЛЗ 180); *караимъ* ‘караїм’ < *гебр.* garaīm (ОЛЗ 183); *немецъ* < *němьсь (ОКр.3. 150); *полякъ* < *p.* polak (ОКр.3. 150); *татари* < *тюрк.* tatar (ОКЗ 46); *турки* < *тур.* türk (ОБЗ 142 зв.). Сюди ж відносимо слова *гость* < *gosć (ОВол.3. 198 зв.), *чужогородецъ* *tjudjъ + *gordъ (ОЧерк.3. 9) та *чужоземець* < *tjudjъ + *zemja (ОКЗ 38).

Натрапляємо на назви осіб за територіальною ознакою чи місцем проживання: *канєвъци* ‘мешканці Канева’ (ОКан.3. 18); *копачевецъ* ‘мешканець Копачева’ (ОЧорн.3. 55); *могилєвъцы* ‘мешканці Могилева’ (ОКЗ 38); *мозырцы* ‘мешканці міста Мозира’ (ОКЗ 38); *рогачєвъцы* ‘мешканці села Рогачів’ (ОКЗ 38 зв.); *черкасъцы* ‘мешканці Черкас’ (ОЧерк.3. 8); *тубылицы* < *стп.* tubylec ‘корінний житель будь-якої місцевості’ (ОЖЗ 123) та ін.

6. Назви осіб, пов’язаних з адміністративним управлінням чи урядуванням. Ця підгрупа, окрім спільнослов’янської лексики, представлена запозиченнями з польської та інших мов, наприклад: *буркграба* ‘управитель замку’ < *стп.* burgrabia (ОКр.3. 156 зв.); *воєвода* < *vojevoda (ОКЗ 45); *врядникъ* ‘урядник, правитель’ < *urędъ (ОВін.3. 141); *гонєць* ‘кур’єр, посланець’ < *gъnati (ОЛЗ 191); *городничий* (*городничій*) ‘урядова особа, що має вищу владу у городському замку, комендант фортеці; городничий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 36) < *gordъ (ОВол.3. 195); *дєсятъникъ* ‘десяцький’ < *desęть (ОВін.3. 135); *княгиня* < *kъnędzь (ОКан.3. 29 зв.); *князь великии литовъскии* (ОКан.3. 29 зв.); *король* < *korlъjь (ОБЗ 142); *мистръ* ‘службова особа, яка здійснює смертні вироки або тілесне покарання’ < *ч.* mistr, *нім.* Meister (ОКЗ 38) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 17, 205); *наместъникъ* < *męsto (ОБЗ 143); *посоль* < *sъlati (ОЛЗ 191); *староста* < *starъ-jь (ОЧерк.3. 9); *подъстароста* (ОЧерк.3. 9 зв.); *ротмистръ* < *стп.* rotmistrz (ОВін.3. 131 зв.); *тивунъ* ‘господарський управитель’ < *дісл.* řjónn (ОВол.3. 201); *урядникъ* < *urędъ (ОВін.3. 132 зв.); *царь* < *p.* царь (ОБЗ 142 зв.). Окремі аналізовані

терміни з цієї підгрупи в сучасній українській мові зберегли свої давні значення, пов'язані з адмініструванням, але до реєстру словників їх уведено з позначкою «історичне»: *воєвода, городничий, десятник* (СУМ-20) та ін. Деякі слова є архаїзмами: *мистр, бурграбій*³³.

7. Назви осіб за ремеслом чи професією. Це одна з найчисельніших груп у лексиконі староукраїнської мови; «їх творення та функціонування значною мірою пов'язані з дією позамовних чинників: економічним розвитком суспільства в цілому, процесами, що відбувалися у виробничій сфері в певній історичній ситуації»³⁴. Назви цієї групи – спільнослов'янські слова, полонізми та запозичення з інших європейських мов: *барвер* < *стп.* *barbierz, balwierz, фр.* *barbier* (ОВол.З. 201); *возниця* < *vezti (ОКр.З. 157); *воротний* < *vorta (ОКр.З. 157); *гребенникъ* (*гребеньникъ*) ‘той, хто виробляє гребені’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 80) < *greby (ОЧорн.З. 57 зв.–58); *добродеревець* ‘столяр; тесля’ < **dobrъ + *dervo* (ОКан.З. 19 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 54); *зекгармистръ* ‘годинникар’ < *стп.* *zegarmistrz* (ОКЗ 33) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 214); *золотарь* ‘ювелір’ < *zolto (ОБЗ 143) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 12, 144); *кликунъ* ‘нічний сторож’ < *klikati (ООвр.З. 102) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 121); *ключникъ* < *kljukati (ОКр.З. 157); *коваль* < *kovati (ОКр.З. 157); *колачникъ* (*колачъникъ*) ‘пекар’ < *kolaць (ОКЗ 39 зв.; ООВр.З. 108) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 172); *косарь* < *kosa (ОЛЗ 184); *кравъцы* < *кравъсь (ОКЗ 39); *кузнєць* < **kuz(ь)nja* (ООвр.З. 105–105 зв.); *кухарь* < *стп.* *kucharz* (ОКр.З. 157); *кушънерь* < *стп.* *kuśnierz, нвн.* *Kürschner* (ОКЗ 39); *лучникъ* ‘майстер, що виготовляє луки’ < *lŏkъ (ОКЗ 39) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 117); *мельникъ* < *melti (ОЛЗ 168 зв.); *млынаръ* < *mъlinъ (ОВол.З. 196); *пекарь* < *pekti (ОКр.З. 157); *писарь* < *pъsati (ОЧерк.З. 3); *резникъ* < *rězati (ОВол.З. 199); *рмесникъ* < *лат.* *remesis* (ОКЗ 39); *рымарь* < *нвн.* *Riemer* (ОКЗ 39); *седлярь* ‘майстер, який виготовляє сідла’ < *sedъlo (ОВол.З. 200 зв.); *сторожь* < *storžъ (ОКан.З. 19); *тєсля* < *tesati (ОКр.З. 157); *атаманъ тєсєльскій* ‘старший над тєслями’ (ОЛЗ 176 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 144); *чоботарь* < *тат.* *чабата* (ОКЗ 39).

8. Назви осіб, пов'язаних із військовою справою: *драбъ* ‘піший воїн; зброєносець’ < *стп.* *drab* (ОКан.З. 27) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 196); *копишникъ* ‘воїн, озброєний пікою, списом’ < *коръје (ОЧерк. З. 16) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 9); *люди конные* ‘кінноті’ (ООвр.З. 111 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 171); *полонєникъ* < *pelnъ (ОЧерк.З. 9); *пушъкарь* ‘майстер, який виготовляє та обслуговує гармати’ < *двн.* *buhsa* (ОКр.З. 157); *стрєлецъ* < *strĕla (ОЧерк.З. 4). У сучасних нормативних та діалектних словниках слово *драб* не зберегло давнього значення ‘зброєносець’. Натомість розвинуло зневажливе значення ‘обідранець, босяк’ (Гр. I, 439; СУМ-20). У спеціальній літературі зафіксовано *драб* ‘рядовий воїн найманої піхоти»³⁵. Історичні джерела

33 Зведений словник застарілих та маловживаних слів (далі в тексті – СЗМС): електронний ресурс. URL:<http://litopys.org.ua/rizne/zvslovnyk.htm>.

34 Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів, 2002. С. 9.

35 Черкас Б.В. Драб. *Енциклопедія історії України* / гол. редкол. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Drab>.

подають найменування *копійник* 'вояк'³⁶. Із ремаркою «історичне» до українських словників увійшло слово *пушкар* (СУМ VII, 412).

9. Назви духовних осіб. До цієї підгрупи належать найменування священнослужителів, духовенства, мирян, які є здебільшого запозиченнями з грецької, польської та церковнослов'янської мов: *архимандритъ* < гр. ἀρχιμανδρίτης (ОЛЗ 171); *бискупъ* 'єпископ' < стп. *biskup* (ОЛЗ 158); *владыка* < цсл. *владыка* (ОВол.З. 200); *дьячиха* 'жінка дяка' < гр. *διάκος* (ОВін.З. 137); *игумен* < гр. ἡγουμένος (ООвр.З. 107 зв.); *князь* '(титул католицьких єпископів) князь' < *кнѣздъ: Платѣ з нихъ идеть кнѣзю бискупѣ два(д)цать копѣ и вднѣ копѣ гроше(и) мѣ (ОЛЗ 182 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 151); *митрополитъ* < гр. μητροπολίτης (ОКЗ 42 зв.); *попъ* < *роръ (ОВін.З. 138 зв.); *паства* < цсл. *паства* (семантична калька від гр. ποιμνιον – Бончев II, 11) (ОЛЗ 183 зв.); *плебанъ* < стп. *pleban* (ОКр.З. 156 зв.); *черънецъ* < цсл. *чрънець* (ОКЗ 45 зв.); див. ще: *бискупство* 'єпархія, єпископство' < стп. *biskupstwo* (ООвр.З. 114 зв.). Українська мова в сучасних формах зберегла аналізовані лексеми.

Серед назв осіб є і питомі назви, утворені переважно суфіксальним способом. Найпродуктивнішими у творенні таких слів, зокрема назв осіб чоловічого роду, є суфікси *-никъ*, *-ецъ* (*-ець*), *-аръ* (*-арь*, *-арь*). Малопродуктивними були суфікси *-инъ*, *-акъ*, *-аль*, *-итъ* та ін.

Зібрані матеріали засвідчують, що аналізовані вище слова утворені головню за двома словотвірними моделями: «іменникова твірна основа + суфікс» (*копійникъ* < *корьѣ, *бобровъникъ* < *bobr, *господаръ* < *gospodь, *земець* < *zemja, *куничъникъ* < *kupa, *половинникъ* < *polovina, *торъговецъ* < *trьgь, *золотаръ* < *zolto) та «дієслівна твірна основа + суфікс» (*купецъ* < *kupiti, *гонецъ* < *gьnati, *возниця* < *vezti, *кликунъ* < *klikati, *коваль* < *kovati; *мельникъ* < *melti, *пскаръ* < *pekti; *писаръ* < *pьsati).

У межах проаналізованих груп трапляються поодинокі префіксальні утворення, наприклад *подъстароста*, *подъскарбий*. Серед складних (двокореневих) іменників фіксуємо композити з першими компонентами *добро-* 'добрий' та *чужо-* 'чужий': *добродеревецъ*, *чужогородецъ*, *чужоземецъ*.

Матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчують, що «власні назви не входять до реєстрової частини словника, хоча у цитуванні їх повсюдно використано. Виняток становлять лише особові та географічні назви відапелятивного походження, які неодноразово стають єдиним писемним свідченням існування апелятива в досліджуваній період»³⁷. Окрім цього, «інколи відапелятивні антропоніми є чи не єдиним фіксатором конкретного апелятива, який дійшов до сучасників як відповідне слово-джерело з конкретної писемної пам'ятки

36 Історія війська. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина (ЕУ–І). Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. Т. 3. URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eui117.htm>.

37 Войтів Г., Кровицька О. Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюги* / відп. ред. О. Сімович. Львів, 2013 (Серія «Історія мови»). С. 41.

української мови»³⁸. Отже, цінність досліджуваних пам'яток для українського мовознавства виявляється ще й у тому, що вони в найбільшій повноті документують ономастичний матеріал, зокрема різноструктурні антропоніми відапелятивного походження.

Аналіз зафіксованих відапелятивних антропонімів доводить, що в описах замків здебільшого вжито двочленні власні назви за моделлю «ім'я + апелятивна назва». Відповідно до стрижневого апелятива в межах тематичної групи «Назви осіб, пов'язаних із соціально-професійним життям», виділяємо такі підгрупи онімів:

1. Назви осіб за професією, заняттям, ремеслом: Йкимъ Бонъдаръ (ОЧорн.З. 57 зв.); мо(и)си(и) бражъникъ (ОКЗ 39 зв.); гринецъ ви(н)никъ (ОВін.З. 137); дмитръ воротъны(и) (Там само); шмелья(н) воротникъ (Там само); є(р)макъ воскобо(и)никъ (ОКЗ 39 зв.); зє(н)ко гребе(н)никъ (ОЧорн.З. 57 зв.); стаць золота(р) (ОЛЗ 182 зв.); иванъ коваль (ОЧорн.З. 57 зв.); Фє(д)ко колесникъ (ООвр.З. 108); Паве(л) котельникъ (ОЧерк.З. 14); а(н)дре(и)ко кравецъ (ОЛЗ 181а зв.); тишко кѣ(з)нецъ (ОКан.З. 26); сидо(р) кѣшънеръ (ОКан.З. 30 зв.); хома швъчаръ (ОВін.З. 138 зв.); Ива(н) пастѣхъ (ООЗ-1 48 зв.); ке(р)сапъ дѣботовѣкъ (ООвр.З. 108); шнопрое(и) кѣхми(ст)ръ (ОЧорн.З. 57 зв.); шхъримецъ лѣчъникъ (ОКЗ 40 зв.); иванъ ме(л)ник (ОКан.З. 26); гако(в) пѣшъка(р) (ООвр.З. 99 зв.); Игнатъ рыболо(в) (ОКЗ 40 зв.); Матфе(и) седельникъ (ОЛЗ 182 зв.); степанъ чобота(р) (ООвр.З. 106 зв.).

2. Назви осіб за службовим та соціальним становищем: Максимъ во(и)тъ (ОКЗ 40); вацѣръ поповичъ (ОКЗ 40 зв.).

3. Назви осіб за територіальною та національною ознакою: Каспо(р) аръменинъ (ОКЗ 40 а зв.); шлешъко волошени(н) (ОЛЗ 181 зв.); иванъ вольне(ц) (ОЧорн.З. 58); василь литвинъ (ООвр.З. 107 зв.); ми(т)ко москаликъ (ОЧорн.З. 57 зв.); Цве(т)ко се(р)би(н) (ОВін.З. 138 зв.); ла(х) станиславъ (ОВін.З. 137); наѣмъ че(р)нигове(ц) (ОКЗ 39 зв.).

4. Назви осіб за зовнішніми ознаками та внутрішніми якостями, фізичним та психологічним станом: ш(н)дреець бе(з)мѣка (ОВін.З. 137); иванъ бѣры(и) (ОКЗ 40); Станисла(в) Белоѣсъ (ОЧерк.З. 14); Петръ важны(и) (ОКан.З. 30 зв.); гарасимъ велики(и) (ОВін.З. 138 зв.); пашъко ве(р)тоголо(в) (ОКЗ 40 зв.); пилипъ вищи(и) (ОКан.З. 30 зв.–31); несторъ гаръны(и) (ОЧорн.З. 69); Терешко гора(ч)ка (ОЖЗ 125); Данило карътавы(и) (ОКЗ 40 зв.); Иване(ц) косы(и) (ОВін.З. 133 зв.); Коротки(и) Павѣловичъ (ОЖЗ 126–127); є(в)се(и) кривопѣскъ (ОКЗ 40 а); василь кривы(и) (ОКЗ 35 зв.); Борисъ лихи(и) (ОВін.З. 137 зв.); иванъ носъ (ОКЗ 40 зв.); гринъ рѣды(и) (ОКЗ 38 зв.); Петръ Тольсты(и) (ОЖЗ 126–127); Копы(т)ко ѣбоги(и) (ОКЗ 40 зв.); про(н) хромы(и) (ОКЗ 39 зв.); иванъ чо(р)ны(и) (ОКЗ 39 зв.).

³⁸ Кровицька О., Осінчук Ю. Онімна спадщина в лексикографічних джерелах української мови XIV–XVIII ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. На пошану Кирила Йосиповича Галаса (до 100-річчя з дня народження) / гол. ред. М. Номачі. Ужгород, 2021. Вип. 1(45). С. 270.

5. Назви осіб, пов'язані з побутом: Хвє(д)ко ба(и)ди(к) (ОЧерк.3. 13); мила(н) виногра(д)никъ (ОКЗ 43 зв.); Ти(ш)ко д҃да (ОЧерк.3. 12); фєдо(р) жмака (ООвр.3. 106); пє(т)р Колачъни(к) (ООвр.3. 108); семень колоша (ООвр.3. 108); миско Копытко (ОВін.3. 137); богданъ копоть (ООЗ-1 49 зв.); семє(н) коры(т)ко (ОКЗ 40а); Коробъка Онопрє(и) (ОЧорн.3. 58); гри(н) метла (ООвр.3. 106 зв.); ми(н)ко шило (ОЧорн.3. 57 зв.); Данило помєло (ОКЗ 40 а).

6. Назви осіб, пов'язані з фауною: гавърило козе(л) (ОЧорн.3. 69); ҃ласть котъ (ОКЗ 39 зв.); мишъко козелъ (ОКЗ 40 зв.).

7. Назви осіб, пов'язані з флорою: Игнатъ капъста (ОЖЗ 126–127); встапъ тростани(к) (ОЧорн.3. 65 зв.); Фе(д)к цыбъли(н) (ОЛЗ 182 зв.).

8. Назви осіб, пов'язані з реаліями довкілля та явищами природи: Й(ц)ко Боровикъ (ОЧерк.3. 12 зв.); дольмагъ громъ (ООвр.3. 106 зв.); дмитре(ц) моро(з) (ОКан.3. 26); гавърило ровъ (ОКЗ 40) та ін.

Варто відзначити, що досліджувані пам'ятки фіксують християнські імена, форми яких відбивають живе народне українське мовлення: Андрейко (ОЛЗ 181а зв.); Гавърило (ОКЗ 40 зв.); Григоръ (ОКр.3. 146); Гринєць (ОВін.3. 137); Грицько (ОВол.3. 195); Зєнко (ОЧорн.3. 57 зв.); Івашъко (ОЛЗ 187 зв.); Каленикъ (ОКЗ 42 зв.); Климъ (ОЛЗ 186 зв.); Левонъ (ОКЗ 43 зв.); Митко (ОЧорн.3. 57 зв.); Митько (ОКЗ 43); Миско (ОВін.3. 137); Шлєшъко (ОЛЗ 181 зв.); Пашъко (ОКЗ 40 зв.); Петръша (ОВін.3. 137); Хвєдко (ОЧерк.3. 13).

Подекуди для найменування осіб, зокрема у двочленних антропонімах, спостерігаємо при апелятиві супроводжувальне слово *панъ*: Горо(д)на боровъскаа п̄на григо(р)а тольмача (ОКр.3. 145 зв.); Домы в мест... пана петра Семашъка в̄ дворы... Боарина владычого ждана смолеєвича дво(р) (ОЛЗ 181); Че(р)касы за де(р)жаныа п̄на яна хр̄щоновича замокъ (ОЧерк.3. 4); Замокъ Києвъски(и)... тамошънего пана ивана слъжъки з дерева соснового тесаного ҃робленъ (ОКЗ 32 зв.).

В описах замків фіксуємо імена в поєднанні з іменами по батькові: Алексє(и) семеновичъ (ОКЗ 42 зв.); Василє(и) Ивановичъ даєть на замокъ ведро медъ (ОКЗ 42); Василь фєдоровичъ взалъ п̄стовъщинъ (ОКЗ 43 зв.); пор. ще: жъковъ шъдано панъ богъшъ по(д)ска(р)бємъ... з ловы з(в)єри(н)ыми и бобровыми гоны (ОЛЗ 191 зв.); панъ ратомъски(и)... дръгого разъ за по(д) воды мещанъ ималь и везаль и за тетерєвъ рекъ завє(д)ши п̄҃гами билъ (ОЖЗ 122 зв.).

Із-поміж описових антропонімів назвемо такі: яковъ макидоновоє мъжъ (ОКЗ 41); клє(ц)кого зать (ОВін.3. 135); ҃ласть лєвъцовъ пасынокъ, миха(и) личинъ мъжъ, Дашковаа ҃довица (ОВін.3. 136); млєщо(в)ского дъачиха (ОВін.3. 137).

Однією з найчисельніших лексико-семантичних груп найменувань, пов'язаних із побутом та діяльністю людини, є метрологічна лексика, яка «формувалася і розвивалася в українській мові головним чином на основі її

власних лексичних ресурсів»³⁹. Описи замків переважно документують назви одиниць довжини, одиниць міри сипких тіл і рідин.

Засвідчена в текстах лексема *мера* 'міра' < *męga: Тыхъ всихъ городе(н) которые на мостѣ стыре сто ше(ст)деса(т) ѡдна городна а сами не в о(д)нѣ мерѣ (ОЛЗ 176). Вона, зазнавши графічних змін, не втратила свого спеціального значення в сучасній українській мові та в діалектах, наприклад *міра* 'одиниця виміру' (СУМ-20; Гр. II, 431).

Закономірних фонетичних змін на українському мовному ґрунті зазнали деякі іменники жіночого роду з праслов'янським суфіксом -ina⁴⁰: *долъжнина* 'довжина' < *dlъgъ: Мостъ пере(д) замькомъ... в до(л)жиню $\bar{k}$ сажонь (ОЛЗ 170), яке зберегло свою давню семантику: *долъжнина* > *довжина* (СУМ-20); *вышина* 'висота' < *vysokъ: вышина горы семи сажонь (ОВін.3. 130 зв.); пор.: сучасне українське *висота* 'довжина по вертикалі' (СУМ-20); *глубина* < *glubъ: Колоде(з) в замькѣ глѣбини $\bar{l}$ сажонь (ОКЗ 33 зв.); пор. сучасне українське *глибина* 'відстань зверху вниз від поверхні, краю чого-небудь' (СУМ-20).

Писемні аналізовані пам'ятки репрезентують декілька найменувань лінійних мір: *локоть* 'міра довжини, що дорівнювала 45–47 см' < *olkътъ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 98): горы тамъ подъ тою стеною ѡтъ пола ѡвышки то(л)ко два сажни и локоть (ОЧерк.3. 35). У «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка на позначення міри зафіксовано два фонетичні варіанти: *локить*, *локоть*⁴¹; пор.: *лікоть*, *локить* (Гр. II, 369, 375)⁴². Сучасні лексикографічні праці слово *локоть* 'міра довжини, що дорівнює приблизно довжині ліктьової кистки людини' фіксують із ремаркою «історичне» (СУМ-20). Словосполучення *на палець* у наших пам'ятках функціювало зі семантикою '(міра довжини) палець' < *raľ: Дела два спижаныхъ старыхъ... кѣла до ѡбеюхъ ѡ(д)ное меры ѡколо на две пади и на $\bar{g}$ пальцы (ОКЗ 35 зв.); пор. сучасний український вираз *на палець* 'мірою, що дорівнює товщині одного або кількох пальців' (СУМ-20); див. ще: *на долонь* (*долонь*) '(міра довжини) долоня' < *dolъnъ: сере(д)наѣа стена ве(з)де... нещи(н)на на долонь а и(н)де на хромѣю па(д) (ОЖЗ 117 зв.); Порохѣ рѣчни(ч) ного солтанька на долонь не польна (ОЧерк.3. 6 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 111), яке й донині застосовують «при наближеному визначенні товщини чи ширини предмета в тих випадках, коли пальці виявляються недостатньою мірою (найчастіше при визначенні товщини свинячого сала)»⁴³.

39 Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ: Наукова думка, 1966. С. 142.

40 Дет. див.: Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина). Запоріжжя; Ялта; Київ: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2009. С. 7.

41 Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. і вступ. стаття В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 212.

42 Й. Дзєндзелівський зафіксував декілька словосполучень з основним компонентом *локоть* (*локоть староруский*, *старочеський локоть* та ін.); дет. про це див: Худащ М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). Київ, 1961. С. 140–141.

43 Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові... С. 16.

Спорадично трапилося праслов'янське *пядь* 'міра довжини) п'ядь': Дѣла два спижаныхъ старыхъ... кѣла до шбеюхъ ш(д)ное меры школо на две пади и на 7̄ пальцы (ОКЗ 35 зв.). Воно активно функціює в інших слов'янських мовах (ЕСУМ IV, 649); див. ще: *п'ядь* 'давня східнослов'янська міра довжини, що дорівнювала відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців; чверть аршина' (СУМ VIII, 416).

Давнє праслов'янське найменування *сажонь* < *sęgь, *sęžень, як і тепер в українській літературній мові (форма *сажень* – СУМ IX, 15), в описах замків виражало поняття «міра довжини, сажень»: просторо(н)ность в за(м)кѣ в дольжиню в замькѣ шестьдесать сажо(н) (ООвр.З. 100). У гуцульських діалектах поширеними є форми *пйед*, *пйеда* 'п'ядь', *с'ежінь* 'сажень'⁴⁴.

Серед інших метрологічних назв (питомих та запозичених) досліджувані тексти документують ще такі:

– назви мір об'єму та місткості: *бочечька* 'міра місткості) бочечка' < *bъčька: Порохѣ гаковъничного бочечька с тре(т) сала(н)ки (ООЗ-1, 48 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 42); *ведерьце* 'міра місткості) відерце': Алексее(и) семеновичъ... даєть на церько(в) тамошнюю 7̄ ведерьца медѣ (ОКЗ 42 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 126); *ведро* 'міра місткості) відро' < *vędro: ведро медѣ (ОКЗ 42); пор. в сучасній українській мові: *відро* 'міра, що дорівнює вмісту відра' (СУМ-20); *горнець* 'міра місткості) горнець' < *gъnъ: дають со вьсего села того старосте на го(д)... два горницы масла вѣ шбеюхъ горьнцохъ рѣчька местьская (ОВол.З. 195 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 33); *кадь* 'міра місткості) бочка' < гр. κάδιον, κάδος: Корьчма ш(д)на медоваа старостина: не выпиваю(ть) в не(и) больше(и) три(д)цать каде(и) медѣ на го(д) (ООвр.З. 103 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 8); *ковъшикъ* 'міра сипких тіл) ківшикъ': по ковъшикъѣ крѣпѣ (ОЧорн.З. 56) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 158), *ковъшь* 'міра сипких тіл) ківш': по ковъшѣ соли (ОЧерк.З. 9); *солянка* 'міра сипких тіл' < *solъ: Староста... беретъ... з ватаги швса шсмакъ то есть пять соланокѣ крѣпѣ (ОЧерк.З. 10 зв.); *головажъня* 'міра соли) голова' < свн. galvei, galbei: дають на то... по ковъшинѣ пшона а по 7̄ головажъни соли (ОВін.З. 132) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 253);

– назви мір ваги: *безмень* 'міра ваги) безмін, кантар' < тур. vezne, ар. uizna: теперешни(и) староста шть каждого члѣвка... беретъ соли по два безмены (ОЧерк.З. 9) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2, 48); *гривенька* 'одиниця ваги, яка відповідала прибіл. одному фунтові' < *grivъna: По(д)старостемѣ шть корованѣ часлатѣ сафъанѣ поль литры шо(л)кѣ гривенька перьцѣ (ОЧерк.З. 8 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 84); *литра* 'міра ваги, що дорівнювала 409, 5 г) фунт' < фр. litre: литра шолкѣ, коверѣ (ОЧерк.З. 8 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 61);

– назви мір площі: *день* 'одиниця виміру площі) день' < *dъnъ: Люди прихожие земьли подѣ ними на шсшь днешѣ (ОВол.З. 197) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 232);

– назви одиниць обліку та лічби: *копа* 'одиниця лічби, що дорівнює 60) копа' < *kopa (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 7): А шсобно дла шправованъя ры(н)вѣ або лотоковѣ

44 Жеребецький С.П. Назви лінійних мір у гуцульському говорі. *Українська історична та діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 87–94.

замъковыхъ бираль... станицлавъ... на го(д) по г̄ копы гроше(и) кгды пильнова(л) лотоковъ тыхъ (ОКЗ 36 зв.); *голова* ‘(одиниця лічби) голова’ < *golva: Торьговцы дають на замокъ мыта с товарѣ каждого... Ѡбестьки шть головы старьшое по грошѣ (ОЧорн.З. 56) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 252);

– назви відстані: *верста* ‘міра відстані’ < *vѣstva: Замокъ встерьски(и)... шть границы земъли черьниговское в мили на речьце встръ шть десны ѣ версте на старомъ городищи школо церькви (ООЗ-1, 47). До нормативних словників української мови уведено дві форми: *верста*, *верства* ‘давня східнослов’янська міра великих відстаней, що становила 1,06 км і використовувалася до запровадження метричної системи’ (СУМ-20); *миля* ‘міра відстані’ < *лат. millia*: Замокъ встерьски(и)... шть границы земъли черьниговское в мили на речьце встръ (ООЗ-1, 47). Слово у формі *миля* ‘шляхова міра відстані, яка в різних країнах і в різні часи дорівнювала від 0,5 до 11 км’ кодифікують сучасні лексикографічні праці (СУМ-20).

У досліджуваних пам’ятках вжито полісемічні лексеми *бочка* < *вѣська* та *возь* < *vezti*, які на основі своїх основних значень розвинули по два похідні метрологічні значення; наприклад: *бочка* 1) ‘(міра об’єму і місткості) бочка’: гаковниці которы(х) было л̄ и бочка порохѣ и всакѣю бронь побрати казаль (ОБЗ 143); 2) ‘(міра земельної площі, засіяної бочкою зерна) бочка’: взаль пола шремого шть того дворища шсемь соть бочокѣ (ОЛЗ 188) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 42–43); *возь* 1) ‘(міра місткості) віз’: Торьговцы тѣбыльцы и гости дають старосте Ѡбе(ст)ки шть головы або шть воза по грошѣ (ООЗ-1, 50 зв.); 2) ‘(міра площі) віз’: а сеножа(ть) за рекою Норинею проти(в) замькѣ на с̄ во(з) (ООвр.З. 101 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 191).

Деякі з поданих термінів функціують у сучасній українській літературній мові. В академічних словниках до окремих слів є позначки «застаріле», «історичне», «розмовне»: *віз* заст. ‘приблизна міра ваги, що дорівнює поклажі одного воза’; *голова* ‘одиниця лічби худоби’; *копа* розм. ‘одиниця лічби, що дорівнює 60 (снопів, яець)’; заст. ‘одиниця лічби грошей, що дорівнює 50 копійкам’; *літра* іст. ‘одиниця ваги і грошова одиниця в Стародавній Греції і Візантії’ (СУМ-2). Частину назв фіксують фахові джерела, зокрема енциклопедії: *гривенка* ‘міра ваги’, *гарнець* ‘міра рідин і сипких речовин’, *ківш* ‘міра об’єму сипких речовин’, *солянка* ‘міра сипких тіл; дорівнювала малій бочці’⁴⁵. Деякі терміни (застарілі й ті, що вийшли з ужитку) кодифікують спеціальні словники: *головажня* ‘брусок солі встановленого розміру’, *кад* ‘міра місткості’ (СЗМС). Окремі давні номени, зберігаючи «метрологічну» семантику, закріпилися на діалектному рівні: *день* ‘одиниця виміру площі’ (Гр. I, 367), *копа* (Гр. II, 279).

45 Герасименко Н.О. Гривенка. *Енциклопедія історії України* / гол. редкол. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Gryvenka>; Герасименко Н.О. Ківш. *Енциклопедія історії України* / гол. редкол. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kivsh>; Герасименко Н.О. Гарнець. *Енциклопедія історії України* / гол. редкол. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2004. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Garnek>.

Важливим компонентом текстів з описом замків є власні назви. На основі детального аналізу з'ясовано, що досліджувані джерела, окрім антропонімів, широко документують й інші класи різноструктурних (здебільшого одно- та двокомпонентних) онімів:

– ойконіми: село белые береги люде(и) г̄ (ООвр.3. 111); Млыни вдинь по(д) местом на реце бог҃... трети(и) в селе мезакове (ОВін.3. 134); село то(л)-стый лесъ... пода(ч)ки дають (ООвр.3. 116); село конюхи (ОВол.3. 202); Села на (д)непре... Иваньковъцы зъ встроє л҃ки (ОКЗ 44 зв.); Село слобо(д)ка на десне (ОКЗ 44 зв.); Село Богриновъ (ОКЗ 45 зв.);

– гідроніми: пань ратомьски(и)... др҃гого раз҃ за по(д)воды мещань ималь и везаль и за тетерев҃ рек҃ заве(д)ши пл҃гами биль (ОЖЗ 122 зв.); школо места реки слюча рыловица л҃г҃ ставы (ОВол.3. 198)⁴⁶; Вод҃ аж з ре(ч)ки каменицы по(д) замькомъ бер҃г҃ть (ОЖЗ 118 зв.) (див. ще про *речка / річка*: УК¹⁶⁻¹⁸ 301–304); в встрыцы где шла(х) идеть на базарабо(в) бро(д) ви(н)ни теж҃ сена косити на замокъ де(н) (ОВін.3. 139 зв.) (див. ще про *бродь / брудь*: УК¹⁶⁻¹⁸ 305–306); вни... мели рыбы ловити на реце стьре (ОЛЗ 179 зв.); Млыни вдинь по(д) местом на реце бог҃... др҃ги(и) по(д) местом на реце веницы... трети(и) в селе мезакове (ОВін.3. 134); млы(н) на реце Норине (ООвр.3. 101 зв.); пл҃мець взеро ҃ст҃пное на ҃сти припети ш(д)на (ж) тона // а иньшое заочивають ҃двос (ОЧорн.3. 56 зв.–57) (див. ще про *озеро* та про *устье*: УК¹⁶⁻¹⁸ 332–333); земљи черньниговское в мили на речье встры (ООЗ-1, 47);

– топоніми: ҃ходь на самари почоньши шть шльхового плеса и вольчєє воды (ОЧерк.3. 10) (див. ще про *уходь / входь*: УК¹⁶⁻¹⁸ 54–56); В пуши смеди(н) ско(и) зверь бываєть (ОВол.3. 197) (див. ще про *пуца*: УК¹⁶⁻¹⁸ 282–284); А єсть валь ҃ши(р)ки мало больш҃ дв҃х҃ сажонь (ОКан.3. 19 зв.) (див. ще про *валь*: УК¹⁶⁻¹⁸ 38); А мєвають сторож҃ польн҃ю на мєстьцах҃ ҃рочистых҃ на тѣ(с) мени ҃ чагирина (!) вь шми милах҃ шть замк҃ на голомь тѣсмєни... ҃ сугорєва к҃ргана... ҃ велико(г) к҃ргана (ОЧерк.3. 8) (див. ще про *кургань*: УК¹⁶⁻¹⁸ 167); Пови(н)ни боаре мещанє и волощанє ходити... сь сьл҃жєбниками... ҃ ловы на поле за тр҃бешомь ҃ сл҃ковь зає(з)д҃ь ҃ ши(н)ков҃ л҃к҃ (ООЗ-1, 51) (див. ще про *поле*: УК¹⁶⁻¹⁸ 257–264); селище швьдєєвцы... недалєко шть шлах҃ го(н) чариского (ОВін.3. 140 зв.);

– ороніми: по конє(ц) мост҃ прилегла гора на (и)ма клинець... А др҃гаа тамь же подале(и) выш҃ша на (и)ма вздыхальнєа (ОКЗ 34) (див. ще про *гора*: УК¹⁶⁻¹⁸ 67–70).

Поширеними в описах замків є деривати із суфіксом *-щина* (< *-ьsk-ina) та його варіантом *-щизна* (контамінація формантів *-щина* + *-изна*)⁴⁷. Назви ці пов'язані з податками, зборами, митами та платами: *згонищизна* 'податок, за

46 Дидик Г. Р҃ка. *Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник* / авт.-укл.: Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник. Львів: Коло. С. 292–299 (далі в тексті – УК¹⁶⁻¹⁸).

47 Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / авт.: П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ «ЛПРС» ЛТД, 2010. С. 313.

переймання чужої худоби' (ОВін.3. 133 зв.–134) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 165); *капъцизна* 'оплата, данина за право виготовлення і продажу спиртних напоїв' чопове' < *стп.* *karszczyzna* (ОКЗ 39) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 47); *кликовицина* 'податок, данина на кликуна, нічного сторожа' (ОЧерк.3. 9) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 120–121); *огурцизна* 'вид грошового штрафу'⁴⁸ (ОВін.3. 132 зв.); *поветцизна* 'митний збір за право продажу прісного меду' (ОКЗ 38 зв.); *сторожовъцизна* 'плата, податок за сторожування' (ОЧерк.3. 9) (ЕСУМ V, 411); див. ще: *верховъцизна* 'грошова феодална повинність для забезпечення верхового перевезення службових осіб' (ОВол.3. 199) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 239); *сачъчизна* 'данина натурою' < *тюрк.* *jasak* (ОЧорн.3. 51 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9, 101) та ін. З таким же словотворчим афіксом відомі назви земель: в селє томъ пѣсто(в)щи(з)на, пилипо(в)щи(з)на (ООЗ-1, 52); земъля пророко(в)щи(з)на (ООЗ-1, 53 зв.) та ін.

Відзначмо, що ілюстративний матеріал з описів замків, який увійшов до реєстрової частини «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його унікальної Картотеки, засвідчує низку інших іменників на позначення податків, плат та мита; наприклад: *выходное* 'плата феодалові за право змінити місце проживання' (ОБЗ 144) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6, 101); *закосное* 'податок від укусу сіна' (ОЧорн.3. 57 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 10, 70); *зборъ* '(вид податку) збір' (ОЛЗ 178 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 11, 75); *куница* '(плата князеві у зв'язку із заміжжям дівчини) куница' (ОЧорн.3. 56 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 180); *повсѣжное* 'оплата ув'язненого старості за перебування у вежі' (ОЧерк.3. 10); *подужъное* 'мито від воза зерна або солі' (ОКЗ 38 зв.); *помирное* 'торговельне мито' (ОЖЗ 123 зв.). Зі значенням 'плата за судочинство' в досліджуваних пам'ятках виявлено назву *дсцькованье* (*дсцькованя*) < *стп.* *dzieckować* (ОБЗ 144; ОЛЗ 179; ООвр.3. 103) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 8, 5). На позначення данини з нагоди церковного свята Різдва Христового вживали слова *коляда* (ОЛЗ 184 зв.) та *колядка* (*колядька*) (ОВін.3. 133 зв.; ОЛЗ 185–185 зв.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 14, 205).

Увагу привертають численні субстантивно-ад'єктивні словосполучення із головними компонентами іменниками *куница* та *мыто*: кѣница змирская 'вид податку на користь князя': кѣници зми(р)ское вѣ грш (ООвр.3. 103); девочаа кѣница 'заміжня плата дівчини': девочаа кѣница вѣ грш' (ОВін.3. 133 зв.); свадєбная кѣница 'весільна плата дівчини': Свадєбной кѣници вѣ дєвѣки вѣ грш' (ОКр.3. 151) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 15, 180); *мыто владычєе* 'митний збір на користь владыки': Мыто владычєе. А всихъ тыхъ мытъ дереваного мостового подорожъного померъного масного и солєного владыка маєтъ (ОВол.3. 200); *водєное мыто* 'митний збір за товари, які сплавляли по ріці': На томъ же привильи земъленое и водєное мыто г(с̄)дрѣ... всемѣ местѣ кромъ жидовѣ вѣтпѣстити рачиль (ОЛЗ 180); *мыто возовое* 'митний збір від воза з товаром': Мыто возовое вѣтѣ воза по в̄ гроши... берє(т) мытникъ г(с̄)дрѣски(и) (ОВол.3. 199 зв.); *мыто деревяное* 'митний збір за деряв'яні

48 Слово певної етимології не має. Дет. див.: ЕСУМ IV, 157.

товари': Мыто дереваное што на то(р)гѣ берѣть шть сѣдовѣ дереваныхъ шть лѣчины шть сане(и) (ОВол.3. 199); *мыто мостовое* 'митний збір за перевезення товарів, який ішов на утримання мостів': Мыто мостовое шть воза гости(н)ного пополѣ грошѣкѣ... берѣть мешчане на шправѣ местѣскѣю (ОВол.3. 199 зв.); *мыто мясное* 'митний збір за продаж м'яса': А всехъ тыхъ мытъ дереваного мостового подорожнього помернього масного и соленого владыка маеть деватѣю неделю (ОВол.3. 200); *мыто подорожъное* 'митний збір за перевезення товарів через митницю': А всехъ тыхъ мытъ дереваного мостового подорожнього помернього масного и соленого владыка маеть деватѣю неделю (ОВол.3. 200); *мыто померъное* 'митний збір з товару, що вимірювався мірами об'єму': Мыто мостовое шть воза гости(н)ного пополѣ грошѣкѣ а померъное на торѣгѣ шть ко(р)ца по пнѣю берѣть мешчане на шправѣ местѣскѣю (ОВол.3. 199 зв.); *мыто рыбное* 'митний збір за вилов і продаж риби': Мыто рыбное шть бочѣки солоное рыбы по в̄ г(р̄ши) (ОЖЗ 123); *мыто соляное* 'митний збір за право перевезення і продажу солі': Мыто соланое. Кгды соль идеть з низѣ хаживало старосте перво з десатка по ковѣшѣ соли (ОЧерк.3. 9) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 18 [у друці]) та ін.

У досліджуваних текстах чимало назв із праслов'янським суфіксом *-ica*, що «виник у результаті нашарування структурного форманта *-ка* на суфіксальний елемент *-i-*, яким закінчувалися давні утворення жіночого роду»⁴⁹. Із цим суфіксом широко використовуються слова на позначення житлових споруд, їх частини та будівельних матеріалів: драница 'дранка' (ОКЗ 31 зв.); ле(д)ница '(приміщення з льодом для зберігання продуктів) лодовня' (Овін.3. 139 зв.); кобылица 'різновид дерев'яного кріплення' (ОЧерк.3. 16); маковица 'опуклий дах, що має форму півкулі' (ОВол.3. 195–195 зв.); ме(л)ница (ОБЗ 142 зв.); пивница (ОЧерк.3. 7); све(т)лица (ООвр. 3. 96); тартица 'дошка' (ОКр.3. 149); цегельница (Окр.3. 150 зв.); черепица (ОЛЗ 158); див. ще слова з інших лексико-семантичних класів: во(з)ница (ОКр.3. 157); гаковъница '(вид зброї) гаківниця' (ОЛЗ 160); граница (ООЗ-1, 47); криница (Овін.3. 130 зв.); половица (ОЛЗ 180); па(т)ница (ОБЗ 143); рѣчница (ОКр.3. 148).

Серед найменувань жіночого роду із суфіксом *-ица* фіксуємо ще назви жінок, рослин, тварин та риб: кѣрица (ОКЗ 44); лисица (ОБЗ 143 зв.); кѣница (ОЧорн.3. 56 зв.); пшеница (ОЛЗ 189 зв.); рыбица (ОБЗ 141 зв.); ѣдовица (Овін.3. 137); ѣловица (ОЛЗ 185 зв.).

В аналізованих текстах виявлено й низку демінутивних найменувань. Демінутиви здебільшого фіксуємо з-поміж назв побутовик предметів, назв будівель, зброї, географічних назв та ін.; наприклад: боче(ч)ка (ОЧерк.3. 3); ведеръце (ОКЗ 42 зв.); вежица 'маленька вежа' (ОЧорн.3. 54); возерцо (ОЛЗ 185 зв.); дворець (ОЛЗ 177); долинька (ОВол.3. 197 зв.); домокъ (ОКЗ 43 зв.); дорожъка (ОКан.3. 18); дѣльце (ОКан.3. 20); кгротокъ (ОЧерк.3. 31 зв.); ковнатка

49 Білоусенко П.І., Німчук В.В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс *-ица*). Київ: Запоріжжя, 2002. С. 7.

(ОКр.З. 149); ков'шиць (ОЧорн.З. 56); колодка (ОЧерк.З. 5); коморка (ОКр.З. 149); світлочька 'маленька кімната' (ОКр.З. 149); фасочька 'діжка' (ОЖЗ 117 зв.); це(р)ковька (ОКр.З. 149).

Описи замків XVI ст. – важливі українські пам'ятки в корпусі текстів ділового стилю, які активно поповнюють лексичну базу «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Із описів замків до реєстру історичного словника увійшло понад 9000 повнозначних слів (питомих та запозичених), які детально відображають тогочасне життя українців, зокрема про їхню матеріальну та нематеріальну культуру XVI–XVII століть⁵⁰.

---

⁵⁰ У 2022 році випускниця гуманітарного факультету УКУ Анна Городецька захистила наукову роботу «Лексика українськомовних текстів ділового стилю XVI ст. (на матеріалі опису замків)» під керівництвом Ю. Осінчука.

ПОЗДНІ 5. WESTRUSSISCH-GROSSRUSSISCHER SPRACHKONTAKT IM 15. JAHRHUNDERT¹

András ZOLTÁN

Die westrussische Kanzleisprache ist vor allem als die Amtssprache des Großfürstentums Litauen im 15. Bis 17. Jahrhundert bekannt, ihre Geschichte geht aber auf die altukrainische Kanzleisprache des Fürstentums Galizien-Wolhynien zurück². Die galizisch-wolhynische Kanzleisprache entwickelte sich aufgrund der allgemeinrussischen Tradition, die auf den Formeln der byzantinischen Privaturkunden beruhte und dementsprechend kirchenslavische Elemente in den festen Formeln aufwies³, im narrativen Teil aber in der dialektal gefärbten Volkssprache der einzelnen ostslavischen Regionen abgefasst war.

Das galizisch-wolhynische Fürstentum war mit engen dynastischen, diplomatischen, kulturellen u. a. Beziehungen mit den westlichen Nachbarstaaten verbunden, in denen als Amtssprache im Mittelalter Latein gebraucht wurde. Daher führten die letzten Rurykiden in Galizien-Wolhynien neben der «russischen» (eigentlich altukrainischen) auch eine lateinische Kanzlei, die für die diplomatische Korrespondenz mit dem Deutschen Orden und der Stadt Thorn (Toruń) verantwortlich war. Die Produkte dieser lateinischen Kanzlei sind besser aufbewahrt, als die «russischen» Urkunden derselben Fürsten⁴. Es besteht jedoch kein Zweifel daran, dass im Hof der letzten selbständigen galizisch-wolhynischen Herrscher auch die ostslavische Tradition des Urkundenwesens weiterlebte, denn als Kazimir III. von Polen nach dem Aussterben des galizisch-wolhynischen Zweiges der Rurykiden Galizien zu seinen Ländern 1349 anschloss, errichtete er in Krakau eine «russische»

- 1 Erstveröffentlichung in: *Linguistik als diskursive Schnittstelle zwischen Recht, Politik und Konflikt* / Hrsg.: M. Henzelmann. Hamburg, 2018. S. 87–315.
- 2 Kuraszkiewicz W. *Gramoty halicko-wołyńskie XIV–XV wieku. Studium językowe*. Kraków, 1934. P. 5–8; Stang Chr. S. *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo, 1935. S. 6–7; vgl. Auch: Kuraszkiewicz W. [Besprechung von: Stang 1935]. *Rocznik Slawistyczny*, 1937. V. XIII. S. 57.
- 3 Zoltán A. *Se az'...* K voprosu o proischoždenii načal'noj formuly drevnerusskich gramot. *Russian Linguistics*, 1987. № 11. P. 179–186.
- 4 Sreznevskij I.I. *Drevnie pamjatniki russkogo jazyka i pis'ma (X–XIV vekov). Obščee povremennoe obozrenie*. Sankt-Peterburg, 1882 (далі в тексті – Sreznevskij₁₈₈₂); Kunik A.A. *Ob'jasnitel'noe vvedenie k gramotam i letopisnym skazanijam, kasajuščimsja istorii Červonnoj Rusi v XIX v., s prilozheniem podlinnych tekstov* [in:] Gonsiorovskij O., Kunik A.A., Lappo-Danilevskij A.S., Linničenko I.A., Ptašickij S.L. *I. Boleslav-Jurij II, knjaz' vsej Maloj Rusi. Sbornik materialov i issledovanij*. Sankt-Peterburg, 1907. P. 113–197; Kupčyns'kyj O. *Akty ta dokumenty Halyc'ko-Volyns'koho knjazivstva XIII – peršoї polovyny XIX stolit'*. Doslidžennja. Teksty. L'viv, 2004. P. 117–204.

Kanzlei, die nicht nur in sprachlicher Hinsicht altukrainisch war, sondern auch die ostslavischen Formeln aufbewahrte⁵.

Die historischen Wurzeln des Westrussischen sind für unser Thema insofern von Interesse, als dass dank der westrussisch-großrussischen Sprachkontakte einige wichtige Wörter, die auf diese galizisch-wolhynischen Wurzeln zurückgeführt werden können, sogar ins Großrussische gelangten. Hier soll vor allem der russische Herrschertitel *gosudar'* erwähnt werden, der Ende des 15. Jahrhunderts in der Form *gospodar'* im Großrussischen auftaucht, zuerst aber als der Titel nicht des Moskauer, sondern des litauischen Großfürsten. Das Wort selbst ist gemeinslavisch, aber nur in der Bedeutung 'Hausherr, Eigentümer', in dieser Bedeutung ist es auch im älteren Großrussischen belegt (z. B. im Birkenrindenbrief Nr 247 11.-12. Jahrhundert)⁶, später wurde es aber dort durch den Turzismus *chozjain* ersetzt. Die Bedeutungserweiterung '(Haus)herr, Wirt' > 'Herrscher' bei dem slavischen Wort ist zuerst in der Sprache der oben genannten galizischen Kanzlei des polnischen Königs Kasimir III. belegt, der in einer altukrainischen Urkunde, die kurz nach der Eroberung von Galizien im Jahre 1349 entstanden sein soll, *hospodar' ruskoji zemli* (господарь рускоѣ землѣ⁷) genannt wird. In einer lateinischen Urkunde aus dem Jahre 1349 heißt der König *rex Polonie dominusque terre Russie*⁸. Da die letzten galizisch-wolhynischen Fürsten in ihren lateinischen Urkunden auch den Titel *dominus (terrae) Russiae* trugen (belegt seit 1320)⁹, liegt die Vermutung nahe, dass die neue Bedeutung 'Herrscher' für *hospodar'* unter dem Einfluss des lateinischen *dominus* schon in Galizien entstanden war, bevor der Titel samt der galizischen Kanzlei nach Krakau verpflanzt wurde. Diese Vermutung kann mangels früherer Belege aus authentischen galizischen Urkunden zwar nicht bewiesen werden, aber da die zitierte altukrainische Urkunde von Kasimir III. auch die ostslavische Formel für die Intitulation aufweist (*a se ja korol' Kazimir*, und nicht mit dem Majastätsplural *nos Casimirus*, wie in der zeitgleichen lateinischen Urkunde¹⁰), ist es sehr wahrscheinlich, dass der Titel *hospodar'* aus Galizien mitgebracht wurde. Das polnische Wort *gospodarz* hat nur die Bedeutung 'Hauswirt, Hausherr, Eigentümer',

5 Zoltán A. Vostočnoslavjanskije i zapadnoslavjanskije tradicii v jazyke i formuljare galicko-volynskich gramot XIV v. *Hungaro-Slavica* / Hrsg.: Király P. & Hollós A., 1988. V. 10: Internationaler Slavistenkongress; Sofia, 14–22. September 1988. Budapest, 1988. P. 85–91; vgl. auch: Poliščuk V. Termin «pečat'» u lehendach osobovych pečatok rus'ko-lytovs'koji ta moldavs'koji znati XIV st. v konteksti vyvčennja formuljara pravovych aktiv. *Sfrahistyčnyj ščoričnyk* / ed. Odnoroženko O.A. Kyjiv, 2020. V. VII. P. 134–136.

6 Zaliznjak A.A. *Drevnenovgorodskij dialekt*; 2-e izd. Moskva, 2004. P. 239.

7 Rozov V. *Ukrains'ki hramoty*. Kyjiv, 1928. T. I: XIV v. i perša polovyna XV v. P. 3 (im Text – Rozov₁₉₂₈).

8 Kunik A.A. *Ob'jasnitel'noe vvedenie k gramotam i letopisnym skazanijam, kasajuščimsja istorii Červonnoj Rusi v XIX v. ...* P. 80.

9 Kunik A.A. *Ob'jasnitel'noe vvedenie k gramotam i letopisnym skazanijam, kasajuščimsja istorii Červonnoj Rusi v XIX v. ...* P. 150; Kupčyns'kyj O. *Akty ta dokumenty Halyc'ko-Volyns'koho knjazivstva XIII – peršoi polovyny XIX stolit'...* P. 160.

10 Zoltán A. *Vostočnoslavjanskije i zapadnoslavjanskije tradicii v jazyke i formuljare galicko-volynskich gramot XIV v. ...* P. 87.

es konnte also für den Verfasser der ukrainischsprachigen königlichen Urkunde nicht als Muster dienen; die Bedeutung ‚Herrscher‘ kann eher unter dem Einfluß des lateinischen Titels *dominus* ‚Herr‘ und später ‚Herrscher‘ (seit Diokletian offiziell in den Kaisertitel aufnahm) entstanden sein, also kann *hospodar* ‚Herrscher‘ als Lehnbedeutung aus dem Lateinischen betrachtet werden¹¹.

Die Verbreitung des Titels *hospodar* entsprach der allgemeinen Entwicklung der westrussischen Kanzleisprache. Nach dem Tode des Kasimir III. (1370) finden wir diesen Titel in einer Urkunde des Statthalters von Galizien Wladislaus II. von Oppeln (1377): *ruskoi zemli hospodar* (Rozov₁₉₂₈, 23, Nr. 12), der mit dem lateinischen Titel auf seinem Siegel (*Terre Russie Domin[us]*, um 1378¹²) völlig – bis zur Wortfolge – übereinstimmt.

Nach der polnisch-litauischen Union und der Krönung des litauischen Großfürsten Jogaila als Władysław II. zum König von Polen (1386) wurde der Titel auf die litauischen Großfürsten übertragen. Schon im Jahre 1386 wird Władysław II. in einer Urkunde als *korol’ pol’skij litovskij i russkij inych zeml’ ospodar* tituliert, etwas später wird auch der Großfürst Vytautas *hospodar* genannt. Die litauischen Großfürsten werden auch in Privaturkunden und Chroniken als *hospodar* erwähnt¹³. Die lange Herrschaft von Vytautas in Litauen (1392–1430) machte seinen Herrschertitel auch in den Nachbarländern bekannt¹⁴. In Moskauer Dokumenten wird zuerst Vytautas mit dem Titel (*g*) *ospodar* erwähnt, zuerst in der russischen Übersetzung eines Briefes (1416) des Konstantinopler Patriarchen Joseph II., in dem Vytautas *umnyj ospodar* (‚ein kluger Herrscher‘) genannt wird¹⁵. In den Verträgen von Vytautas mit den großrussischen Fürsten wird nur der litauische Großfürst *gospodar’/ospodar* genannt, z. B. Tver’, 1427: *z [...] vitovtom” i mnogich” Rus’skich” zeml’ gospodarem*¹⁶ und Rjazan’, 1430: *ospodar’ moi, knjaz’ veliki Vitovt* (DDG, 68–69). Selbst die schwankende Schreibung *gospodar’/ospodar* in den frühen Belegen aus dem großrussischen Sprachgebiet zeugt davon, dass der Titel ins Großrussische in einer westrussischen (ukrainisch-weißrussischen) Lautform *[γ]ospodar* entlehnt wurde.

11 Zoltán A. K predystorii russk. *gosudar’*. *Studia Slavica Hung.*, 1983. V. XXIX. P. 78–79.

12 Vossberg F.A. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen: Ein Beitrag zur Förderung diplomatischer, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie. Berlin, 1854. S 31 (u. Tafel 19).

13 Belege s. Zoltán A. *Inter Slavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul’turnym kontaktam*. Moskva, 2014. P. 56–57.

14 Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven. *SAECVLVM. Jahrbuch für Universalgeschichte*, 1954. №. 5. S. 115; Vodoff W. Remarques sur la valeur du terme ‘tsar’ appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers*, 1978. V. XI. P. 25.

15 Pamjatniki russkogo kanoničeskogo prava. Čast’ 1. Pamjatniki XI–XV vv. *Russkaja istoričeskaja biblioteka*, VI. Sankt-Peterburg, 1908. P. 323 (im Text – RIB VI).

16 *Duchovnye i dogovornye gramoty velikich i del’nych knjazej XIV–XVI vv.* Moskva, 1950. P. 62 (im Text – DDG).

In Bezug auf den Moskauer Großfürsten kommt der Titel *gospodar* ' zuerst im Testament des heiligen Kyrills von Beloozero aus dem Jahre 1427 vor, das aber nur in einer späteren Abschrift bekannt ist¹⁷. Bald darauf (von 1434 an) erscheint aber der Titel auch in originalen Urkunden, so etwa in den Verträgen Vasilij's II. mit Dmitrij Šemjaka: *čto komu služiti, tot'' idet svoim ospoderem* (DDG, 88 et passim); in früheren analogischen Verträgen in ähnlichem Kontext wurde das Wort *knjaz* ' gebraucht, vgl. um 1390: *s tēm knjazem i ečhati, komu služiti* (DDG, 40). In der Verbreitung des neuen Titels der Moskauer Großfürsten spielte die höhere orthodoxe Geistlichkeit eine herausragende Rolle. In den Rundschreiben des späteren letzten gemeinrussischen Metropoliten Iona wird Vasilij II. regelmäßig mit diesem Titel erwähnt (RIB VI, 535); in seiner Kanzlei müssen sonst auch Beamte aus den westrussischen Diözesen gearbeitet haben, die ihre Herkunft durch westrussische lexikalische und syntaktische Eigenheiten ihrer schriftlichen Produktion verrieten¹⁸. Als offizieller Herrschertitel in Moskau ist *ospodar' zemli ruskoi* zuerst auf den Münzen von Dmitrij Šemjaka vor 1447 belegt; auf den Münzen Vasilij's II. ab Ende der 1440er Jahre ist *ospodar' vseja Rusi* oder *ospodar' vseja russkoi zemli* zu lesen¹⁹. In außenpolitischen Dokumenten zur Zeit Vasilij's II. wird der Titel *ospodar' /gospodar'* für den litauischen Großfürsten vorbehalten, was dafür spricht, dass man sich zu dieser Zeit in Moskau noch über die ursprünglich litauische Herkunft dieses Titels im Klaren war²⁰. Im amtlichen Gebrauch blieb die Lautform *gospodar'* in Moskau bis Anfang des 17. Jahrhunderts in Gebrauch (so noch auf dem Siegel von Boris Godunov 1599: *gospodar' vseja Rusi* und des Pseudodmitrij II. 1609: *gospodar' vseja Rusi samoderžec' mnogich'' gospodarstv'' gospodar'* (SGGD II, 155, 362)²¹. Auf großrussischem Boden bildete sich dazu eine anfangs umgangssprachliche Form, nämlich *gosudar'* heraus, die zuerst von Ausländern aufgezeichnet wurde, weil in russischen Dokumenten der Titel meistens gekürzt (*gsdr'* oder *gdr'*) geschrieben wurde. So kommen im französisch-russischen Wörterbuch von Jean Sauvage aus dem Jahre 1586 Formen wie *aspondare* (= *aspodar'*), *aspondarenja/aspondarinnya* (= *aspodarynja*) auch *as(s)oudare* (= *asudar'*), *assoudarinnye* (= *asudarynja*) vor (in allen Fällen geht es um die Anredeformel, nicht um den Herrschertitel)²². Bis zu dieser Zeit war *gospodar' ~ gosudar'* aus einem Herrschertitel auch zu einer höflichen Anredeformel geworden²³.

17 Akty social'no-ekonomičeskoj istorii Severo-vostočnoj Rusi konca XIV – načala XVI. V. I–III. Moskva, 1952–1964. V. II. P. 277–279 (im Text – ASEI); vgl. Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven... P. 115.

18 Zoltán A. Inter-slavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul'turnym kontaktam... P. 117.

19 Alef G. The Political Significance of the Inscriptions on Muscovite Coinage in the Reign of Vasili II. *Speculum. A Journal of Mediaeval*, 1959. Studies XXXIV. P. 11–12.

20 Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven... S. 114–116.

21 *Sobranie gosudarstvennych gramot i dogovorov, chranjaščichsja v gosudarstvennoj Kollegii inostrannyh del I–V*. Moskva, 1813–1894 (im Text – SGGD).

22 Boyer P. Un vocabulaire français-russe de la fin du XVIe siècle. Paris, 1905. P. 28–30, 44–46.

23 Zoltán A. Über eine russische Anredeformel im ost- und mitteleuropäischen Kontext. *Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte*. Festschrift für Friedrich Scholz zum 70 / Hrg.: Obst U., Ressel G. Geburtstag. Münster; Hamburg; London, 1999. S. 389–393.

Der genauere Zeitpunkt des Wandels von *gospodar* ' zu *gosudar*' lässt sich wegen der im 16. Jahrhundert üblichen gekürzten Schreibweise des Wortes nicht erschließen. Der Charakter dieses Wandels ist umstritten; rein phonetisch ist er kaum zu erklären; vielleicht kann mit der volksetymologischen Einwirkung von Seiten der Wortfamilie *sud* 'Richter' oder *sudit* 'Recht sprechen' gerechnet werden, eine neue Erklärung hat neuerdings Boris Uspenskij vorgeschlagen²⁴. Die Form *gospodar* ' als Herrschertitel wurde im Russischen im 18. Jahrhundert in Bezug auf die Woiwoden der Walachei und Moldau wiederbelebt, vgl. um 1730–1740: «inogda nazyvali gosudarja gospodar', no onoe nyne tokmo voloskomu i multanskomu voevodam daetsja» (s. Tatiščev). In die slavische Kanzleisprache der rumänischen Woiwodschaften gelangte dieser Titel Ende 14. Jahrhunderts auch aus dem Westrussischen²⁵.

Aus dem Westrussischen wurde nicht nur der Titel *gospodar* ' > *gosudar* ' entlehnt, sondern auch das davon abgeleitete Wort *gospodarstvo* > *gosudarstvo* 'Herrschaftsbereich', heute 'Staat'. Als Vorlage diente in diesem Fall die westrussische Ableitung *hospodarstvo*, die selbst dem polnischen *państwo* nachgebildet wurde, das wiederum eine Lehnbildung des lateinischen *dominium* und *dominatio* darstellt. Im Westrussischen des 15. Jahrhunderts ist das Lehnwort *hospodarstvo* viel seltener belegt, als die direkte Entlehnung aus dem Polnischen *panstvo* (SSUM I, 254; bzw. II, 124)²⁶. Auch in diesem Fall treffen wir das Wort im Großrussischen im 15. Jahrhundert zuerst in der Form *gospodarstvo*, später gekürzt zu *gsdrstvo*; die früheste bekannte ungekürzte Schreibung *gosudarstvo* ist in einem Schreiben des Pseudodmitrij I. aus dem Jahre 1604 belegt: «koi čas dostuplju naslědstvennago našego Moskovskago *Gosudarstva*» (SGGD II, 160). Unlängst wies A.A. Gorskij²⁷ nach, dass der Begriff *knjažestvo* 'Fürstentum' im 15. Jahrhundert auch aus dem Westrussischen entlehnt wurde. Das seit dem 14. Jahrhundert belegte westrussische *knjazstvo* (SSUM I, 482; ständig im Namen des litauischen Staates: *Velikoe knjazstvo Litovskoe*, SSUM I, 162) wird wohl dem schon seit dem 14. Jahrhundert belegten altpolnischen *księstwo* 'Fürstentum' (SStp III, 429)²⁸ nachgebildet worden sein.

Auf einem ähnlichen Weg wie *gospodar* ' > *gosudar* ' gelangte auch ein zusätzliches Element des russischen Herrschertitels ins Großrussische, nämlich *otčič* i *dedič* 'Erbe'. In Moskauer Dokumenten taucht dieser Titel samt *gospodar* ' in einem Schreiben des erwähnten Metropoliten Iona an die Bewohner von Pleskau/Pskov aus dem Jahre 1461 auf:

24 Černych P.Ja. Očerok russkoj istoričeskoj leksikologii. Drevnerusskij period. Moskva, 1956. P. 214; vgl. Zoltán A. Interslavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul'turnym kontaktam... P. 71; Uspenskij B.A. *Gosudar* ': istorija i etimologija slova (im Druck).

25 Zoltán A. Interslavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul'turnym kontaktam... P. 56; vgl. Isaevych I. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*, 2004. P. 242.

26 Slovník staroukrajinskoi movy XIV–XV st. Kyïv, 1977–1978. V. I–II (im Text – SSUM).

27 Gorskij A. A. Političeskoe razvitie Srednevekovoj Rusi: problemy terminologii. *Srednevekovaja Rus'*. *Problemy političeskoj istorii i istočnikovedenija*, 2014. № 11. P. 8–9.

28 Słownik staropolski. Wrocław; Kraków; Warszawa, 1953–2002 (im Text – SStp).

A čto este, synove, prisylali k'' velikomu *gospodarju*, a k'' našemu synu, k'' svoemu *otčičju i dědiču*'', k'' Velikomu knjazju (RIB VI, 675)

[Meine Söhne, was habt ihr dem großen Herrscher, unserem Sohn, eurem Erben, dem Großfürsten durch Gesandten sagen lassen]

Dies bleibt im vollen Titel der russischen Herrscher bis auf die Zeiten Peters I. üblich, vgl. z. B. 1706:

Božieju milostiju, my, presvĕtlĕjšij i deržavnĕjšij velikij gosudar', car' i velikij knjaz' Petr'' Aleksĕvič', vsea Velikija i Malyja i Bĕlyja Rosii samoderžec'' i mnogich'' gosudarstv'' i zemel' vostočnych'' i zapadnych'' i sĕverných'' *otčič' i dědič'* i naslĕdnik'' i gosudar' i obladel', naše carskoe veličestvo [...] (Petr IV, 349)²⁹

[Wir, der erhabenste und staatsdienliche große Herrscher, der Zar und Großfürst von Gottes Gnaden Petr'' Aleksĕvič', der Herrscher von ganz Großrussland, Kleinrussland und Weißrussland und zahlreicher östlicher, westlicher und nördlicher Staaten und Länder, Erbfürst und Nachfolger und Besitzer, unsere königliche Hoheit [...]].

Im Westrussischen ist die Wortfügung in einer Urkunde von Wadysław II. Jagiełło aus dem Jahre 1433 dokumentiert: «a činimy ego pravym'' *o(t)čičem'' i dědičom'' tym'' gorodo(m)*» (Rozov₁₉₂₈, 125, Nr 68). Das Wort *dĕdič'* wird in etymologischen Nachschlagewerken gewöhnlich für urslavisch gehalten (ĖSSJa 4, 226³⁰; SPraš III, 111–113³¹), aber die Wortgeschichte weist eindeutig darauf hin, dass das großrussische Wort aus dem Westrussischen entlehnt wurde und das westrussische aus dem Polnischen stammt³². Das polnische Wort *dziedzic* 'Erbe' ist ein alter Bohemismus (*dĕdic* 'Erbe'³³). Der Titel *dĕdič'* war in Galizien-Wolhynien auch schon vor der Angliederung dieses Fürstentums an Polen bekannt, vgl. in einem Fragment der Kiewer Chronik, wo galizische Ereignisse unter dem Jahre 1190 geschildert werden:

Galič'kii že muži srĕtoša ego s radost'ju velikoju knjazja svoego i *dĕdiča* a koroleviča proгнаša iz zemlja svoeja. a Volodimĕr'' sĕde na stolĕ *dĕda svoego i otca svoego* (PSRL II, 666–667)³⁴.

[Die gallizischen Männer empfingen ihren Großfürsten und Erbfürsten jedoch mit großer Freude und verbannten den Königssohn aus ihrem Land. Und Vladimir bestieg den Thron seines Großvaters und seines Vaters.]

29 Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo I. Sankt-Peterburg; Moskva, 1887 (im Text – Petr).

30 Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond / Trubačev O.N. (red.). Moskva, 1974- (im Text – ĖSSJa).

31 Słownik prasłowiański / Słowski S. (red.). Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974- (im Text – SPraš).

32 Kochman S. Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1967. S. 105; Bulyka A.M. Daŭnija zapazyčanni belaruskaj movy. Minsk, 1972. P. 89; Shevelov G.Y. On Lexical Polonisms in Literary Ukrainian. *For Wiktor Weintraub: essays in Polish literature, language, and history presented on the occasion of his 65th birthday*. The Hague, 1975. P. 455.

33 Schenker A.M. Glavnye puti leksičeskich zaimstvovanij v slavjanskich jazykach (na materialach češskogo, pol'skogo i vostočnoslavjanskich jazykov). *American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists*, 1983. Vol. I. Linguistics. P. 262.

34 Polnoe sobranie russkich letopisej II. Ipat'evskaja letopis'. Moskva, 1962 (im Text – PSRL II).

Möglicherweise figurierte dieses Wort auch im Titel des letzten galizisch-wolhynischen Fürsten Boleslav-Jurij II., in einer lateinischen Urkunde vom Jahre 1339 wird er nämlich als «Georgius dei gratia dux et heres regni Russie» tituliert³⁵.

Das Wort *otčič'* ist auch in der Hypathius-Chronik belegt, vgl. unter dem Eintrag zum Jahr 1208:

naidoša Daniila vo Ugor'skoi zemľe. dět'ska sušča. i prosiša u korolja Ugor'skogo. dai nam *otčiča* Galičju Danila (PSRL II, 724)

[Und sie fanden Daniel in Ungarn, er war noch Kind. Und sie baten beim ungarischen König. Gib uns den galizischen Erbfürsten Daniel.]

In der Fachliteratur wurde die Ansicht geäußert, dass im Altukrainischen auch *otčič'* ein Polonismus sein könnte³⁶. Dagegen spricht jedoch der Umstand, dass einerseits *oćczyz* im Altpolnischen bis 1500 sehr schwach dokumentiert ist: alle vier bekannten Belege in der Schreibung *oćczyzycz*, *oćczyzowoye* aus dem Jahre 1443 stammen aus Lemberger Dokumenten (SSStp V, 547), andererseits ist das Wort ziemlich früh auch in einigen großrussischen Regionen belegt: in der 1. Novgoroder Chronik im Jahr 1400: *otčič'* (Sreznevskij₁₈₉₃₋₁₉₀₃ II, 832)³⁷ und einem Vertrag zwischen Moskau und Tver' aus dem Jahre 1375 (Abschrift 15, Jh.): *vočiči'* (DDG, 26). Man kann also vermuten, dass *otčič'* das gemeinostslavische Wort für 'Erbe' war. War das der Fall, so könnte die Entstehung der eigentlich tautologischen Wortfügung *otčič' i dēdič'* im Westrussischen als eine Art glossierende Synonymie erklärt werden, wobei das aus dem Polnischen entlehnte *dēdič'* durch das einheimische *otčič'* gedeutet wurde. Solch einen Kontext bietet die westrussische Übersetzung des Statuts Kasimirs III. aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts (1423–1438), worin nicht die Konjunktion *i* 'und', sondern *aljubo* 'oder' gebraucht wird:

Prigožaetsja častokro(t) što *otčiči aljubo dēdiči* ezdja(t) po čjužezi zemli po služ'bam" a zastavl'ajut' namesniki vo *oćčine svoei aljubo u dēdině*. (SSUM I, 336)

[Es trägt sich häufig zu, dass Erben oder Nachfolger des Dienstes wegen durch fremde Länder fahren und Statthalter in ihren erbeigene Gütern hinterlassen.]

So viel kann man jedenfalls feststellen, nämlich dass *otčič' i dēdič'* in der Bedeutung 'Erbe, Erbfürst' im Westrussischen der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts gut belegt ist, aber derselbe Titel zu dieser Zeit sowohl noch im Polnischen als auch im Großrussischen fehlt; es kann also angenommen werden, dass, obwohl *dēdič'* zweifellos aus dem Polnischen übernommen wurde, die Wortfügung *otčič' i dēdič'* als Bestandteil des Herrschertitels eine westrussische Neubildung sein kann³⁸.

---

35 Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityką polską, litewską i krzyżacką Bolesława Jerzego, ostatniego księcia Rusi Halicko-Włodzimierskiej. *Ateneum Wileńskie*. Wilno, 1924. Vol. IV. S. 36.

36 Hens'ors'kyj A. I. Halyc'ko-Volyns'kyj litopys. Leksyčni, frazeoložični ta stylistyčni osoblyvosti. Kyiv, 1961. P. 191.

37 Sreznevskij I.I. Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam. Sankt-Peterburg, 1893–1903 (im Text – Sreznevskij₁₈₉₃₋₁₉₀₃ II).

38 s. neuerdings ausführlicher: Uspenskij B.A. *Otčič' i dēdič'* v titule russkich gosudarej. *Šagi / Steps*, 2021. № 7. P. 238–286.

Die Elemente des russischen Herrschertitels und darin natürlich auch die Wörter westrussischen Ursprungs wie *gosudar'* und *otčič' i dedič'* sind mit dem Ende des Zarentums in der russischen Sprache zu Historismen geworden, aber das von *gosudar'* 'Herrscher, Monarch' abgeleitete Wort *gosudarstvo* 'Staat' hat alle historischen Kataklyzmen überlebt und bleibt bis heute unverändert das Grundwort für diesen Begriff im Russischen³⁹.

Wie es die oben erörterte Geschichte der Herrschertitel zeigt, erreichte der westrussische Einfluss das Großrussische im 15. Jahrhundert dank der diplomatischen Beziehungen Moskaus mit der Amtssprache seines größten westlichen Nachbarstaates, des Großfürstentums Litauen. Es ist aber zu bemerken, dass Elemente der westrussischen Lexik auch in diplomatischen Berichten vorkommen, die sich auf andere Staaten bezogen.

Eine große Delegation der russischen Kirche unter der Leitung des Metropoliten Isidor nahm am Konzil von Ferrara/Florenz (1438/1439) teil. Ein Mitglied der Delegation, das in der Gefolgschaft des Bischofs von Suzdal' reiste und darum in der russischen Tradition *neizvestnyj suzdalec* («der Unbekannte von Suzdal'») genannt wird, verfasste einen ausführlichen Reisebericht, der in Abschriften des 16. Jahrhunderts erhalten ist⁴⁰. Es ist auffällig, dass der Verfasser des Berichtes westeuropäische Realien mit westrussischen Wörtern bezeichnet, auch wenn sie auf deutschem oder italienischem Sprachgebiet anzutreffen sind. So werden in seinem Text die katholischen Bischöfe und Erzbischöfe in Livland und im westlichen Ausland überall konsequent *biskup* und *arcybiskup* und der Priester *kaplan* genannt, nicht *episkop* und *archiepiskop* oder *pop*, wie im Russischen ein eigener orthodoxer Geistlicher hieß. Diese doppelte kirchliche Terminologie bildete sich im Westrussischen dank dem Zusammenleben der Ostkirche und des Katolizismus heraus, wobei die Wörter für katholische Realien in der Regel polnischen Ursprungs waren.

Die doppelte Terminologie beschränkte sich aber nicht nur auf die kirchliche Terminologie. In diesem Sprachdenkmal befinden sich die frühesten Belege für russ. *pravo* 'Recht', hier noch eher in der Bedeutung 'Sitte, Gebrauch':

I tu ego sretil biskup jur'evskyi s velikoju čestiju, po svoemu pravu nemeckomu [...] i monastyr' be ženskyi, po ich pravu edin", velmi čjuden⁴¹.

39 vgl. Ingerflom C.S. Oublier l'état pour comprendre la Russie? (XVIe-XIXe siècle): Excursion historiographique. *Revue des Études Slaves*, 1994. Vol. LXVI/1. P. 125–134; Kharkhordin O. What Is the State? The Russian Concept of Gosudarstvo in the European Context. In: *History and Theory*, 2001. Vol. 40. P. 206–240; Ingerflom C.S. Theoretical Premises and Cognitive Distortions from the Uncritical Use of the Concept of «State»: The «Russian» Case. *Serve the Power(s), Serve the State: America and Eurasia* / eds.: Garavaglia J.C., Braddick M.J. & Lamouroux Ch. Newcastle upon Tyne, 2016. P. 222–243.

40 s. Textausgaben: Kazakova N.A. Pervonačal'naja redakcija «Choždenija na Florentijskij sobor». *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 1970. Vol. XXV. P. 60–72; Acta Slavica Concilii Florentini / ed.: Krajcar J.S.I. Roma, 1976. P. 1–46.

41 Kazakova N.A. Pervonačal'naja redakcija «Choždenija na Florentijskij sobor»... P. 63.

[Und hier empfing ihn [den Metropolitan Isidor] der Bishof von Jur'ev/Dorpat/Tartu mit großen Ehren gemäß seiner deutschen Sitte [...] und es war ein Frauenkloster, nach ihrer Sitte eines, ein sehr bewundernswertes.]

Schon N.S. Trubeckoj⁴² vermutete, dass russ. *pravo* aus dem Polnischen entlehnt wurde, wo *pravo* eine Lehnübersetzung des deutschen Wortes *Recht* ist. Die gründliche Untersuchung der Wortgeschichte⁴³ bestätigte, dass *pravo* zwar in ostslavischen Sprachdenkmälern am Ende des 14. Jahrhunderts erscheint, aber anfangs nur in westrussischen Texten (s. Sreznevskij II, 1348; SSUM II, 220–221) und erst später und unter westrussischem Einfluss taucht es in den diplomatischen Dokumenten des Moskauer Staates auf. Bemerkenswert ist auch, dass sich *pravo* im Großrussischen bis Ende des 17. Jahrhunderts immer auf ausländische Verhältnisse bezog, das Wort bürgerte sich in der russischen Schriftsprache endgültig erst Anfang des 18. Jahrhunderts ein⁴⁴. Im Westrussischen des 15. Jahrhunderts wurde *pravo* grundsätzlich in denselben Bedeutungen ('Recht' und 'Gesetz') gebraucht, wie sein altpolnisches Vorbild *pravo* (SStp VII, 33–44).

Nur in Bezug auf die Grenze eines fremden Staates ist im Bericht das Wort *granica* belegt: *na ljadskoj granici*, an der polnischen Grenze⁴⁵; die Grenzen der einzelnen russischen Fürstentümer werden mit dem Wort *rubež* bezeichnet (p'skoviči sretoša ego na rubiži). Wie es durch S. Kochman bewiesen wurde, ist russ. *granica* trotz der in vielen etymologischen Wörterbüchern vertretenen Auffassung nicht urslavischen Ursprungs⁴⁶. Das Wort hat zwar heute eine gemeinslavische Verbreitung, aber es entstand im Westslavischen und erst im 15. Jahrhundert wurde es durch westrussische Vermittlung ins Großrussische entlehnt.

Der Text des Reiseberichtes verrät Einiges über die Sprachkompetenzen des unbekanntes Verfassers. Die Anwendung westrussischer Wörter für deutsche und italienische Realien lässt vermuten, dass er mit Suzdal' nur durch den Dienst beim dortigen Bischof verbunden war, seine Bildung soll er irgendwo im westrussischen Sprachraum (Litauen oder Galizien) erworben haben. Er verfügte wahrscheinlich auch über Deutschkenntnisse, da er die dialektalen Unterschiede innerhalb des deutschsprachigen Raumes wahrnahm:

---

42 Trubeckoj N.S. Obščeslavjanskij element v russkoj kul'ture [in:] Trubeckoj N. S. K probleme russkogo samopoznanija. Sobranie statej. Paris, 1927. P. 79–80.

43 Bricyn M.A. Iz istorii vostočnoslavjanskoi leksiki. Kyiv, 1965. P. 90–95; Kochman S. Z dziejow terminologii sądowniczej w językach wschodniosłowiańskich (*pravo, povod*). *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*, 1977. Seria A: Filologia rosyjska. Vol. XV. S. 73–81.

44 Kochman S. Z dziejow terminologii sądowniczej w językach wschodniosłowiańskich... S. 76–77.

45 Kazakova N.A. Pervonačal'naja redakcija «Choždenija na Florentijskij sobor»... P. 71.

46 Kochman S. Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.: Słownictwo. Opole, 1975. S. 62–68.

Alamanskaja zemlja, to est⁴⁷ ne inaja vera, ni iny jazyk, no est' edina vera latin'skaja, a jazyk nemeckij že, no razno, jako i Rus' serby, tako i one s nemci⁴⁸. [Das Land der Alemannen, das keinen anderen Glauben und keine andere Sprache hat, sondern einheitlich lateinschen Glaubens ist, und die Sprache ist auch deutsch, aber etwas ist verschieden, sie sind mit den Deutschen so, wie wir mit den Serben.]

Die Verwandtschaft der slavischen Sprachen wird später auf der Rückreise durch Kroatien vermerkt:

i v tech gradech živut chavratjane, jazyk s Rusi, a vera latyn'skaja⁴⁹. [In diesen Städten leben die Kroaten, der Sprache nach verwandt mit den Russen, jedoch lateinischen Glaubens.]

Aber das Heimatland des «unbekannten von Suzdal'» kann auch näher bestimmt werden. Als die russische Delegation die Alpen überquerte, erwähnte nämlich der Verfasser das Hochgebirge als *Poloninye gory*:

A ot togo grada do *Poloninych gor* 10 mil'. A ot *Poloninych gor* do knjazja, zovomago Duky, 15 mil' [...]. A ot togo grada *k Poloninych goram* do grada Freandy 24 mili [...], i vsech *Poloninych gor* 60 mil'⁵⁰. [Und von dieser Stadt sind es bis zu den Alpen zehn Meilen. Und von den Alpen bis zum Fürst, der *Duca* heißt, fünfzehn Meilen [...]. Und von dieser Stadt zu den Alpen bis nach Trento vierundzwanzig Meilen [...], und die gesamten Alpen sechzig Meilen.]

Außer jedem Zweifel schuf der Verfasser den Namen für die Alpen auf Grund des ukrainischen Wortes *polonyna* 'Alm, Bergweide'; dank seinen mutmaßlichen Deutschkenntnissen konnte er sich auch über die etymologische Bedeutung des Namens *Alpen* im Klaren sein. Das Wort **polonina* ist zwar urslavischen Ursprungs (vgl. bulg. *planina* 'Berg', 'Gebirge', serbokroat. *planina* '(mit Wald bedeckter) Berg', aber auf dem ostslavischen Sprachgebiet ist dieses Wort und der Begriff verständlicherweise nur in den Karpaten bekannt⁵¹; aus dem Ukrainischen wurde auch poln. *polonina* 'Bergweide in den Ostkarpaten' entlehnt⁵². Die Kenntnis eines

47 Am Rande sei angemerkt, dass sich in diesem Satz der früheste bekannte Beleg für russ. *to est'* ('das heißt') befindet, dass durch westrussische Vermittlung (*to est'*, seit dem 14. Jahrhundert – SSUM I, 140) aus dem Altpolnischen entlehnt wurde. Poln. *to jest* beruht auf lat. *id est*. In russischen Texten bis zu der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts war in dieser Funktion der Kirchenslavismus *sireč'* üblich; vgl. Zoltán A. K. *Voprosu o mežslavjanskoj migracii frazeologizmov: pokazanija perevodnych pamjatnikov. Frazeografia słowiańska. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr hab. Halinie A. Lilicz / red.: Balowski M., Chlebda W. Opole, 2001. S. 113–114).*

48 Kazakova N.A. *Pervonačal'naja redakcija «Choždenija na Florentijskij sobor»... P. 65.*

49 *Ibid.*, 70.

50 *Ibid.*, 82.

51 s. Illič-Svityč V. M. *Leksičeskij komentarij k karpatskoj migracii slavjan. Izvestija AN SSSR: Otdelenie literatury i jazyka, 1960. Vol. XIX/3. P. 222–232; Tolstoj N.I. Slavjanskaja geografičeskaja terminologija. Moskva, 1969. P. 83–88; Zakrevs'ka Ja. V. Do istorii ukraïns'ko-pivdenoslov'jans'kych movnych zv'jazkiv. Z istorii mižslov'jans'kych zv'jazkiv. Zbirnyk naukovych prac'. Kyïv, 1983. P. 151–155; Acta Slavica Concilii Florentini / ed.: Krajcar J.S.I. Roma, 1976. P. 20–21.*

52 Brückner A. *Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927. S. 422.*

solchen, mit dem singulären ostslavischen Hochgebirge eng verbundenen Wortes konnte unser «Unbekannter aus Suzdal'» nur aus Galizien mitgebracht haben, wo er auch die Kenntnis anderer Sprachen (Polnisch, Latein, Deutsch) erworben haben mag.

Der Fall des «Unbekannten aus Suzdal'» zeugt davon, dass die Moskauer Diplomatie schon in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts mit Vorliebe Leute aus dem westrussischen Sprachgebiet anstellte, da ihnen einerseits als Orthodoxe vertrauenswürdig waren, andererseits aber über Kenntnisse (u. a. Sprachkenntnisse) verfügten, die man sich in den großrussischen Fürstentümern zu dieser Zeit nicht aneignen konnte. Nach dem Sturz des Metropoliten Isidors (1441) wurde diese Tradition durch seinen vom Moskauer Großfürsten Vasilij II. geförderten Nachfolger Iona fortgeführt, der, wie bereits erwähnt, in seiner Kanzlei auch nicht ohne Beamte aus dem westrusischen Sprachraum vorankommen konnte. Der unabhängig vom Konstantinopler Patriarchat designierte und im Jahre 1448 investierte neue Metropolitan war bestrebt, sich auch die litauischen und galizischen Diözesen zu unterstellen, die unter der Jurisdiktion des aus Moskau ausgewiesenen Isidors geblieben waren. Deshalb tritt er im Konflikt zwischen Polen-Litauen und Moskau als Friedensstifter auf. Seine Verdienste wurden auch von Seiten Kasimirs IV. gebilligt und nach dem Abschluß des Friedensvertrages (1449) konnte er in der Rolle eines «gemeinsamen Beters» (*obščij bogomolec*) der beiden Herrscher erscheinen. Er wurde zwar mit einer Verzögerung, aber ab dem 31. Januar 1451 doch von Kasimir IV. als Oberhaupt der orthodoxen Diözesen Litauens anerkannt⁵³.

Die Sprache der Korrespondenz von Iona weist zahlreiche westrussische Elemente auf. In den Moskauer diplomatischen Dokumenten des 15.-16. Jahrhunderts werden gewöhnlich nur die Briefe der polnisch-litauischen Seite *list* genannt (ein russischer Brief heißt normalerweise *gramota*⁵⁴), aber in einem Brief von Iona an Kasimir IV. (um 1450) werden die Briefe beider Seiten mit *list* bezeichnet:

A o kotorych esi dělěch" k" nemu na svoich" listěch" napisal" [...], brat" vaš" Knjaz' Velikij o vsem" k" tebě na svoem" listu napisal" [...]. A o čem" ti, gospodine i synu, i oprič' sego našego listu imet' moj dijak Vasilej Karlo govorit' rěčmi (AAĖ, 36–37) ⁵⁵.

[Und von welchen Sachen du ihm in deinen Briefen geschrieben hast [...], Euer Bruder, der Großfürst, hat dir über alles in seinem Brief geschrieben [...]. Und worüber dir, mein Herr und Sohn, außer diesem unserem Brief mein Kanzlist Vasilej Karlo mündlich sprechen wird.]

---

53 vgl. Golubinskij E.E. Istorija russkoj cerkvi. Moskva, 1901–1911. Vol. II/1. P. 492.

54 Kochman S. Z badań nad terminologią dyplomatyczną w języku rosyjskim XVI–XVIII w. (1. *gramota*, 2. *list*). *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu*. Seria A: Filologia rosyjska XVI. Opole, 1978. S. 82–84; vgl. Zoltán A. Nekotorye aspekty pol'sko-vostočnoslavjanskich jazykovych kontaktov v oblasti leksiki (K voprosu o polonizmach v poslanijach Ivana Groznogo k Stefanu Batoriju). *Hungaro-Slavica*. IX. Internationaler Slawistenkongress / Hrsg.: Hadrovics L. & Hollós A. Kiev, 6–13. September 1983. Budapest; Köln; Wien, 1983. P. 341.

55 Akty, sobrannye v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii Archeografičeskoju Ėkspediceiju imperatorskoj Akademii nauk. Sankt-Peterburg, 1836. Vol. I (1294–1598) (im Text – AAĖ).

In einem Brief von Iona (vor 1451) wird Kasimir IV. mit allen seinen Titeln erwähnt, und hier haben wir einen frühen Beleg für das Adjektiv *pol'skij* 'polnisch' im Großrussischen:

I kak" Bog" položit" na serdce velikomu gospodarju [...] *pol'skomu* korolju i velikomu knjazju litovskomu Kazimiru, samoderžcu velikych" dvoich" gospodarstv" (RIB VI, 561–562).

[Und wie es Gott dem großen Herrscher ans Herz legt [...] dem polnischen König und dem litauischen Großfürsten Kazimir, dem Autokraten zweier großer Reiche.]

Außer dem Titel wird jedoch im selben Text das im Großrussischen gewöhnliche Synonym *ljadskij* benutzt:

kak" ot" svoego gospodar'stva ot" ljadskych" deržav" v" svoich" že deržavach" kak" budet" v" litovskoj zemli (RIB VI, 562)

[wie in seinem Reich der polnischen Länder und in seinen Ländern wird auch in Litauen.]

Im 15.-16. Jahrhundert nannte man die Polen im Moskauer Staat traditionell *ljach*⁵⁶, die Selbstbezeichnung *poljak* 'Pole' und das damit korrelierende Adjektiv *pol'skij* verbreitete sich erst im 17. Jahrhundert⁵⁷. Das Wort *pol'skij* 'polnisch' ist im Westrussischen schon um die Mitte des 14. Jahrhunderts belegt, dort wurde es zuerst auch im Titel des polnischen Königs geführt (SSUM II, 185).

In Ionas Briefen befinden sich die früheren Belege für das Wort *dochod* 'Einkommen'. In der Ernennungsurkunde seines Statthalters für Litauen wird der neue Würdenträger ermahnt, nicht nur das Kirchenrecht einzuhalten, sondern auch über die finanziellen Interessen der Kirche zu wachen. Mit derselben Bitte wendet er sich in demselben Brief an die orthodoxen Gläubigen Litauens (1451):

Toj že naš' naměstnik" [...] dolžen" est' vsja cerkov'naja i duchovnaja děla opravljati [...] po dovolu vsjako božestvennych" i svjaščennyh" pravil" i cerkov'nago pravlnago našego dochoda [...]. A takže synove, blagoslavljaju vas" vsěch" pospolno, čtoby t"t" naš' naměstnik" v" *dochoděch*" i v" pošlinach" cerkovnych" ni ot" kogo ne obižen" byl" (RIB VI, 572).

[Unser Statthalter [...] soll aber all unsere kirchlichen und geistlichen Angelegenheiten verwalten [...] gemäß aller göttlichen und heiligen Regeln und gemäß unseres kirchlichen rechtmäßigen Einkommens [...]. Und auch euch, ihr Söhne, segne ich alle reichlich, damit unser

56 Das später zum Spottnamen der Polen gewordene *ljach* < *lęchъ (vgl. litauisch *lenkas* 'Pole') ist eine Kurzform für *lędēninsъ 'Zugehöriger eines slavischen Stammes', eigentlich 'Neulandbewohner', zu slavisch *lędo 'Rodung, Neuland' (belegt bei Konstantin Porphyrogenetos als *Λενζάνηνοι* ~ *Λενζέννοι* (s. Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio / Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R.J.H. Jenkins. New, revised edition. Washington D. C., 1967. P. 56, 168); vgl. auch ungarisch *lengven* > *lengyel* 'Pole' (s. Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953–1958. Vol. II. S. 84; vgl. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen / Hrsg. L. Benkő. Budapest, 1993–1997. Vol. II. S. 888.

57 Černych P.Ja. Očerok russkoj istoričeskoj leksikologii. Drevnerusskij period... P. 202; Kochman S. Polsko-rosyjskie kontakty językowe w zakresie słownictwa w XVII wieku... S. 77.

Statthalter bei den kirchlichen Einkünften und Steuern von niemandem beschädigt wird.]

In der etymologischen Literatur überwiegt die Ansicht, dass russ. *dochod* samt seinen Äquivalenten im Ukrainischen (*dochid/dochod*), Bulgarischen, Mazedonischen (beide *dochod*), Polnischen (*dochód*), Tschechischem (*důchod*) ‘Einkommen’ angeblich ein urslavisches *dochodъ fortsetzen, das eine Rückbildung zum Verb *dochoditi wäre⁵⁸ (ÈSRJa I/5, 180; BER 1, 415–416; SPraSl 4: 29). Das kann aber aus mehreren Gründen nicht richtig sein. Erstens ist das südslavische Material fraglich. Im SPraSl (a.a. O.) wird zwar erwähnt, aber doch nicht beachtet, was ein Hinweis S. Mladenovs beinhaltet, wonach nämlich das Wort im Bulgarischen ein später Russismus sei. Im Falle des mazedonischen *dochod* verrät schon selbst die Anwesenheit eines *-ch-* den buchsprachlichen Ursprung des Wortes. Im Serbokroatischen wird grundsätzlich nicht *dòhod*, sondern *dòhodak* in diesem Sinne gebraucht, das eine regelmäßige Ableitung vom Verb *dohòditi* ‘kommen, ankommen’ darstellt. Demgegenüber kann *dochod* mit seiner rein finanziellen Bedeutung in den ostslavischen Sprachen gar nicht motiviert worden sein, da dort die Verben vom Typ *dochoditi* nicht ‘(an)kommen’, sondern ‘(bis zu einem Punkt) gelangen’ bedeuten⁵⁹. Der Umstand, dass *dochod* ‘Einkommen’ im Großrussischen zuerst in der vom Westrussischen beeinflussten Sprache der Kanzlei des Metropoliten Iona belegt ist, macht es wahrscheinlich, dass das Wort aus dem Westrussischen entlehnt wurde, wo es schon ab 1387 reichlich dokumentiert ist (SDR⁶⁰ III, 76; SSUM I, 223). Auch im Westrussischen kann das Substantiv *dochod* (nur ‘Einkommen’) nicht durch das Verb *dochoditi* (nur konkret, [bis zu einem Punkt] gelangen’, SSUM I, 322–323) motiviert worden sein, daher ist anzunehmen, dass das westrussische Wort seinerseits eine Entlehnung aus dem altpolnischen *dochód* ‘Einkommen’ (SSStp II, 906) darstellt. Im Altpolnischen hat das entsprechende Verb *dochodzić* auch nur eine konkrete räumliche Bedeutung, so ist das Substantiv *dochód* auch hier vermutlich eine Entlehnung. Die Quelle mag das alttschechische *dóchod* (heute *důchod*) ‘Erfolg’ sein, das durch das Verb *dochoditi/docházěti* in der Bedeutung ‘erreichen’ motiviert worden sein mag. Sollte das der Fall sein, wurde das alttschechische Wort ins Altpolnische in einer engeren, ökonomischen Bedeutung (‘Erfolg, Gewinn aus wirtschaftlicher Tätigkeit’) übernommen und dann in dieser konkreten Bedeutung nach Osten weitergegeben⁶¹. Die frühe Geschichte des Wortes zeugt jedenfalls davon, dass es ins Russische aus dem Westrussischen und nicht direkt aus dem Polnischen⁶² entlehnt wurde.

58 Ètimologičeskij slovar’ ruskogo jazyka / red. N.M. Šanskij. Moskva, 1963 (im Text – ÈSRJa); Bålgarski etimologičen rečnik / red. Georgiev V.I. Sofija, 1971-. (im Text – BER).

59 Ein Sonderfall dieser Bedeutung als ‘zum Ende des Lebens kommen’ ist russ. *dochodit’* ‘am Sterben sein, agonisieren’ und das davon abgeleitete Substantiv *dochodjaga* (oft in der Lagerliteratur als ‘ein todgeweihter Häftling’).

60 Slovar’ drevnerusskogo jazyka (XI–XIV vv.) / Avanesov R.I. (red.). Moskva, 1988-. (im Text – SDR).

61 Ausführlicher s. Belege s. Zoltán A. Interslavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul’turnym kontaktam... P. 105–111.

62 Witkowski W. Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim. Kraków, 2006. S. 45.

Die angeführten Entlehnungen aus dem Westrussischen erschöpfen nicht das Wortmaterial dieser Art, das ins Großrussische des 15. Jahrhunderts eingedrungen war. Eine größere Auswahl kann man in meinem Buch finden⁶³. Im Rahmen dieser kurzen Übersicht möchte ich nur anhand einiger charakteristischer Beispiele auf die Wege dieses Prozesses hinweisen, infolge dessen der russische Wortschatz neben mehreren heute schon veralteten, sogar vergessenen lexikalischen Elementen auch mit einigen wichtigen, bis heute unentbehrlichen Wörtern bereichert wurde.

---

63 Zoltán A. Interslavica. Issledovanija po mežslavjanskim jazykovym i kul'turnym kontaktam...

РОЗДІЛ 6. ЛЕКСИКОН ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ МИКОЛИ ХАНЕНКА

Василь ДЕНИСЮК

Визначальним у сучасній лінгвістичній україністиці є синтез нових методів дослідження для вирішення суперечливих питань різних галузей знань та отримання більш об'єктивних результатів наукових досліджень. Комплексний підхід до вивчення формування лексику української мови полягає в поєднанні джерелознавчого і власне лінгвістичного підходів, що є особливо ефективним під час аналізу лексичних одиниць.

Одним із джерел, що посіло помітне місце в літературно-мистецьких і суспільно-політичних виданнях останніх десятиліть, є щоденник. Популярність того чи того жанру слугує своєрідним індикатором духовного стану суспільства, тому затребуваність щоденника нині зрозуміла. Ми переживаємо час самопізнання, іноді важкого і болючого, пізнання своєї історії, своїх міфів, кумирів, помилок та ін., що детермінує ціннісне навантаження щоденникових записів, які є одним із важливих засобів духовного самовизначення особистості, вироблення власної ідентичності; окрім цього, вони подають відомості про історичні події, побут та настрої певної епохи.

Вивченням щоденників займається низка наукових дисциплін: літературознавство, лінгвістика, соціологія, історія, філософія, культурологія. Предметом їхніх досліджень є специфіка жанру щоденника, його історія, еволюція, зв'язки з художньою прозою та документалістикою. Однак зауважмо, що дослідники переважно студіюють щоденникові записи ХХ ст., меншою мірою – ХІХ ст. Хоч, як свідчать історичні дані, в Україні щоденник як жанр формується на початку ХVІІІ ст.: щоденники М. Ханенка, Я. Марковича та П. Апостола, писані, щоправда, різними мовами і різними стильовими варіантами однієї мови. Якщо П. Апостол написав свій щоденник французькою мовою, то Я. Маркович послуговувався тогочасною українською книжно-писемною мовою, а М. Ханенко починав записувати українською мовою, близькою до живої, проте позамовні чинники (тривалий час перебував на службі в Санкт-Петербурзі) спричинили помітний російськомовний вплив.

Пильний погляд на щоденники І половини ХVІІІ ст. видається нам продуктивним, оскільки це період найвищої політичної та соціальної напруги в тій частині українських земель, що входила до складу Російської імперії, коли і людський, і соціальний фактори були однаково значущими. Особливу цінність становлять щоденники тих осіб, котрі були не лише свідками та учасниками змін, а й презентантами іншої ментальності, яка оцінювала подію крізь призму

власного досвіду, відображаючи це відповідною мовою. Таким документом, безумовно, є щоденникові записи генерального хорунжого Миколи Ханенка.

В українському мовознавстві до «Щоденника» М. Ханенка спостерігаємо дещо упереджене ставлення, оскільки значна частина лінгвістів вважає мову щоденника російською, тому й оминає його як цінне джерело. Насправді це не так, про що свідчать численні фонетичні, морфологічні та синтаксичні ознаки твору. Звісно, вплив російської мови відчутний, особливо це стосується «нової» (на той час) запозиченої лексики. Проте це знаходить логічне пояснення, особливо якщо порівняти видрукувані записи за 1719–1723, 1754 pp.¹ і 1727–1753 pp., що різко контрастують саме мовою, якою їх писав М. Ханенко. До того ж маємо кілька видань – Й. Бодянського (частина за 1722 р.) (1858 р.), архієпископа Філарета в «Чернігівських єпархіяльних відомостях» (за 1732 і 1733 pp.) (1865 р.)², О. Лазаревського та журналу «Київська старовина»³, – які різняться не тільки мовою, а й повнотою записів, що тільки посилює нас у думці, що до рук видавців потрапляли різні списки щоденникових матеріалів.

Заслужена знаннями і неабиякими «редакторськими» вміннями посада, що зобов'язувала М. Ханенка вести канцелярію українських гетьманів, ставить під сумнів «російськість» тексту «Щоденника». Можна, звісно, припустити, що «на роботі» генеральний хорунжий послуговувався тогочасною українською мовою, а для власних записів – тогочасною російською. Але в такому разі потрапляємо в алогічну ситуацію, оскільки щоденник – це той жанр, де людина зазвичай послуговується тією мовою, що вивільняє її від стандартів, отже, є для людини засобом повсякденного спілкування. Якщо це так, то змушені будемо констатувати, що в I половині XVIII ст. Чернігівщина і Сумщина говорили російською. Чому ж тоді тогочасні пам'ятки ділового стилю з цих територій засвідчують незначний вплив російської мови, відображаючи українську мову в її східнополіському ареальному вияві? Тому відповідь можемо шукати тільки в підготовці тексту «Щоденника» до друку, де значну кількість українських рис було «підігнано» під російську мову кінця XIX ст. і передано, відповідно, знаками тодішньої «імперської» абетки.

Українська лінгвістика не багата на праці, у яких би досліджували той чи той аспект мови «Щоденника» М. Ханенка. Зокрема В. Денисюк на матеріалі пам'ятки докладно проаналізував субстантивацію прикметників⁴, студіював історію фразеологізму *за рукою*⁵; у співпраці з О. Зелінською вивчено синтаксичні

1 Титовъ А. Дневникъ Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.). *Киевская старина*, 1896. Т. LIV. № 8. С. 151–196 (далі в тексті – ДНХ-1).

2 Дневникъ Николая Даниловича Ханенка. *Черниговскія єпархіяльнѣя извѣстія*, 1865. № 24. С. 756–770; 1866. № 1. С. 25–32; № 2. С. 57–64; № 3. С. 81–96; № 4. С. 114–128; № 5. С. 153–160.

3 Дневникъ генеральнаго хорунжаго Николая Ханенка. 1727–1753 гг. Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с. (далі в тексті – ДНХ).

4 Денисюк В. Субстантивати як результат когніції людини (на матеріалі «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка). *Людина в мові і тексті*: колективна монографія / за заг. ред. проф. О.Ю. Зелінської. Умань: Візаві, 2020. С. 165–236.

5 Денисюк В. В. Фразеологія щоденникового дискурсу української мови першої половини XVIII ст. *Мовознавчий вісник* : збірник наукових праць. Черкаси, 2021. Вип. 30. С. 14–23.

особливості числівника⁶ і зазначено: «Щоденник» є першою фіксацією партикулярності нумератива⁷.

Однак не з'ясовано ще багато питань, що й визначає актуальність докладного студіювання мови пам'ятки загалом та її лексики зокрема. Усвідомлюючи, що неможливо охопити неохопне, обмежимося кількома групами.

Назви осіб за родом діяльності. Цій тематичній групі в діяхронній українській присвячено чимало студій. Основу досліджень становлять пам'ятки ділового письменства, тимчасом як художня література, регіональні тексти залишаються все ще поза увагою мовознавців. Загалом історію цих назв представлено в академічному виданні «Історія української мови. Лексика і фразеологія»⁸; докладніше проаналізувала назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. О. Кровицька⁹; на матеріалі «Актив Полтавського полкового суду (1683–1740 рр.)» структурно-семантичну характеристику цих назв здійснила Л. Москаленко¹⁰ та ін.

Щодо специфіки використання *nomina agentis*, то необхідно враховувати кілька чинників: по-перше, «Щоденник» є різновидом епістолярного стилю, що, крім чіткої хронологічної вісі, не обмежує його автора більше нічим; по-друге, автор «Щоденника» – людина, яка посідала високе місце в тодішній українській суспільній ієрархії, а це свідчить про індивідуальну вербалізацію української мовної картини світу, а не колективно-шаблонну, що можна спостерегти, наприклад, в актах, грамотах та ін.; по-третє, автор «Щоденника» у службових справах бував за межами України, фіксуючи й нові слова, що, можливо, саме так потрапили в українську мову.

Хронологічно перетинаються з досліджуваною нами пам'яткою «Акти Полтавського полкового суду». Л. Москаленко виокремлює 20 семантичних груп, зокрема такі: назви осіб, пов'язані з державно-адміністративною службою; назви осіб, пов'язані з військово-адміністративною службою; назви осіб, пов'язані із судочинством тощо¹¹. Зрозуміло, що мікрогрупи на позначення адміністративно-управлінської (світської, церковної) та військової сфер становлять у «Щоденнику» ядро аналізованої групи, тому тут акцентуємо увагу на семантичних і словотвірних особливостях «робочих» найменувань. Пам'ятка засвідчує розмаїття спеціальностей та їхніх номінацій. Власне, тільки кілька назв презентують узагальнену семантику 'особа, яка виконує роботу': «Алексію дань рубль, Федору служь Козми Іакимовича за егожь Алексія заплатилъ пять рублей въ Глуховѣ»

6 Зелінська О. Ю., Денисюк В. В. Синтаксис нумератива у щоденниковому дискурсі української мови початку XVIII ст. *Dynamics of the development of world science: abstracts of the 8th International scientific and practical conference*. Perfect Publishing. Vancouver, Canada. 2020. P. 437–446.

7 Ibid. P. 444.

8 Історія української мови. Лексика і фразеологія / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 422–465, 477–504.

9 Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: семантика і словотвір. Львів, 2002. 213 с.

10 Москаленко Л. Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683–1740 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей*. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 266–273.

11 Там само. С. 267–270.

(ДНХ, 21); «Извѣстили подрядчики на дрань, что видрали 20 копь, а 30 копь еще имѣють драть, копу по 15 к., которымъ дано въ задатокъ 1 р. 50 к. да хлѣба четверту, соли безмѣнь, сала безмѣнь, два безмѣна крупъ» (26); «За рибу дано 35 к., ремесникамъ 6 к., Козлу на дорогу 6 к., на перевозъ 2 к.» (42).

Інші аналізовані лексеми позначають осіб за конкретним родом діяльності:

1) назви осіб, які пов'язані з медициною: «Мнѣ зубъ болячий вириваль штапъ-лѣкаръ Петръ Івановичъ» (ДНХ¹², 4); «Взяты у доктора лекарства для себе и для хлопця» (27); «лекаръ» (56); «лѣкаръ» (73);

2) назви осіб, які пов'язані з косметично-лікувальною діяльністю: «Цилпорнику за кровоупущение 20 копѣекъ» (ДНХ, 12); «Цирулику за голена 4 коп.» (41); «Пуцаль цилпорикъ кровь мнѣ банками, которому даны 40 к.» (276). Щоденникові записи М. Ханенка слугують яскравим прикладом того, що цирульники володіли компетентностями і в галузі надання косметично-гігієнічних процедур, і в галузі медицини. Г. Дидик-Меуш зауважує, що «у давнину вони були широкими спеціалістами медичної галузі, а перукарське ремесло здобували паралельно з лікарським. І коли учених лікарів можна було порахувати на пальцях руки, а їхні послуги були доступні тільки заможним, то люди користувалися переважно послугами цирульників-хірургів»¹³;

3) назви осіб, які шиють взуття: «За 4 габелки постолки 1 р., за подошви 16 копѣекъ, на разніе покупки въ Погаръ копѣекъ 20, шевцю Мойсею дано 60 копѣекъ на шкуру» (11); «шевцю ad rationem 20 к.» (24);

4) назви осіб, які обробляють дерево і виготовляють вироби з нього: «Посланъ листъ чрезъ Скоробогатого, жителя погарского, до Мартина Лирского, чтобы онъ подрядилъ тесель баню и комору строити» (ДНХ, 9); «Отправлены плотники, присланные отъ пана Скоропадского для осмотра будинковъ пана Федора Ширая, и чрезъ нихъ же дано отвѣтное письмо» (101); «Писаль зъ Ярцова къ Івану Борознѣ въ Медведовъ о снѣцару Никитѣ» (141); «Івану теслѣ (плотнику) на его нужды въ щотъ за роботу данъ 1 р.» (Там само); «Были у мене панѣкадилщикъ Никита Ивановъ и столяръ, зъ которыми договорилъ зъ панѣкадилщикомъ о вилитю бляхъ на шоры, а зъ столяремъ на роботу 7 дверей до нового будинку» (144);

5) назви осіб, які пов'язані з торгівлею: «Одъ шинкаря чаусовского Ноздри отобралъ денегъ рублей 19 и ему въ оныхъ до паракунку даль росписку» (100); «Послѣ полдня былъ у мене купецъ іноземець Стефенсонъ» (284);

6) назви осіб, які пов'язані з малярством: «Василу маляру, которій робиль коло грамоты, да и обѣщаль портретъ государыни, за роботу 1 р.» (94);

7) назви осіб, які виготовляють ювелірні вироби: «Золотарю» (25); «Сегожъ числа дано срѣбро Антону золотарю на роблене килѣха (чаши) вѣсомъ 21 лоть и 3 золотника» (107);

8) назви осіб, які обробляють метали та виготовляють вироби з них: «ковалямъ на крушъ 10 к.» (41); «кузнецу» (55);

¹² У наступних численних ілюстраціях з одного і того ж джерела (ДНХ) у круглих дужках подано тільки сторінку з пам'ятки, звідки взято цитату.

¹³ Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. С. 89.

- 9) назви осіб, які пов'язані з чеканенням: «чеканщику» (35);
- 10) назви осіб, які доглядають за кіньми: «подводніка» (12); «конюшого» (22);
- 11) назви осіб, які пов'язані з перевезеннями: «Перевознікамъ 6 копѣекъ» (15); «машталѣру» (22); «За перевезеніе бутирю, извощикамъ и перевозчикамъ 38 к.» (47); «Гребцямъ» (48);
- 12) назви осіб, які виготовляють вози, сани: «стелмаху» (12);
- 13) назви осіб, які виготовляють зброю: «шабелника» (16);
- 14) назви осіб, які склять вікна: «шклярамъ» (25);
- 15) назви осіб, які виготовляють спиртні напої: «пивовару» (28);
- 16) назви осіб, які виготовляють бочки: «бондару» (29);
- 17) назви осіб, які ріжуть тварин: «рѣзникъ» (29);
- 18) назви осіб, які шиють вироби з тканини: «швачки» (28); «за шнурокъ и нитки Іванцю до кунтуша 16 к., кравцю Карноуху 38 к.» (41); «кравцамъ» (29); «кравцямъ» (40);
- 19) назви осіб, які готують страви: «кухару» (29); «стряпчимъ» (81);
- 20) назви осіб, які пов'язані з фарбуванням: «фарбилницѣ 20 к.» (41);
- 21) назви осіб-видавців: «інтроліогатору (переплетчику)» (40);
- 22) назви осіб, які виготовляють свічки: «свѣчарцѣ» (42); «воскового майстера» (85);
- 23) назви осіб, які пов'язані із квітникарством: «огородникъ» (59);
- 24) назви осіб, які виготовляють головні убори: «шاپочнику» (43);
- 25) назви осіб, які пов'язані з музикою: «Публикація по всѣмъ Пітербурхѣ черезъ лѣтаврщикомъ и трубачей о имѣючомъ бытъ погребеніи» (2); «барабанщикамъ» (19); «гобоистамъ» (43); «бандористъ» (53); «трубачи, литаврами» (Там само); «музыкантамъ» (237);
- 26) назви осіб, які пов'язані з доставкою кореспонденції: «куріеромъ» (ДНХ, 44); «почтаръ» (97); «почтаровъ» (ДНХ-1, 181);
- 27) назви осіб, які пов'язані з перекладом текстів: «переводчика» (ДНХ, 45); «транслятори» (61);
- 28) назви осіб, які пов'язані з освітою: «ректор» (13); «студенту» (Там само); «учителю» (68);
- 29) назви осіб, які пов'язані з написанням/переписуванням документів: «писарь» (61); «копіистъ» (63); «писцу» (79);
- 30) назви осіб, які пов'язані із пранням білизни: «портомой» (76); «праццѣ» (84);
- 31) назви осіб, які виготовляють мотузки: «линнику» (11);
- 32) назви осіб, які пов'язані з управлінням господарством: «Обѣдали у мене намѣстникъ и економъ никольскіе» (15);
- 33) назви осіб, які пов'язані з охоронною діяльністю: «Посланъ сторожъ въ Андрѣйковичи по сѣно для свезеня оногъ въ Стародубъ» (39);

34) назви осіб, пов'язані з фармацевтикою: «Провожаль насъ аптекаръ Гелтеръ» (14);

35) назви осіб, які пов'язані з діловодством: «секретаремъ» (20); «канцеляристовъ» (48); «подканцеляриста» (56);

36) назви осіб, які пов'язані з геодезією: «туть встрѣтились два геодезисти, изъ адмиралтейства на Воронежъ посланные» (46);

37) назви осіб, які пов'язані з корабельною справою: «быль прежде корабельного мастера Шкляева» (48).

Частина *nomina agentis* поступово онімізувалася – стала прізвищевими назвами, що дає змогу завдяки останнім поповнити аналізовану групу новими лексемами: «Степану Римару за роботу коло старой кулбаки, и до новой за послиска и что паправоваль де що золот. 1, а шаговъ 5» (ДНХ, 25); пор.: *римар* 'майстер, який виготовляє ремінну зброю' (СУМ VIII, 535)¹⁴; «У Савки Кожемяки взята шкура яловичая въ 8-ми гривнахъ» (ДНХ, 29) – *кожум'яка* 'майстер, що виробляє сирицю; мнець' (СУМ IV, 208) та ін.

Наведений матеріал презентує назви осіб (чоловіків та жінок) за родом діяльності. Словотвірний аналіз засвідчує, що більшість назв утворена суфіксальним способом; продуктивні суфікси *-ар* (*лікаръ, столяръ, сніцаръ, золотаръ, бондаръ* та ін.), *-ник* (*ремісникъ, цилюрникъ, шабельникъ, подводникъ, линникъ, огородникъ* та ін.). Частина номенів на позначення жінок утворена від номенів на позначення чоловіків (*свічкарка, фарбилниця*), почасти зазнаючи змін у семантиці (*шивачка* 'фахівець із пошиття одягу' замість очікуваного 'фахівець із пошиття взуття'). У синонімічні відношення вступають питомі і запозичені лексеми (*лікаръ – докторъ, машталіръ – извоцикъ, переводчикъ – трансляторъ, столяръ – сніцаръ – тесля – плотникъ, інтроліогаторъ – переплетчикъ*), одно- і двослівна номінації (*свічкарь – восковий майстеръ*).

Військова лексика. Корпус військової лексики є стійкою системою, в якій слова об'єднані значенням 'належність до війська, до збройних сил'. Тематична група військової лексики об'єднує лексико-семантичні підгрупи – окремі галузі військової сфери. Досліджуваний матеріал дає підстави виокремити підгрупи найменувань озброєння, військово-морську лексику, найменування осіб із військовим званням чи на військовій посаді, військову побутову лексику, дієслівну військову лексику.

Тематична група військових назв, зафіксованих у «Щоденнику», об'єднує п'ять підгруп.

I. Морська військова лексика складається з таких мікрогруп:

1) назви кораблів та засобів пересування по воді – *фрегат, шлюпка, галіот*: «По полдни въ 4-мъ часу спущень въ адмиралтействѣ корабль или фрегатъ, названный Вагенмейстеръ, въ 46 пушокъ» (ДНХ, 55); «Писано писмо къ сину въ Киль, подъ № 11, чрезъ іеромонаха Невского монастыря Іосифа, отправляющогося на фрегатъ,

¹⁴ Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

називаємось Москва, на которомъ и принць Августъ отъедеть» (316); «ажь до полудня и плили доброю погодою, а по полудню почаль утихати вѣтеръ, въ якое время минулисмо одно судно, шлюпку государеву» (ДНХ-1, 180); «еще зась и другое судно морское, т.е. далѣ моремъ отъ береговъ ишло, зовемое галиотъ» (Там само);

2) загальні назви кораблів, військових та ластових суден – *корабль, судно*: «Сегожь числа [...] изволила въ адмиралитействѣ заложить корабль въ сто пушокъ» (ДНХ, 47); «Енераль адмираль и Петръ Андріевичъ взойшли на судна и, когда прїѣздилъ адмараль противъ якового судна, зъ каждого стрѣляно и пань Тарновскій взойшоль на ластовое судно» (ДНХ-1, 187);

3) назв військового флоту, груп кораблів: «Полковникъ Чернцовъ на флотѣ къ Аграханской заливѣ прїйшовшій зъ капитаномъ морскимъ Никитою Петровичемъ Велбое былъ въ транжаментѣ на службѣ Божой» (ДНХ-1, 179);

4) назви місця стоянки та ремонту кораблів – *верф, гавань*: «съ нами жь обѣдалъ асессоръ партикулярной верфи Максимъ Івановичъ Карамішевъ» (ДНХ, 285); «немалый пожаръ былъ, казармы партикулярной верфи погорѣли» (315); «по обѣдѣ ездили въ галерную гавань» (383);

5) назви осіб, які пов'язані з мореплавством:

а) назви осіб командного складу: «Полковникъ Чернцовъ на флотѣ къ Аграханской заливѣ прїйшовшій зъ капитаномъ морскимъ Никитою Петровичемъ Велбое былъ въ транжаментѣ на службѣ Божой» (ДНХ-1, 179); «Главный всей арміи и флоту коммендоръ, енераль адмираль Федоръ Матвѣевичъ Апраксинъ» (187); «онимъ-же орденомъ жаловаль 9-ть персонъ кавалерами, въ томъ числѣ и царевича грузинского, генерала маіора Георгія, контръ-адмирала Воина Яковлевича Корсакова» (ДНХ, 351);

б) назви осіб за посадою на флоті: «матроси, лоцмани, которіе управуютъ паросами и прочіимъ, а що командуютъ судномъ къ людемъ, тотъ зовется мѣчманъ, що править рулу, той есть также лоцманъ, албо кормшить» (ДНХ-1, 181–182);

в) назви осіб, які служать на флоті або мають стосунок до флоту: «корабельного майстера Шкляева» (ДНХ, 48); «еще зась и другое судно морское, т.е. далѣ моремъ отъ береговъ ишло, зовемое галиотъ, на которомъ первенствующимъ былъ Филиппъ Петровичъ Палчиковъ подмастерій корабельный да Іванъ Даниловичъ хочеть (кочотъ) паросный, и Тихонъ Ігнатъевичъ Блоковъ майстери» (ДНХ-1, 180);

б) назви елементів оснащення корабля, його частин. М. Ханенко докладно описує будову корабля. Фіксуємо лексеми цієї мікрогрупи в такому фрагменті про якорі: «Два якори, одинъ большій два зубный зъ колодою, зовомою штокъ, другій меншій дрекъ у обоихъ канати, т.е. лини, на которихъ оніе пускаются въ воду, зовуть кабалковіе, да два дерева, якіе уставичне плавають на водѣ и показуютъ, гдѣ якорь въ водѣ лежитъ, зовутся буи, а веровка, на якихъ они падають на воду, буйребъ [...]» (ДНХ-1, 181–182);

7) назви установ військово-морського флоту: «Сегожь числа [...] изволила въ адмиралитействѣ заложить корабль въ сто пушокъ» (ДНХ, 47);

8) назви вітрів: «Вѣтри на мори принципалнѣйшіи суть чтири, полуночный зовется нордь, востодный вестъ, полуденный зундь, западный вестъ (ДНХ-1, 182), та ін.

II. Підгрупа назв озброєння складається з таких мікрогруп:

1) назви індивідуальної вогнепальної зброї: «Гіежъ горскіе татаре великую охоту мають до оружя, а именно янчарки все зъ сребрними пасками держать, роги єдни, а другіе ладовницѣ роговіе зъ ладунками такими, що тилко порохъ зъ нихъ висипається, носять (ДНХ-1, 178). *Янчарка*, за даними словника П. Білецького-Носенка, – це гвинтівка (Біл.-Нос., 64)¹⁵;

2) назви обладунків: «прочіе въ панцерахъ зъ мисюрками и карвашами при сагайдакахъ» (ДНХ-1, 177); «даровала [...] адмиралу и Петру Андреевичу по панцеру и по парѣ опеленбасовъ сръбрнихъ» (183). За даними «Словника української мови» П. Білецького-Носенка, *панцир* – ‘кольчуга, складена зі сталевих кілець для захисту воїна від холодної зброї, стріл, ударів шаблями та ін.’ (Біл.-Нос., 271);

3) назви групової зброї. На позначення вогнепальної зброї спочатку послуговувалися номеном *пушка* (XIV–XVI ст.); цю лексему активно використовує М. Ханенко: «въ 8 часу пополночи дано на slave новому імператору зъ 105 пушекъ» (ДНХ, 2); «когда водосвятіе окончалось, то по учиненню ракетою сигналу випалено въ крѣпости и въ адмиралтействѣ зъ 41 пушки, а послѣ на ліоду зъ 21 пушки поставленыхъ палено-жъ, а потомъ полки бѣглымъ огнемъ и знову зъ тихъ-же пушокъ, а послѣ полки, тако-жъ и третій разъ зъ оныхъ же пушокъ и полки випалили» (90). Однак у XVII ст. із тим же загальним значенням використовували полонізм *дело* (стпол. *dzialo*) і запозичене з італійської мови *гармата*. Очевидно, у I половині XVIII ст. мода на італійську мову була меншою, аніж, наприклад, на французьку чи німецьку, з одного боку, з іншого – номен *гармата* «прижився» в польській мові, звідки його в такій формі запозичила українська народнорозмовна мова. Звертає на себе увагу використання і запозиченої з французької мови через польське посередництво лексеми *мортира*: «Потомъ обѣдали у полковника, и при многократной зъ мартировъ и мелкого ружья палбѣ, гуляли до позна въ ночь» (141), що в сучасній українській мові перебуває в пасивному фонді (її подають із ремаркою «застаріле») (СУМ IV, 802). Очевидним є факт незавершеної адаптації цього номена в російській мові, оскільки чужинець, яким був М. Ханенко, записав її відповідно до почутого. Проте в тексті виявляємо й інші варіанти: «По службѣ Божой было водосвятіе при криницѣ, а по окончаніи палба производилась зъ можчирей» (ДНХ, 502), «князь забавился ажъ довѣчера при стрѣлянню зъ гармать, и мождрировъ» (ДНХ-1, 164). Це спонукає звернутися до старопольської мови задля об’єктивних висновків. За даними «Słownika polszczyzny XVI wieku», іменник *moździerz* у різних графіко-фонетичних варіантах був активно вживаним уже в XVI ст.¹⁶ Форму *можчирь* фіксують «Матеріали до Словника української писемної та книжної української мови XV–

15 Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 424 с. (далі в тексті – Біл.-Нос.).

16 Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo PAN, 1984. T. XV. S. 131–132.

XVIII ст.» Є. Тимченка, ілюструючи її функціонування в українській мові прикладом саме зі «Щоденника»¹⁷. Про пізнє входження до лексику української мови номена *мортира* свідчить і «Словник української мови» П. Білецького-Носенка, який кодифікує вживання в українській мові I половини XIX ст. графіко-фонетичних варіантів *можцирь* (*мужцирь*) ‘мортира’ (Біл.-Нос., 227) і *муцирь* ‘тс.’ із вказівкою на польське джерело (Біл.-Нос., 232).

М. Ханенко як людина, тісно пов’язана з військовою сферою, не міг не послуговуватися і номеном *гармата*. Квантитативна статистика засвідчує домінування номена *пушка*, проте лексему *гармата* генеральний хорунжий теж використовує з початковим [г] чи без нього: «князь забавилася аж довѣчера при стрѣлянню зъ гарматъ» (ДНХ-1, 164); «наверху зась всѣхъ будинковъ замокъ мурованный же, въ которомъ и арматъ килко десять штукъ найдуется» (183); «а по молебнѣ випалено зъ 31 штуки арматъ» (186). Лексема *гармата*, витіснивши синонімічні найменування, стала носієм видового значення ‘артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя з положою траєкторією’ (СУМ II, 32);

4) назви боєприпасів: «прочихъ шлюпокъ, якіе были наладовани запасами харчевими, и аммуницією, арматами, кулями, порохомъ, бомбами» (ДНХ-1, 179); «теды повторе випалено зъ пушки кулею» (181);

5) загальні назви зброї. У тексті «Щоденника» часто вживаним є номен *ружьє* ‘будь-яка зброя’: «прибыль и полковникъ ко мнѣ, то отдана ему честь отъ всего полку поднятїемъ ружья на карауль и зъ музикою» (ДНХ, 141). Атрибутивні кваліфікатори дають змогу зорієнтуватися, про який вид зброї йдеться: «на остатокъ изъ мелкаго ружья козаки одинъ залпъ випалили» (141); «Послѣ водосвятїя-же пушечная изъ крѣпости и изъ адміралітейства одинажды, а изъ пушекъ полковыхъ и изъ мѣлкого ружья троекратно палба была» (296); «При погребенїи-же команда отъ измайловскаго полку салдатъ три залпы зъ дробнаго ружья выпалила» (344).

III. Підгрупа назв осіб за військовим званням чи військовою посадою складається з таких мікрогруп:

1) назви осіб із військовим званням (часто є вказівка на рід військ): «Обѣдали у мене меклембургскаго корпуса пѣхотный маїоръ Лепель и отъ кавалерїи капитанъ Цибеть» (ДНХ, 125); «Быль у оберъ штеръ крикзъ комиссара Панина и ему-жъ вручилъ листъ гетманскїй и указъ зъ главнога военнаго комиссарїату» (ДНХ-1, 171); «ѣдучихъ насъ встрѣтилъ на дорозѣ господинъ полковникъ бригадиръ отъ кавалерїи Яковъ Сергѣевичъ Шамардинъ» (186); «Въ наметной церквѣ, въ томъ же городку розбитой, былъ молебенъ, куда государь, государыня, адміралъ и другїе насъ енерали зѣхавшисъ поздравляли» (Там само); «Въ вечеру были у насъ въ кварталѣ князь Александръ Борисовичъ Куракинъ, оберъ-штапмейстеръ, и Александръ Ивановичъ Головинъ, генераль-інтендантъ отъ адміралтейства» (263); «Машкарадъ былъ у оберъ-маршала Шепелева» (266); «по отправленномъ набоженствѣ трактовани были обѣдомъ гвардїи преображенско-

¹⁷ Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до вид.: В. Німчук, Г. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2003. Кн. 1. С. 434.

го полку штабу и оберъ офъцери ради праздника Преображенія Господня» (321–322). Засвідчено низку назв звань, що характеризують специфіку військового устрою козацького війська: «Рано былъ у господина генерала Нарышкина и вручилъ его превосходительству грамоты 2, о томъ же, что и гетману» (97); «Пань Екимовичъ, асаулъ полковий стародубовскій, пожегнался, въ походы отходя» (126); «Полковнику черезъ Якова цилорика позыченъ Военный Уставъ» (127)¹⁸;

2) назви осіб за належністю до певного роду військ: «туть были у капитана караулного Бориса Козмича Лебедникова, а одтоль попровадилъ насъ, и третую взявши шляпку, капитанъ-лейтенантъ Александръ Артеміевичъ Возницынъ» (58); «Сегожь числа брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ з своей команды драгунами, и пань Миргородскій зъ козаками зъ своихъ лагеровъ ночью рушили» (ДНХ-1, 184);

3) назви осіб, які пов'язані з військовою службою: «Объдали у отца Мойсея, капеляна войскового» (ДНХ, 35); «Писаны писма до ясновелможного, до пана Скоропадского, до судіи енер. пана Забълы, до пана Юркевича, до сотника воронежского П. Холодовича, да подъ 13-мъ числомъ до жены и до Стефана, такожъ до Косача писара судового и въ одинъ пакетъ включенные; подписанный на имя канцеляриста старшого войскового пана» (73); «доношеніе свое и другое куріеровъ Якима Савича Украинцова преображенского полку салдата, да Ивана Микифоровича Сенатского зъ товарищи въключилисмо, такождо прапорщика, въ Таркахъ будучого, писмо до енерала Кропотова отпустили оного» (ДНХ-1, 175–176); «Я объдалъ съ писаремъ суда генералного Ивановъ Піковцемъ у Ивана Жоравки» (ДНХ, 296); «Были у болного Танского и спрашивали его о сочиненіи духовной, которую и сочинить просиль писаря полкового Івана Янушкевича» (339). «Щоденник» засвідчує утворення назв «військових» професій від цивільних шляхом додавання до відповідного нomen атрибутивного кваліфікатора: «За переписку кошій поддячему артилерійскому 25 к.» (275); «За переписку челобитной писцу артилерійскому осадной комисарской Василю Григоріеву 20 к.» (278); «Братъ економа артилерійского Кирила Бълоровского, Иванъ, женился на дъвицѣ служебной графа Румянцова» (290) та ін.

IV. Підгрупа назв військового побуту складається з таких мікрогруп:

1) назви військових одиниць – *полкъ, рота, корпусъ, гварнізонъ*: «Отданъ именный приказъ государевъ въ полки гвардіи, чтобъ никого, кромѣ маіоровъ Іосупова и Солтикова, не слушано» (3); «Посланъ чайникъ мѣдный въ 5 фунтовъ, которій дѣланъ Карпомъ Котлярромъ, въ Глуховъ до доктора Бока, чрезъ капрала Дмитрія Минина, сына Чиркова, осмой роты капитана Неплюева полку гварнізонного глуховского» (24); «при кадетскомъ корпусѣ и въ крѣпости и по всемъ городѣ до 1-го часа по полуночи зажжены были иллюминаціи» (393); «Капитану Елисею Григорьевичу Пасинкову, глуховского гварнізону, позичены 20 р.» (406);

2) назви військових установ – *полковий судъ, военний коммисаріатъ, канцелярія*: «Объявленъ писаремъ суду полкового пань Стефанъ Косачъ» (33); «Быль

¹⁸ Про найменування військових звань дет. див.: Денисюк В. Субстантивати як результат когніції людини (на матеріалі «Щоденника» генерального хорунжого Миколи Ханенка)... С. 165–236.

у оберъ штеръ крикъзъ комиссара Панина и ему-жь вручилъ листъ гетманскій и указъ зъ главного военного комиссариату» (ДНХ-1, 171); «При оныхъ салахъ бывшего пристава съ слободы Злинки Матвія и пашпортъ, у него бывший зъ губернской смоленской канцелярії, квитъ индукторскій, и карту сотника случайнаго пропускную при моемъ извѣстїи въ полковую стародубовскую канцелярію отправилъ» (193) та ін.;

3) назви військових документів: «прибыль зъ Глухова панъ прапорщикъ зъ печатными указами его императорскаго величества о наслѣдствїи и зъ формами присягъ, такожъ и зъ унѣверсаломъ рейментарскимъ» (ДНХ, 33–34); «Въ сенатѣ былъ съ Гудовичемъ призыванъ за табель о рангахъ» (265); «вручены отъ насъ 2 копии грамотъ гетману Хмелницкому на права и волности, другой – шляхтѣ малороссійской [...]; тако-жь копія прошенія нашего о бытїи въ Батуричѣ резиденціи [...], и меморіалу здесь, въ Москвѣ, о дѣлахъ малороссійскихъ графу Розумовскому сообщенного; такожъ списокъ пактъ гадяцкихъ» (457); «Ездили рано до графа Кирила Григоріевича Розумовского и презентовали ему 3 книги: двѣ Статута литовского по руску и по полску печатные, третью – Статуты коронные, да трактатъ зъ Полщею 1686 году учиненный, которимъ уступлена полякамъ тогочная Украина» (462) та ін.;

4) назви *війни* як явища: «Первій съ объявленіемъ войны, ежели войско посланное къ Терку не будетъ возвращено» (ДНХ-1, 190–191); *битв*: «Былъ въ транжаментѣ въ наметной церквѣ молебень благодарственный въ воспоминаніе баталїи и полученной надъ шведомъ подъ Лѣснимъ викторїи» (186); *родів військ*: «В семь походѣ которіе енерали и брегадири отъ кавалерїи и инфантерїи были, тихъ имена слѣдуютъ ниже сего» (187); «Генералу графу Чернишову отправовалось съ надлежащою, по его достоинству, церемонїею погребенїе и провождено тѣло пятма баталїонами отъ пѣхоты и кирасировъ до Невского монастыря» (ДНХ, 252) та ін.;

5) назва способу шикунання – *лава*: «брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ зъ своей команды драгунами, и панъ Миргородскій зъ козаками зъ своихъ лагеровъ ночью рушили, и, увойшовши одъ стану версть съ семь, якъ ишли лавами, такъ и ночевали» (ДНХ-1, 184) та ін.;

6) назви фортифікаційних споруд – *транжаментъ*, *крѣпость* та ін.: «Рано зъ ночлегу рушивши и мало уѣхавши, попасовали потомъ прибыли до транжаменту о обѣдней годинѣ» (ДНХ-1, 178); «Вотъ судно пришло отъ Дербенѣ до тренжаменту, на которомъ привезенъ писма квартирмистръ языковъ до комменданта Маслова одъ адмирала» (179); «когда прїѣзджалъ подъ городъ адмиралъ выпалено на бляковзу зъ 3 пушокъ» (188); «по обѣдѣ ѣздилъ къ млину и на Ивановку, а оттоль возвратясь, посилалъ за разскольщиками, чрезъ фарпость зъ свинными салами пропущенными» (193); «Поданы 3 доношенїя въ судъ генералный: 1-е о Корсаку стороны крѣпостей» (ДНХ, 487) та ін.;

7) назви місць стоянок військ – *лагерь*, *станъ*: «брегадиръ Володимеръ Петровичъ Шереметевъ зъ своей команды драгунами, и панъ Миргородскій зъ

козаками зь своїх лагеровъ ночью рушили, и, увойшовши одь стану версть съ семь, якъ ишли лавами, такъ и ночевали» (ДНХ-1, 184); «Рушивши государь, и вся армія зь по Дербенъ, и, не попасуючи въ обѣдъ, натягли одь стану о 8 версть на ночь» (Там само) та ін.;

8) назви предметів військових нагород – *ординъ, медалли*: «Его превосходительство, господинъ генераль и ордина Александра Невского кавалеръ, Семень Григоріевичъ Нарішкинъ прибылъ въ Глуховъ по полднѣ» (ДНХ, 37); «даны отъ военной коллегіи двомъ яицкихъ козаковъ старшинамъ золотые о коронаціи государыни медаллы не малые для ношенья на шеи на красной лентѣ» (457); «Тамъ-же въ дворцѣ по обѣдни видѣли мы помянутую старшину яицкую съ медаллами на шиі» (457–458) та ін.;

9) назви військової символіки – *знамя, флакъ*: «при знамѣ випалено разъ изъ пушки, но понеже мы на суднѣ не знали, хто и для чого стрѣляетъ, и шли прямо къ Дербенъ, теды повторе випалено зь пушки кулею; з чого порозумѣвшись мѣчманъ судна нашего, же поднялъ флаки не хто инный, тилко самъ государь здесь, и началъ судно къ чернямъ керовати, а на другомъ суднѣ поспущено пароси» (ДНХ-1, 181).

Отже, діапазон тогочасної військової лексики генетично досить розгалужений та відображає характер міжмовних контактів. Багато слів, успадкованих із західноєвропейських мов, під час історико-етимологічних досліджень ще вимагають докладного «етимологічного маршруту». Тому локалізація мови-джерела, як і мови-посередника, конкретних шляхів і часу запозичення слова в окремих випадках може бути гіпотетичною.

Географічна лексика. Народна географічна лексика є однією з найбільш стійких груп української мови, що кодує в собі сприйняття простору в етнокультурному аспекті. Дослідження ландшафтної лексики презентовано переважно синхронним описом її функціонування в говірках за матеріалами експедицій. У діахронній україністиці є праці, присвячені описові географічної лексики писемних пам'яток різних періодів розвитку української мови. До таких досліджень, зокрема, належать «Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст.» М. Худаша¹⁹, «Українські краєвиди XVI–XVIII ст.» Г. Дидик-Меуш та О. Слободзяник²⁰, розділ «Назви місцевостей, рельєфу» П. Чучки в колективній академічній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія»²¹.

Ландшафтна лексика, зафіксована у щоденникових записах, досить різноманітна, проте набір лексем за кількістю все ж таки значно поступається сучасному складові цієї тематичної групи в українській мові. Дослідження пам'ятки

19 Худаш М. Л. Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV–XV ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. Т. 5. С. 143–158.

20 Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник. Львів, 2015. 384 с.

21 Чучка П. П. Назви місцевостей, рельєфу. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В.М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 181–186.

писемности I половини XVIII ст. дало змогу виявити номінації ландшафту, що існували в мовленні українців східнополіського регіону, а також історично українських земель (Стародубівщина), і позначали земний та водний простір, рослинні масиви.

Зауважмо, що географічні номінації у «Щоденнику» не мають при собі пояснень, можливо, ці найменування були добре відомими не тільки М. Ханенкові, а й потенційним читачам.

Серед елементів природного середовища провідну роль відіграє рельєф, оскільки саме рельєф не тільки визначає кліматичну диференціацію, а й істотно впливає на розподіл по земній поверхні ґрунтового та рослинного покриву. Назви на позначення особливостей земної поверхні в тексті пам'ятки можна об'єднати в чотири підгрупи: 1) назви нейтрального (рівнинного) рельєфу; 2) назви негативного (низинного) наземного рельєфу; 3) назви позитивного (височинного) рельєфу; 4) назви, які стосуються відношення земної поверхні до водної.

1) Назви нейтрального (рівнинного) рельєфу. До цієї групи належать лексеми: *луг* 'низина, поросла лісом' (СУМ IV, 552): «Послѣ полдня три полки салдацкіе, на лугу, подлѣ дворца лѣтного, одправовали екзерцицію» (ДНХ, 71); «потомъ былъ у князя Шаховского, который команды своей, полку конной гвардіи, два шквадроны, презентоваль [...] на лугу подлѣ лѣтного дворца» (74–75); *поле* 'безліса рівнина, рівний великий простір' (СУМ VII, 61): «Сего числа зъ лукинцями розехали поле за Ворою» (ДНХ, 116); «Рано былъ у мене п. Думитрашко, сотникъ березанскій, а по обѣдѣ проезжалъся я въ поле» (154). Зауважмо, що лексема *поле* реалізує, окрім наведеної, передусім семантику 'значна площа чи ділянка землі, спеціально відведена під що-небудь' (СУМ VII, 61); *степ* 'великий безлісий, вкритий трав'янистою рослинністю, рівнинний простір у зоні сухого клімату' (СУМ IX, 686): «Прибыли на обѣдъ до села Глотова. Одтоль вѣехавши, ночовали въ степу, одехавши 17 версть» (ДНХ, 7); «Привезено зъ степу возовъ 14 сѣна» (33); «Господинъ полковникъ далъ мнѣ два стоги сѣна, которые на степу показани чрезъ армаша» (101) та ін.

2) Найменування позитивних форм рельєфу: *гора* 'значне підвищення над навколишньою місцевістю або серед інших підвищень' (СУМ II, 124): «Шафналови будинки зъ тесаного камені, вышше всѣхъ жилищъ подъ горою, гдѣ зъ горѣ текуть води преизбытніе зъ камяня» (ДНХ-1, 176); «Гори зась тіе не всѣ ровніе, едно барзо високіе, другіе молонижшіе, а за першими горами инне превисокіе, видать на которихъ зимою и лѣтомъ лѣжать снѣги» (178). Фіксуємо і контексти, у яких номен *гора* входить до складу пропріатива: «Остапу Кочану дано на деревню для дѣланя коляски 30 к., чернцю зъ Святыхъ Горъ 1 р.» (ДНХ, 127); «повечерявши въ дворцѣ монастырскомъ на Поповой Горѣ, прибыли ночью въ Кузнеци и тамъ ночовали» (140); *могила* 'високий насип на місці давнього поховання' (СУМ IV, 772): «Сего числа зъ лукинцями розехали поле за Ворою и онымъ перегонского часть ґрунта уступлена за Могилою Дѣвкою» (ДНХ, 116).

Відношення земної поверхні до водної представлено назвами частин суші, розташованої при водних об'єктах: *берег* 'край землі, що межує з поверхнею річки, озера, моря' і 'суходіл, територія, що прилягає до річки, озера, моря' (СУМ I, 158): «війшовши на берегъ, немедля помаршировали до лагеру» (ДНХ-1, 182); *острів* 'ділянка суші, оточена з усіх боків водою' (СУМ V, 789): «Заданою намъ одъ Бога поноюсю къ Дербенѣ погодою поишли, и первіе минули островъ, зовемій Чечень» (ДНХ-1, 179–180) та ін.

Значну групу географічної лексики становлять найменування водного простору, куди входять здебільшого загальновідомі слова: 1) назви водних об'єктів – річка, озеро, ставок, море: *море* 'частина океану – великий водний простір із гірко-солонною водою, який більш-менш оточений суходолом' (СУМ IV, 802): «25 числа, когда зъ горъ великій повсталъ вѣтеръ, тое назначенное намъ судно вали на морѣ разбили» (ДНХ-1, 175); «Превеликая погода была изъ моря и наводненіе весь день» (ДНХ, 279); *озеро* 'природна або штучна заглибина, наповнена водою' (СУМ V, 653): «Посланъ приказъ до войта лѣсконозкого о взиманіи половины рыбы зъ 7 озеръ лѣсконозкихъ» (ДНХ, 473); *став* 'водоймище (у природному чи штучному заглибленні) з непроточною водою; місце розлиття річки, струмка перед загатою' (СУМ IX, 624): «Противъ сего числа ночью превеликая пришла вода на греблю нашу городискую и сего дня весь день велакая вода безперерывно на всѣ ставы ишла» (ДНХ, 198); *ріка* 'водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верхів'я до гирла' (СУМ VIII, 574): «По службахъ была процессія на рѣку и по отправленномъ водосвятіи, палено зъ 7 пушекъ, также и три сотнѣ» (ДНХ, 34); «Слушали обѣднѣ въ церкви св. Варвары, а потомъ какъ генераль, такъ и прочіе гг. великороссійскіе и малороссійскіе пошли за процессією церковною къ водосвятію на рѣку, где устроень былъ полкъ глуховского гварнѣзону и сотня глуховская и пушки поставлены» (ДНХ, 131); 2) назви частин річки: *устя* 'місце, де річка впадає в океан, море, озеро або в іншу річку; кінець нижньої течії річки' (СУМ X, 503): «Пливучи самимъ великимъ моремъ, зъ далека видѣли превисокіе усмеєвскіе и тавлинскіе гори, гдѣ и деревнѣ видать было, одъ войскъ государевихъ попаленные, далее минули устіе Усмей» (ДНХ-1, 180); *вершина* 'початок, верхів'я яру та ін.' (СУМ I, 337): «въ сихъ числехъ надъ тою жъ рѣкою в вершинѣ другой рѣчки, зовемой Аграханъ, заложенъ городокъ земляный, и названъ городъ Святаго Креста» (ДНХ-1, 185–186); 3) назва ділянок водних об'єктів за призначенням: *канал* 'наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, відводу або стоку води' (СУМ IV, 86): «Въ началѣ 9-го часа предъ полуднемъ изволила ся і. величество воспріятъ маршъ до каналу Ладожского сухимъ путемъ» (ДНХ, 68); 4) назва заток: *залива* 'діал. взагалі простір, покритий водою' (СУМ III, 183): «мы тако жъ по-

чари Українцовъ зъ товарищи, и Іванъ Михайловичъ человекъкъ Нарішкина, всѣли и пошли заливою одъ транжаменту въ которой за неспособною погодою на якорѣ ночовали» (ДНХ-1, 180); «Рано зъ заливи вѣйшли на море, але за противною погодою въ путь свой ити тилко ходили Реемъ, и ту сѣли противъ Терку, якорь бросивши, ночовати, гдѣ превеликіе волни на судно били и многіе з насъ барзо хоровали» (Там само). «Щоденник» засвідчує проникнення в українську мову з тюркських номена *колтук*. Одноразова його фіксація слугує підтвердженням «екзотичного» характеру лексеми і водночас неприйняття її лексичною системою тогочасної української мови. В «Етимологічному словнику тюркських мов» знаходимо інформацію про те, що слово було полісемантом, одне зі значень якого – ‘(внутрішній) кут; затока’²²: «Заданною намъ одъ Бога поносною къ Дербенѣ погодою пойшли, и первіе минули островъ, зовемій Чечень, потомъ и флотъ, зъ тогожъ острову поднявшійся, подъ команду помянутого капитана Вельбое будучій, оминулисмо долетъ обехали колтукъ, въ которій рѣка Сулакъ впала» (ДНХ-1, 179–180).

Для позначення різних за походженням і призначенням водних об’єктів М. Ханенко послуговується іменником *вода* із загальною семантикою, який у формі *О. в.* синкретизує значення ‘будь-який водний простір’ та ‘шлях; спосіб пересування’; наприклад: «Рано зъ Бронницы судномъ пустившись, водою прибыль въ Новгородъ въ 10-мъ часу передъ полуднемъ [...]. Зъ Новгорода, хоча и противная была погода, вѣхаль въ 1-мъ часу по полудни и съ нуждою днемъ ехали водою» (ДНХ, 46–47).

Комплекс номінацій природних явищ презентований у «Щоденнику» однією назвою. На позначення насаджень із дерев різних порід М. Ханенко використовує слово *ліс* ‘велика площа землі, заросла деревами і кущами’ (СУМ IV, 552): «Писаны писма къ сотнику лохвицкому о дѣлѣ Остапа Никитенка зъ Кошовою, до попа лучанского Федора Андріева о лѣсѣ и о томъ-же и о де-чомъ другомъ до Івана Григоровича» (205).

Поза групами перебуває лексема *урочище* ‘ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками’ (СУМ X, 483). Аналізований «Щоденник» підтверджує функціонування її зі збереженою в українській мові семантикою: «Пройшовши урочище Количи, гдѣ противъ деревнѣ Буяна вода добрая была, переправлялись чрезъ камянній мостъ на урочищи Уллучи» (ДНХ-1, 185).

Географічна лексика, зафіксована в пам’ятці, є питомою, активно вживаною, яка майже не зазнала змін семантичної структури в напрямку до сучасної української мови. Тюркізм *колтук* перебував на периферії лексичної системи української мови XVIII ст. і, відповідно, не ввійшов до нормативного сучасного українського лексикону.

Музична лексика. В українському мовознавстві є низка досліджень про формування та функціонування музичної лексики (праці О. Горбача, В. Німчука, І. Чепіги,

22 Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) / авт.: Л.С. Левитская, А.В. Дыбо, В.И. Рассадин. Москва, 2000. Т. 6. С. 51.

С. Булик-Верхола, О. Кровицької²³). Однак неможливість за один раз охопити дослідженням усі пам'ятки диктує необхідність розширити корпус текстів, що дасть змогу простежити становлення не тільки звукової форми тієї чи тієї термінолексми музичної сфери, а передусім її семантичного наповнення. Важливим у цьому аспекті видається звернення до щоденникового дискурсу, зокрема до записів М. Ханенка. Автор, як світська особа, звертає увагу й на менш важливі обставини тієї чи тієї події, лексичне оформлення яких дає матеріал дослідникам історії української мови для вивчення розвитку її лексичного складу. «Щоденник» засвідчує як розширення сфери застосування музичної термінології, так і входження до її складу запозичень.

Виписані методом суцільної вибірки лексеми об'єднано в групи за тематичним принципом:

1) назви музичних інструментів: «музыка жалобно играла и въ барабаны чрезъ сукно бито» (ДНХ, 86); «Турки ввечеру и вночь долго отправляли свои молитвы зъ музыкаю своею и бубнами ради байрама» (137); «потомъ показавъ ему жъ лѣтаври и музику полковую и сотенные знамена» (141); «на карауль гвардія въ барабаны и съ музиками отдавали честь» (367); «по обѣдни поздравляли пущечною палбою и музиками и барабанами отъ полковъ государиню» (463);

2) назви музичних колективів: «Сего числа [...] даны [...] капеллѣ пана Корсака червоній золотій» (27);

3) назви музичних професій: активно функціують синонімічні словотвірні варіанти *музикант* і *музика* 'той, хто грає на якомусь інструменті', перше з яких запозичене з латинської мови, тимчасом як збереження другого з наголосом на передостанньому складі в українській мові мотивоване польським впливом²⁴: «Публикація по всѣмъ Пітербурхѣ чрезъ лѣтаврщикова и трубачей о имѣючомъ быть погребеніи» (ДНХ, 2); «барабанщикамъ 10 коп.» (19); «Сего числа бывшимъ на квартерѣ моеї музикамъ кievскимъ даны 20 к., трубачамъ кievскимъ же 40 к.» (27); «Музиканту отданы остальныя за дворѣ купленный денги 18 р. 32 к.» (100); «Дано бандуристамъ 20 к.» (119); «Музикамъ 20 к.» (128); «Антоній музикантъ прибыль въ Глуховъ» (203); «Трубачамъ и музикантамъ даны 2 р. (237); «вечеромъ были у насъ дворцовый бандуристъ слѣпый и два скрипичісты комнатные» (266); «Музиканты придворніе были у насъ» (299); «Приходилъ звать

23 Горбач О. З історії української церковно-музичної термінології. Мюнхен, 1965. 40 с.; Німчук В.В. Лексика давньоруської мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 29–163; Чепіга І.П. Книгодрукування, мистецтво. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 456–461; Булик-Верхола С.З. Зародження наукової музичної термінології української мови в XVI–XVIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми української термінології, 2014. № 791. С. 98–101; Булик-Верхола С.З. Українська музична термінологія XVI–XVIII ст. *Мова та її функціонування. Вісник Львівського університету*: Серія філологічна, 1995. Вип. 7. С. 45–47; Булик-Верхола С.З. Формування і розвиток української музичної термінології: автореферат дисертації. Львів, 2003. 20 с.; Кровицька О. Лексика на означення понять, пов'язаних з музичним мистецтвом. *Українська історична та діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 44–51.

24 Чепіга І.П. Книгодрукування, мистецтво... С. 458.

нась кь себѣ кь завтрешнему дню на свадьбу Стефанъ Васильевъ, комнатній музикантъ» (300). Творення *potina agentis* за допомогою суфікса *-іст* (*скрипцістѣ*; нова українська мова успадкувала словотвірні варіанти *скрипач* і *скрипаль*) демонструє вироблення словотвірного нормативного варіанта. Як зауважує І. Чепіга, у досліджуваній період від питомого кореня *скрип-* «агентивна назва утворюється за допомогою суфікса *-ник*»²⁵. За спостереженнями О. Кровицької, для української музичної лексики XVI–XVII ст. два-три словотвірні варіанти були нормою²⁶. «Щоденник» засвідчує адаптаційні процеси в запозиченнях. Зокрема хитання в морфологічній репрезентації роду, позначене польськомовним впливом, спостерігаємо в іменнику *бандурист* – *бандуриста*: «Потомъ были мы оба въ дворцѣ и заходили до бандуристы слѣпго Матвѣя Ѳедорова» (340).

У тексті «Щоденника» виявлено атрибутиви-конкретизатори із вказівкою на особливості виконання – малим складом у невеликих приміщеннях. Наведені контексти засвідчують атрибутиви *дворцовый, придворный, комнатный* як синоніми. До них належить також усічена форма прикметника *камерный*, за допомогою якого утворено складний іменник: «по полудни былъ у насъ перво каморъ-музикантъ Василь Стефановъ» (ДНХ, 440).

У цій підгрупі спостерігаємо й метонімію, унаслідок якої назва музичного інструмента переходить на виконавця: «Посоль китайскій, которій зъ свитою своею ездилъ до Пітергофа и до Кронштату, возвратилъся оттуду на яхтѣ дворцовой, на которой трубачи зъ лѣтаврами играли» (53–54).

Розширює групу назв осіб за специфікою діяльності і субстантиват *півчій* – як приклад набуття лексею «світськості» унаслідок позамовних чинників: «Въ вечеру были у духовника государыни цесаревны и у пѣвчихъ» (82); «Послѣ полдни у насъ были пѣвчій Гаврило Головня съ женою» (296); «музыка вокальная и інструментальная, купно съ пѣвчими придворными, играла» (419); «по обѣдѣ долго проседѣли при музикѣ и пѣвчихъ» (437).

Поповнили цю підгрупу лексеми *кастратъ* і *басистъ*, що номінували осіб із відповідним діапазоном голосу: «До столу играла музыка зъ пѣніемъ дамъ и кастратовъ» (57); «дѣвки италіанки и кастратъ при музикѣ италіанской-же пѣли презрядно» (254); «Похоронили въ Невскомъ монастырѣ басиста дворцовой пѣвческой музыки, іеромонаха Іоасафа, вчора скоропостижно умершого» (277–278). Утворені ці номени суфіксальним способом, однак якщо для другого мотиваційною основою є різновид голосу, то для першого – операція, результатом якої є позбавлення осіб чоловічої статі здатності давати потомство задля збереження дитячого голосу. В українській мові слово *кастрат* усталилося тільки зі значенням 'той, кому видалили статеві залози', розвинувши з часом і переносне 'нікчемна особа, від якої немає користі' (СУМ IV, 115); сучасний «Словник української мови» кодифікує цю лексеми з такою ж семантикою²⁷. Історичні словники української мови не кодифікують

25 Там само. С. 459.

26 Кровицька О. Лексика на означення понять, пов'язаних з музичним мистецтвом... С. 49.

27 Словник української мови: у 20 т. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=40883&page=1291>.

цього, хоч про те, що слово було відомим українській мові II половини XVII ст., свідчать перекладні лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського²⁸.

У тексті «Щоденника» виявлено назви дії / опредмеченої дії – *музика, піниє, забава*: «Въ исходѣ-же 5-го часа по полудни [...] выпалено зъ 45 пушокъ и музыка камерная играла» (ДНХ, 67); «До столу играла камеръ музыка, и дамы спѣвали» (84); «Въ сей Рождества Господня день по всенощномъ и утренномъ пѣнни» (187); «по обыкновенію, какъ вехала оная сватба, при играни полковой стародубовской музыки, въ Городокъ и въ домъ, то начали банкетовать, что продолжалось при звычайныхъ веселныхъ забавахъ» (222); «Послѣ обѣда музыка играла по италіанску» (474). Зауважмо, що завжди «світську» семантику в тексті пам'ятки реалізують особово-родові форми дієслів *играти, співати* та відмінкові іменника *игране*; іменником «пѣнне» автор послуговується для номінування як церковного, так і світського співу.

Активно вживаним є музичний термін *опера*: «Рано и на обѣдѣ были въ дворцѣ, а по полуднѣ въ комедіалномъ домѣ на оперѣ, которая чрезъ нѣсколько годинъ въ дѣйствіяхъ продолжалась» (272); «Въ вечеру начавшаяся въ комедіалномъ домѣ опера о Сципіонѣ продолжалась до 12 часа по полудни» (284); «Въ вечеру была въ комедіалномъ домѣ опера о Титѣ» (294); «была опера въ комедіалномъ домѣ изъ гисторіи Митридата» (309); «По полдни въ комедіалномъ домѣ отправовалась опера, называемая “Пастораль”» (382).

Найбільшу частотність уживання має термін *музика*. У досліджуваному «Щоденнику» фіксуємо його як самостійну одиницю, так і у сполученні з атрибутивами, що конкретизують форму реалізації цього мистецтва, спосіб виконання та ін.: «Обѣдали Гамаліи, а послѣ обѣда Троцкій и Лука Марковичъ были, и другіе гостѣ гуляли зъ музикою» (122); «пробавили при играню музыкъ войсковой и гражданской, также при пушечной палбѣ, до позна» (237); «духовные персоны обѣдали у другихъ столовъ, при игралной италіанской музыки» (244); «Послѣ полдня былъ въ дворцѣ куртагъ, а въ вечеру публѣчная ужина при вокальной и інструментальной музыкѣ» (247); «послѣ обѣда были въ комедіалномъ домѣ на оперѣ италіанской, на которой и дѣвки италіанки и кастратъ при музыкѣ италіанской-же пѣли презрядно» (254); «по обѣдѣ вся музыка інструментальная играла» (471). Усі контексти з лексемою *музика* засвідчують експліцитну чи імпліцитну метафоризацію.

Іхтіологічна лексика. Назви риб належать до загальної групи – «лексика рибальства». В україністиці їй присвячено достатньо праць, у яких з'ясовано переважно етимологічні (В. Коломієць, Р. Міняйло²⁹) та діалектні (І. Ліпкевич³⁰,

28 Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. С. 114, 506.

29 Коломієць В.Т. Происхождение общеславянских названий рыб. Киев: Наукова думка, 1983. 159 с.; Міняйло Р. Индоевропейські праоснови в українській рибальській лексиці. *Філологічний часопис* / гол. ред.: Зелінська О.Ю. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 1 (13). С. 81–88.

30 Ліпкевич І.Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпрянщини: дисертація. Запоріжжя, 1993. 246 с.

Р. Міняйло³¹, Т. Тищенко³²) характеристики цих номенів. Попри досить докладну розробленість проблеми іхтіологічної лексики в українській мові, Р. Міняйло переконаний, що «вагомий доробок учених на ниві мовного світу рибальства потребує належного осмислення та впорядкування, адже вербальна інтерпретація залежить не лише від об'єктивної характеристики, а й від уявлень про об'єкти та явища, пов'язані з досвідом минулих поколінь»³³.

Цей факт стає очевидним тоді, коли порушити проблему функціонування іхтіологічної лексики в діячності. З'ясується, що джерельною базою слугує традиційний ілюстративний матеріал, узятий із вторинних джерел – словників або академічного видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія». З цього, отже, можемо висновувати, що чимало українських писемних пам'яток залишилися «за бортом» під час студіювання іхтіологічної лексики, що пояснює «білі плями» в неповному реєстрі таких номенів, їхніх дериватів, змін у семантичній структурі та ін.

Контексти досліджуваного «Щоденника» засвідчують активність номена *риба* 'водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою' (СУМ VIII, 526). Спостерігаємо текстово-вербальну субституцію, оскільки М. Ханенко знався на тому, яку саме рибу він придбав чи йому принесли в дарунок, але для її позначення скористався не спеціальною назвою, а загальною – *риба*. Зазвичай у контекстах реалізована «тваринна» семантика; наприклад: «На рибу, рижки и проч. 5 копѣекъ» (ДНХ, 13); «Зъ Майстрату обослано рибою и хлѣбомъ» (14); «Полковникъ позавчера обослалъ рибою» (30); «Заплачено за медь и рибу, зъ Погари привезенные, 18 к.» (41); «Пріехалъ рано до Іжори, и тутъ за рибу дано 5 к.» (47); «За рибу 8 к., за миски поливаные въ доплатку прежде данного задатку еще дано 10 к.» (116); «Привезено рыбы зъ Новгородка купленной, а зъ Клевенѣ отъ Федора Мануйловича въ даръ присланной, небольшое число» (184); «Посланъ приказъ до войта лѣсконозкого о взиманіи половины рыбы зъ 7 озеръ лѣсконозкихъ чрезъ смотрителя стану роговского Алексія Даниловского» (473) та ін., яку зрідка конкретизує атрибутивний кваліфікатор *свіжа*, наприклад: «Обослалъ насъ судія енералный г. Лисенко свѣжою рибою» (ДНХ, 209).

Частина контекстів, де генеральний хорунжий перераховує напої та продукти, засвідчує зміни в семантичній структурі лексеми *риба*, оскільки тут спостерігаємо розщеплення загальної семантики 'водяна хребетна тварина' на два значення – 'водяна хребетна тварина' і 'продукт, із якого шляхом варіння, смаження, холодіння та ін. приготують страву', наприклад: «Гостей принималъ у

31 Міняйло Р.В. Особливості суфіксального творення назв риб в українських говірках. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг: Вид-во КДПУ, 2011. Вип. 6. С. 349–357.

32 Тищенко Т. Номінація риб у говірках Східного Поділля. *Мовознавчий вісник: збірник наукових праць / відп. ред. Г.І. Мартинова*. Черкаси, 2010. Вип. 10. С. 94–101.

33 Міняйло Р.В. Рибальська лексика в студіях українських науковців. *Термінологічний вісник*, 2019. Вип. 5. С. 274.

себе ради именинь, на которое припятіє розышлось за вино, за рибу и прочое, до столу купованное, 8 р.» (85); «За рибу 6 к., на зеля, перець и оливу 6 к.» (113); «Обослалъ насъ Тройцы-Сергіева монастыря келарь отецъ Феофанъ Чарнуцкій, чрезъ племѣнника своего, канцеляристу войскового, Прокопа Чарнуцко-го хлѣбомъ, медомъ, пивомъ, мясомъ и рибою» (415) та ін.

Зрідка контекстуальне оточення дає змогу припустити, що номен *риба* функціює зі значенням ‘страва, приготовлена з риби’: «Былъ у мене рано Слоуцкій зъ хлѣбомъ, рибою и питьемъ и у мене-жь обѣдалъ» (166), хоч, звісно, рибу могли приготувати вже й після приходу.

Звертає на себе увагу використання номенів на позначення конкретних видів риби: вони функціують або самостійно, або в сполученні з лексемою *риба*, що створює надлишковість, оскільки маємо дублювання інформації, коли семантична структура найменування конкретної риби включає в себе й загальне значення цього роду. Проте для української мови досліджуваного періоду це було звичним і нормативним, особливо для текстів ділового стилю, де традиційно для передачі датування послугоувалися конструкцією з гіперо-гіпонімічними відношеннями, як-от: *мѣсяця декабрия* та ін. Часто трапляються квантитативні (зумовлено веденням обліку фінансів) та зрідка – квалітативні конкретизатори, що вказують на спосіб приготування (*вялая*) чи стан (*свіжий, живая*) риби. Такі контексти дають інформацію про розвинений рибний промисел на північних українських землях, зокрема на Східному Поліссі, а також засвідчують, які види риби водилися у водоймах у I половині XVIII ст. і як їх називали – *білизна, вюнь, ляць, сомъ, карась, коропъ, окунь, ирка, язинъ* та ін.: «за два соми дано 60 копѣекъ» (ДНХ, 11); «дано житной муки полусмакъ, безмѣнь сала, безмѣнь соли, крупъ ячныхъ два безмѣна, риби вялой чотири лящи» (23); «За сѣмъ щукъ рибы 55 к.» (30); «подданные пана сотника полкового дарили насъ рыбою и вюнами» (34); «Маляру, который отдѣлалъ шафу совѣмъ уже, дано доплатки 80 к., Евтушку кравцю на шовкъ 4 к., за щуки и окунѣ рибу 22 к.» (40); «Приездилъ ко мнѣ Петко зъ женою въ Перегонь, и принесъ сома свѣжого» (112); «Енералу отнеслъ рыбы щукъ 20» (113); «Въ Новгородку за рибу карасѣ 3 к.» (114); «Писано до Стефана и одправлена на подводѣ въ Перегонь [...] рибы язиновъ 3, лящовъ 2, судаць 1» (116); «Прислано отъ одного чоловіка 2 лящи, отъ Василя Котляревича 10 лящовъ, одъ хоружого Данченка, щукъ 9» (121); «Обослалъ насъ судія енералный г. Лисенко свѣжою рибою, а п. Іванъ Гамалія трома карасями» (209); «Сего-жь числа помянутые свѣжіе и сухіе яблоки и дулѣ, соль и вялая риба, сомъ, коропъ и лящъ» (234); «Привезены зъ Лѣсконогъ 26 лящовъ, бѣлизнь 4 и одинъ сомъ» (488). Аналізовані номени презентують тогочасну українську мову; пор.: укр. *лящовъ* – рос. *лещей*, укр. *коропъ* – рос. *карпъ*.

М. Ханенко фіксує і досить рідкісні назви риби. Зокрема йдеться про лексему *білизна*, яку Є. Тимченко тлумачить як ‘назва дрібної риби різного гатунку’ та дає ремарку «збірне», наводячи єдиний приклад зі «Щоденника»³⁴. За дани-

34 Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930. Т. I. Вип. 1. С. 170.

ми «Історичного словника білоруської мови», номен *белизна* з таким значенням відомий від кінця XVII ст. (ГСБМ 1, 266). Лексему *білизна* успадкувала нова українська мова ‘рыба, *Aspius garax. (Agas)*’³⁵ (Гр. I, 64), продовжує вона функціювати як омонім у сучасній українській мові: *білизна*² (*aspius aspius*) ‘хижа прісноводна промислова риба’ (СУМ I, 181). Білоруські тлумачні словники з таким значенням лексеми *белизна* не кодифікують. Цю особливість підкреслює В. Усачова, яка фіксує деривати кореня *běl- із суфіксом -izna тільки в українській (‘назва дрібних риб різних видів’, ‘жерех’) та в польській мовах³⁶.

Засвідчує «Щоденник» М. Ханенка суфіксальний дериват кореня *яз-* – *язинь*, відсутній у реєстрах історичних словників східнослов’янських мов; пор.: *язь*¹ ‘прісноводна риба сімейства коропових’ (ГСБМ 37, 307). «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка підтверджує функціонування суфіксальних і флективних похідних кореня *яз-* у новій українській мові: *язюк, язя, язь* ‘рыба: *Leuciscus idus*’ (Гр. IV, 537). У сучасній українській мові функціює тільки фонетично адаптований іхтіономен *в’язь*² ‘прісноводна риба родини коропових’ (СУМ I, 798).

Тож щоденникові записи генерального хорунжого М. Ханенка є надійним джерелом вивчення особливостей формування лексичного складу української мови, що дає змогу простежити та удокладнити лінгвальні параметри розвитку таких малопоширених у текстах груп лексики, як іхтіологічна.

Назви напоїв. Не всі групи лексики української мови знайшли належне висвітлення в діахронній лінгвістиці. Як слушно зауважив С. Яценко, «назви напоїв – майже зовсім не вивчена група номенів староукраїнської мови». Дослідник критикує академічне видання «Історія української мови. Лексика і фразеологія» за те, що цій групі відведено всього пів сторінки, та й то проілюстровано прикладами тільки з XVIII ст.³⁷ Значимо, що назви напоїв були об’єктом діахронійних студій З. Козиревої, О. Крижко (на матеріалі козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII ст.), С. Яценка³⁸.

Засвідчені у «Щоденнику» найменування об’єднують у дві групи: 1) назви хмільних напоїв; 2) назви безалкогольних напоїв. О. Крижко, наприклад, у літописах зафіксувала такі назви хмільних напоїв: *брага, вино, водка, горілка, лікер, мед, наливка, пиво, сикер, уксус*. Вона зазначила, що більшість лексем запозичена з інших мов³⁹. Саме тому цінним видається звернення до щоденникового

35 Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б.Грінченка; репринт. вид. 1907–1909 рр. Київ, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.).

36 Усачова В. В. Славянская ихтиологическая терминология. Принципы и способы номинации. Обратный словарь. Москва: Индрик, 2003. С. 57.

37 Яценко С. Назви хмільних напоїв в українській мові XIV–XVII ст. *Українська мова*, 2009. № 2. С. 49.

38 Козырева З. Г. История названий продуктов питания и пищи в украинском языке: автореферат диссертации. Киев, 1984. 25 с.; Крижко О. А. Развитие семантики побутовой лексики украинских летописей конца XVII – начала XVIII столетия (назвы їжі, напоїв, продуктів харчування): автореферат диссертации. Київ, 1997. 17 с.; Яценко С. А. Назва продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV–XVII століть: автореферат диссертации. Київ, 2009. 22 с.

39 Крижко О. А. Развитие семантики побутовой лексики украинских летописей конца XVII – начала XVIII столетия (назвы їжі, напоїв, продуктів харчування)... С. 9.

дискурсу, прерогативою якого була не так загальна поширеність авторських нотаток, як функція особистого хронотопного, фінансового, адміністративно-ділового, комунікативного і соціально-диференційного контролю. М. Ханенко належав до тодішньої інтелектуальної еліти українського суспільства. Йому, згідно із записами, тривалий час довелося проживати в Санкт-Петербурзі, що стало однією з детермінант його «лінгвальної місії» для української мови.

Досліджувана пам'ятка дає підстави говорити про широкий арсенал напоїв, до того ж хмільні кількісно переважають. М. Ханенко занотовував не тільки загальні назви, а й диференціатори, що вказували на місце та матеріал виготовлення напою, його гатунок, колір. «Щоденник» фіксує активність деяких лексем, що свідчить про поширеність та вподобання споживачів напоїв у I половині XVIII ст. Зрозуміло, що різні алкогольні напої мали різне територіяльне поширення, причиною чого був передусім матеріал, з якого виготовляли ці напої. Це, зокрема, й визначило культурно-гастрономічні вподобання етносу, що неозброєним оком помітно й нині. Незважаючи на те, що, наприклад, лексема *вино* 'виноград' і 'вино' була відома освіченим мовцям ще киеворуської доби⁴⁰, у староукраїнський період спостерігаємо активізацію її вживання з обома значеннями⁴¹, однак, за даними писемних пам'яток, саме «алкогольна» семантика домінує. До того ж кількість вина на українських землях була невеликою, його спеціально імпортували, а тому воно залишалося дорогим алкогольним напоєм, дозволити скуштувати який могли тільки багаті люди. Звісно, правомірно говорити і про територіяльну репрезентацію лексеми *вино*, оскільки на пограниччі з державами-виноробами нею активніше послуговувалися, аніж у центрі країни. Перебування частини українських земель у складі Російської імперії, яка проводила активну зовнішньоторговельну діяльність, залучення української еліти до розвитку багатьох галузей науки і виробництва зробили свою «лексикопоповнювальну» справу: представники козацької верхівки на чужині ставали першими українцями-сомельє нових напоїв, якими щедро пригощала Північна Пальміра, відтак і реципієнтами-вербалізаторами їхніх найменувань. Це чітко простежується у вербальній репрезентації цього напою на сторінках «Щоденника», де автор послуговується як однослівною, так і двослівною номінацією, другим компонентом якої слугує ад'єктив або субстантив, що кваліфікує напій або за забарвленням, або за країною виробництва, або за сортом винограду, з якого його виготовлено; наприклад: «Обослала хлѣбомъ, виноградомъ, виномъ и орѣхами панѣ Козмина Іакимовичева и панѣ Рогоуцкій хлѣбомъ, виномъ, календаремъ на 1731 годъ» (ДНХ, 13); «его милость панѣ Петръ Кулябка обослалъ мене хлѣбомъ, виномъ, медомъ и бараномъ» (21); «Прислала мнѣ панѣ подушечку, вина и проч., а я ей послалъ подушечку-жъ, кошеліокъ, аугет и дѣтямъ стіонжечки» (40); «За вино красное и бѣлое 75 к.» (6); «Сегожь числа графъ Сава Владиславичъ обослалъ мене виномъ краснымъ и водкою» (52); «За

40 Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1893. Т. I. С. 259.

41 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст./ відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. Вип. 4. С. 66–67.

чоботи Костѣ 30 копѣекъ, вина полинкового 3 кварта 24 копѣйки» (16); «Отправлено вино фронтиніакъ въ Глуховъ при писмѣ до пана Скоропадского» (42) та ін.

Звертає на себе увагу і факт послуговування номенами *водка* і *горілка*, що є додатковим підтвердженням вербалізації одного напою в мовній картині світу двох етносів. Дослідження В. Мойсеєнка змушують задуматися про етимологічну належність слова *водка* російській мові. Автор, зокрема, доводить її одночасне західнослов'янське походження, а закріплення в різних етносів – польському та російському – демонструє різними графічними варіантами⁴². Перекодування мовної свідомості на співрозмовника засвідчують контексти, у яких М. Ханенко описує комунікативну ситуацію з представниками тогочасного російського соціуму, де вживає лексему *водка*, до того ж тільки в окремих контекстах чітко кваліфікуючи її «національність», наприклад: «Сегожь числа графъ Сава Владиславичъ обослалъ мене виномъ краснымъ и водкою» (52); «Поддячему Федору Афанасіевичу Інихову данъ 1 р. и барилко водки» (52); «Графъ Мойсей Івановичъ, графа Савы Владиславича племѣнникъ, прислалъ водки анкерокъ» (73); «за два штофа гданской водки 3 р.» (92) та ін.; та українського, де вже послуговується словом *горілка*, наприклад: «Лаврѣнь сторговаль у насъ 2 куфи горѣлки за 33 р. и далъ задатку 20 р.» (43); «Для поминокъ въ домъ того умершого священника станъ горѣлки и денегъ 1 р.» (101); «Данъ въ Случокъ на шинкъ станъ горѣлки Ісаку Мигаліонку» (113) та ін.

Традиційні для Руси напої *мед* і *пиво* теж займають свою нішу у щоденникових записях М. Ханенка: «Кушаль у пана полковника, и его милость панъ Петръ Кулябка обослалъ мене хлѣбомъ, виномъ, медомъ и бараномъ» (21); «Заплатилъ за медъ въ домъ братскій петропавловскій 70 к.» (34); «За меду 4 гарци 20 к.» (37); «Дано Василю 10 к., Алексію 4 к., на мясо 10 к., за медъ 8 к.» (там само); «Заплачено за медъ и рибу, зъ Погари привезенные, 18 к.» (40); «На мосту и въ крѣпости роздалось 10 копѣекъ, на медъ и пиво 7 к.» (13); «Пивовару за зварене пива и за хмѣль даны 30 к.» (28); «Туть въ Крестцахъ да въ Заяцовѣ на хлѣбъ, мясо и пиво 15 к.» (46); «Пошло на мясо, медъ, пиво, вино и проч. 4 р. 65 к.» (88); «На пиво и медъ 9 к.» (99); «За медъ и пиво у Івана шафара дано 96 к.» (101) та ін.

Назви деяких хмільних напоїв засвідчені спорадично, що підтверджує їхнє перебування на периферії цієї лексико-семантичної групи, як-от – *квасъ*: «туть розышлось на мясо, квасъ и проч. 14 к.» (94). Можливо, це через зміни в семантичній структурі, спричинені використанням цього продукту не стільки як напою, скільки як складника для приготування інших страв: «Рано зъ Бронницы судномъ пустившись, водою прибыльъ въ Новгородъ въ 10-мъ часу передъ полуднемъ; туть розышлось на хлѣбъ, медъ и уксусъ и проч. 35 к.» (46).

Окремі лексеми ілюструють асиміляційні процеси запозичень в українській мові, наприклад *мушкатель* і *канарсетъ*: «мушкатель: за бутелку мушкателью 30 к.» (54); «канарсетъ: За поланкирка канарсенту 6 р.» (92). Перша називає вид вина, зробленого з відповідного сорту винограду (мускат), а друга вказує на матеріал, з якого

42 Моисеенко В. *Водка*: русизм или полонизм? Историко-этимологический этюд. *Studia Slavica*, 2012. № 57 (2). С. 383–395.

виготовлено напій – цукор із тростини. Укладачі «Історичного словника білоруської мови» в реєстровому *канарь, конарь* виокремлюють два значення: 1) ‘цукор із тростини’; 2) ‘вид іспанського вина’; в ілюстративному матеріалі до другого значення подають сполучення слів: «Поклону полмисокъ кореня и фляшу вина канарь секту, которое куповали передь тымъ» (ГСБМ 15, 255–256).

Лексема *вишиніювка* – універбат складеного найменування цього напою *горілка вишневая*: «Быль рано въ коллегіи, по обѣдѣ у Інехова, и отнесены къ нему 2 бутелки вишиніювки, 1 водки» (ДНХ, 62). За спостереженням В. Горобця, у I половині XVIII ст. назва витіснила дериват чоловічого роду *вишняк*⁴³.

Назви безалкогольних напоїв репрезентовані в досліджуваній пам’ятці трьома одиницями – *чай, сік, молоко*. Зауважмо, що тільки лексема *сокъ* безпосередньо реалізує значення ‘напій, виготовлений із рідини та плодів рослин’. Атрибутивні-диференціатори дають підстави говорити про сік із берези та сік із (можливо) ягід смородини або ж граната, наприклад: «За пол-ока бѣлого соку 15 к., за сулейку чорного соку 20 к.» (ДНХ, 111). Для М. Ханенка це були звичні найменування, що не потребували додаткового коментаря. Номен *чай* у більшості уживань функціює зі значенням ‘висушене й оброблене листя рослини чаю, з якого готують ароматний напій’. Один раз цю лексему фіксуємо із синкретичним значенням: контекст засвідчує імпліцитність семи ‘ароматний напій із висушених листочків чаю’ в лексемі *чай* ‘чаювання’: «Рано прибыль въ дворець ісаевскій и тамъ послѣ чаю ездили по спорныхъ грунтахъ по-надъ Бозкою и Черемошною, тамъ же пообѣдавши отехали ко мнѣ всѣ въ Перегонь, где и ночовали» (ДНХ, 125).

Продуктом харчування тваринного походження, який, окрім приготування з нього інших продуктів, п’ють, є молоко. На цій підставі зараховуємо номен *молоко* до групи назв безалкогольних напоїв. М. Ханенко додатково вказує на головного споживача цього напою – дітей: «На молебствіє у Вознесенія 40 к., на молоко для дѣтей 3 к.» (ДНХ, 30).

У «Щоденнику» зафіксовано значну кількість назв напоїв, що функціювали в українській мові в першій половині XVIII ст. Квантитативний параметр свідчить про переважання групи назв хмільних напоїв, а структурний – однослівних номінацій над двослівними. Щоденникові записи засвідчують «лексикопоповнювальну» для української мови функцію їх автора, слугують першою фіксацією номінацій того чи того напою.

Отже, представлення навіть деяких тематичних груп лексики з тексту щоденникового дискурсу I половини XVIII ст. переконує нас у необхідності докладного дослідження «Щоденника» Миколи Ханенка, що дасть змогу дійти об’єктивних висновків про розвиток не тільки української лексики, а й української мови загалом.

43 Горобець В. Й. Продукти харчування, страви, прянощі, напої та пов’язані з ними поняття. *Історія української мови. Лексика і фразеологія* / за ред. В. М. Русанівського. Київ: Наукова думка, 1983. С. 387.

РОЗДІЛ 7. МАЄТКОВЕ ГОСПОДАРСТВО І ЙОГО НАЙМЕНУВАННЯ В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Олена СЛОБОДЗЯНИК

Важливість дослідження географічної лексики як особливої групи зумовлена насамперед здатністю таких назв відтворювати цілісну лінгвістично-географічну картину певного етносу в історичній перспективі та фіксувати її на сучасному етапі¹. Окрім цього, як доводить В. Німчук, засвідчене на письмі слово «є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові, є його документом, паспортом»; такі фіксації доводять, що явище «у відповідний час існувало, воно розвинулося не пізніше (хоч, звичайно, могло виникнути навіть на багато десятків років чи століть до цього)»².

Особливу увагу варто звернути на специфіку роботи із джерелами української мови XVI–XVIII ст. Пам'ятки, безперечно, є найважливішою підставою дослідження мови в діахронії. Проте робота з ними створює значні труднощі для історика мови³, адже йдеться про реконструкцію минулого, так званої «прихованої реальності», яка, за словами Н. Яковенко, проявляє себе лише в непрямий спосіб – у характерних для певного часу й середовища вербальних кліше⁴. Щоби виявити та пояснити географічний апелятив, доводиться постійно використовувати метод інтерпретації⁵, а також залучати діалектні записи, оскільки їх зібрано від реальних носіїв говірки – інформаторів, чого позбавлений історик мови, адже народні назви географічних об'єктів, за словами М. Толстого, «є одним з основних резервуарів для топоніміки, насамперед для мікротопоніміки, а часто на

- 1 Вивчення української географічної лексики в літературній мові та в діалектах (зокрема із залученням етимології й ономастики) має тривалу історію. Доступними для сучасних дослідників є ґрунтовні й надалі актуальні праці І. Верхратського, С. Грабця, К. Галаса, С. Рудницького, Л. Гумецької, Й. Дзендзелівського, І. Керницького, П. Чучки, В. Німчука, М. Никончука, Д. Бучка, Л. Масенко та ін.).
- 2 Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому Євангелії 1283 року». *Вісник Прикарпатського університету: Філологія (мовознавство)*. Івано-Франківськ, 2008. Вип. XIX–XX. С. 3–17.
- 3 Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник. Львів, 2018. С. 13–16.
- 4 Яковенко Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
- 5 Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст. ... С. 16.

конкретній території в конкретних діалектах посідають проміжне місце між ономастичною в широкому розумінні цього слова і номінативною (загальною) сферами мови»⁶.

Доба XVI–XVIII ст. за умов становлення товарно-грошових відносин українців визначалася маєтковим господарством. Основним способом його документації були заповіти, дарчі та уставні грамоти, де подано інформацію про майнові конфлікти, суперечки земельного чи майнового характеру поміж родичами або іншими зацікавленими особами (боржниками, кредиторами), а головним об'єктом господарської діяльності та правових відносин були землі, ґрунти.

Із-поміж назв природних об'єктів ландшафту натурогенного походження виокремлюємо підгрупу назв земельних угідь, об'єднаних семантичним компонентом 'із садибою та будинком': «имѣне, имѣние, иминиско, маєтність, осѣдлость, осѣлость, держава». Їх виявлено в пам'ятках офіційно-ділового стилю, що склали основу фундаментальних картотек «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»⁷ та «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка⁸. Пропоноване дослідження ґрунтується також на інших джерелах того періоду, опублікованих у наш час⁹.

Досліджувані пам'ятки містять реєстрацію земельних угідь і прав на них, що дає змогу простежити найбільш чисельну в них судово-адміністративну та суспільно-економічну лексику. У складі останньої історик мови І. Керницький виокремив групу «назви видів власності», куди входять слова, що означають, зокрема, об'єкти ландшафту з садибою та будинком («имѣна, кґрунтъ, осѣдлость»)¹⁰.

Именє. У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.»¹¹ та «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.»¹² девербатив «имѣне» представлений із двома значеннями; пор.: *стпол.* imienie 'маєток, маєтність,

6 Толстой Н.И. Некоторые проблемы и задачи изучения славянских географических терминов. *Местные географические термины в топонимии*. Москва, 1966. С. 17.

7 Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» / зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів (далі в тексті – КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

8 Картотека «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка / зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів (далі в тексті – КТ).

9 Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упор.: М. Крикун і О. Піддубняк. Львів: НТШ, 2008 (далі в тексті – ДБВ); Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 1991 (далі в тексті – ККПС); Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упор. С. Павленко. Київ, 2007 (далі в тексті – ДГІМ).

10 Керницький І.М. Лексика на означення населення за суспільно-економічним становищем і майново-правовими відносинами. *З історії української лексикології* / відп.ред. Д.Г. Гринчишин. Київ, 1980. С. 18–26.

11 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / голова редкол. Л.Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I. С. 437–438 (далі в тексті – СУМ¹⁴⁻¹⁵).

12 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2018. Вип. 1–17 (далі в тексті – СУМ¹⁶⁻¹⁷).

багатство¹³; *стбіл.* имѣне має 7 значень, одне із яких – ‘земля, земельна власність, земельне володіння’¹⁴.

На позначення земельного угіддя, землеволодіння чи мастку слово «имѣне» є часто вживане в пам’ятках української мови XVI–XVII ст. і має низку фонетико-графічних варіантів – «имене, именье, именье, иминье, имѣнье, имѣнье, ыимене, ыимѣне, ыимене, ыименье, ымѣнье»: «я, князь Михайло Василевич Збаражский... дал есми воитоу вѣнницькому Шюльзѣ Долбыничю имѣнье въ Бряславском повѣте» (Вінниця, 1504 АрхЮЗР 8/IV, 173)¹⁵; «Возволили есмо емѣ тѣю твержу в ымѣнье его межи тых его дву сѣль... встановити» (Берестя, 1505 Арх.Р. 51); «видело са намѣ мѣсто вамѣ зложити в ыимѣни княза... Жославского» (Львів, 1537 AS IV, 87); «кухар его млсти на има Станислав з ыимена Варкович ехал до Бородчич через имене его млсти кнѣза Костентиново Иванъ» (1560–1561 ЛЗК 101 зв.); «маю в тыхъ иминьяхъ втѣ вбаполныхъ суседовъ кривды» (Володимир, 1571 ДБВ 179); «вы... своволне почавши встѣповатиса ѡв ыимене ихъ [княжат] власные..., и тепер встѣпѣте» (Брацлав, 1585 ДБВ 367) та ін.¹⁶

Слово «имѣне» має дублети «имѣне (имене) лежачое // лежачее» та «маетность имѣнничая»: «Хто бы ѡ имене лежачое давност земскую десат лет в молчаню был не позывал... таковыи... вечне молчати масть» (1566 ВЛС 57); «мацко... зезнал доброволне иж продал лежачее имѣна кгрѣнт и дом» (Львів, 1596 Юр. 22); «Листъ правителскій,... зъ требованіемъ о присилку вѣденія маетностей имѣнничихъ» (1723 Дн. Марк. I, 46 // КТ); пор.: *стпол.* imienie stojące, imienie leżące, imienie nieruszające ‘нерухоме майно, масток, земля’ (SP¹⁶ VIII, 492).

Спорадично виявлений у текстах XVI–XVIII ст. словотвірний варіант «иминиско» дублював назву «имѣне»: «арендовали есмо пану Лву Федоровичу Черескому... иминиско церковное, дворець на коньцу села Жолобова» (Луцьк, 1595 АрхЮЗР 1/I, 462). Словотвірні варіанти «именице (именеце, именьце)» та «именце» словники тлумачать як невелике земельне угіддя, масточок (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13, 109; УК¹⁶⁻¹⁸, 144). Проте, можливо, ці назви на той час уже втратили демінутивність і функціювали як дублети назви до «имѣне»: «я за тое именице... слушную замену... отдати маю» (Володимир, 1570 АрхЮЗР 8/VI, 304); «до часу мешкати намѣ именице игнатова поступил поколь бы вѣно... даль» (1571 ЛНБ 103, 15/1с, 1855, 23); «такъже и именьца мои, въ вбороне... мети и имѣ кривдѣ делать допѣскачь не рачили» (1577

13 Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1966–1974. Т. VIII / red. tomu H. Górka. S. 488 (далі в тексті – SP¹⁶).

14 Гістарычны слоўнік беларускай мовы / гал. рэд. А.І. Жураўскі. Мінськ: Навука і тэхніка, 1982–1989. Т. 15. С. 66–69 (далі в тексті – ГСБМ).

15 Тут і далі скорочення джерел [у:] Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп.ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1994. Вип. I. С. 37–55.

16 Дет. див.: Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські красвиди XVI–XVIII століть. Слово – текст – словник. Львів: Коло, 2015. С. 144–145 (далі в тексті – УК¹⁶⁻¹⁸).

AS VI, 73); «вм̄л... сѣмѣ водлуг того записѣ... именце в том назначеное... не заплатилес» (Київ, 1617 ЦДІАК 181, 2, 129, 58 зв.); пор.: *стпол.* imieniczko ‘невеликий маєток, маєточок’ (SP¹⁶ VIII, 492).

Пам’ятки української мови XVI–XVIII ст. підтверджують, що слово «имѣне», як і інші слова цієї підгрупи, найчастіше мало при собі прикметниковий кваліфікатор для уточнення об’єкта природного ландшафту. Виділено 27 складених назв відповідно до:

- *способу отримання земель у власність*: «имѣне (именѣе) веновное» ‘земля, одержана у посаг; віно’: «пань Григореи Бутович с помочниками своими побравъши и пограбивъши, до именья своего веновного Топорищъ, в которомъ шнь теперь сам мешкаеть, штогнал и штьпровадил» (Житомир, 1583 АЖМУ 67); «имѣне (именѣе) вечистое // нерушаючое» ‘земля, одержана в довічне володіння’: «хтобы по дате тое констытѣцци кому маєтност именѣе заставное: або вечистое квалтовне штял» (Брацлав, 1590 ЛНБ 5, II 4047); «у них [жидовъ] на вѣчност не могъ ничего продати нерушаючого имѣнья» (XVII ст. Крон.Боб. 53 // КТ); «имѣне (имене) выслужоное» ‘земля, одержана за службу (перев. військову)’: «кназю Василю бѣдет видити са кривда в земли з ыменей наших штчизных и выслѣжоных и кѣпленых» (Задиби, 1531 AS III, 392); «именѣе (ымене) купленое // набытое» ‘придбана земля’: «бѣдет видити са кривда в земли з ыменей наших штчизных и выслѣжоных и кѣпленых» (Задиби, 1531 AS III, 392); «седети и на тыхъ двохъ частех именья моего так отчизного, яко набытого, ажъ до живота свого» (Луцьк, 1554 АрхЮЗР 8/III, 32); «имене спадковое // спалое // отказное» ‘успадкована земля’: «[право] на части всихъ именей моих материстых также всихъ именей спадковых в земли волынской лежачых» (Луцьк, 1577 ЛНБ 5, II 4044, 10); «именя мои спалые..., лежачие в повете Браславскомъ и Веницкомъ» (Володимир, 1571 ДБВ 179); «[сыну моему] именя отказныя, купленыя,... всѣ быти мають» (Чорторийськ, 1569 АрхЮЗР 7/I, 19);

- *власника (юридичної та фізичної особи)*: «ымене ключовое» ‘земля, яка належить до ключа – маєтку з кількох землеволодінь’: «мостовничий Лѣцкій... з ымена нашего ключового... кривды великии емѣ чинити» (Краків, 1539 AS IV, 181); «имене детиное» ‘земля, яка належить неповнолітньому власникові’: «шпекун ани брат рожонны не может именья детиного продати» (Брацлав, 1583 ДБВ 344); «имене небожчиковъское» ‘земля по смерті власника’: «пан Белостоцкий... с тое части именья небожчиковъского... нас квалтом выгнал» (1560–1561 ЛЗК 268 зв.);

- *особи, від якої землі успадковано*: «имѣне (имене) бабизное» ‘земля, успадкована по бабі; бабизна’: «[паньне Насте] завищаю на третьей части всѣхъ именей моих отчизныхъ и бабизныхъ» (1580 АрхЮЗР 8 /III, 316–317); «имѣне (именѣе) дѣдизное // дѣдинное // дѣдичное // дедичное» ‘земля, успадкована по дідові або від предків; дідизна’: «продали есмо

имѣне наше ѡтчизное и дѣдизное» (Володимир, 1533 AS III, 408); «староста Володимирский... кѣпил... в пани... Ядвиги и в ее сына... имѣне их з людьми ѡтчинное и дѣдинное... на има Долзко» (Краків, 1512 AS III, 93–94); «Исаакъ zostаль сам во всем имену отцевском дѣдичом» (XVII ст. Крон. Боб. 18 // КТ); «Иѣн Замоиский... доброволне созналь, же продал имѣна свое дедичные» (Варшава, 1600 ДБВ 760); «именье материзное // материстое» ‘земля, успадкована по матері; материзна’: «продалъ есми именье мое материзное, ничимъ никомѣ не пенное... князю Андрею» (Краків, 1538 AS IV, 137); «детем моим дви части всего имени моего материстого мает приити истыми частми своїми» (1560–1561 ЛЗК 126); «имѣне (имене) отчизное (отъчизное) // отчинное // очизное // отцевское // отцовское» ‘земля, успадкована по батькові; бѣтъкѣвщина’: «продалъ есми имене свое отъчизное на имя Теслуговъ» (Луцьк, 1505 АрхЮЗР 8/IV, 226); «по смерти ѡтца своего имене ѡтчизное держит и вживает» (1560–1561 ЛЗК 22 зв.); «кнѣзь Сокелинский... с части своеи зо всехъ именеи своих ѡчизных... заплатил шесть коп грошви» (Молодечно, 1567 ЛНБ 5, II 4043, 55); «кѣпил... в пани... Ядвиги и в ее сына имѣне их з людьми ѡтчинное и дѣдинное» (Краків, 1512 AS III, 93–94); «Исаакъ zostаль сам во всем имѣню отцевском дѣдичом» (XVII ст. Крон. Боб. 18 // КТ); «сынове мают припущены быти ко всимъ именамъ... ѡтцовскимъ которые мают службѣ земьскѣю застѣповати» (1566 ВЛС 62 зв.); пор. з аналогічними значеннями *стпол.* imienie dziedziczne, imienie macierzyste // macierzyńskie, imienie ojczyznie // ojcowskie (SP¹⁶ VIII, 492);

• *судового втручання (так чи інакше пов’язані із судочинством)*: «именье заставное» ‘земля, віддана під заставу’: «хтобы по дате тое констытѣцци кому маетност именье заставное: або вечистое квалтовне ѡтнял» (Брацлав, 1590 ЛНБ 5, II 4047, 26); «именье пенное» ‘земля, яка є предметом судової справи’: «продалъ есми именье мое материзное, ничимъ никомѣ не пенное... князю Андрею» (Краків, 1538 AS IV, 137).

Именис. Церковнослов’янізм «имѣние (имыніе, имѣніе, имѣніе, имѣніе)» загалом іменував ті ж реалії, що і проаналізоване вище слово «имѣне» (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, 437–438), проте в українській мові XVI–XVIII ст. уживався значно рідше, до того ж переважно в ділових документах та у хронікально-літописній літературі: «по моему животѣ у тое имѣніе и у тые пошлыны и у тые люди не надобѣ никому ся уступати» (Київ, 1507 АрхЮЗР 1/VI, 11); «небожчикъ тестъ мой закупилъ былъ имѣніе у князя... Заславского, отчизну его на имя Бѣлашовъ... и сходчачи сѣ того свѣта записалъ тое имѣніе... ко монастыру къ Дерманскому» (Луцьк, 1512 ПВКРДА IV-1, 31); «храмѣ ѡтказалем достоиную част имѣния моего» (Лопушна, 1598 ЦДІАЛ 201, 4, 12, 49 зв.); «Стефанъ Усъ,... так свою остатнюю волю, въ всем имѣній своем,... всѣм дѣткам своим такое спораженіе заставует» (Холм, 1648 Тест.Ст. 470); «Множайшіе полскіе велможи многия и великія на Украинѣ

ім'я і села себѣ стяжали» (XVIII ст. Вел.Сказ. 9 // КТ); «Въ мимошедшую шведскую руину ім'яніе его порабовано» (1729 Укр.-Р.Арх. IV, 4 // КТ); дет. див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 13, 117–118; УК¹⁶⁻¹⁸, 152–153.

Слово «ім'яніе» також мало синоніми-дублети – «ім'яніе лежачое» та «ім'яніе недвижимое»: «Кто колвекъ висулуживши ім'яніе лежачое сходил бы на сторону тогда волній его со всѣми его пожитками отходъ» (XVIII ст. Стат. 366 // КТ); «Недвижимыа ім'яніа суть села..., лѣсы, пола, луки,... и прочаа» (XVIII ст. Стат. 42 // КТ). А також ідентичні або схожі складені найменування: «ім'яніе выслуженное» (XVIII ст. б.дж. // КТ); «ім'яніе дѣдизное» (XVIII ст. Стат. 40 // КТ); «ім'яніе дѣдичное» (1420 АЗР I, 39 // КТ); «ім'яніе дѣдичое» (Батурин, 1699 ДГІМ 344); «ім'яніе купленное» (XVIII ст. б.дж. // КТ); «ім'яніе отчистое» (XVIII ст. б.дж. // КТ); детально див.: УК¹⁶⁻¹⁸, 152–154.

Назви «ім'яне» та «ім'яніе» не закріпилися в лексиконі сучасної української літературної мови та в діалектах, їх замінили назви *майно* та *маєток*¹⁷.

Маєтність. Старослов'янське «маєтність» (калька з *пол.* *majątek* від похідної основи *исл.* *majot ‘маючий’, пов’язаної з *jьmēti ‘мати’¹⁸) часто вживається в пам’ятках української мови¹⁹. Про це, зокрема, свідчать «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» Є. Тимченка²⁰ та «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». Останній подає слово «маєтність» ‘земельне володіння маєток, маєтність’, а ілюстративний матеріал цього тезауруса доводить функціонування слова у множинній формі (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, 570); пор.: багатозначне *стбіл.* «маєтність» ‘маєток’, ‘спадщина’, ‘двір, помістя, маєток’, ‘скарб, коштовні речі, коштовності’, ‘гонор, пиха’, ‘багатство, заможність, розкіш’, ‘пристрасть, сильне почуття’, а також стійкі словосполучення «маєтність лежачая» ‘нерухоме майно’ і «маєтність рухомая» ‘рухоме майно’ (ГСБМ XVII, 219–221); *стпол.* *majętność* ‘багатство, майно, маєток’, ‘землеволодіння, земельне угіддя’, ‘володіння, право власности’ (SP¹⁶ XIII, 42–48).

Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка, а також видані

17 Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1971–1980. Т. IV. С. 593, 598 (далі в тексті – СУМ).

18 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол.ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1983. Т. III. С. 358 (далі в тексті – ЕСУМ); Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005. S. 221.

19 М. Рогаль, покликаючись на польські джерела, стверджує: «Походить слово *маєтність* із польс. *majątność* від *majątek*, яке запозичене від чеськ. *majetek*, утвореного на базі лат. *bona* ‘маєток’». Дет. див.: Рогаль М. Польська мова як джерело чеських лексичних запозичень в українських літописах кінця XVII – першої половини XVIII ст. *Мовознавство*, 1968. № 3. С. 38. Тобто чимало чеських слів (окрім назви *маєтність*, також назви *брама*, *замок*, *гонорь*, *костель*, *кляиторь*, *гербь* та багато ін.) потрапили до української мови не внаслідок безпосередніх контактів двох мов, а внаслідок «транслінгвального поширення чеських слів через польське посередництво» (Там само. С. 40).

20 Тимченко Є. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / відп. ред. В.В. Німчук. Київ, 2003. Т. I. С. 417 (далі в тексті – Тимч.).

за останні десятиліття тексти українських писемних пам'яток містять достатньо ілюстрацій функціонування багатозначного слова «маєтність» в українській мові того часу.

Часто, зокрема, трапляється аналізоване слово зі значенням 'земля (перев. із садибою та будинком); маєток, маєтність': «муж мои Дмитръ ѳзрел собе и деткам нѣшим с кривдою, якъ ѳво именах своих нѣших материстыхъ... и в ынших своих маєтностяхъ всталыхъ по небожчицы матце нѣѣи» (1560–1561 ЛЗК 123 зв.); «продал есми маєтност свою, на мене правомъ прыроожным спалую, имена свои штчизные, ѳ воєводстве Браславскомъ лежачые» (Краків, 1595 ДБВ 616); «антецессоров нашихъ подтверждательной на маєтности и добра мѣл [пань Иван Лисенко] унѣверсалы» (Батурин, 1688 ДГІМ 68); «мѣючи по небожчику родичу своему в посессию ему поданние и унѣверсаломъ антецессора нашего стверженѣние маєтности, то естъ села Осмаки и Дягову..., з иними отчистими купленими грунтамы» (Лукомль, 1709 ДГІМ 345) та ін. Виявлено також дублетну назву «маєтність лежачая» 'т.с.': «а маєтности, прозываемой Клещово, лежачей, з людми посполитыми на нихъ седячими, з полями, лесами, сеножатми, кгрунтами и всякими, до тихъ частей належачими здавна угодами» (Батурин, 1702 ДГІМ 85). Проте тексти пам'яток засвідчують переважно паралельне вживання в тогочасних документах антонімів «маєтність лежачая» 'землеволодіння, маєток' і «маєтність рухомая» 'майно, речі': «Каждому шляхтичу маєтністю своєю рухомою и лежачою волно водлѣ воли своеѣ шафовати и продати» (Луцьк, 1579 ДБВ 237); «усе вдписую записомъ тестаменьтомъ штъ стрья скаржочого такъ маєтність лежачую, яко тежъ и рухомую на тотъ же часъ в той же Лукаревѣце» (1635 АЖГУ 314 зв.) та ін.

Спорадично виявлено дериват «маєтностка», що, очевидно, втратив ознаки демінутива і дублював слово «маєтність»: «Ивань Терлецкий, ... стративши маєтностку свою в повете Премысльскомъ, до мене се яко повинный удалъ и пешо, ненздно приволокъ» (Луцьк, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 280). У «Матеріалах...» Є. Тимченка, проте, визначено слово «маєтностка» як 'невеликий маєток' (Тимч. I, 417); пор.: *стпол.* majętnostka та *стбіл.* маєтностка, які кваліфіковано як демінутиви (SP¹⁶ XIII, 42; ГСБМ XVII, 218–219).

Належність слова до аналізованої групи підтверджує низка традиційних термінів-словосполучень, у яких прикметниковий кваліфікатор уточнює об'єкт природного ландшафту відповідно до:

- *особи, від якої успадковано*: «маєтність (маєтність) дедичная (дедечная, дидичная) // прародительная» 'земля, успадкована по дідові або від предків; дідизна': «маєтність дедичная села Дроздєнь» (XVII ст. б.дж. // КТ); «Возьный //... былъ... в ключу, зас, Махъновскимъ лежачимъ, в маєтності дедечной» (Житомир, 1650 ДМВН 214–215); «естъ слушнымъ в той справе, кгда в подданыѣ свое власныѣ дедичныѣ, маєтности своѣи

дидичное збеглыє, чинит» (Вінниця, 1605 ДБВ 998); «пан Иосиф Юревич Борозна записаль в маетности своей власной прародительной в полку Стародубском... лежачой, Клещово прозываемой, четвертую част з людми, на ней живучими,..., з лесами, полями, кгрунтами» (Батурин, 1702 ДГІМ 85); «маетность матерняя» ‘земля, успадкована по матері; материзна’: «Вси..., которіи маетности, или грунта, отеческіе, матерніе,... имѣють,... государеву воинскую службу отправлять должны» (XVIII ст. Права 61 // КТ); «маетность отчизная // отеческая» ‘земля, успадкована по батькові; ба́тьківщина’: «Роздѣлити потомком потреба штчизную маетность, яко кгрунты свои» (XVII ст. б.дж. // КТ); «Вси..., которіи маетности, или грунта, отеческіе, матерніе,... имѣють,... государеву воинскую службу отправлять должны» (XVIII ст. Права 61 // КТ);

• *власника*: «маетность духовная» ‘земля, яка є власністю церкви або монастиря’ і «маетность свѣцкая» ‘земля, яка є власністю світських осіб’: «непохибне позволяють козакамъ своихъ власныхъ отчизныхъ и купленныхъ кгрунтов, яко свѣцкихъ, такъ и в духовныхъ маетностяхъ лежачихъ свободно заживати» (Батурин, 1690²¹).

Українські словники XIX – початку XX ст. реєструють *маетность* ‘нерухоме майно’, ‘будь-який великий маєток, маєтність’, (у мн.) ‘села, хутори’²²; *маетність* ‘маєток, помістя, майно’²³. Сучасне слово *маетність* ‘речі, які комусь належать на правах власності’ – рідко вживане, а зі значенням ‘земельне володіння поміщика, найчастіше із садибою та будинком’ – застаріле (СУМ IV, 593).

Осідлость. Назва «осѣдлость» має в основі *псл.* *sědēti, sěsti (←*sěditi), причому «початкове ненаголошене *se- перейшло перед наступним складом із голосним в *si- (си-)» (ЕСУМ V, 227).

Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка містять ілюстрації до слова «осѣдлость». Як свідчать пам’ятки, воно вживалося зі значенням ‘земельне угіддя (перев. із садибою та будинком); маєток, осілість’: «лешко... зезнал иж продал ролю свою... и до тыи соумы еше придали... лешкови макухови осѣдлость свою по отцю свым чверть ролѣ из боудованемъ» (Одрехова, 1611 ЦДІАЛ 37, 2, 17–18); «Яремѣ и Хведору, двѣ частѣ лѣса, хата з двором з усиею осѣдлостью и сад при хатѣ, луг у трех мѣстах, поля двѣ части, половина хаты умѣстѣ з дядьком» (Чигирин, 1688 ДГІМ 890); «пан Борозна записаль в маетности своей власной прародительной... четвертую част з людми, на ней живучими, из их оседлостями, з лесами, полями, кгрунтами, сеножатми» (Батурин, 1702 ДГІМ 85) та ін.

21 Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / упор. І. Бутич. Київ; Львів, 2002. С. 209 (далі в тексті – УІМ).

22 Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. С. 218 (далі в тексті – Біл.-Нос.).

23 Словарь української мови: у 4 т. / збір. ред. ж. «Кіевская старина»; упор. із дод. власного матеріалу Б. Грінченка. Київ, 1958. Т. II. С. 396 (далі в тексті – Гр.).

Словотвірний варіант *оседок* фіксує словник за ред. Б. Грінченка, наводячи цитату із В. Шухевича, і так тлумачить це слово: «усадыба съ хатой и хозяйственными постройками, а также, съ земельными угодьями, т.е. все недвижимое имущество хозяина – гуцула, обведенное огорожею» (Гр. III, 65). У лексиконі сучасної української мови слово *осідок* закріпилося як ‘постійне місце перебування, розташування кого-, чого-небудь; резиденція’ і є рідковживаним (СУМ V, 764).

Осілоість. Назва «осілоість» має в основі *псл. * sedlo* (<* *sěděti* ‘сидіти’); «ця лексична основа змішалася з основою *псл. *selo* ‘рілля’; пор. др. *село* ‘поле’, *чес. selo* ‘рілля’, *слн. sělo* ‘грунт’, *стсл. село* ‘поле, земля» (ЕСУМ V, 210). «Матеріали...» Є. Тимченка фіксують «оселость» ‘масток, помістя’ і «осілоість» ‘власність’ (Тимч. II, 52, 58).

Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчує використання слова «осілоість (оселость)» у мові того часу зі значенням ‘земельне угіддя (перев. із садибою та будинком); масток, осілість’ та слугувало синонімом до назви «осідлоість (оседлоість)»: «А кгда бы я... имену або оселости... не закупил... тогда дети мое... повинни жоне моей... тую суму... платит» (Бронники, 1560 АрхЮЗР 8/III, 40); «и осілоістью въ панствѣ Нашомѣ, Великомѣ Князьствѣ Литовскомѣ, а меновите въ земли Кіевской, межи князи, паны и всими обывательми земли Кіевское, где се онъ зъ молодости своее на Украинѣ выхваль, осмотрѣти умыслили есмо» (Петрків, 1565 РЕА II, 138); «от того часу каждый земянинъ у воеводстве Браславскомѣ повинни будуть с тых осілоостей своих всякое подданство полнити и правомъ ся, кому будет потреба, у воеводстве Браславскомѣ справовати» (Брацлав, 1570 АрхЮЗР 8/I, 265); «я [пан Григорей] тут в Трояновцахъ дому и шселости не маю, але нехай... пан Ворона до мене придет на Волянъ, до дому моего, тамъ... я пану Вороне з слугъ своих справедливость вчиню» (Житомир, 1584 АЖМУ 77); «Тые вси помененые имѣнья мое зо всими, яко се въ осілоостяхъ и кгрунтахъ своихъ мають... брату моему... яко властное набытье мое, даю, дарую» (Луцьк, 1607 АСД I, 232); «панъ староста Овруцкий... в держане и спокойное уживане до рукъ и владзы его милости отцу Петронию Гулевичу Воютинскому тые вышъ помененые обадва монастыри подалъ, то есть самыя церкви и з оселостями монастырскими, з... кгрунтами оселыми и неоселыми в месте Овруцкомѣ и коло миста» (Овруч, 1617 АрхЮЗР 1/VI, 449); *дет. див.: УК¹⁶⁻¹⁸, 238.*

Словник за редакцією Б. Грінченка тлумачить назву *осілість* як «осілоість», тобто помістя (Гр. IV, 67). У сучасній українській мові функціює назва (яку кваліфікують як історизм) *помістя* ‘земельне володіння поміщика’, ‘у Росії і на Україні до початку XVIII ст. – феодальна земельна власність, яка надавалася за службу у війську чи при дворі і яку, на відміну від вотчини, не можна було заповідати, продавати тощо’. Що ж до слова

осілість, то воно позначає стан – постійне проживання на одному місці (СУМ V, 765).

Держава. Назва є суфіксальним утворенням від вербатива *держати* (псл. *dъrġati ‘тримати, володіти’) (ЕСУМ II, 39). «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» фіксує багатозначне «держава» ‘адміністративна одиниця, округ’, ‘влада, панування’, ‘самостійна держава зі своїм урядом, держава’, ‘виконання обов’язків старости, намісника, державця’ (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, 295), проте не подає окремим значенням використання цього слова стосовно землі, маєтку, земельного угіддя, тимчасом як у інших спільнокореневих словах подано таку вказівку; пор.: «державця» ‘(у Польському королівстві помічник старости, що завідував королівськими маєтками; у литовсько-руській державі намісник, що управляв властю) державець’, «держаніє» ‘землеволодіння, віддане в тимчасове завідування’. «Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка фіксує одне зі значень слова «держава» як ‘маєтність, посілість, маєток земельний’, яке послідовно можна виявити в українських пам’ятках від XV ст., а також «держанье» ‘маєтність, посілість’²⁴; пор.: «держава» ‘помістя, маєток, землеволодіння’ (Тимч.² II, 205).

Слово «держава» було багатозначним (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 236–237). Зі значенням ‘землеволодіння, земельне угіддя (перев. із правом довічної власности); маєток’ воно активно вживалося в українській мові досліджуваного періоду: «намысливѣшися зась до домовъ своихъ, шли... до отъчизны своее, до державы его милости, до Межирича» (1585 АрхЮЗР 6/I, 150); «великие розницы дѣют в кгрѣнтех межы добры его королевское милости мѣстом Вѣницею а староством в.мл. з державою ѳроженого Анрѣя Хрѣслинского и малжонки его пнеи Галены Йкѣшинского села Скурынец, также добрь его кр.мл. а державы их доживотное» (Варшава, 1606 ДБВ 1013); «Мы, прето, гетман [Иоан Мазепа] варуем сим нашим потвердателним унѣверсалом..., абы нихто з старшини войсковой черни,... панѣ Ивановой в владѣнию села и в волной поссесияльной ей млинов и всяких лежачих добр держави жадной найменшой не наважилсе чинити шкоди» (Батурин, 1700 ДГІМ 74).

Словник П. Білецького-Носенка подає тільки похідну форму *державець* ‘поміщик, власник’ (Біл.-Нос., 114). Словник за редакцією Б. Грінченка диференціє значення держава відповідно до наголосу: *дѣржава* ‘міцність, надійність’ та ‘помістя, володіння’, *дѣржава* ‘державка, країна’ та ‘влада’ (Гр. I, 370). У сучасній українській літературній мові слово *дѣржава* ‘маєток, помістя, володіння’ є застарілим (СУМ II, 248).

Запозичене з німецької слово «пляць» (*стчес. і стпол. placc*) (*нвн. Platz* ‘місце, площа, плац’ – ЕСУМ IV, 433) було часто вживаним у діловодстві XIV–XV ст. зі значенням ‘земельна ділянка, місце під забудову’ (СУМ¹⁴⁻¹⁵ II, 154).

²⁴ Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Зош. II. С. 697–698.

Проте пам'ятки XVI–XVIII ст. дають змогу дійти висновку, що слово «пляць (плец, пляц, плац, плаць)» мало дещо ширше значення – ‘місце, площа; земельне угіддя, земельний наділ’; пор. загальне тлумачення слова «пляць» ‘місце’ (за визначенням В. Німчука)²⁵.

Словники XIX – початку XX ст. фіксують це слово так: *плець* ‘земельна ділянка в місті чи в селі’ (Біл.-Нос., 283); *пляц* ‘площа’, ‘маєтність, маєток, садиба’, *плець* ‘маєтність, маєток, садиба’ (Гр. III, 195, 199). У лексиконі сучасної української мови слово *пляц* не закріпилося, однак активно функціює в діалектах: наддністр. *пляц* ‘рівнина’; поліс. *пляц* ‘рівна місцевість’, ‘ділянка під забудову’, ‘місце, площа’²⁶; ‘торговий майдан, торгова площа’²⁷; гуц. *пляц* ‘місце’²⁸, ‘обійстя’²⁹; наддністр. *пляц* ‘рівна місцевість’, ‘широка рівнинна місцевість’, ‘частина земельного угіддя для будівництва’, ‘площа, підготована на хату’³⁰; бойк. *пляц* ‘площа’, ‘місце, на якому стоїть хата з господарськими будівлями’, ‘господарство’³¹; бук. *пляц* ‘місце’, ‘наділ землі під забудову’, ‘базар’³²; пн.-степ. *пляц* ‘рівнина на підвищенні’, *пляцок* ‘рівнина, пусте місце між дворами’³³.

Аналіз найменувань маєткових господарств у межах тематичної групи «Назви природних об'єктів ландшафту», об'єднаної семантичним відтінком ‘із садибою та будинком’ методом зіставлення із даними старопольських та старобілоруських пам'яток, а також із їх фіксацією в сучасній українській мові та діалектних джерелах дає змогу дійти висновків, що проаналізовані слова, як правило: 1) мають у своїй основі праслов'янські етимони і є девербативами за способом творення; 2) засвідчують варіантність на фонетико-графічному рівні («имѣніє, имыніє, имѣніє, имѣніє, імѣніє»), спорадично на акцентуаційному («дѣржава» ‘міцність, надійність’ та ‘помістя, володіння’ і «дѣржава» ‘держава, країна’ та ‘влада’); 3) із високою частотністю вживалися переважно у множині; 4) є багатозначними (від 2 до 4 значень); 5) входять до складу численних описових атрибутивних конструкцій, які забезпечують досліджуваній лексиці більш конкретизоване значення (це дає змогу розрізнити угіддя відповідно до використання, з іншого боку – свідчить про багатство виражальних засобів української мови

25 Словник застарілих слів і значень юридичних термінів. *Документи Брацлавського воєводства (1566–1606)* / упор.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів, 2008. С. 328.

26 Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині. Луцьк, 1997. С. 73.

27 Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1972. С. 163.

28 Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 137.

29 Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. С. 151.

30 Личук С.В. Словник народних географічних назв Івано-Франківщини [у:] Личук С.В. Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: дисертація. Івано-Франківськ, 2015. С. 366.

31 Онишкевич М. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984. Ч. II. С. 83.

32 Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. С. 432.

33 Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. Київ; Кіровоград, 1999. С. 152.

XVI–XVIII ст.); 6) більшість аналізованих назв не закріпилась у лексиконі української літературної мови, проте активно функціює в українських діалектах. Таким чином найменування маєткового господарства і надалі є однією з найдавніших груп лексики на позначення об'єктів природного ландшафту.

РОЗДІЛ 8. «СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ»: ЩО ПЕРЕДУВАЛО ЙОГО ПОЯВИ ЗА РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ НТШ¹

Ганна ДИДИК-МЕУШ

Унікальний у славістиці «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.»² є здобутком Львівської лексикографічної школи, представника якої є знані словникарі-нтшівці Дмитро Гринчишин, Уляна Єдлінська, Левко Полюга. Сьогодні зі староукраїнським словом у контексті його лексикографічної інтерпретації працюють члени НТШ Ганна Войтів, Ольга Кровицька, Ганна Дидик-Меуш, Ірина Черевко, Юрій Осінчук, Ольга Заневич, Наталя Багнюк.

Здавалося б, словникарство є, на думку багатьох, тією цариною філології, що цілком перебуває поза виром подій, а сам учений-лексикограф спокійно і вдумливо працює зі словами та виразами, не відволікаючись на зовнішні чинники. Чи не найбільш яскраве заперечення цього – українська історична лексикографія, бо належить до тих галузей мовознавства, яка «пробуджує національну свідомість широких кругів громадянства, що живуть під впливом чужих великодержавницьких ідей»³, «межує з практичною мовною політикою, а вчений виступає водночас безпосередньо як громадянин»⁴. Усе це можливе за умови, коли виходить фундаментальний історичний словник – результат роботи не одного покоління лексикографів, котрі готують фактологічний ґрунт, продукують ідеї та концепції майбутнього словника, забезпечують фінансування та умови належної праці під час його укладання тощо. Така взаємодія багатьох мовознавців стане успішною завдяки усвідомленню того, що від моменту появи такого словника «звичайно починається нова доба того чи іншого національного мовознавства, бо з цього часу можливо вже вирішувати найрізноманітніші лінгвістичні питання, що до того “висіли в повітрі”, не оперті на джерельному історичному матеріалі»⁵.

1 За основу розділу використано дослідження: Дидик-Меуш Г. Українська історична лексикографія в науковому доробку Мовознавчої комісії НТШ. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки* / відп. ред. С. Гелей. Львів: НТШ, 2023. С. 488–501.

2 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп.ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2022. Вип. 1–18 (видання незавершене).

3 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка. *Рідна мова*, 1933. Ч. 10. С. 321.

4 Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпер, 1954. С. 13.

5 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 321.

Українські мовознавці кінця XIX–XX ст., відомі діячі НТШ, брали активну участь у становленні новітньої історичної лексикографії, у реалізації фундаментальних словників. Одні дослідники безпосередньо працювали над історичним словником, були, так би мовити, всередині «творчого процесу» (Є. Тимченко, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полюга та ін.). Інші ж долучалися до роботи в різний спосіб: П. Житецький заклав основи картотеки словника; І. Огієнко виділяв час і знаходив кошти задля підтримки проекту на етапі розписування пам'яток; А. Кримський, один із фундаторів Української академії наук, курував процесом роботи над словником; Ю. Шевельов говорив про потреби історичного мовознавства перед широкою світовою аудиторією; В. Німчук готував до друку пам'ятки, що ставали унікальною джерельною базою для укладання історичних словників упродовж II половини XX – початку XXI ст.; О. Горбач власним коштом видавав писемні пам'ятки у репринтному форматі і всіляко намагався переправити в Україну раритети, заборонені советським режимом.

У пропонованій студії зупинимося на найбільш яскравих постатях українських істориків-лексикографів, дійсних членів НТШ, котрі «бути чесними в науці» і розуміли, що треба «вміти прислухатися до вимог і дисципліни фактів»⁶, а не йти за наперед встановленими орієнтирами, підтверджувати наперед сформульовані й озвучені концепції.

***

Відомо, що перший, хто зробив крок до появи історичного словника української мови, був Павло Житецький: він зібрав майже 12 тисяч слів, вибраних із пам'яток старої української мови⁷. Цю інформацію, як вдалося встановити, проф. І. Огієнко почерпнув із докладного звіту Історико-філологічного відділу УАН за 1923 рік із нагоди п'ятої річниці його створення. У звіті йшлося про те, що «при заложенні Комісії⁸ до неї поступив різний матеріал від небіжчика Житецького, приблизно 12000 карток»⁹. Згодом ці картки дали початок великій картотеці до словника, створеній на підставі текстів, що охоплюють і XVIII ст.

Павло Житецький, окрім збирання фактичного матеріалу до історичного словника української мови, скрупульозно працював із лексикографічними рукописами, розуміючи беззаперечну цінність їх як частини джерельної бази. Учений, зокрема, дослідив та опублікував пам'ятку «Синоніма славеноросская» – працю невідомого автора, що її знаний історик мови В. Німчук кваліфікує як «перший словник, реєстр якого складають слова української мови»¹⁰. П. Житецький дає цьому словникові іншу назву – «Словарь книжной малорусской річи

6 Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило... С. 33.

7 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 323.

8 Ідеться про Постійну комісію для складання історичного словника української мови.

9 Звідомлення Першого (Історично-Філологічного) Відділу за 1923 рік. *Записки Історико-філологічного відділу УАН* / гол. ред. акад. А. Кримського. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294–353.

10 Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ, 1980. С. 197.

по рукописи XVII віка» – і публікує у книзі як додаток до свого знаменитого дослідження «Очеркъ литературной исторіи малорусскаго наречія въ XVII в. съ приложенієм словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII віка»¹¹. Через пів століття ця книга в сучасному українському перекладі вийшла у Львові¹². Про російськомовний оригінал слушно зауважив у передмові акад. Л. Булаховський: «[...] через умови, в яких існувала наука про українську мову за часів царату, та ще в вісімдесятих роках XIX ст., натурально, що книга могла з'явитись навіть у Києві тільки російською мовою»¹³.

Отож, на нашу думку, П. Житецького зацікавив власне багатий реєстр українських слів, до яких у «Синонімі...» подано церковнослов'янський відповідник, переважно низку синонімів, як-от: *бачу* 'вижду, сьзерцаю' (С. 137), *безжарту* 'тщиво' (С. 138), *вихованець* 'питомець' (С. 143), *ганба* 'безчестіє, гажденіє, понось, поношеніє', *годинникъ* 'часословъ' (С. 144), *гроно* 'гроздь, пародокъ, отрасль', *грунтъ* 'основаніє, фемеліонъ', *даремный* 'напрасный' (С. 146), *завертаю въ сторону* 'уклоняюсь', *за зле маю* 'недугую, стужаюся', *за волею Божею* 'волею божію' (С. 150), *караю* 'казню, наказую', *кишеня* 'чпагъ' (С. 155), *людь* 'народъ', *лякаюсь* 'ужасаюся', *маю волю* 'хощу' (С. 159), *непвнний* 'непостоянный', *образа* 'обида' (С. 167), *панованіє* 'господствіє, владычество, начальство', *партачь* 'дебелохудожникъ', *пута* 'вериги, оковы', *пышнний* 'гордый, величавый' (С. 171–180) та ін.¹⁴

Павло Житецький – перший публікатор пам'ятки – коротко описав рукописний словник, зазначивши таке: 1) «це не що інше, як словник книжної української мови з поясненням кожного слова з допомогою синонімічних слов'янських слів»¹⁵; 2) зважаючи на пропуски, порожні місця, повтори, відсутність пояснень до слів та випадкові розділові знаки, припускаємо, що «маємо справу з чорною роботою, призначеною не для друку, а для особистого вжитку»; 3) щодо реєстрових слів у «Синонімі славенороскій», то це «почасти слова польського, почасти українського походження». На нашу думку, справді цікавим для сучасного історика мови є міркування П. Житецького про слова українського походження: «Ми не бачимо в словнику й сотої частки цих останніх, головно, тому, що упорядник словника мало цікавився конкретними словами, звертаючи насамперед увагу на слова з абстрактним значенням, які переходили в книжну українську мову здебільшого з мови польської»¹⁶. За припущенням ученого,

11 Житецький П. Словарь книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII віка [в:] Житецький П. Очеркъ литературной исторіи малорусскаго наречія въ XVII в. съ приложенієм словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII віка. Київ, 1889.

12 Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941.

13 Булаховський Л. Вступна стаття [в:] Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941. С. III–XXIV.

14 Дет. див. у: Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці... С. 137–199.

15 Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII віці... С. 132. Тут і далі цитуємо з українського перекладу оригіналу П. Житецького, опублікованого в 1889 році.

16 Там само. С. 134.

словник було задумано саме з метою витіснити польські слова з ужитку за допомогою синонімічних церковнослов'янізмів.

У прикінцевих заувагах П. Житецького міститься важливий для словникарської справи висновок: незважаючи на певні хиби, «словник має значний науковий інтерес уже через те, що наочно показує нам, з яким напруженням працювала думка в старовину над матеріалом слов'янським, щоб видобути з нього все, що було можливо для свого вислову»¹⁷. Через те учений вважав за необхідне опублікувати цей рукопис XVII ст.¹⁸ і дати змогу широкому науковому загалові працювати з ним.

П. Житецький разом із О. Потебнею та К. Михальчуком прославили українське мовознавство XIX ст. і становили, за влучним висловом Ю. Шевельова, його «блискуче троезір'я»¹⁹. Наступне своє піднесення мовознавство в Україні переживало у 20-і роки XX ст. і досягло великих здобутків насамперед завдяки ідеям, втіленим у працях В. Ганцова, О. Курило, П. Бузука, Є. Тимченка, О. Снявського, М. Сулими, І. Зілинського, В. Сімовича. «Вагу цих мовознавців оцінив, між іншим, і советський режим: усі ці мовознавці, що були у сфері засягу режиму, були знищені, докладено всіх зусиль, щоб знищити їхні твори, замовчати відкрите ними»²⁰, – із сумною іронією писав Ю. Шевельов.

Із-поміж визначних мовознавців I половини XX ст., що трудилися на полі історичної лексикографії у час «доби відродження», саме проф. Є. Тимченкові справедливо належить першість і заслужена шана. Його називають «основоположником української наукової історичної лексикографії»²¹, «з покликання лексикографом»²², «визначним українським мовознавцем і може найтипівшим представником “народницької” течії в українській лінгвістиці»²³. Особі Є. Тимченка присвячено чимало розвідок і докладних наукових студій²⁴, зокрема й «Іс-

17 Там само. С. 133.

18 Текст пам'ятки був опрацьований разом з іншою відомою в славістичному світі українською пам'яткою – «Грамматиною» Мелетія Смотрицького (1619); обидві на той час зберігалися в бібліотеці Києва-Печерської Лаври, тепер – у Центральному архіві НАНУ в Києві. Дет. див.: Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. Київ, 1980. С. 197–201. З огляду на численні помилки, які допустив П. Житецький, готуючи до публікації рукописний словник XVII ст., було здійснено його фахове видання за участю відомого історика мови В.В. Німчука, яке побачило світ у Києві в 1964 р. в серії «Пам'ятки української мови».

19 Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило... С. 5.

20 Там само.

21 Німчук В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць / відп. ред. Д.Г. Гринчишин*. Львів, 1996. Вип. 3. С. 26.

22 Булаховський Л.А. Євген Костянтинович Тимченко [некролог]. *Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР*, 1948. Т. 6. С. 127.

23 Юрій Шерех. Всеволод Ганцов. Олена Курило... С. 39.

24 Сдліська У. Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць / відп. ред. Д.Г. Гринчишин*. Львів, 1996. Вип. 3. С. 17–25; Чепіга І. Твори Іоанікія Галятовського як джерело «Історичного словника українського языка». *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових*

торичному словнику українського язика», який був «твором життя Тимченка»²⁵, його дітищем, його *opus magnum*.

«Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка вийшов друком у травні 1930 року: то був перший том у двох зшитках – I зшиток (А–Ж), II зшиток (Глу–Жя). Як виявилось незабаром по виході тому, усе вищесказане мало символічне значення: і короткотривалий період відродження власне українського мовознавства, і вихід тільки першого тому, і, врешті, примусове припинення роботи над історичним словником та репресії найвідоміших мовознавців, дійсних членів НТШ. Отож історія створення «Історичного словника українського язика», на якій зупинимося детальніше, відображає ситуацію в українському мовознавстві і загалом у тогочасній українській науці.

У час неабиякого піднесення на мовознавчій ниві акад. А. Кримський так охарактеризував ситуацію в УАН: «Видано чимало розвідок з історії української мови (назвемо праці Томсена, Кримського, Тимченка, Ганцова, Курило, Синявського, Бузука, Дем'янчука та ін.). Але де аж кипить філологічна продукція на Вкраїні і сиплються праці наче з чарівного рога Амальтеї, дак це в царині української граматики і словників»²⁶. У «Звідомленні Першого (Історично-Філологічного) Відділу» за 1923 рік йдеться про дуже втішні та багатообіцяючі лексикографічні проекти: «За перше півріччя роботи Відділ організував постійні комісії, яких було спершу шість: 1) Словника Живої Української Мови, 2) Історичного Словника Української Мови, 3) Історично-Географічного Словника Української Землі, 4) Археографічна, 5) Видавання пам'яток Новітнього Українського Письменства та 6) Правописна – Термінологічна»²⁷.

Щодо Комісії «Історичного словника українського язика», то її робота розпочалася 1919 року. На січевому засіданні Комісії Є. Тимченко так визначив нагальність історичного словника української мови: «Потреба на словник нашого старого язика вже віддавна відчувається, бо лексичний скарб нашої мови, найбільше в минулому, ще мало вияснений; так само й чужоземні впливи щодо їхньої сили й ваги як у сучасній людській мові, так і в старій письмений, подають низку спірних питань; їх за браком виведеного на яв і систематизованого матеріалу годі як слід розв'язати; так само дороги чужих впливів і епохи

праць / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 41–46; Свашенко А. Значення «Історичного словника українського язика» для дослідження етимології українських та білоруських антропонімів. *Українська історична та діалектна лексика*: збірник наукових праць / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 115–122 та ін.; Осінчук Ю. Історія неопублікованої частини словника за редакцією Євгена Тимченка. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус. Світлий пам'яті Наталі Хобзей* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018. С. 249–262.

25 Тимченко Євген. *Енциклопедія українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Т. 9. С. 3208.

26 Кримський А. Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.? *Записки історико-філологічного відділу УАН* / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1928. Кн. XVI. С. 265.

27 Звідомлення Відділу за 1923 рік. *Записки історико-філологічного відділу УАН* / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1924. Кн. IV. С. 294.

їхнього настання часто нам не зовсім ясні»²⁸. На момент написання цієї записки, як читаємо далі, були більш ніж сприятливі умови праці для укладачів та редактора, через те були великі плани створити якісний словник, унікальний та фундаментальний: «Комісія не обмежена в своїм існуванні певним часом, через те має змогу як найповніше використати всі джерела, що можуть причинитися до історії нашої лексики, не минуючи навіть глосів, які ми подибуємо в творах арабських, грецьких і ин. авторів, і не в'яжучись жадними язиковими та літературними теоріями що до мови й письменства на території сучасної України»²⁹.

І. Огієнко точно відтворює етапи роботи Є. Тимченка як керівника лексикографічної групи та редактора словника, адже сам безпосередньо допомагав молодому вченому і фінансував проєкт³⁰:

1) *початки картотеки і короткий історичний словник*: «змолоду зібрав він [Є. Тимченко. – Г.Д.-М.] був коло 60 тисяч слів, вибраних із 34 українських джерел» і «склав був малого історичного словника нашої мови й післав його на Костомарівську премію» (1905);

2) 1919 рік – *формування картотеки*: Тимченко був тимчасово професором Кам'янець-Подільського університету; саме тоді ректор університету [І. Огієнко. – Г.Д.-М.] «роздобув потрібні на це великі кошти і доручив проф. Є. Тимченкові цілу цю справу» (за 1919 рік виписано понад 30 000 карток із цитатами з пам'яток);

3) 1920 рік – *повернення до Києва*: Кам'янець-Подільський університет «подарував увесь виготовлений матеріал Українській Академії Наук, тому й передав його проф. Є. Тимченкові, який повертався до Києва». «Ця Кам'янецька доба була реальним початком складання Історичного Словника української мови вже на нових засадах»³¹, – так підсумовує І. Огієнко.

У наведеній вище періодизації І. Огієнка відсутня інформація про ще один важливий момент, який стосується початкового етапу укладання кожного словника, – призначення його редактора, безпосереднього організатора й натхненника роботи всієї групи укладачів і технічних працівників. Така інформація відсутня в рецензії І. Огієнка, через те що він не був безпосереднім учасником обрання Є.Тимченка на цю відповідальну посаду. Детально про це йдеться в «Записках Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук» за 1919 рік. Там розміщено унікальний документ – «Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка», автором якого є акад. А. Кримський. Уважно вивчивши текст цього документа,

28 Тимченко Є. Записка директора Постійної Комісії для складання історичного словника української мови. *Записки історико-філологічного відділу ВАН* / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1923. Кн. I–II (1920–1922). С. 115.

29 Там само.

30 Встановивши послідовність підготовчих етапів, хочемо наголосити на тому, що від початку роботи і до виходу першого тому історичного словника то була праця не однієї людини, а колективу вчених із постійною допомогою багатьох знаних діячів науки й культури, котрі не входили до робочої групи комісії і навіть не працювали в системі Академії наук.

31 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 321–322.

можемо почерпнути не тільки інформацію про конкретну особу – Є. Тимченка як лексикографа. Наведені нижче факти та міркування дають змогу виокремити основні вимоги до укладача й особливо вимоги до редактора історичного словника української мови.

Подамо (ідучи за акад. А. Кримським) попередні досягнення молодого Є. Тимченка, які необхідні, щоб очолити роботу над укладанням історичного словника:

1) «у проф. Тимченка є довгий ряд попередніх, підготовчих студій та пильної праці в тих сумежних філологічних паростях, які дають йому спромогу взятися за історично-лексикологічну роботу з повною свідомістю, з суворим науковим методом, з великою ерудицією та з чималим уже надбаним досвідом», адже він «є автор такої української граматики, де працювате вивчення фонетичних та морфологічних особливостей живої вкраїнської мови щасливо сполучується з тямущим користуванням порівнюючою філологією, її законами»;

2) «проф. Тимченко був одним з авторів (другий був покійний Михальчук) дуже свісно складеної програми для збирання особливостей української діалектології», адже він, «студіюючи стародавні вкраїнські пам'ятки, джерела для історії вкраїнської мови, повинен легко розбиратися в пістрявім матеріалі, писанім по всяких глухих закутках нашої давньої території, і не спинятися безпомічно в нетрях усяких архаїзмів та рідких слів, які по наших стародавніх документах та рукописах не раз аж кишать»;

3) «проф. Тимченко і науково й практично гаразд знає польську, то це так само є великий плюс і необхідна умова для складання староукраїнського словника»;

4) «в проф. Тимченка є вже готовий надрукований словник російсько-український, і що навіть для історичного словника вже в нього є призбирані великі матеріали, зачерпнуті із староданих джерел, то ми маємо признати, що історично-філологічний відділ Української Академії Наук повинен нікому іншому, тільки проф. Тимченкові, доручити головний провід у тій академічній постійній комісії, яка має своєю метою скласти науковий історичний словник української мови»³².

Аргументи А. Кримського актуальні й сьогодні для тих, хто працює в історичній лексикографії. Коротко й узагальнено їх можна подати так: 1) знання законів мови, порівняльного мовознавства, добра фахова підготовка; 2) діалектологія, історична діалектологія³³; 3) володіти мовами, які відігравали значну

32 Кримський А. Оцінка наукових праць проф. Є. Тимченка. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук* / ред. П. Зайцев; гол. ред. Д. Багалій. Київ, 1919. Кн. I. С. LCII–LCIII.

33 Проф. М. Грунський у своїй рецензії «Завдання наукових підручників історії української мови (З приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Є. Тимченка)» точно визначив значення діалектології для історика мови: «Коли мова, як щось суцільне, є фікція, коли кожна мова складається з окремих говірок, то натурально, що перш за все треба вивчати діалектологію. Сама історія української мови є історія її говірок, її діалектів. І ось простежити історію української мови дуже важко тому, що в найдавніших пам'ятках ми бачимо особливості цієї мови тільки випадково, як помилки проти традиційного шаблону. Але що більше ми вивчаємо

у розвитку української мови того періоду, словник якого укладається; 4) мати попередній лексикографічний досвід; 5) збирати матеріал до історичного словника, цікавитися цією проблематикою ще задовго до безпосередньої роботи над його укладанням та редагуванням.

Коли побачив світ перший том історичного словника, проф. І. Огієнко не шкодував слів хвали: «мрія трьох поколінь українських мовознавців», «найвищий трибунал», «найавторитетніше джерело»³⁴, «величезної ваги видання»³⁵. Задля об'єктивності необхідно зазначити, що реакція проф. І. Огієнка на появу першого тому історичного словника була неоднозначною. Ті фрагменти тексту, які дослідники переважно оминають, варто процитувати через те, що проблеми, порушені в повній версії І. Огієнка, і сьогодні, на жаль, не вирішені в українській історичній лексикографії.

Річ у тім, що було кілька публікацій рецензії І. Огієнка на згаданий історичний словник. Переважно цитованою є публікація в «Рідній мові» за 1933 рік³⁶. Це, однак, друга з черги публікація. Повний її текст з'явився в газеті «Діло»³⁷ 1930 року. Узявши до уваги цей факт, варто пильно простудіювати публікацію в «Ділі» і зіставити зі скороченою версією в «Рідній школі». Це дасть змогу зрозуміти позицію І. Огієнка, який щиро вболівав за вихід історичного словника української мови і який переживав до певної міри велике розчарування та спротив стосовно нереалізованих концептуальних засад «Історичного словника українського языка».

Справді, в рецензії І. Огієнко висловив своє захоплення першим томом довгожданого словника: «Отже, нарешті, й українське мовознавство дочекалося свого великого свята!»³⁸. Саме цей вираз є часто цитованим і навіть хрестоматійним. Але звернімо увагу на дещо ширший контекст – той фрагмент рецензії, який не подано в часописі «Рідна мова», а тільки в «Ділі». У ньому автор пояснює, як різні користувачі сприйматимуть інформацію у словнику і чим то небезпечно для власне української справи:

1) коли *українці* візьмуть до рук словник:

І. Огієнко наголошує, що слова *божий, братъ, брати, венръ, верба, бо- ятися* та багато ін. паспортизовані з українських пам'яток XIV ст.; слова *вода,*

що діалектологію, то певніші ми будемо в своїх думках що-до найстаріших пам'яток. [...] Щоб науково працювати над найдавнішими пам'ятками, щоб розбиратися в тих питаннях, які викликають ці пам'ятки, треба перш за все добре засвоїти собі дані сучасної діалектології, треба уміти застосувати ці дані до давніх пам'яток». Дет. див.: Записки історико-філологічного відділу УАН / гол. ред. акад. А. Кримський. Київ, 1924. Кн. XV. С. 260–270.

34 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 321–322.

35 Огієнко І. Історичний словник української мови (Слово до Української Академії Наук у Києві). *Діло*, 1930. № 211. С. 3; № 213. С. 4). URL: <https://libraria.ua/issues/192/22252>

36 Огієнко І. Історичний словник української мови за редакцією проф. Є. Тимченка... С. 321–324.

37 Огієнко І. Історичний словник української мови (Слово до Української Академії Наук у Києві)... URL: <https://libraria.ua/issues/192/22252>

38 Там само. С. 322.

августъ, Богъ, апостоль, апостольський, баба, вельми, вервь, вишиній, вельблудъ, апріль, біда та ін. – XV ст.; *бесіда, глина* та багато ін. – XVI ст., а слова *альфа, воїнство, випродати, виплакати, буйвол, глава* – щойно XVIII ст. Виходить, міркує далі І. Огієнко, як треба «довідатися (а для цього й видаються історичні словники), з якого віку маємо в нашій писаній літературній мові слова: *Бог, вода, апостол* і сотні інших, а академічний “Словник” відповідає “від науки”: з XV-го! Очевидно, приймаємо це за веселий жарт, коли не за тонку насмішку з нашої мови... Справа доходить аж до того, що XV-м віком зазначається навіть церковне слово “глаголати” (для чого воно й сотні подібних у “Словнику”?), так ніби до того часу його в нас і не було»³⁹.

2) коли *європейські вчені* читатимуть словник:

І. Огієнко вважає такий стан справ неприпустимим з огляду також на те, що історичним словником уже неабияк зацікавилися вчені з-поза меж України. Звідти вони дізнаються, як іронізує І. Огієнко, що «навіть “Бога” пізнали українці (в своїй літературі) аж від XV-го віку... Дикуні якісь! Правда, це зовсім безжурний нарід, бо “бїду” – як навчає академічний Словник – знає він теж тільки з XV-го ст., а свою власну “главу” на плечах – аж з XVIII віку». Учений із гіркотою резюмує: «Дійсно, “повагою” переповняться чужинецькі наукові працьовники до української науки!»⁴⁰.

3) коли *російські дослідники* студіюватимуть словник:

Тоді, стверджує І. Огієнко, «з якою радістю стрінуть “Історичний Словник Українського Языка” ті вчені росіяни (часом і поляки), що увесь час завзято твердять про “загально-руську добу” та про те, що українська мова виріжнюється з неї аж з XIV-го віку!»⁴¹ Найбільше болить авторові те, що, коли він не раз відстоюватиме на наукових зустрічах позицію давнього походження української мови, йому «тепер легесенько з милою усмішкою вкажуть на наш словник, де українська мова бере початок **аж** від XV ст.»⁴².

Будучи глибоким знавцем історії української мови й інших слов’янських мов, І. Огієнко пояснює, що росіяни мають «свій добрий історичний словник» (ідеться про словник І. Срезневського), де «майже кожне слово вони подають з пам’яток XI-го століття (забравши для цього всі наші українські пам’ятки!)». Виходить, на думку І. Огієнка, «ми відмовляємося від усіх своїх пам’яток XI–XIII віків», тимчасом як в українській науці: 1) «працею трьох наукових поколінь так міцно обґрунтовано стародавність і наших пам’яток, і нашої мови»; 2) «визнано, що культура наша найстарша серед народів східного слов’янства»; 3) «міцно встановлено, що маємо багато найрізніших пам’яток навіть в XI-ім віці, а що їх повно в віках XII–XIII-м, навіть вороги наші не перечать»; 4) «для віків XI–XIII доведеться й далі користати з російського словника І. Срезневсько-

---

39 Там само. С. 3–4. URL: <https://libraria.ua/issues/192/22252>

40 Там само.

41 Там само.

42 Там само.

го (до речі: українця), що повною рукою використав українські пам'ятки XI–XIII віків»⁴³.

Урешті-решт, завершивши емоційний виклад аргументів, І. Огієнко називає головного винуватця такої кричущої несправедливості – Українську академію наук – і головну провину перекладає на неї. Власне, цитована тут публікація в «Ділі» і є Відкритим листом до Української академії наук. І. Огієнко писав цей текст одразу після виходу першого зшитку першого тому «Історичного словника українського язика», а таких зшитків було заплановано 10–15. Тому він сподівається, що після першого зшитку Академія наук ще зможе виправити ситуацію із джерельною базою такого унікального словника, а також із його назвою (чому словник «українського язика», а не «української мови?»).

Цього, однак, на сталося. Після виходу 2 зшитків словника (1930–1932) особливого розмаху набрав розгром української культури в совєтській Україні: колектив припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні⁴⁴, укладачів розігнано, а в 1939 році головного редактора проф. Є. Тимченка, після репресій та переслідувань, було заслано до Красноярського краю. Коли 1943 року 77-річний вчений повернувся до Києва із заслання і в 1944 році навіть був поновлений на роботі в Академії наук, про справу свого життя – історичний словник – він повинен був забути назавжди. Історичний словник української мови був репресований, як і його головний редактор.

Актуальними та, на жаль, нереалізованими залишаються до сьогодні слова дійсного члена НТШ У. Єдлінської про те, що все ще немає детальної розвідки про долю архіву Є. Тимченка, з чого можна було б сказати про відомого вченого як про об'єкт нагляду слідчих органів, з ініціативи яких, припускає дослідниця, «ще у 1926 році його понизили на службі» і продовжує: «Хто знає, чи однією з причин цього не було саме членство в НТШ, зв'язи з вченими Західної України»⁴⁵.

Зшитки словника, готові до друку, знищили. Проте Картотеку словника за ред. Є. Тимченка (коротко в наукових колах її називають Картотекою Тимченка) дивом уціліла, у Києві тримати не хотіли і передали згодом з Києва до Львова. І сьогодні вона зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім.І. Крип'якевича НАНУ. Її формують 300 000 карток із цитатами-ілюстраціями, вміщені у 118 скриньках основного і у 8 скриньках додаткового матеріалу. Картотека Є. Тимченка є, без перебільшення, неоціненним надбанням української філологічної науки і навіть тепер, у I чверті XXI ст., становить частину української культурної спадщини. Добре відома в мовознавчих колах, Картотека Тимченка безвідмовно слугує надійним помічником сучасним дослідникам українського та слав'ястичного мовознавства. Особливу роль вона відіграє «під час укладання «Словника української мови XVI–XVII ст. Картотека Тимченка –

43 Там само.

44 Тимченко Євген. *Енциклопедія українознавства* / гол.ред. В. Кубійович. Т. 9. С. 3208.

45 Єдлінська У. Євген Тимченко – член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові... С. 25.

це орієнтир, який дає змогу колективу укладачів звіряти свій шлях: уточнювати наявність лексем, цитат, пам'яток, окремих значень слів тощо»⁴⁶. Картотека Тимченка охоплює і XVIII ст., тому вчені мають змогу краще простежити кількісну та якісну динаміку вживання того чи того слова та виразу, а їхні висновки та спостереження стають більш ґрунтовними.

***

Від початку 1990-х років справа історичної лексикографії продовжує розвиватися завдяки старанням істориків-лексикографів Львівської лексикографічної школи, членів Мовознавчої комісії відновленого НТШ.

У відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ працює група науковців над створенням «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Словник є хронологічним продовженням «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», що вийшов у 2 томах у 1977–1978 рр. в Києві: голова редколегії – проф. Л. Гумецька; серед укладачів – видатні українські мовознавці-лексикографи, представники Львівської лексикографічної школи – І. Керницький, Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полюга, М. Худаш, Р. Керста, О. Захарків. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» став, безперечно, визначною подією в царині української і славістичної лексикографії. Створений, однак, за умов тоталітарного советського режиму, він міг представити (з дозволу советського партійного керівництва) тільки лексику актових книг, тимчасом як багата писемна спадщина церковно-релігійного жанру того ж часового зрізу була заборонена для лексикографічного опрацювання. Окрім цього, словник староукраїнської мови окреслює «дозволений режимом» період XIV–XV ст., тимчасом як доступні писемні джерела попередніх періодів не мали бути лексикографічно представлені, щоби фальшива теорія про «старшого брата» (Росію) та давність його мови не була піддана сумніву і не була розвінчана. Отож, як писав І. Огієнко 100 років тому, «мрія багатьох поколінь українських учених» отримати словник української мови попередніх XI–XIII ст. не втілена і до сьогодні.

Перший випуск фундаментального «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» вийшов у Львові в 1994 році⁴⁷. Однак робота над ним почалася в 1975 році «від виявлення, аналітичного дослідження і добору пам'яток, які мали увійти до канону джерел»⁴⁸. Завдяки старанням та пильній

46 Осташ Р. Порівняльна характеристика Картотеки «Історичного словника українського язика» і Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць* / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1996. Вип. 3. С. 136–137. Див. також: Осінчук Ю. Картотека «Історичного словника українського язика»: минуле і сучасне. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. І.С. Гнатюк. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2011. С. 494–503.

47 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1994. Вип. 1 (А).

48 Войтів Г., Кровицька О. Науковий осередок українського словникарства у Львові. *Теле- та радіожурналістика*. Львів, 2019. Вип. 18. С. 249.

роботі львівських істориків-лексикографів було сформовано велику картотеку словника, яка (як і Картотека Тимченка) зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

«Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» гідно репрезентує сучасну українську історичну лексикографію у славістичному світі. Опубліковано 18 випусків цієї фундаментальної праці, і кожен наступний випуск чекають із посиленою увагою. Робота над словником скрупульозна і тому не визнає поспіху, що є характерною ознакою новітньої доби. З іншого боку, для сучасних дослідників це є слушна нагоди оживити лексикографічну роботу, укладаючи т.зв. короткі (чи малі) історичні словники, а також «спеціальні» історичні словники. Щодо перших, то мовознавці в Україні тепло сприйняли появу унікального видання «Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник» (Львів, 2015; авторка ідеї Г. Дидик-Меуш; укладачі: Г. Дидик-Меуш та О. Слободзяник)⁴⁹, присвяченого українській лексиці на позначення природних натурогенних об'єктів: *березняк, море, ліс, гай, ґрунти, печера, степ* та ін. Такий лексичний фонд відображає давні уявлення українців про себе і світ, а також відтворює віковичну любов наших предків до землі, свого краю. Вийшовши однією книгою та «в повній абетці», словник становить через те ще більшу цінність для українського історичного мовознавства, яке за попередні періоди зазнавало постійних утисків та заборон. Українська історична лексикографія до певної міри все ще переживає наслідки советського режиму, бо і сьогодні українці не мають повного історичного словника своєї мови.

Українські лексикографи ретельно вивчають та публікують спадщину мовознавців кінця XIX – I половини XX ст., дійсних членів НТШ: «Наслідки праці цих мовознавців не викорчовані і не можуть бути викорчовані [...] з двох причин: бо їхня праця спиралася не на фантазії й суб'єктивні забаганки, а на факти й тенденції розвитку живої народної та інтелігентської мови; і також – бо вони самі мали наукову лінгвістичну кваліфікацію, лінгвістичну обдарованість і почуття відповідальності за роблене»⁵⁰. У такий спосіб, працюючи над модерними проєктами, сучасні українські словникарі забезпечують нерозривність поколінь, тяглість однієї важливої справи – укладання словників.

49 Дидик-Меуш Г. Про словник [у:] Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово. Текст. Словник. Львів: Коло. С. 5–14.

50 Шерех Юрій. Всеволод Ганцов. Олена Курило... С. 44.

РОЗДІЛ 9. УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК

Ганна ВОЙТІВ, Ольга КРОВИЦЬКА

Історичне словникарство – це особливий жанр лексикографії. Означальний конкретизатор «історичний» вказує на зв'язок словника з історією – з історією слова. Проте не тільки історизм є обов'язковим атрибутом для історичного словника. Його специфіка полягає насамперед у підході до мовних явищ: «Власне історичні словники демонструють писемну традицію конкретної мови. [...] Лише текст писемної пам'ятки може бути єдиним джерелом для створення реєстру історичного словника та ілюстративної частини. Окрім цього, і граматичну характеристику слова, і розкриття його семантики лексикографи подають, базуючись на текстовому матеріалі пам'ятки. Отож джерелами для історичного словника повинні бути не всі пам'ятки конкретного періоду з конкретної території, а лише тексти, у яких переважає та чи інша мова»¹. Для історичного словника важливо брати джерела різних стилів і жанрів, уводити до реєстру лексику без стилістичних обмежень, фіксувати всі фонетичні, графічні, морфологічні та словотворчі варіанти слів.

Конкретну мовну одиницю прийнято подавати в розвитку, засвідчувати зміни її структури. Час, простір і динаміка – найважливіші три виміри, у яких перебуває слово в історичному словникові. Крім усебічного аналізу окремого слова, такий словник допомагає відтворити суцільну картину стану мови конкретного історичного періоду (у широких хронологічних рамках або за синхронними зрізами), а також виконує загальнокультурну функцію, засвідчує досвід представників окресленого історико-культурного і соціально-культурного середовища, «свідчить про ступінь розвитку народу досліджуваної епохи, про коло його духовних інтересів, про його звичаї, побут, рівень матеріальної культури»².

Глумачна частина словника обмежена, проте інформацією про слово наповнена вся лексикографічна праця: від реєстру і дефініції до ремарок, позначень, цитат і стійких словосполучень. Усі елементи цього опису допомагають розв'язати два найважливіші завдання історичного словника: по-перше, демонстрація семантичних змін у слові; по-друге, добирання сучасного відповідника досліджуваному слову. Історичний словник умовно можна вважати одним із різновидів перекладних словників, незважаючи на те, що йдеться про

- 1 Войтів Г., Кровицька О. Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії*: збірник пам'яті Левка Полюги / відп. ред. О. Сімович. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 35.
- 2 Принципи побудови «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т. / відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I. С. 9.

одну і ту ж мову на різних етапах її розвитку. Оскільки для сучасного читача мова пам'яток інколи не просто незрозуміла, а навіть чужа, укладачі повинні «надати користувачеві достатню безпосередню інформацію, що уможливить розуміння, хоча б приблизне, значення слова у контексті»³.

Встановлення значень пов'язане з чималими труднощами, не характерними для словників сучасної мови. Укладачі історичних словників оперують лише лексикою, засвідченою в пам'ятках, і на основі цього матеріялу зобов'язані правильно подати ієрархію значень: центральні і периферійні, прямі і переносні. Лукія Гумецька наголошує на тому, «що укладач словника сучасної мови, характеризуючи значення слова, спирається у першу чергу на власну мовну практику, зумовлену сумою ситуацій і контекстів, у яких дане слово йому зустрічається. Знання сучасної мови [...] в багатьох випадках містить у собі небезпеку, бо може призвести до приписування слову стародавньої пам'ятки значення, якого не засвідчує контекст»⁴.

Без сумніву, об'єктивні зміни в суспільстві «призводять до змін реалій [...], за близькістю функції та зовнішнього вигляду ховаються відмінності, які призводять до модифікації семантики, відмінностей у смисловому обсязі слова, його лексичній сполучуваності»⁵.

Важливу роль для дослідження семантики відіграють екстралінгвальні фактори (історичні, культурні, літературні, соціальні та ін.). Тому лексикографи рівнозначно аналізують суто мовні властивості слова, його сполучуваність, лексичну варіантність, взаємодію різнодіалектних чинників, синонімію, омонімію і т.д., а також вивчають побут, культуру, реалії певної епохи. Водночас «інформація, яка міститься у спеціальних довідниках, енциклопедіях та дослідженнях з різних галузей знань, вимагає прискіпливого аналізу з огляду на достовірність опису і відповідність його чітко окресленому періоду»⁶.

Поряд із визначенням семантики не менш важливим є метод і спосіб представити адресатові словника виклад значень, який ще називають означенням (чи дефініцією). Лексикографові доведеться поборювати чималі труднощі, вибираючи з-поміж різних типів означень, вирішувати, які з них використовувати в кожному конкретному випадкові. Фахівці із практичної історичної лексикографії мають викладати значення відповідником сучасної мови, тлумачення використовують за відсутності такого відповідника або з метою опису поняття, явища чи реалії, які сьогодні не існують.

Органічною частиною словникової статті є цитатний матеріял, який переконує читача в об'єктивності лексикографа, допомагає збагнути семантику,

3 Сидні І. Лендау. Словники: мистецтво та ремесло лексикографії / пер. з англ. О. Кочерга. Київ: К.І.С., 2012. С. 165.

4 Гумецька Л.Л. Історичний словник української мови (деякі питання теорії і практики укладання словника). *Мовознавство*, 1967. № 1. С. 46.

5 Войтів Г. Назви реалій в історичному словнику (особливості тлумачення). *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*. Львів, 2003. Вип. 4. С. 27.

6 Там само. С. 25.

відчуті епоху, здобути чимало інформації позамовного характеру. Ілюстрації подають слово в контексті, тому розкривають його сполучуваність, зокрема стійкі словосполучення, синтаксичні особливості, стилістичне забарвлення, системні зв'язки і т.ін. Виклад ілюстративного матеріалу в історичному словникові відповідає спеціальним критеріям, супроводжується паспортизацією цитати, вказівкою на місце, дату написання пам'ятки, її скорочену назву, а також вказівкою на сторінку чи аркуш рукопису.

Лексикографія пов'язана з багатьма лінгвістичними дисциплінами. Історична лексикографія перебуває в тісному зв'язку з діалектологією, семасіологією, етимологією, але насамперед з історичною лексикологією. Власне «фіксація слова (як гасла) в історичному словнику вже дає матеріал історичної лексикології, тому більшість праць з історичної лексикології ґрунтується не лише на вибраних пам'ятках, але й на історичних словниках»⁷. Лексикологічна проблематика лексикографії охоплює велику кількість питань (чи навіть проблем), на які повинен дати відповідь історик-лексиколог, історик-лексикограф. Окрім цього, історична лексикографія опосередковано пов'язана майже з усіма науками, оскільки дослідження засвідченої у словникові лексики потребує інформації з різних галузей знань.

Історична лексикографія слов'янських мов базується на давніх словникарських традиціях, на класичних засадах і принципах укладання монументальних словників. На думку дослідників-лексикографів, історичний словник виконує подвійну функцію: по-перше, є джерельною базою для вивчення словникового складу мови, документальним оглядом лексичної скарбниці минулого; по-друге, є важливою пам'яткою культури, яка представляє ступінь розвитку народу, його звичаї, побут, рівень духовного й матеріального життя⁸.

Ідея створення історичного словника української мови виникає на початку ХІХ ст. Укладачами перших українських історичних словників були Василь Ломиковський (історик, етнограф, родом із Полтавщини) та Іван Новицький (історик, етнограф, родом із Київщини). В. Ломиковський уклав рукописний словник енциклопедичного характеру «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских; о службе воинской и гражданской; о чинах и должностях чиновников. По алфавиту. Писано 1808 года», що його опублікував О. Лазаревський у журналі «Киевская старина» за 1894 р.; у 71 словниковій статті переважає адміністративна та військова термінологія⁹. У 1871–1872 рр. у київських «Университетских известиях» побачив світ словник І. Новицького

7 Кровицька О.В. Міждисциплінарна взаємодія в історичному словнику української мови. *Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові* / упор.: Г.В. Воронич, Н.В. Пуряєва. Київ, 2017. С. 479.

8 Фаловський А. [рец. на:] О. Кровицька. *Українська лексикографія: теорія і практика* Львів, 2005. 174 с. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології, 2007. Вип. 2. С. 255.

9 Про це детальніше див.: Дидик-Меуш Г. Сполучуваність слів як обов'язковий компонент історичного словника. *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія*. До 100-ліття від дня народження Л.С. Паламарчука / відп.ред. Є.А. Карпіловська. Київ, 2023. С. 373–391.

«Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Юго-Западной России». За обсягом він був значно багатшим, оскільки містив 465 словникових статей. Ці дві праці подають насамперед історико-термінологічний матеріал у формі словників-довідників. Крім цього, невеликі словники виходили і як додатки до публікованих текстів українських пам'яток, зокрема літописів Г. Граб'янки (1854), Самовидця (1876) та ін.¹⁰

Ідею історичного словника української мови як філологічного проекту вперше втілював Павло Житецький – «Очерки литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века» (1889). Для цього словника вчений зібрав і розписав 10–12 тис. карточок зі староукраїнських пам'яток, зокрема з Іпатіївського літопису, поезії З. Копистенського, творів І. Галятовського та ін. Він також зафіксував матеріал рукописного словника XVII ст. «Синоніма славеноросская», в якому чітко вирізнялася українська лексична база¹¹.

Українська історична лексикографія ХХ ст. нерозривно пов'язана з іменем проф. Євгена Тимченка, автора численних праць із різних ділянок мовознавства: граматики, фонетики, лексикології, діалектології, правопису тощо. Дослідники наукової спадщини проф. Тимченка визнають, що його наукові роботи базуються на багатому фактичному і документальному матеріалі. Перші кроки Є. Тимченка як лексикографа датовані 1901 роком, коли за дорученням редакції «Киевской старины» він почав збирати матеріал для тлумачного словника української мови. До лексикона «живої мови» було задумано додаток – історичний словник, головним укладачем якого став Є. Тимченко. За короткий період Тимченкові вдалося укласти словник із робочою назвою «Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» (майже 13 тис. словникових статей). Автор розписав 34 пам'ятки української мови, і відповідно картотека містила 60 тис. карток¹². Структура словникової статті Є. Тимченка має такі елементи: реєстрове слово, граматичну ремарку, вказівку на етимологію, переклад або тлумачення, цитату-ілюстрацію, паспортизацію. «Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.» Є. Тимченка дали початок подальшим працям з української історичної лексикографії.

У рецензії на машинопис словника Є. Тимченка підкреслено: «Звертаючись до праці Є.К. Тимченка, визнаємо, що вона в найширших межах задовольняє вимогу, яку ставлять до малоруського словника “Правила про присвоєння премії М.І. Костомарова”, вимогу, яка в тому, щоб у словник було внесено слова старовинні, котрі вийшли або виходять із ужитку. Не обмежуючися випадковою вибіркою таких старовинних слів із пам'яток малоруської писемності, Є.К. Тимченко уклав історичний словник малоруської мови. Цей словник, при всіх його недоліках – неповноті залучених до дослідження джерел, не повністю

10 Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. С. 50.

11 Там само. С. 51.

12 Там само. С. 15; 51.

уважному прочитанні їх, не витриманому правописі, – не можна не визнати працею видатною й найвищою мірою корисною»¹³.

Зважаючи на авторитет і професіоналізм Є. Тимченка, у 1919 р. на засіданні Комісії з укладання історичного словника українського язика у Всеукраїнській академії наук академік А. Кримський наголосив, що «в царині лексикології він найбільші дані має для того, щоби скласти словник української мови не який інакший, як історичний»¹⁴, і виокремив такі важливі вимоги до редактора, які є в Є. Тимченка: попередня підготовча робота на філологічній ниві, безпосереднє знання лексикографічної справи, володіння науковим методом, належна ерудиція¹⁵. Сам Є. Тимченко зазначав: «Завдання Комісії Історичного Словника українського язика – вичерпати той слівний скарб, що ми маємо в пам'ятках нашого письменства з найдавнішого його часу до XIX віку. Але, як відомо, в XV–XVI і почасті XVII віці ми переживали період певної літературно-язикової спільності з письменством білоруським [...]. В вибраних прикладах чи то з новодруків, чи то з стародруків, чи то з рукописів Комісія старалася достотно відбити писання своїх джерел, але коли приступлено до друкування, то виявилось, що з технічних причин, коли й можна друкувати, то без жадних діакритичних знаків. Для Комісії в таких умовах друкування було дві дорози: або розкривати титла оригіналу, подаючи випущені літери, або в дужках чи в якій інший спосіб їх визначаючи, або так і лишити слова, як вони писані, тільки без тител. Комісія, щоб уникнути жадної довільності в відбудуванні опущених знаків, воліла цей другий спосіб, і тільки в виключних випадках (коли могла зайти неясність що до значіння слова) уживала дужок на означення опущених літер»¹⁶.

Слова на картки вибирали такі співробітники: Л. Білозір, Є. Боровик, Є. Волошин, Ф. Гаєвський, Г. Грушевська, О. Грушевська, М. Зеров, Л. Назаревська, О. Назаревський, Г. Петренко, А. Різник, П. Рулін, Є. Смолинська, В. Ставниста, М. Станіславський, Є. Тимченко, М. Хомичевський, С. Якимович та ін.¹⁷ Окрім цього, до Картотеки увійшли цитати, які розписував Є. Тимченко до «Матеріалов для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.». Картотека «Історичного словника українського язика» має близько 300 тис. цитат-карток (118 скриньок основного матеріалу і 8 – додаткового). Матеріяли Картотеки Тимченка є «цінними тим, що вони охоплюють і пізніший період, до XVIII ст. включно, а це дозволяє простежити динаміку кількісного

13 Цит. за: Німчук В.В. Є. Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії [у]: Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / упор.: Німчук В.В., Лиса Г.І. Київ; Нью-Йорк, 2002. Кн. 1. С. 9.

14 Кримський А. Оцінка наукових праць Є.К. Тимченка. *Записки історико-філологічного відділу УАН*. Київ, 1919. Кн. 1. С. ХСІІ–ХСІІІ.

15 Про це детальніше див.: Дидик-Меуш Г. Агатангел Кримський і створення історичного словника української мови. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство). Вінниця, 2023. С. 9–16.

16 Тимченко Є. Історичний словник українського язика. Передмова. Харків; Київ, 1930–1932. С. ІІІ.

17 Там само. С. VII.

вживання слів, розширення або звуження значень, збільшення або зменшення їх кількості»¹⁸.

У 30-х рр. ХХ ст. побачило світ видання лише першого тому «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка у двох частинах (А–ЖЯЛОВАТИ). З-поміж відгуків на Словник особливу увагу привертає рецензія І. Огієнка. Високо оцінивши появу Словника і вказавши на деякі його недоліки, І. Огієнко узагальнює основне призначення історичного словника, яке полягає у відповідях на такі питання: «1) коли вперше те чи інше слово відоме в наших пам'ятках; 2) як розвивалось по віках значіння того іншого слова, бо ж знаємо, що багато слів з бігом часу змінили своє значіння; 3) територія поширення того чи іншого слова, бо ж єсть слова лише провінціалні, а єсть і загальнопоширені; 4) фонетичний і морфологічний розвиток слова по віках і місцевостях; 5) синтаксичний лад слова; 6) наголос кожного слова; 7) походження (етимологію) того чи іншого слова треба подати докладно; територіальне поширення його вкаже шлях, яким ішло до нас це слово. Взагалі ж, «Історичний словник українського язика» мусить бути докладно опрацьованим, щоби на кожне слово давати по можливості окрему закінчену монографію його»¹⁹. На жаль, через політико-ідеологічні чинники видання «Історичного словника українського язика» було припинено, а професора Є. Тимченка репресовано²⁰.

У 1957 р. після кількадесятилітньої перерви розпочався новий етап у розвитку української історичної лексикографії. На той час історичне слов'янське словникарство належало до пріоритетних напрямів мовознавства. Укладання історичного словника української мови було доручено науковцям відділу мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України). У відділі вже був досвід створення словників: щойно завершено працю над двотомним «Польсько-українським словником» у трьох частинах, який укладено за редакцією проф. Лукії Гумецької, завідувача відділу мовознавства (1956–1971). Лукія Гумецька – непересічна особистість, дослідниця не лише в царині українського, а й слов'янського мовознавства – була водночас умілим керівником, прекрасним організатором і незламним щодо своїх наукових починань ученим.

Утілення в життя амбітного задуму розпочато від моменту передачі до Львова Картотеки історичного словника проф. Є. Тимченка, яка зберігалася в Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР у Києві, а також від публікації у 1958 р. «Принципів створення історичного словника української мови», які проф. Лукія Гумецька виголосила на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві.

18 Осінчук Ю. Картотека «Історичного словника українського язика»: минуле і сучасне. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. І.С. Гнатюк. Київ: Ін-т української мови НАНУ, 2011. С. 495; 500.

19 Огієнко І. Історичний словник української мови. Критично-методологічні уваги. *Prace filologiczne*, 1931. Т. XV. Cz. II. S. 263.

20 Про це детальніше див.: Дидик-Меуш Г. Іван Огієнко і створення історичного словника української мови. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Кам'янець-Подільський, 2023. Вип. XX. С. 52–58.

Матеріал Картотеки було детально опрацьовано з огляду на його подальше використання, однак львівські лексикографи дійшли висновку, що Картотеку недоцільно брати за основу для нової праці. Для створення нової Картотеки встановлено хронологічні рамки словника, характер пам'яток, принципи залучення пам'яток до джерельної бази і нарешті перелік самих джерел. Кожне з цих питань було досить дискусійним, тому що важливу роль тут відігравали не лише мовні, а й позамовні фактори, пов'язані із панівною в радянський період теорією про Київську Русь – «спільну колыску братніх народів» і давньоруську мову. Періодизацію української мови, прийняту серед українських не-радянських мовознавців, на той час (в умовах радянської тоталітарної системи) було нереально використати. Тож «усі члени авторського колективу розуміли, що найкращим був би словник, який охоплював би період розвитку української мови від перших писемних пам'яток, тобто від княжих часів, починаючи з XI ст. і до кінця XVIII ст., як це пропонував у свій час І. Огієнко»²¹.

Однак великих зусиль докладено хоча б для того, щоб опрацьовувати пам'ятки XIV ст., адже московські лексикографи працювали над двома історичними словниками («Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.» і «Словарь русского языка XI–XVII вв.»), які охоплюють матеріал XIV ст. Тому професор Гумецька аргументувала лексикографічне опрацювання староукраїнської лексики на певному мовному «зрізі» (XIV–XV ст.), тобто окремому періоді в розвитку мови, який умовно відповідав історичному періодові. Попри це вона наголошувала: «Тільки складення словника староукраїнської мови, який міститиме й інвентар граматичних форм, дасть надійну підставу для виділення окремих періодів у розвитку української мови, спертого на явище самої мови»²². Водночас дослідниця усвідомлювала, що словник не може обмежуватися двома сторіччями, що він повинен охоплювати значно більший період. Проте таке рішення на той час не могло бути ухвалене. На це вказують такі аргументи: історія незавершених словників, створюваних під керівництвом І. Срезневського та Є. Тимченка; наступні покоління лексикографів брали до уваги картотеки цих словників лише частково; неможливість організувати великий колектив досвідчених лексикографів в Інституті суспільних наук; трудомісткий спосіб добору джерел, розписування пам'яток і розмноження цитат. Отже, «лише підготовча робота, не кажучи вже про самий процес складання такого словника, вимагала б десятки років»²³.

Незважаючи на хронологічні обмеження, матеріал «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» переконливо говорить, «що українська мова XIV–XV ст., щоб виконувати покладені тоді на неї суспільні функції, мусила бути давно сформована, мати свої власні давні традиції, які сягають

---

21 Полюга Л.М. Лукія Гумецька – науковий керівник та головний редактор «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» *Українська історична та діалектна лексика*: збірник наукових праць. Київ, 1995. Вип. 2. С. 21.

22 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит. Київ, 1964. С. 6.

23 Там само. С. 4.

значно ранішого часу»²⁴. Вирішено вводити до джерельної бази словника лише пам'ятки світського характеру (переважно ділового стилю), писані тогочасною українською мовою, адже в текстах інших стилів та жанрів превалювала церковнослов'янська мова.

Підбір пам'яток, на відміну від «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка, відбувався за мовним принципом, тобто незалежно від території їх написання. Складність цієї проблеми полягала насамперед у тому, щоб розмежувати українські і білоруські джерела, оскільки перебування частин території обох народів у межах Великого князівства Литовського привело до появи спільної західноруської писемно-літературної мови. Цьому сприяли, з одного боку, «історичні події – об'єднання в однім державнім організмі – Литовсько-Руській державі – білоруських і значної частини українських земель, з другого боку, з Волиню, яка з-поміж земель, що ввійшли до складу Великого князівства Литовського, відзначалася найбільш високою культурою і якій Велике князівство Литовське завдячувало значною частиною своєї інтелектуальної еліти. Близьким був зв'язок цих земель і з українськими землями, що ввійшли до складу Польської держави, пов'язаної унією з Великим князівством Литовським»²⁵.

Питання мовного розмежування пам'яток професор Лукія Гумецька порушує в низці публікацій. Їй довелося полемізувати з білоруськими дослідниками, зокрема з В. Аніченком²⁶. Українськими визнавалися пам'ятки, які засвідчували специфічно українські риси (сплутування **ѣ-и, ы-и, е-о** в новому закритому складі). Якщо ж таких рис не засвідчено, то словникарі зважали на місце написання пам'ятки, її зміст чи історичну інформацію.

До джерельної бази словника введено чимало молдавських грамот, а також так звані *Бистрицький* і *Короткий молдовський літописи*. При цьому автори Словника, не погоджуючись із концепцією деяких румунських учених про «книжнослов'янські мови румунської редакції», які трактують «як цілісне явище» мову з території Молдови, Трансильванії і Валахії періоду XIV–XV ст., вважають: «[...] в мовному відношенні грамоти Трансильванії і Валахії виразно протиставляються молдавським грамотам. Тоді як перші мають середньоболгарський характер, мова молдавських грамот виявляє українські риси і по суті не відрізняється від староукраїнської актової мови XIV–XV вв., зафіксованої в грамотах з Галичини, Волині, Київщини»²⁷. Переважно це пам'ятки, які написані в Яссах, Сучаві, Васлуї, Бирладі та ін.

Якщо б у концепції Словника було прийнято територіальний принцип добору матеріалу, то до канону джерел не увійшли б пам'ятки, писані, наприклад, у Бересті, Вільні, Віслиці, Любліні, Кракові, Перемишлі, Медиці, Судомирі та ін.

24 Єдлінська У. Ділова мова XIV–XV ст. в українському мовотворчому процесі. *Другий міжнародний конгрес українців*: Мовознавство. Львів, 1993. С. 21.

25 Гумецька Л.Л. Погляди Л.А. Булаховського на найдавнішу українську писемно-літературну мову. *Л.А. Булаховский и современное языкознание*. Київ: Наукова думка, 1987.

26 Гумецька Л.Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV–XV ст.: [з приводу статті В.В. Аніченка «Да питання аб беларуска-українських моўных узаемадзеяннях старажытнай пары». *Slavia* XXXII/1, 1963]. *Дослідження з української та російських мов*, 1964. С. 252–258.

27 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Пробний зошит. Київ, 1964. С. 10.

Більшість документів походить із Волині та Галичини. У зв'язку з історичними обставинами, пам'яток з інших українських територій збереглося менше, вдалося віднайти грамоти, писані в Києві, Житомирі, Прилуках та деяких інших містах.

Роботу з вияву і підбору пам'яток львівські лексикографи проводили в архівах Києва, Чернівців, Ужгорода, Вільнюса, Мінська, Кишенева, Москви, Ленінграда (тепер Санкт-Петербурга) та інших міст. Було вибрано 939 пам'яток: 132 текстів розписано з фотокопій оригіналів та факсиміле, 85 – із видань, звірених з оригіналом, 722 – із видань, зокрема, збірника українських грамот, які видав В. Розов, і молдавських грамот та актів, які підготували до друку І. Богдан, Д. Богдан та М. Костакеску. Серед джерел – грамоти (вкладні, дарчі, договірні, жалувані, закладні, замінні, купчі, підтвердні, продажні, правові, поручні, роздільні, розмежувальні, роз'їзні), листи, договори, заповіти, промови, судові рішення, люстрації земель, описи замків, привілеї, повідомлення, зобов'язання, покрайні записи на книгах, написи на дзвонах, стінах церков, могильних плитах, печатках, повідомлення, статuti Казимира Великого і Ягайла, ярлик хана до короля Казимира, пам'ятки інших жанрів ділового стилю.

Оскільки Словник задумано за типом тезауруса («він повинен містити всі слова всіх пам'яток даного періоду, відібраних для Словника»²⁸), то джерела розписано на окремі картки суцільно. Для розписування використано особливе чорнило, що дало змогу робити за спеціальним методом відбитки з авторських карток відповідно до кількості слів у Картотеці.

Працю над Картотекою завершено 1962 року. Вона містить близько 260 тис. карток. Укомплектовано також допоміжні картотеки: картотека паспортних карток на кожну пам'ятку, картотека бібліографічних даних про мовознавчі дослідження окремих слів, картотека історичних праць про XIV–XV ст., а також використаних для Словника видань.

Перед тим, як приступити до укладання Словника, авторський колектив усталив його принципи, які стосувалися реєстру, тлумачення реєстрового слова, побудови словникової статті, відсильних позначок і цитатного матеріалу. До того ж кожен співробітник уклав кілька пробних словникових статей. Ці статті разом із принципами укладання Словника увійшли до «Пробного зошита», який було обговорено на всесоюзній нараді лексикографів. Незважаючи на окремі зауваги та пропозиції, засади і джерела Словника було схвалено.

До реєстру Словника увійшли всі загальні і власні назви, засвідчені в опрацьованих пам'ятках, «покалічені» чи перекручені слова, подані зі знаком оклику (!). Відмінювані частини мови подано в реєстрі в основній формі. Якщо слово не засвідчене в основній формі, його реконструюють і позначають зірочкою (*БОЛШИИ). В одній словниковій статті подано фонетичні, графічні, орфографічні варіанти слів (АЛЕКСАНДРЪ, АЛЕКСАНДРО, ОЛЕКСАНДРЪ, ОЛЕКСАНДРО, АЛЕКСАНЪДРЪ, АЛЕКСАНЪДРО, АЛЕКЪСАНЪДРО,

²⁸ Там само. С. 6.

АЛЕКСАНДРО, АЛЕКСАНДЕРЪ, ОЛЕКСАНЪДРО, АЛЕКСАНДРЬ), у різних статтях – морфологічні (ВОЄВОДЪ – ВОЄВОДА), словотвірні (ДОБРОВОЛЄНІЄ – ДОБРОВОЛІЄ) варіанти, види дієслова (ЗАПИСАТИ – ЗАПИСУВАТИ). Варіанти поєднано відсильною позначкою. Омоніми подано як окремі реєстрові слова (КОНЮХИ¹ – загальна назва; КОНЮХИ² – назва села).

Кожне реєстрове слово містить граматичну характеристику і вказівку на частотність його вживання. До реєстру введено всі іншомовні слова – загальні та власні назви, зафіксовані у джерелах Словника. На походження і шляхи запозичення цих слів вказують іншомовні паралелі (АМИНЬ *цсл.* аминь, *гр.* αμίν, *гебр.* amēn; ГЕТМАНЬ *стп.* hetman, *стч.* hejtman, *схсн.* hetman, *свн.* häuptmann). У випадку запозичень із західнослов'янських мов укладачі Словника «врахували і живіші контакти з польською мовою в розмовному плані, і вплив старочеських актів на мову українських грамот. Проте часто немає можливості з цілковитою певністю встановити, яким шляхом – усним чи писемним, безпосередньо з польської чи чеської мови – запозичене слово проникло в українську мову. Як правило, на першому місці подаються чеські відповідники, однак порядок подачі західнослов'янських паралелей не становить абсолютної вказівки на безпосередність чи небезпосередність запозичення»²⁹: ДОСЬТЬОУЧИНЄНІЄ *стч.* dosti učiněnie, *стп.* dosyćuczynienie.

Серед безумовних цінностей словника – фіксація усього, засвідченого в досліджуваних пам'ятках, ономастичного матеріалу: чоловічих та жіночих власних особових назв і топонімів (населені пункти, водойми, урочища, гори, могили, поля, дороги, землі, повіти, волості, границі та ін.). Уміщення у Словникові ономастичного матеріалу продиктоване багатьма причинами: «По-перше, між апелюваннями і власними назвами немає демаркаційної лінії, чіткого розмежування, а навпаки, між ними є тісний зв'язок. Власні назви походять переважно із загальних, з іншого боку, вони можуть набути значення загальних. По-друге, власні назви – як географічні так і особові – значно збагачують лексичний склад мови. Вони нерідко характеризують елементи лексики такої давньої епохи, для якої загальні назви не дають матеріалу»³⁰. Лише у форматі власної назви представлено, наприклад, такі слова: ГВОЗДЬ, ГОРНОСТАЙ, ЗУБРЬ, КАЛИНА, КВАША, БРОДОВЪ, ВЬШНЯ, ГОРЧИЦА та ін. До реєстру Словника внесено лише однослівні особові назви, тому що іменування особи у XIV–XV ст. було неусталеним, інколи – описовим і складалося з кількох слів. Багаточленні іменування збережено в цитатному матеріалі. У викладі значення подано сучасний відповідник власної назви, яка зазнала змін: *АИНА (назва села у Віленському воєводстві) Гайно; ЗВОЛОХИ (назва села у Волинській землі) Волохи, суч. Підгір'я.

29 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I. С. 12.

30 Гринчишин Д.Г. О типе Словаря древнеукраинского языка XIV–XV вв. *Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии*: тезисы конференции (октябрь 1975 г., Москва). Вып. 3: Теория и практика исторической лексикографии. Посвящается 50-летию Картотеки ДРС. Москва, 1975. С. 38.

Натомість топоніми – стійкі словосполучення входять до реєстру і їх подано за першим повнозначним словом: КОРОЧИНЪ КАМЕНЬ – назва міста у Молдавському князівстві. Географічні назви подано із вказівкою на рід та територію: *ЛОУЧОСКЪ ч. – (назва міста у Волинській землі) Луцьк. За наявності міжмовних омонімів у власній назві подано переклад: МЪЛИНЪ¹ – особова назва молд. мэлинэ «черемха» (ягода), «малина». Однак подання топонімів-словосполучень як реєстрового слова за відсутності словникової статті з відповідним апелятивом призводить до того, що виклад значення цієї загальної назви у Словникові відсутній. Це стосується таких слів, як ГОРБЪ, РОВЪ, НИВКА, БЪЛЫЙ, ЗАЙЦЕВЪ, ВОЛОВЫЙ та ін.

«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», як і більшість історичних словників, – це тип тлумачно-перекладного словника. Тому значення реєстрового слова викладено: еквівалентом сучасної української мови (БЕРЕГ – берег; БАТЬКО – батько), синонімами (ЛАГОДА – згода, злагода; ЗАВЪСИТИ – відкласти, відстрочити); тлумачною ремаркою і сучасним відповідником (ДЪДИНА – 1. (власність, успадкована від діда) дідизна; 2. (земельна власність) маєток, володіння); широким тлумаченням з елементами енциклопедичності, часто без сучасного відповідника (ДАННИКЪ – (особисто вільний селянин, який володів власною ділянкою землі і замість військової служби зобов'язаний буде віддати дань, переважно натурою) данник; ЛЪТОВИЩЕ – місце літнього перебування людей або худоби).

Ієрархія значень багатозначного реєстрового слова встановлюється, з одного боку, за принципом історичності, а з другого – за принципом типовості значень, його поширеністю. На першому місці укладачі словника, якщо це можливо, подають значення ближче до первинного, незважаючи на частоту фіксацій, усі наступні значення подано відповідно до типовості і частоти вживання. Кожне слово та його окреме значення підтверджене ілюстративним матеріалом. Цитати подано за хронологічним та територіальним принципами. Обов'язково наведено за роками написання першу і останню цитати, між ними цитатний матеріал розташовується відповідно до хронології. Ілюстрації також відображають територіальне поширення слова.

Після викладу значень реєстрового слова за ромбом подано лексикалізовані стійкі словосполучення, які містять цінну інформацію із сфери матеріальної та духовної культури. Якщо фразеологізм зв'язаний лише з одним значенням, то його подають після цього значення без ромба.

Серед особливостей словника – статистична інформація: вказівка на кількість зафіксованих слів, частотність вживання значення слова і його відтінків, стійких словосполучень, а також форм відмінюваних слів.

Важливим нововведенням у східнослов'янській лексикографії стало відображення у Словнику системи словозміни української мови XIV–XV ст.: усі граматичні форми, засвідчені у джерелах, подано із хронологізацією і паспортизацією. Біля кожної дублетної форми вказано кількість фіксацій у пам'ятках.

Як наголошує один із редакторів Дмитро Гринчишин, «кожен, хто користується “Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.”, уже із словникової статті одержить інформацію про належність слова до певної частини мови, про рід іменника, вид дієслова, невідмінюваність окремих іменників, про граматичну категорію збірних іменників і числівників, про вживання слів однієї частини мови у значенні іншої, про форми прикметників і прислівників вищого і найвищого ступеня, про фонетичні і графічні варіанти слова, про основну форму слова, про абсолютну кількість фіксації слова у писемних пам’ятках староукраїнської мови, про частотність уживання значення слова і його відтінків, про частоту вживання фразеологізмів. Із словникової статті можна також довідатися про те, які значення і відтінки мало слово у пам’ятках староукраїнської мови XIV–XV ст., на якій території його вживали, коли уперше і востаннє зафіксовано [...] на цьому хронологічному зрізі, у яких граматичних формах воно зафіксоване, якою була частота вживання варіантних норм»³¹.

Авторський колектив цієї фундаментальної лексикографічної праці об’єднував 7 осіб: редактори – Лукія Гумецька, Іван Керницький, Дмитро Гринчишин, укладачі – Уляна Єдлінська, Валентина Карпова, Левко Полюга, Михайло Худаш, науково-технічне опрацювання – Розалія Керста, Марта Сенів, набір тексту – Агафія Рибка.

Основними консультантами укладачів словника стали відомі вчені: М. Баскаков – професор-тюрколог, з яким проф. Гумецька листувалася упродовж 1964–1976 рр.; Д. Богдан – румунський професор-медієвіст, знавець молдавських грамот, він протягом десяти років співпрацював із відділом, надаючи відповідні рекомендації щодо включення до списку джерел молдавських пам’яток і характеристики ономастичного матеріалу; А. Ванагас – керівник групи топоніміки Інституту литовської мови і літератури АН Литви, консультант щодо назв литовського походження³².

У 1974 році роботу над Словником завершено, у 1977–1978 рр. він побачив світ у видавництві «Наукова думка». Двотомне видання має 216 друкованих аркушів і містить 11528 слів. На нього опубліковано 15 рецензій. У 1981 році «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» удостоєний академічної премії ім. Івана Франка.

Праця над новим історичним словником української мови XVI – першої половини XVII ст. розпочалася з виявлення і підбору пам’яток (друкованих і рукописних), що зберігаються в архівах і бібліотеках Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Вільнюса, Львова, Чернівців, Ужгорода та інших міст; з укладання бібліографії всіх виданих і невиданих пам’яток, оцінки кожної пам’ятки з погляду мовних особливостей і якості видання, нарешті, з підготовки до друку та обговорення інструкції для укладання історичного словника³³.

31 Гринчишин Д.Г. Украинская историческая лексикография. *Славянская историческая и этимологическая лексикография (1970–1980 гг.): итоги и перспективы*. Сборник обзоров. Москва, 1986. С. 83–84.

32 Керста Р.Й. Питання ономастики в науковій спадщині Л.Л. Гумецької. *Українська історична та діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1995. С. 30–32.

33 Кривицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. С. 27.

Після завершення всіх вищезгаданих підготовчих робіт словникарська група взялася за розписування відібраних пам'яток і складання Картотеки. Над її створенням у 1975–1981 рр. працювали наукові працівники Дмитро Гринчишин, Богдана Крися, Ганна Войтів, Ольга Кровицька, Мирон Онишкевич, Надія Остащ, Роман Остащ, Левко Полюга, Марта Сенів, Ольга Федик, Михайло Худащ, Марія Чікало³⁴.

Принципи укладання Картотеки співвідносні також із правилами, за якими подано у Словнику ілюстративний матеріал. Зосередьмо увагу на цитуванні у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.». Ілюстрації в цьому Словникові слугують для того, щоб задокументувати слово (та його варіанти) у мові; розкрити семантику; виявити сферу вживання, належність до лексико-тематичної групи; розкрити емоційну насиченість, стилістичне забарвлення, вказати характерні випадки оточення слова; показати синтаксичні особливості, характер його зав'язків з іншими словами³⁵.

Першу писемну пам'ятку української мови досліджуваного періоду «Український травник» (XVI ст.) розписала Валентина Черняк у грудні 1977 р., останню – «Підкоморська справа за декретом Люблінського трибуналу з розмежуванням між маєтками Обухів Андрія Фірлея та Вільшанка спадкоємців князя Кароля Корецького і повторною апеляцією останніх до трибуналу на рішення підкоморія» (1639) розписав Дмитро Гринчишин у жовтні 1993 р. Звичайно, що із віднайденням цікавого мовного матеріалу Картотека поповнюється новими розписаними текстами. Зокрема до канону джерел введено згодом такі пам'ятки: «Четья» (1489), «Краткій Катехизмъ изданный въ Киево-Печерской Лаврѣ въ 1645 г.», «Номоканонъ. Съчисленіе по Буквару Вещей всей Книжици обрѣтаемых» (Київ, 1629) та ін.

На сьогодні картотека Словника налічує понад 800 тис. карток (427 скриньок) і містить понад 40 тис. слів. Для порівняння: Картотека «Історичного словника української мови», укладена під керівництвом професора Є. Тимченка, налічує близько 300 тис. цитат-карток; картотека «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» – 260 тис. карток-цитат.

Авторський колектив «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» очолив тоді відомий український мовознавець, провідний спеціаліст-лексикограф, дослідник пам'яток української писемності Дмитро Гринчишин. Лексикографи поставили перед собою такі завдання: 1) найбільш повно охопити лексико-семантичне і фразеологічне багатство писемних пам'яток досліджуваного періоду; 2) дати граматичну і семантичну характеристику кожного слова; 3) зафіксувати фонетичні, графічні, морфологічні і словотворчі варіанти слова, що трапляються у пам'ятках; 4) указати на реальне і жанрове поширення слова; 5) де можливо, позначити наголоси; 6) указати джерело

---

34 Там само. С. 28.

35 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит. Київ: Наукова думка, 1983. С. 45.

запозичення слів і шляхи їх проникнення у пам'ятки української мови; 7) звернути увагу на лексичну сполучуваність слів, зокрема дієслів³⁶.

На основі вказаних завдань сформульовано загальні принципи відбору пам'яток для Словника. Вирішено увести до канону джерел: 1) пам'ятки з різних територій України, а також поза її межами, якщо ці пам'ятки написані українською мовою; 2) пам'ятки всіх жанрів і стилів, що найбільш повно відображають писемно-літературну мову цього періоду (насамперед рукописні пам'ятки, а також пам'ятки добре видані з філологічного погляду); 3) пам'ятки полемічної, художньої, наукової літератури, лексикографічних праць, хронік, літописів; 4) окремі пам'ятки не зовсім вдало лінгвістично опубліковані, які містять багату і різноманітну лексику, у першу чергу, побутову і професійно-виробничу; 5) деякі пам'ятки, що дійшли у пізніших копіях і мають цікавий лексичний матеріал або написані на території, представленій невеликою кількістю пам'яток³⁷.

Окремою книжкою видруковано бібліографічний покажчик «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел», який уклали Дмитро Гринчишин та Марія Чікало (Львів, 1994) і який містить інформацію про джерела Словника, умовні скорочення їхніх назв, а також хронологічний список українських писемних пам'яток досліджуваного періоду.

Серед джерел Словника необхідно назвати такі різновиди пам'яток: 1) ділове письменство – різні за змістом грамоти, привілеї, описи замків, люстрації земель, актові книги міських урядів, міських і земських судів, сільських канцелярій, документи церковних і шкільних братств, II Литовський статут (волинської редакції), реєстри поборів, книги доходів і видатків, записи на полях книг, предметах матеріальної культури та ін.; 2) полемічна література – твори І. Вишенського, І. Борецького, З. Копистенського, К. Острозького тощо; 3) художня література – вірші, панегірики, епіграми, народно-пісенна поезія, інтермедії тощо; 4) літописна література – Київський, Львівський, Острозький, Хмельницький літописи; 5) наукова і навчальна література – словники, граматики, лікарські поради тощо; 6) релігійна література – учительні Євангелія, проповіді, повчання, передмови до церковних книг та ін.³⁸

Перший випуск «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» опубліковано в 1994 році. На сьогодні вийшли друком 18 випусків, які подають лексикографічне опрацювання українських слів від А до М³⁹.

Історіографічний огляд українських історичних словників ХХ ст. дає змогу дійти певних висновків. По-перше, ці словники творилися на давніх українських

36 Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів, 2005. С. 28–29.

37 Там само. С. 29.

38 Там само. С. 29–30.

39 Переглянути всі випуски у pdf-форматі можна на сайті Інституту українознавства ім.І. Крип'якевича НАНУ, де працює група істориків-лексикографів, авторів «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: Ганна Войтів, Ольга Кровицька, Ганна Дидик-Меуш, Ірина Черевко, Ольга Заневич, Наталя Багнюк, Юрій Осінчук.

словникарських традиціях (починаючи від лексиконів XVI–XVII ст.). Можливо, це не завжди послідовно підкреслено в нашому дослідженні, але канон джерел історичних словників української мови XX–XXI ст. містить перші словники, і це є свідченням наукового підходу в лексикографічному опрацюванні українського лексикону. По-друге, історичний словник специфічний щодо підходу до лексики та її лексикографічного портретування і належить до типу одномовних перекладних словників з елементами тлумачення.

Кожен історичний словник не тільки відображає тогочасну мовну картину світу, а й доступне для мовознавців дослідження слова на різних рівнях. Укладачі вводять до джерельної бази словників пам'ятки широкого спектру: хронологічного, територіального, стилістичного та жанрового. Це уможливило залучення до реєстру численних одиниць мови, а також їх ґрунтовний опис і водночас сприяє міжгалузевим студіям.

РОЗДІЛ 10. СТІЙКІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

Ірина ЧЕРЕВКО

Сучасна лексикографія² ще не виробила єдиного критерію виділення, розміщення і тлумачення фразеологічних та стійких словосполучень у реєстрі історичних словників, а це важливо і для теорії фразеології, і для користувачів словниками, особливо науковців. Зазначена вище проблема пов'язана насамперед із тим, що в українському мовознавстві відсутнє загальноприйняте визначення фразеологічної одиниці (далі в тексті – ФО). Існують розбіжності в поглядах мовознавців на предмет, обсяг фразеології: одні вважають, що до фразеології потрібно залучити всі стійкі та відтворювані в мові словосполучення (паремійні одиниці, термінологічні, лексикалізовані, нерозкладні сполучення, афоризми, мовні штампи, компаративні звороти, ідіоми); інші обмежуються лише вивченням сполук, які, окрім відтворюваності та стійкості, насамперед вирізняються цілісним образно-переносним значенням та експресивністю. Це і призвело до «широкого» та «вузького» розуміння фразеології.

Про першу апробацію фразеологічних та стійких словосполучень в українській лексикографії ХХ ст. свідчить «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, який містить близько 68 тис. реєстрових українських слів як загальноновживаних, так і діалектизмів. У ньому широко представлено українську фразеологію (кожен компонент наголошено) із перекладом

- 1 У дослідженні використано матеріал таких словників: Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. Харків; Київ, 1930–1932. Т. I (А–Ж); Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. Німчук та Г. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002. Кн. 1; 2003. Кн. 2 (далі в тексті – Тимч.); Словарь української мови: у 4 т. / упор. Б. Грінченко. Київ: Наукова думка, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.); Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / голова редкол. Л. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978 (далі в тексті – СУМ¹⁴⁻¹⁵); Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. / відп. ред. Д. Г. Гринчишин. Львів, 1994–2010. Вип. 1–15 (далі в тексті – СУМ¹⁶⁻¹⁷).
- 2 Див.: Білоноженко В.М. Незамкнені фразеологічні структури та їх лексикографічна інтерпретація. *Мовознавство*. 1984. № 1. С. 41–44; Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989; Фразеологічні словосполучення у Словнику староукраїнської мови XIV–XV вв. *Лексикологія та лексикографія*: Республ. міжвід. зб. Серія «Питання мовознавства». Київ, 1966. Вип. II. С. 144–151; Мариниченко В.Г. Фразеологічні використання в українсько-російському словнику (На матеріалі українських байок XIX ст.). *Лексикографічний бюлетень*. 1951. Вип. I. С. 75–81; Слово і фразеологізм у словнику / відп. ред. Л. С. Паламарчук. Київ, 1980.

російською мовою, а також, хоч і не завжди, подано тлумачення цих словосполучень, наприклад:

Лабéти, тів, мн. Лапы. **Взя́ти в лабéти.** Взять вь ежовья рукавицы. **Пийма́вся, попа́вся в лабéти.** Попался вь лапы (Гр. 2, 337).

Плиг, гу, м. Прыжок. **З плі́гу збу́тися.** Сбиться сь толку, спутаться (Гр. 3, 195).

Іноді перекладом української ФО слугують синонімічні російські фразеологізми, наприклад:

Пожира́ти, ра́ю, єш, сов. в. поже́рти, жеру́, жере́ш, гл. Пожирать, пожрать. – **о́ком, очі́ма.** Смотрѣть во всѣ глаза, не сводить глазъ сь кого (Гр. 3, 251).

За умови відсутності в російській мові потрібного відповідника ФО автор словника у реєстровій статті вважає за потрібне подавати лише тлумачення звороту, наприклад:

Блуді́ти, джу́, дши, гл. (дієслово. – *Прим. авт.*). 1) Блуждать; сбиваться сь пути. 2) Заблуждаться, ошибаться. 3) – **словами.** Говорить, не сознавая что; бредить (Гр. 1, 76).

Тяж, жу, м. 1) = Ужва 2. 2) У тяжі́, у тяжу́ бу́ти, ході́ти. Быть беременной. **Зайту́ в тяж.** Забеременѣть (Гр. 4, 302).

За нашими спостереженнями, Б. Грінченко зорієнтовує увагу читача на тому, що, залежно від контексту, сполуки можуть уживатися як у прямому, так і в переносному значеннях, і подає відповідний коментар, наприклад:

Проміта́ти, та́ю, єш, сов. в. промestú, ту́, те́ш, гл. Прометать, промести. **Стéжку кому́ проміта́ти.** Кромѣ прямого значенія, также: уготовлять кому путь (на тотъ свѣтъ) (Гр. 3, 472–473).

Часто через не чітко продумані укладачем принципи фіксації ФО (то за першим словом у структурі, то за стрижневим компонентом), відсутність відсилачів, що є недоліком, користувач словника може віднайти ідентичні фразеологізми у різних словникових статтях, наприклад:

Ба́ки, ків, мн. Употреб. вь выраженіяхъ. 1) **Забива́ти, забі́ти ба́ки.** Сбивать, сбить, сбить сь толку, одурачить, обморочить (Гр. 1, 22).

Забива́ти, ва́ю, єш, сов. в. забі́ти, б'ю, б'єш, гл. ... 9) – ба́ки. Заговорить, сбить сь толку (Гр. 2, 4).

Близько 400 різностильових пам'яток української мови від XIV до XIX ст. використано в «Історичному словнику українського язика» (1930–1932) за редакцією Є. Тимченка. У ньому ФО та стійкі словосполучення подано і потлумачено в повному компонентному складі наприкінці словникової статті однозначним словом або в кінці того значення полісемічного слова, якого вони стосуються (як і в словникові Б. Грінченка), за стійким (опорним) компонентом у структурі в алфавітному порядку, наприклад, словосполучення **даньє вѣри, даньє горла, даньє знати, даньє помощи, даньє причины** згруповано

під вокабулою **ДАНЬЕ** і другим значенням ‘данина’ (Тимч.І, 664–665); термінологічне словосполучення **выкладъ правный** – під реєстровим словом **ВЫКЛАДЪ** і другим значенням ‘видаток, наклад, гроші на видатки’ (Тимч.І, 402); ФО **бути великого гербу** – у словниковій статті **ГЕРБЪ** і першим значенням ‘символічний знак, що належав певній родині шляхецькій; почесний знак місцевости, будівлі, інституції’ (Тимч.І, 519). Якщо ж стійкі словосполучення не стосуються жодного значення реєстрового слова, то вони подані за алфавітом і пронумеровані (хоч і не завжди) наприкінці словникової статті, наприклад:

ВЫКИДАТИ, -КИНУТИ, дс.

1. *Кидати надвір.*
2. *Виняти, вилучити, виключити.*
3. *Вимазати, викреслити.*
4. *Висадити в повітря.*
5. – *зь себе, випустити, видати.*
6. – *на очи, показувати, виставляти, вказувати* (Тимч.І, 400).

ДВОРЪ, рм.

1. *Просторінь, що оточує дім, подвір'я, двір.*
2. *Садиба, оселя.*
3. *Мешкання дідича.*
4. *Палата, палац.*
5. *Двір монарший чи магнатський.*
6. *Двірські особи.*

Дворъ въздній, гостинній, заїзний двір.

Дворъ теремный, двір із теремом.

Зь двора, знадвору, зокола.

На дворъ, геть, прич.

На дворъ, зовні (Тимч.І, 682).

Згодом лексикографи ввели до словників знак $\diamond$, який ставився перед ФО. Це надавало можливість опрацювати звороти такого типу наприкінці словникової статті багатозначного слова.

Аналізуючи словникову статтю в «Історичному словнику українського язика», ми також зауважили, що Є. Тимченко поряд із тлумаченням ФО чи стійкого словосполучення іноді подає його переклад сучасною українською мовою, а також віднаходить синоніми до нього, наприклад:

ЖИВОТЪ рм.

1. *Життя.*

Въ животъ не стати, померти.

До живота привести, повернути до життя, воскресити (Тимч.І, 926).

ДОКОНЧАТИ, -ЧЕВАТИ, -ЧИВАТИ, -ЧОВАТИ, ДОКОНЧИТИ дс.

1. *Кінчати, кінчити, докінчати, -чити, закінчувати, закінчити.*
2. *Укладати, уложити угоду.*
3. *Добивати, добити, розбивати, розбити в кінець.*
4. *Убивати, убити.*

-ти живота, сего свѣта, умерти, смерти дізнати (Тимч.І, 766–767).

У словнику при дієслівних ФО позначаються, хоч і не завжди, найтиповіші чи єдино можливі зв'язки фразеологізму з контекстом, тобто граматична ремарка, наприклад:

ГУБА, рж.

1. Рот, паща.

Губу замкнути (не вказане керування кому. – Прим. авт.), не дати говорити, змусити мовчати.

Губу отворити (не вказане керування на що. – Прим. авт.), роззявити рота; бажати чого.

На губѣ грати (кому), потихати кого, замишляти ким (Тимч.І, 623).

ГОВОРИТИ, дс. (дієслово. – Прим. авт.)

1. Мовити, розмовляти, балакати.

2. – на кого, нарікати на кого.

– молитвы за кого, молитися за кого (Тимч.І, 539).

На жаль, у словнику не дотримано чітких принципів подачі варіантів фразеологічних та стійких словосполучень. Незважаючи на їхню фіксацію в ілюстративному матеріалі, деякі з них лексикографічно не виділені. Віднаходимо у словнику, наприклад, формальні варіанти – **ісполнитися, наполнитися гнѣвомъ, гнѣву** (Тимч.¹І, 536), лексичні та формальні – **утекати, утекти, уходити зъ душею** (Там само, 845), а на с. 403 під вокабулою **ВЫКОНЫВАТИ, -КОНАТИ** і 1-м значенням ‘зробити, доклати чого, викінчити, виготувати’ враховано автором лише лексичні варіанти **выконати присягу, зложити присягу**, проте формальний варіант, **присегу выконывати**, який поданий у цитаті, чомусь не виділено. До того ж нами прослідковано, що в аналізованій лексикографічній праці взагалі не приділено уваги інверсійним варіантам стійких словосполучень. Наприклад, на с. 63 у реєстровій статті **БАЧЕНЬЕ** автором виділено безваріантну ФО **мати на баченю**, хоча ілюстративний матеріал до неї містить велику кількість формальних та інверсійних варіантів: **на баченью мѣти, мати (мѣти) на баченю (баченью)**.

Сам факт наявності фразеологізмів та стійких словосполучень у давніх пам'ятках підтверджує цитатно-ілюстративний матеріал, який згруповано в лексикографічній праці хронологічно, що дає змогу користувачеві простежити часову міграцію різного типу словосполучень.

Підсумовуючи сказане, наголошуємо на тому, що недотримання у словнику чітких критеріїв фіксації стійких словосполучень не применшує вартості цієї лексикографічної праці, вихід якої у світ «сприяв детальнішій розробці принципів укладання цього типу словника, започаткував, по суті, концепцію українського історичного словникарства»³.

3 Кровицька О. Українська лексикографія: теорія і практика. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 18.

Не менш важливою подією в українській лексикографії ХХ ст. стала поява укладеного Є. Тимченком, ще до «Історичного словника українського язика», рукописного варіанту словника «Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХV–ХVІІІ ст.», який підготували до видання і вперше опублікували 2003 р. В. Німчук та Г. Лиса. Джерельною базою лексикографічної праці слугували 60 тисяч карток-контекстів, вибраних із 34 пам'яток української мови ХVІ–ХVІІІ ст.

У цьому словникові, порівняно з аналізованим вище, виявлено такі відмінності стосовно розміщення та тлумачення фразеологізмів і стійких словосполучень:

1. Фіксація російського відповідника до українського стійкого словосполучення, а також тлумачення останнього по-російськи, наприклад:

ЗАМЫКАТИ, ЗАМКНУТИ, *гл.* 1. Запирать, запереть. 2. Заграждать, заградить. 3. Заключать, заключить, оканчивать, окончить. **Замкнути покой**, заключить мир. **Замыкати вь собѣ**, заключать в себе, содержат (Тимч.2, 276).

ЗУБЪ, *с.м.* Зуб. **Взяты на зубы**, насмехаться над кем. **Звонити зубами**, стучать зубами, терпеть голод (Тимч.1, 342).

2. Уведення до словникової статті примітки *в вираженні* за умови реалізації реєстровим словом свого значення лише у складі ФО, наприклад:

ВНѢВЕЦЪ, ВНѢВЕЧЪ, *в вираженні*: **Внѣвецъ, внѣвечъ обертати, обернути**, уничтожать, уничтожить, обратитъ в ничто (Тимч.1, 108).

ВЫТРИШКИ, *в вираженні*: **Вытришки продавати**, глазеть (Тимч.1, 160).

3. Вказівка на іноземне джерело лексем, що входять до структури стійкого словосполучення, наприклад:

СКАРГА, *с.ж.* (*пл.* skarga). Жалоба. **Занести скаргу на кого**, принести жалобу на (Тимч.2, 322).

Також часто у словнику простежуємо непослідовність тлумачення ФО та стійких словосполучень із однаковим опорним компонентом, зокрема в різних словникових статтях, наприклад, ФО **отъ розуму отходити** потлумачено під вокабулою **ОТХОДИТИ** (Тимч.2, 73), а фразеологізми **отходити розуму; прийти до розуму** – під вокабулою **РОЗУМЪ** (Тимч.2, 288); термінологічні словосполучення **листь отвористый; листъ позовный; листъ розводу; листъ розрѣшальный; листъ упоминальный** подано під вокабулою **ЛИСТЪ**, а словосполучення **подводный листъ; увяжчій листъ** – під вокабулами **ПОДВОДНЫЙ; УВЯЖЧІЙ** відповідно.

Наукові принципи Є. Тимченка стосовно викладу різного типу стійких словосполучень в історичному словнику певним чином перейняли й удосконалили львівські науковці, укладачі «Словника староукраїнської мови ХІV–ХV ст.» (у 2 т., 1977–1978) за редакцією Лукії Гумецької й укладачі «Словника української мови ХVІ – першої половини ХVІІ ст.» (Вип. 1–15, 1994–2010) за ред. Дмитра Гринчишина.

«Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» був задуманий за типом тезауруса й охоплював усі слова пам'яток лише офіційно-ділового стилю указанного періоду. Одним із його здобутків або нововведень є те, що у «Принципах побудови словника» деталізовано ознаки виділення ФО, а саме: цілісність значення, лексична неподільність, еквівалентність слову (лексико-семантичний критерій); більший або менший ступінь стійкості компонентів, що відтворюються в мовленні (контексті) як готова мовна одиниця (структурний критерій); частотність. Тому у словникових статтях ми віднайдемо тлумачення, іноді і сучасні відповідники різних термінологічних і лексикалізованих словосполучень (назви установ, чинів, титулів, церковних свят, обрядів), а також фразеологічних зворотів, які у своїй основі містять метафорично переосмислений образ. Також укладачі словника:

– фіксують інверсійні варіанти сполучень, напр. **бити чоломъ, челом бити** (СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 97); **Божіє дерево, древо божіє** (СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 108);

– застосовують наприкінці словникової статті знак $\diamond$ за умови несумісності значення звороту зі значенням реєстрового слова, наприклад: **МЕРТВЫЙ** *прикм.* мертвий, неживий [...] $\diamond$ **мертвый товаръ** будь-який об'єкт торгівлі, крім худоби [СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 586]; **СУБОТА** *ж.* субота [...] $\diamond$ **субота масопустная** (назва церковного обряду, також календарна дата) пушення, заговини (СУМ¹⁴⁻¹⁵2, 397);

– подають вказівку не лише на джерело запозичення окремих лексем, що входять до структури стійкого словосполучення, як у Тимченківських словниках, а всіх компонентів словосполучення, наприклад: **ЛИСТЬ, ЛИСТ, ЛИСТО** *ч. (стч. стп. list) 1. (письмовий документ юридичного характеру) грамота [...] листъ глейтовный* (стч. glejtovni list, стп. glejtowny list, свн. geleitebrief) охоронна грамота [...]; **листъ судовый, судовый листъ** (стп. list sądowy) [...] (СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 547–548);

– лексикалізовані та стійкі словосполучення розміщено і потлумачено у словниковій статті не за стійким компонентом, а за першим повнозначним словом у структурі в алфавітному порядку, наприклад: **ЗАПУСТЫ** *мн.* $\diamond$ **запусты великіи** (останній тиждень перед великоднім постом) запусти, масляна... **мясные запусты** *див.* **МЯСНЫЙ** (СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 385); **РЕБРО** *с.* (гірське пасмо) хребет [...] $\diamond$ **оть ребра** (чийого) з боку (кого), за дорученням (кого) (СУМ¹⁴⁻¹⁵2, 290);

– наприкінці словникової статті подаються словосполучення, що відсилаються до інших заголовних слів, наприклад: **ЗАПОМНЕНА** *с.* [...] **бывати въ запомненю** *див.* **БЫВАТИ** [СУМ¹⁴⁻¹⁵1, 385]; **МЕРЗАЧКА** *ж.* [...] **имѣти мерзечку** *див.* **ИМѢТИ** (Там само, 586).

Якщо автори «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» обмежилися лише пам'ятками офіційно-ділового стилю, то укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» поставили перед собою завдання якнайповніше охопити фразеологічне багатство писемних пам'яток

досліджуваного періоду, беручи до уваги різностильові джерела, адже такий підхід до добору матеріялу сприяє більш точному розкриттю значення ФО; допомагає простежити їхні системні зв'язки (полісемію, омонімію, синонімію, варіантність, антонімію); виявити історичні варіанти, тобто такі, які вийшли з ужитку й не фіксуються в сучасній українській мові; дослідити стилістичну маркованість. До того ж, семантика фразеологічних та стійких словосполучень у Словнику репрезентується здебільшого на те слово, яке є його смисловим (опорним) центром. Фразеологізми ж, у яких компоненти є рівноправними, подаються, тлумачаться та ілюструються прикладами у словниковій статті на перше за алфавітом самостійне слово, наприклад: **великий и малый** тлумачиться у статті **великий** (у статті **малый** тільки наводиться цей фразеологізм і відсилається до слова **великий**) (СУМ¹⁶⁻¹⁷3, 211); **варити и проливати** – у статті **варити** (Там само, 178). Уперше в історичному словнику подаються (у круглих дужках) факультативні компоненти ФО, які поширюють традиційну структуру, конкретизують вислів, наприклад: **мѣти (в собѣ) бѣса** (СУМ¹⁶⁻¹⁷3, 154); **зь свѣта (сего) зыти** (СУМ¹⁶⁻¹⁷12, 231); **(свой) крестъ взяти** (СУМ¹⁶⁻¹⁷15, 100). Також до ілюстративного матеріялу залучено прислів'я та приказки, які допомагають розкрити значення вокабули.

Як бачимо, за період ХХ ст. в українській історичній лексикографії вдосконалено критерії добору фразеологічного матеріялу, викристалізувано методи викладу його у словниковій статті та способи цитування.

ЧАСТИНА 2. ОНОМАСТИКА. СЛОВТВІР

РОЗДІЛ 1. ВІДАНТРОПОНІМНІ АСТІОНІМИ УКРАЇНИ В АСПЕКТІ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ

Віра КОТОВИЧ

Науково-методологічні й інтерпретаційні координати сучасної лінгвістики зумовили взаємодію ономастики та лінгвокультурології, засновану на принципах антропоцентризму, культуроцентризму, онімоцентризму.

Антропоцентризм ставить у центр усього людину одухотворену. Мова постає як «дзеркало» людини, генератор її свідомості, а світ набуває тих барв, якими людина його оловила. Мовець – найбільша цінність і сама сутність мови, а мова – Всесвіт його звершення. Ґрунт, на якому проростають ідеї пізнання світу через симбіоз мови й культури, – *культуроцентризм*. Шляхи його становлення означені зміною наукових парадигм: мова нерозривно пов'язана з культурою, проростає в культурі й відтворює її. *Онімоцентризм* осердяє наукових пошуків проголошує пізнання власної назви як найстійкішої одиниці культури та найвагомішої її засади, органічного сплетіння мови й духу, онтологічного й феноменального.

Одна із граней людської культури – іменування пізнаного та обжитого простору – рік, гір, лісів, полів, осель тощо. Заснування поселень та надання їм імені – явище суспільне. Вони, як і все, що дійшло до нас від найдавніших часів (пам'ятки матеріальної та духовної культури, мова, писемність, світогляд, звичаї), є продуктом суспільних відносин. На складному шляху нашої історії в їхньому творенні брали участь різні чинники, з-посеред яких виокремлюють історичні, географічні та лінгвістичні¹. Вивчення ойконіма як факту історії та географії слугує надійним підґрунтям для лінгвістичних та культурологічних досліджень, для розгляду явищ традиційної духовної та матеріальної народної культури, збережених в українському ойконіміконі. Давні назви засвідчують споконвічність заселення краю українцями-автохтонами; міграційні процеси, супроводжувані перенесенням іменувань рідних осель, указують на тяглість історичної пам'яті. У багатьох назвах національний колорит збережений, а втрачений сьогодні активно відроджується, попри всілякі перешкоди та політичні суперечності; штучні, ідеологічно марковані назви, минають разом з епохою, яка їх створила. Аналіз ойконімів, здійснений у просторі лінгвокультурології, уможливує відчитування в іменах поселень світоглядних настанов етносу,

1 Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*). Київ: Наукова думка, 1981. С. 4.

специфічних прикмет його менталітету, розуміння психології та характеру людини-номінатора.

Лінгвокультурологічний аспект ономастичних досліджень – це мовний (лексико-семантичний, словотвірний, етимологічний, синхронно-діахронний, стратиграфічно-просторовий) і культурологічний (матеріально-духовний, соціально-, етно- та національно орієнтований) аналіз назви кожного населеного пункту. За такого підходу історія має відповісти на питання – *коли?*, географія – *де?*, лінгвістика – *як?*, а культура – *чому?* (остання дає змогу з'ясувати, чому людина номінувала поселення саме так, а не інакше).

Відтворення культури українського ойконімного назовництва передбачає наявність в онімі і лінгвальної, і культурної інформації. Лінгвальну продиктовано певними мовними законами, культурологічну визначено самою сутністю культури та об'єктивовано за допомогою культурних кодів.

Лінгвокультурологічний аналіз ойконімного простору України здійснюємо на матеріалі астіонімів. Назви міст культуроємні та репрезентують культуру назвотворення всієї України, а не тільки окремого її регіону. Важливим компонентом ономастико-культурологічного розгляду назви міського поселення є окреслення, структурування та моделювання *лінгвокультурологічного портрета* астіоніма. Такий портрет дає змогу якнайповніше об'єктивувати імпліцитні соціальні та культурно-національні характеристики назви міста. У цьому полягає основна відмінність між лінгвокультурологічним портретом та словниковими статтями лексикографічних видань, у яких зазвичай лиш частково представлена інформація, пов'язана з позамовними чинниками.

У нашому дослідженні приймаємо таку структуру лінгвокультурологічного портрета астіоніма сучасної України: *ядерна зона* (теперішня назва міста, його локалізація); *ближня периферія* (генеза астіоніма); *дальня периферія* (характеристика етимона); *інтерпретаційна зона* (контroversійні тлумачення, народна етимологія, конотоніми, дескрипції (описові конструкції, які зрідка вживають замість офіційної назви міста), дотична до назви енциклопедична інформація) тощо. Структурно повним уважаємо той лінгвокультурологічний портрет, що містить усі семантичні зони; структурно неповним – той, у якому якась зона не представлена. Кожен окремий портрет може набувати різних обрисів, це залежить від того, інформацію якого ономастичного коду експлікує астіонім.

Сьогоднішній ойконімний простір України – це 29 730 назв міст, селищ міського типу, сільських населених пунктів. Із-поміж них – 461 астіонім. Це набагато менше, ніж назв сіл та селищ міського типу. Однак саме назви міст є своєрідним лакмусовим папірцем, який здатен продемонструвати природну закономірність, етнічний та національний характер, соціальні стереотипи, світоглядне й ідеологічне маркування назви, яке здійснює людина-номінатор. На творення астіоніма впливає низка лінгвальних (мовних законів

і закономірностей) та екстралінгвальних (соціально-економічних, соціально-політичних, психологічних тощо) чинників. Під час дослідження астіоніма в лінгвокультурологічному аспекті доцільно розглядати їх не просто як носіїв тієї чи тієї семантики, а і як носіїв соціально зумовленої інформації. Максимально розширюючи розуміння контексту, враховуючи всі чинники екстралінгвального характеру, отримуємо можливість інтерпретувати факти мови й почерпнути з онімів цінну інформацію. Це робить їх важливим об'єктом вивчення, причому не тільки для мовознавчих, а й міждисциплінарних досліджень гуманітарного спрямування.

Моделюючи лінгвокультурологічний портрет астіонімів України, послуговуємося фундаментальними ономастичними дослідженнями українських мовознавців Ю. Абдули², Д. Бучка³, С. Вербича⁴, І. Волянюк⁵, М. Габорака⁶, К. Галаса⁷, І. Гонци⁸, Л. Дикої⁹, О. Іваненка¹⁰, О. Карпенко¹¹, Ю. Карпенка¹², З. Купчинської¹³, О. Купчинського¹⁴, В. Лободи¹⁵, Г. Лукаш¹⁶, В. Лучика¹⁷,

- 2 Абдула Ю. А. Становлення ойконімії Слобожанщини (на матеріалі Харківщини): дисертація. Кіровоград, 2008. 190 с. + 164 с. (дод.).
- 3 Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття. Львів: Світ, 1990. 143 с.
- 4 Вербич С.О. Гідронімія басейну Дністра: монографія. Луцьк: Терен, 2017. 544 с.
- 5 Волянюк І. О. Становлення і розвиток ойконімії Північної Тернопільщини ХІІ–ХХ ст.: дисертація. Тернопіль, 2009. 193 с. + 82 с. (дод.).
- 6 Габорак М. Топонімія Галицької Гуцульщини: етимологічний словник-довідник. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2011. 656 с.
- 7 Галас К.Й. Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті: навчальний посібник. Ужгород: УжДУ, 1979. 120 с.
- 8 Гонца І.С. Словник ойконімів Уманщини. Умань: Візаві, 2017. 127 с.
- 9 Дика Л.Л. Ойконімія Східного Поділля (XIV–XX ст.): дисертація. Тернопіль, 2009. 198 с. + 312 с. (дод.).
- 10 Іваненко О.В. Назви поселень Сумщини. Київ: КММ, 2017. 336 с.
- 11 Карпенко О. З ойконімії Житомирщини: Бердичів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Слов'янська філологія. Чернівці, 2007. Вип. 354–355. С. 173–177; Карпенко О.П. Історична ойконімія Житомирщини. *Студії з ономастики та етимології* / НАН України; Ін-т української мови; відп. ред. В.П. Шульгач. Київ, 2007. С. 126–132; Карпенко О. З ойконімії Київської області: історико-етимологічні коментарі. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2019. Вип. 71. Ч. 1. С. 261–275.
- 12 Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. Київ: Наукова думка, 1973. 238 с.
- 13 Купчинська З.О. Стратиграфія архаїчної ойконімії України: монографія. Львів: НТШ, 2016. 1278 с.
- 14 Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (географічні назви на *-ичі*). Київ: Наукова думка, 1981. 252 с.
- 15 Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. Київ: Вища школа, 1976. 231 с.
- 16 Лукаш Г.П. Актуальні питання української конотоніміки: монографія. Донецьк: Промінь, 2011. 448 с.
- 17 Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.

Я. Пури¹⁸, Я. Редькви¹⁹, Н. Торчинської, М. Торчинського²⁰, М. Худаша²¹, В. Шульгача²², В. Яція²³, а також працями з етно- та лінгвокультурології В. Жайворонка²⁴, В. Кононенка²⁵ та ін.

Астіонім – типовий і водночас специфічний вид ойконіма. Його типовість детермінована передусім тим, що первісно мешканці двору, осади, хутора, села тощо зазвичай не знали, що поселення стане містом. Отже, назву містові не добирали зумисне й не протиставляли її найменню села. Специфічність астіонімів, принаймні багатьох із них, проявляється в пізніші часи, коли якесь село чи селище міського типу набуває статусу міста. Назви таких поселень могли функціювати без змін, однак доволі часто виявлено протилежне: ставши містом, населений пункт зазнає перейменування; його назва отримує питоמו слов'янський суфікс *-ськ-* (*-цьк-*), що згодом набуває статусу панівного в астіонімотворенні, або ж властивий античним топонімам формант *-ія* чи компонент *-поль* (< *πόλις*) 'місто-держава' тощо. Астіонім яскравіше, ніж комонім, відтворює дух епохи, що його покликала до життя, він проектує назвоцентричні процеси в цій царині номінації, забезпечуючи в такий спосіб специфічний колорит астіонімного континууму.

Українськість українського міста розпочинається з українськості його назви. Село – це коріння, місто – стовбур і крона національного дерева.

- 18 Пура Я.О. Походження назв населених пунктів Ровенщини: монографія. Львів: Світ, 1990. 143 с.
- 19 Редьква Я. Теробовля етнічно-антропогенна vs Теробовлі антропонімічної та «жертвної». *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2012. Вип. 56. Ч. 1. С. 355–367.
- 20 Торчинська Н.М., Торчинський М.М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. Хмельницький: Авіст, 2008. 549 с.
- 21 Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). Київ: Наукова думка, 1991. 268 с.; Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних назв). Київ: Наукова думка, 1995. 362 с.; Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від відапеліативних антропонімів). Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2004. 536 с.; Худаш М. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (відапеліативні утворення). Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2006. 452 с.
- 22 Шульгач В.П. Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001. 189 с.
- 23 Яцій В.О. Ойконімія Івано-Франківської області: історико-етимологічний словник. Київ: Наукова думка, 2015. 387 с.
- 24 Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.; Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика. Нариси: навчальний посібник. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
- 25 Кононенко В.І. Українська лінгвокультурологія: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 2008. 337 с.; Кононенко В.І. Мова в контексті культури: монографія. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2008. 390 с.

Назва кожного з поселень – особливий лінгвокультурологічний текст, особливий код, зашифрування якого відбулося в часі присвоєння імені, а дешифрування триває протягом усього періоду життя поселення.

Під антропонімним індивідуальним кодом астіоніма розуміємо закодовану в назві міста інформацію про базовий антропонім як ключ до її декодування, до вияву того антропоніма, який мотивував назву заселеного об'єкта. Це найбільш культуроємний код астіоніма (як і назви всякого іншого поселення). Антропоніми протягом тривалого періоду збирали в собі інформацію різних лінгвокультур і разом із пареміями, мовними архетипними образами, вербальними символами стали тими одиницями, що моделюють своєрідність національної мовної картини світу²⁶.

Декодування астіонімів України виявляє різні типи антропонімів, на основі яких ці астіоніми постали: 1) давньослов'янські імена-композиції; 2) українські відкомпозиційні антропоніми; 3) українські відапелятивні антропоніми; 4) християнські імена; 5) прізвищеві назви (протопрізвища); 6) прізвища; 7) запозичені особові назви.

Антропонімний індивідуальний код охоплює чотири мікрокоди, представлені, відповідно, такими групами астіонімів: 1) астіоніми, мотивовані давньослов'янськими іменами-композиціями; 2) астіоніми, мотивовані відкомпозиційними антропонімами та «несправжніми» композиціями; 3) астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами; 4) астіоніми, мотивовані християнськими іменами.

Уважаємо важливим наголосити: на час заснування поселення та надання йому назви вказані антропоніми могли виконувати функцію особових імен, імен-прізвищ чи навіть прізвищ, однак не функційний статус назви впливає на лінгвокультурологічний контекст нашого дослідження, а культуроємність кожного етимона-антропоніма.

Стосовно носіїв імені в назвах міст засвідчено антропоніми, які належали: 1) особам, про яких сьогодні не маємо жодних відомостей; 2) відомим особам, котрі, проте, не є знаними історичними постатями; 3) відомим особам, котрі є знаними історичними постатями.

За можливістю побутування в ономастичній етимоналі астіонімів є: 1) антропоніми, засвідчені у відомих ономастичних працях, давніх історичних джерелах, спеціальних ономастичних працях тощо; 2) антропоніми, не засвідчені у відомих нам писемних пам'ятках, реконструкцію яких уможливили назви поселень.

Прадавність українського міста безпосередньо пов'язана з автохтонністю його назви. Найдавнішими в переліку національно маркованих назв теперішніх міських поселень виокремлюємо астіоніми, утворені від давньослов'янських імен-композицій за допомогою архаїчного суфікса *-jь.

---

26 Корнієнко І.А. Антропонімна лексика в контексті лінгвокультурології. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"*. Серія: Філологія. Мовознавство, 2015. Вип. 241. Т. 253. С. 53.

I. Мікрокод «давньослов'янські імена-композиції» презентують дві групи назв: 1) астіоніми, мотивовані давньослов'янськими іменами-композиціями, які засвідчені у відомих ономастикогах, історичних джерелах або спеціальних працях: *Богуслав, Борислав, Володимир, Добромил, Житомир, Ізяслав, Переяслав, Старий Самбір*; 2) астіоніми, мотивовані реконструйованими іменами-композиціями, компоненти яких засвідчено у складі інших давньослов'янських імен-композицій: *Дрогобич, Збараж, Радомишль, Чорнобиль*. Кожну групу астіонімів проілюструємо відповідним прикладом.

– Астіоніми, мотивовані давньослов'янськими іменами-композиціями, які засвідчені у відомих ономастикогах, історичних джерелах або спеціальних працях:

Богуслав, м. (Кв.): *Богуславъ* + *-*ь* → *Богуславль* → м. *Богуслав*. Теперішнє місто отримало назву від однойменного літописного городища *Богоулавла*: 1195 р. – *Всеволодъ бо прослаше оу него ... Богоулавла*. Астіонім мотивовано антропонімом *Богуславъ*.

Семантику базового імени-композиції трактують як 'той, що славить Бога' або 'той, що прославився любов'ю, щастям, багатством, долею'. Ця особова власна назва відома не тільки давньоукраїнській, а й багатьом іншим слов'янським мовам: бол. *Богуслав*, пол. *Boguslaw*, серб., хорв. *Богослав*, кашуб. *Bogoslav*, чес. *Bohuslav* тощо.

Легенда пов'язує іменування городища з постаттю Ярослава Мудрого та з його відповіддю на багатолюдне «Слава Ярославу!» – «Богу слава!». Однак суперечить такій версії як структура оніма, так і відсутність не лише в Русі, а й у всій Славії назв населених пунктів, утворених від вигуківих фразем. Тож якщо Ярослав Мудрий 1032 р. і сприяв розбудові Богуслава (пам'ятник князю з такої нагоди споруджено в місті 2012 р.), то поіменоване давнє поселення було ще до його правління, тобто десь за 150, а то й більше років до того, як у літописах з'явилася перша писемна згадка про місто.

Майже десятиметрові скелі, що розкинулися вздовж русла ріки Рось, зосібна й у центральній частині Богуслава, стали причиною народження дескрипції *маленька Швейцарія*. Символом героїчної відданості української жінки рідній землі та її оборонцям вважають легендарну Марусю Богуславку²⁷.

– Астіоніми, мотивовані реконструйованими іменами-композиціями, компоненти яких засвідчено у складі інших давньослов'янських імен-композицій:

Дрогобич, м. (Льв.): **Дорогобытъ* + *-*ь* → *Дорогобычъ* → м. *Дрогобич*. В офіційних документах назва поселення фіксувалася переважно у сполонізованому варіанті: *Drohobicz*, 1378 р., а ті поодинокі джерельні свідчення, що зберегли повноголосу форму (*около Дорогобича*, 1498 р.; *города Дорогобича*, 1699 р.), не

²⁷ Котович В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник. Дрогобич: Посвіт, 2021. С. 50.

стали стимулом повернути первісну назву – *Дорогобич*. Астіонім мотивовано антропонімом *Дорогобытъ.

Препозиційний компонент особової власної назви *Дорого-* (*Дрого-*, *Драго-*) збережений у складі двоосновних імен: *Дорогомиль*, *Драгославъ*, *Drahobul*, *Drahobud*, *Drahamil*, *Drahamir*, *Drahorad*; *Setidrah*, *Sobedrah*; постпозиційний *-бытъ* – в іменах *Битомиръ*, *Radobyt*.

Переказ про *Другий Бич*, заснований недалеко від зруйнованого в XIII ст. половецьким ханом Буняком Шолудивим *Бича*, не має історичного підтвердження, але має фольклорну цінність та авторитетну підтримку І. Вагилевича: західноукраїнський просвітителі умістив переказ про *Другий Бич* у циклі «Думи» і наголосив, що це легенда, про що сьогодні нерідко забувають інтерпретатори походження назви міста. Етимологізування на взір *друга біч*, *другий бік*, *другі Губичі*, *друга добич*, *драговина*, *драгва* тощо побудоване на зовнішній подібності лексем і не ґрунтується ні на лінгвістичних, ані на культурологічних можливостях українського назовництва. Відомі дескрипції *місто Франка*, *місто Каменяра*, *місто Котермака*; набуває популярності гасло «*Дорогобич – у ньому вся сіль*»²⁸.

Отже, астіоніми, мотивовані відомими або реконструйованими давньослов'янськими іменами-композиціями, – це збережена з києворуського періоду українська ойконімна архаїка. Утворені за допомогою суфікса *-*ь*, вони не тільки свідчать про давній композитний іменник (*Богуславъ*, *Бориславъ*, *Володимъ(и)рь*, *Добромиль*, *Житомъ(и)рь*, *Изяславъ*, *Переяславъ Самборъ*), а й уможливають реконструкцію антропонімів *Дорогобытъ, *Збирадъ, *Радомысль, *Чьрнобыль.

Із праслов'янської епохи Україна успадкувала не тільки двоосновні імена, а й скорочені їхні варіанти. Явище скорочення двоосновних імен дуже давнє та закономірне. Такі особові власні назви були динамічнішими, активнішими в мовленні, з часом вони закріплювалися в офіційних документах, ставали повноправними іменами, а відтак поряд з іншими антропонімами – двоосновними, відапелятивними, християнськими – слугували основою для творення прізвищ. Розмежування давніх слов'янських відкомполітичних та відапелятивних особових власних назв безпосередньо в антропоніміці покликане відповісти на багато питань лінгвального та екстралінгвального характеру. В ойконіміці також неодноразовими були спроби з'ясувати, який антропонім послугував етимомом для творення назви поселення: відкомполітичний чи відапелятивний, бо ж важко, а часами неможливо остаточно визначити, що збережено в назві поселення на взірець *Волів*: відкомполітичний дериват *Воль* (< *Воєславъ*), відапелятивний антропонім *Воль* (> *Vil*), прізвисько *Vil* (із мотивом присвоєння 'працює, як віл', 'подібний до вола', 'має багато волів', 'любить доглядати за волами' тощо) чи прізвище *Іван Vil*. Єдине можна стверджувати беззастережно: у всіх наведених випадках ідеться про мотивованість ойконімів антропонімом.

28 Там само. С. 143.

Час та обставини виникнення поселень, екстралінгвальні відомості про реальних або ймовірних засновників, перших мешканців, осіб, на чю честь міста були поіменовані, та ін. допомагають розпізнавати у твірних антропонімах давні слов'янські відкомполитні особові власні імена або прізвиська чи спадкові прізвища, мотивовані тими антропонімами. По-різному склалася історична доля цих міст, різні вони за часом заснування, їхні назви не завжди тотожні за способом деривації. Об'єднання всіх таких астіонімів у одну групу зумовлене тільки критерієм однакової культуроємности антропонімних етимонів. Відкомполитне особове власне ім'я, яким мотивовано назву міста тисячу, п'ятсот чи тільки сто років тому, переконливо свідчить, що «перед нами словотвірний тип антропонімів, сформований на базі імен-комполитів у глибоку праслов'янську епоху»²⁹. Ці архаїчні «уламки давніх імен» (визначення З. Купчинської) так надійно заховали за скрижалями історії свою первісну семантику, що сьогодні практично будь-який із аналізованих астіонімів не має однозначного потрактування. Розглядаючи їх як експлікаторів антропонімного індивідуального коду, беремо до уваги й відомі контрверсійні тлумачення. Деякі з них зуміли стати не просто однією з найпоширеніших версій генези астіоніма, а й спричинили постання своєрідних символів, збережених на печатках, гербах, прапорах, логотипах та інших атрибутах міст.

II. Мікрокод «відкомполитні антропоніми та «несправжні комполити» репрезентують дві групи назв: 1) астіоніми, мотивовані відкомполитними антропонімами: *Болехів, Бориспіль, Бучач, Галич, Жашиків, Жидачів, Зборів, Канів, Красилів, Любомль, Люботин, Ніжин, Перечин, Пирятин, Путивль, Радехів, Рахів, Рогатин, Славути, Снятин, Тереховля, Тлумач, Чернігів*; 2) астіоніми, мотивовані «несправжніми комполитами»: *Немирів, Нетішин*.

– Астіоніми, мотивовані відкомполитними антропонімами:

Болехів, м. (ІФ): *Болех* + *-ів* (< *-овъ*) → м. *Болехів*. Землі, поіменовані Болехівськими та подаровані Данилові Дажбоговичу, відомі в писемних джерелах від 1371 р. Фіксацію назви поселення *Болехів* засвідчено в давніх актах через століття, у 1472 р.: *Bolechow*.

Мотивом для творення назви міста став антропонім *Болехъ*. Учені вважають його суфіксальним відкомполитним дериватом слов'янських особових власних імен-комполитів на взірць *Болеборъ, Болебудъ, Болегиъвъ, Болегость, Болеславъ* або реконструйованого **Болестрахъ*. Первісна апелятивна семантика комполитного компонента *Бол(e-)* співвідносна із псл. **bolъ, *boleti* 'хворий, хворіти'.

Ойконім фігурує в усіх відомих історичних документах як *Болехів*, а не **Болохів* чи **Волохів*. Тож не знаходимо підстав пов'язувати його генезу з етнонімом *волох* 'волошин, румун' або з розбитими Данилом Галицьким 1226 р.

²⁹ Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 101.

та розпорошеними Галичиною *болохівцями* – племенами зі Східного Поділля. «Волоський слід» з'явився у структурі астіоніма у зв'язку з поділом *Болехова* на дві частини – *Болехів Руський* (*Bolehow Ruthenicum*, 1488 р.) і *Болехів Волоський* (*Bolechow Valachorum*, 1472 р.) – та досі збережений у мікротопонімі *Волоське Село* (місцевість у північно-східному районі міста)³⁰.

– Астіокультуроніми, мотивовані «несправжніми композитами»:

Немирів, м. (Вн.): *Немиръ*+ *-ів* (< *-овъ*) → м. *Немирів*. Поселення відоме від 1388 р. як *Немировъ*. Назву мотивовано антропонімом *Немиръ*.

Ім'я *Немиръ* (*Niemier, Nyetur, Nemer*) зазвичай зараховують до «несправжніх композитів» із компонентом *не-*. Такі назви відомі всім слов'янським мовам, а компонент *Не-* в цих та подібних до них антропонімах слугує засобом передачі значення заперечення чи суперечливості. Власне, компонент *не-* і надає аналізованим антропонімам «несправжності». *Мир-*, *-мир* засвідчено в багатьох іменах-композитах: *Мирославъ, Мирогостъ, Драгомиръ, Нъгомиръ, Воһитир, Dobromir* та ін.

Легенди розповідають про містечко *Мирів*, ущент зруйноване за татарської навали та відновлене як *Новий Мирів* або *Немирів*³¹.

Омонімість відкомпозитних дериватів, відапелятивних імен та апелятивів, втрата сучасною українською антропонімною системою багатьох давніх відкомпозитних власних особових назв, фонетичні зміни, які відбулися у структурі астіонімів, нерідко спричиняють контрверсійні тлумачення як генези астіоніма, мотивованого відкомпозитним дериватом, так і походження твірного антропоніма. Антропоцентричний підхід до аналізу назв поселень уможливив виявлення в їхніх основах не зафіксованих у відомих ономастиконах імен засновників чи власників (**Бучакъ, *Пирята, *Удькъ, *Чьрнѣгъ*), а культуроцентрична зумовленість антропонімів продемонструвала потенції багатьох із них побутувати як антропонімні одиниці не тільки в приватному, а й в офіційному вжиткові (*Болехъ, Радех, Славута*).

III. Мікрокод «відапелятивні антропоніми» репрезентовано такими астіонімами: *Баранівка, Барвінкове, Батурин, Бахмач, Бердичів, Березівка, Біляївка, Борців, Боярка, Буришин, Гайсин, Глобине, Глухів, Голубівка, Горохів, Дебальцеве, Долинська, Дружківка, Жданівка, Жмеринка, Жовква, Здолбунів, Зміїв, Золочів, Калинівка, Київ, Кіцмань, Ковель, Козятин, Коростишів, Корюківка, Косів, Ладизжин, Лебедин, Львів, Малин, Могилів-Подільський, Моришин, Мостине, Мукачеве, Носівка, Обухів, Оріхів, Перецепине, Почаїв, Решетилівка, Ржиців, Сватове, Селидове, Снігурівка, Сокаль, Сорокіне, Тернопіль, Тетіїв, Тульчин, Тячів, Угнів, Узин, Фастів, Хирів, Хоростків, Хотин, Чигирин, Чистякове, Чортків, Чугуїв, Чуднів, Шепетівка, Яготин.*

30 Котович В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник... С. 11.

31 Там само. С. 269.

Загалом відапелятивна антропонімія в корпусі власних особових назв посідає чи не перше місце, але в списку етимонів назв українських міст відапелятивних антропонімів не більше 70. Чимало аналізованих астіонімів можна з однаковою ймовірністю трактувати або як відапелятивні, або як відкомполітичні антропоніми. До того ж частина лексем, мотивовані відапелятивні антропоніми, – багатозначні одиниці, тож з'ясувати, з яким саме значенням це слово стало етимомом ойконіма, практично неможливо.

Лігвокультурологічний аналіз українських астіонімів спонукав нас об'єднати назви міст, які репрезентують мікрокод «відапелятивні антропоніми», у декілька тематичних груп.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, які вказують на ставлення батьків до новонародженої дитини (*Жданівка, Почаїв, Хотин*):

Жданівка, м. (Днц.): *Ждан(ів-ський) + -івк-а* → м. *Жданівка*. Засноване 1922 р., поселення фіксується від 1941 р. як *Новожданівка*, від 1966 р. – як *Жданівка*. Назву теперішнього міста мотивовано відапелятивним іменем *Ждан* або похідним від нього антропонімом *Жданів* чи *Жданівський*.

Значення базового антропоніма *Ждан* – ‘той, якого ждали’, ‘очікувана дитина’; *Жданів*, *Жданівський* – прізвища, утворені від давнього відапелятивного імени.

В. Лучик припускає, що свою назву місто отримало від шахти ім. *Жданова*, в основі найменування якої – прізвище радянського партійця *А. Жданова*. Однак *Жданівку* не перейменували з огляду на те, що хутір *Жданівський* (*Жданово-Черново*) відомий ще до 1917 р. і його назва не мала стосунку до уродженця Маріуполя та сталінського соратника³².

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами за зовнішньою ознакою (*Біляївка, Дебальцеве, Коростишів, Малин, Носівка, Чистякове*):

Біляївка, м. (Од.): *Бе(і)ляй + -івк-а* → м. *Біляївка* або *Бе(і)ляїв + -к-а* → м. *Біляївка*. Поселення засновано наприкінці XVIII ст. на місці колишніх козацьких займищ, що дало підстави історикам говорити про назву хутора кошового судді Антона Головатого *Головківку* як про попереднє іменування *Біляївки*. Мотивом для теперішнього номінування поселення послугувало ім'я *Біляй* або згодом поширене прізвище *Біляїв*.

Біляй – особова власна назва, утворена від прикметникової основи *біл-* (< бѣл-) ‘білий’, хоч можлива й версія про відкомполітичне походження цього антропоніма (пор.: *Бѣлобогъ, Бѣловѣтъ, Бѣлизаръ, Бѣлиморъ, Бѣловодъ, Бѣлославъ, Белизар, Белослав, Veligoj* та ін.).

У народних переказах ідеться про перейменування *Головківки* кошовим отаманом Сидором *Білим* або в пам'ять про нього, а також про мотивацію теперішнього астіоніма назвою озера *Біле*³³.

32 Там само. С. 143.

33 Там само. С. 45.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами за певною рисою характеру, поведінки, темпераменту, фізичного стану (*Глухів, Угнів, Фастів, Хирів, Чуднів, Шенетівка, Чортків*):

Глухів, м. (См.): *Глухъ* + *-ів* (< *-овъ*) → м. *Глухів*. Літописний *Глухів* має найдавнішу фіксацію від 1152 р.: *оу Глухова*. Назву поселення мотивовано відапелятивним антропонімом *Глух* (*Глоухъ*) або *Глухий*.

Походження антропоніма *Глух* виводять від псл. *gluxъ ‘глухий’ (пор.: давнє козацьке прізвисько Ярема *Глух*, 1649 р.) М. Худаш припускає, що таке ім’я могло бути не відапелятивною, а відкомполитною назвою (первісно воно звучало як *Голухъ* і було похідним утворенням від імен-комполитів на взірць *Голиславъ, Голомужъ*).

Народні версії пов’язують походження назви із глухим, важкодоступним місцем, із віддаленістю поселення від місць основних державних подій або з «наглухо» укріпленою фортецею та ін.

Глухів 1708 р. став столицею Гетьманської та Лівобережної України, резиденцією Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського, звідси дескрипції *гетьманська столиця, остання гетьманська столиця*³⁴.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, похідними від назв рослинного світу (*Барвінкове, Березівка, Горохів, Калинівка, Оріхів, Ржищів, Яворів*):

Барвінкове, м. (Хрк.): *Барвінок* + *-ов-е* → м. *Барвінкове*. Колишнє поселення *Барвінкова стінка* заснували козаки на чолі з *Іваном Барвінком* у 1651 р. Відомі історичні джерела фіксують його від другої половини XVII ст. Ойконім мотивовано відапелятивним антропонімом *Барвінок*.

Особова власна назва *Барвінок* походить від апелятива *барвінок* ‘трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами’, який через польську й чеську мови запозичено з німецької. В українській етнокультурі рослина щедро наділена символікою особистого щастя, нерідко вживається в порівнянні, як-от: ‘хлопець молодий, як *барвінок*’.

Іван Барвінок (1620–1668) – отаман Війська Запорозького, сподвижник Богдана Хмельницького, про життя та боротьбу якого розповідає історичний роман М. Зеленого «Думи про козака *Барвінка*».

Народні перекази пов’язують походження назви поселення як із прізвиськом отамана *Барвінка*, так і з особою козака *Шпака*, який поселився на теренах колишньої слободи *Барвінкова стінка*, а остання нібито отримала свою назву від заростей *барвінку*.

Наприкінці 1960-х рр. зніщений, а 1992 р. завершено спорудження пам’ятника *Іванові Барвінку* в *Барвінковому* з написом «*Козак запорізький Іван Барвінок, засновник міста в 1652 р.*»³⁵.

34 Там само. С. 105.

35 Там само. С. 21.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, похідними від назв тваринного світу (*Баранівка, Бахмач, Голубівка, Зміїв, Козятин, Косів, Курахове, Лебедин, Львів, Снігурівка, Сорокине*):

Баранівка, м. (Жт.): *Баран* + *-івк-а* (< *-овк-а*) → м. *Баранівка*. Поселення згадане в документах за 1565–1566 рр. Його назву мотивовано відапелятивним антропонімом *Баран*. Відомі писемні свідчення про ім'я *Баран* в українців від XV–XVI ст., у поляків – від XIII ст.

Базовий антропонім походить від апелятива *баран* ‘самець вівці’; ‘назва вола із вигнутими назад рогами’, вживаного, очевидно, у значенні ‘нерозумна, слабодуха людина’ або ‘вперта людина’. У давнину *барана* вважали символом чоловічого першопочатку, творчої енергії, родючості, оновлення, багатства; *баранячі роги* – емблема земної рослинності, її пробудження й розквіту навесні; *баран з великими рогами* – частий персонаж замовлянь; водночас ця тварина є уособленням глупоти й упертості; у народі це ще й символ невинності, особливо порівняно з вовком.

Словник за редакцією І. Срезневського з покликанням на лексему *бараниє* («Златоструй», XII ст.) ‘боріння, борня, боротьба’ спрямовує пошуки семантики антропоніма-мотиватора цілком в інше русло: первісно ‘місце боріння, боротьби’³⁶.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, похідними від назв страв чи продуктів харчування (*Борців*):

Борців, м. (Тр.): *Борць* + *-ів* (< *-овь*) → м. *Борців*. Сьогодні не відомо назви давньоукраїнського городища, яке передувало теперішньому містові, а в писемних джерелах середини XV ст. поселення мало таку ж назву, як і зараз – *Borszczow*, 1453 р. Ойконім мотивовано відапелятивним антропонімом *Борць*.

Особова власна назва *Борць* походить від апелятива *борць* ‘квас із буряків, з якого готують борщ’, ‘рідка страва, що вариться з посічених буряків, капусти з додатком картоплі та різних приправ’, ‘національна рідка страва, що вариться з посічених столових буряків (раніше перев. заквашених), капусти з додатком картоплі та різних приправ’. Однак назва міста могла зазнати фонетичної трансформації за аналогією до відомого апелятива, як це сталося з первісним ойконімом *Боршиє* (*Borszow*, 1447 р.), а теперішньою назвою села *Борців*, що на Львівщині. У такому випадку йдеться про базовий відкомполітичний антропонім *Борш* (*Боршь* < *Борь* < *Боривой*, *Боригнѣвъ*, *Бориславъ* тощо), а не про відапелятивний. Розглядаємо назву міста серед мотивованих відапелятивними, а не відкомполітичними антропонімами, позаяк у жодному історичному документі XV ст. і подальших століть не вдалося відшукати варіанта назви цього поселення як *Боршиє*, а це означає, що вже шість століть поспіль ойконім асоціюється з відапелятивним антропонімом *Борць*, а за народною етимологією – безпосередньо з апелятивом *борць*.

Український *борць* став якщо не символом, то, принаймні, візитівкою міста, головню на час проведення тематичного фестивалю «*Борць'їв*»³⁷.

36 Там само. С. 20.

37 Там само. С. 57.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, похідними від назв предметів, об'єктів тощо (*Буришин, Київ, Могилів-Подільський, Обухів*):

Буришин, м. (ІФ): *Буриша* + *-ин* (< *-инъ*) → м. *Буришин*. Про заснування теперішнього *Буришина* на місці колишнього *Нового Села* (*Nowe Selze*, 1435 р.; *Nowe Siolo*, 1565–1566 рр.) свідчать історичні джерела XVI ст.: *Bursztyn*. Назву міста мотивовано антропонімом *Буриша*.

Особова власна назва *Буриша*, що виявлена серед сучасних прізвищ, як і апелятив *буришин*, прийшли в українську мову з німецької через польське посередництво. На апелятивному рівні лексема споріднена з нижньонім. *bernen* від дієслова *brennen* ‘горіти, полум’яніти’ та іменником *stēn* ‘(коштовний) камінь’. Повний збіг назви міста *Буришин* із назвою коштовного каменя *буришин* дав підстави і деяким професійним дослідникам, і аматорам говорити про ймовірне утворення ойконіма від апелятива *буришин* або від однойменного мікротопоніма *Буришин*. Припускаємо, що спосіб останньої номінації можливий як метафоричне утворення (за назвою подібної до бурштину жовтої глини), позаяк ні бурштинових покладів, ні тим більше промислів у межах міста чи регіону немає і, як уважають історики, ніколи не було. Можливо, надаючи поселенню назву *Буришин*, номінатори від самого початку розраховували на такі асоціації, а з часом первісний мотив поіменування населеного пункту та ім’я його засновника (власника) забули.

На гербі та прапорі сучасного *Буришина* зображено два стилізовані камені *буришину* – асоціативний символ назви міста³⁸.

– Астіокультуроніми, мотивовані відапелятивними антропонімами за суспільним, соціальним, родинним становищем, статусом тощо (*Боярка, Дружківка, Сватове, Тетіїв*):

Боярка, м. (Кв.): **Боярко* → м. *Боярка*. Місто *Боярка* утворене 1956 р. об’єднанням сіл *Будаївка, Боярка* (тепер *Тарасівка*) та селища *Газовиків*. Село *Боярка* відоме від початку XV ст., хоч було засноване, імовірно, ще раніше, а від 1868 р. мало назву, спільну з *Будаївкою* – *Боярка-Будаївка*. Після спорудженої тут залізничної станції за пристанційним поселенням закріпилася назва *Боярка*. Первісну назву давньоукраїнської оселі мотивовано відапелятивним антропонімом **Боярко*.

*Боярко – похідне суфіксальне утворення з суф. *-к-о* від антропоніма *Боярь* або й безпосередньо від апелятива *боярь* ‘боярин’; пор.: *бояри* ‘привілейована верства суспільства за княжої доби, княжі дружинники, високі посадовці в Київській державі’ та сучасне прізвище *Боярко*.

В. Лучик надає перевагу версії про утворення назви поселення за допомогою суфікса *-к-а* в релятивній функції безпосередньо від апелятива *бояр* ‘т.с., що *боярин* у Київській Русі – великий землевласник, що належав до князівського двору і входив до складу військової дружини князя’³⁹.

38 Там само. С. 64.

39 Там само. С. 58.

– Астіоніми, мотивовані відапелятивними антропонімами за поведінкою, вчинками, заняттям тощо (*Перецепине, Решетилівка, Тульчин, Тячів, Хоростків*)

Перецепине, м. (Дніп.): *Перецепена* + *-ин-е* → *Перецепине*. Козацьке поселення відоме від 1764 р. як одна з головних слобід Орільської паланки. Його назва мотивована відапелятивним антропонімом *Перецепена*.

Антропонім *Перецепена* – похідне утворення від дієслова *перецепити, перецеплювати*. Ця особова власна назва зафіксована серед сучасних українських прізвищ та належала ймовірному засновникові поселення – козакові *Перецепені*.

Народна етимологія пов'язує утворення назви теперішнього міста з назвою колишнього урочища, яке нібито *перецеплювало*, тобто відокремлювало Гетьманщину від Запоріжжя. За іншим переказом, ойконім походить від дієслова *перечіпляти* 'перехоплювати'⁴⁰.

– Астіоніми, мотивовані відтопонімними антропонімами (*Долинська, Тернопіль*):

Тернопіль, м., обл. центр (Тр.): *Тарно(вський)* + *-поль* → *Тарнополь* → м. *Тернопіль*. Як фортеця, а далі як місто, засноване на місцевості Сопільче Яном *Тарновським*, поселення відоме з XVI ст. (1540 р.): *Tarnopolie in districtus trambowliensis*, 1564 р. У наступних століттях це місто найчастіше називали *Тарнополь*, укр. *Тернопіль* (як результат асоціації з апелятивом *терен* чи *тернове поле*). Первісна назва мотивована відтопонімною родовою прізвищевою назвою *Іоанка з Тарнова – Яна Тарновського*. Вказівка на *тернову місцевість*, про яку нерідко ведуть мову дослідники, якщо й закладена в назві теперішнього міста *Тернопіль*, то дуже опосередковано: *терен* → *тернова місцевість* → *Тарнов* → *Ян із Тарнова* → *Ян Тарновський* → *Тарнополе* → *Тарнополь* → *Тернопіль*.

Від 2013 р. у *Тернополі* проходить український музичний фестиваль, який покликав до життя широко відому тепер дескрипцію *файне місто*⁴¹.

– Астіокультуроніми, мотивовані антропонімами з неоднозначною, сумнівною або неясною семантикою (*Батурич, Бердичів, Гайсин, Глобине, Жмеринка, Здолбунів, Золочів, Кіцмань, Ковель, Корюківка, Ладижин, Моришин, Мукачєво, Селидове, Сокаль, Узин, Чигирин, Чугуїв, Яготин*):

Батурич, м. (Чрн.): **Батура* + *-ин* (< *-инь*) → м. *Батурич*. Джерела наводять різні дати першої писемної згадки про поселення – 1576 р. та 1625 р. Його назву мотивовано антропонімом **Батура*.

В основі антропоніма лежить тюркський апелятив *батур* 'герой; хоробрий' або, можливо, укр. діал. *батура* 'великий кнут, кнутище, батіг'.

Назву міста нерідко пов'язують із польським королем Стефаном *Баторієм*. Цікавим та таким, що можна пояснити на слов'янському мовному ґрунті, є антропонім **Батюра* < **Батя* < староукр. *батя* 'батько', який міг стати

40 Там само. С. 310.

41 Там само. С. 403.

мотиватором для утворення імовірної первісної назви поселення **Батюрин*. Утративши зв'язок із базовим антропонімом, уже від середини XVI ст. назва поселення фігурувала як *Батури́н*, а не **Батю́рин*.

Дескрипції *остання столиця українського козацтва, гетьманська столиця* (*Батури́н* – колишня резиденція гетьманів Лівобережної України Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського) надійно зберігають пам'ять про історичне минуле міста. *Батури́н* – символ великої трагедії в історії України: 2 листопада 1708 р. московські війська за наказом Петра I захопили й знищили столицю гетьмана Івана Мазепи, убили та закатували всіх мешканців міста, незалежно від віку й статі (загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців). Унаслідок цієї страшної події назва *Батури́н* відома як конотативний астіонім зі значеннями: 1) 'національна трагедія'; 2) 'зруйноване місто'.

Лексикографічні джерела фіксують слово *батури́нка* 'вид верхнього жіночого одягу', утворену від назви міста *Батури́н*, звідки пішла мода на це вбрання. Народні перекази узгоджують назву поселення з розмовним гіпотетичним апелятивом *батура* 'каланча, вишка, вежа, фортеця, містечко'⁴².

Як бачимо, мовно-культурна інтерпретація астіонімів, мотивованих відапелятивними антропонімами, демонструє тяглість традиції поіменування поселення за власною назвою засновника чи власника. У назвах міст закодовано низку давніх особових імен, імен-прізвицьк, прізвищ, омонімних з апелятивами. Прочитання таких астіонімів як лінгвокультурних текстів демонструє антропоцентричний характер їхнього первісного поіменування. Часто такі антропоніми не збереглися в сучасній українській мові, вони не зафіксовані у відомих нам ономастиконах, і тільки аналіз астіонімів, мотивованих давніми відапелятивними іменами, уможливує за структурою ойконімів побачити імена осіб, на чю честь названо теперішні міста (**Боярко* (м. *Боярка*), **Жмерин* (м. *Жмеринка*), **Долбун* (м. *Здолбунів*), **Золоч* (м. *Золочів*), **Коцмань* (м. *Кіцмань*), **Ковель* (м. *Ковель*), **Мукач* (м. *Мукачево*), **Перещеп* (м. *Перещепине*), **Решетило* (м. *Решетилівка*), **Ржище* (м. *Ржищів*), **Сокаль* (м. *Сокаль*), **Тетій* (м. *Тетіїв*), **Уго(е)нь* (м. *Угнів*), **Уза* (м. *Узин*), **Фаст/*Хваст* (м. *Фастів*), **Хир* (м. *Хирів*), **Хоростко* (м. *Хоростків*), **Хотѣнь* (м. *Хотин*), **Чудно* (м. *Чуднів*), **Ягота* (м. *Яготин*) та ін.).

Декодування астіонімів мікрокоду «відапелятивні антропоніми» уможливує, з одного боку, відмежування досліджуваних назв поселень від астіонімів-експлікаторів апелятивного коду, а з іншого – з певною мірою вірогідності об'єднати базові імена в тематичні групи. Етимонами деяких астіонімів стали або могли стати імена, імена-прізвицька, прізвища відомих осіб: старійшини-князя *Кия* (м. *Київ*), галицько-волинського князя *Лева* Даниловича (м. *Львів*), древлянського князя *Мала* (м. *Малин*), молдавського господаря Єремії *Могили*

42 Там само. С. 22.

(м. *Могилів-Подільський*), графа Яна *Тарновського* (м. *Тернопіль*), представника роду *Калиновських* (м. *Калинівка*), січовиків Івана *Барвінка* (м. *Барвінкове*), Сави *Носа* (м. *Носівка*), останнього писаря Запорозької Січі Івана *Глоби* (м. *Глобине*), легендарних козаків *Дружка* (м. *Дружківка*), *Обуха* (м. *Обухів*), *Решетила* (м. *Решетилівка*), власника трактиру Олександра *Березовського* (м. *Березівка*), землевласників Петра *Голуба* (м. *Голубівка*), Іллі *Дебальцева* (м. *Дебальцеве*), Ольги *Долинської* (м. *Долинська*), купця Івана *Чистякова* (м. *Чистякове*) та ін.

Генезу низки антропонімів-мотиваторів назв міст не завжди вдається пояснити на українському мовному ґрунті. Лінгвокультурологічний портрет таких астіонімів (*Бахмач*, *Батурин*, *Буришин*, *Гайсин* та ін.) уміщує зазвичай немало контрверсій, позаяк невиразною є не тільки ойконімно-апелятивна, а й ойконімно-антропонімна зумовленість.

Входження та засвоєння понад 300 чужомовних християнських імен в антропонімійну систему української мови – еволюційний процес, важливий не лише для розбудови простору особових власних іменувань, а й для збагачення духовної культури українців. Християнські імена грецького, латинського, староеврейського походження проходили фонеморфемну адаптацію до української мови; завдяки своєму варіантотворчому потенціалу міцно закріплювалися в народнорозмовному мовленні; набували якнайширшого спектру емоційно-експресивних конотацій⁴³.

Імена, а згодом і посталі на їхній основі прізвища, ставали етимонами назв населених пунктів. Тож моделювання лінгвокультурологічного портрета астіоніма, мотивованого християнським іменем, сьогодні передбачає не тільки характеристику базового антропоніма, а й агіоніма, того культурологічного джерела, яке закладено в назві поселення. Засновників, власників поселень охрещували іменами святих, які за християнською традицією ставали їхніми небесними заступниками і покровителями поіменованих на їхню честь осель.

Назви мікрокоду «християнські імена» поділено на дві групи: 1) астіоніми, мотивовані християнськими іменами: *Авдіївка*, *Амвросіївка*, *Ананьїв*, *Андрушівка*, *Василівка*, *Васильків*, *Гадяч*, *Ізмаїл*, *Кадіївка*, *Костянтинівка*, *Костопіль*, *Старокостянтинів*, *Макіївка*, *Маріуполь*, *Мар'їнка*, *Миколаїв* (2), *Миколаївка*, *Миронівка*, *Олександрівськ*, *Семенівка*, *Харків*, *Ходорів*, *Ямпіль*, *Яремче*; 2) астіоніми, мотивовані запозиченими іменами, не канонізованими Православною Церквою: *Ірміно*, *Карлівка*.

– Астіоніми, мотивовані християнськими іменами:

Авдіївка, м. (Днц.): *Авдій* + *-івк-а* (< *-овк-а*) → м. *Авдіївка*. Одне з найдавніших поселень Донеччини, уперше згадане в писемних джерелах під 1778 р. Його назву мотивовано іменем *Авдій* (*Овдій*).

43 Белей Л. До питання про християнізацію іменника українців. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 37. С. 7.

Авдій (Овдій) – канонізоване християнською церквою ім'я, < давньоєв. *Obhadyūhū* ‘раб, служитель Бога’; можливо, < гр. *audeis* ‘милозвучний’. Ім'я *Авдій (Авдѣу)* засвідчено серед особових імен українців у документах XVI ст., хоч воно побутувало серед населення й раніше. Сучасні українські словники закономірно фіксують *Авдій* як *Овдій*.

Святий *Авдій*, четвертий пророк із-поміж 12 малих пророків, служив домоправителем в ізраїльського царя Ахава. Зрікшись язичництва, пішов за пророком Іллею Фесвіт'янином і сам отримав дар пророцтва. *Авдій* – автор християнського писання, яке складається з однієї глави і є найменшим твором старозавітної біблійної книжності. Однак саме про *Авдія* сказано, що він малий пророк за величиною створеного тексту, але не за глибиною висловленої думки. День пам'яті святого пророка *Авдія* – 2 грудня.

Припускають, що засновником *Авдіївки* був легендарний козак *Овдій*, який прийшов сюди на початку XVIII ст. та привів вихідців із Північної України⁴⁴.

– Астіоніми, мотивовані запозиченими іменами, не канонізованими Православною Церквою:

Ірміно, м. (ЛГ): *Ірма* + *-i[u]n-о* → м. *Ірміно*. Астіонім мотивовано іменем *Ірма*. Поселення відоме від 1808 р. як село *Петрівка*. Коли в цій окрузі 1895 р. Степан Марцеарлі-де-Делінесті відкрив шахти, з'явилася *Ірминська шахта*, *Ірминський роз'їзд* та поселення *Ірминка*. Усі об'єкти поіменовано на честь дочки промисловця – *Ірми*.

1935 р. *Ірміно* отримало статус міста, а в 70-х роках ХХ ст. разом з *Алмазною* та *Кадіївкою* об'єднано в одне поселення – *Кадіївка*. Після відокремлення від *Кадіївки* *Ірміно* перейменували на *Теплогірськ*, а від 2010 р. – знову на *Ірміно*, хоч норми українського правопису та правила назовництва вимагають форми *Ірмине*⁴⁵.

У назвах багатьох міст збережено християнські імена, що засвідчує активність в українському вжиткові церковно-християнського ономастикону з рідкісними іменами чи їхніми варіантами: *Авдій* (м. *Авдіївка*), *Гадяк* < *Гаад* / *Гад* (м. *Гадяч*), *Харко* < *Харитон* (м. *Харків*), *Яремко* / *Яремец < *Ярема* (м. *Яремче*) та ін. Звернення до церковно-християнського іменослова як до джерела канонічного імени підтверджує культурологічну значущість імен-мотиваторів та уможливує запровадження традиційних Днів міста суголосно з відповідними Днями пам'яті святих.

Отже, астіоніми – згорнуті лінгвокультурні тексти, здатні не тільки слугувати лінгвістичним знаком заселеного людиною об'єкта, а й ословлювати обжитий та поіменований простір через призму культури назовництва.

44 Котович В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник... С. 19.

45 Антропонім *Ірма* – скорочений варіант давньонімецьких імен *Irmgard*, *Irmenberta*, *Ermentrud*, *Irmintrud*; *Irm* або *Irmen* ‘герман. бог війни й неба’.

Модельовання лінгвокультурологічних портретів астіонімів, мотивованих антропонімами, дало змогу простежити генезу, особливості функціонування, культурно-історичну та національну зумовленість кожної з назв міст.

Ойконімія – чи не найчастіше досліджувана сфера онімного простору і водночас чи не найбільш утаємничена. Різні підходи до її вивчення зумовили вироблення низки методик, у межах яких пріоритетними визнані етимологічний, структурно-словотвірний, лексико-семантичний принципи аналізу. Сучасні пошуки українських та зарубіжних лінгвістів спонукають до вияву механізмів інтерпретації ойконіма як елемента ойконімного простору, а водночас і як згорнутого лінгвокультурного тексту, специфічного лінгвокультурного феномену. Дослідження назв міст у лінгвокультурологічному аспекті дає підстави стверджувати, що вони за своєю суттю національно-українські та слугують багатим джерелом пізнання культури, ментальности, світобачення та світовідчуття народу.

РОЗДІЛ 2. ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ СЛОВОТВІРНОЇ ПРОДУКТИВНОСТІ ІМЕННИКОВИХ ФОРМ: НАЗИВНИЙ І РОДОВИЙ МНОЖИНИ – ТВІРНІ БАЗИ ПРИ ОНОМАТИЗАЦІЇ/ ТРАНСОНОМАТИЗАЦІЇ

Ірина КУЗЬМА

У сучасній основоцентричній дериватології абсолютно виправданою є увага дослідників до твірної бази, використання якої як «засобу внутрішньоструктурної типології спонукає до актуалізації низки теоретичних і практичних проблем», вивчення яких «повинно дати відповідь на ряд питань:

– Які є класи твірних основ за різними параметрами...? – Які семантичні, граматичні й конотативні інгредієнти твірного слова і в який спосіб переймаються, засвоюються смисловою структурою похідного слова...? – Чим зумовлюється дериваційна поведінка твірних...? – Які позамовні фактори впливають на використання різних класів твірних основ у словотворенні? – Які процеси супроводжують формальне поєднання... твірних основ із формантами?»¹.

Морфологічна форма слова як твірна база – це поки що мало досліджений об'єкт основоцентричної дериватології (спроби класифікації морфологічних форм як твірних баз, аналіз дієслівних словотвірних типів у структурі словотвірної парадигми форм вищого ступеня порівняння прикметника, а також модифікаційних словотвірних типів на *-ат-к-о/-атк-о* як результату словотвірної продуктивності непочаткових іменникових форм)².

Питання словотвірної похідності (як семантичної, так структурної) від непочаткової іменникової форми, зокрема від непрямих відмінків однини чи форм множини, у діяхронії та синхронії часто викликає сумніви, породжує гіпотези, які або вдається обґрунтувати, або ж доводиться спростовувати. У багатьох випадках саме ономастична дериватологія здатна беззаперечно

1 Грещук В.В. Нариси з основоцентричної дериватології. *Нариси з основоцентричної дериватології* / за ред. В.В. Грещука. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2007. С. 7–8.

2 Кузьма І.Т. Морфологічна форма слова як об'єкт дериватології (до питання про словотворчу спроможність морфологічних форм сучасної української мови). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2017. Вип. 64 (1). С. 96–101; Кузьма І. Словотворча здатність форм ступенів порівняння прикметника в сучасній українській мові (дієслівні словотвірні типи). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2018. Вип. 68. С. 6–76; Кузьма І. Іменникові форми з основою на *-ат-* у словотвірній системі української мови (модифікаційні словотвірні типи на *-ат-к-о/-атк-о* в діяхронії та синхронії). *Збірник наукових праць на пошану професора Таміли Панько*. Львів, 2021. С. 376–390.

підтвердити таку похідність, адже деякі моделі онімів доповнюють перелік апелювативних словотвірних типів, у яких деривантом виступають різні іменні морфологічні форми. Власні назви можуть зберігати пам'ять про давні словотвірні моделі, які або втратили продуктивність, або взагалі не збереглися в апелювативному словотворенні. Тому для об'єктивного виявлення й дослідження будь-якого дериваційного явища необхідно залучати всі похідні одиниці мови, хоча, звичайно, ототожнювати словотворення загальної і власної назв не можна.

На думку І. Ковалика, власні найменування переважно не становлять спеціальних словотвірних типів, а деякі засоби і способи словотворення в загальному лексиконі мови є характерними і для онімів³. Недоліком наших підручників і посібників мовознавців називає відсутність онімного матеріалу в розділах про словотвірну систему мови (пор., наприклад, чеські, словацькі, болгарські граматики, які аналіз словотвірних типів ілюструють прикладами і загальних, і власних назв, «що має велике значення для дослідження історичного розвитку словотвору мови»)⁴. Крім цього, «між власними і загальними назвами відбуваються постійні взаємопереходи в результаті семантичного / лексико-семантичного / лексико-морфологічного та морфолого-синтаксичного способів словотворення... У явищах ономації, трансономації та деономації відбуваються різні лексико-семантичні процеси та формально-граматичні зміни»⁵.

Лексико-семантичний (ономація, трансономація), морфолого-синтаксичний у поєднанні зі семантичним (субстантивіація, ономація), афіксальний (суфіксація) способи є найбільш характерними для онімного словотворення. Ойконіми й антропоніми становлять надзвичайно цінний матеріал і для дериватології, зокрема основоцентричної. Адже деякі з назв виразно засвідчують давню словотвірну здатність *непочаткової іменної форми*:

1) твірна словоформа / твірне слово в непочатковій формі при лексико-семантичному (семантико-морфологічному) і морфолого-синтаксичному способах: давні прізвищеві назви й сучасні прізвища *Луцята, Щурат, Карпа, Захара*, топоніми *Рівне, Тальне, Ясинувата, Сарни, Помонята, Пуятичі*;

2) твірна основа на *-ат-*, мотивована називним/родовим множини при суфіксальному способі: давні прізвищеві назви, а згодом прізвища *Пуятич, Мушатич, Мушатенко, Корятович, Шкуратюк*, топоніми *Пирятин, Гусятин, Рожнятів* та ін. Такі суфіксальні оніми, пов'язані з непочатковими формами черезступенево, дають підстави ономастам, дериватологам, етимологам теоретично відтворити їхні твірні бази (антропоніми на *-ат(а), -ат-*), якщо ті не задокументовані (див. словникові статті з особовими назвами на *-ат(а), -ат-* у П. Чучки⁶).

3 Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. Ч.1 / упор. та автор передмови В. Грещук. Івано-Франківськ; Львів: Місто-НВ, 2007. С. 360.

4 Там само.

5 Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. Ч. II. / упор. З. Терлак. Львів; Івано-Франківськ, 2008. С. 280–281.

6 Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011.

Результатом словотвірної продуктивності форми називного множини одиничних іменників переважно чоловічого (рідше жіночого й середнього) роду при лексико-семантичному способі стали множинні ойконіми, утворені ономастизацією апелювативів чи трансономастизацією інших онімів (антропонімів): *Броди, Прилуки, Сарни, Піски, Лани, Гаї, Бірки, Мостиська, Монастириська, Бровари* (давніший варіант *Броварі*), *Мельники, Винники, Дігтярі, Печеніги, Терни, Ріпки, Буки, Буди, Саги, Роздори*. Аналогічна похідність складених назв *Великі Мости, Горішні Плавні, Жовті Води*⁷.

Така модель відома не тільки із сучасних реєстрів населених пунктів, а й із давніх українських пам'яток: *Борьтники* мн. (2) (назва села у Львівській землі) *Бортники: а при то(м) были... па(и) сенко процев(и) па(н) гричко из борьтникъ* (Зудечів, 1428); *дмитрь ходоровьскы и... па(н) гричко з борьтникъ* (Зудечів, 1430). ФОРМИ: род. *борьтникъ* (1428) (ССМ I, 114). *Бурсуковцы* мн. (3) (назва села у Волинській землі) *Борсуки: записаль былъ мне... Борсоуковци* (Вільна, 1482). ФОРМИ: наз. *Бурсуковцы* (1463); знах. *Борсоуковци* (1482) (ССМ I, 131)⁸.

Пор. також: *Бровари* – м., рц. Київської обл.; ще за часів Київської Русі тут було поселення; назва вперше згадана в документах за 1628 р.; очевидно, < *бровар*; у плані змісту словотворчим засобом слугує закінчення -и. *Броди* – м., рц. Львівської обл.; розташоване на р. Суховільці (бас. Прип'яті); назва вперше згадана в «Поучении Мономаха» під 1096 р.; < *бродь* 'брід, шлях, прохід'. *Бортники* – с.: 1) Вінницької обл.; 2) Івано-Франківської обл.; 3) Київської обл.; 4) Львівської обл.; *Бортничі* – с. Київської обл.; < *бортники* 'залежні від феодалів селяни, які збирали мед диких бджіл у бортах (дуплах дерев), а згодом у спеціально підвішених на деревах дуплянках; бортники (бортничі) сплачували феодалам данину медом'⁹.

Дослідниця української архаїчної ойконімії З. Купчинська вважає, що ойконіми *pluralia tantum* – це насамперед назви на *-ичі* та *-ани*, хоч плюральні відапелювативи теж належать до слов'янської архаїки (*Броды, Белзы, Прилуки*).¹⁰ Цікаво, що з-поміж п'яти причин появи ойконімних плюративів З. Купчинська називає три, пов'язані саме з непочатковою формою іменника, а саме з формою множини одиничних твірних баз: 1) формам множини дійсно відповідає певна кількість предметів (*Brězy, Pjenki*); 2) назва певної місцевості або населеного пункту виникла з форми множини назви одного з предметів на цій місцевості (*Brody* 'поле біля броду'), тобто від загальних назв або географічних термінів, що позначають місцевий ландшафт, та ін.; 3) патронімні назви; 4) апелювативи у формі *pluralia tantum*; 5) за аналогією до інших назв у формі *pluralia tantum*.¹¹

7 Янко М.Т. Топонімічний словник України: словник-довідник. Київ: Знання, 1998.

8 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / голова редкол. Л.Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1977–1978 (далі в тексті – ССМ).

9 Янко М.Т. Топонімічний словник... С. 57–59.

10 Купчинська З.О. Архаїчні ойконіми на -ичі в системі плюративів. *Українська мова*, 2012. № 3. С. 73–93.

11 Там само. С. 75.

Така загальна тенденція увиразнює дериваційну значущість непочаткової морфологічної форми множини як твірної бази і в діяхронії, і в синхронії.

Модель «одиничний апелятивний іменник/антропонім у формі називного множини → множинний онім» особливо продуктивна в мікротопонімії. Наприклад, на Львівщині зафіксовані такі назви мікрооб'єктів: *Луги* 'поле', *Гори* 'ліс', *Черешні* 'дорога', *Потічки* 'пасовище', *Галайки*, *Раки*, *Пилипи* – частини селища, мотивовані особовими назвами *Галайко*, *Рак*, *Пилип*¹². З. Купчинська стверджує: «Ойконім у формі *pluralia tantum* означає окремий географічний об'єкт і з часом сприймається як одне ціле. Очевидним є те, що такий процес був пролонгований, доказом цього є певні хитання у вживанні однини і множини в інших слов'янських мовах; таке явище спостерігаємо на сучасному етапі в українській мікротопонімії»¹³.

У процесі лексико-семантичного творення топонімів від іменникової форми називного множини чоловічого (рідше жіночого й середнього) роду, як звичайно, апелятиви десемантизуються, назви істот переходять до розряду неістот, абстрактні назви стають конкретними, оніми трансономатизуються. Граматичні зміни при цьому переважно мінімальні: деривати втрачають категорію роду, іменникова категорія числа із семантико-граматичної перетворюється на формально-граматичну, а непочаткова форма множини, відщеплюючись від морфологічної парадигми одиничного дериванта, стає початковою для множинного ойконіма (часткова відмінкова парадигма множини стає повною). Усі плюральні оніми, мотивовані називним множини одиничних загальних чи власних назв, засвідчують здатність непочаткової морфологічної форми іменника бути твірною базою, а тому є цікавим об'єктом не тільки ономастики, а й основоцентричної дериватології.

Особливими у словотвірно-семантичному й морфологічному плані, неоднозначними в діяхронії та синхронії виявилися давні історичні моделі лексико-семантичного (семантико-морфологічного) онімотворення від непочаткових форм іменників, що відмінюються за зразком *t-основи*:

1. Форма одиничного іменника середнього роду із модифікаційним словотвірним значенням недорослої істоти в називному множини на *-at-a* → антропонім чоловічого роду на *-at-a*: *иванъ мушата* ССМ II, 621), *юрко козенята* (XV ст.) (ССМ II, 485).

2. Форма одиничного іменника середнього роду із модифікаційним словотвірним значенням недорослої істоти в родовому множини на *-at-* → антропонім чоловічого роду на *-at-*: *пан Моушат* (ССМ II, 621), *малят* (XV ст.) (ССМ II, 574).

3. Форма одиничного іменника середнього роду із модифікаційним словотвірним значенням недорослої істоти в називному множини на *-at(a)* → множинний топонім на *-at(a)*: *Ковальчата*, *Костив'ята*¹⁴.

12 Там само. С. 74–75.

13 Купчинська З.О. Стратиграфія архаїчної ойконімії України: монографія. Львів, 2016. С. 1209–1216.

14 Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України. Lublin: Red. Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001. С. 120.

4. Форма одиничного іменника середнього роду із модифікаційним словотвірним значення недорослої істоти в родовому множини на *-ат-* → одининий топонім чоловічого роду на *-ат-*: *Шкурат, Пасат*¹⁵.

У словнику «Слов'янські особові імена українців» П. Чучки знаходимо відповідники двох наведених вище моделей: 1. *Білята, Бозята, Борзята, Борята, Будята, Велята, Верб'ята, Вишата, Войнята, Голята, Гордята, Городята, Гостята, Дитята, Добрята, Жидята, Збората, Ладята, Лип'ята, Милята, Моята, Острята, Путята, Рав'ята, Селята, Сердята, Слав'ята, Твердята, Хвалята, Черната, Чернята, Чорната, Шум'ята*; 2. *Войшат, Голят, Гудцев'ят, Домарат, Доморат, Малят, Підков'ят, Рожнят, Чарнат, Чернат* (Інверсійний покажчик чоловічих імен)¹⁶. На думку дослідника, «під терміном *слов'янські особові імена українців* у цьому словнику розуміємо не будь-які імена, носіями яких є або були українці, скажімо, *Андрій, Василь,...* *Наталка, Оксана* і т.п., а тільки ті власні імена слов'янської етимології, носіями яких є або були особи української національної (етнічної) належності»¹⁷.

Деякі із зафіксованих назв осіб запаспортизовані, їхнє функціонування підтверджене, наприклад:

Добрята. Особове ім'я чоловічого роду для позначення осіб чоловічої статі, що репрезентує плюральний праслов'янський словотвірний тип із патронімічним формантом *-ęt(a)*: *Гостята, Путята, Сурят*.

Верб'ята. Особове ім'я *Wirzbiatha* засвідчене серед українських селян Галицької землі в XV ст.; ім'я *Верб'ята* утворене від антропооснови *Верба* за допомогою форманта неповноцінності *-ят(a)*.

Жидята. Слов'янське демінутивне особове ім'я *Жидята*, як і низка інших здрібніло-пестливих імен, структура яких перегукується з давніми українськими ойконімами взірця *Велятино, Голятин, Гусятин, Пирятин, Тараца, Яремча* та ін.; утворене за допомогою форманта *-ят(a)* від основи *жид-*.

Рав'ята. Ім'я записане на стінах Софії Київської; це патронімічне утворення з формантом *-ат(a)*, можливо, від *Рава*, однак достовірне апелятивне значення його не встановлене¹⁸.

Більшість антропонімів на *-ат(a)* відтворено як дериваційні бази на основі задокументованих похідних від них суфіксальних антропонімів, ойконімів або присвійних прикметників, а також у складі мікротопонімів (*Бозятин, Городятинич, дворь Гордятинь*) відповідно до типових моделей їхньої деривації. Це ще раз підтверджує словотвірні зв'язки між власними назвами людей і місць (відомі фіксації антропонімів, похідних присвійних прикметників та ойконімів із тією ж основою на *-ат-*), наприклад:

15 Там само.

16 Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців... С. 425.

17 Там само. С. 4.

18 Там само. С. 293.

Бозята, род. *Бозяти*. Ім'я відтворене на підставі назви поля Бозятин, що в с. Копинівці Закарпатської обл.; твірну основу імени пов'язують із дитячою назвою Бога – *Бозя*, до якої приєднано формант *-ят(а)*¹⁹.

Будята. Ім'я відтворено на підставі назви села Будятичі Волинської обл., зафіксованої в документах за 1451 та 1471 рр.; його утворено від слов'янської антропооснови *-буд-* (*Будигость*, *Будимирь*, *Жизнебудь*) за допомогою форманта *-ят(а)* зі значенням недорослості, яке розвинулося на базі первинного значення здрібнілості²⁰.

Дитята. Особове ім'я відтворене на підставі назви села Дитятичі Івано-Франківської обл., що пішло з форми називного відмінка множини від іменника IV відміни *дитя*; найдавніша згадка ойконіма *Detatin* – 1424 р., *Detyatin* – 1578 р.

Городята. Ім'я відтворене на підставі патронімічної особової назви Городятинич, залишеної на стіні Софії Київської; утворене від дієслівної основи *городити* за допомогою форманта недорослості *-ят(а)*.

Голята. Давнє слов'янське особове ім'я відтворене на підставі ойконіма Голятин, що на Закарпатті; перша згадка – 1599 р.; пор.: мікротопонім *Голятчина полянка* (с. Зариново Перечинського р-ну на Закарпатті); в основі ойконіма – особове ім'я *Голята*, утворене від прикметникової основи *гол-* 'голий' + суфікс *-ат(а)*, як і в давніх іменах *Велята*, *Гостята*, *Добрята* та ін.; можливо, ім'я *Голят* треба вбачати також у написанні прізвищевої назви кріпака *Holyat Mate*; у Словаччині особове ім'я *Голята* засвідчене у XII–XIII ст.²¹

Гордята. Давнє слов'янське ім'я, утворене від прикметника *гордий* 'пишний' за допомогою здрібніло-пестливого форманта *-ят(а)*; записи за 1377 і 1525 рр. фіксують у м. Києві мікротопонім *дворь Гордятинь и Некифоровь*.

Збората. Особова назва відтворена на підставі патронімічного ойконіма *Zboratycze*, засвідченого вже в 1404 р.; твірною основою для імени послужив, очевидно, іменник *збор*, до якого додано формант здрібнілості *-ат(а)*, перед яким кореневий [р] зазнав ствердіння²².

Путята. Ім'я з формантом *-ят(а)* від усіченого двоосновного імени взірця *Путимирь*, *Путислав*; найдавніші згадки імени – від кінця XI ст.: *Путята Вышатичь* (боярин київський, син Вишати Остромировича), *Путятин дворь князь Иван Поутята*, пан *Щасный Путята* та ін.²³

Слов'янських за походженням українських назв осіб, мотивованих родовим множини, у цитованому вище словникові П. Чучки значно менше. Це, очевидно, тому, що наведені антропоніми на *-ат* переважно всі зафіксовані в документах, а не теоретично відтворені як дериванти для інших похідних, наприклад:

19 Там само. С. 70.

20 Там само. С. 89.

21 Там само. С. 130–131.

22 Там само. С. 194.

23 Там само. С. 292.

Войшат. Ім'я задокументоване вже в 1472 р.; утворене від антропооснови *Войша* за допомогою форманта *-ат*, як і імена *Велята*, *Голята*, *Гостята*²⁴.

Малят, *-а*. Слов'янське чоловіче ім'я утворене від антропооснови *Мал-* за допомогою демінутивного суфікса *-ят*; найдавніша з відомих фіксацій імени припадає на 1436 р.; антропоніми і топоніми з суфіксом *-ят(а)*, як *Малята*, *Гостята*, *Курята*, на той час були досить популярними на землях України; пор.: пол. антропонім *Malqthko* від 1405 р.

Підков'ят. Українське власне особове ім'я, утворене від основи іменника *підкова* за допомогою суфікса *-ат* зі значенням недорослості, як і в українських прізвищах *Баранчат*, *Волошинчат*, *Оленят*.

Чарнат. Ім'я-прізвисько є одним із давніх слов'янських відповідників імени *Чорнат* із первісним значенням 'чорний; темношкірий'; найдавніша фіксація виявлена в тексті документа з м. Сучава за 1445 р.²⁵

Буває складно встановити, основа якої відмінкової форми – називного множини на *-ат(а)* чи родового множини на *-ат* – була твірною при суфіксальній деривації прикметника, ойконіма чи іншого антропоніма. Можна припустити, що одним із розмежувальних чинників для відтворення таких деривантів могла бути характерна сполучуваність прикметникових суфіксів *-ин-*, *-ів-* у похідних присвійних ад'єктивах чи топонімах прикметникового типу (залежно від відміни твірного іменника). Основа I відміни (наслідок дериваційного потенціалу форми називного множини на *-ат(а)*) + *-ин-* (переважна більшість дериватів; див. вище: *Гусята* – *Гусятин*, *Пирята* – *Пирятин* та ін.). Основа II відміни (наслідок дериваційного потенціалу форми родового множини на *-ат-*) + *-ів* (поодинокі приклади; див. нижче: *Рожнят* – *Рожнятів*). Спільнокореневі особові назви на *-ат(а)*, *-ат-* на основі наведених словникових статей також не варто інтерпретувати однозначно: переважно – як паралельно утворені від різних непочаткових форм (називного й родового множини), рідше – як елементи словотвірної пари (іменник на *-ат* у посесивному родовому однини → іменник на *-ат(а)* в називному однини); наприклад:

Рожнят. Ім'я відтворене на підставі ойконіма *Рожнятів* Івано-Франківської обл., який виявлено під 1437 р. як *Rosnyatow*; первісна форма імени, імовірно, була *Рожьнята* і пов'язана з основою *рожьн-* 'довга палиця із загостреним кінцем'; пор. також: *Гостята*, *Путята*²⁶.

Гудцев'ят(м). Для появи особового імени послужив іменник IV відміни на *-ят(а)* у формі родового відмінка множини *Гудцев'ята*; апелятивна семантика твірної основи *Гуд-* указує, що засновником роду Гудців був гудець, тобто музика).

Чернат. Особове ім'я двічі зафіксоване в Молдавських грамотах (1443 і 1663 рр.) у формі давального відмінка. Щодо фінального *-ат*, то воно, імовірно,

24 Там само. С. 112.

25 Там само. С. 356.

26 Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців... С. 306.

становить залишок редукованого форманта *-am(a)* або рефлекс постпозиційного артикля, що вказувало б на його болгарське походження. *Черната* – у ролі називного відмінка закріпилася форма болгарського імені *Чернат* у родовому відмінку належності з флексією *-a*. Єдиний приклад на ім'я *Черната* походить із Брацлавського полку 1649 р., що по сусідству з Молдовою (козак Черната Яненко) та прізвищева назва козака Уманського полку 1649 р. (Панась Черната)²⁷. Отже, існує декілька припущень щодо появи антропоніма на *-am*: переважно мотивація родовим множини, рідко – родовим однини, а чи навіть формальна редукція *-am(a)*.

Типовою є така лексико-семантична еволюція форм називного множини в антропонім: у результаті метонімічного кількісного перенесення множини на однину (синекдохи) назва дітей (нащадків, роду), уживана частіше у множині, без структурних змін закріплюється за однією особою, тобто утворюється прізвисько чоловічого роду, яке, набувши нової морфологічної парадигми, згодом стає офіційним прізвищем – спочатку чоловічим, а з часом і жіночим.

Такі антропоніми (одиничні іменники чоловічого роду), мотивовані формами називного множини середнього роду на *-am(a)*, відомі ще з найдавніших пам'яток XI–XIII ст.: *Васята, Воята, Вишата, Гюрята, Жидята, Жирята, Петрята, Путята, Славята, Твердята*²⁸. Уже тоді вони набували відмінкової парадигми іменників I відміни однини, зокрема чоловіча особова назва *Гостята*: «функція суфікса *-ят-* / *-ат-* у власних особових назвах... була патронімічною і полягала в утворенні назв дітей від особової назви батька. Тип патронімів *Жидята, Жирята, Путята* і т.п. був синонімом патронімічного типу *Романовичи, Ярославичи, Ольговичи*. Таким було і початкове значення особової чоловічої назви *Гостята* – діти, нащадки Гостомисла (Гостирада, Гостислава, Гостидрага, Гостимира)»²⁹.

В українській актовій мові XIV–XV ст. були поширені чоловічі особові назви, похідні від іменників середнього роду в однині: *Калинча, Бенча, Тимча, Романча* (перехід у чоловічий рід підтверджує не тільки граматична ремарка реєстрового слова, а й морфологічна парадигма I відміни, фіксація в контексті разом із відповідним чоловічим іменем), а модель на *-am(a)* стає менш продуктивною. Зафіксовані поодинокі переважно чоловічі особові найменування, мотивовані формою називного множини іменників IV відміни (*Ладята, Липята, Мушата* (ч. і ж. р.), *Оунклята, Путята*), вже з морфологічною парадигмою I відміни однини³⁰.

Пам'ятки того часу фіксують також чоловічі антропоніми, похідні від форми родового множини на *-am-*: *Корьят, Малят, Мушат, Чарнат*,

27 Там само. С. 436.

28 Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Київ: Радянська школа, 1964. Ч. I. С. 153.

29 Гумецька Л.Л. З приводу особової назви *Гостята* в новгородській берестяній грамоті № 9. *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ: Наукова думка [в:] Українська мова. Хрестоматія: в 3 кн. / укл.: М. Железняк, Г. Козачук. Київ, 2014. Кн. I. С. 178.

30 Дет. див.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / гол. редкол. Л.Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1977–1978.

що повністю набули системи відмінювання іменників II відміни в однині: *за корьята* (ССМ I, 501), *ємоу и... малятоу* (ССМ I, 574), *п(ана) Мушата* (ССМ I, 621), *пана Костына Чарната* (ССМ II, 530). «Власні особові назви з патронімічним суфіксом *-ят-* (*-ат-*), які, мабуть, після XII ст. на північноруській території втрачають свою продуктивність, збереглися, хоча й у змінній формі, на західноукраїнській мовній території аж до кінця XVIII ст. Як релікти, прізвища цього типу трапляються серед українського населення західних областей і тепер. Особливу продуктивність у творенні власних особових назв мав суфікс *-ят-* (*-ат-*) від II половини XVI ст. до кінця XVII ст. Акти середини XVI ст. з Галичини, Волині, Західного Поділля рясніють власними особовими назвами на *-(ов)ята /(-ата)*: *Iwan i Ikaż Waganczęta, Iwanowięta Wasko i Sienko, Machnowięta Andrej i Peter*. У кінці XVI ст. на території обабіч Карпат, у смузі Підкарпаття аж до ріки Сяну і в Закарпатті вздовж ріки Ужа з'являється новий тип власних особових назв із патронімічним суфіксом *-ęt* у формі родового множини на *-(ов)ят /(-ат)*: *Wolcząt Maksym, Serelcząt Sienko, Iwan Romancząt...*; *Грыцвят Стефана, Андрей Скалейчатъ, Масвят Федко сын...*; *Barancsat, Rusincsat, Timkovjat*»³¹. Наводячи дані перепису населення за 1715 р. (*Mihnevat, Matycsat, Rebrascat*), Л. Гумецька зазначає, що первісно особові назви цього типу чергувалися з особовими назвами на *-а(-я)*: *Кузян Паичат – Кузян Паиша, Федур Приставчат – Федур Приставча, Андриш Лиича – Андриш Лиичят*³². Це однозначно підтверджує словотвірну продуктивність непочаткової форми, зокрема трансформацію родового множини в називний однини, і засвідчує, що така *лексико-семантична деривація* (традиційний термін у дериватології, а точніше б назвати, *семантико-морфологічна деривація*) на відповідному часовому зрізі була реальним тривалим процесом, синхронією в діахронії, а не просто етимологічним слідом родового посесивності в онімному форманті *-ат-*.

Високу продуктивність словотвірних моделей назв осіб із деривантом у називному й родовому множини в XVI–XVII ст. («особливо на Підгір'ї коло Калуша, Самбора, Дрогобича») відзначає й обґрунтовано коментує І. Франко: «Форми прозвищ *nom. sing.* здрібнілого *neutrum* на *я* (*ѣа*) і *gen. plur.* такого ж *neutrum* на *ят* (*ѣат*) – *Процевя, Процевят, Романча, Романчат* – мають між собою посереднє огниво, що разом являєть ся їх спільним коренем, у групі прозвищ форми *nom. plur.* здрібнілого *neutr.* на *ята, ѣата*» (*Процевята, Романчата, Mosковиѣта, Jaczковиѣта, Dimitrowiѣта, Pankowiѣта, Markoviѣта, Steczковиѣта, Krupczęta*)³³. Порівняно з іншими моделями, які І. Франко розглядає серед «вимираючих, вийшлих із моди прозвищ»³⁴, моделі з деривантом у називному й родовому множини на *-ат(а)*, *-ат-* виявилися

31 Гумецька Л.Л. З приводу особової назви *Гостята...* С. 180.

32 Гумецька Л.Л. Ономастичний формант *-ят-* в українській мові. *Слов'янське мовознавство*. 1962. Т. 4. С. 17–32.

33 Франко І. Причинки до української ономастики. *Львівська ономастична школа: хрестоматія / відп. ред. З.О. Купчинська*. Львів, 2019. С. 36.

34 Там само. С. 33.

найстійкішими. До таких, «що колись були широко розповсюджені, належать також ті три групи, ... а власне прозвища, яких перший відмінок є другим відмінком одиничного числа прозвища батька або матери (прим. *Іван Кривого*, або *Максим Возної*), далі прозвища, яких перший відмінок є першим відмінком імени або прозвища батька або матери переведеним при помочи відповідного... суфікса на число одиничне середнього роду, отже прим. *Іван Романча*, *Хведір Грицевя* (аналогічно до *гуся*, *теля*), а в кінці прозвища, яких перший відмінок являєть ся другим відмінком числа множного форми другої, отже *Іван Романчат*, *Хведір Грицевят*»³⁵. Семантичний бік словотворення таких прізвиськ І. Франко пояснює типовими позамовними ситуаціями: «Очевидно виглядає так, що первісний господар двора вмер, а сироти по нїм, що лишили ся на господарстві, звать ся його іменем або прозвищем, але здрібнілим, як малі діти. Кождий поодинокий із таких спадкоємців зветь ся або *Московя*, *Панковя*, *Димитровя*, або *Московят* (один із *Московят*), *Панковят*, *Димитровят*, або *Московята*, *Панковята*, *Димитровята* (на я-ята / ья-бата, діалект. є-єта)... Таких назв у наших жерелах маємо більше сотні»³⁶.

Твірні бази, що формою називного множини мотивують одиничні особові назви, найчастіше можуть походити «від хресного імени батька»: *Bozkowięta*, *Borisowięta*, *Wasilowięta*, *Harasimowięta*, *Ihnatowięta*, *Hriczkowięta*, *Hryslowięta*, *Hrinkowięta*, *Dankowięta*, *Iwanowięta*, *Iwanczenięta*, *Iwanczgnięta*, *Jaszowięta*, *Ilkowięta*, *Cerelowięta*, *Kyriłowięta*, *Klimczowięta*, *Kuzmyenięta*, *Lazorczęta*, *Lazarowięta*, *Levkowięta*, *Markowięta*, *Marczinkowięta*, *Matwieiowięta*, *Miehalczęta*, *Michalowięta*, *Olexowięta*, *Lenczowięta*, *Lenczenięta*, *Onaczkowięta*, *Onuszkowięta*, *Pankowięta*, *Proczowięta*, *Proczikowięta*, *Romanowięta*, *Romanczęta*, *Sydorowięta*, *Stanowięta*, *Stepankowięta*, *Steczowięta*, *Tecewięta*, *Tymkowięta*, *Tymczowięta*, *Jackowięta*, *Chwedczęta*, *Chvedorowięta*, *Chodorowięta*, *Chwetiowięta*. А також від прізвиська батька за родом діяльності чи за походженням (*Popowięta*, *Sokalczęta*) або дуже рідко від жіночої особової назви (*Paraszczęta*, *Ursulowięta*, *Dederichowięta*). «Група, найменше привична для нашого вуха, де прозвище в ном. sing. являєть ся граматично genet. plur. neutr., вяжеть ся, як уже було зазначено, в актах досить органічно з попередньою. Ми бачимо, як одних і тих самих людей називають *Sterkowięta*, *Sterkowie*, а кожного з них поодинок *Sterkowięta*... Роздивляючи спеціально прозвища сього типу бачимо, що й тут, як у попередній групі, найбільше прозвиськ утворено від хресного імени батька»: *Androwiat i Andryczęta*, *Waskowięta*, *Wankowięta*, *waskowięta*, *Wasilęta*, *Waskicęta*, *Chomiet*, *Tymowięta*, *Klimczęta*, *Demczyńięta*, *Lauryszęta*, *Hryckowięta*, *Ryczenięta*, *Markowięta*, *Prokopięta*, *Prokopczęta*, *Mikulczęta*, *Mikowięta*, *Kulczęta*, *Sienkowięta*, *Sienczęta*, *Semewięta*, *Fedorczęta*, *Fedaszczęta*, *Olexięta*, *Kuziowięta*, *Kundranczęta*, *Pankowięta*, *Paszkwięta*, *Matwiejczęta*, *Matyszczęta*, *Michajłowięta*, *Michnowięta*,

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. С. 36–37.

*Maximiczq̄t, Mikiteczq̄t, Jurowiqt, Siechniq̄t, Dankowiqt, Walchowiqt*³⁷. «В доступнім мені матеріялі знайшло ся безсумнівно матронімічних прозвищ сього типу заледво три: *Halkowiqt...*, *Nastenczq̄t...*, *Holdyszczq̄t...* від Ольдижки, Ольги. Не менше, як від імен хресних батька, утворено прозвищ сього типу від прозвища батька. Богато з тих прозвищ незрозумілих для нас, та деякі з них дають нам цікаві вказівки на сам процес їх повставаня. І так із прозвища *Styrawiczq̄t* (R. 146) вичитуємо, що батько його властивця прийшов на нове село із Стирави і за се його прозвано Стиравич, а по тім його діти стали Стиравичатами, а один із них *Стуравичат*. Подібним способом повстали прозвища *Uherczq̄t* (R. 149) – син зайди з Угерець, і *Zawadcq̄t* (R. 160) – син того, що прибув із Завадки. Від батькового занятя пішли на дитий прозвища *Borowiqt* (Ж. IV, 218) – син борового, себто лісового сторожа; *Palaczq̄t* (R. 177) – син паляча; *Waganczq̄t* (R. 180) – син котляра. Декілька прозвищ пішло від випадкових прозвищ набутих батьком, отже *Drozdowiqt* (Ж. V, 219) – батька прозивали *Дрозд*; *Korobczq̄t* (Ж. IV, 219) – батька звали *Коробкою*; *Wolczq̄t* (R. 102) – батька звали *Вовк*; *Woszczynczq̄t* (R. 114) – батька за щось звали *Вощина*; *Czepilczq̄t* (R. 111) – батька звали *Чепіль*; *Dobrq̄t* (R. 127) – батька звали *Добрий*; *Soroczq̄t* (R. 146) – батька звали *Сорока*; *Zubczq̄t* (R. 214) – батька звали *Зубець*; *Zimowiqt* (R. 176) – може батько звав ся *Зимовий*. Та більша часть прозвищ сеї групи не піддаєть ся виясненню: *Uchwilqt, Buczq̄t, Zasiqt; Manaczyfczq̄t, Mowuczq̄t*»³⁸.

Наведені вище прізвищеві назви на *-am(a)*, *-am-*, зафіксовані в XI–XVIII ст., презентують дві унікальні моделі історичного онімного словотворення, які, з одного боку, відповідають *лексико-семантичному способові (трансономатизації)*: назва недорослих дітей → назва нащадка незалежно від віку → чоловіче прізвисько / з часом офіційне родове прізвище; з іншого – демонструють виразні морфологічні зміни не тільки в категорії числа й роду, а й у відмінковій парадигмі (що не є характерним для більшости інших моделей ономастизації / трансономатизації, зокрема з твірною початковою формою). Тому видаєть ся доречним такий перехід назви одного з нащадків в антропонім називати *семантико-морфологічним способом історичного словотворення* (термін робочий, не усталений ані в дериватології, ані в ономастиці, оскільки більшість лексико-семантичних дериватів мотивуєть ся формою називного однини, а тому майже не відрізняєть ся від деривантів мофологічними ознаками, зокрема зберігаєть ся тип відмінювання). Можливо, саме цей сенс і вкладав І. Ковалик у термін *лексико-морфологічний спосіб* (без дефініції) у праці про ономастизацію, трансономатизацію, деономатизацію³⁹. Антропоніми на *-am(a)*, *-am-*, відомі насамперед як деривати форм називного й родового множини іменників середнього роду, що відмінюють ся за зразком *t-основи*, інколи можуть

37 Там само. С. 38.

38 Там само. С. 38–39.

39 Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. Івано-Франківськ; Львів, 2008. Ч. II. С. 280.

мати множинну історичну мотивацію, відповідаючи і первинним, і вторинним словотвірним моделям унаслідок декореляції. Іменники І відміни на *-am(a)* бувають, до прикладу, співвідносними ще й із родовим посесивності антропоніма II відміни на *-am-* в однині, а прізвища на *-am-* – пізнішими усіченими варіантами іменників на *-am(a)*, що підтверджує історико-етимологічний словник П. Чучки: *Чернат* → *Чернат-а* аналогічно до *Захар* → *Захар-а*: наприклад, батько *Чернат*, син (чий/кого?) *Черната*; або *Черната* → *Чернат* (формальна редукція)⁴⁰.

Завершальним етапом наведеного вище ланцюжка трансономатизації із зміною морфологічної парадигми стало формування прізвища на позначення осіб і чоловічої, і жіночої статі (жіночі на *-am-* незмінні). На думку Л. Гумецької, тільки з переходом первісних патронімів у прізвища в сучасному значенні цього слова, тобто в родові особові назви, з утратою значення патронімічності стало можливе вживання таких назв у жіночому роді.⁴¹

Сучасні словники прізвищ Ю. Редька⁴² і П. Чучки⁴³ вже не фіксують одиниць, історично похідних від називного множини на *-am(a)*, за винятком одного: «*Презлята*, Р. -ти, О. -ті, Д. -тою, мн. Н. -ти, Р. -тів; ж.= ч. Походить з назви дітей *Презлого...*; прізвище нетипове, нормою були назви генетивні, утворені з родового відмінка множини *Презлят*, як *Романчат*»⁴⁴, хоча поодинокі прізвища цієї моделі і тепер відомі на різних теренах України (фіксація за 2013 р.): *Путята* – 80 носіїв, найчастіше Придніпров'я, зокрема Київщина; *Пуцята* – 38 носіїв, найчастіше Галичина, зокрема Львівщина та Івано-Франківщина; *Презлята* – 35 носіїв, найчастіше Галичина; *Пацята* – 9 носіїв, Донеччина і Вінниччина; *Іванчата* – 1 носій, Волинь (<https://ridni.org/>).

Прізвища на *-am-* (генетично співвідносні з формою родового множини іменників середнього роду з основою на приголосний) також належать нині до рідкісних. Вони становлять «скам'янілу форму род. відм. множини, що морфологічно асимілювалася з іменниками чол. роду II відміни, і так само, як ці іменники, відмінюються: *Процев'ят*, *Процев'ята*, *Процев'ятові*, *Процев'ятом*»⁴⁵. Давній тип власних особових назв «із патронімічним суфіксом *-ят-* (*-am-*) зберігся пережиточно в дуже рідких на сьогодні західноукраїнських прізвищах типу *Процев'ят*, *Хронов'ят*, *Щурат*. Так само рідкі сьогодні прізвища типу *Зубеня*, *Кучеря* з наголосом на передостанньому складі, які відмінюються за типом основ на *-ja і які, без сумніву, також виводяться з давнього типу основ на *-et»⁴⁶. Ю. Редько фіксує 12 таких прізвищ у Львівській області, розповсюджених переважно в гірських районах Бойківщини: *Кон'ят*, *Миков'ят*, *Процев'ят*,

40 Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців...

41 Гумецька Л. Ономастичний формант *-ят-* в українській мові. *Слов'янське мовознавство*. Київ, 1962. Т. 4. С. 17–32.

42 Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ / за ред. І. Варченко. Київ: Радянська школа, 1968. 257 с.

43 Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 704 с.

44 Редько Ю. К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів, 2007. Т. 2. С. 857.

45 Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища... С. 16.

46 Гумецька Л.Л. З приводу особової назви *Гостята*... С. 181.

*Стар'ят, Щур'ят, Санов'ят, Синов'ят*⁴⁷. На Закарпатті досить висока словотвірна продуктивність родового множини засвідчена прізвищами *Морозчат, Єремчат, Банчат, Баранчат, Волошинчат, Кошарчат, Лазурчат, Веретчат, Микульчат, Панюцат*⁴⁸, *Семенят, Костенят, Малинят, Федорнят, Минев'ят, Гудцев'ят, Луцев'ят, Меньків'ят, Підков'ят, Питков'ят, Пітков'ят, Підков'ят, Сенков'ят, Пешков'ят, Попов'ят, Ком'ят, Підковлят, Ганят, Зиманят, Козленят, Оленят*⁴⁹. Дотепер поширеним на Закарпатті вважають тільки прізвище *Підков'ят*, але і «його вже інколи трансформують на *Підков'як*»⁵⁰. Такий факт свідчить про затемнення реального шляху появи антропонімів на *-ат-*, а також про семантичне, граматичне і, як наслідок, словотвірне віддалення їх від форми родового множини іменників середнього роду внаслідок асиміляції до продуктивнішої моделі. В інших регіонах України також відомі сьогодні прізвища моделі на *-ат-*, а також їхні суфіксальні деривати: *Шкурат* – 1606 носіїв; найчастіше Сіверщина; похідні: *Шкуратова, Шкуратов, Шкуратько, Шкуратенко, Шкуратюк* (<https://ridni.org/karta/шкурат>); *Мушат* – 88 носіїв; Ізмаїл, найчастіше Буджак; похідні: *Мушатов, Мушатова, Мушатенко, Мушатеу* (<https://ridni.org/karta/мушат>); *Пасат* – 242 носії; найчастіше Буковина; похідні: *Пасатюк, Пасатецька, Пасатецький, Пасатов, Пасатова*), *Щурат* – 6 носіїв; найчастіше Слобожанщина (<https://ridni.org/karta/щурат>), *Синов'ят* – 34 носії; найчастіше Галичина; прізвище *Синов'як*, очевидно, як і *Підков'як*, виникло через незрозумілість моделі творення на *-ат* (<https://ridni.org/karta/синовят>); *Процев'ят* – 20 носіїв; найчастіше Донщина (<https://ridni.org/karta/процевят>), *Сенов'ят* – 16 носіїв, найчастіше Галичина (<https://ridni.org/karta/сеновят>). Порівняно з іншими антропонімічними моделями, прізвища, утворені в результаті ономатизації/ трансономатизації форм називного й родового множини, сьогодні є рідкісними.

Невипадково в сучасній ономастиці усталилася нова суфіксальна модель творення антропонімів на *-ат-*, що відображає матеріал уже цитованих тут статей і монографій, структура лексикографічних праць, зокрема класифікація в них реєстрових одиниць (Ю. Редько⁵¹, П. Чучка⁵²). Деривати, твірні бази яких відмінювалися, набуваючи формотворчого суфікса *-ат-* як іменники IV відміни (реальне імпліцитне семантичне творення, пов'язане зі зміною функції слова та його граматичних ознак, а не структури), повністю втратили зв'язок із твірною формою родового множини, як і з усією парадигмою *і-основи*⁵³. Тому Ю. Редько розглядає такі прізвища серед похідних морфологічного способу, зокрема суфіксального на *-ат-*: «До прізвищ, утворених морфологічним способом, належить зарахувати також прізвища у формі родового відмінка однини,

47 Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища... С. 114.

48 Чучка П. Прізвища закарпатських українців... С. 686.

49 Там само. С. 687.

50 Там само. С. XXVIII.

51 Редько Ю.К. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів, 2007.

52 Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців...

53 Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища... С. 19.

засобом вираження якої є флексія -а (-'а), та у формі родового відмінка множини іменників з суфіксом -ат-»⁵⁴.

З одного боку, синхронний суфіксальний спосіб не відображає реальної похідності від форми родового відмінка множини, наприклад: *батько Щур* → *діти Щурата* / *один із їхнього роду в родовому відмінку множини Щурат* → *прізвисько* / *згодом родове прізвище Щурат* (чоловіче із новою парадигмою II відміни, жіноче незмінне), а пропонує спрощену черезступеневу словотвірну модель, наприклад: *Щур-* + *-ат-* → *Щурат*. З іншого боку, логічними є і такі міркування П. Чучки: «Завдання словотвірного аналізу прізвищевих назв – характеристика аналізованих антропонімів з погляду того хронологічного зрізу відповідної мови, на якому ці знаки перетворювалися з живих мотивованих однопоколінних прізвищ (по-сучасному – прізвищевих назв) на спадкові родинні назви, тобто на прізвища. Такий підхід до їх аналізу дає змогу дослідникові принципово відрізнити словотвірний аналіз прізвищ від формально-типологічного, поморфемного та етимологічного»⁵⁵. Наявність у морфемному складі прізвищевої назви суфікса *-ат-*, який протягом історичного розвитку мови зазнавав чимало функційних еволюційних змін аж до ролі антропонімного форманта, також сприяла витворенню синхронної моделі суфіксальної похідності, ускладнюючи розмежування експліцитного афіксального й імпліцитного семантичного (семантико-морфологічного) онімотворення. «Комплексний аналіз сучасних прізвищ... з урахуванням фактів і процесів загальноукраїнської антропонімії XIII–XVIII ст. свідчить, що в українців діяли лише два способи творення спадкових родових знаків, власне прізвищевих назв, – морфологічний і семантичний. Перший полягав у творенні нових антропонімів за допомогою спеціальних прізвищевих формантів, а другий зводився до трансонімізації апелювативів, індивідуальних прізвищ та особових імен без будь-яких додаткових експліцитних засобів словотворення»⁵⁶. Імовірно, незвичність та нетиповість морфемної структури і граматичної характеристики твірної бази при семантичній деривації привели до синхронного нібито додавання реально вже наявного суфікса і до сучасного переосмислення трансономатизованих прізвищ як суфіксальних; пор., наприклад, із трансономатизацією кореневих іменників у початковій формі *Щур* → *Щур*, яка і з погляду діахронії, і на синхронному рівні становить єдину очевидну модель семантичного способу творення, оскільки нема жодного зовнішнього чинника для граматичної декореляції і, відповідно, для витворення нової словотвірної моделі.

Указуючи на історичну генітивну посесивність моделі на *-ат-*, дослідники водночас розглядають усі прізвищеві назви цього взірця як афіксальні, утворені антропонімним / прізвищевим / родичівським формантом, або патронімним суфіксом *-ат-/-чат-/-ят-*. «Давній слов'янський патронімний суфікс, який

54 Там само. С. 170.

55 Чучка П. Прізвища закарпатських українців... С. XXXVIII–XXXIX.

56 Там само.

пішов від форманта іменників середнього роду з *t*-основою, деривати... перетворив із іменників середнього роду на -ят- на іменники чоловічого роду... Первісна функція форманта -ча(т), безумовно, була демінутивною, але деривати з цим суфіксом досить рано стали вказувати на відношення сина до його батька, а під кінець Середньовіччя стали патронімами майже в усіх слов'янських мовах»⁵⁷. Цікаво, що в закарпатських джерелах XVI–XVII ст. зафіксовано незмінність антропонімів чоловічого роду (!) на -ат-, можливо, як перехідний етап у їхньому функціонуванні між первісною парадигмою іменника IV відміни у множині й сучасною системою словозміни як одиничного іменника II відміни: «Генітивне походження форманта -ям/-чат призвело до невідмінюваності таких патронімів. Порівняйте запис за 1603 р. із с. Бенедиківці: *пошоль єм к Гудцевят, при Головчат*»⁵⁸.

Отож у системі історичного антропонімного словотвору обидві морфологічні форми (і називний множини, і родовий множини на -ат(а), -ат-) засвідчили свою продуктивність як твірні бази. Донині збереглися тільки поодинокі прізвища на -ат(а), трохи більше на -ат-: можливо, тому, що саме родовий посесивности твірної бази із словотвірним значенням недорослості істоти найбільш виразно й точно зберіг історичну пам'ять у сучасних родових прізвищах, не асимілювавшись повністю до інших, продуктивніших і зрозуміліших, моделей (як, наприклад, перехід -ат- в -ак- – носій ознаки, носій процесуальної ознаки).

У результаті змін у граматичних категоріях роду й числа, а особливо в морфологічній парадигмі, що віддалили деривант у формі називного множини та родового множини від його одиничного деривата I і II відміни, словотвірний потенціал згаданих форм спричинив появу нових вторинних суфіксальних словотвірних моделей, а також нових антропонімних формантів -ат(а)/-ат- у сучасній словотвірній системі, що є цілком закономірно з урахуванням у них слідів праіндоєвропейського детермінатива (онімний формант -ат- ← формотворчий -ат- ← словотворчий -ат-/-ям- із модифікаційною функцією недорослості, здрібнілості ← -ēt ← -ent, який, утративши своє первісне значення належності, на слов'янському ґрунті набрав значення здрібнілості⁵⁹).

Ще одне семантичне (метонімічне) перенесення (назви осіб на суміжну назву місця) стало причиною формування історичної моделі словотвірної похідності від одиничного іменника середнього роду із модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в називному множини на -ат(а) і в посесивному родовому множини на -ат- при топонімоторенні.

У результаті трансономатизації назва нащадків, мотивованих іменем батька, у називному множини переходить у множинний ойконім на -ат(а) зі збереженням парадигми IV відміни у множині: *Ковальчата, Костив'ята, Менів'ята, Помонята*,

---

57 Там само. С. XXXVIII.

58 Там само.

59 Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови... С. 69–70.

*Постоята, Олексята, Маленята, Кринтята*⁶⁰. «Утворення з суфіксом *-ят-а* (*-ат-а*) з первісним значенням дітей, нащадків особи, названої в основі слова, слід гадати, з часом, у відповідності з законом асоціації за суміжністю, закріпилися за родовими оселями, де проживали нащадки засновника роду: дотепер у слов'янських мовах збереглися топоніми на *-ята* (*-ата*), так само, як і на *-ичи*; укр. *Ковальчата, Олексята, Костив'ята* та ін. на Закарпатті»⁶¹.

У результаті такої трансономатизації граматичні зміни (як і при творенні інших множинних ойконімів від одиничних іменників чоловічого й середнього роду) мінімальні: відмінкова парадигма твірної бази (іменник IV відміни у множині) збереглася, категорія числа у множинних топонімів втратила семантичний компонент і стала формально-граматичною, а категорія роду втрапилася.

Назва нащадків у родовому множині на *-ат-* у результаті семантико-морфологічного способу переходить в ойконім чоловічого роду на *-ат-* із відповідною новою парадигмою II відміни в однині (граматичні зміни числа, роду, парадигми). Наприклад, сьогодні відомі такі назви сіл цієї моделі: *Шкурат* (село в Ковельському районі Волинської обл.), *Пасат* (село в Подільському районі Одеської обл.)⁶².

Топоніми на *-ат-* – дуже рідкісне явище. Переважно мотивація родовим множини, як і називним множини, засвідчена в мікротопонімах. Наприклад, присілок *Петров'ят*, гора *Данков'ят*⁶³: «в доступних нам матеріялах ледви чи знайдеться який доказ на тверджене, що в міру розросту сім'ї або спільників дворище займало чим раз більше землі і з нього з часом виростало ціле село. Що найбільше можна би говорити про якийсь присілок, положений осторінь від села; та такий присілок у теперішній своїй формі міг відповідати своєю величиною власне розмірови нормального, семейного дворища. Тай на се маємо поки що лиш пару вказівок, прим. у гірським присілку *Петров'ят* біля села Ісає турецького пов., присілку, до якого прилипло родове прозвище його осадників. Інші відгуки родових прозвищ сього типу, як назва гори *Данков'ят* – гора біля села Вовчого турецького пов. – вказують також на те, що обсяг згодного дворища *Данков'ят* займав лише частину того обширу, який займало ціле село»⁶⁴. Приклади одно- і двокомпонентних мікротопонімів на *-ят* (*-ат*) зафіксовані на карпатських землях у II пол. XIX – на поч. XX ст.: «*Наїят* Нога, *Кретеїат* (потік), *Дат'ат* Pole, За *Вархолят*, *Мачат* Поточина та ін. Я. Рудницький подає назви мікрооб'єктів Бойківщини I пол. XX ст. на *-ат* (*-ят*), із-поміж яких 19 найменувань гірських мікрооб'єктів (*Dzeleñat* Куґєра, *Petryčēt* і ін.) та 14 назв частин поселень (*Вишкovejat*, *Xруščat* Јама, *Куłyñat* Łaz і ін.)»⁶⁵. Дослідниця мікротопонімії Самбірщини О. Мосур подає назви на *-ат(а)* / *-ат*, зафіксовані

60 Бучко Д. Інверсійний словник... С. 120.

61 Гумецька Л.Л. З приводу особової назви *Гостята*... С. 179.

62 Бучко Д. Інверсійний словник ойконімів України... С. 120.

63 Франко І. Причинки... С. 41–42.

64 Там само.

65 Мосур О.С. Мікротопонімія кінця XVIII – початку XIX століття: Самбірський циркул: дисертація. Львів, 2019. С. 177.

на зламі XVIII–XIX ст.: *Петрасята (Petrasita), Сеньчата (Seńczyta), Kurczata, Steciowięta, Ткачам (Tkacząt), Баранов[ў]а (Baranowiet)*.⁶⁶ Переважно «назва у формі genetivus possessivus вказувала на належність географічного об'єкта нащадкам (дітям) особи, найменування якої засвідчене в основі мікротопоніма»: *Abramczat, Bachryiczat, Borysczat, Buhayczat, Daciowiat, Ciokotowiat, Fedrowiat*⁶⁷. Цінним матеріалом є знайдені двокомпонентні мікротопоніми, у яких «залежний компонент виражений формою родового відмінка множини відродинової назви (можливо, й антропоніма) на *-am-a*»: *Czetwertyna Mandryczat, Część Jędrzykowiąt, Kijaszat* Камінець, *Łan Pilipczat, Maciat Zahorodki, Pole Blaszczat, Potok Hrycowiat, Rowien Petrowiat, Zagroda Ilaszczat*⁶⁸ (іменник на *-at-* у словосполученні не змінюється, бо є керованим). Такі назви можна потрактувати як проміжний етап семантико-морфологічної деривації на шляху до повної зміни відмінкової парадигми і граматичних ознак твірної бази.

У закарпатських бойків «ще де-не-де зберігаються мікротопоніми цієї структури: *поле Васков'ят* (Волосянка), *Петровлят вирьх, Гарандята* (Скотарський), ойконім *Бегіндята Пастіль* (на Вб)»⁶⁹.

Ойконіми, співвідносні з формами називного / родового множини на *-am(a) / -am-*, зважаючи на задокументовані або відтворені антропоніми відповідного часу й місця, інколи можемо інтерпретувати множинно. Первинними і найпродуктивнішими є словотвірні моделі мотивації назв місць назвами нащадків середнього роду в називному / родовому множини з перенесенням семантики за суміжністю і кількістю (кілька осіб → одне місце) та зі зміною відмінкової парадигми у процесі формування однинних похідних. Рідко формуються й пізніші (час фіксації прізвищевих назв) вторинні моделі лексико-семантичної / семантико-морфологічної деривації ойконімів на *-am(a) / -am-*, мотивованих усталеними вже антропонімами чоловічого роду на *-am-* у називному / посесивному родовому однини. Наприклад, множинний ойконім *Костьов'ята* первинно походить від назви осіб *Костьов'ята* (середнього роду в називному множини з тією ж відмінковою парадигмою) і від зафіксованого похідного антропоніма *Костьов'ят* (чоловічого роду в родовому однини із зовсім іншою відмінковою парадигмою: *Костьов'ят, Костьов'ят-а, Костьов'ят-ом*), адже здатність виражати належність через форму родового відмінка однини також є традиційною для українського назвотворення⁷⁰. У такому разі можна говорити не тільки про першоступеневу продуктивність називного й родового множини (на рівні словотвірної парадигми), а й про похідність, опосередковану іншими формами, для яких твірними були називний чи родовий множини на *-am(a), -am-* (на рівні словотвірного ланцюжка, гнізда). Віддаленим результатом такого дериваційного потенціалу в синхронії стала семантична і граматична

66 Там само. С. 153–154.

67 Там само.

68 Там само. С. 175–177.

69 Чучка П. Прізвища закарпатських українців... С. XXXVIII–XXXIX.

70 Там само. С. XXVIII.

декореляція ойконімів (як і антропонімів) із твірними базами, а також нові функції суфікса *-at-* як онімного форманта, його сучасна морфемна омонімія з формотворчим засобом *-at-*, етимологічним першоджерелом якого також був індоєвропейський словотворчий *-et* (← *ent*).

Опосередковану похідність від основ непечаткових форм на *-at-*, а саме від антропонімів на *-at(a)*, *-at-*, мають також суфіксальні антропоніми, топоніми, присвійні прикметники, частіше зафіксовані як субстантивовані назви населених пунктів або ж у складі мікротопонімів. В історичних і сучасних лексикографічних джерелах, в електронних реєстрах власних назв знаходимо похідні, які засвідчують словотвірний потенціал називного/ родового множини черезступенево: *Жидятич, Вишатич, Корятович, Городятич, Мушатич, Мушатенко, Шкуратько, Шкуратенко, Шкуратюк, Пасатюк; Рожнятів, Пирятин, Рогатин, Гусятин, Голятин, Бозятин, Добрятин, Добрятин, Велятино, Івань Путятинь, дворя Гордятинь, Голятина полянка* та ін. Такі оніми не є об'єктом цієї розвідки, оскільки не співвідносяться безпосередньо з морфологічними формами іменників середнього роду. Про відприкметникове походження дериватів, зокрема, свідчать суфікси присвійності *-ин-*, *-ів-*, про мотивацію антропонімом – іменникові суфікси *-ич-*, *-ович-*, *-енк-о*, *-ук-* на позначення сина за назвою батька. Визначальним також є виведення походження ойконімів через відповідні антропоніми. Наприклад, назву міста *Рогатин* «пов'язують з першопоселенцем, який мав старод. ім'я – Рогата»⁷¹ і, навпаки, ономастичне, дериватологічне відтворення відповідних незафіксованих (втрачених) антропонімів на *-at(a)*, *-at-* на підставі суфіксальних похідних на *-at-ич*, *-at-ович*, *-at-енко*, *-at-юк*, *-ать-ко*, *-at-ин*, *-at-ів* (наприклад, *Рожнят*: «ім'я відтворюється на підставі ойконіма Ів.-Франківської обл. *Рожнятів*, який уперше згадується 1437 р. у написанні *Rosnyatow*»⁷²).

Як свідчить матеріал українських пам'яток різного часу, а також ономастичні дослідження й онімна лексикографія, форми називного/ родового множини на *-at(a)*/ *-at-*, мотивовані переважно іменем батька, історично були продуктивною твірною базою для антропонімів (особливо поширені в XVI–XVIII ст.), але проявили низький потенціал при топонімоторенні. Тепер антропоніми, а особливо топоніми на *-at(a)*, *-at-*, належать до рідкісних.

Аналіз словотвірної продуктивності іменникових форм називного й родового множини при онімотворенні є одним із багатьох кроків до системного вивчення морфологічної форми слова як породжувальної одиниці у словотвірній системі української мови.

71 Янко М.Т. Топонімічний словник України... С. 300.

72 Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців... С. 306.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА АНТРОПОНІМІЯ XVII СТОЛІТТЯ В МАЛОВІДОМОМУ ТУРЕЦЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДЖЕРЕЛІ. II

Зоряна КУПЧИНСЬКА

Створення повного банку даних антропонімів, які функціують чи функціювали в українському онімному просторі, є одним із важливих завдань сучасної ономастики. Нове джерело інформації – історична пам'ятка «Дефтера Муфассала 1681 року», яка сприяє оприлюдненню власних назв, засвідчених у ній¹. Унікальний матеріал буде використано для «Словника антропонімів Поділля XVII ст.».

Українська лексикографія має значні здобутки в царині антропонімії, зокрема праці Ю. Редька², Л. Скрипник і Н. Дзятківської³, О. Слюсара⁴, І. Трійняка⁵, І. Фаріон⁶, П. Чучки⁷, В. Шульгача⁸, «Словник прізвищ Чернівеччини»⁹. Поза увагою залишається значний масив власних назв людей, «прихованих» у маловідомих пам'ятках, до яких належить згадане вище джерело «Дефтер Муфассал 1681 року». Опрацювання його індексу онімів сприятиме поповненню діахронного українського антропонімікону.

- 1 Див. попередні дослідження: Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. Ужгород, 2021. Вип. 1 (45). С. 281–289. URL: <http://visnyk-philology.uzhnu.edu.ua/article/view/245500>; Купчинська З.О. «Дефтер Муфассал 1681 року» – унікальне джерело українського онімкону. *Студії з ономастики та етимології*. 2019–2020 / відп. ред. В. Шульгач. Київ, 2021. С. 124–144; Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. III. *Студії з ономастики та етимології*. 2021–2022 / відп. ред. В. Шульгач. Київ, 2022. С. 118–132; Купчинська З.О. Українська антропонімія XVII ст. у маловідомому турецькому історичному джерелі. IV. *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*. Ужгород, 2022. Вип. 1 (47). С. 671–179.
- 2 Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: НТШ, 2007. Т. 1. 720 с.; Т. 2. 1438 с.
- 3 Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005. 334 с.
- 4 Слюсар О. Словник буковинських прізвищ. Чернівці: Рута, 2005. 432 с.
- 5 Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005. 509 с.
- 6 Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником). Львів: Літопис, 2001. 371 с.
- 7 Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 703 с.; Чучка П.П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. 428 с.
- 8 Шульгач В.П. Нариси з праслов'янської антропонімії. Київ: Довіра, 2008. Ч. I. 413 с.; 2015. Ч. II. 504 с.; 2016. Ч. III. 472 с.; 2017. Ч. IV. 484 с.; 2018. Ч. V. 440 с.; 2019. Ч. VI. 416 с.
- 9 Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / укл. Н.Д. Бабич, відп.ред. К.М. Лук'янчук. Чернівці: Букрек, 2002. 424 с.

«Дефтер Муфассал 1681 року» – турецька історична пам'ятка, яка репрезентує соціально-економічні й частково політичні відносини в Османській імперії (Порті), починаючи від XV ст. У «Дефтері» представлено детальні переписи (тур. mufassal «докладний») провінцій імперії – еялетів, які містять назви міст, містечок, сіл, а також відомості про підвладне населення, що повинно було сплачувати податки й різні додаткові побори натурою і готівкою¹⁰. В Османській імперії документацію вели турецькою мовою, але арабською графікою. Перш за все з цієї причини пам'ятка була важкою для опрацювання. «Дефтер Муфассал 1681 року» оприлюднив відомий польський історик Даріуш Колодзейчик¹¹. Текст «Дефтера» він представив сучасною турецькою мовою, транслітеруючи латинкою. Для нас науковий інтерес становить «Дефтер» Кам'янецького еялету 1672–1699 рр. на території Подільського воєводства внаслідок того, що Польща за Бучацьким мирним договором 1672 року поступилася Порті. Про це йдеться в монографії Д. Колодзейчика¹², цінність якої, як зазначають усі рецензенти книги, зумовлена тим, що автор увів до наукового обігу турецькі рукописні джерела й обґрунтував низку історичних питань про Поділля 1672–1699 рр.¹³

«Дефтер Муфассал 1681 року» – це повний факсимільний текст пам'ятки; крім цього, у виданні представлено її аналіз із розлогими додатками, зокрема покажчиками назв, глосаріями й детальними картами, адже сама пам'ятка містить інформацію про українських, польських, єврейських, вірменських та інших мешканців Поділля, їхні потенційні податки та інші економічні ресурси. У цій праці репрезентовано реєстри різних типів антропонімів, назви населених пунктів, що є принципово цікавим для ономастів.

Рукопис «Дефтера Муфассала 1681 року» має 361 сторінку; його публікацію здійснено на основі мікрофільму, який зберігається в Головному Османському архіві у Стамбулі (Başbakanlık Osmanlı Arşivi); детальний палеографічний опис пам'ятки Д. Колодзейчик подає у вступі своєї монографії.

Хто ж уклав цей важливий для Порті документ? На підставі записів географічних та власних назв людей Д. Колодзейчик обґрунтував походження укладачів. Встановлено, що вони вихідці з південнослов'янських земель (Болгарії, Македонії, Боснії)¹⁴. Укладачів супроводжували турецькі військові.

10 Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів: НТШ, 2011. С. 603.

11 Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice. Part I: Text, Translation, and Commentary. Kyiv; Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2004. 672 p., 6 maps.

12 Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Polczek» Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. 264 s.

13 Dziubiński A. Rec. ks.: D. Kołodziejczyk. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. 264 s. *Przegląd Historyczny*. 1995. № 86/1. S. 107–111; Zbigniew W. Rec. ks.: D. Kołodziejczyk. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. 264 s. *Kwartalnik Historyczny*. 1995. Roczn. CII. S. 3–4; Крикун М. Рец. на кн.: Д. Колодзейчик. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. Warszawa, 1994. 264 s. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Львів, 1998. Вип. 33. С. 290–295.

14 Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681). Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice... P. 31.

Загальний нагляд за переписом населення Кам'янецького, Язловецького, Барського і Меджибізького санджаків Подільського еялету здійснював Ахмед-паша – дефтердар – скарбник Порти.

«Дефтер Муфассал 1681 року» має дві частини. Перша репрезентує річні доходи султана і кам'янецького бейлербея з еялету, інформацію про промисли та дозволи на підприємницьку діяльність, перелік володінь великого візиря Ахмеда-паші Кьопрюлю-заде¹⁵. До другої частини входить перелік назв усіх зареєстрованих поселень (844) і поіменний реєстр дворів та їхніх господарів¹⁶. Д. Колодзейчик вважає, що за кількістю зафіксованих поселень та їхніх назв пам'ятка є найбільш вичерпним джерелом для вивчення Подільського воєводства аж до ХХ ст.¹⁷ Треба зазначити, що проблем з ідентифікацією назв географічних об'єктів та записом власних назв у цій пам'ятці було багато, головна причина в тому, що назви багатьох поселень орієнтовані на їхнє польське звучання¹⁸. Однак антропонімікон українського населення, що переважало на Поділлі, все ж передано наближено до українського звучання (Mіhаулю, Ulas, Yurko). У тексті відчутний вплив норм турецької мови у записах ойконімів та антропонімів, зокрема обов'язковою була літера **I** на початку тих із них, які мали збіг **s** і **z** з іншими приголосними (Iskala, Izvan).

Видання «Дефтера» має чітку структуру: передне слово професора В. Остапчука, в якому детально представлено процес підготовки цього історичного джерела (від ідеї до її реалізації), та вступна частина, в якій Д. Колодзейчик відтворив історичні події на території Поділля наприкінці ХVІІ ст. – османської провінції, зосередився на аналізі змісту, організації, призначення, функції та опису «Дефтера Муфассала». Особливої уваги заслуговує той сегмент праці, в якому репрезентовано османський реєстр як мовне, топографічне, демографічне та економічне джерело. У цій частині роботи розписано принципи публікації історичного джерела, подано легенди та нотатки про турецьку та українську транскрипції, важливим для читача є параграф «Як читати Дефтер». Для ономаста цінними є параграфи з антропонімії та топонімії.

Текст Дефтера Муфассала – це описи міст та сіл Кам'янецького, Меджибізького, Барського та Язловецького санджаків. Особливої наукової ваги має довідковий апарат цього видання. Представлено десять *таблиць*: 1. Османські намісники Кам'янецького еялету; 2. Ідентифіковані та невідомі місцевості, зареєстровані у муфассалі; 3. Населені та безлюдні місцевості на Османському Поділлі; 4. Християнське та єврейське населення Османського Поділля; 5. Найпопулярніші населені пункти Поділля; 6. Реальні та майбутні доходи в Османському Поділлі та ін.). Подано *карти*: 1. Територія навколо Сатанова (із вставкою: Кучманський шлях у межах Поділля); 2. Місцевість навколо Чорного Острова та Плоскирова; 3. Місцевість навколо Меджибіжа та Константинова; 4. Місцевість навколо Язловця;

15 Ibid. P. 73–78.

16 Ibid. P. 79–277, 300–453.

17 Ibid. P. 1.

18 Крикун М. Подільське воєводство у ХV–ХVІІІ століттях... С. 612–614.

5. Місцевість навколо Кам'янця; 6. Місцевість навколо Бару. Підготовано *госарій* та *індекси* антропонімів, ойконімів та ін. Інформативним додатком є *конкорданс* турецьких відповідників українських власних назв. В «Індексі власних назв» подано чотири позиції: 1) транслітерація оніма (запис латинкою того, як звучала назва); 2) арабське написання; 3) інтерпретація власної назви; 4) сторінка в «Дефтері».

З очевидних причин опускаємо арабський запис та потрактування цієї назви, яке подав Д. Колодзейчик; важливим є транслітероване українське «звучання» антропоніма. Не можна бути абсолютно впевненими в тому, що цей запис української власної назви правильний, але, безперечно, «затранскрибовані» форми антропонімів максимально наближені до реального звучання цих онімів у XVII ст. Доказом цього слугують: 1) сучасні відповідники-пропріативи; 2) похідні форми від зафіксованих у «Дефтері» антропонімів. Тому, аналізуючи український антропонімікон цього турецького джерела, обов'язково зважаємо на ці два аспекти.

Через те, що онімний матеріал представлено в «Дефтері» латинкою, антропонім подаємо так само. Вважаємо найбільш доцільним «лексикографічний» спосіб аналізу антропонімів: реєстрове слово із вказівкою на сторінку в «Дефтері», наш відповідник кирилицею і тлумачення власної назви. Обов'язково репрезентуємо сучасний онімний матеріал та зважаємо на споріднені оніми. У студії послуговуємося загальним терміном *антропонім*, адже в багатьох випадках не можна категорично стверджувати, що той або той онім є іменем, прізвиськом чи прізвисьцем; особливо це стосується прізвиськ / прізвисьц, що утворилися від імен унаслідок трансонімізації. Процес запису з латинки на кирилицю ускладнювали деякі чинники: лат. **i** могло бути в кириличному записі як **і** та **и**, тому подаємо обидва варіанти; графема **ç** передається і як **ч**, і як **ц**; лат. **h** теж по-різному читаємо в антропонімах (і як **г**, і як **х**); не завжди послідовно відтворено м'якість приголосних тощо. Дивуватися неточностям не доводиться, адже треба розуміти, що записи вели представники південних слов'ян, могли бути допущені недоречності і на рівні «транскрибування» турецьких записів латинкою, зрештою, могли бути просто помилки. Тому, інтерпретуючи оніми, намагаємося врахувати всі їхні варіанти. Знаком (*) маркуємо ті власні назви, яких не виявлено в сучасному українському антропоніміконі. Нижче подано лексикографічний опис 191 антропоніма на літери **B–D**.

Bandıra [188] (Бандіра / Бандира / Бандера < ап. *bandiera* ‘прапор’ (ЕСУМ I, 133))¹⁹. У сучасній Україні виявлено десять носіїв прізвиська Бандіра; значно більше зафіксовано власників антропоніма Бандера як його варіанта (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Bartel [49] (Бартель; пор.: *Bartel* < *Bartolomiej* (SI,²⁰ 26)). Сучасних носіїв такого прізвиська близько 50.

¹⁹ Фаріон І. Степан Бандера – практик, теоретик, містик національного руху. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2009. С. 3.

²⁰ Słownik imion. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, 1975 (далі в тексті – SI).

Bavtazar [174] (*Бавтазар; пор.: укр. Валтасар (Тр.,²¹ 49), пол. Bałtazar (SI, 26)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Bobranenko [178] (*Бобраненко < Бобран; пор.: Козлан, Капустян (Ред.,²² 111) + -енк(о)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Boçvın [225] (Бочвін / Бочвин < Бочва < ап. бочва, ч. bečva, болг. бъчва ‘чан, бочка’ (ЕСУМ²³ I, 240) + -ин). Зафіксовано одного носія цього прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Bogat [277] (Богат < багатий; пор.: стсл. богатъ (ЕСУМ I, 109)). Прізвище засвідчено в Україні понад 80 разів.

Bogdan [171, 210] (Богдан (Тр., 50)). Антропонім дуже поширений в Україні. Засвідчено майже 18 тисяч сучасних носіїв такого прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Bohunenکو [90, 167?] (Богуненко / Бохуненко < Богун < ап. богун (Ред. I²⁴, 80) + -енко). Засвідчено понад 500 носіїв прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>). Прізвище Бохуненко засвідчене в сучасному українському антропоніміконі (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Boroda [174] (Борода < ап. борода). Зафіксовано понад 700 носіїв прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Borsakuf [188] (Борсаков < Борсак; можливо, ‘той, що борсається’; пор.: Лизак, Свистак, Неспляк (Ред., 108) + -ов). Прізвища Борсак і Борсаков зареєстровані в Україні.

Boyarinenکو [308] (*Бояріненко / *Бояриненко < Боярин (СПЧ²⁵, 55) < ап. боярин (Ред. I, 95) + -енк(о)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Boyboda [225] (*Бойбода не зафіксовано в доступних джерелах). Походження антропоніма затемнене, можемо лише свідчити, що він належить до словотвірного типу прізвищ на -д(а) – Гренда, Дарда (Ред., 116); пор.: тип назв на -ед(а) – Букеда, Кумеда (Ред., 119).

Bucaça [309] (Онім Бучача в Україні засвідчений 8 одиницями (<https://ridni.org/karta/>)). Мотивація появи цього антропоніма різна: 1) родовий належності до власної назви Бучач; 2) субстантивізація посесивного прикметника на *-j(а), який корелюється з коренем бук-/буч-, що активно репрезентований в українському антропоніміконі – Бучак, Бучан, Бучацький, Бучек, Бучина, Бучинський, Бучка, Бучкевич, Бучко (Ред. I, 121).

---

21 Трійняк І.І. Словник українських імен. Київ: Довіра, 2005 (далі в тексті – Тр.).

22 Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, 1966 (далі в тексті – Ред.).

23 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1983 (далі в тексті – ЕСУМ).

24 Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: НТШ, 2007. Т. 1 (далі в тексті – Ред. I).

25 Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівецьчини) / укл. Н.Д. Бабич, відп.ред. К.М. Лук’янчук. Чернівці: Букрек, 2002 (далі в тексті – СПЧ).

Буґаґо [235] (*Бучаґо не виявлено в лексикографічних джерелах). Антропонім пов'язаний із попереднім і належить до словотвірного типу на -к(о) – Березко, Букатко (Ред., 141).

Буґнас [272] (*Бучінас / *Бучинас < Бучин + -ас, який представлений в українському антропоніміконі – Демида, Бинда (Ред., 112)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Буґчанік [161] (*Бучучанік / *Бучучанік < Бучуча + -ан + -ик). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Чаука [359] (Чаука < ап. чайка). Майже 20 тисяч одиниць зафіксовано в сучасному українському антропоніміконі (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

ґечем [336] (*Чечем у сучасному українському антропоніміконі не засвідчене, однак зафіксовано прізвище Чечемина (<http://nomer-org.website/allukraina/>)). Щодо семантичного наповнення твірної основи власної назви, то, можливо, < ап. чечель, чечик 'назва птаха'.

ґелнік [71] (*Челнік / *Челнік не вдалося виявити в доступних джерелах); пор.: Челникова (<http://nomer-org.website/allukraina/>), пор.: Радослав Челнік – воєвода Срема (1527 р.), Челнік Пейо – македонський поет. Твірна основа прізвища корелюється з ап. челнік 'лідер; той, хто щось очолює', споріднене із чільний, чолний 'головний, найважливіший' (ЕСУМ VI, 338).

ґереднян [257] (*Череднян < чередний (стадний) + -ан); пор.: Глухан, Лисан (Ред., 111); пор.: Чередар, Чередний, Чередниченко (Ред. II²⁶, 1161–1162). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

ґігор [333] (ґігор / ґігор < можливо, від чигати; пор.: Чигура (Ред. II, 1167)). Зафіксовано 59 носіїв прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

ґікаленко [91] (ґікаленко / Чикаленко < 'син ґікала / Чикала' + -енк(о) < ап. чікало / чикало < чикати / чекати, чікати 'різати; цвирінькати'). Зафіксовано майже 300 носіїв прізвища Чикаленко (<http://nomer-org.website/allukraina/>) і 16 – ґікаленко (<https://ridni.org/karta/>).

ґірмак [314] (*ґірмак / *ґірмак < ап. чермак < чермний 'червоний, рудий'). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене. Функцію варіант Чермак – 177 носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

ґірмелатенко [93] (*ґірмелатенко / *ґірмелатенко < «син ґірмелати / ґірмелати / Чермелати» + -енк(о) < чермний 'червоний, рудий' + -ел); пор.: Куцела (Ред., 120) + -ат; пор.: Шкумат (Ред., 113). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

ґірноґетр [278] (*ґірноґетр / *ґірноґетр; правдоподібно, назва складена: < чорний (< ґьгпъ(ґь)) + < четирхатий 'розтріпаний, недбалий, неохайний' (ЕСУМ VI, 314). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

ґобаненко [231] (ґобаненко < 'син ґобана', ґобан + -енко < ап. чобан 'дерев'яний посуд на молоко' (Ред. II, 1170)). Зафіксовано 5 носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

26 Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ: у 2 т. Львів: НТШ, 2007. Т. 2 (далі в тексті – Ред. II).

Çornabereç [277] (*Чорнабереч / *Чорнаберець; очевидно, назва складена: < чорний (< сьгпъ(жь)) + < брати). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Çornasiy [367] (*Чорнасій < Чорнас; пор.: Білас, Голяс (Ред., 112) + -ій). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Çub [101] (Чуб < ап. чуб). Прізвище дуже поширене в сучасній Україні, зафіксовано приблизно 8 тисяч носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Çubak [47, 95] (Чубак < ап. чубак). В Україні зафіксовано понад 600 носіїв цього прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Çubarenko [262] (Чубаренко < ‘син Чубаря’ + -енк(о) < ап. чубар ‘той, хто має чуба’). Зафіксовано майже 160 носіїв прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Çubik [63] (Чубік / Чубик < ап. чубик). Зафіксовано майже 900 одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Çuçik [56] (Чучік / Чучик < ап. чучик < чучати ‘дрімати’ (Ред. II, 1179)). Зафіксовано лише одного носія цього прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Çurilo [16] (Чурило / Чурило: 1) < ап. чура (джура) + -ил(о); пор.: Бедрило, Гречило (Ред., 131); 2) < чуріти ‘дзюрчати’ + -ил(о); пор.: Колотило, Шумило (Ред., 131); 3) Кирило (ДМ,²⁷ 527)). Зафіксовано 63 носії цього прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Daçenko [253] (Даченко / Даценко < Дач / Дац(ь) (Тр., 100) + -енк(о) < Данило). Засвідчено обидва варіанти прізвища: Даченко – 78 одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>); Даценко – майже 12 тисяч одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Daçın [114] (*Дачін / *Дачин < Дача / Дац(ьо) (Тр., 100) + -ин < Данило). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене; пор.: сучасний антропонім Дачина (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Daçiy [117] (Дачій / Дацій < Дач / Дац(ь) (Тр., 100) + -ій < Данило). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовано понад 300 одиниць (<https://ridni.org/karta/>).

Daçko [113, 230, 236, 260, 264, 265, 348?] (Дачко / Дацько < Дач / Дац(ь) (Тр., 100) + -к(о) < Данило). Прізвище Дачко зафіксовано 77 разів (<https://ridni.org/karta/>); Дацьків – майже 1200 разів (<https://ridni.org/karta/>).

Dalekiy [140] (Далекій / Далекий < ап. прикметник далекий; пор.: Великий, Довгий (Ред., 66)). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовано 130 одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dalmaç [248] (*Далмач / *Далмаць < Далмат / Далматій < лат. *Dalmatius* ‘житель Далмації’ (<https://lexicography.online/onomastics/petrovsky/>)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Dalyan [303] (Далян < Даль / Даля + -ан < Далмат / Далматій < лат. *Dalmatius* ‘житель Далмації’ (<https://lexicography.online/onomastics/> 27 Kołodziejczyk D. The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681)... (далі в тексті – ДМ).

retrovsky/) або < атрибутивного Далян ‘той, що походить здалека’; пор.: Довган, Щербан (Ред., 111)). Зафіксовано 8 одиниць цього антропоніма (<https://ridni.org/karta/>).

Damanenko [168] (*Даманенко < ‘син Дамана’, Даман + -енк(о) < Даман / Дам’ян (Тр., 103) < Дем’ян). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене. Антропонім Дем’яненко зафіксований понад 11 тисяч разів (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Damas [190, 231] (*Дамас < Дальмас, Дамас < Далмат (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/>). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене. Зафіксовано прізвище Дамасевич (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Danadko [277] (*Данадко; можливо, < гр. Данакт (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/>) + -к(о)). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене.

Danat [249] (*Данат; можливо, < гр. Данакт) (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/>). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене. Зафіксовано прізвище Данатаров (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dančenko [62, 91, 96, 110, 318] (Данченко < ‘син Данка’, Данко + -енк(о) < Данило (Тр., 99)). Прізвище засвідчено 4724 разів (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dančukiy [149] (*Данчукій < Данчук + -ій < Данко + -ук < Данило (Тр., 100)). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене; зафіксовано прізвище Данчук – 1954 одиниць (<https://ridni.org/karta/>).

Dančul [164] (Данчул < Данко + -ул < Данило (Тр., 99)). Зафіксовано 191 одиниця (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dančulenko [82, 98] (*Данчуленко < Данчул + -енк(о) < Данко + -ул < Данило (Тр., 99)). У сучасному українському антропоніміці не засвідчене.

Daneč [160, 253?] (Данеч / Данець; пор.: Данець, Данечко (Тр., 99) < Дан + -еч/-ич або Дан + -ець < Данило). Зафіксовано обидва варіанти: Данець – 254 одиниці, Данеч – 352 одиниці (<https://ridni.org/karta/>).

Danenko [45, 91?, 93, 117–118, 165, 232, 241, 263] (Даненко < Дан + -енк(о) < Данило (Тр., 99)). Зафіксовано 74 одиниці прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dančenko [249] (Даніченко / Даниченко < Даніч / Данич + -енк(о) < Дан + -іч/-ич; пор.: Данічко (Тр., 99) < Данило). Зафіксовано обидва варіанти: Даніченко – 26 одиниць, Даниченко – 58 одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Daničko [236] (Данічко / *Даничко < Даніч / Данич + -к(о) < Дан + -іч/-ич; пор.: Данічко (Тр., 99) < Данило). Зафіксовано 4 носіїв прізвища Данічко (<https://ridni.org/karta/>). Прізвища Даничко не виявлено.

Daničovnenko [173] (*Данічованенко / *Даничованенко < Данічован / Даничован + -енк(о) < Данічов / Даничов + -ан < Данило). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Danik [102, 114, 118, 145, 146, 359, 365] (Данік / Даник < Дан + -ік/-ик < Данило). У сучасному українському антропоніміконі функціують обидва варіанти (<https://ridni.org/karta/>).

Danilenko [131, 175, 254] (Даніленко / Даниленко < Даніло / Данило + -енк(о)). У сучасному українському антропоніміконі функціують обидва варіанти, однак носіїв антропоніма Даниленко у десять разів більше (<https://ridni.org/karta/>).

Danilko [263, 310] (Данілко / Данилко < Даніло / Данило + -к(о)). У сучасному українському антропоніміконі функціують обидва варіанти, однак носіїв антропоніма Данилко набагато більше.

Danilo [17, 19–20, 27, 32, 34, 40, 42–43, 46, 48, 54, 56, 58–59, 66, 72?, 74, 76, 81, 92–93, 97–98, 107, 109–10, 113, 126, 131, 145, 147–50, 155, 159–63, 171, 173, 175, 181, 186, 188, 198, 231–34, 278, 286, 303, 308–09, 312, 318–20, 322, 329–30, 340–41, 345, 349–51, 357, 364] (Даніло / Данило (Скр., Дз.²⁸, 48)).

Daniluh [349] (*Данілюх / *Данилюх < Даніло / Данило + -ух/-юх; пор.: Олексюх, Яцух (Ред., 160)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Daniluno [263] (*Данілуно / *Данилуно < Даніло / Данило + -унь(о); пор.: Петруно (Ред., 157)). У сучасному українському антропоніміконі цієї прізвищевої назви не засвідчено, однак на рівні імен такий демінутив, очевидно, функціює.

Danis [142, 154] (Даніс / Данис < Дан + -іс/ис < Данило). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовані обидва варіанти (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Daniş [164, 347] (Даніш / Даниш < Дан + -іш/-иш < Данило). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовані обидва варіанти.

Danko [61, 107, 115, 153, 169, 186, 257, 313, 335] (Данко < Дан + -к(о) < Данило, Богдан). В українському антропоніміконі Данко функціює і як ім'я (Тр., 50, 99), і як прізвище (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Danul [350, 359] (Данул < Дан + -ул; пор.: Ганул, Мікул (Ред., 154) < Данило). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовано 20 одиниць (<https://ridni.org/karta/>).

Danula [278] (*Данула < Дан + -ул(а); пор.: Матула, Стецула (Ред., 154) < Данило). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене. Проте такий антропонімний тип прізвищ функціює.

Danus [344] (*Данус < Дан + -ус; пор.: Гринус, Федус (Ред., 158) < Данило). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене, але прихований цей словотвірний тип у власній назві Данусевич (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

28 Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 2005 (далі в тексті – Скр.,Дз.).

Danyan [19] (*Данян < Дан + -ан; пор.: Грицан, Процан (Ред., 111) < Данило). Д. Колодзейчик припускає, що антропонім пов'язаний з іменем Дам'ян / Дем'ян.

Danyeleč [225] (Данелець / *Данелець < Данил + -ець < Данило). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовано лише 2 носії прізвища Данелець (<https://ridni.org/karta/>). Активно функціює його варіант Данилець (1000 одиниць), який відповідає нормам української мови. Варіанта Данелець не виявлено.

Darenko [28, 121, 248] (Даренко < 'син Дара', Дар + -енк(о) < Дарій (Тр., 100) або Мардарій (Тр., 210), як припускає Д. Колодзейчик). У сучасному українському антропоніміконі зафіксовано 60 одиниць (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Darina [167] (Даріна / Дарина < Дарина (Тр., 101) або Дара (< Дарина) + -ін/-ин). Щодо ім'я, то воно поширене в Україні, а щодо прізвища, то виявлено 16 носіїв Даріна (<https://ridni.org/karta/>) і 42 носії Дарина (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Darinko [91] (*Дарінко/*Даринко < Дарина + -к(о) або Дар (< Дарій, Мардарій) + -ин + -к(о)). Жоден із варіантів не засвідчений.

Dariy [91, 169, 215, 218] (Дарій < Дарій (Тр., 100)). І прізвище, й ім'я Дарій зафіксовані в сучасному українському антропоніміконі.

Darko [310] (Дарко (Тр., 101) < Дар + -к(о) < Дарій, Мардарій)). Антропонім присутній на сучасній карті України. Крім цього, він став твірною основою для інших власних назв: Дарков, Даркович, Дарковський (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Darkun [248] (*Даркун < Дарко + -ун; пор.: Павлун, Євчун (Ред., 156) < Дар + -к(о) < Дарій, Мардарій). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Darun [249] (Дарун < Дар + -ун; пор.: Грицун, Катрун (Ред., 156) < Дарій, Мардарій). Такий антропонім зафіксовано, він репрезентований і в інших назвах: Дарунда, Дарунина, Дарунов (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Das [35, 37, 118, 172] (Дас < Дасій (Тр., 101)). У сучасному українському антропоніміконі засвідчений, до того ж він став твірною основою для інших: Дасевич, Дасів, Дасик, Дасина, Даскевич, Дасович, Дась, Дасько, Дасьо (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Dasenko [110, 168, 277] (Дасенко < 'син Даса/я', Дась(о) + -енк(о) < Дасій (Тр., 101)). У сучасному українському антропоніміконі прізвище рідковживане, зафіксовано лише 2 його носії (<https://ridni.org/karta/>).

Dasiy [328] (Дасій (Тр., 101)). У сучасному українському антропоніміконі засвідчене лише як ім'я.

Dasko [279, 285] (Даско < Дас + -к(о) < Дасій (Тр., 101)). Зафіксований один носій такого прізвища (<http://nomer-org.website/allukraina/>). Більш поширений варіант Дасько – 20 носіїв (<https://ridni.org/karta/>).

Dasula [257] (*Дасула < Дас + -ул(а); пор.: Матула, Савула (Ред., 154)) < Дасій (Тр., 101).

Daŕenko [97] (Дашенко < ‘син Даса/я / Даша/я’, Дась / Даш + -енк(о) < Дасій (Тр., 101)). Зафіксований 121 носій прізвища Дашенко (<https://ridni.org/karta/>).

Daŕko [16, 318] (Дашко < Дас/ш + -к(о) < Дасій (Тр. 101)). Прізвище широко представлене в сучасному українському антропоніміконі – майже 3 тисячі носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>); слугує також твірною основою для інших назв: Дашков, Дашковець, Дашкович, Дашковецький тощо.

Davičenko [91] (Давіченко / Давиченко; пор.: Давенко ‘син Дави’ (Ред. I, 279–280) < ‘син Давика’; пор.: Падик < падати (Ред., 129)) + -енк(о) < давити; це дієслово брало участь у формуванні багатьох українських онімів: Давибіда, Давикоза, Давимука тощо. Гіпотеза Д. Колодзейчика (ДМ, 528) про зв’язок з іменем Давид малоімовірна, хіба була помилка в записі джерела. Обидва варіанти цього прізвища функціують у сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

David [16, 59, 84, 89, 138, 206, 215, 218, 277, 299?] (Давід / Давид < Давид). Ім’я трансонімізувалося в прізвище, яке в обидвох варіантах поширене на території України (<https://ridni.org/karta/>). Крім цього, виявлено чималий пласт антропонімікону, який містить цей онім (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Davidenko [88] (Давіденко / Давиденко < ‘син Давида’, Давід / Давид + -енк(о) < Давид). Варіант Давіденко переважає – понад 17 тисяч одиниць (<https://ridni.org/karta/>); варіант Давіденко – понад 800 одиниць.

Davidčko [88] (*Давідічко / *Давидичко < Давидик/ч + -к(о) < Давид + -ик/ч < Давид). Обидва варіанти в сучасному українському антропоніміконі втрачені, однак функціують і Давидик, і Давидич, від яких утворено прізвище, виявлене в «Дефтері».

Davidiy [265] (*Давідій / *Давидій < Давид + -ій; пор. Павлій, Яцій (Ред., 137) < Давид). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Davido [118] (*Давідо / *Давидо < Давид + -о; пор.: Демо (Тр., 102), Васьо, Федьо (Ред., 144) < Давид). Можливо, у пам’ятці не відображено пом’якшення д. Але ні Давидо, ні Давидьо не засвідчені в сучасному українському антропоніміконі.

Dayman [248] (Дайман; правдоподібно, назву здеформовано; очевидно, йдеться про Дам’ян (Дем’ян)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Deleniy [359] (Деленій < Делен + -ій; пор.: Багрій, Карпій (Тр., 137–138); походження затемнене (?); пор.: Чуч.²⁹, 189). Таке прізвище функціює і сьогодні. Його основа репрезентована і в інших антропонімах: Деленас, Деленда, Делендик, Деленчук, Деленько, Деленюк та ін. (<http://nomer-org.website/allukraina/>). Важко сказати, яке семантичне наповнення цього кореня.

29 Чучка П.П. Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005 (далі в тексті – Чуч.).

Dema [101, 160] (Дема < Дем'ян або Демид (Тр., 102–103)). Прізвище поширене в сучасній Україні – майже 1200 носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demčenko [167, 273] (Демченко < ‘син Демка’, Демко (Тр., 101) + -енк(о) < Дем'ян). Зафіксовано понад 35 тисяч носіїв цього прізвища в Україні (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demen [174] (Демен < Дем'ян). Прізвище належить до сучасного антропонімікону України. Саме такий варіант засвідчений у власній назві Деменко, яку можна трактувати подвійно: 1) Деменко < Демен + -к(о); 2) Дем + -енко; пор.: Деменець, Деменкович, Деменчик, Деменчук, Деменюк та ін. (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demenčuneč [101] (*Деменчунеч / *Деменчунець < Деменчун; пор.: Євчун, Тишкун (Ред., 156) + -ець < Деменко; пор.: Назарко, Пронько (Ред., 142) + -ун < Демен + -к(о) < Дем'ян). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене жодного з двох варіантів, однак словотвірні типи власних назв, які можемо простежити саме в цьому антропонімі, продовжують функціювати.

Demenilka [283] (*Деменілка / *Деменилка < Деменило; пор.: Іванило, Марчило (Ред., 131) + -к < Демен + -ил(о) < Дем'ян). «Прізвища, в яких суфікс -к(а) має демінутивний характер,... утворювалися лексико-семантичним способом від зменшених (пестливих) власних імен (Лучка, Микитка, Савулка)» (Ред., 142). Можливо, форма Деменилка – результат родового належності від Деменилко. У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Demenko [20] (Деменко < 1) Демен + -к(о); пор.: Гнатко, Івашко, Яремко (Ред., 142); 2) патронімічне утворення від варіанта імени Дема (Тр., 103) утворилося за допомогою суфікса -енк(о) < Дем'ян). Виявлено майже 3 тисячі носіїв цього прізвища; засвідчені й похідні від нього: Деменков, Деменковець, Деменкович (<http://nomer-org.website/allukraina/>). Прізвище поширене переважно на Лівобережжі, функціює і на Поділлі (<https://ridni.org/karta/>).

Demičenko [117] (Деміченко / Демиченко < 1) Демик (Тр., 103) + -енк(о) < Дема + -ик < Дем'ян; 2) Демич (патронімічне – ‘син Деми’, утворилося від Дема + -ич (Ред. I, 291) + -енк(о) < Дем'ян). Прізвище засвідчене в сучасному українському антропоніміконі (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demn [98] (Демін/Демин < 1) Дема (Тр., 103) + -ин; 2) zdeформоване Дем'ян < Дем'ян). Зафіксовано майже 4 тисячі носіїв; виявлено пласт антропонімікону, який містить цей онім: Деминенко, Деминич, Деминко, Деминич, Деминчук, Деминюк та ін. (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demka [179] (Демка (Тр., 103) < Дема (Тр., 103) + -к(а) < Дем'ян). У сучасному українському антропоніміконі це прізвище рідко вживається (<https://ridni.org/karta/>). Цілком імовірною є думка про те, що форма Демка – це genetivus possessivus від Демко, а цей варіант прізвища має понад 2 тисячі носіїв.

Demko [156, 231, 236, 303, 309, 322, 328, 351] (Демко; семантичним способом утворене від здрібнілого імени Демко (Ред. I, 292)). Однак із пам'ятки не завжди можемо чітко визначити, чи це ім'я, чи прізвищева назва, тому вважаємо, що шлях творення антропоніма був таким: Демко < Дема (Тр. 103) + -к(о) < Дем'ян.

Demusko [158] (*Демуско / *Демусько < Демус / Демусь (Тр., 103) + -к(о) < Дем'ян). Ю.К. Редько прізвища на -ус в сучасному українському антропоніміконі називає «латинізованими»; таких прізвищ чимало: Гринус, Дмитрус, Климус, Левус, Федус та ін. (Ред., 158). Треба звернути увагу на можливість змішування близьких фонетичних типів. Цілком імовірно, що деякі прізвища на -ус могли виникнути з первісних Гринусь, Дмитрусь, Климусь, Левусь, Федусь, а це припущення підтверджується існуванням паралельних форм – Левус і Левусь. Змішання могло бути зумовлене записом прізвища в документах латинською чи німецькою мовами, де не вживаються знаки пом'якшення приголосних, а згодом такий неточний запис міг стати основою паралельної вимови (див. дет.: Ред., 159). «Дефтер Муфассал 1681 року» підтверджує думку відомого ономаста, адже транслітерований запис Demusko [158] не дає нам точної відповіді щодо первинності форми Демус чи Демусь. Що ж до функціонування прізвища Демуско / Демусько на сучасному етапі, то воно занепало, але і Демус, і Демусь мають своїх носіїв (<http://nomer-org.website/allukraina/>).

Demyan [33, 35, 142, 147, 157, 164, 168, 329, 331] (Дем'ян; семантичним способом утворене від імени Дем'ян, якщо трактувати цей антропонім як прізвищеву назву). Прізвище засвідчене в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Demyana [16] (Дем'яна; через те, що відповідного жіночого імени нема, вважаємо, що Дем'яна – це форма родового належності від Дем'ян). Засвідчено лише одного носія цього прізвища (<https://ridni.org/karta/>).

Demyanko [109] (Дем'янко < Дем'ян + -к(о) < Дем'ян). Засвідчене в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Denis [44, 147, 151, 227, 231–32, 277, 313] (Деніс / Денис; способом трансонімізації утворено від імени Денис). Обидва варіанти засвідчені в сучасному українському антропоніміконі, однак перевагу має Денис (<https://ridni.org/karta/>).

Denisko [19] (Деніско / Дениско < Деніс / Денис + -к(о) < Денис). Обидві форми прізвища засвідчені в сучасному українському антропоніміконі.

Deniș [42] (Деніш / Дениш < Деніс / Денис + *-j(ь) < Денис). Найдавніші посесивні прикметники на *-j(ь) хронологічно найраніше субстантивувалися, тому прикметникове походження цього антропоніма свідчить про архаїчність такого типу власних назв. Обидва варіанти засвідчені в сучасному українському антропоніміконі.

Denyan [18, 225, 241] (*Денян < Ден/ Деня (Тр., 104) + -ан; пор.: Грицан, Федан (Ред., 111) < Денис). Носіїв цього антропоніма на сучасній карті України

нема, однак маємо свідчення того, що власна назва Денян стала твірною основою інших антропонімів, які функціують в сучасному українському антропоніміконі: Денянець, Денянчук, Денянюк (<http://nomen-org.website/allukraina/>).

Dіdovič [336] (Дідовіч / Дідович < Дід + -ов-ич < Дід < *Дідомир; пор.: *Dědomil, *Dědoslav (Sv.³⁰, 74)). Обидва варіанти мають носіїв, однак переважає варіант Дідович (<http://nomen-org.website/allukraina/>).

Dіma [94, 99, 148, 276, 314, 322] (Діма < Дим (гр. Dēmos ‘народ’), Димас, Димитриан (гр. Dēmētrios – присв. прикм. до Dēmētēr), Дмитрій; у всіх цих імен здрібнілою формою є варіант Діма (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/d/>)). Із контексту пам’ятки не можемо однозначно стверджувати, якого типу цей антропонім. Таке прізвище і здрібніле ім’я функціують у сучасному українському антропоніміконі.

Dіmčadenko [148] (*Дімчаденко < Дімчада + -енк(о) (‘син Дімчади’) < Дімча + -да < Дімко + *-j(a) < Дім(a) + -к(о) < Дмитро). Суфікс -да може приєднуватися до кореневої морфемі безпосередньо або до основи, поширеної іншими суфіксами. Прізвища з таким суфіксом переважно із затемненим лексичним значенням, зате із досить відчутним відтінком зневажливості (Ред., 116). Щодо твірної основи Дімча (пор.: Димчак, Димченко, Димчин, Димчишак, Димчук, Дімчик (Тр., 107–108)), то очевидним є те, що антропонім Дімко під впливом посесивного суфікса *-j(a) перейшов до розряду присвійних прикметників і згодом субстантивувався. В українському антропоніміконі цієї назви не вдалося встановити.

Dіmčenko [313] (Дімченко < Дімко + -енк(о) (син Дімка) < Діма + -к(о) < Дмитро)). Таке прізвище зареєстроване на карті сучасної України (83 одиниці) (<https://ridni.org/karta/>).

Dіmčiran [309] (*Дімчіран/ *Дімчиран < *Дімчір/*Дімчир + -ан (пор.: Гарасан, Сидоран (Ред., 111) < Дімча + -ір/-ир (пор.: Гладир, Чубир, Кулешір (Ред., 132, 139) < Дімко + *-j(a) < Дім(a) + -к(о) < Дмитро)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчені.

Dіmdičenko [110] (*Дімдіченко / *Дімдиченко < *Дімдіч(к) / *Дімдич(к) + -енк(о) (син *Дімдіч(к)а/*Дімдич(к)а) < Дімда + -іч(к)/-ич(к); пор.: Костик/Костич, Павлик/Павлич) < Дім(a) + -д(a); пор.: Гринда, Дарда (Ред., 116) < Дмитро). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Dіmečik [19] (*Дімечік/ *Дімечик < *Дімеч(ць) / *Дімеч(ць) + -ик; пор.: Демчик, Левчик (Ред., 128) < Дмитро). Можливо, варто цей антропонім пов’язувати із суфіксом -ечк(о), за допомогою якого утворювано пестливі форми власних імен: Василечко, Гаврилечко та ін. (Ред., 126). Тоді відбувається контамінація двох суфіксів (-ечк(о) та -ик), що теж додає словам відтінку здрібності / пестливості. У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

30 Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964 (далі в тексті – Sv.).

Dimenenko [117] (Дімененко < Дімен; пор.: Діомент (Тр., 102) + -енк(о) ('син Дімена') < Дементій; пор.: Діоментій (Тр., 102)). Зафіксований один носій цього прізвища (<https://ridni.org/karta/>).

Dimenko [276] (Діменко < Діма + -енк(о) ('син Діми') < Дмитро). Зафіксовано 11 носіїв цього прізвища (<https://ridni.org/karta/>).

Dimentiy [171] (*Діментій < Дементій; пор.: Діоментій (Тр., 102)). У сучасному українському антропоніміконі такого варіанта назви не засвідчено, однак зафіксовано прізвище Дементій – понад 300 одиниць (<https://ridni.org/karta/>).

Dimichenko [107] (*Діміченко / *Діміченко < Діміч / Діміч + -енк(о) ('син Діміча/Діміча') < Діма + -іч(к) / ич(к); пор.: Костик/ Костич, Павлик/ Павлич < Дмитро). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене, однак на пострадянському просторі воно функціює.

Dimichetran [309] (*Дімічетран / *Дімічетран?). Можливо, в записі назву спотворено. Але однозначно чіткий зв'язок з іменем Дмитро / Дмитр (Тр., 106).

Dimin [262, 275, 302] (Дімін / Дімин < Дім(а) < Дим (гр. *Dēmos* 'народ'), Димас, Димитриан (гр. *Dēmētrios* – присв. прикм. до *Dēmētēr*), Дмитрій; у всіх цих імен здрібнілою формою є варіант Діма (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/д/>)) + ин < Дмитро). Засвідчене в сучасному українському антропоніміконі (СПЧ, 122).

Dimitras [155] (*Дімітрас / *Димитрас < Димитр (Тр., 107); очевидно, болгарський варіант чоловічого імени Дмитро (Чуч., 196) + -ас; пор.: Демидас, Федас (Ред., 112)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене (<https://ridni.org/karta/>).

Dimitraş [18] (Дімітраш / Димитраш < Димитр (Тр., 107) + -аш; пор.: Григораш, Дмитраш (Ред., 115)). Обидва прізвища функціують у сучасному українському антропоніміконі (СПЧ, 121; <https://ridni.org/karta/>).

Dimitraško [19–20, 37, 126, 165, 167, 168, 169, 171–72, 237] (Дімітрашко / Димитрашко < Дімітраш / Димитраш + -к(о); пор.: Федашко, Петрашко (Ред., 115) < Димитр (Тр., 107) + -аш; пор.: Григораш, Дмитраш (Ред., 115)). Ці прізвища у двох варіантах засвідчені в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Dimitre [17, 64, 82?] (*Дімітре / *Димитре < Димитр (Тр., 107) + *-j(е)). Це архаїчна форма антропоніма, який засвідчує субстантивізацію присвійного прикметника *-j(е). У сучасному українському антропоніміконі не виявлено.

Dimitrenko [27] (Дімітренко / Димитренко < Димитр (Тр., 107) + -енк(о)). Обидва варіанти засвідчені в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Dimitriy [18–20, 28, 32, 36–37, 46, 51, 53, 77, 84, 93, 95, 107, 114, 121, 146, 152, 171, 174, 210, 230, 236–37, 247, 253, 258, 260, 264, 266, 274, 279, 285, 314, 333–34, 340, 343, 359, 361, 364] (Дімітрій / Димитрій < Димитрій (Тр., 107)).

У сучасному антропоніміконі України форма Дімітрій функціює і як прізвище (СПЧ, 123), і як ім'я Димитрій (Тр., 107).

Dimitro [31, 33–36, 39–40, 42, 47–48, 55, 59–61, 72, 76, 90, 93–94, 96–98, 105, 126, 131–32, 138, 143–45, 147, 149, 151, 153, 155–57, 160–62, 164, 171–72, 191, 210, 231, 298, 302, 327, 329, 340, 348, 352, 364] (Дімітро / Димитро < Димитр (Тр., 107)). Обидва варіанти прізвища засвідчені в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Dimko [118–19, 178, 257, 342] (Дімко / Димко < Дім(а) / Дим(а) (Тр., 107) + -к(о) < Дмитро). Прізвище Димко засвідчено у 123 носіїв (СПЧ, 121), а Дімко – лише в одного (<https://ridni.org/karta/>).

Dimşın [234] (*Дімшін / *Димшин / *Дімшин < Дімх(а) / Димх(а)? + -ин < Дім(а) / Дим(а) (Тр., 107) + -х(а) < Дмитро). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчено.

Dimusın [266] (*Дімусін / *Димусин < Дімус(а) / Димус(а) + -ин < Дім(а) / Дим(а) (Тр., 107) + -ус; пор.: Дмитрус, Климус (Ред., 158)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчено.

Dimyan [20, 51, 143, 248, 258, 274, 278, 310, 328, 333] (*Дім'ян / *Дим'ян; пор.: розм. Димнян, Димнен (Тр., 103) < Дем'ян). Очевидно, що зафіксоване в «Дефтері» прізвище є або варіантом сучасного часто вживаного Дем'ян, або спотвореним записом. У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Dimyano [278] (*Дім'яно / *Дим'яно. Ці історичні власні назви є варіантами сучасного *Дем'яно, якого теж не зафіксовано, однак маємо Демо (Тр., 103) < Дем'ян). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Dino [169] (Діно; пор.: Діну (СПЧ, 123)) / *Дино; пор.: Диник, Динко (Тр., 104) < Денис). Прізвище Діно зафіксовано у 17 носіїв, а Дено – у 23 (<https://ridni.org/karta/>).

Dinyota [93] (*Діньота / *Диньота; продовжити варіанти можна антропонімом *Деньота; у сучасному українському антропоніміконі не засвідчене) < *Діньо / *Диньо; пор.: Деньо (Тр., 104) + -от(а), що «виступає як емоційно забарвлений почуттям зневаги» (Ред., 148) < Денис)).

Diraçenko [312] (*Діраченко / *Дираченко; пор.: Диренко (Тр., 105), Дірюченко (Ред. I, 313) < Дірак / Дирак ('син Дира') + -енк(о) < Дір / Дир (Чуч., 196) + -ак). У сучасному українському антропоніміконі варіанти не засвідчені.

Diraga [272] (*Дірага / *Дирага < ап. діра/ дира 'отвір' + -аг(а); пор.: Гуняга, Довбяга (Ред., 105)). Очевидно, можна пов'язувати цю назву з іменем Дир (Тр., 105): Дір / Дир + -аг(а). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Diranyura [174] (*Діранюра / *Диранюра; пор.: Іванюра, Стецюра (Ред., 157) < 1) Діран / Диран; пор.: Козлан, Хоптян (Ред., 111) < ап. діра / дира 'отвір' + -ан); 2) < Діран / Диран; пор.: Грицан, Сидоран (Ред., 111) < Дір / Дир (Чуч., 196) + -ан + -ура). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Dirin [133] (Дірін / Дирін < Діра / Дира + -ин < 1) < ап. діра / дира ‘отвір’; 2) < Дір / Дир (Чуч., 196)). У сучасному українському антропоніміконі назви збережені (<https://ridni.org/karta/>).

Diron [100] (*Дірон / *Дирон; мотивація складна, можливо, *Діронь /*Диронь; пор.: Яронь (Ред., 147) < Дір / Дир (Чуч., 196) + -онь (Ред., 147)). У сучасному українському антропоніміконі жодна із цих назв не засвідчена.

Divak [266] (Дівак < ап. діва + -ак; пор.: Ганчак, Паращак (Ред., 107)) / Дивак (< ап. дивак). Обидві назви (Дівак і Дивак) засвідчені в сучасному українському антропоніміконі.

Diyaş [40] (*Діяш / *Дияш < *Тіяш / *Тияш < Матіяш / Матияш < Матвій; пор.: Матіяшів, Матіяшко, Матияшек). Такий шлях формування цих антропонімів – лиш припущення. У сучасному українському антропоніміконі не засвідчені. Можливо, це запозичення.

Dmitraçeç [114] (*Дмітрачеч / *Дмитрачець; пор.: Дмітраченков, Дмитраченков) < Дмітрак + -еч; цілком імовірно, що це помилковий запис, тому ідеться про суфікс -ич / Дмитрак; пор.: Андрійчак, Романчак (Ред., 107) + -ець. Щодо Дмітрачеч / Дмитрачич, то, правдоподібно, це міг бути сербський вплив, про що пише професор Ю.К. Редько і наводить такі приклади: Рибчич, Синичич (Ред., 135). Ні Дмітрачеч / Дмитрачич, ні Дмитрачець у сучасному українському антропоніміконі не засвідчені.

Dmitran [19] (*Дмітран / *Дмитран < Дмітро / Дмитро + -ан; пор.: Грицан, Сидоран (Ред., 111)). У сучасному антропоніміконі ці власні назви не засвідчені, однак вони стали твірними основами для прізвищ: Дмітраніца / Дмитраниця, Дмитранчук (<https://ridni.org/karta/>).

Dmitre [19, 85?, 218] (*Дмитре < Дмитр (Тр., 107) + *-j(ε). Зафіксовано архаїчну форму антропоніма, який засвідчує субстантивацію присвійного прикметника *-j(ε). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчено.

Dobriy [360] (Добрій (Ред. I, 316) < ап. добр(ий) + -ій; пор.: Багрій, Гладій (Ред., 137)). Це прізвище найчастіше трапляється на Поділлі.

Dobrosik [172] (*Добросік /*Добросик < Доброс (<https://ridni.org/karta/>) + -ік/-ик < Добрий / добрий + -ос; пор.: Турос, Федос (Ред., 147)). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчені.

Dobrosiy [172] (*Добросій < 1) ап. добросій ‘той, хто добре сіє’; пор.: Макосій); 2) Доброс + -ій; пор.: Добротій, Стацій (Ред., 137–138)). Сьогодні таке прізвище не функціонує.

Dobrotenko [94] (Добротенко < Доброта; пор.: Лихота, Гургота (Ред., 148) + -енк(о) (‘син Доброти’)). Виявлено дві фіксації такого антропоніма.

Dokiy [32, 110?, 131, 146, 178] (*Докій < Докія + -ій; пор.: Марусій, Паращій (Ред., 137)). У сучасному українському антропоніміконі варіант не засвідчений, однак він став твірною основою інших прізвищ, зокрема Докійчук (<https://ridni.org/karta/>).

Dolatin [44] (*Долатин / *Долятин < Долата (<https://ring.org.ua/edr/uk/>) / Долята (<https://rosgenea.ru/familiya/dolyata>) + -ин). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене, проте функціює в інших антропонімах: Удолатій, Долатова, Долатовська (<https://ridni.org/karta/>).

Dolivko [341] (*Долівко / *Доливко < 1) ап. долівка + -о; пор.: Копійко (< копійка), Люлько (< люлька) (Ред., 141); 2) дієсл. основа доливати + -к(о)); пор.: Недолівко / Недоливко (<https://ridni.org/karta/>). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчені.

Dom [138] (*Дом; пор.: Домчук, Домчин) < Домн (Тр., 110–111). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Domesyan [175] (Домечян / Домецян < Дومتіан (Тр., 110)). Очевидно, зареєстрована у «Дефтері» власна назва утворена шляхом трансонімізації з фонетичними відхиленнями від латинського імени. У сучасному антропоніміконі ця назва функціює лише як ім'я.

Dometiy [277] (Дометій < Дومتій (Тр., 110)). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене, а зафіксоване ім'я.

Dometyan [235] (Дометян < Дومتіан (Тр., 110)). Ця власна назва функціює лише як ім'я.

Donec [102, 11, 233, 359] (Донець / *Донеч < 1) Дон (< Федір (Тр., 374)) + -ець/-еч; 2) гідронім Дон + -ець/-еч; пор.: Богуславець, Волинець (Ред., 125)). Прізвище Донець доволі поширене, маємо понад 6 тисяч одиниць, що ж до Донеч, то його не виявлено; можливо, споріднене з Донечко (<https://ridni.org/karta/>).

Donic [178, 303] (Доніч / Донич / Донець < Дон (< Федір (Тр., 374)), Домн? (Тр., 110–111) + -іч/-ич/-ець). У сучасному антропоніміконі України виявлено: Доніч – 176 одиниць (пор.: Донічев), Донич – майже 100 одиниць (пор.: Дониченко), Донець – понад 6 тисяч (<https://ridni.org/karta/>).

Donik [188, 359] (Донік / Доник < Дон (< Федір (Тр., 374)), Домн? (Тр., 110–111) + -ік/-ик). Обидва варіанти зафіксовано в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Donm [91] (*Донм < Донм, Домн? (Тр., 110–111)). Зафіксовано 22 носії прізвища Донме (<https://ridni.org/karta/>), однак не можна категорично стверджувати, що це споріднені оніми.

Doradenko [303] (*Дораденко < Дорад(а) (<https://ridni.org/karta/>) + -енк(о) < Дор(а) (< Федір (Тр., 374)) + -да; пор.: Дарда, Фурда (Ред., 116). У сучасному українському антропоніміконі не засвідчене.

Doraşenko [180] (*Дорашенко < Дораш + -енк(о) < Дор < Федір (Тр., 374) + -аш; пор.: Федаш, Юраш (Ред., 115)). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене.

Dorçenko [303] (*Дорченко < Дорко + -енк(о) < Дор < Федір (Тр., 374) + -к(о); пор.: Гнатко, Яцько (Ред., 142)).

Doričenko [100] (Доріченко / Дориченко < Дорік / Дорик + -енк(о) < Дор < Федір (Тр., 374) + -ік/-ик; пор.: Адамик, Федунік (Ред., 128)). Доріченко і Дориченко зафіксовані в сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Doroħa [167] (Дороха < Дорофій (Тр., 112)). Носіїв такого прізвища не виявлено, однак як ім'я чи прізвисько може функціювати і на сучасному рівні.

Doroħim [75, 77] (*Дорохім / *Дорохим < Дорох < Дорофій (Тр., 112) + «умовний» суфікс -им; пор.: Борим, Сулим (Ред., 131)). У сучасному українському антропоніміконі таких прізвищ не виявлено.

Doronenko [39, 121] (Дороненко < Доронь (< Дорофій (Тр., 112)) + -енко). У сучасному українському антропоніміконі прізвище засвідчене (<https://ridni.org/karta/>).

Doros [277] (Дорос < Дорос(ь) < Дорофій (Тр., 112)). Прізвище належить до сучасного українського антропонімікону (<https://ridni.org/karta/>).

Doroš [266, 367] (Дорош < Дорош < Дорофій (Тр., 112)). Майже 7 тисяч носіїв цього прізвища засвідчено в Україні (<https://ridni.org/karta/>).

Dorozenko [98] (*Дорозенко / Доросенко? < Дорос(ь) < Дорофій (Тр., 112) + -енко). Можливе одзвінчення кінцевого **с** або ж помилковий запис. Прізвище Дорозенко не засвідчене; зафіксовано одного носія прізвища Доросенко. Виявлено низку спільнокореневих антропонімів: Дорос, Дорось, Доросевич, Доросєва (<https://ridni.org/karta/>).

Dosada [272] (*Досада < 1) Доса (Тр., 113) + -д(а); пор.: Линда, Палайда (Ред., 116)); 2) ап. досада 'почуття незадоволення' (СУМ П³¹, 381). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене.

Dosik [20, 318] (*Досік / *Досик < Доса (Тр., 113) + -ік/-ик; пор.: Дмитрик, Макарик (Ред., 128)). У сучасному українському антропоніміконі такі прізвища не засвідчені, однак функціують спільнокореневі: Доса, Досич, Досюк (Чуч., 206).

Dosiy [225] (Досій < Доса (Тр., 113) + -ій; пор.: Дацій, Карпій (Ред., 137)). Виявлено 65 носіїв цього прізвища (<https://ridni.org/karta/>).

Dosiyčuk [363] (*Досійчук < Досійко + -ук < Доса (Тр., 113) + -ій; пор.: Кузій, Яцій (Ред., 137)). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене.

Došeč [363] (*Дошеч / *Дошич / *Дошець < Доша < Євдокія, Явдоха; пор.: Дошка, Дошенко (Тр., 121–122)) + -еч/-ич/-ець. У сучасному українському антропоніміконі не засвідчені.

Dotoriy [17] (*Доторій; пор.: Дотя < Федот(ья) (<https://lexicography.online/onomastics/superanskaya/>)). Можливо, є помилка в записі. Логічніше мало б бути Тодорій < Тодор + -ій < Федір (Тр., 375). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене.

31 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

Dotur [117] (*Дотур; можливо, Тодур < Федір (Тр., 375)). Саме цей варіант імени збережений у споріднених українських прізвищах Тодуров, Тодуряк, Тодуркін (<https://ridni.org/karta/>). У сучасному українському антропоніміконі прізвища не виявлено.

Drazin [99] (Дразін / *Дразин < Драза); пор.: Драза Михайлович (<https://balkaninsight.com/2012/03/29/ghost-of-draza-mihailovic-still-divides-serbia/>) + -ин). У сучасному українському антропоніміконі виявлено одного носія прізвища Дразін, варіант Дразин відсутній.

Dub [71, 95] (Дуб < ап. дуб). Засвідчено майже 2500 одиниць цього антропоніма (<https://ridni.org/karta/>).

Dubenko [66] (Дубенко < Дуб + -енко). Засвідчено майже 1500 його носіїв (<https://ridni.org/karta/>).

Dubičenko [101] (Дубіченко / Дубиченко < Дубік / Дубик; пор.: Адамик, Федунік (Ред., 128) + -енко). Обидва варіанти прізвища функціують у сучасному українському антропоніміконі (<https://ridni.org/karta/>).

Dubina [48] (Дубіна / Дубина < ап. дубина (Ред. I, 336)). Ці прізвища досить поширені: Дубина – майже 8 тисяч одиниць, Дубіна – 2500 (<https://ridni.org/karta/>).

Dudar [260] (Дудар < ап. дудар (Ред. I, 339)). Зафіксовано майже 4 тисячі носіїв цього прізвища (<https://ridni.org/karta/>).

Duharenko [273] (Дугаренко < Дугар + -енк(о) < Дуга + -ар < ап. дуга – частина кінської упряжі із зігнутого тонкого стовбура дерева, яка служить для прикріплення голобель до хомута (СУМ II, 431). Можливо, дугар – «той, хто виготовляв цю частину упряжі»). Зафіксовано 22 одиниці такого прізвища. Споріднені антропоніми: Дугар, Дугарев (<https://ridni.org/karta/>).

Dukalenko [90] (*Дукаленко < Дукало + -енк(о) < Дука + -ал(о) < ап. дука ‘багатий’ (Ред. I, 341)). У сучасному українському антропоніміконі прізвище не засвідчене.

Dulec [107] (*Дулеч / Дулич / Дулець < Дула (Тр., 114) + -еч/-ич/-ець). Варіант Дулеч втрачений, два інші функціують на території України. Ім’я Дула стало твірною основою таких сучасних прізвищ: Дуленко, Дуліна (<https://ridni.org/karta/>).

Dulenko [109] (Дуленко < Дула (Тр., 114) + -енк(о)). Засвідчено майже 400 носіїв цього антропоніма (<https://ridni.org/karta/>).

Dumitraș [300] (Думітраш / Думитраш (Тр., 107) < Дмитро). Обидва варіанти прізвища є в сучасному антропоніміконі. Ім’я входить до інших власних назв: Думитрашкевич, Думитрашко, Думитращук (<https://ridni.org/karta/>).

Durasyo [104] (*Дурасьо < ап. дурасьо). У сучасному українському антропоніміконі прізвище/прізвисько не засвідчене.

Duryak [77] (*Дуряк / Дурак; пор.: Дурень (Чуч., 217), Дура (Ред. I, 344) < ап. дуряк / дурак). Зафіксовано 3 носіїв прізвища Дурак; варіанта Дуряк не засвідчено.

Турецька пам'ятка «Дефтер Муфассал 1681 року» свідчить про те, що в Україні наприкінці XVII ст. прізвиська людей переходять на рівень прізвищ, бо ж були вже записані в державні документи й офіційно ідентифікували особу. Однак не можемо на основі цієї пам'ятки завжди чітко диференціювати різновиди антропонімів (імена, прізвиська, прізвища).

1. Репрезентований список антропонімів на **В–Д** засвідчує, що у XVII ст., окрім питомих власних назв, існував чисельний реєстр запозичених онімів, які адаптувалися на українському мовному ґрунті.

2. Зафіксовано широкий спектр суфіксів (-ак, -ан, -ар, -ас, -ат, -аш, -д(а), -енк(о), -ець, *-j(а), *-j(е), -ик, -ил(о), -ин, -ик, -ис, -ич, -иш, -ій, -к(о), -ов, -онь, -ос, -от(а), -ук, -ул, -ух та ін.), за допомогою яких творилися похідні імена, прізвиська та прізвища.

3. Зі 191 назви на **В–Д** виявлено такі, які:

– поширені й сьогодні (приблизно 52%), отож на Поділлі, як і на інших українських територіях, функціювали одні й ті ж принципи номінації особи: *Bandıra* (Бандіра / Бандира / Бандера), *Boçvın* (Бочвін / Бочвин), *Bogat* (Богат), *Bogdan* (Богдан), *Bohunenko* (Богуненко / Бохуненко), *Boroda* (Борода), *Borsakuf* (Борсаков), *Виçаға* (Бучача), *Çаука* (Чайка), *Çıhor* (Чігор / Чигор), *Çıkalenko* (Чікаленко / Чикаленко), *Çobanenko* (Чобаненко), *Çub* (Чуб), *Çubak* (Чубак), *Çubarenko* (Чубаренко), *Çubık* (Чубік / Чубик), *Çuçık* (Чучік / Чучик), *Çurlu* (Чурило / Чурило), *Даçенко* (Даченко / Даценко), *Даçіу* (Дачій / Дацій), *Даçко* (Дачко / Дацько), *Dalekiy* (Далекій / Далекий), *Dalyan* (Далян), *Damanenko* (Даманенко), *Dançenko* (Данченко), *Dançul* (Данчул), *Daneç* (Данеч / Данець), *Danenko* (Даненко), *Daniçenko* (Даніченко / Даниченко), *Danıк* (Данік / Даник), *Danılenko* (Даніленко / Даниленко), *Danılko* (Данілко / Данилко), *Danılo* (Даніло / Данило), *Danıс* (Даніс / Данис), *Danış* (Даніш / Даниш), *Danko* (Данко), *Danul* (Данул), *Darenko* (Даренко), *Darına* (Даріна / Дарина), *Darıу* (Дарій), *Darko* (Дарко), *Darun* (Дарун), *Das* (Дас), *Dasenko* (Дасенко), *Dasіу* (Дасій), *Dasko* (Даско), *Daşenko* (Дашенко), *Daşko* (Дашко), *Daviçenko* (Давіченко / Давиченко), *David* (Давід / Давид), *Davıdenko* (Давіденко / Давиденко), *Deleniy* (Деленій), *Dema* (Дема), *Demçenko* (Демченко), *Demen* (Демен), *Demenko* (Деменко), *Demıçenko* (Деміченко / Демиченко), *Demın* (Демін / Демин), *Demka* (Демка), *Demko* (Демко), *Demyan* (Дем'ян), *Demyana* (Дем'яна), *Demyanko* (Дем'янка), *Denis* (Деніс / Денис), *Denısko* (Деніско / Дениско), *Denış* (Деніш / Дениш), *Dıdovıç* (Дідовіч / Дідович), *Dıma* (Діма), *Dımçenko* (Дімченко), *Dımenenko* (Дімененко), *Dımenko* (Діменко), *Dımın* (Дімін / Дімин), *Dımitraş* (Дімітраш / Димитраш), *Dımitraşko* (Дімітрашко / Димитрашко), *Dımitrenko* (Дімітренко / Димитренко), *Dımitriy* (Дімітрій / Димитрій), *Dımitro* (Дімітро / Димитро), *Dımko* (Дімко / Димко), *Dırın* (Дірін / Дирин), *Dıvak* (Дівак / Дивак), *Dobrıy* (Добрій), *Dobrotenko* (Добротенко), *Dometiу* (Дометій), *Dometyan* (Домет'ян), *Donıç* (Доніч / Донич / Донець), *Donık* (Донік / Доник), *Donıçenko* (Доріченко / Дориченко), *Doroğa* (Дорога), *Doronenko* (Дороненко), *Doros* (Дорос), *Doroş* (Дорош), *Dosіу* (Досій), *Dub* (Дуб), *Dubenko* (Дубенко), *Dubiçenko* (Дубіченко /

Дубиченко), Dubina (Дубіна/Дубина), Dudar (Дудар), Duharenko (Дугаренко), Dulenko (Дуленко), Dumitraş (Думітраш / Думитраш);

– поширені й сьогодні в одному з варіантів (≈4%): Danişko (Данічко / Даничко), Danyeleş (Данелець / Данслець), Dino (Діно / Дино), Doneş (Донець / Донеч), Dorozenko (Дорозенко / Доросенко), Drazin (Дразін / Дразин), Duleş (Дулеч / Дулич / Дулець), Duryak (Дуряк / Дурак);

– відрізняються від сучасних відповідників на фонетичному рівні, цілком імовірно, що були допущені помилки в записах: Dauman (Дайман), Dimuan (Дім'ян / Дим'ян), Dimuano (Дім'яно / Дим'яно), Domeşuan (Домечян / Домецян), Dumitraş (Думітраш / Думитраш);

– не виявлені в сучасному антропоніміконі; знаходимо їх у похідних онімах (приблизно 34%). Ці назви були втрачені, однак завдяки «Дефтеру Муфассалу 1681 року» можна відновити діахронний український антропонімікон: Bavgazar (Бавтазар), Bobranenko (Бобраненко), Boyboda (Бойбода), Boyarinenko (Бояріненко / Бояриненко), Buşaşko (Бучачко), Buşmas (Бучінас / Бучинас), Buşuşanik (Бучучанік / Бучучаник), Şeşem (Чечем), Şelnik (Челнік / Челник), Şerednyan (Череднян), Şirmak (Чирмак / Чирмак), Şirmelatenko (Чирмелатенко / Чирмелатенко), Şirnoçetr (Чірночетр / Чирночетр), Şornabereş (Чорнаберець / Чорнаберець), Şornasıy (Чорнасій), Daşin (Дачін / Дачин), Dalmaş (Далмач / Далмаць), Damanenko (Даманенко), Damas (Дамас), Danadko (Данадко), Danat (Данат), Dançukiy (Данчукій), Danişovanenko (Данічованенко / Даничованенко), Danılıh (Данілюх / Данилюх), Danılıno (Данілуно / Данилуно), Danula (Данула), Danus (Данус), Danyan (Данян), Darinko (Дарінко / Даринко), Darkun (Даркун), Dasula (Дасула), Davidişko (Давідічко / Давидичко), Davido (Давідо / Давидо), Demenşunec (Деменчунеч / Деменчунець), Demenilka (Деменілка / Деменилка), Demusko (Демуско / Демусько), Denyan (Денян), Dimşadenko (Дімчаденко), Dimşiran (Дімчіран / Дімчиран), Dimdişenko (Дімдіченко / Дімдиченко), Dimitre (Дімітре / Димитре), Dimşin (Дімшін / Димшин / Дімшин), Dinyota (Діньота / Диньота), Dimusin (Дімусін / Димусин), Diраşenko (Діраченко / Дираченко), Diрага (Дірага / Дирага), Diранyura (Діранюра / Диранюра), Diрон (Дірон / Дирон), Diyaş (Діяш / Дияш), Dmiтраşec (Дмітрачеч / Дмитрачець), Dmiтран (Дмітран / Дмитран), Dmiitre (Дміитре), Dobrosik (Добросік / Добросик), Dolatin (Долатин / Долятин), Dolivko (Долівко / Доливко), Dom (Дом), Doradenko (Дораденко), Doraşenko (Дорашенко), Dorşenko (Дорченко), Dorohim (Дорохім / Дорохим), Dorozenko (Дорозенко / Доросенко?), Dosada (Досада), Dosik (Досік / Досик), Dosişuk (Досійчук), Doşec (Дошеч / Дошич / Дошець), Dukalenko (Дукаленко), Duleş (Дулеч / Дулич / Дулець), Durasyo (Дурасьо) тощо;

– деякі є екзотичними і рідко вживані в сучасному антропоніміконі: Dimişetran (Дімічетран / Дімичетран), Dokiy (Докій), Dom (Дом), Donm (Донм), Dotoriy (Доторій), Dotur (Дотур) та ін.

POZDIL 4. IDENTYFIKACJA DYNASTII KSIĄŻĘCYCH W UKRAINIE W ŹRÓDŁACH XVI–XVIII WIEKU

Irena MYTNIK

Przedmiotem proponowanego omówienia jest antroponimia Rurykowiczów i Giedyminowiczów, dwóch największych w Ukrainie dynastii książęcych, a także książąt pochodzenia tureckiego, potomków udzielnych książąt litewskich oraz rodów książęcych o nieustalonym pochodzeniu w dokumentach z XVI–XVIII w., celem badawczym przedstawienie sposobów ich identyfikacji w nawiązaniu do antroponimii pozostałej części stanu szlacheckiego. Jest to przyczynek do szerszych badań nad dawną antroponimią warstwy uprzywilejowanej w zachodniej i centralnej Ukrainie. Wyniki badań dotyczące imiennictwa dynastii książęcych, posiadających majątki ziemskie w dawnym województwie wołyńskim, zostały zaczerpnięte z monografii «Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku»¹. W przedstawionym badaniu zastosowano metodę historyczno-porównawczą, analityczno-opisową i socjoonomastyczną.

Bazę źródłową omówienia stanowią źródła rękopiśmienne i drukowane wykorzystane w wyżej wymienionej pracy, tj. lustracje zamków i miast, popisy wojsk, księgi grodzkie i ziemskie, gramoty wołyńskie, ponadto dane pochodzące ze schematów genealogicznych opracowanych przez historiografów: Natalię Jakowenko², Leontija Wojtowicza³, herbarzy Aleksandra Bonieckiego⁴ i Kazimierza Niesieckiego⁵, a także akta ziemskie zawarte w opracowaniu «Кременецька земська книга 1578 р.»⁶ oraz dane onomastyczne pochodzące z «Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie»⁷.

Materiał źródłowy poddany analizie stanowią formuły identyfikacyjne odnoszące się do przedstawicieli 30 rodów z dynastii Rurykowiczów i Giedyminowiczów i 12 rodów książęcych pochodzenia tureckiego, potomków udzielnych książąt

- 1 Mytnik I. Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku. Warszawa: Katedra Ukrainistyki UW, 2010. 412 s.
- 2 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь та Центральна Україна). Київ: Критика, 1993. 472 с. (dalej w tekście – Як.).
- 3 Войтович Л. Князівські династії східної Європи (IX–XVI ст.). Львів, 2000. 782 с. (dalej w tekście – Войт.).
- 4 Boniecki A. Herbarz Polski. Warszawa: skład główny Gebethner i Wolff, 1899–1913. T. I–XIV (dalej w tekście – Bon.).
- 5 Niesiecki K. Herbarz Polski. Lipsk: nakł. i druk Breitkopfa i Haertela, 1839–1846. T. I–X.
- 6 Кременецька земська книга 1578 р. / підг. до вид. Л.В. Яшук. Кременець, 2018. 297 с. (dalej w tekście – КЗК).
- 7 Archiwum ks. Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / wyd. pod kier. Z. Radziwińskiego i in. Łwów: Druk. Instytutu Staupropiańskiego, 1887–1910. T. I–VII. (dalej w tekście – AS).

litewskich oraz rodów o nieustalonym pochodzeniu. Książęta, stojący na szczycie hierarchii społecznej, stanowili elitę społeczeństwa ukraińskiego i byli wyrazicielami ukraińskiej świadomości narodowej. Ich liczebność ulegała dużym zmianom w ciągu omawianego okresu: na przełomie XVI i XVII wieku rody książęce były najliczniejsze, po czym nastąpiło wygasanie wielu z nich.

Sposoby identyfikacji

Sposoby identyfikacji oraz rodzaj stosowanych środków nazewniczych w pewnym stopniu wyróżniają grupę książąt spośród całego stanu szlacheckiego.

Notyfikacje w księgach sądowych, grodzkich i ziemskich, gramotach wołyńskich oraz w schematach genealogicznych odzwierciedlają w większości oficjalny sposób zapisu, obrazują ówczesny uzus językowy unaoczniający elitarną pozycję książąt w społeczeństwie. Zamieszczano w nich kwalifikatory stanowe *князь, князь, knjaz, (jeho milost, jaśnie oświecony/jegomość) książę, князь* – począwszy jednak od XVII w., w związku ze zubożeniem części rodów książęcych i utratą tytułów, praktyka ta zaczęła zanikać. W źródłach podawano również informacje o funkcjach i piastowanych przez kniaziów urządach, np.: *książę Bohusz Iwanowicz Korecki starosta żytomierski, braclawski i winnicki, wojewoda wołyński* (1539 Вон. XI); *Воєводе Брацлавському и Веницькому старосте Житомирському князу Роману Оєдоровичу Сангушковича* (1566 AS VII); *Я, Костєнтин Костєнтинович Устрозский, воєвода киевский, маршалок Волянское земли, староста володымерский* (1578 КЗК); *knjaz Roman jeho milost Fedorowicz Sankhuszko woewoda braslawskij, starosta zitomirtskij, derżawca reczickij* (1569 DW⁸); *Janusza Lubartowicza Sanguszka starosty krzemienieckiego* (1787 KG⁹).

Formuły nazewnicze nie posiadały stałej liczby komponentów, które w zależności od charakteru dokumentu tworzyły zestawienia o mniejszym lub większym stopniu rozbudowania.

Formuły dwuelementowe zawierały «imię + określenie dodatkowe» (dalej – OD), pełniące funkcję nazwiska historycznego (nazwa odmiejscowa na *-ski*, nazwa zależnościowa na *-owycz/-ewycz*, nazwa charakteryzująca/ heraldyczna), np.: *Юрїї Шишковський* (1509 Як.), *Иван Козъчич* (1518 AS III), *Григорїї Голїчинський* (1528 Як.), *Petr Hołownia* (1545 PZW¹⁰), *Wasyli Połubiński* (1552 AS VI), *Dmitrei Sanguskiewicz* (1552 OŁ¹¹),

8 Dygnitarze, szlachta i mieszczenie powiatu włodzińskiego składają przysięgę na wierność Koronie polskiej wobec komisarza królewskiego Jana Falibowskiego, 1569 r. *akta Unji Polski z Litwą 1385–1791* / wyd.: S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932. S. 325–328 (dalej w tekście – DW).

9 Wypisy z Ksiąg Grodzkich Krzemienieckich, Łuckich, Włodzińskich, XVI–XVIII. *Архивъ Юго-Западной Россїи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Київ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1876–1910. Ч. 1, Т. 4; Ч. 2, Т. 2; Ч. 2, Т. 3; Ч. 3, Т. 5; Ч. 5, Т. 1; Ч. 6 (dalej w tekście – KG).

10 Popis zamku włodzińskiego. *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.* / red. Al. Jabłonowski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. VI: Źródła dziejowe. S. 1–18 (dalej w tekście – PZW).

11 Описаніє Луцького замка, 1552 г. *Архивъ Юго-Западной Россїи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Київ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицького, 1886. Ч. VII. Т. I. С. 152–183 (dalej w tekście – OŁ).

Матфея Четвертенского (1552 ОК¹²), Миколай Збаразский (1558 AS VII), Ивана Чорторыйского (1557 AS VII), Салтанкул-мурза (Михайло) Темрюкович (1560 Як.), Гаврило Камбулатович (1562 Як.), Ярославом Соколенскимъ (1566 AS VI), Janusz Czetwertenski (1569 DŁ¹³), Андрея Вишневецкого (1578 КЗК), Дмитрий Бульга (Ibid.), Стефан Корыбутович (Ibid.), Юреи Пузына (Ibid.), Владислава Збаражского (Ibid.), Григорей Вороневецкии (Ibid.), Janusz Zaslowski (1583 RW¹⁴), Maksim Sokolski (1569 DŁ); Hrehorij Czetwertenski (1621 PWW¹⁵), Maxim Bulyha (1680 KG); Jozef Sanguszko (1765 LW¹⁶).

Innym rodzajem formuł identyfikacyjnych były zestawienia trzejelementowe o strukturze «имię + odmienna nazwa odojcowska + OD», np.: Юрій Олександрович Гольшанський (1511 Як.), Иван Григорович Сенський (1528 Як.), Иван Андреевич Полубенский (1537 AS IV), Александр Федорович Порицкий (1537 AS III), Остафей Васильевич Сокольский (1538 AS IV), Семен Ямонтович Подберезький (1540 Як.), Богушу Федоровичу Корецкому (1541 AS IV), Юрій Васильович Глинський (1547 Як.), Семен Глібович Пронський (1555 Як.), Роман Феодорович Санкгушковича (1549 AS VI), Михайло Іванович Осовецький (Осовський) (1550 Як.), Семен Юрійович Дубровицький (1556 Як.), Богушомъ Феодоровичомъ Корецкимъ (1557 AS VII), Владиславу Андреевичу Збаразскому (1563 LK¹⁷), Василей Солтанович Соколски (1565 PWL¹⁸), Kostentyn Kostentinowicz Ostrozkij (1569 DW), Миха(и)ло Іванови(ч) Ку(р)цєви(ч) (1569 ВГ¹⁹), Януш Матвеевич Четвертенский (Ibid.), Андрей Петрович Масалский (1570 П²⁰), Андрій Тимофійович Капуста (1572 Як.), Миха(и)ло Федорови(ч) Ружи(и)

- 12 Описаніе Кременецкого замка, 1552 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Кіевъ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. VII. Т. II. С. 23–34 (dalej w tekście – ОК).
- 13 Dygnitarze i szlachta powiatu łuckiego składają przysięgę na wierność Koronie polskiej w grodzie łuckim, 1569 г. *Akta Unji Polski z Litwą 1385–1791* / wyd.: S. Kutrzeba i W. Semkowicz. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932. S. 321–324 (dalej w tekście – DŁ).
- 14 Regestr poboru z woj. wołyńskiego, powiatu włodzimierskiego, 1583 г. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole* / red. Al. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. VIII. Źródła dziejowe. S. 79–148 (dalej w tekście – RW).
- 15 Rejestr popisu wojska wołyńskiego na pospolite ruszenie, 1621 г. *Varia Archiwalne z Biblioteki Narodowej*. Sygn. 5. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej w tekście – PWW).
- 16 Lustracje starostw w woj. wołyńskim leżących: powiat łucki i włodzimierski, 1765 г. *Archiwum Skarbu Koronnego*. Oddział XLVI. Sygn. 18. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*; Lustracje starostw i królewskich w województwie wołyńskim, powiecie krzemienieckim leżących, 1765 г. *Archiwum Skarbu Koronnego*. Oddział XLVI. Sygn. 19. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*; Lustracje woj. wołyńskiego: powiat łucki, włodzimierski, krzemieniecki 1789. *Archiwum Skarbu Koronnego*. Oddział XLVI. Sygn. 20. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (dalej w tekście – LW).
- 17 Люстрація Кременца, 1563 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Кіевъ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. VII. Т. II. С. 42–127 (dalej w tekście – LK).
- 18 Реестръ княжатъ, панятъ и всего рыцарства земли Волинской. *Литовская Метрика. Книги Публичныхъ Дѣлъ. Переписи войска Литовскаго*. Петроградъ: Типографія Главного управления уделов, 1915. Отд. I. Ч. 3. С. 431–1378 (dalej w tekście – PWL).
- 19 Волинські грамоти XVI ст. / упор.: В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Київ: Наукова думка, 1995. 245 с. (dalej w tekście – ВГ).
- 20 Инвентарь имѣній в Луцком повѣтѣ, 1570 г. *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Ч. VII. Т. I. Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. С. 183–190 (dalej w tekście – П).

ски(и) (1577 ВГ), А(н)дрєя Ивановича Вишневе(ц)кого (Ibid.), Балтазар Андрійович Лукомський (1581 Як. 1581), Юрємь Богдановичом Пузыною (1578 КЗК), Костєнтин Костєнтинович Устрозский (Ibid.), Михаила Григорєвича Вороновецкого (Ibid.), Темрюк Шимкович П'ятигорець (1598 Як.), Потап Стефанович (?) Домонтович (XVI ст. Як.), Миколай Михайлович Подгорський (1645 Як.), Криштоф Юрійович Козика (1653 Як.), Mikołaja Andrzejewicza Zbaraskiego (Gen.) (1663 LK), Максим Иванович Булига (1687 Як.), Hieronim Pawłowicz Szanguszko (1795 IB²¹).

Tego typu formuły antroponimiczne były dobrze znane jeszcze w dobie Rusi Kijowskiej²², spotykamy je również w źródłach późniejszych, np. w zapisach XV-wiecznych odnoszących się do potomków Giedymina²³. W badanym materiale zestawienia trzyelementowe z «żywą» nazwą odojcowską stojącą po imieniu chrzestnym są licznie reprezentowane w źródłach XVI–XVII w.

Zwracają uwagę zestawienia trzyelementowe o strukturze «imię + przydomek + OD».

Przydomeki, występujące w tych i w wielu innych bardziej rozbudowanych konstrukcjach (por. niżej), miały charakter rodowy: były to dziedziczne formacje dynastyczne, przydomki upamiętniające założycieli rodów i nazwy odapelatywne. Pozostałe były indywidualnymi formacjami odapelatywnymi lub patronimicznymi. W omawianej konstrukcji przydomki nawiązywały do protoplastów linii dynastycznych – pojawiły się w XVII w. w kilku rodach książęcych. Czetwertyńscy, będący potomkami Rurykowiczów, w czwartym pokoleniu przyjęli przydomek *Swiatopolk* na cześć założyciela linii turowsko-pińskiej Swiatopółka Izjasławicza, np. *Gedeon Swiatopolk Czetwertyński* (1677 PNL²⁴).

Niektórzy Giedyminowicze przyjęli przydomki nawiązujące do synów Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina, np. księżęta Różyńscy podkreślali swoje pochodzenie od Narymunta: *Романа Наримунтовича Ружинского* (1605 MWN), z kolei Kurcewiczowie używali przydomka *Koriatowicze*: *Aleksander Korjatowicz Kurcewicz* (1680 Bon. XIII), *Szymon Korjatowicz Kurcewicz* (1790 Bon. XIII). Inne przydomki dynastyczne wystąpiły w formułach bardziej rozbudowanych.

Motywację odmienną miał również indywidualny przydomek *Muńcza*, dołączony do nazwy rodowej przez Iwana Fedorowycza Masalskiego z linii czernihowskiej Rurykowiczów: *Iwan Masalski Muńcza* (1545 PZK²⁵).

21 Inwentarz wsi Bisuwki w powiecie zaślawnym, 1795 r. *Biblioteka Narodowa*. F. 91. Sygn. 374/VII-2 (dalej w tekście – IB).

22 Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород: Ліпа, 1999. С.107.

23 Huk I. Personal Names of Members of the Gediminid Dynasty in Old Ukraine. *Atti del XXII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche Pisa, 28 agosto - 4 settembre 2005* / ed. M.G. Arcamone. Pisa: ETS, 2011. P. 157–172.

24 Перепись населения Луцкаго повѣта, по поводу сбора поголовной подати въ 1677–1679 гг. *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*. Кієвъ: Типографія Г.Т. Корчак-Новицкого, 1905. Ч. VII. Т. III. С. 63–88 (dalej w tekście – PNL).

25 Popis zamku krzemienieckiego. *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.* / red. Al. Jabłonowski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. VI: Źródła dziejowe. S. 91–107 (dalej w tekście – PZK).

W zestawieniach trzyelementowych wystąpiły też przydomki o motywacji odapelatywnej. Spotykamy je w rodzie książąt Chowańskich z dynastii Narymuntowiczów: Dmytro Denysowycz przyjął przydomek *Hroza*, używany przez jego synów, np. *Jan Hroza Chowanski* (1684 AGK²⁶), a także u wspomnianych Kurcewiczów: w XVI w. książę Wasyl Iwanowycz, dzierżawca rówieński i berezdowski, rotmistrz królewski przyjął przydomek *Bułyha*, który stał się nazwą dziedziczną używaną przez kolejne generacje, również w funkcji podstawowej nazwy rodowej²⁷, np. *Дмитръ Курцевич Булыга* (1578 K3K). Z kolei książę Iwan Połubiński z dynastii Olgierdowiczów używał indywidualnego przydomka *Duda*: *Іван Андрійович Дуда Полубенський* (1556 Як.).

Funkcję przydomków prawdopodobnie mogły pełnić również określenia heraldyczne, które wystąpiły m. in. u potomków Izjasławiczów połockich, książąt Druckich Lubeckich i Druckich Sokolińskich, posługujących się herbem *Druck*, *Drucki*²⁸, np. *Павло Друцький Любецький* (1638 Як.), w rodzie Hołownia Ostrożeńskich z linii dynastycznej Narymuntowiczów, którzy posługiwali się własnymi herbami *Hołownia* i *Ostrożeński*, równobrzmiącymi z ich nazwami rodowym, np. *Андрей Hołownia Ostrożeńский* (1569 DŁ), a także u książąt Zbaraskich, Poryckich i Wiśniowieckich z dynastii Olgierdowiczów, którzy pieczętowali się herbem *Korybut*, nawiązującym do imienia założyciela rodu, Korybuta Dmytra Olgierdowicza, wnuka Giedymina np. *Konstanty Krzysztof Korybut Wiszniowiecki* (1684 AGK).

Zastawienia czteroelementowe miały strukturę «imię + odimienna nazwa ojcowska + przydomek + OD», zawierały więc te same komponenty co formuły dwu- lub trzyelementowe.

Tu również na uwagę zasługują przydomki motywowane przez antroponimy protoplastów rodów. Spotykamy je u książąt Woroneckich z linii dynastycznej Olgierdowiczów, którzy w taki sposób upamiętnili założyciela rodu, Wojnę Fedorowycza Woroneckiego Trystenskiego. Jego wnukowie ze strony syna Stanisława przyjęli przydomek *Wojna*, a wnukowie ze strony syna Matusza przydomek *Wojnyusz*, np.: *Лев Воине Вороницкому* (1578 K3K), *Томаш Станіславович Война Воронецький* (1598 Як.), *Стефан Матушович Войнич Воронецький* (1625 Як.).

Z kolei książęta Słucy z linii dynastycznej Olgierdowiczów na cześć założyciela rodu Olelka (Oleksandra) Wołodumyrowycza, księcia kopylskiego, słuckiego i kijowskiego, przyjęli przydomek *Olelkowicze*, np. *Семен Юрійович Омелькович Слущький* (1592 Як. 1592), zaś Piatyhorcowie, nawiązując do pochodzenia swojej dynastii z Wielkiej Czerkiesji, przyjęli dziedziczny przydomek *Czerkiesi*, np. *Олександр Іванович Черкес П'ятигорець* (1581 Як.). Pozostałe wyekscerpowane ze źródeł przykłady formuł czteroelementowych zawierają:

1) przydomki dynastyczne, np.: *Ілля Стефанович Святополк Четвертенський* (1640 Як.), *Адам Григорович Наримунтович Ружинський* (1611 Як.);

---

26 Akta grodzkie krzemienieckie, 1684 r. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. Nabytki. Oddz. I, sygn. 60 – wybór. (dalej w tekście – AGK).

27 Boniecki A. *Herbarz Polski...* T. III. S. 202.

28 Niesiecki K. *Herbarz Polski...* T. III. S. 409.

2) inne dziedziczne formacje rodowe, w tym heraldyczne, np.: *Дем'ян Яцькович Половець Рожинівський* (1516 Як.), *Іван Григорович Кожанович Велицький* (1528 Як.), *Петро Михайлович Головня Острожецький* (1538 Войт.), *Юриш Андрієвич Корьбутович Збаразский* (1578 КЗК), *Дмитро Денисович Гроза Хованський* (1609 Як.), *Михайло Михайлович Корьбут Вишневецький* (1616 Войт.);

3) a także przydomki indywidualne, np.: *Григорій (Юрій) Бориславич Хромий Глинський* (1503 Як.), *Василь Львович Глинський Сліпий Мамай* (1522 Як.), *Михайло Львович Дородний Глинський* (1534 Як.), *Петро Федорович Горчак Капуста* (1539 Як.), *Іван Андрійович Дуда Полубенський* (1556 Як.), *Іван Федорович Мунча Масальський* (1560 Як.), *Олександр Михайлович Бурдинович Ружинський* (1633 Як.).

W tej grupie zwracają uwagę określenia dotyczące rodzeństwa o takich samych imionach, które spotykamy w rodzie Hłyńskich z dynastii pochodzenia tureckiego: *Іван II Васильович Хромий Глинський* (1508 Як.) i u książąt Różyńskich: *Федір старший Стефанович Ружинський*, *Федір молодший Стефанович Ружинський* (1578 Як.). Tego typu formacje odnoszące się do stanu najbardziej uprzywilejowanego poświadczane są w zabytkach z XII wieku²⁹.

Z kolei zestawienia pięcioelementowe zawierały «imię + odmienną nazwę odojcowską + przydomek + OD + OD». Zapisy ilustrujące takie formuły nazewnicze dotyczą rodu Sanguszków, którzy używali przydomków *Olgierdowicze* i *Lubartowicze*, a do swoich nazw rodowych dodawali określenia utworzone od nowych majątności, które z czasem stały się nazwami dziedzicznymi, np.: *Семен Самуель Андрійович Сангушко Лобартович Ковельський* (1638 Як.), *Адам Олександр Григорович Ольгердович Сангушко Кошерський* (1653 Як.).

W niektórych zestawieniach wieloelementowych, denotujących przedstawicieli warstwy najbardziej uprzywilejowanej, występowała więcej niż jedna nazwa na *-ski*. Określenia odmiejscowe dodawane do nazw rodowych mówiły o nabytej własności ziemskiej, której nazwa posłużyła za podstawę motywacyjną nowego OD. Czasami jednak podkreślały starożytność i świetność rodu. Świadczą o tym zapisy odnoszące się do księcia Andrija Kurpskiego, dzierżawcy Kowla, Wyżwy i Mylanowycz, który przyjął dodatkowe określenie *Jaroslowski*, nawiązujące do protoplasty linii jarosławskich Rurykowiczów, Iwana Wasyljowicza, Wielkiego Księcia Jarosławskiego: *Андрей Курпски и Ярославски* (1583 RW).

Dodatkowe nazwy odmiejscowe mogły również odnosić się do założycieli bocznych linii rodowych, np.: *Богдан Федорович Глинський Путивльський* (1509 Як.), *Михайло Василевич Вишневецький и Збаражский* (1517 AS I). Mogły też być używane tylko w jednej generacji, np. *Богдан Володимирович Глинський Боровський* (1576 Як.), bądź oznaczać dziedziczone już nazwy i dotyczyć kolejnych pokoleń rozrodzonych rodów, np.: *Володимир Богданович Глинський Путивльський* (1540 Як.), *Іван (Януш) Юрійович Дубровицький і Гольшанський* (1549 Як.),

²⁹ Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул... С. 105–106.

Князя Алекса(н)дра Федоровича Збара(ж)ского и Пору(ц)кого (1571 ВГ); Андрій Андрійович Буремльський (1610 Як.), *Władysława ze Zbaraża Zbaraskiego Woronieckiego* (1677 PNL). Spotykamy je nie tylko obok określeń pochodzących od nazw majątków ziemskich, lecz również innych określeń rodowych, co ilustrują formuły identyfikacyjne Kropotków (Krokotków) oraz Sanguszków.

Pierwsi byli potomkami książąt smoleńskich, którzy od nadanych im przez Kazimierza Jagiellończyka dóbr Jełowicze przyjęli dodatkowe określenie *Jełowiccy*³⁰: *Krokotki Jełowickoho z Jełowicz* (1545 PZL). Sanguszkowie wywodzili się z dynastii Giedyminowiczów i od nowych dóbr Kaszyr i Kamień Kaszyrski przyjęli przydomek *Koszyrski, Koszerski*, który z czasem stał się ich nazwą dziedziczną, wymiennie używaną z nazwą rodową: *Александром Андреевичем Сангушковича Кошערским* (1563 AS VII), *Ле(в) Са(н)кжуико Коше(р)ски(у)* (1571 ВГ). Druga linia tego rodu od nazwy Kowla, który znalazł się w ich posiadaniu, przyjęli przydomek *Kowelscy*, dziedziczny przez następne pokolenia, np. *Василь Михайлович Сангушкович Ковельський* (1558 Як.).

Przytoczone wyżej struktury były wzbogacane o wyrażenia przyimkowe z + *nm* lub/ i *na* + *nm*, stojące bezpośrednio przed nazwą rodową bądź po niej, np.: *кнѧз Станислав Вороницкии зо Збаража* (1578 KЗК); *Aleksander z Ostroga Zasławskij* (1621 PWW), *Stephan Koributowicz Porycki ze Zbaraża* (Ibid.), *Михайло Юрійович з Козельська Пузина* (1650 Як.), *Владислав Домінік на Острозі Заславський* (1656 Як.), *Jan Karol Książę na Klewaniu Czartoryski* (1659 KGK³¹), *Томаш Юрійович з Русинова Козика* (1667 Як.), *Stefana Swiatopołka na Żywotowie у Князеву Крыниці Четwertynskiego* (1677 PNL); *Павла на Біалым Ковлу, Smolanach, Rakowie, Lubartowie Lubartowicza Sanguszka* (1747 Z³²).

Analityczne nazwy odmiejscowe tego typu wskazywały na relacje własnościowe, służyły zapewne nie tylko dokładniejszej identyfikacji, ale również podkreśleniu statusu społecznego ich nosicieli.

Określenia dodatkowe w identyfikacji książąt były nazwami rodzinnymi i dziedzicznymi³³. Posługiwanie się wspólnym określeniem znajduje wyraz nie tylko w używaniu tej samej nazwy rodowej przez rodzeństwo, lecz również w zapisach, w których identyfikacja braci czy małżonków odbywała się poprzez użycie określenia dodatkowego w formie liczby mnogiej, np.: *kniaz Aleksander a kniaz Jwan Fedorowiczy Czortoryiskii* (1545 PZL³⁴), *kniaz Bohdan a kniaz Michajło Kurcowiczy* (Ibid.), *Максыта а Остѧія Sokolskich* (Ibid.), *Князя Януша и князя Але(к)са(н)дра Але(к)са(н)дровичо(в) Збара(з)ких и Пору(ц)ких* (1570 ВГ), *кнѧз Костѧнтин и княжна Ганна Костѧнтиновичи Вишневецкиѧ* (1578 KЗК), *кнѧже Юриѧ а [...] кнѧже Владислав Андриѧвичи Корыбутовичи Збаразскиѧ* (Ibid.). Tendencja

30 Boniecki A. Herbarz Polski... T. XII. S. 311.

31 Wypisy z ksiąg grodzkich krzemienieckich, 1659–1682. *Biblioteka Narodowa*. F. 5. Sygn. 4112/III.

32 Zasław dobra, 1747 r. *Zbiór Al. Czolowskiego*. Sygn. 629 / Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

33 I. Mytnik. Antroponimia Wołynia... S. 151–204, 335–347.

34 Popis zamku łuckiego. *Rewizja zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI w.* / red. Al. Jabłonowski. Warszawa: Skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1877. T. VI: Źródła dziejowe. S. 19–90.

przechodzenia OD z ojca na dzieci oraz obejmowania wspólną nazwą całej rodziny w antroponimii rodów książęcych zaznacza się już w drugiej połowie XV w. Dziedziczości określeń poimennych oraz stabilizacji ich form sprzyjało prawo spadkowe i związane z nim podtrzymywanie ciągłości tradycji imienniczej rodu. Nazwy rodowe zachowała większość przedstawicieli warstwy najbardziej uprzywilejowanej, potomkowie rodów w linii prostej. Członkowie linii pobocznych przyjmowali nowe określenia, które pełniły rolę jedyne go poimienne go OD, z czasem stając się formacjami dziedzicznymi bądź dodawali je do dawnych nazw rodowych.

Podsumowanie

1. W antroponimii stanu najbardziej uprzywilejowanego odzwierciedlone zostały główne tendencje rozwojowe zarysowane w epoce wcześniejszej, dotyczące zarówno środków słowotwórczych, jak też sposobów identyfikacji opartych na systemie dwu- i trze yelementowym.

2. Sposoby nominacji przedstawicieli dynastii książęcych w dawnej Ukrainie: Rurykowiczów i Giedyminowiczów, książąt pochodzenia tureckiego, potomków udzielnych książąt litewskich oraz książąt o nieustalonym pochodzeniu w źródłach XVI–XVIII w. oparte były na tym samym modelu nazewniczym, co miało związek z asymilacją religijno-kulturową i językową potomków ich założycieli. Dominacja formacji odmiejscowych wskazuje na znaczenie, jakie w całym stanie uprzywilejowanym przypisywano własności ziemskiej. Wśród książąt jednak tego typu określeń było stosunkowo więcej niż w pozostałej części stanu szlacheckiego.

3. Wyrażną obecność zaznaczyły również formacje patronimiczne na *-owycz/-ewycz*, które dotyczyły przede wszystkim «żywych patronimów», stojących na drugim miejscu po imieniu chrzestnym przed nazwą rodową lub przed przydomkiem w konstrukcjach wieloelementowych, w funkcji przydomków okazjonalnie wystąpiły określenia na *-ycz*. Tego typu formuły znane były również wśród ukraińskich panów i ziemian, a patronimiczne nazwy rodowe w tej grupie występowały znacznie częściej niż w rodzinach książęcych³⁵.

4. Zarówno w identyfikacji książąt, jak i pozostałej części stanu szlacheckiego wystąpiły przydomki urobione od imion protoplastów rodów oraz innych sławnych przodków), nazwy charakteryzujące, heraldyczne i odmiejscowe wyrażenia przyimkowe, których obecność mogła mieć związek z wpływem polskich kancelarii.

5. Istotnym wyróżnikiem były natomiast właściwe tylko grupie książąt przydomki rodowe, nawiązujące do założycieli linii dynastycznych.

6. Sposoby identyfikacji książąt mogły być uwarunkowane charakterem badanych źródeł, cechowała je duża różnorodność podyktowana z jednej strony brakiem norm prawnych, z drugiej zaś czynnikami cywilizacyjnymi i społeczno-kulturowymi związanymi z rozwojem ekonomicznym i potrzebą dokładnej identyfikacji, a także praktyką sięgania do historii dynastii i rodów, podkreślania statusu posiadaczy własności ziemskich.

35 Mytnik I. Antroponimia Wołynia... S. 342; Mytnik I. Antroponimia szlachty ukraińskiej i bojarów w XVI–XVIII w. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. T. 2013. S. 200; Яшук Л.В. Антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст.: автореферат. Київ, 2008. С. 7–8.

ЧАСТИНА 3. ГРАМАТИКА

РОЗДІЛ 1. МОРФОЛОГІЯ В ІСТОРІЇ АКАДЕМІЙНОЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ: ІДЕЇ ТА ЗДОБУТКИ

Катерина ГОРОДЕНСЬКА

У понадсторічній історії розвитку академічної лінгвоукраїністики¹ одним з основних об'єктів її дослідження була і є граматична (морфологічна та синтаксична) структура української літературної мови, проте в різні періоди вона поставала в різних аспектах, що зумовлено в перші 50 років насамперед позамовними чинниками, а в наступні 50 – уже мовними і менше позамовними. Саме вони значною мірою вплинули на вибір дослідницьких пріоритетів та характер наукових ідей у розвитку академічної граматичної думки, спеціальне вивчення яких допоможе об'єктивно оцінити здобутки кількох поколінь українських мовознавців у царині теоретичної та застосовної морфології.

У 20-ті роки ХХ ст. провідні українські мовознавці зосередили всі зусилля на створенні граматик української мови для навчальних потреб, тобто підручників для вивчення української мови у школах, оскільки у Східній Україні, та і в Російській імперії загалом, у ХІХ ст., після «Граматики» О.П. Павловського, не видавали граматик української мови, бо царські циркуляри та укази цілком усунули українську мову зі школи та з офіційного вжитку. Саме тому граматики української мови, видані на початку ХХ ст., були підручниками з української мови або для домашнього навчання та самоосвіти (це, зокрема, такі: «Коротка граматика української мови» П.Ф. Залозного²; «Українська граматика для школи» та «Коротка українська граматика для школи» Г.П. Шерстюка³; «Українська граматика» Є.К. Тимченка⁴; «Грамматика українського язика» та «Грамматика української мови» І.С. Нечуя-Левицького⁵), або першими підручниками для шкіл, шкільними граматиками української мови, що спричинено відкриттям після 1917 р. шкіл з українською мовою навчання. Серед праць навчального (переважно

- 1 В основу розділу покладено матеріали дослідження: Городенська К.Г. Морфологія в контексті академічної лінгвоукраїністики. *Українська мова*, 2018. № 4 (68). С. 3–21.
- 2 Залозний П. Коротка граматика української мови. Ч. 1. Вид. 2-ге. Київ: Друкарня А.І. Гросмана, 1912. 65 с.; Ч. 2. Синтаксис. Київ: Друкарня 1-ї Київської Друкарської Спілки, 1913. 92 с.
- 3 Шерстюк Г. Українська граматика для школи. Ч. 2. Складня. № 21. Київ: Вид-во «Укр. учитель», 1913. 64 с.; Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи. Ч. 1. Вид. 3-тє. Київ: Т-во «Вернигора», 1917. 64 с.
- 4 Тимченко Є. Українська граматика. Київ, 1907. VIII. 179 с.; вид. 2-ге. Київ: Видавничє Товариство «Час», 1917. 168 с.
- 5 Нечуй-Левицький І. Грамматика українського язика. Ч. 1. Етимологія. Київ: Друкарня Другої Артїлі, 1913. 166 с. Словарь. С. 1–94; Нечуй-Левицький І. Грамматика української мови. Ч. 2. Синтаксис. Київ: Друкарня І.І. Чоколова, 1914. 94 с.

шкільного) призначення, які підготували та опублікували науковці Академії наук України в період від 1918 р. до початку 30-х років, були «Початкова граматики української мови» О.Б. Курило⁶, яку використовували як основний шкільний підручник із мови майже 10 років, «Украинская грамматика» М.К. Грунського⁷, «Українська мова» М.К. Грунського та Г.О. Сабалдира⁸, «Украинский язык» (5 видань) О.Н. Синявського⁹, «Грамматика і правопис української мови» О.П. Ізюмова¹⁰, «Українська мова» (сім видань) П.Й. Горецького та І. Шалі¹¹, «Норми української літературної мови» О.Н. Синявського¹², «Підвищений курс української мови»¹³ за редакцією Л.А. Булаховського і «Курс української мови для службовців»¹⁴ за редакцією Л.А. Булаховського, «Грамматика української мови» Н.А. Кагановича та Г.В. Шевельова¹⁵. Саме орієнтація на школу, на шкільну програму з мови спричинила те, що в цих підручниках, названих граматики, стався вихід за межі опису граматичної (морфологічної та синтаксичної) будови української мови. У багатьох із них подано відомості з фонетики, лексики, фразеології та інших підсистем української мови, що спричинило заміну вужчої назви *граматика* ширшою назвою за своїм значенням – «Українська мова» та «Курс української мови». У виданих академічних граматики та курсах, безперечно, був розділ, присвячений характеристиці морфологічної будови (системи) української літературної мови. Їхнє навчальне призначення зумовило відповідний обсяг інформації з питань, традиційно зраховуваних до морфології, та однозначне їх потрактування. Проте вже тоді українські мовознавці дискутували з приводу нормативності вживання в українській літературній мові активних дієприкметників теперішнього часу на *-чий*. Багато з них, зокрема О.Б. Курило¹⁶, М.Д. Гладкий¹⁷ та інші, не рекомендували їх для

6 Курило О. Початкова граматики української мови. Київ: Друкарня Товариства «Криниця», 1917. Ч. I. 63 с.; 1918. Ч. II. 48 с.

7 Грунський Н.К. Украинская грамматика. Київ: Вид-во книгарні Є. Череповського, 1918. 48 с.

8 Грунський М., Сабалдир Г. Українська мова. Київ: Видавниче Товариство «Час», 1926. 156 с.

9 Синявський О. Украинский язык. Харків: Книгоспілка, 1923. 128 с.

10 Ізюмов О. Грамматика і правопис української мови. Київ: Книгоспілка, 1925. 48 с.

11 Горецький П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. Вид. 3-тє. Київ: Книгоспілка, 1927. 207 с.

12 Синявський О. Норми української літературної мови. Харків: Державне вид-во «Література і мистецтво», 1931. 367 с.

13 Підвищений курс української мови. Лекція I–X / за ред. Л.А. Булаховського. Харків: Друк. «Інвалід-друкар», 1929. Лекція I. 20 с.; Лекція II. 26 с.; Лекція III. 18 с.; Лекція V. 24 с.; Лекція VI. 26 с.; Лекція VII. 22 с.; Лекція VIII. 46 с.; Лекція IX. 40 с.; Лекція X. 48 с.

14 Курс української мови для службовців / за ред. Л.А. Булаховського. Харків, 1930.

15 Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Грамматика української мови. Харків, 1934. Ч. I–2; Каганович Н.А., Шевельов Г.В. Грамматика української мови. Київ: Радянська школа, 1935. Ч. II. 158 с.

16 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. 3-тє. Київ: Книгоспілка, 1925. С. 18.

17 Гладкий Н. Практический курс украинского языка. Пособие для русских школ на Украине и для самостоятельного изучения живой украинской речи. 2-е изд. Киев: Госиздат Украины, 1924. С. 56.

використання. «Українська мова, – застерігала О.Б. Курило, – не знає активних дієприкметників на *-чий, -в(ший)*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова...»¹⁸. Як аргумент подала думку П.Г. Житецького: «Що до активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові»¹⁹. Але дехто, наприклад П.О. Бузук²⁰, відстоював потребу в уживанні таких дієприкметників, бо вони були в староукраїнських писемних пам'ятках та є в живій українській мові й мові майже всіх письменників-класиків.

Розгорнути дослідження теоретичних питань морфології українським мовознавцям не вдалося через ідейні гоніння кінця 20–30-х років ХХ ст., оскільки багатьох із них було репресовано, а їхні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи вилучено з ужитку.

Від 30-х років почався методологічно відмінний від попереднього періоду пошук засад створення наукової граматики української літературної мови для студентів вищої школи – «Курсу української мови», у якому, безперечно, чільне місце належало розділу про морфологічну будову української мови. Це завдання було покладено на створений у 1930 р. Інститут мовознавства ВУАН, якому надала виняткового значення Президія Академії, затвердивши 1936 р. авторський колектив²¹ для його виконання. Найпарадоксальніше те, що засади цього «Курсу...» та його структуру українські мовознавці двічі обговорювали з відомими російськими мовознавцями в Ленінграді. Проте через репресії роботу над ним було відкладено, її продовжили інші автори, а в 1940 р. Інститут мовознавства відзвітував про написання «Курсу сучасної української літературної мови», але не опублікував його, бо завадила війна. До цієї праці авторський колектив повернувся у другій половині 40-х років, підготував її до друку, і лише в 1951 р. «Курс сучасної української літературної мови» у двох томах за редакцією Л.А. Булаховського²² побачив світ. Це був навчальний посібник із сучасної української літературної мови для філологічних факультетів університетів і факультетів мови та літератури педагогічних інститутів УРСР.

Найбільшим розділом (майже 200 сторінок) у першому томі «Курсу...» була «Морфологія» (автор В.С. Ільїн). Навчально-освітній характер цього посібника зумовив описовий та однозначний виклад матеріалу з морфології української мови. До його завдань не входило розв'язати дискусійні питання морфологічної теорії, зокрема критеріїв поділу слів на частини мови, з'ясувати статус певних класів одиниць та морфологічних категорій тощо. Лише до деяких неоднозначно потрактованих у теоретичному мовознавстві проблем

18 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. 3-тє. Київ: Книгоспілка, 1925. С. 18.

19 Житецький П.И. О переводах евангелия на малорусский языкъ. Санкт-Петербургъ, 1906. С. 24.

20 Бузук П. Уваги до дієприкметників в українській мові. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН*, 1925. Ч. 2–3. С. 168–171.

21 Історія Національної Академії наук України. 1934–1937: Документи і матеріали. Київ: НБУВ, 2003. С. 442.

22 Курс сучасної української літературної мови у 2 т. / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. I. 520 с.; Т. II. 408 с.

подано петитом думки інших мовознавців. Наприклад, у підрозділі 11 незмінні присудкові слова виділено в окрему морфологічну групу, а нижче зауважено, що В.В. Виноградов у своїй праці «Русский язык (Грамматическое учение о слове)» (1947) надав їм статусу самостійної повнозначної частини мови, додавши до них інші слова російської мови, спеціалізовані на вираженні лише синтаксичної присудкової функції²³.

Теоретичні засади авторського трактування морфології віддзеркалювала сама структура однойменного розділу в «Курсі...». У ньому виокремлено три підрозділи: I. «Загальна частина». II. «Словотвір». III. «Словозміна»²⁴. Це означало, що словотвір опинився у складі морфології, причому він постав окремо, поряд зі словозміною відмінюваних класів слів.

У «Загальній частині» на основі трьох ознак – наявності в певній групі слів близького лексичного значення, однакових або схожих формальних ознак та спорідненої синтаксичної ролі в реченні – виокремлено *повнозначні* частини мови (іменник, прикметник, дієслово, прислівник, а також числівник і займенники, що в деяких групах зближуються то з іменником, то з прикметником, то з прислівником, маючи, проте, свої специфічні ознаки) і *неповнозначні* слова, або незмінні службові частини мови, до яких зараховано прийменники та сполучники, хоч і застережено, що вони «не мають самі по собі цілком виявленої самостійної семантики і, виконуючи службову роль у реченні, належать, власне, до сфери синтаксису, а не морфології»²⁵. Особливе місце відведено часткам, які, не маючи своїх самостійних, чітко виявлених значень, набувають конкретного значення у зв'язку з тим, що надають словам та словосполученням, з якими вони поєднуються, різних відтінків²⁶. Окремо поставлено вигуки, що «відрізняються від інших частин мови не відсутністю чітко виявленого самостійного лексичного змісту, а своєю синтаксичною роллю: вони своїм значенням здебільшого наближаються до самостійного речення, тобто до чисто синтаксичної одиниці»²⁷.

Дієприкметникові надано статусу перехідної морфологічної групи між дієсловом і прикметником²⁸, а дієприслівникові – незмінної дієслівної форми, що, як і основні форми в системі дієслова, означає певний процес, який, на відміну від звичайних предикативних дієслівних форм, є ознакою іншої дії чи іншого стану²⁹.

Трактування морфологічних категорій і словозмінних парадигм у «Курсі...» було переважно традиційним.

23 Курс сучасної української літературної мови у 2 т. / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. I. С. 318.

24 Там само. С. 288.

25 Там само. С. 294–295.

26 Там само. С. 296.

27 Там само.

28 Там само. С. 329.

29 Там само. С. 331.

Підпорядкування морфології чітко відбиває структура й тематичне наповнення підрозділу «Словотвір»: у ньому послідовно викладено засоби творення слів усіх повнозначних (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів) та деяких неповнозначних класів одиниць (прийменників і сполучників). Але тут не схарактеризовано теоретичних засад словотвору, на які оперто творення зазначених класів одиниць, зокрема таких базових понять, як твірна основа, словотворчі засоби (афікси), способи словотворення, словотвірне значення тощо. Названо три основні засоби словотвору: суфіксацію, префіксацію і творення складних слів, окрему групу яких становлять аббревіатури, або складноскорочені слова³⁰. Проте запропоновану характеристику похідних слів цих частиномовних класів, на нашу думку, не можна вважати послідовно словотвірною. Хоч для іменників, наприклад, і виокремлено суфікси на утворення назв людей за різними ознаками, назв конкретних речей та істот, збірних і споріднених назв, віддієслівних іменників на означення дії, стану, іменників зі значенням здрібнілості та визначено продуктивність цих суфіксів³¹, але тут їх подано як морфемні складники основ іменників, а не як словотворчі суфікси, що оформляють відповідний словотвірний тип. Аналогічно витлумачено і префіксальні морфеми у складі іменників, відзначено їхні зв'язки з питомими прикметниковими й дієслівними префіксами, а також із запозиченими префіксами, але не виокремлено префіксів, що виконують словотвірну функцію разом із суфіксом, тобто формують словотворчу префіксально-суфіксальну пару, яка маркує окремих префіксально-суфіксальний спосіб творення іменників, наприклад префіксів *без-*, *перед-*, *між-* та ін., поєднаних із різними суфіксами, пор.: *безладдя*, *передгір'я*, *передплужник*, *міжряддя* і под. Ці іменники безпідставно зараховано до префіксальних³².

Переважно за морфемним принципом подано докладні набори суфіксів якісних, відносних та присвійних прикметників, схарактеризовано значення цих суфіксів.

Самостійними засобами творення прикметників визнано префікси відприйменникового походження на зразок *без-*, *перед-*, *між-* та ін., хоч вони, як відомо, словотвірну функцію реалізують переважно разом із суфіксами, тобто входять до складу парних словотворчих засобів префіксально-суфіксального способу.

Творення числівників і прислівників української мови представлене історичними основами та відповідними способами їх оформлення чи поєднання, що вивело ці слова за межі суфіксації та префіксації.

Виразніший словотвірний характер має характеристика дієслівних суфіксів, оскільки їх подано як засоби творення дієслів від іменникових, прикметникових та числівникових основ із відповідними значеннями, указано

---

30 Там само. С. 344–345.

31 Там само. С. 349–365.

32 Там само. С. 366.

на хай і обмежений, але можливий супровід суфіксації префіксацією³³. Водночас виокремлено творення за допомогою суфіксів видових форм дієслів, що виходить за межі словотворення дієслів, тобто дієслів із новим лексичним значенням³⁴. Широко й докладно схарактеризовано значення дієслівних префіксів, поданих за алфавітом, окремо наприкінці проаналізовано складні префікси *недо-*, *зне-* та префікс *без-* і споріднені з ним складні префікси *обез-*, *збез-*³⁵.

Найтиповішими серед складних слів названо складні іменники і прикметники, утворені з двох чи трьох початкових основ, з'єднаних або сполучним голосним, або безпосередньо. Виокремлено складні слова з *пів-* на означення половини чогось чи неповного вияву того, що названо основною частиною слова; застережено, що загальні назви потрібно писати з ним разом (*півдесятка*, *півсотні*, *піввідра*, *півлітра*, *пів'ящика*, *півроку*, *півбідн*), а з власними назвами – з дефісом (*пів-Європи*, *пів-Києва*)³⁶.

На частково модифікованих теоретичних засадах, порівняно з «Курсом...», описано морфологічну будову (систему) української літературної мови в теоретичній праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія»³⁷ – колективній монографії за загальною редакцією І.К. Білодіда, що її вважали тоді найповнішим описом цієї системи, у якому, крім суто морфологічних проблем (сукупності частин мови, системи словозміни відмінюваних і дієвідмінюваних частиномовних класів, їхніх граматичних категорій), проаналізовано питання морфемного складу повнозначних слів, зокрема словозмінної та словотвірної морфеміки, морфонологійні явища (частково) на межі морфем та акцентуаційні особливості всіх класів слів. Таке наповнення спричинене трактуванням морфології як науки про словотвір і словозміну сучасної української літературної мови, про що свідчить подане в цій книжці визначення: «Морфологія – це наука про словотвірну будову слова, парадигматичну систему мови і граматичні (морфологічні) категорії»³⁸. Це означало, що словотвір був уведений до морфології, але не як її самостійний розділ, а як окремі підрозділи про способи творення слів кожного частиномовного класу. Проте в межах підрозділів збережено значною мірою принцип подання словотворчих суфіксів і префіксів, що був запропонований у «Курсі...». Помітна непослідовність у назвах та наповненні цих підрозділів. Наприклад, у розділах «Іменник» і «Прикметник» їх названо відповідно «Структура іменникових основ»³⁹ та «Словотворча структура і наголошування прикметників»⁴⁰, перша з яких

33 Там само. С. 392.

34 Там само. С. 392–396.

35 Там само. С. 415–417.

36 Там само. С. 421–424.

37 Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 584 с.

38 Там само. С. 15.

39 Там само. С. 35.

40 Там само. С. 198.

орієнтує на з'ясування морфемного складу іменникових основ, а друга – на встановлення твірних основ і словотворчих афіксів для похідних прикметників, тобто на словотвір. Відзначену непослідовність пояснюємо тим, що підрозділи писали різні автори, які попередньо не узгодили засад подання словотворення іменників і прикметників. Окрім цього, у першому підрозділі розмежовано префіксальні, суфіксальні та безсуфіксні іменники (з нульовим суфіксом)⁴¹, а в другому – суфіксальне, префіксальне, а також префіксально-суфіксальне творення прикметників і прикметники зі складними основами⁴².

Поділ слів на лексико-граматичні класи, або частини мови, визнано основним завданням і досі не розв'язаною проблемою граматичної науки. А далі без обґрунтувань зазначено, що в пропонованій праці в основу поділу слів на лексико-граматичні класи покладено морфологійний принцип, який доповнюють синтаксичний і лексико-семантичний. За основною морфологійною ознакою, що передбачає наявність або відсутність у слів парадигми відмінювання, розмежовано дві групи: відмінювані (змінні) і невідмінювані (незмінні) слова. Змінні слова класифіковано за наявністю в них граматичних категорій – найзагальніших іменних та дієслівних⁴³. За здатністю граматично поєднуватися з іншими словами в реченні частиномовні класи поділено на граматично залежні (характер залежності – узгодження – неузгодження) і граматично незалежні. На основі лексико-семантичної ознаки, що охоплює наявність чи відсутність у слова лексичного (співвідносного з поняттям) та граматичного значення, виокремлено повнозначні і неповнозначні частиномовні класи слів. Логічно було б на підставі запропонованої сукупності ознак створити відповідну класифікацію частин мови, проте автори в «Передмові» повідомили, що за цими ознаками вони лише диференціювали прийняту (викладену) в підручниках та академічних граматиках багатьох мов класифікацію частин мови, що вможливило об'єднати їх у такі широкі класи слів:

1. Змінні повнозначні, які мають парадигму відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться з поняттями: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово.

2. Незмінні повнозначні, що переважно не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами, співвідносяться безпосередньо з поняттями: прислівник.

3. Незмінні неповнозначні, які не мають парадигми відмінювання, граматично поєднуються з іншими словами в реченні, не співвідносяться з поняттями і виражають ряд граматичних значень: службові (неповнозначні) слова (частини мови) – прийменник, частка, сполучник.

4. Еквіваленти висловів – не мають парадигми відмінювання, не поєднуються з іншими словами граматичними зв'язками, не співвідносяться

---

41 Там само. С. 35–46.

42 Там само. С. 198–219.

43 Там само. С. 24.

безпосередньо з поняттями і мають нульове граматичне значення: вигук, виділений усупереч тому, що він не є словом, в окрему частину мови⁴⁴.

Для академічної лінгвоукраїністики 70–80-х років ХХ ст. характерне поглиблене вивчення теорії частин мови, унаслідок чого створено нові монографічні описи окремих частиномовних класів слів. 1974 року з'явилася праця «Іменник в українській мові» І.Г. Матвіяса⁴⁵, у якій проаналізовано граматичні категорії іменника та систему його відмінкових форм на тлі історичних змін та народних говорів, а 1978 – праця «Прикметник в українській мові» А.П. Грищенка⁴⁶, у якій на широкому фактичному матеріалі, що охопив пам'ятки української мови, лексикографічні джерела, діалектне мовлення, усне й писемне літературне мовлення, схарактеризовано словозмінну та словотвірну структуру прикметника.

Монографія «Структура українського дієслова» В.М. Русанівського⁴⁷ (1971) була першою спробою з'ясувати становлення морфологічної структури та граматичних категорій дієслів української мови.

На тлі відомих тоді в українському мовознавстві підходів до потрактування статусу дієприкметника вирізнялася його нова концепція, запропонована в монографії «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» Г.М. Гнатюк⁴⁸. Йому надано статусу самостійної міжчастиномовної категорії з ознаками дієслова і прикметника, тобто лексико-граматичного класу слів з подвійною природою, визнано своєрідним гібридом і відведено проміжне місце між дієсловом і прикметником⁴⁹.

У 1980 р. побачили світ дві концептуально різні монографії: «Числівник української мови» Г.П. Арполенко, К.Г. Городенської, Г.Х. Щербатюк⁵⁰ і «Прийменникова система української мови» І.Р. Вихованця⁵¹. У першій монографії традиційно обґрунтовано окремість числівника в системі частин мови, насамперед за його диференційною семантичною ознакою – призначенням числівників виражати кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість, тимчасом як у другій – його немає серед повнозначних частин мови.

Теоретична праця «Прийменникова система української мови» І.Р. Вихованця, без перебільшення, стала резонансною не тільки в українському, а й у всьому слов'янському мовознавстві. У ній уперше переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано семантико-граматичний підхід до

44 Там само. С. 24–27.

45 Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ: Радянська школа, 1974. 184 с.

46 Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Наукова думка, 1978. 207 с.

47 Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наукова думка, 1971. 315 с.

48 Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982. 248 с.

49 Там само. С. 9; 12–18; 104–111; 216.

50 Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 242 с.

51 Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. Київ: Наукова думка, 1980. 286 с.

класифікації слів на частини мови, що дав змогу авторові виділити три семантико-граматичні класи (іменник, дієслово, прикметник) і один граматичний клас (прислівник), обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, визнаних аналітичними синтаксичними морфемами⁵² на підставі того, що вони є виразниками семантики відношень (релятивної семантики). До них зараховано прийменники, сполучники, частки та зв'язки, які розрізняються своїм функційним призначенням: прийменники, сполучники та зв'язки – це засоби експлікації відношень між явищами дійсності, а частки – засоби вираження ставлення мовця до висловлювання. Зокрема функцію прийменника з морфемним статусом витлумачено як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову)⁵³. На її основі постало новаторське дослідження прийменникової системи української мови, значення якого полягало насамперед у випрацьованій класифікації одиниць на частиномовні і нечастиномовні класи, концепції прийменника як окремого типу аналітичних синтаксичних морфем, але не тільки в цьому. На тлі попередніх періодів розвитку лінгвоукраїністики непроминальне значення праці «Прийменникова система української мови» І.Р. Вихованця вбачаємо в тому, що вона засвідчила можливість виходу дослідників за межі традиційних канонів, змогу реалізувати індивідуальні авторські підходи до потрактування узвичаєних морфологічних проблем, зняття обмежень у творчих наукових пошуках.

З ідеями І.Р. Вихованця в українській морфології пов'язано чимало радикальних змін у теорії частин мови, морфологічних категорій, зокрема категорії відмінка іменників і прикметників, граматичних категорій дієслова, статусу займенникових слів, а також у розв'язанні багатьох інших теоретичних проблем. Ці зміни передбачали одну мету – створити несуперечливу теорію і класифікацію частин мови. Її цілісно зреалізовано в монографії І.Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті»⁵⁴. У ній обґрунтовано переваги гетерогенної класифікації частин мови, що спирається на *семантичний* критерій, трактований у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; *синтаксичний* у двоярусній інтерпретації, що передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, які спираються на синтаксичні зв'язки; *морфологічний*, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також *логічний* і *словотвірний* як допоміжні⁵⁵. За наявності сукупності цих різнорідних ознак виокремлено чотирикомпонентну систему частин мови з її внутрішньою ієрархією: іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник –

52 Там само. С. 21; 23.

53 Там само. С. 21.

54 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.

55 Там само. С. 12–14.

периферійними, причому прислівникові відведено найпериферійніше місце через його морфологічну безкатегорійність та відсутність у нього свого лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, який виражає ознаку щодо інших класів ознакових слів, тобто ознаку ознаки⁵⁶.

У цій частиномовній класифікації на тлі традиційної вирізнялося дієслово. За комплексним виявом семантичної, морфологічної та синтаксичної ознак дієсловом, серед яких синтаксичній відведено роль визначальної (на противагу «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л.А. Булаховського), тут виділено чотири дієслівні утворення, що становлять суть поняття «дієслівна лексема». Типовими дієслівними лексемами визнано дієвідмінювані форми, бо вони в повному наборі мають ознаки дієслова. До них додано інфінітив, предикативні форми на *-но*, *-то* та аналітичні форми дієприкметника зі своїми особливостями вияву семантико-граматичних ознак дієслова⁵⁷. Синтетичні форми дієприкметників і дієприслівник виведено зі складу дієслова, тому що в них знівельовані визначальні дієслівні морфологічні категорії і вони перебувають за межами його синтаксичного вживання⁵⁸.

За семантичними, синтаксичними та морфологічними ознаками не надано окремого частиномовного статусу числівникові та займенникові. Підставою для заперечення числівника послуговували семантичні особливості – дефектність його категорійного значення кількісності, яке витлумачено як підкатегорію на тлі предикатності і предметності, тобто кількісність є необхідним супровідним значеннєвим предикатним компонентом категорійного значення предметності, подібність кількісних числівників до флексійних показників категорії числа іменників, а також синтаксичні та морфологічні ознаки, зокрема вживання кількісного числівника з іменником у позиції підмета як нерозкладного компонента речення та обмеженість морфологічних ознак у числівника⁵⁹. Займенники за цими ознаками дублюють цілком або частково іменники, прикметники та прислівники, на основі чого виокремлено підклас займенникових іменників у складі іменника, займенникових прикметників у складі прикметника та займенникових прислівників у складі прислівника з додатковою семантичною ознакою вказівності та синтаксичною ознакою засобу зв'язку висловлень у тексті⁶⁰. Проте в наступних двох працях – «Теоретичній морфології української мови» та «Граматиці сучасної української літературної. Морфології» – І.Р. Вихованець, так само спираючись на свої семантико-морфолого-синтаксичні ознаки гетерогенної класифікації, виокремив числівник у самостійну частину мови за його семантичною домінантою – категорійним значенням кількісності та обґрунтував його

56 Там само. С. 15–17.

57 Там само. С. 44.

58 Там само. С. 176–180; 207–211.

59 Там само. С. 30–34.

60 Там само. С. 40.

частиномовну морфологічну периферію, оскільки він називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає своє категорійне значення в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа⁶¹.

У монографії «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» на тих самих теоретичних засадах, що й у «Прийменниковій системі української мови», автор виокремив клас нечастиномовних одиниць (аналітичних синтаксичних морфем), або службових слів-морфем, що об'єднали чотири типи: прийменники, сполучники, частки та зв'язки. На основі ідеї про сполучник як окремий функційний тип службових слів-морфем укладено «Грамаітичний словник української мови. Сполучники»⁶² та створено цілісне монографічне дослідження «Сполучники української мови»⁶³ К.Г. Городенської, у якому обґрунтовано слівно-морфемний статус сполучників, визначено їхні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції, що вможливило запропонувати точнішу грамаітичну диференціацію цього класу одиниць, виокремлено семантичні групи сполучників сурядности, підрядности, сурядности-підрядности та підрядности-сурядности, розмежовано спеціалізовані й транспозиційні реалізації семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних і складносурядних реченнях, простежено нові явища у функційно-стильовому використанні сполучників різних семантичних груп, з'ясовано співвідношення синтетизму та аналітизму в їхньому складі.

На протигагу традиційному трактуванню вигуків у частиномовній класифікації І.Р. Вихованця запропоновано концепцію їхньої реченнєвої природи, у якій вигуки співвіднесено з логічною основою речення – судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками, тобто вигуки як реченнєві утворення передають тільки емоції та почуття мовця, що стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації⁶⁴.

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови був поширений і на теорію морфологічних (різновиду грамаітичних) категорій, оскільки вони тісно пов'язані з морфологічними одиницями – морфологічними словами (частинами мови), або морфологічними одиницями-конструкціями, і морфемами як мінімальними морфологічними одиницями, переважно закінченнями, що виражають їхні грамаітичні значення.

61 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 152–156; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Грамаітика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 318.

62 Городенська К. Грамаітичний словник української мови: Сполучники. Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. 340 с.

63 Городенська К.Г. Сполучники української мови. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 208 с.

64 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. С. 36–40.

Характерною ознакою розвитку теорії морфологічних категорій від другої половини 80-х років і до сьогодні є намагання українських дослідників переглянути й удосконалити традиційні кваліфікації та класифікації морфологічних категорій, якнайточніше витлумачити їхню сутність на засадах функційного підходу, передусім залежно від значення й засобів його експлікації, напрямку їх аналізу, а також від інших чинників⁶⁵. Цей підхід ґрунтований на трактуванні граматичної категорії як узагальненого граматичного значення, розчленованого на ряд граем (традиційно – сукупність протиставлених одне одному однорідних граматичних значень) та експлікованого системою спеціалізованих граматичних форм (аналіз від функції до форми), або як системи граматичних форм, що виражають узагальнене граматичне значення, і сукупності його граем з однорідним значенням (аналіз від форми до значення)⁶⁶.

Орієнтуючись на таке двобічне (семантико-граматичне) трактування граматичних категорій, І.Р. Вихованець наголосив також на принциповому значенні аргументів «на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя в плані лінгвістичної онтології, а не є лише результатом наших теоретичних побудов»⁶⁷, та на потребі зважати на зв'язок категорій із семантикою, морфологією, синтаксисом та словотвором, оскільки ці категорії властиві частинам мови як одиницям із комплексом ознак (семантичних, морфологічних та синтаксичних, а для похідних слів – і словотвірних)⁶⁸.

Застосування такого двоєдиного критерію функційного підходу до кваліфікації морфологічних категорій та врахування ранговості морфологічних показників дало підстави виділити морфологічні категорії першого, найвищого рангу, або власне-морфологічні, які становлять найабстрактніші угруповання, що об'єднують одиниці, які вирізняються концентрованою сукупністю засобів вираження змісту, і категорії другого рангу – морфолого-словотвірні, для яких характерна більша конкретність порівняно з першими та які позбавлені притаманних першим категоріям регулярних засобів вираження⁶⁹. Специфіка категорій другого рангу полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох підсистем граматики, що вони модельовані різноранговими

65 Городенська К.Г. Новітня граматики української мови. *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство*. Київ, 2007. Кн. 5. С. 67.

66 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 31; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 48.

67 Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 49.

68 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 30–31; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 51.

69 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. С. 43–44; Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 31; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 52.

засобами вираження, пов'язаними між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки. Саме ці кваліфікаційні ознаки послуговували підставою надання категоріям другого рангу статусу міжрівневих⁷⁰. Серед них розмежовано ті, що стосуються двох мовних ярусів, зокрема морфологічного та синтаксичного, на основі чого їх витлумачено як морфолого-синтаксичні, і ті, що мають стосунок до трьох мовних рівнів – словотвору, морфології та синтаксису, що вможливило їх кваліфікацію як морфолого-синтаксико-словотвірних⁷¹.

На зазначених нових концептуальних засадах в українському теоретичному мовознавстві істотно уточнено статус традиційно виокремлюваних морфологічних категорій дієслова, іменника, прикметника та прислівника. Цій проблемі присвячені дві монографії І.Р. Вихованця – «Система відмінків української мови»⁷² і «Частини мови в семантико-граматичному аспекті»⁷³, монографії «Іменні граматичні категорії» О.К. Безпояско⁷⁴ і «Теоретична морфологія української мови» І.Р. Вихованця та К.Г. Городенської⁷⁵.

На противагу традиційному підходу морфологічні категорії дієслова диференційовано за ознакою семантичної мотивованості, що властива їм неоднаково, та зв'язку з іншими підсистемами граматичної системи української літературної мови. Семантично мотивовані, орієнтовані у своїх внутрішніх межах на безпосереднє відображення позамовної дійсності виокремлено у власне-дієслівні, до яких зараховано категорії часу, способу та виду. Водночас констатовано їхню нерівноправність: час і спосіб – центральні власне-дієслівні категорії, вид щодо них є периферійнішою категорією, що зумовлено його можливістю транспонуватися в такі частини мови, як прикметник, прислівник та іменник, а також тим, що він відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення. До того ж категорія виду функційно неоднорідна, бо є дієслівною морфологічною категорією словозмінно-словотвірного типу, словозмінна сутність якої зафіксована в імперфективних, а словотвірна – переважно в перфективних видових протиставленнях. Дієслівні морфологічні категорії, що не мають семантичної мотивації та зумовлені зв'язками й відношеннями з іменниками, передусім з іменником, ужитим у позиції підмета, з яким дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення, названо невластивими, серед яких категорії особи, числа та роду. Вони не є суто дієслівними, транспоновані в дієслово від іменника, тобто мають похідний характер. Попри це їхні значення відображені в

70 Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 14.

71 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 31.

72 Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. 232 с.

73 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 256 с.

74 Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. Київ: Наукова думка, 1991. 172 с.

75 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.

морфологійній структурі дієслова за допомогою своїх граматичних показників. Їх також ранжовано в теоретичній граматиці: категорії особи і числа – основні невластне-дієслівні категорії, бо вони тісно пов'язані з власне-дієслівними категоріями часу та способу; категорія роду щодо них є периферійною невластне-дієслівною категорією, що зумовлено периферійністю вихідної для неї категорії роду іменника⁷⁶.

Традиційно зараховувані до граматичних категорії перехідности / неперехідности та стану дієслова в нових описах морфологійної системи віднесено до міжрівневих – морфолого-словотвірних-синтаксичних⁷⁷. Підставами для надання категорії перехідности / неперехідности цього статусу послугувало те, що дієслово є морфологічним словом, семантика якого визначає здатність / нездатність дії поширюватися / не поширюватися на конкретний предмет або істоту, ужиті у валентно зумовленій дієсловом об'єктній позиції, а також наявність словотворчих маркерів (словотворчих суфіксів, постфікса *-ся*) перехідности / неперехідности⁷⁸. Категорію стану, кваліфіковану у традиційній граматиці як граматичну категорію, властиву перехідним дієсловом⁷⁹, потрактовано як морфолого-словотвірних-синтаксичну, оскільки дієслово є морфологічною одиницею; зі словотвором (його модифікаційно-транспозиційним різновидом) її пов'язує утворення пасивного значення дієслова, бо воно віддзеркалює семантичне перетворення предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії, причому особові форми вихідного дієслова звичайно перетворюються на дієприкметникові форми пасивного стану; трансформація речень із дієсловами активного стану в речення з аналітичними (віддієприкметниковими) дієсловами пасивного стану «виходить за межі морфології й зосереджується в словотвірній системі мови та синтаксисі»⁸⁰. Саме тому з парадигми конструкцій пасивного стану вилучено ті з них, що мають дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду.

Зазнало змін трактування категорії способу дієслова, яку традиційно ґрунтували на опозиції реальність / ірреальність дії⁸¹ і кваліфікували переважно

76 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 223–224; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 375–376; 407.

77 Там само. С. 242–250; Там само. С. 442–450.

78 Там само. С. 250; Там само. С. 445.

79 Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 399.

80 Городенська К. Проблема статусу та обсягу категорії стану дієслова. *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2003. С. 10–16; Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 243; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 445–446.

81 Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 385.

як тричленну, що об'єднувала грамеми дійсного, умовного та наказового способів, або як п'ятичленну, у складі якої виділяли форми дійсного, наказового, умовного, спонукального і бажального способів⁸². За такого підходу, на думку І. Р. Вихованця, категорія часу мала подвійне граматичне становище: була самостійною категорією, членованою на грамеми теперішнього, минулого та майбутнього часу, і водночас сама входила на правах підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу. Це спонукало надати категоріям часу і способу автономного семантико-граматичного статусу і розташувати першу в площині об'єктивних (реальних) відношень, виражених формами теперішнього та минулого часу, а другу – у площині суб'єктивних (ірреальних) відношень, експлікованих грамемами умовного і наказового способу, а з'єднувальною ланкою категорій часу і способу визнати грамеми майбутнього часу, у якій поєднані значення реальності (з погляду мовця дія реальна) та ірреальності (поза сферою мовця дія нереальна)⁸³. Категорію способу дієслова в нових описах морфологічної системи української мови оперто на опозицію «гіпотетичність дії, процесу, стану – бажаність дії, процесу, стану»⁸⁴. На основі першого значення виокремлено умовний спосіб, а на основі другого – наказовий спосіб, що посприяло формуванню двочленної (двокомпонентної) категорії способу дієслова⁸⁵, або наказового, спонукального та бажального способів, унаслідок чого постала чотирикомпонентна категорія способу дієслова в українській мові⁸⁶.

Теорію морфологічних категорій іменника за нового функційно-категорійного підходу оперто насамперед на співвідношення загального і конкретного, тобто на співвідношення загального морфологічного значення і підпорядкованого йому окремого морфологічного значення, або значення грамеми⁸⁷. Воно уможливило виокремити в іменникові чотири морфологічні категорії – роду, числа, відмінка й істот / неістот – та визнати їх різноозначковими одиницями. Зокрема, за ознакою корелятивності / некорелятивності розмежовано послідовно корелятивну категорію відмінка, представлену кореляціями форм того ж слова, непослідовно корелятивну категорію числа, реалізовану кореляціями того ж слова, але водночас репрезентовану протиставленими одна

82 Там само. С. 387.

83 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. С. 95.

84 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 257; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. С. 385.

85 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. С. 95–99.

86 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 256–262; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. С. 385–392.

87 Там само. С. 53; Там само. С. 80–81.

одній формами різних слів, і некорелятивні категорії роду та істот / неістот, завжди реалізовані формами різних слів. До цих морфологічних категорій додано частково виявлену у власне-іменниках категорію особи, що має повний вияв у займенникових іменниках, та властиву лише предикатним іменникам категорію валентности, транспоновану від вихідних предикатних слів – дієслів та предикативних прикметників, але без їхнього суб'єктного компонента.

Застосування найпоказовішого для функційно-категорійних досліджень аналізу відмінкових проблем від значення до форми дав підстави по-новому витлумачити статус категорії відмінка іменника, а саме як морфолого-синтаксичної, тобто міжрівневої, категорії⁸⁸. Морфологічна сутність цієї категорії полягає в її послідовно словозмінному характері, оформленості за принципом морфологічної парадигми та наявності кінцевого словозмінного афікса (флексії) як спеціалізованого засобу вираження відмінкових граем. Складніший вияв має зв'язок категорії відмінка іменника із синтаксичною (формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною) структурою мови. Відмінкову семантику, що є найважливішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як граєми, визнано суто синтаксичними феноменами, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками – семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю⁸⁹. Орієнтація на відмінкову семантику зумовила аналіз граем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення – суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (значення місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталля (знаряддя чи засобу дії), що вможливило виокремити п'ять граем семантичної категорії відмінка – суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив та інструменталь⁹⁰. Причому кожен відмінок як граєма, за визначенням І.Р. Вихованця, «охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими граємами і перебувають на різній віддалі від спеціалізованої функції»⁹¹. Стосунок категорії відмінка до формально-синтаксичної структури мови зумовлений тим, що «у сфері функціонування відмінків їхня форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції»⁹². Крім цього, вона бере участь у внутрішньовідмінковій (граємній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового значення предметности, і в транспозиції зовнішній, частининомвній, коли перехід реалізований поза власне-іменниковим функціонуванням⁹³.

88 Там само. С. 54–61. Там само. С. 82–90.

89 Там само. С. 54; Там само. С. 82.

90 Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. Київ: Наукова думка, 1987. С. 40.

91 Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 83–84.

92 Там само. С. 84.

93 Там само.

Склад морфологічних категорій іменника І.Р. Вихованець розширив за рахунок класифікаційної морфологічної категорії істот / неістот, що визначає належність предмета до розряду істот – назв осіб і тварин або до розряду неістот – назв конкретних предметів, рослин, абстрактних понять тощо⁹⁴. Вона двоградна, типовим розрізнявальним засобом цих грамем слугує формально-морфологічна диференціація знахідного відмінка, валентно поєданого з дієсловом, а також синтаксичні засоби – форми знахідного відмінка однини чоловічого роду в іменниках II відміни і форми знахідного відмінка множини узгоджуваних слів – прикметників та інших слів, відмінюваних за прикметниковим зразком⁹⁵.

Категорію особи іменника в концепції І.Р. Вихованця пов'язано насамперед з особовими займенниковими іменниками, на основі яких розмежовано грамеми першої, другої та третьої особи, і обмежено – з власне-іменниками, де вона характеризує стосунок суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця і передавана грамемами другої особи, що визначає адресата мовлення (співрозмовника, слухача), і грамемами третьої особи з функцією об'єкта повідомлення, що не є ні мовцем, ні співрозмовником, бо не бере участі в комунікативному акті⁹⁶.

Для прикметника визначено три (певною мірою спільні з іменником) морфологічні категорії – відмінок, число та рід. На противагу іменникові вони мають залежний характер. Категорії відмінка прикметника надано визначального статусу, що зумовлено її визначальним характером для іменника. Іменниковий відмінок щодо прикметника кваліфіковано як зумовлювальну категорію, оскільки прикметник своїми відмінковими формами цілком підпорядкований іменникові, узгоджений з його формами⁹⁷. Синтаксично залежну від кличного відмінка іменника граему у функції означення введено як сьомий компонент до відмінкової парадигми однини і множини прикметника з відповідною сукупністю флексій⁹⁸. Прикметникова морфологічна категорія числа так само зумовлена морфологічною категорією числа базового іменника, проте відрізняється від неї своїм абсолютно словозмінним характером, оскільки внаслідок транспозиції з іменникової сфери у сферу прикметника категорія числа зазнала морфологічної трансформації – нівеляції класифікаційної

---

94 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 97; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 187.

95 Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 188.

96 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 98; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 189–190.

97 Там само. С. 129–130; Там само. С. 208–209.

98 Там само. С. 133; Там само. С. 273.

периферії вихідної іменникової категорії числа⁹⁹. Транспозиційний перехід спричинив перетворення суто класифікаційної категорії роду іменника, у якій поєднаний семантико-граматичний і формально-граматичний зміст, на абсолютно словозмінну категорію роду прикметника¹⁰⁰.

Істотних змін зазнав традиційний словозмінний статус категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. Його спростували українські мовознавці на підставі двох основних ознак – синтаксичної (формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної) і словотвірної.

У якісних прикметниках та означальних прислівниках категорія ступенів порівняння має досить складну граматичну природу, бо вона ґрунтована на синтаксичних, морфологічних та словотвірних характеристиках прикметника і прислівника. Зв'язок ступеневих прикметникових і прислівникових утворень із синтаксисом полягає в тому, що для них первинною є синтаксична сфера дієслова, бо вони виконують предикативну формально-синтаксичну функцію, що є центральною в семантично простому елементарному реченні, де вони набувають дієслівних морфологічних характеристик. Крім цього, для них характерне збільшення, порівняно з вихідним прикметником чи прислівником, аргументних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю прикметникового чи прислівникового предиката якості-відношення¹⁰¹. Суть дериваційних змін у прикметникових і прислівникових компаративах і суперлативах відбивають модифікаційні зрушення, пов'язані із частковою зміною якісної ознаки вихідних прикметників і прислівників у бік її інтенсивності чи послаблення, що виражають відповідні словотворчі засоби – суфікси *-ш-*, *-иш-*, префікс *най-* та аналітичні компоненти *більш / менш, найбільш / найменш*. Саме ця семантична відмінність модифікаційного характеру, виражена словотворчими засобами, засвідчує лексичну нетотожність вихідних прикметників та прислівників із прикметниками та прислівниками вищого й найвищого ступенів порівняння, які у традиційній граматиці вважали формами слова, а не окремими словами. Зв'язок із словотвором доповнює також нерегулярність утворення прикметникових і прислівникових компаративів та суперлативів, що не властиво творенню форм слова.

На основі цього комплексу ознак категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників української мови витлумачено як міжривневу граматичну категорію, а саме як словотвірно-синтаксичну¹⁰² або морфолого-

99 Там само. С. 131; Там само. С. 270.

100 Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 270–271.

101 Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжривневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 17; Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 139–142; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 283–287.

102 Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. С. 173–176; Вихованець І.Р. Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжривневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ: Плай, 2002. С. 17–18.

синтаксико-словотвірну категорію¹⁰³, а прикметники та прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння і їхні вихідні прикметники та прислівники – різними словами¹⁰⁴. Їй відведено проміжне місце між власне-морфологійними і синтаксичними категоріями та визнано її безпосередній стосунок до словотвірного рівня мови.

Однією з перших спроб використати напрацювання нової функційно-категорійної морфології в навчальній практиці стала «Грамматика української мови. Морфологія» О.К. Безпояско, К.Г. Городенської та В.М. Русанівського¹⁰⁵, яку було презентовано як підручник із морфології нового покоління для філологічних факультетів університетів, що відрізняється від попередніх підручників, за визначенням авторів, поглибленим аналізом її теоретичних питань, творчими підходами до розв'язання дискусійних питань морфології сучасної української літературної мови.

На сформованих упродовж кількох десятиріч семантико-граматичних засадах функційно-категорійної граматики авторський колектив у складі І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, С.О. Соколової та А.П. Загнітка підготував новітній, найповніший опис морфологічної системи та структури української літературної мови, оприятлений в академічній праці «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія»¹⁰⁶.

Проте ця праця не завершила розвиток теорії частин мови. Наукові пошуки тривають. Як і раніше, автори прагнуть до найточнішого, несуперечливого потрактування статусу морфологічних одиниць. Зокрема критично проаналізовано засади виокремлення прийменників у самостійний тип службових слів-морфем у семантико-граматичній класифікації одиниць мови І.Р. Вихованця. На основі докладної характеристики типових, або власне-прийменникових, і нетипових, або невластиво-прийменникових, функцій прийменників у двох взаємопов'язаних позиціях – внутрішній і зовнішній, констатовано асиметрію у вияві власне-прийменникових і невластиво-прийменникових функцій у внутрішній позиції. Із трьох внутрішніх причастиномовних позицій – присубстантивної, післядієслівної та причислівникової – типовою для прийменника є лише одна, присубстантивна позиція, бо в ній він реалізує себе як засіб адвербіалізації субстантива. Серед шістьох зовнішніх позицій, у яких прийменники вживані з іменниками, найбільш наповненою власне-прийменниковою позицією є позиція детермінанта, оскільки вона єдина для всіх темпоральних і логічних прийменників, що формують разом з іменниками обставинні прислівники. Дві інші власне-прийменникові зовнішні позиції – керованого другорядного члена

---

103 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004.

С. 142; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. С. 286–287.

104 Там само. С. 140; 309; Там само. С. 285; 544.

105 Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Грамматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 336 с.

106 Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2017. 752 с.

речення, залежного від дієслів статичної та динамічної локалізації, дещо слабкіше наповнені. Решту зовнішніх позицій кваліфіковано як невласне-прийменникові, оскільки вони не входять в адвербіальну зону. На підставі такого співвідношення виявів службовими одиницями власне-прийменникових і невласне-прийменникових функцій у внутрішній і зовнішній позиціях зроблено висновок про наявність широкої периферійної зони всередині прийменника як окремого типу службових слів-морфем, що не властиво повнозначним частиномовним класам слів¹⁰⁷.

Від 90-х років ХХ ст. активізовано досліджування актуальних проблем теоретичної та застосовної морфології, породжених процесами глобалізації та демократизації українського суспільства. У контексті надважливих проблем лінгвоукраїністики особливого значення надано реалізації граматичного стандарту української літературної мови в комунікативній практиці сьогодення, актуалізації відмінкових форм та морфологічних одиниць, що опинилися в пасивному словникові мови, динаміці прескриптивних (обов'язкових) граматичних норм у різних її стилевих сферах, передусім у професійній сфері. Випрацьовано новітні рекомендації з найскладніших, найсуперечливіших питань морфології: відмінювання іменників – загальних назв, абревіатур, прізвищ та особових імен, географічних власних назв слов'янського та іншомовного походження, відмінювання присвійних прикметників і числівників, уживання деяких граматичних форм¹⁰⁸. Це спричинено потребою зберегти в сучасній непростій мовній ситуації нормативну граматичну основу, яка зазнала в попередні роки певних деструктивних змін.

У зв'язку із цим в Інституті української мови НАН України почали активно досліджувати дотримання в повсякденному вжитку найпоказовіших словозмінних форм іменників, займенників, числівників та дієслів, що репрезентують граматичний стандарт сучасної української літературної мови, передусім у мовній практиці професійної спільноти (освітян, працівників засобів масової комунікації – журналістів і редакторів, працівників офіційно-ділової сфери) від 90-х років ХХ ст. до сьогодні¹⁰⁹. Констатовано повернення до активного

107 Городенська К.Г. Співвідношення власне-прийменникових і невласне-прийменникових ознак у слівно-морфемній концепції прийменника І.Р. Вихованця. *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк, 2015. № 2 (4). С. 4–57.

108 Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ: Пульсари, 2012. 160 с.; Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. 2-ге, істотно допов. Київ: КММ, 2019. 208 с.

109 Городенська К.Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 17–21; Городенська К.Г. Граматичні форми звертань у комунікативному просторі Українського суспільного радіо. *Studia Ucrainica Varsoviensia* / red. I. Kononenko. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2021. Tom 9. S. 9–18; Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 304 с.; Колібаба Л. Зміни в унормуванні відмінкових закінчень іменників на тлі сучасної мовної практики української професійної спільноти. *Лінгвістичні студії*. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2021. Вип. 41. С. 37–48; Колібаба Л.М. Актуалізовані префіксальні дієслова в українській літературній мові початку ХХІ сторіччя. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики. Катерині Григорівні Городенській*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 100–111; Колібаба Л. Реактуалізація префіксально-суфіксальних дієслів в українських наукових та публіцистичних текстах. *Українська мова*, 2019. № 3 (71). С. 81–93.

вжитку тих закінчень, що були і є в прескрипціях української літературної мови, але з позамовних причин стали функційно обмеженими, опинилися на периферії мовного вжитку¹¹⁰. Відзначено тяглість уживання багатьох із нині актуалізованих закінчень, зокрема закінчень другого знахідного, закінчень давального відмінка однини *-ові, -еві (-єві)* іменників чоловічого, а також середнього роду II відміни, професійно оцінено практичні вияви цих норм, простежено деструктивні зміни деяких морфологічних прескриптивних норм, з'ясовано причини неприйняття чи ігнорування певних закінчень, встановлено їхні дескрипції¹¹¹.

Винятково важливого значення в дослідженнях процесів унормування та кодифікації надано також морфологічному освоєнню новітніх запозичень, передусім адаптації їх до норм диференціації іменників за родами¹¹² і до словозмінних норм, що зумовило виокремлення в системі словозміни сучасної української мови парадигми іменників нульової відміни, яка об'єднала чотири типи повної нульової парадигми і два типи неповної нульової парадигми¹¹³.

Отже, понадсторічна історія досліджування морфологічної структури та системи української літературної мови об'єднала п'ять тематично-часових періодів: 1) створення граматик української мови – підручників для шкіл, університетів та інститутів (1905 – 20-ті роки XX ст.); 2) створення курсів української літературної мови для навчально-освітніх потреб (30–50-ті роки XX ст.); 3) розвиток теорії частин мови, підготування окремих частиномовних описів переважно на засадах традиційної граматики (60–70-ті роки XX ст.);

110 Колібаба Л. Новітні тенденції у функціонально-стильовому вживанні другого знахідного відмінка іменників в українській літературній мові початку XXI сторіччя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ, 2013. С. 145–149; Колібаба Л. Форми знахідного відмінка множини іменників – назв істот в українській народній і літературній мові. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2021. Tom 9. S. 19–38.

111 Городенська К. Українське слово у вимірах сьогодення. Вид. 2-ге, істотно допов. Київ: КММ, 2019. 208 с.; Городенська К.Г. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 17–21; Колібаба Л.М. Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця XX – початку XXI сторіч. *Українська мова*, 2014. № 1 (49). С. 86–96; Колібаба Л.М. Морфологічні форми іменників у контексті теорії мовної норми. *Українська мова*, 2018. № 2 (66). С. 50–66; Колібаба Л. Форми знахідного відмінка іменників в українській народній мові. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Дрогобич, 2020. № 13. С. 80–89.

112 Фурса В.М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен. Київ: Ін-т української мови НАН України, 2005. С. 79–95.

113 Фурса В.М. Словозмінна парадигматика іншомовних невідмінюваних іменників. *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк: Східноєвропейський національний ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 2 (4). С. 229–236; Фурса В.М. Граматичне освоєння іншомовних невідмінюваних іменників в українській мові кінця XX – початку XXI сторіч. *Тенденції розвитку української лексики та граматики*. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II. С. 331–341; Фурса В.М. Проблема невідмінюваних прикметників у сучасному мовознавстві. *Граматичні студії*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 67–69; Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Загнітко А.П., Соколова С.О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 214–217.

4) розвиток теоретичної морфології на нових семантико-граматичних засадах (80-ті роки ХХ ст. – перше двадцятиріччя ХХІ ст.); 5) дослідження динаміки граматичного ладу української літературної мови у зв'язку із процесами глобалізації і демократизації українського суспільства, змін морфологічного стандарту в сучасній мовній практиці, унормування словозміни (90-ті роки ХХ ст. – перше двадцятиріччя ХХІ ст.).

Зреалізовані в численних працях наукові ідеї свідчать про неупинний пошук нових підходів до вивчення морфологічної структури української літературної мови, прагнення поглибити теорію частиномовних і нечастиномовних класів одиниць.

Найвагомішим здобутком академічної граматичної науки II половини ХХ ст. є її внесок у розвиток теоретичної морфології на нових семантико-граматичних засадах І.Р. Вихованця і його послідовників.

РОЗДІЛ 2. ЛОКАТИВ У СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ: ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕННЕВОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Анатолій ЗАГНІТКО

У сучасній лінгвістиці локатив кваліфікують як позначення певного простору в широкому розумінні. До найгрунтовніших студіювань локатива потрібно зарахувати дослідження Є. Тимченка¹, В. Топорова, М. Всеволодової, Є. Владимирського², О. Виноградової³ та ін. Не менш важливими є студіювання з проблем статусу локатива в реченнєвій структурі з визначенням його обов'язковості / необов'язковості, регулярності / нерегулярності. Актуальним є встановлення семантичної варіативності локатива, співвідносність останньої з формальним вираженням і визначення рівня закріплення локатива в структурі речення, діагностуванням його позиційного усталення.

Метою розгляду постає встановлення статусу локатива в різних реченнєвих структурах із послідовним диференціюванням його валентнозумовленого й валентнонезумовленого вияву. Завданнями аналізу є: 1) простеження еволюції поглядів на особливості просторових прийменників та формування ними просторово-відмінкових констукцій; 2) з'ясування параметрів внутрішньої нерівнорядності просторових прийменниково-відмінкових конструкцій; 3) визначення семантичної варіативності локатива; 4) розкриття закономірностей співвідношення семантичної й формально-граматичної варіативності локатива; 5) діагностування основних зразків реченнєвих моделей із локативом. Теоретичне значення студіювання визначається обґрунтуванням реченнєвої моделі з локативом та осмисленням її варіативності. Наукова новизна дослідження мотивована тим, що вперше обґрунтовано особливості реченнєвого моделювання із регулярним та позиційно закріпленим локативом. Практичне значення виконаного аналізу й досягнутих результатів окреслюється змогою використання в курсах з актуальних питань сучасної лінгвістики й теорії сучасного синтаксису в університетських магістерських освітніх і наукових програмах.

1. Типологія лінгвістичних поглядів на просторові конструкції: семантична і структурна кваліфікації. Дослідники розглядають особливості

- 1 Тимченко Є. Локатив в українській мові: 3 української складні. Київ: Червоний шлях, 1925. 71 с.
- 2 Критичний аналіз науково-теоретичних підходів до локатива та осмислення його статусу в реченнєвій структурі див. [у:] Загнітко А. Граматичні концепції давального Юрія Шевельова і Євгена Тимченка: теоретико-прикладні студії. *Граматичні студії* / наук. ред. А.П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса. Вип. 3. С. 25–35.
- 3 Виноградова О.В. Функціонально-семантична категорія локативності в сучасній українській літературній мові: автореферат. Київ, 2001. 19 с.

вираження локатива з вирізненням його приєменникового (локативи з російськими приєменниками *по, при, в, на*) та безприєменникового зразків у російській мові із визначенням у загальних рисах закономірності вияву локатива в інших слов'янських мовах: білоруській, українській, кашубській, лужицькій, болгарській, диференціюють безприєменниковий та приєменниковий локативи у польській (локативи з польськими приєменниками *о, по, przy, w* й *на*), чеській і словацькій (локативи з чеськими і словацькими приєменниками *о, по, při*), старослов'янській (локативи зі старослов'янськими приєменниками *о, по, при, в* і *на*), сербській і хорватській (інколи використовують термін «сербохорватська мова», що є даниною часу) (локативи з приєменниками *о, по, при, према, в* і *на*), словенській (локативи зі словенськими приєменниками *o/ob, po, pri, u* й *na*), праслов'янській (локативи з праслов'янськими приєменниками *v* й *na, o, po, pri*).

У цьому разі в центрі уваги дослідників перебувають локативи в розрізі їх вираження та семантичного варіювання без простеження особливостей позиційного закріплення та статусу у сполученні з дієслівними лексемами, витворення спільно з ними цілісного значеннєвого простору⁴. Істотно розширено спектр аналізу локатива загалом і локативних конструкцій зокрема в дослідженнях М. Всеволодової та Є. Владимирського, оскільки сконцентровано увагу на просторових приєменниково-відмінкових конструкціях, а семантика простору послідовно диференційована і в межах словосполучення, і в межах речення, і в структурі тексту⁵. В історії російської лінгвістичної думки (дослідження О. Востокова, студіювання М. Ломоносова, М. Греча) часто наголошували на необхідності послідовного диференціювання просторових відношень за двома ознаками: 1) орієнтування форм простору щодо предмета (верх, низ, перед, бік та ін.); 2) кваліфікативний характер дії з її стосунком до форм простору (місце реалізації дії, шлях (↔ траса), спрямування від кінцевого пункту і под.), що свідчить про функційне навантаження приєменникових одиниць, які вказують і/чи актуалізують місце, тобто різні сторони предмета, і розташування, котрого предмет набуває щодо іншого предмета. Основними сторонами предмета постають верх, низ, перед, зад, бік або край, зовнішній і/чи внутрішній вияв. Загалом розташуваннями предмета є: множина або ж існування спільно, окремість буттєвості, особливо ж близькість або дотик, проміжок чи відстань, протилежність або буття віч-на-віч⁶.

4 Пор., наприклад, критичний аналіз поглядів В. Топорова, М. Всеволодової, Є. Владимирського та ін. [у:] Загнітко А., *Загнітко Н.* Теорія інструменталія в об'єктивній граматиці: категорійність, структурність (кваліфікація локативно-синтетичної семантики інструменталія Євгеном Тимченком). *Лінгвістичні студії. Linguistic Studies*, 2018. Вип. 36. С. 17–26.

5 Zahnitko A. Typologie of Locative in Sentence Structure: Peculiarities of Sentence Modeling Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень. *Balkanica et Slavica*, 2022. Vol. 2. Num. 2 (2). P. 1–16.

6 Пор. аналіз концептуальних засад лінгвістів [у:] Zahnitko A. Ibid. P. 8–10.

Водночас можна констатувати, що дослідники XVIII–XIX ст. говорили про те, що ті чи ті сторони й розташування предмета можуть бути репрезентовані через певне місце, якому надається визначальний статус, наприклад: 1-е, де щось розпочато; 2-е ж, де що-небудь завершено, і нарешті 3-є, в якому перебуває чи знаходиться що-небудь⁷. Розвиваючи подібні погляди, варто наголосити, що просторові прийменниково-відмінкові конструкції діагностують «внутрішній простір», «поверхню», «нижню площину», «верхню площину», «місце», «напрямок», «трасу» (↔ «шлях») і т.ін. Так, наприклад, прийменники *з, із, зі, від, з-під, із-під, з-за, із-за* позначають вихідний пункт: *Валка витягувалася з села* (Р. Андріяшик); *Тат помітив, як радісно блищали в сусідів очі, коли він виносив із хліва напнутого сіткою кошика з милими гусятками* (Остап Вишня); *Люди йшли від лісу* (Іван Багряний); *Далеко, на гони від хутора, покотився залізний сміх кулеметів* (Б. Антоненко-Давидович); *Ми вийшли під його покров / З-під явора чи з-під тополі* (Д. Павличко); *Раптом з-під дерева поважно виходить Норвежець у намисті* (М. Слабошпицький); *Скоро з-за хати вплив невеличкий човник* (О. Довженко); *в, до* – кінцевий пункт: *В село з кошиками подався Богдан* (Р. Андріяшик); *Пан Вербовський піднявся і, шкутильгаючи, побрів до хутора* (Д. Білий); *Двері з кухні були відчинені. Куховарка пішла в місто* (О. Бердник). Для більшості прийменників властиве закріплення за певною відмінковою формою на позначення того чи того просторового виміру, усталення відповідного розташування і под.; пор., наприклад, погляди З. Іваненко⁸: *з + Р.в., із + Р.в., зі + Р.в., від + Р.в., з-під + Р.в., із-під + Р.в., з-за + Р.в., із-за + Р.в.* – вихідний пункт руху; *в + Зн.в (зрідка Р.в.), до + Р.в.* – кінцевий пункт руху; *за + О.в.* – місце дії та ін.

Із-поміж прийменників просторової семантики простежувано диференціювання напряму руху⁹; пор.: *в, до, на* – напрям до чого-небудь; *від, з, із, зі* – спрямування від чого-небудь; *по, повз, через* – пройти повз, подолання чого-небудь, які водночас об'єднані за значенням у такі групи: а) *в, з, із, через* позначають внутрішність предмета; б) *від, до, повз* – близькість (чи наближення – як секундарний вияв) до предмета; в) *з, на, по* – дотик до предмета. За твердженням Г. Лудтке, прийменник доцільно описувати через дві групи і/чи множини ознак: 1) ознак, що характеризують стосунок форм простору до предмета, та 2) ознак, які кваліфікують стосунок дії до предмета¹⁰, що поєднані в значенні кожного прийменника. Інші лінгвісти встановлюють три диференційні ознаки для опису просторових прийменників – напрям, віддаль, включення¹¹.

7 Ibid. P. 12.

8 Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові. Чернівці, 1974. 69 с.; Іваненко З.І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові. Чернівці, 1975. 55 с.

9 Ludtke H. Das semantische System der Präpositionen und Präfixe bei Verben der Bewegung. *Russischen Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 1955. Н. 5/6. S. 34–48.

10 Ibid. S. 47–48.

11 Сенів М.Г. Прийменник у класичних мовах: посібник. Донецьк, 2005. С. 18–21.

За першою ознакою розмежовано: 1) відношення близькості до всього орієнтира: *Я ж не кажу, щоб завжди жити біля моря, чи в лісі, чи на горах* (В. Барка); 2) відношення близькості до поверхні (того чи того боку) орієнтира незалежно від місця спостереження: а) верх, верхня поверхня: *Одного ясного дня я стояв на даху комори* (Д. Білий); *Хмари низько летіли над гостроверхими дахами будівель* (Б. Антоненко-Давидович); б) низ, нижня поверхня: *Молодята стояли під стріхою, у затінку* (В. Малик); в) перед, передній бік: *Мати посадила перед хатою кущ калини* (А. Яна); г) задній бік: *Позад його щось зашелестіло* (І. Нечуй-Левицький); ґ) зовнішній бік: *Вони ходять навколо тебе і смикають тебе за рукави* (Ю. Андрухович); *Як знайдеш гриба, так ходиш навколо нього* (О. Бердник); *Висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіває своє пекучо іскристе проміння* (Панас Мирний); д) внутрішній бік: *По закінченні Промакадемії він потрапив на цей невідомий йому завод, де... всі виробничі процеси були сховані всередині приладів* (Ю. Шовкопляс); 3) відношення близькості до поверхні (сторони) орієнтира залежно від місця спостереження: а) ближня сторона: *Хлопець зупинився перед хатою* (А. Яна); б) дальня (↔ віддалена) сторона: *Було по-осінньому темно, холодно, шарудів у безлистій груші, що самотньо росла за хатою, дрібний дощик, десь глухо валували собаки* (В. Малик); *Море Борців знаходиться за смітником* (Ю. Винничук); в) бічна сторона: *Дівчина жила праворуч від церкви* (А. Яніта); *Нараз ліворуч від мене завихрився чорний стовп землі – сухі, короткі, оглушливі вибухи обривають моє думання* (Є. Доломан); *Всі мовчали, спокійно роздивлялись навкруг; один вивчав картину, що висіла ліворуч від стола директора, інший пильно обдивлявся свої нігті* (Б. Левін); 4) відношення близькості до просторових параметрів орієнтира: а) довжини: *Шляхом, що йшов вздовж Амуру, цокотіли вершини, летючи на прорив* (І. Багрянний); б) ширини: *Нарешті він йшов через всю широчінь свого власного поля й міг обдумати, що й де має сіяти, а яку землю залишити на пар* (А. Яна).

Загалом прийменникова система містить ємний потенціал позначення різних вимірів простору. Істотним у цьому аспекті є статус прийменника *на*, що мотивований його специфікою у прийменниковій системі, адже він поєднує в собі абстрактне й конкретне значення та постає одним із найбагатозначніших прийменників, хоча збереження актуального стану первинної категорійної семантики в ньому підтверджує його стійкість. Якщо поглянути на семантичну структуру прийменника *на*, то в ній відбито майже усю значеннєву розмаїтість, властиву прийменниковій системі загалом: а) просторовість (1–8 + 16 відтінків, із них: 1 = 4, 2 = 6, 3 = 6); б) часовість (9–10 + 5 відтінків, із них: 9 = 5); в) обставинність (11–18, де наявні обставинна означальність (11, 13, 14, 15, 16, 17, 18), умовність (12) + 2 відтінки, із них: 11 = 2); ґ) цільовість (19 + 7 відтінків); г) причиновість (20); д) об'єк-

тність (21–32 + 1 відтінок (26)); е) означальність (33–36 + 1 відтінок (33)); є) кількісно-означальні (37–40 + 4 відтінки, із них: 37 = 3, 39 = 1)¹². Просторова семантика охоплює 37,5% загальної значеннєвої множини прийменникової одиниці *на*, обставинно-означальна – 15,6%, обставинно-цільова – 25%, обставинно-причинова – 1,6%, об'єктна – 10,9%, означальна – 7,8 %, кількісно-означальна – 12,5%.

Ієрархічно найвища субстанційно-просторова семантика є тим ґрунтом, на якому розвиваються інші значення, поступово розмиваючи семантичну цілісність та утворюючи різного виміру перервності. Статус прийменника *на* з ієрархічно вершинним просторовим значенням є цілком мотивованим, оскільки його первинною функцією в сучасному граматичному ладі української мови є локативна, що закріплена у відмінковій системі (місцевий відмінок: *на березі, на полі, на городі, на печі, на дорозі, на вікні, на підлозі, на столі, на комп'ютері*; але *в лісі, в селі* та ін.; пор. також: *на селі* ↔ *в селі* і *на село* ↔ *в село*)¹³ та регулярному вияві при локативних дієсловах, де *на* виконує функцію постслівника (*знаходиться на відпочинку, перебувати на маневрах* і т.ін.): *Вдома, на селі, вона стежила тільки, щоб бути охайно одягнуною і гладко зачесаною* (Б. Антоненко-Давидович); *Галина не заприятелювала в селі ні з ким і набула репутацію гордячки* (Б. Антоненко-Давидович); *Надвечір я повернувся на село, щоб вечірнім пароплавом повернутись до Києва* (Б. Антоненко-Давидович); *Хто тільки не вертався в село з війни – і сліпі, і безрукі, й такі, кого куля німецька обминула* (Б. Антоненко-Давидович).

Прийменник *на* постає людиноцентрованим, оскільки спільно з іншими прийменниковими одиницями виражає не лише місце ('2. предмет, місце, простір'), а й відповідні наближення і/чи віддалення від індивідуума (2.1. – кінцевий пункт; 2.2. – напрям руху; 2.5. – предмет, до якого спрямований або обернений інший предмет), фон, на якому що-небудь (фігура) виділяється (7) та ін. Простір є антропоцентрованим, активно осмислюваним і в силу цього первинні реалізатори цієї семантики набувають можливості її динаміки й трансформації в часову, причинову і под.

Складна структура просторового поля зумовлює розмаїття прийменникової системи на позначення його компонентів. Легко виявити причини поповнення прийменникової системи для реалізації семантики тих чи тих площин просторового поля; пор.: довжиною → *на*, діаметром → *на*, радіусом → *на*, обсягом → *на*, виміром → *на*, ємністю → *на*, розміром → *на* та ін.: *Мабуть, заважить [рибина. – А.З.] з півпуда, довжиною на всю підсаку, навіть хвіст виглядає, темний широчезний хвіст* (В. Шкляр); *А далі, за будівлею, – суцільна*

12 Подано за: Словник української мови: у 20 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 1–13. URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>.

13 Семантична та функційна відмінність конструкцій *на селі* ↔ *в селі* і *на село* ↔ *в село* має бути предметом окремого аналізу.

стіна древнього реліктового лісу, високий мур і смуга жовтих сипучих пісків шириною на п'ять мі (О. Бердник).

За ознакою «віддаль» лінгвісти диференціюють значення: безпосередньої близькості з розмежуванням дотику, проникнення в предмет-орієнтир, віддалення від предмета, заперечна близькість тощо¹⁴. Подібний ґрунтовний аналіз забезпечує статус локатива в структурі речення – регулярний, обов'язковий, з одного боку, та нерегулярний, необов'язковий, з другого, водночас умотивовує диференціювання першого й другого у формальному й семантичному аспектах. Послідовне врахування семантичного наповнення прийменниково-відмінкових конструкцій має відповідно відбиватися і в реченневому моделюванні на зразок *праворуч від церкви – AdvLoc, ліворуч трасою – AdvDir*, що можна застосувати під час трансформаційного аналізу. У таких і подібних моделях врахована семантика дієслова: для *праворуч від церкви – AdvLoc* такими постають лексеми на зразок *знаходиться, перебувати* і под.; для *ліворуч трасою – AdvDir* – є слова переміщення на кшталт *йти, їхати, прямувати*.

Для моделювання речень із локативами істотним постає диференціювання просторових прийменників на три основні групи: а) із двобічною функцією позначення місця й напрямку (із двома відмінками – *в, за, на, під, по*; з одним відмінком – *між, над, навколо, перед, вздовж, уперек, поверх, понад, проти*); б) з однобічною функцією позначення місця (*біля, всередині, серед* та ін.); в) з однобічною функцією позначення напрямку (*до, з, із, повз, услід* і под.)¹⁵. Для А. Николової істотним є диференціювання простору в межах, рамках і на поверхні орієнтира, де для першого орієнтира істотним є розмежування просторової семантики: а) центра, середини; б) країв орієнтира або ж його глибини; в) ширини й довжини орієнтира; а для руху предмета – другої ознаки: а) до кінцевого пункту руху (фінішу); б) від початкового пункту руху (старту); в) у просторі (трасою). Третя ознака охоплює: а) розміщення і рух предмета перед орієнтиром, з його лицьового боку; б) розміщення і рух предмета позаду орієнтира, із його заднього боку; в) розміщення й рух предмета над верхньою поверхнею орієнтира; г) розміщення та рух предмета під нижньою поверхнею орієнтира; г) розміщення і рух предмета щодо бокових сторін орієнтира – лівої та правої¹⁶. Водночас дослідниця послідовно диференціює розміщення й рух предмета між декількома орієнтирами та розміщення предмета на певній відстані від орієнтира з внутрішнім розмежуванням: а) розташування предмета поблизу від орієнтира; б) розміщення предмета у віддаленні від орієнтира; в) позначення конкретної відстані між предметом та орієнтиром¹⁷. Власне, такий підхід має спільне з кваліфікацією прийменниково-відмінкових форм як нерозкладних

14 Сенів М.Г. Прийменник... С. 45–47.

15 Пор., наприклад: Бабов К. Русские предлоги. София, 1963. С. 38–68.

16 Николова А. Функциональная грамматика: выражение пространственных отношений в русском языке (на фоне болгарского). Шумен, 1997. С. 45–51.

17 Там само. С. 114–141.

(цілісних), яким властива стандартність (стандартизованість), узагальненість, передбачуваність із визнанням їх усталеними похідними одиницями мови, що робить їх тотожними в такому вимірі словоформам. Останнє уможливило зарахування подібних похідних структур до словозмінних парадигм у широкому розумінні.

Не менш показовим постає виділення локативних полів та угруповання їх у макрополя, що стає опертям для виділення макрополя контактної локальності (статики денотата на поверхні предмета, поле динаміки денотата на поверхні або в межах предмета, поле статичності денотата у внутрішньому просторі предмета, поле простору, що долається денотатом наскрізь) і макрополя неконтактної локальності (поле статичності / динаміки денотата з одного боку предмета, поле статичності / динаміки денотата з другого боку предмета, поле статичності / динаміки денотата поблизу предмета, поле статичності / динаміки денотата вище поверхні предмета, поле статичності / динаміки денотата нижче поверхні предмета, поле простору, що долається або може бути подолане вгорі предмета)¹⁸, в окремих параметрах такий підхід застосований у дослідженнях М. Сеніва¹⁹, І. Данилюка, Г. Ситар, І. Щукіної²⁰ та ін. Аналізовані погляди М. Сеніва, І. Данилюка, Г. Ситар, І. Щукіної та ін. в окремих позиціях ґрунтовані на глибинних семантичних відношеннях між словами, що дає змогу говорити про функціонування просторових прийменниково-відмінкових конструкцій як цілісних, синтетично нерозкладних.

2. Локатив у реченнєвій структурі. Дослідження Ч. Філмора орієнтовані на реальний вимір аналізу відмінкових значень, основу яких становлять глибинні відношення, асиметричні щодо поверхневої реченнєвої структури. На таких відношеннях без застосування семантичного декодування ґрунтована система відмінків Ч. Філмора. Імена згруповані відповідно до семантичних зв'язків із дієслівним ядром у глибинний відмінок, що є стрижнем усіх формальних елементів плану вираження такого значення. Множина глибинних відмінків охоплює: агентив (А) – найменування істоти, витворювач дії; датив (D) – особа, якої стосується і/чи торкається стан чи дія; інструменталь (I) – найменування неістоти, що активована дією; фактив (F) – предмет чи особа, що виникають внаслідок дії; локатив (L) – місце дії або його просторове орієнтування; об'єктив (O) – предмет, якого торкається дія²¹. У

18 Див.: Zahnitko A. Typologie of Locative in Sentence Structure: Peculiarities of Sentence Modeling Типологія локатива в структурі речення: особливості моделювання речень. *Balkanica et Slavia*, 2022. Vol. 2. Num. 2 (2). P. 5–10.

19 Сенів М. Прийменник... С. 22–28.

20 Загнітко А., Данилюк І., Ситар Г., Щукіна І. Прийменники у структурі словника (за матеріалами “Словника українських прийменників”). *Функціонально-комунікативна і текстова парадигма українських прийменників та їхніх еквівалентів*: монографія. Донецьк: Вебер, 2009. С. 147–151.

21 Fillmore Ch. Toward a modern theory of case. *Research foundation. Ohio State University*, 1966. N. 13. P. 1–24; Fillmore Ch. The case for case. E.T.Harms (eds.). *Universale in linguistic theory*. London /a.o./: Holt, 1968. P. 1–90.

цьому вимірі активними є також зіставні студії, що передбачають встановлення особливостей вираження просторової семантики в різносистемних мовах (Н. Куш²², М. Сенів²³ та ін.) із виявом спільного та відмінного, розкриттям прагматичного аспекту просторових приєднаниково-відмінкових конструкцій. Увесь спектр студіювань просторових приєднаників, приєднаниково-відмінкових конструкцій із просторовою семантикою постає ресурсом для надійного й ґрунтовного розкриття особливостей реченнєвих моделей із функційним навантаженням у них локатива, позиційного усталення.

Характеристика локатива та його кваліфікація вимагає послідовного врахування: 1) внутрішньореченнєвого статусу локатива; 2) співвідносності з іншими реченнєвими компонентами; 3) позиційного закріплення / незакріплення в реченні; 4) внутрішньої семантичної варіативності та формування цілісної функційно-семантичної парадигми; 5) формального вираження та простеження основних і/чи неосновних тенденцій розширення формалізаційного поля. Перелік цих ознак є підґрунтям для диференціювання валентнозумовленого / валентнонезумовленого локатива; пор.: *У Заліссі з осадників уже була створена повітова управа, і доходили чутки, що в Колобрдах розташується прикордонна сторожа* (Р. Андріяшик); *Він [Півень. – А.3.] пропонує мені розташуватися в його школі, подивитись Нікополь добре, а там видно буде, що робити* (Б. Антоненко-Давидович); *В цій маленькій келії на три особи вони й розмістилися двадцятьчотирьох* (І. Багрянний); *Тепер перебував [Бумблякевич. – А. 3.] серед покинутих гармат, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів* (Ю. Винничук). У таких і подібних реченнях локативи (*в Колобрдах, в його школі, В цій маленькій келії, серед покинутих гармат*) є валентнозумовленими (*розташується* → (де?) *в Колобрдах, розташуватися* → (де?) *в його школі, розмістилися* → (де?) *В цій маленькій келії, перебував* → (де?) *серед покинутих гармат*), а в останньому реченні до того ж наявна низка локативів, рівнорядних між собою, крім останнього, що закриває ряд: *серед покинутих гармат, панцерників, вагонів з повисаджуваними шибамі, тягачів і всілякої іншої військової продукції*. Подібний локатив позначає простір, у межах якого відбувається перебіг дії, наявна її поступова реалізація. Його внутрішньореченнєвий статус значущий, оскільки семантично він співвіднесений із дієсловом-предикатом, заповнюючи одну із його сем; пор.: *розташóвуватися, уюся, уешся, недок., розташувáтися, úюся, úешся, док.* ‘займати місце, розміщуватися де-небудь’ (*Взвод молодшого лейтенанта Федоренка розташувався край дороги в густім ялиновім лісі* (Я. Качура)); ‘влаштовуватися, оселятися де-небудь на проживання, відпочинок і т.ін.’ (*На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й розташувалась у Семеновій хаті, як справжня господиня* (М. Коцюбинський)); ‘знаходитися, міститися де-небудь, мати певне місцезнаходження’ (*Під молодим дубовим*

22 Куш Н.В. Приєднаникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції: дисертація. Донецьк, 2009. С. 128–156.

23 Там само. С. 101–141.

ліском, що кучерявиться на пагорку, розташувався літній табір (С. Журахович) або 'вмощуватися, сідати, лягати і т.ін. де-небудь' (*Всі розташувалися на підлозі так, як звикли вже. Поколом* (І. Багрянний)); *Парубки й дівчата під час відпочинку по обіді розташувалися на густій зеленій траві* коло комунівської ідальні-клубу, читаючи свіжі газети (Д. Бузько)).

Якщо звернутися до авторитетних тлумачних словників, то можна помітити, що простір кваліфікують: 1) у філософському вимірі як 'одну з основних об'єктивних форм існування матерії, яка характеризується протяжністю й обсягом': **Простір** характеризує співіснування об'єктів, їх протяжність і структурність, взаємне розташування (з наук. літ.); 2) 'необмежена протяжність (в усіх вимірах, напрямках); тривимірна протяжність над землею': *Висота, ширина, довжина: я забував про все земне і думками злітав угору, в безкрайні космічні простори* (О. Авраменко, В. Авраменко); *Згадую канали Марса й думаю: а що, як людськість знайде колись спосіб літати у світових просторах?* (В. Винниченко); *І ось сьогодні, коли він дивився на світ, може, останній раз, то сонце в космічних просторах здавалося велетенським клубком такого пилу* (Т. Осьмачка); 3) 'вільний, великий обшир; просторинь': *А там, за вікном, сонце, вітер, широкий простір* (Б.-І. Антонич); *Цілий місяць над просторами Середземного моря вигравали шторми* (І. Білик); *Раптом прокинулось громове царство: переможно заревів пароплав, розкидаючи гук по горах і просторах, суворо гриміло десь залізо, верещали дзвоники трамваїв* (С. Васильченко) з відтінком 'площа чого-небудь на земній поверхні; територія': **Серед широкого простору поля Єремії стало легше на душі** (І. Нечуй-Левицький); *Замкнений простір кімнати розривали примарними перспективами три дзеркала: одне висіло на стіні над консолю, друге, видовжене, стояло навпроти першого, а третє, овальне, як яйце, розташувалося поміж ними* (Л. Дашвар); 4) 'перен. відсутність яких-небудь обмежень, перешкод у чомусь; воля': *Все маленьке, а головне, нема простору життя, нема польоту, нема великої мети* (О. Довженко); *Щодня птиця Рух літала на небесному просторі бажання, сподіваючись, що якийсь голуб принесе від вас вість або ж хмарка пролле благодатну краплину на долину спрагlosti* (П. Загребельний). В окремих науках існує поняттєве розуміння простору; пор. математичні терміни на кшталт *евклідовий простір* у дво- і тривимірності: *векторний (лінійний) простір, багатомірний простір, гільбертовий простір* як простір, що допускає необмежену вимірність, *лінійний простір, вертикальний простір* та ін.

Розуміння простору, його суті у філософському ключі зазнало еволюції від часів античності й до сьогодні. Платон кваліфікував простір як вмістилище чи проміжок, а для Аристотеля простір постає місцем (див. третє значення слова *простір*²⁴); за концепцією І. Ньютона, простір існує незалежно від наявності в ньому фізичних тіл, натомість Г.В. Лейбніц визначає його через відношення між

---

24 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1977. Т. VIII. С. 298.

певними тілами, в силу чого простір має віддаль і напрямок. Априорним простір уважав І. Кант²⁵, оскільки людина завжди сприймає світ просторово, в іншому разі вона не може себе вирізнити в ньому²⁶. Можна додати, що аналізоване слово в окремих випадках зберігає семантику ‘проміжок часу’: *Проза в творчості Михайла Коцюбинського охоплює простір у декілька десятиліть* (з наук. літ.). Цей вимір простору сьогодні актуалізовано в його чотиривимірному розумінні, коли до трьох відомих параметрів – висота, ширина, довжина – додавано і *протяжність*: наприклад, будинок від часу його побудови до руйнування. Свого часу Г. Гійом²⁷, розглядаючи закономірності співвідносності та взаємодії простору й часу, констатував, що в простір можна повернутися, оскільки він існує поза особистістю й не підпорядкований їй, а в час повернення не існує. Хоча, міркуючи про психосемантику як метод, він констатує, що мовлення, «коли починається й навіть коли ще готується, використовує мову, що існує в мисленні в уже побудованому вигляді», оскільки мова «побудована за спільним законом, законом когеренції (зв’язності, coherence) частин всередині цілого» як такого. У цьому розрізі цікавим є те, що іменник, наприклад, як часткова інтегрована система, постає цілим, і система дієслова є також відповідним цілим, водночас кожна із таких цілісностей є інтегрувальною, де остання ґрунтована на особливостях семантики. Кожна з мовних одиниць (іменникова, дієслівна та інші) лінійно інтегрована, що й відбито в семантичній неперервності. У реченні *Майстер викручує шуруп викруткою з дверей* (Україна молода. 2012.13.03) кожна з лексем (*майстер, викручувати, шуруп, викрутка, двері*) у своїй окремішності не відображає цілісності ситуації, а лише через взаємозумовлену лінійність усі лексеми спільно номінують ситуацію, де кожний з елементів корелює з відповідною семантичною роллю.

Основним значенням локатива можна вважати знання місцезнаходження: *Автовокзал міжобласного сполучення знаходиться в південно-західній частині Полтави* (Сільські вісті. 2011. 25.07); *Кожна планета, що знаходиться в Сонячній системі, є сукупністю світів, але не тих бездиханних пустель, як це видно в телескоп. Це погляд очима інших істот, які бачать свої світи повними життя та див* (Л. Дереш). Семантична роль локатива є складною і формально-граматично, і семантико-синтаксично, і власне-семантично, й комунікативно інтенційно, й позиційно. Формально-граматична варіативність локатива охоплює ядрові (прислівники *взірця там, тут*; прийменниково-відмінкові форми на кшталт *на горі, біля річки, в хаті*), напівпериферійні (форми орудного з прийменниками на кшталт *під / над / за столом, лісом, річкою*) і периферійні (форми родового з прийменником на кшталт *до в’язниці, до вокзалу* і т.ін.).

25 Див. також: Лук’янець В. Простір і час. *Філософський енциклопедичний словник* / гол.ред. В.І. Шинкарук. Київ: Ін-т філософії імені Григорія Сковороди НАН України; Абрис, 2002. С. 529–742.

26 Пор. також: Федій О. Філософські підходи до осмислення категорії «середовище». *Філософські обрії*, 2016. № 36. С. 88–97.

27 Guillaume H. *Principes de linguistique théorique*. Paris, 1973. P. 146–147.

Напівпериферійність і периферійність визначаються нерегулярністю відповідної конструкції, відсутністю її синтаксичної зумовленості. Ядровий статус локатива є валентно й позиційно зумовленим у реченні, його семантичний статус тематично ієрархізований: *Надвечір, одмахавши усі «гаки», я підходив до села, де жив Хома Прядка* (В. Винниченко); *Іванові снився лев, який ішов вулицею їхнього села, підходив до їхніх воріт і стукав об них своїм волохатим лапськом* (В. Лис). Напівпериферійний і периферійний локативи позбавлені цих диференційних ознак, їх розмежування здійснюється за ознаками регулярності, особливостями синтаксичного зв'язку й семантичного відношення, комунікативної інтенційності.

2.2. Семантичні варіанти локатива. У сучасній мові семантична роль локатива в структурі простого речення внутрішньо диференційована на локатив 1) → місце, 2) → вихідний пункт руху, 3) → кінцевий пункт руху, що репрезентують різні переміщення за горизонталлю. До них прилягає локатив 4) → траса: *Аж ось іде дорогою старець – жебрак з торбою* (Б. Антоненко-Давидович); *Дядько степом іде, біжу: «Дядьку, дайте прикурити!»* (О. Гончар). Заявлені горизонтальні варіанти локатива реалізують один з ортогональних векторів, охоплюючи групи предикатів віддалення *іти, від'їжджати, віддалятися, відходити, відступати*: *Як ішла в ліс, то дивилася додому, а як ішла з лісу, то дивилася у ліс* (Нар. тв.); *наближення приходити, приїжджати*: *Приходила [Марина. – А.З.] якось святками в село і хвалилася, що як у місті служити, то й кращого не треба* (Панас Мирний), *руху зовні виходити, виїжджати*: *Війта я бачив, коли виходили з села* (Р. Андріяшик); *руху всередину входити, в'їжджати*: *Люди зрідка входять у морок церкви* (І. Багрянний). Логічно доповнюють аналізовані варіанти локативи другого ортогонального вектора – вертикального: *предикати руху вгору підійматися, підніматися, підноситися*: *Я міг би підійнятися угору По мармурових сходах сіруватих, Освітлених лиш зіркою з вікна* (П. Воронько); *Я жестом велю Назарієві підніматися на галерею, мовляв, це його справа, ми його не бачили* (Р. Андріяшик); *предикати руху вниз спускатися, сплавлятися*: *Вже під'їжджаючи до стежки, що петлею спускалася в западину, він почув химерні звуки* (Д. Білий).

Складнішою є реалізація локативом третього ортогонального вектора простору (ширини) й четвертого – темпорального. Локатив прямо корелює з особливостями валентності різних предикатів локативності: стану (*бути, знаходитися, опинятися, перебувати*), процесу (*висіти, лежати, сидіти, стояти*) й дії (*віддалятися, від'їжджати, піти*).

Істотним є розмежування експліцитного й імпліцитного локативів, семантична зумовленість яких може збігатися та може відрізнятися: *На озері створювалась тиша* (О. Довженко). Перший тип локатива легко виявити через його послідовне формальне вираження або валентні зумовленості, вияв другого постає складнішим, оскільки він співвідносний із різними типами ситуацій,

реалізація яких без такого локатива не може бути повноцінною: *А тоді зима така люта була, що на возі не поїдеш* (Ю. Винничук).

Локативна семантика може ускладнювати і/або ускладнюватися, утворюючи різні синкретичні похідні в структурі речення – локативний протагоніст: *Тим часом виплатять у школі борги за три місяці* (Б. Антоненко-Давидович); *Справа в тому, що на заводі виявилася розтрата* (О. Бердник); локативний адресат: *На хуторі зраділи вістці з фронту* (Ранок.1989. № 4. С. 28) та ін. Похідні з таким зразком локатива виступають семантично складними, реалізуючи дві й більше пропозицій.

Валентно зумовленому локативу протиставлений локатив-специфікатор, особливістю якого є вираження окремої пропозиції в реченні: *Далі вже розповіли його друзі-італійці, теж поранені разом з ним на річці* (О. Іваненко); *От вам один завод, от другий, спитайте робітників, як вони працюють, хто вони на заводі. Всі як один скажуть, що працюють вони вже по-новому, по-колектократичному, що вони повні хазяїни* (В. Винниченко).

3. Локатив у реченнєвому моделюванні. У словниках початку ХХ ст. простір розглядали як 1) власне-‘простір’ (*Душа потребує простору, жадає волі* (А. Свидницький)) із відтінком ‘вільне, незайняте місце’: *Приймаю солому з току, бо син привезе снопи, – щоб був простір* (І. Нечуй-Левицький) і 2) простір; див. перше значення, що має форму лише однини²⁸. В українській лексемі *простір* наявні філософська (перше значення), загальномовна (друге й третє – прямі значення й четверте – переносне) і математична специфікації. У російській мові за філософським і математичним просторами закріплено лексему *пространство*, за іншими – *простор*. До цього потрібно додати також статус лексеми *місце* зі значеннями: 1) ‘простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь’: *Гарне, вигідне було місце, де вони поставили свої курені* (О. Гончар) з відтінками ‘простір, пункт, де що-небудь розміщене, відбувається тощо’: *Сидіти в корчмі, місці радості, з незагоєною раною в серці не хотілося* (Г. Хоткевич); ‘певний пункт, площина, призначена для кого-, чого-небудь’: *Тимофій навпомацки знаходить на своїх місцях сокиру, дерев’яний аршин, долото* (М. Стельмах); ‘певна площина, спеціально призначена для того, щоб на ній розміститися’: – *Он на весіллі тісно як буває, А прийде старшина, – місце є* (Л. Глібов); 2) ‘перев. мн. певна місцевість’: *У нас була казкова сіножать на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам’яті як найкрасивіше місце на всій землі* (О. Довженко); 3) ‘тільки мн. віддалені від центру, центральних організацій райони, організації, установи; периферія’: *Багато цікавого можна побачити в місцях, куди столичні журналісти ніколи не приїжджають* (Україна молода); 4) ‘окрема ділянка, частина чого-небудь’: *Сонце підпливало собі вище та вище, гріючи повітря, палючи голі місця* (Панас Мирний); 5) ‘частина, уривок книжки, художнього,

28 Словарь української мови: у 4 т. / зібрала ред. «Кіевская Старина», упор., з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 3. С. 482.

музичного твору і т.ін.': Деякі **місця** в копії [рукопису] полишені біло, і невідомо, що там має стояти (Леся Українка); 6) 'становище, яке займає хто-, щонебудь у суспільстві': *Українська мова своєю доброзвучністю займає **одно з перших місць**, може, третє або четверте між усіма європейськими мовами* (В. Самійленко); 7) 'службова посада': *Наталка після того, як zostались її вольєри без цесарок, подалася в Херсон шукати собі **іншого місця*** (О. Гончар) із відтінком 'вакансія в навчальному закладі для того, хто навчатиметься': *Маємо **одне місце** на робфак при сільськогосподарському інституті. Будемо першого свого бідняка посилати у високу науку* (М. Стельмах); 8) 'окремий предмет, одиниця вантажу (паунок, чемодан, ящик і т.ін.)': *Вантаж, вага якого перевищує 5 кг, у літаку треба обов'язково здавати як автономне **вантажне місце*** (з документів)²⁹.

Навіть побіжний погляд свідчить, що лексема *місце* має ширший діапазон лексичних значень (вісім із трьома відтінками) на відміну від слова *простір* (чотири з двома відтінками); класифікаційний статус числа властивий першому значенню лексеми *простір*, а для лексеми *місце* – це друге й третє значення. У слова *простір* класифікаційний статус належить категорійній семантиці однини, а в лексеми *місце* – категорійній семантиці множини. Важливим є те, що в лексичної одиниці *місце* в 1–5 і 8 значеннях основною можна вважати сему 'простір' як загальну, родову, що в одних значеннях названа (перше значення), а в чотирьох інших є імпліцитною, її відсутність у 6–7 значеннях мотивована тим, що тут мова йде про вертикально-суспільний простір: *Я вважаю, що треба організувати широкі дослідження над живими організмами, які ми піддаватимемо впливу мікрохвилями, поєднаними з інфразвуком. Звісно, це аж ніяк не виключає можливості інших дослідів, проте **на перше місце** ми поставимо опромінення живих істот і зерна* (В. Владко); *Бурдик занедбав службу, але натомість розробив план-схему розвитку власних здібностей. **На перше місце** він виніс поезію* (В. Діброва). *Анна Олексіївна знайшла місце виховательки дочок вдівця полковника – інженера шляхів сполучення Олександра Миколайовича Єракова* (О. Іваненко).

Для адекватного тлумачення локатива та його статусу в реченневих структурах потрібно диференціювати ядрові й похідні його структури. До перших належать утворення, що складаються з предиката та валентнозумовлених ним актантів. Зокрема для предиката *підмітати* (фізична дія) ядровою є чотирикомпонентна реченнева структура, що охоплює сам предикат і три валентнозумовлені актанти: суб'єкт, об'єкт, інструмент; пор.: *Підмітала* [← прибиральниця] *коридор* [→ віником] *і поливала вазони на вікнах наших кабінетів та лабораторій* (Я. Гримайло); *Сторож підмітав* [→ мітлою] *порозкидані шматочки нікчемного паперу* (Панас Мирний). А. Мустайокі кваліфікує подібні ядрові структури як трикомпонентні з предикатом і двома валентнозумовленими актантами, хоча в таких випадках цілком мотивовано

29 Словник української мови: в 11 т. ... Т. IV. С. 751.

вितлумачувати структурну схему речення як чотирикомпонентну: $N_1 Vf_{3s} N_4 N_5$, що в семантичному портреті-моделюванні відповідно набуває зображення: $AgPrOb_{Instr} (A \leftarrow P \rightarrow O \rightarrow I)$, а з урахуванням співвідносності глибинного й поверхневого реченневих рівнів модель охоплюватиме обидва валентнозумовлені компоненти: $N_{1agens} Vf_{3spr} N_{4objekt} N_{5instrument}$.

Досить актуальним є питання про статус імпліцитного локатива, без якого будь-яке речення позбавлене реальної співвідносності з об'єктивною дійсністю. Залишається відкритим статус такого локатива – обов'язковий, регулярний чи необов'язковий, нерегулярний; пор.: *Дитина спить* ($N_{1(n)} Vf_{3s}$) і *Дитина спить на ліжку* ($N_{1(n)} Vf_{3s} \rightarrow N_{2loc} / N_{6loc(pre+sub)}$); *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)} Vf_{3s} N_{4(ob)} N_{3(adr)}$) і **В кабінеті** *учитель демонструє дослід учням* ($N_{2loc} / N_{6loc(pre+sub)} \leftarrow N_{1(n)} Vf_{3s} N_{4(ob)} N_{3(adr)}$). Компоненти *на ліжку* ($N_{2loc} / N_{6loc(pre+sub)}$) і **В кабінеті** ($N_{2loc} / N_{6loc(pre+sub)}$) можна кваліфікувати як специфікатори, оскільки вони не належать до валентнозумовлених дієслівних лексем *спати* (*спить*) і *демонструвати* (*демонструє*), і в такому разі вони позначають окрему пропозицію. Водночас і перша *Дитина спить* ($N_{1(n)} Vf_{3s}$), й друга *Учитель демонструє дослід учням* ($N_{1(n)} Vf_{3s} N_{4(ob)} N_{3(adr)}$) ситуації відбуваються в межах певного простору (четвертий ортогональний вектор), тому їхня наявність може імплікуватися або експлікуватися. Інша річ, чи варто їх відбивати в реченнєвій моделі, бо в такому разі в усіх реченнях варто визнати локатив обов'язковим і регулярним. Якщо в реченнях на зразок *Сторож підмітав* [$\rightarrow$ мітлюю] *порозкидані шматочки нікчемного паперу* (Панас Мирний) легко встановити імплікованість інструмента; пор. також: *Вони їдять удвох кулешу, Гальці зовсім не смачно, бо справді пересолила* [$\rightarrow$ сіллю], *а тут ще мати допікає* (Н. Бічужа); *Мама за звичкою збирала Максима до школи, наче малого. Костюмчик напрасувала, білу сорочечку накрохмалила* [$\rightarrow$ крохмалем], *краватку нову поклала* (А. Кокотюха); *Кароліна вибрала два аркуші паперу – однотонний бордовий та смугастий сіро-бордово-перламутровий, вирізала* [$\rightarrow$ ножицями] *з обох широкі смужки, кількома вправними рухами огорнула футляр, скріпила пакунок сірими паперовими шворками* (Г. Вдовиченко), то в реченнях на кшталт *Серед квітучих трав наслися корови, гралися діти* (О. Бердник) (пор.: *Діти гралися в пісочниці. Їх гріло любе сонечко* (В. Багірова); *Поки діти гралися в пісочниці під грибок, ми сиділи на лаві і, якщо я не читав якусь белетристичну дурню, перекидалися словами* (В. Дрозд)); *Хведір в критичні моменти затягав пісню, і ті, що сперечалися, по-одному приєднувались до його* (В. Винниченко); *То стояла* [Наталка. – А.З.] *в гущавині і дивилась, як хлопці косять, то цілу годину спостерігала вивірку, а то дивилась у воду* (І. Багрянний) визначення локатива є проблемним у силу відсутності валентних зв'язків із дієсловом-предикатом, тобто імпліцитний локатив у таких випадках недетермінований.

Одним зі шляхів вирішення заявленого питання є визнання пріоритету формального вираження того чи того реченнєвого компонента, але в цьому разі постає проблема системного статусу валентнозумовлених компонентів та особливостей заповнення детермінованих валентних позицій у мовленні. Видається цілком прийнятним визнання особливого статусу за локативом як субстанційного компонента реченнєвої моделі власне-семантичного рівня і визнання за ним регулярного статусу. Інша річ, що останній треба поширювати на увесь масив реченнєвих структур та їх мовленнєвих модифікацій, у більшій частині з яких реалізовані різні форми вираження четвертого ортогонального вектору простору.

Семантична диференціація локатива в реченнєвому моделюванні має ґрунтуватися на всіх чотирьох ортогональних векторах простору. У межах першого (лінійно-горизонтального) істотним є диференціювання локатива за напрямом: 1) → місце (Loc), 2) вихідний пункт руху (Loc_{start}); 3) → кінцевий пункт руху (Loc_{dir}); → 4) траса (Loc_{tras}); для другого (вертикального) важливим є розмежування просторового переміщення: 1) вгору (Loc_{top}); 2) вниз (Loc_{botton}); третій (ширина) містить внутрішні обмежувачі на кшталт *праворуч* (Loc_{right}), *ліворуч* ($Loc_{sinistran}$), *убік* (Loc_{asside}), що в межах відповідних конструкцій набувають уточнення *праворуч від*, *праворуч до*, *праворуч за*, *праворуч під* / *ліворуч від*, *ліворуч до*, *ліворуч за*, *ліворуч під*. У досліджуваних реченнєвих моделях з обов'язковим локативом першого різновиду найчастіше відправною точкою встановлення просторових орієнтацій виступає певний спостережуваний об'єкт (роль спостерігача, тобто не-діяча), щодо якого застосовувано еквіваленти применників на зразок *ближче до*, *назад до*, *назад у*, *близько до*, *у напрямку до*; для вертикального вектору такими виступають з *глибини*, *у глибину*, з *висоти*, *у висоту*; третій ортогональний вектор простору охоплює актуалізатори на кшталт *убік від*, *збоку від*: *Живецький підкрутив гніт і підсунув ближче до ліхтарні клишоногий столик* (Р. Андріяшик) – ($Loc_{dir} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}$); *Він перебігав обніжками назад до краю поля* (Б. Антоненко-Давидович) – ($Loc_{dir} \rightarrow AdvPraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}$); *З глибин і хвиль океанських просторів показуються огидні й химерні створіння* (Б. Антоненко-Давидович) – ($Loc_{botton} \rightarrow PraepN_{2(gen)}N_{2(gen)}$); *З висоти ерусалимського неба йому обрисувався Ангел Престолу* (В. Багірова) – ($Loc_{top} \rightarrow PraepN_{2(gen)}$); *Цибулька сидів збоку від капітана* (Ю. Винничук) – ($Loc_{asside} - AdvPraepN_{2(gen)}$); *Ворог тримався десь понад шосе, а розвідники йшли весь час убік від нього* (О. Гончар) – ($Loc_{asside} - AdvPraepN_{2(gen)}$).

Семантична диференціація внутрішньореченнєвого локатива має підкріплюватися відбиттям його формального вираження, а за наявності актуалізаторів, що входять як структурні компоненти до того чи того еквівалента, містити усі елементи останніх. Не менш істотним є студіювання міжреченнєвих локативів, що в такому разі стосуються двох і більше номінативно-екзистенційних утворень. Множина локативів у цьому разі має охоплювати

внутрішньо- і міжреченнєві локативи – рівень тексту, власнереченнєві з внутрішнім диференціюванням на обов'язкові та необов'язкові – реченнєвий рівень, семантичні варіанти локативів за ортогональними векторами – семантичний (власне-семантичний) рівень, оскільки істотним є встановлення напрямів ускладнення локативної семантики, формальні варіанти локативів зі встановленням цілісного спектру кількісного навантаження відповідних форм – формальний рівень, а також диференціювання вільного, конструктивно зумовленого, зв'язаного статусу локативів – семантико-синтаксичний рівень. Особливим постає визначення ситуативно мотивованої ролі локативів, їхньої комунікативної значущості, ілокутивної сили – прагматичний рівень.

Замість висновків. Дослідження локатива в українському реченні та побудова відповідних його моделей має враховувати особливості вираження суб'єкта й об'єкта, інструмента, оскільки лише відповідне лексичне наповнення синтаксичної позиції передбачає той чи той семантичний варіант локатива, не кажучи уже про наявність інструмента. Подібне студювання розкриває механізм втрати первинної семантики локативними предикатами, утворення граматизованих похідних. Не менш важливим постає подібне дослідження через: а) суцільне обстеження всього корпусу локативних предикатів; б) з'ясування особливостей їх прямих (семантичне розширення лексеми) та опосередкованих (аналітичні нерозкладні конструкції зі стрижневим локативом) похідних з укладанням відповідного реєстру; в) з'ясування внутрішньореченнєвого лінійно позиційного статусу локативів із простеженням позиційної статистики й динаміки; г) розкриття тенденцій і закономірностей реалізації локативного специфікатора для встановлення його щільності, регулярності та обов'язковості; ґ) укладання списку реченнєвих моделей із позиційно закріпленим локативом із визначенням інваріантних та варіантних структур; д) розкриття особливостей внутрішньореченнєвого локатива в різносистемних мовах для з'ясування закономірностей навантаження локатива в структурації відповідних ситуацій у реченнях, зокрема через локативні специфікатори.

РОЗДІЛ 3. СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ І ЙОГО ГРАМАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ: ДІЄСЛОВО¹

Ольга ЗАНЕВИЧ

Переломна епоха в розвитку української національної культури загалом та у творенні української мови зокрема припадає на кінець ХІХ – початок ХХ століття. У зв'язку із роз'єднаністю українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями формуються два варіанти літературної мови – західноукраїнський та східноукраїнський. На теренах, що перебували у складі Австро-Угорщини, на думку Л. Ткач, існувало «галицько-буковинське койне» – мовне утворення, у якому поєдналися «традиції мовлення української освіченої верстви, що формувалися від кінця ХVІ ст., народнорозмовне мовлення у його різноманітних діалектних виявах, а також елементи новоутворюваних соціолектів, що відображали професійне розгалуження соціалеми української мови»².

У 80-их роках ХІХ ст. українське шкільництво на Буковині перебувало в кризовому стані: «Властиво тоді була тільки народня школа з українською мовою навчання, і то тільки в чисто українських селах, та й у таких повітах, які тоді визнавали за українські. Але ж мова підручників була – відоме в нас у тих часах «язичіє». [...] Справою українського шкільництва повинна була тоді займатися педагогічна секція «Руської бесіди», першого українського товариства на Буковині (основаного 1869 р.). Але ж дух цього товариства до 1884 року був – москвофільський»³. Знаковою постаттю того часу, що змінила вектор шкільництва на проукраїнський, вважають Степана Смаль-Стоцького⁴,

- 1 Авторка щиро вдячна пані Сільві Аршембо (*Sylvie Archaimbault*) – заступникові директора Дослідницького центру Eur'ORBEM (CNRS-Sorbonne Université, Paris), генеральному секретареві Інституту славистичних досліджень (Institut d'études slaves, Paris), а також пані Барбарі Пьюйо (*Barbara Pueyo*) – директорів Бібліотеки славистичних досліджень (La Bibliothèque d'études slaves, Paris) за всебічне сприяння в пошуках матеріалів та можливість перебувати в колі французьких мовознавців протягом 2022 (травень-липень; вересень-грудень) та 2023 (січень-травень) років.
- 2 Ткач Л.О. Історичні передумови формування західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. та сучасні аспекти його дослідження. *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці: ЧНУ, 2009. Вип. 475–477: Слов'янська філологія. С. 242–243.
- 3 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. Львів: Накладом Тов-а «Взаїмна Поміч Українського Вчителства», 1939. С. 5–6.
- 4 Див.: Даниленко В.М. Смаль-Стоцький Степан Йосипович. Українська біографістика. 1996. Вип. 1. С. 104; Бевзенко С.П. Степан Йосипович Смаль-Стоцький. *Українська мова. Енциклопедія*; вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 627–628; Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький. *Західно-українська народна республіка. Уряди. Постаті* / гол.ред. Я. Ісаєвич; упор.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. С. 276–288.

який 1885 року очолив кафедру української мови і письменства Чернівецького університету⁵. Зі спогадів В. Сімовича про вчителя відомо, що «в багатьох українських селах – румунські школи, наука релігії в середніх школах для українських православних учнів – по-німецьки, або по-румунськи, ні одної народньої української школи в Чернівцях, ні одного шкільного інспектора-українця на цілу Буковину, ні одного члена-українця у Краєвій Шкільній Раді, наука української мови в середніх школах – у руках неуків-москофілів, молодь утікає з науки мертвої кацапщини. [...] Шкільні підручники не відповідають потребам шкіл, більшість учителів держиться правопису ще з часів перед Осадцею, з цього погляду в школі і в підручниках неописний хаос»⁶.

Власне тому С. Смаль-Стоцький увійшов в історію не лише як видатний науковець, професор Чернівецького університету та Українського Вільного Університету в Празі, почесний член Наукового Товариства імени Шевченка, академік Української Академії наук та перший президент Української Могилансько-Мазепинської Академії Наук, а також як політичний діяч (1892 р. його обрано депутатом Буковинського сейму, а 1911 р. – до австрійського парламенту). Вважаю, що С. Смаль-Стоцького беззаперечно можна назвати реформатором українського шкільництва на Буковині: з ініціативи С. Смаль-Стоцького було створено десятки сільських читалень, відкрито нові початкові школи, гімназії, спеціальні училища з українською мовою навчання⁷.

Приятелем, співавтором багатьох праць ученого та «співборцем за фонетичний правопис для школи» був професор Федір (Теодор) Гартнер (*Theodor Gartner*)⁸. У своїх спогадах С. Смаль-Стоцький так описує свого колегу: «Федір Гартнер був Німець, Німець всім серцем і усею своєю душею, але в його серці і український нарід, особливо його мова найшла як найбільшу прихильність»⁹. Намагаючись самостійно опанувати українську мову, Ф. Гартнер вимушено звернувся по допомогу до професора, бо усвідомив, що шкільні граматики містять багато суперечностей. Реакція С. Смаль-Стоцький на прохання Ф. Гартнера була очікуваною: «сконстатувавши прямо неможливий хаос в тодішніх українських

5 Степан Смаль-Стоцький: електронна версія. URL: <http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30deps/50modernukrlang/10history/40noted/020smalstots>.

6 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 6–7.

7 Даниленко О., Добржанський О. Степан Смаль-Стоцький – учений і «реальний політик» (до 160-річчя з дня народження). *Краєзнавство*, 2019. № 3. С. 153.

8 Див.: Дзедзелівський Й.О. Гартнер (Gartner) Теодор. *Українська мова. Енциклопедія*; вид. 2-ге, випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 93; Clà Riatsch. Theodor Gartner. *Dictionnaire historique de la Suisse*, version du 24.10.2006, traduit de l'allemand: електронна версія. URL: <https://hls-dhs-dss.ch/fr/articles/044319/2006-10-24/>; *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957. Band 1. S. 404–405: електронна версія. URL: https://www.biographien.ac.at/oebl_1/404.pdf; https://www.biographien.ac.at/oebl_1/405.pdf.

9 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер (посмертний спомин). *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів: Накладом Товариства, 1925. Т. СXXXVI–СXXXVII: Праці фільологічної секції / під ред. К. Студинського. С. 239.

шкільних книжках як що до мови так і що до правописи, пізнавши фактичний стан української літературної мови, ми рішилися перш усього взятися до упорядкування української шкільної правописи [...], до консолідування літературної мови. З огляду на тодішні обставини тут поміч Гартнера, як німецького знаного ученого мовознавця, була доконечно потрібна. Я вповні був свідомий того, що починаємо дуже важке діло – конечно потрібне для консолідації українського народу як нації, але таке, що натрапить на страшний опір всіх противників такої консолідації»¹⁰. В основу проекту правопису мовознавці поклали «Малоруско-німецкий словарь» (1886) Євгена Желехівського та Софрона Недільського¹¹. Варто зауважити: якщо в Галичині супротивники фонетичного правопису все-таки «стояли на ґрунті народної мови і уважали потрібним шкільну правопись в тім напрямі поправити, то на Буковині її противники заходилися всіма силами, щоби звільнити шкільну етимологічну правопись навіть від тих діакритичних знаків, яким вона відрізнялася від російської»¹². У відповідь на такі мовознавчі віяння С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер уклали «Minoritätsvotum». Це щось на кшталт популярно-наукового та педагогічного нарису «про завдання правопису враз із критикою всіх відомих до того часу правописних систем, про українську письменницьку мову, про завдання школи плекати чисту народню мову, а далі виклад – нового пропонованого правопису, який – і на це б'ють найбільш автори – віддає правдивий образ української мови, а учням дає змогу легко й у короткому часі, без зайвої мороки, навчитися правильно писати»¹³. Як пригадував С. Смаль-Стоцький, «загально тоді писалося і говорилося, що фонетична граматику річ зовсім неможлива, ми рішилися скласти українську фонетичну граматику – перша гадка у нас була – в німецькій мові, щоби таким чином викликати апробату наукової безсторонньої критики і тим вплинути на вирішення правописної справи»¹⁴. Учений-лінгвіст – учень відомого славіста Ф. Міклошича – підходив до явищ мови на основі своїх глибоко обґрунтованих (подекуди перекладених разом із Ф. Гартнером) студій як до мовного вияву живих людей. Мовознавці працювали «пильно день в день по 2 години 5 літ з вершком; треба було будувати все на нових основах, створити дійсно українську граматику, яка дала-б правдивий, нефалшований образ української мови. Ми зібрали величезний матеріал мовний. Тисячі слів були для потреб відмінювання передекліновані чи то переконювані на окремих картках, при чім ми перші звернули увагу на докладний наголос слів і їхніх форм, бо наголос це душа мови. Із того виринули самі собою всі звукові правила і т.д.»¹⁵. І лише після того, як С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер отримали «твір зовсім самостійний, який свідчив

10 Там само. С. 240.

11 Малоруско-німецкий словарь: у 2 т. / уложили Є. Желеховский та С. Недільский. Львів: З друкарні Тов. им. Шевченка, 1886. VIII+1118+10 с. Т. I (А–О) / уложив Є. Желеховский. VIII+С. 1–590+10 с.; Т. II (П–Я) / уложили Є. Желеховский і С. Недільский. 632 с.

12 Там само. С. 242.

13 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 8.

14 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 242.

15 Там само. С. 243.

про щире, науковими методами переведену працю», вирішили «предложити граматику в українській мові Раді шкільній краєвій у Львові до апробати, щоб ніхто більше не міг вимовлятися тим, що заведенню фонетичної правописи стоїть на перешкоді брак граматики»¹⁶. Зауважу, що крайова шкільна Рада Галичини дала дозвіл на друк цієї граматики, і вже 1893 року її було видано. На підставі позитивних рецензій О. Огоновського, О. Партицького та І. Третьякова ця праця стала шкільним підручником. Згодом вийшов «розпорядок про заведення граматики і фонетичної правописи в школах галицьких, а міністерство видало такий самий розпорядок для Буковини. І так рік 1893-тий памятный у нас об'єднанням всеї України на культурній ниві, видимим знаком якого по завзятій боротьбі стала фонетична правопись»¹⁷. Мовознавці зуміли довести, що історико-етимологічний правопис, який перед цим запропонував М. Осадца, «є нещастям для школи, непослідовний і важкий для засвоєння, а правопис Є. Желехівського практичний і простий»¹⁸. Проте, як зазначив О. Цісик, професор С. Смаль-Стоцький не раз «жалівся на критиків його «Граматики Української Мови» уживаної в середніх школах, а ще більше на учителів, які того підручника не розуміють і уживати не вміють. Його Граматика – це тільки багатий збір прикладів, які мають служити вчителю як матеріал, що його він повинен, разом із учнями, упорядкувати і при допомозі дедуктивно-синтетичної методи творити певні категорії»¹⁹. Однак саме «Руска граматика» (1893) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера стала знаковою кодифікаційною працею в історії українського мовознавства, оскільки мала значний вплив на формування української літературної мови, на яку «спиралися майже всі автори подальших граматик»²⁰, адже «наближалася до норм Центральної України, зокрема в запровадженні так званого фонетичного письма, хоч і з чималою кількістю місцевих особливостей»²¹. Затвердження «Граматики» як шкільного підручника австрійським Міністерством освіти «дозволило перейти до остаточного запровадження фонетичного правопису, що мало величезний вплив на подальший розвиток української літературної мови й усвідомлення її як єдиної мови українського народу, чия територія була розділена на той час між двома імперіями»²². Граматика 1893 року «розробляла докладно звучно, зазнайомлювала учня із звуковими законами, освітлювала поодинокі явища, наскільки на це дозволяла шкільна граматика, з акустичного та

16 Там само.

17 Там само. С. 244.

18 Лесюк М. Формування української літературної мови в Галичині в умовах Австрійського режиму. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, 2003. № 9. С. 150.

19 Цісик О. Д-р Степан Смаль-Стоцький. Пам'яті незабутнього Професора. (В 100-річчя його народження). *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Т. CLXXII: Збірник філологічної секції. Т. 28: На пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Накладом Товариства, 1960. С. 14.

20 Зарінова М.В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX ст.: дисертація / Ін-т української мови НАН України. Київ, 2020. С. 74.

21 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. С. 21.

22 Крисяк О. «Руска граматика» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера як пам'ятка українського мовознавства. *Міжнародний науковий журнал «Освіта і наука»*, 2020. Вип. 1(28). С. 66.

фізіологічного становища, брала на увагу (знову в рамках шкільного підручника) історичні зміни, одне слово – змалювала живий образ української мови у сфері звуків»²³. С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подали в цій праці низку особливостей, які утверджували західноукраїнський варіант літературної мови, своєрідністю якого було засвоєння певних рис говорів південно-західного наріччя (наддністрянського, надсянського, гуцульського, буковинського, покутського) та частково збереження архаїчних форм.

Адресована юнацтву нижчої гімназії, граматика написана фонетичним правописом Є. Желехівського із використанням описово-дедуктивного методу. Граматика унормувала всі розбіжності на письмі й у слововжитку, оскільки «була вживана аж до часу правопису НТШ і Комісії мови у Львові, що виразно перейшла в 1922 р. до подвійних форм письма й відміни: галицьких і східноукраїнських за правописом І. Зілинського, а від 1930 р. прийняла ухвали конференції в Харкові (т.зв. академічний правопис). Граматика має ще одну велику заслугу для української літературної мови; вона раз-на-завжди зліквідувала хаос у тому ділі та започаткувала східноукраїнські норми в літературі, основуючи їх на науковому принципі»²⁴.

Логічним, однак, постає питання про саму назву граматики. Чому ж мовознавці, перебуваючи на такій проукраїнській позиції, назвали свою працю «Руска граматика»? Щодо цього С. Смаль-Стоцький дав розлоге аргументоване пояснення: «Ми були примушені до деяких концесій в граматиці як що до мови, особливо її форм, так і що до її назви. Так ще і при третьому її виданні р. 1914-го ми завзято, але даремно боролися, щоб наша мова називалася в граматиці українською. Галицька Рада шкільна краєва на окремім засіданню вирішила, що вона і далі називатися має руською. [...] І вийшло таке, що та сама граматика на Буковині називалася українською, а в Галичині руською»²⁵. Пор.: «Руска граматика»²⁶ (Львів, 1893, 1907), «Граматика української мови» (Відень, 1914), «Граматика руської мови» (Відень, 1914), «Українська граматика»²⁷ (Вінніпег, 1919); «Граматика української (руської) мови»²⁸ (Львів, 1928).

23 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 9.

24 Кисілевський К. Українознавчі праці акад. Степана Смалья-Стоцького. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Т. CLXXII: Збірник філологічної секції. Т. 28: На пошану сторіччя народин Степана Смалья-Стоцького. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Накладом Товариства, 1960. С. 35.

25 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 244.

26 Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка, 1893. 175 с. (далі в тексті – Гр.₁₈₉₃); Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика. Друге вид. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка, 1907. 242 с. (далі в тексті – Гр.₁₉₀₇).

27 Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української мови. Третє перероб. вид. Відень: Ц. і к. придворна і університетська друкарня А. Гольцгавзена, 1914. 202 с. (далі в тексті – Гр.₁₉₁₄); Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. вид. Відень: Ц. і к. придворна і університетська друкарня А. Гольцгавзена, 1914. 202 с.; Стоцький, Гартнер. Українська граматика. Вінніпег: Накладом Руської книгарні, 1919. 242 с.

28 Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика української (руської) мови. Четверте вид. Львів: З друкарні Наукового товариства імени Шевченка, 1928. 209 с. (далі в тексті – Гр.₁₉₂₈).

Зауважу, що академічну німецькомовну працю «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache»²⁹, яку видано у Відні 1913 року, С. Смаль-Стоцький присвятив пам'яті Франца Міклошича. У ній мовознавці стверджували, що ніяк не можуть погодитися з поглядами, які висловлювали корифеї славістики В. Ягіч (*Vatroslav Jagić*), О. Шахматов та О. Соболевський, вважаючи, що «українська мова в славистиці властиво дуже мало була знана, її покривало скрізь «руське»»³⁰. Відповідно ця граматики – це опис «живої руської мови у відношенні до інших слов'янських мов»³¹. На той час у славістиці панував культ авторитетів, відповідно граматисти розуміли, що їм не вдасться відразу викоринити всі помилкові погляди щодо української мови. 1912 року граматику вже було завершено, і С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер вирішили надіслати рукопис А. Лескінові (*August Leskien*), оскільки за редакцією саме А. Лескіна і Е. Бернекера (*Erich Karl Berneker*) виходила серія грамастик слов'янських мов. Як згодом написав професор, «за якийсь час дістали ми письмо від Лескіна, що він згоджується прийняти нашу граматику до видаваної під його редакцією збірки словянських грамастик, коли ми дещо в ній змінимо. [...] Все-ж таки коли ми вислали наш манускрипт в друге з поробленими поправками, дістали ми його небавом назад з короткою заміткою, що з огляду на наш погляд про становище української мови у семі словянських мов він нашої граматики до збірки прийняти не може»³². На думку О. Цісика, погляд С. Смаль-Стоцького про місце української мови серед інших слов'янських мов був досить цікавий та прогресивний. «Наш Професор покликувався на слова проф. Міклошича, який казав, що поділ на «гросруссіш, кляйнруссіш і вайсруссіш» є з наукового мовного боку глупа нісенітниця, популяризована російськими філологами й істориками, з політичних причин. Український «діалект» – це самостійна мова, багатьма мовними законами відмінна від московської мови. [...] Натомість українську мову ставить наш професор ближче в сусідстві сербської та чеської мови»³³.

Граматики (як згодом писав С. Смаль-Стоцький, праця «цілого нашого життя») побачила світ 1913 року. «Ціль нашу ми таки досягнули, про українську мову заговорив увесь науковий світ. Критиками нашої граматики – Шахматова, Ягіча, Вондрака, Мейета, Лера-Сплавінського, Гуера, Вайнгарта і др. ми могли вповні бути вдоволені»³⁴. Академічна німецькомовна граматики «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» спровокувала жваву дискусію серед мовознавців-славістів, і, відповідно, з'явилося багато рецензій французькою,

29 Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache. Wien: Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, 1913. 550 s. (далі в тексті – Gr.₁₉₁₃).

30 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 244.

31 Кисілевський К. Українознавчі праці акад. Степана Смаль-Стоцького... С. 37.

32 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 245.

33 Цісик О. Д-р Степан Смаль-Стоцький... С. 15.

34 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 245.

німецькою, польською, чеською, угорською та українською мовами. Граматика викликала велике зацікавлення лінгвістів, які високо оцінили її описову частину (1–454 с.). Однак, як зауважив Л. Луців, для багатьох несподіванкою стали «висновки, що їх автори поробили з описаного матеріалу. На основі його українська мова виводиться безпосередньо та просто від праслов'янських говорів, так само, як усі інші слов'янські мови: польська, чеська, сербська та болгарська; тож вона є своїм віком і своєю якістю рівнорядною посестрою всіх інших слов'янських мов»³⁵. Коли відомі славісти В. Ягіч, О. Шахматов, В. Вондрак (*Václav Vondrák*) дуже різко виступили проти підсумкової частини у граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, то, на превеликий жаль, у цей час жоден український вчений не підтримав появи такої важливої праці в історії української лінгвістики.

1914 року київська «Україна» опублікувала рецензію О. Шахматова, який стверджував, що «той розділ їх книги, де вони переглядають питання про становище українського язика серед словянських язиків (стор. 455 і далі: *Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slawischen Sprachen*), з погляду сучасної історичної науки не витримує критики»³⁶. На думку Л. Луціва, по-іншому й бути не могло, оскільки, прийнявши ці висновки, «треба було зревідувати своє вчення про деякі мовні явища»³⁷. Зокрема в розділі «Місце української мови серед слов'янських мов», який було подано наприкінці академічної граматики, мовознавці стверджували:

1) «Не було ніколи т.зв. “праруської мови”, спільної для українців і росіян, так як ніхто сьогодні не говорить про “прапівденнословянську” чи “празахіднословянську” мову;

2) Українська мова виводиться безпосередньо та просто від прасловянських говорів, так само як і всі інші словянські мови: польська, чеська, сербська чи болгарська. Українська мова є і за своїм віком і своєю якістю рівнорядною посестрою всіх інших словянських мов»³⁸.

Відповідно, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер (він працював над розділом про фонетику) дійшли таких висновків: «Приділювання української мови до російської, продиктоване зовнішніми мотивами, – наложило пута на науковий дослід української мови. Причинились до такого змішання російської мови з українською (руською) і до тої плутаниці, що з того вийшла, назви *Русь* і

35 Луців Л. Спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького (Прага в 1921–1926 роках). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. CLXXII: Збірник філологічної секції. Т. 28: На пошану сторіччя народин Степана Смаль-Стоцького. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Накладом Товариства, 1960. С. 21.

36 Шахматов О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика: *Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache von S. von Smal-Stockuj S. und T. Gartner*. Wien, 1913. Україна, 1914. Кн.1. С. 7.

37 Граничка Л. (Луців Л.) Степан Смаль-Стоцький і українська мова (1859–1934): електронна версія. Українська бібліографія та бібліографія україніки в галузі філології: матеріали І з'їзду словенської філології в Празі, 1929. С. 203. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=10667>.

38 Там само. С. 203.

руський; політична історія обидвох народів; переважно спільна Церква зі своєю спільною мовою що була довго й літературною; історичний правопис російської мови і слабе поширення знання української мови між славістами»³⁹. На думку С. Смаль-Стоцького, «хто познайомився докладніше з історією та розвитком порівняльної граматики, а також з методами і загальними принципами сеї науки [...], той може переконатися, що наша граMATика вповні відповідає тим вимогам науки. [...] Ми уважали своїм завданням розслідувати розвиток української мови»⁴⁰. Останній розділ наукової граматики 1913 р., який саме і присвячено цій проблематиці, «вирішував її на основі того матеріялу, що був описаний порівняльним способом і подавав прикмети української мови на тлі інших слов'янських мов»⁴¹.

С. Смаль-Стоцький був переконаний, що разом із Ф. Гартнером вони «довершили великого діла, що наша праця, як це і критики зазначають, має тривалу наукову вартість. Нехай і не погоджуються наші критики на наш погляд про становище української мови в семі словянських мов, то вони таки будуть примушені свої погляди на цю річ зревідувати. На це є вже і позначки (Мейє, Трубецькой, Гуер, Маєр...)»⁴².

Одним із відомих славістів, хто написав ґрунтовну рецензію на академічну граматику С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, був французький мовознавець А. Мейє (*Antoine Meillet*). Дослідник звернув особливу увагу на позицію авторів щодо місця української мови в системі інших слов'янських мов. «Найголовніше, щоби втримати увагу лінгвіста та спровокувати дискусію, – це останній розділ, у якому автори визначають місце руської мови серед інших слов'янських. Зазначено, що назву «малоруська мова» було вилучено із назви; це упущення здійснено навмисне, і Смаль-Стоцький та Гартнер прагнуть відокремити руську мову від великоруської»⁴³. А. Мейє зазначив, що для мовознавців існують тільки мови, які «повинні розглядатися окремо одна від одної, і малоруська мова є окремою мовою»⁴⁴. Відповідно, для тих, хто «розглядає стан справ на сьогодні, факт не викликає сумнівів: малоруська чи руська мова – це мова, яка повністю відмінна від великоруської. Вимова, форми слів чи форми часу, морфологія, лексичний склад – все дуже відрізняється»⁴⁵. А. Мейє, однак, наголосив: «[...] з цього не випливає, що в минулому великоруська та малоруська мови не були

39 Луців Л. Спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького... С. 21–22.

40 Смаль Стоцький Ст. Розвиток поглядів про семю словянських мові їх взаїмне споріднення. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів: Накладом Товариства, 1925. Т. СХХХVI–СХХХVII: Праці фільольогічної секції / під ред. К. Студинського. С. 39–40.

41 Луців Л. Спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького... С. 21.

42 Смаль Стоцький С. Федір Гартнер... С. 245–246.

43 Meillet A. St. von Smal-Stockuj und Th. Gartner. – *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Vienne (Shewcenko-Gesellschaft der Wissenschaften), 1913, in-8, xv-500 p. *Bulletin de la Société de la linguistique de Paris*, 1914. № 62. P. 120 [переклад українською цит. фрагмента – Заневич О.].

44 Ibid. P. 121 [переклад українською цит. фрагмента – Заневич О.].

45 Ibid. [переклад українською цит. фрагмента – Заневич О.].

частиною тієї ж самої групи серед слов'янських діалектів, і скептицизм Смаль-Стоцького та Гартнера, які виступають проти будь-якого об'єднання слов'янських діалектів, є надмірним. Вони вважають, що руська мова має не більше спільного з великоруською, ніж з іншими мовами. Але ці особливості дуже різні за датами і мають зовсім різні значення. Факти, що дозволяють класифікувати слов'янські діалекти, – новації, які відбулися в той час, коли закінчився загальнослов'янський період і до початку історичного періоду. Починаючи від IX століття, сучасні мови були практично ізольовані одна від одної; кожна з них мала власний розвиток»⁴⁶. Як зауважив С. Смаль-Стоцький, згодом А. Мейє у розвідці «De l'unité slave»⁴⁷ (1921) зацентрував увагу на тому, що «руська мова була первісно ближча полудневословянським, та що від дев'ятого століття кожен із словянських народів розвивався самостійно, не дбаючи про інші, кожний підлягав іншим впливам відповідно до відносин і часу»⁴⁸.

Граматична концепція С. Смаль-Стоцького – одного з перших дійсних членів Академії наук України – полягала в тому, що в основі граматичних правил лежали висновки із зібраного матеріалу, а не навпаки. Професор, викладаючи курс української граматики, подавав матеріал у формі порівнянь із іншими слов'янськими мовами. Варто зазначити, що він «не читав своїх викладів із заялених карток, написаних давніше та читаних кількакратно, як це роблять деякі інші професори, але давав свіжі, нові погляди на основі нових наукових праць і не скривав свого вдоволення з того, що вчені інших слов'янських народів приходять у деяких спірних проблемах славістики до того самого погляду, який він обґрунтував у своїй граматиці наукового характеру, написаній по-німецькому»⁴⁹. Щодо шкільної граматики С. Смаль-Стоцького, то вона була побудована таким чином і на таких основах науки про мову, з якими тодішнє вчительство, яке було виховане на граматиках класичних мов та яке звикло до «правил», «вийнятків», «формул», «взірців», не було ще ознайомлене.

У граматичну термінологію було внесено найбільше нового, оскільки С. Смаль-Стоцький терміни або створив (*прикметник, іменник, числівник, прислівник, оклик* і т.д.), або утворив на основі німецьких граматичних термінів (*дієслово* і далі вже за аналогією: *дієприкметник, дієприслівник*)⁵⁰, або взяв із сербської граматики (*однина, множина, речення*, пор.: серб. *једнина, множина*⁵¹, *реченица*⁵²). У «Граматиці» був новий підхід і щодо

46 Ibid. [переклад українською цит. фрагмента – Заневич О.].

47 Meillet A. De l'unité slave. *Revue des Études Slaves*, 1921. Т. 1. Р. 7–14.

48 Смаль Стоцький Ст. Розвиток поглядів про сею словянських мові їх взаїмне споріднення... С. 25.

49 Луців Л. Спогади про академіка Степана Смаль-Стоцького... С. 20.

50 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 10–11.

51 Даничић Ђ. Мала српска грамика. У Бечу: У штампарији Јерменскога манастира, 1850. С. 5; Даничић Ђ. Облици српскога језика. Друго издање. У Биограду: У државној штампарији. 1863. С. 1.

52 Даничић Ђ. Српска синтакса. Део првиј. У Биограду: У државној штампарији, 1858. С. 1.

словотвору, і щодо інтерпретації частин мови з граматичної точки зору. До прикладу, основою для поділу іменників на відміни мовознавець узяв рід іменників, на відміну від попередніх граматик, які, йдучи за порівняльною граматиною Ф. Міклошича (*Franz von Miklosich*)⁵³, «за підставу для поділу відміни йменників брали пень іменника і таким чином подавали 5 відмін»⁵⁴. С. Смаль-Стоцький виокремив 3 відміни, у межах яких розрізняв окремі групи за твердими чи м'якими закінченнями в поодиноких відмінках, а в жіночому та середньому роді ще й узяв до уваги «приголосівковий пень іменників». Згодом у перевиданнях шкільної граматики з'явилися назви відмін – *тверда, м'яка, шелестівкова*, що робило «цілу відміну прозорішою, нагляднішою та для учнів – зрозумілішою»⁵⁵. Зауважу, що лише у виданні граматики 1914 р. на противагу переднім виданням було представлено особливості східноукраїнського варіанта літературної мови. При словозміні іменних частин мови мовознавці репрезентували такі протиставлення (за І. Шмілик⁵⁶):

1) в іменниках чоловічого роду 3 відмінок однини «кінчить ся правильно на *-ови* (на Україні *-ові*). Окрім того подибуєть ся деколи закінчене *-у*: *Богу, духу* (побіч *Богови, духови*); «на *-еви, -єви* (на Україні *-еві, -єві*): *учителеви, добродієви*» (Гр.₁₉₁₄, 67, 71);

2) в іменниках середнього роду «м'якої відміни», які мають закінчення «на *-е, -є* (писанє, поясненє, жите). У всіх тих іменників подибуємо на Україні, в 1-ім відм. одн. замість *-є(-е)* закінченє *-я (-а)*: *життя, безвіддя, колосся*» (Гр.₁₉₁₄, 78);

3) в особових займенниках він, вони «на Україні уживають також замість ним, ними, них форм *їм, їми, їх*» (Гр.₁₉₁₄, 85); в «указовому» займеннику та «на Україні уживають замість тої, тою форм *тієї, тією*; замість сеї, сею пишуть *цієї, цією*» (Гр.₁₉₁₄, 86) тощо.

С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер значну увагу приділили дослідженню дієслова, зазначивши, що за його допомогою можна виразити «чинність або стан якоїсь особи або річі» (Гр.₁₈₉₃, 41). У шкільних граматах (1893, 1907, 1914, 1928) мовознавці послідовно репрезентували основні граматичні характеристики дієслова, зокрема:

I. Три особи:

а) першу – «тую, що говорить»: *їм, несу, читаю, хвалю*;

б) другу – «тую, до котрої говоримо»: *їси, несеш, читаєш, хвалиши*;

53 Миклошич Ф. Сравнительная морфология славянскихъ языковъ / под ред. Р. Брандта. М.: Въ Университетской типографии, 1887. 838 с. Вып. I: Старословенский языкъ. М., 1884; Вып. II: Языки словенский, болгарский и сербский. М., 1885; Вып. III: Языки малорусский и русский. М., 1886; Вып. IV: Языки чешский и польский. М., 1886; Вып. V: Языки верхнелужицкий и нижнелужицкий. М., 1887.

54 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 9.

55 Там само. С. 9.

56 Шмілик І. Морфологічна варіативність у поезії Івана Франка: іменні частини мови: дисертація / ЛНУ імені Івана Франка. Львів, 2021. С. 46.

в) третю – «тую, тую особу (або річ), про котру говоримо»: *їсть, несе, читає, хвалить, пече* (Гр.¹⁸⁹³, 116; Гр.¹⁹⁰⁷, 130; Гр.¹⁹¹⁴, 91; Гр.¹⁹²⁸, 94).

II. **Однину** та **множину**, зазначаючи про «особісні закінчення»: *пишу – пишем, слухай – слухайте, ходив – ходили* (Гр.¹⁸⁹³, 116; Гр.¹⁹⁰⁷, 130; Гр.¹⁹¹⁴, 91; Гр.¹⁹²⁸, 94).

III. **Три часи**⁵⁷:

1. Теперішність: *він сідає, мерзне*;
2. Будучність: *він сяде, буде сідати*;
3. Минувшість: *він сідав, сів, мерз, змерз* (Гр.¹⁸⁹³, 116; Гр.¹⁹⁰⁷, 130; Гр.¹⁹¹⁴, 91; Гр.¹⁹²⁸, 94).

IV. **Три способи висказу**:

1. **Прямий** для прямого висказування: *він читає, учить ся, буде читати*;
2. **Приказовий** для приказування: *читай, учім ся*;
3. **Можливий**, коли говоримо про щось лише можливого, лише подуманого: *як би ти читав, то навчив би ся; як би ми були читали, то були би навчили ся* (Гр.¹⁸⁹³, 116; Гр.¹⁹⁰⁷, 130–131; Гр.¹⁹¹⁴, 91; Гр.¹⁹²⁸, 95).

V. **Два стани**:

1. **Підметний** (діяльний) – «хтось сам (яко підмет) виконує чинність означену дієсловом»: *бю тебе, мене пізнали*;
2. **Предметний** (страдальний) – «якась особа або річ улягає (яко предмет) такій чинності»: *будеш битий, я був пізнаний* (Гр.¹⁸⁹³, 117; Гр.¹⁹⁰⁷, 131; Гр.¹⁹¹⁴, 91; Гр.¹⁹²⁸, 95).

Зауважу, що поділ дієслів на *недоконані* та *доконані*, а також їх ґрунтовне тлумачення С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подали в іншому розділі – «Словотворенє»:

– **недоконані** – «означені дієсловом чинности, події або стан або в якійсь одній хвилі (одним протягом) відбувають ся, тривають, або (наворотами) повторюють ся» (Гр.¹⁸⁹³, 42–43), із-поміж яких мовознавці виокремили відповідно *протягові* та *наворотові*⁵⁸. Напр.: а) везти, б) возити: *Де тепер Іван? Везе сіно гостинцем. – Що робить нині Іван? Возить сіно*; а) летіти, б) літати: *Там летить куля. – Лілики літають вечером*;

– **доконані** – «чинности, події або стан можемо через добірне дієслово виразити так, що вони доходять до якогось кінця або skutku, або змагають до цього» (Гр.¹⁸⁹³, 42–43). Напр.: звести: *Як звеє сіно, піде орати*; полетіти: – *Уважай, бо пилка полетить в вікно*.

57 С. Смаль-Стоцький подав також й особливості вживання форм дієслова. Зокрема мовознавець вказав, що «форми сяде, змерзне належать після свого значіння до будучности; але коли річ іде про саме лише відмінюване, то зачисляють їх до теперішности, бо вони так само утворені як теперішність дієслів недоконаних» (Гр.¹⁸⁹³, 116).

58 Граматисти вказали, що різниця між *протяговими* і *наворотовими* дієсловами досить затерта: «наворотові (а безприставкові) дієслова почасті прийняли нове, відмінне значінє, в яким вони відтак і протягово уживають ся, а по друге можна ужити протягових і тоді, коли річ іде про повторене. Видиш, як нянька возить дитину в огороді? – Сей парубок везе що дня діти до школи. Там літають ластівки. – Ластівки летять що року на полудне» (Гр.¹⁸⁹³, 60).

У «Граматиці» був цілком інший підхід до словотвору, де значну увагу звернено саме на значення «тих наростків та приростків («приставок» за термінологією проф. Стоцького), що виявляють свою силу зокрема в українській мові (н. пр., наростки здрібнілих слів), а при дієслові на так звані «види» (доконаність, недоконаність; протяговість, наворотність), які змінюються через спроросткування та наросткування»⁵⁹.

Було зазначено, що деякі форми дієслів є неособовими і «мають більше вдачу імен або прислівників». До таких форм учені зарахували «дієменник (*читати*), дієприкметники (*читаючий, читаний*), дієприслівники (*читаючи, читавши*)» (Гр.¹⁸⁹³, 117; Гр.¹⁹⁰⁷, 131; Гр.¹⁹¹⁴, 92; Гр.¹⁹²⁸, 95).

У «Граматиці» 1893 р. та в її другому перевиданні 1907 р. наголошено, що в українській мові є *шістнадцять* дієслівних форм, зокрема це «по три особи в однині і множині способу прямого; друга особа однини та перша і друга множини способу приказового; дієприкметник (придатковий) і дієприслівник часу теперішнього; присудковий і придатковий дієприкметник і дієприслівник часу минувшого; дієприслівник для стану предметного та дієменник» (Гр.¹⁸⁹³, 117; Гр.¹⁹⁰⁷, 131). Однак в академічній граматиці 1913 року С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зазначили, що в щоденній пресі використовують 2 види дієприкметників: *читаючий, -ча, -че* та *читавший, -ша, -ше*, але їх немає вже ні в «добрій» літературі, ні в народній. «Залишки цих форм, таких як *будучий, горячий, померший* стали прикметниками»⁶⁰ (Гр.¹⁹¹³, 325). Відповідно у граматиках 1913, 1914 та 1928 років виокремлено лише *чотирнадцять* дієслівних форм (Гр.¹⁹¹³, 325; Гр.¹⁹¹⁴, 92; Гр.¹⁹²⁸, 95). Учені зауважили, що «у дієслів було давніше більше форм. Так в минушнині відрізняли ся осібні часи, aorist і imperfectum. Ще в староруській мові уживалися ся сї форми аж до 14-го віку. Замість сих форм чим раз більше стало уживати ся давне perfectum *вель есмь, вель еси...*, чим раз більше пропускали помічне дієслово *есмь, еси...* і так давний дієприкметник *вель* став просто формою особовою для означеня минувшости. Затратили ся згодом дієприкметники теперішности стану предметового і підметового, минувшости стану підметового. Останки сих форм живуть у нас хіба лиш як прикметники, н. пр. *видимий, свідомий, могучий, горячий, минувший*. Однак дехто ще і тепер уживає дієприкметників на *-чий, -ший*, хоть вони в живій мові народній вже завмерли» (Гр.¹⁹¹⁴, 92; Гр.¹⁹²⁸, 95–96) (див.: Таблиця 1.).

Таблиця 1.

	1893	1913	1914	1928
1. Теперішність				
читаючий, -ча, -че	—	—	—	—

59 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 10.

60 Переклад українською цит. фрагмента – Заневич О.

Таблиця 1. (закінчення)

2. Минувшість					
а) дієприкметник присудковий					
читав, -ала, -ало, -али	прочитав, -ала, -ало, -али	читав, -ала, -ало, -али	прочитав, -ала, -ало, -али		
б) дієприкметник придатковий					
читавший, -ша, -ше	прочитавший, -ша, -ше	—	—	—	—

У «Граматичі» 1893 року С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер виокремили шість класів дієслів (див.: Таблиця 2.):

Таблиця 2.

«Руска граматика» (1893)					
I	II	III	IV	V	VI
дієслова безнаросткові	дієслова з наростком -ну	дієслова з наростком -ї	дієслова з наростком -и	дієслова з наростком -а	дієслова з наростком -ува
знати, гріти, чути, жити, бити, стати, <i>іти, пасти, нести, печи (пекти), сісти, терти, жати, няти, дати, бути</i>	махнути (махну, махнув), крикнути, кинути, замкнути, гаснути, мерзнути	а) біліти (білію, білів), ржавіти; б) веліти (велю, велить), сидіти, видіти, кричати; в) ревіти (реву, реве); г) муркотіти (муркочу, муркоче), хотіти	хвалити, ділити, стрілити, доїти,	а) питати (питаю, питає), слухати, міняти, кланяти б) 1. різати (ріжу, ріже), писати, слати. 2. рвати (рву, рве), брати, гнати. 3. сіяти (сію, сіє), кувати, давати	дарувати, малювати, вірувати, напоювати

Зауважу, що шкільні граматика 1914 р. та 1928 р. репрезентують еволюцію граматичних поглядів мовознавців, відповідно в I класі дієслів виділено 2 групи:

- з «шелестівковим визвуком» кореня:
  1. *пасти, нести, пекти=печи, сісти, їсти, терти, жати;*
  2. *колоти, молоти, пороти, бороти;*
- з «голосівковим визвуком» кореня: *знати, гріти, чути, пити, бити, стати* (Гр.¹⁹¹⁴, 41; Гр.¹⁹²⁸, 40–41).

Натомість у німецькомовній граматиці 1913 року подано інший поділ дієслів на класи (Gr.₁₉₁₃, 313–314) (див.: Таблиця 3.).

Таблиця 3.

«Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» (1913)							
I		II	III		IV		V
-e, -o		-ne, -no; -nu	-je		-i (-u)		атематичні дієслова
A. нести, несеш;	B. а) брати, <i>береш</i> ; б) звати, зовеш	двигнути, двигнеш	I. а) колоти, колеш; шити, шиєш; б) писати, пишеш; віяти, вієш	II. а) <i>ділати</i> , <i>ділаєш</i> ; <i>уміти</i> , <i>умієш</i> ; б) купувати, купуєш	A. хвалити, хвалиш	B. видіти, видиш	дати, даси

С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, здійснюючи поділ на дієвідміни, враховували класи дієслів. Однак лише в академічній граматиці мовознавці вказали, що до I відміни належать дієслова I–III класу, до II відміни – IV класу, до III відміни – V класу (Gr.₁₉₁₃, 358). У граматиках 1914 і 1928 рр. уже уточнено, що «до III, безнаросткової відміни, належать дієслова *дати*, *істи*, *повідсти*, *бути* (I кляса); до II відміни всі дієслова IV-ої кл. і III-ої; б); до I відміни прочі дієслова всіх інших кляс» (Gr.₁₉₁₄, 95; Gr.₁₉₂₈, 99). Зауважу, що попередники професора «відміну дієслів проводили за наростками (це й досі обов'язує шкільну чеську граматику), змішуючи одну ділянку граматики (словотвір) із другою (відміною). Таким чином, українська граMATика перед проф. Стоцьким налічувала – сім відмін (шість т.зв. тематичних: безнаросткова, з наростками *-ну-*, *-ї-*, *-и-*, *-а-*, *-ува-* і одна атематична), хоч з погляду самої відміни так багато зразків не треба було»⁶¹. Мовознавці ж узяли за основу для відміни дієслова закінчення 2 особи однини (або 3 особи множини) і таким чином звели «цілу конюгацію до трьох відмін (*-еш*, *-єш*; *-иш*, *-їш*; *-єш*), при чому на деякі різниці вказує ще закінчення пня (голосівкове, приголосівкове)»⁶². Таке спрощення могло знадобитися лише в школі, однак загалом у науковому плані система нічого не втрачала. І «коли відміна іменників у колах практичних педагогів викликувала відпір, коли вчителі головню середніх шкіл, іще цілі десятки років після появи першого видання «Руської граматики» не могли погодитися з системою відміни іменників проф. Стоцького і довго ще вчили за Ом. Огоновським, то з дієсловом справа пішла легше, ця відміна відразу в середній школі прийнялася»⁶³.

Отже, лінгвісти розрізняли *три відміни* та кілька *підвідмін* дієслів (див.: Таблиця 4.).

61 Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог... С. 9–10.

62 Там само. С. 10.

63 Там само.

Таблиця 4.

Граматика 1893, 1907		I	II	III
	2 ос. одн.	-еш (-еш)	-иш (-иш)	-си (ш)
Grammatik 1913		I	II	III
	1 ос. одн.	-у (-ю)	-у (-ю)	-м
	2 ос. одн.	-еш (-еш)	-иш (-иш)	-си (-ш)
	3 ос. одн.	-е (-е)	-ить (-ить)	-ть
	3 ос. мн.	-уть (-ють)	-ять (-ать)	-уть (-ять)
Граматика 1914, 1928		I	II	III
	1-а одн.	-у (-ю)	-ю (-у)	-м
	3-а одн.	-е (-е)	-ить (-ить)	-ть
	3-а мн.	-уть (-ють)	-ять (-ать)	

На думку С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, дієслова *I відміни* варто поділяти на *підвідміни*. У шкільних граматиках (1893, 1907) мовознавці виокремили 4 «підвідміні», терміни на позначення яких з'явилися в граматиці 1914 року. Зазначу, що дієслова *I відміни* в 1 особі множини мають паралельні форми *питаємо-питаєм, пасемо-пасем, даруємо-даруєм, ждемо-ждем, ріжемо-ріжем* (див.: Таблиця 5.). Флексія *-ем* є характерною для наддністрянських говорів: **Будем** йіли гайсики; *Тре ви^еми^ети кад'івб – будем* квасити капуста; *Принес'ім лат'е – будем* йіх прибивати; **Будем** йіли св'їжий малай⁶⁴ тощо.

Таблиця 5.

	I відміна				
	А. рівно-голосівкова (м'ягка) підвідміна	Б. рівно-шелестівкова (тверда) підвідміна	В. нерівно-голосівкова (м'ягка) підвідміна	Г. голосівково-шелестівкова підвідміна	
	питати	пасти	дарувати	ждати	різати
теперішній час дійсного способу	питаю питаєш питає питаєм(о) питаєте питають	пасу пасеш пасе пасем(о) пасете пасуть	дарую даруєш дарує даруєм(о) даруєте дарують	жду ждеш жде ждем(о) ждете ждуть	ріжу ріжеш ріже ріжем(о) ріжете ріжуть
наказовий спосіб	питай питаймо питайте	паси пасім пасіть	даруй даруймо даруйте	жди ждїм ждіть	ріж ріжмо ріжете

А) «підвідміна рівно-голосівкова (м'ягка)». Сюди зараховано дієслова *питати, міняти, слухати, думати, грїти, яснїти, чути, шити, бити, стати, їти* тощо.

Ваарто наголосити, що у граматиці 1893 року С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер подали два варіанти відмінювання дієслова *жити*, які вважали нормативними: *жисю, жисеш; жий, жиймо, жийте* та *живу, живеш; живи, живім, живіть* (Гр.¹⁸⁹³, 121–122). Натомість у граматиках 1914 та 1928 років мовознавці

64 Шило Г.Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра. Львів, 1957. С. 89, 134, 159, 167.

уточнили, що дієслово «жити окрім анальогічних форм теперішності *жию*... має ще також давні форми *живу, живе*» (Гр.¹⁹¹⁴, 96). Щодо дієслів *бити, пити, вити (вінок)*, то вони при відмінюванні мають «скорочені форми теперішності *бю, бє; пю, пє, вю, вє*» (Гр.¹⁹¹⁴, 96). Пор.: *Колис' д'іт'ми ми дуже бойалис' і баби-йаги. Казали, шо вона **жйіе** в л'ісах, де л'уцка нога не доходить, де дзвони не додзвон'уйут, де когути не доп'івайут*⁶⁵; *У штубію **жсиє** оден бджоляк, у бджоляку одна матка*⁶⁶.

Б) «підвідміна рівно-шелестівкова (тверда)». До цієї підвідмини належать дієслова *пасти, скубсти, красти, плисти, трясти, ревти, лізти, сісти, терти, пняти, дути* тощо, а також *стричи (стригти), мочи (могти), волочи, лячи (лягти)* (Гр.¹⁸⁹³, 122–124). Давні форми дієслів на *-чи*, які репрезентовано в граматиці, послідовно виступають у галицько-буковинських та карпатських говорах⁶⁷. Пор.: *Залишилос' е бохон' е – треба **печи** хл'ін; Йедного д'н'е, коли' м м'ісив жовт'ечку і мастив н'іт, мойа стара баба тиж си приперла **помочи**, мо, шчо мин' і; **Зад'ечи** йеглу*⁶⁸; *Уже верх на хаті зачєв **тичи**, траба ріхтувати; Так тєшко ту білу вівцу **стричи**, бо вона виргаєси*⁶⁹; *стрічи, речи, печи, мочи*⁷⁰; *Як бєвхнув в вікно пару раз, то ми не знали, шо сьї стало і куди **бічи***⁷¹.

Граматики 1914 та 1928 років фіксують як нормативні лише форми *могти, пекти, стригти* тощо (Гр.¹⁹¹⁴, 97).

В) «підвідміна нерівно-голосівкова (м'ягка)». Цю підвідмину складають дієслова *дарувати, малювати, силувати, кувати, давати, сьміяти ся, сіяти* та ін. Зазначу, що сюди належить і дієслово *ляти-ллю, ллєи, лляв; лляний=лятий* (Гр.¹⁸⁹³, 124–125). Однак вже у третьому та четвертому виданнях шкільної граматики виявлено «скорочені форми теперішності» від *лити – люю, ллю, ллє, ллє*. Лінгвісти вказали, що, окрім *лити*, вживається також і форма *ляти – лляв* (Гр.¹⁹¹⁴, 96), яка є характерною для галицько-буковинських говорів, пор.: *л':ају чи л'ају*⁷²; *ляти*⁷³.

Г) У «підвідміні голосівково-шелестівковій» виокремлено «два розділи».

До I підгрупи С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зарахували дієслова, які в однині теперішнього часу мають закінчення *-у, -єи, -е: ждати, рвати, звати, брати, знати, стогнати, махнути, горнути, крикнути, гаснути, кинути, охлянути, ревіти, їхати*. Цікавим для розгляду є дієслова *імити=няти: (і) му, іми, імив, імлений; няв, няла*, до яких мовознавці подали також і похідні: *виймити, наймити; виняти, відняти* (Гр.¹⁸⁹³, 125–126).

65 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 40.

66 Матеріали до словника буковинських говірок / редкол: Ю.О. Карпенко, К.М. Лук'янова, В.А. Прокопенко (відп. ред). Чернівці: ЧДУ, 1971. Вип. 1. С. 22.

67 Бєвзенко С.П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. С. 127.

68 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 57, 117, 120.

69 Матеріали до словника буковинських говірок... С. 55, 56.

70 Верхратський І. Про говор галицьких лемків. Львів: З пєчатні НТШ, 1902. С. 132.

71 Дидик-Меуш Г. Мокряни. Говірка маминого села. Словник. Львів: Піраміда, 2021. С. 19.

72 Бєвзенко С.П. Українська діалектологія... С. 130.

73 Там само. С. 135.

П підгрупу становлять дієслова, які в 1 особі однини теперішнього часу мають закінчення *-ю (-у)*: *різати-ріжу, слати-шлю, молоти-мелю*. До цієї підгрупи належать також *сипати, прятати, плакати, писати, колоти, муркотіти* тощо. Зауважу, що в «Граматиці» (1893) репрезентовано дві форми дієслова *орати* для 1 особи однини – *орю* та *ору* (Гр.¹⁸⁹³, 127), натомість у пізніших виданнях зафіксовано лише одну форму – *орю* (Гр.¹⁹¹³, 344; Гр.¹⁹¹⁴, 99; Гр.¹⁹²⁸, 104). Форми з кінцевим твердим приголосним основи репрезентовано в південно-західних говорах, напр.: *Про то поговору з нев воко на око; Звару туб'ї тал'оп-зупк'ї*⁷⁴.

Варто наголосити, що в граматиках 1914 та 1928 років С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер вказали також на специфіку вживання дієслів І відміни, зокрема «замість *-е (-є)* в 3-ій особі кажемо перед *ся* також *-еть (-єть)*; закінчене *-є* можна опустити, коли перед тим *-є* стоїть *-а*, н. пр. *зна, чита*» (Гр.¹⁹¹⁴, 95; Гр.¹⁹²⁸, 99); пор.: *знат* або *зна*; *мат* або *ма*⁷⁵.

У граматиці 1928 року вчені звернули увагу на зворотні дієслова, зазначивши, що такі форми як «*суне ся, кланяє ся, несесь, хитаєсь* тепер у письменській мові майже вже зовсім не уживають ся» (Гр.¹⁹²⁸, 99). Зауважу, що вживання дієслівних форм 3 особи однини з постфіксом *ся* з опущеним особовим закінченням *-т (-т')* є однією з особливостей південно-західних говорів. До прикладу: *А йак йї запитали, йак називайесі у сестри син; На колонн'ї с'ї оре, с'ї рос':йїє і волочитс'ї боронов або загр'їбайес'ї грабл'ема, тоди йїх с'ї в р'їц'ї мийет і висушуйец'ї: і поп'їт хатов, поп'їд дерева або попри лати; Пїят' горсток лєну – то с'ї називає бабка; Дроти ч'їнайес'ї до бантини; По бобови т'єгнес'ї полетиц'ї*⁷⁶; *Шоби зазирнути до куферків, дітиска чекали відрана, навіть сьї не бавили*⁷⁷.

До II відміни С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зарахували дієслова, які в 2 особі однини мають закінчення *-иш*: *хвалити (хвалю, хвалиш, хвалить, хвалимо, хвалите, хвалять; хвали, хвалім, хваліть)*, *учити, кріпити, красити, платити, боронити, стрілити, мучити, вірити, мовити, квасити, гладити, тайти, веліти, кричати, стояти, бічи (бігти)*. Для дієслова *варити* подано 2 форми для 1 особи однини – *варю* і *вару* (Гр.¹⁸⁹³, 127–130). Дослідники вказали, що дієприкметник теперішнього часу, особливо у дієслів на *-їти (-їти)* та *-ати* деколи може закінчуватися на *-ючий (-учий)* замість *-ячий (-ачий)* за аналогією до I відміни. Напр., *болючий=болячий, видючий=видячий, сплючий=сплячий, робучий=роб(л)ячий*. Зазначу, що подекуди закінчення 3 особи множини за аналогією до I відміни могло мати дві форми: *учуть=учать* (Гр.¹⁸⁹³, 128), натомість у граматиках 1914 та 1928 рр. уже заявлено, що в «3-ій особі множини втискає ся вже деколи закінчене I-ої відміни *-уть: вчуть, кричуть* (замість *вчать, кричать*)» (Гр.¹⁹¹⁴, 101; Гр.¹⁹²⁸, 105–106).

74 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 79, 100.

75 Верхратский І. Про говор галицьких лемків... С. 133, 134.

76 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 35–36, 41, 47, 52.

77 Дидик-Меуш Г. Мокряни... С. 17.

У цих працях репрезентовано також окремі зауваги щодо різних дієслівних форм у Галичині та «на Україні». Зокрема С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зауважили, що у дієсловах II відміни «дехто з українських письменників занехує в 1-ій особі однини мягчене другого ступня і пише *носю, ходю*; ненаголошене закінчене 3-ої особи однини *-ить* у деяких письменників на Україні замінюється закінченням I-ої відміни *-е: робе* (читай *роби*), *говоре»* (Гр.¹⁹¹⁴, 101; Гр.¹⁹²⁸, 105–106).

III відміну становлять атематичні дієслова *дати, їсти, повісти, бути, забути* (Гр.¹⁸⁹³, 130–131). Мовознавці подали дві паралельні форми для 2 особи однини теперішнього часу дієслів *дати* і *їсти* – *даси* і *даш*, *їси* і *їш*. Флексія *-и* характерна для гуцульського та закарпатського говорів, говору галицьких лемків⁷⁸. Пор.: *Мієсо їиш в'ідел'ц'ом*⁷⁹; *Ей ты, безбожнище, и ныне молока їиш*⁸⁰; *даш, їиш*⁸¹.

В академічній німецькомовній монографії та в шкільних граматиках дієслово *бути* представлене паралельними формами в 2 та 3 особах однини теперішнього часу – *є* і *єси*, *є* і *єсть* (Гр.¹⁸⁹³, 131; Gr.¹⁹¹³, 354; Гр.¹⁹¹⁴, 103; Гр.¹⁹²⁸, 107). Форма *єси* широко вживана в більшості південно-західних говорів, зокрема в говорі галицьких лемків, у закарпатському та в гуцульському: *Агі на т'а, йакій їєс³ дурний*; *Ан'д'ол бы т'а побив – йакый їис поганий*⁸²; *ты дома єси; він дома єст*⁸³.

Зауважу, що дієслово *їсти* у наказовому способі має 2 паралельні форми – *їж* і *їдж*, *їжмо* і *їджмо*, *їжте* і *їджте* (Гр.¹⁸⁹³, 131; Gr.¹⁹¹³, 354; Гр.¹⁹¹⁴, 102–103; Гр.¹⁹²⁸, 106–107) (див.: Таблиця 6.), однак саме форми *їдж*, *їджмо*, *їджте* характерні для галицько-буковинських, наддністрянських та надсянських говірок⁸⁴.

Таблиця 6.

дати	їсти	бути
дам даси, даш дасть дамо дасте дадуть	їм їси, їш їсть їмо їсьте їдять	я є ти є, єси він є, єсть ми є ви є вони є
дай даймо дайте	ї(д)ж ї(д)жмо ї(д)жте	будь будьмо будьте

78 Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (Нариси зі словозміни та словотвору).

Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. С. 276.

79 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 74.

80 Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. Вип. 1: А–Б. С. 136.

81 Верхратський І. Про говор галицьких лемків... С. 139.

82 Грицак М.А. Матеріали до словника українських говірок Закарпатської області... С. 41, 61.

83 Верхратський І. Про говор галицьких лемків... С. 139.

84 Бевзенко С.П. Українська діалектологія... С. 144–145.

У «Граматиці» (1893) С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер зазначили, що «галичани мають коротші форми для 1-ої і 2-ої особи від *бути* і припинають їх яко закінчення особові»:

1) **-м**: *рада-м, я рад би-м, читала-м, як би-м знав*; **-сьмо (-м)**: *раді-сьмо, читали-м*;

2) **-сь**: *рада-сь, читала-сь*; **-сьте**: *раді-сьте, читали-сьте* (Гр.¹⁸⁹³, 131).

У пізніших виданнях мовознавці вказали, що в говірках «дієслово *є* утратило майже зовсім свою відміну, бо підмет з присудком лучать ся у нас звичайно без злучки. Лише в говорах чути ще форми: *єсьм, єсьмо, єсьте, суть*, або скорочені: *-м, -сь, -сьмо, -сьте*, що причіплюють ся до слів як закінчення особові, н. пр. *рад бим, рад бись, ходили-сьмо, писали-сьте*» (Гр.¹⁹¹⁴, 103; Гр.¹⁹²⁸, 107). Саме «злиті форми минулого часу складеного типу»⁸⁵, які є залишками давнього перфекта, фіксують південно-західні говори. До прикладу: *К'їл'ко баб'їв напекли'сте?*; *Назбирала'м баз'унок*; *Посадили'смо заг'ін бандурк'ї*; *Бануйу, шо не вид'їла'м сего к'їна*; *Ми в л'їс'ї вид'їли'смо верет'їл'ниці'у*⁸⁶; *Ав, видиш як файно вийшло!* *Хоць було нас мало, а допелудньи скінчили'смо садити квіти коло каплички*⁸⁷.

Шкільні граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера репрезентують аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, у яких допоміжне дієслово (*му, меш, ме, мемо, мете, муть*) виступає у пре- та постпозиції до інфінітива (Гр.¹⁹¹³, 323), що є особливістю південно-західних говорів (пор.: *Постав вочап – будем р'їзати патики*⁸⁸ і *Шо с цими балабухами меш робити, хїба свинї годувати*⁸⁹), або лише у постпозиції (Гр.¹⁸⁹³, 118; Гр.¹⁹¹⁴, 93; Гр.¹⁹²⁸, 97) (див.: Таблиця 7.).

Таблиця 7.

читати		
буду читати	читати му	му читати
будеш читати	читати меш	меш читати
буде читати	читати ме	ме читати
будем читати	читати мемо	мемо читати
будете читати	читати мете	мете читати
будуть читати	читати муть	муть читати

У досліджуваних граматиках зафіксовано зміну парадигми дієвідмінювання дієслів теперішнього та минулого часу умовного способу, зокрема виявлено відмову від говіркових форм у 1 та 2 особах однини та множини теперішнього часу (*читав би-м, читав би-сь; прочитали би-сьмо, прочитали би-сьте*) та минулого часу (*був би-м читав; був би-сь читав; були би-сьмо читали; були би-сьте читали*), які представлено лише в «Граматиці» 1893 року (див.: Таблиця 8. і Таблиця 9.) та є характерною особливістю наддністрянських та карпатських говірок. Напр.: *Шкода, шо нима волю, ато спеклам би барабулінників; Дали бисти і послїдну сорочку с себи, аби си старе не вернуло; був бим дав, дав бис був, були бим дали, були бисте*

85 Бевзенко С.П. Исторична морфологія... С. 311.

86 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 40, 44, 47, 69.

87 Дидик-Меуш Г. Мокряни... С. 10.

88 Шило Г.Ф. Південно-західні говори... С. 84.

89 Матеріали до словника буковинських говірок... С. 15.

дали⁹⁰; *О, би то так съ стало, не мали би'смо дочінніны з документами і не чекали би'смо кільканайцять літ на хату*⁹¹ тощо. У граматиках 1914 та 1928 років засвідчено також частку *би* у пре- та в постпозиції до дієслова.

Таблиця 8.

1893		1914		1928	
II. Спосіб можливий					
1. Теперішність					
я би читав (читав би-м)	я би прочитав (прочитав би-м)	я би читав (я читав би)	я би прочитав (я прочитав би)	я читав би (я би читав)	я прочитав би (я би прочитав)
ти би читав (читав би-сь)	ти би прочитав (прочитав би-сь)	ти би читав	ти би прочитав	ти читав би	ти прочитав би
читав би	прочитав би	читав би	прочитав би	читав би	прочитав би
ми би читали (читали би-сьмо)	ми би прочитали (прочитали би-сьмо)	ми би читали	ми би прочитали	ми читали би	ми прочитали би
ви би читали (читали би-сьте)	ви би прочитали (прочитали би-сьте)	ви би читали	ви би прочитали	ви читали би	ви прочитали би
читали би	прочитали би	читали би	прочитали би	читали би	прочитали би

Таблиця 9.

1893		1914		1928	
II. Спосіб можливий					
2. Минувшість					
я би був читав (був би-м читав)	я би був прочитав (був би-м прочитав)	я би був читав (був би читав)	я би був прочитав (був би прочитав)	я читав би був (би був читав)	я прочитав би був (би був прочитав)
ти би був читав (був би-сь читав)	ти би був прочитав (був би-сь прочитав)	ти би був читав	ти би був прочитав	ти читав би був	ти прочитав би був
був би читав	був би прочитав	був би читав	був би прочитав	читав би був	прочитав би був
ми були би читали (були би-сьмо читали)	ми були би прочитали (були би-сьмо прочитали)	ми були би читали	ми були би прочитали	ми читали би були	ми прочитали би були
ви були би читали (були би-сьте читали)	ви були би прочитали (були би-сьте прочитали)	ви були би читали	ви були би прочитали	ви читали би були	ви прочитали би були
були би читали	були би прочитали	були би читали	були би прочитали	читали би були	прочитали би були

90 Там само. С. 18, 26.

91 Дидик-Меуш Г. Мокряни... С. 20.

Зазначу і те, що К. Кисілевський, аналізуючи дієслівні форми в граматиках С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера, зацентрував саме на тих, яких немає в російській мові:

- 1) закінчення *-ть, -мо*, причому *-ть* «може відпадати в 3 особі після *-е, -є*»;
- 2) майбутній час утворюється за допомогою *буду* з *дієйменником* або з *дієприкметником* (старим) та з *-му*;
- 3) наказовий спосіб: *-те* переходить у *-ть*: *печи, печіть*, рос. *пеки, -ите*⁹².

Запропонований вище ґрунтовний опис дає підстави підсумувати, що С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер увійшли в історію української лінгвістики як видатні науковці, які запровадили фонетичний правопис. Саме їхня шкільна «Руска граMATика» (1893), а також німецькомовна академічна «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) sprache» (1913) мали значний вплив на формування та розвиток української літературної мови наприкінці XIX – початку XX ст. Граматична концепція знаних дослідників та їхнє визначення місця української мови серед інших слов'янських мов стали новаторством, подекуди зухвалим викликом у мовознавчому середовищі – славістичному загалом і в українському зокрема.

Граматики С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера засвідчують еволюцію поглядів щодо особливостей вживання граматичних форм дієслова, оскільки зафіксовано постійне удосконалення запропонованої граматичної системи, яку мовознавці максимально наближали до східноукраїнського варіанта літературної мови, враховуючи при цьому особливості західноукраїнського варіанта. Сюди можна зарахувати повну відмову від «дієприкметників (придаткових)» теперішнього та минулого часів (*читаючий, читавший*) та від архаїчних форм інфінітива (*стричи, мочи, лячи*), а також часткову відмову від говіркових дієслівних форм, із-поміж яких форми дійсного (*ляв; ору; меш робити*) й умовного (*читав би-м; читав би-сь; був би-м читав; був би-сь читав*) способів.

---

92 Кисілевський К. Українознавчі праці акад. Степана Смаль-Стоцького... С. 39.

РОЗДІЛ 4. ПРИЙМЕННИК В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

Ольга ГАЙДА

Прийменник як частину мови подають граматики XVI–XVII ст. Лаврентія Зизанія (1596) та Мелетія Смотрицького (1619). Їм передувала «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (1591), яку склали учні та викладачі Львівської братської школи разом із ректором школи греком Арсенієм Еласонським¹. Ця граMATика становить компіляцію відомих західноєвропейських авторів та праці видатного візантійського гуманіста Костянтина Ласкаріса. В. Німчук припускає, що, можливо, деякі частини граматики оригінальні й належать таки А. Еласонському і К. Ставровецькому; також, на його думку, варто вживати умовну назву «Грецько-словенороська граMATика», оскільки вона відображає основний зміст і призначення пам'ятки: «Словенороська частина пам'ятки дуже насичена фонетичними, граMATичними й лексичними елементами української мови. Завдання кодифікації церковнослов'янської мови автори, очевидно, перед собою не ставили. Живомовні елементи сприяли тому, що й наступні українські й російські лінгвісти вводили розмовні риси в словенороські граматики. ГраMATика 1591 р. містить важливі факти з історії української мови взагалі та її південно-західних говорів»².

У праці «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка» подано таке визначення прийменника: «Предлогъ есть часть слова нескланаема, пре(д)лагаема всѣми слова частми, во сложеніи и сочиненіи»³. Автори граматики кваліфікують префікси також як прийменники. З 18 прийменників 6 – «єдиносложныя» (въ, во, ѿ(т), съ, к, пре(д)), а 12 – «двосложныя» (до, по, ради, съ, ѿ(т) или при, во мѣсто, на, ѿ, окръсть, по(д), чрезъ), проте це стосується тільки грецької мови та не відбиває особливостей прийменникової системи церковнослов'янської мови. Більшість наведених двоскладових прийменників є, навпаки, односкладовими: «до, по, съ, ѿ(т)» тощо. Мовні одиниці «въ, во» – фонетичні варіанти, їх слід трактувати як один прийменник.

¹ Дзира Я.І. «Адельфотес». *Енциклопедія історії України* / гол. редкол. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2003. Т. I (А–В). С. 35.

² Німчук В. В. *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1985. С. 124–125.

³ АДЕЛФОТΗΣ. *Грамматика доброглаголиваго, еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова.* Львів, 1951. *Adelphotes. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische. Grammatik. Lviv-Lemberg, 1591* / Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. 2., um das Faksimile erweiterte Auflage. *Specimina philologiae slavacae* (репринт). München, 1988. S. 149.

Автори граматики вказують на сполучуваність прийменників, проте уживання грецьких прийменників та їхніх відповідників, як правило, не збігається, і, як зауважує В. Німчук, «при цьому нерідко виявляються особливості слов'янської системи відмінків, бо в перекладах грецьких форм впливають форми орудного (передусім) та місцевого відмінків»⁴. У посібнику «Грамматика доброглаголивого еллинословенського языка» є спроби подати значення деяких прийменників, наприклад: «ω(т) пр(с)но родному сочинается ω(т) лица движение знаменующее ако, ω(т) града. ω(т) праведного»⁵.

«Грамматика словенская» Л. Зизанія (1596) у розділі «Ω предлозъ» (частина «Ω етимології») визначає прийменник як «часть слова скланаема, пре(д) иными слова част(ъ)ми полагаема» та подає 17 прийменників (прийменник «по» повторено двічі): «въ, къ, съ, пре(д)/предо, на(д)/надо, по(д)/подо, ω, на, по/по нас, при, ѿ, ω(т), изъ, чрезъ, по/ве(д)лѣгъ, ради, вѣмѣсто». Автор вказує на те, що прийменниками можна вважати «въ(з), вѣсь, про, пре, разъ», однак лише за умови, коли вони є префіксами: «въ(з)вышаю, вѣсходжѣ, прорече, презираніе, ра(з)грабленіе». Прийменники можуть уживатися із чотирма відмінками: родовим, давальним, знахідним та орудним. У розділі «Ω сочиеніи пре(д) логω(в)» кожен прийменник описано окремо і зазначено його сполучуваність із певним відмінком: «род(ъ)ный: ω(т), изъ, ради; дателный: по або ведлѣгъ; винителный: ѿ, чрезъ; творителный: къ, съ; род(ъ)ный, винителный: вѣмѣсто; дателный, винителный: въ, ω, на, по, при; творителный, винителный: пре(д)/предо, на(д)/надо, подъ/подо»⁶.

Зизаній подає короткі приклади вживання прийменника з іменником або займенником: «въ церкви, къ мнѣ». Варто зауважити, що прийменник *ради*, на відміну від інших, вживається у постпозиції: «на(с) ради, авраама ради, мене ради». Про можливі семантичні відношення не йдеться.

В. Німчук, характеризуючи граматику Зизанія, зазначає, що це перша спроба осмислення церковнослов'янської фонетичної й морфологічної систем, виявлення її специфічних особливостей; також тут уперше кодифіковано церковнослов'янську мову східнослов'янської редакції, зокрема є чимало вкраплень із рідної авторові граматики української мови⁷.

Праця М. Смотрицького «Грамматика Славенския правилное Свнтагма...» (1619) продовжує традицію введення українських живомовних елементів у граматичну систему церковнослов'янської мови. Вона написана

⁴ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст... С. 126

⁵ АДЕЛФОТΗΣ. Грамматика доброглаголивого, еллинословенського языка. Совершенного искусства осми частей слова. Львів, 1951. *Adelphotos. Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische. Grammatik. Lviv-Lemberg, 1591.* Herausgegeben und eingeleitet von O. Horbatsch. 2., um das Faksimile erweiterte Auflage. Specimina philologiae slavicae (репринт). München, 1988. S. 154.

⁶ Грамматика словенская. Нововъставленна Л.З. Вильна, 1596 [електронний ресурс]: Зизаній Л. Грамматика словенська (1596) / підгот. факсим. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1980. 190 с. URL: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>.

⁷ Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст... С. 151.

за зразком граматики грецької мови, з якими був добре ознайомлений автор. Граматика Смотрицького поділена на чотири частини: орфографія, етимологія, синтаксис, просодія. У другій частині «Ω етμмологїи» мовознавець вказує на традиційні вісім частин мови: «Има, Мѣстоименїе, Глаголь, Причастїе, Нарѣчіе, Прѣ(д)логъ, Союзъ, Мѣ(ж)дометїе». У роділі «W предлозѣ» подано таке визначення прийменників: «Предлогъ есть часть слова нескланаемаа инымъ слова частемъ сложнѣ и сочинителнѣ предлагаемаа»⁸. Прийменників, за М. Смотрицьким, є 20 одиниць: «оу, w(т), из або съ, во, со, на, над, w або wб, по, по(д), прѣ(д), при, до, ко, за, вос, нис, рас, прѣ, про». Як і в грецьких граматах, до прийменників зараховано префікси. Прийменники «из(ъ)» і «съ» автор вважає варіантами одного слова. На думку дослідників, у цьому відчутний вплив української мови, де давні «изъ» та «съ» унаслідок фонетичних змін зійшлися в одній формі з (*iz, zi*)⁹.

Варто зауважити: об'єктом дослідження М. Смотрицького була не просто граматична система церковнослов'янської (старослов'янської) мови. Автор узяв за основу форму церковнослов'янської мови, що зазнала певного впливу української та білоруської мов і використовувалася на території України та Білорусі¹⁰. У другому розділі в пункті «W Падеже Прѣ(д)лога» М. Смотрицький веде мову про те, що прийменники можуть поєднуватися з п'ятьма відмінками, і зазначає, у якому саме відмінкові треба вживати той чи інший прийменник: «родителный: оу, w(т), из або съ, до; дателный: ко, по сказѹемое Рwсски ведлѹгѣ; винителный: за; творителный: со; сказате(л)ный: при, п(р)о сказѹемое Рwсски послѣ; винителный и творителный: прѣ(д), на(д), по(д), за; винителный и сказате(л)ный: во, w або wб, на».

Автор граматики подає прийменники, які можуть сполучатися з іншими дієсловами, тобто можуть бути префіксами («овїи глѣw(м) сочинителнѣ и сложнѣ прѣ(д)лагаемїи»): оу, w(т), из або съ, во, со, на, на(д), w або wб, по, по(д), прѣ(д), при, до, за (оухожю, w(т)хожю, исхожю, вхожю, схожѹса, нахожю, на(д)хожю, wбхожю, похожаю, по(д)хожю, прѣдидѹ, прихожю, дохожю, захожю); «сложнѣ точїю прѣ(д)лагаемїи сѣтъ»: вос, нис, рас, прѣ, про (восхожю, нисхожю, расхожѹса, прехожю, прохожю).

У третьому розділі «W Свнтаѣи» в параграфі «W сочиненїи предлога» М. Смотрицький більш детально описує кожен прийменник, вказуючи на його значення та використання з певним відмінком. Серед прийменників, які вживаються з родовим відмінком, автор наводить додатковий варіант

⁸ Граматїки словенскїа правїлноє Свнтагма. Потщанїемъ Многогрѣшнаго Мнїха Мелетїа Смотрискогw. Св'є, 1619. [електронний ресурс]: Смотрицький М. Граматика / підгот. факсим. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 215 с. URL: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>.

⁹ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст... С. 180; Колодяжний А.С. Прийменник: матеріали до лекцій з курсу сучасної української літературної мови. Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1960. С. 4.

¹⁰ Кралюк П. Мелетїй Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2007. С. 75.

прийменника «из(ъ) – ис», а як приклад подає цитату з Біблії («со готовагw жилища своегw»), фіксуючи, таким чином, ще один варіант. Характеризуючи вживання прийменників зі знахідним відмінком, учений зазначає, що префікси *воз-* та *вос-* можуть використовуватися замість прийменника *за*: «блг(д)тъ во(з)блг(д)тъ; злаа во(з)благаа». Щодо прийменників «во, въ, на, пре(д), на(д), по(д)», то автор пояснює читачам, з якими відмінками та в яких випадках потрібно їх вживати. Якщо один із цих прийменників виражає рух, тоді потрібно використовувати знахідний відмінок («во всю землю изыйде вѣщаніе ихъ; Возве(д)зи на Г(с)да печаль твою и той та препитаеъ; молитвы твоа и мл(с)тына твоа възйдоша пре(д) Б̄га; На(д)негоже оузриши Д̄ха сходаша; по(д) твою мл(с)тъ прибѣгаемъ Б̄с̄е Д̄во молитвъ нашихъ неспрзри»), якщо ж стан – орудний відмінок («Во ц̄ркви стоаще славы твоа; на камени ма вѣры оутверди; грѣхъ мой предо мною естъ вынѣ; поставлень есмъ царь w(т) негw на(д) Сіwномъ горою стою егw в̄овѣщай повеленіе Г(с)дне; w(т)ци ваши вси по(д) wблако(м) быша»)¹¹. Проте ознак статичності або динамічності самі прийменники виражати не можуть, ця характеристика притаманна дієсловам. На основі тих же диференційних ознак автор розрізняє вживання прийменника «w / wбъ». Окремим пунктом «W различіи пре(д)лога по и w сочиненіи егw» М. Смотрицький розглядає вживання цього прийменника (див. Таблиця 1.).

Таблиця 1.

Прийменник ПО у граматиці Мелетія Смотрицького

Прийменник ПО	
Значення	Відмінок
вє(д)лѣгъ	давальний
«по жестокомѣ твоємѣ и непокаанномѣ ср(д)цѣ; по имени твоємѣ и житіе твоє; повелими прийти къ себѣ по водамѣ»	
послѣ	місцевий
«по сихъ дрѣгаа повѣствовати имама; по страсти ше(д)ша на гробъ твои(и) жень»	
за, дла, вслѣдъ	місцевий
«положу дшѣ мою по тебѣ; ревнѣа поревновахъ по Б̄зѣ Вседержители; Гради по мнѣ»	
до, по	знахідний
«по тебе слово недалечае; по дшѣ твою придоша Аг̄гли Б̄жїи»	

М. Смотрицький розглядає й семантичну структуру прийменника *за*. Якщо прийменник вказує на час, тоді вживається з родовим відмінком: «за оутра оуслыши г(с)ла мой Ц̄рю мой, Б̄же мой; за Цара Конста(н)тіна и Матере егw

¹¹ Грамматики словенския правилое Свнтагма. Потщаніемъ Многогрѣшнаго Мнїха Мелетїа Смотрискогw. Єв'є, 1619. [електронний ресурс]: Смотрицький М. Граматика / підгот. факсим. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 215 с. URL: <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>.

Слены); якщо «вспать, вмѣстѣ, винѣ, дла, прѣ» – зі знахідним відмінком: «иди за ма Сатано; во(з)даша ми злаа за благаа но за бѣ(з)законїа наша навелѣ еси сіа на насѣ; за грѣшники оумре бѣ(з)грѣшний; за скѣдость наказанных мѣжей»; якщо «вслѣдѣ» – з орудним: «иди за мною»¹².

Грамати́ст звертає увагу на подвоєння прийменників при дієсловах, один із яких є префіксом, а інший – самостійною мовною одиницею: «(в(т)хожѣ ѡ(т) тебе, съиде сѣбѣ, вѣидѣ в домѣ, зайде за ѡблакъ, согласиса с нимѣ, надиде на(д) ма, подиде по(д) ма, предиде пре(д) лицемѣ моимѣ, при мнѣ прииде».

Кожен прийменник ілюстрований цитатами з Біблії. Однак параграфи про прийменник є одними з найменших у граматиці (інформацію про досліджувану частину мови викладено досить стисло), оскільки найбільше уваги присвячено самостійним частинам мови. Учений не розрізняє префіксів та окремих мовних одиниць (наприклад, «в, до, на» тощо) і зараховує їх до прийменників. Проте, варто зазначити, що, порівняно з грамати́кою Л. Зизанія, прийменник як частина мови в М. Смотрицького описаний більш детально. М. Смотрицький, зокрема, увів до відмінкової системи церковнослов'янської мови місцевий відмінок, що додає особливої новизни та повноти викладеному матеріалові.

Значний внесок у розвиток української грамати́чної науки належить І. Ужевичу. «Граматыка словенская, написана пре(з) Іоанна Ужевича словянина славной Академіи пари(з)скои в(ѣ) теологїи студента в(ѣ) Парижу» (1643) написана латинською мовою, а парадигми відмін, дієвідмін, приклади слів, словосполучень та речень – на основі живої української та інших слов'янських мов, а також друкованих церковнослов'янських грамати́к. І. Ужевич уперше в українському мовознавстві кодифікував староукраїнську мову, хоча й виникали певні труднощі під час представлення українських грамати́чних особливостей за допомогою латинської термінології¹³. Грамати́ка Ужевича містить параграф про прийменники; до цього класу зараховано «до, ѣ, з той страны, з вной страны, ѡколо, за, за крола, подле, ведле, ведлѣгѣ, подлѣгѣ, мимо, близко, безѣ/без, ѡкромѣ, прочѣ, впрочѣ, кромѣ, дла, потай, презѣ, черезѣ, ѡд/ѡт, к/кѣ, противко/противѣ/напротивѣ, на, подѣ, межи, надѣ/надо, предѣ/предо, ѡбѣ, при, по, в/во, ѡ, з/зо»¹⁴.

Із родовим відмінком уживаються прийменники «до, ѣ (у значенні 'коло, при'), з той страны, з вной страны, ѡколо, за, за крола, подле, ведле, ведлѣгѣ,

¹² Там само.

¹³ Іваненко З.І. Синоніміка прийменникових словосполучень, які виражають фінальні відношення (на матеріалі мови українських пам'яток XIV–XVII ст.). Наукові записки Одеського держ. педінституту ім. К. Ушинського. Одеса, 1957. Т. XVIII (Випуск філологічний). С. 198.

¹⁴ Граматыка словенская Зложена и написана трѣдомѣ и прилежанїемѣ Іоанна Ужевича Словянина. Париж, 1643. *Грамати́ка слов'янська І. Ужевича. (Паризький список)* / підгот. до друку І.К. Білодід і Є.М. Кудрицький. Київ, 1970. С. 1–72. URL: <http://litopys.org.ua/index.html>; *Граматыка словенская Зложена и написана трѣдомѣ и прилежанїемѣ Іоанна Ужевича Словянина. Париж, 1645. [електронний ресурс]: Грамати́ка слов'янська І. Ужевича. (Аррарський список)* / підгот. до друку І.К. Білодід і Є.М. Кудрицький. Київ, 1970. С. 1–86. URL: <http://litopys.org.ua/index.html>.

подлѣгъ, мимо (у значенні 'поза'), близко, безъ, шкромъ, прочъ, шпрочь, кроме, без, дла, потай, презъ, черезъ, з, шд або шт»; із давальним відмінком сполучаються прийменники «кѣ, к, противко, противъ, на противъ»; зі знахідним – «по, за, на, подъ, межи, надъ, предъ»; з орудним – «предъ, с, з». Для означення руху або спокою прийменники «за, на, подъ, межи, надъ, предъ, шбъ» вживаються зі знахідним та орудним відмінками¹⁵.

І. Ужевич указує також на особливості використання прийменників з та в, до яких інколи доєднується голосна о, як-от: «зо всеми, во всихъ», а також прийменників «надъ» і «предъ», які кінцеву голосну ь змінюють на о, як-от: «предо мною, надо мною». В. Німчук наголошує, що всі правила вживання прийменників у цій граматиці відображають український загальнонародний синтаксис. Тільки конструкція з *предъ* 'через, унаслідок' (*не моглемъ предъ хоробою до тебе приехати*) відбиває діалектний синтаксис прийменника *перед*; наприклад, у закарпатських говірках: *ни гóден-им перед тóббу уснóти*, хоча таке значення властиве і старопольській, і сучасній польській мові¹⁶.

Отже, наприкінці XVI–XVII ст. в Україні відбувся значний розвиток граматичної думки. Основними працями, які вперше системно, структуровано розкрили граматичну систему української мови, були граматики спілки Адельфотес, Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Ужевича. Прийменник проаналізовано як окрему частину мови, яка є незмінною, проте може сполучатися з іншими частинами мови в усіх відмінках, окрім називного. Зроблено спроби виокремити певні семантичні значення цієї мовної одиниці, головню за критеріями «статика» і «динаміка». Досить ґрунтовно та повно проаналізовано сполучуваність прийменників. Праці перших українських граматистів стали основою для наступних граматики української мови.

«Грамматика малоросійскаго нарѣчія» О. Павловського (1818) є першою із граматики, що характеризують українську народнорозмовну мову; її фонетичні та граматичні особливості тут подано у порівнянні з російською мовою. На позначення поняття «прийменник» використано термін *предлогъ*. О. Павловський зазначає: «Всѣ другія правила Нарѣчій, Предлоговъ, Союзовъ и Междуметій словопроизводной части Грамматики, говоря вообще, суть тѣже, что въ настоящемъ Россійскомъ языкѣ»¹⁷. Автор не описує правил уживання прийменників, однак їх функціонування можна частково простежити на підставі короткого «малоросійського» словника, який додано до граматики; у ньому виявляємо прийменники («замість – вмѣсто, крізь, скрізь – сквозь, поузь – мимо, упóперекъ – поперегъ») та сталі прийменниково-іменникові сполучення («зъ уздромъ – со всѣмъ приборомъ, изъ просóннья – сквозь сонъ, набóръ, на віру – въ

¹⁵ Там само.

¹⁶ Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст... С. 195.

¹⁷ Грамматика малоросійскаго нарѣчія или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистого Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочиненіями. Сочин. Ал. Павловскій. Въ Санктпетербургѣ: Въ типографіи В. Плавильщикова, 1818. С. 21.

долгъ, на взáводы – во весь опоръ, на памъять – наизусть, на перекиръ – вопреки, въ досаду, о прыгóді – подъ часъ; въ пору, къ стати; о томъ, что нужно»¹⁸.

Після царського указу 1720 р. заборонено друкувати конфесійні книжки мовою, яка б відрізнялася від прийнятої у Російській імперії. На теренах України, що були поза її межами, продовжували традиції М. Смотрицького. У 1788 р. на Закарпатті з'явилася граматика А. Коцака, на початку ХІХ ст. у Західній Україні – «Грамматика языка славено-русского» І. Могильницького (1910), «Grammatica Slavo-Ruthena» («Грамматика слов'яно-українська») М. Лучкая (1830) та ін.

Праця М. Лучкая «Grammatica Slavo-ruthena» написана латинською мовою, а ілюстрації подано українською. Для позначення поняття «прийменник» автор використовує термін *praepositio*. У граматиці серед переліку прийменників представлено і префікси (у сучасному розумінні): «без, в/во, вы, воз, до, за, ид, из, ко, на, над, низ, о, об, w(т), па, пра, пре, пред, при, под, през/чрез, про, раз, со, со, оу». Всього таких прийменників 28. Щодо сполучуваности, то автор чітко подає вживання прийменників із відмінками:

а) з одним відмінком: родовим – «оу, до, со, w(т), из, без»; давальним – «ко, ид»; знахідним – «об, воз, преч, чрез, про»; орудним – «со»; місцевим – «при, о»;

б) із двома відмінками: знахідним і місцевим – «со, во, на»; знахідним і орудним – «над, пред, под»; знахідним і родовим: «пред, под»;

в) із трьома відмінками: родовим, знахідним і орудним – «за»; давальним, знахідним і місцевим: «по»¹⁹.

«Грамматика рѣского азыка» Я. Головацького (1849) класифікує прийменники на «отдѣльнїи» та «неотдѣльнїи». До перших зараховано ті одиниці, які мають значення та змінюють відмінки наступних слів або керують відмінками. До другої групи належать прийменники, які самостійно не вживаються, значення окремого не мають і не керують відмінками, а змінюють лише значення слова, з яким поєднуються. За походженням прийменники поділено на «коренны (первообразны)» (безъ, вз-, воз-, въ, (во), вы-, дъ, до, изъ, къ, (ко), на, надъ, низъ, о, (объ), отъ, па, пере-, по, подъ, пра-, пре-, передъ, при, про, роз-, съ, (со), сѣ-, оу, черезъ) та «производни (сложени)» (кромѣ, окромѣ, противъ, опрочъ, окрестъ, межи, для, вмѣсто (замѣсть), около, пола (подла), посла, скрозъ, край)²⁰.

Я. Головацький зазначає, що в реченні можуть вживатися разом два або три прийменники, наприклад: «зъ подъ могилы, по за городъ, на около домѣ, по при кона»²¹. За сучасною класифікацією, це складні та складені прийменники *з-під, поза, навколо, попри*. Отже, мовознавець до прийменників зараховує такі мовні одиниці (40): «безъ, вз-, воз-, въ, (во), вы-, дъ, до, изъ, къ, (ко), на, надъ,

¹⁸ Там само. С.35–49.

¹⁹ Grammatica Slavo-Ruthena. Seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, seu dialecti vigentis linguae / edita per Michaelem Lutskey. Budaе, 1830. P. 123–124.

²⁰ Грамматика рѣского азыка / сост. Я. Головацкимъ. Львовъ: Напечатано черенками Инститѣта Ставропигіанського, 1849. С. 215–216.

²¹ Там само. С. 216.

низь, о, (объ), отъ, па-, пере-, по, подъ, пра-, пре-, передь, при, про, роз-, съ, (со), сѣ-, оу, черезъ, кромѣ, окромѣ, противъ, опрочъ, окрестъ, межи, для, вмѣсто (замѣсть), около, пола (подла), посла, скрозь, край».

«Грамматика языка русского въ Галиціѣ» Й. Левицького (1850) містить таку дефініцію: «Предлогъ есть – то часть мовы неотмѣняемаа, котра поставлае ся передь именами, мѣстоименіями и пречастіями, та оуправлае падежами оныхъ по разнымъ ихъ обстоятельствамъ»²². Вказано на використання кількох прийменників у реченні: «зъ подъ Кієва, по за село, на около Церкви, по при насъ перебѣгъ, а також прийменник може бути частиною частки: нидлакого, нидочого, нискимъ»²³.

«Мала грамматика языка руского» Г. Шашкевича (1865) подає сполучуваність прийменників української мови та робить спроби диференціювати їх за значеннями²⁴.

Праця О. Потебні «Из записок по русской грамматике» значною мірою ґрунтується на матеріалах української мови і є порівняльно-історичним дослідженням граматичної будови східнослов'янських мов. На позначення досліджуваного поняття використовує термін *предлог*. На думку мовознавця, до прийменників належать «от (отъ, ото), до, у, из (изъ), опрочъ, возле (възлѣ), о, в, проти (противу), без (безъ), про, с (съ), за, на, по». Проте, як зазначає автор, сполучуваність цих одиниць не завжди відповідає реальній мовній традиції вживання, а саме: конструкції *прийм. о + дав. в. або прийм. по + род. в.* не притаманні українській мові. О. Потебня детально проаналізував граматику, семантику, етимологію, антонімію та синонімію прийменників у слов'янських мовах. За нашим спостереженням, праця «Из записок по русской грамматике» – це одна з небагатьох праць в українському мовознавстві, де прийменник досліджено з погляду синтагматики та парадигматики. На думку О. Потебні, прийменники можуть функціювати як окремо, так і бути частиною слова (сучасне мовознавство має дещо інший погляд і вважає такі мовні одиниці префіксами). Мовознавець вважає прийменник зв'язкою об'єкта і розглядає його як прислівник, що допускає поєднання з певним відмінком. Він також зазначає, що між прислівниками і прийменниками немає чіткої межі: *на столі, зверху стола, посеред столу, посередині стола*²⁵.

Чітке визначення прийменника як частини мови подали В. Коцовський та І. Огоновський у «Методичній граматиці української мови» (1894): «Слова, поставлені при іменниках для означення їх відношення до інших осіб або

²² Грамматика языка русского въ Галиціѣ, розложена на pytania и отъповѣди / выдалъ Іосифъ Лѣвицкій (второе издание умноженное съ мѣдною таблицею). Въ Перемышлы: Въ Друкарни русской Капітулы, 1850. С. 136.

²³ Там само. С. 137.

²⁴ Мала грамматика языка руского основана на подставѣ Читанокъ для III и IV отряда школъ головних / соч. Г. Шашкевичемъ. Въ Вѣдни, 1865. С. 33.

²⁵ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: у 4 т. Воронежъ: Въ типографіи Н.Д. Гольдштейнъ, 1874. Т. I. С. 156.

річий, зовуться прийменниками»²⁶. Як і в більшості попередніх граматик, тут прийменник охарактеризовано лише з погляду синтагматики.

«Українська граматка для III і IV класи шкіл середніх» Є. Тимченка (1918) пропонує дефініцію: «прийменниками звуться такі незмінні слова, що показують, як маються до себе дві нерівнорядні форми слів (нерівнорядними формами звуться два неоднакових відмінки або два неоднакових роди слів, як от дієслово і ймення)»²⁷. Автор звертає увагу на те, що прийменник може бути стилістичним засобом і повторюватися перед прикметником у поетичній мові.

Питання сполучуваності прийменників із відмінками Є. Тимченко розглядає у своїх визначних працях «Льокатив в українській мові» (1925), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928)²⁸.

Параграф про прийменник у «Граматиці руської мови» (1914) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера містить інформацію про його сполучуваність, проте автори звертають увагу і на семантику, зазначаючи, що більшість прийменників вказують на відношення до місця, часу²⁹.

«Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» В. Сімовича (1918) особливу увагу приділяє прийменникам, які «мають більш-менш таке ж значіння, як відмінки в відмінних частин мови»³⁰, відповідно головне завдання прийменників, як і відмінкових закінчень, – виражати відношення між словами.

Автори праці «Українська мова. Практично-теоретичний курс» (1929) П. Горещкий та І. Шаля називають прийменники «помічними словами», особливими незмінними мовними одиницями, які використовуються для синтаксичного зв'язку між словами³¹. Чітко розрізнено прийменники та префікси, що мають таку ж звукову форму. У параграфі «Прийменники і приростки» мовознавці зазначають, що «між прийменником і словом при якому він стоїть, можна вставити інше слово, а між приростком і пнем, що з ним він зливається, вставити інше слово не можна»³².

²⁶ Методична граматика української мови / уложили В. Коцовський і І. Огоновський. 4-те вид. Вінніпег: Накладом Української книгарні. З друкарні «Канадійського Фармера», [б. р.]. С. 68.

²⁷ Тимченко Є. Українська граматка для III і IV класи шкіл середніх. Київ: Видавниче товариство «Криниця», 1918. С. 20.

²⁸ Тимченко Є.К. Льокатив в українській мові (з української складні). Київ: Червоний шлях, 1925. 71 с.; Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові (з української складні). Київ: друк. УАН, 1925. 64 с.; Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові. Київ: друк. УАН, 1926. 118 с.; Тимченко Є. Акузатив в українській мові. Київ: друк. УАН, 1928. 101 с. Унікальні праці Є. Тимченка, які за тоталітарного радянського режиму було вилучено з наукового обігу, потребують окремої студії з огляду на питання про прийменник.

²⁹ Грамматика руської мови / уложили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. 3-тє вид. Відень: [б. в.], 1914. С. 147.

³⁰ Сімович В. Практична граматика української мови. Раштат: Видання товариства «Український рух», 1918. С. 243.

³¹ Горещкий П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. Київ: Книгоспілка, 1929. С. 45.

³² Там само. С. 55.

Як і «Граматика» В. Сімовича, «Коротка граматика української літературної мови» (1937) М. Угрин-Безгрішного та А. Лотоцького декларує, що прийменники мають таке ж значення, як «відмінки в відмінних частинах мови», проте сам прийменник не має жодного значення, а набуває його лише «в злучі з імям (з іменником, займенником, прикметником і числівником)»³³. Крім цього, прийменники можуть виконувати функцію префіксів та надавати словам різні значення³⁴.

«Норми української літературної мови» О. Синявського (1941) містять детальний аналіз прийменників (*без, біля, від(од), для, до, крім, після, проти (супроти), ради (заради), серед* + усі «вивідні прийменники», *крізь, про, через, при, над, перед, під, на, об (о), в (ві), з (із,зі), за, між, по*) з боку їх сполучуваності, позиції у словосполученні та вираження значень³⁵. Звернемо увагу на опис значень прийменників. О. Синявський має на меті охарактеризувати кожен простий прийменник, наприклад: «за + род. в.» – визначає час (добу, період); «за + знах. в.» – вживається на означення різних відтінків обмеження дії чи прикмети, їх локалізації («продати за копійку»); «за + оруд. в.» – вказує на напрям дії ззаду чогось або становище («іти за чим, бути за чим») ³⁶ тощо. Кожен прийменник, як окрема лексема, потребує дефініції, хоча узагальнено їх можна об'єднувати у групи, які позначають час, місце, причину тощо.

«Курс сучасної української мови» Б. Кулика (1948) зазначає, що прийменник має значення, яке повністю розкривається тільки в реченні, коли він зв'язує іменник у непрямому відмінку (а також числівник і займенник) з іншими словами. Найбільш частотними серед значень прийменників є значення місця, вихідного пункту дії, причини, часу, мети, призначення, об'єкт дії, напрям руху, місце або предмет, на який направлена дія, ступінь порівняння, спосіб дії, міру, вартість тощо³⁷.

У «Нарисі сучасної української літературної мови» (1951) Ю. Шевельов наголошує на тенденції закріплення за кожним відмінком кількох абстрактніших значень: об'єкта, суб'єкта, непрямого об'єкта, знаряддя, а за прийменниковими конструкціями – передачу конкретніших значень³⁸. Дослідник аналізує значеннєві відтінки прийменників у контексті «посереднього керування» іменниками. Мовознавець зазначає, що багатство відтінків значення, забезпечуваних сполученнями прийменників з відмінками, дуже велике, зокрема найтипівішим для прийменників є окреслення просторових відтінків.

³³ Угрин-Безгрішний М., Лотоцький А. Коротка граматика української літературної мови. Рогатин; Львів: Накладом в-ва «Сині дзвіночки» в Рогатині, 1937. С. 50.

³⁴ Там само. С. 52.

³⁵ Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське вид-во, 1941. С. 260–280.

³⁶ Там само. С. 264.

³⁷ Кулик Б. Курс сучасної української мови. Київ: Радянська школа, 1948. С. 207.

³⁸ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. С. 175.

Сучасна українська літературна мова підтверджує припущення Юрія Шевельова щодо прийменників, адже їх кількість значно зросла, з'явилися дублети, одне і те ж значення можуть виражати різні прийменники або звороти з прийменником і без прийменника; сприяють цьому, зокрема, і чужомовні впливи, «особливо небезпечний з цих впливів – російський, бо він не тільки продирається ззовні, а й систематично впроваджується силоміць в саму літературну мову»³⁹. За словами автора, такі дублетні форми або вийдуть з ужитку, або зазнають диференціації значень.

У посібнику «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (1951) зазначено, що прийменник не має самостійно виявленого лексичного значення, а лише, допомагаючи у виявленні синтаксичного керування непрямыми відмінками іменних частин мови, вносить у відмінкові форми спеціальні смислові відтінки. Також автор вказує на те, що «сполучення певної відмінкової форми з прийменником характеризує певне коло семантичних відношень цієї форми до інших слів, переважно дієслова, у реченні»⁴⁰.

І. Кучеренко у праці «Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія» (1964) заперечує усталене твердження про те, що прийменник не має самостійного значення та є службовим словом. Автор переконаний, що прийменники функціують у мові як звичайні повнозначні слова. Вони не тільки служать засобом оформлення зв'язку між словами, значення прийменників є таким же матеріалом думки, зафіксованої в реченні, як і значення інших слів, що входять до його складу⁴¹. Наявність антонімічно зіставлених слів вказує на семантичну їх достатність, наприклад: *від – до, над – під, у – з*, «про це ж говорить зіставлення слів за близькістю значення (однорідністю): *на, над, понад; в, посеред; при, біля, коло* і т.д. і протиставлення їх як слів одного значення словам іншого значення: прийменники зі значенням просторовим протиставляються прийменникам мети (*ради, для*)»⁴². Варто зазначити і те, що логіка умотивовує використання прийменника в реченні. Прийменник *між* не може бути при іменнику, що називає один предмет, він уживається тільки з назвою якогось загалу предметів (*між деревами*) або в спеціально описовій передачі простору, обмеженого кількома предметами (*між садом і річкою*). Основна роль прийменника в реченні полягає в тому, що він формує складений член речення і водночас приєднує цей член речення до іншого, найчастіше – до присудка. І. Кучеренко не погоджується з міркуванням про те, що прийменники служать лише для зв'язку слів, оскільки при їх пропуску іменники, займенники, числівники втрачають свій зв'язок із словами (*м'яч лежить... столі*), проте «можна теж показати, пропуск прикметників та числівників [...] приведе до

³⁹ Там само. С. 181–182.

⁴⁰ Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Рад. школа, 1951. Т. 1. С. 332.

⁴¹ Кучеренко І. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. Ч. 2. С. 138.

⁴² Там само. С. 140.

втрати нормального зв'язку іменників з іншими словами речення», однак це не буде «доказом семантичної недоцільності прикметників та числівників. Відомо також і те, що іменник у формі місцевого відмінка не вживається окремо, тільки в зв'язку з прийменником, але це теж не можна брати як доказ неповнозначності іменника»⁴³.

Ось як автор характеризує особливості функціонування прийменників у реченні: «Прийменники характеризуються узагальненою семантикою. Вони узагальнено передають, наприклад, простір. Однак, як було показано, простір сприймається конкретно, як обмежена частина (місце). Отже, поняття місця виражається узагальнено-просторовим прийменником і орієнтуюче-предметним іменником»⁴⁴. Прийменник відіграє «організуючу роль»: 1) формує функціуючий член речення (другорядний), наприклад, обставину; 2) є тим складником обставини, який безпосередньо зв'язується з дієсловом чи іншим виразником присудка, приєднуючи до присудка обставину. Тому прийменник у складному членові речення виконує роль повнозначної зв'язки, а також граматичними рисами аналогічний рисам зв'язки дієслівної.

Прийменник пов'язаний із підпорядковуючим словом способом прилягання, оскільки він невідмінюваний, а слово, яке йому підпорядковується, зв'язується з ним способом керування. Тільки цим можна пояснити, чому з кожним прийменником уживається певна відмінкова форма.

І. Кучеренко вважає хибним твердження, що прийменники вживаються з відмінковими формами імен. На думку мовознавця, імена в певних відмінкових формах уживаються з прийменниками, створюючи таким чином словосполучення, яке функціонує в реченні як один його складний член.

Базуючись на твердженні О. Потебні, І. Кучеренко вважає прийменники прислівниками узагальненого значення: «як дієслово, набуваючи узагальненого значення, не перестає бути самим собою, так і прислівник, який набув узагальненого значення, залишається самим собою»⁴⁵. Автор вважає основною функцією прийменників як прислівників другого періоду – їх вживання в ролі прислівникової зв'язки: «прислівники другого періоду (прийменники) так відносяться до цієї частини мови в цілому (прислівника), як дієслова другого періоду (зв'язки) – до дієслова як частини мови»⁴⁶.

«Курс сучасної української літературної мови» Б. Кулика (1965) визначає прийменник як «службове слово, яке разом з формою непрямого відмінка іменників, а також деяких числівників і займенників виражає відношення між предметами або відношення дії, стану чи ознаки до предмета»⁴⁷. Щодо ролі прийменника, то, на думку Б. Кулика, вона полягає в диференціації значень відмінкових форм, разом із якими він характеризує певне коло семантико-

⁴³ Там само. С. 142.

⁴⁴ Там само. С. 142.

⁴⁵ Там само. Ч. 2. С. 150.

⁴⁶ Там само. С. 151–152.

⁴⁷ Кулик Б. Курс сучасної української мови. Київ: Радянська школа, 1948. С. 393.

граматичних відношень: просторових, часових, умовних, причинових, обмежувальних та ін. Тобто прийменник не має самостійно виявленого лексичного значення, а лише уточнює синтаксичні функції членів речення, «допомагаючи у виявленні синтаксичного керування непрямыми відмінками іменників, займенників, субстантивованих прикметників і числівників». Однак, як зазначає Б. Кулик, деякі прийменники не втратили свого лексичного значення, і ступінь вияву цього значення у різних прийменниках різний, наприклад: більш помітне лексичне значення у прийменників, що утворилися пізніше від прислівників, іменників («всередині, наприкінці, кінець, край, коло, назустріч»), менш помітне лексичне значення у прийменників первинних («від, до, на, в» та ін.)⁴⁸. Мовознавець характеризує значення прийменників «біля, від (од), до, з-за (із-за), з-під, проти, серед, над, під, перед, поза, на, о (об), по, з, за, між, в (у), через», оскільки, на його думку, сполучення одного і того ж прийменника з іменником у різних відмінкових формах може виражати різні семантико-граматичні відношення.

М. Івченко у підручнику «Сучасна українська літературна мова» (1965) розглядає прийменники як службові слова, що не мають самостійно виявленого лексичного значення, не виступають членами речення та служать для диференціації значення відмінкових форм⁴⁹. Щодо вживання прийменників в українській мові, автор зазначає, що вони «вживаються лише при іменниках, займенниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках і числівниках, які мають форми непрямих відмінків», та передають синтаксичні відношення між членами речення⁵⁰. Дослідник детально характеризує семантику та сполучуваність найчастіше вживаних прийменників.

А. Колодяжний у колективній праці «Сучасна української літературної мови» (1969) дотримується традиційного підходу і характеризує прийменник як службову частину мови, яка разом з формами непрямих відмінків виражає залежність іменника чи його еквівалентів від інших слів, «прийменники можуть виражати просторові, часові, причинові та інші відношення між предметами та відношення статичної й динамічної ознаки до предмета»⁵¹. Цікавим є спостереження про відношення прийменника до головного та залежного слова, у різних словосполучення воно різне: «Є випадки, коли прийменник тісніше пов'язується з керуючим словом (*чекати на нього, інтерес до науки*), в інших – з керованим (*прибув на світанку, зайшов у хату*)»⁵².

У зазначеній праці виявлено закономірність: що менша кількість фонем або графем, то ширше коло функційних значень прийменника. Автори також зауважують, що прийменники виявляють вищий ступінь абстракції, ніж повнозначні частини мови, але не є настільки узагальненими, як відмінки.

⁴⁸ Там само. С. 394.

⁴⁹ Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова. Київ, 1965. С. 351.

⁵⁰ Там само. С. 353.

⁵¹ Сучасна українська літературна мова: морфологія / за заг. ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 474–475.

⁵² Там само. С. 475.

На думку мовознавця Анатолія Колодяжного, «зв'язки прийменники з тим чи іншим відмінком зумовлені відповідністю значень прийменника і відмінкової форми. Наприклад, прийменники, що вказують на місце перебування якогось предмета, поєднуються з місцевим відмінком; прийменники, що означають рух, скерований на певний предмет, – переважно із знахідним; прийменники, що вказують на сумісність, супровідність, – з орудним; прийменники, що означають відділення, відокремлення, джерело руху, – з родовим»⁵³.

К. Городенська у праці «Украинская грамматика» (1986) визначає три ступені адвербіалізації прийменниково-відмінкових форм: а) прийменниково-відмінковий; б) прийменниковий (аналітичний); в) морфологічний. На першому ступені адвербіалізації за допомогою прийменника відбувається семантична модифікація відмінкової форми без змін морфеми. Це переважно форми із просторовим значенням, які означають вихідний, кінцевий пункт руху або різні параметри шляху руху (*мати вийшла з хати, діти вбігли в кімнату, комбайн їхав по полю, обабіч дороги метушилися діти*)⁵⁴. Другий ступінь виражає форми, які мають значення контактної чи дистантної локалізації дії з просторовим орієнтиром (*вони зустрілися в місті, посередині стола стояла ваза, автобус стоїть біля магазину*); сюди також належать форми із відношеннями часу, мети, причини, означальними (*під ранок пішов дощ, вчені зібралися для обговорення дисертації, медсестру поважають за чуйність, дівчина грала на слух*)⁵⁵. Прийменник – службова частина мови, яка разом із відмінковою формою залежного компонента є засобом вираження підрядного зв'язку керування і відповідного відношення між компонентами словосполучення. Прийменник не виконує номінативної функції, але виражає категорійне релятивне значення, тобто є засобом означення більш конкретних та абстрактних відношень між дією і предметом, предметом і предметом, предметом і вираженою через відношення до іншого предмета ознакою, ознакою і предметом. Ці відношення мають широкий діапазон характеристик⁵⁶.

Щодо своєї кількості, то прийменникова система є замкнутою, але не абсолютно, оскільки в результаті функційної транспозиції відмінкових форм повнозначних слів і навіть відмінково-прийменникових комплексів виникають нові одиниці з релятивним значенням.

М. Фурдуй у «Сучасній українській мові» за редакцією О. Пономарева (2001) розглядає прийменник як службову частину мови, «яка разом з непрямыми відмінками оформляє залежність одного повнозначного слова від іншого в словосполученні чи реченні й тим самим виражає відношення тих предметів, дій, станів чи ознак, які передаються цими словами», а «керуючими» у словосполученні можуть бути дієслова, іменники, прикметники, займенники,

⁵³ Там само. С. 477.

⁵⁴ Русановский В.М., Жовтобрюх М.А., Городенская Е.Г., Грищенко А.П. Украинская грамматика. Київ: Наукова думка, 1986. С. 248.

⁵⁵ Там само. С. 249.

⁵⁶ Там само С. 260.

числівники, прислівники, керованими – відмінкові форми іменників, займенників, субстантивованих прикметників або числівників⁵⁷.

У «Сучасній українській літературній мові» за редакцією А. Грищенка (2002) автор розділу про прийменник І. Уздиган визначає його як службову частину мови, «яка є засобом вираження граматичного зв'язку і відповідного семантико-синтаксичного відношення між повнозначним словом, здатним виконувати функцію керування, і залежною відмінковою формою іншого повнозначного слова»⁵⁸.

К. Городенська у «Теоретичній морфології української мови» (2004) характеризує прийменники як «окремий тип слів-морфем, який найтісніше пов'язаний із синтетичними релятивними морфемами й основне функціональне призначення якого полягає в переведенні субстантива із синтаксичної субстантивної позиції в позицію прислівника»⁵⁹.

І. Ющук визначає прийменник як службову частину мови, «яка разом із відмінковими закінченнями іменників (або займенників) слугує для вираження підрядних зв'язків між словами в реченні»⁶⁰.

У праці «Сучасна українська мова. Морфологія» (2013) О. Зубань пропонує таке тлумачення: прийменник – «це несамостійна (службова) незмінна частина мови, до якої належать слова семантичної категорії «відношення між об'єктом та іншим явищем дійсності»⁶¹.

Розглянути основні праці про *прийменник* важливо насамперед для того, щоб визначити головні підходи до кваліфікації прийменника в системі частин мови, узагальнити відомості про морфологічну будову, семантику прийменників. Мовознавча думка періоду XVI–XVII ст. не виокремлює поняття *семантичне відношення*, не розглядає прийменник із боку його будови чи походження тощо, водночас наукових праць, що містять аналіз прийменників зазначеного періоду надто мало. Саме тому обґрунтованим стає аналіз досліджень сучасних мовознавців.

З історичної перспективи прийменники досліджував мовознавець В. Німчук. Він, зокрема, розглянув формування і розвиток прийменникових систем праслов'янської, давньоруської та української мов, зосередившись на питаннях етимології прийменників, їх морфологічному складі, модифікації унаслідок фонетичних чинників, змін у функціях та у сфері вжитку окремих мовних одиниць⁶². В. Німчук визначає прийменник як «незмінні слова, що разом

⁵⁷ Сучасна українська мова: підручник / за ред. О.Д. Пономарева. 2-ге вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. С. 90.

⁵⁸ Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. А.П. Грищенка. 3-тє вид., допов. Київ: Вища школа, 2002. С. 407.

⁵⁹ Вихованець І. Р. Городенська Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 329–346.

⁶⁰ Ющук І. П. Українська мова : підручник. Київ: Либідь, 2004. С. 419.

⁶¹ Сучасна українська мова: Морфологія : підручник / за ред. А. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. С. 478.

⁶² Історія української мови: Морфологія / авт.: С.П. Бевзенко, А.П. Грищенко, Т.Б. Лукінова, В.В. Німчук [та ін.]; за ред. В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1978. С. 413–448.

із відмінковими формами виступають як основний засіб вираження підрядного зв'язку іменників, уточнюючи значення відмінків»⁶³. Більшість первинних та велика частина простих вторинних прийменників давньоруської мови успадкована із праслов'янської. Поряд із ними у давньоруській мові починають формуватися складні прийменники, а також у ролі прийменників виступає досить велика група прислівників та окремі адвербіалізовані сполуки первинних прийменників з іменниками. Тому українська, як і інші східнослов'янські мови, значною мірою успадкувала розвинену прийменникову систему. Для періоду XVI–XVII ст. характерним є процес переходу в розряд прийменників окремих відмінкових форм іменників та словосполучень, не співвідносних із прислівниками, а також розвиток складних і складених прийменників.

Окремий розділ про службові частини мови містить праця С. Бевзенка «Історична морфологія української мови». Автор дає загальну характеристику прийменникової системи української мови, а також порушує питання походження, фонетичних змін, морфологічного складу, варіантних форм та функцій окремих прийменників⁶⁴.

Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові досліджував мовознавець О. Мельничук⁶⁵. Цінними є спостереження Л. Батюк над морфологічними особливостями «Літопису Самовидця», у яких основну увагу зосереджено на службових частинах мови⁶⁶.

Загалом, українські граматисти XVI–XVII ст. на позначення поняття *прийменник* вживали назву *предлогъ*. Такий термін використовували аж до кінця XIX ст. А 1873 року Омелян Партицький увів назву *приименник*, яка закріпилася в науковій мові⁶⁷. Щоправда, тривалий час мовознавці послуговувалися варіантною формою *приименник*⁶⁸. На початку XX ст. О. Курило використала у своїх мовознавчих студіях термін *приименник*⁶⁹, який став нормативним на позначення відповідного лексико-граматичного класу слів.

Отож у сучасній лінгвістиці сформувалися три основні підходи до визначення статусу прийменника як семантико-граматичного класу слів. Одні

⁶³ Там само. С. 413.

⁶⁴ Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород, 1960. С. 388–393.

⁶⁵ Мельничук О.С. Історичний розвиток функцій і складу прийменників в українській мові. *Слов'янське мовознавство*, 1961. Т. 3. С. 124–194.

⁶⁶ Батюк Л.І. Спостереження над морфологічними особливостями Літопису Самовидця. Службові частини мови. *Дослідження з української мови : зб. статей аспірантів та дисертантів / відп. ред. О. С. Мельничук*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. С. 39–55.

⁶⁷ Граматика аязыка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ / написавъ Ом. Партицькій. Оу Львовѣ : Въ цѣс. кор. накладѣ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Института, 1873. С. 58.

⁶⁸ Методична граматики української мови / уложили В. Коцовський і І. Огоновський. 4-е вид. Вінніпег: Накладом Української книгарні. З друкарні «Канадійского Фармера», б. р. С. 67; Граматика руської мови / уложили С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. 3-е вид. Відень: [б. в.], 1914. С. 146; Сімович В. Практична граматики української мови. Раштат: Видання товариства «Український рух», 1918. С. 242.

⁶⁹ Курило О. Початкова граматики української мови: у 2 ч. Київ: Друкарня Т-ва «Криниця», 1917. Ч. 1. С. 43.

мовознавці (А. Колодяжний, О. Мельничук, Б. Кулик та ін.) кваліфікують применник як службову частину мови; інші (Є. Курилович, І. Вихованець, К. Городенська) характеризують його як особливу морфему. І. Кучеренко вважає применник самостійним словом. У своєму дослідженні применника в українській мові XVI–XVII ст.⁷⁰ дотримуємося традиційного погляду на цей клас слів як на клас службових, які разом із непрямыми відмінками оформлюють залежність одного повнозначного слова від іншого і в такий спосіб виражають відношення тих предметів, дій, станів чи ознак, які передаються цими словами.

---

⁷⁰ Гайда О.М. Граматика та семантика применника в українській мові XVI–XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства): дисертація (рукопис). Івано-Франківськ, 2015.

РОЗДІЛ 5. ПРО ОДНУ ПИТОМУ МОРФОЛОГІЙНУ ФОРМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ¹

Лариса КОЛІБАБА

Проблема встановлення питомости певного мовного явища, одиниці, форми чи конструкції, відповідності органічним, історично сформованим особливостям української мови належить до найважливіших, найскладніших і найсуперечливіших у лінгвоукраїністиці. Виняткової ваги вона набула після здобуття Україною незалежності, коли в суспільно-політичному житті держави сталися зміни, що дали поштовх її національному та мовному відродженню. У зв'язку з демократизацією суспільства, скасуванням численних обмежень та утисків, тенденцією до відродження національної ідентичності, посиленням пуристичних настроїв потреба повернути питомі основи української мови після тривалого періоду вимушеного забуття стає дедалі гострішою.

У 20–30-х рр. ХХ ст., випрацьовуючи норми української літературної мови, науковці ґрунтували їх на таких основних критеріях: 1) природність для найбільшої частини народної мови²; 2) уживаність у творах «найкращих українських письменників»; 3) фіксація в «гарних словниках української мови» та граматиках; 4) перевага, вигідність із погляду поступу, удосконалення мови³.

У наступні періоди розвитку українського мовознавства ієрархія цих чинників змінювалася. Найпомітнішими були зміни у ставленні до народної

1 За основу розділу використано матеріали дослідження: Колібаба Л.М. Форми знахідного відмінка іменників в українській народній мові. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: Філологічні науки (мовознавство), 2020. № 13. С. 80–89.

2 У мовознавчій літературі немає чіткого визначення терміна *народна мова*. Ми витлумачуємо *народну мову* як мову, що нею здавна послуговується народ у повсякденному побутовому спілкуванні, тобто вона охоплює передусім діалекти, а також елементи розмовної мови й дотична до поняття «жива мова».

Див.: Тищенко О.М. Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа. *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філол. наук, професора Ніни Федорівни Клименко* / упор.: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, А.О. Савенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. С. 383.

3 Синявський О. *Порадник української мови*. Харків; Берлін; Нью-Йорк: Україно-американське вид. т-во «Космос», 1922. С. IX; Синявський О. *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018 (репринт з видання 1931 р. Серія «Українська граматична класика»). С. 199.

мови. Зокрема, якщо у 20–30-х рр. ХХ ст. ідея про народну основу української літературної мови була визначальною, панувала тверда віра в «повну вистачальність народної мови для всіх жанрів культурного мововжитку»⁴ і передусім для української наукової мови (термінології), що засвідчила низка укладених у той час словників⁵, то від середини ХХ ст. «практику звернення до живомовної стихії використовували насамперед для діалектологічних студій»⁶, оскільки українське мовознавство розвивалося у бік, «протилежний від живомовних народних джерел»⁷.

В українському радянському мовознавстві основним джерелом літературної мови вважали мову, оброблену майстрами слова, – тексти художньої літератури, красного письменства. Безперечно, письменники «найкраще мову виявляють і оформлюють»⁸, однак на початку ХХІ ст., коли вможливлено доступ до авторських рукописів, перед дослідниками постала проблема відповідності тексту певного видання авторському оригіналові, а авторського задуму – основному текстові⁹, спричинена редакторським утручанням в оригінальний авторський текст у зв'язку з ідеологічними настановами певної доби, унаслідок чого деякі твори протягом тривалого часу друкували у спотвореному, сфальсифікованому вигляді. Ба більше, як зауважує О. Тищенко, виправлення трапляються навіть в Архівній картотеці, коли доповнення чи викреслення в цитаті картки засвідчене паспортизацією новішого видання твору¹⁰. Наявні на сьогодні численні цифрові копії паперових видань, на жаль, також хибують помилками, а тому наукові дослідження та словники, створені на основі спотворених текстів, «не можна вважати коректними й адекватними реальному їхньому об'єкту й завданням сучасного українського мовознавства»¹¹.

Словники, на противагу художнім творам, текстам газет, часописів, щоденників, спогадів тощо, – це вторинні джерела, оскільки їх створено внаслідок фахового опрацювання первинних джерел, осмислення їхніми укладачами певних мовних фактів відповідно до мети дослідження¹². Якщо зважити на те, що частина словників так само зазнала ідеологічного тиску й до них свідомо був

4 Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. – 1933 р). Нью-Йорк, 1970. С. 132.

5 Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред.: А.Ю. Кримський, С.О. Єфремова. Київ, 1924–1933. Т. 1–3 (далі в тексті – РУСКр); Російсько-український словник правничої мови / гол. ред. А.Ю. Кримський. Київ, 1926. 322 с. (далі в тексті – РУСПМ); Російсько-український фразеологічний словник / складачі: В. Підмогильний, Є. Плужник. Харків: Прапор, 1928. 85 с. (далі в тексті – РУФС) та ін.

6 Тищенко О.М. Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа... С. 385.

7 Там само. С. 386.

8 Синявський О. Норми української літературної мови... С. 6.

9 Тищенко О.М. Дві зауваги про добір первинних джерел до текстової бази лексикографа... С. 382.

10 Там само. С. 383.

11 Там само.

12 Там само. С. 382.

унесений мовний матеріал, підправлений рукою редактора, то їхня надійність в установленні органічних рис української літературної мови також є сумнівною. Через це, застерігав С. Караванський, сьогодні «треба орієнтуватись на народну творчість у неспотворених записах, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства або у вільному світі»¹³.

Як відомо, «нормальний розвиток» української мови було остаточно спинено в 30-х роках ХХ ст., коли його підпорядкували «політичним цілям», що «вимагали знівелювати самобутність української мови, “підправити” її відповідно до норм і законів мови російської», обґрунтовуючи таку практику потребою «інтернаціоналізації»¹⁴. Саме тому з огляду на суспільно-політичні умови функціонування української мови в 40–80 рр. ХХ ст. з-поміж усіх критеріїв, визначальних під час випрацювання норм української літературної мови, сьогодні так само, як і сторіччя тому, основним має бути опертя на українську народну мову, адже вона найменше зазнала ідеологічних утисків. «Найприродніший розвиток мови, – зауважував С. Караванський, – спирається на живе народне мовлення, неспотворене жодними зовнішніми впливами»¹⁵.

У сучасній лінгвоукраїністиці твердження про народнорозмовний характер української літературної мови є незаперечним, хоч, на думку деякого з дослідників, апелювання до живої народної мови для ствердження чи заперечення органічності того чи того мовного явища є недостатньо доказовим і переконливим¹⁶, бо, з одного боку, «українська мова розвивалася протягом кількох століть під потужним впливом відразу двох мов сусідніх народів – російської і польської, кожна з яких залишила свій слід у структурі народної мови»¹⁷, а з другого – «внаслідок бездержавності українського народу українська літературна мова не мала в своїй новій історії певних більш або менш тривалих періодів вільного, повнокровного розвитку, протягом яких могла б стабілізуватися й набути авторитетності для мовного загалу її нормативна база»¹⁸.

Відомо, що морфологічні форми та синтаксичні конструкції також зазнали ідеологічного тиску за тоталітарної доби, унаслідок чого їх було вподібно до відповідних одиниць російської мови або й замінено ними. Усі етапи деструктивної мовної політики, упроваджуваної в Україні за радянського часу, віддзеркалює історія вжитку знахідного відмінка на *-а (-я)* іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни, що дає підстави зарахувати цю морфологічну форму до штучно обмежуваних у використанні

---

13 Караванський С. Секрети української мови. Київ: УКСП «Кобза», 1994. С. 6.

14 Там само. С. 40.

15 Там само. С. 39.

16 Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*, 2005. № 3–4. С. 86.

17 Там само. С. 85.

18 Там само. С. 86.

впродовж тривалого періоду. Іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни у знахідному відмінкові однини вільно вживали в літературній мові із закінченням *-а (-я)* доти, доки не відбулося штучне втручання у внутрішній лад мови, зокрема й граматичний. Його можна простежити за різними виданнями «Українського правопису».

За останні сто років функціонування правописного кодексу України у правилі про вживання форми знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* відбувалися зміни щодо кількості та переліку іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни, які могли її мати. Цей перелік то звужували, то розширювали залежно від політичного курсу Радянського Союзу, у складі якого тоді перебувала Україна. Сучасна (від початку 90-х рр.) практика використання форми знахідного відмінка на *-а (-я)*, як зауважують мовознавці, помітно пошавилася порівняно з періодом другої половини 30–80-х рр. XX ст., однак ще «поступається за поширеністю перед періодом 20-х рр.»¹⁹.

Найактивніше форму знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)*, історію її з'яви в мові та семантико-граматичні особливості вивчали у 20–30 рр. XX ст.²⁰. Мовознавці так наполегливо впроваджували в тогочасну практику знахідний відмінок на *-а (-я)* й боролися з його нехтуванням, що їх навіть звинувачували у «надуживанні цієї форми»²¹. Проте після 30-х рр. XX ст. «советська й російська влада в Україні силою забороняє вільно вживати форми родового замість знахідного, і цим шкідливо нищить істотну окремішність української мови»²².

У новітніх пострадянських наукових дослідженнях²³, опертих на найавторитетніші напрацювання провідних мовознавців 20–30-х рр. XX ст.

19 Там само. С. 97.

20 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови; вид. 3-тє. Київ: Книгоспілка, 1925. С. 96–97; Сулима М. Українська фраза. Харків: Рух, 1928. С. 37; Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Збірник державних центральних курсів українознавства*. Харків, 1930. Вип. 3. С. 43–56; Синявський О. Норми української літературної мови... С. 51–52, 54–55 та ін.

21 Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка [в:] Матвієнко О. Стилистичні паралелі (проти пуризму). Харків: Радянська школа, 1932. С. 88, 106; Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 1. С. 43, 56.

22 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ: Наша культура і наука, 2011. С. 240.

23 Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*, 2012. № 4. С. 29–40; Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів. *Стиль і текст*, 2013. Вип. 14. С. 93–101; Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників: семантико-граматичні особливості та сфери функціонально-стильового вживання. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з україністики «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ», 1–4 листопада 2012 р.* München; Berlin; Washington D.C., 2013. С. 257–267; Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників як самобутня риса української мови. *Дивослово*, 2014. № 6. С. 28–32; Городенська К. Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*, 2017. № 4. С. 40–45; Шведова М. Варіативність форм іменників у знахідному відмінку однини в українській мові (корпусне дослідження). *Філологічні студії*, 2018. Вип. 10. С. 19–28 та ін.

і підкріплених мовною практикою ХХІ ст., та в деяких лексикографічних джерелах²⁴ обґрунтовано чіткі виважені передумови для відживлення цієї кількасотрічної традиції, що дають підстави повернути форму знахідного відмінка із закінченням *-a (-я)* з периферії мовного обігу до словників та в усі сфери сучасної суспільної комунікації.

Для того, щоб довести, що форма знахідного відмінка із закінченням *-a (-я)* – це не штучно вигадана, а «жива ознака народної мови»²⁵, «істотна й оригінальна»²⁶, «традиційна українська форма знахідного відмінка»²⁷, «самобутня риса української мови»²⁸, яка зазнала несправедливого тиску за тоталітарної доби, у пропонованій статті поставлено за мету проаналізувати місце та функції цієї морфологічної форми в українській народній мові. Щоб зреалізувати визначену мету, розв'язано такі завдання: 1) з'ясовано, іменники яких семантичних груп мають у знахідному відмінкові однини закінчення *-a (-я)*, а яких – нульове; 2) визначено ареал поширення кожного із закінчень знахідного відмінка; 3) простежено кореляцію варіантності закінчень знахідного відмінка однини в морфологічних нормах літературної і народнорозмовної мови; 4) встановлено ступінь відповідності чинної літературної норми граматичним традиціям української народної мови.

В українській народній мові, зокрема в діалектах, іменники – назви неістот чоловічого роду II відміни у знахідному відмінку однини вживані із закінченням *-a (-я)* (*брати / узяти ножа, ремонтувати / відремонтувати трактора, пиляти / спилляти дуба, ранили / поранили пальця, висолоплювати / висолопити язика, затуляти / затулити рота, купувати / купити стола, ставити / поставити стільця, діставати / дістати меча, будувати / збудувати млина, хапати / схопити за хвоста, ударяти / ударити в лоба* тощо) та з нульовим закінченням (*садити / посадити ліс, поливати / полити сад, косити / скосити ячмінь, бачити / побачити сон, відкидати / відкидати сніг, відчувати / відчутти мороз, покидати / покинути полк, відвідувати / відвідати Київ* і под.). Така варіантність закінчень знахідного відмінка однини сформувалася історично й спричинена переважно семантикою іменників: для деяких із них органічним є закінчення *-a (-я)*, для інших – нульове або ж обидва варіанти закінчень.

Уживання іменників – назв неістот чоловічого роду у знахідному відмінку однини з флексією *-a (-я)* відоме українській мові здавна й засвідчене

---

24 Тараненко О.О. Словозміна української мови. Nyiregyháza, 2003. 200 с.; Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ: Либідь, 2016. 656 с.; Рисін А., Старко В. Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ). Вебверсія 6.3.0. 2005–2023. URL: <https://r2u.org.ua/vesum/VESUM>

25 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 255.

26 Там само. С. 218.

27 Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів... С. 93–101.

28 Колібаба Л. Друга форма знахідного відмінка іменників як самобутня риса української мови... С. 28–32.

в найдавніших старослов'янських і старосхіднослов'янських пам'ятках²⁹, і є, за висновками І. Огієнка, ознакою «великої стародавности цього процесу»³⁰, що постав у зв'язку з потребою розрізнити форми підмета і прямого додатка, які через фонетичні зміни збігалися³¹, адже «жива мова вимагає, щоб слухач ясно й відразу розумів, де в реченні підмет (на питання хто-що), а де прямий предмет (на питання кого-що)»³².

Спочатку процес замінювання архаїчних форм знахідного відмінка з нульовим закінченням формами на *-a (-я)* охопив іменники чоловічого роду – назви істот, а згодом поширився й на іменники – назви неістот. Оскільки «стародавні люди сильно персоніфікували (уособнювали) всі ті речі, що їх часто бачили кругом себе, часто мислили їх як живі (пор. наші народні пісні, казки, легенди, оповідання, приказки і т. п.)»³³, то, як наслідок, граматично вони також підпорядкували їх формам «іменників живих», уживаючи «неживі іменники» за аналогією до «іменників живих» із закінченням *-a (-я)*.

Найлегше персоніфікувати, тобто «ніби оживити, уособити»³⁴, «виразно реалізувати»³⁵, надати значення «чогось оформленого»³⁶ речам, «які ми добре знаємо», «бачимо біля себе» й «можемо брати в руки»³⁷. Тому в українській народній мові закінчення *-a (-я)*, що «знаменує ціле, предмет»³⁸, «має властивість уконкретнювати й індивідуалізувати»³⁹, у знахідному відмінку однини головно мають саме іменники з конкретно-предметним значенням, що позначають: 1) частини тіла: *ніс, рот, лоб, палець, ніготь, кулак, лікоть, живіт, илунок, хвіст, чуб, вус, дзьоб, писок* та ін.; 2) предмети побуту і знаряддя праці: *каганець, макогін, сірник, ліхтар (ліхтарик), серп, заступ, молоток, ключ, плуг, деркач, дрюк, кілок, нагай, батіг, годинник, цвях, ківш, мішок, м'яч, приймач, олівець, зошит* тощо; 3) меблі: *ослін, стіл, стілець, мисник* і под.; 4) одяг та взуття: *кожух, жупан, піджак, пас, пояс, кашкет, бриль, капелюх, шолом, плащ, халат, мундир, фартух, черевик, чобіт* та ін.; 5) їжу та страви: *калач, сухар, бублик, коржик, пиріг, вареник, крученик, сирник, пряник* тощо; 6) монети й нагороди:

29 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 201; Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові. Київ: Знання, 2003. С. 56.

30 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 210.

31 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 200; Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. С. 358; Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові... С. 53–57.

32 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 204

33 Там само.

34 Сиявський О. Норми української літературної мови... С. 52.

35 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 209.

36 Сиявський О. Норми української літературної мови... С. 52.

37 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 205–206.

38 Сиявський О. Норми української літературної мови... С. 51.

39 Матвієнко О. Назовна та родова форма знахідного відмінка. *Збірник державних центральних курсів українознавства*. Харків, 1930. Вип. 3. С. 44.

дукат, шеляг, п'ятак, карбованець, рубель, четвертак, лев; орден, хрестик і под.; 7) рослини та їхні плоди: дуб, граб, явір, бук, бузок, будяк, буряк, гарбуз, огірок, кавун, жолудь та ін.; 8) назви зброї: меч, штик, спис, лук, револьвер, пістолет, пістоль, дробовик, кулемет, ніж, дубець, кий (кийок), ціпок тощо; 9) транспортні засоби: віз, трактор, причеп, пліт, човен, велосипед, мотоцикл і под.

З огляду на те, що іменників цієї семантичної групи дуже багато в українській народній мові, у лінгвістиці їх кваліфікують також як назви «предметів побутового вжитку»⁴⁰ чи «побутових предметів»⁴¹. Самі ж предмети, позначувані такими іменниками, мовознавці називають по-різному: «конкретні»⁴², «реальні»⁴³, «цілісні»⁴⁴, «оформлені» («себто точно визначені щодо форми чи розміру речі й тям»)»⁴⁵, «виразно оформлені»⁴⁶, «чітко окреслені неістоти»⁴⁷.

Іменники з конкретно-предметним значенням частин тіла, побутових речей, знарядь праці, одягу та взуття, їжі, рослин, монет, зброї тощо із закінченням *-а (-я)* у знахідному відмінку однини широко засвідчені в українському фольклорі. «Етнографічні збірники, – зазначав І. Огієнко, – переповнені такими формами»⁴⁸. Зокрема, вони наявні у праці П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край»⁴⁹, причому в народній мові активно вживаними є не тільки безприйменникові а й прийменникові форми знахідного відмінка на *-а (-я)*, напр.: *Несем тобі вінка; Дай нам того воза; Зробив я воза; Він зліз на того дуба; Вирвав одного кавуна; Та передай їй [дівчині] гостинчика – коня вороного; Стара жона, мати моя, Візьме тебе [коня] за поводя; Бери, мила, рубля золотого; Та жона мужа продала, продала – Та недорого – за шага, за шага; Та пішла*

40 Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 103.

41 Український правопис; 6-те вид., стереотип. Київ: Наукова думка, 1997. С. 72.

42 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 96; Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1971. С. 33; Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / авт.: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 204; Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. С. 120.

43 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 205–206.

44 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 97.

45 Синявський О. Норми української літературної мови... С. 50, 55.

46 Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.). Київ: Темпора, 2012. С. 229.

47 Ющук І. П. Українська мова. Київ: Либідь, 2003. С. 301; Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах... С. 30; Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів... С. 94–95.

48 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова. Київ: Наша культура і наука, 2011. С. 211.

49 Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : в 7 т. / собрал П.П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872–1878. Т. 5: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / изд. под наблюдением Н.И. Костомарова. Санкт-Петербург: Тип. Майкова. 1874. XXV, 1209 с. (далі в тексті – Чубинський).

жона на базар, на базар Та купувати **топора, топора**; На тобі **п'ятака**; Молодиці підпоїли і **жупана** підкроїли; Ой дід бабі купив бутти, а ще к тому й **кожушка** й под. Значну кількість форм знахідного відмінка із закінченням **-а (-я)** зафіксував також М. Номис⁵⁰, напр.: *Ой дай, жінко, **нагая**; Язика прикусити; Коли б пан за **плуга** взявся; **Носа** втерти; Вкрутили **хвоста**; Вбери й **пенька**, то стане за панка; І собаки не брехали, як **кожуха** вкрали* тощо.

Замінювання давніх форм знахідного відмінка з нульовим закінченням формами на **-а (-я)** відбувалося тривалий час, тому у джерелах народного походження спостерігаємо «хитання» морфологічних форм знахідного відмінка однини – непослідовне вживання тих самих іменників із двома закінченнями – **-а (я)** та нульовим, пор.: *Пішла Гандзя в поле **жати**, Та забула **серпа** взяти, **Серп** взяла, хліб забула* (П. Чубинський); *Візьміте дуку **за чуб**, за руку* (П. Чубинський); *Як **фартух** припережу, Нажну копу ще й полежу* (П. Чубинський); *Ой дід бабі на ізраду роздер **кожушок** іззаду* (П. Чубинський); *Як ухватить горлиця **макогін*** (П. Чубинський); *Достав **батіг*** (П. Чубинський); *Прибери **пня**, то й **пень** гарний* (Номис); *Надівай **кожух*** (Номис); *Кидай сани, бери **віз*** (Номис); *Хоч і надів **жупан**, все не цурайся свитки* (Номис); *Хоч йому **кіл** на голові теши* (Номис); *Мудрий чоловік не дасть **за ніс** водити* (Номис); ***Лоб** голити* (МУФ)⁵¹; *Хвалу **за хвіст** тягати* (МУФ); *Прийшов піст – підігнув собака **хвіст*** (МУФ); *Кожна лисиця свій **хвостик** хвалить* (МУФ); *Ухопило, як **попа** за **живіт*** (МУФ); *Тримати **язик** на зашморзі* (МУФ) та ін.

Крім іменників, що позначають конкретні предмети, у народній мові є група назв «речей зовсім неоформлених»⁵², предметів уявних, що «їх до рук не візьмеш і що їх власні очі не бачать»⁵³, «нечітко окреслених предметів»⁵⁴, які «не можна охопити зором», бо вони «не мають чітких меж»⁵⁵. Це іменники, що позначають «збірні поняття, території, речовини, явища, почуття, дії, стани, ознаки, ігри, абстрактні поняття тощо»⁵⁶, які складно персоніфікувати. Саме через це, за висновками мовознавців, вони не зазнали впливу іменників – назв істот, а тому у знахідному відмінку однини мають форму з нульовим закінченням, спільну з формою називного відмінка⁵⁷. Ця група охоплює абстрактні іменники

50 Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше: збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 765 с. (далі в тексті – Номис).

51 Дубровський В. Московсько-Українська Фразеологія. Словник стійких сполук. Київ: КММ, 2017. (Серія «Лексикографічна спадщина України». 128 с.); (далі в тексті – МУФ).

52 Снявський О. Норми української літературної мови... С. 55.

53 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 206.

54 Ющук І.П. Українська мова... С. 301; Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів... С. 95.

55 Ющук І. П. Українська мова... С. 301.

56 Там само.

57 Тимченко Є.К. Українська граматики. Київ: Вид-во Товариства «Час», 1917. С. 96; Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 97, 114; Сулима М. Українська фраза. Харків: Рух, 1928. С. 37; Снявський О. Норми української літературної мови... С. 52, 55; Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 206–207.

(*біг, спів, сум, біль* і под.), збірні (*полк, народ, ліс, очерет, ячмінь* тощо), матеріально-речовинні (*сніг, лід, пісок, хліб, мед, цукор, ладан, попіл, граніт, віск, шовк, оксамит, ситець, азот, кисень, водень* та ін.), іншомовні (*факт, документ, епітет* тощо), назви місцевостей (*Берлін, Париж, Єрусалим, Дон, Сибір* і под.). Таких іменників, за спостереженнями І. Огієнка, у живій народній мові «не так і багато»⁵⁸.

Водночас в українській народній мові наявна ще одна, проміжна, група іменників, які є назвами «предметів невиразного оформлення»⁵⁹. Це «уявно-реальні» слова, що «належать уявним назвам, але які ми аж надто часто переживаємо»⁶⁰. До них зараховують назви бійок (*прочухан, ляпас, потиличник, помордасник* і под.), назви погодних явищ (*вітер, мороз, туман*), назви світил (*місяць*), назви днів тижня (*понеділок, вівторок, четвер*), назви усіх місяців, назви міри, ваги (*фунт, метр, гарнець*), назви граматичних термінів чоловічого роду (*іменник, прикметник, числівник, займенник, прислівник, дієприслівник, підмет, присудок, додаток, інфінітив* та ін.), назви танців (*гопак, козак, полонез, вальс*), назви написаного (сюди належать і слова на *-пис*): *акт, протокол, статут, закон, договір, контракт, лист, журнал, словник, диплом, папір (акт), папірець, чек, Апостол* (Книга), *літопис, допис, спис, перепис, відпис, рукопис* та багато подібних⁶¹. Ця група назв неістот, зауважує І. Огієнко, «дуже велика, а з часом вона ще й поширюється»⁶².

Грамматичною особливістю іменників – назв «уявно-реальних речей» є те, що одні з них у родовому відмінку мають закінчення *-а (-я)* (*місяця, понеділка, липня, метра, іменника, прикметника* тощо), а інші – *-у (-ю)* (*гімну, закону, плану, протоколу, процесу* та ін.). Ті іменники, що в родовому мають *-а (-я)*, «легко сприймають заміну форму, бо й вона на *-а*»⁶³. Іменники «невиразного оформлення», які в родовому відмінку однини закінчуються на *-у (-ю)*, за аналогією до іменників із конкретно-предметним значенням також можуть мати форму знахідного відмінка на *-а (-я)*, але тільки тоді, коли їх уживають «у чітко окресленому значенні»⁶⁴, тобто якщо ми бажаємо надати слову «значіння чогось оформленого, надто коли хочемо його персоніфікувати, ніби оживити, уособити»⁶⁵. «У світлі цих відносин, – розтлумачує О. Синявський, – нам будуть цілком зрозумілі такі, напр., ніби дещо незвичайні форми знахідних відмінків однини тих іменників, що в родовому приймають закінчення *-а (-я)*»⁶⁶,

58 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 206.

59 Синявський О. Норми української літературної мови... С. 55.

60 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 207.

61 Там само. С. 207–209.

62 Там само. С. 208.

63 Там само.

64 Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах... С. 35; Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів... С. 96.

65 Синявський О. Норми української літературної мови... С. 52.

66 Там само.

напр.: *доща, мороза, вітра, ліса*⁶⁷. Такі словоформи засвідчені в українському фольклорі та в художній літературі, пор.: *Сидить козак на могилі та й вітра питає* (Укр. нар. пісня); *Не гідна ти дочкою ліса зватись* (Леся Українка); *Вся вирішив і оголосив усім богодухівським бабам, що дощу немає через те, що доща того закопано* (Остап Вишня) і под.⁶⁸

Ця думка О. Синявського суголосна з позицією І. Огієнка, який уважав, що український народ персоніфікував значно більше назв неістот, серед яких *план, процес, прототип, начерк, проєкт, покажчик, гімн, мари* та багато подібних⁶⁹. «Коли ми цю назву (те, що слово визначає) сильно реалізуємо, цебто сильно наближуємо до т. зв. реалій, – пояснює він, – тоді ці імена сміло й часто приймають замінного на *-а*. Напр.: *склав плана, проєкта, протокола, заспівали гімна, передрукували відписа, досліда, процесу* і багато т. інших»⁷⁰. Родовий відмінок таких іменників має закінчення *-у (-ю)*, а знахідний – *-а (-я)*, пор.: *«вийшов з університету – скінчив університета* (чи *університет*), *без привілею – дістав привілея* (або *привілей*)»⁷¹ і под.

Із-поміж іменників – назв «уявно-реальних речей» чоловічого роду український народ здебільшого персоніфікував ті, що позначають явища природи й небесні тіла. Попри те, що в родовому відмінку однини такі іменники мають закінчення *-у (-ю)*, український фольклор засвідчує їх, подібно до назв істот, у знахідному відмінку однини із граматичним маркером персоніфікації – флексією *-а (-я)*, пор.: *Зачав бити вітра* (П. Чубинський); *Шукай вітра в полі* (П. Чубинський); *Бодай того мороза марця* (П. Чубинський); *З'їла сонце, з'їж і місяця, з'їж і зірочки – дрібні діточки* (П. Чубинський) та ін. Ця морфологічна особливість української мови промовисто ілюструє висновок І. Огієнка про те, що «форма зі значенням прямого об'єкта та флексією *-а (-я)*» – це «новий відмінок – замічний на *-а*», який «істотою своєю зовсім не є відмінком родовим, бо він у реченні править за знахідного»⁷².

Дослідник зауважував, що з плином часу люди почали сприймати як реальні речі також назви «написаного», унаслідок чого вони «стали помалу підпадати процесові заміни знахідною формою родового на *-а*»⁷³. Це слова *акт, протокол, статут, закон, договір, контракт, лист, журнал, словник, диплом, папір* (акт), *папірець, чек, Апостол* (Книга), *літопис, допис, спис, перепис, відпис, рукопис* і багато подібних⁷⁴.

Очевидно, що іменники – назви «написаного» (різноманітних документів) і терміни чоловічого роду, у народній мові вживані не так часто, як назви

67 Там само.

68 Там само.

69 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 207–209.

70 Там само. С. 239.

71 Синявський О. Норми української літературної мови... С. 52.

72 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 204.

73 Там само. С. 208–209.

74 Там само.

побутових речей, проте ними активно послуговувалися у 20–30-х рр. ХХ ст., коли було зроблено спробу створити українську наукову термінологію на народній основі. Наукові праці та лексикографічні джерела того періоду рясніли формами знахідного відмінка на *-а (-я)*, причому найчастіше із цим закінченням, крім назв документів, уживали мовознавчих термінів, пор.: *Прикладати, застосовувати закона* (РУФС); *Засвідчити документа* (РУФС); *Правити за документа* (РУФС); *Цього документа треба долучити до справи* (РУСКр); *Посвідчувати (документа)* (РУСПМ); *Скласти, списати протокола* (РУСКр); *Прочитати протокола* (РУСКр); *Упоряджати, упорядити, писати, списати (протокола)* (РУСПМ); *Ухвалювати, ухвалити проєкта* (РУСКр); *Скласти проєкта* (РУСПМ); *Скласти (списати) акта на місці* (РУСПМ); *Видавати декрета про що* (РУФС); *Використані джерела замало дають матеріялу, щоб скрізь відтінити значіння вислову, де вжито акузатива* (О. Курило); *Родова форма знахідного відмінка більше упідлеглює додатка іменникового, ніж назовна* (О. Матвієнко); *Широко знає українська мова прийменника «за»* (С. Смеречинський); *...в західно-українських говорах завжди вживають прислівника* так як (І. Огієнко) і под.

У сучасній українській мові закінчення знахідного відмінка однини *-а (-я)* в іменниках – назвах неістот чоловічого роду з конкретно-предметним значенням також широко відоме. Мовознавці констатують, що воно властиве для живої мови всієї України⁷⁵ – і для східноукраїнських говорів⁷⁶, і для західних⁷⁷, проте частотність його використання в діалектах відрізняється. Як засвідчують теоретичні праці з діалектології та карти «Атласу української мови», ця морфологічна форма поширена в південно-західних і багатьох поліських говорах⁷⁸. Зокрема, усі дослідники єдині в думці, що знахідний відмінок однини із закінченням *-а (-я)* найуживаніший на Наддніпрянщині – у говірках Київщини та Черкащини⁷⁹. За спостереженнями А. Кримського, саме на Наддніпрянщині «украинский малорусс чаще предпочтет сказать, положим: *я забрав свого козуха* <...>, чем сказать: *я забрав свій козух*»⁸⁰. У нижній правобережній

---

75 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 211, 215; Шведова М. Варіативність форм іменників у знахідному відмінку однини в українській мові (корпусне дослідження)... С. 25.

76 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 211.

77 Там само. С. 215.

78 Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. Київ: Рад. школа, 1966. С. 118; Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. 1984. К. № 278; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 1988. К. № 262; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. 2001. К. № 79.

79 Брахов В.М. Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині. *Діалектологічний бюлетень*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. VI. С. 50–51; Лисенко П.С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини. *Середньонаддніпрянські говори*: збірник статей. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. С. 23.

80 Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья: в 2 т. Москва: Тип. Вяч. Ал. Гатцук, 1907. Т. II. Вып. 1. С. 51.

Наддністрянщині форми знахідного відмінка на *-а (-я)* трапляються рідше⁸¹, а у східнословобожанських говорах – їх майже немає⁸².

Ареал територіяльного поширення форми знахідного відмінка однини із закінченням *-а (-я)* можна простежити також за збірниками фольклорних та етнографічних матеріалів і передусім за працею П. Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», де біля кожного тексту зазначено регіон, у якому його було записано. Тексти народного походження, представлені у «Трудах...», так само, як і теоретичні дослідження, засвідчують, що форма знахідного відмінка на *-а (-я)* уживана здебільшого на Черкащині, Київщині, Полтавщині, Чернігівщині та Волині.

Узагальнення, зроблені на підставі аналізу фольклорних та етнографічних текстів, збігаються з висновками М. Шведової, яка досліджувала закінчення знахідного відмінка однини іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни в різностильових текстах (передусім художніх, публіцистичних та наукових) з усіх регіонів України. Обстеживши 7062 контексти, дібрані з Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАКу), дослідниця з'ясувала, що середній показник частотності вживання форм знахідного відмінка однини на *-а (-я)* у загальному корпусі проаналізованих текстів – 36,78 ірм. Найвищі показники частотності вживання цієї словоформи в текстах із центральних регіонів України – Черкаської (58,05 ірм) та Київської (54,49 ірм) областей. Високий показник частотності також спостерігаємо в Чернігівській (46,98 ірм), Херсонській (46,88 ірм), Кіровоградській (46,78 ірм), Одеській (45,14 ірм), Житомирській (43,35 ірм), Тернопільській (40,79 ірм) та Вінницькій (40,02 ірм) областях. Середній – у Харківській (39,45 ірм), Полтавській (39,13 ірм) та Хмельницькій (37,95 ірм) областях. Найнижча частотність на сході України – у Луганській (16,28 ірм) та Донецькій (17,92 ірм) областях⁸³.

Чинна граматична норма, що передбачає для іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни у знахідному відмінку однини, крім форми з нульовим закінченням, що співвідносна з формою називного відмінка (першої форми), ще й форму із закінченням *-а (-я)*, співвідносну з формою родового відмінка (другу форму)⁸⁴, напр.: (спіяв) *дуб* і *дуба*, (написав) *лист* і *листа*, (узав) *ніж* і *ножа*, (поклав) *олівець* і *олівця*, (поставив) *плуг* і *плуга*, (подарував) *перстень* і *персня* та ін., сформувалася саме на народнорозмовній українській

81 Логвин В.П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрянщини. *Територіальні діалекти і власні назви*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 36.

82 Глуховцева К.Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2005. С. 109.

83 Шведова М. Варіативність форм іменників у знахідному відмінку однини в українській мові (корпусне дослідження)... С. 25–26.

84 Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. С. 67; Граматика сучасної української літературної мови... С. 204; Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. С. 120.

традиції. Проте, на відміну від народної мови, чинна літературна норма санкціонує поширення цієї форми на обмежене коло іменників – лише деяких конкретних іменників чоловічого роду, що є назвами «побутових предметів, дерев, документів та ін.»⁸⁵.

Правило, викладене в найновішій редакції «Українського правопису» 2019 р.⁸⁶, суперечить деяким питомим морфологічним особливостям української народної мови. Зокрема, іменники чоловічого роду II відміни, які входять до складу фразеологізмів, а також ті, що позначають народні ігри, танці та музичні твори відповідно до давньої українськомовної традиції у знахідному відмінку однини мають здебільшого одне закінчення – *-а (-я)*. Про це зауважено в наукових джерелах⁸⁷, але ця норма досі не відбита у правописному кодексі України.

Найпромовистіше простонародне походження морфологічних форм знахідного відмінка однини із закінченням *-а (-я)* засвідчують українські фразеологізми, адже основним джерелом їх виникнення й поповнення є жива народна мова. У фразеології «найяскравіше виявляється національна специфіка мови»⁸⁸, одним із доказів якої є вжиток в українських фразеологізмах іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни у знахідному відмінку однини із закінченням *-а (-я)*, пор.: *вкоротити язика* (ФСУМ); *водити / поводити за носа* (ФСУМ); *врізати дуба* (ФСУМ); *врізати язика* (ФСУМ); *встромити (всадити, дати) ножа в спину* (ФСУМ); *встромляти (сунути, пхати) / встромити (втиснути, всунути) носа* (ФСУМ); *втерти / втирати носа* (ФСУМ); *давати / дати гарбуза* (ФСУМ); *давати / дати круга* (ФСУМ); *задерти / задирати носа* (ФСУМ); *задирати (піднімати) / задерти (підняти) хвоста* (ФСУМ); *затуляти (закривати, замикати, затикати, зашивати) / затулити (закрити, замкнути, заткнути, зашити) рота* (ФСУМ); *ловити / спіймати (піймати, впіймати, вхопити, схопити, скуштувати і т. ін.) облизня* (ФСУМ); *облизати макогона* (ФСУМ); *прикусити / прикушувати язика* (ФСУМ); *розбити (побити) глека, горщика* (ФСУМ); *розбивати / розбити лоба, носа* (ФСУМ); *розпускати / розпустити язика* (ФСУМ); *тримати (держати) носа за вітром* (ФСУМ); *тримати хвоста трубою* (ФСУМ); *шукати (ловити, доганяти) вітра в полі* (ФСУМ); *тумана перти* (МУФ); *чуба нагріти* (МУФ); *намняти чуба* (МУФ); *ніс гайдука скаче* (МУФ); *чобіт рота роззявив* (МУФ); *сухого дуба везти* (МУФ); *луння, чубрія, поволочку, прочухана дати* (МУФ); *дати дмухала, дропака, драла, лиги, дріпка* (МУФ) та багато інших.

85 Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. С. 120.

86 Там само.

87 Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 103–104; Тараненко О.О. Словозміна української мови... С. 13; Тараненко О.О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника)... С. 97.

88 Фразеологічний словник української мови / укл.: В.М. Білоноженко [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1993. С. 3 (далі в тексті – ФСУМ).

За спостереженням М. Шведової, уживання варіантних форм знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* та з нульовим закінченням у складі фразеологізму значно менше залежить від регіону, ніж уживання їх у вільному словосполученні. Наприклад, для варіантів *тримати язик за зубами / тримати язика за зубами*, за її висновками, кількість фіксацій у кожній області приблизно однакова⁸⁹.

Прикметно, що в українських фразеологізмах форму знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* мають іменники – назви неістот чоловічого роду II відміни не лише з конкретно-предметним (*язика, носа, рота, лоба, чуба, дуба, гарбуза* й под.), а й з абстрактним значенням, пор.: *прочухана, стусана, копняка, штовхана, штурхана, потиличника, запотиличника, ляпаса, лупня* тощо, а також *духа (затаїти духа (РУСФ; РУССВ); затаїти (притаїти) духа (дух) (РУСКр); піднімати, підняти, підносити, піднести духа вгору (РУСКр); додавати (додати) духа (РУСКр); сперло духа (дух) (РУСКр); спустити (випустити) дух (духа)⁹⁰ (РУССВ); спустити духа (Номис); визіхнути (визівнути) духа (РУССВ); духа віддав (РУССВ) і под.) і гріха (вкусити гріха (РУСКр); скупитися гріха (РУСКр; Номис); набратися гріха (РУСКр); сам собі гріха напивав (РУСКр); гріха зажити (РУССВ); у(в)зяти гріха на душу (РУСФ; РУССВ) тощо).*

Подібно до фразеологізмів переважно із закінченням *-а (-я)* українська народна мова фіксує також назви танців, музичних творів та ігор, напр.: *гопака, краков'яка, тропака, козака, козачка* тощо, навіть *вальса*, пор.: *Бийте, дівки, тропака, Не жалуйте лаптів* (П. Чубинський); *Посадила стара баба На припічку гусака, Сама вийшла за ворота Та вдарила тропака* (П. Чубинський); *Краков'яка оддирають, Вальса та мазура* (Т. Шевченко); *грати у / в м'яча, у / в кепи, у / в футболу* та ін.: *Які ж були до карт охочі, То не сиділи даром тут; Гуляли часто до півночі В ніска, в пари, у лави, в жгут, У памфіля, в візка і в кепи* (І. Котляревський).

Проте І. Огієнко припускає, що іменники – назви танців чоловічого роду в конструкціях на зразок *Танцювали козака, ударили гопака* мають форму не знахідного на *-а (-я)*, а «правдивого» родового відмінка⁹¹. Переконатися у слушності цього припущення можна за допомогою «інструмента» визначення форми відмінка, який запропонував І. Р. Вихованець: щоб визначити відмінок іменника чоловічого роду потрібно замінити його іменником жіночого або середнього роду, оскільки в реченні з однаковою синтаксичною будовою іменники різних родів мають той самий відмінок⁹². Дієслово *танцювати* та його синоніми в українській мові здебільшого поєднуються з іменниками

89 Шведова М. Варіативність форм іменників у знахідному відмінку однини в українській мові (корпусне дослідження)... С. 26.

90 Російсько-український словник сталих виразів / авт.: І.О. Вирган, М.М. Пилинська. Київ, 1959. 493 с. (далі в тексті – РУССВ).

91 Огієнко І. (митрополит Іларіон). Наша літературна мова... С. 218.

92 Вихованець І.Р. Родовий чи знахідний відмінок? *Культура слова*, 1989. Вип. 37. С. 94.

жіночого роду у формі родового відмінка, пор.: *Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Обличчя посміхалися, пісня стала загальною, з'явився акордеон, пари кинулися танцювати польки* (Ю. Яновський); *Танцюють гопака та метелиці* (Остап Вишня) та ін. На цій підставі можемо висновувати, що й іменники чоловічого роду в подібних реченнях мають також форму не другого знахідного, а родового відмінка.

Отже, форма знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* – давня питома морфологічна особливість української мови, оперта на кількасотрічну народнорозмовну традицію. Найактивніше її вживають на Наддніпрянщині (у говірках Київщини й Черкащини) та Поліссі. Із живої народної мови ця форма проникла в мову письменників, а вже звідти – у літературну мову, тому її найпоширеніше зберегли усне розмовне мовлення, фольклор та мова художньої літератури.

Народнорозмовне походження другої форми знахідного відмінка відбиває семантика іменників, уживаних із закінченням *-а (-я)*, – це передовсім назви конкретних побутових предметів, одягу та взуття, їжі, дерев, городніх рослин, частин тіла, споруд і будівель, знарядь праці та приладів, зброї, грошових одиниць, різновидів транспорту, документів і под. Натомість іменників чоловічого роду з абстрактним значенням (збірних понять, назв територій, речовин, явищ, почуттів, дій, станів, ознак тощо), які важко персоніфікувати, у народній мові не так багато. Через це функціонування абстрактних іменників у формі знахідного на *-а (-я)* обмежене.

Морфологічна літературна норма, що визначає закінчення знахідного відмінка однини іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни, постала на основі народнорозмовної норми. Оскільки із закінченням *-а (-я)* іменників – назв конкретних предметів уживають в усіх регіонах України, причому в багатьох із них закінчення *-а (-я)* є єдиним закінченням знахідного відмінка однини, то цю норму було перенесено до літературної мови. Найповніший перелік іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни та найгрунтовніше правило про їхні закінчення у знахідному відмінку однини, сформульоване на чіткому семантичному критерієві, подано в «Українському правописі» 1928 року⁹³. Проте внаслідок позамовних, суспільно-політичних, чинників у викладі цієї норми після 1933 р. сталися зміни, унаслідок яких правило про вживання знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* набуло формату примітки (а точніше – винятку) і зафіксувало як нормативні дві паралельні морфологічні форми знахідного відмінка однини – на *-а (-я)* і з нульовим закінченням. Цей припис є чинним і дотепер.

Теперішня кодифікована норма вживання закінчень іменників – назв неістот чоловічого роду II відміни у знахідному відмінку однини відбиває зв'язок із морфологічною нормою, характерною для української народної мови, лише

---

93 Український правопис; видання перше. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 104 с.

частково. Де-факто у народній мові іменників у формі знахідного відмінка на *-а (-я)* багато, а де-юре – із закінченням *-а (-я)* у знахідному відмінку однини в літературному стандарті можна вживати лише деяких із них. З огляду на це правило про другу форму знахідного відмінка на *-а (-я)*, викладене в «Українському правописі» 2019 р., на перспективу потрібно переглянути й скорегувати.

РОЗДІЛ 6. ДИНАМІКА НОРМ ДІЕСЛІВНОГО КЕРУВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ¹

Валентина ФУРСА

Після здобуття Україною незалежності в українській літературній мові виразною є тенденція до поступового повернення тих питомих мовних одиниць, що їх за радянського часу або обмежували у використанні, або й зовсім не рекомендували як «шкідливі», оскільки ними українська мова відрізнялася від російської. Ця тенденція є однією з визначальних у розвитку граматичного ладу української літературної мови початку ХХІ ст. На сьогодні досліджено окремі синтаксичні конструкції² та морфологічні форми³, які зазнали ідеологічного тиску за радянської доби, унаслідок чого їх було вподібнено до відповідних одиниць російської мови або й замінено ними.

Із-поміж синтаксичних конструкцій, що після тривалої перерви їх поступово відновлюють у мові, вирізняються дієслівно-іменникові словосполучення, компоненти яких поєднані синтаксичним зв'язком керування. У сучасній лінгвоукраїністиці дієслівне керування традиційно кваліфікують як такий тип синтаксичного зв'язку між дієсловом і залежним від нього іменником чи займенником, за якого дієслово зі значенням дії, процесу чи стану вимагає від залежного (керованого) слова певної відмінкової або прийменниково-відмінкової

- 1 За основу розділу покладено матеріали дослідження: Фурса В. Зміни в нормах дієслівного керування в українській літературній мові початку ХХІ сторіччя. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики: збірник наукових праць*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 245–254; Колібаба Л.М., Фурса В.М. Українські національно марковані форми дієслівного керування. *Культура слова*, 2022. Вип. 2 (97). С. 194–221.
- 2 Терлак З. Синтаксичні кальки в аспекті норми. *Вісник Львівського університету*, 2004. Вип. 34. Част. II: Серія «Філологічна». С. 498–505; Гінзбург М. Система правил українського ділового та наукового стилю. *Українська мова*, 2006. № 2. С. 30–43; Харченко С. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. Київ, 2017 та ін.
- 3 Гінзбург М. Про форми знахідного відмінка в українських фахових текстах. *Українська мова*, 2012. № 4. С. 29–40; Гінзбург М. Традиційна українська форма знахідного відмінка як засіб забезпечити точність та однозначність фахових текстів. *Стиль і текст*, 2013. Вип. 14. С. 93–101; Городенська К. Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*, 2017. Вип. 3. С. 17–21; Городенська К. Граматичні норми української літературної мови і сучасна практика професійної спільноти. *Дивослово*, 2017. № 4. С. 40–45; Колібаба Л. Актуалізація відмінкових форм як одна з новітніх тенденцій розвитку граматичного ладу української літературної мови кінця ХХ – початку ХХІ сторіч. *Тенденції розвитку української лексики та граматики / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк*. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II. С. 315–330; Колібаба Л. Закінчення знахідного відмінка іменників в історії українського правопису. *Українська мова*, 2020. № 3. С. 28–44.

форми⁴. Такі граматичні форми керованих слів виявляють національну специфіку української мови, закономірності сполучуваності слів, адже синтаксис становить «найяскравішу, своєрідну й колоритну частину індивідуальності всякої мови, даючи змогу найкраще висловлювати найтонші почуття, найгостріше обточувати думку»⁵, а керування є тією найважливішою основою кожної мови, без якої «зостається тільки рабське копіювання з чужої мови»⁶. М.Т. Рильський зауважував, що «мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, колорит, і секрет того запаху й колориту, – на його думку, – полягає передовсім у синтаксисі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів»⁷.

Відмінкову чи приєдниково-відмінкову форму залежного від дієслова іменника визначає граматична норма як сукупність морфологічних та синтаксичних норм, що передбачає «наявність системи регламентацій кодифікованого використання усталених правил сполучуваності, диференціювання слів за родами й числами, вияв закономірностей співвідношення між ступеньованими формами, корелювання видових форм та багато іншого»⁸. У лексикографічній практиці, зазначав А.П. Загнітко, проблеми граматичної норми є «знаковими», бо граматична норма – один із «визначальних чинників повноцінного структуривання кожної словникової статті та кваліфікації слова в його основних формах, відбиття його активних чи пасивних внутрішньокатегорійних та міжкатегорійних зв'язків»⁹.

У мовознавстві домінує думка, що граматичні норми сформувалися історично відповідно до морфологічних та синтаксичних особливостей української літературної мови, тому вони стабільні, найстійкіші та найменш вразливі до деструктивних та інших змін. Проте в деякі періоди розвитку мови певні форми намагалися переглянути під впливом різних чинників, передусім у зв'язку з позамовним чинником – ідеологією мовнополітичного курсу радянського союзу, у складі якого тоді перебувала Україна, на зближення російської та української мов. Із цього приводу Ю. Шевельов зауважував: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску:

- 4 Булаховський Л.А. Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). Безпосереднє (безприєдникове) керування. Київ: Радянська школа, 1959. С. 3; Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. С. 67; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ: Либідь, 1993. С. 36.
- 5 Гладкий М. Проблема культури українського слова. *Життя й революція*, 1927. № 2. Т. I. С. 205.
- 6 Гладкий М. Наша газетна мова. Харків, 1928.
- 7 Рильський М.Т. Розмова про мову [у:] Рильський М.Т. Зібрання творів: у 20 т. Київ: Наукова думка, 1987. Т. 16. С. 363.
- 8 Загнітко А.П., Загнітко Н.Г. Граматична норма в сучасній лексикографічній практиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, 2015. Вип. 57: Серія «Філологічна». С. 14.
- 9 Там само. С. 17.

забороняли вживати української мови прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови»¹⁰. Така тривала русифікаторська політика спричинила появу синтаксичних кальок, які «копіюють структурні особливості чужомовної граматичної системи»¹¹.

За останні десятиріччя лексикографійна та мовна практика засвідчує динаміку норм дієслівного керування, тобто зміни прескриптивного характеру. Наголосимо, що проблеми змін у нормах дієслівного керування в сучасній українській літературній мові, визначення чинників таких змін та їхнього адекватного лексикографійного потрактування досліджували в різні часові періоди О.Н. Синявський¹², М.Д. Гладкий¹³, М.Ф. Наконечний¹⁴, Юрій Шерех¹⁵, І.Р. Вихованець¹⁶, Орест Співак¹⁷, З.М. Терлак¹⁸, Т.А. Коць¹⁹, С.В. Харченко²⁰ та інші українські мовознавці.

Як засвідчує вся кількасотрічна історія української граматичної думки та українського словникарства, проблема фіксації нормативного керування дієслів була і досі є однією з найдискусійніших, найскладніших. У лексикографійних та теоретичних працях різних часових зрізів функціонування української мови суперечливо та строкато відображено семантичний і формально-граматичний потенціал вербативних лексем, до деяких дієслів подано неоднакові варіантні

---

10 Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1: Мовознавство. Київ, 2008. С. 267.

11 Терлак З. Синтаксичні кальки в аспекті норми. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 499.

12 Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ, 1931. 367 с.

13 Гладкий М. Синтакса нашої газетної мови. Червона преса, 1927. № 8–9. С. 59–63; № 10. С. 41–45; Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків, Київ: Держ. вид-во України, 1930. 160 с.

14 Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків: Рух, 1928. 264 с.

15 Шерех Юрій. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951. 402 с.

16 Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 1971. 120 с.

17 Співак Орест. Зміни в нормах дієслівного керування в сучасній українській літературній мові (20–90-ті роки ХХ ст.): автореферат. Київ, 1997. 25 с.

18 Терлак З. Проблема кодифікації синтаксичних норм. *Українська історична та діалектна лексика: збірник наукових праць*. Львів, 2003. Вип. 4. С. 54–71; Терлак З. Синтаксичні кальки в аспекті норми. *Вісник Львівського університету*, 2004. Вип. 34. Ч. II. Серія «Філологічна». С. 498–505.

19 Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 303 с.

20 Харченко С. Синтаксичні норми української літературної мови ХХ – початку ХХІ ст. Київ: Міленіум, 2017. 418 с.

граматичні форми залежних іменників або в цих працях зафіксовано одну нормативну форму керованого іменника, а в мовній практиці засвідчено й інші вживання, а тому це становить неабиякі труднощі для укладачів різних типів словників та мовців, пор.: *боліти у / в кого і кому, кого, зраджувати кого і кому, опановувати що і чим, навчатися чого і чому, знущатися з / із кого – із чого і над ким – чим, сміятися з / із кого – із чого і над ким – чим, дивуватися з / із кого – із чого і кому – чому, доглядати чого і що, ждати кого – чого і на кого – на що, уживати чого і що, нудьгувати за ким – чим і по кому (кім) – чому (чім), жалкувати за ким – чим і по кому (кім) – чому (чім), стосуватися кого – чого і до кого – чого, тужити за ким – чим і по кому (кім) – чому (чім), дорікати кого і кому, оженитися з / із ким і на кому (кім), хворіти на що і чим, слабувати на що і чим* тощо. Уживання та поширення таких дублетів в українській мові Л.А. Булаховський пояснював впливом різних діалектів на літературну мову, уважав явище варіантності в синтаксичних конструкціях однозначно негативним і зазначав, що воно «буде усунено в процесі дальшого нормування літературної мови»²¹.

На початку ХХІ ст. для читацького загалу вступлено словникову спадщину та наукові дослідження 20–30-х рр. ХХ ст., що дало змогу відновити обширний пласт утраченого питомого українськомовного матеріалу, значну частину якого становлять власне українські, національно марковані, відмінкові та прийменниково-відмінкові форми дієслівного керування.

У сучасній українській літературній мові спостерігаємо динаміку прескриптивних граматичних форм іменників, керованих дієсловами різних лексико-семантичних груп, найпоказовішими з яких є дієслова зі значенням ‘висміювання та глузування’, ‘навчання та засвоєння’, ‘очікування та сподівання’, ‘емоційного сприймання’, ‘емоційного стану’, ‘почувати себе хворим, слабким; страждати від якоїсь хвороби чи перевтоми’ та ін., а також спостерігаємо виразну тенденцію до заміни одних відмінкових та прийменниково-відмінкових форм залежних іменників іншими.

У лексикографічних працях радянської доби та деяких словниках незалежної України до дієслів синонімічного ряду *глузувати, жартувати, знущатися, кепкувати, кптити, насміхатися, посміятися, сміятися* переважно зафіксовано паралельні прийменниково-відмінкові форми керованих слів *з / із + родовий (з / із кого – із чого)* та з ремаркою *рідше* або без маркування *над + орудний (над ким – чим)*²² (СУМ II, 87, 512; III, 673; IV, 141, 318; V,

21 Курс сучасної української літературної мови: у 2 т. / за ред. Л.А. Булаховського. Київ: Радянська школа, 1951. Т. 2. С. 14–15.

22 Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ); Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007 (далі в тексті – ВТССУМ₂₀₀₇); Російсько-український словник / гол. ред. М.Я. Калинович. Москва, 1948 (далі в тексті – РУС₁₉₄₈); Русско-украинский словарь: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1970 (далі в тексті – РУС₁₉₇₀); Російсько-український словник: у 4 т. Київ: Знання, 2011–2014. Т. I: А–Й. Київ: Знання, 2011. 992 с.; Т. II: К–О. Київ: Знання, 2012. 860 с.; Т. III: П–Р. Київ: Знання, 2013. 994 с.; Т. IV: С–Я. Київ: Знання, 2014. 934 с. (далі в тексті –

193; VII, 348; IX, 413; ВТССУМ₂₀₀₇, 246, 365, 474, 535, 736, 1343; РУС₁₉₄₈, 80, 163, 648; РУС₁₉₇₀ I, 245; III, 317; РУС_{2011–2014} I, 468, 905; IV, 156, 822; УРС_{1953–1963} I, 335, 491; II, 258, 324, 653; V, 393; СД, 93, 153, 256, 390). У «Словникові української мови» (2016) до дієслів *насміхатися*, *сміятися* подано тільки одну прийменниково-відмінкову форму *з / із + родовий*²³ (СУМ₂₀₁₆, 606, 1069), а до дієслів *глузувати*, *жартувати*, *знуцатися*, *кепкувати* зафіксовано обидві форми – *з / із + родовий* та *над + орудний* (СУМ₂₀₁₆, 191, 281, 384, 430). У «Російсько-українському словнику» (2006) так само зафіксовано різні прийменниково-відмінкові форми керованих слів до дієслів зазначеного синонімічного ряду, пор.: *глумитися*, *знуцатися*, *глузувати*, *кепкувати* з кого – чого (*з / із + родовий*)²⁴ (РУС₂₀₀₆, 180), *сміятися*, *насміхатися*, *кепкувати*, *глузувати* з кого – чого (*з / із + родовий*), *рідше* над ким – чим (*над + орудний*) (РУС₂₀₀₆, 1116). Варіантні граматичні форми керованих слів до аналізованих дієслів подано й у «Словникові труднощів української мови» (1989): *глузувати*, *глумитися*, *жартувати*, *знуцатися*, *сміятися* з кого, чого (*з / із + родовий*), *рідше* над ким, чим (*над + орудний*)²⁵ (СТ, 73, 99, 121, 276), *насміхатися* з кого, чого (*з / із + родовий*) (СТ, 190).

Автори теоретичних та лексикографічних праць 20–30-х років ХХ ст. і сучасні дослідники синтаксичних норм послідовно пропонують поєднувати дієслова цього синонімічного ряду тільки з прийменниково-відмінковою формою *з / із + родовий* (*з / із кого – із чого*)²⁶ (ПС, 77, 118, 149, 169, 233,

- РУС_{2011–2014}); Українсько-російський словник: у 6 т. Київ: АН УРСР, 1953–1963. Т. I: А–Жюрі. Київ: АН УРСР, 1953. 508 с.; Т. II: З–Н. Київ: АН УРСР, 1958. 768 с.; Т. V: Р–С. Київ: АН УРСР, 1962. 592 с. (далі в тексті – УРС_{1953–1963}); Головашук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. Київ: Наукова думка, 1989. 832 с. (далі в тексті – СД).
- 23 Словник української мови / кер. В.В. Німчук [та ін.]; відп. ред. В.В. Жайворонок. 2-ге вид. Київ: ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с. (далі в тексті – СУМ₂₀₁₆).
- 24 Російсько-український словник / за ред. В.В. Жайворонка. Київ: Абрис, 2006. 1424 с. (далі в тексті – РУС₂₀₀₆).
- 25 Словник труднощів української мови / авт.: Гринчишин Д.Г., Капелюшний А.О., Пазяк О.М. [та ін.]; за ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Радянська школа, 1989. 336 с. (далі в тексті – СТ).
- 26 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 111; Голоскевич Г. Правописний словник. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994 (далі в тексті – ПС); Наконечний М. Українська мова: програма-конспект з додатком про новий правопис український. Харків: Рух, 1928. С. 222, 225, 227; Огієнко І. Словник місцевих слів у літературній мові не вживаних. Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1934. 156 с. (далі в тексті – СМС); Російсько-український словник: у 4 т. / гол. ред. А.Ю. Крымський. Т. 1: А–Ж. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016. Репринт з видання 1924 р. 290 с.; Т. 2: З–Н. Вип. 1: З–К. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Репринт з видання 1929 р. 392 с.; Т. 2: З–Н. Вип. 2: Л–Намыкивать. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Репринт з видання 1932 р. 352 с.; Т. 2: З–Н. Вип. 3: Намыл–Нять. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Репринт з видання 1933 р. 328 с.; Т. 3: О–П. Вип. 1: О–Поле. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Репринт з видання 1927 р. 336 с.; Т. 3: О–П. Вип. 2: Поле–Пячение. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Репринт з видання 1928 р. 318 с. (далі в тексті – РУС_{1924–1933}); Ніковський А. Українсько-російський словник. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 864 с. Репринт з видання 1926 р. (далі в тексті – УРС₁₉₂₆); Вихованець І. Розмовляймо українською: мовознавчі етюди. Київ: Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2012. С. 125–127; Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України. Львів: БаК, 2016. С. 89, 93, 96, 108 та ін.

373; СМС, 23, 33, 40, 44, 59, 96; РУС_{1924–1933} I, 169; УРС₁₉₂₆, 165, 465, 727). Науковці, які вважають нормативною лише одну прийменниково-відмінкову форму *з / із + родовий* залежного від дієслова іменника, наголошують, що прийменниково-відмінкова форма *над + орудний* поширилася під впливом російської мови²⁷. Зокрема Станіслав Караванський зазначав, що перероблення «наших форм з прийменником *з на* форми з прийменником **над** – одна з найгидкіших рис лінгвоциду української мови, культивованого Кремлем»²⁸.

Сучасна мовна практика також засвідчує, що українськомовна спільнота переважно поєднує дієслова із цим значенням з родовим прийменниковим відмінком (*з / із+ родовий*), напр.: *Не гнівайтесь, якщо хтось із друзів глузуватиме з вас* (газета «Україна молода», 2019); *Пан Незабудко часто жартує з цієї своєї риси* (Н. Сняданко); *Зла мачуха всіляко знущається з бідної дівчини, а названі сестри дразнять її* (Н. Тисовська); *Дивно, але оті його кпини діяли на хворих заспокійливо: раз лікар сміється, майже знущається з хвороби, то не така вже вона й страшна, і самі починали просто, навіть з посмішкою розказувати про свої немочи* (Гр. Тютюнник); *Він невтомно кепкував зі свого друга* (В. Нестайко); *Чужоземець насміхається з тебе і твоєї доньки!* (Лора Підгірна); *Доти душею жива людина, доки здатна сміятися із самої себе* (В. Дрозд). Зваживши на ці фіксації та для створення єдиної прескриптивної норми для дієслів зі значенням ‘висміювання та глузування’, у «Словнику дієслівного керування» до цих дієслів послідовно подано тільки форму *з / із + родовий*²⁹ (СДК, 168, 235, 319, 502).

Змін у нормах дієслівного керування зазнали дієслова зі значенням ‘навчання та засвоєння’ на зразок *учити (вчити), учитися (вчитися), навчати / навчити, навчатися / навчитися, опановувати / опанувати*. У більшості тлумачних та перекладних словників 40–80-х рр. ХХ ст. та деяких словниках перших двох десятиріч ХХІ ст. до дієслів *учити (вчити), вчитися (учитися), навчати / навчити, навчатися / навчитися* подано як нормативні керовані варіантні форми родового безприйменникового відмінка (*чого*) та давального безприйменникового (*чому*) з позначкою *рідко* або *рідше*, а то й узагалі без будь-яких застережень, пор.: *учити(ся), вчити(ся) чого, чому* (СУМ X, 537; ВТССУМ₂₀₀₇, 1523), *чого, рідше чому* (РУС₁₉₄₈, 745; РУС₁₉₇₀ III, 589; РУС₂₀₀₆, 1291; СД, 443), *навчати(ся) / навчити(ся) чого, рідко чому* (СУМ V, 43–44; ВТССУМ₂₀₀₇, 706), *чого, рідше чому*³⁰ (УРС_{1953–1963} II, 574; УРС₁₉₇₅, 388; СД, 247–248). У «Словникові труднощів української мови» до дієслів *навчати / навчити* та *навчатися / навчитися* також зафіксовано дві

27 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 111; СМС, с. 23, 33, 40, 44, 59, 96; Вихованець І. Розмовляймо українською... С. 125–127; Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України... С. 89, 96 та ін.

28 Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України... С. 96.

29 Словник дієслівного керування / авт.: Л. Колібаба, В. Фурса. Київ: Либідь, 2016 (далі в тексті – СДК).

30 Українсько-російський словник / вид. 4-ге. Київ: Наукова думка, 1975 (далі в тексті – УРС₁₉₇₅).

граматичні форми керованих слів – родового безприйменникового відмінка (*чого*) та давального безприйменникового (*чому*) з ремаркою *заст.* (СТ, 180). Натомість автори лексикографічних джерел та теоретичних праць із синтаксису 20–30-х років ХХ ст., деякі автори довідників із культури української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст., автори «Російсько-українського словника» (2011–2014) та автори «Словника української мови» 2016 року видання вважають, що ці дієслова керують іменниками тільки у формі родового безприйменникового відмінка (СДМ, 236; ПС, 313; СМС, 22, 56; РУС_{1924–1933} III, вип. 1, 38; УРС₁₉₂₆, 154, 441; РУС_{2011–2014} IV, 644; СУМ₂₀₁₆, 578, 1211)³¹, бо, на їхню думку, форма давального безприйменникового відмінка є синтаксичною калькою російської мови, а «**вчити** *чого*, – як зазначав С. Караванський, – це український мовний стандарт»³². Єдину нормативну керовану форму родового безприйменникового відмінка (*чого*) до дієслів *учити* (*вчити*), *учитися* (*вчитися*), *навчати* / *навчити*, *навчатися* / *навчитися* запропоновано й у «Словникові дієслівного керування» (СДК, 364, 535–536).

Висновки дослідників підтверджує ужиток цих керувань у різностильових джерелах різних часових зрізів, пор.: – **Чого ж тебе вчити?** – *запитав учитель.* – *Усієї науки, яка є на світі!* – *відказав Зінько* (Б. Грінченко); [Єгиптянин:] ... *Либонь, що я б не мури малював, різьби, малярства, будівництва вчився б* (Леся Українка); *І навчав він сільських дітей грамоти, а Закону Божого навчав отець Олександр* (В. Дрозд); *Потім навчалася музики в Івано-Франківську* (газета «Дзеркало тижня», 2012); ... *я не маю чого її вчити, навпаки, сам би міг навчитися від неї тої легкості* (Н. Сняданко); **Чого не вчився, того й не вмітиму** (Укр. присл.).

Форма родового безприйменникового відмінка є органічною також для іменників зі значенням власне-об'єкта дії, залежних від українських дієслів із семантикою 'навчання та засвоєння' на зразок *довідуватися* / *довідатися*, *дізнаватися* / *дізнатися* та ін. Подібно до дієслів *учити* (*вчити*), *учитися* (*вчитися*), *навчати* / *навчити*, *навчатися* / *навчитися* дієслова *довідуватися* / *довідатися*, *дізнаватися* / *дізнатися* в українській мові, на відміну від російської, керують іменниками у формі родового відмінка – *чого?*, проте внаслідок ідеологічних чинників цю форму було витіснено на периферію мовного вжитку й замінено формою знахідного відмінка (*що?*).

На підставі аналізу лексикографічних джерел 20–30-х рр. ХХ ст. (УРС₁₉₂₆, 194, 201; РУС_{1924–1933} II, вип. 2, 675 та ін.) та фактичного матеріалу,

31 Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо. Київ: Книга, 2010. 5-те вид., перероб. і доп. С. 106; Вихованець І. Розмовляймо українською... С. 82–83; Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 105; Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України... С. 89, 95; Наконечний М. Українська мова... С. 225, 228; Чак С. Д. Складні питання граматики та орфографії. Київ: Радянська школа, 1978. С. 39; Словник ділової мови. Термінологія та фразеологія / авт.: М. Дорошенко, М. Станіславський, В. Страшкевич. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 248 с. Репринт з видання 1930 р. (далі в тексті – СДМ).

32 Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України... С. 89.

дібраного з різностильових джерел хронологічно неоднакових відтинків часу, можемо констатувати активний ужиток форми безприйменникового родового відмінка іменників, поєднаних із дієсловами *довідуватися / довідатися, дізнаватися / дізнатися*, у мовній практиці українців, пор.: *Микола не боявся вже тепер підходити до людей. Вони думали як він; від них він довідувався новин і їм розказував, як вертався до хати* (С. Парфанович); – *Здається, в дім її родичів заходить більше людей, – додав я, щоб довідатись правди* (О. Кобилянська); *Бо якби опісля довідалася правди, то не мала б уже ніякого довір'я до нього* (О. Назарук); *Завтра дізнаємось правди* (О. де Бальзак, перекл. В. Підмогильний); *Тепер ми дізнаємось правди про військо Хмельницького!* (А. Кащенко); *На цих уроках ми дізнавалися ...цікавих речей, яких би ніколи не дізналися, коли б не контрпропаганда* (Т. Прохасько); *Гортаючи альбоми..., дізнаєшся нового про великого Шевченка* (газета «Кримська світлиця», 1993); *Рад би зустріти когось знайомого, щоб розбалакатися, щоб дізнатися чогось ближче про життя людей у цьому селі* (А. Крушельницький); *А може, ми дізнаємось чогось більшого, коли звернемося до третьої ями!* (С. Лем, перекл. М. Гандзій) та ін.

У граматичних, правописних та перекладних словниках 20–30-х років ХХ ст. до дієслів *опанувати / опанувати* зі значенням ‘грунтовно засвоювати / засвоїти щось, навчатися / навчитися користуватися із чого-небудь’ зафіксовано лише одну відмінкову форму керованого слова *кого – що*, а в деяких навіть із застереженням *а не ким – чим*³³ (УРС₁₉₂₆, 513; СМС, 65; ПС, 260; СДМ, 111; РУС_{1924–33} III, вип. 1, 43 та ін.). На протигагу цьому, у словниках 40–80-х років ХХ ст. та деяких словниках початку ХХІ ст. до дієслів *опанувати / опанувати* або не запропоновано жодної форми керованого слова (СУМ V, 702; ВТССУМ₂₀₀₇, 844), або подано дві варіантні форми – знахідний безприйменниковий (*кого – що*) та орудний безприйменниковий (*ким – чим*) з ремаркою *рідше* чи без неї (РУС₁₉₇₀ II, 223; РУС₂₀₀₆, 648; РУС_{2011–2014} II, 674; СД, 702; СУМ₂₀₁₆, 686; УРС_{1953–1963} III, 127; УРС₁₉₇₅, 467), або подано тільки форму знахідного безприйменникового (*кого – що*) (РУС₁₉₄₈, 338; СТ, 211). У «Словникові дієслівного керування» зафіксовано лише граматичну форму знахідного безприйменникового відмінка як єдину нормативну форму керованого слова (СДК, 390). Сучасна мовна практика переважно засвідчує вживання цієї форми залежного іменника, пор.: *Навіть тут, на селі, він міг би опанувати цікаву науку ведення господарства* (Г. Пагутяк); *Самостійно я опанувала техніку стенографії, аби детальніше нотувати перекази, і новий український правопис* (Н. Сняданко); ... *дівчата опанували мистецтво бути жінкою* (А. Дімаров); *Корисно опанувати техніку скандинавської ходьби, яка останніми роками набула шаленої популярності в усьому світі* (газета «Високий Замок», 2018).

33 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 118; Наконечний М. Українська мова... С. 226.

До дієслів *зраджувати / зрадити* – 1) ‘діяти підступно, віроломно стосовно до кого-, чого-небудь’; 2) ‘порушувати / порушити вірність у коханні, дружбі’ – у різних типах словників та в культуромовних виданнях подано суперечливі граматичні форми керованих слів: в одних зафіксовано як нормативну тільки відмінкову форму знахідного безприменникового (*кого – що*)³⁴ (УРС₁₉₂₆, 330; СДМ, 66; РУС_{1924–1933} II, вип. 1, 164; РУС₁₉₄₈, 165; РУС₁₉₇₀ I, 484; РУС₂₀₀₆, 339; УРС_{1953–1963} II, 264; УРС₁₉₇₅, 281; ПС, 206); в інших нормативними визнано як форму знахідного безприменникового (*кого – що*), так і форму давального безприменникового (*кому – чому*) з ремаркою *рідко* або *рідше* чи без неї (СУМ III, 696; ВТССУМ₂₀₀₇, 478; СУМ₂₀₁₆, 388). Ті, хто рекомендують до вжитку тільки граматичну форму знахідного безприменникового (*кого – що*), уважають синтаксичну конструкцію *зраджувати / зрадити кому – чому* синтаксичною калькою. Свого часу з приводу цього М.Т. Рильський зауважував: «Синтакса – душа мови. Про це ніби зовсім забули. Мислять здебільшого в російських синтаксичних схемах, і то ступаючи не в сліди Пушкіна, Толстого, Горького, а в сліди пересічної, знебарвленої, мимоволі похапливої, а тому й не дуже дбайливої ... газетчини! “Зрадив мені милий” – співає у відомій пісні популярна співачка, і всі вдоволені, і це всім у характері сьогочасної писаної мови, і нікому не спаде на думку, що співачка цього разу “зрадила мову”, бо ж, розуміється, треба співати: “Зрадив мене милий”»³⁵.

Така строкатість варіантних нормативних граматичних форм керованого слова до дієслів *зраджувати / зрадити*, яку спостерігаємо в проаналізованих лексикографічних джерелах та в культуромовних виданнях, не сприяє послідовності реалізації граматичного стандарту, суперечить синтаксичному ладові української мови та свідчить про те, що «в нормі закладено як об’єктивний, так і суб’єктивний зміст»³⁶. Зваживши на це, у «Словникові дієслівного керування» до зазначених дієслів подано тільки форму знахідного безприменникового відмінка (*кого – що*) (СДК, 296).

Керування дієслів *зраджувати / зрадити* іменниками у формі знахідного безприменникового (*кого – що*), а в заперечних конструкціях іменниками у формі родового безприменникового (*кого – чого*) або знахідного безприменникового (*кого – що*) широко проілюстроване в різностильових текстах неоднакових часових відтинків, що й дає підстави кваліфікувати його як типове для української мови, а не випадкове чи рідкісне явище, пор.: *Він був не гірший за інших дітей, але одного дня він зраджував своїх батьків і всю родину* (М. Ряполова); *Бо ж зрадила власну дитину вона не вперше: не дарма донька*

34 Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо... С. 106; Вихованець І. Розмовляймо українською... С. 70; Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України... С. 93; Наконечний М. Українська мова... С. 225.

35 Рильський М.Т. Про мову [у:] Рильський М.Т. Зібрання творів: у 20 т. Т. 16: Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство. Київ: Наукова думка, 1987. С. 348.

36 Літературна норма і мовна практика / авт.: С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, Т.А. Коць [та ін.]. Ніжин: ТОВ «Вид-во “Аспект-Поліграф”», 2013. С. 5.

жила не вдома, а в інтернаті (газета «Україна молода», 2013); *Ми зраджуємо і друзів, і ворогів, і подружжя, і навіть себе* (С. Кононенко); *Кохана зрадила мене, і стали дні мені немилі* (В. Стус); *Я ж Вітчизни не зрадив, я ж не зрікся ні краплі Дніпра* (І. Драч).

В українській мові змін у нормах дієслівного керування зазнали дієслова *ждати, чекати* ‘перебувати де-небудь, щоб побачити когось, зустрітися з кимсь; розраховувати, очікувати на появу, прихід і т. ін. кого-небудь, настання чогось або на слушний момент для здійснення чого-небудь; покладатися, розраховувати на кого-, що-небудь, сподіватися чогось’ та синонімічні до них дієслова *очікувати, сподіватися* тощо. У «Словнику дієслівного керування» до цих дієслів подано як нормативні такі граматичні форми, як *на + знахідний (на кого – що)*, родовий безприйменниковий (*чого*), знахідний безприйменниковий (*кого – що*) (СДК, 236–237, 564). Зазначмо, що мовознавці впродовж ХХ ст. висловлювали різні думки щодо граматичних форм керованого слова до дієслів зі значенням ‘очікування та сподівання’ та фіксували їх у лексикографічних працях і довідкових виданнях. Іван Огієнко, наприклад, застерігав від уживання конструкцій *на + знахідний*, подаючи як єдино правильне керування родовим безприйменниковим відмінком (СМС, 33, 66, 97, 116), а Григорій Голоскевич запропонував паралельні граматичні форми *кого – чого, на кого – що* до дієслова *чекати*, зазначивши, що дієслово *ждати* може теж керувати цими формами, але конструкція *на кого – що* маркована ремаркою *рідше* (західне) (ПС, 118, 433). У 70-х роках ХХ ст. нормативними було визнано всі граматичні форми керованого слова: родовий безприйменниковий, знахідний з прийменником *на* та знахідний безприйменниковий. На думку І.Р. Вихованця, найбільшого поширення набула конструкція *на + знахідний* як основна синтаксична форма, якою керують названі дієслова-синоніми³⁷. Іменники й у формі знахідного відмінка з прийменником *на*, й у формі родового безприйменникового, й у формі знахідного безприйменникового, залежні від дієслів зі значенням ‘очікування та сподівання’, широко зафіксовані в українському фольклорі та в художній літературі, пор.: *Я чекаю на тебе при каганці і співаю* (В. Стефаник); *Негаразд Ліля робить, що мені не пише, я дуже чекаю на її лист* (Леся Українка); *Вони усе чогось шукають, вони усе на когось ждуть* (В. Сосюра); *Іде козак дорогою, коник йому спотикається, сидить дівка у віконечка, на вечерю сподівається* (Укр. нар. пісня); *Послухай вересня – і він повість у миготливо-золотій задумі: те, що в веснянім виснилося шумі, іще й подосі жде на благовість* (В. Стус); *Печальний шлють очі погляд у сірі безодні, кличуть пристрасно, ждуть сонця, привіту, далекої ласки – і нема їх* (Г. Хоткевич); *Не чекай сонця до осені* (Укр. присл.); *3 дня на день очікували снігу, але замість нього прийшли холодні, набридливі дощі* (Н. Гурницька); *Ніхто не знає, що його в житті чекає* (Укр. присл.); *Стою і жду свою дівчину* (В. Сосюра); *Біля станції подорожніх*

37 Вихованець І. Чекати чого? що? Чи чекати на що? Питання мовної культури, 1969. Вип. 3. С. 64–68.

мало; ждуть потяга, сівши на землі (Василь Барка); *Тепер очікували тільки воза, який тато обіцяв вислати* (С. Яблонська); *Одного вечора Олександра сподівалась Василя* (М. Коцюбинський).

Дієслова *знемагати / знемогти, слабувати, терпіти, хворіти* в українській літературній мові вживані із синоніміїним значенням 'почувати себе хворим, слабким; страждати від якоїсь хвороби чи перевтоми'. Проте у «Словникові української мови» в 11 т. для цих дієслів зафіксовано неоднакові форми керованих іменників: до дієслів *слабувати, хворіти* на першому місці подано суто українську прийменниково-відмінкову форму знахідного відмінка – *на що?*, на другому – безприйменникову форму орудного відмінка *чим?* (СУМ ІХ, 344; ХІ, 46), а до дієслів *знемагати / знемогти, терпіти* наведено іншу послідовність іменникових керувань: спочатку – спільне з російською мовою керування *від чого?*, далі – *на що?* (СУМ ІІІ, 655; Х, 96). Причому вжиток питомого українського керування дієслова *терпіти на + знахідний – на що?*, очевидно з огляду на його поширеність у говорах південно-західного наріччя, обмежено стилістичною позначкою *діал.* (Там само).

У деяких словниках ХХІ ст., слідом за «Словником української мови» в 11 т., до дієслова *знемагати / знемогти* так само подано форму *від чого?* як основну, а власне українське керування *на що?* – або на другому місці (ВТССУМ₂₀₀₇ 471; СУМ-20 VI, 273)³⁸, або й узагалі не зафіксовано (СУМ₂₀₁₆ 382; РУС_{2011–2014} I, 916–917). Проте в інших словниках першої чверті ХХІ ст.³⁹ подібно до «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка (СГ ІІ, 173)⁴⁰ та лексикографійних видань 20–30-х рр. ХХ ст.⁴¹ (РУС_{1924–1933} I, 128, 273; РУС_{1924–1933} ІІ, вип. 1, 167; ІІІ, вип. 1, 96; ІІІ, вип. 2, 419; РУФС-ІІІ, 104; УРС₁₉₂₆ 326, 774) серед керувань дієслів *знемагати / знемогти* наведено лише *на + знахідний*, що дає підстави кваліфікувати його як питоме українське.

Природність керування дієслів *знемагати / знемогти, терпіти* іменниками у формі знахідного відмінка з прийменником *на* для мовної практики українців засвідчують і різночасові тексти, пор.: [Рябина:] *Пане писарю, скажіть-бо їй на розум, що там такого, бо я щось слабій. Бачите, на язик знемагаю* (І. Франко); *Той [Захарко] здорово знемагав на похмілля, не міг і голови звести горобаха* (Б. Грінченко); *І водили до Нього недужих усіх, хто терпів на різні хвороби та муки, і біснுவатих, і сновид, і розслаблених* (Біблія, перекл. І. Огієнко); *...ночами я дуже часто знемагав на спрагу, надто наївшия дикої цибулі чи жерухи* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка, К. Корякіна); *Тепер він був самотній, старий, і терпів*

38 Словник української мови: у 20 т. Київ, 2010–2021. Т. І–ХІІ (далі в тексті – СУМ-20).

39 Караванський С. Російсько-український словник складної лексики (2012) (далі в тексті – РУССЛ). URL: <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 10.11.2023).

40 Словарь української мови: у 4 т. / упор. з дод. власн. матеріалів Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Репринтне відтворене видання 1907–1909 рр. Київ, 1997 (далі в тексті – СГ).

41 Російсько-український фразеологічний словник. Фразеологія ділової мови / уложили: В. Підмогильний, С. Плужник; перевидання 1927 р. Київ, 1993 (далі в тексті – РУФС-ІІІ).

на дихавицю, характерну недугу різьбярів та каменярів, але попри те не вступався з робітні допізна (Г. Пагутяк); Люди, які живуть або працюють поруч з автомагістралями з інтенсивним рухом, частіше **терплять на захворювання серцево-судинної системи, зокрема артеріальну гіпертонію та ішемічну хворобу серця** (газета «Високий Замок», 2003).

З огляду на викладені аргументи вважаємо за потрібне переглянути лінгвістичний статус керувань *знемагати / знемогти, слабувати, терпіти, хворіти на що?* у наступних виданнях українських словників різних типів – і тлумачних, і перекладних, і граматичних.

Із-поміж керувань дієслів із семантикою ‘емоційного стану’ на взірць *дивуватися, радіти, тішитися, утішатися (втішатися)* і под. унаслідок штучних обмежень у вжиткові неосновним, або другорядним, стало питоме українське керування *з / із + родовий – з / із кого? із чого?* Натомість статус основних закріпився за керуванням іменниками у формі давального – *кому? чому?* (для дієслів *дивуватися, радіти*) та орудного – *ким? чим?* (для дієслів *тішитися, утішатися* і под.) відмінків, спільними з російською мовою. Саме їх у словниках радянської доби переважно подано на першому місці (УРС_{1953–1963} I, 403; УРС_{1953–1963} VI, 55, 247; СУМ II, 273; VIII, 436; X, 151, 514 та ін.), ба більше – керування дієслова *тішитися з / із кого – із чого* у «Словникові української мови» в 11 т. (СУМ X, 151) та в «Українсько-російському словникові» в 6 т. (УРС_{1953–1963} VI, 55, 247) марковано позначкою *заст.*, хоч у деяких лексикографічних та наукових джерелах 20–30-х рр. ХХ ст. воно було єдиним керуванням дієслова *тішитися*⁴² (РУФС-ПП, 166–167). Крім цього, у словниках «золотого десятиріччя» послідовність розташування керованих варіантних іменникових форм аналізованих дієслів помітно відрізняється: спочатку – *із чого? з / із кого?*, а далі – *кому? чому?* або *ким? чим?* (РУС_{1924–1933} I, 216), причому в деяких словниках і доби українізації (РУФС-ПП, 223; ПС, 97), і радянського періоду (РУС₁₉₄₈, 559), і новітнього часу (РУССЛ; РУС_{2011–2014} III, 656) керованої форми *кому – чому* немає взагалі.

Керування дієслів *дивуватися, радіти, тішитися, утішатися (втішатися)* іменниками у формі родового відмінка з приєдниками *з / із* широко проілюстроване в художній літературі різних часових відтинків, що дає підстави кваліфікувати його як типове для української мови, яке сьогодні фіксуємо й у лексикографічній практиці⁴³; пор.: *Я вдаю, що дуже збентежений історією з Панасом Павловичем, і Шапочка не дивується з моєї мовчазности* (В. Винниченко); *Моє ім'я гуділо в її вухах, його повторювали її поклонники, що дивувалися з мого розуму, коней, успіхів, екіпажів* (О. де Бальзак, перекл. В. Вразливий); *Та ми вже стільки напаскудили природі, що можна тільки дивуватися з її терплячости* (В. Дрозд); *Біологія*

42 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови... С. 94.

43 Авторка спільно з Колібабою Л.М. підготувала до друку друге видання «Словника дієслівного керування», яке, сподіваємося, буде опубліковане.

завжди лишатиметься тією галуззю знань, яка викликає неослабний інтерес у всіх, хто здатен **дивуватися з винахідливості** геніального конструктора – природи (журнал «Наука і суспільство», 1988, № 9); **Одеський глядач радіє з успіху театру, боліє з його невдач** (Остап Вишня); **Двоє людей надзвичайно раділи з тієї перемоги** (Микола Трублаїні); **...не радів я з доброго діла, яке вчинив** (Вал. Шевчук); **Око в око наш брат Хвалько, як небитий вертається з служби та тішиється з себе, який-то він здатний в Бога вродився** (Марко Вовчок); **Отаман тішився з його зміцнілої краси** (В. Підмогильний); **Зі зганьбленої любови він пишатиметься й тішитиметься** (В. Домонтович); **І от роки живете ви побіч себе, тішитесь з літа, нудьгуєте взимку** (Олег Ольжич); **І милувалась та тішилась з дочки, що вийшла переможницею** (Іван Багряний); **Утішалася з тексту, день видався найкращим** (М. Меднікова); **Тоді він силкувався викликати в голові гострі думки, щоб вразити ними самого себе та втішатися з своєї дотепності** (В. Підмогильний); **Його величезні здібності, поглинуті Люсьєном, працювали тільки заради Люсьєна, він втішався з його успіхів, з його кохання, з його честолюбства** (О. де Бальзак, перекл. Є. Старинкевич); **Я й тішуся з тебе і плачу, передчуваючи біду** (Г. Пагутяк) і под.

Прийменниково-відмінкову форму з / із + родовий (із чого?) зафіксовано як неосновну й для дієслів *користуватися / скористатися* в більшості словників 40–80-х років ХХ ст. (СУМ IV, 290; УРС_{1953–1963} II, 377; РУС₁₉₄₈, 470; РУС₁₉₇₀ II, 592) та в новітніх словниках української мови (ВТССУМ₂₀₀₇, 574; СУМ₂₀₁₆, 462; СУМ-20 VII, 442; РУС_{2011–2014} III, 323), тоді як безприйменникову форму орудного відмінка *чим?*, спільну з російською мовою, подано в них на першому місці. Прикметно, що у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (СГ II, 283), лексикографійних працях першої половини ХХ ст. (РУС_{1924–1933} I, 131; II, вип. 1, 201; II, вип. 2, 533; III, вип. 1, 52; III, вип. 2, 348, 575; УРС₁₉₂₆, 366; СДМ, 31, 65, 112, 152, 159, 161; ПС, 182; РУФС-ПП, 53, 115, 166, 172, 202 та ін.) і новітнього часу⁴⁴ (РУССЛ; РУССВ, 108, 137, 168, 598, 685, 715) керовану прийменниково-відмінкову форму *із чого?* зафіксовано як єдину нормативну або на першому місці серед пропонованих варіантів, що свідчить про її органічність для української мови. Керування *користуватися / скористатися із чого?* активно вживане на сторінках різностильових українських видань упродовж тривалого часу, що дає підстави кваліфікувати його як питоме, основне; пор.: **...жити треба на те, щоб користуватися з правди, з добра, з краси, з волі, з братерства, і за це самому треба було робити так, щоб і люди могли з цього користуватися** (Б. Грінченко); **Щоб допомогти користуватися з книжки, укінці дано покажчика відзначених у ній слів і зворотів, як поправних, як і хибних** (О. Курило); **...їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться** (Микола Хвильовий); **Агент сів на потрібний поїзд і невдовзі прибув у потрібне**

44 Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів / за ред. М.Ф. Наконечного. Харків, 2002 (далі в тексті – РУССВ).

місце, де йому знову довелося **скористатися з послуг таксі** (П. Загребельний); Гайдук думав було **скористатися з геджету** [гаджета. – В.Ф.], локалізацію якого не можна було встановити, і подзвонити до свого колеги (Ю. Щербак); **Я скористаюся з Людиних записів**, не додаючи до промови Загатного жодного свого слова (В. Дрозд).

Маловідомою для багатьох теперішніх мовців є прийменниково-відмінкова форма іменника, залежного від дієслова *стосуватися*, *до + родовий – до кого? до чого?* Словники 40–80-х рр. ХХ ст. (СУМ ІХ, 740; УРС_{1953–1963} V, 521; РУС₁₉₄₈, 186; РУС₁₉₇₀ I, 543) та деякі словники початку ХХІ ст. (ВТССУМ₂₀₀₇, 1398; РУС_{2011–2014} II, 33; СУМ₂₀₁₆, 1110) фіксують на першому місці безприйменникову форму *кого? чого?*, а на другому – прийменниково-відмінкову форму родового відмінка *до кого? до чого?* Натомість у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка (СГ ІV, 211–212), лексикографійних працях «золотого десятиріччя» (РУС_{1924–1933} II, вип. 1, 180, 222; РУС_{1924–1933} III, вип. 1, 123; РУФС-ПП, 149–150; СДМ, 61, 72, 125; ПС, 384)⁴⁵ та деяких новітніх словниках (РУССВ, 374; РУССЛ) *до кого? до чого?* зафіксовано як єдине керування дієслова *стосуватися*, що дає підстави вважати його власне українським. Форми родового прийменникового відмінка іменників, залежних від дієслова *стосуватися*, широкоживані на сторінках різностильових українськомовних текстів, пор.: – *Писар напише нам розписку, а я вам заплачу по тій розписці гроші*, – сказав Мотуз, дуже обережний, коли діло **стосувалось до грошей** (І. Нечуй-Левицький); *Кепкують із бойка; кепкування більше **стосується до цигана, ніж до бойка*** (І. Франко); *Не було сумніву, що це **стосується до Нестора**, він зупинився* (У. Самчук); *Все це **стосується до пересічного українського мовця**, а може це більшою мірою **до працівників преси, радіо*** (Ю. Шевельов); *Це також **стосується до телебачення і радіо*** (журнал «Сучасність», 1978); *Це **не стосується до нашої балачки*** (Ю. Яновський); *Це переважно **стосується до людини...*** (О. Донченко); *Як це **стосується до нашого знайомства?*** (Р. Андріяшик); *Це твердження так само **стосується й до викладання в проєкті Українського правопису правил про чергування і, й та з, із, зі, зо*** (Р. Воронезький).

Сьогодні фіксуємо динаміку норм керування дієслів *уживати* (вживати) / *ужити* (вжити). Для багатьох сучасних мовців традиційною, узвичаєною керованою формою іменників цих дієслів є форма знахідного безприйменникового відмінка (*що?*), а форма родового безприйменникового – *чого?* стала маловідомою. Натомість цю форму керованого іменника подано у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка (СГ ІІІ, 77; СГ ІV, 186, 322, 485), а в лексикографійних працях та наукових дослідженнях 20–30-х рр. ХХ ст. її зафіксовано або як єдину морфологічну форму вираження

⁴⁵ Ізюмов О. Російсько-український словник; вид. 4-те, доповн. й виправл. за новим правописом. Харків; Київ, 1930. С. 477.

власне-об'єкта дії, або на першому місці серед пропонованих варіантів⁴⁶ (РУС_{1924–1933}, I, вип. 1, 126, 161, 347; II, вип. 2, 514; III, вип. 2, 348, 376, 450; УРС₁₉₂₆, 70, 742; РУФС-ПП, 117, 211, 221, 235; СДМ, 152, 168, 230). У наукових, художніх та публіцистичних текстах цього періоду також переважно використовували форми родового відмінка іменників, залежних від дієслів *уживати (вживати) / ужити (вжити)*, напр.: *Свидницький **уживає** слова «тяма»...*, *Нечуй-Левицький писав «тямок» (утворене з фрази «без тямку» = безъ пониманія), і цього останнього слова **вживає**, напр., і С. Єфремов (В. Сімович); *Але вона нас конче дивувала, вона іноді **вживала** таких **слів**, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли (Микола Хвильовий); *Відтоді стали забороняти **вживати слів** Україна, український, а то й Січ, козак і т. ін. (І. Огієнко); *Пильнуючи висунути, підчеркнути, спинити увагу на найбільш важнім, а звести на другий план обставини побічні, уводні, він широко **вживає дієприкметникових конструкцій** (М. Грушевський); *Поліція розігнала демонстрацію, при чому **вживала** холодної **зброї** (газета «Правда Прилуччини», 29.01.1925) та ін.*****

У мовній практиці 40–80-х рр. ХХ ст. керування *чого?* уживане значно рідше, хоч офіційно його не забороняли й лексикографійні джерела того часу його фіксували (УРС_{1953–1963} VI, 167; СУМ X, 401), проте вже на другому місці та із позначкою *рідше*, тобто як неосновну, периферійну граматичну форму, що вплинуло на частотність її використання й призвело до втрати цього керування в комунікативному просторі сучасних мовців. Його подеколи натрапляємо в текстах представників української діаспори або тих мовців (переважно філологів або перекладачів), які знають питомі граматичні риси української мови.

У новітніх словниках (ВТССУМ₂₀₀₇, 498; СУМ₂₀₁₆, 1191) переважно збережено радянську традицію подавати морфологічну форму родового відмінка *чого?* для іменників, залежних від дієслів *уживати (вживати) / ужити (вжити)*, як периферійну щодо форми знахідного відмінка *що?* Попри це сьогодні мовці послуговуються керуванням *чого?* значно активніше, що засвідчують різностильові джерела, пор.: *У більш офіційній ситуації **вживала слів** добродію, добродійко, пане, пані (О. Пономарів); *Запровадив нові споживчі податки, урізав субсидії та **вжив** жорстких **заходів**, щоб зменшити витрати й збалансувати бюджет (журнал «Український тиждень», 2018); – Він був до нестями самовідданий патріот, я не боюся **вживати** цього слова до Ігоря (Ірина Вовк) і под.**

Отже, в історично сформованих нормах дієслівного керування сталися зміни прескриптивного характеру, зумовлені низкою позамовних та внутрішньомовних чинників, передусім намаганням усунути варіантність форм залежних від дієслів іменників чи займенників, повернути до активного вжитку органічні для української мови відмінкові та прийменниково-відмінкові форми 46 Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови; вид. 3-тє. Київ, 1925. С. 91.

іменників, керованих дієсловами різних лексико-семантичних груп. Ці форми подано в лексикографійних джерелах 20–30-х років ХХ ст. та деяких словниках новітнього періоду, проте через позамовні чинники їх функційно обмежили в українській літературній мові 40–80-х років ХХ ст. Такі питомі синтаксичні форми керованих іменників регламентовані сучасною прескриптивною граматичною нормою та відбивають народнорозмовне походження української літературної мови.

ЧАСТИНА 4. ПРАВОПИС

РОЗДІЛ 1. ЩОДО СПАДЩИНИ «ХАРКІВСЬКОГО ПРАВОПИСУ» 1928 РОКУ В «УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ» 2019 РОКУ¹

Міхаель МОЗЕР

Постановою № 437 від 22 травня 2019 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Український правопис», який уже 24 жовтня 2018 р. схвалили Президія Національної академії наук України та Колегія Міністерства освіти і науки України (УП₂₀₁₉, б.с.).

1 Далі в тексті:

УП₁₉₂₈ – Український правопис / Народний комісаріят освіти. Видання перше. Харків: Державне видавництво України. 1929. 103 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009938>

УП₁₉₃₃ – Український правопис / Народний комісаріят освіти УСРР. Харків: Радянська школа, 1933. 94, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009919>

УП₁₉₄₅ – Український правопис / Народний комісаріят освіти УРСР. Київ: Українське державне видавництво, 1945. 178, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0010302>

УП₁₉₆₀ – Український правопис. Видання друге, виправлене і доповнене. Київ: Видавництво Академії наук УСРР, 1960. 272 с. URL: <https://archive.org/details/up-1960/mode/2up>

УП₁₉₉₀ – Український правопис / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні. 3-тє видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1990. 240 с.

УП₁₉₉₄ – Український правопис. 4-тє вид. НАН України, Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні; Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 1993. 240 с.

УП₁₉₉₉ – Український правопис. Проект найновішої редакції / НАН України. Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.

УП₂₀₀₃ – Український правопис. Проект / НАН України. Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні, Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 235, [1] с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009469>

УП_{2003a} – Український правопис. Проект / НАН України. Ін-т мовознавства імені О.О. Потебні, Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2003. 235, [1] с. URL: http://izbornyk.org.ua/pdf/proekt_2003.pdf

УП₂₀₀₇ – Український правопис / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2007. 288 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001517>

УП₂₀₁₅ – Український правопис / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2015. 286 с. URL: <http://litopys.org.ua/pdf/pravopys2015.pdf>

УП₂₀₁₉ – Український правопис / НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Ін-т української мови. Київ: Наукова думка, 2019. 391 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>

У передмові, що написана від імени Української національної комісії з питань правопису², зазначено, що «мова – запорука тривкої ідентичності нації, основа її етнокультурної цілісності» та що «однією з найсуттєвіших ознак такої цілісності є функціонування в різних суспільних сферах літературної мови, що має кодифікований правопис» (УП₂₀₁₉, 5). Автори вказують на те, що «разом із тоталітарним періодом нашої історії відійшов у минуле адміністративний контроль за дотриманням правописних стандартів»,

2 Співголови Комісії від червня 2015 р. – Максим Стріха (тоді заступник міністра освіти) та Сергій Пирожков (віце-президент Національної академії наук України; далі в тексті – НАНУ), заступники співголови – Павло Гриценко (директор Ін-ту української мови НАНУ), Віталій Скляренко (тоді директор Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), секретар Комісії – Лариса Шевченко (завідувач відділу лінгвістики Українського мовно-інформаційного фонду НАНУ). Серед інших членів комісії були провідні мовознавці України з різних наукових закладів та вишів (на відміну від деяких ініціатив 1990-х рр. уже не було долучено представників діаспори): Богдан Ажнюк (тоді завідувач відділу мов України Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), Лідія Гнатюк (професор кафедри історії та стилістики української мови Ін-ту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; далі в тексті – КНУШ), Ірина Голубовська (завідувач кафедри загального мовознавства та класичної філології Ін-ту філології КНУШ), Катерина Городенська (завідувач відділу граматики української мови Ін-ту української мови НАНУ), Світлана Єрмоленко (завідувач відділу стилістики та культури мови Ін-ту української мови НАНУ), Анатолій Загнітко (завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАНУ), Володимир Калашник (професор кафедри української мови Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна), Тетяна Ковалевська (завідувач кафедри української мови філологічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова), Василь Лучик (завідувач кафедри загального та слов'янського мовознавства Національного університету «Кисво-Могилянська академія»; далі в тексті – НаУКМА), Сергій Лучканин (доцент кафедри загального мовознавства та класичної філології Ін-ту філології КНУШ), Лариса Масенко (професор кафедри української мови НаУКМА), Павло Мовчан (голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Тараса Шевченка), Григорій Півторак (завідувач відділу загальнославистичної проблематики і східнослов'янських мов Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), Олександр Пономарів (професор кафедри мови та стилістики Інституту журналістики КНУШ), Ірина Попова (декан факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара), Мар'ян Скаб (завідувач кафедри історії та культури української мови Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича), Олександр Тараненко (провідний науковий співробітник Ін-ту мовознавства ім. О.О. Потебні НАНУ), Олександр Чередниченко (професор кафедри теорії та практики перекладу з романських мов ім. Миколи Зерова Ін-ту філології КНУШ), Богдан Чернюх (завідувач кафедри класичної філології Львівського національного університету ім. Івана Франка), Володимир Широков (директор Українського мовно-інформаційного фонду НАНУ). Варто виходити з того, що не всі названі особи брали участь у проєкті однаковою мірою. Водночас слід зазначити, що привселюдні дискусії правописних питань відбувалися – часто за участю членів комісії – на різних наукових заходах (автор сам став свідком і учасником таких дискусій).

Про склад комісії та деякі моменти її роботи див. інтерв'ю М. Стріхи в: Тесленко Л. «Індик не проходить». Максим Стріха – про те, чому українцям не слід боятися нового правопису. 17.10. 2018 р. URL: <https://novynamia.com/2018/10/17/strixa-pravopys/statti> Тесленко 2018.

і що, як наслідок, «ціла низка засобів масової інформації, видавництв, освітніх закладів і т. ін. почали користуватися орфографічними правилами, відмінними від офіційних». Автори наголошують на потребі кодифікації «писемної літературної мови» в ситуації, коли носії української мови чують усне мовлення з різними акцентами «не тільки з різних куточків України, а й з усього світу» (УП₂₀₁₉, 5). Насправді правила правопису стосуються й царин усного мовлення.

Далі автори пропонують стислий огляд історії українського правопису, нагадують, що «від 1798 до 1905 рр. нараховується близько 50 різних (більш і менш поширених, іноді суто індивідуальних) правописних систем», вказують на «Головніші правила українського правопису» 1919 р. та «Найголовніші правила українського правопису». За словами Правописної комісії, останній правопис, який затвердила Всеукраїнська академія наук 17 травня того ж 1919 р., – «перший в історії України офіційний загальнодержавний правописний кодекс» (УП₂₀₁₉, 6–7)³.

На підґрунті дискусій останніх десятиліть не дивує, що автори передмови до УП₂₀₁₉ окремо наголошують на значенні «Харківського правопису» 1928 р., «в опрацюванні якого взяли участь мовознавці з Наддніпрянщини й західноукраїнських земель» (УП₂₀₁₉, 7). Як відомо, у радянській Україні «Харківський правопис», який 6 вересня 1928 р. затвердив нарком освіти УРСР М. Скрипник⁴, залишився чинним лише до 1933 р., коли Народний комісаріат освіти УРСР на вершині першої хвилі радянського терору проти українських «буржуазних націоналістів» схвалив новий правопис (УП₁₉₃₃), який помітно зблизив український правопис до російського та «з незначними змінами й доповненнями (упродовж 30-х років ХХ ст., 1946, 1960 рр.) діяв до 1989 р.» (УП₂₀₁₉, 7). Автори підкреслюють, що тоді «з алфавіту було свавільно вилучено букву г» (Там само). Додамо, що запровадження УП₁₉₃₃ був лише одним із кроків до зросійщення української мови на всіх мовних рівнях (аж до синтаксису)⁵. Однак, як відомо, УП₁₉₃₃ (та зросійщення української мови на інших рівнях) не було прийнято поза межами радянського союзу та сферою його впливів, натомість УП₁₉₂₈ – «із деякими змінами й доповненнями» – залишався «чинним на

---

3 Докладніше про історію українського правопису див.: *Історія українського правопису: XVI–XX століття*: хрестоматія / НАН України. Ін-т української мови / упор.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. 584 с.

4 Нагадаймо, що положення УП₁₉₂₈ постали після жвавих дискусій навколо традиційних спірних питань (передавання чужого *l*, чужого *g* тощо). Див., наприклад: Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова* / за ред. О. Синявського. Харків; Київ: «Література і мистецтво», 1931. 36. 1. С. 93–112: електронна версія. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9626>

5 Moser M. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. P. 482–584.

західноукраїнських землях поза Українською РСР і в переважній частині української діаспори» (Там само) й не втратив актуальності донині⁶.

Автори передмови до УП₂₀₁₉ далі зазначають, що в Україні ще за радянських часів затвердили (1989 р.) та оприлюднили (1990 р.) нову редакцію правопису, «у якій поновлено букву г, уточнено й доповнено окремі правописні норми» (Там само)⁷. Далі вже йдеться про створення тієї Української національної комісії з питань правопису, що почала працювати від 2015 р., та про подальшу історію УП₂₀₁₉. Цікаво, що в передмові до УП₂₀₁₉ нема жодної згадки про проєкт правопису 1999 р., який був розроблений під керівництвом В. Німчука⁸, хоча й авторський колектив УП₂₀₁₉ намагався повертати «до життя деякі особливості правопису 1928 р., що є частиною української орфографічної традиції і поновлення яких має сучасне наукове підґрунтя» (УП₂₀₁₉, 8). Також не згадано про те, що поза сферою спроб кодифікації деякі альтернативні правописні моделі, які різною мірою спираються на правопис 1928 р., вже від 1990-х років побутують і в самій Україні (зокрема у виданнях «Критики», «України модерної», на телеканалі СТБ).

Головна причина того, що правила УП₁₉₂₈ ввійшли до нового кодексу значно меншою мірою, ніж бажали деякі учасники дискусій, очевидно, ґрунтується на тому, що «правописна комісія керувалася тим, що й мовна практика українців другої половини ХХ – початку ХХІ ст. вже стала частиною української орфографічної традиції», а «кодифікатори мови не можуть знехтувати те, що

- 6 Варто зазначити, що правописи відображають перебіг історії України в багатьох площинах. Це стосується не лише «зовнішньої» історії правописів, а й їхнього ідеологічного підґрунтя. Див., наприклад, передмову Андрія Хвилі (Олінтера) до УП₁₉₃₃: «Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами [...]. Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України». Окрім цього, правописи чудово віддзеркалюють історію України на рівні ілюстративних матеріалів. З одного боку, це, певна річ, стосується прикладів із «правильних джерел», що містяться в розділах про пунктуацію. З другого, це навіть видно з вибору слів для ілюстрації граматичних парадигм: скажімо, в УП₁₉₃₃ читаємо про «Іменники чоловічого роду на твердий приголосний [...] такі, як ударник, темп, успіх [...]» (УП₁₉₃₃, 27), а також про «Іменники чоловічого роду на м'який приголосний [...], тобто такі, як учитель, вєлетень, лєнінець, боєць, шахтáр, то́кар» (Там само, 28).
- 7 Наведемо супровідний текст УП₁₉₉₀ (який подано й російською мовою): «У нову редакцію “Українського правопису” внесено ряд змін, зумовлених безперервним розвитком, удосконаленням мови. Зокрема розширено розділ про вживання великої літери, уточнено правила написання складних слів, розширено сферу використання закінчення -у (-ю) в родовому відмінку іменників II відміни; чіткіше сформульовані правила використання кличного відмінка; поширено правило передачі іншомовного і через і після «дев'ятки» на низку власних назв; введено правила правопису прикметників, похідних від складних географічних назв. Загалом із наявного орфографічного кодексу усувається все, що застаріло, нечітко сформульоване, суперечливе» (УП₁₉₉₀, б. с.).
- 8 Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. 116 с.

мову народу творить його історія: мова змінюється, і правопис має відобразити насамперед її сучасний стан» (УП₂₀₁₉, 8).

Правописна комісія міркує, що зокрема «написання слів іншомовного походження було і досі є предметом гострих дискусій» (Там само, 9), та додає, що в УП₂₀₁₉ у низці випадків запропоновано правописні варіанти, адже «варіативність – це органічна частина правописного кодексу, і тією чи тією мірою вона притаманна кожній мові на різних етапах її історичного розвитку» (Там само). Головним орієнтиром слугував, мовляв, «пошук балансу між системними параметрами сучасної мови, з одного боку, і різночасовими прикметами української мовної традиції, з другого» (Там само, 10)⁹.

У цій статті ми досліджуємо суть пошуків балансу, порівнюємо тексти УП₁₉₂₈ та УП₂₀₁₉. Кожен крок порівняння супроводжуємо стислими історичними коментарями, що показують розвиток норм від 1928 до 2019 років на підставі додаткового аналізу затверджених українських правописів 1933 (УП₁₉₃₃)¹⁰, 1946 (УП₁₉₄₆)¹¹, 1960 (УП₁₉₆₀)¹², 1990 (УП₁₉₉₀) і 1994 (УП₁₉₉₄) років з урахуванням УП₂₀₀₃,

9 Додаймо, що текст УП₂₀₁₉ є також результатом жвавого громадського обговорення, хоч Міністерство освіти й науки запропонувало проєкт для обговорення лише 15 серпня 2018 р., а вже 1 жовтня 2018 р. термін закінчився. Дет. див.: МОН пропонує для громадського обговорення проєкт нової редакції Українського правопису. 15 серпня 2018 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proekt-novoyi-redakciyi-ukrayinskogo-pravopisu>.

Голова Правописної комісії М. Стріха тоді зазначив: «Відбулося справді безпрецедентно широке громадське обговорення. До комісії надійшло понад 600 звернень, які містили кілька тисяч зауважень та пропозицій». Дет. див.: Тесленко Л. «Індик не проходить»... URL: <https://novynarnia.com/2018/10/17/strixa-pravopys/statti-Teslenko-2018>.

Думки Б. Стасюка, що ґрунтуються на праці кола зацікавлених людей у соцмережах (група «Український правопис – 2018» на фейсбуці), засвідчують: громадське обговорення проєкту справило надзвичайно позитивний вплив на остаточний текст УП₂₀₁₉. Дет. див.: Стасюк Б. Правопис втомлених людей. *Збруч*, 2 жовтня 2018 р. URL: <https://zbruc.eu/node/83385>.

10 Про УП₁₉₃₃ див.: Вакулєнко С. 1933-й рік в історії української мови: чинна норма та правописна практика (на прикладі редакційної політики газети «Комуніст»). *Вивчаємо українську мову та літературу*, 2009. № 16–18. С. 74–79.

11 Оприлюдненню УП₁₉₄₆ передували низка нових проєктів та цікаві обговорення. Див.: Друль О. Причинки до історії українського правопису. *Збруч*, 13 липня 2021 р.: електронний ресурс. URL: https://zbruc.eu/node/106285?fbclid=IwAR3AtvOr2rzUmVNS3QhdikLgNexPRts16s7XECN_qU2jXCfSgn90_WeK8. Див. також: Правописна нарада 26 квітня 1943 р. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р.: електронний ресурс. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSXayJRSzTqmXMDithbWIOquiwXKN6xY.

12 В УП₁₉₆₀ окремо згадано про роль російської мови як взірця: «У новому виданні “Українського правопису” усунені розбіжності в спільних моментах українського й російського правописів (деякі особливості пунктуації, вживання великих і малих букв, написання слів разом і окремо, правила переносу та ін.), виправлені окремі помилки (наприклад, неправильне написання слів: *Іенна* замість *Іена*, *Гаванна* замість *Гавана* і т.п.), переглянуто ілюстративний матеріал, додано словник-показчик» (УП₁₉₆₀, б.с.). 1980 року едмонтонський дослідник А. Горняткевич запропонував цікаве порівняльне дослідження деяких положень правописів 1928 і 1960 років. Див.: Горняткевич Андрій. Український правопис: 1928 vs 1960. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980. № 8. С. 15–32.

УП₂₀₀₇, УП₂₀₁₂ і УП₂₀₁₅¹³. З огляду на особливу роль правопису 1999 р. (УП₁₉₉₉), також беремо його до уваги. Частково пропонуємо власні оцінки окремих питань.

Заздалегідь зазначмо, що й у цій статті (так само, як у традиційних дискусіях навколо українського «правопису») насправді йдеться не лише про ортографію як таку, адже чимало українських «правописних» положень насправді стосуються інших рівнів – від фонетики та словництва аж до граматики української мови.

1. Деякі особливості підходу до правопису в УП₁₉₂₈

1.1. Поради на підставі ортоєпіки

Правописні поради УП₁₉₂₈ частіше (ніж пізніші версії) покликаються на властивості усного мовлення, включно з діалектним. Очевидно, ці вказівки вважалися корисними перш за все для тих, що говорили українською мовою як рідною, натомість мали недостатній досвід у писемній літературній мові. Уже УП₁₉₃₃ радикально змінив цей підхід. Попри всю специфіку історії української мови, зростання впливу писемної мови на усну типовий і для української мовної спільноти. Як наслідок, сьогодні вже навпаки: варто нагадувати про найважливіші ортоєпічні правила української стандартної мови на підставі правописних форм¹⁴. Нижченаведених порад у сучасних правописах або нема, або вони вже сформульовані без наголосу на взірць усної мови включно з діалектною.

* **«О чи У § 1.** У вимові часто ненаголошене **о** наближається до **у**, і таким чином ці звуки змішуються, але писати треба за етимологією (походженням) слова, напр., *коліно, голубка, [...] розуміє* і т. ін. **Примітка.** Під наголосом голосні звуки в українській мові звичайно вимовляються чисто, виразно, тому не важко й вияснити, **о** чи **у** треба в слові, коли можна підшукати іншу форму слова або інше слово того самого пня (кореня) з наголосом на сумнівному звукові [...], а в окремих випадках звертатися до словника, напр., *будяк, ворухити, мармур, ма́чуха, па́рубок, я́блуко, я́струб, зозу́ля, мордува́ти* й ін.» (УП₁₉₂₈, 5).

13 Цікаві спостереження щодо розвитку редакцій правописів після 1990 р. і деяких проблематичних аспектів див.: Куземська Н. Нове в новому «українському правописі». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології», 2008. № 620. С. 37–44; Бистрицький М. Неофіційні зміни в чинній українській орфографії. *Ізборник*: електронний ресурс. URL: <http://izbornyk.org.ua/pravopys/zminy.htm>; Зубков М. До проблеми унормування запозичень. *Проблеми української термінології*. Міжнар. наук. конференція, 27–29 вересня 2012 р.: зб. наукових праць. Львів, 2012. С. 3–5. URL: <http://ena.lp.edu.ua/handle/ntb/15128>; Мовознайко Іч [*псевд.*]. Як і хто має навести лад у правилах сучасної української мови. *Gazeta.UA*, 13 жовтня 2014 р.: електронний ресурс. URL: http://gazeta.ua/articles/chistota-movlennya/_ak-i-hto-maye-navesti-lad-u-pravilah-suchasnoyi-ukrayinskoji-movi/582784. Про дискусії напередодні ухвалення УП₂₀₁₉ та оцінювання деяких провідних мовознавців див.: Дорош С. Новий правопис: міт, павза і фавна. Чи справді все так складно? (30 травня 2019 р.): електронний ресурс. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-48444094>; Серета С. Український правопис і зміни: хто кого перемає? (31 серпня 2018 р.). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29463168.html>; Тесленко Л. Оновлений Український правопис: що змінилося і чого не вистачає (27 травня 2019 р.). URL: <https://novynarnia.com/2019/05/27/new-pravopis/>.

14 Дружинець М.І. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти: монографія. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 580 с.

Коментар: В УП₁₉₃₃ у розділі з назвою «Ненаголошене **О**» написано лаконічно: «У складах з ненаголошеним **о** пишеться той самий знак (**о**), що й під наголосом, напр.: *робітник* [...]». Примітка: Під наголосом голосні звуки в українській мові звичайно виразні [...]» (УП₁₉₃₃, 7). В УП₂₀₁₉ уже нема відповідника цьому правилу¹⁵.

* «**Е чи И § 2.** Ненаголошене **е** в українській мові звичайно вимовляється невиразно, дуже наближаючись до **и**, як також і навпаки, і таким чином ці звуки змішуються, але писати треба за етимологією слова [...]» **Примітка.** Найлегше визначити, що треба написати в слові – **е** чи **и**, знов же через наголос (див. § 1 Примітка): *великий*, бо *вѣлич* [...]. Надійна ознака для визначення непевного **е** й те, що воно в певних випадках зникає [...]. В окремих сумнівних випадках, як от *левада*, *леміш*, *кишеня*, *пиріг* тощо, треба звертатися до словника» (УП₁₉₂₈, 5–6).

Коментар: В УП₁₉₃₃ написано: «Ненаголошені **е** і **и** пишуться за етимологією слова, наприклад: *великий*, *пролетар* [...]». **Примітка:** Найлегше визначити, що треба написати в слові [...] через наголос [...]» (УП₁₉₃₃, 7). Щодо суті, цей розділ має відповідник в УП₂₀₁₉, однак менше уваги приділено процесам в усному мовленні: «Наголошені голосні **е** та **и** у вимові виразні, тому їх передаємо відповідними буквами: *далеко*, *високо*. Ненаголошені **е** та **и**, невиразні у вимові, передаємо тими самими буквами, що й під наголосом: *великий*, *величезний*, бо *вѣлич*; *держу*, бо *одѣржати*; *клекотіти*, бо *клѣкіт*; *криве*, бо *крѣво*; *несу*, бо *принѣсеній*; *село*, бо *сѣла*: *тримати*, бо *стрѣмувати*; *широкий*, бо *шѣроко*; *шепотіти*, бо *шѣпіт* та ін. У словах із постійним наголосом невиразний звук перевіряємо за словником: *кишеня*, *левада*, *минулий*» (УП₂₀₁₉, 11)¹⁶.

* «**И чи І § 3. 1.** Звук **и** іноді змішується у вимові з звуком **і**, особливо після **г**, **к**, **х** та **ж**, **ч**, **ш**, **щ**, але писати треба за етимологією слова, напр., *гинути*, *кивати* [...], але *гіркий*, *кінь*, *тхір*, *жінка* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 6).

Коментар: В УП₁₉₃₃ у майже незміненому розділі написано, що **и** «наближається до **і**» та що «треба писати за етимологією слова» (УП₁₉₃₃, 8). В УП₁₉₄₆ уже не йдеться про історичні чинники та про змішування вимови **и** та **і**, однак на синхронних підставах вказано на те, що **і** пишеться тоді, коли цей голосний чергується з **о**, **е** (УП₁₉₄₆, 7). В УП₂₀₁₉ йдеться лише про **і** та **и** в початку слова (УП₂₀₁₉, 11), окремо – про чергування (УП₂₀₁₉, 14–15).

* «Таким чином літеру **і** пишемо і після м'яких приголосних, як-от *ліз* (*лізу*), *тік* (*течу*), *ніж* (сполучник), у *суді*, *лівий*, *тіло*, *німій* і т.ін., і після нем'яких, як-от *ліз* (*лоза*), *тік* (*току*), *ніж* (*ножа*), *тверді* (*твердий*), *ластівка*, *сніп*, *столів* і т.ін. [...]» (УП₁₉₂₈, 6).

15 А. Горняткевич вказав на те, що в УП₁₉₂₈ написано *кожом'яка*, а в УП₁₉₆₀ – *кожум'яка*. Дет. див.: Горняткевич А. Український правопис: 1928 vs 1960. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980. № 8. С. 17.

16 А. Горняткевич звернув увагу на те, що в УП₁₉₂₈ написано *мариво*, а в УП₁₉₆₀ – *марево*. Дет. див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 17.

Коментар: В УП₁₉₂₈ ще згадано про написання **і** в названих випадках, адже за традиціями галицької «желехівки» відрізняли написання **тік** (*течу́*) і **тик** (*то́ку*). Підґрунтя цього правила (традиційне пом'якшення зубових перед **і < е, ё** супроти непом'якшення перед **і < е**) уже тоді зникло в багатьох мовців, хоч надалі трапляється в певних мовців і донині. В УП₁₉₃₃ і пізніших правописах цієї примітки вже нема (УП₁₉₃₃, 8).

* «Приголосні **ж, ч, ш, т** перед **ц** у вимові змінюються, але на письмі зберігаються: *запоро́жець – запоро́жці, кни́жці, ді́жці, дочка́ – дочці́, у соро́чці, ю́шка – ю́шці, кві́тка – кві́тці, бра́тця, отця́, пелю́стці, долі́тце* і т. ін.» (УП₁₉₂₈, 19–20).

Коментар: В УП₁₉₃₃ про зміну у вимові в цих звукосполученнях уже не згадано, лише зазначено, що «приголосні [...] на письмі зберігаються» (УП₁₉₃₃, 18). Це ж стосується УП₁₉₄₆ (УП₁₉₄₆, 21) та УП₁₉₆₀ (УП₁₉₆₀, 24). Ортоепічні правила як такі залишилися в силі донині, однак в УП₂₀₁₉ про них уже не згадано.

* «У дієсловах частка **-ся** хоч і впливає на вимову попередніх **ж, ч, ш, щ** і **ть**, але на письмі вони зберігаються: *ма́ж – ма́жся, моро́ч – моро́чся, мори́ц – мори́ця, руш – ру́шся, бері́ш – бері́шся, спити́ – спити́ся, беру́ть – беру́ться* і т. ін. [...]» (УП₁₉₂₈, 20). [Деінде:] Частка **-ся (-сь)**, як і в дієсловах дійсного способу, не змінює правопису форм дієслів наказового способу: *му́чя, му́чмося, му́чтесь, тра́ться, тра́тьмося, тра́тьтесь, вино́сься* (УП₁₉₂₈, 61).

Коментар: В УП₁₉₃₃ про зміну у вимові вже не йдеться; лише зазначено, що відповідні приголосні «зберігаються», та навіть без слів «на письмі» (УП₁₉₃₃, 18). Про наказовий спосіб зазначено: «Частка **-сь/ся**, як і в дієсловах дійсного способу, не змінює правопису форм дієслів наказової форми: *ста́вся, ста́вмося, ста́втесь, не мо́рицься, не мо́рицься, мо́рицимося* [так!], *мо́ричтесь*» (УП₁₉₃₃, 58). Слова «на письмі» повертаються лише в УП₁₉₉₄ (УП₁₉₉₄, 21). І ці ортоепічні правила залишилися в силі, але УП₂₀₁₉ про них не згадує.

* «Корінні глухі приголосні перед дзвінками на письмі зберігаються, хоч у вимові звичайно переходять у дзвінки: *боро́тьба́* (бо *боро́ти*), *моло́тьба́* (бо *моло́ти*), *про́сьба* (бо *просі́ти*), *вели́кдень, отже* і т. ін. Так само й дзвінки перед глухими зберігаються на письмі: *ні́гті* (бо *ніготь*), *кі́гті, ді́гтяр, легкі́й, во́гкий, надхну́ти, надхне́ний* (пор. *надиха́ти*), *зідхну́ти, зідха́ння, жерда́* (пор. *жерди́на*)» (УП₁₉₂₈, 20).

Коментар: В УП₁₉₃₃ лише зазначено, що «корінні глухі приголосні [...] на письмі зберігаються», однак у списку прикладів читаємо: «але *натхну́ти, натхне́ний* (пор. *надиха́ти*), *зітхну́ти*» (УП₁₉₃₃, 18; про те ж див.: УП₁₉₉₄, 21). Загальні ортоепічні правила залишилися в силі, однак в УП₂₀₁₉ про них не згадано.

Див. також:

* «У живій вимові замість *зв'язати, розв'язати, підв'язати* й под. вивідних слів від *в'язати* звичайно чути *з'язати, роз'язати* (= *зйязати, розйязати*) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 7).

Коментар: Уже в УП₁₉₃₃ цього повідомлення немає (УП₁₉₃₃, 8–9). «Жива вимова» залишилася в силі у швидкому мовленні.

Насправді вражає, наскільки послідовно автори УП₁₉₃₃ не тільки в наведених розділах свідомо уникали слів *вимовляти*, *вимова*. Лише в УП₁₉₄₆ повертається слово *вимова* до розділів про написання **о – у** (УП₁₉₄₆, 6)¹⁷; див. також параграф про крапку в УП₁₉₂₈ порівняно з УП₁₉₃₃:

«Крапка ставиться в кінці речення-розповіді, а також у кінці інших (більших чи менших) словосполучень і слів, коли їх треба читати з інтонацією речень-розповідей (обниження голосу в кінці й павза)» (УП ₁₉₂₈ , 80).	«Крапка ставиться в кінці розповідного речення» (УП ₁₉₃₃ , 66).
--	--

Щоправда, пізніше і в УП₁₉₃₃ у розділі про «знак питання і знак оклику» коротко згадано про інтонацію «питального чи окличного речення (сильно підвищеним голосом)» (УП₁₉₃₃, 67). Однак вилучення слова *вимова* з майже всіх параграфів УП₁₉₃₃ не можна вважати випадком, адже правописи фактично є свідомими редакціями попередніх положень. Усе це підтверджує висновок, що згідно з засадами УП₁₉₃₃ насправді загалом було вже недоречно занадто часто говорити українською літературною мовою, поза тими досить вузькими контекстами, які визначало політичне керівництво¹⁸.

1.2. Поради із вказівкою на українські говори

Враження, що УП₁₉₂₈ укладено перш за все для носіїв усної мови, посилюється вказівками на деякі риси українських говорів:

* «Не вважаючи на дуже поширену по народніх говорах вимову: *мясо*, *мята*, *здоровля*, *деревляний* і т.ін., писати ці слова треба тільки з апострофом: *м'ясо*, *здоров'я* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 7).

Коментар: В УП₁₉₃₃ цієї примітки вже нема (УП₁₉₃₃, 9). Вставні **н'**, **л'** у цих позиціях досі поширені в різних українських говірках.

* «Щодо живої вимови правописного **ль**, то воно далеко не скрізь буває м'яким. Так, перед твердими зубними (особливо перед **н**, **с** і **ц**) та перед шелесними (**ж**, **ч**, **ш**, **щ**) **ль** завсіди вимовляється як «середнє» л, а не м'яке (тобто так, як і перед **е**, **и**), напр., правописне *сильний*, *щільно* і т.ін. вимовляються цілком так, як і *істичільно*, *пужално* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 17).

17 Загалом зміни УП₁₉₄₆ у супровідних дискусіях ґрунтувалися на трьох засадах: «1) щоб правопис був простий і приступний для народу і 2) щоб правопис відбивав ті зміни в житті мови народу, які відбувалися і відбуваються зараз, і щоб правопис віддавав запах, аромат, красу народної мови і особливо в наш час, час вітчизняної війни, коли нових багато слів і термінів появилось, і 3) щоб український правопис в основному далеко не відходив від правопису російського». Цитовано за: Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р.: електронна версія. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSXayJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY.

18 Основа *вимов-* повернулася до розділу про крапку лише в УП₁₉₉₀, де сказано, що крапка ставиться: «1. У кінці розповідного речення або спонукального, якщо воно вимовлене без окличної інтонації» (УП₁₉₉₀, 131).

Коментар: В УП₁₉₃₃ цієї примітки вже нема (УП₁₉₃₃, 14–16). «Середнє» І досі поширене в багатьох українських говірках; воно також було притаманне мові Тараса Шевченка¹⁹.

* «Не змішувати змінне г – ж і д – дж: *напру́га – напру́жуюсь, напру́ження* [...], але *ході́ти – ходжу́, розход́ження* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 59).

Коментар: Ця вказівка повторюється в УП₁₉₃₃: «не треба змішувати» (УП₁₉₃₃, 55). Наявність цієї вказівки можна пояснити лише на тлі того, що в багатьох говірках альтернативом *д є ж* замість *дж*. Зрештою, і такі форми були притаманні мові Тараса Шевченка²⁰. В УП₁₉₄₆ цього положення вже нема.

* «Дієслова ІІ групи з ненаголошеним закінченням у народніх говорах часто змішуються з дієсловами І групи (через те, що ненаголошені *е й и* змішуються), і в українській поезії трапляються такі форми, як *ку́пе, носе́, робе́, говоре́* [...], замість *ку́пите́, носите́, робите́, говорите́* [...]]» (УП₁₉₂₈, 58). «У дієсловах І групи в 3 особі однини в народніх говорах ненаголошене -є після **а** (**я**) часто може відпадати, що вживається й у поезії: *пита́, співа́, зна, гуля́* [...] (але не в дієсловах на -**аяти**)» (УП₁₉₂₈, 58).

Коментар: В УП₁₉₃₃ цих вказівок уже нема. Такі дієслівні форми дуже поширені в українських говірках, зокрема в південно-східних.

* «Такі форми дієслова, як *скажіо́сь, крутію́, сидію́, носію́, возію́, розку́сювати* тощо, в народніх українських говорах досить поширені, і їх спостерігаємо й у красному письменстві» (УП₁₉₂₈, 58).

Коментар: В УП₁₉₃₃ цих вказівок уже нема. І ці дієслівні форми дуже поширені в різних українських говірках, наприклад, у подільських та багатьох південно-східних.

* «Закінчення прикметників жіночого роду **-ої** ніколи не скорочується в **-ой**»; «Закінчення прикметників жіночого роду **-ій** не скорочується в **-і**»; «Закінчення прикметників жіноч. р. **-ою** ніколи не скорочується в **-ой**, як і в іменниках: *білою́ габо́ю* [...]» (УП₁₉₂₈, 50; про іменникове закінчення див.: УП₁₉₂₈, 39).

Коментар: В УП₁₉₃₃ таких вказівок уже нема (УП₁₉₃₃, 39). Наведені закінчення поширені в різних українських говірках.

На окрему увагу заслуговує вказівка УП₁₉₂₈ на західноукраїнську мовну звичку, яка вважалася загальноприйнятною й уже «унатуреною»:

* «Як діалектична західноукраїнська прикмета, трапляється в письменстві **ся** й перед дієсловом: *ся купав* і т.ін. Але вирази *як ся ма́єш, як ся ма́єть* цілком унатурені в літературній мові» (УП₁₉₂₈, 59).

Коментар: В УП₁₉₃₃ цю примітку вже видалено (УП₁₉₃₃, 56). У наші дні ці звороти все ще вживаються, однак не вважаються «літературними», поза західноукраїнськими землями сприймаються як жартівливі.

19 Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / переклав із нім. В. Кам'янець. Львів, 2012 (Серія «Історія мови»). С. 75.

20 Там само. С. 106–107.

Не суто діалектною рисою автори УП₁₉₂₈ також вважали «західноукраїнське» закінчення **-и** в цих випадках:

* «Але в Західній Україні подекуди пишуть **-и** в [дав. одн.] імен. жін. р. III відм. (див. § 22) на **-сть, -рть**, як також і в формах місцев. одн. та наз. – знах. множ.» (УП₁₉₂₈, 38).

Коментар: В УП₁₉₃₃ ці слова вилучено (УП₁₉₃₃, 41). Закінчення **-и** в усіх названих випадках давнє; в деяких українських говірках, зокрема на Заході, воно збережене до сьогоднішнього дня.

Лише «за замовчуванням» УП₁₉₂₈ покликається на діалектне явище в окремому правилі про **чн** супроти **шн**:

* «Перед **н** треба писати **ч**, коли воно походить із **к, ч, ц**: *безпéчний* (*безпéка*), *сагайда́чний* (*сагайда́к*), *вдя́чний*, *зру́чний*, *ві́чний*, *набóчний*, *пшени́чний*, *безконéчний* [...] і т.ін. Але: *руши́ник*, *руши́ця*, *міро́шник*, *со́няшник*, *яéшня*, *серде́шний*, а також у всіх прислівникових прикметниках: *вра́нці* – *вра́ниш-ний*, *торі́шний* (*торі́шняк*), *тутéшний* (як *колі́шний*, *око́лишний*, *тамтéшний* і т.ін.) [...]» (УП₁₉₂₈, 19).

Коментар: В УП₁₉₃₃ вилучено слова: *міро́шник*, *яéшня*, *серде́шний* (УП₁₉₃₃, 18). В УП₁₉₄₆ *мірошник* і *серде́шний* знову фігурують (УП₁₉₄₆, 21). Це ж стосується й інших правописів (УП₁₉₆₀, 24; УП₁₉₉₄, 20). В УП₂₀₁₉ читаємо: «Приголосний твірної основи **ч** зберігаємо в похідних словах перед суфіксом **-н-**: *помі́чний* (від *пóміч*), *ні́чний* (від *ніч*). Виняток становлять слова *двору́шник*, *міро́шник*, *руши́ник*, *руши́ця*, *со́няшник*, *торі́шний*» (УП₂₀₁₉, 24). Порада й досі є в українських правописах, бо в багатьох українських говірках дійшло до спрощення **чн** > **шн**.

1.3. Вказівки на історію української мови

Ще одна риса відрізняє УП₁₉₂₈ від УП₂₀₁₉ (та інших українських правописів). Авторі «Харківського правопису» пропонували короткі історичні коментарі до певних явищ української мови:

* «Чергування звука **і** з звуком **о** або **е** в українській мові є таке явище, що його не можна усвідомити в усіх подробицях без знання історії мови. [...] Крім того, в українській мові є ряд таких випадків, коли **і** з'являється на місці **о** й **е** не в згоді з законом чергування, а з аналогії [...]. Отже, не знаючи добре живої мови або маючи сумнів до окремого слова, тільки з словника можна довідатись, **о** (**е**) чи **і** треба вживати в якомусь слові чи формі слова. Та все ж для практичних потреб можна подати ряд указівок щодо цього явища української мови [...]» (УП₁₉₂₈, 8).

Коментар: В УП₁₉₃₃ ця історична інформація перейшла до рівня приміток (УП₁₉₃₃, 10–11). У «молодших» правописах про історичний вимір цього чергування вже не йдеться.

* «Звук **и** іноді зміщується у вимові з звуком **і**, особливо після **г, к, х** та **ж, ч, ш, щ**, але писати треба за етимологією слова, напр., *гинути*, *кивати* [...],

але *гіркий, кінь, тхір, жінка* і т.ін. **Примітка.** Звук *і* після цих літер у середині слова звичайно буває пізнішого походження, себто з *о* або *е* [...]. [...] В окремих сумнівних випадках, як-от *блакийть, зима́, письмо́* тощо, треба вдаватися до словника» (УП₁₉₂₈⁶).

Коментар: В УП₁₉₃₃ написано: «*и*, що (іноді особливо після *г, к, х* та *ж, ч, ш, щ*) наближається до *і*, треба писати за етимологією слова» (УП₁₉₃₃⁸), однак без історичного пояснення. В УП₁₉₄₆ взагалі не згадано про змішування вимови *и* та *і* в наведених позиціях, натомість на синхронних підставах вказано на те, що *і* пишеться тоді, коли цей голосний чергується з *о, е* (УП₁₉₄₆⁷). Це ж стосується пізніших правописів.

* «**А з О § 9.** В деяких словах старе *о*, головним чином перед постійно наголошеним *а*, здавна перейшло в *а* (хоч і не по всіх говірках): [...] *кажсан, качан, калач (калачики), [...] ганчар, калатати, калатало, манастір, паламар, шаравари, каламутний, шкаралу́па, шкаралу́ца*» (УП₁₉₂₈¹³).

Коментар: В УП₁₉₃₃ вилучено додаток «(хоч і не по всіх говірках)», також скорочено список, у якому вже нема слів *ганчар, манастір, паламар, шаравари, калатати, шкаралу́па, шкаралу́ца* (УП₁₉₃₃¹³). В УП₁₉₄₆ написано, без подальшої вказівки на історію, що «у деяких словах на місці етимологічного *о* перед постійно наголошеним *а* (*я*) маємо у вимові й на письмі *а* [...]», з додатком: «Але *гончар, лопата, монастир, солдат, товар, корявий, поганий* та ін.» (УП₁₉₄₆⁶). УП₁₉₄₆ уже не містить цього розділу, згадує лише про чергування в дієсловах (УП₁₉₄₆¹⁹).

УП₂₀₁₉⁹ природна річ, також вказує на чергування *о-і, е-і*, однак теж не згадує про історичний розвиток. Це ж спостерігаємо щодо чергування *о-а* в дієсловах: УП₁₉₂₈ вказує і на історію явища, і на функцію чергування (хоч і на підставі сумнівної термінології, адже *помогті* навряд можна називати «протяжною» формою); УП₂₀₁₉ згадує лише про функцію цього чергування (однак не цілком правдиво, адже *стати* не означає «повторювану, багаторазову дію»):

«В деяких групах дієслів зберігається старе (праслов'янське) чергування голосних: 1. *а* (в формах наворотних) з *о* (в формах протяжних): *ганяти – гоніти, змагати, помагати, знемагати, вимагати* і т.ін. – *могті, змогті, помогті, знемогтіся* і т.ін., *качати – котіти, ламати – ломіти, скакати – скочити, хопати – схопити, мачати – мочити*» (УП₁₉₂₈¹⁴).

«Це чергування відбувається в коренях дієслів і змінює їхні значення. Дієслова з *о* позначають тривалу, нерозчленовану або одноразову, закінчену дію, дієслова з *а* – повторювану, багаторазову дію: *допомогті – допомагати, гоняти – ганяти, крїти – крїати, ломіти – ламати, скочити – скакати, схопіти – хопати; стояти – ста́ти*. Проте багато дієслів має кореневий *о*, який не чергується з *а*: *вімовити – вимовляти* [...], але *віпровадити – випроводжа́ти*» (УП₂₀₁₉^{19–20}).

Коментар: В УП₁₉₃₃ лише зазначено: «у деяких групах дієслів маємо таке чергування слів: [...]» (УП₁₉₃₃¹³); ще нема там невдалого прикладу *ста́ти*. В УП₁₉₄₆

форми на **а** називаються «многократними» (УП₁₉₄₆, 16; УП₁₉₆₀, 19). Помилкове включення дієслова *ста́ти* до групи дієслів, що означають «повторювану, багаторазову дію», трапляється пізніше (УП₁₉₉₀, 13; УП₁₉₉₄, 13–14).

На окрему увагу заслуговує те, що УП₁₉₄₆ додав новий історичний коментар: «**Примітка 1.** Групи **-ри-**, **-ли-** відповідають давнім групам **-ррь-**, **-ррь-**, **-ль-**, **-ль-** між приголосними у відкритих складах, напр.: *дръжа́ти*, *блъца́ти*. **Примітка 2.** З цими групами не слід плутати групи **-рі-**, **-лі-**, що мають інше походження (з **-ррь-**, **-ль-**), напр., у словах: *дріма́ти* [...], *зліма́ти* [...]» (УП₁₉₄₆, 7).

В УП₁₉₆₀ ці помітки ще залишилися на цьому ж місці (УП₁₉₆₀, 9), однак у новіших правописах їх вилучено (УП₁₉₉₄, 8).

1.4. Двомовні словнички граматичної термінології

Насамкінець варто зазначити, що УП₁₉₂₈, на відміну від «молодших» правописів, ще містить словничок граматичної термінології під назвою «Елементарна граматична термінологія» у двох частинах – «Російсько-українська» та «Українсько-російська» (УП₁₉₂₈, 90–99). В УП₁₉₃₃ є розділ із такою ж назвою, однак дуже зрусифіковані матеріали подано у зворотньому порядку («Українсько-російська» та «Російсько-українська») (УП₁₉₃₃, 80–89). Цей же порядок, як в УП₁₉₃₃, обрано у відповідному розділі в наступних правописах (УП₁₉₄₆, 157–172; УП₁₉₆₀, 173–188). На додаток, в УП₁₉₃₃ вперше подано покажчик до правопису в самому правописі (УП₁₉₃₃, 189–268); досі покажчики до УП₁₉₃₃ та УП₁₉₄₆ були оприлюднені окремими виданнями²¹. Починаючи від УП₁₉₉₀, правописи вже не містять словничків граматичної термінології, лише покажчики (УП₁₉₉₀, 161–236; УП₂₀₁₉, 257–382). Вилучення двомовних словничків у 1990 р. можна зрозуміти як підкреслення самостійності нової державної мови.

2. Деякі застарілі норми УП₁₉₂₈

Наведені матеріали показують, що деякі норми УП₁₉₂₈ сьогодні, безперечно, застаріли, через те вони не є предметом актуальних дискусій. Зокрема УП₁₉₂₈ кодифікує форми *ганча́р*, *манасти́р*, *шарава́ри* супроти сучасних форм *гонча́р*, *монасти́р*, *шарова́ри* (у СУМ наведено і форму *шарава́ри*, однак із позначкою «застар.»), *надхну́ти*, *надхне́нний* (пор. *надиха́ти*), *зідхну́ти*, *зідха́ння* супроти сучасних форм з **-гх-** (*натхну́ти*, *натхне́нний*, *зітхну́ти*).

Застарілі норми УП₁₉₂₈ стосуються не лише правопису у вужчому розумінні, а й також питань граматики:

* Згідно з УП₁₉₂₈ префікс *з-* пишеться як *с-* перед **к**, **п**, **т**, **х**; «перед усіма іншими приголосними приросток [...] не змінюється» (УП₁₉₂₈, 22).

Коментар: Позиція перед **ф** була додана вже в наступному правописі (УП₁₉₃₃, 20) та залишилася актуальною без змін.

* «Після **н**, **д**, **т**, **л**, **з**, **с**, **ц** у чужих словах ставимо **ь** перед йотованими голосними в таких випадках, як: [...] *адьюта́нт*, *адью́нкт*, *конью́нктура* [...]. Також: *акомпаньюва́ти*» (УП₁₉₂₈, 70).

21 Словник-покажчик до українського правопису [УП₁₉₃₃]. НКО УСРР. Харків: Радянська школа, 1935; Горещкий П., Кириченко І. Словник-покажчик до «Українського правопису» [УП₁₉₄₆]. Київ; Львів, 1947. 143 с. За цю вказівку дякую О. Друлю.

Коментар: В УП₁₉₃₃ цей розділ, узятий з УП₁₉₂₈, залишається в силі, включно з іменниками *адьютант*, *адьюнкт*, *коньюнктур*, однак уже нема вказівки на форму *акомпаньювати* (УП₁₉₃₃, 62), яка і в СУМі фігурує як *акомпанувати*. Лише УП₁₉₄₆ впроваджує нове написання *ад'юнкт*, *ад'ютант*, *кон'юнктур* (УП₁₉₄₆, 107) за цих же умов, що і УП₂₀₁₉: «[Апостроф пишемо:] [...] після кінцевого приголосного у префіксах: *ад'юнкт*, *ад'ютант*, *диз'юнкція*, *ін'єкція*, *кон'юнктур* [так, зам. *кон'юнктур*. – М.М.]» (УП₂₀₁₉, 164).

* Скодифіковано тверду парадигму іменника *тягар*, включно з ор. одн. під *тягаром* [...], супроти сучасного під *тягарем* (УП₁₉₂₈, 39); скодифіковано форму род. мн. *назов* (УП₁₉₂₈, 44), супроти сучасного *назв*, а також род. мн. *картопель* (Там само), тимчасом як у сучасній мові форма *картопля* переважно функціює як збірна, що не вживається у множині; пор. сингулятив *картоплина*. Літературною нормою в УП₁₉₂₈ вважається зворот *сім день* (і *днів*) (УП₁₉₂₈, 45); перша форма до недавнього часу вважалася поширеною в діалектах та побутує в мовленні поодиноких носіїв, тимчасом як ситуація в УП₂₀₁₉ неоднозначна (див. коментар). Також скодифіковано зворот *сто раз* (частіше *сто разів*) [...] (але *разів сто...*) (УП₁₉₂₈, 45): у сучасній мові першої форми часто вживають, однак часто уникають, адже вважають за росіянізм²².

Коментар: В УП₁₉₃₃ вже читаємо *тягарем* (УП₁₉₃₃, 34),²³ скодифіковано форму *назв* (УП₁₉₃₃, 40; про те ж див.: УП₁₉₄₆, 65), а форма род. мн. *картопель* уже не фігурує в матеріялах (УП₁₉₃₃, 40; про те ж див.: УП₁₉₄₆, 65). Форма *сім день* збережено без змін, а замість «*сто раз* (частіше *сто разів*)» ми читаємо *сто раз* (*разів*), без додатко «частіше» (УП₁₉₃₃, 37; про те ж щодо обох форм див.: УП₁₉₄₆, 75; УП₁₉₆₀, 86). Ще УП₂₀₁₅ вказує на правильність форми *сім днів* (і *день*) (УП₂₀₁₅, 91), тобто у зворотньому порядку, тимчасом як в УП₂₀₁₉ дійшло до помилки: «**Примітка.** Невелика група іменників чол. роду має і нульове закінчення (основу): *ватів* (*ват*), *кіловатів* (*кіловат*), *чоботів* (*чобіт*), а також у сполученні із числівниками: *сто раз* (і *разів*), але: *днів сім*, *разів сто*» (УП₂₀₁₉, 125–126); тобто зворот *сім день* вилучено, однак згадка про *днів сім* помилково залишилася в тексті.

* Скодифіковано форми зн. одн. на **-а** (**-я**) іменників «*на дуба*, *за олівця*, *карбованця*, *плуга*, *каганця*..., навіть *універсітета*, *декрета* й ін.» (УП₁₉₂₈, 38).

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Таке закінчення поруч з формою однаковою з називним відмінком можуть мати інколи і деякі інші іменники,

22 УП₁₉₉₀ містить помилку: наводить форму *бабіще* як приклад мішаної групи іменників чол. р. (УП₁₉₉₀, 67). В УП₂₀₁₉ уже нема цієї помилки; форму наведено як іменник жін. та сер. р. (УП₂₀₁₉, 106).

23 А. Горняткович вказав на те, що УП₁₉₂₈ трактує слова *маляр* і *муляр* як іменники мішаної парадигми, а УП₁₉₆₀ відносить їх до твердої групи, при цьому «вживання *маляр* із твердими закінченнями може бути наслідком впливу російської мови». Горняткович А. Український правопис: 1928 vs 1960. *Journal of Ukrainian Studies*, 1980. № 8. Р. 17, 19.

наприклад: *тра́ктор(а), комбайн(а), плу́г(а), дуб(а), стол(а), карбóванц(я), димар(я), акт(а), лист(а), декрét(а)*» (УП₁₉₃₃, 34). В УП₁₉₄₆ сказано, що «таку форму паралельно із звичайною формою, однаковою з називним відмінком, іноді припускають і деякі інші іменники, напр.: *плуг і плу́га, дуб і дуба, лист і листá*» (УП₁₉₄₆, 71; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 82; УП₁₉₉₄, 67). В УП₂₀₁₉ читаємо: «Деякі конкретні іменники чол. роду, переважно назви побутових предметів, дерев, документів та ін., можуть мати варіантні форми, спільні з формами або наз., або род. відмінків: (уклав) *акт і акта*, (вивчив) *віри і віриа*, (розгорнув) *довідник і довідника*, (зрізав) *дуб і дуба*, (написав) *лист і листá*, (узяв) *ніж і ножá*, (поклав) *олівець і олівця́*, (подарував) *пéрстень і пéрсня*, (поставив) *плуг і плу́га*» (УП₂₀₁₉, 120). Норма як така залишилася, однак група іменників змінилася.

* Скодифіковано лише форми зн. мн. «*по ко́ні, за теля́та, що гу́си, корóви, волі́, свіні́, метéлики*, [...] (і *молоді́ці*) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 46), що підтверджено в розділі про прикметники, де подано приклад про *білі́ (ко́ні, теля́та, качкі́)* (УП₁₉₂₈, 51).

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Іменники – назви тварин поряд з формою = родовому відмінку мають інколи і форму називного відмінка: *коней́* (і *ко́ні*), *волі́в* (і *волі́*)» (УП₁₉₃₃, 38), а також «назви живих істот: *свиней́* = *свіні́*, *корі́в* [жирний шрифт: так! – М.М.] = *корóви*» (УП₁₉₃₃, 41), однак «для назв людей = формі родового відмінка: *робітні́ць, колго́сниця́* тощо» (Там само). УП₁₉₄₆ кодифікує «обидві форми (для назв деяких свійських тварин): *гу́си* і *гусе́й*, *ку́ри* і *курéй*» (УП₁₉₄₆, 81)²⁴. Це правило залишилося в пізніших правописах (УП₁₉₆₀, 76; УП₁₉₉₄, 67). В УП₂₀₁₉ скодифіковано форми знахідного відмінка «однакові з родовим і називним відмінками (для назв деяких свійських тварин): *гусе́й* і *гу́си*, *курéй* і *ку́ри*» (УП₂₀₁₉, 133). Зокрема форма зн. відм. *молоді́ці* не вважається літературною.

* Щодо наз. мн. іменників чол. р. на *-а*, УП₁₉₂₈ констатує: «*-а* мають кілька іменників чоловічого роду: *вуса́* (і *вуси́*), *рука́ва* (і *рукави́*), *грунтá* (і *грунти́*), *вівса́* (і *вівси́*), *хліба́* (*хліби́* з іншим значінням)» (УП₁₉₂₈, 43).

Коментар: В УП₁₉₃₃ форму «*вівса́* (і *вівси́*)» вже вилучено зі списку (УП₁₉₃₃, 36), однак вона зринає деінде в обговоренні закінчень іменників, які не мають однини, з додатком, що вживається «поряд із» формою *вівси́* (УП₁₉₃₃, 43). В УП₁₉₄₆ подано лише *вівса́* (УП₁₉₄₆, 75), як і в пізніших правописах (УП₁₉₆₀, 85; УП₁₉₉₄, 75); до УП₁₉₉₄ ще додано: «але лише *та́ти* (від *та́то*)» (УП₁₉₉₄, 75). УП₂₀₁₉ подає ці ж слова, однак називає форму *грунтá* застарілою та вказує: «але тільки *вівса́*».

24 Ця норма стала предметом обговорень у квітні 1943 р. Л. Булаховський, зокрема, ствердив: «У згоді з народним ужитком повернено право формам знахідного відмінка множини в назвах тварин, у конструкціях типу *пасти коні́, гнати корови́* тощо». Див.: Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р.: електронна версія. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSxaYJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY.

* Скодифіковано ор. мн. «ушійма (і вухами)» (УП₁₉₂₈, 46).

Коментар: Ця форма залишилася (УП₁₉₃₃, 38). УП₁₉₄₆ наводить форми вухами (і ушійма) (УП₁₉₄₆, 76–77; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 87). В УП₁₉₉₄ наведено лише форми очіма, плечіма (УП₁₉₉₄, 77), в УП₂₀₁₉ форма ушійма також не фігурує.

* У розділі про суфікси в УП₁₉₂₈ вказано: «Назви міст кінчаються на -ське, -цьке (а не -ськ, -цьк): Волочиське, Старобільське, Пинське, Зінов'ївське, Луцьке і т. ін. Відмінюються такі назви як прикметники: із Старобільського, під Волочиським і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 78).

Коментар: В УП₁₉₃₃ наведено лише назви на -ськ, -цьк, які «відмінюються як іменники чол. роду твердої групи» (УП₁₉₃₃, 66). Для прикладу подано Дніпропетровськ, Зінов'ївськ (сучасне Кропивницький)²⁵, Старобільськ (Там само); тобто наведено тільки тодішні радянські міста.

* Скодифіковано як рівноправні «хотіти (хочеш, хочуть, але від хтіти – хтять)» (УП₁₉₂₈, 57).

Коментар: В УП₁₉₃₃ про форми хтіти – хтять уже не згадано.

* УП₁₉₂₈ приймає до літературної норми залишки двоїни: «Іменники жіночого роду тверді (див. § 22 I відміна 1 гр.) з числівниками *дві, обидві, три, чотири* можуть мати закінчення -і (як м'які), при чім **г, к, х** перед -і змінюється на **з, ц, с**, обов'язково з таким наголосом, як у родовому відмінку однини того слова: *дві кнізі, три вербі, хті, руці, три квітиці, пісні, чотири норі* і т.ін. Але замість таких форм твердих іменників жіночого роду звичайно уживаються форми з -и, особливо після **г, к, х**: *дві квітки, три руки, книги, чотири бочки* [...]» (УП₁₉₂₈, 42–43). Див. також: «Увага. Іменники ніякого роду тверді на -о (див. § 22 I відміна 1 гр.) при числівниках *дві, обидві, три, чотири* іноді мають закінчення -і з таким наголосом, як у родовому відмінку однини: *дві відрі, дві сліві, три яблуці, чотири вікні* і т.ін., але звичайно *двоє відер, два відрá* [...]» (УП₁₉₂₈, 43).

Коментар: Починаючи від УП₁₉₃₃, про ці залишки двоїни вже нема згадки, попри те, що вони доволі поширені в різних українських говірках.

* Як літературні форми подано складні слова з компонентами *двос-, трос-*: «В декількох словах натрапляємо сполучення й з *двос-, трос-*: *двоєдушний* (замість звичайного *дводушний*), *троєручіця*» (УП₁₉₂₈, 29).

Коментар: В УП₁₉₃₃ про ці форми вже нема згадки (УП₁₉₃₃, 26). У СУМі їх подано з позначкою «заст.».

* В УП₁₉₂₈ спостерігаємо більше випадків закінчення -ів у формах род. мн. іменників жін. та сер. р., ніж у пізніших правописах: «*питаннів* (і *питань*), *бабів, хатів* (і *хат*), *зубів* (від *зуба* = *labium*), [...] *підорожів*, [...], *статтів* (і *статтєй* [замість сучасного *статей*. – М.М.]), *відповідів* (і *відповідєй*), *тварів* (і *тварєй*) [...]» (УП₁₉₂₈, 44).

25 Окрім форми *Зінов'ївськ*, була поширена форма *Зінов'євськ*.

Коментар: УП₁₉₃₃ кодифікує лише форму питань (УП₁₉₃₃, 37), а форм за зразком *баб, хат, губ* (УП₁₉₃₃, 40) цих конкретних іменників не наведено. Форми *статтє́й* (і *статтє́в*) наведено у зворотньому порядку (Там само), далі зазначено, що **-ів** мають лише «деякі іменники чоловічого і спільного роду, напр., *суддів* тощо» (УП₁₉₃₃, 41). УП₁₉₆₀ кодифікує лише форму *статє́й* (УП₁₉₆₀, 75), однак знову дозволяє побічність форм *баб* (і *бабі́в*), *губ* (і *губі́в*) (про те ж див.: УП₁₉₉₄, 67). В УП₂₀₁₉ зазначено: «для окремих іменників можливі варіанти із закінченням **-ів** і нульовим закінченням: *мамí* – *мамів* і *ма́ми* – *мам*, *бабу́* – *бабі́в* (і рідко – *баб*)»; інших наведених форм на **-ів** (окрім *судді́в*) нема (УП₂₀₁₉, 110).

* Щодо форм займенника 3-ї ос. після прийменників, то повідомлено, що вони «уживаються з **н** (*до нього, за не́ї, на ню...*), хоч можна й без **н** (*до його, на йому...*)» (УП₁₉₂₈, 52).

Коментар: В УП₁₉₃₃ про форми без **н** (у відповідному контексті) вже нема згадки (УП₁₉₃₃, 49). Форми без протези доволі поширені в різних українських говірках, зокрема в південно-східних (і були типовими для мови Тараса Шевченка²⁶).

* Скодифіковано декілька форм займенників, що вийшли з літературного вжитку: «Замість деяких із наведених форм займенників в українському письменстві трапляються й інші, як рівнобіжні: а) *мойо́го, тво́його, свої́ого* [...], б) *мойо́му, мойму́, мо́му, свої́ому...* (= *моєму...*), в) *то́ї, ті́ї, те́ї, це́ї, ці́ї, усє́ї, усі́ї* (= *тіє́ї, ціє́ї, всіє́ї*), [...] г) *усі́ми* (= *всіма́*)» (УП₁₉₂₈, 52–53). Так само варто зазначити, що УП₁₉₂₈ ще подає форму дав. і місц. одн. чол. род. *чиє́му* без відповідника *чийо́му* (УП₁₉₂₈, 53)²⁷.

Коментар: Уже в УП₁₉₃₃ скодифіковано: *мого́, моє́му, тіє́ї, ціє́ї, усі́ма* (УП₁₉₃₃, 49), без варіантів. До УП₁₉₄₆ повертається форма *то́ї* (УП₁₉₄₆, 89), що залишилася й надалі (УП₁₉₆₀, 101; УП₁₉₉₄, 87). В УП₂₀₁₉ форму *то́ї* наведено з позначкою «рідко» (УП₂₀₁₉, 142). УП₁₉₃₃ наводить «*чийо́му* (*чиє́му*)» (УП₁₉₃₃, 50; про те ж див.: УП₁₉₄₅, 89; УП₁₉₆₀, 81; УП₂₀₁₉, 143).

* В УП₁₉₂₈ читаємо: «Іноді, головним чином у поетичній мові, замість форм жіночого й ніякого роду на **-а** (**-я**), **-е** (**-є**) від неприсвійних прикметників уживаються старіші форми на **-ая** (**-яя**), **-еє** (**-сеє**): *чо́рная хма́ра, да́вняя давнина́, чи́стее по́ле, си́ннее мо́ре* і т. ін.» (УП₁₉₂₈, 49). «Замість наведених форм прикметників жіноч. р. у знахід. відм. уживаються й форми на **-ую**, **-юю**: *бі́лую хма́ру*» (УП₁₉₂₈, 50). І далі: «Замість наведеного закінчення в назовн. відмін. множини вживається й закінчення **-ії** (**-її**): *до́брїї лю́ди, си́нїї хма́ри*» (УП₁₉₂₈, 51); «Замість форм *та, ту*, вживаються ще *та́я, ту́ю* (зокрема в значінні артикула). Про це, як також і про можливість *ті́ї, це́є*, див. § 37, 3» (УП₁₉₂₈, 54).

26 Мозер М. Тарас Шевченко і сучасна українська мова... С. 118.

27 На останнє вказав А. Горняткович. Дет. див.: Горняткович А. Український правопис... С. 21.

Коментар: В УП₁₉₃₃ про ці закінчення вже нема згадки. Цікаво, що в УП₂₀₁₉ подано низку прикладів з неусіченими закінченнями прикметників (з поетичних творів), однак про ці форми ніде не згадано.²⁸

* УП₁₉₂₈ пише про «рідше вживане *сей* (але звичайне у таких виразах, як *сього року, сю ніч, се́рто* тощо)» (УП₁₉₂₈, 52).

Коментар: УП₁₉₃₃ повторює слова УП₁₉₂₈ (УП₁₉₃₃, 50), тимчасом як в УП₁₉₄₆ ідеться про «рідко вживаний займенник *сей*, напр. (з мотиву евфонії): *се цікаво*» (УП₁₉₄₆, 89). В УП₂₀₁₉ про маловживаний вираз *сього року* та поетичний *сю ніч* не згадано, тимчасом як *се́рто* фігурує без подальших коментарів серед сполучників, які пишуться разом (УП₂₀₁₉, 65); займенник *сей*, як такий, отримує позначку «рідковживаний».

* УП₁₉₂₈ кодифікує: «Від дієслів *їсти, -вісти* наказовий спосіб *їж, їжте, розповідж...*, а іноді і старіші *їдж, їджте, розповідж...*» (УП₁₉₂₈, 61).

Коментар: Уже в УП₁₉₃₃ ми читаємо: «Від дієслова *їсти* – наказовий спосіб *їж, їжте*; для дієслова – *розповісти* вживається форма *розповідай* (від *розповідати*)» (УП₁₉₃₃, 57; про те ж див.: УП₁₉₄₆, 97). УП₁₉₉₉ зазначає: «Дієслово *їсти* має форми наказового способу *їж, їжмо, їжте*; від дієслів *відповісти, доповісти, переповісти, розповісти* й под. форми наказового способу не утворюємо». В УП₂₀₁₉ також наведено лише *їж, їжмо, їжте* і зазначено: «від дієслів *доповісти, розповісти* звичайно вживаємо форми: *доповідай* (від *доповідати*), *розповідай* (від *розповідати*)» (УП₂₀₁₉, 152).

* В УП₁₉₂₈ ще подано: «Числівники *сорок, дев'яносто* (= *дев'ятдеся́т*²⁹, *сто* вживаються в родовому, даваль., місц. відмін. з закінченням *-а*: з *сорока, дев'яноста, ста*, для орудного відм. вживаються форми *стома́, сорокома́* або *сорокма́*)» (УП₁₉₂₈, 55).

Коментар: Правила УП₁₉₃₃ збігаються з УП₁₉₂₈. УП₂₀₁₉ зазначає, що «числівники *сорок, дев'яносто, сто* в родовому, давальному, орудному й місцевому відмінках мають закінчення *-а*: *сорока́, дев'яноста, ста*». Те ж

28 А. Горняткевич вказав на те, що в УП₁₉₂₈ ще наведено прикметникові форми *козій, пєсій*. Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 21. Однак слід додати, що й за словами УП₁₉₂₈, вони вживалися «дуже рідко». На більше уваги заслуговує, здається, доля загальноживаних до 1940-х років м'яких прикметників *народній, східній, західній*, які було замінено на підставі досить цікавих аргументів. В УП₁₉₂₈ дозволено твердий та м'який різновиди першого прикметника, однак загалом вживається м'який варіант; другий і третій прикметники наведено лише у м'якій формі (УП₁₉₂₈, 48). Зокрема у квітні 1943 р. Л. Булаховський сказав щодо форми *народній* таке: «10 років тому б сказав, що у нас в ужитку “народній” хай так і зберігається, але тепер треба підходити до зміни правопису з підведенням тієї чи іншої аргументації. У нас є Народний комісаріат освіти, так зветься і решта комісаріатів. Для чого вносити різнобій в це слово, спільне російській і українській мові». Див. у: Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. Збруч, 13 липня 2021 р.: електронна версія. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSXayJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY. Водночас Л. Булаховський висловився на користь м'якої форми *східній*, адже цей прикметник не має прямого відповідника в російській мові. Див. у: Друль О. Причинки до історії українського правопису. Збруч (13 липня 2021 р.). URL: https://zbruc.eu/node/106285?fbclid=IwAR3-AtvO-r2rzUmVNS3QhdikLgNexPRts16s7XECN_qU2jXCfSgn90_WeK8.

29 Західна форма числівника як така застаріла в літературній мові.

читаємо вже у правописі від 1946 р. (УП₁₉₄₆, 86; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 98; УП₁₉₉₄, 85; УП₁₉₉₉, 131)³⁰.

* Ще одна застаріла норма стосується відмінювання складних числівників: цікаво, що УП₁₉₂₈ припускає, як альтернативу, невідмінюваність складених числівників на позначення сотень (про окреме написання складених числівників див. нижче); для порівняння подано положення УП₂₀₁₉:

<p>«Складені числівники на означення сотень – <i>двісті</i> (не «двіста»), <i>триста</i>, <i>чотириста</i>, <i>п'ятсот</i>, <i>шістсот</i>, <i>сімсот</i>, <i>вісімсот</i>, <i>дев'ятсот</i> – відмінюються, розпадаючись: з <i>двох сот душ</i>, <i>рад п'ятьом стам карбіванцям</i>, <i>без дев'яти сот душ</i>, з <i>чотирма стами робітниками</i>, на <i>п'ятьох стах карбіванцях</i> і т.ін., але вживаються й без відміни закінчень: <i>без шістсот душ</i>, з <i>п'ятсот людми</i>, на <i>чотириста сімдесят вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ять карбіванцях</i>... (у таких складених числівниках відмінюється тільки останній числівник, як також і в рядових числівниках: з <i>вісімсот тридцять п'ятим</i> і т.ін.)» (УП₁₉₂₈, 55).</p>	<p>«5. Складні числівники <i>двісті</i>, <i>триста</i>, <i>чотириста</i>, <i>п'ятсот</i>, <i>шістсот</i>, <i>сімсот</i>, <i>вісімсот</i>, <i>дев'ятсот</i> відмінюємо за такими зразками: Н. <i>двісті п'ятсот</i>, Р. <i>двохсот п'ятисот</i> [...].</p> <p>б. У складених кількісних числівниках відмінюємо всі частини: з <i>чотирьохсот сімдесяти восьми тисяч шістсот п'ятдесяти дев'яти</i> (гривень)» (УП₂₀₁₉, 139).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ правило УП₁₉₂₈ загалом залишається в силі, однак дещо змінено текст: «Складені числівники на означення сотень – *двісті* [вилучено: «не двіста». – М.М.], *триста*, *чотириста*, *п'ятсот*, *шістсот*, *сімсот*, *вісімсот*, *дев'ятсот* – відмінюються [пропущено кому] розпадаючись: з *двох сот* [пропущено: «душ»], [пропущено: *рад*] *п'ятьом стам карбіванцям* [пропущено кому та «без»] *дев'яти сот* [пропущено: «душ»], з *чотирма стами робітників* [замість: *робітниками*], на *п'ятьох стах карбіванцях* і т.ін., але вживаються й без зміни [замість «відміни»] закінчень: *без шістсот* [пропущено: «душ»], з *п'ятсот людми*, на *чотириста сімдесят вісім тисяч шістсот п'ятдесят дев'ять* [замість *дев'ятьох*] *карбіванців* [замість *карбіванцях*]... (у таких складених числівниках відмінюється тільки останній числівник, як також і в рядових числівниках: з *вісімсот тридцять п'ятим* і т.ін.)» (УП₁₉₃₃, 52). В УП₁₉₄₆ скодифіковано відмінювання всіх складових частин (УП₁₉₄₆, 86)³¹.

* В УП₁₉₂₈ зафіксовано: «У літературній мові вживається приєдник-приросток *від* і *од*, але *від* переважно» (УП₁₉₂₈, 23).

30 А. Горняткевич зазначив, що в УП₁₉₂₈ подано форми *обох*, *обидвох* тощо, а в УП₁₉₆₀ лише *обох*. Так само в УП₁₉₂₈ ще вказано, що збірні числівники на кшталт *чотверо* «зрідка відмінюються як *два*: *чотверо*, *чотвером*, *чотверома*, на *чотверох* і т.ін. Натомість в УП₁₉₆₀ наведено лише парадигму *чотверо*, *чотирьох*, *чотирям*, *чотирма*». Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 22.

31 Варто зазначити, що лиш починаючи з УП₁₉₄₆ форми *п'яті*, *шісті* наведено перед формами *п'ятьох*, *шістьох* тощо (УП₁₉₄₆, 85). УП₁₉₉₉ наводить ці форми в зворотньому порядку (УП₁₉₉₉, 129–130). Зате в УП₁₉₄₆ згадано про присвійний займенник *їхній* (УП₁₉₄₆, 89), на відміну від обох попередніх правописів (УП₁₉₂₈, 52; УП₁₉₃₃, 51); так залишалося і надалі (див., напр., УП₁₉₆₀, 97, 101; УП₁₉₉₀, 89, 92; УП₁₉₉₄, 84, 87).

Коментар: В УП₂₀₁₉ вживається прислівник *одвіку* (УП₂₀₁₉, 61), однак про прийменник чи префікс **од(-)** ніде не йдеться.

* В УП₁₉₂₈ в обговоренні суфікса **-ик** подано: «Як виняток *братік*» (УП₁₉₂₈, 25), очевидно, на кшталт російської. УП₂₀₁₉ (а також СУМ³²) нотує лише форму *братик*.

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «пишеться наросток **-ик**, а не **-ік** і не **-єк**» (УП₁₉₃₃, 23).

* Доволі суттєво відрізняються від сучасних норм чимало форм імен по батькові з УП₁₉₂₈:

<p>«Від таких імен, як <i>Яків, Ілля, Лука, Сава, Хомá, Микíта</i>, відповідні “по батькові” будуть: <i>Якович</i> (і <i>Яковлевич</i>), <i>Ільбóвич</i> (але <i>Ленін – Іль’ч</i>), <i>Луко́вич, Сáвович, Хóмович, Микíтович</i> і т.ін., <i>Яківна</i> (і <i>Яковлівна</i>), <i>Хомівна, Іллівна, Луківна, Сáвівна, Микітівна</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 26).</p>	<p>«Від таких імен, як <i>Григóрій, Ілля, Кузьма, Лука, Микóла, Сава, Хомá, Яків</i>, відповідні імена по батькові будуть: <i>Григóрович, Григóрівна; Ілліч, Іллівна; Кузьмóвич</i> (і <i>Кузьміч</i>), <i>Кузьмівна; Лукіч, Луківна; Миколáйович</i> (і <i>Микóлович</i>), <i>Миколáївна</i> (і <i>Микóлівна</i>); <i>Сáвович</i> (і <i>Сáвич</i>), <i>Сáвівна; Хóмович</i> (і <i>Хоміч</i>), <i>Хомівна; Якович, Яківна</i>» (УП₂₀₁₉, 41).</p>
---	---

Коментар: Зміни в УП₁₉₃₃ такі: «*Ілліч* (але *Ленін Іль’ч*), *Луко́вич* (і *Лукіч*), *Сáвович* (і *Сáвич*), *Хóмович* (і *Хомич* [так, без наголосу. – М.М.]», всі інші форми збігаються (УП₁₉₃₃, 23). УП₁₉₄₆ подає *Ілліч, Іллівна; Яковлевич, Яковлівна* (і *Якович, Яківна*), *Лукіч, Луківна; Сáвич, Сáвівна; Хоміч, Хомівна; Кузьміч, Кузьмівна; Микітович, Микітівна* (УП₁₉₄₆, 28; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 32). УП₁₉₉₀ подає: «*Григóрович, Григóрівна; Ілліч, Іллівна; Кузьміч* (і *Кузьмóвич*), *Кузьмівна; Лукіч, Луківна; Миколáйович* (і *Микóлович*), *Миколáївна* (і *Микóлівна*); *Сáвич* (і *Сáвович*), *Сáвівна; Хоміч* (і *Хóмович*), *Хомівна; Якович, Яківна*» (УП₁₉₉₀, 29)³³.

3. Порівняння норм УП₁₉₂₈ і УП₂₀₁₉, що мають суто формальний характер (уживання великої букви, дефісу, крапки, правопис разом і окремо)

УП₁₉₂₈ не обговорює правил вживання великої букви, однак практика в самому тексті дає вказівки на загальні уявлення про них. Зокрема нарком М. Скрипник підписується як «Народний Комісар Освіти», пише про «затвержені Народнім Комісаром Освіти» правила та про діяльність «Наркомосу РНК». Далі він згадує про РНК УРСР («Раду народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки», за сучасним правописом), про НКО, про «Державну Комісію для впорядкування українського правопису» та «Президію Державної Комісії для впорядкування українського правопису», про «Всеукраїнську Академію Наук», про «Всеукраїнську Правописну

32 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т I. С. 230.

33 УП₂₀₁₉ зазначає: «Від особових імен *Ігор, Лázар*, які належать до іменників м’якої групи на **р**, утворюємо чоловічі імена по батькові *Ігорьович, Лázарьович*» (УП₂₀₁₉, 41). УП₁₉₂₈ кодифікує форми *Ігорович, Лázарович*; про те ж див.: *Ігорович, Лázарович* (УП₁₉₃₃, 24) та *Лázарович* (УП₁₉₄₆, 28), а також: *Ігорович* (УП₁₉₉₀, 29). Форми з м’яким **р** запропоновані вже згодом (УП₁₉₉₉, 32).

конференцію», а також про «Український Правопис» (УП₁₉₂₈, б.с.). Отож в УП₁₉₂₈ спостерігаємо яскраву тенденцію до написання з великої букви всіх складових назв радянських інституцій та посад, включно з науковими, а також назви «Український Правопис».

Правила з УП₂₀₁₉ суттєво відрізняються від практики УП₁₉₂₈: «В офіційних складених назвах органів влади, установ і організацій, товариств і об'єднань з великої букви пишемо перше слово і всі власні назви, що входять до складу цих назв: *Міністерство освіти і науки України, Рада Європи, Рада національної безпеки та оборони України [...], Федерація незалежних профспілок України, [...] Міжнародна асоціація українців, Національний банк України [...]*. Це стосується також і назв державних установ минулого: *Державна дума, Директорія Української Народної Республіки, Земський собор, Тимчасовий уряд*».

«У назвах найвищих органів влади і державних установ України з великої букви пишемо всі слова: *Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, Верховний Суд*.

[...] У назвах наукових і навчальних закладів, театрів, музеїв, колективів тощо перше слово (і всі власні назви) пишемо з великої букви: *Національна академія наук України, Національний університет "Острозька академія", Гарвардський університет, Львівська середня загальноосвітня школа № 51 імені Івана Франка, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [...]*» (УП₂₀₁₉, 83–84).

Коментар: Уже в постанові В. Затонського, яку додано до тексту УП₁₉₃₃, читаємо: «Український правопис», «Правописна комісія», «Наркомос[у] України» [усередині речення. – М.М.], «Народний комісар освіти УСРР В. Затонський» (у підписі) (усе за: УП₁₉₃₃, 3). У передмові Андрія Хвилі (Олінтера) написано: «СВУ», «НКО», «Союз[у] Радянських Республік» (усе за: УП₁₉₃₃, 4), «нашого Союзу», «Український правопис», «Голова правописної комісії А. Хвиля» (усе за: УП₁₉₃₃, 5). Починаючи з УП₁₉₄₆, значно більше уваги приділено питанню великих літер; загалом усталено засади нинішніх правил (УП₁₉₄₆, 45–54); див.: *Народний комісаріат освіти, Академія наук*. Зазначено: «У таких назвах: *Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків), Центральний Комітет Всесоюдної Комуністичної партії (більшовиків), Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Верховна Рада, Президія Верховної Ради, Рада Союзу, Рада Національностей, Рада Народних Комісарів, Робітничо-Селянська Червона Армія (і Червона Армія), Військово-Морський Флот (і Червоний Флот), Верховний Суд, Всесоюзна Центральна Рада Професійних Спілок, Комісія Партійного Контролю, Сталінська Конституція, Державний Комітет Оборони і под. всі слова пишуться з великої букви, крім узятих у дужки і слова *партія*».*

«Примітка. Слід також писати: *Пленум Центрального Комітету ВКП(б)* і под. (у власному, а не в загальному значенні слова *пленум*)» (УП₁₉₄₆, 50–51). В УП₁₉₆₀ натрапляємо на визначення поняття «цих назв» (вираз з: УП₁₉₄₆): «Але назви вищих державних посад і почесних звань (в СРСР) пишуться з великої букви, напр.: *Голова Президії Верховної Ради СРСР, Голова Ради Міністрів СРСР, Герой Соціалістичної Праці, Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу*» (УП₁₉₄₆, 55). Відповідно до УП₁₉₉₀ «з великої літера пишуться назви найвищих посад і почесних звань у Радянському Союзі: *Генеральний секретар ЦК КПРС, Президент СРСР, Голова Верховної Ради СРСР, Голова Ради Міністрів СРСР (УРСР)* [...]»; далі: «У назвах найвищих державних установ і організацій СРСР з великої літери пишуться всі слова, що входять до складу назви, крім службових слів і слова *партія*: *Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Верховний Суд СРСР* [...]» (УП₁₉₉₀, 56)³⁴. В УП₁₉₉₄ вже читаємо: «Але в назвах таких найвищих державних установ України, як *Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Кабінет Міністрів України*, з великої літери пишуться всі слова» (УП₁₉₉₄, 53; див. також: УП₁₉₉₉, 78).

Нагадаймо, що вже від УП₁₉₃₃ усі положення суто формального характеру вноормовано на підставі якнайтіснішої орієнтації на російські правила, зокрема в розділах «Пунктуація», «Слитные и дефисные написания», «Прописные буквы», «Сокращения»³⁵.

В УП₁₉₂₈ усе ще мало уваги приділено всім згаданим питанням, як-от: перенос слів, правопис слів разом, з дефісом чи окремо, а також правопис скорочених слів; останні в УП₁₉₂₈ взагалі не обговорюються, натомість в УП₁₉₃₃ є короткий параграф про «Правопис скорочених назв (аббревіатур)» (УП₁₉₃₃, 26). Не будемо зосереджуватися на детальному порівняльному аналізі цих питань, вкажемо лише на декілька основних відмінностей.

Щодо переносу слів, головна відмінність полягає в такому:

<p>«Переносити з рядка в рядок можна кожен склад або групу складів: <i>о-бід, надія, наді-я, сно-вида, снови-да, гай-ком, пов-ний, роз-битий, Дніпр-ельстан, най-активніший, пере-йшов, ве-сти</i> (або <i>вес-ти</i>), <i>на-збирати</i> (або <i>наз-бирати</i>) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 89).</p>	<p>«Під час перенесення: 1. Одну літеру не залишаємо в попередньому рядку, не переносимо в наступний: <i>ака-дѐ-мія</i> (не <i>а-кадѐмія</i>), <i>Ма-рія</i> (не <i>Марі-я</i>), <i>олі-вѐць</i> (не <i>о-лівѐць</i>). Так само не можна поділяти на частини для переносу такі двоскладові слова, як <i>абó, моя, óко, шія</i> тощо» (УП₂₀₁₉, 93–94).</p>
---	--

34 Серед ілюстративного матеріалу в УП₁₉₉₀ ще є чимало цитат із творів Леніна тощо (УП₁₉₉₀, 49), водночас цікаво, що як ілюстрацію написання з великої літери першого слова «рубрик тексту, якщо кожна рубрика закінчується крапкою» подано: «2. Звіт голови правління Товариства української мови ім. Тараса Шевченка» (Там само).

35 Друль О. Причинки до історії українського правопису. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106285?fbclid=IwAR3-AtvOr2rzUmVNS3QhdikLgNexPRts16s7XEC_qU2jXCfSgn90_WeK8.

Коментар: УП₁₉₃₃ ще не містить розділу, присвяченого переносу слів. Лише в розділі про «рису» зазначено, що, переносячи слова, «не можна розривати дз і дж, коли вони значать один звук, та також йо,ьо (УП₁₉₃₃, 79). Правило УП₂₀₁₉ про те, що одна літера при переносі не залишається, запроваджено в УП₁₉₄₆ (УП₁₉₄₆, 54; див. також: УП₁₉₉₀, 62–63).

Згідно з правилами УП₁₉₂₈ крапка ставилася в деяких скорочених формах, у яких ми її вже не ставимо:

<p>«Крапка ставиться як знак недокінченого на письмі (звичайного, відомого) слова, при чім всередині слова скорочуються тільки на приголосних: 5 м. (метрів), 4 карб. (карбованці), і т.ін. (таке інше).</p> <p>Крапка ставиться після цифр, коли вони визначають рядові числівники: 1. раз (= 1-ий раз або перший раз) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 80).</p>	<p>«Крапку не ставимо: [...] 2) у графічних скороченнях [...]; а) у скороченнях назв метричних мір та інших одиниць виміру: м (метр), мм (міліметр), г (грам) [...]; В (вольт), [...] кгс (кілограм-секунда), [...] Р (рентген), год (година), с (секунда), хв (хвилина); б) в інших графічних скороченнях, утворених стягненням звукового складу слова: грн (гривня), крб (карбованець), млн (мільйон), млрд (мільярд) і под., на відміну від скорочень, утворених усиченням складу слова, де крапку ставимо: дол. (долар), коп. (копійка), тис. (тисяча) і под. (згідно з нормами чинного державного стандарту України «Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила» [...]. Київ: Мінекономрозвитку України, 2014)» (УП₂₀₁₉, 199).</p>
---	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ замінено лише приклади з УП₁₉₂₈: «Крапка ставиться як знак недокінченого на письмі (звичайного, відомого) слова, при чім в середині слова скорочуються тільки на приголосних: т. або тов. (товариш), гр. (громадянин), 5 м. (метрів), 4 карб. або крб. (карбованців [так! – М.М.]) [...] і т. ін. (таке інше)» (УП₁₉₃₃, 67). Лише в УП₁₉₄₆ у примітці зазначено, що крапка не ставиться «у скорочених назв метричних мір, напр.: г (грам), мм (міліметр)» (УП₁₉₄₆, 125–126; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 139; УП₁₉₉₀, 61–62; УП₁₉₉₄, 127). В УП₁₉₉₄ додано приклади кг (кілограм), м (метр), т (тонна); в УП₁₉₉₉ «т (тон(н)а)» нема (УП₁₉₉₉, 197). А. Горняткевич окремо вказав на те, що «1928 пише рядові числівники з крапкою після цифри. У 1960 на цю тему нічого не сказано, але в практиці пишуть закінчення буквами, так що написання 1. раз із УП₁₉₂₈ протиставлено орфографічному варіантові 1-й ступінь із УП₁₉₆₀»³⁶.

36 Горняткевич А. Український правопис... С. 30–31.

Щодо вживання дефісу, найцікавіші відмінності між двома УП такі:

<p>«Разом пишуться приростки у таких прислівниках, як <i>поперше, подруге, потріте...</i> (але <i>по-1, по-2...</i>)» (УП₁₉₂₈, 88).</p> <p>«З розділкою пишуться: [...] Приростки в таких випадках: а) <i>По-нашому, по-вашому, по-своєму, по-німецькому, по-п'яному, по-дурному</i> і т. ін.; б) <i>З-над, з-під, з-поміж, з-за (із-за), з-понад, з-посеред</i> (але <i>поміж, поза, попід, понад, поперед, посеред, задля, заради</i>)» (УП₁₉₂₈, 87).</p>	<p>«З. З дефісом пишемо: [...] 2) прислівники, утворені за допомогою прийменника-префікса по- від порядкових числівників: <i>по-перше, по-друге, по-третє</i> та ін. (УП₂₀₁₉, 64).</p> <p>2. З дефісом пишемо складні прийменники, утворені з простих прийменників з, із та інших прийменників: <i>з-за (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-понад, з-посеред, з-проміж</i>» (УП₂₀₁₉, 65).</p>
<p>«Примітка. Але разом треба писати аби-, -будь, -небудь, де-, як-, що-, -що: <i>хтобуть, щобуть, кудибуть, хтонебудь, денєбудь, дехцо</i> [...], <i>абощо, тощо, покищо</i> і т. ін. Навпаки, окремо пиomo бо, но, таки, то, же (ж), би (б) в таких випадках, як: <i>ідіть бо, кажі но, так-такі</i> [...] хоч разом у таких словах: [...] <i>щождо</i> [...]» (УП₁₉₂₈, 88)³⁷.</p>	<p>«З дефісом пишемо сполучники <i>отож-то, тім-то, тільки-но, тому-то</i> [...]; [...] частки -бо, -но, -от, -то, -таки, коли вони виділяють значення окремого слова: <i>іді-бо; давай-но; тільки-но; так-от, як-от; отакій-то, стільки-то</i> [...]; <i>важкій-такі, усє-такі, дістав-такі, так-такі</i>; [...] неозначені прислівники, що мають у своєму складі частки будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-: <i>будь-де, будь-коли, будь-куді; коли-будь, куді-будь; де-небудь, коли-небудь, куді-небудь, як-небудь; казна-де, казна-коли; аби-то, десь-то, так-то; хтозна-де, хтозна-як</i> [...].</p> <p>Окремо пишемо: [...] частку що, яка входить до складених сполучників, прислівників та інших часток: <i>дарма що, затім що, тільки що, поки що, хіба що, щож до</i> [...]» (Там само).</p>

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Складені прийменники і прислівники пишуться разом: *споміж, зза, спід, спосеред* [...] *поперше, подруге* і т. д. (але: *по нашому, по французьки, по учнівському* і т.д.)» (УП₁₉₃₃, 77). Далі в УП₁₉₃₃ *щобуть* [...], *хтонебудь* також наведено без дефісу, однак з іншим наголосом (УП₁₉₃₃, 51). У розділі про «розділку» правила УП₁₉₂₈ загалом повторюються, однак бракує прикладу *покищо*, також бракує додатку «хоч разом у таких словах: [...] *щождо*» (УП₁₉₃₃, 77). В УП₁₉₄₆ проведено чимало змін: зокрема вже ставиться дефіс у словах, «в яких складову частину становлять: **будь-, -будь, -небудь; казна-, хтозна-** і под.: [...] *будь-хто, [...] хто-будь, [...]; хто-небудь* [...]» (УП₁₉₄₆, 39).

37 У «§ 94. РОЗДІЛКА [-]» в УП₁₉₂₈ читаємо: «Розділка (дефіс)» вживається і в назві *Чехо-Словаччина*» (УП₁₉₂₈, 87). В УП₁₉₃₃ також зазначено: «Складені прикметники, що становлять одну значеннєву цілість, пишуться вкупі: *першорядний, [...] марксоленінський, [...]. Але: [...] чехо-словацький* [...]» (УП₁₉₃₃, 78).

Також із дефісом пишуться «частки **бо, но, то, от, таки**, напр.: *іди-бо, тільки-но, [...] як-от [...]*» (УП₁₉₄₆, 39) та «складні прийменники, першим елементом яких є з- (**із-**), напр.: *з-за (із-за), з-над, [...] з-під, [...] з-посеред*» (УП₁₉₄₆, 39), а деінде, що з дефісом також пишуться «прислівники, що складаються з прийменника **по** і прикметника або займенника з закінченням **-ому, -и, [...]** так само прислівники: *по-перше, по-друге [...]*» (УП₁₉₄₆, 40). В УП₁₉₄₆ також скодифіковано написання *поки що* (УП₁₉₄₆, 35), однак усе ще фігурує *щождо* (УП₁₉₄₆, 36). Лише УП₁₉₆₀ впроваджує написання *що ж до* (УП₁₉₆₀, 40); далі вже нема суттєвих змін (див., напр., УП₁₉₉₀, 37, 47).

Одна з найбільш обговорюваних новацій УП₂₀₁₉ стосується написання невідмінюваного числівника **пів**, які також варто співставити з положеннями УП₁₉₂₈ та інших правописів:

<p>«З іменниками пів пишеться разом, коли виходить у суцільне слово: <i>південь, півпáркубок, півáркуш, півквáрта, півполу́кінок, півéрик</i> і т.ін. (тобто коли можливі форми <i>півднем, півпáркубові</i> і т. ін.); в інших випадках пишеться окремо: <i>пів Хáркова, пів дóповіді</i>» (УП₁₉₂₈, 56).</p>	<p>«Невідмінюваний числівник пів зі значенням ‘половина’ з наступним іменником – загальною або власною назвою у формі родового відмінка однини пишемо окремо: <i>пів áркуша, пів відра́, пів годі́ни, пів літра [...]</i> Якщо пів із наступним іменником у формі називного відмінка становить єдине поняття і не виражає значення половини, то їх пишемо разом: <i>півáркуш, південь, півзáхист, півкóло, півку́ля, півлітра</i> (розм. ‘пляшка з горілкою або іншою випивкою ємністю 0,5 літра’), <i>півмісяць, [...] півóстрів [...]</i>» (УП₂₀₁₉, 52).</p>
---	---

Коментар: Правило УП₁₉₂₈ повторюється в УП₁₉₃₃, однак із прикладів із першого списку залишаються лише *південь, півáркуш* (УП₁₉₃₃, 53). В УП₁₉₄₆ читаємо, що разом пишуться «складні слова з **пів**, напр.: *півкóло, [...]; півгоди́ни, [...] півáркуша [...]*» (УП₁₉₄₆, 32). УП₁₉₆₀ змінює це правило: «Якщо другий елемент складного слова починається з простого чи йотованого голосного, то тоді **пів** пишеться через дефіс, напр.: *пів-огірка́, пів-áркуша, пів-ящика́, пів-яблука́*, але: *півóстрів, півáркуш* і под.» (УП₁₉₆₀, 36). Згідно з правилами правописів 1990 і 1994 років усі форми на **пів-** знову пишуться разом, окрім *пів-Євро́пи, пів-Ки́єва* (УП₁₉₉₀, 35; УП₁₉₉₄, 32). Правила УП₂₀₁₉ уже сформульовані в УП₁₉₉₉ (УП₁₉₉₉, 41). Окрему увагу приділяв цьому питанню В. Німчук³⁸.

Насамкінець нагадаємо, що відповідно до УП₁₉₂₈ «складені числівники на означення сотень – *двісті* (не «двіста»), *триста, чотириста, п’ятсот, шістсот, сімсот, вісімсот, дев’ятсот*» пишуться окремо, коли відмінюються всі складники, так що згідно з УП₁₉₂₈ слід було писати *з двох сот душ, рад*

38 Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. С. 48–49.

п'ятьом стам карбóванцям, без дев'яти сот душ, з чотирма́ стами робітни́ка́ми, на п'ятьох стах карбóванцях (УП₁₉₂₈, 55); див. вище розділ 2 цієї статті³⁹.

Значимо, що більшість наведених питань суто арбітральні; див. сучасне *po-nérshe* супроти *popérshe* (за УП₁₉₂₈) та, скажімо, польського *po pierwsze*.

4. Порівняння загальних норм УП₁₉₂₈ та УП₂₀₁₉ (поза чужими словами)

Уже УП₁₉₂₈ кодифікує лише початкове **і**, не допускає **и** в жодному випадку. В УП₂₀₁₉ зазначено, що «деякі слова мають варіанти з голосним **и**»; подано приклади **і́рїй** і **і́род**, а не широко обговорювані **инді́к**, **і́нши́й**. Щодо українськомовного матеріалу, початкове **и** зведено до мінімуму, однак кодифікуються певні «загальні і власні» назви, що походять від «тюркських та інших мов»:

«В початку слова **и** ніколи не пишеться, тільки **і**: *Іва́н, іти́, іду́, ім'я́, [...] і́нба́р, і́нжі́р, [...] і́нши́й, і́ноді́, і́нколи́, і́ній, і́род* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 6).

«1. **І** пишемо на початку слова відповідно до вимови: *Іва́н, і́грашка, і́дол, і́кати* («вимовляти *і* замість *и*»), *і́кона, і́менува́ти, і́м'я́, і́нді́к, і́ноді́, і́ржа́, і́снува́ти, і́стина, і́ті*. 2. Деякі слова мають варіанти з голосним **и**: *і́рїй* і *і́рїй*, *і́род* і *і́род* («дуже жорстока людина»). 3. **И** пишемо на початку окремих вигуків (*ич!*), часток (*ич який хитрий*), дієслів *і́кати* («вимовляти *и* замість *і*») та похідного від нього іменника *і́кання*. **И** на початку слова вживаємо в деяких загальних і власних назвах, що походять із тюркських та інших мов, відповідно до їх вимови в цих мовах: *и́йбе́н, ир, Ич-оба́, Кім Чен И́н*» (УП₂₀₁₉, 11).

Коментар: УП₁₉₃₃ продовжує традиції УП₁₉₂₈: «На початку слова завжди пишеться **і** [...]» (УП₁₉₃₃, 8). Так само в УП₁₉₄₆: «На початку слова пишеться **і**, а не **и** [...]» (УП₁₉₄₆, 8); аж до правопису 1994 р. (УП₁₉₉₄, 8). УП₁₉₉₉ передбачав вжиток **и**- «у деяких словах, особливо перед приголосними **н** та **р** [...]: *и́на́кіе, і́ноді́, і́нколи́, і́нши́й, и́накоду́мець, и́ншомо́вний, переи́на́кшити, и́норо́дець, и́ноплане́тянин, и́нді́к, і́ній, и́ржа́, и́ржа́вити, и́ржа́ти, і́рїй* (пор. *ві́рїй*), *і́род* (дуже жорстока

39 Зрештою, певну тяглість від УП₁₉₂₈ до УП₂₀₁₉ видно також із деяких спільних ілюстративних матеріалів, див.: «Знак наголосу треба ставити тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, міняючи своє значіння: *Ми сходили на гору*. – *Ми сході́ли на гору*. Слід ставити знак наголосу **й** на маловідомих словах, як наприклад, на локалізмах» (УП₁₉₂₈, 88). В УП₂₀₁₉ зазначено: «Знак наголосу ставимо на маловідомих словах (локалізмах і т.ін.), а також тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, змінюючи своє значення, пор.: *Ми сходили на гору* і *Ми сході́ли на гору та повернулися додому ще завидна; Обра́зи* (від дієслова *обража́ти*), *обра́зи* (художні, літературні), *образі́* (ікони)» (УП₂₀₁₉, 95). В УП₁₉₃₃ правило УП₁₉₂₈ підмінено, див.: «Знак наголосу ставиться на маловідомих словах та тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, міняючи своє значіння: Тепер, як колись, як фронтá були. (*М.Леда́нко*). *Ми сходили на гору*. – *Ми сході́ли на гору*» (УП₁₉₃₃, 79). В УП₁₉₄₆ читаємо: «Знак наголосу ставиться на маловідомих словах, напр., локалізмах, і тоді, коли слово може вживатися з двома наголосами, міняючи своє значіння, напр.: *Ми сходили на гору*. – *Ми сході́ли на гору. Обра́зи* (до дієслова *обража́ти*), але *обра́зи* (художні, літературні)» (УП₁₉₄₆, 79; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 66–67), а в УП₁₉₉₀ додано *образі́* (ікони) (УП₁₉₉₀, 64; про те ж див.: УП₁₉₉₄, 59).

людина, недолюдок), *ікати* (пор. *зікати*), *ікавка* (пор. *зікавка*)» (УП₁₉₉₉, 4–5). В. Німчук окремо писав про дуже поширену вимову [и] в названих позиціях та про її історію, вказав на те, що вона була притаманна І. Котляревському й Т. Шевченку⁴⁰.

Щодо форм **у**, **в** і початкових **у-**, **в-**, то УП₂₀₁₉ регулює вжиток різних форм значно докладніше, ніж УП₁₉₂₈. Якщо йдеться про початок речення, то і УП₁₉₂₈, і УП₂₀₁₉ дозволяють **в** (УП₁₉₂₈: «одначе частіше пишуть **у**»; УП₂₀₁₉: «На початку речення і слова можна вживати **В** та **в**»):

<p>«[...] Але це правило не має сили, коли поміж такими словами є розділовий знак або павза, як також і в віршах».</p> <p>«Правило чергування в – у звичайно не пристосовується до чужих слів: <i>Врубель</i>, <i>Врона</i>, <i>Устрялов</i>, <i>Угорицина</i>, <i>Урал</i>, <i>університет</i> і т.ін. Також звичайно <i>Україна</i>. Крім того, деякі слова вживаються взагалі тільки з в, або тільки з у, як от, напр.: <i>вправа</i> (= exercitatio), <i>управа</i> (= administratio), <i>вдача</i> (характер), <i>уряд</i> (іменн.), <i>влада</i>, <i>вплив</i> тощо» (УП₁₉₂₈, 13).</p>	<p>«Деякі слова української мови – загальні та власні назви вживаємо або тільки з у: <i>увага</i>, <i>увертюра</i>, <i>ударник</i>, <i>узберезжся</i>, <i>указ</i>, <i>ультиматум</i>, <i>умова</i>, <i>усталення</i>, <i>установа</i>, <i>утопія</i>, <i>уява</i>; <i>Угорицина</i>, <i>Удовиченко</i>, <i>Урал</i>, або тільки з в: <i>взаємини</i>, <i>влада</i>, <i>власний</i>, <i>властевість</i>, <i>вплив</i>, <i>впливовий</i>; <i>Владивосток</i>, <i>Врубель</i> та ін. У кількох словах уживання початкових у-, в- залежить від їхнього значення: <i>удача</i> і <i>вдача</i>, <i>уклад</i> і <i>вклад</i>, <i>управа</i> і <i>вправа</i>, <i>уступ</i> і <i>вступ</i>. Примітка. У поезії, крім узвичаєної назви <i>Україна</i>, уживали і вживають <i>Вкраїна</i>: <i>Тихо та любо... чи се Вкраїна? Так, се Вкраїна [...]</i> (Леся Українка)» (УП₂₀₁₉, 28).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ видалено слова «як також і в віршах» (УП₁₉₃₃, 13). Слово *Україна* не обговорюється. В УП₁₉₄₆ правила чергування загалом подано чіткіше, ніж у попередніх правописах. Згодом додано: «Примітка. У поезії, поряд із звичайною формою *Україна*, іноді вживається *Вкраїна*» (УП₁₉₄₆, 15–16; про те ж див.: УП₁₉₉₉, 15).

Про форми **ув**, **уві** автори УП₁₉₂₈ згадують лише в одному реченні, навіть не подаючи прикладів, тимчасом як автори УП₂₀₁₉ наводять **уві(-)**, **вві(-)** та **ув** з ілюстративним матеріалом, а також вказують на можливість варіанта **во**:

<p>«З тією ж метою уникати збігу голосних чи приголосних зрідка вживають і ув, уві» (УП₁₉₂₈, 13).</p>	<p>«Перед двома і більше буквами на позначення приголосних можливі варіанти прийменників уві, вві та початкових уві-, вві-: ...<i>уві</i> сні бачив [Артем] <i>батька</i> (А. Головка); <i>Згасала зірка уві</i> млі (П. Воронько); <i>Юрій увімкнув світло</i> (В. Собко); <i>Чемні гості спершу прохають дозволу ввійти в кімнату</i> (Василь Барка); ... <i>обидва довго і тильно вдивлялися в ту сонячну панораму, ніби хотіли ввібрати її у свої серця...</i> (О. Гончар). У художніх творах трапляється варіант ув переважно перед голосним: <i>Петриків батько був ув економії за корівка, а мама за доярку</i> (Остап Вишня); [...]. У деяких церковнослов'янських висловах перед кількома буквами, а також перед іменником ім'я можливий варіант во: <i>Во здоровіє, во спасеніє, многая літа</i> (здравиця); <i>Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь</i> (молитва)» (УП₂₀₁₉, 26–27).</p>
--	--

40 Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст... С. 34–38.

Коментар: В УП₁₉₃₃ про **ув, уві** не згадано, тим паче про **во**. Це ж стосується УП₁₉₄₆, аж до УП₁₉₉₀ (УП₁₉₉₀, 15). В УП₁₉₉₀ та УП₁₉₉₄ зворот *уві сні* згадано лише в зв'язку з питанням написання «прислівникових сполук» (УП₁₉₉₀, 42; УП₁₉₉₄, 39). Навіть в УП₁₉₉₉ про **ув, уві** та **во** ще нема згадки (УП₁₉₉₉, 14–16).

Значно чіткіше сформульовано в УП₂₀₁₉ правила щодо вжитку **і – й** та **з – із – зі – зо**; цікаво, що про два останні варіанти в УП₁₉₂₈ зовсім не згадано. З другого боку, звертає на себе увагу, що в УП₂₀₁₉, на відміну від УП₁₉₂₈, нема повідомлення про вставне **і-** (як-от: *іщє, іллє* тощо):

<p>«Так само й початкове ненаголошене і в деяких (головним чином народніх) словах чергується з й в тих же умовах, що й у (див. 1): <i>Іван – на Йвана, іду – не йду, він і я – вона й він</i> і т. ін. Примітка. В подібних же умовах у деяких словах у початку з'являється і: <i>вода лє – доц ілле, така мла – тут імла, вони рвали – він ірве</i> і т.ін. Прийменники із – з (як і приростки) не розрізняються значінням: <i>брат із братом – сестра з братом, вийшов із хати – вийшли з хати</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 14).</p>	<p>«Щоб уникнути збігу букв, що позначають важкі для вимови приголосні звуки, та досягти милозвучності, на письмі вживаємо і: 1) між буквами на позначення приголосних: <i>Вірю в пам'ять і серце людське</i> (Б. Олійник); <i>Він іде</i> [...]; 2) після паузи, що на письмі позначена крапкою, комою, крапкою з комою, двокрапкою, крапками, перед словом або складом, які починає буква, що передає приголосний звук: <i>Нема вже тієї хатини. І я в сивині, як у сні</i> (Д. Павличко); <i>Він, імовірно, нічого не зробить</i>; 3) на початку речення та слова: <i>І долом геть собі село понад водою простяглось</i> (Т. Шевченко); [...] <i>Імовірно водопілля цього року.</i> 2. Щоб уникнути збігу букв, що передають голосні, уживаємо й: 1) між буквами на позначення голосних: <i>У садку співали Ольга й Андрій</i> [...]; 2) між буквами, що передають голосний і приголосний: <i>Навчає баєчка великого й малого</i> (Л. Глібов); [...] <i>Про все це йдеться у пропонованому читачеві довідникові</i> (М. Степаненко) [...]. Примітка. Трапляються відхилення від правил уживання сполучників, часток і, й та і-, й- на початку слів, що зумовлено вимогами ритму або мовними вподобаннями автора. 3. Тільки і вживаємо: 1) якщо зіставляємо поняття: <i>Дні і ночі; Батьки і діти; Правда і кривда; Просте і складне речення</i>; 2) перед словом, на початку якого стоять букви й, є, ї, ю, я: <i>Ольга і Йосип – друзі</i> [...]. 4. Після букв й, я, ю, є, ї вживаємо єднальні сполучники і або та: <i>Неподалік вони побачили зелений гай і (та) широку долину</i> [...].» (УП₂₀₁₉, 28–29).</p>
--	--

	<p>«§ 25. з / із / зі (зо). [...] Із уживаємо перед одиничними буквами, що позначають свистячі з, с, ц та шиплячі ж, ч, ш, незалежно від закінчення попереднього слова та на початку речення: <i>Перстень виготовлено із золота; Гнат... застріг коні й так їх гнав із села, що вони із шкури вилазили [...]</i>, між буквами, які позначають один або два приголосних, що не належать до свистячих чи шиплячих: <i>Біг із бар'єрами спортсмени здолали успішно [...]; [...]</i>, або попередня буква є назвою свистячого чи шиплячого звука: <i>І місив новий заміс із тіста старого</i> (І. Драч) [...]. Зі вживаємо, якщо буквосполучення наступного слова має переважно початкові з, с, ш, а також деякі інші букви, незалежно від закінчення попереднього слова чи паузи: <i>Ви зустріли ворога... зі зброєю в руках</i> (Ю. Яновський); [...] У позиції перед деякими буквосполученнями варіанти із та зі можуть бути взаємозамінними [...]. Зо як фонетичний варіант прийменника зі завжди вживаємо із числівниками два, три (<i>Позичив зо дві сотні; Проснав зо три години</i>) та із займенником мною (<i>Він був зі (зо) мною</i>). [...] Перед усіма іншими буквами пишемо з- (зрідка із-): <i>збавити, звесті, зжитися, ззирнутися, зсадити, зціпити, зчепити, зшиток; ізжовкнути, ізнов, ізсередины</i>. Префікс з- (с-) уживаємо переважно перед коренем, що починається голосним звуком або сполученням приголосного й голосного: <i>зеконóмити, зігнорувáти, зорієнтувáтися, зумóвити; здрібніти, зскрібáти; склáсти, скріпіти</i> та ін. Коли ж корінь слова починають дві букви на позначення приголосних, пишемо префікс зі-: <i>зібáти, [...]</i> <i>зіцúлитися</i> та ін. Префікс зі- вживаємо також у словах із коренем, перший склад якого становить звукосполучення губний + й: <i>зів'ялий, зім'яти, зіп'ястися</i> (і <i>сп'ястися</i>) та ін. У деяких словах можна паралельно вживати префікси зі-, зо-: <i>зігрівáти</i> і <i>зогрівáти, зімлівáти</i> і <i>зомлівáти, зіпрівáти</i> і <i>зопрівáти, зітліти</i> і <i>зотліти</i>» (УП₂₀₁₉, 29–31).</p>
--	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ вилучено приклад «Іван – на Йвана», нема згадки про форми *ілле, імгла, ірве*, навіть не про *із* (13); щоправда, згодом у правилах написання префікса «з – (або *із*, див. § 10 Примітка)» вказано на цю форму, однак у § 10 про цю форму не йдеться. Це ж спостерігаємо у правописі 1946 та 1960 років (УП₁₉₄₆, 16; УП₁₉₆₀, 18–20), однак в УП₁₉₉₀ та в УП₁₉₉₄ додано окремий розділ про *з – із – зі (зо)* (УП₁₉₉₀, 19; УП₁₉₉₄, 16; про те ж див.: УП₁₉₉₉, 17–18).

Як відомо, за УП₁₉₂₈ букву *г* доводилося вживати частіше, ніж за правилами будь-яких інших спроб кодифікації українського правопису (окрім галицьких). На цьому тлі варто підкреслити, що в УП₁₉₂₈ – на відміну від УП₂₀₁₉ – взагалі нема окремого розділу про *г* в українських словах:

[Нема розділу про <i>г</i> поза сферою чужих слів. – <i>М.М.</i>]	«Буква <i>г</i> передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний: 1. В українських та в давно запозичених і зукраїнізованих словах: <i>а́грус, га́ва, га́зда, гандже, га́нок, гату́нок, гвалт, ге́гати, гедзь, гелготáти, гелготіти, герге́лі, герготáти, герготіти, гі́гнути, гирлі́га, глей, гніт</i> (у лампі), <i>го́тель-мо́гель, го́нт(а), грасува́ти, гра́ти</i> (іменник), <i>гре́чний, гринджо́ли, грунт, гудзи́к, гу́ля, гура́льня, джигу́н, дзі́га, дзі́глик, дру́гати і дру́гати, реми́гати</i> та ін., і в похідних від них [...]. 2. У власних назвах – топонімах України: <i>Горга́ни</i> (гірський масив), <i>Горо́нда, У́гтя</i> (села на Закарпатті), прізвищах українців: <i>Галага́н, Галято́вський, [...] Гжі́цький, [...] Го́йдич, Го́нта, Грі́га, Гудзь, Го́ла, Ломáга</i> (УП ₂₀₁₉ , 12–13).
--	---

Коментар: Як відомо, літеру *г* вилучили з українського алфавіту в УП₁₉₃₃. Спроби змінити цей стан на початку 1940-х років ґрунтувалися перш за все на побоюванні, що відсутність букви *г* в українській мові могла б «призводить до занепадання самого звука» [g], що притаманний стандартній російській мові⁴¹, натомість літера *г* остаточно повернулася лише в УП₁₉₉₀, спочатку бодай лише поза сферою чужих слів (§ 15): «Літера *г* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний як в українських словах, так і в давнозапозичених і зукраїнізованих»; список слів приблизно той же, як в УП₂₀₁₉; ще нема *гелготіти, герге́лі, го́нт(а), гура́льня, дру́гати і дру́гати, реми́гати*, названо прізвища «*Галага́н, Гудзь* і под.» (УП₂₀₁₉, 9, 17; про те ж див.: УП₁₉₉₉, 18–19).

41 Див.: Друль О. Причинки до історії українського правопису. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106285?fbclid=IwAR3-AtvOr2rzUmVNS3QhdikLgNexPRts16s7XEC_qU2jXCfSgn90_WeK8; Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNnh4EZSXayJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY.

Щодо морфології⁴², то на увагу заслуговує кодифікація в УП₂₀₁₉ варіантного закінчення род. одн. на **-и** іменників третьої відміни на **-ть** та деяких іменників, для яких закінчення **-і** стало нормою з УП₁₉₃₃. УП₂₀₁₉ встановлює **-и** як варіантне закінчення, однак збережене лише в іменниках давніх *n*-основ:

<p>«Іменники жіночого роду III відм. [...] на -ть за другим приголосним: <i>від радості, з вісти, до смерти, без чвѣрти...</i> Також винятково: <i>до осені, без соли, крові, любові, Русі.</i> в) Усі іменники ніякого роду з наростками -ят- (після ж, ч, ш, щ -ат- – [...]): <i>до теляти, горицати...</i> і слово <i>імени</i>» (УП₁₉₂₈, 37).</p>	<p>«У родовому та давальному відмінках однини іменники третьої відміни мають закінчення -і: <i>Бѣршаді, ванілі, галузі, [...] гідності, крові, любові, мѣці, [...] нѣчі, [...] осені, ѳсі, пѣдорожі, [...] Русі, солі, сталі, сѣміші, тіні, Умані, фальші [...].</i> Примітка 1. Іменники на -ть після приголосного, а також слова <i>кров, любов, ѳсінь, сіль, Білорусь, Русь</i> у родовому відмінку однини можуть набувати як варіант закінчення -и: <i>гідності, незалежності, радості, смерті, чести, хоробрости; крові, любові, осені, солі, Білорусі, Русі. [...]</i> У родовому відмінку однини вживаємо форми на -ят-и (після шиплячого – -ат-и) та -ен-і: <i>галченяти [...]; вімені (вім'я), імені (ім'я), племені (плем'я), сімені (сім'я), тімені (тім'я)</i>» (УП₂₀₁₉, 128, 130).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ лаконічно написано: «Родовий, давальний одн. мають закінчення **-і**» із вказівкою на таблицю (УП₁₉₃₃, 41), тільки колишні основи на приголосний мають **-и**, а також *імени* (УП₁₉₃₃, 42). УП₁₉₉₉ подав спробу кодифікувати виключно закінчення **-и** в усіх названих випадках, у яких УП₂₀₁₉ допускає варіант **-и**, а також *імени* (УП₂₀₁₉, 120–121)⁴³. Про це питання окремо писав В. Німчук: форми на **-і** молодші, форми на **-и** досі доволі поширені в українських говірках⁴⁴. Як зазначив А. Горняткевич: «Треба признати, що в

42 Ми не будемо досліджувати всі морфологічні вказівки різних правописів детально. Наприклад, А. Горняткевич зазначив, що згідно з УП₁₉₂₈ род. відм. назв міст та інших населених пунктів «вживається то з **-у, -ю** (далеко частіше), то з **-а, -я**», з прикладами «*Лондону, Парижу [...]*», натомість УП₁₉₆₀ «вимагає в усіх таких випадках вживання **-а, -я**» (з винятками на кшталт *Красного Лиману, Зеленого Гаю*). Едмонтонський дослідник вказав ще на такі відмінності: УП₁₉₂₈ подає форми род. мн. *болгарів, татарів* і *татар*, УП₁₉₆₀ – *болгар, татар*; окрім цього, УП₁₉₂₈ кодифікує *штаням*, отже, трактує *штани* як іменник із м'якою основою, натомість УП₁₉₆₀ наводить *штанам*. Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 18. Як очікувано, форми УП₁₉₆₀ більшою мірою збігаються з російськими відповідниками.

43 Цікаво, що УП₁₉₃₃ кодифікує форму ор. од. «*імя́м (іменем)*» (УП₁₉₃₃, 42) замість «*ім'я́м* (рідко [!] *іменем*)» в УП₁₉₂₈, а УП₁₉₄₆ кодифікує «*іменем, ім'я́м*» (УП₁₉₄₆, 63). Щодо **-і** супроти **-и** у закінченні род. одн. цього іменника, то все залишається так, як в УП₁₉₃₃, аж до УП₁₉₉₀ (УП₁₉₉₀, 83) та УП₁₉₉₄ (УП₁₉₉₄, 77); водночас в обох названих правописах подано побічні форми *іменем* та *ім'я́м* без ремарки «рідко» (УП₁₉₉₀, 84; УП₁₉₉₄, 79); це ж спостерігаємо в УП₁₉₆₀ (УП₁₉₆₀, 90). В УП₂₀₁₉ форми *іменем (ім'я́м)* та *ім'я́м / іменем* наведено саме в цьому порядку, тобто вони виступають як абсолютно рівноправні варіанти (УП₂₀₁₉, 130, 97; про те ж див.: УП₁₉₉₉, 122).

44 Німчук В.В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст... С. 50–56.

південносхідньому діалекті української мови є підстави для обох закінчень, тобто тільки **-і**, або **-і/-и**, але досить очевидно, що в 1960 вибрано ту форму, що найменше відрізнялася б від російської мови»⁴⁵.

Суттєва різниця стосується також місц. одн. іменників на **-у**. В обох текстах ідеться, зрозуміло, про **-у** в місц. одн. іменників з основою на задньоязикові приголосні (**к, г, х**, однак не **г**). Далі варто звернути увагу на те, що УП₁₉₂₈ вважає літературними значно більше випадків ужитку **-у** в місц. одн. іменників, зокрема сер. р. з м'якою основою, які УП₂₀₁₉ кодифікує виключно залежно від прийменника **по**:

<p>«-у мають [...] також і деякі інші ім. чоловічого роду тверді: <i>на воску́, в соку́, на снігу́, по моху, у міху́, в полку́, сліду́, бору́, меду́, степу́, току́, шляху́, яру́, льоду́, знаку́</i>... Також такі, як <i>при Георгу</i>... То -у (-ю), то -і (після голосних -ї) мають деякі іменники чоловічого роду: <i>на роду́ – на роді́, в лісу́ – в лісі́, в гаю́ – в гаї́, у саду́ – у саді́, у склепу́ – в склепі́, на ставу́ – на ставі́, на торгу́ – на торзі́, в бору́ – в борі́, в кашуку́ – в кашуці́, в потягу́ – в потязі́, на козаку́ – на козаці́, на чумаку́ – на чумаці́, на товаришу́ – на товариші́, на школяру́ – на школярі́, на косарю́ – на косарі́</i> [...]. Також іменники ніякого роду I відміни мішані й м'які [...] з наголосом не на закінченні вживаються то з закінченням -і (-ї), то з закінченням -ю (-у): <i>на сонці́ – на сонцю́, у морі́ – у морю́, на полі́ – на полію́, при горі́ – при горю́, на серці́ – на серцю́, у стовпиці́ – у стовпищу́, на вічі́ – на вічу́, в питанні́ – в питанню́, у збіжжі́ – у збіжжю́, в роздоріжжі́ – в роздоріжжю́, на обліччі́ – на обліччю́</i> [...]. Особливо часто вживається закінчення -у (-ю) після прийменника по: <i>по Дніпру́, по дну́, по слову́, по кожуху́, по олівцю́, по яблуку</i>...» (УП₁₉₂₈, 40–41).</p>	<p>«[...] іменники чол. роду односкладових основ із закінченням -у (-ю) в родовому відмінку, якщо наголос у місцевому відмінку переходить з основи на закінчення: <i>на льоду́, на снігу́, на шляху́; по даху́; у соку́, у степу́, у яру́, у бою́, у гаю́</i>. Примітка 1. Із прийменником по деякі іменники набувають варіантних закінчень -у (-ю) та -і (-ї): <i>по Дніпру́ і по Дніпрі́, по дубу́ і по дубі́, по місту́ і по місті́, по навчанню́ і по навчанні́, по обліччю́ і по обліччі́, по озеру́ і по озері́, по полію́ і по полі́, по селу́ і по селі́</i>; на позначення часу вживається переважно закінчення -і (-ї): <i>по закінченні́, по обіді́; зрідка – у(-ю): по вечорі́ і по вечору́, по досягненні́ і по досягненню́, по завершенні́ і по завершенню́, по закінченні́ і по закінченню́, по здійсненні́ і по здійсненню́</i>. Примітка 2. Із прийменниками в (у) деякі іменники також набувають варіантних закінчень -у (-ю) та -і (-ї): <i>у потягу́ і у потязі́</i>» (УП₂₀₁₉, 122).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ уже нема закінчення **-у** в іменників ніякого роду «мішаних і м'яких» (на кшталт *на сонцю́*)⁴⁶. Далі зазначено: «При прийменнику **по** звичайно вживається лише закінчення **-у (-ю)**: *по місту́, по селу́, по Дніпру́, по олівцю́* (але: *у місті́, на місці́, на селі́, у Дніпрі́, в олівці́*)» (УП₁₉₃₃, 35). Додано інформацію про паралельність форм на **-ові й -у** та **-ові й -і** (Там само). В УП₁₉₄₆ читаємо: «З прийменником **по** звичайно вживається закінчення **-у (-ю)**: *по місту́, по селу́* (рідше *по селі́*), *по Дніпру́* (рідше *по Дніпрі́*), *по олівцю́*; для означення

45 Горняткевич А. Український правопис... С. 19.

46 Про ці форми див. також: Горняткевич А. Український правопис... С. 17.

часу вживається закінчення **-і: по обіді, по скінченні»** (УП₁₉₄₆, 73; про те ж див.: УП₁₉₉₉, 115)⁴⁷.

Подивімся, як УП₁₉₂₈ і УП₂₀₁₉ трактують форми теп. ч. дієслова *бу́ти*. В УП₁₉₂₈ форма *єсть* вважається повноцінною альтернативою форми *є* для всіх осіб, тимчасом як згідно з УП₂₀₁₉ вона характерна лише для поетичної мови й лише для 1-ої й 3-ої особи одн. УП₁₉₂₈ кваліфікує форму *суть* як книжну, а УП₂₀₁₉ – як архаїчну. Чомусь в УП₂₀₁₉ згадано про *єсі*, а не про *єсмь*; зате в УП₁₉₂₈ вказано, що інші форми вживаються «зрідка і в народніх говорах і в книжній мові»:

«Від дієслова <i>бу́ти</i> звичайно вживається тільки форма <i>є</i> (<i>єсть</i>), заступаючи всі інші форми (тобто і для 1 й 2 ос. однини і для всіх трьох осіб множини); форма <i>суть</i> трапляється лише в книжній мові, інші зрідка і в народніх говорах і в книжній мові» (УП ₁₉₂₈ , 59).	«Від дієслова <i>бу́ти</i> вживаємо тільки форму <i>є</i> (інколи в поетичній мові для першої та третьої особи однини – <i>єсть</i>), що заступає всі інші форми; зрідка вживані ще архаїчні форми: для другої особи однини – <i>єсі</i> , а для третьої особи множини – <i>суть</i> » (УП ₂₀₁₉ , 150).
--	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ читаємо: «Від дієслова *бу́ти* звичайно вживається тільки форма *є* (**єсть**), заступаючи всі інші форми (тобто *є* для 1 й 2 ос. однини і для всіх трьох осіб множини); форма *суть* вживається зрідка» (УП₁₉₃₃, 56). І в УП₁₉₂₈, і в УП₁₉₃₃ (УП₁₉₃₃, 46) у парадигмах лише в дужках подано форми *єсмь, єсі, єсьмо, єстé*. В УП₁₉₄₆ уже нема парадигми дієслова *бу́ти*, натомість зазначено: «Від дієслова *бу́ти* звичайно вживається тільки форма *є* (рідко для першої і третьої особи однини ще *єсть*), заступаючи всі інші форми; рідко вживається після другої особи однини архаїчна форма *єсі*, а для третьої особи множини – *суть* (УП₁₉₄₆, 95). В УП₁₉₆₀ зазначено, що *єсть* вживається «інколи», а *єсі* та *суть* також називаються «архаїчними» (УП₁₉₆₀, 108; про те ж див.: УП₁₉₉₀, 98; УП₁₉₉₄, 93; УП₁₉₉₉, 142).

Також заслуговує на увагу той нюанс, що автори УП₁₉₂₈ описують форми майб. ч. за зразком *бу́ду* з інфінітивом як «рідше» вживані; форми на **-му, -меш** вони стосують до начебто живого дієслова *няти* (замість *йняти*); автори УП₂₀₁₉ спочатку наводять конструкцію *буду* з інфінітивом як першу, форми на **-му, -меш** трактують як рівноправні, однак стосують їх до «колишнього дієслова» *яти*:

«Майбутній час недоконаний вживається в українській мові в таких формах: а) Недоконаний дійменник + форми теперішнього часу помічного дієслова <i>няти</i> , що стали ніби дієслівними закінченнями, цілком злившись із дійменниками: <i>пекти́му, пекти́меш</i> [...]; б) Рідше вживається недоконаний дійменник + помічне дієслово <i>бу́ти: буду, будеш</i> [...] <i>пекти́</i> і т.ін.» (УП ₁₉₂₈ , 59).	«Майбутній час дієслів: 1) недоконаного виду вживаємо в таких формах: а) особових формах допоміжного дієслова <i>бу́ти</i> [...] + інфінітив: <i>бу́ду писати, будете ходити</i> ; б) особових формах, утворених з інфінітива та скорочених особових форм колишнього дієслова <i>яти</i> (<i>иму...</i>) [...], що стали дієслівними закінченнями [...]
--	---

47 А. Горняткевич вказав на ще одну дрібну зміну в мішаних парадигмах: в УП₁₉₂₈ запропоновано кличний відмінок на кшталт *повістаре*; додано, що «лише зрідка» вживаються форми на **-у** (*повістару*); в УП₁₉₆₀ про форми на **-у** вже нема згадки. Дослідник також зазначив щодо дав. одн.: «обидва правописи допускають форми *лихові, серцеві*, але 1928 долучає сюди також *військові, святкові, сонцеві*». Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 19.

Коментар: Уже в УП₁₉₃₃ читаємо: «Майбутній час недоконаний вживається [пропущено: «в українській мові»] в таких формах [далі, між іншим, змінено порядок та пропущено слово *рідше*; також замінено термінологію. – М.М.]: а) Недоконаний інфінітив + допоміжне дієслово *бути*: *б'уду, б'удеш* [...] *писати* і т. ін. [...]; б) Недоконаний інфінітив + форми *-му, -меш* [...], що стали ніби дієслівними закінченнями, цілком злившись з інфінітивами: *пектіму, пектімеи*» (УП₁₉₃₃, 56); в іншому порядку, з формами «колишнього дієслова *йти* [...], що стали дієслівними закінченнями, злившись з інфінітивом» спочатку (див. також: УП₁₉₉₀, 98; УП₁₉₉₉, 142).

Варто вказати, що УП₁₉₂₈ кодифікує форми «передминулого часу»; в УП₂₀₁₉ також згадано про «давноминулий час»:

«Передминулий час дієслова складається з форм минулого часу його та минулого часу від помічного дієслова <i>бути</i> : <i>ходив був, була робила...</i> » (УП ₁₉₂₈ , 60).	«Давноминулий час дієслова складається з форм минулого часу цього дієслова та відповідних форм минулого часу допоміжного дієслова <i>бути</i> : <i>ходів був, ходила була, ходили були</i> » (УП ₂₀₁₉ , 151).
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ вилучено «передминулий» час (УП₁₉₃₃, 55–56). Однак уже в УП₁₉₄₆ знову згадано про «давноминулий час» (УП₁₉₄₆, 96; див. також: УП₁₉₆₀, 109; УП₁₉₉₀, 99; УП₁₉₉₄, 94; УП₁₉₉₉, 143). Насправді «давноминулий час» кращий, адже названа форма не виконує функції часової форми *plusquamperfectum*.

Також цікаво спостерігати, як змінювався впродовж десятиліть статус інфінітивних форм на *-ть*:

«У народніх говорах української мови є й форми скорочені, коли на закінчення <i>-ти</i> не падає наголос, або перед ним немає приголосного: <i>казать, брать, хотить</i> ... Вживаються такі форми і в красному письменстві» (УП ₁₉₂₈ , 61).	«В усному мовленні, а часом і в художньому стилі вживають також і форму інфінітива на <i>-ть</i> , коли основа дієслова закінчується на голосний: <i>брать, казать, кинуть, терпить, ходить</i> » (УП ₂₀₁₉ , 153).
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ написано без вказівок на «народні говори»: «Крім того, є й форми скорочені, коли на закінчення *-ти* не падає наголос, або перед ним немає приголосного: *казать, брать, хотить*» (УП₁₉₃₃, 58). В УП₁₉₄₆ читаємо: «Крім того, зрідка вживаються також скорочені форми на *-ть*, коли перед закінченням немає приголосного: *ходить, кинуть, казать, брать, терпить* (УП₁₉₄₆, 58; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 111; УП₁₉₉₄, 96 – там лише змінено порядок прикладів). У розділі про «неозначену форму дієслова (інфінітив)» в УП₁₉₉₀ ми вже читаємо майже так само, як в УП₂₀₁₉: «В усному мовленні, а відповідно й у художній літературі іноді вживаються також скорочені форми інфінітива на *-ть*, коли перед ним немає приголосного [...]» (УП₁₉₉₀, 101). УП₁₉₉₉ також вибрав термін «неозначена форма дієслова»; згідно з УП₁₉₉₉ форму на *-ть* вживають так само, як в УП₂₀₁₉, «в усному мовленні, а часом і в художньому стилі» (УП₂₀₁₉, 145).

Варто окремо згадати, що УП₁₉₃₃ додав категорію, якої ще не було в УП₁₉₂₈.

* «Є також форми активних дієприкметників на *-чий* (*-аючий, -уючий*): *бажajúчий, чекajúчий* [...], *менишовикujúчий, конкурujúчий, працюючий, виростаючий* і т.д.» (УП₁₉₃₃, 59).

Коментар: В УП₁₉₄₆ зазначено: «В українській мові вживаються дієприкметники: 1. Зрідка активного стану теперішнього часу на **-чий, -а, -е: зростаючий, виконуючий, працюючий**» (УП₁₉₄₆, 98). В УП₁₉₆₀ уже впрост зазначено, що ці дієприкметники «вживаються», без слова «зрідка» (УП₁₉₆₀, 111; про те ж див.: УП₁₉₉₀, 101; УП₁₉₉₄, 96). УП₁₉₉₉ наводить конкретні дієприкметники з додатком у дужках («(вживані переважно в значенні прикметників та іменників): *квітучий, живучий, лежачий, стоячий*; зрідка: *виконуючий, зростаючий, живучий* [так!; наведено вдруге, без наголосу. – М.М.], *працюючий*» (УП₁₉₉₉, 146). Також в УП₂₀₁₉ ідеться про дієприкметники «теперішнього часу на **-чий (-а, -е)** (уживані переважно як прикметники та іменники): *живучий, квітучий, лежачий, стоячий*» (УП₂₀₁₉, 153); вираз «рідкі» форми з УП₁₉₉₉ видалено. Як відомо, справжні дієприкметники активного стану теперішнього часу в новітній українській літературній мові вважаються виразно або книжними формами, або такими, що їх вживають під впливом інших мов (перш за все російської), і зазвичай радять уникати.

Насамкінець варто додати, що до УП₁₉₄₆ в українських правописах нема окремих розділів про ступенювання прикметників. В УП₁₉₄₆ читаємо, що вищий ступінь прикметників також «утворюється додаванням... б) Слова *більш* до звичайного ступеня прикметника: *більш вдаль, більш глибокий*» (УП₁₉₄₆, 84). Аналогічне правило сформульовано щодо найвищого ступеня з *найбільш* із прикладами: «*найбільш зручний, найбільш стійка, найбільш приємне*» (УП₁₉₄₆, 84; див. також: УП₁₉₉₉, 128; УП₂₀₁₉, 137). Про розрізнення синтетичного й аналітичного ступенювання не згадано. Як відомо, аналітичні форми дуже часто ґрунтуються на взірці російської мови, тому зазвичай радять їх уникати.

5. Правила правопису географічних назв із УП₁₉₂₈

УП₁₉₂₈ подає цікаві правила правопису географічних назв, які не мають відповідників в УП₂₀₁₉ та в інших досліджених українських правописах. Вони стосуються як українських назв, так і слов'янських, а також і «чужомовних не слов'янських».

5.1. Українські географічні назви

*«Українські географічні назви взагалі треба віддавати на письмі в їх народньо-історичній формі, напр.: *Берестя* (а не Брест-Литовський), *Ромэн* (а не Ромни), *Прилука* (а не Прилуки), *Лубні* (а не Лубни), *Вовча* (а не Вовчанськ), *Санджар* (а не Сенжари), *Замостя*, *Миропілля*, *Рівне*, *Підкарпаття*, *Поділля*, *Ковеги* (а не Ков'яги), *Підгірна*, *Вінниця*, *Чернігів*, *Галичина*, *Пріп'ять* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 77).

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Українські географічні назви треба віддавати на письмі так, як прийнято їх радянськими державними органами: *Дніпрельстан*, *Дніпропетровськ*, *Харків*, *Сталіно*, *Київ*, *Чернігів*, *Золочів*, *Маріуполь*, *Ков'яги*, *Дніпрó*, *Пріп'ять*» (УП₁₉₃₃, 65). Далі йдеться про відмінювання цих топонімів (УП₁₉₃₃, 65–66). УП₁₉₄₆ міркує: «Українські географічні назви на письмі передаються відповідно до вимови за нормами українського правопису, напр.: *Київ*, *Харків*, *Львів*, [...] *Дніпрó*, [...]» (УП₁₉₄₆, 114). Умови передавання «відповідно до вимови

за нормами українського правопису» залишилися тими ж до УП₁₉₉₀: «*Верхньодніпрівськ, Вінниця, Гребінка [...]*» (УП₁₉₉₀, 120; див. також: УП₁₉₉₉, 180; УП₂₀₁₉, 189).

Як відомо, чимало запропонованих «народно-історичних» назв не узвичаїлося, зокрема *Берестя* (що лише іноді називають так) замість *Брест-Литовськ* (зрідка: *Брест-Литовський*), *Ромэн*, *Прилука*, *Лубні*, *Вовча*, *Санджар* (Старі Санжари) та *Замостя* (що зазвичай називають *Замосць*).

5.2. Слов'янські географічні назви

* «Російські, польські, чеські й інші слов'янські географічні назви передаємо аналогічно до слов'янських прізвищ (див. § 79), напр.: 1. *Калуга, Београд, Разград* і т.ін., хоч більш засвоєні із **г**: *Волга, Новгород* тощо. [...] 9. Російські географічні назви на пом'якшені **губні**, **шелесні** або **р** передаємо з **ь**: *Обь, Пермь, Кемь, Керчь, Тверь* і т.ін. відмінюємо як відповідні українські іменники: *над Об'ю, до Твері* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 78–79).

Коментар: В УП₁₉₃₃ нема відповідних правил. УП₁₉₄₆ містить розділ «Географічні назви інших республік СРСР», який загалом повторює принципи передавання російських прізвищ, що їх подано в цьому ж правописі (УП₁₉₄₆, 114–117). Те ж стосується розділу з також ж назвою (УП₁₉₆₀, 128–131; УП₁₉₉₀, 121) та розділу «Географічні назви слов'янських та інших країн» (УП₁₉₉₄, 116–119). УП₁₉₉₉ містить розділи «Географічні назви слов'янських країн» та «Неслов'янські географічні назви» (УП₁₉₉₉, 185–194); УП₂₀₁₉ містить розділи «Українські географічні назви» та «Географічні назви інших країн» (УП₂₀₁₉, 183–196).

Ні *Калуга*, ані *Београд*, ані *Разград* не стали загальнопоширеними формами назв; зокрема замість *Београд* (на підґрунті серб. *Београд*) нормативною стала форма *Белград* (яку не можна впрост вважати росіянізмом; див.: нім. *Belgrad*, англ. *Belgrade* тощо). Рішення не прийняти норми написання *Обь, Пермь, Кемь, Керчь, Тверь* тощо можна вважати вдалим, адже ці форми суперечать елементарним правилам українського правопису (та фонології). Про є замість російської літери *е* див. нижче.

5.3. Неслов'янські географічні назви

* «**ЧУЖОМОВНІ НЕ СЛОВ'ЯНСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ.** [...] [О]скільки які чужомовні географічні назви ще не мають в українській мові сталих графічних форм, то їх треба транскрибувати по можливості з автохтонних (тубільних) назв, а не з сторонніх джерел, напр., *Маніля* (а не *Манілья*), *Тегран* (а не *Тегеран*), *Тічіно* (а не *Тессін*), *Лісбона* (а не *Ліссабон*), *Льєж* (а не *Люттіх*), *Мехіко* (а не *Мексіка*) і т.ін. У згоді з побажанням міжнародних географічних конгресів» (УП₁₉₂₈, 79–80).

Коментар: В УП₁₉₃₃ нема відповідних правил. В УП₁₉₄₆ зазначено: «Про правопис іноземних географічних назв див. розділ “Уваги до правопису слів іншомовного походження” [...]» (УП₁₉₄₆, 117).

Замість *Маніля* й *Манілья* нині вживаємо *Маніла*, замість *Тегран* – таки *Тегеран*; форми *Тічіно* й *Тічіно* вживаються з формою *Тессін*. Столиця Португалії називається *Лісабон*, при цьому форма *Лісбона* не збігається з португальською

(*Lisboa*, на [liʒ-]); французька форма *Льєж* стала нормативною в українській мові попри те, що справжня «тубільна» місцева форма на романській основі звучить інакше (див.: валон. *Lidje*). Замість *Мехіко* всталено форму *Мексика*.

6. Правопис слов'янських назв

І УП₁₉₂₈ і УП₂₀₁₉ звертають окрему увагу на правопис антропонімів слов'янського походження; запропоновані норми суттєво розбігаються. Загальне правило УП₂₀₁₉, що стосується лише білоруських та російських імен, не подане в УП₁₉₂₈: «Білоруські та російські імена за традицією не транслітеруємо, а передаємо українськими відповідниками: *Артём, Мико́ла, Олекса́ндр, Семён, Ві́ра, Катері́на, Світла́на*; винятки тут становлять тільки узвичаєні імена деяких білоруських письменників та діячів культури, такі як *Але́сь Адамо́вич, Пятру́сь Бру́вка, Рі́гор Боро́дулін* та ін.» (УП₂₀₁₉, 175); подібне правило подано в примітці (УП₁₉₉₉, 174), там ще не подано винятків.

Суттєве питання правопису слов'янських антропонімів стосується правопису слов'янських антропонімів, які в мові-джерелі мають звукове сполучення пом'якшеного приголосного з етимологічним *е*:

<p>«Російське й білоруське <i>-е</i>, польське <i>-іе</i> в м'яких складах здебільшого передаємо українським <i>є</i>, особливо під наголосом, напр.: <i>Бедний, Репін, [...] Авдеєв, Рилєєв, Тургенєв, Недзельський</i> і т.ін., але також і українським <i>е</i> у прізвищах, що відповідають українським, напр.: <i>Воскресенський, Веселовський, Преображенський, Плетньов, Петров, Третьяковський</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 76).</p>	<p>«2) Російську букву <i>е</i> передаємо літерою <i>є</i> в таких позиціях: [...] 3) після приголосних (за винятком шиплячих, <i>р</i> і <i>ц</i>, задньоязикових і глоткового <i>г</i>) у суфіксі <i>-єв</i> та у сполученні морфем <i>-єєв</i> російських прізвищ: <i>Ломтев, Медведєв, М'ятлев; Алексєєв, [...] Матвєєв, Менделєєв</i>; але: <i>Муромцев, Нехорошев, Пісарєв, [...]; Андрєєв, Аракчєєв [...]</i>, а також у болгарських: <i>Ботєв, Дрómєв</i> та ін.; 4) коли російському <i>е</i> кореня відповідає в аналогічних українських коренях <i>і</i> (тобто на місці колишнього <i>ѣ</i>): <i>Белінський, [...] Лєскóв, Мєстєчкін, Нєсєдкін, Пєшкóвський, Рєпін, Столєтов, Твердохлєбов</i>; до цього переліку належить і прізвище <i>Нарєжний</i>, запозичене російською мовою з української, де нормативним є <i>Наріжний</i>. Російську букву <i>е</i>, польські <i>іе</i>, болгарську і сербську <i>е</i>, чеські <i>е, ě</i> після приголосних передаємо буквою <i>е</i>: <i>Александрóв, Бєстужєв, Вєльгóрський, [...] Державін, Кузнєцóв, Лєрмонтов, Óзеров [...]. Степáнов, Тургєнєв, Фєдін, Шмєльóв; Бєлич, Бронєвський, Вєслав, Залєський, Мєчислáв, Мицкєвич, [...] Сєнкєвич, Сєракóвський, Цєнкий, Чáпєк»</i> (УП₂₀₁₉, 175).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Російські прізвища з складами з *-е* (польські з *-іе*) у складах — *-бе-, -ле-, -ве-, -ге-, -ре-, -зе-, -се-*... — пишуться з *е*, напр.: *Бєрдніков, Лєбєдєв, Вєресєєв, Пєтров, Тургєнєв, [...] Рєшєтілов, Зєлінський, [...] Павєл, Слєзавєтá, Свєгєний [...]* Але: *Бєдний, Матвєєв, Пєшков, Єрòфєєв, Мєццáнінов,*

Пресняков, Сергєєв, Фадєєв [...] (рос. **е** відповідає укр. **і**)» (УП₁₉₃₃, 64). Правила УП₁₉₄₆ щодо передавання російських прізвищ загалом збігаються, натомість окремо зазначено, що «у польських прізвищах з **іе**: *Мицкєвич, Сенкєвич*» (УП₁₉₄₆, 110). УП₁₉₆₀ змінює це правило, зазначаючи, що «**е** передається через **е**: *Лєрмонтов*, [...] *Мицкєвич, Сенкєвич*» (УП₁₉₆₀, 123). Правила УП₁₉₉₀ та УП₁₉₉₉ загалом збігаються з нормами УП₂₀₁₉ (УП₁₉₉₀, 115–116; УП₁₉₉₉, 171–172).

Не менш цікаві правила щодо слов'янського (перш за все російського) **и** (**и**):

<p>«Аналогічно передаємо й російське и, польське тощо і: <i>Радіцев, Чіріков, Нікітін, Міклошіч, Мицкєвич, Пілсудський</i> і т.ін., хоч <i>Данилевський, Малиновський, Васильєв</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 76).</p>	<p>«[Російське и передаємо] буквою и: а) після дж, ж, ч, ш, щ і ц перед приголосним: <i>Доробжин, Лобчин, Чічиков, Гаршин, Шішкін</i> [...]; це стосується і прізвищ інших народів: <i>Жильєрон</i>, [...] <i>Вашингтон, Цицерон</i> та ін., а також <i>Чингісхан</i>; але перед голосним пишемо і: <i>Жіоно, Тиціан, Ціолковський</i>; б) у прізвищах, утворених від імен і загальних назв, спільних для української, російської та інших слов'янських мов: <i>Борісов, Ботвінник, Вавіловський, Виноградов, Глінка, Данілов, Малінін, Казимірський, Кантемір, Кирилов, Кисельов, Миронов, Митрофанов, Мішкін, Никіфоров, Одинцов, Пивоваров, Пиляєв, Пісарев, Смирнов, Тимофєєв, Титов, Тихоміров</i>; але: <i>Нікітін, Ніколаєв</i> та ін., твірними для яких є імена, відмінні від українських; в) у префіксі при-: <i>Прибілкін, Привалов, Прішивін</i>; г) у суфіксах -ик-, -ич-, -иц-, -ищ-: <i>Бєликов, Голік, Котельников, Крутиков, Новиков; Гнідич, Кулінич, Станюкович; Голіцин, Паліцин, Солженіцин; Радіцев, Татіцев</i>» (УП₂₀₁₉, 177).</p>
---	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ окремо зазначено: «Закінчення російських прізвищ на **-ич, -ин, білоруських -іч, польських -icz, сербських -іć, чеських -ik** передається через **-іч, -ін (-їн), -ік**: *Тулін, Льїн, Пушкін, Засуліч*, [так] [...] *Казін, Ягіч, Тарашкєвич, Дучіч, Радіч, Гавлік* і т.ін.» (УП₁₉₃₃, 51). Згодом додано: «Російське **и** (також польське **і**) послідовно через **і**: *Єпіфанцев, Філіпов, Прісьолков, Зімін*, але після **ж** і **ш** – **и**: *Жилін, Шишов*» (УП₁₉₃₃, 64). Правила в УП₁₉₄₆ частково розходяться: «**и** (**і**) передається через **и** в прізвищах, належних до слов'янських мов, які не розрізняють у своєму правопису [так. – М.М.] **и** від **і** (болгарська, сербська): *Хрістов*, [...] *Ягіч, Радіч, Бєлич*; але через **ї** після голосного: *Раїч, Стоїч*. – **и** (**і**) передається через **і** відповідно до правопису польського, чеського і словацького: *Мицкєвич*, [...] *Гавлік* [...], крім суфікса **-ич** (**-ович, -євич**)» (УП₁₉₄₆, 111). Російське **и** згідно з правилами УП₁₉₄₆ передається переважно через **и**; найважливіший виняток становить суфікс **-ін** (*Пушкін, Ларін* тощо), поза позицією після шиплячих. В окремих примітках ідеться про те, що треба

відрізняти *Мішкін* (*Мышкин*) та *Мішкін* (*Мишкин*), *Пил'яєв* (*Пыляев*) та *Піляєв* (*Пиляев*) (УП₁₉₄₆, 111), а також «можливі винятки, зокрема щодо написання російського **ли** через **лі**, з метою найближчої передачі російських прізвищ, особливо прізвищ історичних осіб, в українській транскрипції: *М. І. Калінін*» (УП₁₉₄₆, 112). Ці примітки ще вміщені в УП₁₉₆₀ (УП₁₉₆₀, 125); в УП₁₉₉₀ та УП₁₉₉₄ їх видалено; там є форми *Мішкін*, *Пил'яєв* (УП₁₉₉₀, 117; УП₁₉₉₄, 112; форма *Калінін* уже не фігурує). Інші загальні правила залишилися в силі (УП₁₉₆₀, 123–127; УП₁₉₉₄, 105–113). Правила правопису 1999 р. (УП₁₉₉₉, 173–175) загалом збігаються з УП₂₀₁₉.

УП₁₉₂₈ ще містить нижченаведене правило про правопис російських та інших слов'янських антропонімів на **g**, яке не подаватимуть пізніші правописи. В УП₂₀₁₉ у «§ 144. Слов'янські прізвища та імена» (УП₂₀₁₉, 175–177) та в розділах про вживання букв **г** та **г** не згадано про відповідні правила – судячи з матеріалів (див. наведені тут витяги), автори вважають, що російське **г** принципово слід передавати українським **г**: «Російське, сербське, болгарське **г**, польське й ін. **g** передаємо українським **г**, чеське **h**, білоруське **г** – українським **г**: *Тургенєв*, *Гастєв*, *Негош*, *Гловацький*, *Ягіч* і т.ін., але *Гавлічек*, *Багдановіч* і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 76).

Інші розділи про правопис слов'янських антропонімів стосуються афіксів. Доволі нечіткі правила УП₁₉₂₈ значно відрізняються від нових:

<p>«Закінчення -ек пишемо в таких слов'янських прізвищах, як <i>Іречек</i> (<i>Іречка</i>), <i>Гавлічек</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 76).</p> <p>«Закінчення прикметникових російських прізвищ ый, ий передаємо українським -ий: <i>Бєлий</i>, <i>Горький</i> і т.ін., білор. -ы, польськ. -у, чеськ. -ў звичайно через -и: <i>Гартни</i>, <i>Бяли</i> (пол.), <i>Біли</i> (чех) і т.ін. Примітка. Російські закінчення -ой так і передаємо: <i>Толстой</i>, <i>Полевой</i> і т.ін., змінюючи їх як прикметники (<i>Толстого...</i>), як і інші (<i>Бялого...</i>). [...] 3. Закінчення російських прізвищ -ский, -цкий, білор. -скі, -цкі, польських -ski, -skі, чеських -ský, -skú передаємо українськими -ський, -цький: <i>Карський</i>, <i>Троцький</i>, <i>Кринський</i>, <i>Палацький</i> (<i>Palaský</i>) і т.ін. Але російські прізвища на -ской, -цкой так і передаємо: <i>Донской</i>, <i>Трубецкой</i> (<i>Донского...</i>)» (УП₁₉₂₈, 76).</p>	<p>«У відмінкових формах чеських, словацьких і польських прізвищ на -ек суфіксальний -е- зберігаємо: <i>Гашек</i> – <i>Гашека</i>, <i>Гашекові...</i>; <i>Локетек</i> – <i>Локетека</i>, <i>Локетеків...</i> Так само зберігаємо -е- при відмінюванні прізвищ з кінцевими -ер, -ел: <i>Пєтер</i> – <i>Пєтера...</i>, <i>Павел</i> – <i>Павела...</i>, але в іменах він випадає: <i>Пєтер</i> – <i>Пєтра...</i>, <i>Павел</i> (<i>Павол</i>) – <i>Павла</i>. У відмінкових формах прізвищ слов'янського походження на -ець суфіксальний -е- випадає: <i>Кáролець</i> – <i>Кáрольця</i>, <i>Кáрольцеві...</i>; <i>Мáлець</i> – <i>Мáльця</i>, <i>Мáльцеві...</i>; <i>Морáвець</i> – <i>Морáвця</i>, <i>Морáвцеві...</i>; <i>Óравець</i> – <i>Óравця</i>, <i>Óравцеві...</i>» (УП₂₀₁₉, 170).</p> <p>«Прикметникові закінчення білоруських прізвищ -ы, чеських та словацьких -ў, польських -у, болгарських, македонських і сербських -и, хорватських -і передаємо через -ий: <i>Бялий</i>, <i>Гартний</i>, <i>Неврлий</i>, <i>Новотний</i> [...], але <i>Гуляшки</i> (невідмінюване). [...] Закінчення -ой передаємо через -ий: <i>Донський</i>, <i>Крутий</i>, <i>Луговський</i>, <i>Полевий</i>, <i>Соловійов-Сєдий</i>, <i>Босій</i>, <i>Трубецький</i>, але <i>Толстой</i> (<i>Толста</i>)» (УП₂₀₁₉, 178).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ читаємо: «Закінчення **-ек** пишеться в прізвищах типу *Іречек (Іречка)*⁴⁸, *Гавлічек* і т.ін. [...]» (УП₁₉₃₃, 64); «Прізвища з закінченнями на **-ій, -ый** передається через **-ий**: *Гóрський, Бéдний* і т.ін., білор. **-ы**, польське **-у**, чеськ. **-ý**, звичайно, через **-и**: *Гáртни, Бя́ли, Бі́ли* і т.ін. **Примітка.** Російські закінчення **-ой** так і передається: *Толсто́й, Полево́й* і т.ін., змінюються ці слова як прикметники (*Толсто́го, Бéлого...*)» (УП₁₉₃₃, 64); «Закінчення російських прізвищ **-ский, -цкий**, білор. **-скі, -цкі**, польських **-ski, -cki**, чеських **-ský, -cký** передаються через **-ський, -цький**: *Ма́йський, Маяко́вський* т.ін. Російські прізвища на **-ской, -цкой** пишуться без **ь**: *Луговско́й, (Луговско́го), Лубецко́й*» (Там само). Згідно з правилами УП₁₉₄₆ треба писати *Трубецько́й*, а польські та чеські прізвища на **-у, -ý** треба передавати через **-ий**, напр.: «*Бя́лий, Гáртний; Па́лацький, Неéдлий*» (УП₁₉₄₆, 112). В УП₁₉₆₀ правила залишилися однаковими, але про **-ек** не згадано (УП₁₉₆₀, 123–127). В УП₁₉₉₀ також не згадано про **-ек**; інші правила збігаються з УП₁₉₄₆ (УП₁₉₉₀, 117–118). УП₁₉₉₄ повертає правило, що **е** в суфіксі зберігається (УП₁₉₉₄, 107); в УП₁₉₉₉ про **-ек** також не згадано (УП₁₉₉₉, 175). Найбільш спірними серед рішень УП₂₀₁₉ є, з одного боку, збереження **е** в суфіксі **-ек** у відмінюванні (*Лóкетека*), з другого – написання *Донськíй, Трубецькíй*.

7. Правопис запозичень із неслов'янських європейських мов

7.1. Правила, які в УП₂₀₁₉ уже не обговорюються

В УП₁₉₂₈ ще обговорюються деякі проблеми правопису запозичених і слів та назв, про які в новіших правописах уже не згадано, адже вони вважаються за давно вирішені. Це, зокрема, стосується:

* «**Чуже Ф § 56.** У чужих словах пишемо **ф** (а не **хв**): *факт, француз, фóрма* [...] і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 66).

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «В іншомовних словах пишеться **ф** (а не **хв**): *факт, фóрма* [...]». Далі, зовсім лаконічно (і помилково), без згадки про те, що йдеться про цілком інше походження звука: «Так само пишеться: *міф, орфографія* [так, саме друге **ф** виділено жирним шрифтом. – *М.М.*], *кафедра, логарифм, ефір, нафос* при *ортопедія, ортодóкс, теа́тр, теорія* [...]» (УП₁₉₃₃, 60). Уже УП₁₉₄₆ обговорює питання передавання **f** і **ph** з одного боку, а **th** – з другого, окремо (УП₁₉₄₆, 102), однак у дусі УП₁₉₃₃, тобто з метою найбільшого зближення до російських форм (див. також: УП₁₉₉₀, 103–104). УП₁₉₉₉ ще згадує про (загалом недискусійне) передавання **f, ph** (УП₁₉₉₉, 150–151), про що див. нижче.

У «Підсумках правописної дискусії» 1927 р. М. Скрипник окремо писав: «...під час дискусії [на Харківській правописній конференції. – *М. М.*] були кореспонденти [зокрема Скрипник вказав на Андрія Річицького

48 Заслуговує на увагу, що чеське *li-* за замовчуванням передано українським *l* – певна річ, за зразком російської мови (*Іречек*). У сучасних українських текстах зазвичай пишуть про *Їречка* (див. статтю під гаслом *Їосиф* в українській Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Йосиф_Їречек, 3 серпня 2021 р.).

(справжнє ім'я: Анатолій Пісоцький). – М.М.], що пропонували і чужоземне **ф** передавати через **хв**, і писати тому *хвантазія*, *Хвранція*, *Хвауст* [мало б бути *Хвавст*. – М.М.], *рехворма*, і т. інш.] та назвав це «ліні[єю] “Енеїди” на малоросійський лад перелицьованої»⁴⁹. Не дивує, що сьогодні можливість заміни **ф** звукосполукою **хв** уже не беруть до уваги (таку заміну проводять лише жартома).

Фактично неактуальним стало також питання написання **з** чи **с** в деяких словах; представники діаспори вживають деякі з названих слів із замість **с**:

*«**С – З у чужих словах § 59.** Грецьке **σ** на початку слова і між голосними передаємо через **с**: *Сóфія*, *Васіль*, *Настасія*, *філософія*, *софіст*, *теосóфія*, *просóдія*, *семасіологія*, також *гексáметр*, *дисентéрія*; але *фра́за*, *фа́за*, *ба́за*, *гіпóтеза*, *бальза́м*, *фі́зика*, *фанта́зія*, *Азія*. Так само з **с** пишемо й такі (романського походження) слова: *інтенсі́вний*, *ему́льсія*, *претен́сія*, *університéт*, *карусéля*, але *презю́мпція* й под. Еспанське **s** між голосними, еспан. **z** передаємо через **с**: *песéта*, *Венесуéля*, *Вальпараїсо*, *Росáріо*, *Веля́с-кес*» (УП₁₉₂₈, 67).

Коментар: У пізніших правописах це питання вже не обговорюється (на відміну від чеського контексту, наприклад).

Сучасні вагання в цій сфері стосуються лише поодиноких слів; дехто в діаспорі вживає форми *філозо́фія*, *філозофі́чний*, а також замість *інтенсі́вний* та *ему́льсія* – *інтензі́вний* та *ему́льзія*. Форма *претен́зія* стала загальноновживаною в Україні; вона, зрештою, збігається з російською формою (*претен́зия*).

Більше правописних вагань щодо поодиноких форм можна спостерігати в наступному питанні, яке також не обговорюється у правописі 2019 року (УП₂₀₁₉, 155–164), як і в 1999 році (УП₁₉₉₉, 148–161), хоч насправді тема досі актуальна:

* «**Грецьке β 58.** Грецьке **β** у тих словах, що давно перейшли до нас безпосередньо з Візантії, передаємо через **в**: *Вавилóн*, *Васіль*, *Варва́ра*, *Візантія*, *Віфле́с* (юдейський), *херуві́м*, *сі́мвол*, *дия́вол*, *амво́н* (й *амбо́на*); але як ці слова перейшли до нас із Заходу, то пишемо їх через **б**: *Ара́бія*, *базилі́ка*, *бі́блія*, *бі́бліоте́ка*, *базальт*, *альяба́стер*, *Бакх*, *бакха́нка*, *бакханалі́я*, *барбарі́зм*, *ба́рбар* (і *ва́рвар*), *Те́би*, *Бетлегéм* (в Америці)» (УП₁₉₂₈, 67).

Коментар: Починаючи з УП₁₉₃₃, правописи також уже не обговорюють цього питання. В Україні форму *амбо́на* вважають чужою, в ужитку форма *амво́н*. Замість *Бакх*, *бакха́нка*, *бакханалі́я* – *Вакх*, часом і *Ба́хус*, та тільки *вакханка*, *вакханалі́я*; замість *барбарі́зм*, *ба́рбар* (і *ва́рвар*) – лише *ва́рвар*, *варварі́зм*; замість *Те́би* – *Фіви*.

Остання пара *Те́би* – *Фіви* приводить нас до класичного питання, якому автори УП₂₀₁₉ також не присвячують окремого розділу; ідеться про передавання грецького **η**, що насправді належить до актуальних проблем:

⁴⁹ Історія українського правопису: XVI–XX століття: хрестоматія / НАН України. Ін-т української мови / упор.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. С. 426.

* «Грецьке **η** § 64. Грецьке **η** у словах давно запозичених передаємо через **и**: *митрополіт, псалти́р, Яри́на, Дмитро́*, але в словах новозапозичених із Заходу передаємо через **е**: *летаргія, критері́й, телеграф, систе́ма, атле́т, оркестра, арифме́тика, бібліоте́ка, гегемонія* і т.ін., а так само *Ате́ни* (не *Афі́ни*), *ете́р* (не *ефі́р*), *амне́стія* (не *амни́стія*), *магне́т* (не *магни́т*), *хе́мія* (і *альхе́мія*) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 69).

Коментар: Уже перед розділом про чужі назви УП₁₉₃₃ зненацька наводить форму *Афі́ни* серед іменників, що не мають однини (УП₁₉₃₃, 43). Починаючи з УП₁₉₃₃, питання передавання грецького **η** не обговорюють (УП₁₉₃₃, 60).

Щодо деяких із названих запозичень, то норми УП₂₀₁₉ відрізняються від найбільш уживаних та раніше унормованих в Україні форм: *арифме́тика, Афі́ни* (не *Афі́ни*), *ефі́р, амне́стія, магни́т, хі́мія, алхі́мія*⁵⁰; у розділі про грецьке **th** в УП₂₀₁₉ усталено, що тепер форми *арифме́тика* (див. нижче, де наведено лише споріднені форми; вагання не стосуються відповідників **η**), *Ате́ни* та *ете́р* також вважають нормативними (УП₂₀₁₉, 156). Усі названі форми вже фігурували в УП₁₉₉₉ (див., зокрема, УП₁₉₉₉, 151); в УП₁₉₉₉ також нема розділу про передавання **η**.

Ще одне спірне питання – передавання початкового **ε** – обговорюють в обох правописах, однак про головну проблему – назву *Євро́па / Евро́па* – в УП₂₀₁₉ уже не йдеться. Лише з матеріалів УП₂₀₁₉ читач може здогадатися, що автори УП₂₀₁₉ вважають форми на **ε** поза конкуренцією; див.: *пан'європе́йський* (УП₂₀₁₉, 14) і т.ін.

<p>«На початку слова ε в чужих словах передаємо через е, (а не є): <i>Евро́па, європе́йський, Евпа́торія, Ефра́т</i> (не <i>Євфрат</i>), <i>епиде́мія</i>, [...] <i>Еспа́нія</i> і т. ін. Але в давніх запозиченнях із грецької мови ε: <i>Євге́н, ерети́к</i> (із <i>αἰρετικός</i>), <i>Єгі́пет</i> (із <i>Αἴγυπτος</i>) і деякі інші» (УП₁₉₂₈, 70).</p>	<p>«Голосний [ε] звичайно передаємо буквою е: <i>е́не́рґія, е́ра</i>, [...]; <i>Есхі́л, Е́тна</i>, а з попереднім [jj] – буквою є: <i>Єллоу́стун, Є́ль, Є́мен</i>. За традицією ε пишемо в низці слів релігійної тематики (грецького походження): <i>євха́рістія, єпі́скоп, єпіті́мія, єпітрахі́ль, е́ресь; Єва́нгеліє</i> та ін.» (УП₂₀₁₉, 161).</p>
--	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ цей розділ УП₁₉₂₈ залишається в силі, однак замість *Єгі́пет* читаємо *Є́гіпет* (УП₁₉₂₈, 62). Кардинальну зміну впроваджено до УП₁₉₄₆: «Коли іншомовне **ε** (іноді дифтонг **ai**, а також **hai**) на початку слова вимовляється в українській мові як звукосполучення **й + е**, воно передається буквою **є**, напр.: *європе́єць, європе́йський*, [...] *Євро́па, Євфра́т* [...]» (УП₁₉₄₆, 106; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 119; УП₁₉₉₄, 102). Цікаво, що навіть в УП₁₉₉₉ це питання не обговорюється (УП₁₉₉₉, 153–154).

50 Покликаючись на раніші праці, український дослідник М. Вакуленко часто вказував на те, що слово це начебто не походить від *χημεία*, а від *χύμα* 'вилите; те, що летиться'. Дет. див.: Вакуленко М. Міфи і реалії правописного процесу 1928 року: документальні свідчення. *Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського*, 2019. Вип. 52 (10). С. 15. Однак, незважаючи на правдиву етимологію цього слова (яка так чи так залишається спірною), воно століттями асоціювалося з давньогр. *χημεία* 'вилиток металів'.

У 1942–1943 рр. учасники правописних дискусій згадували, що форми на *европ-* замість *европ-* начебто виникли в ужитку радянської преси тощо та відповідали «народній мові»⁵¹.

Зокрема заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР М. Бажан зазначив у дискусії у квітні 1943 р.: «Тут була дискусія, як писати: *Европа* чи *Європа*. Я не знаю, звідки це виникло. Завжди писалося і друкувалось до 1938 року *Европа*. В 1938 році почали друкувати *Європа*, але це було безпідставно»⁵².

7.2. Правила, які ще не фігурували в УП₁₉₂₈

Головна новація пізніших правописів стосується правил передавання назв із англомовного світу, які в УП₁₉₂₈ майже не обговорюються (окрім передавання *w*, про що див. нижче):

* «§ 134. Англійський звук [æ], якому на письмі відповідає англійська буква *a*, звичайно передаємо українською буквою *a*: *макінтош*, *спам*, *хакер*, *чат*; [...] *Ланкастер*, *Манчестер*; [...] *Чаплін*; у багатьох словах за традицією цей звук передаємо через *e*: *бізнесмен*, *менеджер*; [...] *Лемберт*, [...] *Тетчер*, *Пелл-Мелл* та ін.

§ 135. Англійський звук [ə:], якому найчастіше відповідають англійські буквособолучення *ear*, *er*, *ir*, *or*, *ur*, *yr*, не має в українській мові фонетичного аналога і відтворюється здебільшого українським буквособолученням *ep*: *сёрфінг*; *Бёрд*, *Бёркшир*, *Бёртон*, *Вёртинг*, *Ерл*, *Ернест*, *Мёрфі*, *Чёрчилль*, *Шёрлі* та ін. Деякі слова, засвоєні українською мовою у транслітерованому вигляді, передають графічну форму відповідних англійських буквособолучень: *гáмбургер*, *курсо́р*; *Во́рдсворт*, *І́рвінг*, *Урба́на* та ін.» (УП₂₀₁₉, 162–163).

51 Див.: Друль О. Причинки до історії українського правопису. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106285?fbclid=IwAR3-AtvOr2rzUmVNS3QhdikLgNexPRts16s7XEC_qU2jXCfSgn90_WeK8; Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSXayJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY.

52 «Так само коротко відповів Л. Булаховський П[анасу] Лисенкові на його питання про те, а як же буде з словом *європейський*? – В діючому правописі *європейський*, і не бачу підстав, щоб з цим не погоджуватись». Однак в обговоренні Лисенко знову порушив це питання, адже ще у вересні 1938 року він писав: «Вороги народу – буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці, пробравшись в органи Наркомосу, Інститут мовознавства, всякими способами намагалися перевернути ленінсько-сталінську національну політику на Україні, розірвати віковічну дружбу російського і українського народів. Ставлячи бар'єр між братерськими російською і українською мовами, вороги намагалися засмітити українську мову, полонізувати її, викинути з неї все, що подібне до російської мови. Вся ця мерзенна робота провадилась і в правописі. Націоналістичною вигадкою, скерованою на відрив від живої мови і, особливо, на відрив від братерської російської мови, було те, що рекомендували писати *Европа* замість *Європа*, *Евпаторія* замість *Євпаторія*, *Евфрат* замість *Євфрат* і т. д.». Як же тепер він, секретар комісії для складання проєкту Українського правопису, міг акцептувати цю «націоналістичну вигадку»? Тому Лисенко знову заперечив: «Слово *європейський* ніхто не каже в народі, а кажуть *європейський*. І якщо оправдуватися народним принципом, то треба давати слова так, як їх називає народ». Лисенка підтримали письменники О. Кундзіч та Ф. Бурлака». Дет. див.: Правописна нарада 26 квітня 1943 року. Стенограма / підгот. до друку О. Друль. *Збруч*, 13 липня 2021 р. URL: https://zbruc.eu/node/106284?fbclid=IwAR2VjmrAfdWorD7T_Y6CznNNh4EZSXayJRSzTqmXMDithbwIOquiwXKN6xY.

«Англійське буквособолучення **th** на позначення звуку [θ] передаємо звичайно через **т**: *трілер*; *Агата*, *Артур*, *Блэксмiт*, *Вордсворт*, *Мередiт*; на позначення звуку [ð] – звичайно через **з**: *Везербі*, *Резерфорд*, *Сазерленд*; рідше через **т**: *Сауті*, *Сотбі*, або **с**: *Голсуорсі*» (УП₂₀₁₉, 157).

Коментар: Лише питання передавання англійських [θ] і [ð] мають відповідник у правописі 1999 р. (УП₁₉₉₉, 151): «**Th**, якому в словах англійського походження відповідає глухий звук [θ], передаємо через **т**: *трілер* (*thruller* [так! – М.М.]); *Ворт* (*Worth*), *Гріффiм* (*Griffith*), *Дартмут* (*Dartmouth*), *Смiт* (*Smith*), *Теккерей* (*Thackeray*), *Тетчер* (*Thatcher*), *Торндайк* (*Thorndike*) та ін. **Th**, якому в англійській мові відповідає дзвінкий звук [ð], передаємо через **з**: *Резерфорд* (*Rutherford*), але *Голсуорсі* (УП₂₀₁₉, 157). В УП₁₉₉₀ та УП₁₉₉₄ читаємо: «англійське **th** – через **т**: *Ворт*, *Мередiт*, *Агата*, але *Голсуорсі*, *Резерфорд*» (УП₁₉₉₀, 108; УП₁₉₉₄, 103).

В УП₁₉₂₈ ще не обговорюється подвоєння букв на позначення голосних:

* «§ 136. [...] Подвоєння букв на позначення голосних в іншомовних власних назвах передаємо подвоєнням відповідних українських букв: *Аарне*, *Аахен*, *Ванзее*, *Заале*, *Кааба*, *Кюусінен*, *Саарбрюкен*, *Тбомінг*; *Авраам*» (УП₂₀₁₉, 163).

Коментар: В УП₁₉₉₀ та УП₁₉₉₄ читаємо: «Довгі голосні в прізвищах та іменах, запозичених із фінської та естонської мов, передаються подвоєнням відповідних літер української абетки: *Аарне*, *Кюусінен*, *Тбомінг*» (УП₁₉₉₀, 108; УП₁₉₉₄, 103). УП₁₉₉₉ коригує УП₁₉₉₄, там усе сформульовано так само, як в УП₂₀₁₉ (УП₂₀₁₉, 158), лише трохи відрізняється список прикладів.

Окремо треба сказати про таку «Загальну увагу» з УП₁₉₄₆: «Англійські і французькі слова, крім зазначених випадків, передаються на письмі у вимові не відповідно до їх англійського і французького написання (букв), а з певним наближенням до того, як вони вимовляються в англійській і французькій мовах» (УП₁₉₄₆, 108; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 121), натомість в УП₁₉₉₀ та в УП₁₉₉₄ цього речення вже нема, але окремо йдеться про «англійське **w**», «довгі голосні в прізвищах та іменах, запозичених із фінської та естонської мов» (УП₁₉₉₀, 108; УП₁₉₉₄, 103); див. відповідні правила в цій статті. Названі правописи 1990-х років містять § 98 стосовно французьких слів, цьому не знайдено відповідника в інших версіях: «Французькі **ll** та **ill** після голосних у кінці слів та перед голосними передаються через **й**: *Ануї*, *Війон*; *Вайян*, *Вайель*, *Шантійї*» (УП₁₉₉₀, 108; УП₁₉₉₄, 103).

7.3. Традиційні питання правопису чужих слів в обох виданнях

Фактично неактуальною в дискусіях, що відбувалися останніми роками в Україні, стала наступна норма УП₁₉₂₈, на яку, однак, нерідко вказують представники діаспори:

<p>«У закінченнях чужих новозапозичених слів пишемо -тр, -др: <i>ареометр</i>, <i>барометр</i>, [...] <i>термометр</i>, [...] <i>театр</i> [...] і т.ін., хоч подекуди (головним чином у старіших запозиченнях) і -тер, -дер: <i>Олександр</i>, <i>бурмістер</i>, <i>магістер</i>, <i>міністер</i>, <i>циліндер</i> і деякі інші» (УП₁₉₂₈, 71).</p>	<p>«Кінцеве -tr передаємо через -тр, -dr – через -др: <i>барометр</i>, <i>діаметр</i>, <i>семестр</i>, <i>театр</i>, <i>термометр</i>, <i>центр</i>; <i>олеандр</i>, <i>циліндр</i>» (УП₂₀₁₉, 157).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «У закінченнях іншомовних слів пишеться **-тр, -др:** *аре́о́метр, баро́метр, [...] термо́метр, [...] теа́тр [...]*, допустове речення видалено без заміни». В УП₂₀₁₉ все ще читаємо вельми сумнівне речення: «Кінцеве **-тр** передаємо через **-тр, -др** – через **-др:** *баро́метр, діа́метр, семéстр, теа́тр, тер-мо́метр, цен́тр; олеа́ндр, ци́ліндр*» (УП₂₀₁₉, 157). В Україні форми на **-др, -тр** стали загальноприйнятими (УП₁₉₄₆, 107; УП₁₉₆₀, 121; УП₁₉₉₀, 108; УП₁₉₉₄, 103; УП₁₉₉₉, 160)⁵³.

В УП₁₉₂₈ зазначено, що в запозиченнях з німецької мови, які в мові-джерелі мають суфікс **-i(e)r-** (нім. *formieren* тощо), «майже ніколи не буває чужомовного наростка **ір**»; в УП₂₀₁₉ подано чіткішу інформацію, включно із вказівкою на бажане уникання омонімів:

<p>«У дієсловах чужомовного походження, зокрема з німецької мови на -iren, перед наростком -ува-, -юва- (-ова-) майже ніколи не буває чужомовного наростка -ір- (-ир-): <i>формува́ти (зформова́ний), формулюва́ти (зформулюва́ний), адресува́ти [...]</i> і баг. ін.» (УП₁₉₂₈, 27–28).</p>	<p>«В українській мові дієслова іншомовного походження, що мають у мові-джерелі буквосполучення -ir-, утрачають його в похідних від них формах: <i>дотува́ти – дотова́ний, дотува́ння; [...]</i> поінформува́ти – поінформова́ний. Лише в деяких дієсловах для усунення небажаної омонімії зберігаємо -ір-; після д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р – -ир-, що поєднуються з дієслівним суфіксом -ува-: <i>буксу́рувати</i> (бо є <i>буксува́ти</i>), <i>пару́рувати</i> (бо є <i>парува́ти</i>), <i>репету́рувати</i> (бо є <i>репетува́ти</i>). Суфікси -ірува-, -ирува- пишемо в поодиноких дієсловах: <i>драгірува́ти, котірува́ти, лавірува́ти, марширува́ти, пікірува́ти, третірува́ти, солірува́ти</i>» (УП₂₀₁₉, 45–46).</p>
---	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ додано слова: «Але *лавірувати, командирувати*» (УП₁₉₃₃, 25). В УП₁₉₄₆ про німецьке походження цих дієслів не згадано, там ідеться про дієслова, «утворен[і] від іншомовних слів» (УП₁₉₄₆, 28). Далі уточнено: «Але в ряді слів, особливо таких, які без **-ір- (-ир-)** звучали б як омоніми до дієслів з іншим значенням, суфікс **-ір- (-ир-)** залишається *лавірувати, командирова́ти, котирова́ти, буксу́рувати, репету́рувати, марширува́ти, масірува́ти, полірува́ти, гравірува́ти, парірувати* та ін.» (УП₁₉₄₆, 29). Правопис 1990 р. наводить слова УП₂₀₁₉, серед слів без **-ір-** заради «усунення небажаних омонімів» фігурує «*полірувати* (бо є *полюва́ти*)» (УП₁₉₉₀, 32).

Щодо передавання передніх лабіалізованих голосних у мові-джерелі, лише одне правило суттєво відрізняється: УП₂₀₁₉ передбачає написання у післяшиплячих (в УП₁₉₂₈ в іншому контексті є правописна форма *жюрі*):

53 На окрему увагу заслуговує спостереження А. Горняткевича, що «ОСУМ [Орфографічний словник української мови. Київ: Наукова думка, 1975. – М.М.] подає також такі форми, як *магістер, міністер, бурмістер* (1928 *бурмістер*)». Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 27.

<p>«Франц. u, німецьке ü § 67. Французьке u та німецьке ü передаємо через ю: <i>Бельвю, бюро</i>, [...] <i>бюргер, Дюрінг, Дюссельдóрф, Любек, Мюнциер, Шюц</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 70).</p> <p>«Франц. eu, німецьке ö, англ. u § 66. Французьке eu, німецьке ö та англійське u (останнє в закритому складі) передаємо через е: <i>Гáрфлер, Сéнт-Бев, Тéпфер, Гéте, Шлéцер, Бернс, Дéфферін</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 70).</p> <p>«Французьке -eur, -aire тощо § 72. Французькі наростки -eur, -aire в іменниках чоловічого роду передаємо через -ер: <i>акціонéр, антрепренéр, гувернér</i> [...]. Так само: <i>офіцéр, інженéр</i>, але <i>дезертíр, касíр, командíр, кірасíр</i>. У згоді з латинською (а не французькою) мовою пишемо: <i>актор, до́ктор, інстúктор, репетитор</i> і т.ін. (як також <i>секретáр, нотáр</i> тощо)» (УП₁₉₂₈, 71).</p>	<p>«У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих ж, ш пишемо українську букву у: <i>брошу́ра, жури́, парашу́т</i>» (УП₂₀₁₉, 162)⁵⁴.</p> <p>«Голосні, яким на письмі відповідають букви й буквосполучення ö, ø, oe, eu у німецькій, данській, іспанській, норвезькій, турецькій, французькій, шведській та деяких інших мовах, і фонетично подібні до них голосні передаємо українською буквою е: <i>Вільне́в, Гéте, Ёнчепíнг, Кельн, Ма́льме, Пастéр, Рентгéн</i>, а після звука [j] – буквою є: <i>Б'є́рнсон, Рішель'є</i> [...]» (УП₂₀₁₉, 162).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ нема відповідних правил. УП₁₉₄₆ додає нове правило: «У словах, запозичених із французької мови, після шиплячого **ш** пишеться відповідно до французького **u** укр. **у**, а не **ю**: *брошу́ра, парашу́т* (УП₁₉₄₆, 106; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 119). УП₁₉₉₀ зазначає: «**Ое, ö, eu** передаються літерою **е**: *Гéте, Кельн, Вільне́в*» (УП₁₉₉₀, 107). УП₁₉₉₀ узагалі не згадує про «франц. **u**, нім. **ü**» (УП₁₉₉₀, 104–105), натомість ідеться про «передачу **j (i)** перед **а, е, о, и**», де фігурує приклад *жури́* (УП₁₉₉₀, 104). В УП₁₉₉₄ додано: «також у словах *парфúми, парфумéрія*» (УП₁₉₉₀, 102). В УП₁₉₉₉ зазначено: «Німецький **ü**, французький **u**, турецький **ü** та подібні звуки інших мов передаємо через **ю**, зокрема й на початку слова: *ю́бермени, Дю́ссельдóрф* [...], але *брошу́ра, жури́, жуль, парашу́т, парфúми, парфумéрія*» (УП₁₉₉₉, 158). В УП₂₀₁₉ словоформа *парфумéр* виступає деінде, у розділі про суфікс **-ер** (УП₂₀₁₉, 98).

Написання на кшталт *Гьоте, Кьольн*, які зринають у різних дискусіях, не обговорено в жодному з досліджених правописів (навіть не в УП₁₉₉₉).

Інша класична проблема правопису іншомовних слів стосується написання **и, і**. Без відповідника в УП₁₉₂₈ залишається наступне правило УП₂₀₁₉, яке, однак, подає «Правописний словник» Г. Голоскевича⁵⁵:

«**Примітка.** У назвах церковних звань, титулів і чинів можна вживати префікси **архи-** та **архі-**: *архимандрі́т* і *архімандрі́т, архиєре́й* і *архієре́й, архистраті́г* і *архістрати́г* та ін.» (УП₂₀₁₉, 38).

54 УП₂₀₁₉, окрім цього правила, не згадує про передавання високого переднього лабіалізованого голосного.

55 Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами Українського Правопису Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929: електронна версія. URL: [https://r2u.org.ua/dataПравописний_словник_\(1929\).pdf](https://r2u.org.ua/dataПравописний_словник_(1929).pdf).

«Правописний словник» Г. Голоскевича під гаслом **архидиякон** подає: «*архидиякон, -на; -кони, -нів* (У давніх грецьк. запозиченнях через церк.-слов'янську мову пишемо грецький приросток *архи*, а не *архі* [:] *архимандрит, архиепископ* тощо)»⁵⁶.

Щодо інших **і** та **и**, передавання звукосполук **ia** супроти **ія** та передавання [j], то положення УП₁₉₂₈ не залишили помітних слідів в УП₂₀₁₉; у новому правописі, зокрема, вражає різнобіжність застосовування «правила дев'ятки» між загальними назвами, з одного боку, та імен, прізвищ і географічних назв – з другого:

<p>«[i:] в) У власних назвах (імена людей, прізвища, географ. назви) після всіх приголосних: <i>Дізраелі, [...] Цицерон, Россіні, де-Бюссі, Шіллер, [...] Едінбург, Едінберг, Сардинія, Тіроль, Кастілія, Тільзіт, Бразілія, [...] Сіцілія, Ляйпціг, Альжір, Чікаго, Вашингтон, Цюріх, Мадрид, Брістол, [...] Бріндізі, Поті, Сансусі</i> і т. ін. (інша річ <i>Анди, Вогези, Кордільєри</i> тощо – тут множина). Винятково, як старі запозичення, з и пишемо такі слова, як <i>Америка, Африка, Париж, Рига, Єгипет</i>. Примітка. У вивідних словах від назов із і це і зберігається: <i>вашінгтонський, абесінець</i> і т.ін.»</p>	<p>«[i:] 3. В іменах і прізвищах після приголосного перед наступним приголосним і в кінці слова: <i>Беатріче, Грімм, Дідрó, Дізель, [...] Медічі, Россіні</i>. Власні назви, що перейшли в категорію загальних назв, пишемо за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: <i>дízель</i> (від прізвища Рудольфа Дізеля), <i>силуét</i> (від прізвища Етьє на де Сілуетта).</p> <p>4. У географічних назвах після приголосних, крім дж, ж, ч, ш, щ, ц і р, перед наступним приголосним, крім [j], і в кінці слова, а також у похідних прикметниках: <i>Лісабóн, [...] Сідней; Замбéзі, Канзас-Сіті, Кáпрі, Міссісіпі [...]; лісабóнський [...]</i>.</p> <p>5. Після приголосних у кінці слова: <i>візаві, [...] журі, [...] сүші, таксі [...]</i>.</p> <p>6. У всіх інших словах після б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н перед наступним приголосним: <i>бізнес, пілót, вібрація, академік, [...] піанісимо</i>. За усталеною традицією в ряді слів іншомовного походження, що давно засвоєні українською мовою, після б, п, в, м, ф, г, к, х, л, н пишемо и: <i>башкір, вімпел, східна, імбір, калмік, кипаріс, кисét, лимán, [...] нірка, спирт, химéра</i> та ін. За традицією з и пишемо також слова грецького походження, що усталилися в церковному вжитку: <i>диякон, епіскоп, [...] митрополіт, християнство</i> тощо» (УП₂₀₁₉, 159–160).</p>
---	---

56 Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами Українського Правопису Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929: електронна версія. URL: [https://r2u.org.ua/dataПравописний_словник_\(1929\).pdf](https://r2u.org.ua/dataПравописний_словник_(1929).pdf).

<p>«[и]: 2. и в чужих словах пишемо у загальних назвах (не власних – див. 1в) після приголосних д, т, з, с, ц, ж (дж), ш, ч, р: <i>директор, методист, [...] тип, тиран, університет, марксист, пропозиція, цифра, енциклопедія, режім, масажист, шифр, чичероне, [...] експеримент, терорист, [...] математичний, фізика, історичний</i> і т.ін. Але в кінці слова і: <i>журі, попурі, колібри, парі, гаракірі, ефенді, мерсі</i>. Примітка. Звичайно і не міняємо на и, коли воно має функціональне значіння, напр., у хемічних термінах: <i>хлоріт</i> (при <i>хлорат</i>), <i>етін</i> (при <i>етен</i>), <i>бензіл</i> (при <i>бензил</i>) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 68–69). [Про позицію перед [j] див. нижче. – М.М.]</p>	<p>«[и]: 1. У загальних назвах після приголосних д, т, з (дз), с, ц, ж (дж), ч, ш, р перед наступним приголосним (крім й): <i>дизель, динамо, диплом, [...] інститут, математика [...]; таксист, [...] джигіт, джінси, джип; чичероне [...]</i>. У географічних назвах після р перед приголосним, крім [j]: <i>Британія, Крит, Мавританія, Мадрид, Рив'єра, Ріга</i> та ін. і в похідних від них [...]. Примітка 1. У компоненті власних назв -стріт пишемо і: <i>Бейкер-стріт, Волл-стріт [...]</i>. Примітка 2. У географічних назвах після р перед [j] та в похідних від них пишемо і: <i>Брієнн, Ер-Ріяд, Трієст; ер-ріядський, трієстський</i>. 5. За традицією в деяких географічних назвах після приголосних д, т перед наступним приголосним, крім [j]: <i>Ватикан, Единбург, [...] Тибет</i> та в похідних від них [...]. Примітка. Після приголосних д, т перед голосним і [j] пишемо і: <i>Галатія, Індія</i>. 6. У ряді інших географічних назв за традицією: <i>Бразилія, Вифлеєм, Єрусалим, Кутай, Пакистан, Сиракузи, Сирія, Сицилія</i> та в похідних від них: <i>єгипетський, сирієць</i> та ін.» (УП₂₀₁₉, 161).</p>
---	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Завсіди пишеться в іншомовних словах **і**: [...] після всіх приголосних перед голосними та **й** [див. нижче. – М.М.] [...] в) у власних назвах (імена людей, прізвища, геогр. назви – після всіх приголосних **і**): [...] *Ціцерон, Россіні, Шіллер, [...] Ёдінбург, Бразилія, [...] Алжір, Чікаго, Вашингтон, [...]* а також у таких загальних словах, як: *ґратіс, есклібріс, піаніссімо [...]*. **Увага.** З **и** пишуться такі власні назви: *Америка, Африка, Паріж, Ріга, Британія*» (УП₁₉₂₈, 61–62). Решта загалом збігається з текстом УП₁₉₂₈, однак нема останньої примітки: «Звичайно **і** не міняємо на **и**, коли [...]».

УП₁₉₄₆, як і УП₁₉₃₃ скомпілював форми «*Вашінгтон, Ёдінбург, [...] корсіканець [...]*» (УП₁₉₄₆, 104–105; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 118). Окрім цього, в УП₁₉₄₆ окремо згадано про форми з **и** поза «правилом дев'ятки», що «давно засвоєні в українській мові», напр.: *імбір, спирт, міля* тощо (УП₁₉₄₆, 105; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 118–119; УП₁₉₉₄, 101). За УП₁₉₉₀ слід було писати *Ёдінбург*, однак через **и** – назви на **-ида, -ика** (звідти *Корсика*) та географічні назви з **и** після шиплячих і **ц** перед приголосним (звідти *Алжір, Вашингтон*)» (УП₁₉₉₀, 105–106). За УП₁₉₉₀ також «власні імена, що перетворилися в назви предметів і явищ, тобто стали загальними іменами, пишуться за правилами правопису загальних назв іншомовного походження: *дизель* (хоч *Дізель*)» (УП₁₉₉₀, 105). Ще одну помітку подано лише в УП₁₉₉₀: «Після префікса **дез-** пишеться **и**: *дезинформація, дезинфекція*; після інших префіксів, що закінчуються на приголосний, пишеться **і**: *безідейний, міжригаційний* (УП₁₉₉₀, 106). УП₁₉₉₄ орієнтувався на УП₁₉₉₀, однак додає, що «після приголосних **д, т** та в деяких випадках згідно з традиційною вимовою», звідки *Единбург*, а також *Пакистан* (УП₁₉₉₄, 101–102). Найважливіша відмінність УП₁₉₉₉ порівняно з УП₂₀₁₉ полягає в

тому, що згідно з ним «літеру **и** пишемо у загальних та власних назвах після літер на позначення приголосних **д, т, з (дз), с, ц, ж (дж), ч (щ), ш, р** (так зване «правило дев'ятки»)), відповідно *Гримм, Дидро́, Дизель* (УП₂₀₁₉, 156–157).

Суттєві зміни помітні також стосовно передавання двозвуків, при цьому УП₂₀₁₉ кодифікує як «можливі орфографічні варіанти», лише одне положення УП₁₉₂₈, а саме: написання *авдито́рія* тощо – щодо німецького **ei** (вимовляється приблизно як [aj]) та **eu** (вимовляється приблизно як [oj]), загальні правила змінилися в напрямку УП₁₉₂₈, однак «традиційні форми» з передаванням **ей** залишаються незмінними:

<p>«Дифтонг au, ou, eu § 70. Дифтонг au й ou передаємо через ав (яв) і ов: <i>Август, Австрія, авдито́рія, авдіє́нція, авто́граф, аргонавт, гавтв́ахта, [...] ф́авна, Фавст</i> (не <i>Фауст</i>), <i>Га́вптман, Павлі, Павльсон, Штра́вс, [...] Кавтський, Бічер-Сто́в, Берна́рд Шов</i> і т.ін. Але звичайно <i>Ауе, Ауербах, Бауер, Шопенгауер, Гебауер, Тоуер, Соуер</i> і т.ін. Дифтонг eu передаємо через ев: <i>неврастенія, невроло́гія, невла́льний, невла́літєт</i> і т.ін., але нім. eu через ой: <i>Нойман</i> (Neumann), <i>Ой́тінг</i> (Euting) і т.ін., також <i>Фоєрбах</i> (Feuerbach)» (УП₁₉₂₈, 70–71).</p> <p>«Німецьке ei § 71. Німецький (і голяндський) дифтонг ei в нових запозиченнях передаємо через ай, після л – яй (а не ей): <i>Айнішта́йн, [...] Га́йне, ляйбгва́рдія, ляйтмоті́в, Ляйбні́ц, Ляйпці́г, Швайца́рія, [...] Райн, райнва́йн, портва́йн</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 71).</p>	<p>«§ 131. Буквосполучення au, ou на позначення звукосполучень [au], [ou] передаємо через ау, оу: <i>аутса́йдер, гауптв́ахта, ма́узер; Ка́унас; Кла́ус, Кра́узе, Па́уль, Фа́уст, Джо́уль</i>. У словах, що походять із давньогрецької та латинської мов, буквосполучення au звичайно передаємо через ав: <i>авте́нтичний, автобіогра́фія, [...] ла́вра; Ма́вританія; Авро́ра, Павло́</i>. У запозиченнях із давньогрецької та латинської мов, що мають стійку традицію передавання буквосполучення au через ау, можливі орфографічні варіанти: <i>аудіє́нція</i> і <i>авдіє́нція, аудито́рія</i> і <i>авдито́рія, лауреа́т</i> і <i>лавреа́т, па́уза</i> і <i>па́вза, фа́уна</i> і <i>фа́вна</i>» (УП₂₀₁₉, 162)⁵⁷.</p> <p>«§ 133. Англійські дифтонги [au], [ei], [ou] звичайно передаємо, імітуючи їхнє звучання в мові оригіналу, через ау, ей, оу: <i>бра́узер, бра́унінг, гейм, диспле́й, сноуборд, шо́у; Джорджста́ун, Па́уелл; Дžéймс; Бе́ллоу, Сі́ллітоу, Сно́у</i>. Окремі слова з дифтонгами [ei] і [ou] ввійшли в українську мову в адаптованому вигляді з голосними е, о: <i>бебібу́м, брек, ле́ді; гол, готе́ль, до́пінг, смо́кінг; Айве́нго, Бе́кон, Дžéрро́м, Че́мберлен, Ше́кспі́р; Гла́дсто́н, Дефо́, Лонгфе́лло, Марло́, О́лдос, По</i>» (УП₂₀₁₉, 162).</p> <p>«§ 136. 1. Німецьке буквосполучення ei відповідно до вимови передаємо українською мовою через ай (яй): <i>Айзенáх, [...] Віттгеншта́йн, [...] Кля́йн, Кля́йнерт, Фля́йшер</i>; буквосполучення eu – через ой: <i>фр́ойля́йн; Нойба́уер, Нойбра́нденбург</i>. За традицією, в давніших запозиченнях німецьке буквосполучення ei передаємо в транслітерованому вигляді через ей: <i>гросме́йстер, капельме́йстер, кре́йда, кре́йцер, маркше́йдер, итрейкбрéхер; Ле́йтциг, Рейн, Швейца́рія; Ге́йне</i>. 2. У запозиченнях з нідерландської мови буквосполучення ij та букву y передаємо через ей: <i>зе́йзер, дрейф</i>» (УП₂₀₁₉, 163).</p>
---	--

57 В УП₂₀₁₉ спостерігаємо дивне впорядкування положень про двозвуки, які перервані правилами про передавання **ö, ø, oe, eu** тощо.

Коментар: Ці правила суттєво змінені в УП₁₉₃₃: «Дифтонги **au** і **ou** передаються через **ау**, **оу**: *аудиторія*, *аудієнція*, *гауптвахта*, [...] *фауна*, [...] *Гауптманн*, *Паульсон*, *Штраус*, [...] *Джобуль*... Але *Август*, *Австрія*, *автор* [...]. Німецький (і голандський) дифтонг **ei** передається через **ей**: *Ейніттейн*, *Ейхенвальд*, *Гейне*, *Лейпциг*, *Швейцарія*, *Рейн* [...]» (УП₁₉₃₃, 63). Перше правило залишилося у силі до УП₁₉₉₄ (УП₁₉₉₄, 103; див.: УП₁₉₄₆, 107; УП₁₉₆₀, 121; УП₁₉₉₀, 108). Щодо другого, то УП₁₉₉₀ додає: «У власних назвах новішого походження німецький дифтонг **ei** передається через **ай**, **яй**, дифтонг **eu** – через **ой**: *Айзенáх*, *Нойбрáнденбург*, *Нортгайм*; *Ва́йзенборн*, *Ка́йзер*, *Ма́йнгоф*, *Нойба́уер*» (УП₁₉₉₀, 108). Найбільше зближення до норм УП₁₉₂₈ містить УП₁₉₉₉: «Іншомовні **au**, **ou**, **ow**, що вимовляються як дифтонгічні сполучення, передаємо в українській мові переважно через **ав**», відповідно читаємо *авдієнція*, *авдиторія*, *лавреáт*, *пáвза*, *фáвна*, однак «в українській мові існує також традиція передавання **au** через **ау** в низці слів: *джобу́ль*, *клоу́н*, *ноу́хау*, *гло́у*; *Джорджта́ун*, *Ка́унас*; *Кра́узе*, *Ла́ура*, *Па́уелл*, *Па́уль*, *Фа́уст*, *Штра́ус*» (УП₁₉₉₉, 160). Далі в УП₁₉₉₉ йдеться про те, що «німецькі дифтонги **ei** та **eu** у новіших запозиченнях, зокрема у власних назвах, мають передаватися відповідно через **ай** і **ой** (на письмі це можуть бути також сполучення **ає**, **оє**)», відповідно читаємо: *Айзенáх*, «*Ра́йніше рúндшау*», *Нойбрáнденбург* (УП₁₉₉₉, 160); про **eu** взагалі не згадано. Однак далі йдеться: «Але за традицією в багатьох випадках зберігаємо відтворення їх обох через **ей** (на письмі також **еє** і т.ін.): *блэйвейс*, *гросмейстер*, *едельвейс*, *лейб-гвардія*, *лейтмотів*, *маркиейдер*, *мейстерзінгер*, *итрейкбрехер*; *Гейне*, *Ейніттейн*, *Лейпциг*, *Рейн*, *Швейцарія* і под.; *лейтенáнт*, *фесрвэрк*, *фрэйлейн*, *Фесрбáх*, *Фрейд* і под.» (УП₁₉₉₉, 160). Замість «у запозиченнях з нідерландської мови [...]» (УП₂₀₁₉) краще сформульовано: «Голландські **ei** та **ij**, а також сполучення **eu**, властиве деяким мовам, передаємо через **ей**: *гейзер*, *дрейф*, *волейбóл*; *ВанДейк*, *Ейндóвен*, *Рейк'явік*» (УП₁₉₉₉, 161)⁵⁸. Про деякі проблематичні випадки в правописах, що виникли після 1928 р., уже не йдеться. За замовчуванням (про **eu** просто не згадувано, починаючи від 1933 р. (УП₁₉₃₃, 63; УП₁₉₄₆, 107)); уже в УП₁₉₃₃ затверджено написання *нейрон*, *нейрохірург*, а також *нейтральний*, поруч із *неврологія*⁵⁹, усе згідно з російськими традиціями.

Щодо передавання звукосполук **ia** супроти **ia** та передавання [j], положення УП₁₉₂₈ не залишили помітних слідів в УП₂₀₁₉; зокрема ніде не згадано про написання **ia** у відповідних формах (*матеріяли* тощо), хоч такі форми притаманні деяким правописним системам, що побутують у самій Україні. Тимчасові невдалі правила, сформульовані після УП₁₉₂₈ (як-от: написання *фойє́*, *его́їзм*, *проє́кт* поряд із *траєкто́рія* тощо), в УП₂₀₁₉ відсутні⁶⁰.

58 Про питання передавання двозвуків цікаво пише з історичної перспективи В. Німчук. Дет. див.: Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський, 2002. С. 67–70.

59 Див. також: Горняткевич А. Український правопис... С. 25.

60 УП₂₀₁₉, 159: «§ 129. Залежно від позиції у слові, особливостей вимови та мовної традиції букви на позначення звука [j], зокрема **i**, **y** (ігрек), **e**, буквосполучення **ea**, **ee**, **ie** та ін., передаємо українськими буквами **i**, **ї** та **и**».

<p>«[i]: [...] 6) Після всіх пригол. перед голосн. та й, при чім чуже ia передаємо через ia, ie – через ie, iu – через iu (у загальних іменниках), але io через – io: <i>матеріал</i>, <i>історія</i>, [...] <i>соціалізм</i>, <i>спеціальний</i>, [...] <i>паліатив</i>, <i>амоніяк</i>, <i>діалект</i> і т.ін.; <i>авдієнція</i>, [...] <i>Трієст</i> і т.ін.; <i>трію́мф</i>, <i>трію́мвірат</i>, <i>радіюс</i>, <i>консіліюм</i>, <i>медіюм</i>, але <i>Кіу-Сіу</i> і т.ін.; <i>ембріон</i>, <i>геліотрон</i>, <i>біоскоп</i>, <i>соціоло́гія</i>, <i>аксіо́ма</i>, <i>Онта́ріо</i> [...]. Але іноді i перед голосними скорочується: <i>серйо́зний</i>, <i>курйо́з</i>, <i>бар'єр</i>, [...] <i>кар'єра</i>, <i>прем'єр</i>, <i>п'єдесталь</i>, <i>п'єса</i>, <i>Ф'юме</i> [...]. Чужі ea, ua, oa, ue, eo й ін. § 63. Чужі сполучення ea, ua передаємо в кінці відмінюваних слів через ея, уя: <i>іде́я</i>, <i>але́я</i>, [...] <i>ста́туя</i>, <i>Ге́нуя</i> і т.ін., але <i>Бену́а</i>, <i>Андре́а</i>, <i>Франсу́а</i> і т.ін. В інших випадках сполучення ea, ua (франц. oi), а також завсіди ao, oa, ae, ue, oe, eo, uo, uo не змінюємо: <i>ідеа́льний</i>, <i>дуа́лізм</i>, [...] <i>індивідуа́льний</i>, [...] <i>експлуата́ція</i>, <i>кака́о</i>, [...] <i>коалі́ція</i>, <i>фаетон</i>, <i>реа́кція</i>, <i>дуе́ль</i>, <i>пое́т</i>, <i>дуумвіра́т</i>, <i>індивідуу́м</i>, <i>віртуо́з</i> і т. ін. Але: <i>проє́кт</i>, <i>ресэ́тр</i>, <i>ге́снна</i>. Щодо ia, ie, iu, io з чужих ia, ie, iu, io, то див. § 621б» (УП₁₉₂₈^{68–69}).</p>	<p>«[i:] [...] 2. Після приголосного перед голосним та буквами є, ї, й: <i>аксіо́ма</i>, <i>артеріа́льний</i>, <i>геніа́льний</i>, <i>діагно́з</i>, <i>діале́ктика</i>, [...] <i>матеріа́л</i>, <i>радіу́с</i>, <i>раціо́н</i>, <i>революціо́нер</i>, <i>соціалі́зм</i>, [...] <i>тріу́мф</i>, [...] <i>ціані́д</i>, <i>чаба́та</i>; <i>аудіє́нція</i>, <i>гіє́на</i>, [...] <i>ріє́лтор</i> [...]; <i>парті́йний</i> [...]. У кінці слова іншомовне -ia передаємо звичайно через -ія: <i>артє́рія</i>; [...] <i>Іта́лія</i>.</p> <p>Букву ї, що позначає звуки й + i, пишемо: 1. На початку слова та після букви, що позначає голосний: <i>їжа</i>, [...] <i>герої́зм</i>, [...] <i>руї́на</i>» (УП₂₀₁₉¹²).</p> <p>«Звук [j] звичайно передаємо відповідно до вимови іншомовного слова буквою й, а у звукосполученнях [je], [ji], [ju], [ja] буквами є, ї, ю, я: <i>бє́ср</i>, [...] <i>конвє́ср</i>, <i>плє́ср</i>, <i>проє́кт</i>, <i>проє́кція</i> [...], <i>Фєєрбáх</i>, [...] <i>Саво́я</i> [...]» (УП₂₀₁₉¹⁵⁷).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Завсіди пишеться в іншомовних словах **i**: [...] після всіх приголосних перед голосними та **й**: *матеріа́л*, *соціалі́зм*, *діале́ктика*, *індустріа́лізація*, *аудіє́нція*, [...] *пїєтє́т*, *клїє́нт*, *тріу́мф*, *радіу́с*, *соціоло́гія*, *аксіо́ма* [...] (причím завсіди пишеться **ia**, **ie**, **iu**, **ea**, крім позиції в кінці слова, як-от *Азі́я* [...], *іде́я*). [...] **i** перед голосними іноді скорочується: *серйо́зний*, *курйо́з*, *бар'єр*, [...] *кар'єра*, *п'єса* [...]. **Увага 2.** Після голосних в іншомовних словах **i** передається через **i** (а не через **ї**): *егої́зм*, *Енеї́да*, *прозаї́к* [...]. Так само: *поінформувати* [...] (після приростка)» (УП₁₉₃₃^{61–62}). Про сполучення **ia**, **iu** (про **ie** див. нижче) окремо не згадано.

УП₁₉₄₆ містить розділ про «**J, I, Y**», якому нема відповідника ні в УП₁₉₂₈, ані в УП₂₀₁₉ (там ідеться про звук [j]). У цьому розділі подано правило передавання «відповідно до вимови» (звідти *Жа́нна*, *джа́з*, *Дже́мс* [так!], *ху́нта*) (УП₁₉₄₆¹⁰³). Далі йдеться про «початкове **ie** (**hie**)»; зазначено, що воно «звичайно передається через **ie**, напр.: *ієра́рхія*, *ієро́глиф*; початкове **je** передається через **є**, напр.: *Є́нсєн*, *Є́спєрсєн*. **Примітка.** Через **ie** пишуться зокрема: *Іє́мен*, *іє́на*, *Іє́нна*; через **є**: *Єрусалі́м*, *єзуї́т*. Два останні належать до давно узвичаєних в українській мові з такою вимовою» (УП₁₉₄₆¹⁰³). Зате УП₁₉₄₆ замінює написання на кшталт *егої́зм* написанням **ї** «також в іншомовних словах після голосного» (УП₁₉₄₆⁸). Водночас УП₁₉₄₆ впроваджує написання *проє́кт*: «У слові *трає́кторія* пишеться **є**; у словах *проє́кт*, *проє́кція* і под. пишеться **е**» (УП₁₉₄₆¹⁰⁶; про те ж див.: УП₁₉₉₀¹⁰⁷); щоправда, таке написання цього слова було вже усталено

правилами УП₁₉₃₃, однак згідно з ними в чужих словах послідовно писалося е «після всіх приголосних перед голосними та й» (УП₁₉₃₃, 61).

Далі варто зазначити, що УП₁₉₄₆ впроваджує дивовижні винятки до традиційного правила «лише в окремих словах»: «**i, y** (а також **u** німецького дифтонга **eu**) в позиції між двома голосними (в іноземній мові) звичайно не передаються окремим знаком, напр.: *бу́ер, ло́яльний* [...]». Лише в окремих словах вони передаються через **й**, напр.: *конве́йер, фейсве́рк, фойе́, Фе́йєрба́х, Саво́йя, Вайя́н-Кутур'е́, Го́йя*» (УП₁₉₄₆, 104; про те ж див.: УП₁₉₆₀, 117)⁶¹. УП₁₉₉₀ запровадив зміну: «**i, y** (а також **u** німецького дифтонга **eu**) в позиції між двома голосними (в іноземній мові) в загальних назвах звичайно не передаються окремим знаком, напр.: *бу́ер, конве́ер, ло́яльний, парано́я, [...] фе́єрве́рк*, але: *Гава́йї, Го́йя, Саво́йя, Фе́йєрба́х*; також *ма́йя* (народність), *фойе́*» (УП₁₉₉₀, 105; про те ж див.: УП₁₉₉₄, 100). В УП₁₉₉₉ подано *Фе́єрба́х* (УП₁₉₉₉, 160; у розділі про дифтонги); у супровідній статті йдеться про правописну форму *про́єкт* (с. 312). Зокрема слід нагадати, що згідно з УП₁₉₉₉ **i** пишеться «після приголосного перед голосним та звуком **й**», відповідно *арте́ріяльний, геніа́льний, дія́лектика, мате́ріял; авдіе́нція, аксіо́ма, чемпіо́н; ра́діус, тریу́мф* (УП₁₉₉₉, 155). Правила УП₁₉₆₀ загалом збігаються з УП₁₉₄₆, однак зі зміною: «але *Йе́мен*» УП₁₉₆₀, 116–117). В УП₁₉₉₀ у розділі про «передачу **j (i)** перед **a, e, o, u**» скодифіковано *Є́мен, Є́на* (УП₁₉₉₀, 104–105) поряд з «*і́єна* (грошова одиниця Японії)» (УП₁₉₉₀, 105). В УП₁₉₉₄ про *Є́мен* не згадано, однак кодифікується *Є́на* (УП₁₉₉₄, 100–101). УП₁₉₉₉ у розділі про «**J, Y, U**» кодифікує *Є́мен, Є́на* (УП₁₉₉₉, 153–154).

Відмінності щодо передавання англійського **w** в обох правописах стосуються лише «деяких слів», у яких **u**, відповідно до УП₂₀₁₉, вживається «за традицією». Ці слова в УП₂₀₁₉ часто означають: так само, як у російській мові:

«Англійське w і перед голосними передаємо через v (а не через u): <i>Вай́лд</i> (не <i>Уай́льд</i>), <i>Вай́т</i> (не <i>Уай́т</i>), <i>Велз</i> (не <i>Уельс</i>), <i>Вітман</i> (не <i>Уітман</i>), <i>Віклеф</i> (не <i>Уіклеф</i>), <i>Вестмінстер</i> (не <i>Уестмінстер</i>), <i>ват</i> , <i>кіловат</i> і т.ін.» (УП ₁₉₂₈ , 67).	«Англійську букву w на позначення звука [w] передаємо звичайно через v : <i>віке́нд; Ва́шингто́н, Ве́бстер, Ве́ллінгтон, Ві́льсон, Ві́нніпе́г</i> та ін.; у деяких словах за традицією через u : <i>уайтспі́рит; Уе́льс</i> та ін.» (УП ₂₀₁₉ , 156).
---	--

Коментар: В УП₁₉₃₃, УП₁₉₄₆ та УП₁₉₆₀ розділу про **w** уже нема. УП₁₉₉₀, натомість, зазначає: «Англійське **w** у власних назвах передається через **v**: *Ве́бстер, Ві́льсон, Ві́льямс, Ві́стлер, Ві́тмен, Вотс, Во́тсон*, але *Уо́лл-стріт*» (УП₁₉₉₀, 108). В УП₁₉₉₄ читаємо: «Англійське **w** у власних назвах передається звичайно через **v**:

61 «Написання типу *Фейєрбах, Мейєр* виправдується в 1960 [УП₁₉₆₀, 95; насправді вже в УП₁₉₃₃. – М.М.] правилом, що після **й** пишеться **e**, а не **e**, хоч на це немає фонетичної причини. Ще менше підстав у подібних випадках при початку слова, напр. *Йеллоустон, Йе́мен*. [...] Цікаво, що УЛВін [Українська літературна вимова і наголос. Київ: Наукова думка, 1973. – М.М.] не подає, як вимовляти такі буквосполучення [...]». Дет. див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 25. Головним мотивом для вибору цих правописних форм була, розуміється, тенденція до якомога точнішого копіювання російського правопису.

Вашингтон, Вєбстер [...], але за традицією Уайльд, Уєлс, Уєльс, Уолл-стрит, Голсуорсі, Хемінгуей та ін.» (УП₁₉₉₄, 103). В УП₁₉₉₉ зазначено: «Англійську літеру **w** у позиції перед наступним голосним передаємо через **в**: [...] *вік-єнд* [...], *Вашингтон* [...], *Вєбстер* [...], *Вєллінгтон* [...], *Вільсон* [...], [...] але за традицією *суахілі* [...], *уайт-спіріт* [так!]; *Голсуорсі* [...], *Оуен* [...], *Соуєто* [...], *Уайльд* [...], *Уєлс* (*Wells* [так!]), *Уєльс* (*Walls* [так!]), *Уолл-стрит*» (УП₁₉₉₉, 151–152).

Щодо спірного передавання чужого **h** і **g**, правила УП₂₀₁₉ змінилися в бік УП₁₉₂₈ тільки у вузькій сфері: чуже **g** лише «можна передавати» літерою (і відповідним звуком) **г** у прізвищах та іменах людей (чомусь не в географічних назвах), однак поруч із **г**. Що ж до чужого **h**, загальне правило кодифікує передавання літерою (і відповідним звуком) **г**, однак згадує про «традиційні» форми з **х** (більшість наведених прикладів із «традиційним **х**» не походить з європейських мов):

<p>«Г перед голосними у початку слова</p> <p>§ 74. У початку перед голосними в чужих словах звичайно заховуємо придинове г: <i>гарфа</i> (частіше <i>арфа</i>), <i>Геллада</i>, <i>гістерія</i>, <i>гістеричний</i>, <i>гомонім</i>, <i>гієрогліф</i>, <i>гіпохондрія</i>, <i>готель</i>, <i>гумор</i>, <i>гелоти</i>, <i>гагіографія</i>, <i>галябарда</i>, <i>гебраїка</i>, <i>галло</i>, <i>Ганнібаль</i>, <i>Гамількар</i>, <i>Гадриян</i> (рим. імпер.). Але: <i>історія</i>, <i>ангар</i>, <i>омар</i>».</p> <p>«Чуже h – g § 55. Чуже h передаємо нашим г, щождо чужого g, то в новіших запозиченнях його треба передавати через г, у запозиченнях же засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим г [...]: <i>Англія</i>, <i>газ</i>, <i>газета</i>, <i>гама</i>, <i>гегемонія</i>, [...] <i>генерал</i>, <i>геній</i>, <i>географія</i> (<i>граматика</i>, <i>програма</i>, <i>грамофон</i>, <i>діяграма</i>, <i>графіка</i>, <i>грам</i>, <i>кілограм</i>...), <i>Германія</i>, <i>гігієна</i>, <i>гімназія</i>, <i>гіпс</i>, <i>градус</i>, <i>граф</i>, <i>Грузія</i>, <i>група</i>, <i>дифтонг</i>, <i>егоїзм</i>, <i>організація</i>, <i>педагог</i>, <i>Рига</i>, <i>трагедія</i>, <i>фігура</i> й ін., але <i>агент</i>, <i>агітація</i>, <i>агроном</i>, <i>Арагонія</i>, <i>бравнінг</i>, <i>Брюгге</i>, <i>Гамбург</i>, <i>Гетель</i>, <i>гідальго</i>, <i>гугеноти</i>, <i>Гюго</i>, <i>гарантія</i>, <i>Гаронна</i>, <i>гвардія</i>, <i>Гвінея</i>, <i>Гергард</i>, <i>Гете</i>, <i>Геттінген</i>, <i>гібелін</i>, <i>гірлянда</i>, <i>гльабєрова сіль</i>, <i>глядятор</i>, <i>гнайс</i>, <i>Гольфштрот</i>, <i>Гранда</i>, <i>грандіозний</i>, <i>Гріт</i>, <i>гума</i>, <i>Густав</i>, <i>диригент</i>, <i>елегантний</i>, <i>інтелігент</i>, <i>лінгвіст</i>, <i>міграція</i>, <i>Чикаго</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 66).</p>	<p>«1. Звук [g] та близькі до нього звуки, що позначаються на письмі буквою g, звичайно передаємо буквою г: <i>авангард</i>, <i>агітація</i>, <i>агресор</i>, <i>блогер</i>, <i>гвардія</i>, <i>генерал</i>, <i>гламур</i>, <i>графік</i>, <i>гроз</i>, <i>ембарго</i>, <i>лінгвістика</i>, <i>маркетинг</i>, <i>міграція</i>, <i>негативний</i>, <i>сєрфінг</i>, <i>синагога</i>; <i>Гвінея</i>, <i>Гольфстрім</i>, <i>Гренландія</i>, <i>Грузія</i>, <i>Люксембург</i>, <i>Чикаго</i>; <i>Вахтанг</i>, <i>Гайнетдін</i>, <i>Гарсія</i>, <i>Георг</i>, <i>Гете</i>, <i>Гурамівлі</i>, <i>Ердоган</i>, <i>Магомєт</i>; «<i>Фольксваген</i>».</p> <p>2. Буквою г передаємо звук [g] у давнозапозичених загальних назвах, таких як <i>ганок</i>, <i>гатунок</i>, <i>гвалт</i>, <i>грати</i>, <i>грунт</i> і под. (див. § 6) та в похідних від них: <i>ганковий</i>, <i>гратчастий</i>, <i>грунтовний</i> і т.ін.</p> <p>3. У прізвищах та іменах людей можна передавати звук [g] двома способами: шляхом адаптації до звукового ладу української мови – буквою г (<i>Вергілій</i>, <i>Гарсія</i>, <i>Гєгель</i>, <i>Георг</i>, <i>Гете</i>, <i>Грегур</i>, <i>Гуллієр</i>) і шляхом імітації іншомовного [g] – буквою г (<i>Вергілій</i>, <i>Гарсія</i>, <i>Гєгель</i>, <i>Георг</i>, <i>Гете</i>, <i>Грегур</i>, <i>Гуллієр</i> і т.ін.).</p> <p>4. Звук [h] передаємо переважно буквою г: <i>гандбол</i>, <i>гербарій</i>, <i>гінді</i>, <i>гіпозеза</i>, <i>горизонт</i>, <i>госпіс</i>, <i>госпіталь</i>, <i>гомус</i>; <i>Гарвард</i>, <i>Гельсінкі</i>, <i>Гіндустан</i>; <i>Ганнібаль</i>, <i>Гейне</i>, <i>Гораций</i>; <i>Люфтганза</i>. За традицією, в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов, [h] і фонетично близькі до нього звуки передаємо буквою х: <i>брахман</i>, <i>джихад</i>, <i>моджахед</i>, <i>ханум</i>, <i>харакірі</i>, <i>хіджаб</i>, <i>хобі</i>, <i>хокей</i>, <i>хол</i>, <i>холдинг</i>, <i>шахід</i>; <i>Аллах</i>, <i>Ахмед</i>, <i>Мухаммед</i>, <i>Сухроб</i>, <i>Хакім</i>, <i>Хаммурані</i> та ін.» (УП₂₀₁₉, 155–156).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Іншомовні **h** і **g** однаково передається (незалежно від вимови) знаком **г** [...]» (УП₁₉₃₃, 60), а також: «**Г** (придих) перед голосними на початку звичайно не пишеться: *а́рфа* (не *за́рфа*), *Елла́да*, *істерія*, *іпохондрія*, *істо́рія* [...] *готель*» (УП₁₉₃₃, 63)⁶². Правила УП₁₉₃₃ залишаються в силі в УП₁₉₄₆, там додано нове правило: «В окремих словах (особливо англійського походження) **h** передається буквою **х**, напр.: *ха́вбек*, *хе́скер*, *хоке́й*; *Ха́ггард*, *Хе́мінгуей*» (УП₁₉₄₆, 102); це подає УП₁₉₆₀ (УП₁₉₆₀, 115). В УП₁₉₉₀ знову впроваджено букву **г**, проте лише в словах на кшталт *а́рус*, *та́ва*, *та́зда* [...]. Далі додано примітку: «У власних назвах іншомовного походження етимологічний **g** згідно з усталеною традицією вимовляється як **г**; проте збереження **g** у вимові не є порушенням орфоепічної норми [!]. Отже, правильною є вимова: *Гданськ* і *Гданськ*, *Гренла́ндія* й *Гренла́ндія*, *Гібра́лта́р* і *Гібра́лта́р*; *Га́ріба́льді* й *Га́рріба́льді*, *Ге́те* й *Ге́те*» (УП₁₉₉₀, 20). В УП₁₉₉₄ подано новий список тих «окремих слів», у яких **h** передається через **х**: «*хо́бі*, *хоке́й*, *хол*; *Хе́мінгуей* та ін.» (УП₁₉₉₄, 98). Про **г** у розділі «Правопис слів іншомовного походження» в УП₁₉₉₄ ще нема мови (УП₁₉₉₄, 98). Натомість в УП₁₉₉₉ зазначено: «1. Літеру **g**, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проривний звук **г**, у загальних назвах та у власних географічних назвах на письмі передаємо буквою **г**: *аге́нт* [...]. 2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо **г**, а відповідно до **h** – **г**: *Вергі́лій*, *Гео́рг Вільге́льм*, *Фрідріх Ге́гель* [...]; 3. Літеру **g** передаємо буквою **г** у не засвоєних українською мовою іншомовних словах, а також в іншомовних словосполучах, що транслітеруються засобами української графіки, як-от: *а́льтгер е́то*, *персо́на нон гра́та*, *фа́та морта́на*, *тран-прі́*» (УП₁₉₉₉, 149–150). Щодо **h**, то УП₁₉₉₉ пропонує передавання через **г**, однак додає: «Згідно з усталеною традицією існують випадки передачі іншомовного **h** буквою **х** (особливо в словах англійського походження): *хо́бі*, *хоке́й*, *хол* та ін.» (УП₁₉₉₉, 150).

Додамо, що український дослідник М. Вакуленко активно виступає на користь передавання чужого гортанного, глухого [**h**] буквою **х**. Він намагається довести на підставі фізичних вимірювань, що задньоязиковий глухий звук [**x**] фонетично ближчий до [**h**] (зокрема англійського). Аргумент не цілком переконливий: у німецькій мові, наприклад, є гортанний глухий звук [**h**] так само, як задньоязиковий [**x**], велярний [**χ**] та алофонний палатальний [**ç**]. Століттями німецька була значно важливішою мовою-джерелом для західних запозичень до української мови, ніж англійська, при цьому передавання німецького (і іншого західноєвропейського)⁶³ [**h**] українським [**x**] фактично не спостерігалось до того

62 А. Горняткевич вказує на непослідовність унаслідок заміни правил УП₁₉₂₈, як-от: омонім супроти *гомогенний*, *гомолог*, *гомоморфізм*. Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 25.

63 М. Вакуленко доводить: «Цілком передбачувано, що радикальне і надмірне впровадження **г** у Правописі М. Скрипника супроводжувалося імперативною вимогою передавати латинську **h** тільки як **г** (§55) – всупереч тому, що вже тоді в українській мові були добре відомі імена і назви *Захар*, *Мехмет* (*Махмуд*, *Мухаммед*), *Пархом* (*Пахом*), *Рахіль*, *хавбек*, *халва*, *хадже*, *Хорватія* тощо, які явно демонструють давню традицію **h** – **х**». Цит. за: Вакуленко М. Міфи і реалії правописного процесу 1928 року: документальні свідчення. *Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського*, 2019. Вип. 52 (10). С. 15–16. Цей список позбавлений аргументативної

часу, коли англійські елементи почали входити до української мови переважно через російську мову (як відомо, в російській стандартній вимові існують лише [x] і зімкнене [ɣ] – на письмі г, однак нема українського дзвінкого гортанного щілинного [ɣ]). Додаймо, що в інших слов'янських мовах, які мають відповідник українському дзвінкому звукові [h] (< g) – зокрема в чеській, словацькій та верхньолужицькій мовах – європейське [h] також передавали дзвінким [h], не [x] (на письмі ch).

Стосовно передавання грецького θ, яке є спірним питанням лише стосовно доволі обмеженого кола слів, автори УП₂₀₁₉ також пішли на компроміс, унормували варіативність:

<p>«Грецьке θ (th) передаємо через т (а не через ф): не тільки <i>те́атр, теоло́гія, бібліоте́ка, тео́рія, мето́да, атеї́зм</i>, але й <i>па́нос, ете́р, кате́дра, міт, ортогра́фія, арифме́тика, дити́ра́мб, логари́тм, етіо́пський, Пітаго́р, Ате́ни, Корінт, Мето́дій</i> і т.ін. Так само: <i>Теофа́н, Тео́дор, Теодо́сій</i>, але <i>Фе́дір</i> (рідше <i>Хведі́р</i>), <i>Тимофі́й, Афо́н</i> (рідше <i>Амос</i>), <i>Хома́</i>. Та коли ці ймення відносяться до людей Західної Європи, то теж вживаємо <i>Тома́, Тео́дор</i>» (УП₁₉₂₈, 66).</p>	<p>«Буквосполучення th у словах грецького походження передаємо звичайно буквою т: <i>антоло́гія, антрополо́гія, апте́ка, астма, бібліоте́ка, католицький, ортодо́кс, ортопе́дія, те́атр, тео́рія; Амальте́я, Промете́й, Таї́сія, Те́кля, Теодо́р</i>. У словах, узвичаєних в українській мові з ф, можлива орфографічна варіантність на зразок: <i>ана́фема</i> і <i>ана́тема, дифі́ра́мб</i> і <i>дити́ра́мб, ефі́р</i> і <i>ете́р, ка́федра</i> і <i>кате́дра, логари́фм</i> і <i>логари́тм, міф, міфоло́гія</i> і <i>міт, мітоло́гія; Агафа́нгел</i> і <i>Агата́нгел, Афі́ни</i> і <i>Ате́ни, Борисфе́н</i> і <i>Бористе́н, Демосфе́н</i> і <i>Демосте́н, Ма́рфа</i> і <i>Ма́рта, Фесса́лія</i> і <i>Тесса́лія</i> та ін» (УП₂₀₁₉, 156).</p>
--	--

Коментар: Як уже було зазначено, в УП₁₉₃₃ відповідне правило переміщено до розділу про «іншомовне ф» [!], де категорично зазначено: «Так само пишеться: *міф, орфогра́фія* [так, саме друге ф помилково виділено жирним шрифтом. – М.М.], *ка́федра, логари́фм, ефі́р, па́нос* при *ортопе́дія, ортодо́кс, те́атр, тео́рія* [...]» (УП₁₉₃₃). В УП₁₉₄₆ додано нову примітку, що зняла цю поважну помилку: «У власних іменах, давно запозичених в українській мові, **ph** передається також через **п**: *Пилі́п, Степа́н*, іноді через **х**: *Юхи́м* та ін.; **th** – зрідка через **п**: *Опана́с*, а також через **т, ф** і **х**: *Тодо́сь, Таде́й, Фе́дір, Хома́*» (УП₁₉₄₆, 102; цікаво, що про **хв** не згадано, на відміну від УП₁₉₂₈; про це див. вище). В УП₁₉₆₀ ці ж положення залишаються в силі (УП₁₉₆₀, 115). В УП₁₉₉₀ та в УП₁₉₉₄ останню примітку видалено (УП₁₉₉₀, 103–104; УП₁₉₉₄, 99). Загалом УП₁₉₉₀ зазначає: «**th** залежно від того, як слово узвичаєне в українській мові, передається то літерою **ф** [...], то літерою **т**» (УП₁₉₉₀, 104). Уже в УП₁₉₉₉ запропоновано компромісну варіантність форм: *ана́фема* і *ана́тема, арифме́тика* і *арифме́тика, дифі́ра́мб* і *дити́ра́мб, ефі́р* і *ете́р, ка́федра* і *кате́дра, логари́фм* і *логари́тм, міф* і *міт, марафо́н* і

сили, адже, окрім слова *хавбек*, яке зі зрозумілих причин потрапило до української мови пізно, у ньому нема жодного запозичення з західноєвропейських мов, при цьому форма **хъвать* є праслов'янською. Див.: Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6. С. 200. Щодо імени *Пархо́м*, воно взагалі походить від Παρθένος, тобто маємо **х < ф < θ**.

маратон, орфографія і ортографія, орфоенія і ортоенія, Афіна і Атена, Афіни і Атени, Гефсиманський і Гетсиманський (сад), Голгофа і Голгота, Ефіопія і Етіопія, Коринф і Коринт, Парфенон і Партенон, а також «фонетичні варіанти, зумовлені різною традицією передавання грецької **th**» «у власних іменах людей грецького походження», тому: «Атена, Опанас (Панас) – Атанасій – Афанасій, Агатангел – Агафтангел, Марта і Марфа, Мефодій – Методій, Тимофій – Тимотей, Тадей – Фадей, Федір – Теодор, Феодосій – Теодосій (Тодось) та ін.; пор. ще: Саваоф – Саваот, Матвій – Матій» (УП₁₉₉₉, 151).

Правила передавання іншомовного **l** з УП₁₉₂₈ напередодні «Харківського правопису» належали до найбільш спірних питань; у пізніших правописах з України вони загалом продовжували принципи УП₁₉₃₃. Доволі категорично з цього приводу висловився навіть В. Німчук: «Вважаємо, що “ляльолукання” треба рішуче відкинути, бо палатальність чи непалатальність **L** в неслов’янських європейських мовах, що користуються латинською графікою, не має фонологічного значення, в них не розрізняються два **L** (л). Слова писати по-українськи треба так, як їх засвоєно більшістю українців – *ла, ло, лу* або *ля, льо, лю*, тобто зберегти нині чинну норму»⁶⁴:

<p>«Чужомовне l в українській мові почасти передаємо як нем’яке, себто ле, ла, ло, лу, л, почасти як м’яке, себто лі, ля, льо, лю, ль. Це пояснюється головним чином тим, що чужі слова заходили до нас із різних мов, у різні часи і різними шляхами. Запозичення старіші, особливо до середини 19 сторіччя, більше засвоєні з нем’яким л, запозичення пізніші – з л м’яким. Точно визначити випадки з м’яким і нем’яким л неможливо. Нем’яке Л 1. а) У словах грецького походження, як здавна запозичуваних з нем’яким л, звичайно пишемо ла, ло, лу, л, а також і в старих запозиченнях із інших мов: а) ла – атланти, Атлантийський океан, атлас, [...] лаконізм, латинський, [...] пластика, Платон, [...] протоплазма, [...] філантропія, [...] шарлатан, при чім а завжди після подвоєного л: вілла, Геллада, Сцілла; б) ло – аналогія, (логіка, каталог, пролог, [...]), [...] філософія, хлор, циклон, Ціклони, при чім о завжди після подвоєного л: Бйондёлло, Льонгфёлло; в) лу – лунатизм, плутократія, Поллукс; г) л у кінці складу – адмірал, арсенал, артикул, бал (= відзначення, але баль = бенкет), Балкани, бокал, генерал, Далмація, журнал [...]. б) Сполучення le послідовно передаємо через ле (з «середнім л» [...]: білет, [...] колега, легенда, лекція [...]). в) В англійських словах у кінці та перед приголосними не пишемо ь: Албїон, біл, бул, булдог, Велз, Вілсон, Далтон, гомрул, голкіпер, Джон Мілл, Мілтон, Фултон, Чарлз, Шеффілд і т. ін.</p>	<p>«М’який знак (ь) у словах іншомовного походження пишемо після приголосних д, т, з, с, л, н: [...] 2) у низці слів після л перед приголосним та в кінці деяких слів за традицією або відповідно до вимови: альбатрос, джобуль, кольт, магістраль, фільм; Альберта, Базель, [...] Дельфи, Кромвель, Нельсон, Рафаель, Чарльз, Шампань та ін.» (УП₂₀₁₉, 164).</p>
--	---

64 Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам’янець-Подільський, 2002. С. 77.

<p>М'яке Л 2. В інших випадках новіші запозичення з західно-європейських мов віддаємо м'яким л: а) ля – <i>аероплян</i>, <i>баляда</i>, <i>балянс</i>, <i>баціля</i>, <i>буля</i> (хоч старе <i>булла</i>), [...] <i>гіперболя</i> (у закінченнях -ля завсіди, окрім небагатьох винятків – див. 1. а) <i>галянтєрія</i>, <i>деклямація</i>, <i>заля</i>, <i>іслям</i>, <i>Калябрія</i>, [...] <i>клявіш</i>, <i>кляса</i>, <i>лябораторія</i>, [...] <i>ляндшафт</i>, <i>лятифундія</i>, [...] <i>макулятура</i>, [...] <i>новєля</i>, <i>номенклятура</i>, <i>парлямєнт</i>, <i>плян</i> (хоч уживається й <i>план</i>), [...] <i>плярформ</i>, [...] <i>пляркарта</i>, <i>постулят</i>, [...] <i>скаля</i>, [...] <i>циферблят</i> [...]; б) льо – <i>бальон</i>, <i>бальотувати</i>, <i>бльокада</i>, <i>віольончєля</i>, [...] <i>кольорит</i>, <i>льозунг</i>, [...] <i>одекольонь</i> (і <i>одеколон</i>), <i>пльомба</i>, <i>сольо</i> [...] <i>фльоата</i>, <i>шабльон</i>; в) лю – <i>блюза</i>, <i>інфлюєнца</i>, [...] <i>металюрія</i>, <i>Нібєлюни</i>, [...] <i>цєлюльоід</i>; г) ль у кінці складу – <i>автомобіль</i>, [...] <i>альгєбра</i> (завсіди так у початку слова, коли це арабський член), <i>Альжєр</i>, [...] <i>альфабєт</i> (але <i>алфавит</i>), <i>альхємія</i>, [...] <i>порталь</i>, <i>Сенєгаль</i> [...]. Зокрема м'яким л віддаємо чуже І послідовно в комплексах – -лювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярний..., -лярія-, -лятор, -ляція, -льний [...], -льоз, -льоза, -льозний і в усіх вивідних від них словах: <i>протоколювати</i>, <i>титулювати</i>, [...] <i>Гренляндія</i>, <i>Естляндія</i>, [...] і т.ін.» (УП₁₉₂₈^{64–66}).</p>	<p>«1. Звук [l] у словах іншомовного походження передаємо твердим або м'яким л – залежно від того, як узвичаєне те чи те слово в українській мові: 1) твердим л (л, ла, ло, лу) у словах: <i>арсенал</i>, <i>бал</i>, <i>вулкан</i>, <i>інтеграл</i>, <i>капітал</i>, <i>футбол</i> [...]; <i>аероплан</i>, <i>баланс</i>, <i>галантний</i>, [...] <i>клас</i>, <i>молекула</i>, <i>новєла</i>, <i>план</i>, [...]; <i>блок</i>, <i>велосипєд</i>, <i>колонія</i>, <i>соло</i>, [...]; <i>блүза</i>, [...] <i>металургія</i>; <i>Албанія</i>, <i>Атлантїчний океан</i>, <i>Гренландія</i>, <i>Ла-Манш</i>, <i>Лондон</i>, <i>Осло</i>, [...]; <i>Вєласкєс</i>, <i>Ламарк</i>, <i>Флобер</i> та ін. У новітніх запозиченнях з англїйської мови звук [l] передаємо твердим л (<i>ланч</i>, <i>сеїл</i>, <i>таблїд</i>, <i>файл</i> та ін.); 2) м'яким л (ль, льо, лю, ля) у словах: <i>автомобіль</i>, <i>асфальт</i>, <i>бульдог</i>, <i>гльза</i>, <i>гольф</i>, <i>магістраль</i>, <i>пєдаль</i>, <i>табєль</i>; <i>туберкульоз</i>; <i>алюміній</i>, <i>блюмінг</i>, <i>революція</i>; <i>вакуоля</i>, <i>пілюля</i>, <i>пляж</i>, <i>полярний</i>, <i>регулятор</i>; <i>Базель</i>, <i>Ольстер</i>, <i>Любек</i>, <i>Аляска</i>, <i>Фінляндія</i>; <i>Вільсон</i>, <i>Крїмвєль</i>, <i>Лінкольн</i>, <i>Мішєль</i>, <i>Рафаєль</i>, <i>Лютєр</i>, <i>Золя</i> та ін.</p> <p>2. Звукосполучення [le] передаємо через ле: <i>єлєктрика</i>, <i>жєлє</i>, <i>кілер</i>, <i>лєгєнда</i>, <i>лєкція</i>, <i>плєєр</i>, <i>плєнум</i>, <i>телеграф</i>; <i>Валєнсія</i>, <i>Калєдїнія</i>, <i>Палєрмо</i>, <i>Толєдо</i>; <i>Лєннон</i>, <i>Лєссінг</i>, <i>Пелє</i> та ін.» (УП₂₀₁₉¹⁵⁵).</p>
--	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «Слова іншомовного походження з І передаються: 1. **Л** непом'якшеним (**л, ла, ло, лу**): [...] *аероплан*, *баласт*, *план*, *клас*, *блок*, *флот*, *велосипєд*, *колонія*, *соціологія*, *металургія*, *Атлантїчний океан*, [...] *Гренландія*, *Лузитанія* [...]. 2. **Л** пом'якшеним (**ль, ля, льо, лю**): *автомобіль*, *асфальт*, *астролїбія*, [...] *карт-бляни*, [...] *Фінляндія* [...]. Сполучення **le** послідовно передається через **ле**: *білєт* [...]. В англїйських словах у кінці й перед приголосними пишеться **л**, крім слів, засвоєних уже із л м'яким. Отже: *Мєлвілл*, *голкіпер* [...], але: *біль*, *бульдог*, *Вільсон* і ін.» (УП₁₉₃₃⁶⁰). Ці правила в основному залишаються в силі у двох наступних правописах (УП₁₉₄₆¹⁰¹; УП₁₉₆₀¹¹⁴). В УП₁₉₉₀ слова англїйського походження не виокремлено; там зазначено, що чужомовне І «передається твердим або м'яким л – залежно від того, як узвичаєне те чи інше слово в українській мові» (УП₁₉₉₀¹⁰³); далі просто зазначено, що твердим л передається, між іншим, *Майкл Голд*, а м'яким – *Бєлт*, *Ольстер*, *Вільсон*, *Лінкольн* (див. також: УП₁₉₉₄⁹⁸). Навіть в УП₁₉₉₉ не дійшло до суттєвих змін (УП₁₉₉₉^{148–149}). Нагадаємо, що в УП₁₉₂₈ англїйське І зазвичай передається твердим л⁶⁵, зокрема там, де в англїйській мові насправді вимовляють тверде І («dark l»).

65 Див. також: Горняткович А. Український правопис... С. 23.

Ще одна традиційна проблема стосується передавання подвоєних приголосних, щодо яких загальні правила УП₁₉₂₈ та УП₂₀₁₉ збігаються («не подвоюємо»), однак правописні форми поодиноких слів різняться:

<p>«У чужих словах приголосні не подвоюємо: <i>акумуляція, апарат, асимілювати, баяст, белетристика, група, жирафа, іділічний, інтелектуальний, комуна, сума, територія</i> і т.ін. Лише в окремих словах zachovується подвоєння: <i>авва, барокко, брутто, булла, ванна, вілла, галло, геснна, донна, мадонна, манна, мотто, нетто, осанна, равві</i> і деякі інші та звичайно (між голосними) у чужих власних назвах: <i>Гаронна, Шіллер, Мюллер, Ніцца, Андорра, Аннам, Едда, Мекка, Діккенс, Марокко, Алла́х, Патті, Тассо, Ганно́вер, Страде́лла, Галлія, Ціммерман, Сієрра, Едесса, Ше́ффілд</i> і т.ін. Примітка. Подвоєні приголосні лишаються й у всіх вивідних словах: <i>галліци́зм</i> (від <i>Галлія</i>), <i>марокка́нець, ше́ффілдський</i> тощо, але в прикметниках перед наростком -ськ- пишемо одну приголосну: <i>андо́рський, еде́ський</i> і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 67).</p>	<p>«1. У загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо: <i>абат, акумуля́тор, баро́ко, [...] белетри́стика, браві́симо, ват [...]</i>. За традицією з подвоєнням пишемо загальні назви: <i>анна́ли, [...] ванна, ві́лла, до́нна, до́рра, мадо́нна, ма́нна, мі́рра, му́лла, не́тто, панно́, пе́нні, то́нна</i> та слово <i>Алла́х</i>.</p> <p>2. У разі збігу в загальних назвах однакових приголосних префікса й кореня подвоєння звичайно зберігаємо, зокрема тоді, коли в українській мові вживається непрефіксальне слово з тим самим коренем: <i>іммігра́ція</i> (пор. <i>мігра́ція</i>), <i>іннова́ція</i> (пор. <i>нова́ція</i>), <i>іраціона́льний</i> (пор. <i>раціона́льний</i>), <i>іреа́льний</i> (пор. <i>реа́льний</i>), <i>контрреволю́ція</i> (пор. <i>револю́ція</i>), <i>контрреформа́ція</i> (пор. <i>реформа́ція</i>), <i>сюрреа́лізм</i> (пор. <i>реа́лізм</i>). Примітка. Букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо, коли семантичний зв'язок між префіксальним словом і словом без префікса втрачений або суттєво послаблений: <i>анота́ція, конота́ція</i> (пор. <i>нота́ція</i>), <i>кореля́ція</i> (пор. <i>реля́ція</i>), <i>кореспонде́нт</i> (пор. <i>респонде́нт</i>) і т.ін.</p> <p>3. Подвоєння букв на позначення приголосних переважно зберігаємо у власних назвах: <i>Андорра́, Бессе́мер, Гаро́нна, Голла́ндія, Маро́кко, Миссу́рі, Ніцца́, Те́ннессі, Я́ффа; Бе́тті, Бі́лл, Боттіце́лі, Джо́нні, Кіркконне́лл, Фло́йд, Мю́ллер, Руссо́, Смо́ллетт</i> та в загальних назвах, які від них утворені за допомогою афіксів: <i>андорре́ць, бессемері́вський, голла́ндський, марокка́нець</i> і т.ін. У загальних назвах, утворених від власних назв без додавання афіксів, букви на позначення приголосних не подвоюємо: <i>ват</i> (пор. <i>Ватт</i>), <i>бекере́ль</i> (пор. <i>Беккерель</i>), <i>га́ус</i> (пор. <i>Гаусс</i>). Примітка. За усталеною традицією в деяких власних назвах подвоєння не зберігаємо (<i>Пенсі́льва́нія</i>) або зберігаємо частково (<i>Миссісі́пі</i>).</p> <p>4. Буквосполучення ck, що в англійській, німецькій, шведській та деяких інших мовах передає звук [k], відтворюємо українською буквою к: <i>Стокго́льм; [...] Бу́кінгем, Дже́ксон, Ді́кенс [...]</i>. Примітка. Подвоєння кк зберігаємо у власних назвах кельтського походження, де формант Mac, Mc поєднується з основою, що починається на [k], коли це одне слово: <i>Макка́ртні, Макке́нзі, Макке́нна, Маккі́лі</i>, а також у загальних назвах, утворених від таких власних назв: <i>маккарті́зм</i> і т.ін.» (УП₂₀₁₉, 157–158).</p>
---	---

Коментар: В УП₁₉₃₃ зазначено: «В іншомовних словах приголосні не подвоюємо: *комуна, група, сума, колектив, акумуляція, апарат, терор, белетристика, комісія, ідилічний, інтелектуальний* [...]». Тільки в окремих загальних словах зберігається подвоєння: *барокко, брутто, тонна, ванна, вілла, манна, мотто, нетто, осанна, раві* і деякі ін., зокрема в словах типу *ірреальний, ірраціональний, сюрреалізм* та звичайно (між голосними) в іншомовних власних назвах: *Гаронна, Шіллер, Міллер, Ніцца, Галлія, Андорра, Марокко, Діккенс, Тассо, Шеффільд, Сієрра* [...]. **Примітка.** Подвоєні приголосні залишаються й у всіх вивідних словах: *галліцизм* (від *Галлія*), *марокканець, шеффільдський* тощо; але в прикметниках перед наростком **-ськ-** пишеться одна приголосна: *андорський, едеський* і т. ін.» (УП₁₉₃₃, 61). В УП₁₉₄₆ зазначено: «Тільки в небагатьох загальних іменах зберігається подвоєння **н**: *аннали, бонна, ванна, манна, пенні, тонна*, подвоєння **л** у словах *білль, булла* і подвоєння **р** у назві рослини *дурра* та рослини й ароматичної смоли *мірра*. **Примітка 1.** У невідмінюваних словах італійського походження подвоєні приголосні зберігаються, напр.: *барокко, інтермецо, лібретто, нетто, фортіссімо, стаккато*» (УП₁₉₄₆, 102). Далі уточнено думку авторів УП₁₉₃₃: «При збігу однакових приголосних префікса і кореня подвоєний приголосний пишеться лише у випадках, коли існує в мові паралельне непрефіксальне слово; отже, пишемо *апарат, асиміляція, дисидент* [...], але *анперцепція* (бо є *перцепція*), *імміграція* (бо є *міграція*), [...] *сюрреалізм* (бо є *реалізм*). **Примітка.** У випадках, коли непрефіксальне слово своїм змістом далеко відходить від префіксального, напр.: *нотація – аннотація*, подвоєний приголосний не пишеться» (УП₁₉₄₆, 103). І далі: «Подвоєні приголосні іноземних мов зберігаються у географічних назвах та взагалі у власних іменах, напр.: *Андорра*, [...] *Голландія, Калькутта, Марокко*, [...], *Шіллер*, [...] [*Міссісіні* не фігурує серед прикладів. – М.М.]. **Примітка.** Подвоєні приголосні залишаються і в усіх похідних словах, напр.: *андорський* [...]» (УП₁₉₄₆, 103)⁶⁶. Зайвим буде додати, що «усталена традиція» щодо дивного написання *Пенсільванія* та *Міссісіні* взорується на російську мову. Правила УП₁₉₄₆ залишаються в силі у правописі 1960 року (УП₁₉₆₀, 115–116), там фігурує приклад *Міссісіні*, однак у розділі про передавання **і**. В УП₁₉₉₀ спостерігаємо зміни, окрім правил про подвоєння букв «при збігу однакових приголосних префікса й кореня» (УП₁₉₉₀, 104; див. також: УП₁₉₉₄, 99). Правила такі: «У загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних [УП₁₉₉₄ додає: «звичайно». – М.М.] не подвоюються: *акумуляція, анали* [УП₁₉₉₄, 99: без *анали*. – М.М.], *бароко, беладона, белетристика, бравіссімо, ват* [...]. Тільки в окремих загальних назвах зберігається подвоєння: [УП₁₉₉₄ подає: *аннали*. – М.М.], [...] *брутто, ванна* [...], *мадонна, манна* [...], *мотто, нетто, панна, пенні, тонна*, [...] *вілла*, [...] *мірра*» (УП₁₉₉₀, 104; УП₁₉₉₄, 99), тобто фактично так само, як в УП₂₀₁₉, хіба без слова *Аллах*. Ще в УП₁₉₉₀ та в УП₁₉₉₄ також зафіксовано приклад *Пенсільванія-авенію* (УП₁₉₉₀, 54; УП₁₉₉₄, 51) в розділі про написання з великої літери. В УП₁₉₉₉ основні правила залишаються в силі, однак заслуговують на увагу форми *анали, бруто, інтермецо, нето, піяніссімо, тона*, ⁶⁶ УП₁₉₉₀ ще нотує *андорський* (УП₁₉₉₀, 104).

фортісимо [...]» (УП₁₉₉₉, 152). Далі в УП₁₉₉₉ йдеться про те, що «у ряді загальних назв подвоєння приголосних зберігаємо насамперед для того, щоб у мовленні або на письмі уникнути омонімічності чи дуже близького звучання з іншими словами або словформами, також подано правила щодо форм зі збігом однакових приголосних префікса й кореня та переважно зберігання подвоєних приголосних у власних назвах» (УП₁₉₉₉, 152–153). Ще нема окремого розділу про **ск**.

УП₁₉₃₃ містить розділ «До родової форми окремих іншомовних слів», у якому зазначено:

*«Нижче подані і деякі інші подібні до них іншомовні слова уживаються в такій (узвичаєній) формі: а) *клас, флот, парад, резерв, шарж, оркестр, контроль, патруль, кооператив, коректив, акредитив; метод, анод, період; прогноз, аналіз, еліпс, туберкульоз, симбіоз; бензін, нікотин, анілін*; б) *адреса, атака; теза, такса, криза, фаза, база; програма, діаграма; філія, президія*» (УП₁₉₃₃, 63).

Коментар: УП₁₉₄₆ трохи розширив цей список (УП₁₉₄₆, 109; також див.: УП₁₉₆₀, 109). Як відомо, замість цих «узвичаєних форм» чи поряд із ними, раніше були вжитку інші: «*кляса (класа), фльо́та (флота)* [...]». Ясна річ, «узвичаєними» формами вважали ті, що збігалися з російськими⁶⁷. В УП₁₉₉₀ цей розділ вилучено.

Остання загальна проблема знову торкається відмінювання деяких запозичених слів. Спірними є лише запозичення на **-о**, при цьому УП₂₀₁₉, порівняно з попередніми чинними правописами, які виходили після УП₁₉₂₈, трохи розширив коло відмінюваних слів. Нове правило з УП₂₀₁₉ стосується складених чужих топонімів, про які не йшлося в УП₁₉₂₈:

<p>«Відмінюються чужі іменники так, як відповідні українські. Зокрема відмінюються як іменники ніякого роду слова: <i>авто, бю́ро, депо́, кінó, мото́, пальто́, піяніно́, [...] ці́цера</i>. Зовсім не відмінюються такі слова: 1. Усі на е, є, як от: <i>купе́, негли́же</i> [...], <i>Га́йне</i> [...]. [...] 4. <i>бру́тто, не́тто, пе́рто</i>, [...] <i>ра́діо</i> (від <i>ра́діо</i> можливо й <i>ра́діом</i>) і т.ін.» (УП₁₉₂₈, 72).</p>	<p>«Деякі іменники іншомовного походження не відмінюємо, а саме: [...] 5) іменники на -о: <i>бю́ро, депó, жабо́, євро́, казино́, какао́, [...] кінó, кре́до, [...] метрó, ра́діо</i> [...]; <i>Анто́ніо, [...] Дідро́, Джо́, [...]; Во́льво, Пежо́, Рено́</i>; за традицією відмінюємо <i>вино́, пальто́, ситро́</i> [...]; 7) топоніми з компонентами <i>-лейн, -ривер, -роуд, -сквер, -стріт</i>: на <i>Дру́рі-лейн, біля Па́рк-лейн, біля Фолл-Рівер, на Е́ббі-ро́уд, [...] на Та́ймс-сквер, на Адам-стріт</i> [...]» (УП₂₀₁₉, 65).</p>
--	--

Коментар: В УП₁₉₃₃ нема розділу про відмінюваність запозичених слів, натомість є щойно наведений параграф «До родової форми окремих іншомовних слів» (УП₁₉₃₃, 63). В УП₁₉₄₆ зазначено: «деякі іменники іншомовного походження не відмінюються, а саме: [...] *метрó, [...] ра́діо* [...] (але *пальто́* відмінюється)», далі також є розділ «Про форму роду окремих слів іншомовного походження» (УП₁₉₄₆, 108–109). Про це ж йдеться у правописі 1960 р. (УП₁₉₆₀, 122). В УП₁₉₉₀

⁶⁷ Окрім цього, А. Горняткевич вказав: «[...] також варто згадати, що за 1960 до третьої відміни включено іменники, які за 1928 відмінювалися як іменники чоловічого роду, напр. *фальш*, або мали інакшу відмінкову форму, напр. *віольончеля́* [...] – *віолончель* [...]». Див.: Горняткевич А. Український правопис... С. 19.

та УП₁₉₉₄ параграф про відмінюваність також містить окрему інформацію про *пальто́* (УП₁₉₉₀, 109; УП₁₉₉₄, 104). В УП₁₉₉₉ запропоновано зовсім нове правило: не відмінюються «іменники іншомовного походження» з кінцевим **о** (коли перед ним стоїть інший голосний): *ра́діо, Онта́ріо, Бази́ліо, Ма́ріо*, але *пальто́* – *пальта́, пальто́м, (у) пальті́*; так само *депо́, кінó, метрó, ситрó* (УП₁₉₉₉, 162–163).

8. Екскурс: Багато галасу з нічого?

Однією з найбільш обговорюваних тем УП₂₀₁₉ була справа «фемінітивів», тобто утворення іменників на позначення осіб жіночої статі⁶⁸. Дискусія триває, однак слід зазначити, в самому УП₂₀₁₉ йдеться про досить короткий розділ, який не містить багато дискусійного матеріалу, при цьому також не йдеться про обов'язкове вживання цих назв: «За допомогою суфіксів **-к(-а)**, **-иц(-я)**, **-ин(-я)**, **-ес(-а)** та ін. від іменників чоловічого роду утворюємо іменники на означення осіб жіночої статі. Найуживанішим є суфікс **-к(-а)**, бо він поєднуваний із різними типами основ: *áвторка, диза́йнерка, дирéкторка, редáкторка, співа́чка, студéнтка, фігури́стка* та ін. Суфікс **-иц(-я)** приєднуємо до основ на **-ник**: *верста́льниця, набі́рниця, пора́дниця* та **-ень**: *уче́нця*. Суфікс **-ин(-я)** сполучаємо з основами на **-ець**: *кравчи́ня, плавчи́ня, прода́вчи́ня* і приголосний: *бойки́ня, майстри́ня, лемки́ня*. Суфікс **-ес(-а)** рідковживаний в українській мові: *дияко́неса, патронéса, поетéса*» (УП₂₀₁₉, 39–40)⁶⁹.

На тлі споріднених «гендерних» дискусій в інших мовних спільнотах (у німецькій, наприклад), емоційність дискусій про ці скромні положення викликають подив.

Висновки

У передмові до «Українського правопису» 2019 р. підкреслено, що «Харківський правопис» 1928 р. має величезне значення до сьогоденного дня, адже був першим загальноприйнятим українським правописом і водночас останнім, що вийшов напередодні терору 1933 р. Завдяки різним виданням «Правописного словника» Г. Голоскевича основні положення «Харківського

68 Див., наприклад: Серета С. Український правопис і зміни: хто кого перемаже? (31 серпня 2018 р.). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29463168.html>.

69 В УП₁₉₂₈ нема такого розділу, однак доволі широко обговорюються жіночі прізвища з вказівкою на «нові умови життя», а також на радянські закони: «Жіночі прізвища § 77. 1. а) Коли чоловіче прізвище – іменник чоловічого роду з закінченням на приголосний або **-о** (напр., *Чуб, Ніс, Шевченко*), то відповідне жіноче прізвище (напр., для дружини, дочки) буде прикметник від тих іменників з наростком **-ова (-ева, -ева)**: *Ганна Чубова, Чубової, [...]*. Але, згідно з новими умовами життя, оскільки сама власниця прізвища або її батьки того бажають, від таких чоловічих прізвищ її прізвище може бути і в інших формах, напр., у формі того самого іменника, звичайно, невідмінного: *Ганна Чуб, Ганні Чуб, з Ганною Чуб [...]*, або з наростком **-ка** (для заміжніх відповідно до деяких чоловічих): *Антоновичка, Антоновички...* (від *Антонович*), *Воличка* (від *Волик*) і т. ін. **Примітка**. Із цих форм жіночих прізвищ від чоловічих лише одна може бути за прізвище, оскільки людина повинна мати стале прізвище, змінити ж своє прізвище жінка може на загальних підставах [...]. Про це питання окремо згадав М. Скрипник у своїх «Підсумках правописної дискусії» 1927 р. Дет. див.: Історія українського правопису: XVI–XX століття: хрестоматія / НАН України. Ін-т української мови / упор.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. С. 427.

правопису» залишаються в силі серед представників західної української діаспори і нині, тимчасом як у радянській Україні правописи 1946 та 1960 рр. поглибили річище правописних шляхів зближення українських норм із російськими.

Уже напередодні проголошення незалежної України було розпочато роботу над новим українським правописом, який вийшов 1990 р. Перші зміни виявилися не надто сміливими: щоправда, УП₁₉₉₀ повернув літеру *г*, однак лише у вузькому колі загальних назв (*гудзик* тощо). Під час I Міжнародного конгресу україністів, що почався в Києві через три дні після проголошення самостійної Української держави (27 серпня 1991 р.), було «заявлено про потребу вироблення для всіх українців світу єдиних орфографічних норм»⁷⁰. У ці дні вже не було жодних сумнівів, що подальший розвиток українського правопису не міг просто продовжувати радянські традиції і що кодифікатори мали певною мірою звертати увагу й на правописну спадщину 1928 р., яка за своєю суттю ніколи не була просто «діаспорною», адже постала в колишній столиці радянської України на загальноукраїнських засадах.

Пропоноване дослідження «*sine ira et studio*» засвідчує, яким чином правопис 2019 р. пов'язаний із правописом 1928 р., подає мінливий розвиток деяких норм від 1928 до 2019 рр. Загальний висновок той, що норми 1928 р. вплинули на чинний правопис таки доволі мало. Оскільки згадані правописні положення наведено лише як альтернативні до попередніх, годі очікувати, що вони ввійдуть до загального вжитку.

---

⁷⁰ Німчук В.В. Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст. Кам'янець-Подільський, 2002. С. 26.

РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВЧІ ПРАЦІ МИХАЙЛА ВОЗНЯКА: ПИТАННЯ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ТА ПРАВОПИСНОЇ УНІФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТЬ¹

Галина ТИМОШИК

Вступні завваги. У сфері наукових зацікавлень Михайла Возняка, попри домінування літературознавчих праць, що формували осердя його наукового спадку, можемо виокремити низку мовознавчих розвідок, які стосувалися різних сфер побутування мови на окремому синхронному зрізі чи в діахронному вимірі². Саме на початку наукової кар'єри та й упродовж перших десятиліть ХХ ст. М. Возняк присвятив чимало студій історії формування граматичної думки³ в культурному середовищі освіченої української спільноти на теренах коронного краю Королівства Галичини та Володимирії (нім. *Königreich Galizien und Lodomerien*), окремо торкався питання популяризації мови у сфері шкільництва; перманентно важливим для вченого став процес правописного врегулювання української мови, який він розглядав у широкій часовій перспективі, починаючи від правописних дискусій та протистоянь першої половини ХІХ ст. й завершуючи ідеями правописної уніфікації та консолідації правописних традицій української мови, що стали актуальними у ХХ ст.

Завдяки глибокій ерудиції та знанню давніх і сучасних мов (класична латинська, німецька, французька, польська тощо⁴) учений зміг долучитися до

- 1 Фрагмент пропонованого дослідження вийде в колективній монографії «Літературознавчий дискурс і спадок Михайла Возняка» (1.5. «Ідеї Михайла Возняка щодо правописної уніфікації української мови»), яку підготувала катедра української літератури імені акад. Михайла Возняка Львівського національного університету імені Івана Франка.
- 2 Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи І–ССХІ: 1892–2000 / укл. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів, 2003. 740 с.; Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка. *Українське літературознавство*: збірник наукових праць. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2015. Вип. 79. С. 156–192; Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954). Львів, 2010. 190 с.; Мороз М. Бібліографія наукових праць академіка М. С. Возняка. *Українське літературознавство*: збірник наукових праць. Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. Вип. 4. С. 173–176; Нечиталюк М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2000. 422 с.
- 3 У розвідці не торкаємося історії формування граматичного стандарту української мови в першій половині ХІХ ст., якій М. Возняк присвятив чимало уваги, оскільки розгляд цього питання потребує окремої студії.
- 4 Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка... С. 161.

здобутків світової гуманітаристики, що сприяло обранню головних стратегій та керунків у студіях дослідника та дозволило осмислити перелік філологічних запитань, які М. Возняк розглянув у загальноєвропейському контексті. Саме тому метамова його наукового тексту наповнена багатим словником спеціальної термінології та чужомовними цитаціями німецькою, польською мовами, що були в активному вжитку тогочасної наукової спільноти і не потребували перекладу. З-поміж переліку означених мов дослідник часто використовував типові зврати чи відомі фрагменти з латини, які виявляли його як справжнього мовного естета та пошанувача античної традиції, що стала одним із наріжних камнів у фундаменті європейської цивілізації⁵. З огляду на це, найбільш доречною характеристикою М. Возняка вважаємо відому цитату із твору давньоримського оратора, філософа, літератора та політичного діяча Марка Туллія Цицерона (Marcus Tullius Cicero) «На захист Луція Мурени» («Pro Murena»), що дозволяє збагнути в часоплині подій особистість ученого, сформовану на високих стандартах філологічної науки та керовану морально-етичним імперативом доброчесності – основи суспільного стандарту поведінки: «Vir erudites apud patres nostros et honestus homo et nobilis» (Учений чоловік серед наших батьків, а також чесна і благородна людина).

Увага до деталей, документальна точність в опрацюванні джерел, що стали невід'ємним атрибутом наукового стилю М. Возняка, сприяють і новочасним науковим студіям, ставши надійним фундаментом і джерелом інформації, втраченої у стрімкому перебігу подій ХХ ст.

1. Діяльність Михайла Возняка у контексті НТШ. Із Науковим товариством імени Шевченка М. Возняка пов'язує багаторічна праця, що розпочалася ще з часів навчання у Львівському університеті, де упродовж 1904–1908 рр. майбутній учений здобував освіту на філософському факультеті (відділ української філології)⁶. Здібний студент звернув на себе увагу викладачів, зосібна проф. Кирила Студинського. Тогочасний доробок М. Возняка, виснує Уляна Єдлінська у спеціальній розвідці «Кирило Студинський. 1868–1941. Життєписно-біографічний нарис», «справляли добре враження про автора, глибоко заангажованого в науку, і К. Студинський вважав, що він заслуговує на звання дійсного члена Товариства»⁷. Про це також зазначає й автор біографічної студії «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях» Михайло Нечиталюк: «І от коли Возняк скінчив університет і мав за собою пару праць, помічених у виданнях НТШ, Студинський задумав провести його в дійсні члени товариства. Було це, мабуть, у 1910 році. Філологічна секція на внесок Студинського обрала

5 Варто додати, що знання класичних мов було важливим атрибутом загальноєвропейської освітньої системи ХІХ – початку ХХ ст., зокрема й шкільництва Галичини.

6 Див. дет.: Горак Р. Університетська справа Михайла Возняка... С. 156–192; Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954)...; Нечиталюк М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях...

7 Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941. Життєписно-біографічний нарис. Львів: Наукове товариство імени Шевченка, 2006 (Серія «Визначні діячі НТШ», № 10). С. 113.

Возняка дійсним членом. В ті часи дуже легко вибирали молодих адептів науки в дійсні члени», а тому «Студинський ніяк не сподівався, що його протегування не пройде»⁸. Однак ситуація докорінно змінилася, коли молоді вчені, попередньо обрані за вимогами, що спиралися на легші підходи до прийому та на простіші критерії в оцінюванні кандидатів, запропонували ускладнити процес і зробити жорсткішими правила прийняття нових кандидатів до НТШ: «Самі ті молоді вчені, що самі стали дійсними членами, не маючи значного стажу – Ст. Томашівський⁹ і Ст. Рудницький¹⁰ – повели агітацію, щоб на майбутнє ставити кандидатам у дійсні члени гостріші умови, вимагати поважніших праць і титулу доктора, що його в Австрії не так уже й тяжко було досягнути»¹¹. Зрозуміло, що така переміна правил прийняття нових членів Товариства відтермінувала зарахування М. Возняка до наукової спільноти НТШ, бо на той час він не мав ще значної кількості напрацювань і не здобув наукового ступеня. М. Нечиталюк зауважує: «Возняк був страшенно ображений за це і на НТШ, і, зокрема, на Студинського. І хоч завинили властиво Томашівський з Рудницьким, а не Студинський і секція, Возняк до кінця життя мав жаль і уразу до Студинського, як спричинника, хоч і мимовільного, його пониження. А коли вже по першій світовій війні Виділ затвердив його вибір на дійсного члена, покійний не схотів прийняти висланої йому грамоти й не дався ніколи намовити її взяти. Не вважав себе дійсним членом НТШ, хоч усе своє життя в ньому працював»¹², готуючи та подаючи до друку численні студії, розвідки, рецензії, матеріали тощо, з-поміж яких чимало стосувалися питань мови¹³.

2. Питання популяризації української мови у працях Михайла Возняка: конкурси на найкращі граматики у 1840 та 1851 рр. У науковому спадку М. Возняка є чимало публікацій, у яких він торкається питань розвитку української просвіти та шкільництва¹⁴ на теренах Австро-Угорщини. Окремо учений висвітлює історію,

8 Нечиталюк М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях... С. 372.

9 Степан Томашівський (1875–1930) – український історик, політичний діяч, дійсний член НТШ.

10 Степан Рудницький (1877–1937) – український географ, картограф, доктор філософії (1901 р.), дійсний член НТШ, академік ВУАН.

11 Нечиталюк М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях... С. 372.

12 Там само. С. 373.

13 Див. дет.: Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I–CCXL: 1892–2000...

14 Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. Львів, 1911. Накладом Наукового товариства імені Шевченка. 340 с. [електронний ресурс]: Електронна бібліотека «Культура України». URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9413> [попередньо опубліковано: Возняк М. Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1909. Т. LXXXIX. Ч. III. С. 111–143; Львів, 1909. Т. XC. Ч. IV. С. 33–118; Львів, 1909. Т. XCI. Ч. V. С. 126–150; Львів, 1910. Т. XCIII. Ч. I. С. 90–131; Львів, 1910. Т. XCIV. Ч. II. С. 107–161 + табл.; Львів, 1910. Т. XCV. Ч. III. С. 54–82; Львів, 1910. Т. XCVIII. Ч. VI. С. 75–146; Возняк М. Перша комісія для українських шкільних підручників. *Наша Школа: науково-педагогічна часопись*. Рік пятий. Львів; Чернівці, 1913, № II. С. 79–83; Возняк М. Історія одної читанки. *Наша Школа: науково-педагогічна часопись*. Рік пятий. Львів; Чернівці, 1913, № III. С. 167–75; Возняк М. Наші університетські традиції у Львові. *Ілюстрована Україна*, 1913. №4 (15 лютого). С. 4–6; №5 (8 березня). С. 9–11; № 6 (22 березня). С. 3–5; № 8 (26 квітня). С. 6–8.

пов'язану з конкурсами на найкращі граматики української мови, що відбулися в останні десятиліття першої половини XIX ст. Ці конкурси мали не лише освітнє значення, а й сприяли популяризації викладання руської (української) мови серед широкого загалу носіїв живомовної традиції всупереч протидії зовнішніх і внутрішніх чинників та певним способом утверджували її в культурно-освітньому вимірі Австро-Угорської імперії, яка на той час демонструвала достатню лояльність та сприяння в розвитку шкільництва етнокультурних спільнот, підконтрольних імперії.

Означені конкурси на найкращу граматику (1840 р. та 1851 р.), які розглядає М. Возняк, хоча й не мали очевидного впливу на розвиток системи освіти, однак спрацювали своєрідним пусковим механізмом для наступних процесів у культурному поступі українців. Значення конкурсів оприявнилося в тяглій часовій перспективі, бо вони продемонстрували прагнення освіченої верстви населення (її на той час представляли здебільшого особи духовного сану) долучитися до сфери шкільництва та сприяти культурно-просвітньому розвитку українців. У розвідці «Як пробудилося українське народне життя за Австрією» М. Возняк констатує невтішні реалії тогочасного культурно-просвітнього життя української спільноти: «При першій розборі Польщі в 1772 р. перейшла Галицька земля до Австрії. Українську націю творив тоді темний селянин і священник. [...] Одиною українською інтелігенцією було духовенство. Але освіта його не була висока. Дуже часто не було й звідки її роздобути»¹⁵. Ці конкурси на найкращу граматику з української мови, з одного боку, стали своєрідним способом демонстрації уваги державної системи освіти до забезпечення прав етнокультурних спільнот Австрійської імперії, зокрема й української, що передбачало провадження навчання рідною мовою, а з іншого, декларували нагальну потребу та сприяли заохоченню українців до навчально-просвітницького поступу, де питання мови та її викладання були надважливими та засадничими.

Часовий проміжок між конкурсами – майже десять років, однак неоднаковими були політичні та суспільно-культурні реалії, у яких вони тривали. Вимоги до осіб, що брали участь у конкурсах, були чітко регламентовані; організатори звертали увагу конкурсантів на структуру підручника та спосіб викладу матеріялу. За умовами конкурсу «на українсько-німецьку граматику» (1840 р.)¹⁶, посібник, що буде визнаний найкращим, планували використовувати у руських (українських) школах із німецькою мовою викладання. Конкурс 1851 р. організували «для виготовлення граматики української мови для другої кляси» для руських (українських) шкіл¹⁷. М. Возняк вважає, що «Прислані на конкурс з 1851 р. ви-

15 Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрією. Львів: З друкарні видавництва спілки «Діло», 1924. С. 3.

16 Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1910. Т. ХСІ. Ч. V. С. 145–150.

17 Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 83–106.

роби замикають перший період української граматичної літератури в Галичині. Це період автодідактив»¹⁸. Саме тому, висвітлюючи погляди тих чи тих авторів щодо певних граматичних питань, учений намагався «увійти в індивідуальне пояснюваннє в кожного граматики, абстрагуючи від теперішніх термінів у науці на поодинокі граматичні прояви й вияснюваннє сих прояв відповідно до теперішніх результатів лінгвістики»¹⁹.

В останньому розділі розвідки М. Возняка «Студії над галицько-українськими граматами XIX в.» (1909–1911) – далі: «Студії...» – подано додатки²⁰, що містять низку рецензій, ділових листів, пов'язаних із конкурсними справами, де були залучені повні граматики («ГраMATика мала руского язика для шкѡл парафіальних въ Гальциѣ» Теофана Глинського, 1845 р.)²¹ чи окремі фрагменти незавершених праць («Перший нарис звучні Якова Головацького»²²; «З граматичних університетських викладів Якова Головацького»²³); окремо подано «Уривок граматики Івана Лаврівського»²⁴, про яку вчений згадував на початку студій, однак отримав доступ до неї уже по завершенні монографії.

2.1. Конкурс на найкращу українсько-німецьку граматику у 1840 р.

Перший конкурс 1840 р. був пов'язаний з укладанням українсько-німецької граматики (мова викладу матеріалу – німецька); його започаткувала Надвірна шкільна комісія. У додатках до «Студій...» М. Возняк умістив документ, у якому йдеться про причини організації такого конкурсу: «Die hohe Studienhof Commission hat zufolge Dekretes vom 18-ten Juli 1840 Z. 3689/760 in der Absicht der hierländigen ruthenischen Bevölkerung die Erlernung der deutschen Sprache möglichst zu erleichtern, und den Unterricht in dieser Sprache an den hierländigen Volksschulen thunlichst zu befördern, mit Rücksicht auf den Umstand, daß keine zum Schulbuche geeignete ruthenisch-deutsche Sprachlehre besteht, und das Bedürfniß einer solchen allseitig anerkannt wird»²⁵ та винагороду, яку зможе отримати переможець: «[...] welcher ein zum Unterrichte in dem Volksschulen geeignetes Elaborat liefert, ein

18 Там само. С. 102.

19 Там само.

20 Возняк М. Студії... Додатки. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1910. Т. ХCVIII. Ч. VI. С. 77–146.

21 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 15. «ГраMATика мала руского язика для шкѡл парафіальних въ Гальциѣ» Теофана Глинського (1845 р.)... С. 91–110.

22 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 25. Перший нарис звучні Якова Головацького. «Основа Писмениць южно-русского нарѣчія»... С. 121–127.

23 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 26. З університетських викладів Головацького... С. 127–131.

24 Возняк М. Студії... Додатки. Уривок граматики Ів. Лаврівського... С. 155–162.

25 Точно відтворено написання чужомовних текстів, які подає Михайло Возняк; запропоновано переклад цитованих чужими мовами фрагментів тексту: «Відповідно до наказу Вищої комісії з навчання від 18 липня 1840 р. № 3689/760, Надвірна шкільна комісія має намір полегшити місцевому русинському (українському) населенню вивчення німецької мови та сприяти викладанню цієї мови в місцевих початкових школах наскільки це можливо, з огляду на те, що не існує навчання русько-німецької мови, придатного для шкільного підручника, а потреба такого є загальновизнаною» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 6. Конкурс з 1840 р. на українсько-німецьку граматику. N. 52538... С. 82.

Honorar von 300 Fr. K. M. zu zusichen befunden. Lemberg am 19-ten August 1840»²⁶. Варто звернути увагу й на те, що урядники зорієнтували авторів узяти за взірць граматики, запроваджені в Богемії та Країні: «[...] die Verfaßung einer ruthenische-deutschen Sprachlehre nach dem Muster der für Böhmen und Krain bereits eingeführten böhmisch-deutschen und krainisch-deutschen Sprachlehre zu genehmigen»²⁷.

Комісія звернулася листовно до Львівської губернії, яка дала розпорядження Львівській та Перемиській греко-католицьким митрополичим консисторіям заопікуватися надісланими роботами. М. Возняк зауважує: «Визначивши речинець по кінець 1841 р., поручила губернія письмом з 19 серпня ч. 52538 обом греко-католицьким консисторіям повідомити про конкурс: «die für eine solche Leistung insbesondere geeingneten Individuen» і заохотити їх до написання такого підручника. Вироби треба було доручити найближшій консисторії, яка мала відослати їх губернії»²⁸.

До участі в конкурсі Львівська та Перемиська греко-католицькі митрополичі консисторії «завізвали до укладу граматики тих людей, про яких знали, що займають ся граматичними чи літературними речами»²⁹, зокрема Львівська консисторія «завізвала до участі в конкурсі»: пароха Биткова о. Кирила Блонського³⁰, пароха Угринова о. Григорія Шашкевича³¹, пароха церкви святих Петра і Павла о. Івана Жуківського³², укінченого богослова (тобто випускника теологічного факультету та висвяченого священника) о. Антона Могильницького³³, професора мо-

26 «[...] а той, хто подає напрацювання, придатне для викладання в початкових школах, має присуджений гонорар від 300 франків К. М. Львів 19 серпня 1840 року» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 6. Конкурс з 1840 р. на українсько-німецьку граматичку. N. 52538... С. 82.

27 «[...] схвалити укладання русько-німецьких підручників за взірцем богемсько-німецького та країньсько-німецького підручників, уже запроваджених для Богемії та Країні» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 6. Конкурс з 1840 р. на українсько-німецьку граматичку. N. 52538... С. 82.

28 «[...] осіб, які особливо підходять для такої роботи» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматичку... С. 145.

29 Там само.

30 о. Кирило Блонський (1803–1852) – греко-католицький священник, збирач фольклору та матеріалів до словника народної мови (його записи народних пісень використав Вацлав Залеський (літ. псевдо Waclaw z Oleska) у кн. «Pieśnie polskie i ruskie ludy Galicyjskiego» (1833 р.), перекладач, депутат австрійського парламенту, засновник народних шкіл у селах, де був парохом, укладач української читанки.

31 о. Григорій Шашкевич (1809–1888) – греко-католицький священник, співзасновник Станіславської Окружної Руської Ради (філія Головної Руської Ради у Львові), посол до австрійського парламенту, дійсний радник міністерства освіти у Відні, куратор галицького шкільництва, фундатор бібліотеки Народного Дому; від 1858 р. – ректор Королівської генеральної греко-католицької семінарії у Відні при св. Варварі (лат. Regium generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennae ad Sanctam Barbaram); скорочено «Барбареум» (лат. Barbareum).

32 о. Іван Жуківський (1810–1884) – греко-католицький священник, військовий капелан при Гарнізонному шпиталі львівського корпусу австрійської армії, член Головної Руської Ради, учасник Собору руських учених, співзасновник Галицько-руської матиці.

33 о. Антін Любич Могильницький (1811–1873) – греко-католицький священник, український письменник, депутат Галицького крайового сейму першого скликання та австрійського парламенту; родина мала шляхетне походження, належала до герба Любич.

ральної теології Львівського університету о. Венедикта Левицького³⁴, окружного директора шкіл у Коломиї о. Миколу Верещинського³⁵, однак не всі відгукнулися.

Львівська консисторія звернула увагу конкурсантів на вимоги щодо оформлення підручника руської (української) мови; важливо було, щоб укладачі змогли належно систематизувати матеріал у підручнику і таким чином підвищити рівень викладання мови для широкої аудиторії. М. Возняк наводить фрагмент документа: «Da nun dem Consistorium Ihre besondere Vorliebe für die ruthenische Sprache, und das Studium (,) mit dem Sie sich auf die gründliche Erlernung derselben vorlegen (,) bekannt ist – so werden Sie in Folge dieser hohen Anduetung hiemit aufgefodert, sich der Verfaßung des fräglichen Lehrbuches nach den höchsten Orts angesetzten Modalitäten zu unterziehen»³⁶.

На адресу Львівської консисторії надійшли частини робіт від трьох авторів (ідеться про отців Блонського, Жуківського та Могильницького) та завершена робота від аноніма, ним виявився о. Йосип Лозинський³⁷. Львівська консисторія «зажадала від авторів як найскоршого викінчення і прирікла по одержанню недостаючих частий відіслати вироби враз з їх оцінкою губернії. Але тільки один Жуківський не відмовив жаданню консисторії»³⁸ і завершив працю.

На адресу Перемиської консисторії, що «скорше справила ся з порученим ділом»³⁹, надійшли роботи: о. Йосипа Левицького⁴⁰, о. Антона Добрянського⁴¹ та

-
- 34 о. Венедикт Левицький де Равіч (1793–1851) – греко-католицький священник, професор, ректор Львівського університету (1829–1830); 1848 р. здобув шляхетський стан, відтоді до прізвища приписував додаток de Rawicz.
- 35 о. Микола Верещинський (1793–1882) – греко-католицький священник, український етнограф-фольклорист, меценат, один із засновників Галицько-руської матиці, учасника Собору руських учених, його «накладом вийшла 1837 р. Русалка Дністровна». Див. дет.: Возняк М. Проект правопису Івана Жуківського на з'їзді «руських учених». *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1908. Т. LXXXII. Ч. II. С. 55.
- 36 «Оскільки Консисторія знає про вашу особливу прихильність до руської мови і до навчання, з яким ви пов'язані, у ґрунтовному її [мови – Г.Т.] вивченні, Вас просять почати складення попередньо згаданого підручника за найвищими місцевими вимогами» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 146.
- 37 о. Йосип [Осип] Лозинський (1807–1889) – греко-католицький священник, громадський діяч, етнограф, публіцист, автор «Букваря» (1838 р.), «Граматики української мови» (1845 р.); у 1834 р. у додатку «Rozmaitości» (№ 29) до видання «Gazeta Lwowska» опублікував статтю «O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» (1834 р.), у якій продемонстрував прихильність до застосування латинки замість кирилиці в українській графіці.
- 38 Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 146
- 39 Там само.
- 40 о. Йосип [Осип] Левицький (1801–1860) – греко-католицький священник, громадсько-культурний діяч, письменник, перекладач, викладач церковнослов'янської мови в Перемиській духовній семінарії, професор богослов'я (1847–1853), учасник Собору руських учених, був дотичний до організації Галицько-руської матиці.
- 41 о. Антін Добрянський (1810–1877) – греко-католицький священник, педагог, краєзнавець, історик, посол Галицького сейму (1861–1866) та парламенту Австрійської імперії (1848–1849 і 1861–1866), учасник Собору руських учених, член Галицько-руської матиці.

попередньо згаданого о. Йосипа Лозинського. М. Возняк пише: «Уже 21 вересня 1841 р. переслала губернія еляборати Осипа Левицького, Антона Добрянського тай Осипа Лозинського львівській консисторії “zur Prüfung und gutächtlicher Äußerung über deren Anwendbarkeit”»⁴².

Під час першого конкурсу роботи оцінював лише референт Михайло Куземський⁴³, який натоді був канцлером Консисторії Львівської греко-католицької архієпархії. Проаналізувавши та зіставивши роботи, що надійшли на адресу двох консисторій, рецензент ідентифікував анонімну працю: «Присилка цих виробів дала змогу референтови Михайлови Куземському відкрити автора анонімної рукописи. Показалося, що вироби аноніма й Осипа Левицького ідентичні»⁴⁴.

Оскільки частина підручників не збереглася в жодній книгозбірні, відомій на той час М. Возняку, загальне уявлення про них він склав із рецензій о. М. Куземського. Критичні зауваження референта оприявнюють його підхід до потрактування тих чи тих питань ортографії, граматики тощо, що не завжди виглядали слушними, та виявляли його «прихильність» до архаїчних термінів усупереч живомовній стихії термінотворення, яка, щоправда, поодинокі траплялася в метамові авторів підручників.

Про незавершені та фрагментарні роботи рецензент висловив лише загальні зауваження. Таким незавершеним був підручник о. К. Блонського: «[...] das Elaborate des Błonski nur die kleinere Hälfte des Schulbuches umfaße»⁴⁵. Рецензент не зміг дати йому належної оцінки й обмежився поодинокими примітками, що дозволяють скласти загальне враження про працю конкурсанта: «Про мову виробу Блонського можна мати деяке розумінне з отсих виписок в оцінці Куземського: “Когда человекъ говоритъ, даются слышати голоси; произносятся, словко, тезоименитыя”. Термінологія давня. Тому, що виробови недоставало більшої частини, закінчив референт свою коротку й нескладну оцінку заявою, що саме з повищої причини не можна видати означеного осуду про сей

42 «[...] для проведення перевірки та отримання експертного висновку щодо їх придатности» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 146.

43 о. Михайло Куземський (1809–1879) – єпископ ГКЦ, канонік, прелат-схолярх, архидиякон, генеральний вікарій і офіціал Галицької митрополії, перший голова Галицько-руської матиці, ініціатор відкриття Народного дому у Львові; останній греко-католицький єпископ Холмський, депутат Галицького крайового сейму, протидіяв впровадженню латинського алфавіту, нагороджений російським орденом св. Анни I ступеня [повна назва: Імператорський орден святої Анни; використовувався в нагородній системі імперії, мав чотири ступені], прихильний до москвофільства.

44 Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 146.

45 «[...] праця Блонського охоплює лише меншу половину підручника» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 10. Кінцева оцінка конкурсних виробів для губернії... С. 88.

виріб»⁴⁶. Про фрагментарну працю о. А. Могильницького рецензент коротко зазначив: «Mogilnicki nur einem einzigen Bogen eingesendet habe»⁴⁷.

Ретельно вивчивши документи, пов'язані із конкурсними справами, М. Возняк дійшов висновку: чи не найбільше зауважень мав референт М. Куземський стосовно праці отця Жуківського. У рецензії він висловлював претензії щодо правопису та термінології, якою оперував укладач підручника («Незрозумілими були для референта терміни: «звуки, самозвуки, знаки письменнѣ = букви, сполозвуки, склади початковѣ = Vorsylben [Vorsilben – префікси. – Г.Т.], призвук = Betonung [наголос. – Г.Т.], члонок = Geschlechtsart [родова належність / рід. – Г.Т.], головни слова = Hauptwörter [іменники. – Г.Т.], скланяня, личники = Zahlwörter [числівники. – Г.Т.], числа засаднѣ = Ordnungszahlen [порядкові числівники. – Г.Т.], займки особѣствѣ, привлащающѣ, пытающѣ, звертающий займок = Zurückführendes Fürwort [зворотний займенник. – Г.Т.], змысл зносящій = leidende Form [пасивний стан. – Г.Т.] [...]». Термінольоґію назвав неукраїнською (ruthenisch), «[...] sondern nach dem polnischen modulirt, daher erstens unverständlich, und zweitens auffallend»⁴⁸, були певні зауваження щодо граматичних питань: «Жуківський розрізняв три конюґації, не дві, як хотів Куземський»⁴⁹. У «Кінцевій оцінці конкурсних виробів для губернії» рецензент зазначає: «[...] die in dem Elaborate des Żukowski Johann gebrauchte Sprache und Schreibart nicht zweckmäßig sey»⁵⁰.

Чимало завваг висловив рецензент до праці отця Лозинського, зокрема таку: «Він закинув їй, що є незрозумілою, хоч уложена після німецького взірця, пр. «языкъ нѣмецкій означає, такъ якъ каждый инный, единочастнии брєнения (голоси) (,) которіися бесѣдними начинями вирабляють, черезъ пис'меннии знаки, которіи лѣтерами (Buchstaben) зовемо». Автор не навів азбуки [...] вкінці й конструкція не була строго граматичною, бо Лозинський писав: «имена суть троякого роду зам. рода»⁵¹; у підсумку рецензент зазначив: «[...] der Pfarrer in Medyka Joseph Łoziński in seinem Elaborate auch nicht glücklicher

46 Возняк М. Студії... Розділ ІХ. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 147.

47 «Могильницький надіслав [працю. – Г.Т.] лише на одному аркуші» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 10. Кінцева оцінка конкурсних виробів для губернії... С. 88.

48 «[...] але переробленою за зразком польської, тому, по-перше, незрозумілою, а по-друге, роззучою» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ ІХ. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 147.

49 Там само.

50 «[...] мова та стиль письма, використані у праці Жуковського Івана, були невідповідними» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 10. Кінцева оцінка конкурсних виробів для губернії... С. 88.

51 Возняк М. Студії... Розділ ІХ. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 148.

war, und dazu noch den ganzen II Anhang des deutschen Schulbuches weggelaßen habe»⁵².

До граматики отця Добрянського рецензент мав певні застереження, їх подав у монографії М. Возняк: «Автор ужив слів: «рожницю зам разлічіе, голу су зам. голоса, опричь зам. кромѣ, часослово зам. глаголь»; неvistарчаючо вичислив іменники після їх роду в українській мові, не згадав про іменники подійного роду, навів три деклінації іменників після їх роду»⁵³; підсумовуючи, референт М. Куземський зазначив: «Die Darstellungsart des Dobrzański ist kurz und bündig, und die in derselben gebrauchte Sprache ist sehr gut, und so beschaffen(,) daß dieselbe in allen Gegenden der hiesigen Diözese von jedermann leicht und anstandlos verstanden werden kann; jedoch hat sich derselbe mehrfach gegen den grammatikalischen Gebrauch versündigt, und die deutsche Sprachlehre selbst nicht überall erschöpfend behandelt. Dann fehlt der II Anhang des deutschen Schulbuches ganz weg»⁵⁴.

ГраMATика отця Левицького теж мала чимало завваг рецензента, про які дізнаємося із додатку № 8 «Замітки Куземського до українсько-німецької граматики Левицького»⁵⁵, однак варто зауважити, що референт М. Куземський виокремив працю о. Й. Левицького з-поміж інших та запропонував авторові її поправити⁵⁶. Про це М. Возняк пише: «Тимчасом явився у референта особисто Левицький і справив рукопис після вказівок референта. Куземський виготовив кінцеву оцінку конкурсних виробів для губернії де поручив до апробати як найбільше вдатну граматику Левицького [...] Так умів Левицький одержати нагороду за українсько-німецьку граматику, хоч прилюдно було звісно, що граMATика Добрянського була найліпшою»⁵⁷.

Згодом у 1844 році, коли розповсюдили інформацію про потребу граматики нового формату, ніхто із конкурсантів не відгукнувся і не запропонував

52 «[...] пастор у Медіці Йосиф Лозинський також не був щасливішим у своїй праці, а крім того, пропустив цілий додаток (II) німецького шкільного підручника» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 10. Кінцева оцінка конкурсних виробів для губернії... С. 88.

53 Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 148.

54 «Стиль викладу Добрянського короткий і стислий, а мова, використана в ньому, дуже добра й така, що її легко та просто можна зрозуміти кожному в усіх частинах місцевої єпархії; однак він неодноразово грішив проти вживання граматичних (форм) і не скрізь вичерпно подає викладання німецької мови. Крім того, додаток (II) до підручника німецької мови зовсім відсутній» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 7. Оцінка Куземського конкурсних виробів... С. 83.

55 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 8. Замітки Куземського до українсько-німецької граматики Левицького... С. 84–87.

56 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 9. Полагода бажаних змін в рукописи Левицького... С. 87.

57 Возняк М. Студії... Розділ IX. Участь Кирила Блонського, Антона Добрянського, Івана Жуківського, Осипа Левицького, Осипа Лозинського й Антона Могильницького в конкурсі з 1840 р. на українсько-німецьку граматику... С. 150.

своїєї праці. Про це читаємо у «Студіях...» М. Возняка: «Ні оден з учасників цього конкурсу не виготовив короткої української граматики на зазив консисторії 1844 року»⁵⁸. Очевидно, умови конкурсу 1841 р., зокрема їх дотримання учасниками процесу – конкурсантами та рецензентом (референтом М. Куземським), – були неналежними, підхід до оцінювання – не чітко окреслений, а зауваження рецензента – доволі суб'єктивними та непрогресивними. Це не сприяло залученню широко кола конкурсантів, щоправда, у 1844 р. «прислали свої вироби два свіжі аматори граматичних занять», одним із авторів був Іван Вагилевич.

2.2. Конкурс на найкращу граматику української мови 1851 р. У 1851 р. Галицька шкільна управа згідно з розпорядженням міністерства просвіти Королівства Галичини і Володимирії у складі Австро-Угорщини знову оголосила конкурс на найкращу граматику української мови (мова викладу матеріялу – руська (українська) «з нагородою 600 кор. за найліпший виріб»⁵⁹).

До участі в конкурсі зголосилися: провізоричний професор української мови при академічній гімназії у Львові отець І. Жуківський (удруге брав участь у конкурсах), професор університету Яків Головацький та греко-католицький священник о. Йосип Ганінчак⁶⁰ («а міжтим надіслав 30 грудня до консисторії шкільний надзорець Богородчанського округу Лопатинський також виріб пароха Яблінки й Богрівки Осипа Ганінчака з просьбою вставити ся у краєвої шкільної управи, щоби його предложено на конкурс»⁶¹). Зважаючи на те, що було призначено закороткий час для виконання робіт, автори спізналися з поданням своїх праць; наприклад, отець Жуківський «прислав еляборат аж 3 лютого 1852 року»⁶².

Проекти граматик розглядала комісія, яку вже очолював о. М. Куземський, на той час канонік, прелат-схолярх, а рецензував роботи о. Іван Гушалевиць⁶³. М. Возняк зауважує: «Найбільше не вдовольнив рецензента Гушалевицького виріб Івана Жуківського. Довгу тираду виписав він проти передмови Жуківського, в якій оправдував приймленне нових граматичних термінів; закинув виробови, що в нїм дефініції, правила й погляди в богатъох місцях неправдиві і ложні або неоднозначні і темні; що більше, деякі слова ужиті або не в такім змислі, який вони мають, або незрозуміло, а в самім обробленню матеріялу нема потрібного розуміння, що є незрозумілим для дітїй, так далеко, що дещо “durch die

58 Там само.

59 Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського. *Затиски Наукового Товариства імени Шевченка*. Львів, 1910. Т. ХСV. Ч. III. С. 83.

60 о. Йосип [Осип] Ганінчак (XIX ст.) – греко-католицький священник, на той час душпастир у с. Яблінка (суч. Яблунька) та с. Богрівка.

61 Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 84.

62 Там само.

63 о. Іван Гушалевиць (1823–1903) – греко-католицький священник, письменник, поет, політичний діяч, учасник Собору руських учених; прихильник язичія, москвофіл.

Versündigung der natürlichen Logik ganz verworren und unsystematisch ist”⁶⁴. Та, здається, найбільше гнівало Гушалевича, що Жуківський у своїм виробі “sich auf die Localisma beschränkend, den Geist der ruthenischen Sprache nicht allseitig auffaßte, wovon fast jede Seite seines Elaborates den sprechendsten Beweis liefert”⁶⁵». Отож ужив Жуківський: доходжене зам. изслѣдованіе, назвы зам. названія, чути зам. слышати, складаючіися зам. составленны і т. д.»⁶⁶. На думку М. Возняка, «виріб Жуківського [...] найкращий з усіх конкурсних і найбільше відповідає духови тої мови, для якої граматики домагав ся конкурс»⁶⁷. Схвальний відгук рецензента отримав рукопис Я. Головацького «Сокращенная Грамматика Языка Русского въ оупотребленіе Народныхъ училищъ въ Галиціи» (це була нова редакція його граматики 1849 р). Праця ж о. І. Жуківського, «Пароха Львівського СС. АА. Петра и Павла, Учителя руского языка Львівс. акад. вышшій гимназіи», «Грамматика Руского языка для училищъ народныхъ» була відхилена і не мала широкого розголосу, однак вплив дидактичного спадку отця на формування української філологічної думки, зокрема й на розвиток української термінології, був чималий: «Жуківський учив кілька літ української мови при академічній гімназії у Львові, чим і дасть ся пояснити, що так богацько граматичних термінів Жуківського задержало ся у пізнійших граматаках української мови»⁶⁸.

М. Возняк детально проаналізував дві редакції (1849 р., 1851 р.) граматики Я. Головацького та на прикладах продемонстрував зміну мовних преференцій укладача; зокрема учений пише: «Виходить, що толерував Головацький у 1849 р., заказував рішучо в 1851 р.»⁶⁹ (див. Таблиця 1.).

Таблиця 1.

Грамматика 1849 р.	Грамматика 1851 р.
<p>§. 72. Буква (е) вымавлася на початку слова, або по самогласній якъ je; ему, мос. Для лучшей отъзнаки пишеса зъ початку и по самогласной завсѣгди (е) не (е).</p> <p>Въ декотрыхъ сторонахъ Галиччины іо або (о) замість (е), (е), въ словахъ іого, нього, іому, слѣзы, всіо, ліонъ, замѣсть: его, него, ему, слезы, все, лень, а въ творительномъ падежи: злѣдѣомъ, камѣномъ, ткачомъ и звательомъ зазулю замѣсть: злѣдѣемъ, камѣнемъ, ткачемъ, зазуле. Въ такихъ случаяхъ або отъзначують вымову двома точками (ѣ, ѓ), або пишуть (іо, во, о).</p>	<p>§. 10. Буква е вымовляется съ начала слова или слога якъ іе (je); н. пр. егѳ, строеніе. Для лучшего отъзначенія пишеться въ тѣхъ случаяхъ е вм. е.</p> <p>Примѣч. Въ нѣкоторыхъ сторонахъ Галиціи произносятъ іо вм. е; н. пр. іого, слѣзы, всіо, камѣномъ, зазуліо, котѳрѳму областному произношенію слѣдовати не нужно, но подлежаитъ правильно говорити и писати, егѳ, слѣзы, все, камѣнемъ, зазуле.</p>

64 «[...] є цілком заплутаним і безсистемним через огріх природної логіки» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 90.

65 «[...] обмежуючись місцевістю [локальним уживанням мови. – Г. Т.], він не до кінця збагнув духу руської мови, про що найкрасномовніше свідчить чи не кожна сторінка його праці». Див. дет.: Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 90.

66 Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 89–90.

67 Там само. С. 90.

68 Там само. С. 98.

69 Там само. С. 85.

М. Возняк зауважує: «Участь Якова Головацького в повищій конкурсі дає можливість означити час, в якому відбулася метаморфоза поглядів його на українську мову. З уваги, що в 1851 р. з'являється Головацький уже здеклярованим об'єдинителем, а з початку 1850 р. він іще потягає за самостійністю нашої мови, стає певністю висновок, що на новий шлях відмінних від попередніх поглядів вступив Головацький в середині а найбільше в другій половині 1850 р. При такому звороті в життю Головацького заважили певно богацько зносини з Раєвським⁷⁰ під час побуту Головацького в Відні як члена комісії для уложення правничої термінології для славянських народів, також примір здеклярованого вже тоді безхарактерного русофіла брата Івана⁷¹, але, без сумніву, приготував той зворот злий дух Головацького, яким був консервативний аристократ, ворог розвою демократичної і прихильник аристократичної (польської і великоруської, в першій половині життя одної, в другій другий) мови Денис Зубрицький⁷². Великі заслуги Зубрицького як історика є зникаючо малими в порівнянні з тим знищенням, яке він заподіяв в культурно-літературному життю Галицької України своїм великанським впливом на своє оточення, з тими деморалізуючими розкладовими чинниками, крайню погубними для всякого визвольного руху, язикового, культурно-літературного й національно-політичного, які внесли Зубрицький і його кружок у життя нашої нації»⁷³.

Чимало зауважень висловив рецензент, оцінюючи працю о. Й. Ганінчака, що була невеликою за обсягом – «усього п'ять з половиною аркушів великого формату битого письма»⁷⁴. У додатках вміщено рецензію о. І. Гушалевича⁷⁵ із

70 о. Михайло Раєвський (1811–1884) – священник при російському посольстві у Відні, керівник віденського осередку слов'янофілів; спричинився до впровадження ідей москвофільства на теренах підавстрійської України. В енциклопедичній статті, присвяченій цьому діячеві, Феодосій Стеблій зазначає, що М. Раєвський «Виконував роль посередника між правлячими і слов'янофільськими колами й наук. установами Росії та громадсько-політ. діячами, наук. і культурно-освіт. інституціями слов'ян. земель Австрії (із 1867 – Австро-Угорщина) й Османської імперії. Здійснював розподіл фінансових субсидій, що надходили від держ. казни і слов'ян. к-ів Росії для підтримки прихильників панславізму в цих країнах, у т.ч. серед діячів Галичини, Буковини і Закарпатської України (т.зв. москофілів) [...] За його посередництвом здійснювалася фінансова підтримка москвофільської періодичної преси [...] надавалися стипендії студентам Віденського ун-ту, допомога львів. театрові «Руської бесіди», окремим літераторам і вченим (напр. А. Добрянському, Я. Головацькому, І. Наумовичу)». Див. дет.: Стеблій Ф. Раєвський Михайло Федорович. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9 (Прил.-С). С. 123.

71 Іван Головацький (1816–1899) – громадський діяч, поет, перекладач, брат Якова Головацького; під впливом о. М. Раєвського перейняв ідеї москвофільства.

72 Денис Зубрицький (1777–1862) – український історик та етнограф, член-кореспондент Петербурзької академії наук, належав до шляхетної родини герба Венява, прихильник панщини та поборник москвофільського руху; опонував авторам польських історіографічних студій.

73 Возняк М. Студії... Розділ XVI. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганінчака й Івана Жуківського... С. 99–100.

74 Там само. С. 89.

75 Возняк М. Студії... Додатки. Документ 30. Гушалевичева оцінка конкурсowego виробу Ос. Ганінчака... С. 134–137.

зауваженнями, що стосувалися ортографії⁷⁶, ортоєпії⁷⁷, морфології⁷⁸ тощо, що правда, наприкінці тексту відгуку автор зазначив: «Uibrigens wird zum Vortheile des Verfaßers dieses bemerkt, daß im ganzen Elaborate die Darstellungsweise kurz und verständlich sey. Der Styl ist sprachlichtig und bindig, die Orthographie entspricht bis auf angeführte Unrichtigkeiten den Forderungen des Programmes»⁷⁹.

Хоча конкурс 1851 р. був завершений і мали б оголосити переможця (маємо на увазі схвальні відгуки щодо праці Я. Головацького «Сокращенная Грамматика Языка Русского...»), однак упродовж наступного десятиліття «міністерство просвіти не спішило ся із порішенням конкурсної нагороди й щойно 1860 р. звернуло виробу та зажадало нової перерібки їх [поданих на конкурс підручників. – Г. Т.] з огляду на найновіші модифікації в українській правописи для шкільних книжок»⁸⁰. Зважаючи на нові обставини, комісія повернула роботи конкурсантам, однак лише Я. Головацький доопрацював граматику відповідно до зауважень і, зі слів М. Возняка, «По десятиох літах 1862 р. вернув виріб назад до комісії для укладу шкільних українських книжок, аби вона піддала його «всестаранной критіцѣ» і передала авторови до перероблення і поправлення; рік перед тим звернено й виріб Жуківському, а Ганїнчака не застало порішення конкурсу в живих»⁸¹.

3. Правопис та питання нормативного врегулювання української мови у працях Михайла Возняка. Історія формування граматичної думки в культурному середовищі півдавстрійського українства та проблема правописного урегулювання української мови перебували у сфері наукових зацікавлень М. Возняка, як було сказано вище, у першій третині ХХ ст. Зважаючи на значний обсяг доробку дослідника, вважаємо за доцільне відокремити розвідки, присвячені питанню кодифікації мови, від праць із питань граматики, хоча вони тісно пов'язані.

Важливим питанням, що особливо гостро звучало в період ХІХ ст. та потребувало нагального вирішення, стала суперечка української спільноти на теренах Галичини щодо спроб латинізувати абетку, відома як «Азбучна війна». Цій проблемі М. Возняк присвятив чимало розвідок, у яких висвітлив окремі аспекти процесу тогочасних правописних протистоянь, подав загальну характе-

76 Там само. С. 134–137.

77 Там само. С. 136.

78 Там само. С. 135–136.

79 «До речі, на користь автора варто сказати, що манера викладу в усій праці є короткою та зрозумілою. Стиль мови легкий і зв'язний, ортографія відповідає вимогам програми, окрім зазначених неточностей» [переклад українською цит. фрагмента – Тимошик Г.]. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 30. Гушалевичева оцінка конкурсного виробу Ос. Ганїнчака... С. 137.

80 Возняк М. Студії... Розділ ХVІ. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганїнчака й Івана Жуківського... С. 99. Див. дет.: Возняк М. Студії... Додатки. Документ 35. Міністерство просвіти жадає нової перерібки конкурсних еляборатів... С. 146.

81 Возняк М. Студії... Розділ ХVІ. Конкурс на українську граматику з 1851 р. та його вислід: рукописні граматики Якова Головацького, Осипа Ганїнчака й Івана Жуківського... С. 99.

ристикі культурного життя українців на теренах Галичини у XIX ст., розглянув феномен правописних суперечок у соціокультурному контексті, порушив питання авторства «азбучної статті» 1934 р., окреслив причини та передумови другого спалаху «Азбучної війни».

Наступним етапом у процесі кодифікації мови стала праця М. Возняка над виданням новочасного українського правопису, ухваленого на Всеукраїнській правописній конференції у Харкові (1927 р.).

3.1. Феномен «Азбучної війни» у висвітленні Михайла Возняка. Аналізуючи розвиток граматичної думки першої половини XIX ст., М. Возняк не міг оминати явища «Азбучної війни» (вивчення її причин та передумов, а також діяльності осіб, причетних до процесу правописного протистояння) та її впливу на подальше культурно-освітнє життя українців на теренах коронного краю Королівства Галичини та Володимирії упродовж XIX ст. Азбучні дискусії освіченої спільноти Галичини стали потужною протидією процесові асиміляції, метою якого була втрата мовної тожсамости руської (української) громади, руйнування культурних підвалин та зрештою повна трансформація в чуже культурне поле, де домінували б чужомовні пріоритети. Питанню «Азбучної війни» М. Возняк присвятив чимало часу та опублікував низку розвідок, що вирізнялися широтою охоплення проблеми.

У «Студіях...» учений висвітлює окремі аспекти процесу правописних протистоянь, однак більш детально той чи той етап «Азбучної війни» він розглядає в подальших розвідках. Попередньо означені праці, які ще потребують свого осмислення та аналізу в окремих студіях, дозволяють читачеві зануритись у багатовимірне середовище соціокультурного та наукового життя українців Галичини й водночас вибудувати систему координат для сприйняття реалій, віддалених у часі та позбавлених тих деталей, що впливали на перебіг подій. У розвідці «Як пробудилося українське народне життя за Австрії» (1924 р.)⁸² учений подав загальну характеристику культурного та політичного життя українців на теренах Австро-Угорської імперії у широкому часовому діапазоні, зосередивши увагу на XIX ст., котре стало визначальний періодом для націєтворчих та мовоконсолідуючих процесів чи не усіх європейських народів, зокрема й українського.

Із-поміж студій М. Возняка, присвячених питанню «Азбучної війни», виокремлюємо праці, де він дискутує з колегами щодо авторства «азбучної статті»-відповіді (1934 р.) на відому публікацію о. Й. Лозинського «O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» (львівські «Rozmaitości», ч. 29)⁸³, яка, на думку вченого, стала «нерозважним і в тодішніх обставинах українсько-

---

82 Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрії...

83 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Праці Фільологічної Секції*. Львів, 1925. Т. CXXXVI–CXXXVII. С. 107–118; Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. [Додаток:] *Apoloigia Cyryliki czyli Azbukii ruskiej. Записки Наукового товариства імени Шевченка. Праці Філологічної та Історико-філософської Секції*. Львів, 1929. Т. CL. С. 121–142.

го життя дуже небезпечним проєктом ввести польське абеткадло в українське письменство»⁸⁴. Отець Лозинський прагнув відродження мови, що спиралася б на живомовну традицію, однак, на думку мовознавця Михайла Худаша: «захопившись ідеєю фонетизації українського правопису [...] піддався спокусі запровадження в українську писемність, замість уживаної тоді кирилиці або гражданки, латинського, чи конкретно [...] польського, алфавіту (абеткадла)»⁸⁵. Переслідуючи благородну мету зближення української мовно-культурної традиції із загальноєвропейською, о. Й. Лозинський був зорієнтований на впровадження саме польського абеткадла, що мало «більшу принадність [...] для українщини» порівняно з кирилицею, крім того «зробилоб українську книгу доступною для Поляків і інших Славян, улекшило б науку української мови чужим народам»⁸⁶. Зваживши на беззаперечні преференції такої правописної новації, отець Лозинський не побачив у цьому спроби завуальованої асиміляції українства та занурення його в чужі мовно-культурні традиції. Стаття о. Й. Лозинського набула широкого резонансу та збурила потужну хвилю «Азбучної війни». М. Возняк зазначає, що «проєкт Лозинського діждався трьох відповідей: рукописної Дениса Зубрицького й друкованих Осипа Левицького й Маркіяна Шашкевича»⁸⁷.

Крім авторизованих відповідей українських громадських діячів на статтю о. Й. Лозинського, існує також текст статті-відповіді 1934 р. щодо авторства якої в перші десятиліття ХХ ст. виникла тривала в часі наукова дискусія. У першій розвідці «Авторство азбучної статті з 1834 р.» (1925 р.)⁸⁸ М. Возняк дискутує із Василем Щуратом, автором публікації «Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з р. 1834» (1908 р.)⁸⁹. В. Щурат подає збережений фрагмент одноїменної статті-відповіді, а у передтекстових та післятекстових коментарях висловлює припущення щодо авторства. На думку дослідника, автором статті був М. Кмицикевич (ХІХ ст.), перемиський студент-богослов, автор пасквіля проти генерала-губернатора Галичини Фердинанда фон Есте (Ferdinand Karl Victor von Österreich-Este) (1821–1849)⁹⁰. Зі слів В. Щурата, М. Кмицикевич мав належну компетенцію, а «його ж азбучна стаття – то документ не лиш наукового образования автора, але в части й характеру перемиського «товариства учених», в яким автор до своєї наукової праці підготовлював ся, користуючи ся його дискусіями і бібліотекою»⁹¹. На противагу цьому твердженню, М. Возняк вважає М. Кмицикевича лише автором копії: «Чотирилисткова копія її [стат-

84 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 107.

85 Худаш М. Алфавітно-правописні принципи Й. Лозинського. Українське весілля / упор. і автор вступ. ст. Р. Кирчів. Київ, 1992. С. 29.

86 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 108.

87 Там само. С. 109.

88 Там само. С. 107–118.

89 Щурат В. Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з р. 1834, подав Др. Василь Щурат. *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Праці Фільольогічної Секції*. Львів, 1908. Т. LXXXI. С. 134–144.

90 Див. дет.: Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. Львів, 1994. Т. 3. С. 1049.

91 Щурат В. Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з р. 1834... С. 136.

ті. – Г.Т.], котру знайшов др. В. Щурат, має дату і підпис копіста: “Въ Перемишлѣ 9/12 834. Миколай зъ Ветлина”, себто літературний чи конспіративний псевдонім Миколи Кмицикевича»⁹², а приписує авторство статті Д. Зубрицькому, українському історикові, етнографові, москвофілові, інтелектуалові із проросійськими політичними переконаннями⁹³, що мав належну обізнаність у різних царинах гуманітаристики, зокрема філології та історії⁹⁴, покликався на «старі граматика грецької й церковнослов'янської мови»⁹⁵, орієнтувався в стародруках (що, на думку М. Возняка, «вказує також на Дениса Зубрицького як автора»⁹⁶), спілкувався зі знаними особами (про що свідчить його листування)⁹⁷. Зрештою, в часі написання статті Д. Зубрицький був зрілою людиною (57 років) з усталеною системою цінностей⁹⁸ та поглядами «крайнього реакціонера, безоглядного ворога всякого поступу»; підтвердженням цього може бути епістолярна спадщина: «такі думки стрічаються часто в листах Дениса Зубрицького, напр. у листуванні до Погодіна»⁹⁹. На той час М. Кмицикевич був ще доволі молодою людиною з активною життєвою позицією. Наприклад, належність до таємного товариства «Сенат» або «Товариство учених», популярного «серед перемиської гімназійної й богословської молоді»¹⁰⁰, зашкодило його подальшій священничій кар'єрі, спричинивши проблеми із висвяченням¹⁰¹. М. Кмицикевич, зауважує М. Возняк, міг бути лише копіїстом рукопису, а тому це «знімає з Миколи Кмицикевича, речника державної незалежності України, тавро батька пізнішого національного москвофільства»¹⁰², яким означив його В. Щурат: «А в дальшій оригінальність автора, при залежності від Левицького, проявляється не лиш в богатшій науковій апараті, в більшій кількості цитованих книжок (якесь письмо з бібліотеки Тита Дзялинського¹⁰³, граматика Максимова з 1723¹⁰⁴ і ин.), але і в таким різким зазначенню москвофільського національного погляду, що на основі того сьміло можна вважати його батьком нинішнього національного москвофільства – навіть з його

92 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 110.

93 Вендланд А.-В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915 / переклала з нім. Х. Назаркевич. Львів: Літопис, 2015. С. 104.

94 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 114.

95 Там само. С. 117.

96 Там само.

97 Там само.

98 Там само. С. 116.

99 Там само. С. 112.

100 Там само. С. 110.

101 Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831–1846. *Відбитка з Записок Наукового Товариства імени Шевченка у Львові*. Львів: накладом НТШ, 1908. 146 с.

102 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 112.

103 Тит Адам Дзялинський (Titus Adamus Działyński) (1796–1861) – польський аристократ, меценат, видавець історичних джерел. Див. дет.: Bątkiewicz Edyta. Titus Działyński (1796–1861). *Polityk. Społecznyk. Twórca kultury. Praca doktorska napisana pod kierunkiem Prof. dra hab. Stanisława Sierpowskiego w Zakładzie Archiwistyki Instytutu Historii UAM*. Poznań, 2011. 282 s.

104 Максимов Ф. Грамматика славенская. СПб., 1723. 252 с.

нетерпимостю, навіть з його уїданням на дух часу і крайнім консерватизмом, навіть з його плутаниною в поглядах на мову»¹⁰⁵.

У другій статті «Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. [Додаток:] Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej» (1929 р.)¹⁰⁶ М. Возняк намагається більш аргументовано дискутувати щодо авторства статті-відповіді, опонуючи не лише твердженням, висловленим у попередньо згаданій публікації В. Щурата «Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з р. 1834», а й згадці про це у розвідці д-ра Івана Брика «Йосиф Добровський і українство» (1925 р.), який услід за В. Щуратом також вважає М. Кмицикевича її автором¹⁰⁷. Упадає у вічі те, що М. Возняка образила примітка до тексту, у якій І. Брик був кричним щодо його суджень: «А у примітці до цього уступу додав таку іронічну замітку: «Мих. Возняк у статті «Авторство азбучної статті з 1834 р.» (Записки Н.Т. ім. Ш., том 136–137) намагається виказати, що не Микола Кмицикевич, але Денис Зубрицький її писав»¹⁰⁸. Форма висловлення і тон сказаного, на думку М. Возняка, звучали обурливо та спонукали появу другої розвідки, що містила в додатках статтю Дениса Зубрицького «Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej»¹⁰⁹. Варто зауважити, учений часто полемізував із В. Щуратом: «А коли в результаті якоїсь Щуратової знахідки появлявся в «Записках» НТШ його черговий «причинок», Возняк не минав нагоди, щоб не полемізувати»¹¹⁰. Однак, очевидно, що тягла в часі дискусія втомила М. Возняка, бо вже в перших рядках статті він висловлює сподівання: «Третій раз і, думаю, вже останній займає місце в «Записках» справа одної відповіді на проєкт Йосипа Лозинського»¹¹¹. У цій публікації учений коротко подає історію правописних дискусій (ідеться про першу хвилю «Азбучної війни») та аргументовано, спираючись на графологічні дані та текстологічний аналіз¹¹², стверджує: «Микола Кмицикевич не був (і не міг бути) автором азбучної статті з 1834 р. й що автором був Денис Зубрицький, хоча й нема його підпису (не без причини) під розтоцьким рукописом»¹¹³. Крім того, М. Возняк порівнює тексти обох відповідей на проєкт Й. Лозинського (Д. Зубрицького та Й. Левицького) та приходять до того ж висновку, що й у першій розвідці¹¹⁴: «На жаль, і про дальші виводи Левицького треба сказати, що це плагіят із Зубрицького, хоча це слово настільки тут не відповідне, що Левицький покористувався статтею Зубрицького за його-ж життя й, коли вийшла відповідь Левицького друком, Зубрицький не

105 Щурат В. Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з р. 1834... С. 144.

106 Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького. [Додаток:] Apologia Cyryliki czyli Azbuki ruskiej... С. 121–142.

107 Брик І. Йосиф Добровський і українство. *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Праці Фільологічної Секції*. Львів, 1925. Т. CXLI–CXLIІІ. С. 33.

108 Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького... С. 124.

109 Там само. С. 128–142.

110 Нечиталок М. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях... С. 374.

111 Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького... С. 121.

112 Там само. С. 122.

113 Там само. С. 123.

114 Возняк М. Авторство азбучної статті з 1834 р... С. 117.

зайняв свого становища проти неї в пресі. Як би ні було, фактом є те, що збиваючи закиди Лозинського, Левицький в першому пункті тільки скоротив виводи Зубрицького, в другому пункті повторив його включно до латинського речення “ergo entia sine necessitate multiplicata” [тому істоти без потреби розмножувалися. – Г. Т.], в третьому також пішов за його висновками аж до повторення твердження: “Gdybyśmy chcieli nudzić czytelnika takimi elementarzewemi sporami, przytoczylibyśmy podobne wywody względem głosek а, ю; wszystko to, co znawcy za zaletę pisowni ruskiej przytaczają, jest w mniemaniu autora nagannem”. Так само висновки Левицького в дальших пунктах запозичені від Зубрицького до зразків відміни іменників у восьмому пункті й цитати з граматики Копітара в кінцевих замітках включно. Для зацікавлених методом користування зо свого джерела в Левицького доступна його стаття в українському перекладі в другому розділі вище згаданої праці Франка про азбучну війну»¹¹⁵.

Правописне протистояння – «Азбучна війна» – відбувалася у кілька етапів, хоча хвиливі спалахи виникали час до часу. Наприклад, у 1840 р. ознак правописного протистояння «набуло листування братів Івана та Якова Головацького» щодо видання фольклорної збірки Григорія Ількевича «Галицькі приповідки і загадки»¹¹⁶. У публікації «До історії видання Ількевичевих приповідок» (1911 р.)¹¹⁷ М. Возняк подає коротку передісторію правописної суперечки братів Головацьких та публікує лист-відповідь Я. Головацького на лист брата Івана, котрий під впливом ідей віденських товаришів Франтішика Кампеліка (František Cyril Kampelík) (1805–1873) та Йозефа Подліпського (Josef Podlipský) (1816–1867)¹¹⁸ запропонував «просто завести латинку»¹¹⁹, щоб зняти абетковий бар’єр та зробити текст фольклорного збірника Г. Ількевича зрозумілим тим слов’янським народам, які використовували латинську абетку. Я. Головацький опонує братові та надсилає розлогого листа, де аргументує недоречність використання латинки в українській писемній традиції. Готуючи лист Я. Головацького до друку, М. Возняк знаходить у бібліотеці Народного дому у Львові невпорядковані картки та реконструює його текст. Упорядник не впевнений у правильності розташування частин листа та в короткій передмові зазначає: «Можливо, що поданий далі мною текст не мав наступати в такому порядку й був може ще більший, але головна річ, о яку ходить, думки Якова Головацького не змінені»¹²⁰.

У 1859 р. розпочався другий етап «Азбучної війни», спричинений, за установленим в історіографії твердженням, діями австрійського уряду, зокрема міністра освіти графа Лео фон Туна (Leo / Leopold von Thun und Hohenstein) (1811–1888),

---

115 Возняк М. Апологія кирилиці Дениса Зубрицького... С. 127–128.

116 Стеблій Ф. «Азбучна війна» в Галичині. *Наукове товариство імені Шевченка*. Енциклопедія / укладання НТШ. Львів, 2012. Т. I (А–Бібл). С. 89.

117 Возняк М. До історії видання Ількевичевих приповідок. *Miscellanea. Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1911. Т. CVI. В. VI. С. 175–190.

118 Стеблій Ф. «Азбучна війна» в Галичині... С. 89.

119 Возняк М. До історії видання Ількевичевих приповідок... С. 175–176.

120 Там само. С. 176.

котрий під впливом галицького намісника графа Агенора Голуховського (Agenor Romuald Onufry Gołuchowski) (1812–1857) намагався законодавчо запровадити латинську абетку для вжитку в українській спільноті, що спричинило велике незадоволення серед українства та призвело до нової хвилі азбучного протистояння¹²¹. У науково-популярній статті «Хто й чому започаткував азбучну справу з 1859 р.» (1936 р.)¹²² М. Возняк розглянув причини нової хвилі «Азбучної війни» та зрештою відповів на запитання, задеклароване в назві, хто ж насправді був причетний до цього протистояння та як впливав на перебіг подій.

Передумовою до виникнення нового загострення правописних дискусій, як зазначає М. Возняк, став пастирський лист єпископа Спиридона Литвиновича¹²³, який «він розпочав [...] сумним спостереженням, що в останніх роках появляються часто змагання ввести малозрозумілу народові мову в українську літературу в Галичині. Ця новість не обмежилася тільки на пресу й довела її до швидкого впадку, але знайшла собі доступ і до проповідей та викладів катехитів»¹²⁴. М. Возняк пише: «єпископ Литвинович видав своє посланіє на домагання міністра освіти Туна, якому саме Черкавський предложив свій меморіал у справі українського письма й календаря. Очевидно, в своєму домаганні міністер повторив основні уступи меморіалу Черкавського, що зрештою ясно виходить із порівняння ходу думок у посланії єпископа Литвиновича й передмови Черкавського до пасторського листу»¹²⁵. Варто зауважити, що д-р Евсевій Черкавський¹²⁶, помітно впливав на перебіг азбучних дискусій і, критикуючи механізм реалізації проєкту міністра освіти, зазначав: «Бо замість наперед, що свобідно міг зробити, в руських друках, які видавав уряд, напр. в шкільних книжках, щоденнику законів, в урядових оповіщеннях тощо вжити цього письма [йдеться про латинку. – Г.Т.] неначе на спробу та призвичаїти до нього око читацької публічності – він постановив попередати предмет теоретичній дискусії»¹²⁷.

Підставою для тверджень, висловлених у пастирському листі єпископа Спиридона Литвиновича, стало впровадження у різні сфери суспільного буття тогочасного українства штучно створеної креолізованої мови, що спиралася у процесі творення на субстрат церковнослов'янської. У другій половині ХІХ ст. цю тенденцію підхопило московфільське середовище, щоправда, комбінуючи елементи цер-

121 Стеблій Ф. «Азбучна війна» в Галичині... С. 88–91.

122 Возняк М. Хто й чому започаткував азбучну війну в 1859 р. *Шлях виховання й навчання*. Тримісячник (січень-лютий-березень). Львів, 1936. Кн. 1. С. 16–27.

123 о. Спиридон Литвинович (1810–1869) – греко-католицький священник, єпископ, з 1864 р. митрополит Галицький та архієпископ Львівський, віце-маршалок Галицького сейму, посол і віце-президент Австрійської імперської ради (нім. Reichsrat).

124 Возняк М. Хто й чому започаткував азбучну війну в 1859 р... С. 16–17.

125 Там само. С. 26.

126 д-р Евсевій [Євсевій] Черкавський (1822–1896) – професор філософії, тричі обраний ректор Львівського університету, почесний громадянин Львова, кавалер Лицарського хреста ордену Франца Йосифа (Österreichischer Franz Joseph-Orden) (1859 р.) та Лицарського хреста Австрійського імператорського ордену Леопольда (Österreichisch-kaiserliche Leopold-Orden) (1892 р.), освітній і політичний діяч.

127 Возняк М. Хто й чому започаткував азбучну війну в 1859 р... С. 26.

ковнослов'янської із запозиченнями з російської, а саме: «почали появлятися різні літературні спроби в мові, складеній з трьох елементів: церковнослов'янського, російського й народного галицько-українського»¹²⁸. У часі правописних дискусій ХІХ ст. вимальовувалася доволі драматична ситуація, що відображала небезпечну тенденцію – підміну автентичного мовного коду симулякром. За таких обставин простонародна мова не стала підґрунтям для витворення літературної форми, що було типовим для багатьох новочасних європейських мов, а зусиллями мовних традиціоналістів (або як їх називає М. Возняк – «кандидатів на галицьких москалів»¹²⁹), була відтіснена на периферію суспільної комунікації і вважалася лише прерогативою малоосвіченого загалу. Натомість пропонували використовувати штучно створену мову для освіченої верстви, тобто «появилось часто змагання ввести малозрозумілу народів мову в українську літературу в Галичині»¹³⁰.

Народну мову було усунуто зі шкільництва та церковної сфери, вона перестала домінувати й у публічному просторі, що мало негативні наслідки для розвитку і культурного поступу українців. Усвідомлення, що такий стан справ міг призвести до втрати важливого новочасного атрибуту національної ідентичності – самобутньої мови, спонукало освічену верству української спільноти до активної протидії цьому, адже «Потреба успішного розвитку української мови лежить в інтересі самого народу, що відчув необхідність всесторонньої культури для себе й не щадив жертв, щоб придбати собі всякі можливі засоби до освіти»¹³¹. В означеній статті М. Возняк розглядає вплив Е. Черкавського на перебіг правописних дискусій. Він переконаний, що саме д-ру Черкавському, а не графові А. Голуховському належить «ініціатива в азбучній справі»¹³² і що саме його публічна активність мала вплив на пастирський лист єпископа Спиридона Литвиновича, який спричинив чималий резонанс у тогочасній українській спільноті. М. Возняк пише: «Вглянути в це питання помагає передмова до послання, надрукованого в урядовім органі. Німецький текст послання з німецькою мовою надрукований в «Lemberger Zeitung für Galizien» за 1859 р., а польський в «Dodatku tygodniowym przy Gazecie Lwowskiej» в ч. 21. з того ж року. Щодо передмови – її авторство відоме й не підпадає ніякому сумнівові: це твір д-ра Евсевія Черкавського»¹³³. Аргументовані думки передмови, яка «ширше розвиває і науково мотивує основні думки послання»¹³⁴, були репрезентовані й у інших публікаціях Е. Черкавського. М. Возняк зазначає: «В іншій статті «Łacińskie czcionki w języku ruskim», – надрукованій в чч. 24 і 26 «Dodatku tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej» з 1859 р. й тоді ж по-німецькому в «Lemberger Zeitung für Galizien», у яких «розтрошив Черкавський думки брошури Богдана Дідицького «О неудобности латинской азбуки въ письменности русской», спричиненої тим, що Лев Венгліньський (1827–1905), український поет,

128 Там само. С. 20.

129 Там само. С. 16.

130 Там само.

131 Там само. С. 17.

132 Там само. С. 25.

133 Там само. С. 18.

134 Там само. С. 23.

«перекладав поезії з польської, чеської, сербської, словацької, литовської, німецької, французької на українську»¹³⁵, «надрукував три збірочки своїх віршів латинкою»¹³⁶. Опонуючи Б. Дідицькому¹³⁷, учений зазначав, що українська мова не «має ховати свої прикмети, щоб не прогрішитись проти старослов'янської або московської мови, під чужою заслоною»¹³⁸. Що ж до роздумів Б. Дідицького про народність літер, Е. Черкавський писав: «[...] народности шукати треба в духовому й матеріальному існуванні, яке зготував собі сам народ життєвою силою свого духа»¹³⁹. Ерудиція та обізнаність Е. Черкавського сприяли глибокому проникненню в суть мовних проблем, що виникли у часописі XIX ст. у середовищі української мовнокультурної спільноти та потребували нагального вирішення. Звичайно, його активність не залишилася поза увагою тогочасного українства, котре негативно сприйняло новації цього діяча. Ідеться про намір впровадити латинську абетку на противагу кирилиці, яка, на думку вченого, негативно впливала на вимову у слов'янських мовах; про що він, зокрема, пише: «[...] читаючи чужі вислови згідно з своєю вимовою приходиться легко до того, що чужина видається рідною вимовою і вкрадається до запасу рідної власної мови. Згодом рідна мова пересякне чужими елементами й виведеться звідсіль потвора, неподібна до рідного елемента. На цьому то шляху всякали старослов'янські елементи до московської мови, а всякають церковнослов'янські й московські елементи до малоруської мови»¹⁴⁰. Хоча Е. Черкавський мав і помилкові уявлення щодо деяких мовних питань (до прикладу, вважав, «немов обрядова мова українців [церковнослов'янська. – Г.Т.] була б первісною формою або матірною мовою сьгоднішньої української народньої мови»¹⁴¹ тощо), однак потрібно належно оцінити його працю та творчий спадок. М. Возняк пише, що «сьогодні можна з певністю ствердити, що ні в одного з галичан, які засідали в азбучній комісії 1859 р., не було такого знання предмету, як у Черкавського, не виключаючи навіть Якова Головацького, страшного ворога язичія до 1849 р., а від тоді головного винуватця всього того, проти чого так завзято й з таким знанням справи борювався Черкавський»¹⁴².

Діяльність та творчий спадок Е. Черкавського не залишилися поза увагою української наукової спільноти на початку XX ст., зокрема у 1912 р. Іван Франко у виданні «Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали» опублікував у додатках праці вченого: «Розвідка проф. Е. Черкавського про руську азбуку», «Пропамятне письмо неназваного Русина з р. 1850», «Звіт Е. Черкавського про стан русинів перед р. 1859»¹⁴³. На теперішньому етапі розвитку науки про мову

135 Шалата М. Венглінський Лев. *Українська літературна енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1988. Т. 1 (А–Г). С. 287

136 Возняк М. Хто й чому започаткував азбучну війну в 1859 р... С. 23.

137 Богдан Дідицький (1827–1909) – письменник, журналіст, поборник москвофільського руху.

138 Возняк М. Хто й чому започаткував азбучну війну в 1859 р... С. 24.

139 Там само.

140 Там само. С. 23.

141 Там само. С. 20.

142 Там само. С. 24.

143 Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріали. Подав і вступом попередив Др. Іван Франко. *Українсько-руський архів* / видає Історично-філософська Секція Наукового

праці Е. Черкавського сприяли б осмисленню багатьох мовних подій чи явищ віддаленого в часі XIX ст.

3.2. Правописні питання на Соборі руських учених 1848 р. Правописні дискусії на Соборі руських учених¹⁴⁴ (далі в тексті – Собор) за своєю потугою та гостротою дискусій нагадали М. Вознякові новий етап правописного протистояння, котрий не переріс у наступну хвилю «Азбучної війни». Про це учений пише в розвідці «Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених» (1908 р.): «Спори за мову та правопись на з'їзді «руських учених» у 1848 р. були немов другим початком війни за азбуку, правопись і мову, що вела ся довгі літа з великим завзятем, гідним красшої акції. Сьвященникам, що привикли до церковщини здавало ся, що нова правопись понижить і усуне її. З другого боку побоювали ся, аби не прийшло ся їм учити ся сеї нової правописи. Се було причиною, що духовники, які стояли тоді майже виключно на чолі політичного й письменницького руху, що мали надзїр над школами, не старали ся завести нової правописи в підвластних їм школах, видавати нові шкільні підручники сею правописею»¹⁴⁵.

3.2.1. «Розправа о писовни рускѡй» о. Івана Жуківського у потрактуванні Михайла Возняка. Окрему увагу у своїх студіях М. Возняк приділив особистості о. І. Жуківського – важливого, однак мало знаного учасника мовно-культурного відродження українства у 40–70-их роках XIX ст. на теренах Королівства Галичини і Володимирії¹⁴⁶. Учений мав о. І. Жуківського за «гарячого оборонця окремішности української мови й народности»¹⁴⁷.

У часі домовленої зустрічі, що відбулася напередодні 1848 р. між Стефаном Семашем¹⁴⁸, Антонієм Павенцьким¹⁴⁹, о. Михайлом Куземським, у 1842–1848 рр. каноніком, прелатом-схолярхом Греко-католицької церкви, та о. Іваном Жуків-

---

Товариства імени Шевченка. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, 1912. Т. VIII: Матеріяли до історії Азбучної війни в Галичині 1859 р. С. 106–180.

144 Повна назва: Собор русскихъ ученыхъ и любителей народнаго просвѣщенія.

145 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни рускѡй І. Жукѡвського. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1908. Т. LXXXII. Кн. 2. С. 69.

146 Див. дет.: Тимошик Г. Жуківський Іван. *Наукове товариство імени Шевченка*. Енциклопедія. Львів; Тернопіль, 2022. Т. V. (Даш–Жуч). Укладання НТШ. С. 676–680. Тимошик Г. Розвідка «Уваги надь духомь языка руского съ поровнаньемь тогожь съ инными славянскими языками» у творчій спадщині отця Івана Жуківського. [Додаток:] І. Жуківський. Уваги надь духомь языка руского съ поровнаньемь тогожь съ инными славянскими языками. У кн.: *Збірник наукових праць на пошану професора Теодозія Михайловича Возного*. Львів, 2022. С. 527–570.

147 Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрії... С. 123.

148 Стефан Семаш (XIX ст.) – урядник Львівської міської бухгалтерії, член Ставропігійського інституту, член Головної Руської Ради, поет (автор фунеральних од). Див. дет.: Головна Руська Рада (1848–1851). Протоколи засідань і книга кореспонденції / упор.: У. Кришталович, І. Сварник; за ред. О. Турія. Львів, 2002. С. 245; Седляр О. «Галицко-руська матиця»: завдання, організація, члени товариства (1848–1870). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2021. Вип. 21. С. 689; Богатирьова К. Похоронна тема в одах українських поетів XVIII–XIX століть. *Мандрівець*, 2015. № 1. С. 17–19.

149 Антоній Павенцький (1818–1889) – український галицький правник, редактор першого часопису «Зоря Галицка», член-засновник Головної Руської Ради, член організаційного комітету Собору руських учених, посол Галицького сейму (1861–1866).

ським, натоді парохом церкви Петра і Павла в тогочасного передмісті Львова, співбесідники мали з'ясувати питання мови українського часопису¹⁵⁰, однак не могли дійти згоди, бо мали різні бачення мовного стандарту, зокрема «Жуківський був за мовою Шашкевича й Квітчиної Марусі, Куземський за мовою Біблій, виданої в Перемишлі, дуже близькою до церковнословянщини, а Семаш за чистою церковнословянською мовою, бо в своїм незнанні уважав він її матірню української мови»¹⁵¹.

У розвідці «Проект правописи Івана Жуківського на з'їзді «руських учених» (1908 р.)¹⁵² М. Возняк зусібіч проаналізував програму та висвітлив усі сфери діяльності отця Жуківського, який долучився до просвіти та активно діяв у різних вимірах суспільного життя, сприяючи культурному та духовному розвитку українства на теренах Австро-Угорської імперії. Згодом у «Студіях...» учений доповнив розповідь про о. І. Жуківського та акцентував увагу на тих фрагментах діяльності, які потребували додаткового уточнення та висвітлення. Завдяки скрупульозним студіям М. Возняка довідуємося, що отець Жуківський на засіданнях Головної Руської Ради «брав голос у різних справах, а передовсім обстоював він права народньої мови»¹⁵³. Одна з його ініціатив стосувалася укладання шкільних підручників народною мовою. Попередньо згадано про участь о. І. Жуківського у конкурсах 1841 р. та 1851 р. на найкращий підручник із руської (української) мови. У додатках до статті М. Возняк опублікував «Розправу о писовни рускѡй» і зазначив, що «два примірники сього літографованого реферату знаходять ся в «Бібліотеці Народнього Дому»¹⁵⁴; натепер один примірник літографії є у фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника¹⁵⁵.

Обізнаність із історіографією славістичних студій дала змогу М. Вознякові ґрунтовно проаналізувати «Розправу о писовни рускѡй» о. І. Жуківського та виявити, що автор реферату був ознайомлений із надбаннями тогочасної славістики; йдеться про працю чеського філолога і просвітителя Йозефа Добровського (Dobrovský Josef) (1753–1829): «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris:

150 «В 1842 р. задумав австрійський уряд видавати у Відні під редакцією Івана Головацького український часопис в об'ємі двох-трьох аркушів чвертьрічно. В його програму мали входити описи народнього життя, звичаїв, обичаїв, забобонів, обрядів, порівнюючі студії про українську мову, археологія, збірки усної словесности, порівнюючі досліди над нею, докладні викази місцевих імен і родинних прізвищ, відомости з географії, статистики, історії України й т.ин., крім того кращі прозові й віршовані твори красної літератури. Словом плянований часопис мав бути науковим журналом у чистій українській мові, неперемішаний ні польщиною ні московщиною, для оборони окремішности й самостійности мови й народности Українців. Див. дет.: Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрії... С. 122–123.

151 Там само. С. 123.

152 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни рускѡй І. Жукѡвського... С. 53–84.

153 Там само. С. 61.

154 Там само. С. 50.

155 Жуківський І. Розправа о писовни рускѡй. Програма / зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. Василя Стефаника. Ф. 2. Спр. 95. 8 арк.; літограф.

quae quum apud Russos, Serbos aliosque ritus graeci, tum apud Dalmatas glagolitas ritus latini Slavos in libris sacris obtinet»¹⁵⁶ (1822 р.) – далі: «Institutiones» («Устрій старого наріччя слов'янської мови, що міститься у священних книгах як росіян, сербів та інших <слов'ян> грецького обряду, так і у далматів-глаголитів – слов'ян латинського обряду». – Т.Г.), з котрої, зі слів С. Смаль-Стоцького, «почалася слявістика як наука»¹⁵⁷, та відому широкому науковому загалу розвідку чеського і словацького славіста Павола Йозефа Шафарика (Pavol Jozef Šafárik) (1795–1829) «Slovanský Národopis» («Слов'янська етнографія») (1842 р.)¹⁵⁸. Варто зауважити, сам автор «Розправи о писовни рускôй» зазначає, що студіював праці різних учених і з них чимало запозичив; у притекстових примітках до реферату він пише: «Тии внесеня и pytania не всѣ ђдѣ мене походят, але судивѣм за рѣч потрѣбну розмаити зданя розмаитых ученых, о кѡлько менѣ знани (,) разом представити»¹⁵⁹.

Творчий спадок Й. Добровського став фундаментом славістичних студій у ХІХ ст. та окреслив перспективи подальшого розвитку славістики. Значним був вплив поглядів ученого й на становлення української філологічної науки: «На авторітет Добровського покликувалися Українці в Галичині у боротьбі проти спроб уведення латинської азбуки в українське письменство і в обороні прав української мови в школі [...]. Праці і видання Добровського відкривали перед молодим українським поколінням новий світ, бо незвісну їм досі Словянщину. Знайомили з історією, літературою, мовою і етнографією поодиноких словянських народів, будили і піддавали думку та вказували шляхи для подібної праці серед свого народу»¹⁶⁰. Хоча щодо поодиноких питань «руські учені» висловлювали незгоду чи дискутували з ним у своїх працях¹⁶¹. Не випадково й о. Іван Жуківський та інші укладачі граматик звернулися до відомої праці Й. Добровського «Institutiones» (1822 р.). У розвідці «Йосиф Добровський і українство» І. Брик зазначає: «Вплив Добровського помітний у граматичних працях Івана Вагилевича (Rozprawa o jęzugu południowo-ruskim 40-ві pp., граматика 1845., мала граматика 1846 р.), Гаврила Паславського (граматика 1848 р.), Івана Жуківського (Розправи о писовни рускôй 1848 р.), Якова Головацького (граматика, розправа 1849 р. і и.)»¹⁶².

На думку М. Возняка, автор «Розправи о писовни рускôй» почерпнув чимало інформації з першого розділу праці Й. Добровського: «De literatum slavicarum

---

156 Dobrovský J. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris: quae quum apud russos, serbos aliosque ritus graeci, tum apud dalmatus glagolitas rirus Latina slavos in libris sacris obtient. Vindobonae. 1822. LXVIII + 727, [2] s.

157 Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення. *Записки Наукового товариства імени Шевченка. Праці Фільологічної Секції*. Львів, 1925. Т. CXLI–CXLIII. С. 1.

158 Šafárik P. J. Slovanský Národopis. Sestavil Pawel Josef Šafárik. W Praze, nákladem wydawatele. 1842. XII + 188, [2] s.

159 Жуківський І. Розправа о писовни рускôй. Програма...

160 Брик І. Йосиф Добровський і українство... С. 33.

161 Там само. С. 29–30.

162 Там само. С. 32–33.

figura, pronunciatione, valore numerico, divisione, affinitate» [«Про форму, вимову, числове значення, поділ та спорідненість слов'янських літер». – Г.Т.]¹⁶³, зокрема з тих фрагментів, де йдеться про розвиток та особливості графічних систем слов'янських мов і їхніх правописних систем (наприклад, «чим різнять ся поодинокі букви, що означають той самий звук [...], про перемену кирилиці на глаголицю (буквицю) і примінення її до потреб Дальматинців в 13 віку, про реформу правописи в Великоросів і Сербів»), а також, що є доволі важливим, зміг «користувати ся літературою, вказуваною Добровським»¹⁶⁴. Під впливом праці чеського славіста, як вважає М. Возняк, о. І. Жуківський з'ясував, «що по гортанних г, х, к треба писати **ы**, що по ж, ч, ш і ц не повинно стояти **ы**, що по ж, ш, ч писало ся **я, ю**, а тепер **а, у**, що на кінці слів непотрібний твердий знак»¹⁶⁵; саме це й виклав у вигляді запитань у реферованому тексті «Розправи о писовни рускôй», зокрема: «12) Ци и ци **ы** писати по твердих г, г, к, х; 13) ци и ци **ы** по ж, чи ш? [...] 18) Чи потрѣбный на кôнци слôвъ знак ъ?»¹⁶⁶.

Ще однією непересічною особистістю у царині славістики був П.Й. Шафарик, відомий своїми працями. К. Студинський у розвідці «Павло Йосип Шафарик і українці. До історії українсько-чеських зв'язків» (1935 р.) акцентує увагу на популярності знаного славіста серед української освіченої аудиторії, адже «не тільки в Галичині, але й в Україні Шафарикова творчість і його особа були предметом подиву»¹⁶⁷. Важливо, що «Шафарик перший відкрив цю незвідану сторону, означив у своєму «Слов'янському Народописанні» границі й подав вірні статистичні дані руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині та Буковині. Твір Шафариків переклав на російську мову й видав проф. О. М. Бодянський у Москві 1843 р. п. н.: «Славянское Народописание». Пізніше видавці етнографічних карт Галичини й Угорщини користувалися картою Шафариковою при рисуванні й означенні границь різних народностей із меншим, або більшим успіхом»¹⁶⁸.

На працю П. Й. Шафарика «Slovanský Národopis» («Слов'янська етнографія»), що була знаною у тогочасному славістичному науковому дискурсі та залишається такою й дотепер, взурувався й о. І. Жуківський та цитував її у своїх працях: «Що Жуківський знав сю книжку, доказом того отсе слова Шафарика передмови, що вплив її Жуківський у свою промову, якою повитав зі-

163 Див. дет.: Dobrovský J. Institutiones... С. 1–35.

164 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «русских ученых». [Додаток:] Розправа о писовни рускôй І. Жукôвського... С. 64.

165 Там само.

166 Жуківський І. Розправа о писовни рускôй. Програма...

167 Студинський К. Павло Йосип Шафарик і українці. До історії українсько-чеських зв'язків. Відбитка з «Нашої культури». Варшава: Друкарня Синодальня, 1935. Кн. 7. С. 7.

168 Там само. Див. дет.: Объяснение этнографической карты Галичины, сѣверо-восточной Угрии и Буковины. У кн.: Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Ѳ. Головацкимъ. Ч. III. Разнотченія и дополненія. Отдѣленіе II. Обрядныя пѣсни. Изданіе Императорского Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ. Москва: Въ Университетской типографіи, 1878. С. 671–747.

браних членів з'їзду іменем приготовляючої комісії»¹⁶⁹. У проєкті правопису «Розправа о писовни рускѡй» о. І. Жуківський звертає увагу на: «Уживанне і зам. о і е в замкнених складах, перехід у в в, л в в, склонність до мягчення букви ц в руській мові»¹⁷⁰. Відгомін цих тверджень знаходимо у його проєкті правопису¹⁷¹.

На думку М. Возняка, праці провідних славистів мали не лише позитивний вплив на систему мовознавчих візій о. І. Жуківського, оскільки збагатили автора необхідними знаннями із набутоків тогочасної славістики, зокрема у царині порівняльного мовознавства, що стало провідної науковою парадигмою ХІХ ст., а й внесли в його науковий світогляд чимало сум'яття: «Вплив лектури Домбровського й других славянських фільольогів завів його в становище межи молотом і ковалом, межи народню мову і церковно-славянську так, що вагаєть ся, які форми признати ліпшими, бути чи быти, чи кінчити *in fin.* на -увати чи -овати?»¹⁷².

Напередодні Собору руських учених (1848 р.) отець Жуківський підготував реферат (точніше програму) для того, щоб учасники змогли ознайомитися із викладеними правописними рекомендаціями та погодити їх. Надважливим завданням Собору, яке попередньо сформулювали його учасники та означили у запрошенні, було таке: «установити для языка нашого однакі форми, а для письма нашого приймити найстосовнійшу писовню, висвітити ріжницю мови нашої від языка старословянського, такоже від російського і від польського»¹⁷³. М. Возняк пише: «Одною з найважнійших справ, яку мали поладнати в 1848 р. «русські учені» на своїх зборах, була справа правописи»¹⁷⁴. Програма о. І. Жуківського має 24 пункти правописних рекомендацій, які обговорили на засіданні відділу.

Хоча у програмі отець Жуківський закликає орієнтуватися на живомовну традицію: «На теперѣшний про тое язык треба уживати, який з уст простого чужими языками не збаламученого люду виходит; у нашого руского люду знайдемо чисти правдиви формы руского языка, а коли нам якого слова не достает, перелляймо слово з другого славянського языка добре мысль выражающе, в нашей рускѡй формѣ, як дух руского языка приказуе, а не будем мати недостатку» та оминати давні форми: «Мы давного нашого языка в письмо впроваджувати не можемо, бо и жаден нарѡд языка з минувших часѡв що до формы не бере

169 Возняк М. Проєкт правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни рускѡй І. Жукѡвського... С. 65.

170 Там само.

171 Жуківський І. Розправа о писовни рускѡй. Програма... Арк. 8.

172 Возняк М. Проєкт правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни рускѡй І. Жукѡвського... С. 66.

173 Историческій очеркъ основанїа Галицко-русской Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенїа. Составлено Яковомъ Головацкимъ. Галицко-русска Матица. Ч. 5. Въ Львовѣ, 1850. С. XX.

174 Возняк М. Проєкт правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни рускѡй І. Жукѡвського... С. 53.

за підставу теперішнього письма, хотьби давніший був и за класичный уважаний»¹⁷⁵, проте дискусії точилися довкола модифікації етимологічного правопису: «кождий відчував потребу й поправи й усталення руської правописи (розуміть ся етимологічної), Жуківський, як сам каже, піддав свою роботу під річеву критику»¹⁷⁶. У попередньо згаданій праці «Як пробудилося українське народне життя за Австрії» М. Возняк виснує: «Його [о. Івана Жуківського. – Г.Т.] реферат п. п. «Розправа о писовни руской» з проектом фонетичного правопису відлітографовано, роздано членам і ухвалено правопис, опертий на правописі Михайла Максимовича»¹⁷⁷.

Неуспіх справи правописного врегулювання на Соборі, що мав стати поворотною точкою у розвитку мови, М. Возняк пояснює кількома причинами, які перешкоджали ухвалі єдиних правописних норм. Однією з таких причин – організаційна проблема; йдеться про об'єднання двох відділів («7. Выдѣль управы языка руского. До того будуть належати працюющии надъ граматиковъ, словаремъ и писовневъ языка руского» та «8. Выдѣль литературы руской такъ давной яко и теперѣшной. До того выдѣлу мають належати поеты, писарѣ повѣстей, любовники красномовства, историки нашої письменности; и въ томъ выдѣлѣ розбиратися будуть подъ взглядомъ филологичнымъ давнѣ забытки письменности руской»¹⁷⁸) в один – «VII. и VIII. Отдѣль управы языка руского и Словесности руской» під головуванням Якова Головацького¹⁷⁹, що збільшило кількість учасників, ускладнило роботу комісії, призвело до непотрібних дискусій та розпоростило обговорення чітко окреслених питань, задекларованих у програмі отця Жуківського.

Ще одна причина – усталений у колі граматистів потрібний підхід до процесу врегулювання мови: «Як і в справі мови одні були за народньою мовою, а другі бажали видіти літературною мовою церковно-слов'янщину, так поділили ся гадки і в справі правописи. Одні радили держати ся зовсім форм церковно-слов'янської мови, а тільки виговорювати їх по руськи, де заходила би конечна потреба, там підступити більше або менше від походження слова та поробити зміни в поодиноких випадках. Другі хотіли писати так, як говорить ся. Була ще й третя посередня група, що рада була писати так, як говорить ся, але при тім, де можна, хотіла узгляднювати й иньші славянські мови, а передовсім граматику своєї мови»¹⁸⁰. Ця засаднича непогодженість основних підходів учасників дискусії у вирішенні одного із найважливіших націєтворчих питань – правопис-

175 Жуківський І. Розправа о писовни руской. Програма... С. 1.

176 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «русских ученых». [Додаток:] Розправа о писовни руской І. Жуківського... С. 69.

177 Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрії... С. 163–164.

178 Историческій очеркъ основанїа Галицко-русской Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ русскихъ и любителей народного просвѣщенїя. Составлено Яковомъ Головацкимъ... С. XXVII.

179 Там само. С. XCIX.

180 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «русских ученых». [Додаток:] Розправа о писовни руской І. Жуківського... С. 54.

ного – призвела до стагнації всього процесу мовно-культурного відродження українства у ХІХ ст. на теренах півдавстрійської України.

3.2.2. Роль о. Рудольфа Моха у правописних протистояннях на Соборі руських учених 1848 р. Одним із учасників мовно-культурного відродження українства ХІХ ст. на теренах Королівства Галичини і Володимирії був о. Рудольф Мох¹⁸¹.

У рубриці «Miscellanea» «Записок Наукового Товариства імени Шевченка» М. Возняк подав розвідку «Із кореспонденції Р. Моха»¹⁸², у якій торкнувся питань творчого та епістолярного спадку отця, зазначивши: «В бібліотеці Народного Дому у Львові є велика кореспонденція Рудольфа Моха. Доси скатальогоізовано в однім відділі 645 листів, у другім 32 чисел панегіриків і документів. Майже половина скатальогоізованої кореспонденції – це записки з проповідями на похорони, празники та місії. Її характеристику подав уже д. Свистун. Більше півтретя сотки листів і записок іще не скатальогоізовано. До історії галицько-руського відродження дає кореспонденція Моха тільки скупі причинки»¹⁸³. Попри брак повної інформації про діяльність о. Р. Моха, усе ж натрапляємо на поодинокі розвідки чи фрагментарні згадки, які свідчать про активну участь отця у процесі національного відродження українства у ХІХ ст. Зокрема відомо, що отець Мох надавав перевагу живомовній стихії, т.зв. «духові народної мови», наприклад, його «Мотыль на малорускомъ языкѣ», що «появив ся зпід пера Моха написаний гарною на той час народньою мовою»¹⁸⁴. Щодо пізнішої редакції тексту, М. Возняк, спираючись на інформацію, викладену у брошурі «Listy tyżące się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi» (1843 р.) о. Й. Левицького, припустив, що «псоване Мохової мови в ненароднім дусі – робота Левицького або когось з його прихильників»¹⁸⁵.

З-поміж «руських учених» М. Возняк виокремлює дві групи, а саме: «прихильників народної мови»¹⁸⁶, або «самоуків»¹⁸⁷ (так назвав їх опонент о. Юстин Желехівський¹⁸⁸), що утворювали більшість (йдеться про Теофана Глинського¹⁸⁹, о. Івана Жуківського, о. Рудольфа Моха та ін.), і «поклонників граматики», які прагнули «образувати галицько-руську мову на основі давньої клясичної цер-

181 о. Рудольф Мох (1816–1892) – делегат Головної Руської Ради, учасник Собору руських учених; виступав проти впровадження латинки в український правопис та вважав народномовну стихію важливим орієнтиром у розвитку української мови.

182 Возняк М. Із кореспонденції Р. Моха. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1908. Т. LXXXI. Ч. I. С. 157–171.

183 Там само. С. 157.

184 Там само. С. 158.

185 Там само. С. 159.

186 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «руських учених». [Додаток:] Розправа о писовни руской І. Жуківського... С. 56.

187 Там само. С. 54–55.

188 о. Юстин Желехівський (1821–1900) – греко-католицький священник, педагог, історик, церковний і громадський діяч. Див. дет.: Нахлік Є., Нахлік О. Іван Франко та Євгеній Желехівський: амплітуда взаємин. *Українська мова*, 2011. № 3. С. 3–18.

189 Теофан Глинський (1806–1893) – публіцист, історик, мовознавець, громадський діяч, випускник Львівського університету, учасник Собору, секретар Богородчанської руської ради. Див. дет.: Стеблій Ф. Глинський Теофан. *Енциклопедія історія України*. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 2 (Г–Д). С. 117.

ковно-славянської мови) (йдеться про «учених, що стояли в 1848 р. за церковщиною, а відтак ввели з легким серцем жаргонну великорущину») ¹⁹⁰.

Дискутант обговорювали низку запитань, що стосувалися окремих аспектів граматики та графіки. Особливо гострі суперечки точилися довкола питання зберігати чи уникати уживання «нешасливого мученика ъ», як іронічно означив цю графему М. Возняк ¹⁹¹. Попри слушні аргументи, які наводили опонентам о. Р. Мох та інші «самоуки», про недоречність уживання графем, що втратили свою актуальність й обтяжували графічну систему, а водночас ускладнювали навчальний процес, долю ъ «йора» вирішив голос людини, котра не була пов'язана з цариною «языка руского и словесности руской», а мала інші зацікавлення – природничу сферу. М. Возняк подає фрагмент розповіді о. І. Жуківського: «Треба було голосувати – й при голосуванні показала ся рівна кількість голосів. На се приходять старенький священик Величко, що любив займатися астрономією. Збігли ся зараз до нього й прихильники й противники ъ і стали питати, якої він думки? «Та я на тім не розумію ся – відповідав старенький – скоріше міг би висказати дещо про астрономію, ніж про ъ». Але-ж скажіть лиш, чи хочете, щоби ъ задержати, чи ні? – настають на нього. – «Та най буде!» сказав вкінці Величко – і в сей спосіб внесення Моха упало» ¹⁹².

Надалі опонування «йорофілів» та «йороборців» трансформувалося у приватну сферу, де дискутант обмінялися пасквілями: «а на дверях Мохової кімнати приліпили карточку з віршами: Мохъ ъ прогнавъ, / Вѣде принявъ, / Люде не хтѣвъ, / Чорта бы зѣвъ. Сеї штуки не лишив Мох без відповіді і відповів приклонникам ъ трохи бистроумнійше віршом п.з. Плач йорофілів: Уви, уви, нам азбуча мати / На тім нужденнім лукавім світі / Приходить марне всім загигате. / Вороги люті не дають жити!!! / Уви всім вірним, що ся тримали / Хвоста старого, ах! ъ конає! / Уви, чого ся ми дочекали / Ворог вже вічну пам'ять співає! / Йоре прекрасний, кривий хвостаче, / Чорні на тебе круки спадають! [Чорні круки = св'ященники – М.В.] / Не достъ же люде на віде плаче / А ту ще хвостик ъ відтинають! / Ах як то було красно і мило / Хвостиком кожне кінчати діло; / Ох, ой рятуйте, хто лиш ъ знає, / Гірка годино, хвіст відпадає» ¹⁹³. Згодом М. Возняк згадує про дискусії стосовно правописного врегулювання української мови у праці «Як пробудилося українське народне життя за Австрії» (1927 р.) ¹⁹⁴.

Про правописні суперечки «йорофілів» та «йороборців» згадує й Іван Огієнко у праці «Нариси з історії української мови: система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням» (1927 р.): «Власне з того часу [часу публікації «Русалки Дністрової» (1937 р.). – Г.Т.] розпочинається в Галичині боротьба прихильників двох правописів, етимологічного та фонетичного,

190 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «русських учених». [Додаток:]

Розправа о писовни руской І. Жуківського... С. 56.

191 Там само. С. 57.

192 Там само.

193 Там само. С. 58.

194 Возняк М. Як пробудилося українське народне життя за Австрії... С. 160–162.

чи т. зв. «йорофілів» та «йороборців», боротьба, що часами набирала великої сили та гостроти, і що закінчилася шойно на початку 1920-х років. Боротьба ця поділила людей на два ворожі табори, і дуже довго табір прихильників етимологічного правопису чи «йорофілів» (в Галичині на ь кажуть *йор*) був дуже сильним; доходило навіть до того, що священники в церквах виголошували палкі казання проти фонетичного правопису. Рамки етимологічного правопису розуміли тоді дуже широко, бо хотіли писати так, як писано тут ще в XVII–XVIII віках»¹⁹⁵.

Спосіб ведення дискусії свідчить про відсутність системного підходу до потрактування тих чи тих питань, які виникали у процесі обговорення, що ускладнило її перебіг та не призвело до необхідного результату – впровадження єдиних правописних норм, які мали консолідувати потуги усіх учених та витворити основу для культурного поступу українців, натомість це спричинило атомізацію правописного руху: «Нечисленна горстка молодих духом приняла в своїх виданнях Кулішівку, а проводирі тодішнього руського суспільства в Галичині в несповна два роки перемінили ролі пастухів у вовчий апетит асимілювати українську націю «въ одинь народь съ русскимъ. Проголосивши таку сьмілу гіпотезу ще сьмілійше забрали ся виучувати в одній годині «по русски», та на жаль за звиш 40 літ ніхто з них не вивчив ся порядно сеї мови, наслідком чого й мусів витворитися «особый русскій языкъ»¹⁹⁶. Тут ідеться про креолізований варіант мови; у працях М. Возняка натрапляємо на терміни «макаронічна мова»¹⁹⁷, «тарбарщина»¹⁹⁸ тощо; у науковому обігу вживаним є термін «язичіє»¹⁹⁹.

3.3. Правописні питання початку ХХ ст. у потрактуванні та впорядкуванні Михайла Возняка. Напочатку ХХ ст. почалася нова хвиля правописного врегулювання української мови. Долучилося до цього процесу й НТШ у Львові: 1900 р. створило «язикову комісія», 1904 р. опублікувало посібник «Руська правопись зі словарцем»²⁰⁰, «що містив правописні правила, прийняті на основі висновків комісії, скликані Крайовою шкільною радою, і ухвалені Філологічною секцією НТШ»²⁰¹; у 1907–1908 рр. ці правила були вдосконалені та проіснували до 1922 р.²⁰².

- 195 Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. Варшава, 1927. С. 10.
- 196 Возняк М. Проект правописи Івана Жуківського на зїзді «русских ученых»... С. 69.
- 197 Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст...
- 198 Возняк М. Перша комісія для українських підручників. *Наша Школа*: науково-педагогічна часопись. Рік пятий. Львів; Чернівці, 1913, № II. С. 80.
- 199 Проф. М. Мозер уважає «язичіє» псевдотерміном. Див. дет.: Мозер М. «Язичіє» – псевдотермін в українському мовознавстві [у:] Причинки до історії української мови / за заг. ред. С. Вакулєнка. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. С. 641–666.
- 200 Руська правопись зі словарцем / укл. С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. З друкарні Наукового Товариства Шевченка у Львові, 1904. 152 с.
- 201 Український правопис 1904 року, який став офіційним українським правописом на теренах Австро-Угорської імперії, був результатом консолідованої праці мовознавців півдавстрійської та підмосковської України.
- 202 Гузар О. Правописна концепція НТШ і питання уніфікації єдиного українського правопису на зламі ХІХ–ХХ століть. *Український правопис і наукова термінологія: історія, концепція та реалії сьогодення*: Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994–1995 рр. Львів, 1996. С. 13.

У 1921 р. побачили світ «Найголовніші правила українського правопису»²⁰³, нова редакція правописного кодексу («Головніших правил українського правопису»²⁰⁴), ухваленого 1919 р. міністром народної освіти УНР І. Огієнком. Нова редакція правопису, схваленого Всеукраїнською академією наук України та затвердженого Народним комісаріатом підрадянської України у 1921 р., стала відома академічній спільноті Галичини. Поява цієї публікації спричинила потребу перегляду та вдосконалення правописних норм, що побутували на теренах Галичини. Упорядники хрестоматії «Історія українського правопису XVI–XX століття» зазначають: «З ініціативи Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 1922 р. на базі виданих 1921 р. у Києві «Найголовніших правил українського правопису» були розроблені «Правописні правила», що наблизили так званий галицький правопис (желехівку) до «Найголовніших правил»²⁰⁵. У 1921 р. М. Возняк доєднався до процесу правописного врегулювання сучасної української мови; на сторінках «Українського вісника» (№ 194–197), який видавали тоді у Львові, з'явилася його публікація «Академічний правопис»²⁰⁶.

Означуючи непростий процес правописної уніфікації мови та окреслюючи завдання, що стояли перед розділеною кордонами різних імперій українською етнокультурною спільнотою на шляху до мовно-культурного єднання, учений пише: «На правопис дивлюся як на плуг, що має приготувати поле для висіву: він повинен бути простий, легкий, практичний. Очевидно досягнути такий правопис, на який притакнули б Українці всіх своїх земель, річ дуже трудна й справа вимагатиме ще якогось часу, але при добрій волі й уступах можна приготувати ґрунт на недалеку реформу теперішнього академічного правопису в такому напрямі, щоб зреформований правопис прийнявся загальною. Теперішній бо академічний правопис ледве чи матиме це щастя»²⁰⁷.

У публікації «Академічний правопис» М. Возняк формулює пріоритетне завдання для галичан, що передбачало ознайомлення широкого загалу із запропонованими на теренах Великої України правописними нормами. У розвідці ученого читаємо: «З огляду на те, що 1) правопис вийшов від нашої найвищої наукової інституції й 2) справа єдиного правопису для всієї України, це zarazом справа національної зрілості, я познайомлю ширші круги нашого громадянства з правилами академічного правопису. Його правила свідчать, що й надруковані в Товмачі «Головніші правила українського правопису, ухвалені міністерством

203 Найголовніші правила українського правопису / передрук з київ. вид. 1921 р. Укр. акад. наук. Рівне, 1921. 21 с.

204 Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством Народньої Освіти для шкільного вжитку на всій Україні (1919 р.) / заг. ред. І. Огієнко. [Тарнів]: Рідна мова, 1922. 30 с.

205 Історія українського правопису XVI–XX століття: хрестоматія / упор.: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ: Наукова думка, 2004. С. 315.

206 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 194 (24 вересня). С. 3–4; № 195 (25 вересня). С. 3–4; № 196 (27 вересня). С. 3–4; виправлення помилки: № 197 (28 вересня). С. 5–6.

207 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 194 (24 вересня). С. 3

народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні», вийшли з того ж джерела, що й академічні, очевидно перед кінцевою ухвалою спільного зібрання Академії»²⁰⁸.

Для того, щоб правописні норми були прийнятними для всього українства, що перебувало під протекторатом різних імперій, потрібно, на думку М. Возняка, прийняти чимало компромісних рішень. Щодо цього вчений пише: «Всеукраїнський правопис повинен бути вислідом уступок, взаїмних жертв. До того його можна установити тільки в нормальних часах, коли можлива виміна гадок, у першій мірі педагогічних сил, усіх українських земель. Воєнне лихоліття виключило можливість порозуміння всіх українських земель у правописній справі»²⁰⁹. Взаємне погодження та прийняття уніфікованого варіанта правопису сприятиме його поширенню та прийняттю у різних сферах соціо-культурного буття українства на теренах Галичини, особливо у видавничій галузі та у шкільництві: «Та маючи перед очима академічний правопис, усі наші видавництва, часописи та книжки повинні старатися як найбільше зблизитися до єдиного правопису для всієї України. Під цим оглядом найгірша справа зі школою в Галицькій землі. Одначе це вже річ наших Українців по гімназіях постаратися, щоб кождий абсолювент середньої школи був познайомлений з всеукраїнським правописом, розуміючи під ним як найбільше зблизитися до правопису нашої найвищої наукової інституції – Української Академії Наук»²¹⁰.

Попри загальну налаштованість на погодження правил задля правописного врегулювання²¹¹ усе ж було декілька питань, що спричинили чимало дискусій²¹². На думку вченого, «Для святої згоди Галицька земля повинна прийняти всі правила академічного правопису з винятком четвертого правила про апостроф непотрібний з огляду на свою непрактичність і неестетичність»²¹³. М. Возняк пише: «Деякі сумніви викликає четверте правило, що велить ставити між губними звуками: **б, п, в, м, ф** і йотованими приголосними: **я, ї, є, ю** апостроф (*б'ю, б'є, голуб'ята, п'ять, безголов'я, м'ясо, на безриб'ї* і тд.), а без апострофа писати: *святий, свято, різдвяний, морквяний, цвах, звязок, розвязувати, звязувати*, і такі чужі слова та ймення, де безапострофною буквою **ю** передається німецьке **ü** та французьке **u** (*бюро, Вюртемберг, Мюллер, Мюрже*). Крім того ставиться апостроф перед йотованою голосною після **р**: *пір'я, бур'ян, подвір'я* (де чути инакшу вимову, ніж у *рябий, рясний*) і в чужих словах, таких, як *кур'єр, кар'єра*, нарешті після приростків, що кінчаються на приголосний звук, перед йотованою голосною (*з'їхати, без'язукий, з'їсти і ззісти, роз'яснити, з'явитися* і тд.)»²¹⁴.

208 Там само.

209 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 196 (27 вересня). С. 3.

210 Там само.

211 Див. дет.: Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 194 (24 вересня). С. 3–4; № 196, 27 вересня. С. 3.

212 Варто зауважити, що чимало дискусійних питань, задекларованих у публікації М. Возняка, і дотепер не втратили своєї актуальності та потребують вирішення.

213 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921, Львів, № 195 (25 вересня). С. 4

214 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921, Львів, № 194 (24 вересня). С. 3.

Учений звернув увагу на те, що у правописних правилах про використання апострофа нема системного підходу: «Самі автори академічного правопису тут непослідовні, бо слова того самого пня пишуть раз з апострофом, а другий раз без апострофа: *пов'язати, в'язи*, але: *зв'язок, розв'язувати, зв'язувати*. Вже послідовнішим був Грінченко в Словарі, ставлячи в усіх таких словах апостроф. Мої замітки це замітки звичайного читача, бо я не лінгвіст, але мені видається, що чим простіший правопис, тим краще. Гордійським узлом нашого правопису є йотовані голосні: **я, ї, є, ю**. Це властиво склади, що по приголосних, котрі м'якчаться, заступають: **ѣа, ѣі, ѣе, ѣу**, а на початку слів – складів: **ѣа, ѣі, ѣе, ѣу**. Отже апостроф академічного правопису підкреслює саме, що в тих словах, де він ставиться, **я = ѣа, ї = ѣі** і т. д. Та біда в тім, що західнього Українця не навчити, де поставити апостроф, а де його не треба, бо він однаково вимовляє і *морквяний* і *в'ялий*, коли академічний правопис велить писати: *морквяний*, але *в'ялий*»²¹⁵.

М. Возняк згадує про загальні настанови, задекларовані провідними українськими фахівцями, щодо врегулювання цього правила, які були б переконливими й доцільними та враховували специфіку регіональних варіацій вимови та: «І пригадуються мені слова А. Кримського в додатку до статті Б. Грінченка про: «Три питання нашого правопису»: «Мозок дитини галицької, буковинської або поліщукової, яка вимовляє слова «ряд» і «бур'ян» однаковісінько (себто «рїад» і «бурийан») не менше дорожчий ніж мозок усякої інакшої української дитини»²¹⁶. Однак академічний правопис не зважив на попередньо означені рекомендації: «І про західно-українську дитину зовсім забув академічний правопис. До того від четвертого правила віс якимсь схоластицизмом. Чи не краще зовсім викинути апостроф, що робить письмо та друк нечепурним і неестетичним, писати **я, ї, є, ю** по буквах **б, п, в, м** без апострофа, а тільки звернути увагу на вимову дітей того говору, де заходить така потреба. Що до цього на поміч учителіві приходив дїм з батьком, матір'ю, ріднею, оточення і т. д. А коли малоб лишитися академічне правило в силі, треба заставити якого віршороба, вбрати академічне правило у віршеву форму на зразок навчання винятків із правил про рід третьої деклінації в латинській мові. Ще найбільше оправданий апостроф після приростків, що кінчаються на приголосний звук, перед йотованою голосною (*під'їхати*), хоч і тут найкраще булоб не занечепурювати письма апострофом та вчити ученики тільки правильної вимови. Товмацьке видання заводило **а** замість **я**, **у** замість **ю**, **а** про **я, ю** згадувало в примітці. Думаю, що можна зовсім погодитися з академічним правописом»²¹⁷.

Зважаючи на дві правописні практики (західну та східну), що сформувалися та функціювали неузгоджено в українській правописній системі аж до перших десятиліть ХХ ст. можемо їх, услід за Юрієм Шевельовим, «умовно позначити як традицію клас – агонія супроти клас – агонія»²¹⁸. Очевидно, що рекомендації про

215 Там само.

216 Там само.

217 Там само.

218 Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. Виступ Ю. В. Шевельова на другому засіданні Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України (травень 1995 р.). URL: <https://zbruc.eu/node/83306>.

погоджене уживання **ль / л та г / г** стали підставою для дискусій. Про це М. Возняк пише: «Найблизше правило не велить м'якчити звука **л** на письмі в чужих словах, себто писати по **я** букви: **а, е, о, у**, а не: **я, є, ъо, ю**: *класа, план, лавровий, лантух, білет, легальний, легіон, лекція, Лузітанія, клуб* за те писати: *рельєфний, барельєф, мільйон, пляшка, клямка, ляда, лампа, канцелярія, льох, ілюмінація, ілюстрація* (здебільшого дісталися вони до нашої мови через польське посередництво). Товмацьке видання закріплює, що в цім разі часто м'якчить **л**: *кляса, плян, фльота, новеля, фільольогія* і т.д.»²¹⁹. Учений розуміє, що погодження цього правила буде непростим завданням: «Правило з **л** це твердий горіх для Галичанина. Західній Українець знає тверде **л**, східній середнє»²²⁰, а тому пропонує: «Чи знову не зробитиб ріжниць між словами грецького й нашого походження. На українщення грецьких слів можна навести багато прикладів з давних памяток нашої літератури, в деяких, як *лаба, Леон*, рідко хто догадується їх грецького походження. Рішучо не можна того сказати про латинські, французькі й інші слова. Зрештою нехай рішають спеціалісти»²²¹.

Непростим для погодження, зауважує М. Возняк, було правило щодо уживання **г** або **у** в чужомовних запозиченнях: «Багато дискусійного матеріалу є в правописі чужих слів в українській мові. Загальне правило велить писати чужі слова по можливості так, як вони вимовляються в своїй мові. З огляду на те, що наша мова не знає **г** тільки **г**, а буква **г** уведена тільки для чужих слів, треба притакнути в засаді академічному правилу, що велить звук **г** у чужоземних словах передавати через **г**: *гімназія, телеграф, генерал, газета, термінологія, прихологія*. В чужих прізвищах треба точно відрізнити **г** від **г**. Товмацьке правило має замітку, що в цім разі часто пишуть телеграф, генерал. Та приймаючи академічне правило без застережень для передавання грецької **γ** через українське **г**, бо на Україні від століть вимовляють грецькі слова так, як напр. *граматика*, ледви чи не може бути винятків для таких мов, як напр. латинська й німецька, де є обидва знаки: **і g, і h**»²²². Намагання усунути цей правописний дисонанс має, на думку автора розвідки «Академічний правопис», ґрунтуватися на давній традиції трансформації чужомовних запозичень в україномовному ареалі: «Поза давніми позичками, як *грунт* і *генерал*, дійсно вже зукраїнщеними, в нових часах увійшло в українську наукову прозу багато західно-європейських слів із буквою **г**, де наше **г** не дуже природне. Чи не можна **г** узяти за правило, що **г** пишемо в усіх словах грецького походження і тих словах з інших мов, які давно вже зукраїнщили свою фонетику, а в нових позичках писати?»²²³.

Ще одним дискусійним правилом, яке виокремлює М. Возняк, є уживання **є/є** у чужомовних запозиченнях: «Початкове **є** в чужих словах передається через **є** у давніх і часто вживаних словах (*євангеліє, єзуїт*), де воно вимовляється як **йє**, а через **є** в рідко вживаних словах (*єволюція, єгоїзм, епізод*), де воно вимовля-

219 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 196 (27 вересня). С. 3.

220 Там само.

221 Там само.

222 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 195 (25 вересня). С. 4.

223 Там само.

ється як *е*. Тут довго будуть хитання, бо одні вимовляють *Европа*, інші *Європа*, одні *епіскоп*, інші *епископ* (найбільше зукраїншена форма). Ледви чи затримувати слово «євангеліста», коли маємо зукраїнщене «євангеліст» і т.д.»²²⁴.

Попри те, що чимало правописних рекомендацій виглядали дискусивними, Наукове товариство імени Шевченка, взявши за основу правила нової редакції правопису, у 1922 р. опублікувало «Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка у Львові»²²⁵, які були актуальними до 1929 р. Звичайно, це видання правописних норм не вирішувало складних орфографічних питань, однак стало важливим кроком до об'єднання двох правописних систем, що формувалися, з огляду на перебіг історичних подій та обставин, порізно; йдеться про правописні традиції Великої України і Галичини.

У стенограмі доповіді Агатангела Кримського «Нарис історії українського правопису до 1927 р.», яку він виголосив на Всеукраїнській правописній конференції у Харкові (25 травня – 3 червня 1927 р.), зазначено, що з огляду на ситуацію, яка склалася із правописними напочатку ХХ ст., «Таких правописів могло бути на вибір тільки два. Один – чиста кулішівка, якої не переставали для себе додержуватися наддніпрянські українці навіть і тоді, коли для друку вона була царським наказом заборонена і коли друкувати дозволялося самісінькою ярижкою. Другий можливий правопис – то була желяхівка, тобто перероблена кулішівка»²²⁶. Тому головним завданням процесу правописного унормування мови на початку ХХ ст. було погодження східної та західної традицій, що сприяло б мовно-культурній консолідації українців.

3.3.1. «Український правопис із словничком» Михайла Возняка 1929 р.

Новим поштовхом у царині правописної кодифікації мови стали рішення Всеукраїнської конференції в справі упорядкування українського правопису, що відбулася в Харкові у 1927 р. У часі проведення конференції дискусії точилися довкола запропонованих проєктів, які презентували західну та східну правописні традиції. Олена Гузар зазначає: «Внаслідок тривалих дискусій (було подано шістьдесят проєктів правопису, з Галичини – тридцять сім) принцип соборності став керівним для укладачів правопису»²²⁷. У 1928 р. кодифіковані правила українського правопису були затверджені на офіційному рівні Радою народних комісарів УСРР, де посаду народного комісара освіти на той час займав Микола Скрипник; їх схвалила й наукова спільнота: «Цей правопис прийняла Українська Академія Наук у Києві (31 березня 1929) й Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (25 березня 1929)»²²⁸. У 1929 р. НТШ постановило використовувати цей правопис у своїх публікаціях.

224 Возняк М. Академічний правопис. *Український вістник*, 1921. № 196 (27 вересня). С. 3.

225 Історія українського правопису XVI–XX століття: хрестоматія...

226 Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року. *Записки ВУАН*, 1929. Т. XXV. С. 185.

227 Гузар О. Правописна концепція НТШ і питання уніфікації єдиного українського правопису на зламі XIX – XX століть... С. 18.

228 Український правопис із словничком / упор. М. Возняк. Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1929. С. 208.

Того ж року вийшов «Український правопис із словником», який упорядкував М. Возняк²²⁹. Запропоноване ученим видання було цілком зорієнтоване на уніфіковані норми ухваленого 1929 р. у Києві правописного кодексу²³⁰ і складалося із трьох розділів: власне правописного («Основи українського правопису», с. 3–64; «Правопис чужих слів», с. 49–56); термінологічного («Елементарна граматична термінологія», с. 65–75) та словникового («Правописний словничок», с. 76–207).

У власне правописному розділі виокремлюємо три частини: **орфографічну** – «Основи українського правопису», що охоплює 19 тем: 1. Український алфавет; 2. Фонетика й правопис; 3. **о** чи **у**; 4. **е** чи **и**; 5. **и** чи **і**; 6. **и** в сполученнях **ри**, **ли**; 7. **і** в закритому складі з давнього **о** й **е**; 8. Хоч у закритому складі, **о** й **е** не переходять в **і**; 9. **і** в відкритих складах; 10. Чергування голосних у дієсловах; 11. **а** на місці старого **о**; **ї** чи **і**; 12. Йотовані голосні. Апостроф; 13. **й**о і **ь**о; 14. Чергування у – **в**, **і** – **й**; 15. М'якшення приголосних (правопис **ь**); 16. Зміни приголосних при збігові їх; 17. Спрощення в групах приголосних; 18. Приrostки-прийменники; 19. Правопис складених слів; 20. До правопису наростків, с. 3–24; **«Правопис чужих слів»**, що охоплює також 19 тем: 1. Чуже **л** (**l**), 2. Чуже **h** – **g**, 3. Чуже **ф**, 4. Грецьке **θ** (**th**), 5. Грецьке **β**, 6. **с** – **з** у чужих словах, 7. Англійське **w**, 8. Чуже **і**, 9. Чужі **eu**, **ua**, **oa**, **ue**, **eo** й ін., 10. Грецьке **η**, 11. Чуже **е** в початку слова, 12. Дифтонг **au**, **ou**, **eu**, 13. Німецьке **ei**, 14. Французьке **-eur**, **-aire** тощо, 15. Закінчення **-тр**, **-др** і **-тер**, **-дер**, 16. **г** перед голосними в початку слова, 17. Російські й інші слов'янські прізвища, 18. Слов'янські географічні назви, 19. Чужомовні (неслов'янські) географічні назви, с. 49–56); **морфологічну** – «Правопис закінчень відмінюваних слів», що охоплює 11 тем (1. Перша відміна іменників, 2. Друга відміна іменників, 3. Третя відміна іменників, 4. Однина (Закінчення кличної форми; Закінчення родового відмінку, Закінчення давального відмінку, Знахідний відмінок, Орудний відмінок, Значення місцевого відмінку), 5. Множина (Назовний відмінок (і клична форма), Закінчення родового відмінку, Інші відмінки), 6. Рід у чужих іменниках і відмінювання їх, 7. Прикметник, 8. Прізвища з прикметниковими закінченнями, 9. Займенник (Особовий і зворотний займенник, Присвійні займенники, Вказівні займенники, Питальні займенники, Неозначені займенники, Складені займенники), 10. Числівники, 11. Дієслова (Дійсний спосіб, Наказовий спосіб, Дієйменник, дієприкметник, дієприслівник), с. 25–48; **пунктуаційну** – «Пунктуаційні й інші знаки», що охоплює три теми (1. Пунктуація, 2. Розділка, 3. Знак наголосу), с. 57–63.

Беручи за основу «Український правопис», виданий у Харкові 1929 р., М. Возняк часто перекомпоновує матеріал, доповнюючи та уточнюючи його; іноді змінює розташування частин тексту. Наприклад, у **орфографічній** частині «Основи українського правопису» він додає тему «Фонетика й правопис» з увагою на одному із найважливіших принципів українського правопису – фо-

229 Український правопис із словником / упор. М. Возняк...

230 Український правопис, видання перше. Харків: Державне видавництво України, 1929. 103 с.

нетичному (опосередково згадано історичний (або традиційний), однак не наголошує на інших важливих принципах, як-от: морфологічний та смисловий (або диференційний)). М. Возняк пише: «Хоч основна засада українського правопису фонетична, себто звичайно пишемо так, як чуємо, проте беремо до уваги також історію й походження слова. Спірні питання, що повстають при намаганні погодити фонетичну засаду з законами літературної мови, вирішують правила правопису»²³¹.

В іншому фрагменті правописних правил учений доповнив інформацію, якої, на його думку, бракувало для кращого розуміння теми (див.: Таблиця 2.).

Таблиця 2.

<p>§ 6. Я, Ю, Є, Ї та апостроф (’) «Літери я, ю, є двозначні: на початку складу (себто після голосних) вони визначають й+а, й+у, й+є, як от <i>яма, знаю, моє</i> і т.ін., після приголосних же вони визначають пом’якшення тих приголосних + а, у, є, напр. <i>сяду, люди, синє</i> й т.ін. [...] Без апострофа пишуться: <i>святій, свято, мертв’як, цвях, дзв’якати, дзв’якнути, різдв’яний, моркв’яний, медв’яний, голтв’янський, т’м’яний</i> та інші», с. 5. (Український правопис. Видання перше. Харків, 1929)</p>	<p>Йотовані голосні. Апостроф «Літера ї має такий самий характер, як і літери я, ю, є. А саме вони двозначні, бо на початку слова й складу (себто після голосних) вони визначають й+а, й+у, й+є, напр. <i>яма, знаю, моє</i> й т.ін, а після приголосних вони визначають пом’якшення таких приголосних + а, у, є, напр. <i>сяду, люди, синє</i> й т.ін. [...] Коли перед губним звуком стоїть приголосний, тоді не пишемо апострофа, напр. <i>святій, свято, мертв’як, цвях, дзв’якати, дзв’якнути, різдв’яний, моркв’яний, медв’яний, голтв’янський, т’м’яний</i> і ін.», с. 11. (Український правопис із словником / упор. М. Возняк. Львів, 1929)</p>
---	--

Інколи М. Возняк компресує пояснювальну частину та скорочує ілюстративний матеріал, намагаючись лаконічно подати найважливіші правила правописного кодексу мови (див.: Таблиця 3.).

Таблиця 3.

<p>§ 1. О чи У «У вимові часто о наближається до у, і таким чином ці звуки змішуються, але писати треба за етимологією (походженням) слів, напр. <i>коліно, голубка, обід, тобі, мою, твою, чоловік, домовина, розумне розуміє</i> і т.ін. Примітка. Під наголосом голосні звуки в українській мові звичайно вимовляються чисто, виразно, тому не важко й вияснити, о чи у треба в слові, коли можна підшукати іншу форму слово або інакше слово того самого пня (кореня), з наголосом на сумнівному звукові, <i>боїтьс’я</i>, бо <i>б’язно, голубка</i>, бо <i>г’луб, роз’умний</i>, бо <i>р’озум</i> і т.ін. [...] Але коли не можна визначити, що треба – о чи у, таким способом, то слід брати на увагу правила чергування [...], а в окремих випадках звертатися до словника, напр. <i>буд’як, ворухіти, м’рмур, м’чуха, н’рубок, я’блуко, я’струб, зозу’ля, морду’вати</i> й ін.», с. 5. (Український правопис. Видання перше. Харків, 1929)</p>	<p>о чи у «У вимові часто ненаголошене о наближається до у, і таким чином ці звуки змішуються, але писати треба згідно з етимологією, себто походженням слова, напр. <i>голубка</i>, бо <i>г’луб, роз’умний, розуміє</i>, бо <i>р’озум</i> і т.ін. В окремих сумнівних випадках треба звертатися до словника, напр. треба писати: <i>буд’як, ворухіти, м’рмур, м’чуха, н’рубок, я’блуко, я’струб, зозу’ля, морду’вати</i> й ін.», с. 3. (Український правопис із словником / упор. М. Возняк. Львів, 1929)</p>
--	--

231 Український правопис із словником / упор. М. Возняк... С. 3.

Доповненим та інакше структурованим виглядає *термінологічний розділ* «Українського правопису зі словником» М. Возняка порівняно із харківським виданням, де частина «Елементарна граматична термінологія» складається із перекладних словників, а саме: «Російсько-українська» термінологія (с. 88–92) та «Українсько-російська» (с. 93–97). Означений розділ у виданні за редакцією М. Возняка має три частини: I. Українська (с. 65–67), II. Орієнтаційна (с. 67–70) та III. Російсько-українська (с. 71–75).

У першій частині «Елементарної граматичної термінології» (I. Українська) М. Возняк подає синопсис мовознавчих термінів, які українські вчені вживали в тогочасному науковому дискурсі; йдеться про 340 номенів, із них *однослівні* (150 одиниць) – *дієприкметник* (с. 65), *граматика* (с. 65), *інтонація* (с. 66), *наголос* (с. 65) тощо та *двослівні* (45) – *жіночий рід* (с. 65), *загальне ім'я* (с. 65), *наказовий спосіб* (с. 66), *частина мови* (с. 67) тощо – терміни.

Невелика група зафіксованих у словнику термінів вийшла з ужитку, як от: *єрчик* [сучасне *м'який знак*] (с. 65), *ніякий рід* [сучасне *середній рід*] (с. 66), *оклічник* [сучасне *знак оклику*] (с. 66), *питальник* [сучасне *знак питання*] (с. 66), або має інакше написання: *альфабет* [сучасне *алфавіт*] (с. 65), *артикул* [сучасне *артикуль*] (с. 65), *многоскладовий* [сучасне *багатоскладовий*] (с. 65), *повноголос* [сучасне *повноголо́сся*] (с. 66), *синтакса* [сучасне *сінтаксис*] (с. 65), чи відрізняється лише наголосом: *афікс* [сучасне *афікс*] (с. 65), *відмінок* [сучасне *відмінок*] (с. 65), *збірний* [сучасне *збірний*] (с. 65), *іменний* [сучасне *іменний*, від *іменник*] (с. 65), *клична форма* [сучасне *клична форма* / *кличний відмінок*] (с. 65), *префікс* [сучасне *префікс*] (с. 65), *суфікс* [сучасне *суфікс*] (с. 67) тощо.

Окрему групу утворюють слова, які упорядник увів до реєстру термінологічного словника, зокрема прикметники (139 одиниць), що входять до структури термінів-словосполучень, а саме: *абстрактний* [напр. *абстрактний іменник*] (с. 65), *безпідметовий* [напр. *безпідметове речення*] (с. 65), *відносний* [напр. *відносний прикметник*] (с. 65), *двоскладовий* [напр. *двоскладове слово*] (с. 65), *закритий* [напр. *закритий склад*] (с. 65) тощо, та дієслова (6 одиниць), що є складовими компонентами наукової метамови: *відмінювати(ся)* (с. 65), *згódжувати(ся)* (с. 65), *підря́джувати(ся)* (с. 66), *розчленувати* (с. 67), *узгódжувати(ся)* (с. 67), *унідря́джувати(ся)* (с. 67).

З-поміж зафіксованих у словнику термінів виявляємо чимало абсолютних синонімів (27 пар): *абетка* (с. 65) – *альфабет* (с. 65), *артикул* (с. 65) [сучасне *артикуль*, від лат. *articulus*] – *родівник* (с. 67), *буква* (с. 65) – *літера* (с. 66), *дифтонг* (с. 65) – *дво́звук* (с. 65), *пáвза* (с. 66) – *за́пинка* (с. 65), *звучня́* (с. 65) – *фонéтика* (с. 67), *одно́звук* (с. 66) – *монофто́нг* (с. 66), *осно́ва* (с. 66) – *пень* (с. 66), *мовозна́вство* (с. 66) – *язикозна́вство* (с. 67), *прамо́ва* (с. 66) – *празы́к* (с. 66), *ортогра́фія* (с. 66) – *право́пис* (с. 66), *ортое́пія* (с. 66) – *вимóва* (с. 65); *нарі́ччя* (*діялéкт*) (с. 66), *дієвідмі́на* (*відмінювання дієслів*) (с. 65); *голосни́й* (с. 65) [субст.] – *голосі́вка* (с. 65); *при́голосі́вка* (с. 66) – *при́голосни́й звук* (с. 66); *на́звук* (с. 66) – *початко́вий звук* (с. 66), *ві́звук* (с. 65) – *кі́нцє́вий звук* (с. 66); *єрчик* (с. 65) – *знак м'які́шення* (с. 65); *рече́ння-о́клик* (с. 67) – *оклі́чне рече́ння* (с. 66), *рече́ння-пита́ння* (с. 67) –

питальне речення (с. 66), речення-розповідь (с. 67) – розповідне речення (с. 67); зменшене ім'я (с. 65) – здрібніле ім'я (с. 65), збільшене ім'я (с. 65) – згрубіле ім'я (с. 65), перший ступінь (с. 66) – звичайний ступінь (с. 65), другий ступінь (с. 65) – вищий ступінь (с. 65), третій ступінь (с. 65) – найвищий ступінь (с. 65).

Друга частина «Елементарної граматичної термінології» (II. Орієнтаційна) допомагає зорієнтуватися в системі тогочасних лінгвістичних термінів, що тривалий час формувалися в різних (західній та східній) граматичних традиціях і лише у XX ст. здобули шанс до взаємопроникнення та взаємозбагачення. М. Возняк запропонував користувачам правопису своєрідний погоджувальний синопсис уживаних мовознавчих термінів. У реєстрі цієї словникової частини вміщено 108 словникових статей, із-поміж яких 90 власне демонструють таке погодження (у першій частині статті здебільшого зафіксовано застарілі терміни, у другій – актуальні): будучий час, будучність – *мабутьний час* (с. 67), відмінок перший – *назовний* (с. 67), залежна бесіда – *непряма мова* (с. 68), звучний співзвук – *дзвінкий приголосний* (с. 68), приставка – *приросток*, префікс (с. 69), пень – *основа*, пень (с. 68) тощо, а 18 – містять ключове слово; у дужках подано можливі компоненти лінгвістичних термінів-сполук: *дієслово* (*особове, неособове, недоконане, доконане, неперехідне, перехідне, правильне, неправильне, взаємне, зворотне, помічне, протяжне, починальне, наворотне, корінне, вивідне*) (с. 68), *звук*: *голосний* (*голосівка*), *приголосний* (*приголосівка*), *початковий* (*назвук*), *кінцевий* (*візвук*), *двозвук* (*дифтонг*), *корінний*, *наголосений*, *ненаголосений*, *випадний*, *вставний*) (с. 68), *мова* (*пряма, непряма*) (с. 68), *речення* (*головне, безпідметове, вставне, окличне* (*речення-оклик*), *питальне* (*речення-питання*), *розповідне* (*речення-розповідь*), *заперечне*, *стягнене*, *наказове*, *підрядне* (*унідряджене*), *умовне*, *допустове* *додаткове*, *просте*, *поширене*, *складене*) (с. 69), *час* (*теперішній*, *минулий* (*недоконаний*, *доконаний*), *передминулий*, *майбутній*) (с. 70) тощо. Поодинокі трапляються й певні непогодженості, як-от: словотворення – *морфологія* (с. 69) (II. Орієнтаційна), словообразование – 1. *словотвір*, 2. *словотворення* (с. 74) (III. Російсько-українська).

Третя частина термінологічного словника (III. Російсько-українська) (с. 70–75) точно відтворює «Російсько-український» перекладний словник «харківського правопису»²³².

Найбільшою за обсягом частиною «Правописних правил», які упорядкував М. Возняк, є «Правописний словничок» (с. 76–207), праця на котрим потребувала від ученого чи не найбільше зусиль. Автор монографії «Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954)» Л. Клебан цитує автобіографічні рядки ученого, де згадано про його роботу над правописом: «Ухвалений у Харкові правопис, прийнятий ВУАНом і львівським Науковим Товариством, домагався також львівської публікації. Тому досить часу займало мені не так упорядкування правопису, як злагодження правописного словника»²³³.

Підрахунок реєстрових одиниць «Правописного словничка» дозволяє стверджувати, що йдеться про близько 12 тисяч слів²³⁴ (поодинокі є повтори: наприклад, 232 Український правопис. Видання перше. Харків: Державне видавництво України, 1929. 103 с. 233 Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка (1881–1954)... С. 83. 234 Приблизний підрахунок дозволив виокремити 11824 од.

слово *вишпнтувати* (с. 92) вжито двічі тощо). У науковій літературі натрапляємо на інші твердження щодо словникового реєстру, а саме: «До правопису М. Возняка додано словник, що містить близько 6500 слів, які подано також у «харківському» написанні»²³⁵; «До правопису М. Возняк додав словник, що містить близько 6500 слів у «харківському написанні»²³⁶.

Припускаємо, що, працюючи над укладанням реєстру словника, М. Возняк міг взоруватися на «Правописний словник (за нормами «Українського правопису» Всеукраїнської академії наук)» Григорія Голоскевича, де в «Передмові» упорядник зазначає: «Український правописний словник погоджений з повним правописом, що виробила Державна Правописна Комісія і затвердив Народній Комісар Освіти (6.IX.1928 р.) [...] Проти попередніх видань мого правописного словника (перше видання 1914 р., Петроград, шосте – 1926 р., Київ, ДВУ) це видання набагато поширене й перероблене; в йому подано близько 40-а тисяч слів; коло відмінюваних слів зазначено важкі щодо правопису форми, в сумнівних випадках показано при словах керування, до реєстру слів заведено поширеніші як українські, так і чужомовні власні ймення, прізвиська, географічні назви»²³⁷. Порівняно із «Правописним словником (за нормами «Українського правопису» Всеукраїнської академії наук)» у М. Возняка майже втричі коротший реєстр слів, який упорядник адаптував до формату й жанру видання (кодифікаційна праця із лексикографічним додатком) та цільової аудиторії користувачів (здебільшого з теренів Галичини). Варто додати, що М. Возняк використовував низку тогочасних лексикографічних видань²³⁸; про них він згадує у відповіді на рецензію²³⁹ щодо його праці²⁴⁰.

У словнику упорядник не позначає наголосу слів, фіксує фінали, а іноді окремі компоненти парадигми, щоправда, не в усіх словах, як у прототипі, а здебільшого в тих, де відбуваються морфологічні зміни, як-от²⁴¹: автобіографіч-

---

235 Паночко М. Фонетичний і морфологічний принцип орфографії в українському правописі М. Возняка. *Академік М. Возняк і розвиток української національної культури*. Наукові читання. Львів, 20 березня 1990 р.: тези / гол. ред. Л. Міщенко. Львів, 1990. С. 81.

236 Кравець Д. Співпраця Михайла Возняка із Всеукраїнською академією наук у 1920–1930-х рр. (за матеріалами фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника*. Львів, 2016. № 8. С. 231.

237 Правописний словник (за нормами «Українського правопису» Всеукраїнської Академії Наук) / упор. Г. Голоскевич. Харків, 1929. 628 с.

238 Правописний словник-показчик до офіційного «Українського правопису» Народного Комісаріату Освіти УСРР / упор.: М. Гладкий, В. Дубровський. Київ, 1929. 42 с.; Правописний словничок чужомовних слів / упор.: І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. Київ [б.в.], 1929. 96 с.

239 М. Р. [Рудницький Михайло]. До спільного правопису: [рецензія]. *Діло*, 1929 (середа 27 листопада). С. 5. [Рец. на кн.:] Український правопис із словником / упор.: М. Возняк. Львів: Надруковано накладом НТШ, 1929.

240 [б.а.] [Возняк Михайло]. Ще до «спільного правопису». *Діло*, 1929 (29 листопада). С. 4.

241 Для того, щоб унаочнити особливості лексикографічної праці М. Возняка, наводимо приклади з правопису, який він упорядкував (Український правопис із словником / упор.: М. Возняк...; далі в тексті – УПС), та його прототипу – правопису, укладеного на теренах підрадянської України (Український правопис, видання перше...; далі в тексті – УП).

ність (-ости, -істю) (УПС, 76) – автобіографічність, -ности, -ності, ністю (УП, 3); буква (буков) (УПС, 87) – б́у́ква, -ви, ві; б́у́кви, б́у́ков (УП, 49); Лубні (Лубень) (УПС, 136) – Лубні́, -бе́нь, -бня́м (м.) (а не Лубні́) (УП, 276) тощо.

М. Возняк скорочує не лише кількість реєстрових слів, а й компресує структуру словникової статті, як-от: Агени; агенський (УПС, 81) – Ате́на, -ни (гр. бо́гиня Ἀθηνᾶ); Ате́на-Палла́да, -ни-Палла́ди, Ате́ни, Ате́н, -нам (гр. Ἀθῆναι); ате́нський, -ка, -ке; ате́ніянин, -на; ате́ніяне, -ніян (УП, 19) тощо; іноді залишає лише один компонент, як-от: Витальович (УПС, 92) – Вита́лій, -лія, -лієві, -лію! Вита́лійович і Вита́льович, -ча. Вита́ліївна і Вита́лівна, -вни. Вита́ліїв, -лієва, -лієве (УП, 71); Ігорович (УПС 121) – І́гор, -ря, -реві, -рем. І́горевич, -ча. І́горівна, -вни. І́горів, -рова, -ве (УП, 210), який поодинокі може доповнити типовою конструкцією: Іван (на Йвана) (УПС, 121) – Іва́н, -на, -нові, Іва́не! *після голосного*: Йва́не, Йва́нові, на Йва́на, Іва́нович, -ча. Іва́нівна, -вни. Іва́нів, -нова, -нове (УП, 210), чи вводить у реєстр фразу: по́йдом ї́сти (УПС, 167) – по́йдом, *присл.* (УП, 416).

Варто зауважити, що упорядник поодинокі доповнив словник новими лексичними одиницями, здебільшого онімами, що є важливою складовою реєстру «Правописного словничка» і становлять понад дванадцять відсотків від загальної кількості слів. Відкинувши значну частину слів, М. Возняк збагачує словник іншими одиницями, здебільшого онімами: Агамемнон, Агріппа²⁴² (УПС, 77), Анхіз (там само, с. 79), Ньюкесл (там само, 153); поодинокі змінює чи уточнює правопис: юбілер (там само 206) – ювіля́р, -ля́ра, -рові; -ля́ри, -рів (УП, 623); Вольтер (УПС, 96) – Ва́льтер (або Во́лтер) Скотт, -ра Скотта (англ. n. Walter Scott) (УП, 53); виправляє помилки: Агріко́ля (УПС, 77) – агріко́ля, -лі; -ко́лі, -лів (УП, 4); змінює морфологічні характеристики (*рід, число*): Адріа́тик (-ку) (УПС, 77) – Адріа́тика, -ки (УП, 5); Гіма́лая (УПС, 100) – Гіма́лаї́, -лаї́в, -ла́ям (*гори*) (УП, 5); подає власне потрактування правописної доцільності: Београ́д (не: Білгород) (УПС, 77) – Београ́д, -ду, -дові (*сербська столиця*) (УП, 34); пропонує альтернативне найменування: Льодо́вий океа́н (або Крижа́ний) (УПС, 137) – Льодо́вий океа́н, -во́го океа́ну (УП, 34).

3.3.2. Дискусія щодо «Українського правопису із словничком» Михайла Возняка на шпальтах газети «Діло». На працю М. Возняка з'явилася рецензія авторства Михайла Рудницького²⁴³, у якій він висловив низку зауважень (почасти слухних, почасти дискусійних), що спричинили миттєву реакцію упорядника – статтю-відповідь «Ще до “спільного правопису”»²⁴⁴. М. Возняк намагався переконливо та аргументовано відповісти на зауваження рецензента, які зачепили його: «Про совісність Рецензента книжки, упорядчик якої був тільки впорядчиком, нехай послужить таке речення: «Такі-же слова як «от так», «от той» без своїх гомонімів «оттак», «оттой», що мають інше значіння, можуть читача збентежити, немов би були єдиними правильними». Хто погляне на ст. 158 словничка, знайде

242 Там само.

243 Михайло Рудницький (1889–1975) – літературознавець, перекладач, журналіст, професор Львівського державного університету імені Івана Франка у повосенний період. Див. дет.: Когут С. Михайло Рудницький (1889–1975). Бібліографічний покажчик. Львів, 2020. 769 с.

244 [б.а.] [Михайло Возняк]. Ще до «спільного правопису»... С. 4.

там вислови “оттак”, “отой” і в іншому значінні “от так”, “от той” згідно з § 18 правописних правил, що не допускають написання “оттак”, “оттой”»²⁴⁵.

М. Рудницький у перших рядках публікації наголосив на потребі такого видання, бо воно сприятиме поширенню серед широкого загалу українства єдиних правописних правил: «Ця книжка приходить у пору. Вона стає необхідним підручником саме тоді, коли ведеться дискусія між нашими робітниками пера, в якій мірі можна прийняти у вас для загального вжитку основу українського правопису, затверджені харківським радянським урядом, а прийняті Академією Наук у Києві і Науковим Товариством ім. Шевченка у Львові. Тому, що досі цей правопис невідомий навіть фільольогам і вчителям, усі можуть заспокоїти свою цікавість придбавши цю гарно видану книжку, де крім загальних правил упорядкованих акад. Возняком, дві третини займає правописний словник»²⁴⁶. Хоча поява такого видання була нагальною, однак рецензент висловив низку зауважень та рекомендацій, що не претендували на неспростовність: «Це тільки побіжні замітки, які не мають претенсій на наукову критику. Фактом є, що словник насуває багато сумнівів, замість їх розсівати. Велика частина з них є наслідком нових правил, які також їх не розв’язують»²⁴⁷.

У центрі критичних зауважень М. Рудницького був орфографічний словник, який упорядник умістив у виданні. Потреба уніфікованого словника, який мав би репрезентувати орфографічний стандарт, була беззаперечною, однак саме його поява зумовила чимало застережень та запитань рецензента щодо змісту та структури лексикографічної праці.

По-перше, М. Рудницький мав завваги щодо дібраного реєстру словника: «На це перше видання словника треба глядіти як на сирий матеріал, з якого покищо вповні користати не можна. На 12.000 слів чи не третина є таких, які там зайві, бо щодо їх правопису нема і не може бути ніякого сумніву, нпр. аби, адвокат, анонс, битий, бік, буцім, від, вдячний, віче, вістка, воля, ворог, ворон, вуж, глухий, говірка, годинник, голуб, горох, грудка, гуска, дівча, дно... (і так в усіх буквах)»²⁴⁸.

Відповідаючи на зауваження рецензента щодо реєстру словника, М. Возняк пише: «Зайві – на думку Рецензента – слова в словничку це головно приклади з правописних правил в харківському виданні п. з. «Український правопис», як показують оці відсилки до нього: аби (§ 94), битий (§ 52), вдячний (§ 16), від (§ 19), воля (§ 7 і 23), ворог (§ 7), ворон (§ 7), вуж (§ 10), годинник (§ 18), голуб (§ 15), горох (§ 7), грудка (§ 13 і 15), гуска (§ 15), дівча (§ 23), дно (§ 29) і д. т.»²⁴⁹.

По-друге, М. Рудницький зосереджує увагу на правописі чужомовних слів. Окремі зауваження висловлює щодо правопису пропріятем: «Найбільше сумнівів викликає правопис чужих слів, тому, ще під цим оглядом є найбільше нових змін, ріжних неоднотипних принципів і виїмків. Тому-то такий словник повинен би цим

---

245 Там само.

246 М. Р. [Михайло Рудницький]. До спільного правопису...

247 Там само.

248 Там само.

249 [б.а.] [Михайло Возняк]. Ще до «спільного правопису»...

словом природно присвятити найбільше місця. Не є це легка праця і коли зважити, що вона була роблена наспіх, не диво, що вибір цих слів був часто зовсім випадковий. У словничку знаходимо чимало дуже рідких назв, рідко вживаних, а зате мало слів дуже поширених, постійно вживаних, які треба би згідно з новим правописом писати інакше. Наприклад маємо там такі назви: Авдеев, Азіній, д'Акоста, Астіяг, Багдановіч, Бжезін, Брудзев, Бутвин, Балобжеги, Ветлуга, Виповзів, Гаммерфест, Гарфлер, Гастев, Датіс і т. д., а зате нема в них зовсім популярних історичних імен, географічних назв і прізвищ сучасників, які доводиться писати постійно, скажім якінебудь: Аріосто чи Арійосто (бо є там Бйонделло), Кромвель чи Кромвел, Стокгольм чи Штокгольм, Пуанкаре чи Поанкаре, чи нпр. «Жанну д'Арк» можна писати з таким апострофом?»²⁵⁰; окремо розглядає загальнозживані чужомовні слова: «Є в словничку слова, щодо яких треба би раніше рішити: чи їхня форма є правильна, нпр. такі слова як «акваріум» уживаємо в закінченні на -ій або -ія: радіюм – радій, санаторіюм – санаторія. Це саме торкається роду деяких слів; у словничку нпр. «вінігрета» є жіночого роду, а «гротеск» мужеського»²⁵¹.

Під час укладанням словника, як зауважує М. Возняк, він консультувався із викладачами української мови: «Увести приклади з правописних правил у словничок радив упорядникові дехто з педагогічних кругів»²⁵²; використовував лексикографічні джерела, які на той час були доступними, зокрема *ортографічний словник-показник*: «Коли вже він розписав згадані приклади на карточки, одержав книжечку М. Гладкого й В. Дубровського «Правописний Словник-показчик до офіційного «Українського правопису» Народнього Комісаріяту освіти У.С.Р.Р.». Це київське видання втвердило впорядчика в постанові включити карточки з прикладами з правописних правил у правописний словничок»²⁵³; *словник чужомовних слів*: «Коли вже вискладано понад чотири аркуші словничка, попала впорядчикові в руки книжечка чотирьох авторів: І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського й М. Трохименка п. з. «Правописний словничок чужомовних слів»²⁵⁴ і з нього дописав упорядчик у коректі «акваріум» (ст. 7), хоча «радій» (ст. 76), «вінігрета» (ст. 21), але «гротестк» (ст. 35), Грінвіч (місто) (ст. 35). З того самого джерела взяті слова «авантура», «авантурник», але «авантюрист», які мабуть тому так відмінно пишуться, що «авантура» й «авантурник» давно вже зукраїнічені, а «авантюрист» має навіть неукраїнський наросток -ист»²⁵⁵.

По-третє, рецензент висловлює зауваження щодо, на його думку, некоректного написання, спричиненого неправильною вимовою: «Є в ньому і низка слів, яких вимова основана на помилці: це не «Грінвіч», а «Грініч»; такого прізвища як «Дауес» нема; прізвище «де-Бюссі» пишеться у французькій мові разом. Є в

250 М. Р. [Михайло Рудницький]. До спільного правопису...

251 Там само.

252 [б.а.] [Михайло Возняк]. Ще до «спільного правопису»...

253 Правописний словник-показчик до офіційного «Українського правопису» Народного Комісаріяту Освіти УСРР / упор.: М. Гладкий, В. Дубровський...

254 Правописний словничок чужомовних слів / упор.: І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко...

255 [б.а.] [Михайло Возняк]. Ще до «спільного правопису»...

словнику також слова, щодо яких важко нам рішити, чи вони написані правильно, бо не знаємо їхнього значіння, нпр.: “етен” і “етін”. Інші як пр. “благаня” (без подвоєння) є може друкарською помилкою. Ще інші як нпр. два поруч себе “авантюристик” і “авантюрист” роблять вражіння, якби не були вислідом одного правила, а якимись виїмками. Те саме важко рішити про таке слово як “війа”²⁵⁶.

По-четверте, М. Рудницький звертає увагу на використання чужомовних слів, які мають відповідники в українській мові: «У словник попали також зовсім не наші слова, як нпр. “опять”, “єхидний”, “бутелька”, а також паралельні форми між якими важко вибрати чи всі вони правильні, чи мають різне значіння, нпр. “останній” і “последній”»²⁵⁷.

Щодо правопису чужомовних слів, які спричинили чимало завваг рецензента, М. Возняк зазначає, що орієнтується на правопис: «4) Писати “де-Бюссі” велять правописні правила (§ 62), як і “етен” і “етін” (§ 62) (це хемічні терміни), “війа” (§§ 18 і 23), “остатній” (§ 37), “последній” (§ 37). 5) “Зовсім не наші слова”: “оп’ять”, “єхидний” і “бутелька” приходять і в виданні Грінченкового словника й наведені не тому, що вони чисто українські, а з практичних правописних причин, бо часто доводиться в цитатах уживати напр. слова “оп’ять”, що його вживав уже Котляревський»²⁵⁸.

Також М. Возняк, окресливши аудиторію можливих читачів, дає відповідь на запитання щодо варіативності реєстрових слів: «Словничок уложений для українського загалу та для чужинців, тому втягнув укладчик слова з чергуванням і–о (бік – боку), такі слова, як адвокат, що навіть у літературних творах приходять деколи в лекції “адукат” і т. д.»²⁵⁹.

Критичні завваги рецензента, попри певну категоричність, безпідставовість та недоречність, уже ж оприявнювали недоліки, якими хибувала лексикографічна праця М. Возняка. Поява орфографічного словника, що презентував би правописний стандарт української мови, була важливою і навіть необхідною для широкого загалу користувачів на теренах Галичини та могла вирішити чимало дискусивних питань, які перш за все виникали у видавничій справі та шкільництві.

3.3.3. «Український правопис із словничком» Михайла Возняка у контексті правописних пошуків діяспори у 60-і роки ХХ ст. Праця М. Возняка знову набула актуальності у другій половині ХХ ст. (60-і роки), коли виникла потреба правописної уніфікації української мови у середовищі діяспори задля вирішення багатьох практичних завдань, де перманентно важливими були видавнича справа та шкільництво. Ініціювала цей процес Організаційна комісія для впорядкування правописної практики, що «постала у Торонто 1961 року з ініціативи членів Об’єднання Українських Педагогів Канади»²⁶⁰, очолив комісію Зенон Зелений²⁶¹), секретарем

---

256 М. Р. [Михайло Рудницький]. До спільного правопису...

257 Там само.

258 [б.а.] [Михайло Возняк]. Ще до «спільного правопису»...

259 Там само.

260 Манастирський І. В. Нове видання правопису. *Сучасність*, 1977. Ч. 10 (202). С. 99.

261 Зенон Зелений (1901–1973) – освітньо-громадський діяч; у 1948 р. переїхав в Канаду. Див. дет.: Соляр О. Зелений Зенон. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2010. Т. 10 (3–Зор). С. 499.

був Іван Володимир Манастирський²⁶², який зазначає: «Її [комісії. – Г.Т.] завданням було спонукати мовознавців і наукові установи упорядкувати правописний хаос, який опанував усі ділянки друкованого слова і взагалі культурного життя, а зокрема був дошкульний у рідношкільній практиці»²⁶³. У виданнях «Гомін України», «Свобода» (Торонто) у 1966 році з'явилися інформація про перебіг цього тривалого в часі проєкту; зокрема зазначалося, що Організаційна комісія для впорядкування правописної практики (Торонто) «звернулася 19 червня 1962 до центральної і всіх відділів УВАН і НТШ із проханням створити наукову комісію, яка мала б виконати фахову працю упорядкування правопису, і повторила своє звернення 21 січня 1963 р. Після довгих старань Організаційна Комісія отримала від них остаточну апробату свого пляну у жовтні 1963 р. і, згідно з пропозиціями наукових установ, запросила скласти проєкт унормування академічного правопису проф. д-ра Я. Рудницького (червень 1963 р.), а потім проф. д-ра О. Горбача, який свій проєкт закінчив у грудні 1964 р.»²⁶⁴.

До цього проєкту намагалися залучити якомога більше учених: «Як подає Організаційна Комісія для впорядкування правописної практики, були розіслані копії проєкту і доповнень правопису мовним секціям УВАН і НТШ, УВУ (Мюнхен), мовознавцям персонально (пп. Андрусинин, Біда, Бойко, Горбач, Губаржевський, Давиденко, Кисілевський, Кислиця, Ковалів, Козій, Кошелівець, Кравців, Лавриненко, Лев, Луцький, Огієнко, Одарченко, Онацький, Орел, Радзикович, Ромаменчук, Рудницький, Славутич, Смаль-Стоцький, Старчук, Чапленко, Шерех-Шевельов), членам комісії УВС і членам організаційної комісії»²⁶⁵. У першій половині 60-их років було задекларовано механізм уніфікації правописних правил. Згідно із цим планом, пише І. В. Манастирський: «Згуртовані в наукових установах мовознавці мають тепер перевіряти академічний правопис, на основі проєктів двох мовознавців – професорів О. Горбача і Я. Рудницького»²⁶⁶. Задумана справа, на жаль, не мала успішного завершення та не сприяла консолідації зусиль українства в погодженні низки правописних питань.

Про перебіг процесу довідуємося з часопису «Сучасність» у контексті попередньо згаданої публікації І.В. Манастирського «Нове видання правопису»²⁶⁷ та відповіді на цю статтю Бориса Береста²⁶⁸ – «Український правопис»

262 Іван Володимир Манастирський (1905–2002) – український поет, член Об'єднання українських письменників «Слово»; псевдонім – Ростислав Кедр. Див. дет.: Астаф'єв О. Кедр Ростислав. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2012. Т. 12 (Кал–Киї). С. 575–576.

263 Манастирський І. В. Нове видання правопису... С. 99.

264 Справа правопису. *Гомін України*, 1966. № 5 (871) (22 січня). С. 16.

265 Працюють над проєктом українського правопису: [Українці у вільнім світі]. *Свобода*. Український щоденник. Ч. 171 (четвер, 15 вересня 1966). С. 1.

266 Манастирський І. Зауваження до правопису. *Сучасність*, жовтень 1967. Ч. 3 (75). С. 105.

267 Манастирський І. В. Нове видання правопису... С. 89–103.

268 Справжнє ім'я – Борис Ковалів (1924–2001) – кінокритик, театрознавець, журналіст; у 1970-і рр. виконував обов'язки наукового секретаря Інституту української мови при НТШ у Нью-Йорку. Див. дет.: Ковалів Ю. Ковалів Борис Пантелеймонович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2013. Т. 13 (Киї–Кок). С. 458.

П. Ковалева (відповідь на статтю І. Манастирського)»²⁶⁹. У згаданій статті Борис Берест розповідає про історію публікації правопису, упорядкованого Пантелеймоном Ковалевим (1898–1973)²⁷⁰, на той час уже покійним, дискутуючи з І.В. Манастирським та спростовуючи його завваги.

У фондах Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника зберігають машинопис із виправленнями правопису, що упорядкував М. Возняк: «Проект доповнень і поправок: [до книги «Український правопис із словником»]»²⁷¹, авторства проф. Ярослава Рудницького²⁷² та проф. Олекси Горбача²⁷³.

У публікації «Нове видання правопису» І.В. Манастирський зазначає: «Вкінці комісію уповноважено запросити проф. Я. Рудницького (Канада) і потім (на пораду проф. Шевельова) проф. О. Горбача (Німеччина) запроєктувати найконечніші поправки і доповнення правопису. Перший запроєктував небагато дрібних змін; другий опрацював свій проєкт дуже основно. Це мав бути дискусійний матеріал для мовознавців. За браком оригінального харківського правопису проєкт був виконаний олівцем на тексті Вознякового видання харківського правопису і для фотокопіювання не годився. Це була майже катастрофа. Треба було багато часу і труду, спроб і коштів, аж врешті з допомогою штабу співробітників пощастило так-сяк розмножити проєкт і розіслати на весну 1966 року всім установам і мовознавцям. Його незадовільна праця напевно утруднила їм справу»²⁷⁴. У папці із машинописом «Проекту доповнень і поправок: [до книги «Український правопис із словником»]» вміщено лист за підписом З. Зеленого (квітень 1966 р., Торонто), який від його імени надсилала Організаційна комісія для впорядкування правописної практики до Наукового товариства імени Шевченка (Нью-Йорк). У листі читаємо: «Вельмишановні Панове! У прилозі проєкт поправок і доповнень правопису, який пересилаємо як матеріал для фахової комісії, як було домовлено: Ваш лист із дати 28.6.1963. Спізнення сталося через те, що рецензований матеріал отримано в кінці 1964 р. Рецензенти дали свої завваження на копіях дрібним письмом. З огляду на теж на акценти і т. ін. не було змоги ні фотографувати, ні друкувати текстк. Залишалося одне – переписати машинкою, а це дуже подов-

269 Берест Б. Український правопис П. Ковалева (відповідь на статтю І.В. Манастирського). *Сучасність*, 1978 (лютий). Ч. 2 (206). С. 107–113.

270 Одарченко П. Ковалів Пантелеймон Кіндратович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАНУ, 2013. Т. 13 (Киї–Кок). С. 459.

271 Проект доповнень і поправок: [до книги «Український правопис із словником»] / упор. М. Возняк, Львів: Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1929. 208 с.]. Я. Рудницький і О. Горбач. Торонто, 1966. 83 с. Рукопис (машинопис). Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника. Основний книжковий фонд.

272 Ярослав Рудницький (1910–1995) – дійсний член НТШ з 1947 року; на той час виконував обов'язки президента Української вільної академії наук (УВАН) у Канаді, автор правопису 1949 р. Див. дет.: Рудницький Я. Український правопис. [Ukrainian orthography]. Вінніпер: Видання Комітету українців Канади, 1949. 64 с.

273 Олекса Горбач (1918–1997) – дійсний член європейського відділу НТШ з 1962 року; надзвичайний професор слов'янської філології Українського католицького університету в Римі (1963 р.). Див. дет.: Закревська Я. Олекса Горбач. Життєписно-бібліографічний нарис. Львів: Наукове товариство імени Шевченка, 1995 (Серія «Визначні діячі НТШ», № 5). 121 с.

274 Манастирський І.В. Нове видання правопису... С. 101.

жило і скомплікувало працю»²⁷⁵. Про це читаємо й у статті (газета «Гомін»), що інформувала українську спільноту діаспори про перебіг справи уніфікації правопису: «Технічно складна справа переписання і розмноження проєкту для вжитку всіх членів наукової комісії зайняла назвичайно багато часу. Праця буде закінчена в найближчих тижнях і проєкт буде переданий науковим установам»²⁷⁶.

Проф. Я. Рудницький і проф. О. Горбач здійснили наукову редакцію видання та внесли 462 різні за обсягом правки, уточнивши, доповнивши чи скорегувавши теоретичну та практичну частини праці М. Возняка.

Проф. О. Горбач подав 433 правки, наприклад: «Хоч основна засада українського правопису фонетична // фонетично-фонематична ОГ [Олекса Горбач. – Г.Т.] //»²⁷⁷; «Якщо **о й е** є нового походження (тобто не праслав'янські) // тобто не етимологічні та в новіших позначеннях, ОГ //»²⁷⁸; «У знахідному відмінку множини іменники вживаються або в формі назовного чи родового відмінку множини: *по ко́ні, про гуси, корови, волі, метелики, на ковалів, про гостей, за молодіць* (і *молодиці*) й т. ін. // ОГ перекреслює цей розділ від «У знахідному відмінку ... до й т. ін.», а подає: Знахідний множини від назв осіб, живих істот та деколи й дерев і рослин приймає закінчення родового множини, рідше – називного множини: *по ко́ней, гусе́й, корі́в, волі́в, молоді́ць, дубі́в* – і *по дубі́, грибі́* //»²⁷⁹; «Щодо правопису приростків і прийменників, то треба додержуватися таких правил: [...] // д) Перед коренями, що починаються групою приголосних, прийменники *з, від, над, перед, під* приймають додатковий голосний *-о*, рідше *-і* (*зо Львова, підо мною*). Приростки *до-, по-* перед словами, що починаються групою приголосних, переходять у *ді-, пі-* (*дійти, пізнати*, але *побрати*). В подібних умовах *від-, з-, над-, під-, роз-, в-*, приймають форми *відо-, віді-, зо-, зі-, наді-, підо-, піді-, розі-, уві-* (*зібрати, увігнати, надійти, розіспатися*). Вагання зумовлені тим, що по південнозахідних говірках тут *-і-* появляється частіше, тоді як деінде *-о-* (чи рідше *і*) виступає здебільша лиш у приростках, коли в корені спроросткованого слова група приголосних виникла в наслідок заглохнення півкоротких *ъ, ь* (*розібрати*, але *розкласти*). О.Г. »²⁸⁰.

Проф. Я. Рудницький подав 29 правок, наприклад: «Чужомовні неслов'янські географічні назви передаємо згідно з загальними правописними правилами для чужих слів, але оскільки які чужомовні назви ще не мають у нашій мові сталих географічних форм, їх треба транскрибувати по можливості з автохтонних (тубільних) назв, а не сторонніх джерел, напр. *Маніля*, (а не *Манілья*), *Тегран* (а не *Тегеран*) [...] // *Філядѐлфія* (а не *Філадельфія*), хоч *Монтреал* і *Монтреаль*. В сумнівних випадках див. словник Я.Р. [Ярослав Рудницький. – Г. Т.] //»²⁸¹.

275 Проєкт доповнень і поправок..., лист Зенона Зеленого [у рукописі не зазначено сторінки документа].

276 Справа правопису. *Гомін України*... С. 16.

277 Проєкт доповнень і поправок... С. 1.

278 Там само. С. 5.

279 Там само. С. 43.

280 Там само. С. 24–25.

281 Там само. С. 74.

Поодинокі автори правок не мали консолідованої позиції щодо певних правописних питань, наприклад: «б) -**льо**- – *бальо́н, бальовува́ти, бльока́да, віольонче́ля, кольо́квіум, Колю́мбо, колю́рйт, льо́зунг, льо́кавт, Льока́рно, льомба́рд, одеколю́нь, (і одеколю́н), пльо́мба, со́льо, фальбо́, фльо́ра, фльо́та, шабльо́н, // Усі повищі приклади Я.Р. перекреслює а подає: рідко *табльо́, фальбо́, Фонтенебльо́ //, // О.Г. уважає усі приклади в розділі б) правильними і подає доповнення: колю́на, колю́нія, колю́с, тальо́н (і тало́н) //»²⁸², або послідовно вносили уточнення до тексту, як-от: «Ненаголошене е звичайно вимовляється в українській мові невиразно, дуже наближаючися // наближено, О.Г. // до и, як також і навпаки // а по окремих говірках також і навпаки, О.Г. // і таким чином ці звуки змішуються, але писати треба за походженням слова е, напр. *вели́кий, бо ве́лич, // ве́летень, О.Г. // несу́, бо не́сений, держа́ти, бо одерж́ати, дерéш, бо дер́ти, лежа́ти, бо ле́жень, менé, бо до ме́не, бере́гті, // бо зберéжений, Я.Р. // тощо»²⁸³.***

Окрім відредагованої правописної частини, у структурі нової редакції правопису мала б бути додана термінологічна частина, яку оминули, зважаючи на технічну складність передруку. З. Зелений у супровідному листі зазначає: «У копії пропущено “Елементарну граматичну термінологію” оригіналу. За проектом проф. Рудницького її третя частина, “Російсько-українська”, мала б бути замінена “Англійсько-українською”. Якщо пропущена частина для праці Комісії безумовно потрібна, ми постараємося передрукувати її на машинці і переслати»²⁸⁴.

Відредагований проект правопису не мав одностайного сприйняття у науковій спільноті. Зі слів І.В. Манастирського: «Проект проф. Горбача деякі мовознавці прийняли дуже прихильно (більшість узагалі не відповіла), уважаючи і сам підручник Возняка дуже добрим, практичним і проглядним»²⁸⁵, однак більшість учених мала інше бачення процесу правописного врегулювання мови. Восени 1963 р. «УВАН, за підписом проф. Ю. Шевельова, голови Мовознавчої секції, погодилася взяти участь тільки «у розгляді проекту правопису додаткових слів», однак згодом змінилися обставини: «проф. Шевельов виїхав за кордон, а вернувшись, відмовився від співпраці через брак часу. Так відпав мовознавець із інтернаціональним іменем і з ним УВАН у США»²⁸⁶. Варто додати, що проф. Ю. Шевельов теж працював над правописним урегулюванням мови й у 1946 р. опублікував «Головні правила українського правопису»²⁸⁷.

Філологічна секція НТШ у США відкинула попередньо означений проект правопису, бо вважала «підручник Возняка непрактичним і ненауковим, а запропонувала (осінь 1967) проф. Ковалева як автора наукового підручника»²⁸⁸.

282 Там само. С. 65–66.

283 Там само. С. 2.

284 Там само. Лист Зенона Зеленого...

285 Манастирський І. В. Нове видання правопису... С. 101.

286 Там само. С. 100.

287 Шерех Ю. Головні правила українського правопису. [б.м.в.]: Прометей, 1946. 59 [2] с.

288 Манастирський І.В. Нове видання правопису... С. 102.

«Український правопис»²⁸⁹ проф. Пантелеймона Коваліва побачив світ у 1977 р.; «Проект доповнень і поправок» проф. О. Горбача та проф. Я. Рудницького залишився неопублікованим.

Висновки. Мовознавчі праці М. Возняка, що сформували вагому частину творчого спадку ученого, вирізняються педантичним підходом до збору наукового матеріалу, глибоким аналізом та переконливістю тверджень. Вони, однак, і дотепер належно не поціновані та недостатньо впроваджені в науковий дискурс українських лінгвістичних студій. Кожне явище, яке опинялося у спектрі наукових зацікавлень вченого, було осмислене та розглянуте зусібч у низці студій, розвідок, статей. Дослідник мав відвагу братися за вирішення складних, однак важливих завдань, що мали на той час практичну цінність для наукового поступу української філологічної науки і дотепер залишаються актуальними.

Важливою темою ранніх наукових студій М. Возняка стали праці, пов'язані з історією української мови першої половини ХІХ ст., коли формувалися головні моделі соціокультурного поступу української етнокультурної спільноти новочасної доби, які згодом реалізувалися в конструктивних чи деструктивних сценаріях розвитку та вплинули у той чи той спосіб на мовнокультурний розвиток українців Галичини. Для дослідника важливими були не лише потуги провідних діячів, які доклалися до формування сприятливого культурного простору задля просвіти українців, а й участь австрійської влади та її спомагання у цій сфері та ін. Саме тому у творчому спадку М. Возняка натрапляємо на праці, у яких він висвітлює процес популяризації української мови та впровадження її у сферу викладання, де важливу роль відіграли конкурси на найкращий підручник (1840 р. та 1851 р.). Зрозуміло, що наслідки цих конкурсів у часі їх проведення були незначними, однак правильно окреслені орієнтири дали свої результати в майбутньому.

Однією із фундаментальних проблем, до вирішення якої долучився М. Возняк, було правописного врегулювання української мови в тяглій часовій перспективі, що потребував історіографічних рефлексій (студії, пов'язані з висвітлення правописних дискусій та протистоянь у ХІХ ст.) та осмислення й практичної реалізації в першій третині ХХ століття (праця над упорядкуванням нових правописних правил у 1929 р.). Завдяки розвідкам ученого, присвяченим проблемам кодифікації мови в розлогіій часовій ретроспективі маємо загальну картину тривалого в часі процесу правописної консолідації української нації, котрій довелося долати, з одного боку, перепони внутрішньокультурної стагнації, а з іншого – агресивний вплив чужих політичних стратегій, зорієнтованих на мовно-культурне впокорення українства, і котра, однак, зуміла об'єднати різні правописні традиції (західну та східну), що стало сприятливою передумовою в першій третині ХХ ст., хоч і на короткий час, формування сучасної української літературної мови.

²⁸⁹ Ковалів П. Український правопис. Нью-Йорк: [б.в.], 1977. 99 с.

***ЧАСТИНА 5. МОВА. СУСПІЛЬСТВО.
ТЕКСТИ***

РОЗДІЛ 1. НАУКА І/ЯК ЛЕКТУРА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙ ТА ПАРАДИГМ У СЕРЕДОВИЩІ НТШ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Роман ГОЛИК

Виникнення і діяльність Наукового товариства імени Шевченка – частина історії науки, її середовищ, парадигм, ідей, концепцій, уявлень, понять, терміносистем, серед яких розгорталася наукова й суспільна думка галицьких українців кінця ХІХ – І половини ХХ ст. Видання НТШ були частиною книжної культури тогочасної Галичини, що ґрунтувалася на східно- та західноєвропейській традиції. Різні жанри тодішнього наукового дискурсу – від «розвідок» до «причинок», «знадібок» і «фельетонів» – сформувалися під впливом наукового спостереження, збирання й аналізу джерельного матеріалу. Великий вплив мали читання книг, статей і переосмислення провідних наукових концепцій ХІХ – початку ХХ ст. У таких рамках розвивалася історико-філологічна парадигма НТШ, що об'єднувала лінгвістику, літературознавство, фольклористику, історію і частково соціологію в один гуманітарний комплекс.

Тут покажемо концептуальний каркас гуманітарної, філологічної і (вужче) мовознавчої традиції НТШ кінця ХІХ – початку ХХ ст. у зв'язку з розвитком наукового читання, літературознавчих, фольклористичних, історіографічних концептів, парадигм та середовищ, об'єднаних довкола Наукового товариства імени Шевченка у Львові. З іншого боку, для Товариства важливою була не лише наука як елітарна практика, а й її популяризація, формування «масового уявлення» про різні галузі знань, зокрема філологічних та історичних наук. Ці процеси були тісно пов'язані з еволюцією суспільного образу НТШ, зі змінами його суспільної ролі, місця серед українських інституцій Львова та ніші, яку зайняли видання Товариства в книжній культурі та в культурній пам'яті Галичини. Розвиток галицької філології, лінгвістики та літературознавства все ще потребує глибшого і детальнішого дослідження.

Спробуємо торкнутися окремих проблем розвитку мовознавства та інших філологічних дисциплін у середовищі «львівського» НТШ. Нас цікавить, як розвивалися парадигми «нормальної» філологічної та історичної науки, її структури і програми, теорії і категорії, як доходили сюди елементи наукових революцій і трансформацій¹. Знаками-носіями цих «нормальних» і революційних теорій та концептів слугують книжні видання та їхні автори як знакові постаті, творці й

1 Пор.: Кун Т. Структура наукових революцій / пер. з англ. О. Василева. Київ, 2001. 228 с.

розповсюджувачі ідей, а засобом їх поширення – читання і лектура цих видань. Читання й продукування, видання текстів та ідей неможливе без читачів-творців – людей, соціальних груп чи середовищ, осередків, серед яких ці ідеї виникають і поширюються. Вони ж, за Імре Лакатосом, репрезентують альтернативні дослідницькі програми². Розвиток Наукового товариства імени Шевченка – це, власне, історія ідей, текстів і середовищ.

НТШ кінця ХІХ – початку ХХ ст.: наука й читання у добу позитивізму й модернізму

Історія НТШ початково не була історією наукової інституції в буквальному розумінні того слова. На першому етапі Товариство реалізовувало розраховану на інтелігенцію філолого-культурно-політичну програму, зосереджену довкола творів Тараса Шевченка, цінностей і категорій народовського (україно-фільського) мислення: ідеї народу/нації, мови та літератури, підтримання національної свідомості, формування образу України та українців як історичної етнокультурної цілості тощо. Серед ширших верств соціуму ці ідеї реалізовувала також «Просвіта». Згодом стало зрозуміло, що Товариство імени Шевченка мало б виконувати чисто наукову і науково-популяризаторську роль, як це робили (частково) слов'янські матиці, а головню Akademia Umiejętności в Кракові, Львівський університет та інституція імени Оссолінських (Оссолінеум) у Львові.

У руському (українському) соціумі це було не так просто, бо наукові книги навіть серед інтелігенції не були дуже популярними. Про це свідчила (частково) доля «Наукових збірників» Галицько-Руської матиці, частини видань Ставропільського інституту, книг Ізидора Шараневича чи наукових трактатів Антонія Петрушевича, які репрезентували конкурентну щодо НТШ і «Просвіти» старорусинську та русофільську парадигму і книжну культуру.

Проте поступово потреба в руському (українському) науковому дискурсі в Галичині зростала. Саме тому 1880 р., на межі першого і другого десятиліть діяльності НТШ, з'явилася праця Омеляна Огоновського «Studien auf dem Gebiete der Rutenischen Sprache»³. Після прескриптивних шкільних граматик Йосифа Левицького, Івана Вагилевича, Якова Головацького у II половині ХІХ ст.⁴ чи після популярності «Граматики руської мови» Михайла Осадци та граматик Омеляна Партицького в II половині ХІХ ст. у галицькому мовознавстві бракувало аналітичних праць. У своїх «Студіях з поля руської мови» О. Огоновський, з одного боку, продовжував попередню традицію (започатковану такими ж, як і він сам, філологами з середовища греко-католицького духовенства), а з іншого – формував нову. Автор мусів звернутися не так до внутрішнього, руського, вужчого читацького кола, як до ширшого – «імперського» – читача, і не локаль-

2 Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programmes. *Philosophical Papers*. Cambridge, 1999. Vol. 1. 250 p.

3 Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der Rutenischen Sprache. Lemberg, 1880. 244 s.

4 Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина ХІХ ст.). Львів, 2001. 373 с.

ною чи регіональною мовою Галичини (руською чи польською), а німецькою – мовою Наддунайської монархії. Книга О. Огоновського частково допомагає реконструювати коло читання руського (українського) мовознавця із середовища Товариства імені Шевченка у 1870-х рр.

Один рівень цієї лектури формували провідні славістичні часописи і праці того часу, головню репрезентовані німецькою / австрійською славістичними школами. Тут авторитетними джерелами для галицького вченого були статті й матеріали з берлінського «*Archive für slavische Philologie*» та віденська порівняльно-історична граматики слов'янських мов Франца Міклошича («*Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*», 1868–1874), його ж видання Супральського старослов'янського кодексу, а також опублікована в Лейпцігу праця «*Beiträge zur slavischen Dialectologie*» (1873) польського діалектолога Люціана Фелікса Маліновського, учня Августа Шлейхера. Ще один рівень наукового читання О. Огоновського формували праці польських вчених: діалектологічні зауваги фольклориста й етнографа Оскара Кольберга, праці з діалектології Карпат/Бескидів Ізидора Коперницького, діалектологічні студії з Дрогобиччини П. Париліа, що публікувалися у «*Zbiórce Wiadomości do Antropologii Krajowej*» (1877). Це засвідчувало важливість видань Академії знань (*Akademii Umiejętności*) у Кракові для українських галицьких вчених. Для порівняння з українським матеріалом лінгвіст використовував також видання польських пам'яток, зокрема Біблію королеви Софії з львівського видання Антоні Малецького («*Biblia Królowej Zofii, żony Jagiełły, z kodexu szarospatackiego*», 1871). Іншим пластом мовознавчої наукової лектури О. Огоновського були праці чеських вчених, зокрема порівняльні «віденські» основи чеської та словацької діалектології «*Základové dialektologie československé: s příklady všech řečí slovanských*» (1864) Алоїза Шембери.

Найширшою сферою лектури й цитування в праці О. Огоновського були східнослов'янські джерела й наукові тексти. З одного боку, дослідник опирався на руські (українські) тексти галицьких, буковинських та закарпатських письменників і вчених: «Слов'яно-руську граматику» Михайла Лучкая (1830), «Русалку Дністрову» (1837), фольклорні матеріали Якова Головацького, збірник галицько-руських (українських) приповідок Григорія Ількевича (1841), на твори Осипа Федьковича (видання 1867–1868 рр.), перемишльське видання творів Олександра Духновича (1850), збірник казок Ігнатія з Никлович / Ігнатія Карпінського (1861), на матеріали «Наукових збірників» Галицько-Руської матиці (1865, 1866), «Знадоби до словаря южноруського» Івана Верхратського (1877) та ін. Однак серед праць, на які опирався чи на які покликався тоді О. Огоновський, майже не було давніших галицьких граматик XIX ст. Навіть більше, автор книги звертався радше до ранньомодерних граматик та словників Памва Беринди (1627) і Лаврентія Зизанія (1596). Водночас значна кількість матеріалів, на які покликався О. Огоновський, були виданнями з тогочасної Російської імперії: від «Народних пісень Галицької та Угорської Руси» (Москва, 1878) галицького емігранта Якова

Головацького, збірника буковинських пісень Григорія Купчанка (1875) до таких першоджерел, як «Малоросійські пісні» Михайла Максимовича (1827), збірники казок Івана Рудченка (1869–1870), збірники Павла Чубинського, видання творів Івана Котляревського, публікація Літопису Григорія Граб'янки (1854), твори Григорія Квітки-Основ'яненка (1861) та Марка Вовчка (1861), «Хмельниччина» (1861), «Чорна рада» (1857) і «Записки о Южной Руси» (1856–1857) Пантелеймона Куліша, фольклорні збірники Михайла Драгоманова (1876), «Історичні пісні малоруського народу» Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова (1874–1875), збірка українських прислів'їв та приказок М. Номиса, словник української мови Фортуната Піскунова (1873).

Із Наддніпрянщини походила більшість наукових лінгвістичних праць, до яких відсилав О. Огоновський: від «Граматики малоросійського нарiччя» Олексія Павловського, «Из записок по русской грамматике» (1874) та інших праць Олександра Потебні до «Нарису звукової історії малоруського нарiччя» Павла Житецького (1876) та його дослідження Пересопницького Євангелія (1876). Певною мірою, це вказувало і на загальні орієнтири лінгвістичної думки О. Огоновського: «західний» (зокрема польський і чеський), «південнослов'янський» та «східний» (центрально- та східноукраїнський). Разом вони творили синтетичний галицький дискурс ученого, джерелом якого були, окрім усього, також діалектологічні матеріали – записи бойківського, гуцульського та лемківського говорів.

Філологічні публікації О. Огоновського в НТШ 1880–1890 рр. були спрямовані в минуле, в історію, з перспективи якої дослідник розглядав сучасні йому мовні та літературні процеси. Свідченням цього стала його незакінчена «Історія літератури руської». У ній можна виділити два чи навіть три пласти читання. Перший – виклад змісту й аналіз широкого кола текстів давньоруського (українського) письменства, починаючи від княжої доби⁵. О. Огоновський прагнув сформуванню народовський канон цієї літератури від «Слова о полку Ігоревім», Початкового (Несторового) літопису («Повісти временних літ»), через Києво-Печерський Патерик і давньоруську гомілетуку до Пересопницького Євангелія, ранньомодерних козацьких літописів, граматик і словників, теологічних і богословських трактатів, полемічної літератури, віршів, драми (творів Йоанікія Галятовського, Антонія Радивиловського, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Самовидця, Феофана Прокоповича та Григорія Сковороди). Далі він переходив до Івана Котляревського, Євгена Гребінки, Григорія Квітки-Основ'яненка, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, наддніпрянських, галицьких, буковинських та «угроруських» (закарпатських) письменників II половини XIX ст.: від Маркіяна Шашкевича до Сидора Воробкевича і від Миколи Костомарова до Михайла Старицького та Володимира Самійленка. Цей перелік був наслідком систематичної лектури художніх творів, підібраних як на підставі народовської читацької традиції з її культами Т. Шевченка і М. Шашкевича, так і за критеріями самого автора «Історії літератури руської». Він, передовсім, намагався

5 Огоновській О. Історія літератури руської. Львів, 1887–1894. Т. 1–4.

збирати біограми тих письменників, яких вважав українськими (руськими, малоруськими).

Поняття літератури О. Огоновський частково поширював не лише на красне письменство, а й на наукову лектуру, подаючи у своїй «Історії...»⁶ генезу і розвиток українських гуманітарних наукових текстів: етнографічних та фольклористичних праць Михайла Максимовича, Ізмаїла Срезневського, Якова Головацького та Івана Вагилевича, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Манжури. Це теж формувало певний канон фольклористичного чи філологічного читання. Натомість аналіз художньої та наукової літератури галицький дослідник ґрунтував як на працях самих вчених, так і на тогочасній літературі про них – на роботах Олександра Пипіна («Історія слов'янських літератур»), на дослідженнях Олександра Сумцова. У час, коли О. Огоновський готував свою синтезу історії письменства, ці праці слугували взірцями славістичних досліджень.

Книги львівського вченого і його сучасників у 1870–1890 рр. були прикладом того, як формувався галицький український науковий текст II половини XIX ст. На відміну від праць романтичного чи постромантичного часу I половини XIX ст. (наприклад, робіт Я. Головацького чи І. Вагилевича), у текстах позитивістського періоду вже були визначені чіткі параметри академічного письма. Існували відносно вироблена, систематизована наукова термінологія і стиль, хоча багато ще залежало від мови публікації, її напрямку. Так, стиль «*Studien auf dem Gebiete der Rutenischen Sprache*» та стиль «Історії літератури руської» не були однаковими, бо ці праці адресовані різним категоріям читачів. Лінгвістичне видання «*Studien...*» було сухішим і академічнішим – як видання для філологів. Натомість «Історія...» спрямована до галицької інтелігенції загалом і мала на меті також підвищення національної свідомості українців, розбудову національних культур довкола знакових текстів («Слово о полку Ігоревім», «Енеїда», «Кобзар», «Веснівка») та постатей (І. Котляревський, Т. Шевченко, М. Шашкевич). Водночас наукове оформлення таких текстів уже було академічним у тогочасному значенні того слова – з наведенням цитат, точних покликань на цитовані праці, які подавали за певною схемою бібліографічного опису.

На початок 1890-х рр. (коли почали виходити «Записки» Товариства імени Шевченка, а саме Товариство з літературного стало науковим) була вже сформована традиція, що розмежовувала науку і не-науку. Було сформовано також систему «великих» і «малих» жанрів академічного письма⁷. Сюди входили окремі книги та часописи («часописі»), що охоплювали різні наукові тексти: наприклад, «монографії», під якими розуміли і книги, і більші за обсягом статті, сконцентровані довкола однієї ширшої теми, або вужчі «розвідки», покликані вивчити чи описати конкретну дослідницьку ділянку. Між науковими текста-

6 Там само. Т. 4.

7 Див., наприклад: Пінчук С.П., Регушевський Є.С. Словник літературознавчих термінів Івана Франка. Київ, 1966. С. 152, 195, 196.

ми виділялися широкі синтези: «Історія України-Руси» Михайла Грушевського, його ж історія української літератури (1921–1923) чи «Історія української літератури» Михайла Возняка (1923), а також «очерки» – (літературно-критичні) начерки й нариси, які могли сягати значних розмірів і синтезувати велику кількість матеріалу з різних епох («Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Івана Франка 1910 р. чи «Нариси з історії української мови» Іларіона Свенціцького 1920 р.). Меншими й деталізованішими були «знадібки» й «причинки» (наукові тексти, присвячені окремим «точковим» темам, необхідним для подальшого дослідження предмета) та матеріали (супроводжувані вступом та коментарями джерела для студій). Самі видання типологічно поділяли на періодичні збірники наукових статей, серед яких, за німецьким узірцем, виділяли *Festschriften* – збірники на пошану видатних осіб, учених-філологів та істориків⁸, а також збірники-публікації джерел та матеріалів. Над ними панувало правило серії, колекції, системи упорядкування наукових матеріалів. Поступово запроваджувалися також правила оформлення, які відрізняли наукові тексти від не-наукових. Ознаками наукових статей стали «ноти» (примітки, покликання на використану літературу), бібліографія (подана, як правило, наприкінці тексту), а також «прилоги» (додатки, що супроводжували та ілюстрували положення основного тексту).

Проте й наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. історично-філологічне знання, хоч уже диференційоване на граматику (лінгвістику), літературу та історію, все ще не втратило своєї єдності й синтетичності. Так само науково-популярне і наукове (академічне) письмо, зокрема в руському (українському) соціумі, інколи не зовсім диференціювалося, бо наукові тексти подавали й поряд із художніми творами на сторінках літературних часописів.

Заснування «Записок Товариства імени Шевченка»⁹ (згодом «Записок Наукового товариства імени Шевченка») стало одним з етапів повного відокремлення наукового й художнього текстів. Спочатку ЗНТШ позиціонували як «видавництво, присвячене науці і письменству українсько-руського народу», однак письменство згодом було витіснене на користь науки. Уже перші томи ЗНТШ (спочатку за редакцією Юліана Целевича, згодом – Олександра Барвінського)¹⁰ на прикладі текстів Михайла Грушевського, Олександра Кониського, Олександра Колесси, Олександра Барвінського, Тадея Рильського, Олександра Черняхівського, Володимира Коцовського демонстрували шляхи еволюції наукового письма та читання на теренах Галичини. ЗНТШ показали роль східноукраїнського наукового тексту у формуванні дискурсу НТШ. Тоді його формували, наприклад, М. Грушевський, який певний час виступав під псевдонімом «М. Сергієнко», опираючись у нтшівських текстах (наприклад, у статті «Гро-

8 Horowitz I.L. *Communicating Ideas: The Politics of Scholarly Publishing* / 2 ed. New Brunswick; New Jersey, 1991. P. 235–240.

9 Далі в тексті – ЗНТШ.

10 Див. дет.: Бібліографія «Записок Наукового товариства імени Шевченка». Т. I–CCXL (1892–2000) / укл. В. Майхер, ред. О. Купчинський. Львів, 2003. 740 с.

мадський рух на Україні-Русі в XIII віці»¹¹ на російські публікації давньоруських джерел, передусім Іпатіївського та Лаврентіївського літописних списків, на «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Руси» Мацея Стрийковського, праці галицького історика й археолога Ізидора Шараневича, східноукраїнського філолога та історика Володимира Дашкевича. Олександр Кониський, інший представник Наддніпрянщини, в біографічній праці про патрона Товариства Т. Шевченка («Дитинний вік Т.Г. Шевченка»), яку теж публікували ЗНТШ у першому номері за 1892 р.¹², репрезентував іншу парадигму читання і цитування. Його покликання були не такими докладними й частими, як у М. Грушевського. Ішлося тут також і про архівні джерела, але їх цитували більше в тексті, а не у примітках.

Ще один наддніпрянець Тадей Рильський, викладаючи теорію суспільного добробуту в опублікованих також у першому випуску (у «теоретичних прелімінаріях» до «Студій над основами розкладу богацтва»)¹³, хоч і доносив до читача концепції політекономії (зокрема Адама Сміта, Девіда Рікардо, Карла Маркса), проте взагалі не подавав до тексту приміток-«нот».

Галицький філологічний напрямок у першому числі ЗНТШ репрезентував фольклорист Олександр Колесса («Українські народні пісні в поезиях Бог. Залеского»)¹⁴. Окрім самої поезії Богдана Залеского, частково інших польських письменників (Адама Міцкевича) як об'єктів аналізу, О. Колесса давав також покликання на тексти дослідників українського фольклору (П. Чубинський за «Трудами этнографической статистической экспедиции», П. Куліш із «Записками о Южной Руси», М. Максимович, З. Доленга-Ходаковський (Адам Чарноцький) зі збірниками народних пісень), російських славістів (Олександр Пипін) і дослідників польської літератури, польських мемуаристів (Войцех Гроховський, Пйотр Хмельовський, Северина Духінська). Прикметно, що стаття О. Колесси була поєднанням історико-літературного, фольклористичного та лінгвістичного дослідження лексики, фонетики й синтаксису Б. Залеского крізь призму українізмів¹⁵. Це підкреслювало певний синкретизм тогочасної філології як комплексу літературознавства й лінгвістики.

Такі загальні тенденції збережено впродовж початкового періоду функціонування ЗНТШ за редакцією О. Барвінського. Тут спочатку превалювали східноукраїнські матеріали (статті М. Грушевського, О. Черняхівського та ін.). Певний час ЗНТШ поєднували матеріали гуманітарних наук зі статтями з точ-

---

11 Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці. *Записки Товариства імени Шевченка*. Львів, 1892. Т. I. С. 1–28.

12 Кониський О.Я. Дитинний вік Т.Г. Шевченка. Критично-біографічний нарис. *Записки Товариства імени Шевченка*. Львів, 1892. Т. I. С. 87–123.

13 Рильський Т. Студії над основами розкладу богацтва. Теоретичні прелімінарії. *Записки Товариства імени Шевченка*. Львів, 1892. Т. I. С. 124–208.

14 Колесса О. Українські народні пісні в поезиях Бог. Залеского. *Записки Товариства імени Шевченка*. Львів, 1892. Т. I. С. 124–208.

15 Там само. С. 198–203.

них і природничих дисциплін. Наприклад, у третьому томі ЗНТШ (1894), присвяченому філологічному культowi «воскресителя Галицької Руси» Маркіяна Шашкевича, поміж дослідженнями О. Колесси та В. Коцовського з шашкевичіями, поміж замітками М. Грушевського про І. Котляревського, публікувалися також праці Івана Пулюя та Олександра Черняхівського. Так виникало змішане (природничо-гуманітарне) читання. З одного боку, тут були медичні матеріяли (О. Черняхівський) і формули, теореми й аксіоми з фізики; з іншого боку – метафори та інтерпретації літературного дискурсу. Пунктом, який пов'язував ці сфери, стала лінгвістика, а саме словничок руської (української) термінології, що його І. Пулюй пропонував у додатку до своєї праці¹⁶.

Водночас уміщена тут стаття О. Колесси про Т. Шевченка й А. Міцкевича демонструвала феномен філологічного читання. Вона була присвячена тому, як Т. Шевченко прочитував тексти А. Міцкевича та інших польських й російських авторів, а також показувала широке коло лектури самого О. Колесси – славіста 1890-х рр.: від творів А. Міцкевича та Т. Шевченка до текстів О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Козлова та М. Кольцова і від досліджень М. Драгоманова та П. Чубинського, І. Франка до праць М. Мазановського та Юзефа Третяка, О. Кольберга, О. Веселовського, Карла Барча, Генрика Бігеляйзена, В. Брухнальського, М. Довнар-Запольського, П. Яшчуржинського. Наукове читання й письмо О. Колесси того часу було системним і «густим»: його тексти заповнювали численні цитати з літературних творів і такі ж ряди покликань із наукових студій, що мали підтверджувати висловлені думки¹⁷.

Прикладом лінгвістичного читання в той час стала діалектологічна студія Івана Верхратського про говір замішанців¹⁸. Задумана як своєрідне доповнення до праці В. Ягича зі слов'янської діалектології, ця стаття І. Верхратського демонструвала загальну схему галицьких «причинок»: фіксацію фонетичних змін, словотвірних, граматичних, лексичних особливостей мовлення тих, кого дослідник визначав «замішанцями», із додатками їхніх пісень, фразеологізмів та словничком. Подальші томи ЗНТШ засвідчували також зростання обсягів і тематичного діапазону української гуманітарної лектури середини 1890-х рр. Значну її частину склали видання Російської імперії, з якої походили східно-українські дописувачі видань тогочасного НТШ, передусім М. Грушевський: від томів «Архива Юго-Западной России» до праць Ф. Титова, В. Мілорадовича, Є. Голубинського, В. Ястребова, І. Філевича. Поступово в цьому колі читання й рецензування з'являлися праці галицьких вчених, наприклад, «Іван Вишенський і его твори» І. Франка чи «Старинна історія Галичини» О. Партицького,

16 Пулюй І. Апарат до міряння різниці фаз межі перемінними токами і кілька за его поміччю зроблених помірок. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1894. Т. III. С. 24.

17 Колесса О. Шевченко і Міцкевич. Про значінне впливу Міцкевича в розвою поетичної творчости та в генезі поодиноких поем Шевченка. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1894. Т. III. С. 36–152.

18 Верхратський І. Говор Замішанців. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1894. Т. III. С. 153–210.

що вийшла в тому ж видавництві НТШ¹⁹. Книга О. Партицького також давала уявлення про ширину наукової історико-філологічної лектури того часу: від античних джерел (Полібія, Страбона, Геродота, Плінія, тогочасних перекладів Гомерової «Одіссеї») до «Історії слов'ян» Едварда Богуславського, робіт Антона Петрушевича з історії Галичини, П. Шафарика зі слов'янських старожитностей, Антонія Мержинського з історії литовської міфології, Дмитра Іловайського з історії середньовічної Русі, орієнталістичних студій Авраама Гаркаві, досліджень Отто Абеля, Леопольда (Лавослава) Гайтлера тощо. Використання таких джерел і студій сформувало концепцію О. Партицького як філолога та історика 1880–1890-х рр., в якій історичні студії переходили в історико-етимологічні.

Спосіб покликань на джерела й наукову літературу, її прочитування та перечитування в томах ЗНТШ були довший час індивідуалізованими та розрахованими на освіченого читача, який мав знати видання в тій чи іншій науковій царині. Наприклад, у статті Іллі Кокорудза, присвяченій аналізу життя й праці О. Огоновського в п'ятому томі ЗНТШ²⁰, назви робіт Огоновського, які «перечитував» й аналізував І. Кокорудз, були приховані в самому тексті. Натомість уміщена в тому ж блоці лінгвістична стаття Осипа Макарушки «Словар українских виразів, перейнятих з мов туркских» про українсько-тюркські мовні зв'язки містила лише два покликання – на праці О. Огоновського та Ф. Міклошича. Це відображало наукові орієнтири філологів 1890-х. Назви книг у примітках часом подавали скорочено – як своєрідні знаки чи знаки знаків: вони мали лише вказувати на книгу, на яку покликалися автори, читач (за замовчуванням) мав їх знати. Простежувалася й мовна специфіка галицького наукового письма, читання й цитування XIX – I половини XX ст.: польські, латинські й німецькі джерела наводили тут часто мовою оригіналу, вважаючи, що ці мови є цілком звичними для читача-науковця, який ними володіє. Томи ЗНТШ та інші видання Товариства також репрезентували різні підходи до наукової та науково-популярної лектури в колі Товариства: перший – позитивістський, фактографічний й аналітичний із відповідним науковим апаратом, другий – із мінімальним або й узагалі відсутнім науковим апаратом із переважанням авторського наративу. Хоча, до прикладу, О. Партицький завершив перший том своєї «Старинної історії Галичини»: 1) «річевим» (предметним) переглядом – покажчиком наведених у книзі топонімів і антропонімів і 2) «язиковими розслідами» – покажчиками слів, які О. Партицький обрав для етимологічного аналізу.

З іншого боку, дискурс, стиль і письмо ЗНТШ та інших видань поступово уніфікувалися, як і структура часопису. Так само трансформувався суспільний імідж та функції НТШ. Першим етапом стало реформування Товариства, позначене появою ЗНТШ. На сторінках часопису О. Барвінський відразу декларував аспірації Товариства стати прообразом академії наук і мистецтв («наук і штук») та осередком книговидання: «Коли-ж до того додамо, що мало що не всі видання

---

19 Партицький О. Старинна історія Галичини. Львів, 1894. Т. I. 372+16 с.

20 Кокорудз І. Професор др. Омелян Огоновский. Огляд его життя і наукової діяльності. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1895. Т. V. Кн. I. С. 1–13.

періодичні і неперіодичні українсько-руські і книжки шкільні руські для гімназії друкують ся в друкарні товариства, то се може бути певним доказом, яку велику вагу має друкарня товариства для національно-культурного розвитку українсько-руського народу?»²¹. ЗНТШ у цій візії мали відігравати ту ж роль, що й народовські «Правда», «Мета», «Вечерниці», а згодом – видання «Просвіти», тільки на науковому полі. Проте й тут основною метою мало залишатися виховання національної свідомости українців-русинів. Залишаючись об'єктивною та безсторонньою, наука мала стати водночас і засобом для розбудови національного проєкту галицьких українців.

Згодом редактором ЗНТШ став М. Грушевський. Саме під його проводом «видавництво присвячене науці і письменству українсько-руського народу» (за редакцією Ю. Целевича і О. Барвінського) поступово прийняло назву «наукова часопись, присвячена перед усім українській історії, фіольології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського». Зміна назви увиразнювала не лише науковий характер видання, а й вужчу його спеціалізацію і диференціацію гуманітарних наук. Як наддніпрянсько-галицький історик та філолог, М. Грушевський підкреслював, що саме НТШ і ЗНТШ – майданчик зустрічі, обміну ідеями й термінологією між східно- і західнослов'янськими науковцями. Такий імідж НТШ і його видань київський вчений пов'язував з українсько-польською політичною «ноювою ерою» початку 1890-х рр. в Галичині, якої не сприймав: «В українських кругах Київа, де обертався я, привязували тоді велике значінне реформі товариства ім. Шевченка, ждали попертя зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухові по т.зв. «угоді» українських народовців Галичини з правительством»²². Нереалізоване відкриття катедри історії України в Львівському університеті, запрошення М. Грушевського на катедру всесвітньої історії разом із реформуванням НТШ мали перетворити Львів на столицю української гуманітаристики: «в Галичині надіяли ся сотворити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національности в Росії, підняти в ній національний рух і т.д.»²³. Учений наголошував, що, хоч ініціатива трансформації Товариства і ЗНТШ надійшла з Центру й зі Сходу українських земель, проте основним представником Великої України в ЗНТШ і творцем нового дискурсу НТШ і ЗНТШ був він сам: «Взявся за організацію наукової роботи в [...] зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві імені Т. Шевченка. Перейняв на себе редакцію Записок [...], зреформував їх з однорічника на кварталник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій»²⁴. Дійсно,

21 Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові. *Записки Товариства імені Шевченка*. Львів, 1892. Т. I. С. 210.

22 Грушевський М. Автобіографія. 1906. *Великий Українець. Матеріали з життя й діяльності М.С. Грушевського*. Київ, 1992. С. 200.

23 Там само.

24 Там само. С. 201–202.

Грушевський репрезентував характерний для того часу енциклопедичний тип історика-філолога і, фактично, сформував гуманітаристику НТШ як цілість і як комплекс дисциплін.

Про коло наукової лектури М. Грушевського свідчить багатотомна «Історія України-Руси», що почала виходити накладом автора у видавництві (друкарні) НТШ від 1904 р. Як курс лекцій для студентів Львівського університету, «Історія...» була і дослідженням, і своєрідним списком рекомендованого читання з історії України та Європи, що обіймав якнайширше коло книг: від «великої літератури» німецьких і французьких науковців з доісторії та археології Європи – праць Ернста Геккеля з антропогенезу, Габрієля і Андрієна де Мортійє (Louis Laurent Gabriel de Mortille), К. Гюнтера з доісторії у порівнянні з працями Теодора Моммзена з історії Давнього Риму; праць Любора Нідерле, Вікентія Хвойки, Федора Вовка зі славистики до публікацій джерел та робіт із проблем української середньовічної й ранньомодерної книжної культури: від видань Несторового літопису до робіт Василя Татіщева, Олексія Шахматова, Сергія Соловійова, Миколи Погодіна, Дмитра Іловайського²⁵.

Уже після Великої війни 1914–1918 рр. у видавництві НТШ з'явилася інша синтеза М. Грушевського – «Історія української літератури». Вона розкривала Грушевського не лише як читача-історика, а й як філолога – ретельного читача збірок і досліджень українського фольклору, Києво-Печерського патерика, Початкового літопису, «Пчоли», «Палеї», «Моління Даниїла Заточника», Галицько-Волинського (Галицького) літопису, творів Кліма Смолятича, ранньомодерних українських текстів, а водночас – наукових праць В. Перетца, О. Потєбні, І. Франка, О. Колесси, М. Сумцова, М. Драгоманова, К. Грушевської²⁶. Тексти М. Грушевського відображали його власне інтелектуальне формування в культурній і читацькій атмосфері Російської імперії, доповненій читанням галицької та західноєвропейської наукової літератури. Книги та статті самого М. Грушевського згодом стали підставою галицької «інтелігентської» лектури. «В Галичині початок Історії був прийнятий з великими заінтересованнем, можна сказати, з ентузіазмом», – зауважував автор «Історії України-Руси»²⁷. Цей «ентузіазм», центром якого було НТШ, тривав аж до 1939 (чи з перервою до 1944) р.

Коло наукового читання НТШ того періоду можна проілюструвати на прикладі лектури галицького генія, сусіда і (частково) конкурента М. Грушевського – Івана Франка²⁸. Ту лектуру фіксували опубліковані в ЗНТШ статті та книги, що вийшли з друкарні НТШ. У Франкових працях – дисертації та в роботі про Варлаама і Йоасафа (опублікована в 1895–1897 рр. у ЗНТШ, а потім окремою книгою)²⁹,

---

25 Див., наприклад: Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1913. Т. I. С. 598–599.

26 Див.: Грушевський М.С. Історія української літератури. Київ; Львів, 1923. Т. I. 360 с.

27 Грушевський М. Автобіографія. 1906... С. 207.

28 Дет. див.: Голик Р. Іван Франко, читання й культурні стереотипи в Галичині XIX – початку ХХІ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. С. 209–224.

29 Франко І. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія. Розвідка. Львів, 1897. 202 с.

знаходимо покликання на історію роману й повісти (Ж. Лянгена, Дж. Денлопа, Шассанга, Вайнгартена), на дослідження про візантійські повісті Е. Куна, В. Воцеля, О. Кірпічникова, О. Веселовського, С. Новаковича та історію візантійської літератури К. Крумбахера, «Історію чеської літератури» Ю. Юнгмана, «Народну румунську літературу» М. Гастера, «Історію мовознавства» Т. Бенфея, «Історію німецької літератури» М. Коха та К. Гоедеке. І. Франко покликався також на праці з буддійської літератури Т. Піс-Дейвіса, на «Popular Tales and Fictions, their Migrations and Transformations» В. Клоустона та на український переклад Агатангела Кримського («Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни»), на збірку апокрифів Ліпсіуса, на старослов'янський словник Ф. Міклошича, а також на класичну «Патрологію» І. Мінья. Цікаво, що серед цих робіт І. Франко виокремив праці молодого тоді грузиніста М. Марра, який згодом, у 30-х рр. ХХ ст., став фундатором офіційної лінгвістичної теорії СРСР – «марризму». Водночас І. Франко, як учень і (частково) опонент О. Огоновського, намагався продовжити і його працю, пропонуючи новий канон прочитання історії української літератури: від «Повісти временних літ», «огнистих» (за його словами) текстів Івана Вишенського, «Палінодії» Захарії Копистенського, «Приповістей посполитих» Клименія Зіновіїва (у Франка – Климентія Трясці), козацькими літописами. Зрештою, саме в друкарні НТШ було підсумоване й опубліковане Франкове шукання, читання та пояснення рукописів зі «староукраїнськими легендами та апокрифами»³⁰. Їхнє видання відкривало світ досліджень релігійного письменства, зокрема забороненої апокрифічної лектури слов'янських народів, на яку орієнтувався І. Франко. Це праці М. Тихомирова, І. Срезневського, О. Веселовського, В. Успенського, П. Владимірова, М. Сумцова – з одного боку, а Ф. Рачкі, М. Гастера, К. Їречека – з іншого. Під егідою НТШ І. Франко видав як томи «Етнографічного збірника» (1901–1910), корпус «Галицько-руських народних приповідок». Їх Франко розглядав із погляду тогочасної лексикографії та пареміологічної літератури, орієнтуючись на лексикони Карла Вандера («Deutsches Sprichwörter-Lexicon») та Самуеля Адальберга («Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich») і «Słownik przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich»). Водночас І. Франко використовував збірки Садока Баронча, Контанта Вурцбаха, Оскара Кольберга, Йозефа Галлера, збірники українських прислів'їв М. Номиса і Г. Лькевича, Я. Головацького, В. Вислоцького, білоруських прислів'їв та приказок І. Носовича, сербських прислів'їв О. Гільфердінга³¹. Лектура І. Франка в НТШ також складалася з матеріалів тих збірників, які йому довелося тут упорядковувати, рецензувати, та з книжок і рукописів книгозбірні Товариства, які він читав і досліджував³².

30 Див.: Апокрифи і легенди з українських рукописів / зібрав, упор. і пояснив І. Франко. Львів: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1906. Т. IV: Апокрифи есхатологічні. 524 с.

31 Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упор. і пояснив д-р. І. Франко; 2-ге вид. Львів, 2006. Т. I. С. 17–24.

32 Франко А.Д. Іван Франко як функціонер, науковий продуцент, рецензент, творчий модератор і натхненник літературознавчого дискурсу на засіданнях філологічної секції НТШ. *Українське літературознавство*. Львів, 2016. Вип. 80. С. 59–91.

Однією з центральних постатей НТШ на довший час став Володимир Гнатюк. Його праці були результатом польових етнографічно-фольклористичних досліджень, спостережень, власних висновків із прочитаного значного масиву літератури. У Гнатюкових роботах, опублікованих на сторінках ЗНТШ, читачам було рекомендовано для самоосвіти не лише традиційні для тогочасної української філології тексти М. Максимовича, Б. Грінченка, О. Огоновського, О. Пипіна чи М. Сумцова, О. Колесси, Ф. Колесси, І. Франка, М. Драгоманова, З. Кузелі чи Ф. Вовка, А. Метлинського, Ж. Паулі. В. Гнатюк пропонував увазі читачів видання програм для збирання фольклорного, етнографічного й діалектного матеріалу (М. Дикарева, П. Ефименка, З. Кузелі, К. Михальчука, Є. Тимченка), наукові часописи з фольклористики та етнографії (від «Живой старини» до видань «Česky Lid» і «Српски Етнографски сборник» та самих ЗНТШ). Дослідник звертав увагу майбутніх етнографів та фольклористів на роботи Теодора Бенфея, В.І. Естерлі, Р. Келлера (Кьоллера), В. Клоустона, Емануеля Коскена, Гастона Масперо, Анті Аарне, О. Денгардта, Джона Гама і В. Веселовського та Їржі Полівки³³. Усю рекомендовану лектуру В. Гнатюк розподіляв тематично, за фольклорними жанрами: поетичними (різні види пісень) та прозовими (анекдоти, міфи, легенди, казки, байки, приповідки, пословиці, загадки, ліки). Це мало сформувати своєрідні ніші і кліше читання та фольклорного матеріалу. До нього була включена й табуйована на повсякденному рівні лектура, зокрема сороміцький фольклор. Його В. Гнатюк включав до своїх збірок, виданих у НТШ, але системніше публікував поза Галичиною, в Лейпцігу («Das Geschlechtleben des ukrainischen Bauernvolkes», 1909–1912).

Учений пропонував також потенційним фольклористам, етнографам та діалектологам свою методику польових робіт. Вона мала опиратися на книжну культуру (зокрема на «Етнографічні збірники» та інші видання НТШ): збирач повинен був спочатку мати книжку (фольклорну збірку), а потім, прочитавши потенційним інформаторам зразок пісні чи казки, шукати аналогію книжковому тексту серед матеріалу, збереженого в їхній пам'яті, «вірно заховуючи» місцеві говори, хоч без спеціальної транскрипції³⁴. Дослідник також рекомендував збирачам нову організацію їхньої писемної культури, взоровану, очевидно, на власній практиці: «Хто вибирається на записи, повинен мати запаси пер і паперу. Звичайні аркуші паперу найліпше порізати на чвертки, вісімки й шістнадцятки. На чвертках записуються довші оповідання, на вісімках коротші на пісні, на шістнадцятках приповідки, загадки, вірування, ліки. Записувати належить усе лиш одну сторону паперу, і коли на ній скінчиться одне оповідання або пісня, не зачинати на ній нового запису, лише зачинати нову картку. Під кожним оповіданням належить подати хто записував, від кого, коли, де [...]. На дрібних картках належить подавати лише місцевість, все інше написати раз на окремій картці і долучити її до збірки»³⁵. Такий підхід до читання й письма відображав досвід праці В. Гнатюка в НТШ, одним з

33 Гнатюк В.М. Вибрані статті про народну творчість. Київ, 1966. С. 51–53.

34 Там само. С. 53–54.

35 Там само. С. 54.

організаторів якого він був і в якому водночас формував суспільний образ Товариства як джерела української книжної культури в Галичині й поза нею: «Своїми виданнями здобуло собі Наук. Тов. ім. Т. Шевченка загальне признание в науковім світі, а між його дійсними членами, які мусять мати наукову кваліфікацію, видніють чимраз частіше імена видних учених чужинців. Деякі з них брали навіть участь у виданнях товариства. І коли нині знають про нас у ширшій світі, то се безперечна заслуга Наук. Тов. ім. Т. Шевченка»³⁶.

Уявлення про лінгвістичні парадигми на сторінках видань НТШ початку ХХ ст. давали, зокрема, праці наддніпрянців. Зокрема нарис Б. Грінченка про українську лексикографію («Огляд української лексикографії», 1905) – це пригадування й перелікування всіх тогочасних українських (руських) словників, починаючи від «Лексиса» Зизанія та словника Беринди й закінчуючи лексикографічними працями І. Верхратського, О. Партицького та словником Євгена Желехівського й Софрона Недільського³⁷. Натомість «Огляд українського язикознавства» (1907) Івана Огієнка виходив не лише з безпосереднього читання джерел, а й із «металекури», наукового перелікування їх, і був написаний під впливом досліджень робіт С. Булича, П. Харламповича, М. Засадкевича, П. Житецького, В. Перетца, К. Студинського. З іншого боку, цей нарис був наслідком не лише перелікування словників (від азбуковників до лексиконів ХІХ ст.), а й аналізом українських граматик (від «Адельфотеса» й граматики М. Смотрицького), розвідок про українську мову в контексті змін її статусу і стану (до середини ХІХ ст.)³⁸. Мовознавча тематика на сторінках ЗНТШ того часу присутня завжди, хоча часто була спрямована на вивчення історії літературної мови. Прикладом можуть слугувати як праці В. Перетца, так і ґрунтовне дослідження К. Студинського про «Адельфотес» (1895)³⁹. Проте це поступається кількості студій з історії літератури (зокрема того ж К. Студинського).

У більш популярній формі лінгвістику в НТШ часом асоціювали, наприклад, із третім виданням знаної «Граматики руської мови» Степана Смаль-Стоцького і Теодора Ґартнера, на суперобкладинці якої було витиснено: «Львів, Книгарня Тов. ім. Шевченка»⁴⁰. Цей підручник подавав матрицю, на яку опиралися вчені, вчителі (професори) й учні шкіл та гімназій у 1890–1910 рр.: найзагальніші відомості про мову загалом, місце руської мови серед слов'янських і про церковнослов'янську мову та про українських письменників; огляд фонетики, морфологію і словотвір синтаксис, а також додатки (правопис, версифікація тощо). Ці розділи репрезентували звичну для галичан термінологію та систе-

36 Гнатюк В. Наукове товариство імени Шевченка: З нагоди 50-ліття його засновання. Львів, 1923. С. 15.

37 Грінченко Б. Огляд української лексикографії. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1905. Т. LXVI. Кн. IV. С. 1–30.

38 Див., наприклад: Огієнко І. Огляд українського язикознавства. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 52–93; Кн. VI. С. 36–52.

39 Студинський К. «Адельфотес», граMATика видана у Львові в р. 1591. *Записки Товариства імени Шевченка*. Львів, 1895. Т. VII. С. 1–42.

40 Смаль-Стоцький С., Ґартнер Ф. ГраMATика української мови. Третє перероб. вид. Відень: Ц. і к. придворна і університетська друкарня А. Гольцґавзена, 1914. 202 с.

му наукових уявлень про фонетику («звуки мовні», «голосівки», «шелестівки», «повноголос», «визвук», «мягчене», «уподібнене», «опуст і вставка голосівок», «уподібнене голосівок», «роззів», «визвук», «назвук»), морфологію, лексику й словотвір («пень», «закінченне», «наростки», «приставки», «зложене», «частини мови», «злучники», «оклики», «слова питомі і чужі», «приставки», «наросткованне» і «приставковане», «зложене», «спеціалізоване», «розширене значіння слів», «рід женьський, мужеський, середний», «стан предметний», «відмінок 1, 2, 3, 4, 5, 6» та ін.), а також загальне уявлення про синтаксис – «складню» («речення / гадка», «речення поєдинче», «придаток», «згода частий речення», «опуст частий речення», «сполука речень», «речення сполучені рівнорядно», «речення сполучені підрядно» та ін.). Ця граматики була шкільним відображенням академічної «Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache» С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера, виданої у Відні 1913 р. теж накладом авторів і теж розповсюджуваної книгарнею НТШ («Buchhandlung der Szewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg») ⁴¹. Тут підсумовано здобутки тогочасних галицьких грамастик у контексті порівняльно-історичної синтези Ф. Міклошича. Граматики Смаль-Стоцького та Гартнера чітко позиціонувала українську лінгвістику і мову серед інших слов'янських. Вона була систематичним аналізом фонетики, морфології, синтаксису в системі німецької лінгвістичної термінології і в колі тогочасного україністичного й славістичного мовознавчого читання: праць Омеляна Огоновського, Олексія Соболевського, Олафа Брока, Івана Зілінського, Івана Верхратського, Костя Михальчука, Євгена Тимченка, Олександра Потєбні, Яна Гануша, Василя Богородицького, Євгена Будде, Агатангела Кримського, Вартослава Ягича, Олексія Шахматова – з особливим акцентом на виданнях НТШ ⁴².

Прикладом історичного читання в НТШ початку ХХ ст. може бути лектура Івана Крип'якевича, використана в його львовознавчих дослідженнях на сторінках ЗНТШ. З одного боку, джерелом цього читання стали львівські архіви (наприклад, торговельні книжки ранньомодерних львівських купців М. Гайдера та Шольца і Боїма у його «Джерелах до історії торгівлі Львова») та документи руських жителів міста. Підставою Крип'якевичевих студій ставали також класичні для галицьких дослідників тексти: праці Михайла Гарасевича з його «Annales Ecclesiae Ruthenae», «Akta grodzkie i ziemskie» (AGZ), «Архив Юго-Западной России» (АрхЮЗР), роботи Дениса Зубрицького з його «Хронікою міста Львова» та Ставропігійського братства, коротка історія Галицько-Львівської єпархії Івана Рудовича, «Monumenta confraternitatis stauropegianaе Leopoliensis» Володимира Мильковича, серія «Pomniki dziejowe Lwowa» тощо. І. Крип'якевич покликався також на «Історію України-Руси» свого вчителя М. Грушевського ⁴³.

41 Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. 550 s.

42 Ibid. S. 12.

43 Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку. I–IX. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXVII. Кн. III. С. 77–103; Т. LXXVIII. Кн. 4. С. 23–50; Т. LXXXIX. Кн. V. С. 5–51; Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження та матеріали / упор. М. Капраль. Львів, 1994. 394 с.

Це засвідчувало вагу й популярність «Історії» серед середнього й молодшого покоління галицьких науковців на зламі століть.

З ініціативи М. Грушевського розпочато трансформацію й розбудову книжної культури НТШ. Змінилася структура, підходи, коло читання та коло авторів ЗНТШ. Самі ЗНТШ були рубриковані, поділені на наукові статті, «причинки і розвідки», «Miscellanea», наукову хроніку та бібліографію, що охоплювала європейську наукову літературу «fin de siècle». Так, автори перших десятиліть ХХ ст. читали й рецензували праці С. Булича з історії мовознавства в Росії, В. Келтуяли з історії давньоруської літератури, П. Кропоткіна з російської словесности та дослідження В. Доманицького над сторінками Шевченкового «Кобзаря», Володимира Перетца про давньоукраїнську лірику, філологічні роботи О. Соболевського, історико-релігієзнавчі праці Євгенія Голубинського, історичних досліджень Фридерика Паппе та Зигмунта Радзимінського, етнографічних праць про Буковину й Галичину Юзефа Шнайдера, Раймунда Кайндля⁴⁴.

Увагу галицьких інтелігентів із НТШ привертала гуманітарна проблематика на сторінках західних часописів, які тоді поділяли на територіально-етнографічні й історичні, історично-літературні, педагогічні, філологічні. Серед них виокремлювали часописи з класичної, романської, індогерманської (індоєвропейської) філології й порівняльно-літературних студій, славістики, германістики, англістики, орієнталістики та журнали змішаного «етнографічно-географічно-історико-культурно-філологічного» змісту, а також теологічні й релігієзнавчі, музеєзнавчі, бібліографічні часописи та збірники наукових товариств: від «Revue historique», «Revue de langues romaine», «Hermes», «Philologus» до «Indogermanischen Forschungen», «Oriens Christianus» чи «Globus»⁴⁵.

Книжна культура НТШ виростала за рахунок власних серій⁴⁶, при витках яких також стояли М. Грушевський і його однодумці. У «Жерелах до історії України-Руси» (1895–1924) дослідники публікували документи ранньомодерного часу: описи королівщин, люстрації, інвентарі, акти, щоденники, реляції про події в українських воєводствах Речі Посполитої (наприклад епоха Хмельниччини). В «Українсько-руському архіві» (1906–1925) друкували бібліографію рукописів львівських збірок, пропонували матеріали до історії релігійного (духовного) життя Галичини XVIII–XIX ст., її національного відродження, економічного й культурного життя, фольклору та літератури (історія української пісні й вірші М. Возняка) і мовної політики («Матеріали до історії азбучної війни в Галичині 1859» І. Франка).

«Руська історична бібліотека» (1894–1904) пропонувала переклади праць М. Костомарова, роботи В. Антоновича та Д. Іловайського, М. Дашкевича,

44 Див.: Бібліографія. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 211–238.

45 Наукова хроніка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 165–210.

46 Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований покажчик / укл. і авт. передмови Т.Ю. Кульчицька. Львів, 1991. 102 с.

І. Шараневича, збірники розвідок про міста й міщанство та про селянство в Україні. Натомість «Етнографічний збірник» (1895–1929) та «Матеріяли до українсько-руської етнології» (згодом – «Матеріяли до української етнології й антропології», 1899–1929) друкували уснофольклорні матеріяли: від загальних збірок пісень та матеріялів із Лемківщини, Гуцульщини (монографія В. Шухевича) та Угорської Руси (збірка В. Гнатюка) до збірників колядок, гаївок, похоронних голосінь, народних анекдотів та новел, легенд, міфології (демонології), приповідок тощо. Публіковані археографічною комісією НТШ «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» подавали оригінальні тексти середньовічних та ранньомодерних апокрифів: «Апокрифи і легенди з українських рукописів», які підготував І. Франко (Львів 1896–1906); пам'яток ранньомодерної прози й релігійної полеміки: «Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.» у виданні К. Студинського (Львів, 1906); поезії і староукраїнської драми: «Вірші ером. Климентія Зиновієва сина» в публікації В. Перетца (Львів, 1912), «З української драматичної літератури XVII–XVIII ст.: тексти й замітки», що підготував Я. Гординський (Львів, 1930).

Ці серії були відповідниками польських: 6-томних «*Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski*» (Львів, 1864–1892), 25-томних гродських і земських актів «*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*» (Львів, 1868–1935), «*Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*» (Краків, 1877–1895). А також серій, опублікованих у тодішній Російській імперії: «Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (Київ, 1859–1914, Ч. 1–8), «Полное собрание русских летописей» (СПб; Москва, 1841). Своєю чергою, ЗНТШ заповнювали ту нішу, яку (частково) займали в дискурсі підросійської України «Чтения в Историческом обществе Нестора летописца» (Київ, 1879–1914), а в галицькому – «*Lud*» (Львів, 1895–1939) та інші польські наукові часописи. Від 1900 р. окрему нішу зайняла «Хроніка НТШ», де були акумульовані матеріяли з історії Товариства (так само, як у польському «*Roczniku Akademii Umiejętności w Krakowie*»). Так видання львівського Товариства ставали частиною східноєвропейської наукової та видавничої системи. Навіть після того, як у 1920–1930-х рр. з'явилися видання ВУАН («Записки історико-філологічного відділу», «Український археографічний збірник», «Антропологія», «Етнографічний вісник»), ЗНТШ і збірники матеріялів його гуманітарних комісій залишалися актуальними.

Важливим для середовища НТШ було також відокремлення наукового дискурсу від художнього читання. Одним із джерел якого став «Літературно-науковий вісник» (його заснував М. Грушевський), що в 1898–1932 рр. виходив під егідою НТШ. Тут публікували художні твори й есеї якнайширшого кола авторів: від Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Іван Франка,

Ольги Кобилянської, Василя Стефаника до перекладів Еміля Золя, Марка Твена, Кнута Гамсуна, Антона Чехова, Жана Мореаса, Генрика Ібсена, Джерома К. Джерома, Альфонса Доде⁴⁷. Це додатково розширювало діапазон читання галицьких інтелігентів, розвиваючи не лише їхні наукові інтереси, а й філологічне знання та естетичні смаки. Водночас було помітно, що літературний дискурс, сформований за модернізму, дещо випереджував гуманітарні наукові парадигми. Вони осучаснювалися повільніше, залишаючись на позиціях фактографізму XIX ст.

Осередком лектури була також книгарня НТШ, яка на початку XX ст. пропонувала читачам різноманітні видання. Значну частину з них складала праця М. Грушевського, серійні публікації НТШ, його членів (зокрема І. Франка, К. Студинського, С. Томашівського, Ю. Целевича, І. Раковського, В. Гнатюка, І. Верхратського, О. Партицького), а також переклади історичних праць Шарля Сеньобоса про Австрію XIX ст. й міжнародні революційні партії, «Філософію штуки» і «Нариси зі старинного світа» Іпполіта Тена, «Гігієну нервового й духовного життя» Августа Фореля, «Політичну історію Палестини» Еміля Шіпера, «Філософію культурної і соціальної історії нових часів» Миколи Карєєва, а також праці Фрідріха Енгельса, «Нарис геології» Ебегарда Фраса, «Про небо» Каміля Фламмаріона тощо⁴⁸.

Перед Першою світовою війною на сторінках видань НТШ простежувалася тенденція до енциклопедизму, синтезу історичних та філологічних знань. Прикладом став ювілейний збірник ЗНТШ «в сороклітє письменської діяльності» І. Франка (Львів, 1913). Цікавою була композиція матеріялу в цьому томі ЗНТШ. Під кожною статтею стояв власноручний підпис автора як знак авторства та поваги до ювіляра. Читачам запропоновано праці О. Шахматова та Б. Барвінського про давньоруське літописання й літописців, історичні студії С. Томашівського, І. Крип'якевича і Ф. Срібного; філологічні роботи Гядора Стрипського, Александра Брікнера, Яна Бордуена де Куртене, Михайла Возняка, Василя Щурата; фольклористичні, культурологічні та етнографічні праці І. Свенціцького, І. Полівки й З. Кузели, В. Гнатюка, М. Сумцова; лінгвістичні дослідження І. Зілинського, Є. Тимченка, В. Ягича. Частина цих текстів (праці В. Щурата, А. Брікнера) була й републікаціями ранньомодерних текстів (отже, запропоновано давню художню лектуру як ілюстрацію до наукового коментаря). Лінгвістичні ж роботи, зокрема праці І. Зілинського про українські говори, були оперті на здобутки діалектології кінця XIX – початку XX ст.: праці Казимира Нича, Федора Корша, Юхима Карського, Миколи Дурново, а також О. Потєбні, П. Житецького та К. Михальчука, О. Брока, А. Кримського, О. Шахматова, І. Верхратського, О. Огоновського, В. Гнатюка, В. Ягича, Г. Голоскевича тощо. Були помітні впливи діалектологічних концепцій Західної Європи: від «Мовно-

47 Ясінський Б. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932). Київ, 2000. 544 с.

48 Див. дет.: Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1907. Т. LXXIX. Кн. V. С. 242–244.

го атласу Франції» («Atlas linguistique de la France») та студій із лінгвістичної географії Жуля Жільєрона до німецького «Sprachatlas des deutschen Reichs» Георга Венкера⁴⁹. Уміщена в цьому ж томі праця Є. Тимченка з серії про відмінки («Вокатив в українській мові») опиралася на психолого-лінгвістичні праці Геймана Штейнталя і Вільгельма Вундта з його психологією народів, на компаративістику Августа Шлейхера, принципи історії мови у викладі Германа Пауля, на славістичні дослідження В. Вондрака та Ф. Міклошича. Отож читання українських мовознавців із середовища НТШ перед Великою війною було синтезом теоретичної традиції філологічних шкіл II половини XIX ст. та нових методологічних і емпіричних здобутків перших десятиліть XX ст. Результати досліджень науковців НТШ оцінено високо – як вагомий імпульс розвитку тогочасної славістики; так, зокрема, їх бачив В. Ягич у своїй «Історії слов'янської філології» (1910).

Значну роль у спрямуванні читацьких пріоритетів серед науковців НТШ відіграла книгозбірня Товариства. Наприкінці XIX – початку XX ст. М. Грушевський нарікав на обмеженість української наукової лектури та інформації в столиці Галичини, відсутність належної комунікації зі східноукраїнськими вченими: «Навіть книжки [...] важко було допроситися, хоч як смертельно важко було працювати в тодішній Львові, при браку будь-якої бібліотеки з порядним добром української літератури й періодик з української історії чи іншої української дісципліни»⁵⁰. Початково вчені з НТШ користувалися львівськими бібліотеками, передовсім бібліотеками Національного закладу ім. Осолінських та Львівського університету. Згодом функцію читацького простору перейняла сформована книгозбірня НТШ та архівні збірки Національного музею. Бібліотека Товариства змінювала свій обсяг, вигляд та навіть призначення, суспільний імідж. Вона еволюціонувала від правничої бібліотеки О. Кониського, дублікатів видань «Просвіти», книгозбірні О. Бородая, книгозбірні з невеликою читальнею, спільною для НТШ й «Просвіти», до наукової робітні, в яку влилися книги з бібліотек М. Грушевського, М. Дикарева, К. Паньківського, І. Шараневича та ін. У 1905 р. бібліотека мала вже 19 000 книжок та рукописів із наголосом на виданнях україністичного спектру (Ukrainica) і на книжках про Угорську Русь (Hungaro-Ruthenica). Тоді читачі книгозбірні НТШ не могли ще розраховувати на значну чисельність її книг. Вона поступалася не лише Осолінеуму, а й бібліотеці Львівського університету (200 000 томів), навіть бібліотеці Народного дому (100 000 томів). Натомість книгозбірня мала приваблювати своєю оригінальністю. «В бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка є вже такі видання, яких нема у жадній бібліотеці не то у Львові, але в загалі в Галичині», – наголошував Іван Кревецький, стверджуючи, що це підносить імідж НТШ та притягує до Товариства нових читачів: «з бібліотеки [...] користають навіть урядники інших бібліотек, пр. Осолінських, університетської, Народного Дому та краків-

---

49 Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1913. Т. СХVII–СХVIII. С. 369–375.

50 Грушевський М. Автобіографія. 1906... С. 202.

ської Академії Наук»⁵¹. Уже в міжвоєнний період, коли книгозбірня НТШ мала 100 000 книг, В. Гнатюк із гордістю зауважував: «[...] велика вартість бібліотеки лежить [...] не так у числі книжок, як у [...] доборі. Українознавство стоїть тут на першій місці і хто в сій царині працює, не годен обійтися без бібліотеки товариства. Сильно заступлені в ній також славістика й фольклор, а далі всякі інші науки. Багато є в бібліотеці таких чужих видань, яких у жадній іншій бібліотеці Галичини не найдеться, бо жадна інша інституція не мала таких обмінів, як товариство»⁵².

Тогочасне НТШ стала об'єктом українського історіографічного дискурсу. Микола Аркас у своїй «Історії України-Руси» формував позитивний імідж НТШ. Він підкреслював роль М. Грушевського, який «постановив це Товариство на таку височінь, що з неї воно своїм світом засяло по всій Україні і звернуло на себе увагу європейських вчених. Коло Наукового Товариства згуртувались для праці найвидатніші вчені Галичини та письменники, як-от І. Франко, професори М. Студинський та О. Колесса, Хв. Вовк, В. Гнатюк, І. Верхратський. Воно видало багато наукових розслідувань про Україну і Український народ»⁵³. Сам М. Грушевський у своїй популярній «Ілюстрованій історії України» зображав трансформацію Товариства імени Шевченка в Наукове товариство імени Шевченка початком української модерної науки: «В сфері національної культури на-самперед треба зазначити сотворення української науки, про яку стало можна серйозно говорити тільки з сього часу, з тої організованої роботи, яку повели учені згуртовані в 1890-х роках коло львівського товариства імени Шевченка, в 1892 р. переміненого на наукове товариство, а в 1898 зреформовного на візирець академії наук»⁵⁴. Отже, обидва відзначали переломну роль Товариства у формуванні не лише галицького, а й загальноукраїнського наукового простору.

НТШ у 1919–1939 рр.: лектура й наука між позитивізмом і структуралізмом

Велика війна означала також глибинні зміни у функціонуванні світових наукових шкіл і української наукової спільноти загалом, зокрема в діяльності НТШ. До цього спричинилися воєнні події на території Галичини. Російська окупація Львова і краю 1914–1915 рр. завдала серйозних матеріальних і фінансових втрат українським інституціям, так само й НТШ та його друкарні. І, зрештою, самому середовищу Товариства, на чому наголошував його дійсний член І. Крип'якевич. Російська влада вбачала в Товаристві розсадник українства-мазепинства

51 Кревецкий І. Бібліотека «Наукового товариства ім. Шевченка» у Львові. *Літературно-науковий вістник*, 1905. Т. 31. С. 155. Дет. про формування книгозбірні див.: Сварник Г. Бібліотека Наукового товариства імени Шевченка у Львові. *Наукове товариство імени Шевченка*. Енциклопедія: електронна версія. Київ; Львів, 2015. URL: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=277.

52 Гнатюк В. Наукове товариство імени Шевченка: З нагоди 50-ліття його заснування. Львів, 1923. С. 9.

53 Цит. за: Аркас М. *Історія України-Русі*. Одеса, 1994. С. 375.

54 Грушевський М. *Ілюстрована історія України*. Відень, 1921. С. 525.

серед читачів: «замкнено книгарню Наукового Товариства імени Шевченка, що продала значне число українських книг і спеціально «Кобзарів» салдатам-Українцям; опечатано музей і бібліотеку Товариства»⁵⁵.

Згодом ліквідація ЗУНР в польсько-українській війні 1918–1919 рр. та виникнення радянської України і поява Всеукраїнської академії наук (ВУАН) змінили уявлення про НТШ як прообраз української академії. Товариство не отримало академічного статусу в австрійський період і не могло його отримати у відновленій Польщі. З нагоди виходу 150-того тому ЗНТШ 1929 р. М. Грушевський намагався дещо «підкорегувати» образ Товариства і виправдати його існування: «Але тепер, коли ми маємо вже і українську Академію з титулом, признану в сій ролі культурним світом, [...] а культурну українську роботу сповняють не приватні, громадські, а державні установи Української Радянської Республіки, чи Товариство ім. Шевченка може вважати виповненою до краю свою історичну місію? Сконстатувавши здійснення всього того [...], може сказати собі “Нині отпускаєши” і заспокоїтись на ролі наукового товариства місцевого значіння, здавши все важливіше на Всеукраїнську Академію та інші установи всеукраїнського значіння? Ні, ніяк! Товариство ім. Шевченка, організуючи західньоукраїнські сили, виходячи в своїй роботі від проблем історії західньоукраїнських земель, обслуговуючи наукові потреби місцевого громадянства в сій сфері не може бути заступлене науковими організаціями Радянської України – якими б дослідними, видавничими і популяризаційними засобами вони не розпоряджали»⁵⁶.

Розвиток філології, зокрема мовознавства, в УРСР 1920–1930-х рр. (праці Олени Курило, Олекси Синявського, Всеволода Ганцова та інших українських радянських мовознавців, а також лексикографічні проекти) був інтенсивнішим, аніж у Галичині⁵⁷. Водночас низка ініціатив (як проект нового правопису) в 1920-х рр. були соборними, спільними для ВУАН і НТШ, а частина філологів – дійсних членів НТШ (М. Возняк⁵⁸, К. Студинський, Ф. Колесса) – стали також дійсними членами ВУАН. Проте події в СРСР 1930-х рр. спричинили згортання структур і функцій Всеукраїнської академії наук, а потім і репресії, знищення наукових осередків і самих науковців. У цьому контексті НТШ далі залишалося одним із небагатьох вільних центрів української академічної науки 1930-х рр.

Масштабними були й видавничі проекти Товариства, зокрема «Українська загальна енциклопедія» (Львів; Станіславів; Коломия). Видана в кооперативі

55 Петрович І. [Крип'якевич І.] Галичина під час російської окупації (серпень 1914 – червень 1915). Б.м.в. [Відень?], 1915. С. 104.

56 Грушевський М. З нагоди 150-ої книги «Записок». *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1929. Т. СЛ: Ювілейний збірник Наукового товариства імени Шевченка у Львові в 55-ліття основання, 1873–1928. С. VI–VII.

57 Див.: Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ: Наукова думка, 1991. 260 с.

58 Кравець Д. Співпраця Михайла Возняка із Всеукраїнською академією наук у 1920–1930-х рр. (за матеріалами фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. Львів, 2016. Вип. 8 (24). С. 217–234.

«Рідної школи», енциклопедія, хоч і не фігурувала як публікація Товариства, проте була очолена і реалізована його членами під редакцією голови І. Раковського. Енциклопедія стала своєрідним «конспектом» широкого кола лектури з різних галузей знань, а водночас – еквівалентом західноєвропейських Ляруссів та Брокгаузів, певною антитезою до польських енциклопедичних словників.

Видання Товариства, зокрема «Записки НТШ», у той час демонстрували тенденцію до розмежування історії та філології. Вони виходили вже після довгого періоду редакторства М. Грушевського, який репрезентував ще синтетично-енциклопедичну парадигму гуманітарних досліджень. Наприклад, випуск до 150-річчя «Записок НТШ» 1929 р. подавав ще змішану історико-філологічну лектуру. Натомість ювілейний збірник 1930 р. на пошану К. Студинському був вже поділений на філологію та історію. Філологічну частину⁵⁹ складала тексти М. Возняка про українське ранньомодерне полемічне письменство, студії В. Сімовича над перекладами Святого Письма в Йоаникія Галятовського та студії І. Брика над перекладами сербських пісень у «Русалці Дністровій», дослідження Д. Чижевського про творчість Г. Сковороди, діалектологічні матеріали Євгена Грицака, праці Катерини Грушевської над французькими перекладами народних дум тощо. Вони опиралися на класичну історико-філологічну літературу XIX – початку XX ст.: від студій К. Харламповича, М. Грушевського, В. Перетца, К. Студинського до праць Еміля Легранда. Проте тут уже було додано покликання на праці 1920-х рр., зокрема на дослідження Бориса Якубського. Лінгвістичні праці у збірникові все ще залишалися описовими і фактографічними; авторам було важливо зафіксувати певні мовні риси, розподіливши їх за структурами різних мовних рівнів (як у праці Івана Огієнка про Псалтир XVIII ст. у лемківському перекладі). Лише, наприклад, у філологічно-філософському дослідженні Д. Чижевського про Г. Сковороду згадано про новітні на той час концепції Пауля Наторпа, Олексія Лосева, Віктора Петрова, Юліюса Штенцеля, Ніколая Гартманна, Франца Дорнсельфа («Das Alphabet in Mystik und Magie»), Анрі Бергсона і навіть Володимира Бонч-Бруєвича. Рідкісними у виданнях НТШ були й покликання, наприклад, на праці Людвіга фон Мізеса (виняток становила робота І. Свенціцького про суспільне тло творчости І. Франка)⁶⁰.

«Записки НТШ» кінця 1930-х рр. ще чіткіше відокремлювали філологічну й історичну лектуру та науковий дискурс. Це демонстрували, наприклад, ЗНТШ

59 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Т. ХСІХ: Ювілейний збірник на пошану Акад[еміка] Кирила Студинського. Львів, 1930. Ч. І: Праці філологічні. [8]+514 с.

60 Цікаво, що І. Свенціцький також використовував статистичні методи вивчення історії книжної культури й читання в Галичині. За його спостереженнями, галицькі книги й автори ставали «знаками доби»: «Кілька статистичних прикладів засвідчить найкраще духове тло доби розвитку Івана Франка до часу появи його першої збірки. За 15 літ (1861–1876) галицько-руська бібліографія Левицького подає 1630 чисел, з яких припадають на літературу 609 чисел поодиноких творів Шевченка, Глібова, Гребінки, Марка Вовчка, Климковича, Федьковича, Гушалеви́ча, Устияновича Миколи і сина Корни́ла, Наумовича, Пасічинського, Вінцковського і Третяка – все всуміш». Дет. див.: Свенціцький І. Суспільне тло творчости Івана Франка. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1930. Т. ХСІХ. Ч. І. С. 265.

за 1937 р. Збірник історичної секції був витриманий у парадигмі І. Крип'якевича та школи М. Грушевського. Натомість збірник філологічної секції був спрямований у бік функціоналізму В. Сімовича⁶¹. Уже його «Практична граматики української мови» та «Граматики української мови» (хоч і по-іншому, аніж праці І. Зілинського) були близькими до структуралізму чи протоструктуралізму, але залишалися в руслі концепції С. Смаль-Стоцького. Натомість у празький та львівський періоди діяльності, в час своєї активності в НТШ на зламі 1920–1930-х рр. В. Сімович став прихильником методів Празького лінгвістичного кола (Pražský lingvistický kroužek). Це позначилося і на його власних працях, і на ЗНТШ, які він редагував⁶².

У ЗНТШ за 1937 р. були представлені різні лінгвістичні парадигми. З одного боку – індоевропеїстика та славїстика взірця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. (праця С. Смаль-Стоцького «Питання про східнослов'янську прамову»)⁶³. Вона була наслідком критичного прочитання мовознавчих праць 1920–1930-х рр. і переходу самого С. Смаль-Стоцького «зі школи Мікльосіча», від робіт В. Ягича, О. Шахматова й А. Брікнера до студій Т. Лер-Сплавінського, С. Кульбакіна та М. Трубецького, М. Дурново, Г. Ільїнського, Т. Мілевського, С. Шобера над староцерковнослов'янською мовою. З іншого боку, тут же була вміщена традиційна для історії науки поч. ХХ ст. студія К. Студинського про Я. Головацького і його чеські зв'язки, оперта як на відносно давніших працях самого Я. Головацького, В. Францева, І. Свенціцького, так і на новіших на той час дослідженнях Ф. Савченка, І. Брика, К. Чеховича (про О. Потєбню), на богемістичних студіях Я. Якубця і А. Новака та ін. «Модернізоване» філологічне читання було помітне і в роботі Ф. Колесси про імпровізацію та формули закінчення в українських думках: дослідник покликався не лише на праці Опанаса Слостіона, на роботи М. Сумцова, О. Гільфердінга, збірники В. Антоновича і М. Драгоманова чи А. Метлинського, а й на дослідження представника міграційної теорії Доменіко Компаретті, на праці дослідників сербської епіки Матія Мурко та німецького епосу Джона Мейера, концепцію Мілмена Перрі про усну перспективу дослідження Гомерових поем, на роботи Агатангела Кримського, Марка Азадовського, Катерини Грушевської. Це дослідження було певною мірою перехідним між студією мотивів і студією структур.

---

61 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Т. CLV: Праці Філологічної секції / за ред. В. Сімовича. Львів, 1937.

62 «Тільки перебування в Празі, де Сімович, ставши активним членом відомого празького лінгвістичного гуртка Cercle linguistique, має своїм наслідком рішучий злам. Саме на роки 1928–1939, прожиті в Празі, а потім у Львові, припадає публікація тих наукових праць Сімовича, які забезпечують йому тривале місце в розвитку нашого мовознавства. Це передусім численні роботи з історичної морфології та фонетики української мови. В основі всіх його праць виразно лежить фонологічна метода, і в прищепленні цієї методи в українському мовознавстві – величезна заслуга Сімовича». Дет. див.: Шевельов Ю. Василь Сімович, як мовознавець. *Краківські вісті* (29.06. 1944). URL: <https://zbruc.eu/node/90444>.

63 Смаль-Стоцький С. Питання про східнослов'янську прамову. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1937. Т. CLV: Праці Філологічної секції / за ред. В. Сімовича. С. 1–5.

Новаторською чи відносно новаторською на цьому тлі була праця Агенора Артимовича – творця змодифікованої згодом «пражанами» концепції писемної й усної мови. Говорячи про «потенційність» мови та її структур, А. Артимович на сторінках ЗНТШ чітко заявляв, що опирається на канонічний «Курс загальної лінгвістики» Фердинанда де Соссюра (що його опублікували Шарль Баллі та Альбер Сеше) і протиставляв свої погляди концепції Вільгельма Гумбольдта⁶⁴. Думки вченого про мову як потенційну семіологічну систему лунали в контексті згадок Дмитра Чижевського про фонологію та тверджень Вілема Матезіуса – очільника Празького лінгвістичного кола, а також фонетико-фонологічних досліджень Олени Курило. «Мова» й «говірка», «langue» і «parole», «Sprache» й «Rede», фонемі й синтагми, акустичний образ, мова як норма, мова як потенціал і мова як реалізація – ці терміни й концепти, які вживав А. Артимович, були ще «рідкісними» в тогочасному західноукраїнському мовознавчому лексиконі, а про критику окремих понять соссюріанства, до якої вдавався вчений, там узагалі не йшлося.

Лінію модернізації мовознавства на сторінках цього тому ЗНТШ продовжив і сам В. Сімович («Про поголоснене українське л»), проте його праця розгорталася радше на тлі міжвоєнної діалектології: робіт Івана Зілинського, Софії Рабій (Рабіївни), Яна Янува, Броніслава Кобилянського і класичних уже праць О. Огоновського, О. Шахматова, С. Кульбакіна, А. Кримського, Є. Карського, К. Михальчука. Інші праці збірника, зокрема статті Івана Панькевича («Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів, і передовсім до північно-карпатських»), також показували цей напрям як поєднання здобутків галицьких діалектологів (від І. Верхратського, С. Рабій до А. Княжинського) та східно- та західнослов'янських лінгвістів (від Т. Лера-Сплавінського, В. Ганцова до М. Дурново і О. Шахматова).

Натомість одним з осередків розповсюдження української книги й культури читання стала, окрім бібліотеки, книгарня НТШ у Львові. Її асортимент у 1920–1930-х рр. відображав великий інтерес до книжок, які виходили «за Збручем», у радянській Україні. Так, твори класиків української літератури XIX – поч. XX ст. (Марка Вовчка, Б. Грінченка, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Гоголя та ін.) пропонували в галицьких, німецьких (лейпцизьких) та східноукраїнських (харківських і київських) виданнях. Із текстами Лесі Українки на початку 1930-их львів'янам радили ознайомлюватися за східноукраїнським багатотомником текстолога-лесезнавця Б. Якубського. Певний сегмент лектури, яку могло запропонувати у 1930 р. НТШ галичанам, складала тексти українських та російських радянських авторів: С. Васильченка, Остапа Вишні, Є. Плужника, Б. Антоненка-Давидовича, А. Тесленка, Івана Ле, І. Микитенка, Ю. Смолича. Коментування багатьох таких текстів було для львівських книгарів із НТШ «делікатним» завданням. Наприклад, «Бур'ян» А. Головка був аносований як твір про «мирну, так би

64 Артимович А. Потенціальність мови. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. CLV: Праці Філологічної секції / за ред. В. Сімовича. С. 131–138.

мовити, внутрішню боротьбу», «соціальні процеси на селі» в постреволуційній радянській Україні. Натомість переклад популярних оповідань Михайла Зощенка, який здійснив Федь Федорців (Львів, 1928), книгарня подавала як твори українця з походження і водночас найпопулярнішого письменника срср, котрий розглядає революційну і пореволюційну реальність «крізь серпанок усмішки і легкої іронії»⁶⁵. Для юних читачів у цьому середовищі рекомендували популярні ще на початку ХХ ст. «Пригоди маленької Джен» С. Джемісон (Київ, 1928), «Пригоди Піноккіо» К. Коллоді (Львів, 1924), видання творів Ж. Роні-старшого (насамперед відомий роман з доісторичних часів «По вогонь»), нариси про тварин Е. Сетона-Томпсона тощо. Для дорослого читання рекомендували також переклади прози французьких (Стендаля, М. Ренара і Ж. Альберта, Т. Готье), англійських (Ч. Діккенса, Дж. Конрада), польських (Б. Пруса і його «Фараона») авторів.

Українська книжна культура та лектура формували й позитивний суспільний образ НТШ у тогочасному міському просторі. Будинки і книжкові склади та крамниці Товариства були одними з символів «українського» Львова. Так їх зображав І. Крип'якевич в «Історичних проходах по Львові» (1932). На їхніх сторінках він описував кам'яниці НТШ (на вул. Чарнецького, 24 і 26), виділяючи окремо бібліотеку та музей Товариства (у партері та на другому поверсі кам'яниці на вул. Чарнецького, 24), а також переплетню й друкарню (вул. Чарнецького, 26). За І. Крип'якевичем, НТШ поставало осередком львівського українського книговидання («з усіх царин наук, найбільше з української історії й літератури, видало від заснування більше як 300 томів наукових видань») та потенційним, хоч і не реалізованим, місцем культу Т. Шевченка у Львові: «На площі перед кам'яницями був план відкрити пам'ятник Шевченкові, але магістрат не дав дозволу, закриваючися тим, що це місце на пам'ятник не надається»⁶⁶. Автори польських путівників, зокрема Мечислав Орлович, зауважували, що НТШ «виконує в русинів роль [...] Академії Знань (Akademii Umiejętności)»⁶⁷, і рекламували бібліотеку Товариства як книгозбірню різномовної україністики, видань із Російської імперії, де зберігаються пам'ятки української літератури від найдавніших друків по нинішній день. Крім книжок, багато рукописів, дипломів, автографів, церковних книг, листів. До складу книгозбірні НТШ увійшла бібліотека І. Франка. Це єдина бібліотека у Львові, у якій можна знайти наукову російську літературу від половини ХІХ ст. Бібліотека, як подано в путівникові, має майже всі видання європейських та американських академій. Водночас путівник М. Орловича наголошував на науковому характері книгозбірні НТШ: «Белетристика доступна лише для наукових цілей. Бібліотека відкрита щоденно, за винятком неділь і греко-

65 Каталог: Книгарня Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1922. 192 с.; Каталог повістей і оповідань. Львів: Книгарня Наукового товариства імени Шевченка, 1930.

66 Цит. за: Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові. Львів, 1991. С. 82–83.

67 Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Lwowie. Ze 102 ilustracjami i planem miasta / wyd. 2, rozszerz. Lwów; Warszawa: Książnica «Atlas», 1925. S. 182.

католицьких свят, від 9–1 і від 3–5»⁶⁸. Натомість в «Українській загальній енциклопедії» середини 1930-х рр. НТШ поставало соборницькою організацією, створеною «заходами головно російських українців», взорованою на західні Академії наук, структурованою на три секції й низку комісій, які, крім «Записок НТШ», мали власні видання та були укомплектовані солідною книгозбірнею⁶⁹.

НТШ, як українська (українофільська) установа, конкурувало з русофільськими Ставропігійським інститутом, Народним домом, і з Оссолінеумом, і з Львівським університетом, і з польськими Історичним та Етнографічним товариствами у Львові, і з Польським науковим товариством. Рівень цієї конкуренції у міжвоєнний час був різним. Народний дім і Ставропігійський інститут уже втратили свою домінуючу науково-суспільну роль, яку мали в ХІХ ст., коли НТШ ще тільки зароджувалося⁷⁰. Тепер НТШ дійсно перетворилося на невід'ємну частину наукового українського Львова⁷¹. Однак поряд із закладом Оссолінських, університетом та польськими товариствами ситуація НТШ за умов відродженої польської державности складалася не на користь українського наукового товариства. З іншого боку, сталінські репресії в УРСР, що радикально змінили ВУАН, зробили західноукраїнське НТШ головним рупором вільної української наукової думки на українських теренах у 1930-х рр.

На цьому етапі видання ЗНТШ віддзеркалювали дилему тогочасної галицької гуманітаристики, книжної культури і лектури. З одного боку, бажання зберегти традицію української науки, літератури та культури, а з іншого – прагнення її модернізувати за світовими взірцями. Ці вагання особливо відобразилися на становищі філологів-лінгвістів, літературознавців, фольклористів, зосереджених довкола україністичних тем. Саме тому їхня відданість славістичним теоріям й підходам кінця ХІХ – початку ХХ ст. (від Ф. Міклошича, О. Потебні до В. Ягича і від В. Вундта до А. Шлейхера) була більшою, аніж прагнення запровадити до наукового дискурсу нові концепції гуманітарних наук 1920–1930 рр. (від функціоналістів до нових індоєвропейців на кшталт А. Мейє, теоретиків мови на кшталт Едварда Сепіра, фольклористів на кшталт А. Аарне чи Я. Проппа). Водночас стало помітно, що ці теорії, зокрема дискурс «пражан» з їхнім функціоналізмом/структуралізмом поволі, але впевнено почав завойовувати галицький науковий дискурс. Звісно, не обходилося без конфліктів між представниками традиційної філології й новаторами. Згодом Ю. Шевельов критикував львівське середовище НТШ за «причинкарство», дрібничковість і нездатність бачити «нові віяння», протиставляючи пражанина В. Сімовича його львівському оточенню. Тут знаний лінгвіст був

68 Ibid. S. 226.

69 Наукове товариство імени Шевченка у Львові. *Українська загальна енциклопедія* / гол. ред. І. Раковський. Львів; Станіслав; Коломия, [1930–1933]. Т. 2. С. 812–813.

70 Киричук О., Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів: Логос, 2018. 288 с.

71 Див.: Leopolis Scientifica. Наука у Львові до середини ХХ ст. Львів, 2020. Ч. 1. 412 с.

категоричним⁷². Проте загалом модернізація тривала, але цьому перешкодила Друга світова війна, після якої НТШ і його видання надовго стали частиною діаспорної української науки і культури.

Еміграційне НТШ 1940–1990-х: діаспорна наука й читання

На еміграції, в діаспорі, характер НТШ змінився і внутрішньо, і зовнішньо. Ще останні довоєнні випуски історичних та філологічних «Записок НТШ», які частково фінансувало Міністерство визнань і освіти у Варшаві, інколи (попри вагоме наукове наповнення) мали скромніший вигляд, аніж видання 1910–1930-х рр. Натомість перші повоєнні еміграційні ЗНТШ через матеріально-фінансові труднощі були подібні на машинопис, і лише згодом їхнє зовнішнє оформлення покращилося. Частина діаспорних ЗНТШ була збірниками, що вміщували різно-рідні матеріали, а частина – монографічними чи монотематичними. Змінилися мовне оформлення «Записок», автори, а частково й теми, і лектура еміграційних філологів-україністів із НТШ. Довоєнні львівські ЗНТШ, окрім тексту українською мовою, містили також назву і зміст німецькою, яку на той час вважали мовою науки. ЗНТШ, які по війні виходили в Нью-Йорку та в Парижі, згодом – у Сіднею й Торонто, окрім українського тексту, тепер мали анотації англійською, а також (певний час) німецькою мовою. Історія і філологія у цих виданнях фігурували поряд, але все ж були відокремлені.

Спільноту нтшівських істориків тепер репрезентували представники Центрально-Східної та Західної України: Олександр Оглоблин, Борис Крупницький, Матвій Стахів, Ярослав Падох і Андрій Яковлев, Омелян Пріцак, о. Атанасій Григорій Великий, Микола Чубатий, Ярослав Пастернак значною мірою, що продовжували теми та ідеї «Історії України-Руси» М. Грушевського та його учнів, зокрема І. Крип'якевича. Збірники та монографії НТШ 1950–1960 рр. часто були об'єднані темою козаччини: Хмельниччини (1948, Т. CLVI) та Гетьманщини, як у монографії Л. Окіншевича та в праці А. Яковлева (1948, Т. CLVIII–CLIX) чи у праці О. Оглоблина про Мазепу (1960, Т. CLXX). Або темою княжих часів: «Корона Данила Романовича» (1955), «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських народів» М. Чубатого (1964), або дослідженням нової

---

72 «Де Сімович справді чувся чужим і натикався на ворожість, це були його колеги в Львові типу Василя Лева або Костя Кисілевського. Хоч Сімовича запросили з Праги до Львова [...] і хоч [...] доручили керування філологічною секцією НТШ та її виданнями, – а може, саме тому, – його незлюбили його менші й молодші колеги. Вони не спроможні були «скинути» його, але дрібні душі завжди вмюють отруїти існування тим, хто стоїть вище від них. До цього додається різниця метод. Сімович привіз із Праги фонологічні методи, якими він захоплювався щиро й глибоко. Вони були незрозумілі його львівським колегам, які ледве сяк-так упорувалися з традиційною філологією. Знов я не посвячений у таємниці цього змагання Гуллівера з ліліпутами, але я певний, що воколи ліліпутів завжди бувають дошкульні, і так воно було й тут. У мої львівські часи це ледве чи виявлялося, бо наукова праця майже не велася і НТШ було бездіяльне». Дет. див.: Шевельов Ю. Я – мене – мені... (І доокруги). Харків; Нью-Йорк, 2001. Т. 1: В Україні. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sheveliov_Yurii/Ya_mene_mene_i_dovkruhy_Spohady/

й новітньої історії (праці В. Вериги), водночас постаттю самого М. Грушевського (1978, Т. СХСІV). Філологи-літературознавці публікували під маркою ЗНТШ свої літературно-критичні праці (М. Глобенко-Оглоблин, 1958, Т. CLVII) і дослідження, присвячені творчості Т. Шевченка (1962, Т. CLXXVI), І. Франка (1957, Т. CLXVII; 1968, Т. CLXXXIV; 1981, Т. СХСVІІІ), Б. Лепкого (1976, Т. СХСІІІ).

Дискурс мовознавців був дещо відмінним. Його формували тепер Кость Кисілевський, Марія Пшепорська та ін.⁷³ К. Кисілевський частково розвивав свої погляди в руслі віденських лінгвістів початку ХХ ст, зокрема Ф. Міклошича (у дослідженні про кодекс Ганкенштайна), а загалом опирався на галицьку лінгвістику 1920–1930-х рр. Наприклад, у діалектологічних дослідженнях про надпрутський говір покликався на праці Я. Янува, І. Верхратського, В. Шухевича, І. Панькевича, Б. Кобилянського, Г. Голоскевича, І. Панькевича. Публікації М. Пшепорської-Овчаренко початку 1950-х («На пограниччях надсянського говору») продовжували її довоєнні студії, опираючись на так само довоєнні роботи А. Княжинського, С. Рабій, Л. Штібера, Я. Рудницького, І. Верхратського і Я. Шемлея. У дескриптивному дусі розвивалися лінгвістичні концепції В. Лева («Мова поетів Руської Трійці»), який, однак, поряд із дослідженнями О. Огоновського, покликався вже на граматику В. Сімовича, «Фонетичний опис української мови» І. Зілинського, праці Р. Смаль-Стоцького і Юрія Шевельова (Шереха), який його згодом критикував.

Парадигма лінгвістики в еміграційному НТШ 1970–1980 рр. стала розвитком тієї наукової лінії, яку розвивало Товариство давніше, хоча і з певними змінами⁷⁴. Слід зауважити, що мовознавцями НТШ у той час були також науковці з колишньої радянської ВУАН 1930-х рр. Одним із найактивніших серед них став, зокрема, Пантелеймон Ковалів, який активно працював ще до війни. «Нариси з історії української мови» (у співавторстві з М. Грунським) в 1941 р. опублікувало краківсько-львівське «Українське видавництво». Після 1944 р. учений емігрував і як член НТШ у США від 1949 р. значною мірою продовжував ту роботу, яку почав у співавторстві з М. Грунським. Його «Українська мова» (Нью-Йорк, 1966) відображала структурно-дескриптивний підхід до мовних явищ у стилі традиційної історичної лінгвістики та компаративістики. Знаковими для П. Коваліва були імена й праці філологів середини – II половини ХІХ ст. – середини ХХ ст. («Шляйхер, Міклошич, Копітар, Ягіч, Срезневський, Шахматов [...], Огоновський, Потєбня, Житецький, Михальчук, Смаль-Стоцький, Колесса, Сімович, Тимченко, Синявський») і його сучасників із повоєнної діаспори (К. Кисілевський, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, Ю. Шевельов, В. Лев, О. Горбач, В. Чапленко)⁷⁵. З іншого боку, свою працю зі «Вступу до історії східнослов'янських мов» (1970) вчений задумував як підручник, аналогічний і альтернативний до давніших праць М. Дурново («Введение в историю русского языка»),

73 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней, 1954. Т. CLXII: Збірник філологічної секції.

74 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1963. Т. CLXXVII: Збірник на пошану 70-річчя народин Романа Смаль-Стоцького. 414 с.

75 Ковалів П. Українська мова. Нью-Йорк, 1966. С. 10.

О. Шахматова («Введение в курс истории русского языка») та відносно нової тоді роботи Л. Булаховського «Питання походження української мови»⁷⁶. Для П. Коваліва була особливо близькою лінгвістична парадигма, в якій фігурували праці українських та російських учених із російської імперії (М. Крушевський, Ф. Буслаєв, І. Шаровольський, Ф. Міщенко, Є. Богуславський, О. Соболевський, І. Срезневський), ранньорадянських «перекладних» авторів (В. Томсен, К. Санфельд, А. Мейє)⁷⁷ та українських радянських дослідників (Л. Булаховський).

Натомість вихованець Л. Булаховського Юрій Шевельов (Шерех) не так багато публікувався власне на сторінках видань НТШ, проте був його чільною постаттю як член НТШ в Америці від 1949 р. Його основні лінгвістичні праці «A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic» (1964, 1965) та «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (1979) були загалом адресовані не так українській публіці, як англomовним славістам. Ці праці побудовані як діалог та полеміка з працями М. Фасмера, А. Беліча, С. Кульбакіна, В. Вондрака, О. Шахматова, Ф. Міклошича, Р. Якобсона, А. Мейє та А. Вайяна, Р. Нахтігала, С. Бернштейна, Т. Лера-Сплавінського, Ф. Славського, В. Курашкевича, Н. ван Вейка, В. Поржежинського, Л. Теньєра, М. Трубецького (якщо йшлося про славістику) та Ф. Жилка, І. Панькевича, Й. Дзендзелівського, В. Ілліча-Світича, Г. Клепикової, В. Ващенко, К. Дейни, П. Лизанця, З. Штібера, О. Потебні, П. Житецького, К. Михальчука, О. Огоновського, П. Бузука, Є. Тимченка, В. Сімовича, І. Ковалика, П. Жовтобрюха, Ф. Медведєва. Це означало врахування досягнень дореволюційної наддніпрянської, довоєнної галицької, еміграційної (діаспорної) та водночас радянської лінгвістики. Проте, будучи задіяним у структури НТШ та ВУАН, частково також УВУ, Ю. Шевельов залишався, на думку Мільки Іліч, самостійним мовознавцем поза школами й напрямками. Для Ю. Шевельова Наукове товариство імені Шевченка було дуже тісно пов'язане з Галичиною, її мовною специфікою. Саме на цьому ґрунті постала ідея його «воєнної» праці про «Внесок Галичини у формування української літературної мови», котра побачила світ далеко пізніше: «У себе вдома, в родині тощо ми говорили, писали, думали «по-харківськи» (офіційно це звалося по-києво-полтавськи), а через дорогу, в домі, наприклад, Василя Сімовича, або в книгозбірні НТШ тощо це саме роблено «по-львівськи»⁷⁸. Для Ю. Шевельова, котрий сформував своє реноме в американських університетах, у суперечках і в конфліктах з Романом Якобсоном та Горасом Лантом, НТШ було відносно консервативною структурою, що плекала традиційний лінгвістичний дискурс. Водночас, як показували роботи Ю. Шевельова про стан і статус української мови, цей дискурс також був йому близький.

76 Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов. Нью-Йорк, 1970. С. 5.

77 Тому П. Ковалів звертався до майже забутого українського перекладу праці данського лінгвіста Єнса Крістіана Санфельда (Sandfeld-Jensen Kr. Die Sprachwissenschaft. Leipzig, 1915. 125 s.). Див.: Сандфельд-Єсен. Кр. Язикознавство / переклав із нім. проф. Є. Тимченко. Кам'янець-Подільський, 1920. А також до пізнішого російського перекладу історії мовознавства Вільгельма Томсена. Див.: Томсен В. История языковедения до конца XIX века. Москва, 1938. 160 с.

78 Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української мови. Київ, 2003. С. 8.

Ще один відомий мовознавець діаспори, член НТШ від 1962 р. Олекса Горбач публікував у виданнях НТШ переважно статті, присвячені доволі складним темам – дитячій мові та арготизмам. В аналізі українського дитячого мовлення О. Горбач опирався, з одного боку, на праці О. Курило, Р. Смаль-Стоцького, З. Кузель, С. Бернтштірн-Пфанхаузера (S. Brenstern-Pfanhauser), яких у повоєнному СРСР навіть не згадували, а з іншого – на радянські роботи О. Гвоздьова, Л. Качмарка, А. Москаленка, П. Лисенка, С. Дорошенка. Це, як і у працях П. Коваліва та Ю. Шевельова, означало певний компроміс між радянською та нерадянською філологічними парадигмами. З іншого боку, специфічна тема тюремного арготизму («Вулично-тюремні арготизми у Франковій прозі») змушувала дослідника звертатися до довоєнних словників та досліджень «злодійської гвари» Карла Естрайхера, М. Сартині, Антоні Курки, Юліяна Яворського, В. Людвіковського і Г. Вальчака, монографії Ярослава Рудницького і, як виняток, – до української радянської праці Б. Ларіна про українсько-російське мовне змішування у міжвоєнних містах УРСР. Пишучи ці роботи, О. Горбач орієнтувався переважно на УВУ, частково – на УКУ ім. Климента папи в Римі, де реалізував власні видавничі проекти: дослідження арготичної лексики, перевидання пам'яток українського ранньомодерного мовознавства, передруки раритетних галицьких досліджень ХІХ ст. та радянських українських філологічних праць 1920–1930-х рр.

Отож наукові проекти і видання НТШ в діаспорі конкурували з публікаціями Українського вільного університету в Мюнхені чи «римського» УКУ і з працями Вільної української академії наук. Водночас лінгвісти-нтшівці були нерідко також діячами всіх інших українських наукових інституцій, тож їхні публікації також (більшою чи меншою мірою) перебували в орбіті впливів та інтересів Товариства. Загалом лінгвістичний дискурс української наукової еміграції ґрунтувався, з одного боку, на уявленнях про окремішність і національну специфіку української мови та культури і про її європейськість та світове значення, а з іншого – на застосуванні як традиційних для ХІХ – І половини ХХ ст. методів, так і нових західних методологічних підходів до філологічних явищ.

НТШ в незалежній Україні: модернізація філології в пострадянських і постмодерних умовах

Після 1991 р., коли НТШ знову повернулося в Україну, українська філологія будувалася вже на модифікованих радянських і пострадянських парадигмах. В УРСР після Другої світової війни філологія включала літературознавство, де домінували праці Л. Білецького, Д. Затонського, М. Яценка, Є. Кирилюка, О. Дея, а згодом І. Денисюка, С. Наливайка, О. Мишанича, Г. Сивоконя та ін. та фольклористику (праці О. Дея, С. Грици). Поряд із цим розвивалася лінгвістика Л. Булаховського, П. Плюща, М. Жовтобрюха, В. Русанівського, які дотримувалися модифікованого фактографічного й структурно-дескриптивного підходу до філологічних явищ. Частина дослідників розвивала нові напрямки: фонологічний (П. Коструба), лексикологічний, де-

риватологічний і морфологічний (Л. Гумецька, І. Ковалик, Я. Закревська, Т. Возний, І. Ощипко), антропонімічний (Ю. Редько, М. Худаш, Р. Керста). Вони опиралися на студії польських, чеських, сербських та частково російських учених: Яна Розвадовського, Єжи Куриловича, Вітольда Дорошевського, Владислава Курашкевича, Яна Лося, Генрика Улашина, Тадеуша Лера-Сплавінського, Александра Беліча, Франтішека Травнічка, Тадеуша Мілевського, Зенона Клеменевича та Миколи Трубецького (з його «Основами фонології»), Лева Щерби, Олександра Пешковського й Олексія Шахматова, Віктора Виноградова (з його «граматичним вченням про слово»).

Лексикон мовознавства стали тепер формувати як «Словник лінгвістичних термінів» Є. Кротевича та Н. Родзевич і «Словник лінгвістичних термінів» О. Ахманової (1966), «Поетичний словник» О. Квятковського (1966) чи «Лінгвістичний енциклопедичний словник» (1990), а також перекладні «Словник лінгвістичних термінів» Жана Марузо (1960), «Словник американської лінгвістичної термінології» Еріка Хемпа (1964), «Лінгвістичний словник Празької школи» Й. Вахека (1964) і семіотичний словник А. Греймаса і Ж. Курте (1983) тощо. Тлом для досліджень українців стали також праці французьких, американських, німецьких дослідників, які тоді з'являлися в російських перекладах: від класичних Вільгельма фон Гумбольдта, Германа Пауля, Фердинанда де Соссюра до Жозефа Вандрієса, Еміля Бенвеніста, Уоллеса Чейфа, Романа Якобсона, Люсьєна Теньєра, Антуана Мейє, Леонарда Блумфілда, Генрі Глісона. Важливими для цієї парадигми стали також праці структуралістів, прихильників лінгвістичної семіотики, компаративістики / індоєвропеїстики в СРСР: Ю. Лотмана, В. Іванова, В. Топорова, С. Шаумяна, Т. Гамкрелідзе, Ю. Степанова, а також радянських славістів: від Микити і Світлани Толстих, які представляли етнолінгвістику, до С. Бернштейна, О. Трубачова, В. Дибо, А. Непокупного тощо. Каноном для українських лінгвістів на певний час став багатотомник «Сучасна українська літературна мова» Івана Білодіда (1972) та дещо відокремлений від цієї серії «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979). Історики ж мови користали як з історичних граматик Федора Медведєва, Степана Бевзенка, Степана Самійленка, Михайла Жовтобрюха, Володимира Складенка, так і з комплексної «Історії української мови» за ред. Віталія Русанівського (яка теж була історичною граматикою), а також із робіт істориків мови різних генерацій: від Антона Генсьорського до Василя Німчука, Інни Чепіги, Дмитра Гринчишина. Обов'язковою лектурою для них стали також публікації серії «Пам'ятки української мови»: тексти Климентія Зіновієва, Стефана Зизанія, Памва Беринди, Івана Ужевича, Мелетія Смотрицького, Епіфанія Славинецького, грамот XIV–XV ст., ратушних і міських книг раннього нового часу. Для лексикографів-синхроністів класикою став «Словник української мови» в 11 т. (Київ, 1970–1980), натомість для лексикографів-діахроністів – «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (Київ, 1977–1978) та його продовження «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» (Львів, 1994–2017, видання не завершено)⁷⁹. Діалектологи-україністи

⁷⁹ Пор.: Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ: Вища школа, 1991. 230 с.

орієнтувалися на дослідження Йосипа Дзєндзелівського, «Нариси з діалектології української мови» Федота Жилка (1955) і на «Українську діалектологію» Степана Бєвзенка (1980), на праці Василя Ващенка з лінгвогеографії, роботи Гаврила Шила, Ярослава Приступи, Дмитра Бандрівського чи діалектологічні нариси Івана Матвієса і, звісно, на академічний «Атлас української мови» (1988–2001)⁸⁰. Ця традиція поєднувала досвід СРСР та Східної Європи. Ставлення до видань НТШ у радянську добу детермінувала цензура. Вважалося, що «ненаціоналістичні» видання НТШ до 1939 р. можна було цитувати, але з обмеженнями. Наприклад, праці М. Грушевського та інших небажаних для радянської влади авторів, котрих публікувало Товариство, а також видань його еміграційних осередків згадувати було не бажано.

Зароджена в радянській Україні, у видозміненому вигляді ця традиція продовжила своє існування після 1991 р., коли її доповнила еміграційна філологія. Це відобразилося і в перших випусках «повернених» в Україну ЗНТШ, зокрема у працях галицьких учених старшої та середньої на той час генерації⁸¹. Так, наприклад, робота Лідії Коць-Григорчук про дипінті на українських іконах, опублікована в нових «Записках НТШ», опиралася на праці українських (Г. Логвин, Л. Міляєва, В. Ярема, І. Свенцінецький, В. Свенціцька, В. Александрович), польських, чеських та словацьких (Р. Біскупський, Е. Іванойко, Я. Клошінська, Р. Райнфусс, Ш. Ткач, Г. Скорбуха) істориків мистецтва, українських та російських лінгвістів і палеографів (І. Срезневський, В. Щепкін, С. Висоцький, А. Мединцева, В. Панашенко, Ф. Карський, Б. Успенський, І. Огієнко). Схожу тенденцію можна помітити і в її праці «Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору», яку видало НТШ в Америці (Нью-Йорк; Львів, 2001). На сторінках цієї книги концепції В. Ганцова, І. Зілинського, К. Михальчука, О. Соболевського перетнулися з концепціями Ф. де Соссюра, Л. Єльмслева, Л. Блумфілда, М. Мамудяна, А. Гардінера, А. Мартіне, Г. Щура, Е. Косеріу, Ю. Апрєсяна, М. Караулова, О. Мельничука, І. Ковалика і з працями К. Дейни, М. Бородіної, Ф. Жилка, Ю. Шєвельова, Р. Аванєсова, С. Бернштейна, П. Гриценка.

Однак тепер у дискурсі українських філологів знову з'явилися всі видання НТШ львівського та діаспорного часу без цензурних обмежень. Таке поєднання парадигм було характерне для галицьких лінгвістів старшого покоління, котрі формували середовище «нового НТШ» у Львові наприкінці 1990-х – на початку 2000-х: антропоніміста Юліана Рєдька, який віддав Товариству до публікації свій словник українських прізвищ⁸²; філолога-германіста, спеціаліста з готської мови Богдана Задорожного; Уляни Єдлінської, котра працювала і над питаннями палеографії, і над синтаксисом української мови ранньомодерного часу, і над

80 Пор.: Москаленко А. Нарис історії української діалектології (радянський період). Одеса, 1962. 124 с.

81 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1990. Т. ССХХІ: Праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. 383 с.; Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1995. Т. ССХХІХ: Праці філологічної секції / ред.: М. Ільницький, О. Купчинський. 623 с.

82 Рєдько Ю.К. Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення) / відп. ред. З.О. Купчинська. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 552 с.

біографією філолога й історика Кирила Студинського; історика мови, лексиколога й лексикографа Лева Полюги та інших.

У «новому» НТШ було чітко видно розмежування діяльності історичної, мовознавчої й літературознавчої секцій. Однак простежувалася й давня тенденція до зближення та взаємодоповнення історії й філології. Її втілила монографія «Акти та документи галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти» (Львів, 2004) відповідального редактора оновлених ЗНТШ, голови Товариства від 2005 р., лінгвіста й історика-археографа Олега Купчинського. Ця праця з'явилася на підставі аналізу концепцій істориків (від Б. Зіморевича, В. Татищева, М. Карамзіна, К. Енгеля, Д. Зубрицького, А. Петрушевича, М. Грушевського, І. Линниченка, І. Крип'якевича, Т. Коструби до Я. Кіся, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, Я. Щапова), культурологів (С. Франкліна) та філологів (А. Генсьорського, В. Розова, Л. Жуковської), котрі сформували традицію дослідження грамот та книжної спадщини княжого часу. Водночас робота О. Купчинського була наслідком критичного перечитування давньоруських літописів і грамот як ділових документів, історико-філологічного аналізу їхніх формул і формулярів.

Натомість у праці Зоряни Купчинської, присвяченій діахронічній ойконімії,⁸³ було критично перечитано і проаналізовано здобутки українського (праці О. Потебні, Ю. Шевельова, Д. Бучка, І. Железняк, Л. Гумецької, П. Гриценка, А. Гриценка, О. Мельничука, О. Іваненка, О. Карпенка, Р. Керсти, Л. Коць-Григорчук, В. Німчука, Ю. Редька, Я. Пури, М. Худаша, П. Чучки, В. Шульгача, М. Лесіва), російського й радянського (від М. Гухмана, О. Ахманової, А. Десницької, О. Земської, О. Суперанської, О. Трубачова, В. Никонова, В. Жирмунського, Є. Поспелова до монографії «Індоевропейська мова та індоевропейці» Т. Гамкрелідзе і В. Іванова), польського (роботи А. Худзінського, К. Дейни, Г. Гурновича, С. Козеровського, В. Макарського, Я. Рігера, С. Роспанда, В. Ташицького), чеського (праці В. Вондрака, П. Черни, П. Ваша), болгарського (дослідження В. Георгієва, Й. Заїмова, Н. Ковачева), данського (Отто фон Есперсен), французького (А. Мейє), німецького (К. Бругманн, Е. Ейхлер) мовознавства. Це дослідження, яке за своїм обсягом дорівнювало праці О. Купчинського і теж було видане під егідою НТШ, демонструвало інтелектуальну мапу історико-мовознавчих досліджень Наукового товариства імені Шевченка 2000–2010-х рр.

Праці довголітньої голови мовознавчої комісії НТШ Наталії Хобзей будувалися на синтезі методів діалектної лексикографії і концепцій етнолінгвістики: від люблінського журналу «Etnolingwistyka» та школи Є. Бартмінського і С. Небжеговської до школи Толстих з їхньою енциклопедією «Славянские древности» у поєднанні зі здобутками сучасної історії мови та діалектології, дослідженнями з історії гуцульського говору (роботи П. Гриценка, Г. Аркушина, Л. Деже, Й. Дзєндзелівського, О. Горбача, Я. Закревської, Б. Кобилянського, М. Онишкевича), статтями й матеріалами довоєнного НТШ з карпатської міфології, діалектології та етнології (праці І. Верхратського, І. Франка, В. Гнатюка, А. Онищука,

83 Купчинська З.О. Стратиграфія архаїчної ойконімії України. Львів, 2016. 1278 с.

М. Зубрицького)⁸⁴. Частина досліджень Наталі Хобзей (разом з Оксаною Сімович, Тетяною Ястремською, Ганною Дидик-Меуш) була присвячена функціонуванню й розвитку галицького львівського українського койне. Прикладом став напівакадемічний «Лексикон львівський: Поважно і на жарт» – наслідок перероблення літературних джерел (художніх текстів, мемуарів, журнальних статей Івана Керницького, Богдана Нижанківського, Зенона Нижанківського, Олександра Домбровського, Сильвестра Дрималика, Оксани Керч, Миколи Колесси, Євстахія Загайчевського, Лариси Крушельницької, Степана Шаха, Ліди Палій, Степана Шухевича, частково Олександра Надраги) під кутом праць О. Горбача з його дослідженнями аргю, Ярослава Рудницького з його «Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnia)» та «Львівським говором», робіт Ю. Шевельова та М. Мозера, О. Огоновського, М. Осадци, І. Верхратського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера⁸⁵.

Натомість дослідження Ганни Дидик-Меуш, яка від 2018 р. стала головою мовознавчої комісії НТШ, присвячені лінгвістичній комбінаториці (сполучуваності слів), історичній та діалектній лексикографії, історичній лінгвоконтекстології, історії медичної термінології⁸⁶. Її історія українських ранньомодерних медичних термінів – наслідок читання різножанрових текстів XVI–XVIII ст.: від лексиконів-лексиків до лікарських і господарських порадиноків, «книг лечебних», Учительних Євангелій, хронік, творів Герасима Смотрицького, Стефана Зизанія, Памва Беринди, Івана Вишенського, Йоаникія Галятовського, Климентія Зіновієва. Ці тексти розглянуто в світлі словників XIX–XX ст. (від П. Білецького-Носенка до І. Огієнка, П. Адамченка, М. Галина, О. Курило, С. Нечая) та в перспективі лінгвістичних, етнологічних, історико-медичних досліджень Є. Тимченка, Я. Вакалюк, І. Верхратського, С. Верхратського, О. Корчака-Чепурківського, Ю. Апресяна, І. Вихованця, Я. Ганіткевича, Зоряни Болтарович, Н. Богоявленського, М. Мультановського, П. Заблудовського, Жака Ле Гоффа, К. Диси, В. Німчука, Д. Гринчишина, В. Мойсієнка. Поєднання давніших і новіших, модерніших парадигм наукового читання характеризує також праці інших дослідників, зосереджених довкола львівського НТШ: роботи Ганни Войтів (з її багатолітніми дослідженнями ранньомодерних назв одягу та історичної семантики загалом), Ольги Кровицької (історична лексикологія та дериватологія), Ксенії Сімович (застосовує теорію символу до лексем української мови і концептів фольклору та літератури), Тетяни Ястремської (лексична концептосфера, зокрема у площині традиційного гуцульського пастухування), Ірини Романини (концепт чуда в діалектному тексті), Ольги Заневич (дієслово і його семантика в історії української мови)⁸⁷. Ці роботи показують спектр українського наукового філологічного читання

84 Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. Львів, 2002. 215 с.; Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія. Львів, 2019. 832 с.

85 Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. 3-тє вид., змін. і допов. Львів, 2015. 895 с.

86 Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів, 2008. 398 с.; Дидик-Меуш Г. Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник. Львів, 2018. 688 с.; Дидик-Меуш Г. Мокряни. Говірка маминого села. Словник. Львів, 2021. 286 с.

87 Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів, 2008. 424 с.; Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт: монографія. Львів, 2015. 308 с.

XXI ст.: від робіт Анни Вежбицької про мовну картину світу чи праць Люсьєна Теньєра з теорії структурного синтаксису до праць міжвоєнних українських діалектологів із самбірського «Літопису Бойківщини» та робіт мовознавців НТШ XIX – першої половини XX ст.

Сучасне читання і книговидання в колі львівського НТШ має свою власну тематичну структуру та діапазон. Окрім «Записок», «Хронік» та «Вісників НТШ», впродовж 1990–2000-х рр. було започатковано серію «Українознавча наукова бібліотека НТШ». У ній публікували спочатку коротку історію України А. Жуковського і О. Субтельного, а згодом праці Я. Падоха з історії права, роботи М. Матвіїва-Мельника, О. Цалай-Якименко з історії української музики, історію УСС пера С. Ріпецького та передрук давніх «Золотих воріт», репринти праць С. Наріжного про українську еміграцію, Л. Шанковського про УГА, епістолярій колишніх членів НТШ (С. Рудницького, М. Грушевського, М. Кордуби), дослідження О. Купчинського з історії української мови, а також з архівістики та історії самого НТШ. З'явилася також «Мемуарна бібліотека НТШ»: спогади М. Семчишина про міжвоєнний Львів, «Спогади старого педагога» М. Соневицького, мемуари Л. Комар про «Процес 59», спогади М. Кальби про дружини українських націоналістів тощо. Цю серію логічно доповнила низка біографій діячів української науки та членів НТШ: життєписи Івана Раковського (пера І. Головацького), Кирила Студинського (дослідження У. Єдлінської), Максима Музики (нарис І. Даценко), Григорія Величка (праця П. Штойка). Ще одну лінію нового нтшівського книговидання зайняли словникові та енциклопедичні публікації: від енциклопедії НТШ («НТШ. Енциклопедія») та «Енциклопедії українознавства» до спеціальних словників та «Словника українських прізвищ» Юліяна Редька, а також бібліографічні покажчики до старих та нових видань Товариства. Вагому читацьку й видавничу нішу зайняв і аналог давніх «Жерел до історії України-Руси» – серія «Архівні та історичні джерела», куди ввійшли публікації гетьманських універсалів Івана Мазепи, Івана Виговського, Івана Самойловича, документи Брацлавського воєводства й переклад фундаментального для ранньомодерного часу «Літопису польського, литовського, жмудського й всієї Русі» Мацея Стрийковського⁸⁸. Такі інтелектуальні орієнтири – знак різноманітності й водночас упорядкованості «нтшівського читання» перших десятиліть XXI ст. Водночас вони засвідчують певну вірність сучасних середовищ НТШ традиціям XX ст.

Саме ж Товариство після відновлення на українських землях потрапило у змінену соціокультурну ситуацію. Тепер у Галичині функціювали українські вищі школи (Львівський університет, педінститути, згодом університети в Тернополі, Івано-Франківську, Дрогобичі) та науково-дослідні інститути Національної академії наук України. Вони вже перебрали на себе частину функцій НТШ і буквально сумістилися з ним у часі та просторі (як Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ чи колишня бібліотека НТШ, котра стала відділом україніки

⁸⁸ Видання НТШ: прайс-лист (оновлений). URL: https://ntsh.org/sites/default/files/price_ntsh_2021.pdf

Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника). Книжна культура НТШ стала тепер книжною культурою цих інституцій і навпаки.

Наукове товариство імени Шевченка, котре до війни мало будівлі на вул. Чарнецького (нинішній вул. Винниченка), тепер отримало також віллу Дзвінського на Кастелівці. Вона (як вілла Володимира Кузьмовича) символізувала важку долю галицької української інтелігенції, котра була вимушена емігрувати, а її помешкання (як вілла Миколи Островерхова) у 1944–1989 рр. стало сховком для награваних радянцями цінностей із приватних колекцій львів'ян. Так нинішня вілла НТШ, як і її давні приміщення, стали втіленням історичної пам'яті та культурної спадщини галицьких українців. Саме ж Товариство й надалі виконує ту ж функцію, що й Польська академія знань (Polska Akademia Umiejętności) у Кракові, котра функціонує поряд із Польською академією наук у Варшаві та її інститутами.

Загалом наукове читання та інтелектуальна традиція у філологічному середовищі НТШ ХІХ–ХХІ ст. пережили цілий ряд різких змін. З одного боку, наукові парадигми Товариства еволюціонували від позитивізму та компаративізму кінця ХІХ – початку ХХ ст. до формалізму / структуралізму 1920–1930 рр. і частково до постмодернізму кінця ХХ – початку ХХІ ст. Водночас на них позначилася тенденція до поступової спеціалізації, переходу від історико-філологічного енциклопедизму до відокремлення історії від філології, поступового відокремлення лінгвістики від літературознавства та фольклористики. Еволюція наукових проєктів, видань та лектури Товариства увиразнила також основні тенденції розвитку української філології загалом і мовознавства зокрема.

З іншого боку, інтелектуальну атмосферу Товариства у ХХІ ст. формує постійне звернення до традиції ХІХ – І половини ХХ ст., до синтезу гуманітарних знань. Наука й лектура НТШ зумовлена також історичним контекстом формування й функціонування середовищ Наукового товариства імени Шевченка. Вони пройшли шлях від елітарного кола галицьких професорів (учителів шкіл та викладачів університетів) та священників австрійського (до 1918 р.) часу, інтелігентів-інтелектуалів міжвоєнного періоду до еміграційних дослідницьких груп, які сформували діаспорне НТШ, та до наукових інституцій радянської Західної України (в якій після 1939–1944 рр. потрапило багато членів довоєнного НТШ), а згодом – до старшого й молодших поколінь учених пострадянського Товариства у Львові. Це означало кількаразову зміну території, соціально-політичного контексту та наукових парадигм з усіма наслідками, але водночас також чітке чи латентне продовження давньої традиції.

Тому і в еміграції на чужині, і вдома, в незалежній Україні, «золота доба» видань Товариства у 1892–1939 рр. залишилася стандартом, культурною матрицею, науковим узірцем, на який орієнтувалося й орієнтується багато поколінь вчених. Загалом же шляхи наукового читання в середовищі НТШ – це непрості дороги розвитку української науки, яка вижила і живе всупереч усім глобальним та локальним викликам й потрясінням в історії краю та цілої України.

Розділ 2. ЛІНГВОПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗПОВІДЕЙ ОЧЕВИДЦІВ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РОКІВ

Флорій БАЦЕВИЧ

У царині численних філософських, психологічних, соціологічних, демографічних, політологічних та інших досліджень про Голодомор в Україні 1932–1933 рр. філологічні студії посідають скромне місце, реалізуючись, насамперед, у фольклористичних та літературознавчих розвідках. Власне лінгвістичні праці, присвячені усним меморатам про ці події, фактично поодинокі й обмежуються семантичними проблемами. Розвідки комунікативно-прагматичного, лінгвонаративного характеру майже відсутні¹.

Основою пропонованого дослідження стали 325 оповідей очевидців про пережите в 1932–1933 рр., запозичених із перших чотирьох томів видання «Український Голокост 2005–2014»². Розповіді очевидців Голодомору в Летичівському районі Хмельницької області³ залучені з причин особливих зацікавлень і вражень автора, який пам'ятає розповіді матері й бабусі про події тих років у смт Летичеві й селах Летичівського району.

Цілісний лінгвонаративний аналіз розповідей очевидців про Голодомор представлений в окремій монографії 2022 року⁴. У пропонованій статті розглянемо деякі аспекти організації досліджуваних наративів, пов'язаних із власне прагматичними чинниками їх змістової та структурної організації. Такими найактивнішими аспектами змістового та дискурсивного наповнення наративних історій слід уважати спільні пресупозиції оповідачів; модуси і модальності втілення оповідей, тональнісні характеристики меморатів, а також внутрішню

- 1 Див.: Бацевич Ф. Лінгвонаративні аспекти розповідей очевидців про Голодомор в Україні 1932–1933 років. Львів, 2022. 144 с.; Єщенко Т. Текстова категорія «інформативність» у народних оповіданнях про Голодомор (на прикладі Оріхівського району Запорізької області). *Національна пам'ять (до 85-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні)*. Львів, 2017. Вип. 1. С. 36–43.
- 2 Український Голокост. 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упор. і ред. о. Ю. Мицик. Київ, 2004. Т. I. 296 с.; Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упор.: о. Ю. Мицик, А. Бойко, С. Таранець; ред. о. Ю. Мицик. Київ, 2005. Т. II. 443 с.; Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упор.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова; ред. о. Ю. Мицик. Київ, 2006. Т. III. 432 с.; Український Голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / упор.: о. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. Київ, 2007. Т. IV. 504 с. (далі в тексті – УГ).
- 3 Володимирів Б. Без права забуття / упор. Б. Володимирів. Вінниця, 2008. 168 с. (далі в тексті – В.).
- 4 Див. Бацевич Ф. Лінгвонаративні аспекти...

організацію мовленнєвих актів у дискурсі оповіді. Окремо проаналізовано побудову оповідей в аспекті їх логічної структури, зв'язності та послідовності викладу подій.

1. Точки зору нараторів, емпатія та її фокусування

За прийнятим у лінгвопрагматичній визначенням, *точка зору* (ТЗ) – найзагальніша когнітивно-психологічна пресупозиція людини, яка ґрунтується на набутому в процесах життєдіяльності перцептивному, когнітивному, психологічному та інших типах досвіду, а також вірі, переконаннях і т. ін. й визначає світосприйняття, категоризацію, оцінку сукупності перцептивних вражень і внутрішніх відчуттів, певною мірою зумовлює самі процеси перцепції. В аспекті породження мовлення, зокрема породження оповідної структури, ТЗ визначає добір локутивних аспектів мовленнєвих актів та організацію мовних елементів, які їх формують⁵.

Загальновідомо, що ТЗ оповідача – важливий композиційний чинник будь-якої оповіді, одна з головних категорій наратології. Із позицій побудови наративу ТЗ може розглядатися як найзагальніше «ставлення наратора до оповідної історії»⁶. Тобто ТЗ – чинник перетворення оповідної історії в дискурс; спосіб сприйняття, ментального опрацювання і представлення суб'єктів і об'єктів текстової історії, їх оцінок оповідачем, позицій у дискурсі наративу. ТЗ оповідача неусувна на всіх етапах нарації, тобто формування оповідної історії та її втілення у відповідний дискурс. За В. Шмідом, ТЗ може виявлятися в межах п'яти «планів» її втілення: перцептивному, ідеологічному, просторовому, часовому і мовному⁷. На наш погляд, до цього переліку варто долучити також план психологічного стану наратора.

Обрані для аналізу наративи від 1-ї особи здебільшого втілюють внутрішню персональну ТЗ безпосередніх учасників із фіксованою фокалізацією на суб'єктах і об'єктах подій із домінуванням перцептивного, ідеологічного і психологічного планів та цілісною хронотопною спрямованістю. Згадані плани формування ТЗ впливають на провідний евіденційний модус оповіді, який найчастіше виявляється в межах зорового, слухового, тактильного (як різновидів перцептивного плану) і ментального (як вияву ідеологічного плану) підтипів. Зокрема можна говорити про два доволі помітні хронотопні вияви оповідей, які можна кваліфікувати як «макросвіт» оповідача (Україна, область, район, сусідні села, рідне село) і «мікросвіт» (родина, члени сім'ї, сам оповідач). Зі зрозумілих причин недостатньої обізнаності оповідачів щодо ситуації в Україні того часу, найчастотнішим макропросторовим світом стає рідне село; мікропросторовим – сам оповідач і члени його родини.

ТЗ оповідачів безпосередньо пов'язані з емпатичними характеристиками та способами їхнього фокусування в конкретному наративі. Не маючи змоги

5 Див. дет.: Бацевич Ф. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів, 2010. С. 157.

6 Шмид В. Нарратологія. Москва, 2008. С. 107 (із покликанням на П. Лаббока).

7 Там само. С. 118–122.

спеціально розглядати теоретичні аспекти сутності та наративного вияву категорії емпатії⁸, тут лише зазначимо, що в аспекті організації оповіді емпатію розглядають як виклад подій, розповідь про факти тощо з певних позицій, які поділяє мовець з опертям на власну ТЗ. У цьому аспекті емпатія розглядається як складник останньої, один із її виявів⁹.

Беручи до уваги структурну й смислову організацію оповідей очевидців про події 1932–1933 рр. в українському селі, можна говорити про чотири типи вияву емпатії: 1) оповідь формується виключно з позицій оповідача-очевидця, і у фокусі емпатії перебуває, зазвичай, особисто він, його сприйняття подій, думки, емоції, оцінки того, що оповідач переживає і т. ін.; 2) оповідь (або її значні фрагменти) будується значною мірою з позицій сім'ї, найближчих родичів наратора, рідше – сільської громади, сусідів, інших людей, яких зачепили відповідні події, тобто з позицій «Ми»; 3) фрагменти оповідей із позицій організаторів Голодомору, тобто з позицій «Вони». Зрозуміло, що в спонтанних (побудованих не за заздалегідь підготованими анкетами) наративах ці ТЗ нерідко суміщаються; оповідач непомітно емпатично «ковзає» від однієї ТЗ до іншої. Розглянемо декілька прикладів:

• **Фрагменти усних меморатів із домінуванням ТЗ оповідача**

Майже все, про що розповідають очевидці події 1932–1933 рр., найтісніше пов'язується з їхньою особою. Навіть у тих випадках, коли очевидці розповідають про когось іншого (батьків, сестер, братів, інших членів родини, односельчан, чужих людей), у фокусі емпатії практично завжди перебувають вони, а самі розповіді будуються, так би мовити, егоцентрично:

«Я ходила на поле з дітьми. Одному хлопчику три неділі, а другий маленький, тільки почав ходити. Беру тих дітей та йду на поле сапати. [...] Коли він (приїзжий з Москви) мене побачив з дітьми на колгоспному полі, то запитав, що я тут роблю з маленькими дітьми. Сказав, що таким жінкам не положено працювати в полі. А я кажу, що мене бригадир послав. [...] До війни було погано: я хліба практично не бачила. Я білий хліб 9 років не бачила, а якби не війна, то й смак його б забула» (УГ I, 23); «Я зосталася з двома найменшими (сестрами). Жили в пустій хаті, з якої виїхали люди. Ходила в колгосп на буряки. За те, що робила в колгоспі, давали зранку латуру (борошно з водою), а то була цілий день голодна. Бувало, як дуже хотілось їсти, то пекли на полі буряки, додому не брали, боялись, що осудять за крадіжку. Пшеницю крали з поля у чоботях. А якось принесла з дому гороху – то аж ноги набрякли. Менші сестри ж мої ходили по березі і їли щавель, їли листя з вишень. А коли приїхала мати з Кавказу, то привезла трохи борошна. Наша сім'я в голод вижила вся» (УГ I, 32–33); «[...] стояла береза. То я вилазю на березу. Ні, не береза, а вакація. І рву з вакації цвіт, і варю куліш з цвіту, і даю покійному братові Андрійкові такий куліш. А він був такий покійний, царство йому небеснеє [...]. Мама покійна мої не мала чим обсіяти землі, їх забрали в тюрму» (УГ II, 42–43).

8 Див. дет.: Бацевич Ф. Нариси... С. 162–178.

9 Там само. С. 165.

• **Фрагменти наративів з урахуванням емпатії до членів сім'ї, інших людей**

Як і в попередніх випадках, розповідь про події в українських селах 1932–1933 років емпатично залежить від ТЗ оповідача:

«Батько мій, як тільки збиралися малі колгоспи, казав мамі, щоб йшли (в колгосп), бо ми були бідні, троє дітей, і важко було прогостуватися. Мама не хотіла. [...] Ми в колгосп йшли серед перших. Мамі на вулиці не давали проходу за це: “Йди іншою вулицею!” – казали» (УГ I, 24–25); «Батько казав, що не вступить у колгосп ніколи. Але одного разу чуть не зі сльозами розповів: “Сьогодні вийшов з дому, перестріли мене керівники колгоспу і сказали, що якщо не вступлю у колгосп, то я і вся моя сім'я помруть з голоду, вони це обіцяють”. Пішов, написав заяву» (УГ II, 67); «Рідна тітка розповідала, як їздила за харчами в Одесу. “Нас у вагоні було душ зі 100. Дихати не було чим. Але якось доїхали. На вокзалі багато таких як ми, голодних. Всі щось шукають, риються в смітниках. Якось через кілька днів таки знайшла роботу – в столовці якогось заводу. Могла їсти різні відходи. Так і врятувалась, та ще й знайому з села підгодовувала цими відходами. Ми їх називали помийками. Ми ж у своєму селі фактично всі помирали”» (УГ III, 187).

Незважаючи на те, що у фокусі емпатії в наведених і подібних їм фрагментах усних меморатів перебувають члени сім'ї, близькі, знайомі, центром емпатії виступає сам оповідач.

• **Фрагменти оповідей з позицій «Вони»**

Ідеться про випадки, коли в низці фрагментів свого наративу оповідач ніби «надає слово» своїм ворогам – місцевим організаторам голоду, тобто «Їм», намагається відшукати «логіку» їхніх дій стосовно односельців. У таких нечисленних фрагментах помітно змінюється тональність оповіді; вона стає різкою, подекуди навіть знущальною:

«При кінці 1932 року ми не раз чули пояснення, чому активісти й далі шукали зерно по наших хатах. Причина, виявилось, дуже проста: оскільки ми були ще живі, то, виходить, ми щось їмо, щоб лишатися живими. Ми не виконали плану здачі зерна і без кінця нарікаємо, що нема чого їсти. Але ж ми – живемо! Значить, повинні мати харчі – тільки де? Десять вони мусили таки бути!» (УГ II, 174); [Члени партії про однопартійця, що співчував голодним односельцям:] «Він хліб ховав, вирвемо цей рід з корінням» (УГ III, 158).

Отже, ТЗ оповідачів щодо подій, свідками яких вони були в 1932–1933 рр., суттєво впливають на змістову складову усних наративів, задаючи траєкторію розгортання меморатів, напрям руху фокусів емпатії, особливе відчуття власної заангажованості у плінні подій, про які йдеться в оповідах.

2. Пресупозитивні чинники оповідей

Поняття пресупозиції стало одним із провідних у сучасній комунікативно зорієнтованій лінгвістиці, а також у лінгвонаратології, яка розглядає оповідь як

комунікативний чинник взаємодії мовця і слухача, адресанта і адресата; чинник, що містить семантичні, синтаксичні й прагматичні складники. Для потреб аналізу розповідей очевидців конкретних подій пресупозицію розглядатимемо в широкому значенні терміна як особливий різновид логічного слідування, когнітивного виведення, спільний фонд знань учасників спілкування про світ, його організацію, місце людини в ньому і т. ін.; це спільний досвід, спільний тезаурус, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей тощо, якими володіють комуніканти. Це, фактично, зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується (звужується або розширюється) у процесі спілкування¹⁰.

В основі спільних пресупозицій оповідачів – учасників трагічних подій – є зазначені ТЗ. Серед перцептивних чинників пресупозитивного характеру домінує нестерпне відчуття голоду; серед ідеологічних – бідне існування (фактично животіння), постійні нестатки передусім тих, хто не вступив до колгоспу, і порівняно сите, комфортне (за мірками тогочасного сільського побуту) життя тих, хто забиратиме останнє в людей; серед психологічних – невимовний страх за власне життя й існування близьких, а також глибока образа на державу, ненависть до тих її представників, хто брав участь у пограбуванні й нищенні людей. Як уже згадувалося, спільні пресупозиції сформували глибинну оцінку надпропозицію (ментально-оцінну схему сприйняття), що об'єднує всі розповіді очевидців і яку ми визначаємо як «Ми» і «Вони». Це протиставлення експліцитно та імпліцитно наявне в семантиці імен суб'єктів, лексико-семантичних формах предикатів, а також сформованих суб'єктами і предикатами оповідних ситуаціях. Пресупозиції, які впливають на змістовий складник оповідей очевидців, можна розглядати в двох вимірах: 1) оповіді, в яких помітні спільні соціально-політичні аспекти змістової та оцінної організації; 2) наративи, в яких наявні пресупозитивні чинники побутового характеру. Своєю чергою, наративи та їх фрагменти, в яких свідки подій 1932–1933 рр. в Україні самі дають оцінки соціально-політичного спрямування, можна класифікувати так:

1) в основі переконань оповідачів, які свідомо дають соціально-політичні оцінки тому, що вони особисто пережили, є розуміння: «великий голод» був організований центральною владою колишнього радянського союзу, керівництвом комуністичної партії, особисто Й. Сталіним. Декілька найбільш показових прикладів таких оцінок:

«Вважаю винним у всьому Сталіна, це він усе приказав» (УГ IV, 161); «Спеціально зробив Сталін» (УГ I, 178); «У всьому винне радянське керівництво, комуністична система взагалі, колективізація, але голодомор не треба називати геноцидом» (УГ IV, 21); «Москва намагалась ліквідувати українську націю, нищила молодь, аби зупинити відтворення української людності» (УГ IV, 34); «Думаю, що в Україні був голод тому, що вона була особливо незадоволена владою» (УГ I, 168); «Правительство, тільки правительство виновате» (УГ IV, 46);

10 Див. дет.: Бацевич Ф. Нариси... С. 136–142, 162–178.

«Винне государство. Не сільські, бо їм приказували – і всьо. Од вищих органів усе пішло» (УГ IV, 165); «Винен у всьому тодішній режим» (В., 78); «спланований владою штучний голод» (В., 86);

2) деякі очевидці подій 1932–1933 рр. переконані в тому, що керівництво СРСР, зокрема Й. Сталін, нічого не знало про страшні події в селах України, а голод був організований очільниками Радянської України та місцевою владою з метою вислужитися перед Москвою:

«Багато односельців, навіть помираючи, бажали здоров'я батькові-Сталіну й свято вірили, що скривдили їх його недобрі помічники, а він сам і не знає про бідкування на Україні» (УГ II, 114); «Сталіну про це не говорили, а то б він цього б не допустив. Це все місцева влада робила, щоб вислужитися хлібозаготовками» (УГ IV, 142); «Це все робили місцеві [...]. Вони створили групу активістів, які ніде не працювали, а постійно пиячили. Вони ходили по хатах і в день, і в вечері і забирали майно за невиконання плану» (В., 75); «Вину за голод 1932–1933 років тепер складають усі на Сталіна, так як він є головним винуватцем, але ж тероризували людей, забирали в них останню жменю зерна чи картоплину свої посіпаки. З них, отих активістів, ніхто не вмер» (В., 89);

3) низка очевидців подій в Україні 1932–1933 рр. уважала, що всі біди українського села були організовані керівництвом держави разом із безпосередніми виконавцями на місцях:

«А хто винен, що був голод? Тодішнє керівництво і місцеві активісти, які дуже запопадливо служили цій владі» (В., 79); «Цей голод організувала влада в Москві, а виконавці – в Києві і на місцях: в райцентрах, сільрадах. Приклали свої руки і запопадливі сільські «активісти»: прислані й свої. Якби менше старалися, то й голод нам було б легше пережити» (В., 72);

4) незначна кількість очевидців вважає, що голод був спровокований погодними умовами, які стали причиною неврожаю 1932–1933 рр.:

«У 1932 році врожай був зовсім нікчемний, а це стало причиною всіх бід у нас в селі» (В., 63); «Голод не був штучним. Того року була страшна засуха, вигорів весь урожай» (УГ I, 76); «Зима 1933 року була безсніжною, хлипкою, засіяли якось, а врожаю і не було. Оце найважливіша причина голоду» (УГ III, 67).

Іншою помітною спільною змістовою складовою соціально-політичного характеру значної кількості досліджуваних усних меморатів є пресупозиція, яку можна кваліфікувати як упевненість оповідачів у тому, що колгоспи – то зло для трудящої, більш-менш заможної людини. Це породжує постійний оповідний мотив небажання, супротиву вступу в колгоспи членів сім'ї, сусідів, знайомих, жителів села загалом:

«Колгосп – це біда для нас!» – казав батько і дід це говорив. «Не будемо вступати, хай хоч ріжуть!» (В., 67); «Ми мали раніше присадибну ділянку приблизно 3 га, але пізніше забрали її в колгосп. Всю землю забрали в колгосп» (УГ I, 57); «У 1932 році нашу родину примусили вступити до колгоспу (здається,

називався “Червона армія”), забрали коня і корову» (УГ I, 166); «Батько втік з колгоспу і працював на станції – грузив вагони» (УГ I, 168); «У колгоспі нічого не можна було брати – бо смерть!» (УГ I, 172); «Ніхто не хотів вступати, бо все забирали, і у нас забрали конячку, воза, плуг, а в багатих людей – і борони» (УГ I, 178); «Йшли люди в колгосп, бо заставляли. Ніхто сам не хотів» (Там само).

Пресупозиції побутового характеру прогнозовано залежні від багатьох когнітивних, вікових, статевих, психологічних, культурних та інших чинників, однак у контексті подій тих років мають низку спільного. Це, насамперед, проблеми фізичного виживання під час голоду, пошуків продуктів харчування, працевлаштування, проживання, виховання та освіти дітей, утримання худоби, домашньої птиці, загального стану села, діяльності церков, шкіл тощо.

Отже, пресупозитивні соціально-політичного характеру чинники оповідей очевидців Голодомору взаємопов’язані з їхніми ТЗ на події 1932–1933 рр. і в низці випадків помітно різняться. Однак більшість пресупозитивних чинників є спільною: голод в Україні був штучно організований владою і має всі ознаки геноциду проти корінного населення – українців, а колгоспи – зло для трудящої людини, і потрібно всіма силами опиратися вступові в них. Пресупозиції побутового характеру доволі різновекторні, значною мірою залежні від особистісних характеристик оповідачів, однак у контексті подій тих років передусім стосуються проблем фізичного виживання.

3. Модуси представлення оповідної історії

У сучасних прагматично зорієнтованих дослідженнях дискурсів, текстів і наративів все частіше наголошується на важливій ролі їхніх модусно-модальних чинників. У межах простору «текстового світу» модус постає широкою, власне дискурсивною, категорією, оскільки потрапляє в «силове поле» сфери взаємодії індивідуальних комунікативних просторів осіб, які спілкуються за допомогою текстів, породжують (автор, мовець, адресант, наратор) й інтерпретують (реципієнт, слухач, адресат, читач) текстовий і позатекстовий світи, виявляють своє ставлення до повідомлюваного, один до одного, до можливих третіх осіб, ситуації й контексту спілкування і, найголовніше, до «текстового світу» загалом. Тобто текстовий модус – центр взаємозв’язку дійсності, мови і суб’єкта; він постає перед дослідником як спосіб представлення в тексті взаємозв’язків автора й потенційного (чи реального) адресата, дійсним і текстовим світами, а також із кодом текстового втілення (насамперед у випадках естетичної текстової комунікації)¹¹. Таке розуміння модусу дозволяє говорити про різні типи його метакатегорійних виявів, насамперед способів сприйняття наратором реального світу і його представлення в оповіді.

Для потреб аналізу усних наративів-меморатів очевидців Голодомору обмежимося провідними модусами сприйняття та зображення подій: перцептивним та когнітивним. Аналіз модусно-модальних характеристик розповідей очевидців про Голодомор 1932–1933 рр. дозволяє говорити про можливість ви-

¹¹ Див. детальніше про категорію модусу в: Бацевич Ф. Нариси... С. 189–203.

ділення двох провідних наративних супермодусів: 1) модусу особистої евіденційності (безпосередня участь в історії), яка представлена в наративі; це свідчення очевидців, які усіма органами чуттів сприймали те, що відбувалося і 2) когнітивно-оцінний модус – безпосереднє осмислення й оцінка пережитого саме тоді (найчастіше в дитячому віці), а також пізніше – у зрілому віці респондента. Інші модусні характеристики розповідей залежать від згаданих.

Перший із названих супермодусів реалізується в залежних модусах різних типів перцепції. Найчастотнішим утіленням модусу перцепції оповідачів слід уважати «відчуття нестерпного голоду», яке домінує у всіх без винятку розповідях очевидців. Лише декілька прикладів:

«лягали й вставали голодні» (В., 64); «боліло все тіло і паморочилася голова від голоду» (В., 74); «було постійне нестерпне бажання що-небудь їсти» (УГ I, 255); «неймовірно хотілося їсти, тільки про це й думали» (УГ III, 79); «страшно хотілося їсти» (УГ II, 343); «Дерли на жорнах крупу. [...] Всім по жмені. Їсти все одно хотілося, але голод притуплювся після насіння» (УГ I, 196); «Нестерпно різало животи, пробачте, мукою було сходити надвір» (УГ IV, 345).

Частотним модусом представлення перцептивного супермодусу є **зоровий модус**: здебільшого оповіді будувалися з позицій очевидця, тобто того, хто особисто спостерігав події, про які йдеться в усних меморатах. Важливо зазначити, що цей модус, зазвичай представлений в оповідах очевидців імпліцитно, як пресупозитивно зрозумілий сам собою, однак трапляються випадки експлікації наратором своїх зорових вражень:

«Що найбільше врізалось мені в пам'ять і зафіксувалося в очах? Гарба, а на дні цієї гарби людські трупи. [...] Гарба щодня проїжджала повз мою хату» (УГ IV, 153); «Як зараз бачу тих опухлих знедолених діток, що сидять при дорозі, а також майже у всіх дворах нашого села» (В., 71); «Мені тоді було сьомий на восьмий рік, то ж кажу, що бачив на власні очі» (УГ I, 57); «Мене залишили біля церкви, і сьогодні перед очима ті круті східці до церкви» (УГ IV, 348).

Частотні лінгвальні втілення перцептивного модусу – розповіді свідків Голодомору щодо відчуттів фізичного болю, спричиненого голодом та знущаннями «активістів», тобто модусу тактильного сприйняття страждань:

«Ще довго боліли спина і руки від тих штурханів ногами, чобітьми, чим попаде тих сільських посіпак. Вони потім всі з села повтікали, людського осуду боялися» (УГ III, 39); «Від голоду, опухлості все тіло дуже боліло, ходити було тяжко, ледве рухалася по хаті. А вийти в село було годі – так все боліло» (УГ I, 34); «Постійний голод і постійна біль у шлунку, нудота – не передати словами, як страждали люди, а особливо діти» (УГ I, 36); «ми їли тихенько зерно на полі, але потім у животі так тяжко робилося» (УГ I, 172).

Слуховий модус, утілення перцептивного супермодусу, рідко спеціально вербалізується оповідачами, хоча потенційно присутній у значній кількості меморатів:

«Коли приходили до хати, ці нелюди (активісти) кричали, галакали, матюкалися – ми (діти) вуха затуляли. Батьки мовчали, бо боялися» (В., 65); «Голова (колгоспу) кричав, щоб вступали (в колгосп). Люди мовчали і слухали, але не вступали (в колгосп) (УГ III, 31); «Поки батьки були в колгоспі, ми (діти) прислухалися, чи хтось, бува, не йде до нас» (УГ II, 98); «Коли вимерло пів села, стояла страшна тиша» (В., 66).

Когнітивно-оцінний модус (порівняно, наприклад, із зоровим або ж слуховим) у розповідях очевидців експлікується значно частіше. Наприклад:

«Врожай 1932–1933 років був непоганий. Ми *не могли втямити* [тут і далі виділення наше. – Ф.Б.], чому його треба віддавати» (УГ I, 172); «Навіть нам, дітям, *було зрозуміло*, що ці люди (активісти) погані, знущаються над батьками, забирають все з хати» (УГ II, 76); «Їм (активістам) *було невтямки*, що все це колись закінчиться і прийдеться дивитись людям у вічі» (УГ II, 41); «Я *зрозуміла*, що треба тікати (з колгоспного поля), а то приїде об'їздчик і піймає всіх нас» (УГ II, 45).

Доволі часто в меморатах події, що, як правило, переживались у дитячому віці, осмислюються і вербалізуються уже дорослими людьми, а тому синтетично переплітаються з минулими міркуваннями:

«Я *міркую так: не все правильно ми розуміли в ті роки* і часто думали, що винні в наших бідах лише наші односельці та прислані люди, що забирали останнє. Все значно глибше і страшніше» (В., 65).

Отже, очевидці Голодомору використовують у своїх усних меморатах майже всі модуси фізичного сприйняття світу, а також модус когнітивний, який доволі часто синтетично представлений як ментальне осмислення подій дитиною (юнаком, юнкою), а також уже дорослою людиною, яка розповідає про свої переживання півстолітнього давнини.

4. Модальності оповідей

Модус евіденційності реалізований у значній кількості модальностей, які стосуються безпосередньо особи дієгетичного оповідача-учасника, його присутності на місці подій як їх очевидця, свідка. Найчастотніші вияви модальностей модусу евіденційності:

1) модальність «особистої заангажованості оповідача» в події, про які йдеться в наративі:

«Я стояла на порозі, коли хтось з них (активістів) підійшов до матері й вдарив її прямо в обличчя. Мама закричала і впала» (В., 64); «Мене відіпхнули, і всі кинулися в хлів забирати останній мішок з зерном» (УГ I, 55); «Я впав на землю і плакав від образи і злості на те все (активісти все забрали в сім'ї) – що ми мали їсти після цього?» (УГ I, 76);

2) модальність переповідності слів інших учасників подій; цей вияв модальності також є значною мірою евіденційним, оскільки стосується людей, які безпосередньо були поруч з оповідачем і яким наратор повністю довіряє як учасникам подій:

«Того ж дня сусідка сказала, що померла її мати, яка жила в іншому кутку села» (УГ I, 75); «Дідусь якось увечері розказував, що в одному селі від голоду з'їли людину» (УГ I, 95); «Розповідали, що в селі Шрубкові вимерло більше половини села» (В., 65);

3) модальність бажальности, ностальгії, мрійливости; зазвичай ці типи модальностей виявляються синтетично як нестримний потяг втамувати голод; бажання, щоби швидше прийшла весна; мрія про те, щоби страхіття голоду швидше закінчилося і можна було б повернутися до більш-менш звичного життя; ностальгія за цим звичним життям тощо:

«Коли вже та весна прийде? – думала я. – От вже суниць, кваску, щавелю наїмося!» (В., 65); «Ми з братиком все згадували, які смачні пироги пекла наша мама. Як ми хотіли, щоб все вернулося!» (УГ II, 135); «Ми так хотіли їсти! Мріялося про самий звичайний (без домішок) кусок хліба або хоча б кусень свіжої макухи» (УГ II, 156).

5. Тональнісні характеристики оповідей

Під тональністю спілкування, формування змістової організації оповіді розуміємо усвідомлену (інтенційну) або неусвідомлену (неінтенційну) емоційно-аксіологічну і змістово-інформативну організацію мовного матеріалу, за допомогою якої адресант (оповідач) формує повідомлення, впливає на емоційно-психологічну сферу адресата (слухача), а іноді на ситуацію спілкування загалом¹². У такому розумінні тональнісні характеристики аналізованих наративів значною мірою залежать від віку, статі, ментальних та інших чинників очевидців Голодомору, а також пов'язуються з ТЗ, емпатією та рухом її фокусу.

Можна говорити про вияв кількох типів тональності аналізованих оповідей очевидців, найчастотнішими серед яких є такі: 1) власне змістовно-інформативна оповідь, у межах якої достатньо послідовно, іноді навіть безоцінно подається плин подій тих років, стан села, стосунки в сім'ї і т. ін.; 2) тривожна розповідь про минуле, яке хвилює оповідача до цього часу; 3) викривальна тональність; 4) розповіді, в яких наявний синтез згаданих типів тональностей.

Прикладом рівної *оповідної тональності* може слугувати наступний фрагмент усного наративу Ярошенко (Гищенко) Марії Сергіївни, 1927 р.н.:

«Під час голоду дід і баба відрізали хліба по кусочку. У жорна засипали зерно і розмелювали, а потім хліб пекли, але дуже помалу. Навесні 1933 року взагалі не було чого їсти, так ми з бабусею ходили в ліс і чухрали листя береста й липи. Листя липи дуже глизяве, але якщо його перемішати з берестовим, перемішати, висушити, розмолоти у жорнах і випекти млинці (галети), то тому всі раділи. Ці млинці були зелені. Ще варили затірку з борошна. Картоплі не було взагалі. Їжу не ховали, бо ті, хто забирав, ходили зі шпичками по двору і стукали по долівках, на горище лазили і в сараї. Ніде було сховати» (УГ IV, 181).

Зазвичай, рівна значною мірою *беземоційна тональність* трапляється у фрагментах оповідей про побутові дії, вчинки, стани тощо. Коли ж наратор роз-

12 Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики. Київ, 2004. С. 209.

повідас про плин подій, пов'язаних з організованим владою голодом, його наслідки і т. ін., тональність оповіді змінюється.

Одним із найзагальніших виявів тональнісних характеристик усіх меморатів очевидців Голодомору слід визнати *тривожність* оповіді. Ця тональність виформовується засобами мовного коду – носіями відчуттів душевного болю, гіркоти, образи, тривоги за себе й інших (передусім – членів сім'ї):

«Тяжким болем і досі залишається цей голод у душах людей. Скільки людей померло, скільки мук і горя перенесли ті, хто залишився живий! Як тривожно й щемно до цього часу в серці!» (УГ I, 75); «Досі пам'ятаю, з якою тривогою ми (діти) чекали на повернення батьків з колгоспу або поїздок на «мінчали» до району» (В., 66).

У більшості оповідей про події 1932–1933 рр. є фрагменти, в яких простежуємо *тональність обурення, жаху і викриття* несправедливості того, що відбувалося в селі, сім'ї, особисто з оповідачем, з іншими людьми:

«Він (директор дитбудинку) повів нас у приміщення, відчинив двері однієї з кімнат, куди ми і зайшли. Тут перед нами відкрилася жахлива картина. На голій підлозі покотом лежали напівголі виснажені (одні кістки і шкіра) діти. Одні вже мертві, інші лише ротами зівали, бо не мали сил, щоб вимовити слово. [...] Після побаченого нас як вітром здуло. Не захотіли ми ні супу, ні хліба, хоч які були голодні з опухлими руками і обличчями» (УГ I, 61); «Тих, хто гірко робив, розкуркулювали. Дід [...] робив тяжко, назбирав грошей – купив молотарку і бляхою хату вкрив – все забрали. А голі були, босі! В одних сорочках ходили. [...] Це було страшно й обурливо» (УГ I, 180); «Все забрали, хоч врожай був добрий. Підеш качани м'ять, а додому не дають брати, з'їсти також, в рот заглядають, чи не з'їла. Та й пшениця була – забрали все. [...] Якби не забирали, то всі були б живі» (УГ I, 85).

У досліджуваних меморатах нормативним слід визнати природний синтез обох типів тональностей.

У низці оповідей спостерігаємо окремо наголошену *викривальну тональність*, тобто міркування, твердження, переконування слухачів щодо несправедливості того, що відбувалося в українському селі 1932–1933 рр., того, що чинили «Вони». Лише один показовий приклад:

«Трагедія в Маламіні відбулася 60 років тому. І хоч багато років минуло відтоді, все побачене і почуте закарбувалося в моїй пам'яті назавжди, і де б я не був, з ким би не зустрічався, розповідав про маламівську трагедію. [...] Прошу спорудити пам'ятний знак абоobelіск на місці колишнього дитбудинку в селі Маламіні чи на місці поховання дітей» (УГ I, 62).

6. Засоби зв'язності й послідовності викладу нарративних подій

Усні непідготовлені (спонтанні) оповіді очевидців Голодомору 1932–1933 рр. відрізняються мірою зв'язності викладу подій. Нижче коротко розглянемо проблему зв'язності аналізованих оповідей, беручи до уваги їхні змістові чинники, тобто насамперед послідовність і логічність викладу.

1. Найчастотніший засіб зв'язності – слідування оповідача за плином подій так, як він зберігся в його довготривалій пам'яті. Це так зване дотримання логіки плину подій. Декілька прикладів:

«Люди коло дороги лежали – опухлі, страшні. *Йдеш*, а під хатою лежить: “Втягни хоч у хату”, – просе. А тут аби хтось саму втягнув. *Пішла* до куми, а в неї хлопець лежить ще живий, а його вже обливають, щоб ховать. “Він же ще живий”, – кажу. “Поки довезуть, умре”, – *відповідають*» (УГ I, 223); «В селі Рудня, як і в інших селах нашого району, 1932–1933 роки були дуже важкими, незважаючи на те, що був урожай зернових та інших культур. На той час була закінчена колективізація на селах. В селі був створений колгосп під назвою “Червоний жовтень”. До складу колгоспу входило два села – Подільське та Рудня. Головою колгоспу на той час був Войцеховський Казимир. Секретарем сільської ради був Бухарин Степан. Обидва керівники проживали зі своїми сім'ями в с. Рудня. Вони попереджали людей, коли мали приїжджати за зерном з району. Іноді так було, що забирали в людей до остатку. Виносячи з хати в мішках зерно, вони спеціально розв'язували мішки, щоб зерно могло розсипатись, з розрахунку, що люди його потім підберуть. А коли представники району на горищі в однієї багатодітної сім'ї забирали кукурудзу, то *Войцеховський Казимир кидав ту кукурудзу у другий кінець горища*, і коли той представник побачив і зробив зауваження голові, той йому сказав: “Що будеш забирати завтра?”» (В., 80).

2. Слідування за рухом почуттів, емоцій, оцінок, як вони збереглися в пам'яті очевидців:

«*Я той страх до цього часу пам'ятаю*, як підскочили до нас на колгоспному полі два активісти, які нічого не робили, а тільки слідували за тими, хто працює. Підскочили і *давай нас лякати* Сибіром за п'ять колосків. Так *було страшно*, що я заголосила і потім *плакала кілька днів*. Мати все питала, що сталося, а я навіть *від страху не могла й слова сказати* (В., 78); «*Увесь час було страшно*: за себе, матір, сестричку. *Я жила під цим страхом* і навіть не дуже докладно пам'ятаю, що відбувалося. Страх і страх» (В., 80).

3. Узуальні засоби послідовності й зв'язності речень: сполучники і сполучні слова на позначення часу, місця, причини, наслідку, порядку слідування подій тощо; частки; відповідні розділові знаки з метою маркування інтонації у безсполучниковому зв'язку або ситуативно зрозумілому розмовному еліпсисі і т.ін. Подамо повністю розповідь Житнього Олега Романовича, 1921 р.н., про події 1933 року в його сім'ї:

«За свій вік бачив 2 голоди: 1933 і 1947 років, *але хочеться розповісти про голод 1933 року*. *Я вважаю*, що *це* був найлютіший голод, і дома їсти було нічого, і моя сестра пішла в сусіднє село, в так звані найми – за їжу. Працювала сумлінно, бо була з дитинства привчена до праці. Їй було 16 років. *І ось коли вже вийшов строк*, хазяїн розплатився з нею, і більше її живою ніхто не бачив, бо по дорозі її *перестріли і вбили*. Ми б ніколи не взнали, коли б не випадок. Наш

односелець йшов через ліс додому, вже зійшов сніг, і раптом він побачив щось схоже на дівочі коси. Придивився – голова. В ній ми впізнали нашу Марію. Тіла не було: чи звірі з'їли, чи люди – невідомо» (УГ IV, 341).

4. Вживання спеціальних засобів дейктичного, анафоричного і катафоричного характеру для формування цілісності, підсумковості оповіді щодо плину подій, наприклад:

«Ми ховали коноплі в подушки. Так-от, ці коноплі розтирали макогоном з водою і цим молочком заправляли баланду» (УГ I, 221); «батько поїхав на заробітки (у 1932 році). Отак лишилася матір сама з дітьми» (УГ I, 220); «Вона (тітка) прийшла вночі і почала нас молоком, вмираючих, годувати потрошку вареною кашею. Так ми і вижили» (УГ II, 174).

У низці випадків спонтанність мовлення свідків подій Великого голоду, різниця у віці, рівні освіти, психічній і психологічній організації, фізичному й емоційному стані та ін. стали причиною непослідовності викладу подій, деякій хаотичності розповідей, що надає їм особливої достовірності. Ось як, наприклад, «рухаються» спогади Ганни Степанівни Курнос, 1922 р.н.:

«В той час був у селі свекор Курнос Василь Гнатович головою сільської ради. Важкі були часи. Всі люди хотіли їсти, на полях хоч і сіяли, то треба було здати державі все, що збирали. Страшний був голод. Василь Гнатович був із родини бідняків, мати залишилась вдовою, сам він був учасником громадянської війни, служив кавалеристом у Будьонного, після армії працював біля землі, був головою комнезаму» (В., 67).

У наведеному фрагменті помітний тематично немотивований перехід від розповіді про свекра Василя Гнатовича Курноса до голоду в селі, а від згадки про голод – знову до особи свекра. Зв'язність і цілісність оповіді загалом підтримується загальною її тематикою, дій окремих жителів і т. ін.

Отже, найбільш комунікативно активні прагматичні чинники змістової організації історії аналізованих усних меморатів – спільні й відмінні точки зору і пресупозиції нараторів передусім на причини і наслідки Великого голоду. Цілісність і зв'язність оповідей виявляються різною мірою, фактично не впливаючи на загальну змістову структуру оповідей. Модуси і модальності представлення подій, тональнісні характеристики меморатів, а також структура й ілюктивна організація мовленнєвих актів – найважливіші чинники організації дискурсу меморатів про Голодомор.

Усні меморати очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні – один із різновидів індивідуального й загальнонародного травматичного наративу особистісного й одночасно соціально-історичного характеру (так званого «природного» наративу) з притаманними йому типами імен і предикатів, точками зору учасників, пресупозиціями, модусами, модальностями, оцінками, тональністю викладу, набором мовленнєвих актів утілення. Доволі очевидним є те, що такі прагматичні наративні категорії, якими є точки зору оповідачів, спільні пресу-

позиції, модусно-модальні чинники розповідей, засоби втілення оповідачами емпатії, тональнісні характеристики меморатів, своєю чергою, виявилися залежними від ментально-оцінної структури побудови всіх без винятку аналізованих оповідей – протиставлення «Ми» і «Вони».

Вважаємо, що лінгвонаративні дослідження подій 1932–1933 рр. в Україні як геноциду українського народу й одного з найстрашніших злочинів проти людськості в ХХ ст. – одна з найактуальніших проблем сучасної української (і не лише) філології, з усіма її опрацьованими методами, методиками і прийомами аналізу, передусім вияву людського чинника, втіленого засобами мовного коду.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА МОВА У ВИРІ СУСПІЛЬНИХ ПОДІЙ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.: НОВІ РЕСУРСИ МОВОМИСЛЕННЯ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Українська мова у фокусі уваги українського суспільства. У поданій вище назві є персоніфікація, зрозуміла не лише для мовознавців, а й для звичайних мовців, адже мова живе і діє доти, доки нею послугується спільнота, ті, хто цією мовою думає. У терміноапарат сучасної лінгвістики і, ширше, гуманітаристики поняття *мовомислення* увів Ігор Костецький¹ для позначення процесів вербалізації художнього, образного світу письменника, його рефлексій над дійсністю і життям людини, реальним і вигаданим. У своїх роздумах над реакцією українських мовців на суспільні події в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст., а отже, і над процесами, що відбуваються під впливом цих подій в українській мові, я поняття *мовомислення* трактуватиму ширше – як загалом думання словом, думання українським словом. Для вивчення процесів мовомислення та його ресурсів украї важливо окреслити межі й будову такого дослідницького поля. Закроюю його в координатах опозицій, визначальних для вивчення будь-якого мовного явища або процесу: *мова – мовець, мова – суспільство, мова – культура, мова – часопростір (хронотон)*. У центрі всіх цих опозицій стоїть мовець, той, хто думає і вербалізує мисленнєві процеси українською мовою.

Зразу наголошу на тому, що мене в цих процесах цікавитиме національно свідомий, вихований, культурний і освічений українець, небайдужий до своєї мови, мовець, який прагне глибше пізнати ресурси українського мовомислення для якомога точнішого й нюансованішого «ословлення» своєї думки, мовець із розвиненою образністю, метафорикою свого думання українським словом. Назву його мовцем зі знаком плюс на уявній оцінній шкалі. Безумовно, що на пильну увагу дослідників заслуговує і протилежний член такої шкали – український мовець зі знаком мінус, бо він уособлює ті прорахунки виховання та освіти громадянина України, які великою мірою спричинилися й до нинішньої нашої війни з російським агресором. Аналізуючи причини появи колаборантів, зрадників, перекинчиків в Україні, ми знову повертаємося до визначення параметрів, які вирізняють не лише національно свідо-

1 Костецький І. Стефан Георге: Особистість, доба, спадщина. *Вибраний Стефан Георге по українському та іншим, передусім слов'янськими мовами*: у 2 т. / видали І. Костецький, О. Зуєвський. Штутгарт: На горі, 1971. Т. 1. С. 28–206. URL: <http://sites.utoronto.ca/elul/Kostetsky/StefanGeorge.pdf> (дата звернення 04.04.2023).

мого українця, а й загалом справжнього громадянина України будь-якої національності. У спектрі цих параметрів: 1) світогляд та ідеологія, 2) життєве кредо, 3) стан і характер культурної, історичної і мовної пам'яті, 4) рівень володіння українською мовою і розуміння її ролі як об'єднавчого чинника української нації і народу України, одного зі складників самоідентифікації української нації, 5) суспільно значущі події у фокусі його уваги, 6) ідеологічний, політичний, культурно-освітній контекст сприйняття суспільного життя. За цими параметрами мовцю зі знаком плюс, як у його визначила, властиві підтримка незалежної української держави, суверенітету та територіальної цілісності України, активна життєва позиція, праця для блага і процвітання незалежної України, повага до її історії та культури, добре знання української мови та прагнення його поглибити й удосконалити, активна участь у суспільному житті й осмислення його подій з позицій громадянина України, національно свідомого і відданого своїй державі і своєму народові.

Поняття мовомислення. Процес мовомислення неможливо аналізувати без урахування таких понять, як *мовна діяльність*, *мовний світ (мовосвіт)* людини і спільноти, народу, нації, *концептуальна і мовна картина світу* українців, *мовна практика*. Усі вони неминуче виводять нас на протиставлення, яке в українській мові втілюється в багатозначності самого слова *мова*. Для українців *мова* – це і система знаків для обміну інформацією, і засіб втілювання мислення, його ословлювання – *мовлення*, і знаряддя комунікації, спілкування. Іменником *мова* по-українському можемо позначити всі складники відомої тріади Ф. де Сосюра: *langue* (мова-система знаків) : *parole* (мовлення-ословлювання мислення) : *langage* (мовна діяльність-комунікація)².

Власне процес вербалізації, або «ословлювання» думання, пов'язаний із такими процесами, як: 1) *концептуалізація* – виділення концепта, поняття, яке треба назвати, 2) *категоризація* – об'єднання такого поняття за спільними ознаками з іншими поняттями, його введення в певні мисленнєві, логічні, семантичні категорії і 3) *аспектуалізація*, або *спеціалізація*, *специфікація*, *профілювання* – формування того обсягу поняття і тієї його структури, яку мовець вербалізує, «ословлює» по-українському.

Ресурси мовомислення. Вивчення процесу «ословлювання» думки і загалом мовомислення передбачає не лише з'ясування способів концептуалізації, категоризації та аспектуалізації дійсності, понять про певні явища, реалії, дії, ознаки, а й виявлення засобів, які для цього використовують мовці в певний час, у певному місці, ситуації, з певною метою. Воно щільно пов'язане зі встановленням *ресурсів мовомислення*, бо думання словом означає не лише те, про що думати, а й те, як про нього думають мовці. Серед таких ресурсів мовомислення вирізняю: 1) словник; 2) граматику; 3) правопис; 4) цитатний тезаурус; 5) корпус мовних і соціокультурних стереотипів; 6) норми мови і 7) реєстри мовлення. Нижче удокладню своє розуміння цих, на мою думку, засадничих складників ресурсів мовомислення.

2 Сосюра Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основи, 1998. С. 18–30.

Словник. Для здійснення мовомислення в усіх його можливих функціях у розпорядженні мовця насамперед має бути сукупність позначень понять, концептуалізованих у загальнонаціональній і його індивідуальній картині світу. Це те, що в мовознавстві прийнято називати номінаційним корпусом мови, її словниковим складом або запасом. Саме такою сукупністю мовець оперує в процесі думання словом та обміну інформацією в процесах комунікації. Особистість і національно-мовна спільнота загалом як суб'єкт мовомислення виявлені передовсім у словнику. Перебіг суспільних подій і реакція на нього мовців, їхні рефлексії та оцінки втілено у слові. Українська соціодинаміка кінця ХХ – початку ХХІ ст., насамперед років становлення та розвитку нової незалежної української держави, саме у словнику відображена найяскравіше і найрізноманітніше. Його мобільні ділянки – інновації різних типів, актуалізована й реактивована (або повернена) лексика, лексика пасивізована, застаріла й заблокована чинними мовними нормами – дають дослідникам змогу встановити не лише те, що мовці виділяють у подіях, як вони їх оцінюють, а й з'ясувати ті способи і засоби номінування, питомі та іншомовні, які вони для цього добирають з уже наявних або нових ресурсів українського мовомислення. Широту спектру динамічних процесів у сучасному українському словнику продемонструю на прикладі концепта УКРАЇНА, який закономірно і незмінно перебуває у фокусі уваги українських мовців, яких я вище означила як мовців зі знаком плюс. Матеріал для аналізу змін у його вербалізації черпаю з різностильових і різножанрових текстів періоду незалежності, Комп'ютерного фонду інновацій в українській мові відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, який наш колектив створив у 2006 р. і постійно розбудовує³, зі словників нової української лексики та нових тлумачних словників. Нова лексика виявляє розлогу й детально структуровану оцінну шкалу осмислення як самого концепта УКРАЇНА, так і пов'язаних з ним інших концептів суспільно-політичної концептосфери, вербалізованих в українській мові в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Завдяки зібраним матеріалам я можу відстежити динаміку такої вербалізації вже за кілька десятиліть.

15 років тому в колективній монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі», яка узагальнила результати нашого з Н.Ф. Клименко і Л.П. Кислюк вивчення змін в українському словнику під впливом кардинальних зрушень в українському суспільстві за роки незалежності, я спробувала впорядкувати нові слова-вербалізатори концепта УКРАЇНА і подати їх у складі певної фреймової моделі⁴ як основи статті до цього слова в неологічному словнику ідеографічного типу «Активні ресурси сучасної української номінації». За свід-

3 Див. про нього докладніше в: Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики/ укл.: С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; відп. ред. С.А. Карпіловська. Київ: ТОВ «КММ», 2013. С. 8–10.

4 Див. рис. 8 у: Н.Ф. Клименко, С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. С. 122–123.

ченням зібраних матеріалів, у полі вербалізації аналізованого концепта налічувалося 150 слів з основою **україн-/українськ-** та їхніми синонімами з іншими основами. Серед таких інновацій наявні слова різного типу: новотвори, неосемантизми, актуалізовані й повернені до активного сучасного мовомислення. За походженням це як питома, так і запозичена лексика. Отже, інновації виявляють не тільки внутрішні, а й зовнішні ресурси розвитку словника. Показовими є і напрямки категоризації та аспектуалізації розгляданого концепта. Продемонструю це на прикладі позначень українця і загалом громадянина або жителя України. Самий вибір аспектів активної вербалізації доводить їхню активність в українському мовомисленні, стале перебування у фокусі уваги українських мовців. Кожен із параметрів осмислення українця був реалізований нейтрально (центрально складник уявної оцінної шкали, її точка відліку), оцінні параметри: зліва від центру – негативні та справа від центру – позитивні виявляли сприйняття означуваного об'єкта за його відповідністю нормі, представленій центром шкали. Між полярними оцінними точками шкали перебували номінації з різною інтенсивністю виявлення позитивної або негативної оцінки. Крім цього, значущість того чи того аспекта концепта доводить глибина його вербалізації.

Насамперед українець (взагалі громадянин, житель України) був осмислений за його ставленням до незалежної Української держави. На цій оцінній шкалі виділено граничні вербалізатори з посиленою *надпатріот*, *ультрапатріот*, *суперпатріот* і нейтральною позитивною оцінкою *незалежник*, *самостійник*. Негативний відрізок цієї шкали також засвідчив вербалізатори з посиленою *українозневажаєць*, *україноненависник*, *україножер* і усередненою *антиукраїнець* негативною оцінкою. У перехідній зоні між ними на цьому відрізку розташувалися вербалізатори, що характеризують людину, яка за своїми політичними переконаннями та громадянською позицією не зовсім відповідає нормативному уявленню про національно свідомого українця або громадянина чи жителя України: *недоукраїнець*, *україноїд*, *українчук*, *недопатріот*, *якоїзволитенаціональності*.

Значущим параметром для мовомислення про українця або загалом жителя України, їхні дії та властивості виявилось його ставлення до української мови як мови Української держави. Тут поруч із позитивними позначеннями *україночитний*, *братомовець* натрапляємо й на такі негативнооцінні позначення, як *німоязичник*, *ігнорант (рідного слова)*, *суржикоїнець*, *суржикомовний*, *суржиконосій*, *українонемовний*, *українонімий*.

Активно осмислюють українські мовці особу, її дії та властивості також за ставленням до культури, історії України. Тут поряд із позитивнооцінними *українний (найукраїнніший)*, *українськість*, *україноментальний* → *україноментальність*, *україноцентризм* → *україноцентричний*, *україновиховання*, *україно-розбудова*, *українотворення* наявний і розлогий ряд найменувань осіб із негативною оцінкою: *україноцид*, *антиукраїнство*, *деукраїнізованість*, *шовінофренік*, *манкурт* → *манкуртизація*, *манкуртизм*, *манкуртівство*, *манкуртство*,

манкуртопарламентар, мамлюк → *мамлюківство, яничар* → *яничарство, нікомуналежність*. Прикметно, що мовці концептуалізують і вербалізують таке ставлення як спрIMITивізоване, з вихолощуванням суті понять, а отже, таке, що не перебуває на рівні норми мовомислення національно свідомого й культурного українця: *хуторянин, хуторянець: хуторянськість, хуторянство; шароварник* → *шароварщина, шароварництво* → *неошароварництво; пасічник* → *пасічникувати* → *пасічникування*.

Аналіз текстів десятиліття потому перед повномасштабною війною, яку путінська Росія розв'язала проти України 24 лютого 2022 року, доводить, що національно свідомо й патріотично вихована частина українського суспільства незмінно була і є занепокоєна станом виховання громадянина України, його ставленням до мови, історії та культури українців як її титульної нації. Про це свідчать такі негативнооцінні вербалізатори особи та її дій і властивостей як окаяніалізми *українонезнавство, українобайдужий, українопродавчий, україноруйнач, україноскептик*, що їх засвідчено у словнику «Словотворчість незалежної України. 2012–2016»⁵. Ці продукти українського мовомислення беззастережно засвідчують ті білі плями й больові точки в ментальному та культурному просторі України, які під час нинішньої війни з російськими загарбниками стали основою для появи колаборантів, зрадників, підживлюють настрої любителів «руського міра».

Подані вище слова однаково важливі з погляду уявлення категорій та аспектів осмислення сучасним українським мовцем суспільно значущих подій і змін, проте вони різні за своєю відповідністю чинним нормам українського мововжитку. Саме з цієї причини вони переважно залишаються надбанням мовної практики і не потрапляють до нормативних словників.

Насамперед аналізовані вербалізатори-продукти мовомислення можна поділити на цілком нові і вже відомі. До останніх належать лексеми *самостійник, незалежник, українчук, україножер, хуторянин, пасічник, манкурт, яничар, мамлюк*. Утім, показова зміна оцінок таких ідеологічно заряджених лексем, як *незалежник*⁶. Досить порівняти його тлумачення в академічному «Словнику української мови» в 11 томах⁷: **незалежник**, *політ*. Член української дрібно-буржуазної партії, що діяла в 1918–1920 рр. (СУМ V, 698)⁸ із тлумаченням цьо-

5 Словотворчість незалежної України. 2012–2016. Словник / укл.: А. Нелюба, Є. Редько; заг. ред. А. Нелюби. Харків: Харківське іст.-філол. тов-во, 2017. С. 414–415.

6 Докладніше про тенденції деідеологізації сучасного українського словника див.: Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): автореферат. Київ, 2003; Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: Кліо, 2017; Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ: Кліо, 2018; Ренчка І. Вербалізація спротиву радянській ідеології в дискурсах І.О. Світличного та Н.О. Світличної. *Українська мова*, 2022. № 4 (84). С. 108–127.

7 Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

8 У паспортах джерел зазначаю рік фіксації слова як важливий показник перебігу українського мовомислення в часі.

го слова в «Словнику української мови» в 20 томах, видання якого триває від 2010 р. (на сьогодні оприлюднено 13 його томів): **незалежник** – 1. *розм.* Той, хто обстоює незалежність своєї країни. 2. *іст.* Прихильник лівої течії в українській соціал-демократії, яка в січні 1919 р. відкололася від УСДРП і утворила УСДРП (незалежних) (СУМ-20_{онлайн})⁹.

У суто денотативному, нейтральному оцінню значенні в СУМі зафіксовані слова *пасічник* «той, хто розводить бджіл, працює на пасіці; бджоляр» (СУМ VI, 86); *мамелюк* «1. Вояк з особистої охорони єгипетських султанів (з XIII ст.); пізніше – представник найвищої військово-феодалної знаті в Єгипті. 2. Кінний гвардієць з особистої охорони Наполеона, яку він набрав під час походу в Єгипет» (СУМ IV, 615). Разом із тим у поданні в розгляданому словнику радянського часу слів *хуторянин* і *яничар* засвідчено їхню оцінну конотативну семантику, образний, порівняльний потенціал, використаний, проте, для цілей комуністичної пропаганди, пор.: **хуторянин** – «1. Власник хутора (у 1 знач.). 2. Мешканець хутора (у 2 знач.). 3. *перен.* Людина з обмеженими дрібновласницькими інтересами й вузьким світоглядом. *Наша книжка як попадеться у їх [москалів] руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганіше. А наші патріоти-хуторяни й собі за ними* (Шевч., I, 1951, 374)» (СУМ XI, 177); **яничар** – «У султанській Туреччині – солдат регулярної піхоти, створеної в XIV ст. з військовополонених, а також християн, обернених у мусульманство. * *Образно. Він [Я. Галан] показує ганебну діяльність лютого яничара в рясі, яким був митрополит граф Андрій Шептицький* (Ком. Укр., 8, 1962, 57); * У порівн. *Ніч, як чорний яничар, жене ясир холодних хмар* (Дор., Три богатирі, 1959, 40)» (СУМ XI, 646). Відзначаючи засвідчену в СУМі спроможність слова *яничар* набувати додаткових конотативних компонентів, зокрема вживатися в ролі засобу оцінювання, із самими оцінками таких визначних постатей в українській історії та культурі, як митрополит Андрей Шептицький, ми аж ніяк не можемо погодитися з позицій сьогоденного національно свідомого й патріотично налаштованого українського мовця, який усвідомлює роль цього церковного й громадського діяча в житті українського народу, у піднесенні його самоцуття.

За формальною та семантичною будовою з вищеподаних вербалізаторів виділяю новотвори, або нові похідні слова, утворені різними способами словотворення; неосемантизми, або семантичні інновації, – слова з відомою формою, але новим значенням та новозапозичення на зразок *манкурт*, хоча й воно відоме українським мовцям уже понад 40 років, від часу виходу у світ 1980 р. в журналі «Новий світ» («Новый мир») в авторизованому перекладі російською мовою роману киргизького письменника Чінгіза Айтматова «І довше за вік триває день» (інша назва «Буремний полустанок»). Щоправда, вперше серед нормативних словників його в 2012 р. зареєстрував академічний однотомний тлумачний «Словник української мови» за редакцією В.В. Жайворонка: **манкурт** – «Той,

9 Словник української мови: в 20 т. (далі в тексті – СУМ-20_{онлайн}). URL: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=163002&page=1878> (дата звернення 18.04.2023).

хто зрікся свого народу, його мови, віри і т.ін.; яничар (2)»¹⁰. Показова синонімізація в цій дефініції слова *манкурт* із переносним, також уперше поданим у нормативних словниках значенням слова *яничар*: «2. перен. Той, хто зрікся свого народу, його мови, віри і т.ін.» (СУМЖ, 1314).

Окрему групу відомих слів із новими значеннями становлять перифрастичні, непрямі номінації на зразок *бавовна, вата, приліт*. Їхнє розуміння мовцем потребує фонових знань про воєнну ситуацію в Україні, зокрема про масові ракетні обстріли російськими агресорами мирних українських міст, об'єктів критичної інфраструктури, а також технологій російської пропаганди брехні й дезінформації населення росії. Наприклад, щодо знайомого нині всім українцям нового оцінно-іронічного значення лексеми *бавовна* та похідних від неї в цьому значенні *бавовнятко, бавовнити, забавовнити* слід знати причину його появи в мові. До цього призвела недосконала програма автоматичного перекладу з російської на українську, що не врахувала омографії різнонаголошених російських *хлопок* і *хлопок*, яким в українській мові відповідають *бавовна* і *удар, стук, оплеск*. Неоковирний переклад як перифрастичну номінацію з потужним оцінним зарядом підхопили українці мовці, обігруючи в комунікації брехливі запевнення російських «пропагандонів», що це не вибухи, а просто незначні удари, звичайний стукіт на російській чи тимчасово окупованій російськими зайдями українській території. Звичайно, цим okazіональним лексемам місце в окремому словнику мови війни або розмовної мови, і навряд чи вони увійдуть до лексику української літературної, унормованої мови, але вони важливі як «слова-свідки» нашого часу¹¹.

Більше шансів, на мій погляд, закріпитися в українському лексиконі має інша інновація – слово *приліт* у значенні «влучання в певний об'єкт під час обстрілу». Нормативні тлумачні словники, навіть новітні СУМЖ і «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том»,¹² подають його як віддієслівний іменник на позначення лише дій прибування кудись унаслідок лету або швидкого, квапливого руху та їхніх наслідків. Натомість нині натрапляємо на контексти його вживання, пов'язані саме з наслідками ракетних та артилерійських обстрілів України: *стало відомо про приліт у цивільний об'єкт; «приліт» менше ніж за хвилину; росія обстріляла п'ять громад на Сумщині – 31 приліт*¹³. Прикметно, що такого значення набувають і твірні дієслова *прилітати* і *прилетіти*; пор.: *у Мелітополі серйозно прилетіло; відео з Києва, куди сьогодні прилетіло від ворожого обстрілу; у будинок ГУР у Києві прилітала російська ракета*¹⁴. Без-

10 Словник української мови / за ред. В.В. Жайворонка. Київ: Просвіта, 2012 (далі в тексті – СУМЖ). С. 524.

11 Левонтина І.Б. Слова-свідетели. *Мова тоталітарного суспільства*. Київ: Центр близькосхідних досліджень, 1995. С. 93–99.

12 Словник української мови: в 11 т. Додатковий том. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017 (далі в тексті – СУМД).

13 Пошук у ресурсах гуглу (дата звернення 12.04.2023).

14 Там само.

перечно, такий новий аспект семантики і дієслів, і похідного від них іменника, логічно пов'язаний з уже наявними їхніми значеннями, слід зафіксувати в нових тлумачних та аспектних словниках української мови як важливий факт мовомислення українців у час війни проти росії.

Трагічні події нинішньої війни, збройна боротьба українського народу за свою свободу і незалежність, стійкість і висока моральність українців у нелюдських умовах агресії, злочинів окупантів проти мирного населення, їхнє нищення пам'ятників української історії та культури, лінгвоцид не могли не відобразитися в українському мовомисленні, не дати потужний поштовх для поповнення українського словника. Про вплив війни на українську мову, зокрема на її номінаційний корпус, мовознавці та журналісти, загалом представники гуманітарних і соціальних наук уже написали чимало цікавого й важливого¹⁵. Вплив спостерігаємо на всі види ресурсів мовомислення, виділені вище: і на словник, і на граматику, правопис, цитатний тезаурус і корпус мовних та соціокультурних стереотипів, на норми мови і реєстри мовлення. Словник закономірно на події і реалії війни реагує найоперативніше. Серед позначень, активних у текстах про нинішню повномасштабну російсько-українську війну, крім новотворів, нейтральних *тероборона* (*ТрО*) – *тероборонівець* – *тероборонівський* і експресивно-оцінних на зразок *вогнехреща*, *чорнобайти*, *арестовлення*, потужний шар становить актуалізована й неосемантизована лексика. Яскраво це засвідчує активне в сучасному мововжитку слово *волонтер* і похідні від нього *волонтерка*, *волонтерство*, *волонтерський*. Слово *волонтер* давно відоме українській мові. Його у формі *волонтир* зафіксував «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка. Щоправда, у словниках 20-30-х рр. ХХ ст., зокрема в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова Української Академії наук, його немає: як відповідники до рос. *волонтер* подано українські *охотник*, *охочий*, *доброволець*. СУМ зареєстрував його як архаїзм із такою дефініцією: **ВОЛОНТÉR, заст.** «Той, хто став на військову службу за власним бажанням; доброволець» (СУМ I, 730). До сучасного українського мовомислення це слово, як доводять контексти його вживання часу війни проти російського агресора, повернулося в розширеному значенні з активізованим іншим аспектом поняття «доброволець». Волонтер нині – це загалом людина, яка з власної волі допомагає армії та мирному населенню під час воєнних дій, у місцях боїв. Отже, нові реалії життя українського суспільства, збройна боротьба України проти російських загарбників сприяли не лише відродженню цього давнього запозичення, а й употужненню його змістового й функційного потенціалу. Про це свідчать такі сполуки й вислови з ним і його похідними, як *Міжнародний день волонтерів*; *Українська Волонтерська Служба*; *волонтерська платформа*; *соціальне волонтерство*; *волонтерство в Києві*; *волонтерити на місцях* тощо.

15 Див., зокрема: Биби́к С.П. Лінгвософія війни та людини в художніх творах Б. Гуменюка. *Українська мова*, 2021. № 2 (78). С. 3–17; Данильчук Д. Війна і мова. *Читомо*, 04.05.2022. URL: <https://chytomo.com/chomu-vsi-pyshut-rosiia-z-malenkoi-a-matiuky-staly-normoiu-u-zmi-sposterezhennia-linhvista/>; Піддубна Н.В. Сакральна прецедентність в українській лінгвокультурі воєнного періоду. *Українська мова*, 2022. № 4 (84). С. 11–23.

Повернулося до активного мовомислення і слово *лендліз*, відоме українцям старшого покоління як назва поняття часів Другої світової війни, що пов'язане з допомогою США радянському союзу, а саме: передаванням у позику або здаванням в оренду на час війни зброї, техніки, стратегічної сировини, а також постачанням продовольства. Його саме як позначення явища історії відносин між США і радянським союзом під час Другої світової війни в 1974 р. зафіксував «Словник іншомовних слів» за редакцією О.С. Мельничука. В обставинах російсько-української війни слово *лендліз* стало позначати державну допомогу США Україні зброєю, технікою та гуманітарними засобами. Активізацію поняття, позначеного словом *лендліз*, у мовомисленні сучасних українців доводить не лише зростання частоти його вживання в текстах засобів масової комунікації, публіцистики, художньої літератури, а й поява похідних від нього на зразок *лендлізівський*, пор.: *лендлізівська допомога (артилерія, машина)*, не зафіксованих раніше.

Напрямки осмислення певних понять у фокусі соціальної уваги, а отже, і у фокусі сучасного українського мовомислення, залучені до цього процесу способи і засоби номінування можна панорамно оглянути в певних тематичних гніздах слів. Цілком закономірно в трагічних обставинах російсько-української війни до активної ділянки мовомислення потрапили найменування жителів районів бойових дій, які постраждали від них. Серед таких назв натрапляємо на лексеми, давно знайомі, які, утім, виявляють дальше структурування, уточнення певних понять, важливих для ситуацій і наслідків нинішньої війни України проти путінської орди. Такі семантично нюансовані найменування-гіпоніми особливо прикметні для сучасного українського мовомислення, оскільки унаслідок способи його реакції на події, аспекти їхнього сприйняття та втілювання у слові. Поряд зі словами *біженець*, *евакуйований*, *переселенець* спостерігаємо особливу активність родового позначення-гіпероніма поняття «особи, яка через воєнні обставини і загрозу життю змушена залишити місце свого постійного проживання і оселитися в іншому, більш безпечному місці»: *переміщена особа* з видовими позначеннями-гіпонімами *внутрішньо переміщена особа*, *тимчасово переміщена особа*. СУМ з огляду на події Другої світової війни і масовий вивіз українців до гітлерівської Німеччини так трактував позначення *переміщена особа*: «особа, силоміць вивезена з тимчасово окупованої території до чужої країни» (СУМ VI, 229). Нині ця номінативна сполука, за моїми спостереженнями, нейтралізувала негативнооцінну конотацію, а на позначення поняття про осіб, силоміць вивезених до росії, зокрема дітей, запрацювали позначення *депортований*, *примусово вивезений*, *украдений*. Прикметно, що відома представникам старшої генерації українців адаптована англійська аббревіатура *ДП / Ді-Пі / duni*¹⁶ (англ. *displaced person* – переміщена особа) лишилася історизмом у мовній і культурній пам'яті українців і не вживана нині для позначення осіб, переміщених унаслідок російсько-української війни.

16 Пор. назву спогадів Уласа Самчука «Планета Ді-Пі» (1979).

Важливий шар поверненої лексики, який свідчить про активне осмислення в сучасному українському суспільстві історії збройної боротьби ОУН і УПА за незалежну, вільну Україну, становить лексика часів цих визвольних змагань на позначення побуту вояків, структури військових формувань, військових звань, звертань, команд, формул мовного етикету того часу, назв зброї. Цей розмаїтий мовний ресурс, безперечно, заслуговує на всебічний і вдумливий аналіз мовознавців. Історики вже чимало зробили для об'єктивного вивчення історії ОУН і УПА¹⁷. Свідченням активного багатоаспектного осмислення всього, пов'язаного з часом їхньої діяльності, зміною її оцінок, з усуненням радянських ідеологем і формуванням нових ідеологем, що відповідають ідеї нинішньої незалежної Української держави, ґрунтованої на поняттях національного самоцуття, верховенства права, демократії, оборони прав людини, свободи слова і совісти, є радикальна зміна семантики слова *бандерівець*. У СУМі цього слова не зафіксовано. СУМД подав таку його семантичну парадигму: **бандерівці**, -ів, *мн.* (*одн. бандерівець*, -вця, *ч.*; **бандерівка**), -и, *ж.*). 1. *іст.* Член Організації українських націоналістів, яку очолював Степан Бандера. 2. *перен., розм., схв. або несхв.* Свідомі українці (СУМД I, 43). У текстах, виданих в Україні до 1991 р., слово *бандерівець* (*бандерівці*) фігурувало цілком закономірно лише з негативною оцінкою, нав'язаною радянською ідеологією. Порівняймо хоча б такі вислови з різножанрових текстів підрадянської України часу між закінченням Другої світової війни і проголошенням незалежної України (1945–1991): *презренні бандерівці, благословенні гестапо бандерівці, бандерівці скаженіли (закатували, замордували); бандерівці, оунівці та інші поплічники гітлерівських фашистів* (приклади взято з текстів, уміщених у Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови – ГРАК (дата звернення 10.04.2023)). Нове об'єктивне місце поняття «бандерівці» в мовомисленні сучасних українців зі знаком плюс, як я їх окреслила вище, зафіксували у статті «Бандерівці» в «Енциклопедії Сучасної України» О.П. Стасюк і Г.В. Дем'ян: «**БАНДЕРІВЦІ** – неофіційна назва членів революційної фракції ОУН та їхніх однодумців і прихильників. Входили представники молодшого покоління ОУН, яке сформувалося на укр.[аїнських] землях у боротьбі проти польсь.[ької] влади, прихильники найрадикальніших методів боротьби за Укр.[аїнську] самостійну соборну державу. Походить від прізвища лідера цієї орг[аніза-]ції С. Бандери. Під час нац.[іонально]-визв.[ольних] змагань 40–50-х рр. [XX ст.] «Б.[андерівці]» виявили героїзм і самопожертву в боротьбі за незалежність України, що межували з фанатизмом. Назва «Б.[андерівці]» стала на з[а]х.[ідно]-укр.[аїнських] землях синонімом незламності й активності укр.[аїнських] патріотів»¹⁸. Саме такий зміст цього поняття, очищений

17 Літопис Української Повстанської Армії. Торонто, 1976–1981; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1996; Товстий В.П. Українська Повстанська Армія. Харків: Промінь, 2007.

18 Стасюк О.П., Дем'ян Г.В. Бандерівці. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] / НАН України; НТШ. Київ: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. Т. 2. URL: <https://esu.com.ua/article-40251>

від ідеологічних нашарувань радянського часу, бачимо нині в назвах і висловах на кшталт *бандерофобія в російській пропаганді, дитячий волонтерський батальйон «Бандерівці» з Волині; Пишаємося, коли нас називають бандерівцями* (митрополит Епіфаній)¹⁹.

Грамматика. Словник забезпечує мовця позначеннями тих понять, про які він думає. Ними він оперує в процесі свого мовомислення, вирішуючи, про що він хоче сказати чи написати. Номінація є, як відомо, процесом називання реальних або уявних об'єктів мовомислення. Як про них сказати, увівши поняття в поле певних властивих йому ознак, дій, ознак ознак, певних оцінок, такий ресурс мовцеві надає предикація, грамматика як зведення чинних правил побудови суджень про поняття. Мовомислення – процес, який потребує слова-в-дії, в ужитку, у певній ситуації, де відбувається позначена ним подія. Отже, без предикації і граматики як сукупності способів і засобів її реалізації мовцеві не обійтися в осмисленні дійсності. Нині знову пересвідчуємося в цьому на прикладі мовного осмислення та ословлювання подій повномасштабної війни, яку росія розв'язала проти України 24 лютого 2022 року.

Поряд із позначенням *війна* в українському мовомисленні активно обертаються і його синоніми різного походження, будови та статусу в словнику: *агресія, вторгнення, напад, навала, окупація*. Спектр означень їхніх статичних і динамічних ознак у судженнях надзвичайно широкий: **війна** *російсько-українська, гібридна, народна, національно-визвольна, вітчизняна, повномасштабна, росії проти України, загарбницька, за свободу, між добром і злом, святотатська; вторгнення* *широкомасштабне, повномасштабне, відкрите, військовоє, російське; агресія* *російська військова, збройна, повномасштабна; напад* *повномасштабний, російський*. Так само полярно в сучасному мовомисленні українців розведено й оцінки дій учасників бойових зіткнень: вояків Збройних сил України (ЗСУ), Сил оборони України, захисників України і російських окупантів, агресорів, загарбників; пор.: *Протягом доби було відбито понад 45 атак російської армії завдяки злагодженим діям підрозділів Сил оборони України та героїзму кожного воїна* (Факти, 03.04.2023); *Обстановка у Бахмуті: українські воїни демонструють високу боєдатність* (Високий замок, 06.03.2023); *На окупантів чекає лише смерть: Воїни ЗСУ показали, як з повітря нищать загарбників на Бахмутському напрямку* (Патріоти України, 06.04.2023) і *На Луганщині російські загарбники викрадають цивільних громадян, які підтримують Україну* (Армія Inform, 09.04.2023), *Російська орда на Київщині зруйнувала понад 4500 будинків* (Погляд, 19.05.2022). Словник разом із грамматикою формують цілісний, дієвий образ подій нинішньої війни в мовній свідомості українців, а самий цей образ виконує функцію своєрідного фільтра мовомислення й добору способів і засобів для вербалізації його продуктів.

Правопис. Не менш важливим для процесів сучасного українського мовомислення є правопис. Можна з певністю стверджувати, що сьогодні в осмис-

19 Пошук у ресурсах гуглу (дата звернення 11.04.2023).

ленні подій і реалій повномасштабної російсько-української війни, інших подій у фокусі уваги українського суспільства поряд із нейтральним, нормативним, «спокійним» правописом активно запрацював правопис експресивно-оцінний, наснажений емоціями, зокрема графодеривація. У публіцистичних, художніх текстах, у текстах засобів масової комунікації уже нормою вживання стало написання з малої букви власних назв, пов'язаних із російським агресором: *росія, рф, ерефія, путін, москва, кремль*, а також використання латинської літери Z, позначення східних сил рф: *звичайний рашизм, зайди, руZZкий мир*. Ось як за його допомогою розвела захисників України і російських окупантів та їхніх поплічників Наталія Мельниченко, позначивши перших і їхні дії нормативним кириличним З і, відповідно, других і їхні дії та ознаки – латинським Z:

*Зомбі Землею ходять Заплакані –
Зламани, стомлені, Зовсім Залякани...
Зарозумілості Зникла Заслона –
Зброя вже не Захищає від скону.
Знищим, Зачистимо і Запакуємо,
В їхню свідомість навік закарбуємо
Згинуть всі Зомбі у нашій сторонці,
Як та роса на палючому сонці²⁰.*

Цитатний тезаурус. Корпус соціокультурних і мовних стереотипів.

Поданий текст засвідчує ще два важливі ресурси сучасного українського мовомислення, які я виділила на початку статті, – цитатний тезаурус і корпус соціокультурних та мовних стереотипів. У поданому вище уривку з вірша Н. Мельниченко натрапляємо на трансформовані рядки з вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла України і слава, і воля...», який став національним гімном незалежної України. Рядки з гімну *Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці, Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці* у текст згаданого вірша вплетено у формі *Згинуть всі Зомбі у нашій сторонці, Як та роса на палючому сонці*. У текстах про війну, загалом в осмисленні актуальних суспільних подій у сучасній українськомовній комунікації, показовий самий вибір авторів і текстів для цитування, зокрема з української класики. Це переконливо демонструють добірки цитат із Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки у випусках новин і в рекламі українських теле- і радіомовників. Темі цитатного тезауруса сучасного українського мовомислення, його джерелам і різновидам його складників, способам цитування, інтертекстуальності як такій присвячено і спеціальні ґрунтовні теоретичні праці²¹, і оригінальні новітні словники²². Воєнні обставини потребують оперативної реакції, зрозумілої і близької всім українцям, для яких збройна оборона свободи і незалежності України або допомога їх захисникам стали нині справою життя,

²⁰ Фейсбук, 28.03.2022.

²¹ Сюта Г.М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ: КММ, 2017.

²² Шевченкове слово в мовах світу: словник-довідник / авт.-упор.: Л.П. Гнатюк, Л.П. Дядечко, Т.Є. Набережна та ін.; за заг. ред. Л.П. Гнатюк і Л.П. Дядечко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2020.

найважливішою подією у фокусі соціальної уваги. У нинішньому цитатному тезаурусі й корпусі прецедентних соціокультурних і мовних стереотипів спостерігаємо активізацію римейків популярних пісень – і народних, і сучасних естрадних. Назву лише одну, близьку мені як киянці, – гімн Києва «Як тебе не любити, Києве мій!» Ігоря Шамо і Дмитра Луценка. У перші дні повномасштабної війни Росії проти України гурт Марини Полончак і Віталія Лобача проспівав його на інший текст з приспівом *Як тебе сміли бомбити, Києве мій!* Фраза швидко стала крилатим висловом.

Часто чуємо сьогодні й чимало стрілецьких і повстанських пісень визвольних змагань першої половини ХХ ст., які повернулися й активно запрацювали в сучасному культурному просторі України як засіб осмислення подій нашого сьогодення, всенародного спротиву новому, а вірніше, усе тому ж російському агресорові. Назву лише дві з них, чи не найпопулярніші. Це – перша стрілецька пісня «Ой, у лузі червона калина...» Степана Чарнецького і повстанський марш «Гей, степами, темними ярами машерують грізні полки...» Степана Малюци-Пальчинецького. Їхня актуалізація в сьогоденному українському мовомисленні, як бачимо, не випадкова, оскільки мовці сприймають їх як яскраві символи спротиву окупантам і незламної волелюбності українців, виявлених беззаперечно і в подіях нинішньої російсько-української війни. Популярності набувають і нові пісні, а їхні тексти поповнюють цитатний тезаурус українського мовомислення. Нагадаю лише про одну, з перших місяців цієї війни – пісню «Україна перемаже!» у виконанні Олександра Пономарьова, Михайла Хоми та інших відомих співаків із приспівом *Горить, палає техніка ворожа, Рідна Україна перемаже!*

Символи минулого нині зажили новим життям, наповнилися змістом не лише національним, а й інтернаціональним, світовим. До таких належить гасло *Слава Україні!*, відоме після 24 лютого 2022 року всім людям доброї волі у світі як символ нескореності й мужності народу України. Нагадаю, що він бере свій початок ще в історії Української Народної Республіки 1918 р. Його, за спогадами учасників Визвольних змагань 1918–1920 рр., використовували і чорні запорожці, і сердюки гетьмана Павла Скоропадського. Потому воно міцно увійшло в мову членів ОУН і вояків УПА. Нині ж об'єднало всіх, хто обстоює волю і суверенітет України й допомагає їй захисникам. Гасло і відповіді на нього *Героям слава!* та *Смерть ворогам!* уживають нині і як вітання, і як завершальний акорд промови, будь-якого офіційного повідомлення, як підтвердження своєї підтримки України в її справедливій боротьбі проти путінської орди. Відомий і інший варіант цього гасла – *Слава нації!* і відповіді *Смерть російській федерації!* та *Україна понад усе*, що виникли в середовищі членів УНА-УНСО в 1990-х рр., але вийшли далеко за межі цих політичних організацій.

Окрема тема у вивченні ресурсів українського мовомислення – прецедентні імена та висловлення. Вони різні за походженням, часом появи, будовою та

змістом, особливостями вживання. Нині з плином трагічних подій війни бачимо, як неухильно цей тезаурус поповнюється новими іменами, значущими для свідомости українців: *Зміїний, Буча, Маріуполь (Марик), Азовсталь, Чорнобаївка, Київський Привид (Привид Києва), Ізюм, Харків, Херсон, Бахмут*, як після вторгнення 2014 року знаками українського спротиву російським агресорам, символами воєнних злочинів окупантів стали назви *Донецький аеропорт, Дебальцеве, Гловайськ*, метафоричне позначення героїчних оборонців Донецького аеропорту *кіборги*. Біда країни, кожного її громадянина, трагедії окремих міст, окремих людей, щоденний подвиг захисників України і тих, хто мужньо і безстрашно чинить спротив путінським зайдам на тимчасово окупованих українських землях, знаходять своє осмислення в конфесійній лексичі, в алюзіях до Святого Письма, які надзвичай активізувалися за час війни. Зокрема для позначення подій війни актуалізувалося згадуване в «Одкровенні святого Йоана Богослова» («Апокаліпсисі») ім'я *Армагеддон* – назва місця останньої, вирішальної битви між силами добра і зла, між Богом і дияволом; пор. такі повідомлення в медіях і соцмережах: *Українські десантники організували справжній Армагеддон для російських окупантів; Превентивний удар від Зеленського і армагеддон від Бойдена*. Як певне узагальнення алюзій до Святого Письма, сакральної сфери загалом, звучать рядки популярного вірша Наталії Мартинюк: *Бог не виїхав з України, Він ніколи не лишить нас*.

Як підтвердження особливої потреби в трагічних воєнних обставинах, у період збройного обстоювання незалежної Української держави і самого існування її народу, української нації, її мови та культури як невіддільних складників національної ідентичности сприймають мовці знаки української етнокультури. Вони незмінно присутні і в нових піснях, і в публіцистиці, і у сміховій культурі, зокрема в мемах, постах, інтернет-комунікації. Подам лише кілька прикладів повідомлень і висловів із такими знаками, близькими серцю кожного українця²³: *Обірвані сні, палають міста І плаче червона калина* (Лариса Архипенко, слова пісні «Непереможна Україна»), *Вінничанка Людмила Менюк із позивним «Мальва», котра нині захищає кордони України в зоні АТО, до рук взяла зброю, коли загинув на війні її син* (Вежа, 16.12.2016): *Сумська майстриня [Світлана Вовк] створила нову колекцію вишиваних суконь та сорочок, яку назвала «Вишиванки війни»* (ТСН, 29.11.2022).

Норми мови. Значущі суспільні події та їхнє активне осмислення українськими мовцями не можуть не чинити відчутного впливу на норми літературної мови. Я спробувала вище показати це на прикладі слів, що набули нових значень, розширили свій оцінний, загалом прагматичний потенціал і сферу вживання. Отже, найоперативніше на соціодинаміку реагує лексична норма мови, унормований і кодифікований словник. Проте не менш оперативно на події у фокусі соціальної уваги реагує й фразеологічна система мови і, відповідно, фраземна (системна) і фразеологічна (ужиткова) норма. Осмислення суспільно

23 Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006.

значущих подій, змін у житті українського народу, нових реалій та явищ сьогодні спричинює не лише зміни в семантиці та функціонуванні окремих слів, а й трансформації в уже наявних стійких сполуках і витворення нових фразеологізмів і прецедентних висловів. Ось лише кілька найпопулярніших одиниць, які поповнили фраземний фонд української мови за останні півтора року: *Все буде Україна, Моя хата всюди, Усі дороги ведуть до перемоги, Скоро перемога, Доброго вечора, ми з України; Ити в напрямку російського корабля; Купити квиток на концерт Кобзона; Бандерівське смузі для путінських (путлерівських) друзів*. І цей ряд можна продовжити. Щодо мовної норми, то підвищений «градус» сприйняття подій війни та їхньої оцінки призвів до послаблення заборон на вживання обценної, ненормативної лексики та фразеології в суспільній комунікації. Це яскраво продемонструвала відповідь героїчних українських прикордонників з острова Зміїний російському воєнному кораблю «Москва», що облетіла весь світ. Проте я глибоко переконана в тому, що відійдуть у минуле (але ніколи не забудуться!) трагічні події війни і обценна лексика повернеться на належне їй місце, принаймні зникне з фокусу соціальної уваги. Проте не без зусиль і належного піклування про це мовознавців і всіх культурних і освічених українських мовців.

Регістри мовлення. У сучасному українському суспільстві, де навіть під час воєнного стану держава максимально забезпечує свободу слова й волевиявлення, комунікація здійснюється в широкому спектрі реєстрів мовлення, розмаїтті способів, засобів і форм. Регістр мовлення розумію як сукупність способів і засобів для забезпечення комунікації мовців у певній ситуації. Нагадаю, що, своєю чергою, комунікативна ситуація передбачає певні умови: місце, склад учасників, тему, результат комунікації – продукт індивідуального і колективного мовомислення в усній або письмовій формі. Вільна комунікація, яку сьогодні бачимо в Україні з поправкою на умови воєнного стану з обмеженнями на інформацію стратегічного значення та державну таємницю, яка є в будь-якій правовій державі, поруч з офіційним, діловим, медійним, професійним, виробничим реєстрами мовлення активно працює українськомовний побутовий, розмовний, дружній реєстри. Це стимулює такі взаємоналаштовані, проте різноспрямовані процеси в мовній комунікації, як демократизація (орозмовлення) і інтелектуалізація (окниження), а також міжстильова взаємодія, тісно пов'язана водночас із термінуванням та детермінуванням мовних засобів. Свідченням цього є відображення в сучасному українському мовомисленні і в його продуктах – текстах різних стилів, жанрів, будови та призначення – подій і реалій повномасштабної російсько-української війни. Про широкий спектр реєстрів її осмислення й мовного втілення свідчить насамперед розлога шкала номінацій: від нейтральних *війна, вторгнення, агресія, воїн, захисник, удар (ракетний удар), обстріл (артилерійський обстріл), окупант, загарбник* до яскраво оцінних, емоційно-експресивних оказіональних утворень на зразок *чорнобайти, вогнехреща, бавовнятко, русня*.

Воєнні обставини з їхнім трагізмом, неминуче посилення оцінок і водночас вимоги конфіденційності, виваженості інформації потребують і засобів політкоректності для підкреслення статусу України як правової держави й повноправного учасника світових цивілізаційних процесів. Дотримання вимог політкоректності стосується і викладу офіційних оцінок суспільних подій, діяльності державних інституцій і посадових осіб, ставлення до України, зокрема до її збройної боротьби з російським агресором інших держав та їхніх високопосадовців. Політкоректність безпосередньо пов'язана з випрацюванням спеціальної новомови з її ресурсами мовомислення в усьому їх обсязі: словником, граматиною, правописом, цитатним тезаурусом і корпусом стереотипів, нормами мови та реєстрами мовлення.

Висновки. Результати аналізу ресурсів сучасного українського мовомислення, способів і засобів відображення за їхньою допомогою в мовній діяльності суспільства подій, явищ, реалій, що перебувають нині у фокусі його уваги, можна узагальнити у вигляді опозиції своє – засвоєне – засвоюване в сучасному українському мовомисленні. Виявом взаємодії ресурсів різного походження та призначення в українському мовомисленні і його вияві в мовній діяльності українського суспільства на початку ХХІ ст. є взаємозалежні, проте різноспрямовані тенденції розвитку української мови, які забезпечують, з одного боку, відновлення національної автентики української номінації і предикації, комунікації як такої, усунення деформацій, спричинених багаторічним і планомірним російщенням української мови, а з другого – відкритість нашого суспільства світу, його інтеграцію в сучасні глобалізаційні і загалом цивілізаційні процеси. Це тенденції 1) націоналізації (етнізації) – інтернаціоналізації (глобалізації); 2) демократизації (орозмовлення) – інтелектуалізації (окниження); 3) запозичування – оновлення наявних ресурсів (питомих і вже засвоєних); 4) конкурсування ресурсів, формування «простору для маневру мовця», тобто можливостей для вибору з них найоптимальнішого, того, який найкраще відповідає задуму мовця і тому середовищу, у якому таке позначення або висловлення має функціювати; 5) гнучкості мовних норм і реєстрів мовлення, їхнього налаштування на різні комунікативні ситуації та сфери побутування української мови. Активна українськомовна діяльність сучасного суспільства беззаперечно доводить не лише оперативне реагування українських мовців на суспільно значущі події, а й наявність в українській мові ресурсів, необхідних для їх осмислення й оцінення, їхнє даліше поглиблення й удосконалення.

РОЗДІЛ 4. МОВА І РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА. СЛОВНИК «ПОЗИВНІ, АБО ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ 2022 РОКУ»

Галина МАЦЮК

Актуальність Словника. Лексикографічний опис прибораних конспіративних імен учасників російсько-української війни 2014–2023 рр.¹ на початковому етапі. Перший реєстр позивних воїнів АТО (від 14 квітня 2014 р. до 30 квітня 2018 р.) систематизувала випускниця філологічного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка Юлія Копитко², яка в магістерському дослідженні зреалізувала ідею свого керівника, професора Галини Мацюк, укласти в алфавітному порядку «Словник-довідник неофіційних імен воїнів двадцять першого століття (на матеріалі біографічних текстів про бійців АТО)»³. Цей лексикографічний опис містить реєстрові слова-позивні без словникових статей, однак його ономастична цінність полягає у відображенні очевидних зв'язків між номінативними традиціями в називанні захисників України ХХ і ХХІ ст. та у висвітленні нової лексичної бази позивних 2014–2018 рр.

Новий словник «Позивні, або лексика української повсякденності 2022 року» (далі в тексті – Словник) уперше фіксує конспіративні імена, актуалізовані у відкритих джерелах суспільної комунікації в час повномасштабного вторгнення противника 24 лютого і до 31 грудня 2022 р. За своєю тематикою це різновид ономастичного довідника і водночас перший лексикографічний опис однієї з тематичних груп лексики української повсякденності в екстремальних умовах війни (тобто довідник пов'язаний і з лінгвістикою повсякденності, новим і маловідомим напрямом українського мовознавства). Окрім цього, Словник має і культурологічну вартість,

- 1 Розділ є частиною роботи, виконаної у проєкті «Documenting Ukraine» (Institute for Human Sciences, Vienna, Austria).
- 2 Копитко Ю. Неофіційний іменник у соціогрупі «військові»: семантика і структура (на матеріалі біографічних текстів) / магістерське дослідження студентки VI курсу Львівського національного університету ім. Івана Франка; керівник: проф. Г.П. Мацюк. Львів, 2021. 303 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1-4JQNeTa5jflszSZilp45jpROH12ofMX/view>
- 3 Додаток 2. Словник-довідник неофіційних імен воїнів ХХІ ст. (на матеріалі біографічних текстів про бійців АТО) див. у: Копитко Ю. Неофіційний іменник у соціогрупі «військові»: семантика і структура» (на матеріалі біографічних текстів). С. 174–260. Ю. Копитко обговорила словник на Всеукраїнському конкурсі студентських досліджень із соціолінгвістики в 2020 р. і під час успішного захисту магістерського дослідження в грудні 2021 р.

привертаючи увагу дослідників до традиції назовництва в Україні, зокрема до соціокогнітивних засад творення позивних в умовах життя українців у глобалізованому світі і з урахуванням зв'язку із практиками створення конспіративних імен у роки Другої світової війни. Водночас Словник виявляє удосконалений алгоритм лексикографічного опису позивних, оскільки він містить реєстрові слова і словникові статті до них. Ці структурні компоненти систематизовані за днями суспільного обговорення в інтернет-ресурсах щоденного військового досвіду носіїв позивних та за днями їхнього відходу до вічності (як подає Вікіпедія).

За своїм первинним призначенням позивні є показником міжособистісного професійного спілкування в соціогрупах «українські військові» та «вороги». Потрібно відзначити, що лише окремі з цих одиниць вийшли за межі своїх середовищ, потрапивши через канали комунікації в суспільне обговорення. Тому загалом, якщо взяти до уваги кількість усіх захисників України, частка відомих суспільству позивних незначна: адже це ті імена, з носіями яких журналісти розмовляли персонально (про що підтверджують прізвища інтерв'юєрів), або ті назви, що позначають особу, бойовий досвід якої розкривають деякі публікації на сайтах Національної гвардії України, Вікіпедії чи зрідка інтернет-ЗМІ без покликання на авторів.

Позивні як конспіративні імена мають символічну природу, стають засобом конструювання української соціальної реальності, оскільки маркують у текстах та відеоповідомленнях індивідуальні історії-наративи про ознаки повсякденного буття людини на війні та в тилу. Насамперед це розповіді про бої як один із видів щоденної практичної діяльності. З них постають зрізи свідомості, моральні норми, звичаї, характер, способи думання, ідеали та реакції тих, хто проживає повсякденність в екстремальних умовах війни (за цими показниками проглядається структура повсякденності⁴). Звичайно, категорія «повсякденність» – усе ще новий об'єкт аналізу в гуманітаристиці. Наприклад, досі не вирішено питання, що є часовим модулем повсякденності – її щоденність чи повторюваність⁵. Звідси не дивно, що досвід вивчення мовної повсякденності в лінгвістиці не сформований. Тому укладений за днями, а не в алфавітному порядку реєстр Словника є першою нагодою розпочати вивчення лексики повсякденності на прикладі тематичної групи «Позивні».

Новизна Словника «Позивні, або лексика української повсякденності 2022 року» в тому, що він: 1) інформує про неофіційні імена представників соціогрупи «українські військові» та «вороги»; 2) висвітлює одну з ознак міжособистісної комунікації в середовищі бійців разом із характеристиками

4 Окрут М.С. Повсякденна реальність: пошуки визначення. *Український соціум*, 2006. № 5 (16). С. 40–41.

5 Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: збірник статей. Київ, 2008. Вип. 15. Ч. 1. С. 50–51.

носіїв позивних; 3) подає день фіксації конспіративних імен у суспільному обговоренні в інтернет-ресурсах; 4) сприяє вивченню соціокогнітивних засад творення цих одиниць. Деякі позивні стають упізнаваними через повторення в різних виданнях уже відомої або й нової інформації про носіїв неофіційних імен. Трапляється, що офіційні імена українських захисників можуть бути невідомими загалу.

Теоретичною базою для створення Словника служить взаємодія положень ономастики, соціолінгвістики та соціологічної теорії повсякденної реальності.

Джерела Словника. Для добору реєстрових слів Словника використані відкриті джерела, тобто тексти та відеосюжети від 24 лютого до 31 грудня 2022 року⁶. Зрідка, коли потрібно було уточнити або розширити інформацію, була врахована першооснова текстів, тобто повідомлення із соціальних мереж.

Одиниця реєстру Словника – конспіративне ім'я, або позивний, ідентифікатор радіозв'язку під час передачі команд⁷, завдання якого приховати справжні імена та прізвища бійців. Біографічні дані про захисників України з відкритих інтернет-джерел дозволяють стверджувати, що сучасні позивні створюють, окрім самих носіїв, ще й командири чи товариші по службі, що ці імена можуть бути обрані під впливом подій чи людей із мирного періоду життя військовослужбовців. Найважливіші функції позивного як мовного знака і різновиду антропоніма такі: номінативна (виокремлює особу), езотерична (маскує, приховує носія офіційного імени та прізвища), диференційна (відрізняє носія неофіційного імени від інших членів соціогрупи). Якщо біографічна інформація допомагає встановити мотив вибору одиниці для позивного, то можна говорити ще й про інформативну функцію імени (позивний закодує певну інформацію про носія), характеристичну (номінує особу за її певною ознакою) чи експресивну (підкреслює особливі фізичні чи інтелектуальні риси людини)⁸. Реєстрові слова та словникові статті за вказані місяці документалізують особисті історії носіїв позивних, акцентуючи не тільки на діяльній, а й ментальній рівні повсякденного життя носіїв конспіративних імен. Усі позивні зафіксовані відповідно до дати потрапляння у простір суспільної комунікації, і в цьому особливість довідника.

Словникова стаття до заголовного слова-позивного містить коротку біографічно-професійну характеристику носія імени, створену на базі опублікованого тексту чи відеосюжету. Набір ознак цієї характеристики різний:

-
- 6 Матеріали із сайтів Національної гвардії України, порталу Міністерства внутрішніх справ, Вікіпедії, з інтернет-ЗМІ: «АрміяInform», «Українська правда», «Радіо Свобода», «Цензор. НЕТ», «БутусовПЛЮС», «5 канал», «Новинарня», «chromadske», «Суспільне. Івано-Франківськ», «Україна молода», «Антикор», «Віддушівдушу», «БулаваLive», «Вголос», «Ракурс», «Сьогодні/Сейчас», «LB live» та ін.
  - 7 Бойовий статут сухопутних військ Збройних Сил України. Київ, 2016. Ч. II (батальйон, рота). С. 13.
  - 8 Matsyuk H. Language and war in Ukraine: Unofficial names in the socio-group «Ukrainian military» as a marker of interpersonal communication. *Onoma*, 2022. Vol. 57. P. 197–216.

відомості про статус військовослужбовця, про його/її офіційне ім'я або ім'я та прізвище (якщо воно згадане в публікаціях і дозволене з огляду на безпеку бійця та його рідних), про формування бойового досвіду, місця виконання бойових завдань, освіти та професійну діяльність у мирному житті, сім'ю, переконання, мрії та ін. Словникові статті до позивних формують колективний образ представників соціогруп «українські військові» та «вороги». Зміст словникових статей не дублюється навіть у випадку фіксації позивного в реєстрі словника за інший день. Загалом індивідуальний портрет носіїв позивних може «обростати» новими ознаками й розширюватися.

Оскільки обсяг інформації словникової статті відповідає характеристиці носія позивного в текстах та відеосюжетах, то різножанрові публікації (новини, статті, відео та ін.) дозволяють поглиблювати словникові статті до позивних, звідси вони сприяють деталізації індивідуальних образів оборонців чи ворогів України.

Запропонований фрагмент Словника охоплює актуалізовані в суспільній комунікації позивні та ілюструє творення засобами мовознавства нового виду дискурсу пам'яті як довгого і складного діалогу про українську повсякденність в екстремальних умовах війни⁹.

9 *Список умовних скорочень*: АК-74 – автомат Калашникова (калібр 5,45 мм, зразок 1974 р.); АТО – антитерористична операція на Сході України (4–30.04. 2018 р.); БМД – бойова машина десанту (бойова машина повітрянодесантних та автомобільних військ радянського виробництва); БМ-21 «Град» – від «бойова машина», реактивна система залпового вогню калібру 122 мм; БМП – бойова машина піхоти (броньована гусенична машина, використовується в механізованих підрозділах сухопутних військ); БПЛА – безпілотний літальний апарат, *розм.* безпілотник, дрон; ВМС ЗСУ – Військово-морські сили Збройних Сил України; ГУЛАГ – (*рос.* Главное управление исправительно-трудовых лагерей, трудовых поселений и мест заключения) система радянських концтаборів; ГУР МО – Головне управління розвідки Міністерства оборони України; ДНР – Донецька народна республіка (самоназва терористичного квазідержавного утворення, встановленого рф); ДУК ПС – добровольчий український корпус «Правий сектор»; ЗРП – зенітний ракетний полк; ЗСУ – Збройні Сили України; К2 – підрозділ 54-ї ОМБр ЗСУ; КОРД – корпус оперативно-раптової дії; Мі-8 – багатоцільовий радянський вертоліт; МіГ-29 – багатоцільовий радянський винищувач 4-го покоління; НГУ – Народна гвардія України; ОбрАА – окрема бригада армійської авіації; ОБМП – окремий батальйон морської піхоти; ОбрМП – окрема бригада морської піхоти; ОГШБр – окрема гірсько-штурмова бригада; ОДШБр – окрема десантно-штурмова бригада; ОЗСП – окремий загін спеціального призначення; ОМБр – окрема механізована бригада; ОМПБ – окремий мотопіхотний батальйон; ООС – операція Об'єднаних сил (30.04.2018 р. – 24.02.2022 р.); ОПДБр – окрема повітрянодесантна бригада; ОРБ – окремий розвідувальний батальйон; ОРДЛО – окремі райони Донецької та Луганської областей, які тимчасово окуповані; ОТБр – окрема танкова бригада; полк ССО «Азов» – полк Сил спеціальних операцій «Азов» у Києві; РПГ – ручний протитанковий гранатомет; Сили ТрО ЗСУ – Сили територіальної оборони ЗСУ; Су-25, Су-27, Су-35 – російські штурмові літаки; Т-72 – основний бойовий танк, прийнятий на озброєння радянської армії в 1973 р. (має 14 основних модифікацій); УДА – Українська добровольча армія; УПА – Українська Повстанська Армія; ФАБ-250 – 250-кілограмова авіаційна бомба; FGM-148 Javelin – переносний протитанковий ракетний комплекс американського виробництва; NLAW – (англ. Next Generation Light Anti-tank Weapon) шведсько-британська переносна протитанкова керована ракета малої дальності.

Лютий 2022 р.

24 лютого

Бобер. Лейтенант, командир взводу 3-ї роти 59 ОМПБ. Загинув у бою біля Антонівського мосту поблизу Херсона, коли бомба ФАБ-250 вибухнула перед танком / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

25 лютого

Привид Києва. Військовий льотчик, який знищив Су-35 (2 одиниці), Су-27, МіГ-29, Су-25 (2 одиниці). На успішні результати відреагували соціальні мережі, побажавши «З Богом та доброго полювання» / 25.02.2022 р. Повітряну оборону столиці охороняє «Привид Києва». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/02/25/povitryanu-oboronu-stolyczi-ohoronyaye-pryvud-kyyeva/>

Привид Києва. Пілот винищувача МіГ-29 Повітряних сил України. Знищив Су-35 – ворожий літак, який не має аналогів у світі / 25.02.2022 р. Після 12-ї. *Новинарня*. URL: <https://novynarnia.com/2022/02/25/hronika-oborony-ukrayiny-den-2>

Крепиш. Старший лейтенант, командир механізованої роти 1-ї ОТБр із Чернігівської обл. Телушков Сергій Валерійович, 24 роки. Учасник боїв між селами Рівнопілля і Халявин. Нагороджений орденом «Богдана Хмельницького» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Лисий. Військовослужбовець, майстер-сержант 92-ї ОМБр Василевський Євгеній Євгенійович. Народився 21 квітня 1975 р. у м. Дніпро. Прийняв бій із ворогом біля Харкова, загинув під час ворожого обстрілу з БМ-21 «Град». Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Лінза. Солдат, військовослужбовець батальйону «Січ», учасниця АТО Цвіла Ірина Володимирівна. Народилася 29 квітня 1969 р. Здобула педагогічну освіту і працювала в Київській міжнародній школі «Меридіан». Учасниця боїв із противником біля міста-героя Ірпінь. Нагороджена орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

26 лютого

Фугас. Старший сержант, військовослужбовець частини НГУ, командир 2-го відділення інженерно-саперного взводу інженерно-саперної роти ОЗСП «Азов» НГУ Ковтун Антон Миколайович. Народився 4 лютого 1985 р. Місце загибелі не уточнено / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Дуб. Військовослужбовець ЗСУ Дубінський Роман Васильович. Народився 1 грудня 2002 р. у Тисменицькому районі Івано-Франківської обл. Обороняв Київ / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Ваха. Військовослужбовець ЗСУ сержант Вахмістров Денис Геннадійович. Народився в Киргизстані, 40 років. Служив у 92-й ОМбр ім. кошового отамана Івана Сірка. Захисник Харківщини. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022)

Конон. Солдат ОЗСП «Азов» НГУ Пармьонов Валентин Костянтинович. Обороняв Маріуполь. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Марадона. Військовослужбовець ЗСУ, старший солдат, військовослужбовець 38-го ЗРП Костенко Артем Володимирович. З родини військового, 26 років, проживав у м. Южне Одеської обл. Любив і добре грав у футбол. Обороняв Харків. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Карай. Військовослужбовець ЗСУ Козлишин Тарас. Проживав до війни у Рівному. Загинув у ніч на 27 лютого 2022 р. у боях за Київ / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Базука. Старший солдат, військовослужбовець підрозділу 80-ї ОДШБр Файбиш Віктор Вікторович. Народився 5 вересня 2000 р. у смт. Ясіня Закарпатської обл. Закінчив школу №1, якийсь час працював за кордоном. Брав участь у боях за с. Полігон Миколаївської обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022)

Скорпіон. Старший лейтенант Тарас Дідух, командир 1-го взводу 3-ої десантно-штурмової роти 1-го батальйону 80-ої ДШБр. 25 років, родом зі Львова. Закінчив Львівський військовий лицей ім. Героїв Крут, Одеську військову академію. В армії від 2018 р., учасник ООС. Обороняв Херсонщину в урочищі Шилова Балка. Нагороджений орденом «Богдана Хмельницького» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

рос. База, Турист, Грешник, Фрост, Метис, Якут 110, Якут 150, Баксан, Ялта, Ногинск, Абакан, Тополь, Меркурий, Якут 170, Гранит, Капкан-105, Капкан-285, Капкан-260, Капкан-263, Капкан-276, Капкан 107, Капкан 269¹⁰ – позивні противника в документах покинутого на полі бою ворожого танка / 26.02.2022 р. Таблица позывных. *Служба Безпеки України.* URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=306841188209465&set=pcb.306841508209433&type=3&theater>

27 лютого

Ромашка. Старший лейтенант, бойовий медик підрозділу 72-ї ОМБр Пушич Валентина Михайлівна. В армії від 2015 р. Загинула поблизу м. Бровари (їхала

¹⁰ Тут і далі написання позивного відповідає написанню позивних у документах із ворожого танка.

забирати пораненого). Нагороджена орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Мажор. Лейтенант, командир 2-го танкового взводу 2-ої танкової роти 36-ї ОБрМП ВМС ЗСУ Ямковий Максим Сергійович. Народився 3 лютого 1996 р. у с. Паріївка Вінницької обл. Виконував бойове завдання біля с. Павлополя Маріупольського р-ну Донецької обл. Нагороджений орденом Данила Галицького (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Привид Києва. Легендарний український пілот. За інформацією Служби Безпеки України, збив 10 російських літаків / 27.02.2022 р. Легендарний «Привид Києва» збив уже 10 ворожих літаків. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326580/>

рос. База 102, Якут 103, Якут 180, Якут 160, Якут 170, Якут 140, Якут 150, Якут 99, Фрос, ЗНАМЕНСК, КАРАТ, Боец 99, ТОПОЛЬ, ГРАНИТ, АБАКАН, ЗАРИНСК, МЕТИС, МОЗДОК, БАКСАН, ШВЕД, БЕРКУТ, РЯЗАНЬ, ЯЛТА, НОГИНСК, ПОКРОВ, РОСТОВ, СОЧИ, Капкан 105, Капкан 107, Капкан 230, Капкан 233, Капкан 260, Капкан 261, Капкан 264, Капкан 264, Капкан 266, Капкан 267, Капкан 268, Капкан 269, Капкан 276, Капкан 278, Капкан 279, Капкан 99 – позивні противника / 27.02.2022. *Валентина Романенко*. СБУ оприлюднила секретні документи російських загарбників. Таблиця позивних должностных лиц УФСВ НГ РФ по КО-Кузбассу, привлекаемых на ОСУ МЕДВЕДЬ. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/27/7326426/>

рос. Ермак-219, Ермак-123, Ермак-102, Корсар-225, Рысь-01, Рысь-03, Рысь-41, Рапира-01, Рапира 07, Корсар-625 (з Новосибірської обл.); 700, 600, 501, 625 (з Алтайського краю); Купол-747, Майман, Огонек, Вектор (з Республіки Алтай); Рейд, Рубеж-01, Барс, Старовер-11 (з Томської обл.); 225, 201, 502, 625 (з Омської обл.); База-102, Капкан-101, Якут-101, ФРОСТ, База-205 (з Кемеровської обл.); Ястреб, 82, 98, Байкал, Вулкан, Гранат (з Іркутської обл.); Вихрь-11, Особь-69, Инжир-99, Фермер-19 (з Республіки Хакасія); Камень-21, Бурундук-1, Скиф-1. Центр-5 (з Республіка Тива); Алмаз-03, Кобра-01, Беркут-101, Алмаз-19, 47, 521, 998 (з Краснодарського краю) / 27.02.2022 р. Служба Безпеки України. *Telegram*. URL: <https://t.me/SBUkr/3746>

28 лютого

Повар. Солдат, військовослужбовець підрозділу 128-ї ОГШБр Гринчук Денис Миколайович, 25 років. Виконував бойові завдання біля Василькова Київської обл. Похований у рідному селі Біла Криниця Чернівецької обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Чеба. Старший матрос, військовослужбовець підрозділу 36-ї ОБрМП Назарян Владлен Олександрович. Народився 29 липня 1996 р. у м. Кривий Ріг. Брав участь в обороні Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня

(посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Шумахер. Полковник, військовий льотчик-штурман, начальник Служби безпеки польотів 16-ї ОБрАА Григорєв Олександр Олександрович. Учасник АТО / ООС. Народився в 1983 р. у Литовській РСР, проживав у м. Броди Золочівського району Львівської обл. Загинув під час бою біля смт. Макарів Київської обл. Екіпаж вертольота Мі-8 змогли знайти після визволення Київщини / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (січень–лютий 2022 р.)

Березень 2022 р.

1 березня

Казах. Військовослужбовець ЗСУ, етнічний німець Віктор Штанг, родину якого Сталін свого часу вислав до Казахстану. Приїхав в Україну з росії, досконало вивчив українську мову / 01.03.2022 р. «Ми відплатимо за тебе сторицею, Трояндочко»: пам'яті загиблої на другий день від великого нашестя московитів ветерана Ірини Цвілої. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/01/my-vidplatymo-za-tebe-storyczyeu-troyandochko-pamyati-zagybloiy-na-drugyj-den-vid-velykogo-nashesty-moskovytiv-veterana-iryny-czviloyi/>

2 березня

Метро. Лейтенант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Партала Станіслав Юрійович. Герой України (посмертно). Народився у Харкові 5 жовтня 1984 р. Отримав поранення в селищі Калинівка, що в передмісті Маріуполя. Вивів підрозділ на базу, але його життя не змогли врятувати. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Страж. Старший лейтенант, командир взводу ОЗСП «Азов» НГУ Мирошниченко Володимир Володимирович, 28 років, народився у Харкові. Загинув, виконуючи бойове завдання в м. Маріуполь / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

рос. позивні російських солдат: Кубик, Баржа, Карниз, Север, Табель, Соболь, Ротор, Табун, Свинец, Селен, Русло, Гильза, Рулон, Трек, Труба, Фазан, Самара, Капкан, Лиса, Бисер, Пикет, Пайка, Кузнец, Клубок, Лирика, Листва, Зефир, Торф, Атлас, Доза, Навес, Мажор, Корпус, Линкор, Модуль, Статор, Артек, Анапа, Набат, Лото, Маузер, Ода, Пещера, Пласт, Трубка, Бриг, Город, Нарзан, Космос, Каштан, Магнит, Лупа, Морфий, Размах, Пойма, Каспий, Метеор, Метка, Кафтан, Колхоз, Отлив, Отава, Катер, Одна, Береза, Пилот, Рапира. Дамба, Герань, Кагор, Карьер, Жиклер, Магний, Актер, Девиз, Залп, Казна, Жатка, Голос, Енот, Бриг, Прокат, Капот, Гудрон, Гусар, Дукат, Диплом, Канат, Кактус, Парник, Салат, байкал, Гектар, Кабина, Город, Каток, Ажур, Анкета, Былина, Сосна, Градус, Ирис, Джаз, Азот, Блокнот, Антей, Варяг, Ферма, Ирис, Диктор, Катет, Айка, Брелок, Град, Амбар, Графа, Идол, Арбат, Дуга, Кабина, Ажур, Ангар, Зерно, Желудь, Ливень, Донец, Выборг, Елка, Засада, Зенит, Бинт, Дублер, Баржа, Флора, Сварка, Облава,

Фреска, Гурзуф, Русло, Копье, Уоей, Кардан, Верба, Лиса, Анапа, Сибирь, Налог, Войлок, Варяг, Торф, Бор, Рейка, Борьба, Юпитер, Бухта, Артек, Приток, Пенал, Русак, Клапан, Звено, Бриг, лоза, Боржом, Клин, Руль, Залив, Пойма, Наука, Абзац Погода, Маузер, Дружба, Ода, Чинара, Пауза. Кубань, Тантал, Буран, Магний, Кедр, Оплот, Домна, Просо, Геолог, Прокат, сено, рупор, Левша, Пихта, Висмут, Салат, Виза, Гора, Атом, Трос, Варна, Сосна, Боцман, Орел, Фактор, Ладога, Донор, Ферма, Тактик, Флаконт, Откос, Веха, Дымка, Идол, Сурьма, Тариф, Лезвие, Арка, Губка, Донец, Метан, Сатира, Триумф, Синица, Капот, Флора, Урок, Цоколь, Хорда, Якорь, Ртуть, Русак, Фикус, Синтез, Смета, Копье, Арбуз, Аул, Альбом, Графа, Доза, Дворец, Железо, Десна. Антей, Анапа, Марево, Лагуна, Палата, Пенал, Подвиг, Колос, Мисхор, Ранец, Ранжир, Бор, Мах, Ковбой, Кокос, Осень, Парус, Рабкор, Раздел, Кисет, Книга, Приток, Нарвик, Метла, Прилив, Пролог, Клумба, Ореол, Ковыль, Размах, Репа, Лоза, Юнга, Фургон, Сабля, Тираж, Фауна, Ротор, Табло, Ястреб, Роса, Наука, Сопка, Селен, Софа, Фирма, Ролик, Сланец, Опера, Прибор, Поле, Чинара, Марс, Куртка, Курьер, Луна, Охота, Номер, Клиент, Маркер, Пика, Кедр, Навес, Кефаль, Осока, Радар, Побег, Козырь, Кит, Пинцет, Сено, Октан, Афиша, Визир, Гамак, Дуплет, Зима, Вишня, Ваниль, Береза, Виза, Плавка, Пихта, Мундир, Наказ, Невод, Метеор, Мина, Лазурь, Прима, Боцман, Маяк, Межа, Огонь, Кортик, Молния, Муфта, Мыс, Нора, Протон, Тактик, Небо, Контур, Форум, Свет, Тропик, Фабула, Ручей, Сетка, Турист, Сурьма, Узор, Сейф, Ртуть, Трель, Тисса, Фонтан, Сарай, Цензор, Топаз, Метан, Колба, Оброк, Пила, Норка, Кубок, Конвой, Отмель, Призер, Река / 02.03.2022 р. *Олена Роціна*. Таємні документи росіян: план війни проти України був розрахований на 15 дів. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/2/7327539/>

3 березня

Тренер. Боець роти патрульної служби поліції особливого призначення «Схід» Національної поліції України Клушин Олександр. Народився в м. Харків. Учасник Революції гідності та АТО. Боець підрозділу «Східний корпус» (2014–2016). Отримав поранення під час ракетного обстрілу Головного управління Нацполіції 2 березня 2022 р. у м. Харків. Похований у рідному місті / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Лис. Прізвище та ім'я невідомі. Боець роти патрульної служби поліції особливого призначення «Схід» Національної поліції України. Загинув під час ракетного обстрілу 2 березня 2022 р. Головного управління Нацполіції у м. Харків. Похований у рідному місті / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Боцман. Штаб-сержант, військовослужбовець ЗСУ (підрозділ не уточнено) Кулик Сергій Григорович. Народився 4 вересня 1967 р. у с. Верещиця Яворівського району Львівської обл. Учитель, який від 2014р. у ЗСУ: як учасник АТО служив у складі 24-ї ОМБр та 54-ї ОМБр, пізніше у Міжнародному центрі миротворчості та безпеки Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана

Петра Сагайдачного. Загинув біля Гостомеля в бою, коли противник атакував населений пункт 10-ма БМД і великою кількістю живої сили. Похований у Старичах на Львівщині. Герой України (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Юджин. Старший солдат, другий номер розрахунку РПГ Окремого загону спеціального призначення «Азов» НГУ Петраш Євген В'ячеславович. Народився 20 березня 1994 р. у м. Суми. Загинув у бою за Ворзель Київської обл. / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Фізрук. Капітан, командир роти 503-го ОБМП Вандровський Микола Вікторович. Народився 17 грудня 1992 р. у с. Костичі Баштанського району Миколаївської обл. Спершу служив у морській піхоті, учасник АТО, ООС. Підірвався на ворожій міні в Донецькій області. Похований у с. Інгулці Миколаївської обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня, орденом «За мужність» II ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

4 березня

Литвин. Боєць білоруської роти ТрО ОЗСП «Азов» НГУ Хренов Ілля. Воював в Україні від 2014 р. 3 березня 2022 р. отримав поранення в боях за Бучу. Після операції помер / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

4 березня

Скелет. Навідник оператор 2-го відділення 2-го взводу 1-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Молчан Іван Володимирович. Народився в с. Ревне Бориспільського району Київської обл. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Grizz. Солдат, старший кулеметник 1-го взводу оперативного призначення 3-ї роти оперативного призначення 1-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Шимало Роман Олександрович. Народився 1 серпня 1994 р. у Львові. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

5 березня

Каракурт. Командир роти снайперів 79-ї ОДШБр капітан Чибінієв Валерій Вікторович. Обороняв Донецький аеропорт у 2015 р. Герой України в 2016 р. Народився в Бердянську, круглий сирота, закінчив Запорізький ліцей із посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник». Загинув 3 березня біля Гостомеля, мав 34 роки / 5 березня 2022 р. *Роман Петренко.* Росіяни вбили Героя України Чибінієва під Гостомелем. *Українська правда.* URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/5/7328459/>

Воха. Керівник збройного угруповання «Спарта» ОРДЛО Володимир Жога. У 2016 р. особистий водій бойовика «Мотороли» (Арсена Павлова) / 05.03.2022 р. Ліквідований один з ватажків «ДНР» Володимир Жога «Воха». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/5/7328594/>

Тягач. Матрос, військовослужбовець підрозділу морської піхоти 503-ї ОБМП ВМС ЗСУ Приступа Михайло Сергійович. Народився в 1994 р. у с. Милуші Луцького району Волинської обл. Брав участь у боях за Ірпінь. Нагороджений орденом «За мужність» II ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 202 р.)

Перун. Старший лейтенант, командир взводу 140-ї ОРБ Гевак Антон. Бойовий досвід від 2014 р. У 2015 р. вступив на факультет розвідки Одеської військової академії. Загинув у бою із танковою колоною в Зачатівці / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

6 березня

Воха. Командир батальйону «Спарта», незаконного збройного формування т.зв. «ДНР». Брав участь у боях проти захисників України в Слов'янську, Донецькому аеропорту, Іловайську, біля Дебальцева. Батальйон створено в 2014 р., до 2016 р. його очолював «Моторола», а після його вбивства «Жога» / 06.03.2022 р. У Волновасі вбили «Воху», який воював за Іловайськ. Путін дав йому «героя Росії». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/6/7328913/>

Кобра. Командир бойового підрозділу «Карпатська Січ» Бабенцов Кирило. Народився в Одеській обл. Загинув у боях за місто-герой Гостомель / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Антонію. Лейтенант, командир 1-ї роти 1-го механізованого батальйону 24-ї ОМБр Антонюк Іван Миколайович. Бойовий досвід від 2015 р. загинув на Луганщині: ціною життя не дав пройти танкам противника. Нагороджений орденом «Богдана Хмельницького» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня)

7 березня

Каменяр. Офіцер, військовослужбовець 72-ї ОМБр Марченко Олександр Олександрович. Народний депутат України VIII скликання від ВО «Свобода». Загинув у бою під Пущею Водицею. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Художник. Боець добровольчого підрозділу «Фрайкор» Азаров Артем В'ячеславович. Народився в 2 листопада 1995 р. у м. Харків. Загинув під час мінометних обстрілів біля рідного міста / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Ісус. Старший солдат, військовослужбовець 25-ї ОПДБр Мураховський Артем Олександрович. Народився 7 травня 1993 р. в м. Дніпро. Загинув у бою з ворогом

біля Авдіївки (Донецька область). Похований у рідному місті / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

8 березня

Джон. Старший солдат, розвідник 93-ї ОМБр Лапехін Євген Олександрович. Народився в Маріуполі, проживав у Краматорську. Загинув під час танкового обстрілу біля с. Гусарівка Харківської обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

9 березня

Ультрас. Майор, заступник командира роти з морально-психологічного забезпечення, тимчасовий виконувач обов'язків командира взводного опорного пункту. Розповідає про свій бойовий досвід, який у нього формується після Майдану від 2014 р. У 2020 р. почав служити в ОМБр. Пояснює: «Я не боюся загинути, бо на власні очі бачу, як ворог руйнує наші міста, як помирають невинні діти – ось що страшно. Йде війна, спрямована на знищення України та всього її народу» / 09.03.2022 р. Наталія Задверняк. «У нас варіантів мало: або загинемо ми, або ворог. Ми обираємо друге» – захисник України «Ультрас». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/09/u-nas-variantiv-malo-abo-zagynemo-my-abo-vorog-my-obyrayemo-drugye-zahysnyk-ukrayiny-ultras/>

Кіт. Боець із Білорусі, який воює за Україну від 2015 р. Після повномасштабного вторгнення виконує бойові завдання в Бучі. Розповідає про бій 3 березня 2022 р.: «Багато хто з ветеранів, які були посеред нас, усю історію війни росії з Україною не бачили нічого жорсткішого, ніж та колотнеча, у яку ми встряли. І в те, що ми виживемо – через годину бою також не вірив ніхто. Я сам, мушу зізнатися, не надіявся теж [...]». Тоді групі «Кота» вдалося зупинити ворожу колону зі 100 бойових машин. Були втрати побратимів: біля Бучанської траси загинув Ілля, позивний «Литвин». «Кіт» аналізує критичну ситуацію з оточенням, в яке попала група, розповідає про дії пораненого в бою командира «Мауглі», це він викликав вогонь артилерії на себе... «Кіт» стверджує: «Скажу більше: я горджуся усіма, з ким стояв пліч-о-пліч. Без техніки і без резервів, майже голіруч проти орди – як і вся Україна. Ми – не рашистське бидло! Ми – білоруси!» / 09.03.2022 р. «Ми білоруси, а не рашистське бидло» – розповідь від першої особи про бій за Бучу. *Арсія.Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/09/my-bilorusy-a-neshystske-bydlo-rozpovid-vid-pershoyi-osoby-pro-bij-za-buchu/>

Яшка Циганков. Лейтенант, командир групи спеціального призначення Косенко Роман Миколайович. Народився 28 лютого 1986 р. Учасник Революції гідності. Бойовий досвід від 2014 р. Нагороди: орден «Народний Герой України» (2015 р.), орден «За мужність» III ступеня (17.05.2019 р.), орден Богдана Хмельницького III ступеня (16.03.2022 р.). Загинув під час авіаудару, обороняючи Ізюм Харківської обл. Евакуація його тіла відбулася 11 вересня 2022 р. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького II ступеня (посмертно) /

Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

10 березня

Рен. Сержант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Чуйко Степан Степанович. Родом з Івано-Франківська. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Вагнер. Боець 21-ї сотні ДУК ПС Кімлик Володимир Іванович. Учасник АТО. Народився в Черкаській обл., проживав у м. Біла Церква Київської обл. Загинув під час виконання бойового завдання біля м. Бровари. Похований у Тальнівському районі Черкаської обл. / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Отче. Боець 17-ї сотні ДУК ПС Отченашенко Володимир Іванович. Народився 17 червня 1972 р. у м. Кременчук Полтавської обл. Кіборг. Загинув під час виконання бойового завдання / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

11 березня

Сумна. Колишня зв'язкова УПА Любов Погонюк, до заміжжя – Піддубій. Жителька Кунина на Рівненщині. Народилася 8 серпня 1930 р. У 1944 р. батько та брат загинули від куль радянських військових. Маму та сестер намагалися відправити до Сибіру, однак вони втекли і переховувалися. Новий арешт був у квітні 1945 р., отримала вирок – 10 років ув'язнення, у 1948 р. потрапила в ГУЛАГ. З розповіді Любові Погонюк 4 листопада 2021 р.: «Тут приходить приказ: усіх, [хто мав] 54-ту статтю, звести у Берлаг. І нас в 49-му році, перед самим Новим роком, собирають п'ять дівчат і гнати над морем пішки, до Магадана. Як тоді страшно було! Море відкрите. Сіно везуть коні, і нас пішки женуть з собаками. А ще ті конвої завезли там десь відтихнути. Боялися, щоб ще нас не знасилували. Кричимо. Це було дуже страшно, не передати вам... У Берлазі цьому вже подавали нам номери. В мене був номер Х-131. На голові, на спині і на спідниці такі номери були»... Сукню, яку жінка берегла з Воркути, вирішила віддати на маскувальну сітку, однак волонтери передали в музей / 11.03.2022 р. Христина Головка. 91-річна зв'язкова УПА віддала сукню із заслання для маскувальних сіток. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/03/11/247771/>

Платон. Ігумен ПЦУ, ієромонах, військовий капелан 53-ї ОМБр Моргунов Роман. Духовний наставник для бійців. Загинув у м. Волноваха Донецької обл. / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Палій. Лейтенант 206-го окремого батальйону ТрО Києва Рудяк Тимофій Ярославович. Кіборг. Народився 15 вересня 1978 р. у м. Фастів Київської обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (26.02.2015 р.). Загинув у рідному місті, куди ворог намагався пройти через смт. Макарів. Нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати

силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

12 березня

Шаман. Головний медик роти ОбрМП Ігор Духно. Його бригада після повномасштабного вторгнення противника веде бої біля с. Піски. Бойовий досвід від 2014 р. Народився в м. Лубни Полтавської обл., проживав в Одесі. Розповідає про свої обов'язки і про побратимів: «Допомагати, пояснювати, рятувати – це моя робота. І найдорогоцінніше в ній те, що хлопці мені вірять і довіряють, бо знають: за жодних обставин я ніколи їх не залишу, буду поруч, поки стане сил. Вони – частина моєї родини. Скільки всього ми пережили разом: ділили навпіл останній шмат хліба і ковток води». Розмірковує про українське суспільство: «Бачу, як нині стерлися всі грані: вік, стать, професія, віросповідання – всі стали одним цілим у боротьбі за свою землю. У цьому і є сутність України й українців, які ніколи не стоятимуть на колінах, хіба що проводжаючи у путь своїх Героїв» / 12.03.2022 р. «Я ніколи не залишу побратимів, буду поруч, поки стане сил», – фельдшер «Шаман». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/12/ya-nikoly-ne-zalyshu-pobratymiv-budu-poruch-poky-stane-syl-feldsher-shaman/>

79. Полковник Валерій Гудзь, командир 24-ї ОМБр (2017–2020). Герой України (посмертно). Загинув на Луганщині: взяв командування на себе і пішов у бій. Поховали в м. Бориспіль / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Цербер. Старший солдат, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Мовчан Артем Володимирович. У полку від 2014 р. Перебував на навчанні в день повномасштабного вторгнення, за 4 дні зумів потрапити в Маріуполь, загинув під час оборони міста. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Ейс. Сержант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Друзь Костянтин Володимирович, командир 3-го відділення навчального взводу навчальної роти батальйону вишколу особового складу. Народився 1 лютого 2000 р. у м. Рівне. Загинув від мінометного обстрілу в Маріуполі. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Амазонка. Старший солдат, бойовий медик підрозділу 72-ї ОМБр Кваша Ніна Петрівна. Народилася 30 грудня 1998 р. У ЗСУ від червня 2020 р. Учасниця боїв біля Мошчуна. Нагороджена орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Стів. Молодший сержант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Кондрахін Юрій Анатолійович. Народився в Маріуполі 19 вересня 1999 р., загинув у бою за рідне місто. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) /

Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Біцуха. Головний сержант підрозділу ОЗСП «Азов» НГУ Трухан Віталій Геннадійович. Народився 8 вересня 1994 р. у м. Чернігів. Бойовий досвід від 2014 р., учасник АТО / ООС. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

13 березня

Тур. Білоруський доброволець, заступник командира групи. Приїхав в Україну 2015 р. Пройшов усі знакові бої на фронті. Його загін, виконуючи завдання, потрапив у засідку, «Тур» прикривав відхід групи. Загинув у бою, захищаючи Київ / 13.03.2022 р. Під Києвом загинув білоруський доброволець Тур. *ЦЕНЗОР. НЕТ.* URL: https://censor.net/ua/news/3324787/pid_kyuevom_zagynuv_biloruskyui_dobrovolets_tur

Скіф. Боєць 3-го окремого стрілецького батальйону ДУК ПС Керничний Ігор. Доброволець, бойовий досвід від 2015 р. Загинув на Східному напрямку (місце не уточнено). Залишилися дружина і малолітній син / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Рут. Старший солдат, військовослужбовець підрозділу ОЗСП «Азов» НГУ Семчук Віталій Володимирович. Народився в Рівному в 1997 р. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Музикант. Молодший сержант, стрілець-помічник кулеметника 2-го відділення розвідки взводу розвідки спеціального призначення 1-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Лі Олександр Анатолійович. Загинув у бою за Маріуполь. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Ігачі. Сержант, головний сержант 3-го взводу 2-ї роти оперативного призначення 2-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Лісняк Владислав Юрійович. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

14 березня

Сумна. Інформація про Любов Погонюк загалом повторюється (див.: словникова стаття за 11 березня) / 14.03.2022 р. Оксана Уретій. Колишня зв'язкова УПА віддала зшити в Магадані сукню на маскувальну сітку для наших воїнів. *АрміяInform.* URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/14/kolyshnya-zvyazkova-ura-viddala-zshytu-v-magadani-suknyu-na-maskuvalnu-sitku-dlya-nashyh-voyniv/>

Десант. Командир блокпоста офіцер запасу Андрій. Має досвід служби в армії. Розповідає про обсяг своїх завдань після повномасштабного вторгнення: «Ми

масмо зустріти ворога, якщо він сунеться сюди, щільним прицільним вогнем. Тож хлопці відновлюють навички, удосконалюють влучність стрільби. Мешканці села вже звикли до наших пострілів і кажуть, що коли чують їх, то їм спокійніше» / 14.03.2022 р. Олександр Тереве́рко. Блокпост під командуванням «Десанта». URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/14/blokpost-pid-komanduvannyam-desanta/>

Крук. Офіцер 4-ї роти 2-го батальйону полку ССО «Азов» Київ Кравченко Микола Сергійович. Народився 20 травня 1983 р. у м. Люботин Харківської обл. Загинув під час поїздки з іноземними журналістами в с. Горенка Бучанського району Київської обл.: одна з ракет противника влучила в машину, в якій перебувала група / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Ванчік. Ад'ютант 4-ї роти 2-го батальйону ОЗСП «Азов» НГУ Машковець Сергій. Учасник Революції гідності і російсько-української війни. Залишилися вагітна дружина та маленька донька. Загинув під час поїздки з іноземними журналістами в с. Горенка Бучанського району Київської обл.: одна з ракет противника влучила в машину, в якій перебувала група / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

15 березня

Сіам. Військовослужбовець ЗСУ, солдат зведеного підрозділу ОбрМП Гребенюк Костянтин, виконує бойові завдання на Донецькому напрямі. Розповідає про бій біля Волновахи: «Те, що там відбувалося, я раніше бачив лише у фільмах. Нелюди рівняли місто із землею, щохвилини накривали з артилерійських систем калібру 122 та 152 мм. Спочатку ворог вистроїв арту та танки за автовокзалом на трасі поблизу селищ, а потім почали заїжджати в місто. Розпочалися жорстокі танкові бої». Вірить у перемогу над противником, тому що бійці готові стояти до кінця / 15.03.2022 р. Наталія Задверняк. «Моя рідна Одеса, як і вся Україна, в надійних руках, бо ми готові стояти до кінця». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/15/moya-ridna-odesa-yak-i-vsya-ukrayina-v-nadijnyh-rukah-bo-my-gotovi-stoyaty-do-kinca/>

Брат. Військовослужбовець ЗСУ, капітан роти. Відзначає, що його рота готова до виконання бойових завдань на одному з рубежів оборони столиці (Північний напрям). Пояснює про взаємодію між його підрозділом і добровольчим загonom ТрО / 15.03.2022 р. Руслан Ткачук. На північному напрямку оборони Києва підрозділи ЗСУ повністю готові до відсічі противника. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/15/na-pivnichnomu-napryamku-oborony-kyieva-pidrozdily-zsu-povnistyu-gotovi-do-vidsichi-protyvnyka/>

Кратос. Старший солдат, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Горбач Віталій Борисович. Народився 18 жовтня 1985 р. у м. Мена Чернігівської обл. Загинув у бою в Маріуполі / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

Каспер. Лейтенант поліції, поліцейський взводу № 2 роти тактико-оперативного реагування спецпідрозділу КОРД Теліпайло Костянтин Вікторович.

Народився в родині академіка. У 2014 р. розвідник, військовослужбовець ЗСУ, командир 3-го взводу 2-ї розвідувальної роти. Загинув під час оборони Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (1–15 березня 2022 р.)

16 березня

Сімдесят дев'ятий. Народний Герой України полковник Валерій Гудзь. У 1991 р., як курсант Рязанського повітрянодесантного училища, перевівся у ЗСУ. Служив у Миколаєві в 79-му парашутно-десантному полку, став майором. Від 2014 р. на війні. Коли в одному з районів Волновахи ще не сформувалася лінія фронту і не було жодного кадрового військового, взяв командування на себе. Восени 2014 р. брав участь у боях на Луганщині, у 2015 р. – у районі Авдіївки. Тяжко переживав втрату бойових побратимів (наприклад, Андрія Жука, «Мауглі»). У 2017–2020 рр. командував 24-ю ОМБр ім. короля Данила. Бойовий шлях пройшов від командира взводу до командира бригади. Його кредо: «Якщо ти професіонал, то зобов'язаний зробити усе, аби виконати бойове завдання без людських втрат». Розповідає про Костю «Базальта». Вороги назвали полковника Гудзя «Чорним комбатом». Валерій Гудзь загинув 12 березня 2022 р. на Луганщині. Йому присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (указом Президента України №139/2022) / 16.03.2022 р. Віктор Шевченко. Останнє інтерв'ю легендарного комбрига Валерія Гудзя. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/16/ostannye-intervyu-legendarnogo-kombryga-valeriya-gudzya/>

Калина. Капітан, заступник командира полку ОЗСП «Азов» НГУ Паламар Святослав. У відеозверненні привертає увагу українців до ситуації в Маріуполі: «Я закликаю всіх, кому не байдужа доля Маріуполя – тих, хто виїхав з міста, і чії близькі і друзі лишилися тут. Хто народився в цій приморській фортеці і хто знав Маріуполь до його нищення російською ордою: якщо не в ваших силах тримати зброю в руках, або ви не б'єтеся на інших фронтах України – виходьте, в якому б місті чи в якій країні ви б не знаходились – виходьте на вулиці з меседжем «Маріуполь – це Україна!» / 16.03.2022 р. Ірина Балачук. «Азов» закликав підтримати оточений Маріуполь: Як не зброєю, то словом. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/16/7331881/>

Тайра. Парамедик, волонтер Юлія Паєвська. Працювала на Південному напрямку. Рятувала людей в оточеному Маріуполі. Про це повідомила у Facebook волонтерка Наталія Воронцова / 16.03.2022 р. Сьогодні в полон потрапила Юлія Паєвська, більш відома як «Тайра». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/16/sogodni-v-polon-potrapyla-yuliya-payevska-bilsh-vidoma-yak-tajra/>

Семен. Молодший сержант, командир 3-го розвідувального відділення 2-го розвідувального взводу розвідувальної роти 17-ї ОТБр. Народився 4 липня 1979 р. у м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл. Учасник АТО. Учасник боїв за смт. Новотошківське Луганської обл. Нагороджений орденом «За мужність»

III ступеня (помертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Бумер. Молодший сержант 227-го батальйону 127-ї бригади Сил ТрО ЗСУ Білий Артем Сергійович. Народився 10 березня 1981 р. в м. Дніпро. Учасник АТО від 2014 р. Воював у складі батальйону «Донбас». Виконував бойові завдання під час оборони м. Харків. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Козацький. Старший солдат, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ. Народився 15 березня 1995 р. у Маріуполі Донецької обл. У полку «Азов» від 2014 р. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Рафаль. Військовослужбовець ЗСУ Ніканоров Валерій. Досвід бойових дій від 24 вересня 2014 р., коли добровольцем долучився до батальйону «Донбас». Повернувся до цивільного життя, створив ветеранський бізнес із перекладів «Vatra Translations». Від 26 лютого 2022 р. у складі ЗСУ. Під час оборони Ізюма його закатували росіяни в Чистоводівці (Харківщина) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Вахр. Відсутня інформація як про військовослужбовець. Калмиков Роман Юрійович. Народився 18 вересня 2001 р. у м. Вінниця. Навчався у Вінницькому політехнічному університеті. Загинув, виконуючи бойові завдання під час оборони Маріуполя / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

17 березня

Ратигор. Командир 9-го окремого мотопіхотного батальйону «Вінницькі скіфи», полковник Котенко Сергій Леонідович. У минулому – випускник Кам'янець-Подільського вищого інженерного командного училища. Учасник Революції гідності, ветеран АТО / ООС. Пішов обороняти Україну в 2014 р., покинувши посаду голови Гайсинської районної державної адміністрації. Загинув 9 березня 2022 р. у бою біля Запоріжжя. 16 березня полковникові Котенку Сергію Леонідовичу присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (помертно) / 17.03.2022 р. Дмитро Чалий, Сергій Коваленко. Щоб боротися з рашистами, командир «дев'ятки» полковник Сергій Котенко залишив крісло голови райдержадміністрації. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/17/shhob-borotysya-z-rashystamy-komandyr-devyatky-polkovnyk-sergij-kotenko-zalyshyv-krislo-golovy-rajderzhadministracziyi/>

Гуцул. Старший солдат, військовослужбовець підрозділу 10-ї ОГШБр Круглик Богдан Юрійович. Народився 5 грудня 1990 р. у смт. Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської обл. Учасник АТО / ООС від 2014 р. Пройшов Лвайський котел у складі добровольчого батальйону «Торнадо». У 10-ій ОГШБр ЗСУ від 2016 р. Учасник боїв за Київ. Нагороджений орденом «За мужність»

III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

18 березня

Шаман. Командир підрозділу спеціального призначення ГУР МО, легенда української розвідки, хоча не вважає себе нею. Каже, що він та людина, яка взяла на себе відповідальність за бійців. Воює на Донбасі від 2014 р. Переконаний, що кожен командир повинен думати: «Ти сильний рівно настільки, наскільки сильний найслабший із твоїх воїнів, і коли в підрозділі слабких не залишається, підрозділ стає легендарним». Оцінює своє життя до війни: жив у трудолюбивому суспільстві, мав усе необхідне, а загарбник прийшов і забрав це все. Описує перші бої у Гостомелі. Розмірковує про гуманізм під час війни, про кадірівців, які продали свою ідею незалежності. Аналізує поведінку ворога під час бою, вважає, що росіяни мають великий страх перед своїми командирами. Бойові завдання розвідник виконував проти ворожих десантників, морпіхів. «Філософ», «КД», «Вітязь» – бойові побратими, яких розвідник згадує за позивними / 18.03.2022 р. Позивний «Шаман». Інтерв'ю з командиром розвідників. *Військове телебачення України*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tdOid2FGCfk>

Шаман. Інформація загалом повторюється / 18.03.2022 р. «Ворога можна бити, він не такий великий і страшний» – розповідь розвідника ЗСУ. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/18/voroga-mozhna-byty-vin-ne-takyj-velykyj-i-strashnyj-rozpovid-rozvidnyka-zsu/>

Фунтік. Військовослужбовець 137-ї ОБМП ЗСУ Наконечний Сергій Анатолійович, 31 рік. Народився в с. Дзигівка Вінницької обл. Загинув уві сні під час двох ударів ракетами «Калібр» по казармах морських піхотинців у м. Миколаїв. Ворог поцілів через зраду керівника Миколаївської окружної прокуратури Геннадія Германа / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Крава. Старший солдат, військовослужбовець 21-ї ОМПБ Кравець Владислав Васильович. Народився 13 листопада 1983 р. у м. Київ, проживав в Одесі. Закінчив три курси Одеського національного морського університету. Загинув уві сні під час двох ударів ракетами «Калібр» по казармах морських піхотинців у м. Миколаїв. Ворог поцілів через зраду керівника Миколаївської окружної прокуратури Геннадія Германа / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Майстер. Боєць 2-ої роти 2-го окремого батальйону ДУК ПС Гайдін Вадим Олексійович. Народився у м. Запоріжжя. Мав бойовий досвід у 2014–2015 рр. Загинув, виконуючи бойові завдання біля Києва / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Дато. Кулеметник ЗСУ Ратіані Давид. Народився в с. Местія у Грузії. Доброволець. Під час бою допомагав французькому солдатові з пораненнями добратися до пункту збору. Підірвався на міні біля міста-героя Ірпеня / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Беро. Військовослужбовець ЗСУ Беріашвілі Георгій із Грузії. Доброволець. Загинув в Ірпені / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

19 березня

Чуп. Старший лейтенант, командир танкової роти ОЗСП «Азов» НГУ Чупрін Михайло Русланович. Народився 19 квітня 1990 р. у м. Хрустальний Луганської обл. Брав участь у боях за Маріуполь. Останній бій вів із побратимом-навідником танка сержантом Русланом Живолупом, використовуючи бойову машину як нерухому вогневу точку, однак у танк поціливі ворог. Присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (2022 р., посмертно) – за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Прес. Сержант, командир танку 3-го танкового екіпажу 2-го танкового взводу танкової роти ОЗСП «Азов» НГУ Живолуп Руслан Анатолійович. Учасник боїв за Маріуполь, тримав оборону вулиці Набережна. Загинув із командиром танкової роти Чупріним Михайлом / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Таксист. Старший солдат, старший кулеметник (бронев автомобіля) 2-го відділення 3-го взводу ОЗСР «Азов» НГУ Іонов Юрій Олексійович. Народився 30 серпня 1988 р. у м. Луганськ. Загинув біля Маріуполя, виконуючи бойові завдання. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Гриць. Військовослужбовець 80-ї ОДШБр Добош Григорій Тарасович. Народився 29 березня 1991 р. Навчався у Львівській середній школі № 82, випускник Львівського національного університету ім. Івана Франка. У 2021 р. одружився. Загинув біля Снігурівки. Поховали на Марсовому полі у Львові тільки 29 грудня 2022 р., коли повернули тіло після звільнення міста від противника / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

20 березня

Вітер. Генерал-майор ЗСУ Ніколюк Віктор Дмитрович. Народився в с. Шишкине на Кіровоградщині, закінчив Харківське гвардійське вище командне танкове училище, Національний університет оборони України ім. Івана Черняхівського. Пройшов шлях від командира розвідувальної роти до командира 92-ї окремої механізованої бригади. Брав участь в АТО / ООС, це були бої у Щасті, Трьохізбенці, Станиці Луганській. Генеральські погони отримав у 2018 р., був керівником навчального центру «Десна». У жовтні 2021 р. став командувачем військ Оперативного командування «Північ». 10 березня 2022 р. генерал-майору Ніколюку Віктору Дмитровичу присвоєно звання Герой України із врученням ордена «Золота Зірка» / 20.03.2022 р. Олександр Шульман, Сергій Коваленко. «Вітер», який наводить жах на ворогів. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform>.

com.ua/2022/03/20/umilo-keruvav-oboноnoу-na-pivnichno-shidnomu-napryamku-zavdyaky-chomu-vdalosya-ne-dopustyty-zahoplennya-chernigova/

Дячек. Офіцер, командир розвідувального взводу. Родом з Іллінців біля Немирова Вінницької обл. Воював разом із односельцями Олександром Морознюком і Олександром Пашенком, які загинули в бою біля Новоселівки Запорізької обл. Тоді спершу поранили Олександра Морознюка. Його побратим Пашенко кинувся відразу рятувати, однак і його прошили кулі, а пізніше впритул розстріляли вороги. Пораненого Морознюка хоча й доправили в бусик, але бусик обстріляла ворожа БМП. «Саня Пашенко загинув героїчно, рятуючи Морознюка», – каже «Дячек». Він дозволив перезняти фотографію трьох побратимів-односельців зі свого телефона: бійці сфотографувалися на 30-річницю незалежності України у Вінниці / 20.03.2022 р. Руслан Ткачук. Медика, який лежав обіч дороги, рашисти розстріляли впритул. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/20/medyka-yakuj-lezhav-obich-dorogy-rashysty-rozstrilyaly-vprytul/>

Шева. Командир роти танкового батальйону окремої мотопіхотної бригади старший лейтенант Олексій Шевченко. Загинув під час виконання бойового завдання біля Волновахи 26 лютого 2022 р. **Гюрза.** Жінка-командир, танкіст. Розповідає про Олексія Шевченка: «Коли інші побоялися мати справу з нашим жіночим екіпажем, Олексій Вікторович взяв нас під своє крило. Часто жартома запитував: «Дівчата мої, чи підете ви за мною у бій?». І ми готові були йти за ним у саме пекло. Тому наш «Шева» й загинув, бо завжди першим рвався у бій». Підкреслює, що командир переживав за рідних у Харкові, особливо за донечку. **Уран.** Навідник танка. Тепло згадує свого командира Олексія Шевченка: це справжній лідер, був поруч із підлеглими, завжди усміхнений. Боєць розповідає про деталі бою, в якому загинув «Шева». **Джексон.** Командир танка. Пояснює, чому Олексій Шевченко сів у його машину / 20.03.2022 р. Наталія Задверняк. «Наш «Шева» загинув, бо завжди першим рвався у бій», – командир танка «Гюрза». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/20/nash-sheva-zagynuv-bo-zavzhdy-pershym-rvavsya-u-bij-komandyr-tanki-gyurza/>

Гоголь. Старший лейтенант, заступник командира ОЗСП «Азов» НГУ з бойової та спеціальної підготовки Грицаєнко Віталій Миколайович. Народився в Полтаві. Герой України (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Фантом. Старший лейтенант, заступник командира 1-го батальйону оперативного призначення для роботи з особовим складом ОЗСП «Азов» НГУ Дудінов Денис Олександрович. Народився 10 грудня 1990 р. у м. Донецьк. Захисник Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Мар. Капітан, командир 3-го снайперського відділення снайперської групи СПП «Азов» НГУ Гипик Ярослав Євгенович. Народився 27 липня 1993 р. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня

(посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Дерек. Молодший сержант, військовослужбовець 3-ї роти 2-го батальйону «Азов» НГУ Михайлишин Ігор Миколайович. Народився 20 лютого 1995 р. у Львові. Випускник загальноосвітньої школи № 65, навчався у Львівському вищому професійному училищі інформаційно-комп'ютерних технологій та Національній академії внутрішніх справ. Учасник Революції гідності. Від 2014 р. у полку «Азов». Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Іслам. Сержант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Беліменко Костянтин Дмитрович. Народився 6 серпня 1994 р. у смт. Пісочин Харківської обл. Випускник школи № 39 у Харкові, Харківського державного автотранспортного коледжу, Харківського національного університету будівництва й архітектури. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Грек. Військовослужбовець диверсійно-штурмової групи «Ведмеді» в 2018–2020 рр. Оборонець Маріуполя / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Віскас. Старший солдат, розвідниця-снайперка 132-ї ОРБ Поліщук Вікторія Олегівна, 21 рік, родом із с. Збараж Козятинського району Вінницької обл. Підписала контракт із ЗСУ в 2020 р. Загинула під час бомбардування на Житомирщині. Нагороджена орденом «За мужність» III ступеня / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Батя. Майор, військовослужбовець батальйону оперативного призначення НГУ ім. Сергія Кульчицького. Вік 59–61 р., родом із Коломиї Івано-Франківської обл. Учасник Революції гідності. Бойовий досвід від 2015–2016 рр. Загинув у боях за Київщину. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Шкіпер. Боєць 3-го окремого батальйону УДА Талалай Олександр Михайлович. Народився в 1982 р. у м. Павлоград Дніпропетровської обл. Учасник бойових дій від 2014 р. Загинув (місце не уточнено) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

22 березня

Чечель. Головний сержант групи розвідки ОЗСП «Азов» НГУ Діденко Віталій Ігорович. Народився 1 червня 1992 р. на Вінниччині. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Арс. Старший солдат, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ. Народився в с. Телепине Черкаської обл. Навчався на журналістиці в Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького. У полку «Азов» від

2018 р. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Маєстро. Молодший сержант 109-го батальйону 10-ї ОГШБр Бережний Руслан, 45 років, з Івано-Франківська. Учасник АТО. Загинув під час авіаудару на Київщині (біля пункту Слобода Кухарська) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Бурій. Військовослужбовець ССО «Азов», 25 років, з Івано-Франківська. Учасник АТО / ООС (2016–2019). Загинув біля Києва / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

23 березня

Редіс. Прокопенко Денис, командир ОЗСП «Азов» від 2017 р. Випускник факультету іноземних мов Київського національного лінгвістичного університету, воює від 2014 р. До призначення командиром полку командував взводом і ротою. У 2019 р. капітан Денис Прокопенко отримав орден Богдана Хмельницького III ступеня. Потомок карела, який брав участь у війні 1939–1940 рр., тому командир пояснював: «Таке відчуття, що я продовжив ту саму війну, але на іншій ділянці фронту, війну проти окупаційного режиму Кремля. У мого діда була така жадлива ненависть до комунізму, до більшовизму, до совка [...]. Уявляєш, що таке втратити свою родину? Тобто всі його брати загинули, рідня [...]». 19 березня 2022 р. майорові Прокопенку Денисові Геннадійовичу присвоєно звання Герой України із врученням ордена «Золота Зірка» / 23 березня 2022 р. Сергій Коваленко. «Ми досить міцні, щоб кров'ю і потом відвоювати нашу землю...», – Герой України Денис Прокопенко. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/23/my-dosyt-miczni-shhob-krovuu-i-potom-vidvojovuvaty-nashu-zemlyu-geroj-ukrayiny-denys-prokopenko>

Хома. Боєць «Азова» Снітко Андрій. Удостоєний звання Героя України в 2016 р. (посмертно). Родом з Волині, сирота / 23 березня 2022 р. Сергій Коваленко. «Ми досить міцні, щоб кров'ю і потом відвоювати нашу землю...», – Герой України Денис Прокопенко. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/23/my-dosyt-miczni-shhob-krovuu-i-potom-vidvojovuvaty-nashu-zemlyu-geroj-ukrayiny-denys-prokopenko>

Аксьон. Боєць «Азова» 20-річний Олег Аксьоненко до полку працював у міліції, фанат луганської «Зорі», загинув смертно хоробрих / 23 березня 2022 р. Сергій Коваленко. «Ми досить міцні, щоб кров'ю і потом відвоювати нашу землю...» – Герой України Денис Прокопенко/<https://armyinform.com.ua/2022/03/23/my-dosyt-miczni-shhob-krovuu-i-potom-vidvojovuvaty-nashu-zemlyu-geroj-ukrayiny-denys-prokopenko>

Єгерь. Лейтенант, командир бойової снайперської групи групи розвідки ОЗСП «Азов» Линдюк Ігор Васильвич. Народився 30 листопада 1968 р. Загинув у боях за Маріуполь. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Бір. Старший солдат, оператор відділення ОЗСП «Азов» НГУ Біркун Єгор Олександрович. Народився 9 серпня 1997 р. у м. Кривий Ріг Дніпропетровської

обл. Випускник ліцею і Криворізького національного університету. Загинув під час оборони Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Хірург. Сержант, військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Харчук Віталій Володимирович. Народився 19 вересня 1999 р. у Києві. Добровolecь. Обороняючи Маріуполь, підбив три танки противника. Загинув під час прориву з морського порту. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Вектор. Старший солдат, розвідник ОЗСП «Азов» НГУ Литвиненко Владислав Володимирович. Учасник танкового бою біля Донецького академічного обласного драматичного театру в Маріуполі. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Юрец. Старший солдат, військовослужбовець батальйону спеціального призначення «Донбас» НГУ Пічуркін Юрій Юрійович. Родом зі Слов'янська Донецької обл. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Марс. Молодший лейтенант, командир взводу 130-го батальйону ТрО Києва Сергєєв Дмитро Ігорович. Житель Києва. Загинув на позиції від пострілу ворожого танка під час боїв за Ірпінь. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

24 березня

Ловер. Старший солдат, військовослужбовець ОЗСП «Азов» Бондаренко Володимир Анатолійович. Загинув під час бою в Маріуполі. Похований у селищі Краснопавлівка 26 червня 2022 р. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–30 березня 2022 р.)

Філософ. Офіцер частини морської піхоти, яка дислокується на Одещині, Ярослав. Розповідає про роботу морських піхотинців: вони охороняють та обороняють узбережжя, спостерігають і контролюють акваторію Чорного моря, обліковують переміщення військових кораблів ворога, знищують безпілотники ворога, виявляють диверсійно-розвідувальні групи. Офіцер має досвід виконання бойових завдань і розмірковує про малоімовірну загрозу від висадки десанту з огляду на низький морально-психологічний стан ворога через його втрати. Відзначає вмотивованих резервістів, які поповнюють лави морських піхотинців / 24.03.2022 р. Володимир Віват. «У росіян немає жодного шансу на успішний десант з боку моря», – офіцер морської піхоти Ярослав. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/> 2022/03/24/u-rosiyan-nemaye-zhodnogo-shansu-na-uspishnyj-desant-z-boku-morya-oficzer-morskoyi-pihoty-yaroslav/

Тор. Військовослужбовець, командир одного з підрозділів Одеської бригади ТрО. Вважає, «що за місяць протистояння з рашистами ми стали мисливцями, а ворог дичиною. Настав час, коли регулярна армія РФ, діючи за єдиним шаблоном, з міфом «велика й непереможна» кожного дня нашого спротиву терпить на полі бою невдачі, відчувається деморалізованою» / 24.03.2022 р. Захисник Одеси: За місяць війни ми стали мисливцями, а ворог – дичиною. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/24/zahysnyk-odesy-za-misyacz-vijny-my-staly-myslyvczyamy-a-vorog-dychynouy/>

Вайнах. Боець ТрО, ветеран Другої чеченської війни. Боронить Київ. У мирному житті – підприємець, живе в Україні від 2008 р. Родина бійця залишилася на батьківщині в Чеченській Республіці. Він на війні з росією, бо вважає, що це його боротьба за звільнення Ічкерії. Пригадує Першу чеченську війну і загибель 300 тис. населення, про Хасав'юртські угоди. Вважає, що війна триватиме, доки буде існувати путінська росія / 24.03.2022 р. Ельдар Сарахман. «Кадировці бояться померти в Україні» – учасник Другої чеченської війни, який воює за Україну. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/03/24/7333959/>

Терор. Командир відділення білоруського батальйону ім. Кастуся Калиновського Апанасович Зміцер. Народився 15 серпня 1989 р. (Сморгонь, Білорусь). Служив у білоруській армії, працював далекобійником у Варшаві. Від 25 лютого в Україні. Поранений у бою за Ірпінь. Нагороджений медаллю «За бойові заслуги» (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Жекан. Сержант, стрілець-гранатометник підрозділу полку «Азов» НГУ (від 2018 р.). Народився 28 липня 1997 р. у м. Маріуполь. Отримав поранення в бою, коли прикривав побратимів. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

25 березня

Шкіпер. Боець 3-го окремого батальйону УДА. Ветеран ОЗСП «Азов» НГУ, співзасновник організації «Ветерани Азова», громадський діяч. Активіст «Національного корпусу» Котенко Денис Валерійович. Народився 18 травня 1996 р. у м. Дніпро. Загинув у ніч з 24 на 25 березня під час звільнення невеликого містечка біля Києва / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Пістон. Старший лейтенант, командир взводу вогневої підтримки 1-ї роти оперативного призначення 1-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Кагал Максим Володимирович. Народився 1 грудня 1991 р. у м. Кременчук Полтавської обл. Герой України (посмертно). Оборонець Маріуполя. Тіло ідентифікували за експертизою ДНК. 5 січня 2023 р. прощалися з бійцем в Києві, а 16 січня – у Кременчуці / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Полтава. Боець 226-го батальйону ТрО ОЗСП «Азов» НГУ Парака Богдан, 24 роки. Народився в м. Гадяч Полтавської обл. Виконуючи бойове завдання, загинув біля с. Вільхівка Харківської обл. / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Сон. Військовослужбовець роти Сил ТрО ЗСУ. Проживав в Ірпені. Народився 25 березня 1996 р. Загинув у день свого народження під час оборони рідного міста / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Добрий. Старший матрос, військовослужбовець 36-ї ОБрМП Татари Іван Іванович. Народився 17 липня 1996 р. у м. Южноукраїнськ Миколаївської обл. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

26 березня

Космос. Заступник командира батальйону з бойової підготовки Норов Андрій Олексійович. Учасник Помаранчевої революції та Революції гідності, АТО / ООС. 5 березня 2022 р. йому було присвоєно чергове військове звання «капітан». 13 березня 2022 р. загинув смертю хоробрих у бою на Київщині / 26.03.2022 р. Сергій Коваленко. Капітан-Герой «Космос» завдав ворогу жахливих втрат. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/26/kapitan-geroj-kosmos-zavdav-vorogu-zhahlyvyh-vtrat/>

Полтава. Сержант із підрозділу ТрО Сергій. Каже, що «Полтавою» його називають всього 24 дні. Родом із Полтавщини, у мирному житті – інженер із металообробки, створив власний бізнес, брав участь у міжнародних проєктах. Вважає своє життя успішним, тому що багато їздив і багато бачив. Переконалий, що бути вдома найкраще. Коли розпочалося повномасштабне вторгнення, пішов на війну, залишивши двійко дітей. Стверджує, що за країну потрібно боротися / 26.03.2022 р. *Володимир Скоростецький*. Їхні два типажі – «раби» та «імперці»: український воїн охарактеризував московитів. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/26/ukrayinskyj-voyin-oharakteryzuvav-moskovytiv/>

Музикант. Старший сержант запасу, спецпризначенець, після повномасштабного вторгнення – боець ТрО в Полтаві Олег. У мирному житті – власник фірми з вантажних перевезень. Розповідає, що на блокпості «знаходяться люди з різних прошарків суспільства: прості трактористи, будівники, айтішники, робочі та бізнесмени. Всі ми маємо іншу місію. Як би банально це не звучало – ми кинули все та об'єдналися заради перемоги над орками». Передає свій досвід тій більшій частині тероборони, яка не має бойового досвіду / 26.03.2022 р. Оксана Іванець. «Ми готові вгризатися в рідну землю зубами та рвати ворога...». *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/26/my-gotovi-vgryzatsya-v-ridnu-zemlyu-zubamy-ta-rvaty-voroga/>

Кельт. Командир мінометного взводу полку «Азов» НГУ Катрич Олег. Проживав у Маріуполі. Випускник Приазовського державного технічного університету. В полку «Азов» з 2014, учасник АТО/ООС. Брав участь у боях за

Київ, а 25 березня учасник групи з 72 осіб, які добровільно полетіли в оточення, щоб допомогти побратимам у Маріуполі (потрапив у місто гелікоптером). Загинув у своєму районі / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Кеп. Сержант, головний сержант – командир міномета 1-го вогневого розрахунку мінометного взводу 2-ї роти оперативного призначення 2-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Гладій Роман Степанович. Народився 4 жовтня 1981 р. в с. Бережниця Львівської обл. Загинув у боях за Маріуполь. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Твікс. Старший солдат, старший кулеметник відділення вогневої підтримки взводу розвідки спеціального призначення 1-го батальйону оперативного призначення ОЗСП «Азов» НГУ Абдюков Сергій Сергійович. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Миня. Сержант, військовослужбовець 12-ї БрОП, ОЗСП «Азов» НГУ Василенко Михайло Володимирович. Народився 2 лютого 1991 р. у Хмельницькій обл. Оборонець Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Сєдой. Сержант, військовослужбовець ЗСУ Кузін Роман Сергійович. Загинув під час оборони Маріуполя. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

27 березня

Яр. Боець добровольчого батальйону «ОДЧ Карпатська Січ» Бойко Ярослав Петрович. Народився 12 грудня 1981 р. у с. Велика Вовнянка на Київщині. Загинув, повертаючись із завдання, коли розвідгрупа, яку він очолював, вступила в бій із загonom, що супроводжував колону противника / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

28 березня

Метро. Лейтенант, командир взводу Партала Станіслав. Легендарна особистість у складі бійців ОЗСП «Азов» НГУ. Бойовий досвід сформований під час АТО. Після повномасштабного вторгнення 27 лютого дві доби азовці відбили 4 спроби ворога висадити десант, у цьому бою брав участь і лейтенант Партала. У березні виконував бойові завдання в районі Калинівки (Київщина), поранений керував боєм. На жаль, лікарі не змогли врятувати його життя. 25 березня 2022 р. лейтенантові Парталі Станіславу Юрійовичу присвоєно звання Герой України з удостоєнням ордена «Золота Зірка» (посмертно) / 28.03.2022 р. Сергій Коваленко, Валерія Агібалова. «Розвідник від Бога» – побратими про загиблого Героя України

Станіслава Парталу. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/28/rozvidnyk-vid-boga-pobratymy-pro-zagyblogo-geroia-ukrayiny-stanislava-partalu/>

Пентагон. Старший сержант, боєць ОЗСП «Азов» Хохленков Богдан Олександрович. Народився в Маріуполі 8 квітня 1992 р. Командир міномета, пізніше розвідник. Закінчив Приазовський державний технічний університет. У полку «Азов від 2015 р. Отримав важкі поранення в боях за Маріуполь, евакуйований, однак помер від ран. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Рекс. Військовослужбовець підрозділу 501-ї ОБМП Твердохлібов Дмитро. Народився 23 травня 2003 р. в Маріуполі. Загинув під час боїв за рідне місто / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

29 березня

Калина. Заступник командира полку ОЗСП «Азов» НГУ Паламар Святослав. У відеозверненні пояснює, чому захисники не залишають Маріуполь: «Нас запитують, чи правда, що нам було запропоновано вийти з міста. Чи насправді ми відмовились, бо не захотіли покидати своїх поранених і вбитих? Я відповім так: «А як, на вашу думку, повинні чинити українські військові? Ми будемо і надалі захищати місто, кожен дім, кожна вулиця. Ми робитимемо все, щоб врятувати наших поранених та поховати наших вбитих воїнів. Ми чуємо про те, що безуспішно боротися з переважаючими силами у співвідношенні 1 до 10, не маючи авіації та іншого... Запитайте в оборонців міста, як вони 33 дні протистоять постійним авіаційним бомбардуванням, десяткам випущених по нас балістичних ракет, обстрілам з кораблів та наземної артилерії, силам, що в десятки разів переважають наші, в повному оточенні» / 29.03.2022 р. В «Азові» пояснили, чому не будуть відступати з Маріуполя. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/29/7335589/>

Маєстро. Майор, заступник командира окремого батальйону ТрО. Воїн із Мелітополя, навчався у військовому університеті. Бойовий досвід бійця формувався з часу захисту Донецького аеропорту (період АТО). Перший бій у час повномасштабного вторгнення відбувся 24 лютого на підходах до Мелітополя. Тоді група під командуванням «Маєстро» зупинила ворога, а тероборонівці залишилися живими / 29.03.2022 р. Руслан Ткачук. Бойове хрещення мелітопольської тероборони, або Як підрозділ «Маєстро» знищив 3 ворожі КаМАЗи та 30 орків. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/29/bojove-hreshhennya-melitopolskoyi-teroborony-abo-yak-pidrozdil-maestro-znyshhyv-3-vorozhyh-kamazy-z-30-orkamy/>

Вальгер. Прапорщик, військовослужбовець ЗСУ. Десантник, проходив військову службу в складі 95-ї ОДШБр Коваль Тарас Миколайович. Загинув у боях під час оборони Києва. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Сокіл. Старший лейтенант підрозділу Сил ТрО ЗС України Олійник Дмитро Олегович. Учасник АТО. У складі 79-ї ОДШБр брав участь у бойових діях 2014 р., того ж року був важко поранений. Загинув під час обстрілу будівлі Миколаївської облради / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Реверс (або **Реверанс**). Солдат, військовослужбовець ЗСУ Євдокимов Дмитро Володимирович. Народився 4 жовтня 1998 р. у м. Тростянець Сумської обл. Студент історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (не закінчив, узяв академію). Брав участь у боях за Київ на Житомирському напрямку. Нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

30 березня

Чилі. Командир батальйону харківського осередку ТрО «Азова» Величко Сергій. З часу АТО воював на Сході України. Автор хіта «Путін – х*йло». Продовжує виконувати бойові завдання / 30.03.2022 р. Росіяни збрехали про полон бійців «Азову» – ті записали їм відео з Харкова. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/30/7335642/>

31 березня

Пілюля. Тероборонець, водій евакуаційного автозасобу. Виконує бойові завдання на Запорізькому напрямі. Брав участь у боях, вивіз і врятував життя не одному захисникові. Родом із Бердянського району. В окупації залишилися діти, дружина і мати. Згадує полеглих побратимів / 31.03.2022 р. Руслан Ткачук. Тероборонець «Пілюля» евакуує поранених побратимів та молиться за них. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/31/teroboronecz-pilyulya-evakuuyue-poranenyh-pobratymiv-ta-molytsya-za-nyh/>

Кайман. Командир роти, капітан. Розробив план бою, в якому брав участь Ігор Дикун / 31.03.2022 р. Молодший лейтенант Ігор Дикун у бою знищив одинадцять рашистів і спалив ворожу БМД. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/31/molodshyj-lejtenant-igor-dykun-u-boyu-znyshhyv-odynadczyat-rashystiv-i-spalyv-vorozhu-bmd/>

Штірліц. Доброволець, 20-річний боєць, який потрапив у бригаду ТрО. Швидко опановує навички для ведення бою. Уже ходив у наряди та стояв на блокпосту. Передає вітання своїй дівчині / 31.03.2022 р. Руслан Ткачук. Я – «Штірліц», солдат розвідки. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/31/ya-shtirlicz-soldat-rozvidky/>

Вальтер. Десантник Тарас Коваль. Загинув 30 березня у боях за Київ. У минулому – захисник Донецького аеропорту. За словами засновника фонду «Повернись живим», боєць був «чесний, чистий, порядний, простий і хороший хлопець» / 31.03.2022 р. Ірина Балачук. Кіборг Вальтер загинув у бою під Києвом. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/31/7336016/>

Ірландець. Молодший сержант та бойовий медик НГУ Юсин Олексій. Відзначає, що з родини військових, тому ще з дитинства хотів служити в армії. Аналізує події в Бахмуті Донецької обл.: з боку противника «був фосфор, касетки та авіабомби». Розповідає про побратимів, радить не здаватися і не падати духом / 31.03.2022 р. Бойовий медик НГУ евакуював поранених побратимів під ворожим кулеметним обстрілом (ВІДЕО). *Національна гвардія України*. URL: <https://ngu.gov.ua/bojovuj-medyk-ngu-evakuyuvav-poranenyh-pobratymiv-pid-vorozhym-kulemetnym-obstrilom-video/>

Друг Куля. Розвідник добровольчого батальйону «Сонечко» Кулінич Віталій. Народився 28 вересня 1992 р. у Коломиї Івано-Франківської обл. Загинув під час дводобового рейдового завдання групи (зачищала звільнену територію від противника) / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Міні Мі. Військовослужбовець ОЗСП «Азов» НГУ Дяченко Максим Ігорович. Народився 23 травня 1993 р. у м. Торез Донецької обл. Бойовий досвід від 2014 р., учасник боїв за Донецький аеропорт. Від 2015 до 2021 р. служив у полку «Азов», звільнився. У лютому знову став у стрій із побратимами / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Джеб. Боєць 15-ї резервної сотні ДУК ПС Алексенко Олександр. Загинув у бою біля Харкова / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Укроп. Боєць 15-ї резервної сотні ДУК ПС Полонський Олександр. Народився у Харківській обл. Загинув у боях біля Харкова / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Джексон. Прізвище невідоме. Військовослужбовець 122-ї ОБТрО (м. Ізюм), 113 ОБрТрО ЗСУ, загинув біля с. Яреміка Харківської обл.: прикрив двох бійців і комбата / Вікіпедія: Втрати силових структур внаслідок російського вторгнення в Україну (16–31 березня 2022 р.)

Після прикладів за лютий–березень 2022 р. реєстр Словника охоплює позивні за квітень–грудень. Додано «Список використаних джерел» та «Список наукових праць».

Призначення Словника. Зібрана база даних як набір реєстрових одиниць Словника сприятиме вирішенню не тільки нових лінгвістичних завдань, зокрема питань соціономастики, традиційної ономастики, соціолінгвістики, лексикології, культури мови чи лінгвістики повсякденности, а й буде формувати культуру пам'яті суспільства про українських Героїв-захисників. Окрім цього, як новий різновид ономастичного довідника та вперше створений словник із лінгвістики повсякденности – довідник ще й тематично збагачує українську лексикографію.

РОЗДІЛ 5. ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ ІНАВГУРАЦІЙНОЇ ПРОМОВИ

Світлана РОМАНЮК

Останній рік призвичаїв українців, та не тільки їх, а й тих, хто постійно слідкує за подіями в Україні за кордоном (а таких, окрім вимушених українських емігрантів, зазначимо, досить багато), уважно слухати щоденні виступи Президента Володимира Зеленського. У них, окрім звичайного повідомлення про найважливіші події, що відбулися упродовж доби, найчастіше можна почути передусім той інформаційний наратив, який можна окреслити як протидію пропаганді, вербальне протистояння ворогові та звичайну підтримку населення – військового і цивільного. Серед визначальних елементів типовими у змісті такого повідомлення є насамперед: *заклики* – до допомоги й підтримки один одного та Збройних Сил України; *слова подяки* – тим, хто на фронті, й тим, хто працює далеко від лінії фронту, допомагає в різний спосіб на батьківщині та поза її межами; *слова підтримки* – прохання не втрачати надії й віри в перемогу. Крім цього, винятковим у зверненнях є *апелювання до ворога* та російського чи білоруського народів, в які закладене намагання донести до них вірогідну інформацію, якої вони не мають або не хочуть самостійно шукати. Таким є воєнний час у ХХІ ст., коли війна йде в парі з інформаційним протистоянням, не менш важливим і вимірним, а відтак – дієвим. Такою є теперішня Україна на початку третього десятиліття ХХІ ст.

Загалом у мирний час громадяни тієї чи тієї країни найчастіше мають змогу почути очільників своїх держав за урочистої нагоди і, звичайно, не щодня. Такою була і практика України до 2022 р., хоча нагадаємо: воєнні дії на Сході країни тривають безперервно від 2014 р. Урочистістю, яку дивиться і слухає більшість населення держави, є найчастіше інавгурація Президента. Це святковий виступ, що привертає увагу широкого кола слухачів, навіть тих, хто не особливо цікавиться політикою. Тому тексти інавгураційних звернень є особливими: пафосними, переповненими позитивними емоціями й обіцянками, піднесеними за характером висловлювання.

У цій статті ми звернемося до перших виступів у Верховній Раді двох Президентів України, яким довелося бути на посаді у складні часи –

Петра Порошенка (каденція 2014–2019 рр., війна на Сході України) та теперішнього голови країни Володимира Зеленського (каденція 2019–2024, повномасштабна війна Росії проти України)¹. Спробуємо встановити подібності й відмінності у їхніх перших зверненнях до народу, пам'ятаючи при цьому, що в 2019 р. ці політики були контркандидатами на посаду Президента, до останнього змагалися за місце найважливішого посадовця, і нагадаємо: Зеленський уперше – з позицій мас-медійника, актора, шоумена; Порошенко – після досвіду перебування на посту Президента України упродовж 2014–2019 рр. та попередньої довготривалої політичної кар'єри на інших державних посадах².

Теоретичний аналіз виступів посадових осіб, особливо політичних промов президентів і прем'єрів, цікавлять багатьох дослідників із різних галузей суспільних і гуманітарних наук, зазвичай тих, що звертаються до поліфункційного аналізу, наприклад, у галузі соціолінгвістики, психолінгвістики, юрислінгвістики, медієзнавства, критичного аналізу дискурсу тощо. Лінгвістичний аспект досліджень стає лише першим кроком у загальному, різноплановому встановленні ролі й значення виступу загалом, наприклад, вартісності обіцянок, впливу тексту на адресата і його належному сприйнятті, ознаках маніпулятивності чи персвазивності, порівняльній характеристиці виступів тощо. Важливим є поміж іншими, урахування позавербального складника, контексту, у межах якого відбувається комунікація, оскільки саме він «впливає на внутрішню організацію дискурсу, співвідношення елементів мовного та позамовного кодів, їх семантику, синтактику і прагматику спілкування загалом»³. З огляду на це, порушена проблема є частиною досліджень політичного дискурсу загалом, який щоразу більше привертає увагу науковців. Згадаємо напрацювання ван Дейка, М. Фуко, Р. Водак, М. Кшижановського, Н. Фейрклэйфа, В. Кулика, С. Романюк, О. Рудої, Г. Яворської, К. Серажим та ін. Натомість для стилістичного аналізу українського матеріалу, який ми залучили до дослідження, важливими є спостереження і здобутки передусім українських учених Н. Бабич, Л. Мацько, Л. Кравець, А. Грищенко, Г. Почепцова.

Метою цієї роботи є визначення лінгвостилістичних особливостей інавгураційної промови на прикладі виступів двох останніх українських Президентів – Петра Порошенка й Володимира Зеленського.

- 1 Інавгураційна промова Президента Петра Порошенка. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3375056-inavhuratsiina-promova-poroshenka-povnyi-tekst-i-video>; Інавгураційна промова Президента Володимира Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489>; Громадське телебачення. URL: <http://www.hromadske.tv/politics/naichastishe-poroshenko-povtoryuvav-slova---ukray/>; Interview Frank Luntz. URL: www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/persuaders/interviews/luntz.html
- 2 Основою і продовженням запропонованої розвідки стало дослідження: Романюк С. Лінгвостилістичні особливості інавгураційної промови (на прикладі виступу Президента України П. Порошенка). *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2015. Вип. 3. С. 158–167.
- 3 Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Львів, 2011. С. 214–215.

Завдання полягало у встановленні особливих характеристик, притаманних інавгураційній промові, а також у спробі визначення її стильової належності. Насамперед ішлося про розрізнення ознак двох стилів – офіційно-ділового й публіцистичного, адже їхні зразки знайшли відображення в аналізованих текстах промов. Крім цього, важливим було визначення подібностей і відмінностей двох обраних для аналізу президентських виступів.

Заявлена тематика видається надзвичайно цікавою й перспективною, а відсутність досліджень на українському ґрунті можна пояснити малою кількістю промов – від 1991 р. Україна мала шістьох президентів, упродовж 1991–2019 рр. інавгураційних промов прозвучало всього сім (Л. Кравчука, Л. Кучми (1998, 2002), В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка, В. Зеленського).

Перша частина цієї розвідки присвячена розмежуванню і встановленню жанрової специфіки інавгураційної промови, яку ми намагалися описати раніше⁴. Як відомо, офіційно-діловий стиль за своїм призначенням має «регулювати ділові відносини мовців у міжнародній, державно-правовій і суспільно-виробничій сферах»⁵, але серед його жанрів у межах підстилів не знаходимо окремого – «інавгураційна промова»⁶. Схиляємося до думки, виголошеної в попередніх дослідженнях, і такої, що спирається на висновки інших учених: схожим жанром можна вважати «комюніке»⁷. Проте думаємо, що досить сумнівним видається трактування інавгураційної промови виключно в межах офіційно-ділового стилю, оскільки багато чинників, описаних далі в цій статті, свідчать радше про її належність до публіцистичного стилю (наприклад, патетичність висловлювання, метафоричність, розбудовані звертання, нетипове завершення тощо).

За підручником «Сучасна українська літературна мова», інавгураційну промову варто було б віднести саме до публіцистичного стилю, бо, як зазначають автори, «на відміну від інформативних офіційно-ділового і наукового (функція повідомлення) публіцистичний стиль розрахований на здійснення впливу, чому безпосередньо підпорядковується політична загостреність, підкреслене ідеологічне спрямування відповідних текстів»⁸. Далі у представленому аналізі чітко простежується саме така наповненість тексту – він має впливати на адресата, у ньому яскраво виражено ідеологічне спрямування, підкреслено особливість і важливість порушених тем тощо. Викладене вище дає підстави вважати, що кваліфікація всіх політичних текстів як таких, що належать до офіційно-ділового стилю, є перебільшенням. У цьому випадку радше йтиметься про тексти з

---

4 Романюк С. Лінгвостилістичні особливості інавгураційної промови (на прикладі виступу Президента України П. Порошенка). *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2015. Вип. 3. С. 158–167.

5 Мацько Л.І., Кравець Л.В. Культура української фахової мови: підручник. Київ. 2007. С. 25–26.

6 Культура фахового мовлення: навчальний посібник / за ред. Н. Д. Бабич. Чернівці: Книги-XXI, 2005. С. 201; Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови... С. 25–31.

7 Романюк С. Лінгвостилістичні особливості інавгураційної промови...

8 Сучасна українська літературна мова: Підручник / авт.: Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я. [та ін.]; за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища школа, 2002. С. 201.

пограниччя стилів – офіційно-ділового й публіцистичного. Підтвердженням того є, зокрема, наповненість промови лексемами, які добирають «цілеспрямовано, відповідно до авторської позиції, яка має засвідчити оцінку описуваних явищ, фактів дійсності»⁹, тобто такими, що вважають складниками публіцистичного стилю. З іншого боку, аналізовані тексти рівною мірою побудовані з одиниць, які переважають у діловому спілкуванні (законах, постановах, розпорядженнях, угодах тощо). Таку лексику характеризує передусім точність, конкретність, лаконічність, відсутність експресивно-оцінних конотацій, вживання слів лише у прямому значенні, максимальна стандартизація, уніфікація спеціальної термінології¹⁰.

Менше розбіжностей у використанні стилів ми помітили на рівні синтаксису. Офіційно-діловий стиль має тенденцію до використання складних речень, дієприкметникових і дієприслівникових зворотів, стійких словосполучень, що слугують для зв'язку частин складного речення, залучення різних типів називних речень тощо¹¹. Таких зразків у інавгураційній промові практично немає. Натомість публіцистичний стиль, передбачаючи насамперед вплив на адресата, спонукання його до дії, пропаганду думок і поглядів, зрештою, як наслідок – формування громадської думки, залучає «сплав елементів усіх стилів»¹², має яскраву оцінну спрямованість лексики і фразеології, містить мовні кліше, порівняння, метафори й інші засоби, зокрема художні. І саме так були оформлені аналізовані нами виступи.

Отож вважаємо, що у випадку інавгураційної промови доречніше говорити про «розмитість» чіткого стильового підпорядкування, пам'ятаючи, що функційні стилі «перебувають у постійній взаємодії, тому кожен із них містить в собі елементи іншого»¹³. Те, що кожен текст «має ознаки *макростилю* (наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, художнього, конфесійного, епістолярного, розмовного) і його конкретного різновиду – підстилю»,¹⁴ підтверджують й аналізовані нами далі виступи П. Порошенка і В. Зеленського. Додатково зазначимо, що інавгураційна промова має більшість ознак, належних саме публіцистичному стилеві. Проте, незважаючи на її близькість із публічним виступом, типовим для публіцистичного стилю, вважаємо за доцільне трактувати інавгураційну промову як окремий жанр на пограниччі стилів – офіційно-ділового й публіцистичного. Нагадаємо, що жанр визначають як конкретну форму організації мовного матеріалу функційного стилю, як текстову реалізацію моделей і структур, що сформувалися і закріпилися в мовних ситуаціях¹⁵.

9 Там само.

10 Там само.

11 Мацько Л. І., Кравець Л. В. Культура української фахової мови... С. 27.

12 Там само.

13 Там само. С. 25.

14 Там само.

15 Там само. С. 25–26.

На нашу думку, звертання й опис ілюстративного матеріалу, яким є інавгураційна промова, допоможе встановити не тільки характерні риси жанру, яким є перший офіційний президентський виступ, а й сприятиме «розшифруванню» й зрозумінню наповненості такого виступу, того, наскільки мовець самостійний у своїх поглядах, чи, навпаки, наскрізь популістичний. Це, звичайно, завдання уже не стільки стилістики, скільки критичного аналізу політичного дискурсу, проте, думаємо, що саме лінгвістичний опис визначає подальші кроки в дослідженні зазначеного явища загалом.

Відомо, що президенти не пишуть промов самостійно, вони можуть їх поправляти чи доповнювати власними словами, хоча офіційні відповідальні документи повинні прозвучати відповідно до написаного заздалегідь¹⁶. Основний зміст формулюють фахівці, які продумують, як краще і якими словами назвати те чи те явище, подію, визначити цілі чи описати дії. Наводячи американський зразок співпраці між Дж. Бушем та Ф. Лунцом, Г. Почепцов згадує про «диктанта», яким є вказівки про те, що і як говорити, «якими словами слід позначити ініціативу, щоб до неї було краще ставлення»¹⁷.

Щодо оцінки промов президентів, то вони відбуваються дуже професійно вже на початковому етапі їхнього написання. До цього причетні т.зв. фокусні групи, які визначають ступінь схвалення заміщеної інформації. За словами Г. Почепцова, вважають, що у варіантах промов «достатньо трьох шматків тексту, які оцінюються на відмінно»¹⁸. Учений, визначаючи нові шляхи в комунікації між владою і суспільством, покликається на американський досвід. Він також порушує питання про те, наскільки ефективно з нами спілкується влада, а в їхньому вирішенні вбачає потребу «створення нових методів аналізу і моделювання як інформаційних потоків, так і методів взаємодії між людьми»¹⁹. Підкреслимо, що інавгураційна промова – це перше офіційне звернення глави держави до свого народу, а «комунікації з боку влади носять стратегічний характер в сенсі їх планування»²⁰. Саме від того, яким чином він буде сконструйований, залежить те, якою буде подальша співпраця влади і народу. Не будемо враховувати того, як пізніше, після виголошення, промову аналізують медіезнавці, політтехнологи й ін. зацікавлені групи, зокрема прихильники і противники чи то самої особи Президента, чи то політичної партії, яку він представляє. Далі детально розглянемо два тексти, звернувши увагу на їхнє мовне оформлення.

Щодо лінгвістичного рівня аналізу промови П. Порошенка, нам вдалося встановити такі її характерні риси:

16 Культура фахового мовлення... С. 120.

17 Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіакomунікації. Київ, 2014. С. 191.

18 Там само.

19 Там само.

20 Там само. С. 195.

– на рівні лексики: повтори, слова-ключі (*народ, Бог, Україна*), вживання вигуків, побажання;

– на рівні синтаксису: короткі прості речення, питальні речення.

Вибір певних лексем, які згодом з'являються у виступі і певною мірою становитимуть його критичну основу (те, що згодом запам'ятає адресат повідомлення), – це першочергове завдання. Існує список т.зв. «заборонених» слів, які, за висновками експертів, не подобаються слухачам, і навпаки – є рекомендації, які слова повинні вживатися й у якому саме контексті. Це слова-ключі. Їхній аналіз з'являється найпершим після виступу нового Президента. Наприклад, відразу ж у день інавгурації П. Порошенка, 7 червня 2014 р., на сайті Громадського телебачення з'явилася порівняльна таблиця, яка містила зіставлення слів-ключів у промовах Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича і П. Порошенка²¹.

Те, що промови складають фахівці, не викликає сумніву навіть при побіжному перегляді згаданої таблиці. У ній найбільшу кількість разів вжито лексеми *Україна* (40/52/-/54), *народ* (19/8/-/11), *ми* (-/34/10/11). Іншими, такими, що не повторюються у кожній промові, є лексеми *суспільство, економіка, влада* (Л. Кучма); *я, історія* (В. Ющенко); *я, економіка, президент, державний* (В. Янукович); *мир, Європа* (П. Порошенко). Не будемо детально зупинятися на «ключовій наповненості» згаданих вище промов, може виявитися, що ці, а також інші лексеми в них повторюються, адже згадана таблиця не була частиною наукового дослідження, а тільки інформаційною довідкою окремого медіа-ресурсу. У будь-якому разі, незаперечним є той факт, що слова-ключі – це найперше, що привертає увагу навіть не зовсім досвідченого й критичного слухача. Наприклад, згадане вище *мир* і похідні від нього вжиті в кількох реченнях поспіль у такий спосіб, що їх неможливо прослухати: *Я йду на посаду Президента, щоб зберегти і зміцнити єдність України. Забезпечити тривалий мир і гарантувати надійну безпеку. Знаю, мир – найголовніше, чого прагне сьогодні український народ. У голови держави широкий вибір різноманітних інструментів для забезпечення територіальної цілісності і мирного життя громадян. Повноважень і рішучості не забракне. Я не хочу війни, я не прагну помсти. Хоча перед очима – великі жертви, принесені українським народом. Я прагну миру і доб'юся єдності України. Тому розпочинаю свою роботу із пропозиції мирного плану.* Крім цього, в цитованому фрагменті ми виділили ще кілька особливих рис промови: слова-ключі дуже часто виступають в антоніміїних парах для підкреслення їхньої важливості, наприклад: *мир – війна (помста, жертва)*.

Іншим важливим аспектом є слова й конструкції, що повторюються. Як відомо, те, що повторюється, краще запам'ятовується. Отож їхня функція – залишитися в пам'яті адресатів. Це можуть бути згадані слова-ключі, але не

²¹ Громадське телебачення. URL: <http://www.hromadske.tv/politics/naichastishe-poroshenko-povtoryuvav-slova---ukray/>

тільки. Наприклад, у фрагменті *Переможна Революція гідності змінила не лише владу. Країна змінилася, іншими стали люди. Настав час невідворотних позитивних змін* дієслово *змінювати(ся)*, іменник *зміна*, конструкція *стати іншими* мають однакову функцію – залишити в пам'яті слухача сигнал про відхід від минулого, повернення до кращого, розвиток. Або далі: *Сьогодні нам потрібен легітимний партнер для діалогу. Говорити з бандитами ми не будемо. І ми готові оголосити дострокові місцеві вибори на Донбасі для формування партнерів по діалогу; Ми хочемо жити вільними. А жити по-новому і означає жити вільно в умовах такої політичної системи, яка гарантує свободи людини і нації.*

В аналізованому тексті виступу П. Порошенка особливу увагу привертають шанобливі звертання: *Дорогі співвітчизники, від Львова до Донецька, від Чернігова до Севастополя!; Дорогі наші браття і сестри, співгромадяни.* Ці конструкції поширені, розбудовані у спосіб, який має залучити до слухання всіх без винятку. Проте іншою характерною рисою цієї промови стало використання образливих найменувань осіб, прізвиськ, як-от: *По-третє, мирний діалог. Зрозуміло, що не зі «стрілками», «абверами», «бєсами» та іншою нечистю; Говорити з бандитами ми не будемо; Цей міф посіяний і вирощений російською пропагандою і кланом Януковича, який зрадив Донбас і пограбував його ще в більшій мірі, ніж всю країну; Нас уже ніхто не оберне в рабів криміналу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади.* Таке називання спричинене подіями в країні, під час яких відбувалася інаугурація, і вони можуть пояснювати не зовсім доречну емоційність викладу. Емоційно наповненими вважаємо й дієслова, вжиті у такому прикладі: *Цей міф, посіяний і вирощений російською пропагандою і кланом Януковича, який зрадив Донбас і пограбував його ще в більшій мірі, ніж всю країну.* Проте варто зазначити, що не всі погоджуються з думкою про необхідність уникати емоційності у виступі. Наприклад, Г. Почепцов наводить слова Ф. Лунца, який вважає: пишучи промову, треба шукати емоційні слова, які мають величезний вплив на слухачів, адже вони можуть змінювати сприйняття повідомлення, впливати на подальші кроки, до яких він зараховує навіть початок або закінчення війни²². Таке тлумачення видається доречним під час аналізу не лише цього президентського виступу, а й наступного, який ми розглянемо далі.

Уживання складних слів, як і запозичень, термінів свідчить про скерованість тексту до групи освічених адресатів, а в контексті стилістики – про переважання офіційно-ділового стилю, наприклад: *Хотів би наголосити на відданості ідеї парламентсько-президентської республіки. Ніякої узурпації влади. Європейська демократія для мене – найкращий спосіб державного правління, винайдений людством. Саме європейський досвід підказує нам, що значну частину повноважень вже зараз треба віддати місцевим органам влади.*

---

22 Interview Frank Luntz. URL: www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/persuaders/interviews/luntz.html. Цит. за: Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks... С. 196.

Реформа децентралізації розпочнеться вже цього року змінами Конституції. Нові повноваження отримують новообрані місцеві ради. Але Україна була, є і буде унітарною державою; Настав час будувати нову велику країну. Сучасну, високотехнологічну, обороноздатну, конкурентоспроможну.

У промові використано лише два приклади найвищого ступеня порівняння: **Найнадійніші** наші союзники і **найкращі** гарантії миру – армія, флот, нацгвардія та професійні спецслужби. У цьому контексті можна було б порівняти виступ українського Президента з промовами В. Путіна: як відомо, в них значно частіше використовуються прикметники й прислівники, вжиті у вищому й найвищому ступені.

Модальні слова на кшталт *треба, повинні, варто* свідчать про залучення слухача до майбутньої співпраці: **Щоб мир став довготривалим, нам слід призвичаїтися до життя в умовах постійної бойової готовності. Ми повинні тримати порох сухим.**

Цитування не часто трапляється у президентських промовах, але П. Порошенко використав висловлювання двох видатних класиків: *Ми, українці, «живий вогник у сім'ї європейських народів і діяльні співробітники європейської цивілізаційної праці»*. Так казав Іван Франко. *«Стояти ногами й серцем на Україні, свої голови держати в Європі»*, – заповідав Михайло Драгоманов. Звертання до традицій, до слів визнаних авторитетів має підкреслити значущість тих чи тих дій, вчинків, утвердити слухачів у певних переконаннях. Для більшої переконливості адресата у своїй рації типовим є також покликання на власний досвід і переконання: **Я глибоко вражений патріотизмом мешканців південних та східних українських областей; Впевнений, у своєму європейському виборі наш народ ніколи не був таким сильним, як тепер; Я використаю весь свій дипломатичний досвід, щоб забезпечити підписання міжнародного договору, який би прийшов на заміну Будапештському меморандуму.** Схожу стратегію обрав і В. Зеленський: у його промові також знайдемо апелювання до власного досвіду і цитування, проте, на відміну від попередника, для цього він використав слова свого сина.

Метафоричність мовлення й використання у повідомленні фразеології не завжди відповідає такого типу текстам, проте саме фразеологія створює особливий «національний колорит» промови: *А всі разом руйнували фундамент суспільної довіри, засади права й суспільної організації; Простягаю руку миру всім, хто подав голос за мене, і тим, хто не голосував; Ми повинні тримати порох сухим; Будь-який агресор на кордоні України має згадати євангельську мудрість: хто з мечем до нас прийде, той від меча загине; Але ми й досі пасемо задніх.* Це типові засоби публіцистичного стилю.

Чітка структура тексту – запорука зрозумілості, тому логічність і послідовність є характерними рисами промови. В аналізованому тексті структурованість виявилася навіть у нумерації завдань, наприклад: *У відповідь*

гарантую, **по-перше**, звільнення від кримінальної відповідальності тих, на чиїх руках немає крові українських воїнів та мирних людей, тих, хто непричетний до фінансування тероризму. **По-друге**, контрольований коридор для російських найманців, які захочуть повернутися додому. **По-третє**, мирний діалог. Така чіткість має свідчити про розуміння першочорговості завдань, що стоять перед мовцем; слухач сприймає їх як план майбутніх дій.

Короткі речення, які чітко дефінують мету й завдання, але не тільки, стали типовими для цього виступу; пор. його фрагмент:

В тому, що Україна прийшла до кризи державності, є частка відповідальності кожного з нас. Хтось вважав нормою не сплачувати податки. Хтось розкошував за державний рахунок. Хтось голосував і мітингував за гроші. Хтось отримував незаслужені пільги і нагороди. А всі разом руйнували фундамент суспільної довіри, засади права й суспільної організації. Європейський вибір України – це серце нашого національного ідеалу. Це вибір, зроблений нашими предками і пророками.

Загалом надзвичайно помітною у промові П. Порошенка є значна кількість коротких речень, іноді неповних: *Народ своє вагоме слова сказав. Під час революційних подій. Під час спротиву агресії. Під час виборів. Тепер черга – за нами, за владою.* Крім цього, вжито питальні речення: *З чим я, як Президент, приїду до вас найближчим часом?; Що може втішати людину більше, як праця та гідна зарплата за неї? Але ми й досі пасемо задніх. Чому?; А що нам треба конкретно зробити, щоб жити вільно, жити безбідно, жити в мирі і безпеці?* Завдання такого оформлення тексту полягає в тому, щоб змусити слухача думати, спробувати самостійно відповісти на поставлені запитання або, навпаки, відразу прислухатися до відповіді.

Варто відзначити нетипове завершення виступу словами *Мир нам! Нехай нас благословить Господь! Слава Україні!* У ньому звучить не звична подяка чи прощання, а побажання. Вигук *Слава Україні!*, що набув особливого значення у зв'язку з останніми подіями в Україні (починаючи від Революції гідності), наповнений додатковою семантикою – співвіднесенням більше з сучасним і майбутнім, аніж із минулим²³.

Деякі з описаних вище рис, типових для виступу П. Порошенка, використано в промові його наступника: це насамперед добір слів-ключів (*Президент, Україна, українці, спільний (біль, перемога, мрія)*), повторень (*кожен, ми, всі*), коротких речень і цитувань, покликання на власний досвід. Їх ми опишемо детальніше далі, звернувши увагу й на відмінності, насамперед на рівні лексики: обігрування гасла *кожен із нас президент*, широке використання власних назв, поява жаргонної лексики та висловлювань російською мовою.

---

23 Дет. про використання політиками апелятивів див.: Романюк С. Функційність вигуків у мовленні українських політиків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. Київ, 2014. Вип. 11. С. 146–151.

Як ми вже згадували, для тексту В. Зеленського характерним є покликання на власний досвід. Апелювання до особистісного (у цьому випадку цитуючи слова дитини) має наблизити особу Президента до пересічного громадянина; пор.: *Після моєї перемоги на виборах мій шестирічний син сказав: «Та! По телевізору кажуть, що Зеленський – Президент... Виходить, що... я... теж Президент?!»*.

Важливим із перспективи переконливості є залучення статистичних даних: *Тому що кожен з нас Президент. Не 73 відсотки, які за мене голосували, а всі 100 відсотків українців; Нас 65 мільйонів. Так, не дивуйтесь – нас 65 мільйонів*. У першому реченні використано також гасло, що стало передумовою перемоги В. Зеленського на виборах, поширене не тільки під час кампанії, а й після неї: *кожен з нас Президент*²⁴. Пізніше воно повторюється в інших варіантах, наприклад: *Кожен з нас поклав руку на Конституцію, і кожен з нас присягнув на вірність Україні; Від сьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям. Кожен з нас на своєму місці зможе зробити все для розквіту України*. Це політичне гасло зазнало модифікацій, далі його вжито з метою посилення змісту, пов'язаного з війною на Сході України; пор.: *Кожен з нас загинув на Донбасі. Кожного дня ми втрачаємо кожного з нас. І кожен з нас – переселенець* – тут воно має протилежну мету – об'єднання усіх українців, а не як попередньо, утожсамлення тільки з Президентом. Така спроба, на нашу думку, могла не тільки позитивно вплинути на сприйняття саме цього фрагмента (українці – українцям), а й допомогла позитивно сприйняти попередню фразу (кожен українець – Президент).

Помітним є використання іронічних, саркастичних фраз, зовсім нетипових у виступах президентів-попередників, але характерних для В. Зеленського з огляду на його колишню діяльність як шоумена; пор.: *Президент не платить податків; Президент наїдпитку промчав на червоне світло; Президент потихеньку краде, бо «всі ж так роблять»*. Політик вирішив обіграти свій попередній фак і завершив виступ прямою вказівкою на це: *Протягом свого життя я намагався робити все, щоб українці усміхалися. Це була моя місія. Тепер я робитиму все, щоб українці принаймні більше не плакали*. У такий спосіб адресат повідомлення мав почути і побачити чесного політика, який нічого не приховує з минулого, а відтак не маніпулюватиме в теперішньому і в майбутньому.

Одночасно з назвою *Україна* у промові згадано окремі міста й регіони (*Від Ужгорода до Луганська. Від Чернігова до Сімферополя. У Львові, Харкові, Донецьку, у Дніпрі й в Одесі – ми українці*). У виступі є покликання на Європу з метою підкреслення прагнень українців належати до неї: *Європейська країна*

24 Дет. про гасла, які В. Зеленський використав у виборчій кампанії, див.: Romaniuk S. Wyjątkowość modelowania sloganów reklamy politycznej (na przykładzie kampanii prezydenckiej na Ukrainie w 2019 roku). *Acta Polono-Ruthenica*. Olsztyn, 2020. T. 4. Nr. XXV. S. 115–130. URL: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/apr/article/view/5945>

починається з кожного. Ми обрали шлях до **Європи**, але **Європа** – не десь там. **Європа** ось тут; згадано також ширший географічний простір: *Українці в Європі та Азії, у Північній та Південній Америці, в Австралії і в Африці*. Зазначимо, що й П. Порошенко наголошував на європейських прагненнях українців, оскільки ця тема є їм близькою, особливо після подій на Майдані незалежності в Києві упродовж 2013–2024 рр.

У зверненні використано слова *переселенець, заробітчанин*, що набули особливого змісту, розширені до яскраво виражених протиставних конструкцій *втратив – відчинив, не знайшов – знайшов – втратив: Ті, хто втратив власний дім... І ті, хто відчинив двері власного дому, Ті, хто не знайшов себе вдома, а знайшов заробіток на чужині... Ті, хто в боротьбі із бідністю змушений втрачати власну гідність*. Такі, а також попередні, з використанням широкої географії, приклади мали передусім об'єднувальну функцію – як громадян у межах держави, так і тих, хто є чи відчуває себе українцем (наприклад за походженням). Згадані форми надзвичайно потужні за змістом і його впливом на адресата. Напевне, найвідомішою з цього фрагмента виступу стала фраза – як безпосереднє звернення до тих, хто залишив країну: *Сувенірів з-за кордону не потрібно, привезіть, будь ласка, свої знання, досвід і ментальні цінності*. Тут помітне не лише звертання, а й конкретно виражене прохання, попереджене нагромадженням займенників *ми – ви*, що мають функцію братання, яку далі підкріплено реченням, де перераховано тих, хто незалежно від посади й функції дбає про розвиток держави: *Коли дантист, режисер, пілот, студент і прибиральник билися й захищали честь своєї країни*. Діалогійність та компромісність, яку виражено далі в промові, випереджує речення, у якому згадано тих, у кого українці можуть учитися: *Ми повинні стати ісландцями у футболі, ізраїльтянами – в обороні рідної землі, японцями – у технологіях, швейцарцями – в умінні щасливо жити одне з одним, незважаючи на будь-які розбіжності*.

У промові В. Зеленського 2019 р. прозвучали слова про війну, що тоді тривала на Донбасі, вони ще не були такими різкими, як це спостерігаємо після 24 лютого 2022 р., тоді йшлося про пошук способів припинення військових дій. Такі слова й подальші дії мовця можна було трактувати передовсім як дипломатичні; пор.: *І наше найперше завдання – припинення вогню на Донбасі. Мене часто питали: а на що ви готові заради припинення вогню? [...] Не ми почали цю війну. Але нам цю війну закінчувати. І ми готові до діалогу*. Ця частина виступу швидко виявилася пророчою, адже В. Зеленському випала доля президента країни, що воює у першій, після Другої Світової, масштабній конвенційній війні на території Європи із залученням найновіших технологій, зокрема цифрових, натомість згаданий під час інавгурації діалог виявився неможливим.

У попередніх частинах промови немає згадки про росіян, до яких новообраний Президент звернувся окремо російською, але зробив це посередньо,

не формулюючи прямого звертання; пор. речення, яке є продовженням слів про діалог: *И я уверен, что прекрасным первым шагом для начала этого диалога станет возвращение всех украинских пленных*. Висловлювання російською продовжили слова, скеровані до українців Донбасу і Криму, що прозвучали в контексті втрачених територій і в запевненні, що їх повернуть. Проте В. Зеленський наголосив не стільки на вартості землі, скільки врахував винятковість людини – мешканця окупованих територій; пор.: *И сегодня мы должны возвращать их сознание. Вот что мы потеряли. За эти годы власть не сделала ничего, чтобы они чувствовали себя украинцами. Знали – они не чужие, они наши, они украинцы. И пусть кто угодно раздаст хоть по 10 паспортов, это ничего не изменит. Украинец – это не в паспорте. Украинец – это вот здесь*. Звертання до жителів Сходу й Півдня України вже не вперше у виступах посадових осіб прозвучало по-російськи. Враховуючи незнання мови чи недостатнє володіння українською багатьма мешканцями східних і південних регіонів, сприйняття ними виключно російського контенту виправдовує такі дії політика, проте, з огляду на потребу запевнення державного статусу української мови, а також зважаючи на її занепад у тих частинах держави впродовж 30 років незалежності, вони вкотре є підтвердженням саме уломности державних дій із захисту того вагомого чинника, що об'єднує громадян, формує українську націю та її тожсамість. Ця проблема вимагає окремого дослідження, тому в цій розвідці ми на ній не зупинятимемося детально.

Зазначимо тільки, що питання мови В. Зеленський уміло знівелював, використавши приклад єдиного військового духу, який не знає поділу за мовою, оскільки в серці захисника є Україна незалежно від того, якою мовою воїн її захищає; пор.: *Знаю від бійців, які захищають Україну – наших героїв, і україномовних, и «русскоговорящих». Там, на передовій, немає чвар і розбрату, там є сміливість і честь. Я хочу звернутися до наших захисників. Не буває сильної армії там, де влада не поважає людей, які щодня віддають життя за країну*. Саме слово «русскоговорящий» прозвучало, на нашу думку, іронічно, оскільки конотації, пов'язані з ним, у суспільстві є зазвичай негативними. Якщо політик намагався наблизити російськомовний електорат, то не думаємо, що такий спосіб згадування сприяв цьому.

Ще більш персвазивними, такими, що мали негативно окреслити попередників В. Зеленського (як П. Порошенко, так і уряд, чиновників), стали наступні частини промови, в яких скритиковано їхні дії, пов'язані зі щоденним побутом українців (будівництвом доріг, зарплатнею, послугами, статусом військових), у підсумку підведені так: *И мое обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей. Можливостей «відкатів», «потоків», «дерібанів»*. Тут з'явилися жаргонні слова, невідповідні стилеві й жанрові інвагураційної промови, що відображають сприйняття держави як

мафійної, злочинної, кримінальної структури – саме на це вказує лексика, яку ми виділили в наведеному реченні. Очільник держави в такий спосіб поінформував, що не акцептуватиме крадіжок, злочинного поділу майна та нелегального розподілу влади й державних коштів. Порівняймо такий добір лексем із наведеним вище з промови П. Порошенка (*бандити, клан, нечисть*) – тут виразною є паралельність обох текстів. Натомість, окрім пафосного звертання, услід за словами В. Зеленський вирішив відразу діяти, розпустив Верховну Раду України VIII скликання та оголосив нові вибори до неї, про що повідомив під час інавгурації, завершивши оприлюднення свого рішення вигуком *Слава Україні!*. У цьому випадку вигук прозвучав як запевнення, що дії Президента слугуватимуть тому, що Україна відбудує свою славу правової держави. Це не було звичне завершення виступу, як ми помітили в тексті попереднього Президента. Висновок впливає з факту, що попередженням цього кроку В. Зеленського стали плани змінити політичний устрій, у якому будуть *прозорі правила гри* та трактування політики загалом і державних службовців зокрема. Промова знову містить особисті покликання, зокрема заклик дивитися в очі своїм дітям, світлини яких можуть висіти у службових кабінетах замість фото Президента. Такі зміни він вбачає у спільній праці, тому вкотре використовує займенники *ми, всі: Ми збудуємо країну інших можливостей. Де всі рівні перед законом, де є чесні та одні для всіх.* Звертання, що прозвучали на початку та наприкінці теж були скеровані до *всіх: Дорогі українці! / Дорогий народе!*²⁵. Вони стали свого роду обрамленням конструкцій зі словом *кожен*.

Отож в аналізованій промові нам вдалося помітити як типові її елементи (хоча б у зіставленні з виступом П. Порошенка), так і нові, виняткові складові, що характеризують передусім особу іншого політика, який уміло використав свій минулий неполітичний досвід, а в зверненні намагався об'єднувати адресатів – своїх виборців і тих, хто ними не був, знайшовши теми, спільні для обох груп.

Підсумовуючи, зазначимо: у комунікації між владою і народом ми починаємо помічати «вичерпаність старої мови, якою розмовляли раніше, і намагання знайти нову мову, нові слова для спілкування»²⁶, навіть якщо далі говоримо про ритуальний характер політики загалом та інавгурації зокрема²⁷.

---

25 Найновіші приклади використання апелятивів у політичному дискурсі з урахуванням правописних правил 2019 р. див. у: Romaniuk S., Kolibaba L. Formy gramatyczne zwrotów do osób we współczesnym ukraińskim dyskursie politycznym: norma i praktyka. *Prace Językoznawcze*. Olsztyn, 2022. Nr. XXIV/4. S. 213–228; Колібаба Л., Романюк С. «Вільний народе незламної країни!», або про граматичні форми звертань в українському політичному дискурсі XXI ст. *Соціальне у мові та мова в соціумі*. Монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко / упор. та відп.ред. Н. Ясакова. Київ: НаУКМА, 2023. С. 313–354.

26 Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks... С. 198.

27 Стрій Л.І. Ритуальні жанри українського політичного дискурсу: структурно-семантичний і лінгвопрагматичний аспекти: дисертація / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015; Бойко О.Д. Політичний ритуал. *Політичне маніпулювання* / авт. О.Д. Бойко. Київ, 2010. С. 228–230.

Думаємо, що розвідки такого зразка мають перспективи вивчення у синхронії й діахронії, а також у зіставному порівнянні. У подальших дослідженнях, які вважаємо перспективними й потрібними, варто прослідкувати подібності та відмінності промов президентів сусідніх країн, особливо у той же або приблизний часовий проміжок та простежити, чи схожою є тематика, структура побудови доповіді, те, яким є мовне оформлення, лексичне наповнення, які відбуваються зміни в тексті порівняно з попередніми тощо.

РОЗДІЛ 6. АРХЕТИП КОЛО ТА ЙОГО ВЕРБАЛЬНІ СИМВОЛИ

Оксана СІМОВИЧ

Лінгвісти трактують поняття архетипу як реконструйовану форму, як мовну одиницю, відтворену завдяки порівняльно-історичному методу аналізу. Це форма, яку «виводять», порівнюючи вже засвідчені структурні елементи мов та беручи до уваги закони розвитку мов. У суті речі архетип – це прамовний стан мовної сім'ї. О. Селіванова, зокрема, трактує це поняття як первісну вроджену психічну структуру, як вияв родової пам'яті, колективного підсвідомого етносу чи людства загалом; архетипи забезпечують єдність і цілісність сприйняття та виявляються «у знакових продуктах культури (у вигляді архетипних образів)»¹. Поняття архетипу запровадили ще піфагорійці, а Платон та представники його школи розвивали в сенсі символічного позначення «одвічних ідей», що приховані за людською діяльністю. Однак поняття власне архетипу найбільше розвинулося в психології та психоаналізі. Саме у психоаналізі вперше почали трактувати людину як взаємозв'язок свідомого та несвідомого. І в цьому справедливо віддають першість З. Фройдю, хоча засновником школи був його учень К. Юнг, який і розвинув це поняття². Якщо йдеться про суть колективного несвідомого, то маємо справу з «найдавнішими, радше вихідними типами, тобто всезагальними образами, що існують споконвіку»³. У З. Фрейда самопізнання почало означати передусім пізнання свого минулого життя, усього життя, що є предметом спогадів. Однак після К. Юнга це вже архетипне пізнання, що передбачає знання чималої кількості (множини) психічних фігур із різноманітних контекстів (культурних, історичних, географічних). Як стверджує Дж. Хіллман: «Після Юнга я не можу вдавати, що пізнаю себе, якщо я не пізнаю архетипів»⁴. У психології К. Юнга поняття архетипу ключове; це феномен організації образності, принцип, що вибудовує психічну реальність специфічними патернами та звичними властивостями – універсальністю, типовістю проявів, регулярністю, сталою повторюваністю упродовж дуже тривалого часу. Архетип репрезентує клас успадкованих психічних смислів, що

1 Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. С. 39.

2 Юнг К. Г. Архетип и символ / пер. с нем. В. Бибихина. Москва, 1991. 254 с.

3 Там само. С. 98 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

4 Хіллман Дж. Самоубийство и душа / пер. с англ. Москва, 1997. С. 77 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

не мають свого джерела в конкретному індивіді⁵. Як ідеал, зразок чи праобраз творинь світу архетип трактував Г. Сковорода. Зокрема, розробляючи типологію світів, він виокремив особливий символічний світ, організований за відповідними знаково-алегоричними фігурами на кшталт *зерна* та *рослини* (їх репрезентують символи вічного циклу життя, творчого начала духу), *змія* (символ темряви), *сонця* як головного праобразу, що втілює інші символічні форми⁶. Архетип у лінгвістиці та психології має чимало спільних ознак, на підставі яких дослідники й визначають вербальні символи-архетипи⁷. Серед спільного – передусім універсальність і сталість, часо-просторова поширюваність, амбівалентність, реалізація в міфічній парадигмі (міфи та казки), вплив на внутрішньо-емоційний стан людини. Я. Капранов, критично осмислюючи юнгівське трактування (хоча Юнг аналізує це поняття у площині психоаналізу, а не лінгвістики!) архетипу, кваліфікує його як загальнокультурно-універсальний протоконструкт, навколо якого із плином часу нашаровується низка образів і смислів, що варіюються в різних культурах, але не втрачають зв'язку з єдиною семантичною первісною лінією (колективного несвідомого)⁸.

Саме міфи, казки, фольклорні та літературні тексти є тим тлом, на якому мають змогу реалізуватися архетипи, утілюючись у словесні форми. В українському пісенному фольклорі символи-архетипи *коло*, *верх – низ*, *небо – земля*, *вода*, *вогонь*, *світове дерево*, *міст*, *хрест*⁹ та ін. відображають основи світоглядної системи кожного народу, його відчуття та сприймання-співжиття у часо-просторовому сприйнятті дійсності. Це універсальні архетипні моделі, що водночас виявляють національну специфіку в кожному новому мовному чи обрядовому контекстах. Такі символи мають усталене значення, що, проте, реалізується в безконечній множинності семантики. Вербалізація архетипної ідеї може бути різною, спільною залишається сама *ідея*. Відтак архетипна ідея як універсальна стала «схема» (насправді, це таки не схема!) відтворюється на підсвідомому рівні, реалізуючись у віруваннях, у ритуальних діях, у символах-речах та відповідно в символах вербальних. Зрештою, часто виявити такий вербалізований архетипний символ складно. Реалізуючись, наприклад, в обрядовому контексті, такий символ-річ / символ-дія здебільшого

5 Там само.

6 Сковорода Г. Твори: у 2 т. / ред. кол.: М. Жулинський, М. Сулима, О. Пріцак [та ін.]. Київ: Обереги, 2005. Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. 528 с. Див. також: Чижевський Д. Філософія Г.С. Сковороди. Харків, 2003; Яковлева О. Символіка поетичних творів Г.Сковороди. *Мова*, 2020. № 34. С. 75–79.

7 Про складний взаємозв'язок *символ – архетип* див.: Яковлева О. Слова-символи і архетипи у фольклорному тексті: електронна версія: URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4968/1/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A4.272-277.pdf>.

8 Капранов Я. В. Архетип та етимон як когнітивно-прамовні протоструктури. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*: серія «Філологія». Острог, 2018. Вип. 4 (72). С. 92.

9 У тексті архетип та невербальні символи виділено *курсивом*, а вербальні символи – *жирним курсивом*.

супроводжується вербальним контекстом, у якому й відтворено символічну семантику обрядового предмета. Звичайно, обрядовий символ первинний щодо вербального. Однак такий символ має чимало шансів «усамостійнитися», частково відокремитися від свого обряду та, зберігаючи архетипне значення, функціонувати уже практично як самодостатній, розгортаючи в новому контексті безмежну множину символічних значень. Архетип зберігає інформацію про світ та збагачується кожним конкретним досвідом, дає інформацію про кожний етнос, його історичне, культурне, духовно-ментальне буття.

У суті речі вербальний символ ніколи не збігатиметься цілком з архетипом, ніколи не вичерпуватиме його змісту та завжди виходитиме поза його семантичний простір. Часто архетипний символ майже втрачає зв'язок зі своєю архетипною ідеєю, прикладом цього може слугувати символ *хрест*, архетипна семантика якого в загальній системі слів-символів пов'язана з «поєднанням протилежного – позитивного з негативним, найвищого з найнижчим, життя зі смертю»¹⁰. Проте саме вербальна реалізація архетипу, опис дій та залучення символів-предметів дає змогу впізнати універсальні, повторювані «схеми», що є тими «сигналами», за якими розпізнаємо архетип та водночас можемо «зчитати» символ.

Вибір об'єкта дослідження – архетип *коло* – досить умовний, адже це навіть не ідея круга як фігури, це радше вербальна реалізація ідеї замкненості, циклічності, упорядкованості. Контекстом, у якому «оформлюється» архетипна ідея, може стати контекст культури, обряд, ритуал і їх мовне вираження, фольклорний текст та ін.

Можна почасти погодитися із Г. Сковородою, який убачав цей (вічний) символ *кола* практично в усьому живому. Символом *кола* для українського філософа є сім'я і зерно, адже, коли зерно на полі загниває, із нього проростає щось нове, отже, гниття старого є народженням нового. Це і хліб, монета, виноград та садовина, корона, намисто, яблуко, сонце та ін. *Коло* як архетипний символ буття веде через смерть до життя, через смерть до воскресіння. Саме ця ідея українського філософа пронизує теорію О. Фрейденберг, яка описала міфопоетичний тип мислення в доісторичний період людства¹¹.

Попри те, що *коло* виступає переважно невербальним символом (рідко можна зафіксувати саме слово-символ *коло*), однак його архетипна семантика позначилася на багатьох вербальних символах, що так чи інакше пов'язані з поняттям *кола*. Матеріалом цього дослідження слугували передусім фольклорні тексти, записи усного мовлення, етнографічні відомості. Саме тексти, адже йдеться про словесні символи, для реалізації яких потрібне відповідне текстове оформлення. Специфічність об'єкта дослідження зумовлює й добір

---

10 Керлот Х. Словарь символов / пер. Н. Богун, А. Данько, С. Козунина [и др.]. Москва, 1994. С. 271 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

11 Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. Москва, 1998. 800 с. [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

матеріалу. Реалізуючись у текстах передусім як ідея *кола*, вербальні символи не будуть виразними, такими, яких легко ідентифікувати. Радше йдеться про контекстуальне «створення», оформлення, відображення ідеї *кола*, вербальні елементи тексту так чи інакше асоціюватимуться з *колом* та репрезентуватимуть ідею, наприклад «замкнености». Архетипну символіку *кола* репрезентують передусім вербальні символи, що називають предмети круглої форми (*вінок, пояс, сонце, паска, хліб, перстень, колесо, бочка, діжка* тощо), які різною мірою реалізовані вербально; навіть символи «свого», замкненого простору; семантику умовно обмеженого простору реалізують локативи; пор., наприклад: уявлення про *сад* як про «свій», замкнений, обмежений простір батьківського дому та на протигагу йому *ліс* як «чужий», необмежений простір, ворожий людині та її світові¹².

Попри надзвичайне семантичне багатство реалізацій архетипу *коло*, варто згадати вербальне втілення тільки семантики єдності, цілісності; замкнености, відмежованости (так званої обереговости) та солярности. Однак слід застерегти, що чітко розмежувати ці значення практично неможливо, цьому заважає, зокрема, специфічна семантична структура символів, де кожне значення пов'язане з усіма іншими.

Серед символів, що репрезентують семантику замкнености, відмежованости, – *пояс*, який не так часто засвідчений саме як вербальний символ, а відомий радше як обрядовий. Спробуємо розмежувати ці два аспекти. Зокрема *пояс* символізує передусім належність людини до «свого» світу, світу людини¹³. Відсутність *пояса* вказувала на істоту із «чужого» світу; пор., наприклад: 12 пропасниць, русалки та інші істоти потойбіччя були «безпоясними». *Пояс* був одним із найважливіших елементів одягу дитини трьох-чотирьох років, коли, як зазначає М. Маєрчик, одяг у цьому віці був мінімальним (сорочка). Як вважають дослідники, «він не просто ідентифікував, а символічно закріплював людську природу дитини»¹⁴. Як і малі діти, пояси носили незасватані дівчата, підперезуючи ним сорочку¹⁵; пор.: *Бабця мені переслала таку білу суконочку, таку мала так обплетене горло та рукави с кішеньками. Не мала пояса. Міні так йго бракувало, чулася геть як гола бес пояса, не чулася в безпеці. Аш по-отім мені мама дали поясок ткий червоний. То вже добре було*¹⁶. В обрядовому контексті *пояс* пов'язаний також з іншим символом – *дорога*, у весільному та

12 Про просторові символи, що також є репрезентантами архетипу *коло*, див.: Сімович О. Простір у мовно-фольклорній картині світу українців. *Діалектологічні студії*. 13: пам'яті Наталії Хобзей. Львів, 2021. С. 260–281.

13 Войтович В. Українська міфологія. Енциклопедія народних вірувань. Київ, 2002. С. 411–413.

14 Маєрчик М. Одяг як символічне тіло. Тіло в текстах культур. С. 73: електронна версія. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15661/Maierchuk_Odiah_yak_symvolichne_tilo.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

15 Пор.: Казимір Е. Изъ свадебныхъ, родинныхъ и похоронныхъ обычаевъ Подольской губерніи. *Етнографическое обозрение*, 1907. Т. LXXII–LXXIII. С. 208. [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

16 Записи О. Сімович / Зберігаються у приватному архіві авторки (далі в тексті – ЗА).

в поховальному обряді він символізує зміну соціального статусу. Зауважмо, що лексикографічна фіксація обрядового символу не обов'язково свідчить про те, що це символ вербальний, зрештою, варто розрізняти слово на позначення символічної реалії та вербальний символ. Саме таким обрядовим символом є *пояс*; пор. значення у словнику східнословобожанських говірок: *поясок* 'пояс, яким представники роду молоді перегороджують дорогу весільному поїзду молодого з метою отримати викуп'¹⁷ та под. У такому разі обрядовий символ *пояс* пов'язаний радше з горизонтальним членуванням світу та семантикою «межі». Водночас, номінуючи смужку тіста, «якою обвивають коровай по окружності» (Магр. 120), лексеми *поясок*, *пояс*, *поясочок* маніфестують семи 'замкненість', 'цілісність', 'безконечність' та розвивають у семантичній структурі символічне значення 'сонце'. Саме із цією семантикою *пояс* особливо виразно вербалізує семантику *кола*.

Особливе символічне значення виконував *пояс із рушника*, радше *підперізування рушником*; пор., наприклад, пояси-рушники наречених у весільному обряді. У деяких населених пунктах України молода, йдучи просити на весілля, перев'язувала собі стан рушником, іноді з перев'язаним рушником ішла до шлюбу. У поясі зав'язаний рушник створює обрядово-магічний кордон навколо стану молодих, за межу яких не повинні проникати непередбачені дії стихійно-природних і надприродних сил. На початку ХХ ст. по всій Україні ще зберігалися залишки стародавнього поховального обряду: після виносу тіла із двору ворота зав'язували рушником або червоним поясом, щоб услід за небіжчиком «не пішла з двору худоба», а господиня посипала весь двір вівсом¹⁸.

Натомість вербальні символи *кола* – ті, що реалізують ідею замкненості, – це часто дієслова та іменники, які ми рідко виявимо у тлумачних словниках та у словниках обрядової лексики із символічним значенням. Сприйняття обрядового *пояса*-речі як оберега сприяє появі в семантичній структурі відповідних вербальних символів значення 'відмежованість, відокремленість «свого» світу від «чужого»', яке розвивається також у дієсловах *підперезувати*, *обв'язувати(ся)* та ін., що активно функціонують в українському мовно-фольклорному просторі зі символічним значенням: *Як бола я, мамко, знала, що люблю Микола, То бола-м ся упасала (упасати, впасати* 'підв'язувати або опоясувати ременем або поясом'¹⁹) *партичков довокола*; пор.: *партичка* 'вузька смужка якої-небудь тканини, що використовується як прикраса; стрічка'; пор. також: *пояс (кордач)*; *підперезатися, оперезатися поясом; підв'язуватися поясом (партичком) довокола*. *Пояс* визначено як символ «магічного захисного кола»²⁰. Лексеми ж на позначення *пояса* в текстах

17 Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). Луганськ, 2003 (далі в тексті – Магр.). С. 120.

18 Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995 (далі в тексті – Вовк). С. 53.

19 Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013 (далі в тексті – Матіїв). С. 333.

20 Словник символів / авт.: Потапенко О., Дмитренко М., Потапенко Г. [та ін.]. Київ, 1997. С. 72.

завжди залишатимуть у читача враження, що символом є таки не слово, а предмет: *Аби си ї збути, має дістати «кордач» (пояс), шо пін си заперізує; тот кордач має під себе постелити. Не має ї тогди пустити спати з лівого боку; він ї мусит оперезати тим кордачем тогди, їик будут козути пійити и має ї затримати до білої днини, а рано пустити; до 9 ночий не має їти спати на тото місце. Він си ї збуде*²¹.

Зауважу, що архетипна семантика *кола* реалізується як ‘захист; сила’ найвиразніше у словосполученні *підперезати силою* в текстах релігійної тематики, адже практично завжди такі тексти описуватимуть передусім вербальний символ. Дієслова значно частіше функціують уже як вербальні символи; наприклад у тексті псалма: «Бог, що підперізує мене силою і чинить досконалішим шлях мій, що ноги мої робить, як у лані, і ставить мене на висотах [...]» – і далі: «Підперезав ти мене силою до бою, і моїх напасників ти підбив під мене»²² – словосполучення *підперезати силою* розвиває символічне значення, незважаючи на метафоричність конструкції. Семантику зберігають і сучасні записи: *Господи, збережи наших воїнів, будь щитом їм та охороною, підпережи їх силою і укрий їх в тіні крил Своїх; оберни Свій гнів проти наших ворогів і провадь наших воїнів до перемоги* (ЗА); пор. також словосполучення *підперезати потрійним захистом* (ЗА). Фольклорні тексти пісень рідко фіксують *пояс* як вербальний символ, однак активно реалізують його семантику саме в дієслівних конструкціях: *Марусю мати родила, Місяцемь обгородила, Сонечкомь підперезала, На село виряжала*²³; символічність «окруження» небесними світилами поширена у всіх східнослов'янських традиціях в апотропейних замовляннях від уроків, у дорогу, на весіллях та ін.

Архетипи визначають діяльність людини, є тою моделлю, «схемою», що формують поведінку й сучасної людини, яка діє так, як діяли її предки в подібній ситуації. Зрештою, *коло* репрезентує сему фізичного руху навколо якогось умовного центру та передбачає, що той, хто здійснює такий рух, повертається у вихідну точку. Семантика синтаксичних конструкцій, що актуалізують таку ідею, реалізується як повторюваний рух по колу. Семантику замкнености, відмежованости «свого» світу від «чужого» реалізують конструкції, що називають обрядові дії, пов'язані зі створенням умовного кола або ж із круговими рухами переважно за рухом сонця: *окружити, обійти, обкурити довкруги довкола / округ*, що називають дії, виконувані *навколо*; гуц.: *Сокотили, аби на Благовіщія дру́гий вівча́рь ни обийшо́в з своїми вівцями округ тво́го са́лаша*

21 Шухевич В. Гуцульщина. Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899–1908 (далі в тексті – Шух).

22 Книга поетичних псалмів. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 33–34.

23 Труды Этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной И.Р. Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д.чл. П.П. Чубинскимъ. С-Петербургъ, 1872–1878 (далі в тексті – Чуб). Т. 4. С. 133.

або *о́кру́г тво́їїх ове́ць*²⁴; *Тре́ба накла́сти ва́три о́круг ове́ц та ві́вці бу́дут спа́ти супо́кіно*²⁵; *На Свя́тий ве́чiр на Гу́цульщи́ні та́зда запрошу́є на ве́черю сти́хiю, промовляю́чи: «Бу́дь ласка́ва і ви́ходь до нас на св́їйту ве́черу!»* Так кличе три рази, *почiм кiнчи́ть: «Коли ти те́пер не ласка́ва при́йти на св́їйту ве́черу, на да́рі Бо́жi, на си́тi стра́ви, на па́ленi го́рiвкi, на ве́лике до́бро, йи́к ми те́бе про́симо, то не при́ходь до нас ли́тi, йи́к ми те́бе не т́рибу́ємо!»* По тих словах *верта́є та́зда у ха́ту, замика́є дверi на за́сувкy, бере че́репок з гра́нею і лада́ном, обводи́ть димом 3 ра́зи за со́нцем (ро́бить о́круги) [зв'язок із со́нцем – ще одним символом, у семантиці якого реалізується архетип коло. – О.С.], почiм підку́рює усе́х прису́тних і усе́ ку́ти, а вкíнци кладе че́репок на ка́мiнь під ста́л; се ро́бить він на те, бо «не́к му!» «ще́з би», ми́г-би бу́ти у ха́тi, а лада́ном він ви́курює ся, та не ма́є мо́ци; як ку́рить ся, то бу́де чи́сто у ха́тi!* (Шух. IV, 12). Часто символічним є не тільки зміст замовляння, а й дії, виконуваних при цьому, зокрема ритмічна повторюваність слів: *Коли найде́ таку па́пороть, ма́є до о́круг не́ї обíйти три ра́зи за́дом до не́ї, числя́чи: ні о́дин, ні два... ні ві́сім, ні де́вять. Так три ра́зи і ста́нути проти па́пороти ли́цем до схíд со́нця* (Шух. IV, 261). В усіх слов'ян зафіксований звичай *оборування* (пор.: *оборювати* 'обходити плугом кругом чого-небудь'²⁶, *оборати* 'обойти плугом'²⁷, *обороватий* 'круговидний', із покликанням на Шухевича) поселення магічним колом для боротьби з епідеміями; символічну функцію відмежування мав і ритуал *оперізування храму* тощо. Цілоком певно, ідеться про магічне *обгороджування*, або *оборування*, *по колу* поселення як засіб відмежування від зла. Найповніше ця символіка втілена в поховальних спорудах. Окрім цього, і давні міста *обгороджували поясом оборонних споруд*²⁸.

Загальне символічне значення 'створення замкненого простору; відмежування «свого» захищеного простору від «чужого», ворожого' реалізують словосполучення, що номінують весільні обрядодії, наприклад: бойк. *навколо бервінку таньцувати*: *Навколо бервінку таньцували, щоб їхнє життя було щасливе, бо бервінок – це символ життя, символ благополуччя. Та й по ньому, навколо*²⁹ (ХібебаУ, 349). Репрезентантами такої семантики, на підставі якої розвивається символічне значення, є також дієслова *обсівати, обсіпати, садити (навколо), обкопати, обходити, обгородити, обводити, ходити (навколо)* і под.,

24 Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). Львів, 2008. С. 275.

25 Там само. С. 131.

26 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т V. С. 553.

27 Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б.Грінченка. Київ, 1907 (далі в тексті – Гр.). Т. III. С. 21.

28 Попович М. Мировоззрение древних славян. Москва, 1985. С. 138 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

29 Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича / гол. ред. І.Я. Соляр. Львів, 2021. Вип. 34. С. 349 (далі в тексті – ХібебаУ).

що функціують передусім зі значеннями 'відмежувати «свій» світ родини від «чужого», ворожого світу', а відповідні вербальні символи *овес*, *червона калина*, *вода* та под. посилюють і доповнюють семантику дієслова завдяки властивим їм значенням, наприклад: *Обсип, мати, вівсом, червоною калиною, кропи свяченою водою, долею щасливою*³⁰; пор. *калина* 'чистота, дівочість', 'честь роду', 'краса'; *вода* 'чистота', 'очищення', 'плодючість', 'дівоцтво'; *овес* 'достаток', 'плодючість' та ін³¹. В. Усачова вважає, що обсіпання як ритуал відомий усім слов'янам, символізує життя, здоров'я, благополуччя, плідність, багатодітність³². Навіть словосполучення *«густу» вербу/вербину (по) копати / обкопати* засвідчуємо із символічним значенням 'залицання; сватання; спроба парубка відокремити, відмежувати дівчину від «її» світу': *Пониже млина густа вербина, треба би ей покопац, Сподобалося мі дівча у сусіда, але мі го не хтят дац. Тепер так ся стало, дівча ся приспало, они мі го давали, Але я го не кцем, озму собі, де кцем, най собі го тримают*³³ і под.

Дослідниця весільної лексики бойківських говірок Н. Хібеба зафіксувала словосполучення *обсівати (обсіяти) барвінок* 'обсіпати барвінкову грядку пшеницею, житом або іншим зерно перед тим, як різати рослину (про учасників барвінкового обряду)' (ХібебаУ, 348). Сформульоване так обрядове значення не фіксує символічного компонента, натомість записаний від респондентів текст виразно свідчить про символічність дії, адже в тексті з'являються солярні символи: *Брали с собов горівку, брали фляшку горівки лишали, на барвінок клали і хліб. Тоді брали в кошик ци горівку гостити, і пиєніцю ци жіто, шоб обсівали. Обсіали барвінок, а потім різали* (ХібебаУ, 348); пор.: на Луганщині існує звичай, коли дружка києм «ганяє» матір молодого *навколо* весільного поїзда перед від'їздом по молоду, а мати в цей час *обсіпає* поїзд *насінням, горіхами, грошима і цукерками* (Магр., 68). Обрядодії, пов'язані з обсіпанням наречених, зокрема зерном, барвінком, «символізують початок нового подружнього життя, мають на меті забезпечити новій сім'ї добробут і водночас виконують захисну функцію»³⁴.

До того ж поєднання із символами *овес*, *пшениця*, *жито*, *зерно* (передусім 'плодючість'), *барвінок* також вплинуло на символічне значення слова. Зокрема на Бойківщині, ідучи до шлюбу, мати нареченого чи нареченої *обсівала* наречених та гостей пшеницею, листочками барвінку, цукром, цукерками. Якщо комусь

30 Танцюра Г. Весілля в селі Зятківцях. Київ, 1998. С. 146.

31 Сімович О. Словник вербальних символів / рукопис зберігається у приватному архіві авторки (далі в тексті – Рукопис).

32 Усачова В.В. Осыпание. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*: в 5 т. / под ред. Н.И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3. С. 582 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

33 Етнографічний збірник видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1929. Т. XXXIX–XL: Народні пісні з галицької Лемківщини / тексти й мелодії зібрав, упор. і пояснив др. Філарет Колесса. С. 354.

34 Хібеба Н. Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання. *Słowiańska frazeologia gwarowa* / pod red. M. Raka i K. Sikory. Kraków, 2016. Т. 23. S. 144.

упаде барвінок, це означало, що незабаром він одружиться: *А потому той барвіночок листочки нарвуть, і йак обсіва́ли, як ішли до сльобу, то там пше́ниця, хліб на тім, копійкы́, конфети́, і барвінок. Обсіва́ют // то вни тим барвінком обсіва́ют* (ХібебаУ, 348). Відповідно в семантичній структурі слова *обсівати* розвивається символічне значення ‘відмежування «свого» світу новоствореної родини від «чужого», ворожого’, а також компонент ‘прилучення новоствореної родини до роду’. Цитата не фіксує словосполучення *барвінковий вінок*, проте описує дійства, що відбуваються з *барвінком*, призначеним для весільного *вінка*, – своєю чергою це слугує контекстом формування символічного значення відповідного словосполучення; пор. також *вінець, вінок* ‘дѣвство, дѣвственность’ (Гр. I, 238–239); пор. також: подібні словосполучення відомі в закарпатських, лемківських, наддністрянських, середньонаддніпрянських, надсянських та ін. говірках³⁵. Отже, символічні дії *обсівати, обкопати, оточити* і под. мають функції обереговости, що у відповідних словах-символах власне реалізується у значенні ‘відмежування «свого», захищеного простору від «чужого», ворожого’.

Варто зауважити, що у глибинах наївного мислення та сприйняття світу *поворот, обертання* також пов’язане зі сприйняттям колооберту небесних світил, насамперед Сонця, що водночас є одним із виразних символів архетипу *кола*. Отже, з архетипом *коло* пов’язана солярна символіка, як наслідок – вербальні символи з диференційною ознакою «круглий» так само у семантичній структурі матимуть символічне значення ‘сонце’. Серед таких символів – згаданий вище *барвінковий вінок*, що разом із символами *хліб* та *перстень* з’являється в барвінковому обряді, проте на відміну від них активно функціонує і як вербальний символ, що засвідчують численні фольклорні тексти. Як обрядовий символ, семантика якого формується також у символі вербальному, *барвінок* безпосередньо асоціюється із символом *вінок*, що також з’являється в тексті як солярний символ, водночас *барвінок* зберігає та актуалізує значення ‘розквітле кохання’, ‘чистота’: *Староста с старосціною ішли, старалася добра господиня в себе мати на городі бервінок. Брала с собою хліб, ніж, горівку, конфети, обручку. Перше печиво там, хліб ставили на бервінок, а до хліба прикладали перстинь, через який спочатку три рази протягували по три гілочки бервінку і ножом до цього хліба, вже і цей бервінок ішов у букетики для всіх гостей, шо приходили. Ну, і там випивав староста за здоров’я молодих, музике грали, і молоді таньчували на тому бервінку. Бралися за руки коломийке і науколо бервінку таньчували, шоб їхне життя було щасливе, бо бервінок – то символ життя, символ благополучя. Та й по ньому, чим він був більше толочений, то він краще розростауся. Бервінок буває так, шо гине, значить в молодих не складаеця, но після кого бервінок буяє, значить з них прекрасна буде пара* (ХібебаУ, 349);

35 Українські закарпатські говірки. Тексти / упор. та передм.: О. Мигoliniць, О. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004; Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упор. Н.М. Глібчук. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2000; Грозовська Н. Термінологія весільного обряду середньонаддніпрянського регіону (Київська, Полтавська, Черкаська області): автореферат дисертації. Запоріжжя, 1998 та ін.

*А ї коли приходіли л'уди на вес'іл'а / йшли перше р'ізати барв'інок і с'п'івали / шо ідемо на барв'інок / будемо віти в'інок // і брали хл'опця с соб'ою / брали такі ї кошик і йшли р'ізати барв'інок // брали хл'опця / брау хл'опец' перс'т'ин' / ч'ерес тої перс'т'ин' / і в'ін ч'ерес то три тотіх бадил'ц'і барв'інку перед'ію і в'ідр'ізаю / і верз'є у тої кошик / і так три рази // – Навіщо барвінок пропихали крізь перстень? Йа не знайю / на шо та вор'ожка була / ал'е так робіли // пот'ому р'ізали ўже б'іл'ше барв'інку йак-неб'уд' // тод'і пог'остилис'а над тим барв'інком³⁶; як, зрештою, і те, що барвінкові вінки на Бойківщині, наприклад, клали навколо шапки молодому, як і те, що вінці накладали на корону: *Наўк'оло ше тоїї кор'они // такої старос'ц'іна сам'а такі ї зроби ла в'інец' / в'ін'ц'і // а пот'ому ўже йак с'а молод'а в'ід:ав'ала / хт'іла купи ла си в'інец' / і си наўк'оло такої к'оло тоїї кор'они в'інец' наўк'оло припл'ел'а* (Там само, 351).*

Припускаю, що в межах домінантного значення 'сонце' розвинулося символічне значення 'доля'; складні зв'язки символічних значень дають змогу також припустити, що семантика 'доля' розвивається в межах значення 'дівоча честь, чистота, цнотливість'. У кожному разі символічний зв'язок із *колом* та *сонцем* виразно проглядаємо в обряді на Звенигородщині, коли під час *обряду вінкоплетин* дівчата, виклавши барвінок на столі, «рівняють» його, тобто складають стебельце до стебельця у купки, а найбільш вправні плетуть із нього *вінок, долю, колесо*. Потім *вінок котять* із кінця в кінець столу: «як вінок котиться – така доля в молодих»³⁷: *Вийсі, віночку, гладко, Як червонеє ябко. Як сі будеш гладко вити, Будемо сі любити. Як сі будеш розвивати, Будемо сі покидати* (Звенигород., 114); пор.: наддністр. *доля* 'обряд вінкоплетин'³⁸; *У п'ятницю перит вечором мульда йшла у сило зи своїми друшками... і прусили всіх на долю. І ушили вінок і сплели долю або ж: Було дві доли: удну прибивають в сінях зи двору на дверях, а другу прибивають під образами* (упорядниці текстів прокоментувала: «У народній уяві цей семантичний діалектизм набув символічного значення. *Доля* мала бути оберегом молодої пари, асоціювалася із щасливим подружнім життям»³⁹); бойк. *доля* 'барвінковий вінок, який виплітали в домі нареченої й підвішували (прикріплювали) над нареченими, коли вони сиділи за весільним столом' (пор. вербальний символ *стіл* як 'центр мікросвіту', 'хатній престіл'), 'коса з мирти, яку наречена до весілля підвішувала в хаті під образами'⁴⁰, 'вінок із барвінку, який прикріплювали над вікном хати, у якій відбувалося весілля': *то могл'о із барв'інку / такі ї шир'окі склад'аюс'а барв'інок / так лист'ок до лист'ка / такіми г'іл'камі // і воно так'е бул'о такім тим / то*

36 Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово: монографія / відп. ред. Т. Ястремська. Львів, 2021. С. 328 (далі в тексті – ХібебаМ).

37 Народна пісенність підльвівської Звенигородщини. Збірник / запис. та упор. О. Харчишин; нотні транскрипції В. Ковал'я. Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2005. С. 111, 114 (далі в тексті – Звенигород.).

38 Глібчук Н. Із спостережень над весільною лексикою у наддністрянських та надсянських говірках. *Вісник Львівського університету*: Серія філологічна. 2004. Вип. 34. Ч. II. С. 122.

39 Там само. С. 123.

40 Енциклопедія Бойківщини: люди, мова / за ред. Р. Дяківа. Київ, 2014. С. 48 (далі в тексті – ЕБ).

називалас'я дол'я // дл'я чо́го во́на бу́ла? // коли́ молоді́х / у́же молоду́ ук'ін'ц'і вес'і́л'я поу́йза́ли у́ ху́стку / зна́чит' / то тоді́ друшкі́ і дру́жбі́ / котр'і́ шві́дше / хапа́ли ту дол'у́ з в'і́кна́ // хто́ шві́дше ви́йде за́м'іж рахува́лис'я / розум'і́єте? (ХібебаМ, 224); пор.: доля 'солодкий святочний хліб, який несли весільні гості як складову подарунка молодим' (ЕБ, 48); зхполіс. *доля* 'дві парні булочки, які кладуть на столі перед молодими на весіллі': *Як йдуть до шлюбу, то мультда тримає пуд рукою долю*⁴¹; схслоб. *доля* 'хліб періоду сватання': *Начала нівеста хліб розрізати, свою долю на чотири частини* (Магр., 49).

Згадані вище словосполучення на барвінку танцювати, навколо барвінку танцювати також функціують із символічним значенням 'щаслива доля', яке не заперечує солярності символу: *Ну / бра́лис'я ота́к за ру́ки коломи́йк'и і нау́коло барв'і́нку тан'ц'ували́ / щоб' і́хн'е жит'а́ бу́ло шчаслі́ве / бо барв'і́нок / це сі́мвол жит'а́ / сі́мвол благопо́л'ч'а // та ї́ по н'о́му / нау́коло // чим в'і́н б'і́л'ше бу́у́ толоче́ній / тим в'і́н кра́йше розроста́юс'я / і ота́к ка́зали // і́акио́ н'і́с'л'я тих молоді́х барв'і́нок / бо бува́йе так / шо́ гі́не барв'і́нок / зна́чит' / у́ молоді́х не склада́йеца́ / у́дов'і́е ка́жут' // но н'і́с'л'я ко́го барв'і́нок буйа́йе / зна́чит' / з них пре́красна́ бу́де па́ра* (ХібебаМ, 503); пор.: *танцювати по барвінку* 'танцювати коломиїку по барвінковій грядці чи довкола неї (про наречених), ініціюючи щасливе подружнє життя' (ХібебаУ, 347).

Свого часу Г. Стельмашук зазначав, що *вінок* – чи не єдиний головний убір, який віддавна був знаковим, ніколи не виконував ані захисної, ані практичної функції,⁴² однак можна таки припустити, що *вінок* – це не так 'захист', як 'відмежованість', 'відокремленість' та 'прилученість', принаймні ці семантичні компоненти зберігаються на периферії семантичної структури слова-символу: наприклад, в описі весільного обряду на Київщині кінця XIX ст. наголошено, що від моменту, коли домовилися про одруження, наречена ходила і в будні у вінку, сплетеному з різноманітних квітів, і це вирізняло її з-поміж інших дівчат⁴³. Отже, *вінок* символізував особливий статус дівчини (очевидно, дівчини на протигагу заміжній жінці). Фольклорні тексти, натомість, свідчать про таку особливість вінка, однак дещо інакшу, адже *втрата вінка* символізує 'утрату дівочої честі', отже, 'зміну статусу дівчини як уже збезчещеної'.

Семантична структура вербального символу *вінок з барвінку* охоплює семантику двох символів, у символічному переплетенні яких «витворилася» специфічна «комбінація», що також безпосередньо пов'язує *барвінок* та асоціативно *вінок* (передусім як замкнене *коло*) зі смертю та вічністю. Звичайно ж, семантична структура символу зберігає також інші компоненти, індукуючи в конкретному тексті символічні значення 'вічність, пам'ять'; 'чистота'; 'відмежування від «чужого», ворожого, «того», «іншого» світу', у мовно-

41 Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк, 2000. Т. I. С. 138 (далі в тексті – Арк.).

42 Стельмашук Г.Г. Традиційні головні убори українців. Київ, 1993. С. 153.

43 Соболева. Малороссы. Народы России. Этнографические очерки. Издание редакции журнала «Природа и люди». СПб, 1878. С. 57 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

фольклорній картині світу цю семантику репрезентовано словосполученнями *обгородити хрещатим барвінком, обсадити могилу <хрещатим> барвінком: Положи мене в вишневенькім саду, Обсій мене запашиим васильком, Огради ж ти мене хрещатим барвінком*⁴⁴; *Дівча сина породило, В вишневий сад схоронила Калиною обсадила, Барвіночком обстелила*⁴⁵. Баладний жанр цитованих фольклорних текстів і тематика «дівочих» пісень свідчать про те, що семантична структура символів **барвінок** (вербального) та **коло** (архетипного), радше його вербальних репрезентантів – **обсадити, обстелити**, зберігає семантичні компоненти, актуалізовані також в інших контекстах. Цю символіку почасти зберігає **барвінок** і в поховальному обряді, який здійснюють щодо неодружених; пор. бойк.: *барвінок умершим* ‘барвінок на вінці для померлих дітей’ (Он. I, 49); *барвінок живим* ‘барвінок на весільному вінці’⁴⁶, *сьлюбній барвінок* ‘барвінок, який спеціально сіяли й використовували для плетіння весільних вінків’ (ХібебаУ, 349); *мерлій барвінок, мертвій барвінок* ‘барвінок, який сіяли на окремії грядці та призначали тільки для поховального обряду. Для весілля такий не використовували’: *Нарв'али барвінку, але відите, би не бив мерлій, тільки сьлюбній. Тамка є барвінок, шо як хтось умре, рвуть барвінок. Жіб'і юш там молодім не рв'ати в тім городі, но спеці'яльна г'радка, би біла для молодіх* (Там само, 348). Ці символи формують опозицію за ознакою *верх – низ*. Відповідно до контексту в семантичній структурі слова *обсівати* розвивається символічне значення ‘відмежування «свого» світу новоствореної родини від «чужого», ворожого’, а також компонент ‘прилучення новоствореної родини до роду’ – у контексті весільного, ‘відмежування від «того» світу мертвих’ – поховального обрядів.

Варто зауважити, що семантична структура символу **вінок** сформувала значення ‘сонце’ і поза контекстом весільного обряду. У текстах купальських та обжинкових пісень слово **вінок** однозначно символізує ‘сонце’ та пов’язане з ідеєю плодючості й добробуту: *Літа сокол по полю, Збира женчиків до двору: Вите (?), пташеньки, до бору, А ви, женчики до двору! До двору, женчики, до двору, Нагулялися по полю. – Ми ж не гуляли – робили, Панові обжинки зробили. Зашуміла діброва, Задзвеніла дорога, На (?) тому панові весело, Що віночок несемо; Іще буде веселій, Як положить на столі. Котився віночок по полю, Просився в пана в стодолу: – Возьми мене, пан, з собою, Вложи мене, пане, в стодолу*⁴⁷; *Котився віночок з поля, А з поля на дорогу, А з дороги в стодолу, З стодолу в комору, З комори до світлиці, На пухкі паляниці*⁴⁸; *Wujdy rapońki do nas, wykup sy wines u nas, położy czerwonońo, wid wińcia polowońo; bo jak newyjdziesz do nas, do korczmy zanesemo, horiwki napryjemo, zanesemo do żyda, bude*

44 Балади: Кохання та дошлюбні взаємини. Київ, 1987. С. 187.

45 Там само. С. 371.

46 Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. I. С. 49 (далі в тексті – Он.).

47 Максимович М. Дні та місяці українського селянина. Київ: Обереги, 2002. С. 126–127.

48 Там само. С. 127.

*rape ohyda*⁴⁹ і под.; 'Дчини, господарє, Фірточку. Нисем золоту Квіточку. То ни з золота, То з жита. Чирвоная жичка пришиита. Ой то буде нам Висело, Що ми віночка Нисемо. Ой іще буде Висилій, Як поставимо На столі. Внисемо його В стодолу. Як він в стодолі Погостить, Назад в поле Политить⁵⁰; У той чашейці солодокъ медокъ. Є нашъ вінойко красенъ, Якъ місячейко ясенъ, Суть на нѣмъ колосойки Зъ озимой пшеничойки, Стъ на нимъ granoйки, Якъ на небъ звіздойки⁵¹; Є нашъ вінойко красенъ, Якъ місячейко ясенъ, Суть на нѣмъ колосойки Зъ озимой пшеничойки, Суть на нимъ granoйки, Якъ на небі звіздойки (Там само) та ін.

Зазвичай словосполучення **котити вінок** (відоме, зрештою, не тільки українським текстам) є символічним виразом руху небесного світила **сонця**, що прихильне шлюбу⁵²; пор. згаданий вище контекст, а також безпосередній зв'язок **вінок – хліб – сонце**.

Важливо наголосити, що, на жаль, сприйняття **барвінкового вінка** (сплетене коло) як символу сонця уже почасти втрачено у свідомості респондентів – носіїв традиційної культури, однак залишаються ще обряди, які пов'язують **вінок** із солярною символікою. Описуючи обряд, бойки не оминають деталей, що нав'язують до цього та відповідно формують розвиток символічного значення у слові **вінок** та відтак у словосполученні **барвінковий вінок** 'сонце': *Перший барвінок ріжут, два барвінки і пропихають в кільце, тотó шо там ӯ молодбі, і пропихають його так знизу вверх три рази* (ХібебаУ, 348). Про це свідчить серед іншого те, що зрізаний *перший барвінок* пропихали крізь *перстень (кільце)*, як і те, що дію виконували *вверх, знизу угору*. Отже, безпосередньо солярним символом у тексті є **кільце / перстень**, однак семантику 'сонце' формують також прислівники *вверх, знизу вверх, вище хати*, а також словосполучення *під сонце* *ити <за барвінком>*, символічне значення має і числівник *три*: *Ідуть за барвінком під сонце, не в захід / а й під сонце. І там ріжут барвінок* (ХібебаУ, 349). На розвиток символічного значення впливає і те, що **вінок із барвінку** та й увесь **барвінковий обряд** пов'язані з «вищим» символічним рівнем: [По барвінок ішли вгору села?] *Так вниз не йшли, ... говор'ат так / шо під сонце. То такий звичай був, шоб молодім йшло вгору / не вдоліну*, – формує символічне значення **вінок, барвінковий вінок** 'сонце' (Там само); *Ідуть за барвінком під сонце, не в захід, ай під сонце; Але все не йшли вдоліну, а все вгору; Так вниз не йшли... говор'ят так, шо під сонце. То такі й звичай був, шоб молоді м йшло вгору, не вдолі ну; Вниз не йшли... шоб молодім йшло вгору, не вдоліну; Нікóли не йшли вдолі ну різати.*

49 Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego / zebrał i wydał Waclaw z Oleska. Lwów, 1833. S. 57.

50 Калиновий квіт Полісся. Пісенні скарби краю. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / збирала, розшифр. та впорядк. О.П. Кондратович. Луцьк, 2007. С. 120 (далі в тексті – Полісся).

51 Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я.Ф. Головацкимъ: в 3 ч., 4 кн. Москва, 1878. Ч. 2. С. 532 (далі в тексті – Гол.).

52 О свадебныхъ обрядахъ преимущественно русскихъ. Сочиненіе Н. Сумцова. Харьковъ, 1881. С. 89 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

Догорі, щоб добре велось (Там само); пор.: «Выще свої хати все йшли різати... шобьы молодым шло вперед, догори»⁵³.

Із символічним значенням ‘сонце’ фіксуємо також слова *калач* (черес калач), *хліб*, *кільце* (‘перстень’), *перстїнь* / *кільце*, що реалізується в конструкціях *скрузь кільце три рази продівати / пропихати / рвати три рази черес колач: То йде різати барвінок дріжба. Стáроста йде с хлібом і несут горівку там, закуску, і дріжба ріже. Три рáзи продіват. Здóйме си кільце і скрузь кільце три рáзи продівáє по три галúзки. Отодá пропихáют три рáзи по три кольці так. Ну таквó. Три галúзки там вирива́ют і так продівáют рас, пак дрігый рас, а пак трéтий рас. І потóму вже він собі наклáдує на пáлиць, а ріжут дáлі востальне так* (ХібебаУ, 347); *І має рвати три рáзи черес колáч. Чéрес колáч рве барвінок; І бра́ли хлóпця с собóв, бра́ли такі й кóшик і йшли різати барвінок. Бра́ли хлóпця, брав хлóпечь пéрсьтїнь, чéрес той пéрсьтїнь, і він чéрес то три тотіх бадильці барвінку передів і відрізав, і верг в той кóшик, і так три рáзи... Потóму різали вже бiльше барвінку як-небúдь* (Там само, 349); пор. бойк. *перший барвінок* ‘перший зрізаний барвінок, який тричі пропихали через перстень нареченого або нареченої знизу вверх’: *Пéрший барвінок ріжут, два барвінки і пропихáют в кільцé, тотó шо там в молодóбі, і пропихáют йогó так знізу вверх три рáзи* (Там само, 348). Як бачимо, у текстах з’являється ще кілька солярних символів.

Багата семантична структура символів, що називають весільний обрядовий хліб, має, зокрема, одним із символічних значень ‘сонце’. Безумовно, значення вербального символу розвивається уже як вторинне щодо обрядового, і функції обрядового хліба у весільних дійствах зумовлюють розвиток символічних значень реалій, а відтак у семантиці слові. Однак на відміну від, скажімо, *пояса*, назви обрядового хліба мають більше змоги реалізуватися як вербальні символи. Архетипна солярна семантика відома не тільки українцям, зокрема М. Сумцов згадав про звичай у болгар пекти *кравайче* ‘ритуальний круглий хліб, який котять з гори вниз; у місці, де хліб зупиняється, хліб закопують у землю, вигортаючи її через спеціально зроблену у хлібі дірку’⁵⁴. Слово *калач* відоме також іншим слов’янським мовам, зокрема ч. *kolač* ‘пиріг; [круглий очіпок]’, вл. *koľač* ‘круглий білий хліб’, нл. *koľas* ‘тс.’, з обрядовим значенням функціює у болгарській (*колáч* ‘обрядовий круглий хліб, перепічка’), македонській (*колач* ‘тс.’, *колак* ‘обрядовий хліб, яким запрошують на весілля; бублик’), сербській (*кòлáч* ‘білий хліб у формі персня (обрядовий дар при відвідинах)’; перепічка; подарунок (за добру новину)’), словенській (*koláč* ‘обрядовий білий круглий хліб’) мовах, а отже, мають змогу розвинутися і як вербальні символи. Слово *калач* – псл. *kolač* ‘печений хліб круглої форми’, похідне від *kolo* ‘коло’; «назву

53 Бойківські пацьорки: народні пісні с. Вовче Турківського району з голосу Любові Федьків / упор. В. Галайчук. Львів: Камула, 2012. С. 23.

54 О свадебных обрядах преимущественно русских. Сочинение Н. Сумцова. Харьков, 1881. С. 39 [переклад українською цит. фрагмента – Сімович О.].

утворено відповідно до округлої форми печива, що мала первісно обрядове значення (коло як символ щастя)»⁵⁵. Таке трактування символіки *кола* не виходить, зауважу, за межі нашого розуміння, адже *коло* пов'язане з безконечністю, досконалістю. Круглий хліб із діркою використовують в обрядах, зокрема, на Східній Слобожанщині, Одещині, на Закарпатті, Гуцульщині, Бойківщині; пор.: гуц. *колач* 'здобна булка (перев. із переплетеного тіста, із діркою посередині) – важливий атрибут родинних і календарних обрядів'⁵⁶ має у словнику цитату, що підтверджує розвиток символічного значення слова: *Як тільки княгиня сяде на коня, дивить ся через колач, увязаний при живчику правої руки, на всі чотири сторони світа; коли погляне на схід сонця, каже матка: «Абис була як зоря красна»; коли-ж молода подивить ся на захід, цілує її мати і каже: «Абис була як сонце щасна!»* (Шух. III, 31); пор.: ГС, 288; схслоб.: *калач* 'хліб у вигляді кільця, через який молода дивиться на молодого', 'хліб у вигляді кільця, який тримає старша дружка над головою молодої' (Магр., 66), *пласкій* 'тс.' (Магр., 109); закарп. *колач из дірѡв* заст. 'обрядова кругла весільна хлібина з отвором усередині'⁵⁷, *верченик* вес., заст. 'тс.': *Верченик – ото колач із діряв, його несе жених из молодичьѡв*⁵⁸; натомість лексема *колач* функціює із необрядовим значенням, номінуючи 'круглий хліб з пшеничної муки' та застаріле 'білий хліб'⁵⁹. Про солярну символіку *хліба* свідчить – серед іншого – його зв'язок із «вищим» рівнем, зокрема: *То називалося танцювати під бальцьом. Значить, то був хліб, хліб клали на голову мамі, накривалися староста з мамою білим полотном, і грала музика коломийку. Староста кусав той хліб, зубами тримав, і танцював з нею коломийку. І потім тим хлібом обділювали всіх гостей* (ХібебаУ, 343); словосполучення *благословляти з хлібом* 'благословляти наречених перед шлюбом, торкаючись хлібом до голови або до пліч (про матір нареченого чи нареченої)': *«Благословляю, прощайте, благословляю. Най вас Бог благословит»* – промовляла мати нареченої, поклавши руку на голову доньки (Там само, 356). Зрештою, участь *калача* не тільки у весільному, а й в інших обрядах, наприклад різдвяних, коли «передає газда колядникам колач, а у карбонку мече який даток, промовляючи: “Велика, велика! Аби-сте були такі величні у Бога, йик цес дар (колач) великий! Дай Боже, аби-сте дочекали на рік такої днини”» (Шух. IV, 49) або на «рідинах»: *Газда ставить перед першу куму, а газдиня перед першого кума 8–12 великих колачів, приговорюючи: «Просимо кумів колачі – від Бога великі, від нас малі». Кум і кума беруть по два колачі і крають їх на кусні для всіх на закуску по горівці, ... а бабі дають від себе по*

55 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. II. С. 348.

56 Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2013. С. 331 (далі в тексті – ГС).

57 Сабашош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. С. 37.

58 Там само.

59 Там само. С. 147.

одному колачеви, в який тичуть по шустці або дві (Шух. III, 7); пор.: *здавати колачі* ‘приходити на весілля з калачами, які віддають батькам чи господині’, так само функціє словосполучення *сіріний колач* ‘невеликий весільний калач зі сирного тіста, який надягають на руку князі та княгині’ (ГС, 333). У контексті поховальної обрядовості *калач* реалізує, oprіч ‘сонце’, семантику символу ‘жертва за душі померлих’, зберігаючи увесь спектр значень слова, що розвинулися і поза поховальним обрядом.

Отже, одним із компонентів семантичної структури вербальних символів, що реалізовані як архетипи *кола*, є ‘сонце’. Водночас вербальний символ *сонце* (що, як бачимо, із символів архетипу *кола*), розвиває у своїй семантичній структурі значення ‘верх’, ‘безсмертя, відродження’ (пор. *яйце-райце*), що безпосередньо пов’язано із символікою *кола* ‘єдність, цілісність на протигагу хаотичності’, ‘вічність’, ‘чистота’ (Рукопис). Сонце, зокрема, уявляли як *велике коло* або *колесо*. Існували уявлення про сонце як про велетенську свічку, яку носять янголи, щоб освітити землю, або ж як про неопалимий вогняну кулю (Чуб. I, 4): *Колесом, колесом в гору Сонце йде В наший Марии Рай ся в’є;*⁶⁰ *Ой колесом сонечко вгору йде, А вже наша Тетяна з двору йде. А на неї – віночки золотенькі, а за нею – дружечки молоденькі*⁶¹; пор.: зв’язок *сонце* – *вогнь*.

Солярну символіку вербальних символів формують не тільки диференційні ознаки «коло», «замкненість», а й інші слова, які функціують в українському мовному просторі як символи *сонця*, зокрема вже частково аналізовані назви весільного хліба та безпосередньо сам *хліб* та ін., що пов’язані з розумінням *кола* як такого, що має початок і кінець, який із ним збігається. Зазначу, що одним із символічних значень слова *сонце* – як репрезентанта архетипу *коло* – є ‘весільний хліб; коровай’, зрештою, це слово-символ яскраво демонструє істотну ознаку архетипних символів – назвімо це умовно «взаємна символізація», коли слово – у нашому випадкові *сонце* та його словотвірні варіанти – функціують із символічними значеннями, а водночас – чимало вербальних символів, у семантичній структурі яких є компонент ‘сонце’. Виявленню символічного значення сприяє зближення двох понять у структурі порівняння: [коровай] *Як день білий, як бог милий, Як яснее сонечко* (Вовк, 247); пор.: *Вийди дружбонько, на подворенько, Подивися на соненько, Цы чась дары роздавати, Короваємь обділяти?* (Гол. II, 666); *Проси Бога, Марисенько, Щобь Богь даль, Щобь тис я коровай вдаль – Якь день білий, Якь Богь милий, Якь яснее соненько, Що світить вь оконенько!* (Гол. II, 640). У сприйнятті та прочитанні символу важливо брати до уваги, зокрема, те, що символ у тексті може реалізуватися по-різному: або символічне значення слова здатне формуватися під впливом контексту, або ж сформований у контексті культури, такий символ функціє вже

60 Костомаров Н.И. Славянская мифология: Исторические монографии и исследования. Москва, 1994. С. 76.

61 Народні співи Кирилівки та Моринців / записи О. Ошуркевича, транскрибування М. Мишанича; редкол.: Ю.Рибак, Б.Луканюк [та ін.]. Львів, 2020. С. 103.

із «готовим» значенням та «відсторонено» з'являється в тексті, «натякаючи» на те, що він символізує.

Отже, серед актуалізаторів ідеї *кола* – вербальні символи – родо-видові назви *хліб, калач, коровай*, а також інші назви обрядового хліба. Як і в уже цитованих текстах, ці назви разом зі словом *пёрстинь* символізують ‘сонце’, однак у кожному тексті символи завжди реалізують не одне значення, а увесь комплекс, зокрема семантична структура словосполучення *буханка хліба* в текстах про весілля зберігає також символічне значення ‘жертва’, що безпосередньо пов’язано із солярною символікою. Натомість сучасні респонденти, на переконання експлоратора, вбачають, скажімо, у залишеному на грядці *хлібі* передусім подяку господарині; пор.: *буханка хліба* ‘обрядова хлібина, яку залишають на барвінковій грядці (часто із пляшкою горілки) як подяку господарині за нарізаний барвінок’: *Ну і там кладут фляшку горівки, буханку хліба у бервінок у грядку, і то лишают. То вже такі й подарок за бервінок* (ХібебаУ, 365); *Коли йдэцьця бервінок різати, то там благословіня є. Але там берут або малэнького хлпчика, або дівчинку, розумієте, пёрстинь, значить, молодой чи молодого, чэрес той пёрстинь продівáється три галузочки, чэрес пёрстинь так відрізує хлпчик. Ну і там кладут фляшку горівки, буханку хліба у бервінок у грядку, і то лишают. То вже такі й подарок за бервінок* (Там само).

Отже, цілком певно, що в семантичній структурі усіх назв хлібних виробів, які функціують як символи, зберігатиметься символічне значення ‘сонце’. Окрім цього, їх семантична структура зберігає увесь спектр символічних значень хліба (Рукопис). Як символ Сонця семантика *круга* реалізована, скажімо, у назвах прикрас із тіста, наприклад слів, що називають ‘смужку тіста, якою обводять коровай’: *обводка, обводок, обводочка, кільцо* і под. Зауважу, що коровай обвивали також *смужками* тіста, єднаючи кількашарову його структуру, що символізувало відповідно ‘єднання родів’ і одночасно проектувало сімейне життя молодого подружжя в солярну символіку. На позначення ‘смужки тіста, якою обвивали (обводили) коровай’ у говірках української мови функціують назви: схслоб. *вінець* (у вигляді коси), *вінчик* (Магр., 34), *колосок, колосочок* (72), *кільцо* (73), *коса* (75), *косичка* (76), *крученик* (78), *обідок, обідочок* (96), *пояс, поясок, поясочок* (118, 119), *путанка* (123); також засвідчено назви прикрас, наприклад коси, якою обводять коровай: *обводок, обводка, обводочка; обертати кругом* ‘прикраса з тіста, якою обводять коровай по окружності’ (Магр., 95) або, скажімо, *ланцюжка – цепок* (153). Очевидно, безпосередній стосунок до солярної символіки мають і прикраси у формі цифри вісім, що мають такі назви: схслоб. *восім* ‘прикраса з тіста на короваї у вигляді цифри вісім’ (Магр., 34), *восьмушка* ‘тс.’, *восьмьорка, восьмьорочка* (35), *кільца* ‘тс.’ (73); *косячки* ‘прикраси з тіста на короваї у вигляді скрученої на конус смужки тіста’, *кренделики, кренделі, кривульки, кривульочки, крученики* ‘тс.’ (77); зхполіс. *ксічка* ‘прикраса з тіста на весільний калач у вигляді заплетеної коси’ (Арк. I, 272); а також у назвах весільного хліба – *короваю* молодой: *кругленьке, кругленьке з*

вутьатами, що номінує ‘хліб для обдаровування дружок’, ‘хліб, який бере молода з собою в дім чоловіка’. Разом із вербальним символом *хлібина*, що функціює з обрядовими значеннями ‘хліб періоду сватання’, ‘хліб для обдаровування дружок’, *кругла хлібина* ‘тс.’, цей вербальний символ також має значення ‘жертва’⁶² як хліб, який дають священникові за те, що повинчав молодих, або ж навіть хліб, яким обдаровують дружок чи свашок та який водночас зберігає символічні значення ‘єднання двох родів’, ‘причетність дівчини до роду молодого’.

Виразно із цією семантикою функціують вербальні символи *коровай*, *хліб-сіль*, що номінують ‘хліб для обміну між сім’ями молодих’. Цей весільний хліб має особливе символічне навантаження в обрядовості українців. Із солярним культом коровай пов’язували О. Потебня, М. Сумцов, Н. Здоровега, Г. Кожоляно. В обрядовому символі вбачали релікт тотемних символів, асоціюючи його із тваринництвом та мисливством (О. Потебня, М. Сумцов, Х. Вовк). Через те, що Сонце уявляли у вигляді бика, О. Потебня зараховував до символів сонячного бога і хліб, пов’язуючи весільний хліб із тваринним культом, із сонцем та безпосередньо з нареченими. Те, що коровай, який є продовженням обряду жертвоприношення, трансформувався, однак не утратив символів астрального походження (як і антропоморфного та зооморфного), пишуть В. Кушнір і Н. Петрова. Коровай належить до тих вербальних символів, семантика яких відображається в контексті весільних (так званих коровайних) пісень уже з практично «готовим» значенням, відповідно – як символ вербальний – він «притягує» текстові елементи, що виявляють (реалізують) символічність обрядового предмета на вербальний символ, до того ж, на перший погляд, вербальне домінує. Зокрема про коровай кажуть: *ясний, красний* (пор. сакральну семантику червоного кольору), *високий*: *Коровай намь ся вдавъ: Ясний, красний, Якь місяченько, Якь ясноє соненьчко* (Чуб. IV, 247); *Ой у лузі два стоги високіхъ, А на столі нашъ коровай ще й вищій, Возьміте его сховайте, щобъ его ніхто не видавъ, Жебъ самъ Господь Богъ оглядав* (Там само); пор.: *Проси Бога, Марисенько, Щобъ Богъ далъ, Щобъ ти ся коровай вдаль – Якь день білий, Якь Богъ милий, Якь ясноє соненько, Що світить въ ôконенько!* (Гол. II, 640). Так виглядає поза обрядовим контекстом, однак відомі обрядодії, коли коровай власне реалізував символічність «вищого» рівня – *верх*: oprіч потрійних дій навколо сакральних предметів, весільний хліб, наприклад, тримають на голові (Полісся), над головою (*калач, плаксі* ‘хліб у вигляді кільця, який тримає старша дружка над головою молодої’ (Східна Слобожанщина)) або на плечі (Бойківщина) та ін.; хлібом благословляють наречених тощо; чимало атрибутів короваю символізують світове дерево: пор., наприклад: *гільце*, наддністр. *ліска* обр. ‘ліщинова паличка із квітами, яку устромлюють у коровай’⁶³; зхполіс. *ліска*

62 Про символічне значення ‘жертва’ свідчить чимало назв хлібів, які спеціально випікають, щоб роздавати «за простибіг» до церкви, бідним, жебракам тощо.

63 Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича; НТШ в Америці / відп. ред.: Л. Полнога, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк, 2008. С. 162.

‘гілка з відростками, яку встромляють у коровай як прикрасу’ (Арк. I, 288) та ін. Це, а також оточення короваю малими хлібцями, приготування *дивня* – круглого хлібця, схожого на перстень (пор.: *дивень* – «круглий хлібець на кшталт персня. Слово *дивень* походить од слова *дивитись*, і звать цей хлібець так тому, що молода має дивитись крізь нього; через те хлібець цієї форми печеться тільки в хаті молодої, а в хаті молодого печуть *борону* і часто додають також бичка з тіста» (Вовк, 247)), який випікають лише в домі нареченої, або ж *калача* (‘хліб у вигляді кільця, через який молода дивиться на молодого’; ‘хліб у вигляді кільця, який тримає старша дружка над головою молодої’ (Магр., 66) та под.), *свічка*, яка постійно горить під час усього ритуалу приготування короваю, вербальний супровід, а також чільне місце в хаті для хліба та ритуальні дії навколо нього⁶⁴, «обкручування з короваєм» та ін., так чи інакше апелюють до *сонця*; наприклад: *Стойаю хліб / і за сонцем л'івоюу рукоюу мама три рази об'івала молодіх // ставила залишки того / шо лишілос'а ў міс'ці / разом с хлібом молодім на плечі / і молоді ї з молодію разом ішли за с'т'іл //* (ХібебаМ, 503); *Подывыся Марусенько, кризь калачь До своего молодого и zobач!* (Гол. I, 109); пор. також коментар до пісні: «вошедши въ хату, женихъ становится передъ столомъ противъ невѣсты, которая смотритъ не него изъ за колача». Ідучи до церкви молоді несуть два великі «проверченые колача (коровай)», які потім несуть до будинку нареченої, а наступного дня – назад до дому нареченого (Гол. III, 406).

Хліб був також невід’ємним атрибутом Різдвяних свят; пор.: два або три «хліби святочні» у дохристиянські часи називали *колядою*. Цю *коляду* вважали символами астральної трійці – Сонця, Місяця та зірок⁶⁵; пор. також: *віночок*, *вінок* *метаф.* ‘хліб, паляниця’, *калач*, *паляниця*, *книш*, *обрядові предмети круглої форми*. На Буковині, дожинаючи ниву, плели із колосся вінок до хати господаря ниви; *обжинковий вінок* одягали на голову наймолодшій жниці; у деяких місцевостях цього регіону плели вінки з кожного виду збіжжя, що дожинали, а дівчат, які несли вінки, називали «молодими», «княгинями». Замкнутість кола *вінка* символізувала Сонце, а різноманітність уплетених злаків – багатство та родючість⁶⁶.

Так само виразну солярну символіку *кола* має вербальний символ *паска*. Тема паски та короваю як символів (зокрема і вербальних) надзвичайно широка й потребує окремого дослідження, однак про солярну символіку варто згадати в нашому контексті. І, на перший погляд, варто говорити тільки про великодній хліб, про те, що ми звикли називати *паскою*. Однак символіка великоднього хліба тісно пов’язана із символом хліба взагалі. Варто зауважити, що *паска*, на відміну від щоденного чи обрядового хліба, найбільше зберегла християнську символіку. Це, зокрема, позначилося на

64 Войтюк Л. Коровайний обряд на Поліссі. URL: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2004/3/publications/107.pdf>

65 Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка. Чернівці: Друк-Арт, 2014. С. 96.

66 Там само. С. 256–257.

народних прикметах, пов'язаних із її випіканням, хоча такі ж вірування ще в минулому столітті існували і щодо хліба.

Як вербальний символ, *паска* найбільше представлений у християнській релігійній літературі, що не є предметом аналізу, однак зазначу: це слово належить до тих символів, значення яких сформувалося передусім у контексті християнської культури. Паска репрезентує символи, у яких обрядове, позамовне виразно домінує над вербальним. Водночас К. Сосенко вважає, що *паска* поєднує символіку місяця та сонця,⁶⁷ навіть своєю формою і застосуванням *хліб-калач* символізував Бога-сонце. У часі Пасхального тижня один великий хліб, який символізує вічне життя («артос»), приносять до церкви, де він лежить на тетраподі перед образом Ісуса Христа, вшановуючи так пам'ять Спасителя. На восьмий день після Великодня хліб передають парафіянам. Такий *калач-сонце* українці здавна використовували практично в усіх обрядах.⁶⁸ Варто наголосити на проведенні очищувальних обрядів перед внесенням паски⁶⁹. О. Кожолянко описує обрядодії «категоріального значення» ‘зв'язати, зав'язати’, що мають створити навколо *паски* та усього обряду замкнений простір, *коло*⁷⁰.

Однак солярна символіка слова *паска*, що сформувалася вже поза християнським обрядом, практично не має контекстів-репрезентантів, які, як у випадкові, наприклад, символів *коровай*, *хліб*, відтворювали чи формували б символічне значення ‘сонце’. Вербально символ *паска* закріплює обрядові значення, увібравши водночас семантику символу *хліб* загалом, здебільшого в записах живого мовлення. Тобто як символ функціює переважно сам *великодній хліб*, а не слово. Семантика таких вербальних символів формується не так завдяки розвитку переносного значення, як фонових знань, пресупозиції, або вертикального контексту. Формування семантики відбувається завдяки нагромадженню знань про реалію з первинного джерела – Святого Письма (Старого та Нового Завіту), в обрядовому контексті, значною мірою цілого комплексу уявлень про неї та подальшого функціонування слова в канонічній і неканонічній літературі. Відтак із цими сформованими уявленнями про обрядову реалію – *паску* – слово функціює в мовленні з уже «готовим» значенням – утилітарним чи символічним – залежно від тих же фонових знань та ступеня обізнаності мовця та слухача; пор.: гуц. і наддністр. *Ти знайш, я вперше побачила і довідалася, шо Ліля ни забирає паску цілий рік, уяви, взимі в неї паска стоїть! Вже така запорошена, сива, ми ж спалюємо паску або з'їдаємо її, закопуємо, а тут цілий рік! Я спитала її, а вона міні казала, шо батюшка каже, шо воскреслий Христос має бути весь час в домі. То в Одесі паску просто міняють на Вилидєнь на нову* (ЗА). Зрештою, як і символи *писанка*, *крашанка*. Ширше представлено семантику ‘жертва’, що реалізується у вербальних

67 Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. Львів, 1928. С. 115–124.

68 Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини... С. 196–197.

69 Там само. С. 384–385.

70 Там само. С. 385–387.

формулах; пор.: гуц. *паска* ‘великодній хліб, оздоблений виробленими з тіста хрестами, пташками тощо, призначений для освячення, споживання на Великдень та роздавання за *простибіг*’ (ГС, 452): *По тім сїдають усі до стола, кушають свяченої паски промовляючи: «Дай Боже гіждати від нині за рік; дай Господоньку гіждати у мирности, у єдности усім людем и нам»*⁷¹ та ін. Як бачимо, у семантичній структурі символу *паска* та її інваріантів (напр. *бабка* ‘великодній хліб’) поєднуються значення, які сформувалися на підставі християнських та профанних, народних уявлень.

Описуючи обрядові символи, що функціують також як вербальні, звернімо увагу на ще один згаданий вище символічний репрезентант архетипу *кола* у весільному обряді – *перстень*, що символізує єдність життя і долі подружжя, безконечність кохання (Рукопис) та ін. Водночас ця семантика розвивається в межах домінантного символічного значення засвідчених на позначення *кола* слів – ‘належність до «свого», безпечного світу родини’: *Стир-вода тихо стоїть, Там козак коня поїть. Став мене зачіпати, З ручки перстинь знімати. Козаче-чумаче, Ни зачіпай ти мене. Бо в мене чужа мати – Буде бити, нарікати* (Полісся, 72). Окрім цього, символ *перстень* реалізує у цьому та подібних контекстах семантику ‘вірність коханню’. Перстень – це прикраса, знак (!) багатства дівчини, цінний дар від милого або милому, часто виступає з епітетом *золотий* і як символ пов’язаний із *сонцем, вогнем*: *На ручейці ма’т золотий перстінок – без огня горит*.⁷² Як символ *кола*, *перстень* реалізує ще й семантику єдності, безконечності, цілісності. У текстах пісень про кохання слово *перстень* розвиває в межах цього домінантного значення символічні компоненти ‘вірність’, ‘честь’: *Козаре, козаре, ой де ви кози пасли? Стратилам віночок, ай чей-сте ви го нашли? Не нашли, не нашли, лем єго-сме виділи, В потоці на луці, ай там го кози зїли. Козаре, козаре, ай де ви кози пасли? Стратилам перстенок, ай чей-сте ви го нашли? Не нашли, не нашли, а лем-сте го виділи, В потоці на луці, ай в милого на руці;*⁷³ ‘подружня вірність’: *Стир-вода тихо стоїть, Там козак коня поїть. Став мене зачіпати, З ручки перстинь знімати. Козаче-чумаче, Ни зачіпай ти мене. Бо в мене чужа мати – Буде бити, нарікати* (Полісся, 72); ‘подружня доля’: *Ой летіла зазуленька Черезъ поле, гай; Да й загубила рябе пѣрце На тихій Дунай. Ой якъ тому рябенькому Пѣрцю на Дунаю – Ой такъ міні сиротині На чужому краю! Ой покочу золотий перстень По крутой горі – Пойшли мои літа зъ світа Якъ листъ по воді.*⁷⁴

71 Матеріяли до української етнології / видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1912. Т. XV. С. 39–40.

72 Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини. Горлиці, 2010. С. 149.

73 Етнографічний збірник / видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1929. Т. XXXIX–XL: Народні пісні з галицької Лемківщини. Тексти й мелодії / зібрав, упор. і пояснив др. Филарет Колесса. С. 201.

74 Малоросійські пѣсни, изданныя М.Максимовичемъ. Москва, 1827. С. 51.

Форму весільного персня водночас пов'язують з іншими архетипами кола – *сонце, хліб, коровай*.

Очевидно, дискусійним, на перший погляд, можна вважати зв'язок вербального символу *коса* з архетипом кола, адже *коса* – це зовсім не щось замкнене, щось, що, як видається, не становить якоїсь єдності, цілісності. Це радше символ *дороги*, а не *кола*. Однак у контекстах весільного та поховального обрядів і у структурі відповідних текстів фіксуємо *коса* 'смушка тіста у вигляді коси, якою обвивають коровай по окружності', що виразно таки пов'язана із семантикою кола через солярну символіку завдяки тому, що, «замкнувшись» на короваї, *коса* символізує сонце, а це своєю чергою є одним із реалізацій архетипу кола.

Так само дивним або, як більшість би вважала, «притягнутим за вуха», є зв'язок вербального символу *хрест* з архетипом кола, проте відомі свідчення того, що поза християнським контекстом *хрест* є одним із символічних реалізацій ідеї кола, наприклад свастика (ясна річ, не пов'язана з нацистською ідеологією) чи хрест, який обертається. Цілком певно, що такий зв'язок є надто давнім, уже не прочитуваним, проте в українському мовному просторі зафіксовані словосполучення на кшталт *окружити хрестом*, у семантиці якого поєднуються оберегові функції, що реалізують семантику «відмежування», 'створення захисного кола'. Можливо, символічне значення тут реалізується якраз у слові *окружити*, проте саме поєднання цих символів у словосполученні вважаю не випадковим. Адже *хрест* є домінантним символом, скажімо, у такому контексті: *Під кінець «повінчованя» (послідної частини коляди) обходить вибіря з хрестом усіх довкруги, а як ті обцюлюють хрест, виходить береза перший з хати, за ним ідуть колядники, промовляючи в голос: «Дай вам, Боже, шистьи, здоровйи! Поможи вам, Боже, ці свйитки відпровадити у мирности, в радости других дочекати. А за сим словом свйиткуйте здорові!»* (Шух. IV, 187).

Семантику 'відмежування' та 'прилучення' мають також дієслова-символи *зв'язати, зав'язати*; пор.: *зав'язати світ*. Адже *зав'язування* має створити замкнений простір навколо, відмежувати «свій» світ від чужого, нечистого, злого. Таку ж семантику має вербальний символ *вузол*, який зазвичай відомий радше як невербальний символ⁷⁵; пор.: вірування в те, що *зав'язування вузлів* позбавить від бородавок; а *в'язання дванадцятьох гудзів* у Страсний четвер (на Страсті Христові) під час євангельського читання має відігнати хвороби від хати⁷⁶ і под.; *зав'язати вузол (вузлик), опкрутити навколо*; наддністр.: *Такі, зна'ш, борóдавкы маленькі, ну, не бородавкі, а... як то сі називає... на ніжці такій? – Папіломи? – Во-во, так мудро, піпіломи. То їй треба так-о: взяти нитку червону, таку, шо шиють нею, обв'язати, опкрутити навколо тої головкі*.

75 Босий О. Священне ремесло Мокоші. Традиційні символи і магічні ритуали українців. Типологія. Семантика. Міфоструктура. Київ, 2004. С. 84.

76 Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини... С. 386.

І так робеши дев'ять вузлів навколо голові твої... бородавки і за кожним разом мовиши "оченаш". А але ма'ш думати за то. – За що? – За ті бородавки думати, як в'ни засихають. І потому вони зовсім зсохнут і відпадут (ЗА). Окрім цього, завязують знахорки при читаню кожного євангелія по гудзови, значить разом 12. Сими гузами відганяють вони опісля усяке лихо, хоробу і т.д. через цілий рік, а розвязуючи при тім узлик, промовляють: «Не вузлик розвійизую, а болу» (Шух. IV, 233).

Захисна функція виражена вербально також у контекстах про «прив'язування» дівчини або парубка. Ідеться про відмежування небажаної особи, про небажання приєднувати її до «свого» світу або ж про відмежування від поганого впливу іншої людини, про захист від злих намірів; у гуцульських говірках засвідчено словосполучення *завязувати гудзи на мотузі*, що функціують із цим символічним значенням: *«Не гуз завйизую, але рти моїм ворогам та панам, аби мене не побивали; не гуз вйижжу, а рот вйитови, аби мене не кривдив; не гуз вйижжу, а рти гавкунам та пльоткарам!»* – Сідаючи до вечері, присідає той мотуз з гузами і промовляє: *«Аби усі рти так мовчџили, йик ті гузи під мовє ср...в, йик она мовчит!»* (Шух. IV, 11). Так само і словосполучення *заплітувати волічку* символізує спроби відмежуватися від «злого світу»: *Заким упече ся паска, завязує газдиня волічкою ножиці, перевязує нею на вхрест стіл по дошці, а під нею завязує гудз [...]. Волічку, якою був перевязаний стіл, перериває дівка в волочівний понеділок і заплітує її у кіску, аби її ніхто не урік; у кого нема дівчини, там газдиня перевязує тою волічкою хвіст корови, як вигонить у полонину, аби як корова уположить ся; се на те, аби «неврџчлива» була* (Шух. IV, 231–232); пор.: гуц. *волічка* 'червона нитка як оберіг від вроків': *Привяжи собі на руку волічку, аби тя ни наўрочили* (ГС, 158).

Відповідно в контексті обряду словосполучення на кшталт *розв'язати* (*пояс, вузол, нитку*), *розперезатися, розплітати волосся, розплітатися* реалізують символічне значення 'порушити замкнений, захищений, «свій» простір; наразитися на небезпеку', а символічні дії *заперезати* і протилежна – *розперезати*, а також ознака *розперезаний* – пов'язані із символізмом *кола, вузла* та з його розірванням, із порушенням замкненого простору: *Дрехавій жінці по злогах, – розперезаний ни можна ути на двір, бо может її шош підвісти так, шо з того и у гріб может піти*⁷⁷.

Зрештою, якщо вважати, що відповідно до міфопоетичного мислення наших досить недалеких предків *сад, город, обійстя* є замкненим простором, тобто одним із реалізацій архетипу *кола*, то слова *сад, сад-виноград, подвір'я, осад* 'садиба, двір', *дім, церковця, оборонька, світлонька* символізують '«свій» мікросвіт людини та її родини зі *світовим деревом* у центрі'. Ці слова активно функціують у пісенних текстах із символічним значенням '«свій» світ, замкнений, захищений простір', протиставлений «чужому», відкритому,

⁷⁷ Картотека Словника гуцульських говірок / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, м. Львів.

ворожому. Відповідно до побудови світу (макросвіту) зі *світовим деревом* у центрі, мікросвіт, репрезентований вербальними символами – *сад, город, дім* і под. – також відтворює своєрідну модель *світового дерева* (*явір, соснонька* або ж *яворова* чи *дубова колиска, стіл*): *В нашого брата обгороджено, Обгороджено, красно зметено, Серед подвіри зелений явір, Під тим явором чорнії бобра, На восирідки ярїї поли, А на верхечку сиві соколи, Ой дай Боже!*⁷⁸ та ін.

Описані вербальні символи, звичайно ж, не вичерпують усіх репрезентантів архетипу *коло*, однак вони відтворюють цікаві фрагменти мовно-фольклорної картини світу, реалізуючи символічні компоненти ‘сонце’, ‘замкненість’, ‘відмежування «свого», захищеного світу (родини) від «чужого», ворожого’, ‘безконечність’, ‘цілісність’.

---

⁷⁸ Етнографічний збірник / видає Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Т. XXXV: Колядки і щедрівки / зібрав В. Гнатюк. Львів, 1914. Т. I. С. 120–121.

РОЗДІЛ 7. ЛІТУРГІЙНИЙ ТЕКСТ ЯК ЖАНРОВА ФОРМА КОМУНІКАЦІЇ ІЗ ТРАНСЦЕНДЕНТНИМ

Наталія ПУРЯЄВА

Функційні, тематичні та композиційні ознаки літургійного тексту визначають його жанрову специфіку як форми комунікації із Трансцендентним, встановлення і переживання зв'язку людини з об'єктом релігійного вшанування – Богом. На основі змістового аналізу літургійного тексту, у парадигмі його власних понять і визначень можна розкрити структуру трансцендентної комунікації та комунікативні ролі Адресата й адресанта: Адресат («Трансцендентне *Tu*»: Господь, Бог, Владика, Вседержитель, Суддя, Цар) – адресант («літургійне *ми*»: раб, грішник, творіння) і породжені онтологічною дистанцією та субординацією Адресата й адресанта екзистенційні стани (благоговіння, віра, страх, радість) та вербальні дії останнього (прикликання, прославлення, молитовне благання).

Запропонований тут опис ознак літургійного тексту як специфічної жанрової форми трансцендентної комунікації, безперечно, не є вичерпним; ця проблема заслуговує на подальше ґрунтовне і всебічне вивчення. Одним із завдань цього дослідження було спробувати знайти адекватну об'єктові метамову.

Богослужіння – це акт комунікації з об'єктом релігійного вшанування – Богом. Через нього реалізується головна функція релігії – встановлення й переживання зв'язку (пор.: етимологічне значення лат. *religare* 'зв'язувати, з'єднувати') зв'язку людини з тим, що вище за неї, що перебуває поза доступними їй межами, – із Трансцендентним. З огляду на специфічний статус Адресата і «вертикальну» спрямованість комунікативного акту (на відміну від «горизонталі» інтерперсональної комунікації), у лінгвістиці, як і у філософії, на позначення такого типу спілкування запропоновано терміни *релігійна комунікація*¹; *гіперкомунікація* (гр. *ύρέρ* 'над, понад, по той бік')², *трансцендування*³, кожен із яких виражає зазначену вище ідею⁴.

- 1 Chaim W. Religijność jako komunikacja (zastosowanie paradygmatu interakcyjnego psychologii religii). *Roczniki filozoficzne*, 1993. T. XLI. Z. 4. S. 23–39; Pankiewicz R. Sztuka rozmawiania z Bogiem: modlitwa a teoria komunikacji. Krakow: Wydawnictwo WAM, 2009.
- 2 Прохватилова О.А. Экстралингвистические параметры и языковые характеристики религиозного стиля. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 2: Языкознание. Волгоград, 2006. Вып. 5. С. 20.
- 3 Надточий И.О. Трансцендентное как сущность религиозного. *Научные ведомости*. Серия: Философия, социология, право, 2010. № 14. Вып. 13. С. 266.
- 4 Тут і далі в тексті подано покликання на ті білоруські та російські джерела і їхніх авторів, чий теоретично-методологічний напрацювання і термінологія стали загальноприйнятими в гуманітаристиці, зокрема в мовознавстві, філософії, релігієзнавстві, літургійному богослов'ї.

У феноменології релігії богослужіння розглядають як організовану певним чином взаємодію двох явищ – культу й ритуалу, вважаючи культ внутрішнім прагненням людини до трансцендентного Абсолюту⁵, а ритуал – зовнішнім семіотизованим втіленням цього прагнення⁶. Коло трансцендентного в християнстві не обмежується лише Особою Бога, воно включає також такі есхатологічні феномени, як «Царство Небесне», «вічне життя» та ін. У цій комунікативній ситуації, за визначенням філософа І. Надточія, якраз і виявляє себе «найсуттєвіша антропологічна риса – здатність до трансцендування, тобто виходу за межі наявного існування»⁷. Ритуал при цьому є особливою реальністю, у якій поєднане трансцендентне й людське, священне й профанне, небесне та земне.

В основі такого поєднання лежить подія ієрофанії⁸, теофанії (Богоявлення), а саме явлення «Священного» у профанний світ, найвищою формою якого стало Боговоплощення – фундамент християнського культу (згадаємо також теофанію П'ятдесятниці (сходження Святого Духа)). Ритуал, таким чином, є способом об'єктивації ієрофанії шляхом вираження її через комплекс різних семіотичних форм, а саме: вербальної (літургійний текст), предметної (богослужбові предмети), акційної (знаки-дії)⁹.

Літургійне богослов'я пропонує подібне, хоч і не тотожне до окресленого розуміння богослужіння. Воно визначає його як комунікативний акт, що полягає у сходженні Бога до людини – катабазис (від гр. *καταβασις* 'рух згори донизу') та у відповідь – піднесенні людини до Бога в актах прослави, подяки, святкування – анабазис (від гр. *αναβασις* 'рух знизу вгору')¹⁰. Отже, це не одновекторний рух від людини до трансцендентного об'єкта її поклоніння, а взаємний рух назустріч, боголюдська співдія. Саме тому – і на цьому потрібно наголосити! – в контексті богослужіння літургійний текст сприймається як такий, що звучить у присутності Адресата і є безпосередньою реакцією на його Присутність. Лаконічно й точно цю ідею відображає семантика давньогрецького літургійного виголосу *αλληλῶν*, який буквально означає «Тут Господь, хваліте Його!»¹¹. У зв'язку з цим прикметно також, що власне літургійний варіант Божого імени – т.зв. Тетраграматон JHWH, що за візантійською традицією передається як «Я є Той,

5 Про це свідчать, зокрема, слова з молитви після Причастя: «Бо Ти esi істинне прагнення і несканна радість тих, що Тебе люблять, Христе Боже наш, і Тебе оспівує все створіння навіки». Див.: Священна і Божественна Літургія во святих отця нашого Йоана Золотоустого. Рим, 1968. С. 86 (далі в тексті – БЛ).

6 Лебедев В.Ю. Литургический ритуал в культуре: семантика и прагматика. Тверь: ГЕРС, 2005. С. 15.

7 Надточий И.О. Трансцендентное как сущность религиозного... С. 266.

8 Ієрофанія (від гр. *ιερός* 'священний' і *φάως* 'світло') – термін, запропонований румунським істориком релігії М. Еліаде на позначення будь-якого прояву священного в людському бутті. Дет. див.: Элиаде М. Священное и мирское. Москва, 1994. 144 с.

9 Лебедев В.Ю. Литургический ритуал... С. 20.

10 Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів: Свічадо, 2001. С. 17.

11 Традиційно лексему *αλληλῶν* перекладають як «хваліте Господа», однак, як бачимо, такий переклад не передає цього важливого нюансу – заклик хвалити як реакція на присутність і Присутнього.

хто є», церковнослов'янською мовою як Сущии, передаючи абстрактне значення абсолютного й вічного Божого буття, у давньогрецькій традиції має конкретне значення «Присутній тут і тепер»¹². Так являє себе притаманна християнству антиномія трансцендентности Абсолюта і Його присутности та зумовлені нею два шляхи богопізнання: екзистенційне переживання й раціональний досвід. І саме ця антиномія природно виражає богослужбовий текст.

Отже, зв'язок між трансцендентним Адресатом і адресантом у літургійній транскомунікації будується за принципом «людина – слово (текст) – Бог»¹³. Тобто посередником у цій інтеракції виступає не так особа священнослужителя, як спеціальний – *богослужбовий (літургійний) текст*. На цьому наголошував апостол Павло, позначаючи служіння людини Богові терміном *λογικὴν λατρείαν* 'словесне служіння' (Рим. 12, 1). При цьому лексема гр. *λατρεία* 'служіння', яку вжив апостол Павло, могла вказувала лише на дію творіння щодо Творця і не позначала взаємодії між творіннями¹⁴. Текст Божественної Літургії доповнює синонімічний ряд, пов'язаний із поняттям «словесна служба», термінами *словесне жертвоприношення, приношення хвали, жертва хвали (хваління)*; пор.: Ще приносимо Тобі *словесну службу* за почивших у вірі (БЛ 63); Ще приносимо Тобі цю *словесну й безкровну службу*, і просимо, і молимо, і благаємо (БЛ 62); Господи Боже Вседержителю, єдиний святий. Ти приймаєш *жертви хвали* від тих, що призивають Тебе всім серцем (БЛ 53).

Таким чином, можна дійти висновку, що сутність трансцендентної комунікації в контексті богослужіння полягає у власне трансцендуванні як виходу назустріч Трансцендентному та прославленні (літургійною мовою – славословленні) Трансцендентного як реакції на Його онтологічну присутність, що й визначає дві основні функції літургійного тексту – **трансцендентну і доксологічну** (гр. *δόξα* 'слава' і *λόγος* 'слово') та його тематичну домінанту – **ідею трансцендентности Бога**.

Наведена вище схема трансцендентної комунікації («людина – літургійний текст – Бог») відповідає схемі комунікативного ланцюжка: адресант – текст + контекст – адресат, за яким аналізують усякий комунікативний акт. Зауважимо, що специфіку трансцендентної комунікації в нюансах відображає сам літургійний текст, тому аналіз її компонентів, комунікативні ролі адресата й Адресанта, на нашу думку, доцільно здійснювати з опорою на літургійний текст, тобто у його власній парадигмі понять і визначень. Це, крім іншого, дозволить уникнути відчуження об'єкта вивчення від дослідження і знайти адекватну об'єктові метамову.

Отже, літургійний текст насамперед указує на учасників трансцендентного комунікативного акту. Адресатом у ньому є Бог, об'явлене «Трансцендентне *Ти*», а адресантом – Церква як спільнота (собор) людей, що водночас виступає

12 Шукуров Д.Л. Имя Бога в культурологическом, историко-литургическом и психологическом дискурсе. *Соловьёвские исследования*, 2013. Вып. 3 (39). С. 152.

13 Успенский Б.А. Избранные труды. Т. I: Семиотика истории. Семиотика культуры. Москва, 1994. С. 337.

14 Флоренский П. Словесное служение. Молитва. *Богословские труды*, 1977. № 17. С. 192.

головною умовою присутності в ній Трансцендентного («Бо де двоє або троє зберуться в моє ім'я, там я серед них» (Мт. 18, 20). Його можна позначити як «літургійне ми» (гр. літургія 'спільна справа', 'справа громади'); пор.: «Господи Боже наш, Ти, що дарував нам ці спільні й суголосні молитви, Ти, що обіцяв вволити прохання двох або трьох, що згодяться в ім'я Твоє, сам і нині прохання рабів твоїх на пожиток сповни, подаючи нам і в теперішнім віці пізнання Твоєї істини, і в будучому даруй життя вічне»¹⁵.

Окрім цього, літургійні тексти чітко свідчать про богослужіння як про онтологічне «небо на землі», як «співслужіння небесних сил і земних творинь» (пор. у Літургії Передосвячених Дарів: «Нині сили небесні невидимо з нами служать... ось бо входить Цар слави»¹⁶); і навіть більше – *містерійну репрезентацію*¹⁷ земними творіннями небесних сил, яку передає надзвичайно складний для невідготовленого сприйняття текст «Херувимської пісні»: «Ми, херувимів тайно являючи і животворящій Тройці трисвяту пісню співаючи, всяку нині житейську відложим печаль. Щоб і Царя всіх ми прийняли, що Його в славі невидимо супроводять ангельські чини. Алилуя, алилуя, алилуя» (ПП 365).

Подібне бачення виражає також прийнята в богослов'ї концепція *іконичності* літургійного слова, згідно з якою літургійний текст – *вербальна ікона «неба на землі»*¹⁸.

Структура комунікації із Трансцендентним

Трансцендентний Адресат – Бог – Господь (Господь Бог) – Владика – Творець – Отець Небесний – Вседержитель – Святий – Спаситель (Спас) – Ізбавитель – Іскупитель – Цар – Суддя:

Бог: Боже великий і дивний, що неказанною благістю і багатим промислом управляєш усім (ПП 426);

Господь: Господи щедрий і милостивий, довготерпеливий і многомилостивий, почуй молитви наші (ПП 434);

Творець, Создатель: Боже, Творче й Создателю всього, спрямуй спішно Твоім благословенням діло рук наших (ПП 559); на Тебе уповання поклали, Творця, і будівника, і Бога нашого (ПП 555);

Владика (носій влади): Владико всіх, Господи неба і землі, і всієї тварі видимої і невидимої (ПП 399); Господи Боже наш, Твоя влада неказанна і слава неосяжна (БЛ 28);

Вседержитель: Суций Владико, Господи Боже, Отче Вседержителю, поклоняємий достойно воістину (ПП 399);

Спаситель (Спас): Ти радістю сповнив усе, Спасе наш, прийшовши спасти світ (БЛ 11);

15 Прийдіте поклоніться. Молитовник; 3-тє вид., доп. Львів: Монастир монахів Студійського уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 1998 (далі в тексті – ПП). С. 349.

16 Божественна Літургія Передшеосвячених Дарів. Рим, 1984 (далі в тексті – ЛПД). С. 162.

17 Термін німецького богослова Одо Казеля.

18 Лепяхин В. Літургійність іконообразу. Ікона и иконичность. С.-Петербург, 2002. С. 94.

Суддя: Щоб неосудно станути нам на страшному судищі Христовому (БЛ 27); Суди їм, Боже, щоб відпали від замислів своїх; по множеству нечестя їх відкинь їх (БЛ 11);

Цар: Цар бо царюючих і Господь володіючих приходить у жертву Себе принести (ПП 367);

Святий (носій святости): Боже святий, що в святих перебуваєш (БЛ 33); Домові Твоєму, Господи, належить святість на довгі дні (БЛ 20); Ти єдиний святий і в святих спочиваєш (БЛ 48); *носій сили*: Бо Твоя єсть сила на віки віків (БЛ 11); *носій благодаті*: Благословен Бог, що зливає благодать свою на священників своїх (БЛ 13); Благословен еси на престолі слави царства Твого (БЛ 35); *носій милости, доброти*: Твоя милість безмірна і чоловіколюбіє невимовне (БЛ 28) – на цій підставі – той, хто *достойний прослави*: Бо Тобі належить всяка слава, честь і поклонення Отцю, і Сину, і Святому Духу (ПП 367) та ін.

Адресант – *творіння* – *раб (смирений, недостойний)* – *грішний* – *святий* – *рівний херувимам* – *співслужитель ангелів*:

творіння: Бо Ти Бог наш, а ми люди Твої, всі діла рук Твоїх (БЛ);

грішний: зглянься на людей, що згрішили (БЛ 11); оцю тобі молитву як Владиці ми, грішні, приносимо (БЛ 10);

раб (смирений, недостойний): Ти сподобив нас, смиренних і недостойних рабів Твоїх, і в цю хвилину стати перед славою святого Твого жертовника (БЛ 33); споглянь на мене, грішного й непотрібного раба Твого (БЛ 49); але також –

святий: Святеє святим (БЛ);

рівний херувимам: ми, херувимів тайно являючи... всяку нині житейську відложім печаль (БЛ 49) тощо.

Як бачимо, із наведених вище рядів найуживаніші найменування трансцендентного Адресата й адресанта часто формують корелятивні пари: *Творець // творіння, Господь // раб, Владика // слуга; Отець // син, Суддя // грішник*. І власне ця диспозиція, ця онтологічна дистанція і субординація творять головну комунікативну напругу в момент молитовного предстоювання та зумовлюють специфіку таких важливих компонентів транскомунікації, як екзистенційні стани адресата та специфіка його вербальних дій.

Екзистенційний стан адресанта – *поклоніння* – *радість / веселість / ликування* – *подивування* – *страх / трепет* – *уповання / надія* – *віра* – *любов*:

поклоніння: Бо Тобі належить всяка слава, честь і поклоніння Отцю, і Сину, і Святому Духові (БЛ 28);

страх (Божий): Увійду в дім Твій, *поклонюся* до храму святого Твого в *страсі* Твоїм (БЛ 11);

віра: Зі страхом Божим і вірою приступить (ПП 332);

уповання: Милосердя двері відкрий нам, благословенна Богородице, щоб, надіючись на тебе, ми не погибнули (БЛ 10); і не остав нас, що уповаємо на Тебе (БЛ 28);

вдячність (благодарність): Тому благодарственно кличемо Тобі: Ти радістю сповнив усе, Спасе наш, прийшовши спасти світ (БЛ 11);

радість, ликування: І нехай возвеселяться всі, що уповають на Тебе, вовік возрадуються (ПП 326) тощо.

Вербальні літургійні дії адресанта поділяються на три основні групи:

1) **епіклеза** (прикликання): І нас, що їх Ти поставив на службу цю твою, спосібними зроби, силою Духа Святого твого, неосудно й безпорочно, в чистім свідочстві совісті нашої *призивати* Тебе на всякий час і на всякому місці (ПП 362); дай нам слово на відкриття уст наших, щоб *призивати* благодать Святого твого Духа на дари, що мають бути предложені (ПП 364);

2) **доксологія** (славослів'я):

прослава (хваління, оспівування): і Тобі *славу возсилаємо*, Отцю, і Сину, і Святому Духу нині, і повсякчас, і на віки віків (БЛ 31); І дай нам єдиними устами і єдиним серцем *славити* й *оспівувати* пречесне й величне ім'я Твоє (БЛ 66); Нехай *сповняться уста* наші *хвалення* Твого, Господи, щоб ми співали славу твою (БЛ 78); Достойно і праведно Тебе *оспівувати*, Тебе *благословити*, Тебе *хвалити*, Тебе благодарити, Тобі поклонятися на всякому місці владництва твого (Анафора);

величання: Достойно є воістину *величати* блаженною Тебе, Богородицю (БЛ 64);

поклоніння: Прийдіте поклонімся і припадім до Христа (БЛ 33); Ти сподобив нас... належне Тобі поклонення і славослов'я приносити (БЛ 33–34); Знову і багато раз припадаємо до Тебе і Тобі молимося (БЛ 46);

благословіння: Піднесіть руки ваші до святині і благословіть Господа (БЛ 50);

3) **евхологія** (молитвослів'я):

моління, мольби: молимося Тобі, вислухай і помилуй (БЛ 41); Прийми, Боже, моління наше, учини нас достойними бути – приносити Тобі моління, і мольби, і жертви безкровні за всіх людей твоїх (ПП 362);

прохання, багання: Ще приносимо Тобі цю словесну й безкровну службу, і просимо, і молимо, і благаємо (БЛ 52);

взивання: Побідну пісню співаючи, викликаючи, взиваючи і промовляючи (БЛ 59);

вираження вдячності (благодарення): Достойно і праведно Тебе оспівувати, Тебе благословити, Тебе хвалити, Тебе благодарити, Тобі поклонятися на всякому місці владництва Твого (БЛ 58).

До речі, цим основним діям відповідають два основні жанрові типи богослужбових текстів: *гімнографія* (від гр. ὕμνος 'урочиста пісня'), *евхографія* (гр. εὐχος 'молитва') з їх численними підтипами.

Свого часу на основі комунікативно-прагматичного та категорійно-текстового підходів Т. Іцкович зробила спробу жанрової систематизації

релігійних текстів, подавши тезу про їх *прототекстуальність* і *протожанрову зумовленість*. Дослідниця обґрунтувала гіпотезу про те, що релігійна жанрова система сформувалася на основі *тріади протожанрів*: 1) молитва, 2) проповідь, 3) житіє, які представлені в релігійному *прототексті* – Святому Письмі, зокрема в Євангелії¹⁹. В основу такої жанрової класифікації покладено критерій комунікативної спрямованості з огляду на притаманне релігії двосвіття («два світи»): із профанного світу у священний (молитва), зі священного у профанний (проповідь) та в межах профанного світу з орієнтацією на трансцендентну реальність (житіє).

Молитва, таким чином, – один із найдавніших, первісних релігійних жанрів, є протожанром літургійного жанру, ядром літургійного тексту. При цьому домінантною молитви є прохання, що власне відображає й етимологія лексеми *молитва* < *молити*: псл. *molditi, від якого були утворені, зокрема, стсл. **МОДЛИТИ** (δεῖσθαι, παρακαλεῖν – Мар., Зоґр., Супр.), **МОЛИТИСЯ** (προσεύχεσθαι – Супр.), укр. *мо́лити*, *молитися*, білор. *мо́ліць*, рос. *мо́лится*, *молю́сь*, болг. *мо́ля* «прошу», -се «молюсь», сербохорв. *мо́лити*, *мо́лим*, словенськ. *móliti*, *mólim*, др. словенськ. *modliti se* (Фрейз.), чеськ. *modlit se*, словацьк. *modlit' sa*, польськ. *modlić się*, в.-луж. *modlić so*, н.-луж. *modliś*, етимологічно пов'язане зі значенням 'прохання, просьба'. При цьому метатеза *modliti < *molditi, як припускають, могла бути викликана табуїстичним характером цього слова як специфічно релігійного²⁰.

Літургійно-євангельський зміст поняття «молитва» визначили грецькі відповідники, основними з яких є: *просеуχαι* 'просити, благи Бога' (т.зв. *res sacra* 'священне слово'); *δεήσεις* 'просити, висловлювати конкретні прохання, вказуючи на потреби' («світське» значення); *παρακλήσις* 'прикликати, щоб той, кого кличуть, надав допомогу, сприяння; прикликання як спонукання до дії'; *ἐντεύξις* 'заступництво', 'посередництво' (про молитву за потреби інших людей); *εὐχαριστίας* 'благодарення, вираження подяки, що притаманне поклонінню як такому'²¹.

Як видно, в усіх наведених словах присутня семантика прохання, але в них виражена різна його інтенсивність, причина і спрямованість. Указане синонімічне гніздо застосоване в Першому посланні до Тимотея апостола Павла, який, звертаючись до перших християнських громад, так окреслив сутність літургійної молитви: «Отже, перш над усе я благаю чинити (1) молитви (*προσευχάς*), (2) благання (*ἐντεύξεις*), (3) прохання (*Δεήσεις*), (4) подяки (*εὐχαριστίας*) за всіх людей, за царів та за всіх, хто при владі, щоб могли ми провадити тихе й мирне життя в усякій побожності та чистості. Бо це добре

19 Ицкович Т.В. Религиозный функциональный стиль в жанровом аспекте: к постановке проблемы. *Жанры речи*, 2016. № 1. С. 87.

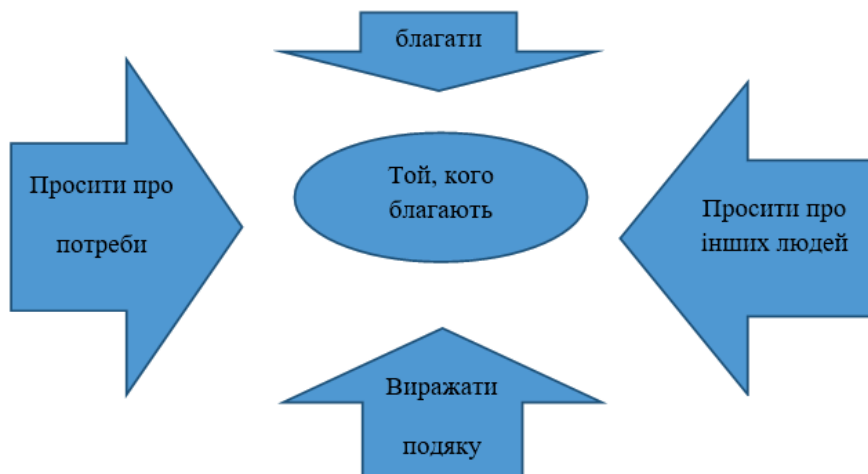
20 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1983. Т. III. С. 501; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Москва, 1986. Т. 2. С. 642.

21 Richard C. Trench. *Synonyms of the New Testament*. London, 1880 / digitized by T. Hildebrandt, G. College. Wenham, MA (march 2006). P. 188–191. URL: <https://www.hopefaithprayer.com/books/Synonyms-New-Testament-R-Trench.pdf>

й приємне Спасителеві нашому Богові, що хоче, щоб усі люди спаслися, і прийшли до пізнання правди» (1 Тим. 2: 1). Причому дослідники вбачають у цьому нанизуванні синонімів власне найменування різних (хоч і близьких за змістом) дій, а не риторичний повтор²².

У зв'язку з цим відзначимо, що єдине новозавітне слово на позначення Божества як такого є гр. Θεός (від Θεός), що означає 'Той, кого просять, благають' (див. Схема 1).

Схема 1.

Однією з визначальних жанрових ознак молитви як акту трансцендування є її стабільна та відтворювана композиційна структура, зумовлена її вище окресленими функціями. Прикметно, що описані в літературі структури католицької²³, православної²⁴ та протестантської²⁵ молитов загалом збігаються, відрізняючись лише термінологією на позначення структурних компонентів та подекуди їх місцем у композиції. Дослідник Є. Плісов (див. цитовану працю) додатково здійснив співвіднесення структурних елементів молитви з погляду літургії та з погляду лінгвістики тексту, що видається цікавим. Узагальнюючи, запропоновані композиційні структури можна представити так (див. Таблиця 1):

22 Richard C. Trench. *Synonyms of the New Testament*. London, 1880 / digitized by T. Hildebrandt, G. College. Wenham, MA (march 2006). P. 188–191. URL: <https://www.hopefaithprayer.com/books/Synonyms-New-Testament-R-Trench.pdf>

23 Войтак М. Проявление стандартизации в высказываниях религиозного стиля (на материале литургической молитвы). URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Article/Voitak_StandMolitiv.php; Плисов Е.В. Композиционные и лексико-грамматические особенности священнической молитвы на часах (на примере немецких католических молитв). *Известия ВГПУ*, 2012. № 6. С. 87–91. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompozitsionnye-i-leksikogrammaticheskie-osobennosti-svyaschennicheskoy-molitvy-na-chasah-na-primere-nemetskih-katolicheskikh-molitv>

24 Флоренский П. *Философия культа*. Москва: Мысль, 2004. 684 с.

25 Уразаева Н.Р. Структурно-семантическая характеристика немецкоязычного молитвенного текста: автореферат. Москва, 2003. С. 10.

Композиційна структура молитви

Структурний компонент		Зміст	Приклад
З погляду лінгвістики тексту	З погляду літургійного богослов'я		
Звертання	Анаклеза // прикликання (гр. ανακλησις 'прикликання')	Звертання до Бога: Ім'я Бога (теонім) + Божественні атрибути	<i>Господи Боже наш,</i>
Предикація звертання	Анамнеза (гр. αναμνησις 'згадування')	а) онтологічні характеристики Бога як Того, хто може виконати подальше прохання; б) євангельські події, що є прецедентом для очікування здійснення прохання	<i>що на висотах живеш і на смиренних споглядаєш, що спасення родові людському зіслав, єдинородного Сина твого і Бога, Господа нашого Ісуса Христа,</i>
Прохання	Параклеза // прохання (гр. παρακλησις 'прикликання як спонукання до дії')	Прохання	<i>споглянь на рабів твоїх оглашених, що схилили свої шиї перед тобою, і сподоби їх у влучний час купелі відродження, відпущення гріхів і одежі нетління, приєднай їх до святої Твоїї соборної й апостольської церкви і прилічи їх до вибраного твого стада.</i>
Конклюдія	Доксологія // славослів'я	Формула прослави Пресвятої Тройці (тринітарна формула)	<i>Щоб і вони з нами славили пречесне й величне ім'я Твоє, Отця, і Сина, і Святого Духа нині, і повсякчас, і на віки віків.</i>
	Акламація (лат. acclamatio 'виголос')	Відповідь вірних словом, що стверджує істинність молитви; маркує соборний характер літургійної молитви	<i>Амінь</i> (гр. 'нехай буде так')

Дещо під іншим кутом зору можна структурувати жанр молитви у світлі окресленої вище катабатично-анабатичної природи богослужіння, яку описав німецький літургіст М. Кунцлер²⁶. Такий підхід дозволяє розглядати акт транскомунікації як реальність божественно-людського діалогу, а не монологу

26 Кунцлер М. Літургія Церкви. Львів: Свічадо, 2001. С. 17.

молільника, зверненого до «мовчазного» Абсолюту²⁷. М. Кунцлер виокремлює два суттєвих компоненти літургійної молитви, що відповідають катабатичному (сходження Бога до людини) й анабатичному (піднесення людини до Бога) аспектам богослужіння: *епіклеза* (гр. ἐπίκλησις ‘прикликання’) і *анаклеза* (гр. ἀνάμνησις ‘згадування’). При цьому епіклектичний компонент молитви об’єднує всі «людські» частини молитовного діалогу, а саме: анаклезу (власне називання імени Бога та його атрибутів), доксологію (прославу Бога) й акламацію (підтвердження участі «літургійного ми» в молитовному акті).

Натомість анаклеза – згадування божественних дій у біблійній (євангельській) історії, реалізує якраз катабатичний вимір молитви, оприявнюючи, відкриваючи²⁸ Божу присутність у Його Слові, будучи Божою відповіддю на поставу молільника, чи точніше, обітницею, що дозволяє очікувати такої відповіді. Прикметно, що сам термін *анаклеза* походить від слів Ісуса Христа на Тайній вечері: «Узявши ж хліб і вчинивши подяку, поламав і дав їм, проказуючи: “Це тіло моє, що за вас віддається. Це чиніть на спомин (гр. ἀνάμνησις) про мене!”» (Лк. 22, 19), яким у богослов’ї приписується сила встановлення Таїнства Євхаристії. У цьому випадку ідеться про особливу, притаманну для біблійного слова функцію, а саме *іностасійну* функцію²⁹ – представляти Бога, Його присутність і діяння (див. Таблиця 2).

Таблиця 2.

Композиційна структура молитви

Анабазис (піднесення людини до Бога)	Катабазис (сходження Бога до людини)
Анаклеза	Анамнеза (об’явлення Бога в слові про Його дії в євангельській історії)
Параклеза	
Доксологія	
Акламація	

Запропонований у статті опис ознак літургійного тексту як специфічної жанрової форми трансцендентної комунікації, безперечно, не є вичерпним; ця проблема заслуговує на подальше ґрунтовне та всебічне вивчення. Ми ставили собі за мету, виходячи із самохарактеристик богослужбового тексту як акту транскомунікції, насамперед окреслити його основні функції (спілкування із Трансцендентним, прослава Трансцендентного як реакція на Його присутність), змістові доміанти (вираження ідеї трансцендентности Бога) та композиційні ознаки (двочленна епіклектично-анамнетична структура як вияв молитовного діалогу), а крім цього, здійснити спробу виробити метамову опису такого об’єкта.

27 З огляду на це дуже влучним видається заголовок розділу «W poszukiwaniu mówiącego Boga» [виділення наше. – Н.П.] у цит. вище монографії Рішарда Панкевіча про специфіку релігійної комунікації: Pankiewicz R. Sztuka rozmawiania z Bogiem: modlitwa a teoria komunikacji. Kraków: Wydawnictwo WAM, 2009. S. 15–33.

28 Пор. біблійне слово *одкровення*.

29 Термін американського бібліїста Едмонда Джекоба. Див. його працю «Theology of the Old Testament» (New York, 1958).

РОЗДІЛ 8. АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ: СЛОВО БОЖЕ СЛОВОМ УКРАЇНСЬКИМ (МОВНІ ТАКТИКИ ПАСТИРСЬКИХ ПОСЛАНЬ)

Оксана ЗЕЛІНСЬКА

Матеріалом вивчення обрано пастирські послання Митрополита Андрея Шептицького. Шептицького називають «божим пастирем, що творив націю», «Мойсеєм українського народу», «духовним велетнем Святоюрської гори» – усі ці назви є виразниками величезної значущості цієї постаті в історії України, усвідомлення цінності його ідей для утвердження і розбудови Української держави. М. Лабач зауважує, що Андрей Шептицький є «безперечним моральним авторитетом для багатьох поколінь, бо в його працях наявний комплекс християнських морально-етичних настанов, ідей, викристалізованих, глибоко обдуманих, відібраних і пояснених відповідно до специфіки аудиторії, що до неї він звертається»¹.

Мова творів Андрея Шептицького була предметом вивчення в україністиці. Діяльність Митрополита як проповідника втілена передусім у його пастирських посланнях, адресованій різній аудиторії.

Окремі зауваги до мовних особливостей пастирських послань Митрополита подав І. Франко. Він схвально оцінював те, що Шептицький писав свої листи «чистою галицько-руською народною мовою, а декуди, прим., у голоснім посланні до гуцулів, не цурається промовляти навіть діалектом – річ, досі нечувана в наших церковних достойників»². В аспекті цього дослідження акцентуємо на тому, як І. Франко характеризує проповідницьку манеру Шептицького: «Митроп[олит] Андрій іще в однім пункті явився новатором. Він не промовляє так, як його попередники, звисока, авторитетно, напушеним і ніби маєстатичним тоном, не ходить на ходільницях і не «возвіщає», а говорить попросту, як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полає, не лякаючись ужити енергійного слова, де річ того вимагає. Він любить ілюструвати свою промову прикладами із життя, фактами із власної обсервації, і се все дає його посланням те “живе дихання”, без якого всяка моралізація завсігди лишається мертвою»³.

1 Лабач М. «Рідна хата» як метафора й ідеал держави у візії митрополита Андрея Шептицького. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*, 2015. № 11. С. 41.

2 Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм. Уваги над пастирським посланієм митроп[олита] А. Шептицького «О квестії соціальной». *Зібрання творів*: в 50 т. Київ, 1986. Т. 45: Філософські праці / упор. та коментарі: В.С. Горського, В.Д. Литвинова, Г.М. Чабан; ред. тому В.Ю. Євдокименко. С. 377.

3 Там само. С. 378–379.

Монографічний опис мови і стилю пастирських послань Митрополита Шептицького здійснила Г. Нуцковська. Дослідниця проаналізувала структурно-семантичні характеристики мови пастирських листів Митрополита, проаналізувала лексику, звернула увагу на особливості синтаксису та на стилістичну оригінальність текстів, що зумовлено поєднанням релігійного стилю з публіцистичним, епістолярним тощо⁴.

С. Гірняк вивчала мову творів А. Шептицького, висвітливши її в контексті соціальних аспектів функціонування української мови в Галичині на межі ХІХ–ХХ століть⁵. У. Добосевич звернула увагу на загальні ознаки індивідуального стилю, лексичні засоби послань, мистецтво володіти ресурсами рідної мови; особливо наголосила на сприйнятті української мови як рідної для Андрея Шептицького, на його розумінні української мови як головного чинника в державотворчих процесах, поширенні християнського віровчення для різних соціальних верств⁶. М. Ковальчук аналізує синтаксис діалектного мовлення в посланні Митрополита Андрея Шептицького «До моїх любих гуцулів»⁷.

Проповідницьку спадщину Митрополита на тлі його подвижницької діяльності характеризував З. Бичко. Учений високо оцінював пастирські послання і зазначав: «Мало хто зробив стільки неоціненого для церковного життя в Україні, як митрополит Андрей Шептицький. Та й не лише для церковного. Зокрема чимало глибоких наукових спостережень свідчать про його діяльність на ниві утвердження й розвою української мови. Неординарні погляди митрополита Андрея Шептицького на життя українського народу, на його побут, мову найкраще бачимо в незліченних працях, писаних тогочасною добірною народною українською мовою, яку він настійно вважав за найголовніший чинник єдності свого народу»⁸. Дослідник зауважив, що Андрей Шептицький розглядав українську мову як засіб проголошення і навчання науки Христової і ніколи не ставив під сумнів домінування рідної мови у проповіді. З. Бичко виокремлює п'ять засад, які розкривають розуміння, сприйняття і практичне застосування рідної

4 Nuckowska H. *Język i styl listów pasterskich Metropolity Andrzeja Szeptyckiego*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2003. 298 s.

5 Гірняк С.П. Мовні особливості пастирських послань і морально-пасторальних праць Митрополита Андрея Шептицького. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2014. Вип. 4 (76): Філологічні науки. С. 179–186.

6 Добосевич У. «Треба би якоїсь соняшної чи ангельської мови...»: теорія і практика рідного слова Андрея Шептицького. *Вісник Львівського університету*: Серія філологічна. 2016. Вип. 63. С. 84–94.

7 Ковальчук М. Синтаксичні ознаки діалектного мовлення у посланні Митрополита Андрея Шептицького «До моїх любих гуцулів». *Митрополит Андрей Шептицький – великий праведник України, фундатор національно-культурного відродження в Україні*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, 20 травня 2015 р., м. Коломия / за ред.: М. Ковальчука, С. Михайлюк, О. Русакової. Івано–Франківськ, 2015. С. 225–231.

8 Бичко З. Філософська парадигма мови митрополита Андрея Шептицького. *Василь Стефаник, Іван Франко, Андрей Шептицький у контексті культурно-історичних процесів кінця ХІХ–ХХ століть*: колективна монографія / упор. та наук. ред.: Н. Мочернюк, О. Солецький. Івано-Франківськ: ВГЦ «Просвіта», 2020. С. 9.

мови у спадщині Митрополита: 1) взаємозв'язок та взаємозумовленість рідної мови із процесами становлення й самоідентифікації української нації як одного з домінуючих чинників; 2) необхідність використовувати мову як інструмент для християнського виховання дітей, спрямовування молоді; 3) сприйняття мови як засобу, без якого неможлива плідна праця української інтелігенції; 4) максимальне застосування рідної мови в церкві не лише з апостольською метою поширення християнської науки, а й у літургійній практиці; 5) використання мови як засобу соціального служіння рідному народові. Мовознавець висновок: «Натхненний Святим Духом, митрополит Андрей у власних проповідях, посланнях, листах освячував своєю працею цю мову, ушляхетнював її, підносив до високих зразків конфесійного й публіцистичного стилів»⁹. Андрей Шептицький наголошував, що найперше і головне завдання священника – служити для вірних свідченням віри, джерелом надії й підтримки, поштовху до навернення і святости¹⁰.

Проповідування є різновидом релігійного дискурсу. У проповіді священник прагне удоступнено розкрити зміст євангельських істин, спонукати усіх до праведного життя. У проповіді реалізується особлива функція мови – переконувальна, а завдання проповіді – досягти того, щоб люди жили так, «як саме Небо заповідає», щоб із промови поставали вчинки¹¹. Наголошуючи на важливості проповіді в духовному житті людини, І. Славінський зауважує, що проповідування – це не тільки інтерпретація біблійних істин, навернення до Бога, долучення до християнської громади і відповідних обрядодій, а й дієвий засіб морального виховання, творення духовних підвалин життя суспільства; тимчасом як «проповідь – це те, як промовляє Бог до людини через людину силою людської мови», тож формально, як публічний виступ, проповідь є актом міжособистісного спілкування між проповідником і слухачами слова¹².

Нові дослідницькі парадигми зумовлюють аналіз проповідей із дискурсивних позицій та комунікативних практик. Проповідник реалізовує поставлені завдання шляхом мовного впливу на адресатів. Провідною мовною стратегією у проповідницькому дискурсі є переконування, або персвазія. Персвазія – це переконувальний вплив, спрямований одночасно на інтелект, емоції і волю адресата; це основна ознака комунікації в проповідницькій діяльності, що будується на системі цінностей¹³. Завдання проповідника, окрім

---

9 Там само. С. 11–12.

10 Колб Н. Греко-католицьке парафіяльне духовенство Східної Галичини початку ХХ ст. *Український Мойсей* (до 150-ліття від дня народження митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького): статті та матеріали / упор.: О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2015. С. 21.

11 Kępka I. Językowe środki perswazji w polskich kazaniach katolickich od oświecenia do czasów współczesnych (na wybranych przykładach). *Język – Szkoła – Religia*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego «Bernardinum», 2009. Т. 4. S. 152.

12 Sławiński H. Homiletyka współczesna o języku kazań i homilii. *Język homilii i kazań*. Tarnów: «Biblos», 2020. S. 45.

13 Zdunkiewicz-Jedynak D. Językowe środki perswazji w kazaniu. Kraków, 1996. S. 13–16, 37.

тлумачення Святого Письма, полягає в тому, щоб шляхом словесного переконання змінити або утвердити моральні ціннісні орієнтири вірян, переконати адресатів дотримуватись релігійних норм або ж змінити спосіб життя, якщо воно не узгоджується з останніми. Отже, у процесі проповідування промовець здійснює на адресатів мовний вплив.

Розглянемо далі, які мовні тактики під час комунікації з вірянами використовував Андрей Шептицький та за допомогою яких засобів української мови прагнув вплинути на адресатів.

Вибір мовних стратегій і тактик у комунікації завжди підпорядкований специфіці дискурсу. Проповідницький дискурс як різновид релігійного належить до інституційних дискурсів. Специфіка комунікативної ситуації у проповідницькому дискурсі має ієрархічний характер. Нерівність зумовлена різним соціальним статусом учасників спілкування. Проповідник домінує, він має авторитет, підтримуваний інститутом Церкви, високий рівень компетентности в галузі релігійних знань. Ці фактори впливають на прагматичний аспект організації висловлювання і на силу його персвазійного впливу¹⁴. Специфіку комунікаційних стратегій у проповідницькому дискурсі визначає загальна інтенція промовця – прагнення добра для адресатів і відсутність прихованих намірів стосовно них. Принциповою ознакою проповіді є і те, що її переконувальний вплив спрямовано не тільки на якусь одноразову акцію чи окреміший учинок, а на спосіб життя і поведінки протягом усього подальшого життя¹⁵.

У пастирських посланнях Митрополит Шептицький порушує як звичайні побутові проблеми, аналізує поведінку і стосунки в родині, так і важливі питання політики, життя суспільства, його культури, добробуту, освіти. Особливо впадає у вічі, що усі ці питання – від побутових до політичних – Шептицький вважає важливими і пов'язує їхнє вирішення із глибиною віри. Пастирські послання Шептицький адресував людям різного соціального статусу: духовенству, інтелігенції і простому людові. Звичайно, специфіка мовного вираження настанов залежить від аудиторії, до якої звертається священник, від рівня освічености адресатів та їхніх базових знань, що може бути предметом окремого вивчення. Тут розглянемо найбільш виразні мовні тактики, які загалом використовував автор пастирських послань.

У пастирських посланнях засвідчено використання тактики самопрезентації. Ця тактика спрямована на утвердження власного авторитету, на безумовне прийняття вищого статусу і водночас на формування почуття довіри, без чого неможливе сприйняття настанов, повчань та їхнє виконання. Утверджуючи і зміцнюючи адресатів у вірі, Митрополит передусім представляє себе сам як людину глибокої віри, називає себе слугою Христа: *Тож не*

14 Bizior R. Kazanie jako wspólnototwórczy gatunek wypowiedzi w drugiej połowie XIX wieku. Częstochowa: Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. J. Długosza, 2018. S. 118–119.

15 Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія / відп. ред. М.Я. Плющ. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 28.

дивуйтеся, що і я, Христовий слуга, зачну своє письмо до Вас [...]»¹⁶; повідомляє про прийняття свого пастирського покликання як волі Божої: *І щойно ясна та виразна воля Святішого Вітця, якому, як монах, мушу більше повинуватися, ніж хто інший, склонила мене піднятися цього тягару* (ШПП, 30); *Не з власного інтересу, й не тому, аби вдержати своє становище у суспільності. А тому, що Христос віддав у наші руки діло спасення нашого народу* (ШПП, 33); *То ж, коли і я з Божої волі став Вашим Владикою, то і від мене цього домагається Христос. І надіється, що з любови для Нього, щиро працюватиму над Вами. А як же ж мені не любити Христа, коли Він для мене всім: і вітцем, і братом, і приятелем? Коли Йому все завдячую, все, чим я є і що маю* (ШПП, 1). Промови Шептицького сповнені вдячністю Господу: *Я бажав тим способом передовсім віддати Нашому Спасителеві Ісусові Христові, утаємному в Пресв. Євхаристії під видами хліба і вина належну честь і подяку за Його безконечну любов*¹⁷.

Як священник, Шептицький саме зі щирою вірою пов'язує економічний добробут, лад та прогресивний розвиток усього людства: *Тому нема, і ніколи під сонцем не буде, другої науки, яка була б відповіднішою дорогою до ладу та економічної сили, як Євангелія Ісуса Христа! Бо нема і не буде науки, що в рівній мірі, як Євангелія, заховувала б рівновагу прав і обов'язків людей супроти себе, яка визначувала б границю самолюбства та любови ближнього, яка так легко розв'язувала б труднощі суспільного життя* (ШПП, 12); *Тому й не диво, що наука Ісуса Христа заєдно причинялася і причиняється до безнастанного поступу людської культури. Вона то саме освободила колись людей від п'тьми поганства, від поганської розпусти та найдикших забобонів, і стала підставою нової культури. Це признають навіть й ті, що не є Христовими учениками, (якщо тільки без упередження дивляться на Його діло)* (ШПП, 17).

Андрей Шептицький реалізує тактику самопрезентації через проголошення любові до вірян і співпереживання: *Бо Ви дуже дорогі моему серці. Я у тій своїй любови і готовости принести Вам, Дорогі Браття, не тільки Боже Слово, але і всі сили свого життя, – рад би я наді все зарадити с'як-так тим усім лихам Вашого життя, які, як знаю, і Вас не мало обходять* (ШПП, 3); *Ісус, поручаючи мені вести Вас дорогою спасення, дав мені людське серце і людську любов супроти Вас* (Там само). Приязні почуття до адресатів послань виражено і в звертаннях, у структурі яких ужито лексеми на позначення родинних стосунків, інтимізуючі займенники і означення: *Дорогі браття, Браття мої любі, Мої браття хлібороби, Мої милі браття, Мої рідні браття* (ШПП, 5–18).

Тактика самопрезентації у Шептицького полягає не тільки у вияві почуттів до вірян, а й у висловленні запевнень, що він усвідомлює свої обов'язки перед ними і готовий їх виконувати аж до самозречення: *Вже тільки для вас маю*

---

16 Твори Митрополита Андрея Шептицького. Пастирські послання до духовенства й вірних Станиславівської Епархії (1899–1904). Львів: «Біблос», 1935 (далі в тексті – ШПП). С. 5.

17 Митрополит Андрей Шептицький. Твори (морально-пасторальні). Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента папи, 1983. Т. LVI–LVIII (далі в тексті – ШМП). С. 9.

жити. Для вас цілим серцем і цілою душою працювати. Для вас усе посвятити, ба, навіть за вас, якщо цього треба буде, й життя своє віддати (ШПП, 2); Нехай нині умру, – нехай у вічності не зазнаю щастя, нехай відлученим буду від Христа, – коби лишень Ви, Браття Мої по крові, були спасенні! (ШПП, 3).

У пастирських посланнях мовним маркером готовності взяти на себе відповідальність виступає займенник першої особи однини «я», а також дієслова першої особи однини, які ідентифікують проповідника як активного діяча, виразно розкривають його наміри опікуватися і дбати про адресатів, оберігати від усього, що становить загрозу для них: *Я за вас буду молитися (ШМП, 289).* Автор акцентує на відповідальності за власні дії: *Обов'язком душпастиря є покинути хочби 99 праведних і йти шукати одної овечки, що відбилася від Христового стада. Бажаю і я сповнити той душпастирський обов'язок супроти вас (ШМП, 290); Я так дуже хотівби обтерти сльози з очей тих, що плачуть, – потішити кожного, що сумує, – покріпити кожного, що слабкий та немічний, – уздоровити кожного, що хорий, – просвітити кожного, що темний (ШПП, 2).* Шептицький повідомляє, що усі його бажання та дії спрямовані на користь адресата: *Зате усю свою і Вашу увагу хочу днесь звернути на тії невідрадні відносини у Вашому дочасному житті. Отже на Ваше здоровля, добробут» просвіту — і всі наші спільні» народні інтереси. Такої мови Ви певно не сподівалися від мене. Бо чиж я лікар, чи хлібороб, чи політик, щоб говорити про здоровля, добробут, чи просвіту? Ні! Я справді не лікар, ні хлібороб, ані не політик. Але я ваш Батько! А батькові не байдуже те, що його дітей живо обходить (ШПП, 2–3).* На думку Д. Здункевич-Єдинак, перша особа однини та займенник «я» найбільше сприяють встановленню особистого контакту між промовцем і аудиторією¹⁸.

Уживаючи особовий займенник «я» в непрямому відмінку, промовець акцентує на власному глибокому життєвому досвіді, що стає додатковим чинником впливу на адресата: *То все ж можете вірити мені, не як своєму душпастиреві, але як старому досвідченому чоловікові, як людині, що бажає вашого добра, що хотіла б бути для вас правдивим батьком (ШМП, 288).*

Від першої особи здійснюється декларація намірів, які пов'язані безпосередньо з поточною проповідницькою діяльністю, проповідник наголошує, що він допомагатиме зрозуміти зміст проповіді і правди віри: *Тому я бажав би в цьому моєму слові допомогти Вам вглянути в душу, а допомогти Вам так успішно, щоб Ви в тих непроглядних темрявах спостерегли те, чого досі не бачили (ШМП, 307).*

Вербальним виявом тактики самопрезентації є демонстрація власних переконань. Позиція священника оприявнена предикатами, вираженими першою особою однини *не сумніваюся, переконаний, надіюся*, мовець передає

18 Zdunkiewicz-Jedynak D. Kultura słowa w komunikacji kaznodziejskiej – uwagi na marginesie tekstów homiletycznych i oficjalnych wypowiedzi kościelnych lat dziewięćdziesiątych. *Napis*. Seria II, 1995. S. 157.

свою впевненість адресатам, що посилює достовірність проголошуваних істин: якщо в тому переконаний священник, то і миряни мусять сприйняти їх беззастережно: *Я не сумніваюся, що Бог Всевишній вам допоможе й зрозумієте небезпеку і перестанете робити те, що, будь-що-будь, є зрадою Христа, є зрадою свого народу і зрадою убогих і терплячих* (ШМП, 286); *То все таки я переконаний, що хто з вас по-християнськи візьметься до пізнання тої справи, той дійде до пересвідчення, що воно дійсно так є, як вам пишу. Я не жадаю віри в мої слова, бо віра належиться лише словам Ісуса Христа й словам св. Церкви* (ШМП, 288); *Я не сумніваюся, що Бог Всевишній вам допоможе й зрозумієте небезпеку і перестанете робити те, що, будь-що-будь, є зрадою Христа, є зрадою свого народу і зрадою убогих і терплячих* (ШМП, 289); *Надіюся, що це благословення і це віддання під опіку Христової любови, Христового милосердя, буде ще успішнішим, бо хоча благословлю вас здалека, то за те благословлю разом зі всіма священниками нашої святої України* (Там само).

Прагненням наблизитись до адресатів зумовлені відверті зізнання про сумніви, які виникали перед прийняттям посади, про вагання, які з'являлися через усвідомлення її значущости. Священник щиро ділиться переживаннями з вірянами – усе це повинно було сприяти сприйняттю його як людини, яка не легковажно, а дуже відповідально ставиться до своєї місії, що звичайно зміцнювало його авторитет: *Уряду єпископа боявся я передовсім тому, що є це на правду страшною річю бути відповідальним перед Божим Судом за спасення тисячів людей. Окрім цього я не чувся на силах до такої праці! Я уважав себе до неї цілковито невідповідним і неспосібним! А натомісць знав я, що у нашій Церкві є мужі, так через свої заслуги, як теж і досвід, без порівняння гідніші на цей уряд* (ШПП, 30); *Одначе боюся, щоб я часом помимо найліпшої волі у чому небудь не прогрішився* (ШПП, 40).

Отже, священник представляє себе як людину, яка чітко усвідомлює свої обов'язки і готова сумлінно їх виконувати, яка буде утверджувати і зміцнювати віру, здатна піти на самопожертви заради вірян.

Найбільш реалізованою тактикою у посланнях Андрея Шептицького є тактика солідаризації з адресатом. Він постійно акцентує на тому, що єдиний з вірянами і його життя присвячено їм. Шептицький декларує передусім духовну єдність. У проникливому зверненні до вірян ідею єдності втілюють лексичні засоби – слова *зв'язь і спільний*, а також лексеми на позначення родинних зв'язків *брат і вітець*: *І від тієї хвили завязалася між мною, а Вами, Дорогі Браття, як найсильніша зв'язь. Зв'язь на правду найсильніша, бо споєна рукою самого Христа. А радше сказати б, скріпилася! освятилася між нами зв'язь спільної крові, спільного життя та спільної праці. Від тієї хвили, я, з приказу Христа, маю бути не тільки Вашим братом, але й Вашим пастирем. – І вітцем вашим. Вже тільки для вас маю жити. Для вас цілим серцем і цілою душею працювати. Для вас усе посвятити, ба, навіть за вас, якщо цього треба буде, й життя своє*

віддати (ШПП, 2). Вплив на адресата посилює повтор та лексеми, що несуть глибоке семантичне навантаження: *кров, життя, праця*.

Засобом вираження єдності з адресатами є акцент на спільних цінностях промовця і адресатів. Шептицький постійно наголошує і на тому, що його і вірян, окрім християнської віри, об'єднує належність до одного народу – українського: *Бо я Українець з діда-прадіда. А Церкву нашу тай святий наш обряд полюбив я цілим серцем, присвятивши для Божої оправи ціле своє життя. Отже, знаю, що під цим оглядом не міг би я бути чужим для людей, що віддані серцем і душею тій самій справі* (ШПП, 30). Прагнення добробуту і процвітання для свого народу – теж об'єднаний чинник: *Нехай цей Рік буде роком благодаті, благодаті для кожної душі зокрема, благодаті для всіх українських християнських родин благодаті для всіх наших сіл і міст, домів і хат, для всіх інституцій, а передовсім для всіх шкіл, у яких виховується українська молодь* (ШМП, 10).

У досліджуваних текстах пастирських послань спостерігаємо продуктивне використання займенника «ми» для реалізації тактики солідаризації. Форми другої особи множини, як зауважує Д. Здункевич-Єдинак, є однією з фундаментальних рис гомілетичної практики, вони усувають розрив між відправником і одержувачем, є формами ототожнення проповідника з вірними¹⁹.

Уживання займенника «ми» сприяє налагодженню психологічного контакту з аудиторією, сприяє створенню атмосфери рівності промовця і адресатів: *Бо де ж ми були б і чим ми були б, якщо б ми не мали Пресвятої Діви Марії нашої Матері, якщо б ми не мали проводу св. Церкви, якщо б ми не мали Пресв. Евхаристії і Священства, якщо б ми не мали змоги св. Тайною Покаяння повертати до Божої благодаті* (ШМП, 323–324).

Займенник «ми» сигналізує про те, що настанови, які виголошує пастир вірянам, стосуються і його самого, він теж має так чинити: *А по правді й справедливості воно так повинно бути, щоб ми бодай хотіли, бодай старалися, бодай над тим працювали, щоб наша любов до Ісуса Христа рівнялася любові Ісуса Христа до нас* (ШМП, 242); *Якщо маємо відповісти їх почуванням і їх чесноті любови ближнього, то, приймаючи добродійства з їх рук, треба і нам відплачуватися бодай вдячністю молитов, бажань, почувань* (ШМП, 246). Такий спосіб побудови висловлювання втілює ідею рівності, що посилює персвазійний вплив повчання.

У ситуації релігійної комунікації займенник «ми» стає виразником єднання промовця з адресатами як людьми однієї віри і забезпечує кожному відчуття того, що він перебуває в оточенні одновірців з однаковими життєвими полядами, проблемами і гріхами: *Коли ми є Богом створені, як горнець зроблений рукою гончара, і коли Всевишній наш Сотворитель наділив нашу безсмертну душу розумом та свобідною волею, через що зробив нас до себе подібними, то вже сама природа вимагає, щоби цей розум і ця свобідна воля зверталися до нашого Сотворителя, щоби ми пізнавали Його й любили таким, яким Він у сотворіннях*

¹⁹ Zdunkiewicz-Jedynak D. Kultura słowa w komunikacji kaznodziejskiej... S. 157.

може бути пізнаним²⁰; Ми всі стільки Йому завдячуємо, стільки Йому винні (ШМП, 10); Ми цєю проською випрошуємо собі духа молитви, бо в молитві передовсім святиться Боже ім'я; через молитву в житті; можна навіть сміло сказати, що хто життям прославляв Бога, безупинно молиться, його життя молиться (ШАМ, 86). Посилюють переконувальний вплив прийменниково-займенникові сполучення із займенником «ми» у непрямому відмінку: Кожний з нас знає неволю злого звичаю, неволю пристрастей, неволю якогось понижаючого зв'язку (ШАМ, 34).

Наведені далі фрагменти з пастирських послань демонструють поєднання кількох займенників для реалізації тактики солідаризації. Цікавими є контексти, у яких автор конкретизує «ми»-включення (це сам священник і всі його віряни), використовуючи займенникові форми *вас і себе*: *Щоб Вас, а й самого себе ввести в цю таємну й темну печеру-пропасть, запитаю Вас і себе, як ми приборкуємо свою розмову і язик, або іншими словами: скільки в день або хоч би й у тиждень буває в нас, що, бажаючи щось сказати, з чесноти – себто, щоб Богові подобатися, щоб ласку Його собі з'єднати – замовчимо, стримаємо свій язик?* (ШМП, 307). Такий спосіб використання займенників значно посилює дієвість тактики солідаризації і увиразнює відчуття єдності проповідника з вірними. В іншому випадку «ми»-включення конкретизовано іменниковими номінаціями: «ми» об'єднує і священників, і вірян, з-поміж яких діти і молодь. Вагомість кожного, хто включений до «ми», передають займенники другої особи «ти» і «ви», які автор уживає перед конструкціями зі звертаннями: *А щоб наші гріхи, наші слабості і наші пристрасті не перешкоджували нам у тій святій праці приготування, подаю вам ось коротку молитву, якою можете всі, і Ви Священики і Ви Вірні, і Ти Християнська Молоде, і Ви Діти, приготувитись на те, чого Бог може від нас домагатися* (ШМП, 268).

Відмінкова форма «нам» сприяє цілковитій нівеляції статусної дистанції між священником та його аудиторією, проповідник постає таким же вірянином, як і його паства, і потребує так само Божої ласки й опіки: *Нехай Бог дасть нам всім кріпко держатися завжди св. католицької віри і витривати в Божій ласці до смерті* (ШМП, 12); *Най зішле нам ангелів милосердя, котрі б уміли обтирати всяку слезу з очей тих, що терплять; заступили б родичів усім сиротам, стали б опікунами всім вдовицям* (ШМП, 13); *Нам потреба довгої й усильної праці, щоби зрозуміти потребу, та як слід цінити значення того, що в найкращим цвітом християнського життя, а zarazом і найбільшою потребою цього життя, а саме молитву* (ШАМ, 35–36).

Крім особових займенників, тактику солідаризації реалізують займенники інших груп. Ідею про єднання у християнській спільноті втілюють займенникові сполучення *всі разом*: *Всі разом просім Ісуса Христа, щоб з невичерпної скарбниці своєї любови наділив наш нарід всіми ласками, всіми чеснотами і*

---

20 Митрополит Андрей Шептицький. Твори (аскетично-моральні). Рим: Видання Українського Католицького Університету ім. св. Климента папи, 1978. Т. XLV–XLVII (далі в тексті – ШАМ). С. 34.

всіми прикметами, котрі дають якнайпевнішу запоруку вічного спасення для всіх, і тих, котрі становлять дочасне щастя і силу народу (ШМП, 12); Заки приступимо до спільного від читання молитви, котрою єдиними устами і єдиним серцем всі разом одного дня в одній годині будемо благодати о милосердя Нашого Спасителя (ШМП, 9).

Акцент на спільних цінностях промовця й адресатів автор здійснює за допомогою присвійного займенника «наш»: *Бо молитва не тільки нашим обов'язком, не тільки нашим правом і привілеєм, не тільки нашою першою потребою, але й найціннішим даром, який можна, який треба з неба собі випросити* (ШАМ, 29).

Уживаючи займенник «ви» у відмінкових формах *вам, вас*, промовець формує уявлення, що саме адресати є об'єктами постійної опіки проповідника, за їхній добробут він шле молитви до Бога: *Пам'ятаю і про Вас перед Богом і прошу Його, щоби Вам у цілому житті в усіх Ваших справах благословив* (ШМП, 49).

Через форми непрямих відмінків *вам і вас* священник вербально оприявнює, що вектор позитивного впливу спрямований на реципієнтів. У висловлюваннях священника назви благ і цінностей *благодать, дари, розуміння, мудрість, ласка* поєднуються з дієсловами *уділити, дати, благословити, стерегти*: *Хай Бог уділить Вам усім вірним, порученим моїй душпастирській опіці, духа мудрости з неба, нехай дасть Вам пізнати вартість християнського терпіння й терпеливости* (ШМП, 383–384); *А Бог Всевишній нехай благословить вас усіх, нехай стереже вас перед обманом, нехай стереже вас перед наукою фальшивих пророків, нехай дасть вам ласку бути вірними синами Ісуса Христа і Його св. Церкви* (ШМП, 289); *Нехай стереже вас від всякого зла, а передовсім від всякої ворожнечі й ненависти та від всякого смертельного гріха; нехай засіває поміж вас взаємну любов, тверезість, чистоту, згоду і всяку чесноту християнського життя* (ШМП, 15).

Уживання особового займенника другої особи множини корелює з прагматикою присвійного займенника *ваш*, який маркує не тільки сакральні речі, а й реалії земні, проте важливі в повсякденному житті вірян: *Нехай Христос Спаситель благословить хати, в котрих живете, і ваші поля, ваші обори, стодоли, вашу худобу, вашу працю і всю вашу господарку; Нехай стереже вас від слабостей, від зарази і всякої хвороби; нехай стереже ваші хати і все домівство від огню, а поля ваші від граду і неврожаю* (ШМП, 15).

Із тактикою солідаризації корелює тактика підключення адресата до спільної дії. Аналізовані тексти послань Шептицького засвідчують, що автор прагнув, аби кожен із вірян відчув себе співтворцем проповіді. Щоб досягнути цієї мети, автор вдається до присвійних, означальних займенників *наш, усі*: *А що всіх вірних запрошую до співучасті, то повторюванням слово- в-слово молитви, котрою кінчу це послання, – не тисячі, а мільйони людей будуть просити Ісуса Христа о Його святу ласку для вас і благословення для вашої праці* (ШМП, 15).

Коли проповідник пояснює, акцентує на тих питаннях, які розкриватиме, завершує одну логічну частину промови та переходить до іншої, використовує форми другої особи, автор уживає в прямому і переносному значеннях дієслова на позначення когнітивних процесів, вони забезпечують ефект співтворення, усі дії виконуються разом: *Молитву звичайно означають разом зі ов. Йоаном Золотоустим, як розмову з Господом Богом. Відтак побачимо, що вона дійсно заслугує на цю назву, значить, в молитві не лише ми промовляємо до Бога, але й Бог промовляв до нашої душі. Але покищо застанівся над молитвою, оскільки вона з нашої сторони лише в зверненні розуму й серця до Бога. Про молитви до Святих будемо на другому місці говорити, покищо означім молитву як піднесення нашого ума й піднесення нашого серця до Господа Бога і зважмо, які великі користі відносить людська душа з молитви вже з того самого огляду, значить, без уваги на те, що можна через молитву у Господа Бога собі випросити (ШАМ, 39); Будемо слідити дороги, якими людина до християнської віри й праведности доходить, чи радше Божя благодать її доводить (ШАМ, 133); Про те, що Ісус Христос жадає як конечної умовини молитви, про скуплення... ми вже говорили (ШАМ, 69); Застановляючися над словами Господньої молитви, ми в кожному слові находили перспективу, що вела наш ум і наше серце у безконечні простори (ШАМ, 117).*

Протилежною до тактики солідаризації є тактика відчуження, дистанціювання, формування кола «своїх» і «чужих». Виразна опозиція «свій – чужий» – характерна ознака політичного дискурсу. Як зауважила Д. Каліщук, названа опозиція може реалізуватися як експліцитно, за допомогою спеціальних маркерів, так й імпліцитно – у вигляді ідеологічної конотації політичних термінів, через тональність дискурсу, через цілеспрямований відбір позитивної чи негативної оцінної лексики та за допомогою інших численних мовних засобів²¹.

Наявність таких опозицій властива і релігійному дискурсу. У посланнях Андрея Шептицького чітко увиразнено два кола «чужих»: перше – це передусім ті, які є недосконалыми у вірі, їхня діяльність, погляди, спосіб життя не узгоджується з християнськими нормами, проте вони головним чином шкодять собі, їхні порушення не мають глобальних наслідків для людства, нації. Інше коло «чужих» – це носії політичних переконань, ворожих українському народові, вони водночас є ворогами християнської віри.

Вагомим мовним засобом реалізації тактики відчуження є займенники третьої особи однини і множини. Д. Здункевич-Єдинак кваліфікує ці займенники як неідентифікаційні форми. Їхня персвазійна роль полягає в номінації особи «супротивника»²². Неідентифікаційні вирази посилюють дихотомічний поділ між

---

21 Каліщук Д.М. Концептуальні стилі англomовних політиків (на матеріалі політичного дискурсу Дж. Буша мол., Б. Обама): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 99.

22 Zdunkiewicz-Jedynak D. Językowe środki perswazycji w kazaniu. Kraków, 1996. S.75.

«своїми» та «чужими»: *Милосердний Ісус дасть йому пізнати тяжку і трудну дорогу, якою зможе вирятуватись з пропасті, в якій заповся (ШМП, 115); Ця молитва навчить його потрібної до покаяння покори, потрібного умиртвлення, дасть йому відважно обома руками взятися до життєвої боротьби зі собою, до умиртвлення, до посту і зчасом досвідчить, що можливим у Бога є навіть те, що людям не тільки видається, але що є для них неможливим (Там само).*

Таку ж роль виконують і неозначені займенники та займенники, які функційно наближаються до неозначених, займенникові сполучення: *хто, інший, деякі з них, кожний такий*. Персвазійна цінність названих займенників полягає в тому, що вони дають змогу приписати негативну діяльність чи стан комусь: *Рік тому я дуже запрошував і заохочував **тих**, що не відбули св. Великодньої Сповіді, щоб сповнили цей – може найважливіший християнський обов'язок. Деякі з них може мене послухали й через щире покаяння вернули до Божої благодаті. Інші не послухали, а тому й заслужили на ті кари Церкви, якими вона владою Ісуса Христа відділяє від суспільности тих християн, що не хочуть повинуватися її приказам (ШМП, 247–248); Тому кожний такий, що в часі Пасхи, бодай цей раз у році, не їсть пресвятого Христового Тіла і не п'є пресвятої чаші Його Крови, живе без Божої благодаті, без Божого благословення (ШМП, 248); Хто бодай раз у рік не приступає достойно до св. Причастя, той допускається важкого гріха та наражується на те, що, якщо б нагло помер без покаяння (ШМП, 248).* Наведені висловлювання ніби не стосуються присутніх, а когось іншого. Таким способом священник хоче, щоб адресати теж відмежувались від всього неприйняттого, що їм властиве. Однак спостерігаємо, що священник повністю не віддаляє «чужих», недосконалих у вірі, він декларує, що виконуватиме свій обов'язок навернення до праведного життя і спонукає до цього й своїх адресатів: *Але за **них** бідних буду молитися, щоб Бог просвітив їх, дав їм пізнати їхній упадок і дав їм силу навернутися. Та і Вас, Дорогі, буду намовляти, щоб Ви за **них** молилися (ШМП, 324).*

В іншому колі «чужих», на думку Андрея Шептицького, перебуває радянська влада, заснована більшовиками, та комуністична ідеологія. Митрополит вважав їх страшним злом, а тому обстоював думку, що підтримка цієї влади цілковито суперечить християнським цінностям. Він прагнув донести до адресатів послань відомості про зlodіяння більшовиків і спонукати до категоричного неприйняття їхніх ідеалів. Фрагменти текстів, спрямованих проти комуністичної ідеології, насичені негативно-оцінною лексикою. Образ «чужої» комуністичної дійсності формують лексеми на позначення осіб (*безбожник, ворог, большевик, комуніст-большевик*), на позначення абстрактних понять, які є виразниками сутности радянської дійсности (*ненависть, роздор, сварня, убивство, брехня, ярмо, безбожництво, неморальність, нечистота, отруя*). Виразній поляризації сприяє поєднання названих лексем з епітетами *пекельний, кривавий, грубий, тяжкий, диявольський*: *Всюди бунтували дітей проти*

родичів, молодших проти старших, убогіших проти багатших, – стараючися всюди кинути своє пекельне зерно ненависти, роздору, сварні, безбожництва, неморальности, підозрінь, процесів, злочинів, убивств і всіх інших можливих отруй (ШМП, 285); Комуністи є безбожниками та в їх програмі нема точки, в якій би вони були щирішими, як у тій одній: у боротьбі проти Бога (ШМП, 275); Але поза тою грубою брехнею, з цілої їх праці і з усіх їх намірів висказане одне виразно й щиро: ненависть до Бога й до релігії (ШМП, 276); Священникам наказується вчити дітей катехизму, а молодь піддається під правдиво диявольську систему деправації, деморалізації дитини від наймолодших літ. Ціла педагогія і ціле шкільництво комуністів зводиться до одного: псувати дітей, вчити їх брехні, нечистоти, бунту проти родичів, доношення до поліції, що родичі дома говорять; і впоювати в молодечі душі думки, що Бога нема, що релігія є отруєю (Там само).

«Чужих» супроводжують криваві образи неволі і зради: *Що ж роблять большевики? Вони беруть монополію продукції в свої руки в цілій Росії, Україні й інших всіх тих республіках, що ніби на папері свободні, а в дійсності стогнуть в тяжкій ярмі кривавої Москви (ШМП, 284); Де покажуться комуністи-большевики, там зараз починають горіти церкви й кров невинна лється обильними потоками (ШМП, 276); їх сліди всюди значені кров'ю невинних жертв. Чи не є річчю очевидною, що таким ворогам Христа помагати – це зраджувати Його і зраджувати Його св. Церву? (ШМП, 277).*

У посланнях продуктивно використано мовну тактику пояснення. За допомогою цієї тактики Митрополит тлумачив адресатам, чому він спонукає їх до певних вчинків, а інші забороняє, чому треба чинити так, а не інакше, повідомляє про наслідки, які несуть загрозу життю, погіршення здоров'я, зниження рівня життя чи навпаки. До прикладу, автор, засуджуючи лінивість, вказує на обставини, які погіршуватимуть життя через ліню, та послідовність їх появи: *Противно ж лінивий чоловік до праці тяжкий, буде тягарем і для родини і цілої громади. Не тільки, що змарнує свій маєток, але ще й через своє лінивість станеться взагалі неспосібним до праці! Бо за лінивістю увійде в його душу й всяка гніль, й всяка неморальна нечистота (ШПП, 8).*

Маркерами роз'яснення в посланнях слугує комплекс мовних засобів: лінійне розгортання тексту з логічно-послідовним викладом та демонстрацією причинно-наслідкових зв'язків між явищами, що у виразно за допомогою маркерів *бо, через те, тому, так, що*; структур із семантикою допусту *попри всі, хоч би навіть*. Реалізація тактики пояснення відбувається за допомогою уточнень, обмежень, вказівок на можливі винятки (*але ще й, як не, майже, хіба що тільки, навіть*): *Неможливий є теж економічний добробут, коли він опертий на етиці, яку розуміється, як справу приватну кожного зосібна. Бо така етика є передовсім у кожного, (або майже у кожного) ріжна і через те замало має сили, щоб удержати суспільство в рівновазі. Люде з такою етикою, – хоч би*

навіть й найчесніші, нагинатимуть не раз своє переконання до своїх потреб, не могутчи самі для себе поставити границі егоїзму. Через те, попри всі свої ідеали, стануть легко матеріялістами. Бо їхнє приватне майно являється їм буде часто, як не завсіди, річю найважнішою. Вони не зможуть піднестися понад себе самих і за понукою пристрастей, незв'язаних нічим, (хіба що тільки безсильним світським законом), полишать на боц» не вигідне переконання: ідеал, який вимагає пожертвування, і стануть часто замкненими в собі мерзкими егоїстами (ШПП, 11); Тому, хоч би навіть й всі Ви, Любі Браття, були багачами, а якщо не будете добрими християнами, то багатства Ваші не будуть тривалі. Не тільки тому, що не матимете благословення Божого, але ще й тому, що не буде поміж Вами ні любови, ні згоди (так, що нераз й брат братові ворогом стане) ще й тому, що не буде сили, яка повздержала б кривди та самоволі злих й яка ддала б заохоти до совісної та чесної праці, як і несення взаємної помочи (ШПП, 12).

Пояснювальну тактику автор здійснює за допомогою прикладів і порівнянь, зіставлень, аналогій. Андрей Шептицький наводить приклади і порівняння з повсякденного життя, спирається на типові ситуації, в яких опиняються миряни, а тому є зрозумілими для них: Коли чоловік спотикнувся і впав у болото або в нечистий рів, не чекає й вечора, тільки зараз занечищену одежину зі себе стягає і якнайскорше, як може, очищує, старається, щоб ніхто не бачив (ШМП, 304); Так як господар, коли замешкує нову хату, посвячує її, так і ми посвятим Ісусу Христу на Божу хвалу і на хосен для нас всі нові й старі наші інституції, школи, братства, спілки, бурси, каси, крамниці, шпихлірі і всі установи, котрі мають служити нашому народові (ШМП, 14); Поясню Вам цю річ ось яким порівнянням: Скарб заслуг Христа і Святих у Христовій Церкві, — то наче якийсь святий банк, або якась свята скриня, повна духового золота та срібла. (ШПП, 168). Маркерами зіставлення слугують конструкції так само, так, як, так як, так і: Так само як поле засіяне благородним зерном різниться від поля незасіяного, а порослого бур'яном, так різниться душа християнина, що знає катехизм, від душі людини, що того Божого слова не знає, або його не має (ШМП, 315). Для пояснення важливості якихось норм, священник вказує на позитивну перспективу в разі їх дотримання: Щоб бути людьми повними, здоровими, сильними, щоб уміти жити й у боротьбі життя здобувати крашу будучину для себе, своїх і свого народу, треба бути не тільки фізично, але й морально здоровим, чистим (ШМП, 303); Оскільки можете, спільно молитесь, спільна молитва підносить серце християнина до неба, лучить людей любов'ю ближнього та просвічує їх світлом з неба (ШМП, 380).

Андрей Шептицький як засіб мовного впливу використовує оцінку, постійно наголошує на важливості сповідувати християнські цінності. Автор вказує на користь для християнина, коли він буде дотримуватись у житті християнських норм. Роль мовних маркерів позитивної оцінки виконують

словосполучення, у яких варіюються ад'єктиви *великий* і *важний*, *велика річ*, *великий хосен*, *важна річ*; можлива наявність інтенсифікаторів *такий*, *дуже*. За допомогою цих маркерів автор кваліфікує конкретний вчинок, спосіб життя, поведінку: *Така практика приносить християнинові великий хосен. Побільшує нагороду вічну, побільшує освячуючу благодать, а до того вчить душу пильнуватися, стерегтися гріха, вчить душу питати себе саму, чи не має гріха. А це дуже важна річ у християнському житті* (ШМП, 271); *А все ж це така важна річ у християнському житті – Богові поклонитися й бути присутнім на безкровній Христовій жертві в церкві!* (ШМП, 301); *Тому дуже важна річ берегти себе перед тими гріхами* (ШМП, 310); *Це велика річ для малих, марних, бідних грішників: пізнавати Божу правду. З того ясно, який це великий Божий дар із неба катехизм, яка це ласка знати те, що катехизм учить, бо він є Божим словом, словом Божої науки, з неба принесеної Ісусом Христом* (ШМП, 315).

Негативною оцінкою автор характеризує все супротивне християнству, передусім гріх та його конкретні вияви, і все, що не сумісне з благом. Гріх автор традиційно асоціює з багном: *Сповіддю, яка б очищувала душу стільки разів, скільки вона впала в bagno гріха* (ШМП, 303); *Що ж сказати про ті нещасні супружества, що своє родинне життя будують на багні беззаконня* (ШМП, 306). Водночас лексема гріх, а також її синоніми і похідні, виступають засобом негативної характеристики: *Коли ви жили в гріхах, самі ті гріхи були вже лотою неволею* (Там само); *А бесіда може бути грішна з багатьох причин: вона грішна, коли кривдить ближнього на славі, бесіда сплетень, обмовлювання, злословлення людей, гірша ще бесіда клевети, бесіда гніву, бесіда проклону. Всі ті бесіди це простий гріх, часом дуже тяжкий і то гріх трудний до направи* (ШМП, 310).

Маркерами негативних оцінок виступають лексеми, які в досвіді мовців асоціюються з чимось неприємним, недобрим, загрозливим, наприклад ад'єктиви *мерзенний*, *гидкий*, *тяжкий*, *нечистий*, *злий*, *сумний*, *страшний*, *чорний*, *диявольський*: *Кожна задріть це дуже мерзенний і гидкий гріх, зачислений поміж головні гріхи, а це тому, бо з нього родяться інші гріхи* (ШМП, 414). Посилюють глибину аксіологічної характеристики форми ступенів порівняння *найтяжчий*, *надзвичайно зlobний*, *найстрашніший*, *наймерзенніший*: *Здається, що зі всіх найстрашніших гріхів найстрашнішим є святокрадське Причастя, – Юдин поцілуй, а зі всіх найстрашніших святокрадських Причастій, найстрашніше й наймерзенніше те Причастя, яке святокрадці подає святокрадська рука по наймерзеннішій святокрадстві Служби Божої, відправленої в тяжкому грісі* (ШМП, 219); *А що ж тоді сказати про найтяжчий із нечистих гріхів?* (ШМП, 292); *Ненависть полягає на тім, щоб ближньому зі серця злого бажати, і є тяжим гріхом, коли зло, якого хто бажає, є правдивим і великим злом* (ШМП, 298).

Засобом посилення оцінки слугує лексема *такий*: *Я пригадав тільки коротко і тільки деякі гріхи, що найчастіше бувають поміж людьми та псують християнське життя. Навіть у такому короткому образі, який же сумний,*

який страшний стан відкривається перед нашими очима (ШМП, 266); Поцілуй Юди спроваджує його на дороги такої чорної зради, такої злобної невдячності, такої диявольської роботи проти Христа, проти Церкви, проти християнського народу, проти власної душі, що по цій хвилині мабуть треба боятися і Юдиної смерті (ШМП, 219). Використання широкого ряду слів для вираження негативної оцінки є виразником сильного прагнення вберегти людей від всього поганого.

Прагненню запобігти вчинкам, які суперечать християнським нормам і можуть завдати шкоду людині, слугує тактика застереження, яка реалізується за допомогою превентивних висловлювань. С. Шабат-Савка зауважила: «Комунікативну настанову превентивних висловлень детермінує інтенція застереження – прагнення мовця як основного суб'єкта комунікативного процесу попередити адресата мовлення про загрозу від кого- чи чого-небудь, запобігти розгортанню якоїсь діяльності»²³. У посланнях Андрея Шептицького спостерігаємо превентивні висловлювання, у яких семантика застереження виражена лексичними засобами. Це передусім дієслова *стерегтися, берегтися, устерегти, перестерігати* зі значеннями «стерегтися», «застерігати». Звертаючись до адресатів, проповідник уживає їх переважно у формі другої особи однини і множини наказового способу в структурі односкладних означено-особових речень, де вони виконують роль головного члена: *Стережіться квасу заздирности і пожадання чужого добра*²⁴; *Стережіться між собою ненависти і роздору* (ШПС, 40); *Бережись як огню усякого гріха* (ШМП, 365); *Діти свої... стережіть перед злим товариством і неморальними книжками* (ШПС, 38); *Тож, Ви, Родичі, бережіть невинних своїх дітей, як ока в голові! Бережіть їх перед згіршенням* (ШПП, 6).

Посилюють переконливий вплив застережень висловлювання від імени Господа: *В старанню о багатства перед тим одним лишень Христос перестерігає, щоби люди не цінили маєтку вище над Бога, над совість, над щастє вічне* (ШПС, 33); *А Бог Всевишній нехай благословить вас усіх, нехай стереже вас перед обманом, нехай стереже вас перед наукою фальшивих пророків, нехай дасть вам ласку бути вірними синами Ісуса Христа і Його св. Церкви* (ШМП, 289); *Перед тим гріхом перестерігає Бог через пророків* (ШМП, 411).

Крім цього, семантику застереження автор виражає дієсловами *утікати, боятися, лякатися, страхатися* що набувають контекстуального синонімічного значення: *Утікайте ж від розпусти! Стережіться того мерзенного гріха, що не раз по довгих літах лишає гіркі спомини змарнованого життя* (ШМП, 356); *Бійтеся гріху! Страхайтесь дочасної і вічної кари Божої! Лякайтеся тих страшних наслідків, які наносить неморальність на кожного зосібна, і на родину й на цілий народ* (ШПП, 6); *Якщо самі сповіді не є такою школою для сповідника, то він повинен боятися, щоб замість суддею не став він шарлатаном* (ШМП, 179). Поодинокі засвідчено

23 Шабат-Савка С.Т. Превентивне висловлення як синтаксичний засіб вербалізації інтенцій застереження. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, 2020. Т. 31 (70). № 1. Ч. 1. С. 151.

24 Шептицький А. Перше слово Пастиря. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015 (далі в тексті – ШПС). С. 35.

випадки, коли автор висловлює застереження від першої особи, вживаючи дієслівну форму *перестерігаю*: *Поминаю в Бозі і перестерігаю: пам'ятайте, що є вашим святим обов'язком науку Христову добре пізнати* (ШПС, 38).

Пастирські послання містять превентиви, у яких семантику застереження виражено дієсловами на позначення тих дій чи вчинків, яких не можна робити, в такому разі дієслово вживається із заперечною часткою *не*. Узагальнено пересторогу виражено дієсловами *не робити, не вдаватися*: *Не вдавайтесь у товариство людей, які могли б Вас зіпсувати* (ШПП, 6); *Тому вважайте, діти, ніколи перед молодшими не робіть нічого такого, чого б ви стидалися зробити перед родичами. Ніколи перед молодшими не скажіть прикрого слова, ніколи прокльону* (ШМП, 81); *Ви, батьки, що стоїте на сторожі виховання ваших дітей, не дозволяйте їм лихих книжок читати, й бороніть їх перед тим згрішенням, яке може вам дитину відібрати* (ШМП, 361); *Не убивайте себе самих, не убивайте своїх дітей, не марнуйте своєю неморальністю основних, фізичних сил свого народу* (ШПП, 6).

Із прагматичною метою перестороги Андрей Шептицький уживає дієслово *пам'ятати*: *Пам'ятайте, що п'янство нищить здоровля і підкопує добробут, – а до того ще й стягає Божу кару!* (Там само).

Автор послань використовує різноманітні засоби, щоб посилити персвазійну силу превентивних висловлювань. Для посилення переконливості адресант ускладнює превентив вказівкою на причини, через які дія є небажаною: *Стережіться лінивства! У всіх званнях і станах станах суспільства, лінивство є заразою, є марнованнем свого добра* (ШПП, 8); *Стережімся ненависти, бо ненависть – це чувство нехристиянське. Стережіться між собою ненависти і роздору..., бо сили розділені завжди будуть слабими* (ШПС, 40).

Застерігаючи вірян від аморальних вчинків, проповідник вдається до окреслення негативної перспективи, яка їх очікує в разі недотримання застережень: *Сміло можу до вас сказати, хто не стережеться, хто не тікає перед розпустою..., тому може нога поховзнутися..., й западеться в пропасть, з котрої нема вже рятунку* (ШМП, 356).

Превентивні висловлювання з окресленням перспективи можуть бути оформлені як риторичні питання: *Чи ж можна, не наражуючися на кару, давати людям приклад байдужности, легкодуинности, небальства про Божі речі, про Божі справи?* (ШАМ, 45). Зміст превентивного висловлювання може бути доповнений і окресленням позитивної перспективи в разі дотримання застереження: *Як устережете їх від неморальности, то лишите їм в спадщині найбільше добро, яке їм можете дати* (ШПС, 37).

У наведеному далі фрагменті з послання Андрея Шептицького посиленню персвазійного заряду сприяє доповнення превентивного висловлення проханням, вираженого стійким сполученням *заклинати Богом* «дуже просити, благодіяти про щось» (*Але стережіться, закликаю вас Богом живим, – стережіться всякої*

науки, що противиться науці Христа (ШПС, 36)) і фразею *не дай Боже*, яка вживається в українській мові для вираження наміру уникнути чого-небудь небажаного, застерегтися від чогось: *Не дай Боже щоб хаос і зло, яке гряде, застало нас у такому розбитті, в якому сьогодні находимося* (ШМП, 108).

Рішучість запобігти небажаним вчинкам автор виражає за допомогою прислівників *рішуче, поважно, дуже*: *Мушу вас, Дорогі Браття, дуже рішуче, поважно й перед Богом перестерегти перед якими-небудь актами насильства... християн чи проти нехристиян, проти ворогів чи проти своїх. Тому вас дуже перестерігаю перед намовою до таких діл насильства* (ШМП, 297).

Для увиразнення застереження А. Шептицький використовує повтор тих самих або близьких за значенням слів: *А в лікуванні души лікареві не годиться, не можна, не вільно бути недужим на недуги, які береться лікувати, бо коли ним є, наражається на те, що уділяє хорим дуже небезпечні і смертоносні бакцилі, які недугу побільшують і поглиблюють.* (ШМП, 188); *Стережтися* всякого недбалства, *стережтися* у всім своїй волі, *все приписане якнайточніше і якнайсвятіше сповняти*, – *ось програма, що на неї мусять писатися не тільки візантиністи, але й западники, бо усім нам лежить на серці одно: прославляти Бога як можемо найліпше, нічого не змінюючи ані не опускаючи та нічого не додаючи по своїй* (ШМП, 213). Значення превентива посилює порівняння: *Тож ви родичі, стережіть невинности дітей ваших, як ока в голові, бороніть їх перед згрішенням* (ШПС, 29); *Ви, родичі, в вихованню дітей своїх стережіть їх, як від смерти, від гріха та блудної неправдивої науки* (ШПС, 37).

Спостерігаємо випадки, коли застереження висловлене у формі молитовного звернення: *Нехай стереже вас від всякого зла, а передовсім від всякої ворожнечі й ненависти та від всякого смертельного гріха* (ШМП, 15); *Через молитву, Боже Великий Єдиний, змилосоєрдися над нами, нещасними Твоїми слугами, нараженими через людські слабості і через людську злобу на той страшний і мерзенний гріх святотатського Причастя, і не допусти, щоб ми коли-небудь могли того злочину допуститися. Стережи нас від нього* (ШМП, 410). Наведений матеріял показує, що превентивні висловлювання є вагомим складником пастирських послань, бо застерегти вірян від злого, гріховного, непотрібного є одним із важливих завдань проповідника.

Отже, пастирські послання Андрея Шептицького спрямовані передусім на утвердження загальнолюдських цінностей; віру і релігію автор уважав засобом покращення життя людства, нації і кожної людини зокрема. Вибір мовних тактик впливу зумовлений усвідомленням свого високого обов'язку, спрямований на створення атмосфери рівності і довіри. Мовні тактики, які використовував Митрополит Шептицький, засвідчують, що він майстерно володів словом як засобом переконування, демонструючи потужний ресурс української мови на різних рівнях.

РОЗДІЛ 9. ЛІНГВІСТИКА В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ІВАНА ФРАНКА

Олександра СЕРБЕНСЬКА

Наука про мову як об'єкт зацікавлення Франка

У переліку означень до постаті Івана Франка: класик красномовства, видатний прозаїк, драматург, публіцист, громадський діяч, філософ, історик, етнограф, економіст – часто обминають ще одну важливу особливість – його глибоке зацікавлення наукою про мову. Над різними «питаннями язиковими», як сам мислитель про це каже, йому доводилось багато розмірковувати¹.

Лінгвістика цікавила Франка ще зі студентських років. Ознайомлення з досягненнями видатних учених у цій та багатьох суміжних галузях знань (зокрема філософії, психології, психофізиці, соціології, літературознавстві, фольклористиці, етнопсихології, антропології), опрацьовані найновіші «язикові дослідження», ґрунтовні знання історії рідної мови, володіння багатьма мовами, обізнаність зі становленням та розвитком літературних мов багатьох народів, потужна титанічна праця у творенні текстів, різних за своїм жанрово-стильовим характером, – усе це, підсилене природним чуттям до живого слова, витворило дивної сили сплав розуму і серця, що відчутне в його мовознавчих працях та у принагідних зауваженнях, які, мов дорогоцінні перли, розсіпані в численних публіцистичних, літературознавчих, історичних розвідках.

Дослідники справедливо зазначають, що над мовною тематикою (з теорії і практичного використання мови) Франко працював упродовж усього життя. Він не лише засвоїв концептуальні положення тогочасної лінгвістики, а й виробив свої погляди на суть мови, трактуючи її і як психофізичне явище, і як засіб порозуміння між людьми². Особливо плідним виявився кінець ХІХ – початок ХХ ст. Франко осягає біблійну суть Слова, говорить про зв'язок мови і духовності, заглиблюється в секрети поетичного слова, підкреслюючи його роль «яко сигналу»³; дослідник проникає в мовну лабораторію багатьох письменників, прагне пізнати мовний світ текстотворців минулого, дає неперевершений зразок лексикографічного опрацювання народної фразеології, збагачує науку про теорію і практику перекладу.

- 1 Франко І. Літературна мова і діалекти [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 205.
- 2 Галенко І. Проблеми загального мовознавства в науковій спадщині Івана Франка. *Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин. Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Львів, 25–27 вересня 1996 р.). Львів, 1998. С. 692, 696, 700.
- 3 Сербенська О. Мовний світ Івана Франка: статті, роздуми, матеріали. Львів, 2006. С. 13–144.

Загальноновизнаними є його заслуги у виробленні єдиної літературної мови, що, як неодноразово підкреслював, «відповідає національному типові». Її виховання завжди було для нього «пекучою справою». Франко науково обґрунтував переваги фонетичного правопису, розкрив значення усного мовлення в житті нації, заклав основи розвитку такої науки, як соціопсихолінгвістика, виробив стратегію розвитку рідної мови.

Лінгвістика, прийшов він до переконання, – «наука історична, яка показує нам певні явища в їх природному розвої і вчить розуміти пізніші з давніших, зложені з поєдинчих»⁴. Порівнюючи з літературознавством, відзначав об'єктивність лінгвістики, бо, як згадують сучасники, вважав, що в поглядах літературознавців відчутна залежність від ідейних течій, різних літературних напрямків.

Франко ставив дуже високі вимоги перед тими, хто береться говорити про мову: він зобов'язаний знати її «часові й місцеві переміни», «еволюцію її звуків, флексії та синтакси»⁵, «бути здатним заглянути в глибину того розвою, в його пружини й переходи»⁶. Проблема ускладнювалася ще й тим, що українська мова, розкинена на великій просторі і розділена кордонами чужих держав, має свої особливості розвитку, отже, треба знати її у всіх «відмінах» і відтінках, знати її історичні переходи та їх сліди в сучасній мові. Однак це ще не все: він має знати не лише про розвій самої мови, а й про розвій правопису, має бути обізнаним із подібними процесами в історії інших мов⁷; він повинен керуватися настановою, що «живий язик можна і треба студіювати як живу рослину, але не можна і не слід засушувати і заковувати в мертві правила і формулки»⁸. Лінгвіст мусить враховувати особливості розвитку жанрово-стильових різновидів національної мови. Прекрасною реалізацією таких вимог є підхід Франка до мовних явищ, їх глибокий аналіз, потужної сили його мовна практика.

Не всі Франкові лінгвістичні погляди в тоталітарній системі могли бути предметом дослідження, не всі його положення були об'єктивно інтерпретовані, належно розвинуті. Наприклад, оригінальні твори, у яких автор порушує важливу проблему української мови і соціуму, виробляє стратегію її утвердження в умовах бездержавности, у радянський час навіть не були опубліковані («Двоязичність і дволичність», «Бледнов», «Сухий пень» та ін.).

Про надзвичайно поважне трактування Франком науки про мову, про його постійне прагнення бути обізнаним із новими здобутками мовознавства, удосконалювати вправність лінгвістичного аналізу свідчить чимало фактів. Вкажемо на деякі з них.

4 Франко І. Михайло Петрович Старицький [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 33. С. 231.

5 Франко І. «Україна», науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 244.

6 Там само. С. 231.

7 Франко І. «Україна», науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 246.

8 Франко І. Літературна мова і діалекти [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 205–206.

По-перше, записуючись задля закінчення університетської освіти до Чернівецького університету, Франко обрав мовознавство й опрацював курси проф. С. Смаль-Стоцького (зокрема з української фонетики) і проф. О. Калужняцького (старослов'янська граматики та слов'янська міфологія). «Лекції обох цих професорів, – пише І. Франко в листі до М. Драгоманова, – мені подобалися без порівняння ліпше, ніж лекції Огоновського, – все видно більш європейський метод науковий»⁹.

По-друге, Франко сам називав себе мовознавцем (у цьому значенні уживав терміни *філолог*, *лінгвіст*). Так, інформуючи М. Драгоманова про працю над творчістю Івана Вишенського, він писав: «Прію тепер над остатньою главою “Язык і стиль Вишенського”. Хоч філолог я дуже слабкий, але вважаю конечним не поминути сеї теми»¹⁰. Мову і стиль Вишенського Франко тісно пов'язує з багатою на чуття, сильною, оригінальною індивідуальністю автора, який уміє «заглядати на дно совісти». Критик виокремлює такі особливості, як гумор та іронію, називає Вишенського першим у нашій літературі «ковачем нових слів», докладно з'ясовує суть мовного синкретизму, творить образ того хаотичного стану, в якому перебувала наша мова, як твердить Франко, «в початку своєї літературної кар'єри», вириваючись з обіймів церковщини¹¹. До речі, Франко визнавав, що варто детальніше опрацювати складно [синтаксис. – *О.С.*] аналізованих творів, яка, за його спостереженням, відзначається багатством і різноманітністю форм. Відкладав це, як сам каже, «на інший час», але, треба думати, що ця справа залишилася лише добрим наміром критика.

По-третє, Франко-мовознавець широко радів, коли бачив зацікавлення тямущих людей справами нашої літературної мови. На початку відомої дискусії про шляхи розвитку української літературної мови (у якій згодом взяв участь сам письменник), він пише до В. Щурата: «Дуже мене тішить, що Ви також узялися до розбору питання про нашу літературну мову. Се справа дуже важна і досі замало дискутована». Далі застерігає від дилетантського підходу, коли беруть до уваги лише слова і форми, і радить говорити про наголос, синтаксис, «не поминати наших шкільних книжок»¹².

По-четверте, відзначаючи нові тенденції в житті нашої літератури, звертаючи увагу на мову художніх текстів, Франко обов'язково підкреслював нове, талановите, що з'являлося. Приміром, він надзвичайно тепло сприйняв твір Олени Пчілки «Світло», в якому письменниця, за спостереженням прекрасно обізнаного з літературним процесом критика, перша й досі «одинокка» вивела в українській мові правдиву, живу розмову освіченого товариства, зробивши цим, як пише Франко, «важний поступ супроти всіх давніших наших письменників,

9 Франко І. Листи (1886–1894) [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 49. С. 264, 658.

10 Там само. С. 262.

11 Франко І. Іван Вишенський і його твори [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 30. С. 211.

12 Франко І. Листи (1886–1894)... С. 514.

цього не бачимо ні в Нечуя, ні в Мирного, ні в Кониського»¹³. Додає, що вони добре відтворили особливості мови селян.

В окремих наших письменників (ідеться про кінець XIX – початок XX ст.) молодшої генерації Франко бачив «надзвичайно філігранову роботу» – у мові «наблизитися скільки можна до музики». А це вимагає, зауважував вдумливий спостерігач, дбати про форму, про мелодійність слова, про ритмічність бесіди, відходити від шаблонів. Серед таких письменників називає Ольгу Кобилянську, Антона Крушельницького, Михайла Яцкова, Марка Черемшину. Та найбільшим талантом такої форми вважав Василя Стефаника – «правдивого артиста із Божої ласки»¹⁴.

Франко завжди виокремлював цікаву інформацію про давнє походження українців, їх окремішність, про витворену ними органічну для їх ментальності мову, утверджуючи таким чином серед українців почуття національної гідності, віру в свою добру долю. Вартою уваги є його інтерпретація роздумів Грушевського про терміни *мова – діалект*, спекуляція над якими в часи Франка була поширеною (вона, до речі, не зовсім зникла й сьогодні). Із приємністю критик відзначає, що професор дуже влучно й розумно розв'язує «замотаний вузол питання про самостійність української мови». Далі наводить розлогу цитату, в якій показує, що суперечка про те, чи українська мова самостійна, а чи є лише діалектом «загальноруської», по суті, формальна; різниця між цими поняттями доволі умовна, це «спір за слова». Далеким важливішим фактом є те, що «група українських говорів творить окремий, більш або менше самостійний лінгвістичний тип, зв'язаний певними рисами, що зливають різноманітність українських говорів в одну цілість – байдуже, чи назвемо їх язиком, чи наріччям»¹⁵. Зрозуміло, що у 50-томнику обов'язковим був відповідний коментар, який розбивав «антинаукові» погляди Грушевського і Франка.

Подаю кілька ескізів із Франкової мовознавчої проблематики, у яких порушено питання, суголосні з нашим часом.

Дещо про Франкове трактування висловів «чистота мови», «бездоганна чистота мови»

Уся письменницька діяльність Франка – це велика мозольна праця над удосконаленням мови, постійне саморедагування і редагування чужого. Тлумачити сьогодні Франків вислів «чистота мови» не так просто. Адже не втихали дискусії про шляхи формування української літературної мови, розгорталися справжні баталії щодо утвердження етимологічного чи фонетичного правопису, не були вироблені засади творення термінів, не визначена роль і місце за позичень у національній мові. Найвища оцінка художнього твору: «дуже гарна

13 Там само. С. 8–11.

14 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 527.

15 Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 47. С. 446.

народна мова»¹⁶; «мова повісті чиста і добірна» (про повість «Олюнька» А. Чайковського); вимогою стала орієнтація «на тонко розвинуте почуття до чистоти і живості української мови», виявляти симпатію до тих, хто «відчуває» мову¹⁷.

Сам письменник перейшов через практику різних правописів (етимологічного, драгоманівки, желехівки), остаточно зупинився на фонетичному, відкинувши, як сам каже, «старосвітський»¹⁸. Підкреслив, що якраз фонетичний правопис «позволяє віддати гнучкість та мелодійність нашої мови», її прозорість, дзвінкість.

Щоправда, роль координаційного центру взяло на себе новостворене під кінець XIX ст. НТШ. Ситуацію дещо рятував і «Малорусько-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського, виданий 1886 р. (його правопис був офіційно визнаний для користування у школах Галичини). Хоч задекларованим був фонетичний підхід до правопису, однак деякі реверанси в бік етимології залишилися. Франко, приміром, цілком резонно зауважував про недоречність передавати український звук [і] двома літерами і та ї. «Чому зіле, а не зіле? Чому сьвіт, а не світ?» – запитував він¹⁹. Найперша умова практичної писовні, говорив великий практик, – «се простота і ясність».

Як приклад для розгляду запропонованої теми подаю один факт із Франкової мовної практики.

У ґрунтовній рецензії на історичні праці проф. М. Грушевського, завдання якої Франко вбачав у тому, щоб популяризувати надзвичайно важливу в нашому національному житті «колосальну працю», критик не поминув дати свої зауваги щодо її мови і стилю. Зокрема вказував на «перевагу абстрактів над конкретними словами»²⁰, а на цілій сторінці виписав русизми, яких, як каже Франко, професор, «незважаючи на довголітній побут в Галичині, і досі не може позбутися в своїй українській мові». Подає, зокрема, ряд лексичних русизмів: *розділення Галичини* зам. *поділ*; *заглохло* зам. *заниділо*; *під началом* зам. *під владою*; *на ділі* зам. *справді*, *фактично*; *венгерське повстання* зам. *угорське*; *на яких посилався* зам. *покликався*; *приток духових сил* зам. *прилив*; *одмітити* зам. *азначити* та ін.

Як видно з рецензії, Франко виразно виокремлює проблему вживання в нашій мові складної і складеної форм вищого і найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників. Тільки складна, синтетична форма, аналітичні (складені) – русизми. Отже, русизмами вважає: *найбільш прикре*, *найбільш живі* зам. *найприкріше*, *найживіші*; *більш поступові*, *більш помірковані*, *більш гострий* зам. *поступовіші*, *поміркованіші*, *гостріший*²¹.

16 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури... С. 299.

17 Франко І. Н.И. Стороженко. Кирилло-Методиевские заговорщики [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. С. 69.

18 Франко І. Лис Микита. Передмова до третього видання [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1976. Т. 4. С. 67.

19 Франко І. Листи (1886–1894)... С. 216.

20 Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша... С. 454.

21 Там само.

У писемній практиці (в художніх творах, публіцистичних, у наукових працях) Франко переважно дотримується цього правила. Так, у поемі «Мойсей» поет понад тридцять разів уживає лише складну форму: *новіші історичні відкриття, пасовиська краці, найвища ласка, найтяжче прокляття*. Виняток – аналітична форма зі словом *наймени*: *наймени управні поля*. В інших текстах також найпоширеніші складні форми: *ближчі, пізніші, найаристократичніші верстви, найнещасніший, один з найідеальніших людей, «Мазепа» – один з найкращих творів Байрона, справа випала найфатальніше* та багато інших. Тема, безперечно, цікава для дальших, поглиблених мовознавчих студій.

То, може, є сенс і нам, зважаючи на мовну практику гіперчутливого на красу рідного слова нашого генія, позбуватися конструкцій, які повсюдно проникли (*саме головне, самий важний, самий відповідальний*), уникати складених (*найбільш відомий, найбільш доцільний, найбільш глибокий*) та активізувати самобутні (*найголовніше, найважливіший, найвідповідальніший, найвідоміший, найдоцільніший, найглибший*). Відчутні, хоч ще дуже слабо, й позитивні тенденції. Приміром, офіційну назву ВАК (Вища атестаційна комісія) замінено на ДАК (Державна атестаційна комісія).

Чому Франко писав *міністер, Олександр*, а чинний правопис зобов'язує писати *міністр, Олександр*?

Ідеться насамперед про правила фіксації на письмі слів зі складним для вимови збігом приголосних, коли написане належно не координується з нашою артикуляційною природою, порушується баланс між вокалічністю і консонантизмом (співвідношення голосних і приголосних), що є однією з важливих ознак милозвучності української мови. Адже пишемо і вимовляємо *Дністер, сестер*, то чому формант *-ер* опускаємо у словах *міністр, магістр, бургомістр, Олександр*? Усі ці слова ще в ХІХ ст. у галицьких українських текстах писали з кінцевим *-ер*. У Франка читаємо: *Пан міністер сеї ночі / Довго щось не міг заснути*²². Зафіксовано *Сильвестер* (Фр. 3, 90), *бурмістер* (Фр. 3, 137), *цехмістер* (Там само, 136). А в «Легенді про вічне життя» ім'я *Олександр* із формантом *-ер* (у початковій формі іменника чол. роду Н.в. одн.) трапляється кілька разів, у «Поемі про білу сорочку» – кільканадцять.

Українська мова має в своєму розпорядженні чимало засобів, щоб уникнути збігу важких для вимови приголосних. Приміром, у дієсловах чол. роду минулого часу усунута звукобуква Л: *везла – віз, могла – міг, несла – ніс, прибігла – прибіг*. Свою роль у цьому процесі виконують т.зв. «вставні приголосні» О, Е: *книжка – книжок, сестра – сестер*. Щоправда, є чимало слів з кількома кінцевими приголосними: *ансамбль, Бердянськ, монстр, оркестр* (зауважу, що в словнику Г. Голоскевича зафіксоване *оркестра*), *семестр* та ін. Правописно узаконене спрощення у групах приголосних *-ждн-, -стл-, -стн-, -здн-*: *тиждень – тижневий, щастя – щасливий, користь – корисний, проїзд – проїзний*. Тут, як і в багатьох інших випадках, виразно діє фонетичний принцип. Якщо на письмі

22 Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 3. С. 414 (далі в тексті – Фр.).

збережено морфемний склад слова (*не спиться, вітчим, студентство, кореспондентський*), а у звукокомплексах унаслідок складних фонетичних процесів відбувається чергування, спрощення, асиміляція (уподібнення), то варто себе перевірити і погортати орфоепічний словник, де зафіксовано вимовні норми, чи заглянути в посібники з фонетики.

Виникає запитання: а як це запозичене ім'я (*Олександр*) та інші слова, де можливий «незручний», а то й важкий для вимови збіг приголосних, правописно та й вимовно адаптувалося в інших мовах? Для української мови цей момент важливий, хоч би з огляду на те, що визнано таку її характерну ознаку, як милозвучність.

В оригінальній праці «Ілюстрований словник імен»²³ Ірина Софінська подає 5 тис. імен (із них базових – 570), водночас засвідчуючи їхню вимову і написання 62 мовами (поміщено ще 415 візитівок видатних осіб української та світової культури), ім'я, про яке йдеться у статті, зафіксовано 22 мовами і тільки в кількох із них (болг., рос., чеськ., укр.) зберігається в кінці слова збіг приголосних. В інших – усіяко уникають. Приміром: *Александр* (ALEKSANDER) польськ., хорв., серб., словен.; *Александрас* (ALEKSANDRAS) лит.; *Александрос* (ALEXANDROS) грецьке; *Алістер* (ALASTER) ірл.; *Александр* (ALEXANDR) англ.; *Іскандер* (ICKENDER) тур.; *Шандар* (SANDAR) угор. (ІСІ, 17). До речі, ім'я *Сільвестер* (SILVESTER) у цьому словнику зафіксоване дев'ятьма мовами з формантом *-ер* і лише в українському написанні зберігає групу приголосних *-стр* (ІСІ).

Варто згадати, що українські мовознавці – представники західно- і східноукраїнських земель – ще в довоєнний час були однастайні щодо написання таких слів, закріпивши це в правописі 1928 р. «Правописний словник» Г. Голоскевича фіксує *бургомістер, бурмістер, вахмістер, магістер, міністер, Олександр, циліндер, як і балетмайстер, кляйстер, філістер, светер* та інші²⁴.

Чергова жорстока чистка т.зв. «ворожих елементів» в українському мовознавстві спричинила серйозні правописні зміни, з якими наша освічена громадськість загалом уже обізнана. Єдиним «непомільним» напрямом було визнано максимальну орієнтацію на російський правопис. Репресії зазнали наші слова з кінцевим формантом *-ер*, написання яких відрізнялося від російських відповідників, хоч вимовна норма в цих двох мовах не однакова, і у вимові українців, над якими не тяжить літерний образ слова, таки чуємо *-ер*. Правопис узаконив: *бургомістр, вахмістр, магістр, міністр, Олександр, циліндр* та ін., хоч водночас пишемо *балетмейстер, майстер, компостер, фломастер, хормейстер* та ін. Виявляється, нам дозволено зберігати в кінці слів звуколітери *-ер*, якщо їх фіксують російські відповідники. Отже, потрібне вирівнювання, яке б засвідчило наше бажання активізувати процес відрядянщини, про що неодноразово нагадував Юрій Шевельов²⁵.

23 Софінська І. Ілюстрований словник імен. Львів: Каменярь, 2005 (далі в тексті – ІСІ).

24 Голоскевич Г. Правописний словник. Харків, 1929. 628 с.

25 Шевельов Ю. До джерел живого слова [в:] Шевельов Ю. Дорогою відрядянщини. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2014. С. 97–99.

Уже нагромаджено багато фактів, професійно обґрунтовано потребу доконечних змін у нашому правописі, отже, треба думати, що й на нашому фронті відрадянщина набуватиме нових обертів. Нам важливо констатувати, що Франкові тексти постійно ставлять перед нами, потомними поколіннями, багато запитань, пошуки відповідей на які допомагають не лише зберегти витворене, а й переконати насамперед самих себе, яким великим дивом є наша рідна мова, і захищати її, плекати в ній витворену гармонію з духом нації, її предковичним джерелом, як безсумнівну умову існування народу, як символ його присутності на Планеті.

Кільканадцять Франкових слів та висловів (сьогодні переважно «приспані»)

Юрій Шевельов, один із найавторитетніших українських мовознавців ХХ ст., досліджуючи стан і статус української мови в тоталітарній державі, показав механізми, часто завуальовані, малопомітні, за допомогою яких реалізували політику лінгвоциду, зокрема вербоциду, позбавляючи мову самобутніх слів та висловів (у термінології дослідника – *репресовані слова*), насаджуючи кальки, продукуючи всюдисущий канцелярит. Мова стала блідюю копією російської, капітально звужувалися сфери її функціонування. Уже від самого початку відновлення державности науковець, продовжуючи тему «уярмленої мови», накреслює шляхи її реабілітації. Він радить проаналізувати наслідки вербоциду та повернути до обігу вилучені слова і словосполучення. «Не бійтеся мерців, – писав він, – тим більше, що деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані)»²⁶.

Процес «відрадянщини» у мисленні та в мові повинен бути, на думку професора, виваженим; професор застерігає від небезпеки неграмотного ставлення до аналізу мовної спадщини, про можливі нові спотворення та покручі.

Нижче подаю кільканадцять слів та словосполучень із творів Франка (сьогодні маловживані), щоб, по-перше, сучасний читач хоч трохи відчув особливості життя мови Франкової доби. А по-друге, може, деякі варто повернути в обіг, зважаючи на поради й перестороги мовознавця?

Багатоспроможний (багатоспроможний чоловік), *бесідник*, *братанич* (син брата; ми не виявили у Франка слова *племінник*; адже не в племені живемо!), *ввійти в інтенції автора*, *не зрозуміти моїх інтенцій*, *вдатний переклад*, *вдатна фотографія*, *видержжати матуру*, *видержжати пробу також a contrario*, *видівня публічна*, *виставність* (його похоронили з великою виставністю), *відзначуватися прикметами*, *власні течії мислі*, *вносити в тямку народу*, *вуйко* (брат матері), *голосниця* (параліч голосниці), *віддумати* (плани, які ви хотіли подати і віддумали), *двигач* (керівник, ініціатор), *дивитися на саму річ*, *а не на особисті урази*, *дивовижа*, *дивоглядний факт*, *доляни і підгіряни*, *етеричні* (вірші занадто етеричні), *закнебльований* (преса була закнебльована), *законодатний сейм*, *згідливо*, *згідний відзив*, *згідне слово*, *зманеровані вірші*, *знічев'я*, *зроблено прихапцем*, *ідіотити*, *кореспондентка* (поштова листівка), *купелевий заклад*,

26 Там само. С. 97–98.

легкороби, люблений (драма була дуже люблена), люки (заповнювати люки), люксове видання, міряти іншим ліктем, можливість / неможність (неозначена можливість, цілковита неможність), нараяти, не виходити з границь доброго тону, недоумство, непоборима відраза, непоборимо (непоборимо впливати), непринадні обставини, неупереджений погляд, обрахунок з власним сумлінням, одібіліти (шляхта одібіліла), основник (один з основників партії), писати в злій вірі, підготовка (замість слова з формантом-покручем -овка: підготовка), мати пожиток, подаю з усякою резервою, поперед усього, поступати оглядно, потомний (сучасні і потомні покоління), потомність, пренумерата, приявний (приявний на святі), ретушування язикові, рівнобіжник, рівноважна культура, робітня (поетична робітня; робітня творчого генія), родителі (батько й мати), словословно, складник (замість уживаної в сучасній українській мові прикметникової форми у значенні іменника складова), співуділ, спосіб ужиття, статечний, стати чолобийником, стояти на котурнах, стою на тому, стрійчаник (син стрія – татового брата), чень зуміють, чень се мине, чільний співробітник, чільні ліберали, найчільніші представники російської думки, французка (назва жіночої статі від слова француз, сучасне – французженка).

Народна мова в церкві як щит проти московщення

Ця тема у Франка охоплює надзвичайно широке коло питань, серед яких мову мислитель трактує як одну з найосновніших. Був нещадним, критикуючи політику царської росії, яка в справі московщення українців ганебну роль відвела церкві. Писав про заборону церковних, догматичних і просвітницьких книг українського друку, засуджував цензуру для церковних книг і букварів, критикував заборону вимовляти в церквах церковнослов'янські слова згідно зі звуковим ладом рідної мови; вимову вважав «фактом дуже важним», бо, як казав, *виголос* [ще вживав терміни *виговор*, *виголошування*. – О.С.] впливав на московщення чи, навпаки, давав змогу під час читання церковнослов'янських текстів оберігати українські фонетичні риси.

«Звукові правила» і «дух» рідної мови Франко ставив поруч, рішуче виступаючи проти «підпорядкування живого слова букві», підкреслював розбіжності в читанні церковнослов'янських текстів українцями і росіянами. І на підтвердження цього пише: «Текст символу віри виголошували [ідеться про XVI–XVII ст. – О.С.] южноруси по-своєму: “Вірую во єдиного Бога Отця вседержителя, Творця неба і землі”, а сівероруси: “Верую во єдінаво Бога Отца вседержителя, Творца неба і землі”»²⁷. І наголошує, що нині південноруська вимова церковнослов'янщини збереглася тільки в Галичині. До речі, цю тезу повторює український радянський мовознавець В. Русанівський, наголошуючи, що власне Греко-Католицька Церква стала «гарантом української літературної мови»²⁸.

27 Франко І. Етимологія і фонетика в южноруській літературі [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка. Т. 29. С. 153.

28 Русанівський В. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. С. 249.

Отже, Франко твердо стояв на тому, що церква своїм живим словом витворює велике силове поле, здатне утверджувати рідну мову, зміцнювати її позиції, употужнювати мовну ментальність вірян, поглиблювати національну гідність, а чи навпаки – усе це нівелювати, «затерти окремішності українського типу»²⁹. У Франка виразною є думка про те, що збереження живого слова, фонетичних особливостей мови є одним із важливих засобів протистояти московщенню, захистити українство від повної асиміляції.

Був безкомпромісний щодо мови проповідництва в церкві; цитував думки авторитетів, брав до уваги практику священників, придивлявся до діяльності душпастирів. Приміром, працюючи над постаттю Івана Вишенського, який виступав проти перекладу Святого Письма народною мовою, Франко виокремив те місце, де чернець радить духовенству проповідувати Слово Боже в мові живій³⁰, зауважив, що в XVII ст. таке проповідництво розвинулося в нас до «значної висоти». А аналізуючи праці П. Житецького, ставив у докір відомому мовознавцеві, що він, говорячи про мову в церкві, нічого не сказав про значення вимови у виголошенні старих церковних текстів.

Із глибокою повагою мислитель ставився до багатьох священників, які переймалися громадськими справами, своїм живим словом сприяли піднесенню серед люду просвіти, виховували високі моральні чесноти. Приміром, про о. Гната Рожанського писав: «Щирий народолюбець, чоловік світлий і поступовий». Багато добрих слів сказав про о. Михайла Зубрицького, відомого етнографа; відзначав непересічний таланти о. Яворського як оратора: «Мушу сказати, що показався він одним з найліпших бесідників популярних, яких мені лучалося чути. Простота мови, пластика і ясність викладу та опанування предмета, а при тім той голос щирого переконання, що так непоборимо впливає на слухачів»³¹. Багатьох священників характеризував як «людей гарячих, завзятих, оживлених великими надіями і охотою до праці»³². Великий шанувальник музики, Франко захоплювався діяльністю о. Михайла Вербицького, любленого українського композитора (автора мелодії до нашого Славня). До речі, його піснею «Тихий вітер повіває», як згадують сучасники, чоловічий хор Бояна супроводжував Франка в його останній земній дорозі³³.

Галицькі священники, серед яких сформувалася своя духовна й політична еліта (Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Микола Устиянович, Антін Мо-

29 Франко І. П. Житецький «Енеїда» И.П. Котляревского и древнейший список ее [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 33. С. 33.

30 Франко І. Іван Вишенський і його твори... С. 163.

31 Франко І. Віче в Турці [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 88.

32 Франко І. Передне слово [До видання «Переводи і наслідування Осипа Шухевича. Посмертне видання». Львів, 1883] [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 256.

33 Возняк М. Памяти Івана Франка (опис життя, діяльності й похорону). Відень: Накладом Союзу визволення України, 1916. С. 59.

гильницький), багато зробили, щоб «скріплялась народність руська», употужнювався патріотизм, гартувався дух.

Маємо згадку, приміром, про громадську діяльність о. Івана Озаркевича, пароха в Коломиї (діда відомої української письменниці Наталії Кобринської). Франко характеризує його як людину артистичну, повну енергії і поривань до чогось вищого, кращого, ніж тісне та сіре життя руського духовенства за часів панщини. Отець Іван Озаркевич доклав дуже багато зусиль, щоб у травні 1848 р. зіграли вперше на галицькій землі «Наталку Полтавку» І. Котляревського. Щоправда, йшла п'єса в дещо переробленому вигляді: дія відбувалася на рідному для автора Покутті, замінено відповідно й пісні, саму назву твору і т.д.

Франко-аналітик умів бачити те нове, що ввів у практику спілкування з мирянами Митрополит Андрей Шептицький; показав, що мова його попередників – це «заплісніла церковнослов'янщина», дивоглядна мішанина церковнослов'янської лексики з «новочасною морфологією»; у ній не чути «живої людини, немає теплого подиху любові та енергії»; мова «шаблонова, книжкова», яка призвичаює до «лінивства думки». Церковні достойники калічили мову та «перекручували по своїй подобі», промовляли «звисока», не говорили, а «возвіщали».

На такому фоні, як каже Франко, новаторство в мовній практиці Андрея Шептицького особливо яскраве: він користувався «чистою галицько-руською народною мовою», іноді не цурався промовляти навіть діалектом; говорив «попросту як рівний до рівних, як чоловік до людей, радить, упоминає, іноді й полас». Своєму мовленню Владика умів дати «живе дихання», його проповіді-послання пересипані прикладами з життя самого народу, багато «трафних» фактів із власних спостережень, вдале їх тлумачення; Митрополит не боїться вжити, де річ того вимагає, енергійного слова. Загалом у його мові (підкреслює вдумливий аналітик) відчутна велика прихильність до людей, щира турбота про культурне, національне піднесення люду³⁴.

Отже, що б там не мудрували над темою «Франко – церква – релігія» чи «Франко – атеїст», саме життя мислителя, тісно пов'язане з народом, свідчить, що народні релігійні почуття були йому органічні. Зверну увагу ще на один факт (хоч й інших чимало). Ще в початкових класах малий Івась навчився співати до Служби Божої (подає це як важливий епізод у своїй біографії), а згодом залюбки співав у церкві, коли відпочивав на селі. У гімназії сильне враження на нього зробила Біблія³⁵, якій згодом присвятив свої ґрунтовні студії.

Погляд Франка на проблему мови церкви в Україні охоплює стан справ понад сторічної давности. Однак, на превеликий жаль, і сьогодні тема рідної мови та церкви в Українській Державі є однією з найболючіших у середовищі здорових сил українства.

---

34 Франко І. Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 378–379.

35 Франко І. Листи (1886–1894)... С. 241, 243.

Про один фрагмент поеми «Мойсей»

У багатьох розвідках про Франка (а започаткували це ще його сучасники) цитують слова Мойсея, у яких цілком справедливо відчитують думки нашого Генія, звернені до народу:

Якби ти знав, як люблю я тебе!

Як люблю невимовно!

Ти мій рід, ти дитина моя,

Ти честь моя і слава,

В тобі дух мій, будуще моє,

І краса, і держава.

Уже перші дослідники творчости письменника, зокрема його поеми «Мойсей», цими словами підкреслювали всеосяжну любов Генія до свого народу, безкорисливу, панщинну, але вірну службу для нього і ті рани, болі, гірке горе, які довелося поетові зазнати не лише від чужих, а й від своїх; сьогодні, подаючи наведені слова, акцентують на значенні Франка як будівничого Української Держави.

Але інтерпретація тексту на цьому не закінчується. Вчитуючись у цей фрагмент поеми, щирий, сердечний, де продумано діалог, насамперед із собою, проговорюючи його десятки разів як мантру, вловлюючи захований у глибині внутрішній зміст слів, поняття, позначені ними, виразно бачимо ті органічні складники, які скріплюють будівлю держави, зміцнюють її потугу. Народ – це **рід** мій; лише з ним мій духовний і нерозривний кровний зв'язок; він – і **дитина** моя, бо треба докласти чимало зусиль, щоб те дитя навчити розуму, належно виховати. Передано ту вічну, біологічно закладену, родову причетність до певної спільноти. Далі – ти **честь** моя і **слава**, в тобі **дух** мій, **краса**. Поет оперує абстрактами, з якими пов'язана сутність народу, його високі духовні якості, мораль, етичні засади, традиції, коли рід пізнав ціну гідности, життя пов'язав із честю, виховав у своєму роді почуття любови до рідної землі, шану до її історії, турботу про збереження й утвердження національної мови, навчився дбати про своє **будуще**. Виплекані і збережені, ці властивості стають добрим «будівельним матеріалом» для майбутнього – **держави**. Лаконічна форма, відповідні вербальні засоби геніально закодовують продуману програму чину, напрям діяльності до здобуття поставленої мети.

І в цьому поступі ніщо не зупинить. Для провідника, поводиря, «двигача» іншого шляху немає:

Я без вибору став твій слуга,

а далі – вже як клятва, тверда позиція:

від тебе собі

Нічогосько не хочу.

Серцем продумано стратегію служіння тому народові, передбачено можливі ексцеси:

*Я від тебе невдячність прийму,
І наруги, і рани.
Бо люблю я тебе не лише
За твою добру вдачу,
А й за хиби та злоби твої,
Хоч над ними і плачу.*

Варто глянути живим оком на вживання сучасниками слова *слуга* (поширене тлумачення – «домашній робітник для послуг господаря»), поцікавитися історією його значення і добре запам'ятати, що *слуга* – це етимологічне значення слова *міністр*. Додамо: гарно сприйняла громадськість виступ одного з кандидатів на голову міста, коли він щиро сказав-попросив: «взьміть мене на службу».

А що варте оте Франкове «*Якби ти знав...*». Цим висловом поет, довірливо звертаючись до кожного, щиро, ненав'язливо спонукає розмірковувати разом з ним про суть зв'язку одиниці з народом, про глибоке і всеохопне почуття любови до рідного, прагне дати поштовх до вдосконалення людського в людині.

Цим висловом, у якому не завжди до кінця можна збагнути умовність, усвідомлена семантика вимоги, Франко починає також свою філософську поезію «*Якби ти знав, як багато важить слово...*», де стверджує, що досягнення маєстату слова, сутності мови поза межами пізнання. Франкознавці небезпідставно вважають цю поезію гімном Слову, його Божественній величі, могутній, матеріялізованій у звуках людського мовлення духовній енергії.

І деякі принагідні уваги щодо аналізу тексту. Сьогодні загальноновизнаними є тези Гадамера: 1) інтерпретація тексту принципово є відкритою, й ніколи не можна вважати її остаточною, вичерпною та закінченою; 2) розуміння тексту невіддільне від саморозуміння інтерпретатора, залежить від рівня його освіченості, його професійних зацікавлень, зумовлене метою автора, його досвідом, його спроможністю «вчитатися» в текст, пізнати світ письменника, його добу, оточення.

До речі, дослідники тексту постійно дарують нам нові думки-гіпотези-теорії щодо трактування тексту – цього надзвичайно складного поняття творчості. Небезпідставним є твердження семіотиків про те, що текстом є саме життя. І додамо: постійним творцем тексту є сам Всевишній.

Дещо про Франкові настанови-поради

Органічним проявом невтомної діяльної Франкової натури стала його просвітницька активність. Уже в юнацькі роки в середовищі ровесників Франко мав незаперечний авторитет. На це, як зазначають дослідники, впливали різні чинники, та насамперед велика притягальна сила його особистості: надзвичайна на тодішній вік начитаність, невсипуща праця, діяльна вдача, жага пізнання, успадковані шляхетність і людська гідність, гордість, його бистрий погляд

на речі і строга, а дотепна критика суспільних відносин. Творилася своєрідна Франкова школа, про яку, приміром, із вдячністю згадує Євген Олесницький, зауважуючи, що вона дала їм ті основи, «на яких опісля оперли ми нашу працю і діяльність у дальшій життя»³⁶. Ідеї цієї розумної школи проникали в найрізноманітніші середовища, а за Франком утвердилося наймення невсипущого великого Вчителя. Він став ним для гімназійної та університетської молоді: так називали його журналісти, з якими співпрацював, а також у політичних та наукових колах; таке ймення закріпилося за Франком у січовому стрільцтві, став шанованим серед різних суспільних верств. Та й у самому житті Франка маємо, за словами М. Возняка, «чарівну поему творчості і праці на службі народу», велику школу не лише для сучасників, а й для майбутніх поколінь. Він давав щирі поради, підкреслював, на які питання потрібно «звернути пильну увагу»³⁷, скеровував, повчав, наставляв, застерігав, напоумляв, реалізуючи свої амбітні плани: «розбивати скелю оспалости, заскоружлости, закостенілости і ослимачення», з сірої маси зробити «новочесний народ», вивести його «з духової незрілости», «вийти з назадництва»; сильним і результативним був «поклик до мозольної праці», до «відданого наймитування»³⁸.

Ця просвітницька «жилка» стала органічною в багатьох Франкових творах. Примітною ознакою його текстів, переважно публіцистичних і наукових, є часте звернення до читача; автор прагне ознайомити його з корисною і цікавою інформацією, дати молодим дослідникам зразок для наслідування – адже критики і «пишуча братія» потребують, як каже письменник, «основного прояснення»³⁹, показати, що може пригодитися для майбутніх спеціальних студій, заохотити до праці, важливої для національної культури, подумати, «з чим би ми могли перед світом показатися»⁴⁰.

Кілька прикладів. Так, даючи критичний огляд фундаментальної праці проф. М. Грушевського з історії України-Руси, Франко відзначає, що до цього його спонукала насамперед потреба вяснити собі самому, а далі й ширшій громаді значення тієї великої, можна сказати, «досі безмірної на українському ґрунті наукової праці»⁴¹. Для Франка було «пожаданим познайомити загал нашої публіки з тим, що в Європі розуміють під історією літератури»⁴². Так, вникаючи в методологію дослідження проф. Бігеляйзена, присвяченого видатному польському поетові Словацькому і його творчості, Франко розглядає інструментарій, на основі якого базується написана, як він каже, «в новому дусі» біографія

36 Цит. за: Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. Київ: Критика, 2006. С. 387.

37 Франко І. Задачі і метод історії літератури [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 16.

38 Див.: Возняк М. Памяти Івана Франка... С. 70, 74, 80 та ін.

39 Франко І. Задачі і метод історії літератури... С. 16.

40 Там само. С. 17.

41 Франко І. Причинки до історії України-Русі... С. 419.

42 Франко І. Задачі і метод історії літератури [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 7–8.

видатного поета. І знову на першому плані Франко бачить читача, якому дослідник творчості Словацького дає «певну і виразну провідну нитку в гушавині окремих заплутаних, не раз суперечливих [...] відомостей, здогадів і думок». Франко-літератор і педагог виразно акцентує на чинниках, які допомагають реалізувати прийняту настанову: 1) подиву гідним є знання автором усіх подробиць літератури питання; 2) бачимо зрозумілий загалу виклад мотивів написання наукової праці; 3) якомога повне використання дослідником листів самого поета і його оточення, спогадів осіб, що його знали; 4) вміння притягнути матеріяли, які ілюструють враження, почуття і спогади самого Словацького, що відбилися в тому чи в іншому творі; дослідник виокремлює мотиви, які спонукали Словацького до поетичної творчості; показує зразки, на яких поет виховувався; навіть говорить про те враження, яке викликала поява цих творів, їх оцінка та критика; 5) належну увагу звернено на політичне і суспільне підґрунтя окремих творів⁴³.

Такий підхід до написання книги про життя і творчість великих майстрів слова дає змогу якнайповніше змалювати образ обдарованої особистості, розкрити важливі риси її як людини.

Багато Франкових думок, що виникали як наслідок «болючої роботи мислі», постійно мучили його, ставали «цвяшком, у тім'я вбитим», стосуються рідної мови, особливостей її функціонування, повсякчасної турботи про те, щоб її гідно записати «самостійно між культурні мови». Про деякі варто згадати окремо.

У Франка маємо чітко сформульовану тезу про українців як «окремшній тип», про їхній тісний зв'язок із землею, яку здавна заселяють, про давнє походження їхньої мови, її самобутній розвиток. Земля, її підсоння, рельєф, на переконання науковця, впливають на формування певного типу; є в нього цікаві думки про регіональні типи (приміром, говорив про тип лівобережного українця, представником якого вважав поета В. Самійленка).

У такому дусі подано зачин у статті «Українці», яку письменник підготував на замовлення угорського славіста Оскара Ашбота для енциклопедії світової літератури: «В історії і в характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавість, поєднана з тужливістю, тільки степовикам притаманною»⁴⁴.

У часи Франка ця тема набуває зальноукраїнського масштабу і дістає своє наукове обґрунтування. Франко її розглядає в наукових розвідках, просуває в публічних виступах; зворушливим поетичним словом звертається до рідного народу, апелюючи до його гідності, національної гордості, волелюбних амбіцій:

---

43 Франко І. Юліуш Словацький і його твори [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. С.426–428.

44 Франко І. Українці [в:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. С. 162.

Невже тобі [...]

*Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?*

І збагнувши великі потенції, закладені в народі, залишив усім нам і для всіх можливих часів сакральні слова-спонуки:

Нам пора для України жити!

Наростання політики тотальної інтернаціоналізації блокувало будь-яке намагання відтворити науково обґрунтовану історію українського народу. Писали хіба що «в шухляду»⁴⁵. Ідею окремішності обплутували ідеологемами «единое древнерусское государство», «единая древнерусская народность» тощо. Усе це стає підґрунтям для тоталітарної влади, яка не тільки розробила сатанинську стратегію створення єдиного радянського народу, єдиної мови, а й усіма можливими засобами реалізувала її. Процес продовжується у своїй найлицемірнішій і найжорстокішій формі.

Сьогодні тема окремішності українців вийшла з довготривалого «підпілля»; ідея єдності земля – народ / людина – мова стає для України однією з важливих⁴⁶. Прихильники цієї теорії трактують Землю як велику таїну, бачать в ній живий пульсуючий організм, якої рельєф, підсоння, рослинний і тваринний світ, вібраційна сила, магнітні поля та інші пізнані і ще непізнані її якості впливають на людину, на її характер, вдачу. Не новою є теза про органічний зв'язок землі з народом, який її заселяє, з його традиціями, способом життя; поширеним став погляд на мову як код нації, яка, за спостереженням дослідників, «прописана» в цілком певному земному просторі.

Такий погляд дав підставу для творення філософської концепції українства, стратегії об'єднання українців, яку, приміром, її автор І. Моїсеєнко сформулював чітко й лаконічно: «Ідея гармонії – Українська Національна Ідея»⁴⁷. Тема, безперечно, перспективна і для дослідників відкриває широкі можливості, допомагає творити закон буття, сприйняти розумом і серцем вже висловлену кимось думку, що хаотичне ставлення до мови порушує закон буття і провокує його неупорядкованість.

Маємо підстави говорити про Франкове особливе зацікавлення нашою фонетикою. Часто в нарисах про українську літературу певного періоду чи про творчість окремого письменника критик, торкаючись мови і стилю (любив повторювати: «поперед усього мова і стиль»), принагідно підкреслював потребу пильніше глянути на фонетику; живе слово, його функційну силу в житті нації вважав особливо важливими. Але чи спроможні ми сьогодні розкрити суть Франкового вислову-знака «дивно органічна система звуків» (ідеться про українську мову), зрозуміти містичну силу рідного звука? Чи віддаємо належне тим,

45 Терлецький Л. Етногенез українського народу. Львів: Інтеллект-Бізнес, 2007. 616 с.

46 Слово Просвіти. Ч. 13 (30 березня – 5 квітня 2017).

47 Моїсеєнко І. Ідеї гармонії. Українська національна ідея. *Слово Просвіти*. Ч. 30 (28 липня – 10 серпня 2016); Ч. 31 (4–10 серпня 2016); Ч. 32 (11–17 серпня 2016).

хто вразливий на живе слово, людський голос, хто вміє «проспівати» *гімн вухові*, твердячи, що «фонетика не буває випадковою» (І. Померанцев)? Чи задумуємося над специфікою звукової організації текстів, які творимо? Перелік запитань можна продовжити. І вчитися давати ґрунтовні відповіді на них.

Варті пильної уваги Франкові поради щодо студій над його фундаментальною працею «Галицько-руські народні приповідки». Цю багаторічну працю дослідник завершував за дуже тяжких життєвих обставин. Наголошував, що поданий у тритомнику «матеріал дає тривку і важну підставу для різнородних студій язикових та етнологічних, які – дай Боже, щоб якнайшвидше знайшли собі здібних та науково підготованих робітників»⁴⁸.

Поки що вимріяних Франком мовознавчих студій над «пульсуючими» (С. Пилипчук) текстами «Галицько-руських народних приповідок» небагато⁴⁹. Треба гадати, що перевидання цієї епохальної праці⁵⁰, ґрунтовна монографічна рецензія на неї С. Пилипчука, у якій автор охопив надзвичайно широке коло проблем, показав велич Франкової наукової думки у творенні по суті нового жанро-стильового різновиду в нашій гуманітаристиці, сприятимуть активізації таких студій.

Франкова школа, яка цілком заслужила назви Академії, чинна й сьогодні. Тут відчинені двері для тих, хто прагне пізнати секрети невимовної любови до рідного народу, його історії, зарядитися енергетикою добра і невсипущої праці. Мабуть, не дуже багато тих, чию особистість дослідники, оминаючи порівняно недавні стереотипи, охарактеризували такими вишуканими і шанобливими фразами: *чудодійна ясність розуму, неймовірне зусилля свідомости, постійно пульсуюча потуга думки, дивовижна енергія духу, незалежна вдача, духовний аристократизм, святість щирого буття і святість творчої духовної сили, символ динамічної модерної культури; невтомний, стражденний, до межі високкого болю пошук шляху до державности.*

Ця школа надійно забезпечує світоглядний розвиток особистости; употужнює почуття національної свідомости; людина стає духовно відважнішою, сильнішою у своїх пошуках, розвиває здатність корегувати певні процеси, готова взяти на себе відповідальність за долю краю, вчиться протидіяти беззахисності. Утверджує незнищенність Франкового Духу.

---

48 Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко; 2-ге видання. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006–2007. Т. III. Львів. 2007. С. 398.

49 Пилипчук С.В. Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів, 2008. С. 61–63.

50 Галицько-руські народні приповідки...

РОЗДІЛ 10. ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ МАРКЕРИ МОВИ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ

(за повістю Петра Франка «Іван Франко»)

Зоряна МАЦЮК, Леся КИРИЛОВИЧ

*... пам'ять про Петра Франка оживає...
До нас повертаються ідеї, натхненником
і творцем яких був Петро Франко.
Його винаходи, його книжки, його діла...
Наталя Тихолоз*

Історія розвитку української мови Галичини нерозривно пов'язана із суспільно-політичним життям етносу, рівнем освіченості носіїв мови, діяльністю наукових, культурних, освітніх інституцій та громадських діячів, письменників, вчителів. Українці Галичини за різних обставин намагалися бути співтворцями літературної мови, уживати її в багатьох сферах своєї діяльності: побуті, літературній творчості, освіті, наукових студіях¹.

Галичина як споконвічна частина українських земель пережила нелегкі часи польського панування, російської окупації, австрійського відродження та советського приниження. Попри шалений тиск польської, німецької мов, засилля церковнослов'янських елементів та великоросійського наріччя, поширюваного в Галичині москвофілами, українська мова зберегла народну основу та виразний західноукраїнський колорит. Галицьку мовну традицію підтримували шкільні граматики (М. Осадца, 1865; Г. Шашкевич, 1865; П. Дячан, 1865; О. Партицький, 1883; О. Огоновський і В. Коцовський, 1889; С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, 1893; В. Сімович, 1918) та словники (О. Партицький, 1866; Є. Желехівський і С. Недільський, 1886; І. Верхратський, 1877; О. Попович, 1904; Ю. Кобилянський, 1907; В. Кміцевич та В. Спілка, 1912; І. Свенціцький, 1920).

Прикладом близькості до народної мови та фонетичного принципу правопису може послужити листування Івана Франка з Михайлом Драгомановим, вірші, написані драгоманівкою:

*Земле, моја всеплод'ючаја мати!
Сили, шчо в твојіј движесь глублині,
Краплоу, шчо б в боју сміліјше стојати,
дај і міні!²*

1 Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. Львів, 2009. С. 10.

2 Наведено першу строфу, яка вміщена в центральній частині банкноти 20 гривень.

Мовознавець Василь Сімович зауважував, що народною мовою і фонетичним правописом користувався Іван Франко, а мішанина української, польської й російської мов у творах Франка – це результат виправлень редакції, що «старалася підроблюватись під благородну мову й виправляла народню мову й фонетичний правопис, якими користувався в себе дома Франко, – на свій нібито “общеруський» штиб”»³. Юрій Шевельов зазначав, що говорити українською мовою в піддавстрійській Україні означало говорити своєю власною говіркою. Спілкування між освіченими людьми, що розмовляли західноукраїнськими говірками, найжвавіше відбувалося у Львові. Можна припустити, що на 1900 рік у місті «витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект»⁴. Мову львівської інтелігенції вважав зразком західноукраїнського варіанта літературної мови відомий український діалектолог Іван Матвіяс⁵.

У міжвоєнний період у Галичині більшість освічених галичан намагалася наблизити своє койне до стандартів літературної мови, вироблених на Наддніпрянщині⁶. Однак не лише в міжвоєнний період освічені галичани боролися проти московфільських впливів, засилля церковнослов'янської мови, процвітання язичія, безсистемної мішанини «галицьких провінціалізмів, полонізмів, церковщини і московщини»⁷. Ще до того, великий поборник соборності українського народу та української мови Іван Франко писав: «Я дбав про те, щоб мова моєї переробки, не тратячи основного характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної української мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суцільного літературного розвою»⁸.

Загальна картина співвідношення між мовою, виробленою і вживаною в Галичині, та українською літературною мовою особливо чітко проступала в питаннях правопису. Відомо, якими «гарячими» були дебати між представниками Академії наук в Києві та Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. У 1920–1922 рр. питання правопису обговорювало Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Попри нормалізаторські процеси в Галичині у 20–30-і рр. ХХ ст. «львівське койне не злилося з літературною мовою»⁹.

Дослідники мовлення львів'ян стверджують, що до 1939 р. в Галичині домінували дві мови – українська і польська, що «формувало специфіку укра-

---

3 Сімович В. Іван Франко (біографічний нарис). *Франкіана Василя Сімовича* / упор., передмова та прим. М. Білоус і З. Терлака. Львів, 2004. С. 42.

4 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Нью-Йорк, 1987. С. 27.

5 Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 134.

6 Якимович-Чапран Д. Історія української літературної мови: курс лекцій зі спецкурсу. Львів, 2016. С. 105.

7 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. [у:] Франко І. Твори: в 50 т. Київ, 1984. Т. 41. С. 296.

8 Франко І. Хто такий «Лис Микита» і відки родом? [у:] Франко І. Твори: в 50 т. 1976. Т. 4. С. 67.

9 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 259.

їнсько-польської диглосії»¹⁰. Запроваджені новою владою в Галичині у вересні 1939 р. київські норми для всіх писаних і друканих текстів не справили помітного впливу на розмовну українську мову. Мова галичан була наповнена словами, висловами, словоформами, синтаксичними конструкціями, що відрізнялися від літературної мови Наддніпрянщини. Вони були природними складниками як розмовного мовлення, так і літературної мови, зокрема публіцистики¹¹. Дослідники переконують, що «у 30-х роках ХХ століття цей варіант літературної мови функціонував як цілісна мовна структура, яка мала не тільки усний, а й писемний варіант. Вона була відкритою до запозичень з діалектів та із сусідніх мов і водночас слугувала основою для творення власної лексики»¹².

У мові галичан кінця ХІХ – початку ХХ ст. активно функціювали запозичення, зокрема полонізми. Мовознавець Юрій Шевельов зауважує, що «впливи польської мови виявилися дуже таки дійсними. Виглядає, що вистачало простих фонетичних заміни, щоб запозичення з неї були сприйнятливими. Міська мова рясніла кальками з польської, починаючи з форм суспільного етикету, таких як звернення й привітання, і кінчаючи технічними поняттями»¹³. Випускник української гімназії у Львові Степан Шах згадував, що учні гімназії залюбки читали польські книжки і науки доброго тону¹⁴. Інший випускник Степан Шухевич, описуючи своє навчання в українській гімназії, відзначав, що українська гімназія була справді українською, директор і професори були українцями, а польська мова була не обов'язковою¹⁵. Ярослав Гординський говорив про значну дистанцію між мовою, яку вивчали по школах, і літературною мовою: «З гімназії виходили учні, що в дійсності не вміли говорити й писати добре українською мовою і не мали звідки навчитися тієї мови»¹⁶. Тому велике значення для багатьох тогочасних гімназистів мала самоосвіта у вивченні рідної мови, літератури та історії рідного краю.

Мовне середовище, у якому зростав Петро Франко, визначали кілька чинників: 1) мати, з її російською (фактично макаронічною російсько-українською, суржиковою) мовою; 2) батько, який говорив західноукраїнським варіантом української літературної мови; 3) польськомовне середовище тогочасного Львова; 4) бойківський діалект української мови, носіями якого були родичі Івана

10 Сікора Г. Фонетична варіантність у сучасному львівському мовленні. *Діалектологічні студії*. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей / відп. ред.: П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів, 2020. С. 250–259.

11 Астапцева Х.А. Галичанізм у fashion-публіцистиці Львова міжвоєнного періоду: зауваги на захист галицького лексикону (на матеріалі щоденників «Діло» та «Новий час»). *Поліграфія і видавнича справа*, 2019. Вип. 2 (78). С. 126–140.

12 Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. Львів, 2009. С. 14.

13 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 226.

14 Шах С. Львів – місто моєї молодости. 3. Царсько-королівська академічна гімназія. Мюнхен, 1956. С. 264.

15 Шухевич С. Моє життя: Спогади. Лондон, 1991. С. 94.

16 Гординський Я. Мої найкращі гімназійні професори. *Ювілейна книга Української академічної гімназії у Львові*, 1939. Ч. 3. С. 248–249.

Франка (брати Захарій та Онуфрій зі сім'ями, на вакації до яких часто приїжджали Франчата); 5) гуцульський діалект, який майже кожного літа чули діти Франка, відпочиваючи в Карпатах; 6) німецька мова, яку вивчали в навчальних закладах Галичини; 7) львівська гвара (говірка), сформована у львівському міському середовищі (суміш українських, польських, німецьких і єврейських слів), яку чули діти у молодіжному середовищі, граючи у футбол, теніс тощо. Успереч цьому строкатому мовному середовищу, Франчата дуже швидко усвідомили свою українську ідентичність¹⁷. На розвиток лінгвістичних та літературних здібностей, а також на формування світогляду Петра Франка, крім наочного прикладу батька Івана Франка, мала вплив велика домашня бібліотека¹⁸.

Упродовж 1902–1910 рр. Петро Франко був учнем Української академічної гімназії у Львові. Ще під час навчання в гімназії він долучився до створення організації «Пласт», яка відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості української молоді, розуміння своєї ідентичності та рідної мови. Під час перебування у Відні після Першої світової війни, в роки вчителювання в Коломиї (1922–1930 рр.) та праці старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту прикладної хімії в Харкові Петро Франко пише українською мовою літературні твори та наукові праці, популяризує спадщину свого батька Івана Франка. Повернувшись 1936 року до Львова, Петро Франко продовжує активну громадську діяльність, працює деканом товарознавчого факультету Українського державного інституту радянської торгівлі, а в 1940 р. стає першим директором Музею Івана Франка у Львові.

На відкритті музею в жовтні 1940 року Петро Франко повідомляє про роботу над повістю «Іван Франко», а в листопаді зачитує перший розділ твору¹⁹. Потекстові авторські написи в машинописі свідчать, що над повістю автор працює у другій половині 1940 – першій половині 1941 р. Вони демонструють також вдумливу і прискіпливу роботу автора над мовою повісти. В окремій записці Петра Франка, яка адресована, ймовірно, братові Тарасові, він просить прочитати фрагмент повісти, поправити і негайно прислати²⁰. Відомо, що Тарас Франко надавав перевагу галицьким мовним нормам перед наддніпрянськими. У листі до Олекси Коваленка від 28 липня 1908 р. Тарас Франко писав, що до літературної творчості його спонукало, «крім багато інших причин, бажання дати – зразок народної галицької мови (у моїм розумінні – се “народної”) літературного стилю і можливо найлогічнішої правописи»²¹. У статті «Наша мова і правопис» (1909 р.) він виклав власну лінгвістичну концепцію, зокрема

---

17 Тихолоз Н. Хто ми є і яка наша дорога (основи національного виховання в родині Франків). URL: <https://frankolive.wordpress.com/2016/05/01/>

18 Тихолоз Н. Петро Франко: формула долі. (Життєпис на тлі доби): монографія. Львів, 2021. С. 31.

19 Горак Я. Незакінчена повість про Івана Франка. *Іван Франко*. Львів: Апріорі, 2013. С. 197–208.

20 Там само. С. 200.

21 Франко Т. До Олекси Коваленка (Львів, 28 липня 1908 р.) [у:] Франко Т. *Вибране: у 2 т. / упор.: С. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ, 2015. Т. 2. С. 405.*

порушив проблему необхідності утвердження української літературної мови: «...надто великої ваги до уодностайнення правописи не прикладаю. Маю певну надію, що з часом це прийде, хоч не зле той прихід приспішити»²².

Дослідники життя і творчості Петра Франка зауважують, що загалом повість ілюструє легкий для сприйняття стиль його художнього письма, але в ній прозоро виявляються «запозичення» з текстів свого батька, відчувається «рука» і стиль Івана Франка²³. Не дивно, що багато слів, висловів, навіть окремі речення є спільними для повісти «Іван Франко» і творів Івана Франка.

Спостереження над мовою художньо-документальної повісти «Іван Франко» показали, що бажання відтворити в повісті події, пов'язані з дитячими та юнацькими роками батька письменника Івана Франка, неминуче вимагали слів та висловів, які були характерними для мови галичан кінця XIX – початку XX ст. Авторська мова і мова персонажів повісти складають цілісний текст, у якому галицькі народні мовні елементи органічно переплітаються з літературними.

На тлі слів, висловів, граматичних форм і конструкцій, які цілком відповідають нормам сучасної української літературної мови, яскраво виділяються специфічні мовні засоби (лексичні, фразеологічні, фонетичні, граматичні), які дослідники називають *регіональними особливостями*²⁴. Вважають, що *галицькі регіоналізми* – це питомі та запозичені лексеми й словосполучення щоденного вжитку як складники західного варіанта української літературної мови²⁵. Більшість дослідників на позначення таких одиниць використовує термін *галичанізм* (*галицизм*, *рутенізм*) – це «слово, стійке словосполучення, словоформа, синтаксична конструкція, що набула поширення в українській літературній мові кін. 19 – поч. 20 ст. під впливом західноукраїнської мовної практики»²⁶. Сучасні мовознавці вважають, що за походженням *галичанізми* – це слова і звороти, властиві південно-західному наріччю (*огень*, *тручати*, *дотикати землі*), давній українській мові (*питомі*, *устроїти*, *много*), запозичені з польської та західноєвропейських мов (*абнегація*, *адорація*, *еманципація*, *влада*, *ошукувати*, *мусить бути*), новотвори галицьких учених і письменників (*звіт*, *людство*, *дійство*)²⁷.

У повісті Петра Франка «Іван Франко» (розділ 8. «В Дрогобичі») таких «регіональних особливостей» дуже багато. Кількісно переважають лексичні маркери – назви осіб, предметів, абстрактних понять, дій і станів, ознак тощо.

22 Франко Т. Наша мова і правопис [у:] Франко Т. *Вибране*: у 2 т. / упор.: Є. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ, 2015. Т. 1. С. 754.

23 Горак Я. Незакінчена повість про Івана Франка... С. 205–207.

24 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття... С. 259.

25 Гірняк С.П. Роль соціолекту інтелігенції Східної Галичини у формуванні норм української літературної мови (кінець XIX – перша половина XX століття): дисертація. Дрогобич, 2018. С. 6.

26 Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І.О. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / за ред. М.І. Голянич. Івано-Франківськ, 2011. С. 42.

27 Гриценко П.Ю. Наддністрянський говір. *Українська мова. Енциклопедія* / співголови редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 86.

Більшість особових назв складають апелятиви, наприклад: *челядник, зарібниця, штубак, термінатор, цьоця, онучкар, гунцвот, скупар, компани, влателька, поліціант* та ін.

Онімна лексика представлена іменами людей та прізвищами, наприклад: *Івась, Яць, Мариня, Онуфрій, Захарій (Захар), Станіслав (Станіслав), Ясько, Стефко, Лесько, Войтіх (пол. Wojtek)*. На особливість уживання імен у повісті «Іван Франко» звернув увагу Лукіянович під час літературної вечірки в музеї 16 листопада 1940 р. Він вважав нелогічним називати коваля Якова «Яць». У відповідь на таке зауваження Петро Франко зазначив, що в селах імена деколи міцно перекручують, «не числячись з логікою»²⁸.

Прізвища використано для називання осіб старшого віку в поєднанні зі словами *пан / пані* або *цьоця*, наприклад: *пан Чемеринський, пан Гучинський, пан Романський, пані Романська, пані Якубова, цьоця Кошицька*.

Своєрідну роль маркерів виконують топоніми: *Дрогобич, Львів, Борислав, Трускавець, Ясениця Сільна, Гірка, Радичів, Діл, Панчужна* та ін. Українські назви містечок Галичини – це мовний простір, в якому люди живуть століттями, який становить частину історії краю. Тому перейменування рідних містечок вражало галичан. У повісті переміна назв містечок насправді може бути авторським стилістичним прийомом: «А знаєш, Івасю, як тут прийшли німці, то як вони перевели назви наших міст? *Перемішль – Nachdenken, Дрогобич – Zweitepeitsche, Самбір – Selbstwald*»²⁹.

Лексичними маркерами мови галичан можна вважати польські та німецькі елементи, які в умовах панування німецької мови як державної і польської як мови навчання і засобу спілкування в міському середовищі Галичини часто потрапляли до художнього тексту, наприклад: «Ану, чи напишеш таке речення, щоби можна його читати і взад і вперед однаково? Але як Івась не мучився, такої мудрості не знав. А то було: *«Kobyła ma mały bok»* (П.Фр., 110); «...подав кілька речень, які Івась мав вимовити одним духом. Івась мучився, заки потрапив вимовити: *Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz*» (П.Фр., 111).

Самі галичани спільні для обох мов слова не завжди сприймали як полонізи. Відомо, щодо полонізмів Іван Франко висловився так: «Все те слова і форми, уживані галицько-руським народом; полонізмами можна назвати їх остільки хіба, оскільки і в польській мові є слова, витворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других слов'янських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов'ян є подібні, се значило би добровільно обскубувати свою мову»³⁰. Син Тарас Франко згадував, що батько «з мамою десь-колись розмовляв по-російськи, рідше перекинув декілька фраз по-французьки, з гістьми – як було треба – говорив по-польськи і

---

28 Горак Я. Незакінчена повість про Івана Франка... С. 201–202.

29 Франко П. Іван Франко. Львів: Апріорі, 2013. С. 110–111 (далі в тексті – П.Фр.).

30 Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка [у:] Франко І. Твори: в 50 т. Т. 28: Літературно-критичні праці (1890–1892). Київ: Наукова думка, 1980. С. 172–173.

по-німецьки, з селянами – їхнім діалектом. Ми, діти, чули ті слова, замолоду привчалися їх розрізняти»³¹.

Інколи буває важко відрізнити полонізми чи германізми від діалектних слів або давніх утворень. «Унаслідок різних адаптацій синхронна форма не “виказує” іншомовного походження, що ускладнює проблематику запозичень на мовному пограниччі»³². Більшість таких слів галичани вживали свого часу без обмеження чи застереження. На тлі стандартних слів і висловів такі лексеми незалежно від походження виконують роль лексичних маркерів: *гунцвот* «п. *huncwot* ‘гультай, негідник; ледащо’ – через польську запозичено з німецької» (ЕСУМ I, 620)³³; *гібель / гибель* «п. *hebel* – запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови» (Там само, 492); *гармидер* «п. *harmider* (з укр.) – неясне; можливо, походить із перс.» (Там само, 475); *штаба* «п. *sztaba*; – запозичення з німецької мови» (ЕСУМ VI, 469); *файний* «запозичення з польської мови; п. *fajny* ‘хороший, гарний, красивий’» (Там само, 64); *шона* «п. *szopa* ‘сарай, навіс’ – запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом)» (Там само, 453), *обценги* «запозичення з польської мови; п. *obcegi*» (ЕСУМ IV, 146) та ін.

Структура і семантика деяких слів більш прозоро вказує на можливість їх поширення в мові галичан під впливом польської мови: *жуна, цьоця, майстрова, хляпи, покоїк, запровадити, перепрошаю, оповідати, отворити, позволяти, вистарчало, заприязнитися, хорувати, пописався, потрафив; обридження, досвідчення, акурат* та ін. Наприклад, дієприслівник *силябізуючи* опосередковано пов’язаний з іменником *силяба* ‘лат. склад’³⁴. Тогочасні словники української мови дієслова *силябізувати*, яке безпосередньо мотивує дієприслівник, не фіксують. Однак воно функціонує в польській мові: *sylabizować* ‘читати по складах’ (ПУС II, 2, 116)³⁵. Лексему *силябізуючи* утворено за моделлю дієприслівника недоконаного виду, який називає в тексті повісті дію, супровідну до основної, позначеної дієсловом *причитав*: «На, – сказала до Івася, – читай! І він, *силябізуючи*, прочитав помалу» (П.Фр., 113).

Деякі слова-маркери та їхні значення фіксує лише словник «Лексикон львівський», який «не такий, як інші словники»³⁶ – він репрезентує характерні

31 Тихолоз Н. Хто ми є і яка наша дорога (основи національного виховання в родині Франків)...

32 Рембішевська Д., Сятковський Я. Методологічні проблеми розрізнення запозичень та лексики, спільної для польської і східнослов’янських мов. *Діалектологічні студії. 13*: Збірник пам’яті Наталі Хобзей / відп. ред.: П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів, 2020. С. 187–194.

33 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012 (далі в тексті – ЕСУМ).

34 Кузеля З. Словник чужих слів. Київ; Ляйпціг. С. 277 (далі в тексті – Кузеля).

35 Польсько-український словник: у 2 т. / редкол.: А.І. Генсьорський, Л.Л. Гумецька (гол. ред.), І.М. Керницький, М.Й. Онишкевич, М.І. Рудницький. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958–1960. Т. I: А–N, 1958. 696 с.; Т. II. Ч. 1: О–R, 1959; Т. II. Ч. 2: S–Ž, 1960 (далі в тексті – ПУС).

36 Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарг. Львів, 2009. С. 7 (далі в тексті – ЛЛ).

особливості лексичного багатства львів'ян-українців упродовж ХХ ст. Наприклад, у ньому подано лексему *файрант* (*фаєрант*) 'кінець (робочого дня, уроків у школі тощо)' (ЛЛ, 577). Очевидно, використаний у повісті галичанізм *файрамт* можна вважати також звуковим варіантом лексеми *файрант*; пор.: «Почалися зтяжні осінні слоти, ходити було нікуди, тож у майстерні по *файрамті* було багато розмов і пісень» (П.Фр., 112). Лексему *шустка* подано як синонім до слова *шустак* «шустак монета найнижчої вартості || *шістка, шустка*» (ЛЛ, 645): «Цибуля коштувала *шустку*» (П.Фр., 94). Як фонетичний варіант до слова *бритванка* «бритванка металевий лист для випікання || → бляха» (ЛЛ, 93), яке фіксує «Лексикон львівський», можна вважати лексему *бретванка*, яка функціює в повісті: «...виварюють сіль із солянок у бляшаних *бретванках*» (П.Фр., 99). Слово «трактамент» «частування, пригощання || → гостина» (ЛЛ, 564): «Очевидно, що такої оказії цех не міг оминати даром, був великий *трактамент*, який потревав до пізньої ночі...» (П.Фр., 124) знаходимо також в «Етимологічному словнику української мови»: «*трактамент* (*трахтамент*) 'частування' – п. *traktament* 'тс.; поводження (з ким)»» (ЕСУМ V, 616).

Лексичними маркерами служать діалектизми, які надають мові повісти місцевого галицького колориту. У сучасній українській літературній мові багато з них мають рівнозначний відповідник; пор.: *онучкар* – *ганчірник*, *жупа* – *солеварня*, *соляна копальня*; *най* – *хай*, *нехай*; *гей* (віск), *гей* (мід) – *як* (віск), *як* (мед); *аво* – *ось*; *отаво тутка* – *ось тут*; *гурма* – *гурт*, *глота* – *натопи*; *звідтам* – *звідти*, *збиткуватися* – *знуцатися*, *сопух* – *сморід*, *заталапаний* – *забруднений*; *реверенда* – *ряса*, *гунцвот* – *собачий син*, *почастунок* – *частування*, *пригощання*; у *противенстві* – *на протилежність*, *тертиця* – *дошка*, *хабаз* – *бур'ян*, *фіра* – *віз*, *підвода*; *віно* – *посаг*; *робітня* (столярська) – *майстерня*, *гарбата* – *чай*, *обарінок* – *бублик*, *варстат* – *майстерня*, *пастівник* – *пасовище*, *торговиця* – *базар*; але *позискати* (веселих товаришів) – *добитися чиеїсь прихильности, ласки*.

Однак не всі діалектизми, використані в повісті, мають відповідники в сучасній літературній мові. Наприклад, діалектні застарілі слова *термінувати*² «діал., заст. учитися певний час у ремісника. *Досі ми термінували, тепер мусимо майстрами зробитися* (Іван Франко, III, 1950, 397)» (СУМ X, 88)³⁷: «...*термінував* 5 років і звільнився» (П.Фр., 105) і *термінатор*² «діал., заст. учень, що вчиться ремесла в майстра. *Один є між ними старший, якийсь термінатор, прогнаний від майстра* (Іван Франко, IV, 1950, 42); *У кузні був термінатор, що дув у міх ковальський* (Лесь Мартович, Тв., 1954, 194)» (СУМ X, 88): «Івась заприянився з *термінаторами*» (П.Фр., 104) пов'язані з іменником *термін* 'час навчання ремесла в майстра': «Коби Онуфрій підхопився, дамо його до *терміну*, а Івась нехай буде в школі» (П.Фр., 89).

Маркерами є застарілі (з погляду сучасного читача) слова, які в тексті повісти виконують номінативну функцію: *ступа*, *жорна*, *шеляг*, *трейцар*, *преміант*, *власти-*

37 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

телька, кримінал та ін. Наприклад, лексему *преміант* у сучасній українській мові потрактовано як застаріле слово: «заст. премійована особа. *Через усі класи... йшов я першим або другим преміантом* (Іван Франко, I, 1955, 22)» (СУМ 7, 536). У повісті лексема *преміант* не містить додаткових конотацій застарілості; пор.: «Коли Івась, по скінченню першого курсу, вернув зі школи і з гордощами показував книжку, де була написана перша премія, Чемеринський довго її оглядав і відтак погладив першого *преміанта* по голівці...» (П.Фр., 112). Застарілими в сучасній українській мові є лексеми: *кримінал* (у 2 знач.) «заст. в'язниця, тюрма. *Тиждень минув від хвилини, коли брати переступили пороги криміналу, а ще не кликано їх до суду* (Іван Франко, VI, 1951, 181) (СУМ IV, 347); *властителька* «заст. жіночий рід до *властитель*», *властитель* «заст. власник (у 1 знач.)» (СУМ I, 704); *морґ*² «заст. у Польщі, Литві та на загарбаних ними українських землях у XVI–XVIII ст., а в Західній Україні – до 1939 р. – міра землі, що дорівнює 0,56 га» (СУМ IV, 800). У тексті повісти ця конотація в зазначених словах не проявляється; пор.: *кримінал*: «Чи не ліпше би сидіти серед лісу і слухати співу пташат, чим пити якусь горілку і пиво, а потім сидіти у *криміналі*» (П.Фр., 92); *властителька*: «Мама вчила Івася, що *властительку* станції треба називати цюцею, бо вона їх якась далека кривна» (П.Фр., 93); *морґ*: «... як іде робота в кузні, як випали жнива, кілька кіп з *морґа*, кілька тримають гусей, курей, качок...» (П.Фр., 94). На нашу думку, аналогічно до слова *морґ* як застарілої назви міри землі можна трактувати лексеми на позначення одиниць лічби *копа* «розм. одиниця лічби, що дорівнює 60 (снопів, яєць і т. ін.)» (СУМ IV, 278) та *корець*³⁸ «стара міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг; центнер. *От він... на другий день забрався до Дрогобича, закупив кілька кірців жита* (Іван Франко, I, 1955, 177)» (СУМ IV, 289). Це підтверджує контекст повісти; пор.: «...нарікала на тяжкі часи і на те, що в'язка цибулі коштує *шустку*, а *корець* картоплі аж 50 грейцарів» (П.Фр., 94).

Деякі застарілі слова, вжиті в тексті повісти, можуть мати значно ширший ареал вживання і позбавлені статусу маркерів мови галичан. Наприклад, слово *гарбарня* 'майстерня, де вичиняють шкіри': «То *гарбарня*. Нема поганішого духу, як звідтам» (П.Фр., 92) споріднене зі словом *гарбар*, яке має давнє походження: «*гарбар*¹ (заст.) 'кушнір', *гарбарня* (заст.) 'шкіряний завод', *гарбарювати* (заст.) 'кушнірувати', ст. *гарбарь* (1599); – запозичення з польської мови; п. *garbarz* 'кушнір', *garbować* 'вичинювати шкіру' (ЕСУМ I, 471). Факт поширення слів *гарбар* 'іст. майстер, який вичиняє шкіри' та *гарабарство* 'іст. вичинювання шкір' (ЛЛІ, 147) у мовленні сучасних галичан підтверджує словник «Лексикон львівський», який, однак, не подає слова *гарбарня*. На відміну від лексеми *гарбарня* структурно близьке слово *гамарня* «діал., заст. металоплавильна майстерня» (СУМ II, 24), яке має теж давню історію, пов'язану зі словом *Hammer* 'молоток', «спор. з псл. *каму, укр. *камінь*» (ЕСУМ I, 464) дослідники кваліфікують як застаріле і діалектне.

Слід відрізняти також діалектні слова як лексичні маркери та розмовну лексику, які через близькість семантики і структури можна легко сплутати. На-

38 Слово *корець* у мовленні галичан має наголос на першому складі.

приклад, дієприкметники *заталаниий* і *обталаниий* мають різні префікси і відрізняються значенням; пор.: *заталаниий* «діал. дієпр. до *заталанати*. – Іде [Городиський] *бувало вулицею, обшарпане, в полотнянці, два роки непраній, заталаниий по коліна* (Іван Франко, II, 1950, 84)» (СУМ III, 341), а *заталанати* «діал. забруднити чим-небудь» (СУМ III, 341); *обталаниий* «розм. забризканий, заболочений. – *Хома по саму шию мокрий, обталаниий, ще до того повно на нім шувару, гнилого листя і зеленої водяної трави* (Іван Франко, I, 1955, 74) (СУМ V, 589) пов'язане з дієсловом *обталанатися* «розм. забризкатися, заляпатися багном, водою. – *Обійшли вони хату на всі чотири роги, обталаналися по коліна* (Іван Франко, II, 1950, 42); – *Дуже обталанався на річці, – показав [Максим] очима на штаненята* (Михайло Стельмах, I, 1962, 304) (СУМ V, 589). Різниця в значенні дієприкметників *заталаниий* і *обталаниий* позначилася на їхньому вживанні в мові українців: перший має статус діалектного слова-маркера, а другий є розмовним варіантом до слів *забризканий*, *заболочений*. У повісті «Іван Франко» автор використав дієприкметник *обталаниий*: «Ми заїхали попри перші гарненькі домики... – *обталанані* болотом, з немитими вікнами...» (П.Фр., 91), який не є галичанізмом і не виконує ролі маркера мови галичан.

У тексті повісті функціують дві співзвучні лексеми *варстат* і *верстат*, які перебувають у паронімічних зв'язках. Лексема *варстат* виражає значення 'майстерня' (ЛЛ, 102): «Коби так мав трохи грошей, вже би міг свій *варстат* заложити...» (П.Фр., 105); «...цілий день верховодила вона і у *варстаті*, і у хаті...» (П.Фр., 107) і служить лексичним маркером. Слово *верстат* (у 2 знач.) означає (з ремаркою *рідко*) те саме, що *верстак* у 1 знач. – «спеціальний стіл з пристроями для кріплення оброблюваних ручним способом дерев'яних або металевих предметів» (СУМ I, 331): «В робітні було три *верстати*. Крім самого майстра, працювало ще двох челядників і оден термінатор» (П.Фр., 104). Лексеми *варстат* фіксує лише словник «Лексикон львівський», а слово *верстат* подано в СУМі як рідковживане, але не діалектне, спеціальне чи західне.

Окремі слова є маркованими на рівні змісту, оскільки містять семантичний компонент, який відрізняє його від семантики загальноживаної лексеми.

Лексема *станція* виражає значення 'кімната у приватній квартирі, яку винаймали (переважно з харчуванням)' (ЛЛ, 541): «Не журися, Мариню, дамо його на *станцію* до цюці Кошицької» (П.Фр., 90). Із цим значенням слово *станція* вживає Ірина Вільде в повістях «Метелики на шпильках», «Повнолітні діти», «Б'є восьма»³⁹. Слово *станція* подає «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка: «1) станція. 2) квартира. Наймили собі станцію аж на десітім сели. Гн. II. 193» (Гр., 2503)⁴⁰. Як відомо, у цьому словнику «на первомъ планѣ стоялъ уже не “широкій и великославный славенскій” языкъ, обьясняемый языкомъ

39 Вільде І. Метелики на шпильках. Повнолітні діти. Б'є восьма. Повісті. Дрогобич: Видавнична фірма «Відродження», 2007. 488 с.

40 Словарь української мови: в 4 т. / зібрала редакція журналу «Кієвская Старина»; упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. Київ, 1907–1909 (далі в тексті – Гр.). URL: <http://r2u.org.ua/>

простымъ, а самый этотъ простой языкъ» (Гр., 5)⁴¹. Подані до слів приклади вживання супроводжуються вказівкою на територіяльне поширення слова, а в разі використання цитат із творів письменників на місцевість вказують їхні твори. Як бачимо, до слова *станція* подано ілюстрацію з «Галицько-руських народних легенд», які зібрав Володимир Гнатюк⁴². Отже, можна припустити, що слово *станція* зі значенням 'квартира' було поширене в Галичині та Буковині на початку ХХ ст.

Дієслово *термінувати*: «діал., заст. учитися певний час у ремісника. – Досі ми термінували, тепер мусимо майстрами зробитися (Іван Франко, III, 1950, 397) (СУМ X, 88) наведено у «Словнику української мови», а «Лексикон львівський» фіксує іменник *термінатор* 'учень, помічник майстра' (ЛЛ, 559). Дієслово *термінувати* «гл. проживать опредѣленное время (особенно въ обученіи мастерству). Я термінував п'ять літ, заким визволили в челядники. Шейк.» (Гр., 2583) та похідний іменник *термінування* «время, проведенное въ обученіи ремеслу. Шейк.» (Гр., 2584) засвідчує Борис Грінченко у «Словарі української мови», покликаючись на працю українського мовознавця К.В. Шейковського⁴³. Слова *термінування* і *термінувати* подано в «Українсько-німецькому словнику» Я. Рудницького та З. Кузеля: «термінува|ння *n* Lehrzeit, ~ *ti a* terminieren» (КР, 1283)⁴⁴. Усі споріднені слова містить «Малоруско-німецький словар» Євгена Желехівського та Софрона Недільського *термін* «2) die Lehrzeit der Lehrburschen bei den Handwerkern» *термінатор* «*m.* Lehrbursch», *термінувати* «*in der Lehre sein*» (Желех. II, 959)⁴⁵. Словникові статті польсько-українського словника переконують, що досліджувані слова, найбільш ймовірно, з'явилися в мові галичан під впливом польської мови; пор.: *термін* «*termin I 2*) час (строк, термін) навчання ремесла. ◇ *oddać chłopca do ~ni* (від)дати хлопця вчитися ремесла», *термінатор* «*terminator* учень-практикант у ремісника», *термінувати* «*terminować* вчитися у майстра ремесла» (ПУС II, 2, 170). У повісті «Іван Франко» автор використовує дієслово *термінувати*: «Я вже тут *термінував* 5 років і звільнився» (П.Фр., 105), іменник *термінатор*: «Івась найбільше заприязнився з малим *термінатором* Яськом та молодим челядником Станиславом» (П.Фр., 99) та вихідне слово *термін* у складі стійкого словосполучення: «Коби Онуфрій підхопився, до дамо його до *терміну*» (П.Фр., 89).

41 Серед джерел, обраних для побудови словника, були збірники слів, записаних від народу, зокрема І. Верхратським, а також твори письменників, які черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови.

42 Галицько-руські народні легенди / зібрав В. Гнатюк. Т. I і II. Львів, 1902. (XII і XIII том «Етнографічного збірника» Наукового Товариства імени Шевченка).

43 Опыт южнорусскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Въ четырехъ томахъ. Т. I: А–З. Вып. 1: А–Б. Киевъ, 1861; Опыт южно-русскаго словаря. Трудъ К. Шейковскаго. Т. V: Т–Ю. Вып. 1 и 2: Т–Х. Москва, 1884–1886.

44 Кузеля З.Ф., Рудницький Я.А. Українсько-німецький словник. Лейпциг, 1943. С. 1293 (далі в тексті – КР).

45 Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили Є. Желеховский та С. Недільский. Львів: 3 друкарні тов. им. Шевченка, 1886 (далі в тексті – Желех.).

Слова-маркери можуть вирізнятися не лише семантикою, а й ареалом поширення. Наприклад, лексема *кічка* служить назвою палички і відповідно дитячої гри, у якій використовували таку паличку: «Ясьо викопав поздовжню ямку не надто глибоку, вибираючи місце так, щоби отой коротший патичок, званий *кічкою*, виставав одним кінцем з ямки» (П.Фр., 101); «Ясько вирізав довшу, не надто тонку паличку і дві зовсім короткі, та всі чотири заходилися грати в *кічку*. Івась навчився у Ясениці грати в свинку, але *кічки* ще не бачив» (Там само). В етнографічних описах ігор, поширених серед українського населення Східної Галичини в кінці 20-х й упродовж 30-х рр. ХХ ст., названа гра «Кічка». Під час цієї гри викопували ямку, встромляли в неї патик, а потім намагалися збити цей патик іншим⁴⁶. Іменник *кічка* українські дослідники пов'язують з дієсловом *котити*: «[*кічка*] 'загострена з обох кінців паличка для дитячої гри; частина воза; вид воза для перетягання колод і балок' Ж; – можливо, утворене від *котити* (пор.)» (ЕСУМ II, 451). На нашу думку, лексема *кічка* поширилася в бойківських говірках як запозичення з польської мови: «2. (у дитячій забаві) 'палиця; пор. пол. *kiczka*» (Онишкевич: 354)⁴⁷. Як назва 'хлоп'ячої гри' слово *kiczka* в польській мові вживається лише у формі множини «*gra w kiczki*»: «*kiczka* 2) (лише в мн.) (хлоп'яча гра) куль, -ля, скачок, -чка» (ПУС II, 399). Польські дослідники пов'язують походження іменника *kiczka* в значенні «'pałeczka'; «*gra w kiczki*», t.j. podbijanie pałeczek, niegdyś na Wielkanoc ogólna; zdrobniałe od *kika* (р.)» (Brückner, 226)⁴⁸ з іменником *kika*, якого галичани у своїй мові не вживають. «Словар української мови» Бориса Грінченка фіксує слово *куль* «3) палка или конусообразный обрубокъ, употребляемый въ дѣтской игрѣ того-же имени. Ив. 22» (Гр. II, 323). Як видно з назви джерела «Игры крестьянскихъ дѣтей въ Купянскомъ уѣздѣ. Собралъ П. Ивановъ (Съ предисл. проф. Н.Ө. Сумцова). Х. 1889», його географічне поширення пов'язане з Харківщиною. У семантичній структурі співзвучного слова *куля*² та його морфологічного варіанта *куль* домінує сема 'милиця, костур, ціпок, оцупок': «[*куля*²] «милиця»,... [*куль*] «милиця або конусоподібний оцупок у дитячій грі»; – запозичення з польської мови; п. *kula* «милиця, костур» – припущення про праслов'янське походження слова [...] потребує додаткової аргументації» (ЕСУМ III, 135). Сема 'оцупок у дитячій грі' споріднює лексему *куль* зі словом *кічка*. Слова *куль* і *кічка* є синонімами, але вони мають різне походження та ареал поширення. Як синонім до слова *кічка*, лексему *куль* у бойківських говірках не використовують.

46 Випасняк А. Ігрові традиції пастушої культури українського населення Східної Галичини у 20–30-х рр. ХХ ст. (за матеріалами етнографічних досліджень Тернопільської, Івано-Франківської, Львівської областей). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. С. 263. (С. 262–266). URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/17431/1/Урасняк>.

47 Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1: А–Н (далі в тексті – Онишкевич).

48 Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957. 806 s.

Проблема маркованости низки слів потребує спеціальних досліджень їхньої семантики, походження, вживання, наприклад: *палестра*, *кенувар*, *блейвайс*, *пумикс*, *карук*, *покост* та ін. Наприклад, слово *палестра* означає ‘довший патичок для гри в кічку’: «Він станув збоку, присів у колінах і довшою *палестрою* ударив у вистаючий кінчик. [...] Ясько замахнувся, та з усього розмаху хибив т. зв. *палестрою*, не поцілив у кічку. [...] Івась пописався тим, що [...] йому вдалося поцілити кічкою *палестру*» (П.Фр., 101–102). Галичани старшого віку, згадуючи дитячу гру в кічки, називають обидві палички *кічка*. Найбільш ймовірно, лексема *палестра* поширилася в мовленні галичан під впливом польської мови: *palestra* «Ale w słowie *palestra*, o ‘kiju do podbijania piłki’, odzywa się chyba i włoska nazwa ‘piłki’ i ‘gry piłkowej’, *pallegio*, *pallesco*, *pallerino*» (Brückner, 392). Походження слова *палестра* пов’язують із грецькою мовою: *палестра* «гр. місце руханки й борбництва у Греків і Римлян; судовики в давній Польщі» (Кузеля, 217). У давньогрецькій мові є дві лексеми: *палеста* «(мера длины = 77 мм)» і *пала* «1) (гимнастическая) борьба; 2) битва, сражение» (ДРС 2, 1222)⁴⁹. На нашу думку, семантичний маркер ‘довший патичок для гри в кічку, яким відбивали коротший патичок’ віддалено може бути пов’язаний із семами ‘міра довжини’ або ‘бити’. Лексему *палестра* ‘у стародавній Греції – гімнастична школа для хлопчиків’ (СУМ VI, 25) фіксує «Словник української мови», а також «Лексикон львівський» подає слово *палестра* (*палестра*) ‘адвокати, правознавці’ (ЛЛ, 410).

Органічною частиною мови етносу, кодифікаторами етнокультурної інформаци є фраземи⁵⁰. Їхня семантика та синтаксична організація залишаються незмінними, хоча в особливих контекстуальних умовах узуальне фразеологічне значення може зазнавати структурно-семантичних трансформацій⁵¹. На початку ХХ ст. засобом збереження галицької мовної автентичности став збірник «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка, який містив паремійні одиниці, записані в 178 місцевостях Галичини. Він став «не тільки величезним зібранням паремійного матеріалу, а й повноцінним джерелом оновлення та збагачення літературної мови»⁵², а також знаком неповторної краси народного слова. Порівняння українських паремій із прислів’ями, приказками інших мов, які проводив Іван Франко, допомагали показати оригінальну неповторну глибину мудрости українців.

Відомо, що Петро Франко захоплювався фольклорно-етнографічними студіями, сам збирав приповідки, прислів’я, коломийки. Він допомагав батькові Іванові Франкові збирати фольклорні матеріали в селах Галичини, зокрема в Підгірках. У листі до батька наймолодший син писав із Підгірок: «Посилаю тобі

49 Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь / под. ред. С.И. Соболевского. Москва, 1958. Т. 2 (далі в тексті – ДРС).

50 Яким М., Зубрицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. Дрогобич: Коло, 2002. С. 90.

51 Яким М., Пілько О. Фраземіка поеми Івана Франка «Мойсей». Дрогобич: Коло, 2005. С. 7.

52 Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка: пареміографічний аспект. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2006. Вип. 37. С. 36.

вісімдесят приповідок і дещо коломийок. Збирали всі»⁵³. У «Галицько-руських народних приповідках» зафіксовано близько двох десятків паремій, які походять із Підгірок, наприклад: *Хоть не так як люде, аби попри люде; Потрібний, як діра в мості; Бодай єс не виділа на плоті порток, а на оборі трісок!; Пішла красти помела, та сї штука не вдала; Я, кумо, до муки, а зібрий до руки.*

Мешканці села Підгірки до нині зберігають у пам'яті приповідки своїх дідів та прадітів, наприклад: *З порожньої стодоли порожні горобці вилітають; З лопатою на сонце; Мудра й кума, як є міх пиона; Втопити мельника; Цікава Парася до громади; Ти, Андрушку, сьорбай юшку, а мені м'ясце, бо мене дитина ссе; Їж, дурню, то свячене.*

Як збирач фольклорно-етнографічних матеріалів, Петро Франко добре розумів їхню цінність, мріяв опублікувати зібрані впродовж багатьох років приповідки, прислів'я, коломийки, навіть цілий весільний обряд із ладканками. На той час були вже відомі «Українські приказки, прислів'я і таке інше», які опублікував М. Номис (Симонов) у друкарні П. Куліша в Петербурзі 1864 р. Уміщені в цій книзі прислів'я, приказки, ідіоми, фразеологічні сполуки, народні порівняння, приповідки представляли переважно територію Лівобережної України. Іван Франко в листі до В. Доманицького від 21 серпня 1907 р. висловив бажання «по надрукуванні своєї збірки галицьких приказок зредагувати такий *сoprus українських*»⁵⁴. Відомо, що вилучені царською цензурою вислови зі збірки М. Номиса були такі передані до Львова і в 1909 р. опубліковані в «Записках Наукового товариства імени Шевченка».

У повісті Петра Франка «Іван Франко» функціують фразеологізми зі сталим традиційним значенням та компонентним складом. Наприклад, фразеологізм *як стій* виражає значення 'тієї ж миті, негайно': «Мама з листом прибігла, як *стій*, до столярні...» (П.Фр., 120); фразеологізм *не забивай собі голови* функціює зі значенням 'не перевантажуй думки, свідомість чим-небудь зайвим, непотрібним': «Ну, ну, ти *не забивай собі голови* тими дурницями» (П.Фр., 91); фразеологізм *вести справу* реалізує значення 'здійснювати, виконувати, робити що-небудь': «Я вже тут 20 років *веду справу*, що ти маєш мені до говоріння» (П.Фр., 118); загальнономовними є фразеологізми *слід простиг* 'хто-небудь утік, безслідно зник' і *бог зна куди* 'невідомо куди': «А ті оба гунцвоти випороли всі гроші і забралися *бог зна куди* так, що і *слід простиг* за ними» (П.Фр., 108); *одним духом* 'дуже швидко, без перерви': «...подав кілька тяжких речень, які Івась мав вимовити *одним духом*» (П.Фр., 111).

Значна частина фразеологізмів є маркерами мови галичан через їхній лексичний склад або граматичне оформлення, наприклад: *прийшло до згоди, поставити на своїм, зломаного шеляга не стоїть, зробити рух, не строїв жартів, притиснули до стіни, пацір змовити, поприсяг собі у душі, вміли собі радити // дати собі раду, наробив гармидеру, не стояв позаду.*

53 Цит. за: Тихолоз Н. Петро Франко: формула долі... С. 32.

54 Франко І. До В.М. Доманицького [у:] Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 50: Листи (1895–1916). С. 327.

На думку дослідниці мови Львова Людмили Підкуймухи, польсько-німецько-українська міжмовна інтерференція спричинила появу у складі фразеологізмів запозичених слів, а використання фразеологізмів у художніх текстах сприяло створенню місцевого колориту⁵⁵. Міжмовними контактами можна мотивувати використання іменника *пацір* ‘молитва’ у структурі фразеологізмів *пацір змовити*. Лексема *пацір* є запозиченням із польської мови: *pacierz* «rel. молитва» (ПУС II, 1, 121). Фразеологізмам польської мови, які містять лексему *pacierz* (*jak amen w pacierzu, umieć jak pacierz, w kilka pacierzy*), українська мова протиставила слово *отченаш*; пор.: « $\diamond$ *umieć (znać) jak ~ знати назубок, знати як отченаш*» (УППУ, 526).

Важливо звертати увагу на значення діалектних слів, які є у структурі мовних зворотів. Наприклад, вислів *поприсяг собі у дуці* містить форму місцевого відмінка діалектної лексеми *дух* ‘душа’: *дух* «наз. мн. ~хй. 2. ‘душа’» (Онишкевич I, 240). Семантика фразеологізму у *дуці* тотожна зі значенням фразеологізму загальнолітературної мови в *душі* ‘приховано, нишком, не виявляючи зовні своїх почуттів’: «Івась вирішив, що не буде вірити ні в яку ворожбу, хоч би там не знати що – *поприсяг собі у дуці*» (П.Фр., 91). Дійти таких висновків допомагає контекстуальне оточення фразеологізму – речення та дієслово *поприсяг*, яке, очевидно, можна вважати словотвірним синонімом дієслова *заприсяг* / *заприсягнув*: *заприсягти* і *заприсягнути* «2. Те саме, що *заприсягатися 1*»; *заприсягатися* «1. Твердо обіцяти кому-небудь [...] здійснити щось; клястися»⁵⁶.

Подібно до лексем фразеологізми в мові галичан з’являються під впливом польської мови; пор.: «Коби Онуфрій підхопився, *дамо його до терміну*, а Івась нехай буде в школі» (П.Фр., 89). Фразеологізм *дати до терміну* відомий у польській мові *oddać chłopca do terminu* ‘віддати хлопця вчитися ремесла’ (ПУС II, 2, 170]. Впливом польської мови позначене використання фразеологізму *ані руш* ‘зовсім, нітрохи, абсолютно’: «... той *ані руш* не міг викінчити чоботят»; «Івась *ані руш* не міг догадатися, куди поїдуть» (П.Фр., 90). У сучасній українській мові фразеологізм *ані руш* із таким значенням рідко вживають на відміну від польського вислову *ani rusz* «2. *poшир.* ~ *ані руш* 4. *Nie mógł ani rusz skarować, co właściwie zaszło tej nocy*»⁵⁷, який є поширений і не має обмеження щодо використання.

У мовленні галицької інтелігенції, а також ремісників, міщан усталені вислови, запозичені з польської мови, не були okazionalizmami. Такі вислови часто звучали мовою оригіналу. Досі галичани використовують польські вислови без перекладу, наприклад: *Jeśliś wlaź między wrony, krakaj lepiej jak ony // Jeśli wejdiesz między wrony, musisz krakać jak i one; Co było, a nie jest, nie pisze się w rejestr*. Значна частина фразеологізмів є спільними для обох мов або мають

55 Підкуймуха Л. Мова Львова, або коли й батяри говорили. Київ: Кліо, 2020. С. 156.

56 Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. С. 322.

57 Кононенко І., Співак О. Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів / за ред. І. Кононенко. Київ : Вища школа, 2008. С. 308 (далі в тексті – Кононенко).

незначні розходження в семантиці чи структурі, стилістичних відтінках. З іншого боку, є міжмовні фразеологічні омоніми та пароніми, яких не потрібно сплутувати; пор.: *ходити на пальцях* ‘дуже тихо, обережно, щоб не створювати шуму’ – *chodzić na palcach (paluszkach)* «1. ставитися до когось делікатно, догоджати комусь. 2. = ходити на пальцях» (Кононенко, 322); *на часі* «1. потрібний у певний момент; вчасний. 2. важливий для певного часу; який відповідає найважливішим потребам сучасності» – *na czasie* «про когось, хто намагається бути модним, іти в ногу з часом; про щось модне» (Кононенко, 319).

Впливом римованих приповідок позначено вислів, вкладений в уста персонажа повісті челядника Чемеринського: «Дурнями живемо, дурнями помремо – в тім лише діло, щоби наше дуренство іншим під ніс не смерділо» (П.Фр., 114). У збірнику «Українські приказки, прислів’я і таке інше», який упорядкував М. Номис, вміщено вислови: *Пошли дурного, а за ним другого* (Номис, 305); *За дурною головою нема ногам упокою* (Номис, 310)⁵⁸, які теж були відомі колись і тепер галичанам.

Маркерами мови галичан стають народні та німецькі швидкомовки: «Цебер, цебер, полуцебер – попереполуцебрився» (П.Фр., 111); *Fritz frisst frische Fische, frische Fische frisst Fritz* (Там само), строфи польських колядок: «*Bieg Wojtek bez portek po śniegu, po grudzie: śmieją się cieią się, cha, cha, ludzie!*» (Там сам, 115–116).

Відомо, що Олекса Синявський визначив як місцеві вирази (провінціалізми, локалізми), вирази простацькі (вульгаризми), штучні сполучення (барбаризми), які «захарашують мову як непотріб» словосполучення, наприклад: *пів на п’яту* замість *пів до п’ятої*, *ждати на кого* замість *ждати кого*⁵⁹. Мовознавець Юрій Шевельов, навпаки, синтаксичні конструкції галицького походження на зразок «*чекати з прийменником на зі знахідним відмінком однини*» назвав мовним здобутком, який прийшов до літературної мови з Галичини⁶⁰. Звичайно, деякі сполуки, поширені в мові галицьких українців, могли бути позначені впливом польської або німецької мов, наприклад: *ходило о реверенди, побігли над ріку, присів у колінах, шукати за роботою, приглядався тій роботі*.

У повісті «Іван Франко» вжито багато слів, які відрізняються від подібних одиниць загальнолітературної мови окремими звуками або афіксами, пор.: *поді-лало – подіяло, деревляний – дерев’яний, здоровля – здоров’я, міліони – мільйо-ни, трумно – труна; м’єкі, м’єгоньке – м’які, м’якеньке, колісцята – коліщата, близше – ближче, найблищой – найближчої, спеціалізувалися – спеціалізувалися, матеріял – матеріал, провіянт – провіант, збіжжя – збіжжся, льняне (насіння) – лляне, мід – мед, богато – багато; піяк, піятика – пияк, пиятика, оден – один,*

58 Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших / укл. М. Номис. Київ: Либідь, 1993 (далі в тексті – Номис).

59 Синявський О. Норми української літературної мови. Репринтне видання. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 200–201.

60 Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. С. 114.

бураками – буряками, подвір'є – подвір'я, ріжні – різні, замуж – заміж, смужкові (шапки на зиму) – смужкові; дооколичні – довколишні; отирав – обтирав, скінчити – закінчити, найшли – знайшли, помагав – допомагав, викінчити – закінчити, переспати (цілу ніч) – проспати, отирати (очей) – у(в)тирати, по-зв'язати – дозволяти, обляв – облив, станув – став, переходити (попри неї) – проходити, запивався – напивався, виставав (одним кінцем з ямки) – виступав, оповідати – розповідати, перемінював (на банкноти) – міняв, мальованя – малювання; одверто – відверто; парубчак – парубок, важна – важлива та ін.

Мова українців Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. мала регіональний характер, відчувала сильний вплив німецької, польської мов, не була закрита для діалектних елементів різних говірок, зокрема гуцульських, бойківських, наддністрянських. Більшість освічених галичан намагалися наблизити галицьку мову до стандартів літературної мови, вироблених на Наддніпрянщині. Київські норми, однак, не мали помітного впливу на мову галичан, а львівське койне не злилося з літературною мовою. Галицька мова була наповнена регіональними елементами (галичанізмами, або галицизмами, або рутенізмами) – словами, висловами, словоформами, синтаксичними конструкціями, що відрізняли її від літературної мови Наддніпрянщини.

Петро Франко зростав у строкатому мовному середовищі, у якому була російська мова та суржик матері, західноукраїнський варіант літературної мови батька, койне Львова, польська та німецька мова у школі, бойківський та гуцульський діалект. Однак українська ідентичність родини сформувала стійке відчуття «народної галицької мови літературного стилю».

Повість «Іван Франко» написана мовою, у якій переплетені літературні елементи та галичанізми. Саме галичанізми служать маркерами, які творять неповторний колорит мови українців Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Лексичні та семантичні маркери (назви осіб, предметів, абстрактних понять, дій і станів, ознак, кількості) – це власні і загальні назви, серед яких є полонізми, германізми, діалектизми, застаріла лексика. Важливою частиною маркованих одиниць є фразеологізми, прислів'я та приказки.

Багато народних галицьких елементів збереглося в мовленні сучасних галичан. Сьогодні вони служать маркерами етнічних стереотипів, стоять на сторожі генетичної пам'яті про минуле рідного краю.

РОЗДІЛ 11. НА ПЕРЕХРЕСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЇ І ЛІНГВОДИДАКТИКИ: ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЖАНРУ РОЗМОВНИКА

Олександра АНТОНІВ

Розмовники – поширене явище в сучасному глобалізованому світі – виникають як реакція на екстралінгвальну ситуацію, в якій опиняється мандрівник, турист, студент чи футбольний уболівальник¹. Попри велику популярність розмовників, в українській лінгвістиці на сьогодні немає чіткого визначення цього жанру та вимог до його укладання. Якщо давні пам’ятки такого типу українські мовознавці відносили до жанру лексикографії², то сучасні українські словники лінгвістичних термінів³ не засвідчують статті з реєстровим словом *розмовник*.

Дмитро Пилипчук, автор бібліографічного покажчика «Словники української мови: 1596–2018»⁴, уводить до реєстру словників велику кількість розмовників, а отже, трактує розмовник як лексикографічне джерело.

Подають тлумачення або енциклопедичну довідку про розмовник лише тлумачні словники української мови та загальні енциклопедії, проте і тут не знаходимо однастайності у трактуванні поняття «розмовник»; пор.: «1. посібник для вивчення іноземної мови, в якому подані зразки розмов на різноманітні теми. 2. *розм.* той, хто розмовляє з ким-небудь; співрозмовник»⁵ і «...популярний дво- або багатомовний перекладний словник, що містить загальнопобутову лексику та фразеологію і є посібником для спілкування»⁶. Зіставлення цих двох визначень наводить на думку, що розмовник як жанр стосується і лінгводидактики, і лексикографії.

- 1 Антонів О.В. Українська як іноземна: до витоків методики навчання мови. *Korean Journal of Ukrainian Studies*, 2020. Vol. 1. Num. 1. P. 55–64.
- 2 Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. Київ: Наукова думка, 1980. 304 с.; Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII–XX ст.: бібліографічний покажчик. Львів, 1999. 359 с.
- 3 Голянич М.І., Стефурак Р.І., Бабій І.О. Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія / за ред. М.І. Голянич. Івано-Франківськ: Сімик, 2011. 272 с.; Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012; Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С.Я. Єрмоленко. Київ: Либідь, 2001. 224 с.; Українсько-англійський словник лінгвістичної термінології / авт.: Л.В. Коломієць, О.Л. Паламарчук, Г.П. Стрельчук, М.В. Шевченко. Київ: Освіта України, 2013. 455 с.
- 4 Пилипчук Д. Словники української мови: 1596–2018: бібліографічний покажчик / упор. та автор передм. Д. Пилипчук. Київ: ВЦ «Просвіта», 2020. 1072 с.
- 5 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. VIII. С. 747.
- 6 Велика українська енциклопедія: електронне видання. URL: <https://vue.gov.ua/>

Огляд сучасних розмовників дає змогу ствердити, що і серед авторів нема єдиної думки щодо визначення жанру розмовника, і як наслідок – такі праці з'являються з різними назвами та підзаголовками.

Найчастіше натрапляємо на чіткий ідентифікатор – *розмовник*, наприклад: «Розмовник українсько-польський», «Українсько-англійський розмовник», «Українсько-італійський розмовник»⁷.

Часто, на думку авторів, до видань такого типу слід додавати словник, так з'являється ще один ідентифікатор – *розмовник-і-словник*, наприклад: «Англійська мова. Українсько-англійський розмовник і словник», «Іспанська мова. Українсько-іспанський розмовник і словник», «Італійська мова. Українсько-італійський розмовник і словник»⁸ та ін. Отже, бачимо чітке розмежування: розмовник – це не словник, а окремий жанр. Можливо, поділ здійснюється залежно від мовленнєвої чи мовної (лексичної) компетенції.

У межах визначення поняття “розмовник” автори деталізують його функцію або охоплення матеріалу: *довідник-розмовник* («Українсько-японський довідник-розмовник для ділових людей»)⁹, *розмовник-самовчитель* («Україно-італійський розмовник-самовчитель»)¹⁰, *тематичний розмовник* («Тематичний російсько-український розмовник»)¹¹.

На думку А. Гевка та І. Гнатенко, цей жанр може поєднувати одночасно різні функції (розмовник, довідник, розмовник-довідник, путівник), про що сигналізує назва їхнього видання: «Два кольори = Dve barvi: українсько-словенський розмовник, довідник, путівник: практичний довідник-розмовник за будь-якої нагоди та путівник під час подорожі по Словенії»¹².

Розмовник трактують також як посібник різного типу:

• *навчальний*: «Українсько-білоруський розмовник: навчальний посібник для студентів філологічного факультету»¹³; «Українсько-німецький розмовник: навчальний посібник для студентів ВНЗ»¹⁴;

7 Розмовник українсько-польський / авт.: С.В. Ковальова. Київ, 2017. 223 с.; Українсько-англійський розмовник / авт.: В.Г. Матвішин, І.І. Штерн. Тернопіль, 2012. 238 с.; Українсько-італійський розмовник / авт.: О. Павленко. Київ, 2001. 224 с.

8 Англійська мова. Українсько-англійський розмовник і словник. Харків, 2016. 318 с.; Іспанська мова: українсько-іспанський розмовник і словник. Харків, 2013. 316 с.; Італійська мова: українсько-італійський розмовник і словник. Харків, 2013. 317 с.

9 Українсько-японський довідник-розмовник (для ділових людей) / авт.: О.І. Кобелянська; Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. Київ, 2012. 119 с.

10 Україно-італійський розмовник-самовчитель. Manuale di conversazione - autodidattico ucraino-italiano / авт.: О. Золенкова, Д. Рудзанте, К. Золенкова; за ред. проф. А.Р. Спінеллі; вид. 2-ге, переробл. і допов. Тернопіль, 2013. 327 с.

11 Тематичний російсько-український розмовник. Тематический русско-украинский разговорник / авт.: Л.М. Нагорна, Л.І. Петрович. Миколаїв, 2005. Ч. 1. 61 с.

12 Два кольори = Dve barvi: українсько-словенський розмовник, довідник, путівник: практичний довідник-розмовник за будь-якої нагоди та путівник під час подорожі по Словенії / авт.: А. Гевка, І. Гнатенко. Ljubljana: Društvo Ukrajincev in Rusinov, 2008. 208 с.

13 Українсько-білоруський розмовник: навчальний посібник для студентів філол. ф-ту / авт.: З. Терлак, З. Заїка. Львів: Світ, 2000. 204 с.

14 Українсько-німецький розмовник: навчальний посібник для студентів ВНЗ / авт.: Н. Лисецька, В. Хайдемейер; 2-ге вид., доопрац. і переробл. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. 183 с.

• *довідковий*: «Українсько-німецько-англійський розмовник: довідковий посібник»¹⁵;

• *практичний*: «Українсько-чеський розмовник: практичний посібник»¹⁶.

Розмовник, як подають Н. Лисецька, В. Хайдемейер, може слугувати і як навчальний довідник: «Українсько-німецький розмовник: навчальний довідник»¹⁷.

Спробуємо запропонувати критерії класифікації сучасних розмовників. Часові рамки публікації відібраних для аналізу розмовників – 1991–2023 рр., адже саме в цей час, після здобуття Україною незалежності, зростає кількість розмовників і в Україні, і за кордоном:

1. **За кількістю представлених мов** розмовники можна поділити на *двомовні, тримовні, багатомовні*. Найпоширеніші – двомовні розмовники. Багато з них є передруками раніше виданих, наприклад «Українсько-англійський розмовник» О. Таланова,¹⁸ що свідчить про популярність такого типу видань. Трапляються серед розмовників не лише оригінальні праці, а й переклади з інших мов (наприклад із російської), опубліковані в Донецьку¹⁹. Найбільш популярними щодо кількості / частотности видань є українсько-англійські розмовники; за ними йдуть українсько-німецькі, італійські, іспанські, французькі, польські розмовники. Меншу популярність мають розмовники з такими мовами: болгарською, латиською, новогрецькою, португальською, румунською, турецькою, хорватською, сербською, чеською, угорською, шведською, словацькою, грецькою, їдиш.

Тримовних розмовників значно менше, ніж двомовних: більшість із них містить українську і російську мови: «Українсько-російсько-польський розмовник»²⁰, «Російсько-українсько-кримськотатарський розмовник»²¹, «Російсько-українсько-німецький розмовник»²², «Українсько-російсько-румунський

---

15 Українсько-німецько-англійський розмовник: довідковий посібник / укл.: Г. Бочко, Л. Дерюгіна, О. Кудіна. Київ: Логос, 2015. 251 с.

16 Українсько-чеський розмовник: практичний посібник / укл.: М.А. Нерсисян. Київ; Ірпінь: Перун, 2017. 397 с.

17 Українсько-німецький розмовник: навчальний довідник / авт.: Н. Лисецька, В. Хайдемейер. Луцьк: Вежа, 2011. 139 с.

18 Українсько-англійський розмовник / авт.: О. Таланов. Київ: Арії, 2008. 222 с.; Українсько-англійський розмовник / авт.: О. Таланов; 3-тє вид. Київ: Арії, 2010. 222 с.; Українсько-англійський розмовник / авт.: О. Таланов; 4-тє вид. Київ: Арії, 2011. 222 с.

19 Розмовник українсько-німецький / авт.: Л.О. Подольська; перекл. з рос. О.В. Виноградова. Донецьк, 2006. 156 с.; Розмовник українсько-іспанський / перекл. з рос. Н.О. Онищенко. Донецьк, 2003. 256 с.

20 Говоримо польською: українсько-російсько-польський розмовник для ділової людини / укл.: Н.Г. Шишкіна; наук. ред. С.Й. Левінська. Київ: Голов. спецеаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 271 с.

21 Говоримо кримськотатарською: російсько-українсько-кримськотатарський розмовник / упор.: А. Велієв. Київ, 1995. 255 с.

22 Російсько-українсько-німецький розмовник / авт.: Г.П. Бочко [та ін.]; Український науково-виробничий центр «Рідна мова». Київ: Рідна мова, 1998. 227 с.; Російсько-українсько-німецький розмовник = Русско-украинско-немецкий разговорник = Russisch-Ukrainisch-Deutscher Sprachführer: довідковий посібник / авт.: Г. Бочко, О. Кудіна. Вінниця: Нова Книга, 2012. 268 с.

розмовник»²³, «Українсько-російсько-чеський розмовник»²⁴. Менше тримовних розмовників з українською та англійською мовами: «Українсько-англійсько-японський розмовник»²⁵, «Українсько-німецько-англійський розмовник»²⁶, «Українсько-китайсько-англійський розмовник»²⁷.

Багатомовний розмовник засвідчено з 5 мовами. Його цільовою аудиторією є лікарі: «Українсько-англійсько-іспансько-німецько-французький розмовник для лікарів»²⁸.

2. *За способом укладання матеріалу* розмовники ділимо на *однобічні та зворотні*. Більшість розмовників має однобічне розміщення тексту. До двобічних належать «Азербайджансько-український та українсько-азербайджанський розмовник»²⁹, «Українсько-македонський розмовник. Македонсько-український розмовник»³⁰, «Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace»³¹, «Українсько-англійський і англо-український розмовник футбольного вболівальника»³².

3. *За цільовою аудиторією* розмовники можуть бути адресовані різним групам адресатів залежно від критерію, який кладемо в основу класифікації. Серед екстралінгвальних чинників, що впливають на вибір адресата, виділяємо такі:

- *професія*: для працівників правоохоронних органів – «Українсько-німецький розмовник для працівників поліції»³³, «Українсько-польський розмовник для працівників органів внутрішніх справ»³⁴; для лікарів – «Україн-

23 Українсько-російсько-румунський розмовник / авт.: В. Синжеряну = Украинско-русско-румунский разговорник / авт. В. Сынжеряну = Ghid de conversație Ucrainean-Rus-Român / Valentin Singereanu. Чернівці: Місто, 2013. 47 с.

24 Говоримо чеською мовою: українсько-російсько-чеський розмовник / укл.: Т. Латишева. Київ: Етнос, 2004. 256 с.

25 Українсько-англійсько-японський розмовник / авт.: А. Медведів; за ред. Со Шітанди та М. Федоришина; 2-ге вид., переробл. і допов. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. 291 с.

26 Українсько-німецько-англійський розмовник / упор.: С.П. Гандзюк. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. 96 с.

27 Українсько-китайсько-англійський розмовник / укл.: Л.І. Селіверстова, Сюй Хунчжень. Харків: Форт, 2006. 216 с.

28 Українсько-англійсько-іспансько-німецько-французький розмовник для лікарів / авт.: Ю.Г. Резніченко, Н.Ю. Резніченко, Г.І. Резніченко. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 122 с.

29 Азербайджансько-український українсько-азербайджанський розмовник = Azərbaycanca-Ukraynaca Ukraynaca-Azərbaycanca danışiq kitabçası / укл.: І.В. Павлій. Київ: Sirio, 2012. 223 с.

30 Українсько-македонський розмовник. Македонсько-український розмовник / авт.: О.С. Онищенко [та ін.]; НАН України, Укр. мовно-інформ. фонд, Македон. акад. наук і мистецтв, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Довіра, 2005. 287 с.

31 Ukrajinsko-česká a česko-ukrajinská konverzace = Українсько-чеський і чесько-український розмовник: jazyková etiketa vzory dokumentů / Josef Anderš; Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fak. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2007. 178 s.

32 Українсько-англійський і англо-український розмовник футбольного вболівальника = Ukrainian-English and English-Ukrainian football fan's phrase book / авт.: О. Гнатчук, Н. Гуйванюк, І. Макар. Львів: Світ, 2012. 319 с.

33 Українсько-німецький розмовник для працівників поліції = Ukrainisch-Deutsch Sprachführer für Polizisten / упор.: С.В. Албул, А.Г. Бочевар. Одеса: ОДУВС, 2017. 102 с.

34 Українсько-польський розмовник для працівників органів внутрішніх справ: посібник / авт.: Л.Л. Синюта; Київський національний ун-т внутрішніх справ. Кафедра іноземних мов. Київ: ДП «Друкарня МВС України», 2006. 27 с.

сько-англійсько-іспансько-німецько-французький розмовник для лікарів»,³⁵
«Українсько-англійсько-німецький розмовник для дитячих неврологів»³⁶;

• *вік*: переважно розмовники для дорослих, які уміють читати, проте є ілюстровані розмовники для дітей, наприклад: «Picture dictionary = Bildwoerterbus = Словник в картинках = Словарь в картинках: розмовник чотирма мовами»³⁷;

• *захоплення*: «Українсько-англійський і англо-український розмовник футбольного вболівальника»³⁸, «Словацько-український розмовник: футбол: туризм»³⁹;

• *соціальна активність*: «Ukrainian Phrasebook for helping Refugees»⁴⁰;

• *соціальний статус*: «Російсько-українсько-турецький розмовник: для іноземних студентів усіх напрямів підготовки денної форми навчання»⁴¹.

4. *За сферами спілкування* розмовники орієнтовані на:

• *побутове спілкування*: «Грецька на кожен день»⁴²;

• *ділове спілкування*: «Українсько-російсько-польський розмовник для ділової людини»⁴³, «Українсько-японський довідник-розмовник для ділових людей»⁴⁴;

• *спілкування у сфері освіти* (навчання в школі та університеті): «Українсько-білоруський розмовник: навчальний посібник для студентів філологічного факультету»⁴⁵, «Szkolne rozmówki ukraińsko-polskie. Materiał pomocniczy dla nauczycieli nieznających języka ukraińskiego, którzy pracują z uczniami z Ukrainy»⁴⁶;

35 Українсько-англійсько-іспансько-німецько-французький розмовник для лікарів / авт.: Ю.Г. Резніченко, Н.Ю. Резніченко, Г.І. Резніченко. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 122 с.

36 Українсько-англійсько-німецький розмовник для дитячих неврологів / авт.: Ю.Г. Резніченко [та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2011. 104 с.

37 Picture dictionary = Bildwoerterbuch = Словник в картинках = Словарь в картинках: розмовник чотирма мовами. Донецьк: Глорія Трейд, 2013. 64 с.

38 Українсько-англійський і англо-український розмовник футбольного вболівальника = Ukrainian-English and English-Ukrainian football fan's phrase book / авт.: О. Гнатчук, Н. Гуйванюк, І. Макар. Львів: Світ, 2012. 319 с.

39 Slovensko-ukrajinská konverzačná príručka: futbal: turizmus = Словацько-український розмовник: футбол: туризм / М. Čižmarová, O. Beley. Prešov: Filozofická fak. Prešovskej univerzity, 2012. 130 с.

40 Ohoiko A. Ukrainian Phrasebook for Helping Refugees: Essential phrases for communication with Ukrainians with transliteration and audio. UkrainianLessons, 2022. 97 p.

41 Російсько-українсько-турецький розмовник: для інозем. студентів усіх напрямів підгот. денної форми навчання / укл.: О.С. Черемська, Л.П. Петрова-Озель, І.М. Шелепкова. Харків: Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 106 с.

42 Грецька на кожен день: українсько-грецький розмовник / авт.: М.С. Лабашук, О.В. Лабашук. Тернопіль: Підручники & посібники, 1997. 36 с.

43 Говоримо польською: українсько-російсько-польський розмовник для ділової людини / укл.: Н.Г. Шишкіна; наук. ред.: С.Й. Левінська. Київ: Голов. спецеаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1995. 271 с.

44 Українсько-японський довідник-розмовник (для ділових людей) / авт.: О.І. Кобелянська; Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. Київ: Вид. д-м Дмитра Бурого, 2012. 119 с.

45 Українсько-білоруський розмовник: навчальний посібник для студентів філол. ф-ту / авт.: З. Терлак, З. Заїка; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів: Світ, 2000. 204 с.

46 Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Zambrzycka M. Szkolne rozmówki ukraińsko-polskie. Materiał pomocniczy dla nauczycieli nieznających języka ukraińskiego, którzy pracują z uczniami z Ukrainy. Warszawa, 2022. URL: <https://cke.gov.pl/materialy-w-jezyku-ukrainskim/szkolne-rozmowki-ukrainsko-polskie/>.

• спілкування з нагоди проведення певної події: «Українсько-англійський розмовник: для волонтерів, стюардів, працівників правоохоронних органів, медичних працівників, працівників сфери обслуговування, які обслуговують фінансову частину чемпіонату Європи 2012 р. з футболу в м. Києві»⁴⁷;

• усі сфери спілкування: «Універсальний українсько-російсько-англійський розмовник»⁴⁸.

Більшість розмовників покриває теми щоденного спілкування (тематика і ситуації, представлені в розмовниках, відповідають рівням А1-А2 за «Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти»⁴⁹). Це такі теми, як: «Людина», «Дім», «Місто», «Побут», «Діяльність», «Відпочинок», «Подорожі», «Покупки», «Здоров'я», «Природне середовище», «Заклади харчування», «Традиції, свята, звичай».

5. *За місцем спілкування* розмовники використовують як для виїзду за кордон, так і для комунікації всередині країни з представниками інших мовних спільнот, які є громадянами країни, чи з іноземними громадянами. Здебільшого розмовники укладено з метою виїзду в іншу країну, подекуди це вказано в назві: «Універсальний українсько-англійський розмовник для тих, хто виїжджає за кордон»⁵⁰. Проте трапляються цікаві приклади розмовників, призначені для порозуміння в межах одної країни з огляду на мультикультурність країни і проживання різних етнічних груп, наприклад: «Українсько-ромський розмовник»⁵¹, «Говоримо кримськотатарською: російсько-українсько-кримськотатарський розмовник»⁵².

6. *За способом презентації матеріалу* розмовники можна поділити на *текстові, візуальні, піктографічні*.

Традиційними і найбільш поширеними є текстові розмовники.

Візуальні (малюнки супроводжує текстовий підпис) представлені серією розмовників, які вийшли в Києві в 2016–2017 рр. одинадцятьма мовами:

47 Українсько-англійський розмовник: для волонтерів, стюардів, працівників правоохоронних органів, мед. працівників, працівників сфери обслуг., які обслуг. фін. частину чемпіонату Європи 2012 р. з футболу в м. Києві / авт.: А.В. Пермінова, Л.В. Коломієць, О.І. Луценко; Голов. упр. освіти і науки викон. органу Київ. міс. ради (Київ. міс. держ. адмін.), Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. 120 с.

48 Універсальний українсько-російсько-англійський розмовник / авт.: Л.В. Беляєва. Київ: Сталь, 2007. 230 с.

49 Common European Framework of References for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume with New Descriptors. Strasbourg, 2018. 278 p. URL: <https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4>

50 Універсальний українсько-англійський розмовник для тих, хто виїжджає за кордон / авт.: В.М. Дмитренко. Львів: Світ, 1995. 166 с.

51 Українсько-ромський розмовник / авт.: А.Є. Адам, Є.М. Навроцька. Ужгород: Закарпаття, 2002. 143 с.

52 Говоримо кримськотатарською: російсько-українсько-кримськотатарський розмовник / укл.: А. Велієв; 2-ге вид., випр. Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 2001. 320 с.

англійською⁵³, італійською⁵⁴, іспанською⁵⁵, німецькою⁵⁶, польською⁵⁷, румунською⁵⁸, словацькою⁵⁹, турецькою⁶⁰, угорською⁶¹, французькою⁶², чеською⁶³.

Піктографічні розмовники призначені для порозуміння в іншомовній ситуації без мови-посередника, а лише за допомогою вказівки на малюнок-символ. У Німеччині в популярній серії піктографічних розмовників ICOON⁶⁴ 2022 року надруковано 50 000 піктографічних розмовників для українців.

7. *За технічним способом фіксації інформації* розмовники переважно мають паперову версію, проте часто до них пропонують різні технічні застосунки: компакт-диск – «Німецько-український розмовник з компакт-диском»⁶⁵, «Я розмовляю угорською: розмовник з аудіодиском для тих, кому це потрібно «зараз і відразу»»⁶⁶, QR-код та аудіозаписи: « Ukrainian Phrasebook for helping Refugees»⁶⁷.

Швидкість доступу до інформації стала причиною появи *віртуальних розмовників*: «Польський розмовник»⁶⁸, «Szkolne rozmówki ukraińsko-polskie»⁶⁹. Деякі розмовники, що існують у паперовій версії, мають також електронний варіант, який можна завантажити на телефон чи планшет, наприклад ICOON⁷⁰.

53 Англійська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: Р.В. Стасюк. Київ: Арії, 2017. 32 с.

54 Італійська мова в малюнках / авт.: А.Ю. Синенко. Київ: Арії, 2016. 32 с.

55 Іспанська мова в малюнках : розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: С.С. Попадюк. Київ: Арії, 2017. 32 с.

56 Німецька мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: І.В. Андрущенко. Київ: Арії, 2017. 32 с.

57 Польська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: І.В. Андрущенко. Київ: Арії, 2017. 32 с.

58 Румунська мова в малюнках: розмовник / авт.: В.М. Скліфос. Київ: Арії, 2016. 32 с.

59 Словацька мова в малюнках: розмовник / авт.: О.І. Пришляк. Київ: Арії, 2016. 32 с.

60 Турецька мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: О.В. Ануфрієва. Київ: Арії, 2014. 32 с.

61 Угорська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: Н.Ф. Марофєєва. Київ: Арії, 2015. 32 с.

62 Французька мова в малюнках: розмовник / авт.: О.В. Салко. Київ: Арії, 2016. 32 с.

63 Чеська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень) / авт.: А.А. Шевченко. Київ: Арії, 2015. 32 с.

64 ICOON. Словник у картинках: якщо не виходить сказати, покажіть. URL: www.icoon.eu

65 Sprachführer. Ukrainisch = Німецько-український розмовник з компакт-диском: ein Hilfswerk für unsere deutschsprachigen Gäste mit CD / авт.: М. Смолій. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2010. 352 с.

66 Я розмовляю угорською: розмовник з аудіодиском для тих, кому це потрібно «зараз і відразу» = Én beszélek magyarul : társalgási könyv hangfelvétellel azoknak, akiknek ez kell «rögtön, de máris» / авт. Н. Щерба. Ужгород: Ліра, 2013. 87 с.

67 Ohoiko A. Ukrainian Phrasebook for Helping Refugees: Essential phrases for communication with Ukrainians with transliteration and audio. Ukrainian Lessons, 2022. 97 p.

68 Польський розмовник. URL: <https://uk.wikivoyage.org/>

69 Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Zambrzycka M. Szkolne rozmówki ukraińsko-polskie. Materiał pomocniczy dla nauczycieli nieznających języka ukraińskiego, którzy pracują z uczniami z Ukrainy. Warszawa, 2022. URL: <https://cke.gov.pl/materialy-w-jezyku-ukrainskim/szkolne-rozmowki-ukrainsko-polskie/>

70 ICOON. URL: www.icoon.eu

8. **За обсягом** видань можна виявити цікавий об'єкт для дослідження. Засвідчуємо як *мінірозмовники*, що містять лише необхідну для «виживання» інформацію, про що свідчить сама назва «Minirozówki ukraińskie»⁷¹, так і вказівку, що розмовник містить максимум інформації, наприклад «Українсько-польський розмовник: найповніший»⁷². Автори розмовників вказують інколи на точну кількість лексем чи фраз: «Чеська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень)»⁷³; «Українсько-італійський розмовник: близько 4000 термінів та висловів»⁷⁴.

9. **За варіантом мови** розмовники можна поділити на такі, що репрезентують *літературну мову* чи її *регіональний варіант*. Прикладами уживання останнього є такі розмовники: «Українсько-англійський розмовник: американські слова та вирази»⁷⁵, «*Гуцульська говірка* – українською, польською, російською: розмовник»⁷⁶, «Rozmawiajmy po łemkowsku = Бесідуємо по лемківськи = Let's speak lemko-rusyn. Rozmówki polsko-łemkowsko-angielskie / amerykańskie»⁷⁷.

10. **За наявністю мовних коментарів** із поясненням граматики, вимови, транскрипції, транслітерації розмовники теж різняться між собою. Не завжди інформацію про мовні коментарі винесено в назву цього жанру, як-от: «3000 слів та зворотів по еспанськи: систематичний словник. Розмовник. Граматичні пояснення»⁷⁸ або «Rozmówki ukraińskie ze słownikiem i gramatyką»⁷⁹.

11. **За наявністю культурологічної інформації**, яка супроводжує фрази чи діалоги, можна частково класифікувати розмовники. На жаль, відомостей про це експліцитно не виявлено, проте аналіз змісту розмовників дає можливість стверджувати, що зауваги авторів про імена українців, географічні назви, систему оцінювання в школі, етикетні формули сприяють інкультурації іноземців.

12. Останні події дали підставу виокремити ще один критерій – *екстралінгвальну ситуацію*, в якій створено розмовники, оскільки вона впливає на наявність / відсутність певних тем. Тож, враховуючи екстралінгвальну ситуацію,

71 Hołyńska T., Wasiak E., Wójcik A. Minirozówki ukraińskie; wyd. 2. Warszawa, 1998. 159 s.

72 Українсько-польський розмовник: найповніший / авт.: А. Ландовскі, З. Ландовскі. Київ: Пульсари, 2003. 245 с.

73 Чеська мова в малюнках: розмовник (понад 750 корисних слів та словосполучень / авт.: А.А. Шевченко. Київ: Арій, 2015. 32 с.

74 Українсько-італійський розмовник: близько 4000 термінів та висловів / авт.: М. Маурітссон; вид. 2-ге, доп. Київ: Пульсари, 2001. 198 с.

75 Українсько-англійський розмовник: американські слова та вирази / укл.: І.В. Волосевич. Львів: Аверс, 2000. 352 с.

76 Гуцульська говірка – українською, польською, російською: розмовник «АНУ» / упор.: Я. Зеленчук, О. Рибарук. Київ: Рада, 2007. 114 с.

77 Magocsi P.R., Duć-Fajfer H., Kwoka T. Rozmawiajmy po łemkowsku = Бесідуємо по лемківськи = Let's speak lemko-rusyn. Rozmówki polsko-łemkowsko-angielskie / amerykańskie. Warszawa, 2007.

78 3000 слів та зворотів по еспанськи: систематичний словник. Розмовник. Граматичні пояснення. Мюнхен, 1946. 111 с.

79 Rozmówki ukraińskie ze słownikiem i gramatyką; wyd. 2. Kraków: Lingea, 2014. 320 s.

можемо виділити розмовники, написані в мирний час, і розмовники, укладені в час війни. Останні⁸⁰ не будуть містити таких тем, як «Подорож», «Розваги» «У музеї» тощо. Натомість можуть містити теми «Психологічна допомога», «Фрази підтримки», «Народні гасла», «Війна в Україні».

Запропоновані вище критерії класифікації та аналіз назв і структури розмовників дають підстави припустити, що розмовник можна трактувати як жанр на перетині кількох наук.

Отож розмовник – жанр конверсаціонографії (від лат. *conversatio* «розмова» і грец. *γράφω* «пишу»), який перетинається з лексикографією і лінгводидактикою. На особливу увагу вчених заслуговує дослідження українських розмовників та самого процесу їх виникнення і розвитку, оскільки, на думку В. Німчука, конверсаціонографія «виникла дуже давно, однак теорія її досі експліцитно не виражена і виявляється тільки як традиція укладання посібників»⁸¹.

Відбір лексики для різних потреб, її мінімізація, спосіб подання готових фраз для комунікації свідчить, що розмовники можна використовувати як матеріал для вивчення мови, а принципи відбору мовного матеріалу продиктовані лінгводидактичною цінністю мовних одиниць та дидактичними принципами, які застосовують у навчанні мови як іноземної. Комунікативний підхід, ситуативно-тематичне розміщення матеріалу сприяють набуттю мовних знань і навичок, а лінгвокраїнознавчі коментарі – інкультурації того, хто їде в іншу країну. Таку ж стратегію мають деякі підручники з української як іноземної для початкового рівня володіння мовою⁸².

Водночас наявність словничків (тематичних чи алфавітних), які входять до структури цього жанру, свідчить, що розмовники можна і варто розглядати в аспекті лексикографії.

Якщо словники укладають із потреби пояснити незрозуміле слово / глоси, то розмовники – із практичної потреби комунікації: запитати – відповісти – порозумітися.

Конверсаціонографія виникла як відповідь на практичні потреби розмовляти іноземною мовою. Знаково, що *перший український розмовник*, оригінал якого зберігається в Паризькій національній бібліотеці, фотокопія – у Державній публічній бібліотеці НАН України в Києві та в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України у Львові, датований кінцем XVI ст. і має назву «Розмова»⁸³.

80 Див.: Ohoiko A. *Ukrainian Phrasebook for Helping Refugees...*; Jakubowska-Krawczyk K., Romaniuk S., Zambrzycka M. *Szkolne rozmówki ukraińsko-polskie...*

81 Німчук В.В. *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1985. С. 4.

82 Klymenko L., Kurzidim J. *Разом. Ukrainisch für Anfänger und für Anfängerinnen (A1-A2) mit Audio-CD.* Holzhausen Verlag, 2012. 264 s.; Kolbina V., Sotnikova S. *Svitanok. Ukrainisch für Anfänger.* Erlangen: Sprachenzentrum der Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, 2004. 266 s.

83 Про пам'ятку кінця XVI ст. «Розмову» дет. див. різнорівневі дослідження авторки цього тексту: Антонів О.В. «Розмова» як тип українського словника-розмовника. *Вісник Львівського університету.* Серія філологічна. Львів, 1997. Вип. 27. С. 39–42; Антонів О.В. *Графіко-*

Формування конверсаціонографії як науки ще триває. Важливо виокремити науковий апарат цієї дисципліни, дослідити її зв'язки з іншими науками, проаналізувати предмет та об'єкт дослідження, методи вивчення.

фонетичні особливості українського розмовника кінця XVI ст. *Матеріали міжнародної славістичної конференції пам'яті проф. Костянтина Трофимовича*. Львів, 1998. Т. 1. С. 76–79; Антонів О.В. Комунікативні норми українських розмовників. *Українська мова: з минулого в майбутнє*. Київ, 1998. С. 161–162; Антонів О.В. Морфологічні особливості українського розмовника кінця XVI ст. *Міжнародна наукова конференція. Українська філологія: школи, постаті, проблеми*. Львів, 1998. С. 52–55; Антонів О.В. Лексичні запозичення в українському розмовнику кінця XVI ст. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності*. Львів, 1999. С. 150–153; Антонів О.В. Культурно-історична та лінгвістична цінність української пам'ятки кінця XVI ст. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Вип. 29. Львів, 1999. С. 71–77; Антонів О.В. До історії слов'янської конверсаціонографії (на матеріалі українських, російських та польських розмовників XV–XVII ст). *Мовознавство*, 1999. № 1. С. 58–64.

РОЗДІЛ 12. ACQUISITION OF SOCIO-PRAGMATIC COMPETENCE IN THE UKRAINIAN STUDY ABROAD CONTEXT: DISCOVERING LANGUAGE AND CULTURAL NORMS

Alla NEDASHKIVSKA

1.0 Introduction

This project examines the study abroad experiences of second/foreign language (L2) learners and how the cultural and linguistic authenticity ascribed to study-abroad contexts provides learners with opportunities to engage in a target socio-pragmatic environment that may be superior to at-home study¹. By analyzing learners' perceptions of their pre-, during-, and post- study-abroad experiences, this article focuses on issues of socio-pragmatic knowledge from the perspective of the learner; specifically, learners' beliefs about acquiring pragmatics, their perceived knowledge of the most common speech acts, and their understanding of the linguistic behaviors of native speakers prior to and following the study-abroad experience. The discussion focuses on aspects of the target language and cultural norms, which learners discover themselves while studying abroad (in this case, in Ukraine), and not in the classroom setting.

The analysis presented in this article incorporates the results of questionnaire data that address students' perceptions about their knowledge of pragmatics and whether, and if so how, these perceptions change upon students' completing the study abroad program. Importantly, the study concentrates on student diaries as pedagogical tools in which students can note, reflect on, discuss, and question the language and cultural practices of native speakers. Diaries provide learners with a voice, and provide researchers with opportunities to observe how learners discover authenticity and target language and cultural norms and practices in the study abroad setting. The rich data provided by learner diaries allow scholars to investigate learners' noticing of and reflecting on the real and visible social and cultural language behavior of native speakers.

2.0 Literature review

2.1 Study abroad and language learning programs

Learning languages abroad has often been presented as a special case of second language acquisition² in which «learning remains instructed, despite incorporating

- 1 Fernandez J. Authenticating language choices: Out-of-class interactions in study abroad [in:] Van Compernelle R.A. & McGregor J. Authenticity, language and interaction in second language contexts. Bristol, 2016. P. 131–150.
- 2 Second language acquisition in a study abroad context / ed. Freed B.F. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1995. P. 4.

elements of naturalistic L2 acquisition»³. Many would agree that the central objective of any study-abroad language program lies in fostering learners' L2 proficiency gains, especially due to the opportunities for exposure to the target language and culture that in-country study provides. One prominent concern in the Second Language Acquisition (SLA) field is the truth, if any, of the assumption that students who go abroad will automatically display language proficiency gains in some areas or others.

Some studies in the field debunk myths about globally positive results with respect to learners' language proficiency gains upon participation in study-abroad programs, noting that «study abroad is not a magical formula making possible an effortless process of 'easy learning'»⁴. Many demonstrate no significant changes in language gains following participation in study-abroad programs, especially those of short length⁵. In addition, research into students' self-reports about their study-abroad learning experiences indicate that their engagement with native speakers and interactions with the target language and culture often are not as concentrated, as anticipated, particularly when these engagements are not guided. Students acknowledge frequent or even overwhelming use of their first language (L1) while abroad⁶, and this hinders the L2 gaining process.

Nevertheless, study-abroad contexts, constituting exposure to authentic input, have been shown to trigger important L2 proficiency developments⁷. Some scholars demonstrate that an informal exposure to the target language and culture, with no instructional input, is not necessarily sufficient for productive L2 learning⁸. However, if formal instruction happens in combination with learners' exposure to the target language and culture, such scenarios may assist learners in developing greater L2 proficiency⁹. With respect to sociolinguistic and pragmatic variables, studies have shown that after completing study abroad programs, students normally display certain

3 Coleman J. Residence abroad within language study. State of the art article. *Language and Technology*, 1997. Vol. 30 (1). P. 4.

4 Kirginger C. Identity and language learning in study abroad. *Foreign Language Annals*, 2013. Vol. 46 (3). P. 352.

5 Dewey D.P. A comparison of reading development by learners of Japanese in intensive domestic immersion and study abroad contexts. *SSLA*, 2004. Vol. 26. P. 303–327; Isabelli-García C. Acquisition of Spanish gender agreement in two learning contexts: Study abroad and at home. *Foreign Language Annals*, 2010. Vol. 43 (2). P. 289–303.

6 Wilkinson S. Study abroad from the participants' perspective: A challenge to common beliefs. *Foreign Language Annals*, 1998. Vol. 31 (1). P. 23–39; Schumann F.M. Diary of a language learner: A further analysis. *Research in second language acquisition: Selected papers of the Los Angeles Second Language Acquisition Research Forum* / ed.: Scarcella R.C. & Krashen S.D. Rowley, MA: Newbury House Publishers, Inc, 1980, P. 51–65; Blender E. Group dynamics on study abroad programs: Resident director perceptions of their students and practical strategies for increasing L2 interaction. MA Thesis, Bryn Mawr College, 1998; Pellegrino V.A. Student perspectives on language learning in a study abroad context. *Frontiers: The Interdisciplinary Journal of Study Abroad*, 1998. Num. 4 (1). P. 91–120.

7 Barron A.,Warga M. Acquisitional pragmatics: Focus on foreign language learners. *Intercultural Pragmatics*, 2007. Vol. 4 (2). P. 118.

8 Hacking J. Socio-pragmatic competence in Russian: How input is not enough. *Conceptions of L2 grammar: Theoretical approaches and their application in the L2 classroom* / ed.: Katz S. & Watzinger-Tharp J. Heinle: AAUSC, 2008. P. 117.

9 Hubner T. Methodological considerations in data collection for language learning in a study abroad context. *Frontiers*, 1998. Vol. 2. P. 1–30.

proficiency gains, or rather students display a greater awareness of socio-pragmatic variables of the target language and culture¹⁰. In summary, the results are not at all uniform, as perhaps had been believed earlier, thus inviting further investigations.

2.2 Students' perceptions of study-abroad L2 learning

Examinations of student perceptions of L2 learning abroad¹¹ are normally based on questionnaires, interviews, and diaries, all of which provide insights into how studying abroad is perceived by the participants themselves. Learners' narratives demonstrate how students see the benefits of studying in a specific country and how this learning environment contributes to their linguistic development (in-class vs outside-of-classroom learning spaces). In addition to the linguistic benefits of studying abroad, learners also stress how their study-abroad experiences have changed them as individuals¹². Students report how studying abroad transforms them, their opinions of themselves and others, and their views of both the target language and culture and their own¹³.

2.3 Student diaries

Student diaries have been used as sources for examinations of students' experiences while learning an L2 abroad. No studies on student diaries during study abroad programs in Ukraine have been found; however, Brecht and Robinson¹⁴, Polanyi¹⁵, and Miller and Ginsberg 1995¹⁶ used student diaries and narratives to investigate students' perceptions of their time abroad and thoughts about how their experiences relates to L2 learning in the context of study abroad in Russia.

Polanyi's¹⁷ results show that male students are more successful language learners, particularly in listening and speaking, during the study-abroad program due to various societal norms of the host country, such as sexist behaviours towards women, in Russia.

- 10 Bataller R. Making a request for a service in Spanish: Pragmatic development in the study abroad setting. *Foreign Language Annals*, 2010. Vol. 43 (1). P. 160–175; Cohen A.D., Shively R.L. Acquisition of requests and apologies in Spanish and French: Impact of study abroad and strategy-building intervention. *The Modern Language Journal*, 2007. Num. 91 (2). P. 189–212; Xu W., Case R.E. & Wang Y. Pragmatic and grammatical competence, length of residence, and overall L2 proficiency. *System*, 2009. Num. 37. P. 205–216.
- 11 Isabelli-García C. Acquisition of Spanish gender agreement in two learning contexts: Study abroad and at home. *Foreign Language Annals*, 2010. Vol. 43 (2). P. 289–303.
- 12 Benson P., Barkhuizen G., Bodycott P. & Brown J. Second language identity in narratives of study abroad. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013; Jackson J. Language, identity and study abroad: Sociocultural perspectives. London: Equinox Publishing, 2008.
- 13 Ibid.
- 14 Brecht R.D., Robinson J.L. On the value of formal instruction in study abroad: Student reactions in context. *Second language acquisition in a study abroad context* / ed. Freed B.F. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1995. P. 317–334.
- 15 Polanyi L. Language learning and living abroad: Stories from the field. *Second language acquisition in a study abroad context* / ed. Freed B.F. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1995. P. 271–291.
- 16 Miller L., Ginsberg R.B. Folklinguistic theories of language learning. *Second language acquisition in a study abroad context* / ed. Freed B.F. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1995. P. 293–316.
- 17 Polanyi L. ... 1995.

Miller and Ginsberg¹⁸ analyze students' narratives of language, the language learning process, and methods of language learning. They demonstrate that learners are very critical about formal classroom instruction, while at the same time spreading this 'formal' learning outside of the classroom, which precludes them from taking full advantage of the opportunities offered by the target culture environment for developing competence in L2¹⁹.

Brecht and Robinson²⁰ discuss the perceived value of formal classroom instruction in the study abroad context. They base their analysis on students' opinions, such as observations, interviews, and student diaries. Their results show inconsistencies in student views regarding the perceived value of formal instruction. The authors attribute these varying results to factors of individual students' experiences during study abroad, students' outside of the classroom contacts, as well as students' overall needs²¹.

Bacon²² also examined how the use of dialogue journals between study abroad participants and their instructors during a study abroad program in Spain serves as a pedagogical technique for understanding and discussing culture. Bacon notes that journals provide meaningful insights into the participants' adaptation to the target culture.

Overall, scholars agree that student diaries provide a refreshing learner's voice and not only the researcher's point of view. Therefore, diaries allow us to listen to students' opinions and their elucidation of contexts and events, as well as delve into students' observations, emotions and narratives, which they express through their own lenses and in their own understanding.

3.0 Context: study abroad program in L'viv, Ukraine

The program discussed in this study is a faculty-led study abroad that has been offered since 2001 by the University of Alberta's Department of Modern Languages and Cultural Studies, in collaboration with the L'viv National University's Department of Applied Linguistics in L'viv, Ukraine. As of 2020, over 150 students, mostly from Canada, but also from the USA, have completed the program. The intensive study abroad program is an equivalent to a six-credit university course of 78 instructional hours. It presumes that the class meets for a variety of instructional and student experiential activities for about 19.5 hours per week over the period of four weeks.

The study-abroad program presented here is a type of immersion into the target language and culture of Ukraine, which allows the students to practice, and build on, the skills they have acquired in a traditional academic setting. Through the uses of contemporary popular cultural resources and by making maximum use of L'viv's urban environment, students can expand their vocabulary, comprehension, and functionality in the language, as well as their world-view of Ukraine. Students'

18 Miller L., Ginsberg R.B. ... 1995.

19 See also: Pellegrino V.A. ... P. 95, 103.

20 Brecht R.D., Robinson J.L. ... 1995.

21 See also: Pellegrino V.A. ... P. 100.

22 Bacon S.M. Coming to grips with the culture: Another use of dialogue journals in teacher education. *Foreign Language Annals*, 1995. Vol. 28 (2). P. 193–207.

development of practical skills in Ukrainian is based on authentic texts from popular magazines, newspapers, advertisements, and other media. During the program, participants engage in conversations, critical discussions, reading, and creative writing. They also prepare cultural projects that are based on current events, aspects of popular culture, or any other topic pertaining to life in present-day Ukraine based on students' interests.

In addition to daily classroom instruction, the course involves student visits to historical sites, outdoor markets, exhibits, shows, concerts, festivals, and various organizations with which students would conduct experiential learning projects. Learners have an opportunity to communicate with Ukrainian students, ordinary and prominent citizens, and community organization leaders, gaining authentic material for formal class discussions, reflections, presentations, and projects.

4.0 Methodology

4.1 Research design

During the initial stages of designing the study (in collaboration with Dr. Olena Sivachenko), our intention was to focus on students' acquisition of pragmatics and socio-pragmatic competence in the study-abroad context, including their perceptions of learning pragmatics overall and during the study abroad. This initial design allowed us to collect data over the summers of 2017 and 2018. The collected data are rich in grounds for studying various aspects of pragmatic competence, especially focusing on requests, apologies and thanks, including students' pre- and post- production tests. Questionnaire data about the students' perceptions of learning pragmatics and personal knowledge of specific speech acts prior to and after their study abroad were also collected. These preliminary data were analyzed in the context of research available in the field, specifically with respect to the study-abroad context and L2 learning. The analysis underscored the perception that initial broad research questions needed to be tailored. Therefore, in the spirit of the emergent nature of qualitative data analyses, the focus of this project was narrowed down to the following research questions that arose from the data collected:

i) What do students know about pragmatics and speech acts of the target language prior to going abroad? What do they know about the most common speech acts that are found in textbooks: requests, apologies, and thanks?

ii) How do these beliefs change (or not) upon completion of the study abroad? What do students think about what they have learned during the study abroad program, particularly with respect to the most common speech acts in Ukrainian?

iii) What do students notice during their study abroad experience? Which aspects of language, language use, and cultural norms associated with the language do students discover?

The analysis below addresses these research questions, focusing on the third group of research questions in greater detail, providing a discussion of how the collected data and their analysis could be used to enhance teaching and learning

experiences. The study also considers the potential effects of these results on teaching resource design and use.

Unlike many studies in the field of L2 learning in the study-abroad context, this analysis is not contrastive. That is, its aim is not to compare the language production of L2 learners with that of native speakers, or L2 learners in study-abroad contexts vs those with no study abroad experience²³. Moreover, the study is not dedicated to L2 acquisition, nor the development of socio-pragmatic competence by the study-abroad participants, as many other studies in the field are²⁴. Thus, its focus is not on discussing nor measuring students' language proficiency and socio-pragmatic competence gains, but rather on students' thoughts about learning pragmatics, their perceived knowledge of the most common speech acts, and their understanding of the linguistic behaviour of native speakers prior to and following the study-abroad experience. Those aspects of the target language, which learners themselves discover while studying abroad, in this case in Ukraine, during a four-week study abroad program in L'viv, are specifically addressed and constitute the core of the present study.

4.2 Procedures

The study incorporated a pre-test-post-test design involving 14 participants enrolled in the study abroad program over two summers. All participants were university students, with language proficiency ranging from Intermediate Low to Advance High (ACTFL language proficiency guides)²⁵. All participants were in the age group of 18 to 23 years old, with 9 identifying as female and 4 as male.

In order to address the aforementioned questions, this project used two main research instruments: questionnaires and student diaries. The participants were administered two online questionnaires: a pre-treatment questionnaire was offered at the beginning of the program, and a post-treatment questionnaire was administered at the end. The questionnaires consisted of three parts: the first contained eleven questions about student demographics; the second contained twelve questions about students' perceptions of learning Ukrainian pragmatics; and the third consisted of twelve Discourse Completion Tasks (DCTs). Each task contained a scenario, representing different communicative situations. To complete the DCTs, participants were asked to make requests, apologies, to thank, and respond to thanks in accordance

---

23 Please note that within the parameters of this study, we collected data from native speakers with respect to various speech acts, as well as students' pre- and post- language production samples in various scenarios (noted below). This particular focus could be explored in the future.

24 Belz J.A., Kinginger C. The Cross-linguistic development of address form use in telecollaborative language learning: Two case studies. *Canadian Modern Language Review*, 2002. Vol. 59 (2). P. 189–214; Belz J.A., Kinginger C. Discourse options and the development of pragmatic competence by classroom learners of German: The case of address forms. *Language Learning*, 2003. Vol. 53 (4). P. 591–647; Barron A. *Acquisition in interlanguage pragmatics: Learning how to do things with words in a study abroad context*. John Benjamins Publishing, 2003. Vol. 108; Achiba M. Learning to request in a second language: A study of child interlanguage pragmatics. *Multilingual Matters*, 2003. Vol. 2; Schauer G.A. Getting better in getting what you want: Language learners' pragmatic development in requests during study abroad sojourns. *Developing contrastive pragmatics: Interlanguage and cross-cultural perspectives*, 2008. P. 399–426.

25 URL: <https://www.actfl.org/educator-resources/actfl-proficiency-guidelines>

with the suggested situations (the results from the third part are not reported in the present study). In total, 14 students completed the pre-study (not answering all of the questions) and 13 students completed the post-study questionnaires.

Also, as part of their course requirement, the instructor asked participants to keep a journal or a diary, in which they shared their observations of Ukrainian language use in everyday situations during their stay in Ukraine, in addition to commenting on other students' presentations and extra-curricular activities (see Appendix A for additional details). Participants were asked to reflect on their language and culture experiences while in L'viv, and specifically about the language they hear, how native speakers communicate, and in which situations and contexts. They were also asked to devote some of their journal entries to their observations of how native speakers of Ukrainian apologize, request, thank and respond to thanks. These entries were counted towards students' course grades. All 14 participants completed their diaries. Overall, student diaries were viewed as instruments for studying how students perceive the language, and the social and cultural norms of linguistic behaviour of native speakers of Ukrainian, while studying abroad and what they report about these observations.

This study is qualitative in nature, with the goal of discussing patterns found in the data, specific to a particular group of learners. The results presented below should not be generalized, but may potentially be relevant to other groups, learning spaces, and contexts, and are not limited to study-abroad contexts. Overall, this study is a snapshot of what students know about pragmatics, how they perceive its importance, and essentially, what they notice about the target language and linguistic behaviour of native speakers while studying abroad in Ukraine.

5.0 Analysis

5.1 Questionnaires

As outlined above, the study incorporated both pre- and post-study abroad questionnaires in order to elicit students' perceptions of their knowledge and learning of pragmatics. As the results from both of these questionnaires demonstrate, students viewed the pragmatic knowledge as important, as seen in Table 1.

*Table 1. In order to maintain successful communication with native-speakers of Ukrainian, the ability to request, apologize, thank, respond to thanks appropriately is important
0 [not at all true] .....(4 [very true])*

PRE-STUDY (14 responded)

Answers	0	1	2	3	4
#of students			1	2	11

POST-STUDY (13 responded)

Answers	0	1	2	3	4
#of students				3	10

Table 1 shows that in the pre-study, 11 students ranked pragmatic competence as very important, and 2 as important, with 1 respondent displaying a neutral stand. In the post-study questionnaire, all 13 students who responded viewed pragmatic competence as important.

Table 2 illustrates respondents' pre-program perceptions of how their study abroad will assist them in gaining pragmatic competence:

*Table 2. The Ukrainian language course in L'viv will help you in developing your abilities:
0 [not at all true] .....(4 [very true])*

PRE-STUDY (13 responded)

	0	1	2	3	4	Answers
✓ to request in the way native speakers of Ukrainian do				2	11	#of students
✓ to apologize in the way native speakers of Ukrainian do				2	11	#of students
✓ to thank in the way native speakers of Ukrainian do				2	11	#of students
✓ to respond to thanks in the way native speakers of Ukrainian do				2	11	#of students

According to Table 2, in answering all of the questions, all learners believed that study abroad would help them develop the ability to perform most common speech acts similarly to native speakers. 11 respondents answered 'very true' and 2 answered 'true'.

Table 3 illustrates another point in the pre-course questionnaire, in which students were asked about their knowledge of social and cultural pragmatic norms prior to their study abroad.

Table 3. What do you know about social and cultural norms of requesting, apologizing, thanking, and responding to thanks in Ukrainian?

PRE-STUDY (13 responded)

Answers	#of students
✓ Do not know a lot	2
✓ Can request, apologize, and thank in Ukrainian; confident with some room to improve	3
✓ Ukrainian are direct; to the point	2
✓ Ukrainians do not apologize as much as Canadians	1
✓ Family told the student to say 'sorry' a lot	1
✓ No need to thank always, but be polite	1
✓ Overall politeness	3

Results with respect to requesting, apologizing, thanking, and responding to thanks presented in Table 3 demonstrate the following: 2 students acknowledge that they do not know a lot; 3 note that they can perform these speech acts confidently, but there is some room for improvement; 2 students think that Ukrainians are more direct and more to the point. One student states that Ukrainians do not apologize as much as Canadians do. Conversely, another student reported that her family told her that Ukrainians say ‘sorry’ a lot. One respondent notes that there is no need to thank always in Ukraine, but that people are expected to be polite. Three students noted overall politeness, a very general concept. These answers are not uniform and are, at times, contradictory, hinting at a limited knowledge of pragmatics by learners of Ukrainian.

In the post-course questionnaire, students display more confidence in their abilities to request, apologize, thank, and respond to thanks, and such results are expected.

Table 4. What did you learn about social and cultural norms of requesting, apologizing, thanking, and responding to thanks in Ukrainian?

POST-STUDY (13 responded marking all points that applied)

<i>Answers</i>	<i>#of students</i>
✓ Ukrainians are polite	1
✓ The speech acts need to be performed properly	3
✓ The use of the speech acts depends on the context	1
✓ The formality or informality of the situation is important	2
✓ Ukrainians say ‘please’ a lot when requesting	1
✓ Negated constructions when asking for a favor are common	1
✓ The use of ‘to your health’ when responding to thanks	1
✓ Ukrainians use slang and mixture of Ukrainian and Russian	1
✓ Apologizing behaviour differs from Canadian norms; Ukrainians apologize less	2
✓ Direct translations do not work	1
✓ Mannerisms are different in Ukraine when compared to Canada	2

When asked what they learned, students provided more concrete answers in comparison to the pre-study data, and these answers suggest students’ greater awareness of the specifics of language behaviour of native speakers. As Table 4 shows, one student describes Ukrainians, very generally, as polite and 3 students acknowledge that the speech acts need to be performed properly. These students point out that they realize that the norms of Ukrainian speakers are different from their own L1 norm. One student is more precise in noting that the use of the speech acts depends on the context, with two students overtly noting the formality or informality of situation as important. Students also note very specific elements that they learned, such as saying “please” frequently when requesting (1 student), using some negated constructions

when asking for a favour (1 student), and adding *на здоров'я* 'to your health' when responding to thanks (1 student). One student notes that she learned that Ukrainians commonly use slang and mix forms of Ukrainian and Russian. 5 students mentioned the contrast between the pragmatic norms of L1 and L2 (compare the last three categories in Table 4). Students are very specific about the apologizing behaviour of Ukrainians and how it differs from Canadian norms: they comment that Ukrainians apologize less (2 students). One student acknowledges that direct translations do not work in the L2 context. Two students acknowledge that they learned that mannerisms are different in Ukraine when compared to Canada. As Table 4 illustrates, and in comparison to rather general and somewhat contradictory answers from the pre-study questionnaire, in the post-study data students show a more granular understanding of the speech acts and cultural norms associated with the use of certain pragmatic constructions.

5.2 Student diaries

The analysis of student diaries demonstrates extensive reflections on culture, cultural norms, and people's behaviours that are not always connected to language use. This may be viewed as expected and normal, as students go through the various stages during their study abroad experience. As noted by Bacon²⁶, participants in study-abroad programs undergo the process of cultural adjustment that was earlier noted by Hanvey²⁷. This cultural adjustment takes place over four stages: tourism, deviance, intellectualization, and assimilation. In the tourism stage, learners experience fascination with the new culture, and find any differences from their source culture charming and quaint. In the second stage, these differences become shocking and deviant. During the third stage, learners begin to intellectualize and search for explanations of their observations and experiences. Only after these stages can learners begin assimilating into the target culture²⁸.

This data set features rich comments on language and culture²⁹. Interestingly, although they were asked to report specifically on language forms they noticed, not all students do so. In fact, out of 14 students, 2 do not discuss language behaviour at all. This fact is peculiar, and suggests that there are other factors, including individual ones, that influence noticing or learners' paying attention to specifically language forms in the target cultural environment³⁰.

Focusing on elements in the diaries that relate to language behaviour, and if relevant, cultural norms associated with this behaviour, the analysis of the diaries allows us to classify students' reflections on language into the following categories: *overall language behaviour*; *situational language use* and *language variation*.

---

26 Bacon S.M. ... P. 106.

27 Hanvey R. Cross-cultural awareness. *Toward internationalism: Readings in cross-cultural communication*. Rowley, MA: Newbury House, 1979.

28 Ibid.

29 A separate focus on culture could produce another interesting study.

30 It would have been interesting to conduct post-study interviews with students to learn more about what triggers their observations and notices, and what precludes learners from commenting on certain language behaviours of native speakers.

With respect to *the overall language behaviour* of Ukrainians, students notice that people do not often say *вибачте* ‘excuse me’ or *перепрошую* ‘sorry’ on a street, especially when bumping into other people (noted by 4 students). Such results echo student answers from the post-study questionnaire (Table 4). One student writes that when she says *вибачте*, people react strangely and surprised. In addition, when compared to Canadians, people are much more reserved in expressing appreciation. In other words, students notice that *дякую* ‘thank you’ is not as common as they would expect (2 students). Interestingly, because of these observations, one student states that she began behaving similarly to native speakers, saying *дякую* and *перепрошую* much less frequently than she did when she originally arrived in L’viv. Another student notes that she was surprised to learn that *дуже дякую* ‘thank you very much’ is rarely heard and she suggests that perhaps, in Ukraine, ‘super-politeness’ may be viewed as fake. The diaries also reflect that students perceive Ukrainians as ‘screaming’ when they talk, and especially when they speak on the phone. They note that at first, they thought that this ‘loudness’ indicated rudeness; however, after learning more about the target culture, students realized that this is just the way people speak, and it is a normal voice pitch for Ukrainians in everyday interactions.

In terms of *situational language use*, students notice generally known phrases that are expected in some of the most common speech acts such as in greetings, requests, apologies, thank-yous and good-byes: *привіт* ‘hello’, *до побачення* ‘good bye’, and the like. Interestingly, they discovered many other forms that are not so frequent in instructional materials, and these are worthy of attention. An overview of such noticed expressions is presented in Table 5 and discussed below.

Table 5. Expressions and phrases that students notice and document in their diaries

	Context/ Situation	Noticed expression/phrase	Expression/phrase commonly presented in textbooks of Ukrainian
1	2	3	4
5.1	At a store	Customer: Дякую ‘Thank you’ Sales person → to younger customers: Будь ласка ‘You are welcome’ → to more mature customers: Повертайтеся ще ‘Return again’ ³¹ / Приходьте ще ‘Come again’	*no mention of importance of age difference of interlocutors
5.2	At a farmer’s market	Customer: Дякую ‘Thank you’ Sales person: На здоров’я ‘to health’ / І вам дякую ‘And thanks to you’	Будь ласка ‘You are welcome’ / Прощу ‘Please’
5.3	At a souvenir market	Customer: Дякую ‘Thank you’ Sales person: Приходьте ще ‘Come again’ / Щасливо вам ‘All the best to you [happiness to you]’ / Носіть на здоров’я ‘Wear to health’	Будь ласка ‘You are welcome’ / Прощу ‘Please’

31 Translations are provided to approximate the original text as much as possible.

End of Table 5.

1	2	3	4
5.4	At a restaurant [taking orders]	Waiter: Готові? 'Ready?' / Слухаю 'I listen' / Я вас слухаю 'I listen to you'	Що будете замовляти? 'What will you be ordering?'
5.5	At a coffee shop	Sales person: Беріть, будь ласка, латте 'Take, please, the latte'	Ось ваша кава, будь-ласка 'Here is your coffee, please'
5.6	At a clothing store	Sizes: S ес /es/ еска /eska/ M ем /em/ емка /emka/ L ель /el'/ елька /el'ka/	*pronunciation is not reflected in textbook
5.7	Greetings	Interlocutor A: Добрий день! 'Good Day!' Interlocutor B: Добрий! 'Good!'	Добрий день 'Good Day!'
5.8	Agreeing	Customer [confirms the address/location] Taxi driver [agrees]: Точно 'Exactly'	Так 'yes' Гаразд 'okay'
5.9	Agreeing, accepting an invitation	Давай 'okay'	Так 'yes' Гаразд 'okay'
5.10	Phone conversation [ending a conversation]	Давай 'Let's'	Па 'Bye' / До побачення 'Good bye'
5.11	Explaining	Ну, так як... 'Well, as is...'/ Ну, не так як... 'Well, not so much as...'/ Ну, знаєш... 'Well, you know...' Ось, розуміш... 'Here, you understand...'/ Ось, дивись... 'Here, you see...'/ От дивись,... 'Well, you see...'/ От кажу... 'Well, I say...'	*particles are not reflected in textbooks
5.12	Asking for clarification	Тобто? 'That is?'	Будь ласка, повторіть 'Be so kind as to repeat'
5.13	Calming someone down	Спокійно! 'Take it easy!'	Будь ласка, заспокойтесь 'Be so kind as to calm down' / Утримуйте спокій 'Please keep calm'

As Table 5 illustrates, in conversations at retail locations, students notice generational differences in language use (5.1). Namely, when responding to customers' 'thank you', students notice that sales people tend to answer *будь ласка* 'you are welcome' to younger customers, whereas *повертайтеся ще* 'return again' and *приходьте ще* 'come again' are usually directed to more mature customers. This is an interesting observation that may or may not be valid, but could be interesting to pursue further.

At a Ukrainian farmer's market, sales people replying to 'thanks' normally say *на здоров'я* 'to health' (5.2). This phrase surprises learners as in their own culture,

expressions of ‘thanks’ are not related to the concept of ‘health’. Another common phrase noticed is *і вам дякую* ‘and thanks to you’ when, at a market, sales people respond to ‘thanks’. In Ukrainian language textbooks, in such contexts, one would normally encounter the expected *будь ласка* ‘you are welcome’ or *прошу* ‘please’. One student observed an interesting cultural element at the farmer’s market: sales people in Ukraine do not appreciate too many questions.

When discussing what they notice at souvenir markets, students note that it is common for sales people to use phrases such as *приходьте ще* ‘come again’, *щасливо вам* ‘happiness to you’, or *носіть на здоров’я* ‘wear to health’ (5.3). In these situations, in addition to phrases such as ‘come again’ and ‘happiness to you’, students discovered that language is also connected to the concept of ‘health’, as in situations at produce markets.

With respect to restaurants and when ordering food, some students are attuned to cultural differences (5.4). These students note that when taking an order, waiters often begin by saying *Готові?* ‘Ready?’, *Слухаю* ‘I listen’, or *Я вас слухаю* ‘I listen to you’. In this context, students underscore that for them, hearing ‘I listen’ from a waiter is a bit strange and not expected. This pragmatic construction of taking a food order is most likely not reflected in current textbooks: one would most likely encounter the expected phrase *Що будете замовляти?* ‘What will you be ordering?’³²

At a coffee shop, salespeople use phrases with the imperative verbal form *беріть* ‘take’ (5.5). Examples that students noted include *Беріть, будь ласка, латте* ‘Take, please, the latte’ or *Беріть, будь ласка, круасан з прошиutto* ‘Take, please, the croissant with prosciutto’. In a language textbook, one would most likely find constructions such as *Ось ваша кава, будь ласка* ‘Here is your coffee, please’. In more recent years in Ukraine, the imperative form *беріть* became quite common, most likely reflecting the new ‘coffee to go’ and ‘take-out’ culture in Ukraine.

In the context of a clothing store, one student reflects on the pronunciation of garment sizes as *ес* or *еска* ‘S’, *ем* or *емка* ‘M’, and *ель* or *елька* ‘L’ (5.6). This culturally specific pronunciation in relevance to sizes has not found its way into language textbooks.

With respect to greetings (5.7), students notice conversational, shortened, and less formal variants such as *Добрий* ‘Good’, as a variant of *Добрий день* ‘Good day’, especially in response to a greeting *Добрий день*. One student also noticed that children from her host family use *Добрий день* when addressing her, while older members do not use the full form *Добрий день* in communication with her. She explains that children, by using the more formal greeting, show her their respect.

At a number of contexts, students noted the form *точно* ‘exactly’ used to express agreement (5.8). This language form is attested, for instance, in a conversation with a taxi driver, when the driver expressed their confirmation of a location. In scenarios

---

32 One student also observes that in Ukraine, in their view, waiters are much more relaxed in comparison to Canada. They explain this by the fact that tips do not play such a significant role in Ukrainian culture as they do in Canadian culture.

that students discuss in their diaries, they would expect some traditional agreement phrases such as *так* ‘yes’ or *заразд* ‘okay’.

Students underscored the high frequency of the expression *давай* ‘let’s’ but with a wider set of functions (5.9). Respondents stress that the use of *давай* is an equivalent of English ‘okay’ and is often used in giving and accepting invitations, and expressing agreement. The students also observed an interesting case during their own and others’ phone conversations (5.10): when finishing a phone conversation, students notice a common phrase *давай* ‘let’s’ as a function of ‘good bye’. In fact, one student began using this phrase in her diary at the end of each entry. Students state that this use is unusual to them as, at the end of a phone conversation, they would expect the most commonly used phrases for ‘good bye’ such as *Па* or *До побачення*. These noticed functions of the phrase *давай* go beyond those normally encountered in teaching resources, with textbooks normally presenting the *давай* form as a part of requests only.

In their noticing exercises, students comment upon Ukrainians using a number of particles when explaining things (5.11). For instance, native speakers frequently use the particle *Ну* ‘well’, especially when explaining things: *Ну, так як...* ‘Well, as is...’, *Ну, не так як...* ‘Well, not so much as...’.

Other particles such as *От* ‘here’ and *Ось* ‘here’ are also common when explaining or searching for an answer: *Ось, розумієш...* ‘Here, you understand...’, *Ось, дивись...* ‘Here, you see...’, *От дивись...* ‘Well, you see...’, *От кажу...* ‘Well, I say...’. Some textbooks avoid introducing these particles, considering these outside of the canon of the Ukrainian literary language. However, as students note, these particles are common elements of daily interactions of Ukrainians and should be acknowledged and learned as such.

When asking for clarification, students noticed an informal but quite commonly used expression, *Тобто?* ‘That is?’ (5.12). Textbooks normally present students with very formal and classroom-like phrases when asking for clarification, such as *Будь ласка, повторіть* ‘Be so kind as to repeat’.

In situations of calming someone down, respondents notice the form *Спокійно!* ‘Take it easy!’ (5.13), whereas textbooks would most likely present more bookish forms such as *Будь ласка, заспокойтесь* ‘Be so kind as to calm down’ or *Утримуйте спокій* ‘Please keep calm’.

In addition to the situational language use features presented in Table 5, it is worth pointing out that students also notice *language variation* such as regionalisms and dialectal forms, slang, cognates and their variants, and anglicisms. Regarding different regionalisms and dialectal forms, students note the differences, for instance, between the language they hear in L’viv and Kyiv and L’viv and Yaremche. Moreover, students hear and notice some slang expressions used around them by native speakers. Among the most currently used slang terms they noted are *коротиє* ‘so’, *круто* ‘cool’, and *по барабану* ‘who cares’. They also noticed language cognates, but

also some false cognates, such as *вентилятор* ‘fan’ і *фен* ‘hair dryer’, which they find peculiar but important to remember. Interestingly, respondents also reflected on the influence of English on Ukrainian. With respect to speech acts, they noted how surprised they were to hear *сорі* ‘sorry’ instead of the expected Ukrainian variants *вибачте* ‘excuse me’ or *перепрошую* ‘sorry’.

In summary, social and cultural norms of language behaviours of native speakers of Ukrainian, which students notice while studying abroad, are not only interesting for a researcher, but have some important pedagogical implications. Namely, as noted above, most of the features that appear in students’ diaries are mostly overlooked in currently available textbooks for Ukrainian as a foreign language. The analysis presented above attempts to challenge this oversight by bringing attention to these overlooked matters and raising awareness among language instructors and practitioners.

6.0 Discussion and conclusions

This investigation is a contribution to studies that question the study-abroad experiences of L2 learners, particularly by studying students’ perceptions of their learning experiences, especially socio-pragmatic learning. By analyzing the questionnaire data, the study addresses how students perceive their knowledge of and abilities to request, apologize, thank, and respond to thanks, and what they know about the social and cultural norms of language behaviour of native speakers of Ukrainian. The results of the pre-study abroad questionnaire displayed some very general and somewhat contradictory answers, pointing to rather limited knowledge of pragmatics among the students. The post-study questionnaire revealed that, following their study-abroad learning experience, students were more attuned to culturally specific language norms and differences between language behaviours in L1 and L2.

Student diaries, in which students were asked to notice and reflect about the language behaviour of native speakers, were particularly informative. In these reflective texts, students analyze the linguistic repertoire displayed by native speakers. In the process of reflecting in their diaries, students sift through what to notice, what to reflect upon, and what to compare to their own L1 repertoire. Studying students’ diaries revealed which aspects are most noticeable by students and which elements they regard as key and visible in the everyday life of the target setting. Indeed, the noticing angle could be developed further within the framework of the noticing hypothesis.³³ The following research questions could inform further analyses:

- Could the type of noticing discussed above potentially lead to language proficiency gains in the study-abroad context?
- How can the input that students receive outside of the classroom, in a naturalistic setting, contribute to L2 proficiency gains?
- How can students be directed towards particular ‘noticing’, as a pedagogical tool?

---

³³ Schmidt R. The role of consciousness in second language learning. *Applied Linguistics*, 1990. Vol. 11. P. 129–158.

These are only a few questions that stem from the analysis above.

In addition, studying students' observations on reflections on socio-pragmatic norms and the linguistic behaviour of native speakers allows us to question language and socio-pragmatic content that is or should be included in L2 textbooks. Crucially, a number of further questions could be asked:

– As language instructors in L2 classes, do we devote attention to elements that students discuss in their diaries, such as an *overall language behaviour*, *situational language use*, and *language variation*?

– How best can students' diaries be implemented into the process of language teaching and learning as pedagogical tools?

– How can information obtained from students' diaries aid language practitioners in designing new learning materials?

– Do we know enough about native speakers' language behaviour? Are there reliable language corpora from which language instructors and textbook authors may draw their texts and inspirations?

– Do the results reported above suggest that pragmatic constructions found in current textbooks of Ukrainian simply reflect subjective opinions of their authors, not necessarily relying on actual and attested language practices of native speakers of Ukrainian?

As the above discussion demonstrates, the exploratory nature of this study raises more questions than it answers. It is our hope that these and other research questions may serve as productive and exciting springboards for future inquiries fostering the betterment of teaching and learning of Ukrainian as foreign language.

Appendix A: Written diary about presentations/excursions/experiences in L'viv

In a separate notebook [which you can purchase in L'viv], organize your diary into three sections, I), II), and III), and structure it as follows:

I) Презентації

After each presentation (both language/culture, CSL, and article), write 3-4 sentences about the presentation, topic, and what was interesting, new, etc. Express your opinion (use Appendices);

II) Експедиції OR CSL component

After each excursion or your work with the CSL partner, write 3-4 sentences about what you learnt, what was particularly interesting/surprising, etc., -- express your opinion, using Appendices. In addition, end each entry with 2-3 questions under the rubric Було б цікаво також знати...

III) Мій Львів

In this section, every week, note your language and culture experiences in L'viv: what you see around you, and in particular with respect to language use (6-10 sentences per week, or more). Specifically, you may want to devote some of your

entries to your observations on how native speakers of Ukrainian communicate in everyday situations: apologizing, requesting, complaining, complimenting, thanking, responding to thanks, etc. Specifically, please describe:

- the context of communication (what happened, where, when, etc.)
- interlocutors (age, gender, possible social status of interlocutors, how familiar they were to each other, whether they were in a hurry, gestures they used, etc.)– what exactly they said to each other.

Also, you are invited to reflect upon the situations you observed:

- whether interlocutors’ language behavior was similar/different from what you usually do in similar situations and in what ways
- what you have learned about Ukrainian social and cultural norms of communication from the situation you observed.

Structure as follows:

Тиждень 1:

Тиждень 2:

Тиждень 3:

Тиждень 4:

РОЗДІЛ 13. УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ-ТЕРМІНОЛОГИ – ЧЛЕНИ НТШ

Ірина КОЧАН

Невід’ємною ознакою кожної наукової галузі є термінологія. Без неї не розвивається наука, не можуть порозумітися поміж собою фахівці, вчені, люди однієї сфери діяльності. Вона виробляється роками, десятиліттями, століттями. На неї впливають як зовнішньомовні чинники – рівень розвитку суспільства (історичний, соціальний, культурний, технічний), так і внутрішньомовні – вибір номінацій для позначення тих чи тих понять.

Шлях українського термінознавства був непростим, звивистим, неоднозначним. Зупинімося на періоді II половини XIX – початку XX ст.

Особливого значення в розвитку української науки, водночас і термінології різних галузей знань, мала систематична діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові, яке відіграла роль першої Української академії наук¹. Головною метою цього Товариства було творення науки єдиною українською мовою. Це був період свідомої колективної термінотворчості в Україні. Товариство зуміло практично повністю створити хімічну, географічну, фізичну, біологічну, медичну наукові термінології та оформити їх у форматі словників або систематизованих матеріалів у своїх збірниках². Члени НТШ писали наукові праці, видавали навчальні книжки українською мовою, закладаючи таким чином підґрунтя національної науки³.

Наукове товариство імені Шевченка постало на основі Товариства імені Шевченка (заснованого 1873 р.), завданням якого була популяризація українського літературного слова, передусім художнього. У 1892 р. Товариство було реформоване в наукову інституцію. На урочистих зборах з нагоди реформації О. Барвінський сказав: «Наспіла тепер пора підняти нашу мову до научної поваги, перепроводити її через строгу науку» – і висловив надію, що «може, хоч

- 1 Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ: березень, 1990. Львів, 1992.
- 2 Кульчицька Т. Бюлетень термінологічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*: електронна версія. Київ, Львів: Наукове товариство імені Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. URL: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=488
- 3 Купчинський О. Дещо про форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльності Наукового товариства імені Шевченка: 1892–1940 роки (міжнародний аспект). *З історії Наукового товариства імені Шевченка*: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів, 1998; Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. Київ, 1992.

нашим дітям доведеться діджати українсько-руської академії наук». На цих зборах було прийнято новий Статут, який констатував, що метою організації є не просто популяризація української словесности, а «розвиток і розроблення науки українською мовою»⁴.

Після реформи в Товаристві починають працювати три секції: історико-філософська, філологічна і математично-природописно-лікарська. Тоді ж засновано видання «Записок Наукового Товариства імени Шевченка» (до 1939 р. вийшли 155 томів) та аналогічних «Збірників» (до 1939 р. вийшли 32 томи). За 1873–1939 рр. НТШ випустило 591 том різних серійних видань, 352 одинарні наукові праці, підручники і карти, 103 номери літературно-громадських та літературно-мистецьких журналів, 95 назв художніх творів, 31 інформаційне видання. За цей період корпус дійсних членів становив загалом понад 220 осіб – найвизначніших українських діячів науки і культури.

Отже, Товариство імени Шевченка мало мету – творити науку українською мовою. А першочергове завдання – формувати національну наукову термінологію. Члени НТШ розробляли теорію терміна, розширювали статус української мови, уживаючи її в наукових працях та розвідках.

Не всі пропоновані терміни функціують у сучасній українській літературній мові, але основи термінології, зокрема навчальної, були закладені, причому на наукових засадах термінотворення. Підхід до термінотворення вчених-термінологів цього Товариства (І. Верхратського, І. Горбачевського, В. Левицького, С. Рудницького та ін.) передусім був спрямований на освіту. Тому запровадження в освітніх закладах Галичини навчання рідною мовою загострило проблему наукової термінології, зрозумілої і доступної учням. Вироблення національної термінології мало ґрунтуватися на конкретних вимогах, зумовлених передусім потребами культурно-освітнього розвитку народних мас.

Узявши до уваги ту кількість термінологічних матеріалів українською мовою, можемо підтвердити значний внесок галицьких учених у становлення наукової української термінології протягом ХІХ ст.

Наша термінологія творилася в Галичині, увібравши в себе найкращі традиції попередників. Адже Галичина не була обтяжена валуєвськими та емськими указами, саме тут могла вільно розвиватися наукова думка й праця визначних галицьких термінологів: І. Верхратського (природознавство), В. Левицького (фізика і хімія), І. Горбачевського (хімія), Р. Залозецького (технологія).

Серед термінологів НТШ чітко окреслилися дві групи авторів: прихильники творення наукових назв на народній основі (І. Верхратський, В. Левицький) і симпатичні интернаціональній термінології (І. Горбачевський, І. Кандяк, С. Рудницький).

Наукове товариство імени Шевченка перестало повноцінно існувати після приєднання Західної України до УРСР у 1939 р. Протягом 1941–1944 рр. НТШ працювало нелегально, а 1947 р. відновило свою роботу в Мюнхені, 1948 р. від-

4 Записки Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1893. Т. 2. С. 177.

крили його осередок у Нью-Йорку, а згодом у Сіднеї та в Парижі. 1989 р., рівно через пів століття, у Львові відновлено НТШ.

За свою п'ятдесятилітню історію воно практично створило хімічну, географічну, математичну, біологічну, медичну термінологію. Чимало зроблено і для розбудови терміносистеми суспільствознавчих дисциплін.

Подвижниками національної науки були:

філологи: Омелян Огоновський, Степан Смаль-Стоцький, Микола Сумцов, Кирило Студинський, Сергій Єфремов, Василь Щурат, Євген Тимченко, Михайло Возняк, Іван Зілінський, Олександр Кониський;

етнологи: Володимир Гнатюк, Федір Вовк, Філарет Колесса, Володимир Шухевич, Іларіон Свенціцький;

історики: Михайло Грушевський, Степан Томашівський, Іван Кривецький, Іван Джиджора, Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба;

суспільники та правники: Олександр Барвінський, Кость Левицький, Володимир Охримович, Володимир Старосольський, Станіслав Дністрянський, Михайло Лозинський, Василь Панейко, Олександр Огоновський, Корнило Сушкевич;

математики, фізики, хіміки: Володимир Левицький, Іван Горбачевський, Роман Залозецький, Іван Кандяк, Роман Цегельський, Анатоль Вовк, Микола Чайківський;

біологи, медики: Іван Верхратський, Борис Матюшенко, Микола Мельник, Євген Озаркевич, Олександр Яната, Іван Раковський;

географи: Степан Рудницький, Володимир Кубійович.

Практична діяльність Наукового товариства імени Шевченка засвідчила, що вистачило декількох більш-менш сприятливих історичних факторів, щоб у середовищі багатой української мови набули повноцінного розвитку всі без винятку функційні стилі, які відповідали тодішньому рівню європейської науки. Однак бездержавність української нації протягом тривалого періоду та недержавний статус мови не дозволив повністю впровадити наукові здобутки в життя.

На відміну від підросійської України, де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного (художнього) стилю, орієнтованого на відповідну верству населення, соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут поліфункційної літературної мови. Саме у Львові і Чернівцях було започатковано становлення офіційно-ділового, наукового й публіцистичного стилів нової української мови з одночасним формуванням міських україномовних середовищ, що активізувало утворення міських койне на базі української мови – усного мовлення місцевої інтелігенції, підприємців, ремісників⁵.

Фахова лексика в українській мові поступово стабілізувалася, конкретизувалася, набувала щораз більш системного характеру, по-новому кодифікувалася

⁵ Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ, 2004.

у зв'язку з новими суспільно-політичними віяннями, прагненнями до соціального й політичного самоутвердження її носіїв.

Про Наукове товариство імені Шевченка написано чимало наукових та історичних праць, авторами яких були О. Купчинський, В. Кучер, В. Лев, О. Романів, В. Шендеровський, а також учені діаспори.

Зупинімося на постатях нтшівців, пов'язаних зі Львовом, зокрема зі Львівським університетом, Львівською політехнікою, іншими львівськими вишами.

Це передусім **Омелян Огоновський** (1833–1894) – український учений-філолог і громадський діяч. Вивчав теологію у Львівському університеті. Окрім богословських наук, студіював руську мову та літературу на лекціях Якова Головацького. По завершенні навчання був учителем катехизму при Домініканській німецькій гімназії. Від 1863 р. викладав теологію, українські (руську) мову та літературу в Академічній гімназії Львова. Закінчив Львівський і Віденський університети. Від 1867 р. очолював кафедру руської філології Львівського університету (після відходу Головацького). Через десять років став деканом філософського факультету, а згодом професором Львівського університету. Упродовж роботи у Львівському університеті намагався реформувати викладання руської мови та літератури. Домагався навчання живою мовою замість «мертвонародженого язичія». Лекції О. Огоновського пробуджували інтерес до національної літератури, живої народної мови. Став одним із засновників Товариства «Просвіта» (1868), Народної Ради (1885) і Наукового товариства імені Шевченка (1893).

Належачи до комісії для укладання руських шкільних підручників, написав деякі книжки для гімназій, його перу також належать «Читанка для селян і міщан», підручник «Граматика язика руського» та хрестоматії з історії церковнослов'янської й староукраїнської мов «Староруська хрестоматія». Був учнем Міклошича в галузі мовознавства і залишився вірний основним поглядам учителя. Його фонетичний розділ у граматиці І. Франко назвав основним здобутком галицького мовознавства ХІХ ст. Сприяв формуванню української літературної мови на основі етимологічного правопису. А його «Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache» («Студії на полі руської мови») І. Франко вважав «найціннішою науковою працею».

Одна з найважливіших праць О. Огоновського – «Історія літератури руської» у 6 томах, яку публікував часопис «Зоря» від 1886 р. Це була спроба першої повної історії української літератури. Учений є автором статей про українців в енциклопедії Ернеста і Грубера.

Іван Верхратський (1846–1919) навчався на філософському факультеті Львівського університету і закінчив його 1868 р. Як український природозна-

вещь, він написав низку шкільних підручників із ботаніки та зоології, мінералогії, що вийшли в 1873 р. і витримали 6 видань. Учений заклав основи української наукової термінології з природознавства, при цьому широко використовував лексику народних говорів: «Початки до уложення номенклатури й термінології природописної, народної» (1864–1879); «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом» (1908), «Виразня мінеральогічна». Готував матеріали до словника української мови («Знадоби до словаря

южноруського») (1877). І. Верхратський – перший голова математично-природничо-медичної секції НТШ, перший редактор її «Збірника» (1897–1919). 1893 року (через рік після заснування НТШ) створено математично-природописно-лікарську секцію, яку очолив саме доктор І. Верхратський. У збірнику друкували праці з математики, фізики, хімії, географії, геології, біології медицини, а також публікації з нових на той час напрямків. Учений не лише редагував збірник, а й був його постійним дописувачем. Автор підручників для гімназій із ботаніки, зоології й мінералогії. У своїх публікаціях він розкрив величезне багатство нашої мови, запропонував широкий спектр народних назв рослин: *самосія, зимо-зелень, хрещате зілля*; птахів: *свистуля, білогрудник, цвірквар, довбало*; комах: *серпокрил, дзиготка, одностебниця* тощо. Рекомендована природознавча термінологія наведена в низці його підручників, у термінологічних посібниках із ботаніки для гімназій. 1889 року І. Верхратського обрано дійсним членом НТШ, а 1905 року з нагоди 40-річного ювілею наукової діяльності йому присвоєно звання Почесного члена НТШ.

1909 року вчений видав тлумачний словник мінералогічної термінології, ставши таким чином творцем наукової мови в багатьох ділянках природознавства. Всі ці праці видруковані в окремих томах «Збірника математично-природописно-лікарської секції». У них знаходимо також і термінологічні додатки.

Праці І. Верхратського є цінним джерелом до історії розвитку термінографії окремих дисциплін, зокрема в галузі фізичних і біологічних наук. Вони стали основою для впорядкування фахових термінологій⁶.

Виpusкником Львівського університету був і **Володимир Левицький** (1872–1956), український математик, доктор філософії. Навчався на філософському факультеті, який закінчив 1895 р. Викладав математику і фізику в середніх школах. 1901 року Володимир Левицький у

6 Дет. див.: Парасин Н. Верхратський Іван Григорович. *Тернопільський енциклопедичний словник*: у 4 т. Тернопіль, 2004. Т. 1 (А–Й). С. 252–253; Микитюк О. Іван Верхратський як термінолог. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології*, 2006. № 559. С. 40.

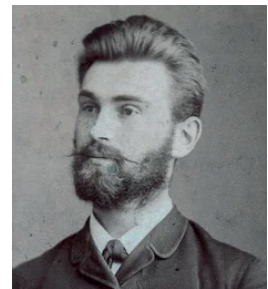
Львівському університеті здобув ступінь доктора філософії. Від 1939 року (із перервою на війну) працював у Львівському університеті. Брав участь в організації фізико-математичного факультету університету. 1940 року В. Левицького затвердили у вченому званні професора.

Зібрав і впорядкував матеріали з української математичної, фізичної, астрономічної, хімічної термінології. Автор термінологічних словників: «Матеріяли до фізичної термінології» (1896–1898); «Матеріяли до математичної термінології» (1902); «Начерк термінології хімічної» (1903). Усі праці виходили під егідою НТШ. Майже вся наукова та громадська робота В. Левицького проходила в Науковому товаристві імені Шевченка. 1895 року на засіданні математично-природописної-лікарської секції вченому доручили укласти фізичну термінологію, яку після детального обговорення на засіданнях секції було надруковано у вигляді «Матеріялів до фізичної термінології». 1897 року побачив світ перший том «Збірника НТШ», де були надруковані дві його праці з математики «з додатками до термінології електричної та оптичної».

Чимало цінних думок щодо теорії терміна було висловлено в ході дискусій про шляхи формування української хімічної термінології. Поштовхом став «Начерк термінології хемічної» В. Левицького, надрукований 1903 р. у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ». Перед автором постало завдання передати досягнення французької та німецької хімічної наук українською мовою, відповідно відтворивши французьку і німецьку термінологію українськими мовними засобами. Вчений намагався задовольнити практичні потреби хімічної науки, а водночас довести великі потенційні можливості української мови, показати її здатність до творення назв найскладніших наукових понять.

В. Левицький стояв на народницьких позиціях: термін повинен бути зрозумілий для людей без вищої освіти, легкий для запам'ятовування, а тому мав «будуватися» з національних складників – українських коренів, суфіксів, префіксів. В. Левицький засвідчив, що українська мова має не менший запас словотворчих засобів для передавання наукових понять, ніж будь-яка інша. Терміносистема В. Левицького функціювала в науковому й освітньому житті Галичини протягом кількох десятиліть, фіксують ці терміни й основні українські медичні словники 20-х рр. ХХ ст.⁷

Його однофамілець **Кость Левицький** (1859–1941) – визначний український громадсько-політичний і державний діяч, адвокат та публіцист, дійсний член НТШ і «Просвіти». Навчався на юридичному факультеті Львівського та Віденського університетів. У 1884 р. захистив докторську дисертацію. Від 1890 р. займався приватною адвокатською практикою у Львові.

7 Чайковський М. Володимир Левицький: перший видатний західноукраїнський математик. *Тернопілля '95*: Регіональний річник. Тернопіль, 1995. С. 120–122.

Виявив себе в галузі науки: перекладав закони, опрацьовував українську юридичну термінологію, уклав німецько-український правничий словник, який вийшов у 1893 р. під назвою «Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних». На засіданнях НТШ неодноразово ставив на обговорення юридичні терміни. Від 1896 р. – постійний член археографічної комісії НТШ, належав також до когорти правників та суспільників. У червні 1896 р. на черговому засіданні історико-філософської секції К. Левицький запропонував на розгляд для обговорення юридичні терміни. Основними напрямками досліджень ученого в галузі права була розробка термінологічних засад (поняттєвого апарату) українського права. У 1889–1900 рр. (за деякими даними, до 1905 р.) К. Левицький редагував «Часопис правничий», протягом перших десяти років існування журналу був його незмінним редактором. У праці «Причинки до правничої термінології» (1902) дослідник зазначав: «Наша правнича термінологія ще як слід не виобразована або най буде не усовершена, – бодай не так, як потрібно до повного вираження в своєрідних технічних висловах, а як се можливо з огляду на невичерпане багатство нашої мови»⁸. І далі розмірковував: «...збирати правничі терміни з народних уст, буде становити ще довший час велику потребу нашої правничої термінології. На се ми повинні звернути головну нашу увагу і постійні старання, а найбільшу прислугу могли-би тут принести наші правники, що після заняття мають до діла безпосередно з народом...»⁹. Лексикографічні праці Костя Левицького «Німецькоруський словар висловів правничих і адміністраційних» (1893) та «Німецько-український правничий словар» (1920) вважають першою спробою фіксації та узаконення вживання української правничої термінології в Галичині. Вони мали вагоме значення для подальшого унормування української правничої термінології.

Наприкінці 1918 року К. Левицький обраний головою уряду ЗУНР. А від 1921 р. став уповноваженим закордонних справ ЗУНР.

До визначних учених належить також відомий український вчений-славіст, дослідник історії української мови, діалектології, термінології, доктор наук, професор **Олекса Горбач** (1918–1997). Він навчався в Академічній гімназії у Львові, а протягом 1936–1940 рр. – на гуманістичному (згодом філологічному) факультеті Львівського університету, після закінчення якого став лаборантом кафедри української мови Львівського університету.

Емігрувавши після Другої світової на Захід, він працював на посаді наукового секретаря Головної Управи Наукового товариства імени Шевченка в

8 Часопись правнича і економічна. Правничі і економічні розвідки історично-філософської секції Наукового товариства імени Шевченка. Львів, 1902. Рочник III. Т. IV–V. С. 1–7.

9 Там само. С. 2.

Мюнхені. Один із перших дослідників українських терміносистем у діаспорі. Автор праць «Арго українських лірників» (1957), «Українська морська й судноплавна термінологія» (1957); «Лексика наших картярів та шахістів» (1960), «Арго українських вояків» (1963); «З історії української церковно-музичної термінології» (1963), «Арго українських школярів і студентів» (1966), «Назви в мореплавній “рожі вітрів” нашого Причорномор’я» (1968), «Українська народня релігійно-християнська термінологія й лексика» (1988) та ін. У 1962 р. обраний дійсним членом європейського відділу Наукового товариства імени Шевченка.

Термінознавчі праці професора Горбача майже не досліджено¹⁰. Однак вони цікаві як для фахівців-термінологів, так і для мовознавців. Майже всюди О. Горбач подає народні терміни і детально аналізує їх походження, мови, з яких терміни запозичено, шляхи запозичення, територію, на якій ці терміни вживали. У статті «З історії української церковно-музичної термінології» йдеться передусім про аналіз грецьких термінів і їх перекладів-кальок на церковнослов’янську мову¹¹. О. Горбач аналізує польсько-латинський та італійський впливи на українську церковно-музичну термінологію. Приділено увагу українізованим церковним термінам, які виникли після революції 1917 р.

У статті «Українська морська й судноплавна термінологія» розглянуто походження і шляхи творення української морської й судноплавної лексики в княжу й козацьку доби та проаналізовано її зміну в XVI–XVII ст., пов’язану зі створенням російського чорноморського флоту. О. Горбач звертає увагу на тюркські запозичення козацької доби, пов’язуючи їх із розбудовою козацького флоту і турецьким пануванням на Чорному морі. У статті описано терміни, запозичені у XVII–XIX ст. з голландської, англійської та французької мов, які прийшли разом із розвитком московського військового флоту. Звернено увагу на терміни вітрильного флоту як найбільш засмічену запозиченнями, зокрема голландизмами та англіцизмами.

О. Горбач – перший, хто дослідив терміносистему ігор у діахронії, чим показав картину культурних впливів, яким підлягала Україна впродовж віків. Професор описує системи термінів окремих ігор (кості, доміно, карти, шахи, варцаби-дамки-шашки), надаючи цікаві пояснення щодо походження самої гри, її правил, вживаних термінів, шляхів поширення гри, верств населення, серед яких гра була популярна.

Торкнувся він і термінології деревоброблення, яка розвинулась у другій половині XIX ст. у Південній Буковині та на Мармарощині, де переважають угорські елементи і запозичення. У полі його зору були й слова лісосплавної терміносистеми, виноробства тощо. Для всіх статей характерні пошуки «першотерміна» – оригінального терміна, що його було пристосовано до української

10 Микульчик Р. Термінологія в працях Олекси Горбача. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2003. № 490. С. 52–57; Рицар Б., Микульчик Р. Олекса Горбач. Львів: Ліга-Прес, 2004. 296 с.

11 Загнітко А. Олекса Теодорович Горбач. *Історія українського мовознавстві в особах*. Донецьк: ДонНУ, 2006. С. 81–93.

мови, ряди синонімів як з одного, так і з кількох регіонів, зведення синхронічного і діакронічного підходів, що дає нам цілісну картину появи та розвитку тієї чи іншої терміносистеми.

Професор Горбач перевидав чи видав уперше такі словники: «Російсько-український словник військової термінології» Якубських (Харків, 1928), «Словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського та В. Страшкевича (Харків; Київ, 1930). До більшості передруків Олекса Горбач додавав свої супровідні статті, де пояснював вибір того чи того твору для перевидання, давав йому критичну оцінку й завжди підкреслював при цьому те особливе та нове, що вносив дослідник в опрацювання теми. Ці видання містять цінні лексикографічні матеріали з ілюстраціями історичного розвитку української мови, а також чітко сформульовані висновки самого професора Горбача про цінність публікованих матеріалів та їх актуальність на час передруку. Для «Енциклопедії українознавства» написав майже 100 статей.

Степан Рудницький (1877–1937) – відомий український вчений, географ, картограф, термінолог. Вищу освіту здобув в університетах Львова і Відня упродовж 1895–1902 рр. На філософському факультеті Львівського університету від спочатку спеціалізувався в галузі історії, а потім за порадою свого вчителя М. Грушевського він захоплюється астрономічними, геологічними та географічними студіями. Від 1899 р. працював у львівських гімназіях. 1901 року здобув ступінь доктора філософії за роботу «Про плями сонячні», став членом Наукового товариства імени Шевченка, а згодом і дійсним членом НТШ та співредактором «Збірника математично-природописно-лікарської секції». У 1904 р. в науково-популярному додатку № 12 львівського часопису «Учитель» виходить стаття С. Рудницького «Дещо про Антарктиду». Це була одна з перших в україномовному друці наукових публікацій на тему тоді ще маловивченого материка. З 1908–1914 рр. – приват-доцент філософського факультету, а згодом професор кафедри географії Львівського університету. 1919 р. польська окупаційна влада звільнила його з університету, і він емігрував до Відня.

С. Рудницький – засновник української геоморфології, антропогеографії, політичної, соціально-економічної та демографічної географії. Особлива заслуга його в тому, що він започаткував картографічний напрямок в українській географії. Розробляти географічні карти українською мовою він почав у Львові, продовжував на еміграції у Відні, а також в радянській Україні¹². Його також вважають засновником української політології. У працях «Україна з політично-географічного становища» (1916), «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923) він порушив питання

12 Дігчук І. Географ-академік Степан Рудницький. Київ: Богдан, 2007. 192 с.

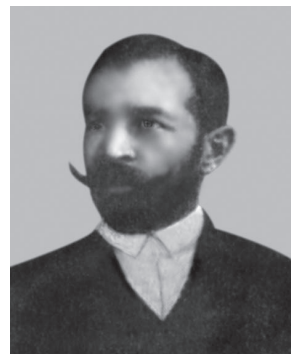
державних змагань українського народу, формування його національної ідентичності, усвідомлення його ролі та місця в загальноєвропейському процесі демократичного оновлення. Одним із перших увів до наукового обігу географічний термін «Україна».

У 1908 р. написав «Начерк географічної термінології», який опублікований у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ». По суті, це був німецько-український словник, поділений на три частини: у першій – терміни з математичної географії та її допоміжних наук (астрономії, астрофізики, геодезії); у другій – терміни фізичної географії, геології та петрографії; у третій – терміни біогеографії і антропогеографії. У 1913 р. у тому ж «Збірнику НТШ» побачили світ «Причинки до географічної термінології» як доповнення попереднього видання, однак в основі цієї термінології лежала переважно термінологія М. Девіса, яка, за його словами, набула такого визнання в європейській географічній науці, «що прямо годі знайти в цілій історії нашої науки аналогічного швидкого зросту якоїсь ідеї»¹³. Учений був прихильником міжнародних термінів, тому вводив безпосередні запозичення та кальки з географічної термінології Девіса. С. Рудницький – основоположник української політичної та військової географії.

Він видав і відредагував чимало шкільних підручників і посібників із географії України, настінні й настільні підручні карти, науково-популярні краєзнавчі праці¹⁴.

Когорта знаних учених – дійсних членів НТШ – була також пов'язана зі Львівською політехнікою. Це, зокрема, відомі хіміки Р. Залозецький, І. Горбачевський, А. Вовк, І. Кандяк.

Роман Залозецький (1861–1918) – видатний український учений-хімік, професор Львівської політехнічної школи, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1914). Р. Залозецький активно займався опрацюванням української науково-технічної термінології, зокрема терміносистеми нафтової галузі. Напрямами його наукових досліджень – вивчення хімічного складу нафти та озокериту, природи вуглеводнів і нафтових кислот; способи очищення та використання відходів нафтопереробки гудрону¹⁵.

1895 року на засіданні Математично-природописно-лікарської секції професорові доручили укласти технологічну термінологію. Ще 1900 року Р. Залозецький разом з інженерами Андрієм Корнелею та Василем Нагірним подали

- 13 Рудницький С. Причинки до географічної термінології. Вступ. *Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ*. Львів, 1913. Т. 15. Вип. 2. С. 1.
- 14 Шаблій О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен, 1993. 223 с.
- 15 Буцко М.І. Залозецький Роман Олександр. *Відомі вчені Державного університету «Львівська політехніка»*. Львів: ДУ «Львівська політехніка», 1994. С. 56–57.

пропозицію створення Технічної секції при НТШ. Але ця ідея знайшла підтримку лише через 13 років. У часи нафтової кризи 1905 року, пов'язаної з надвидобутком нафти в Бориславі, Р. Залозецький запропонував Львівській раді залізниць використати нафту замість вугілля в локомотивах, що дало змогу нафтовикам значно розширити ринок збуту. Р. Залозецький перший проклав шлях новій галузі науки – геохімії нафти.

Фундатор геохімії нафти, піонер екологічних досліджень, засновник української нафтохімічної науки, Р. Залозецький узяв участь у III Міжнародному нафтовому конгресі 1907 р. в Бухаресті, де був єдиним представником Галичини. Він уперше видавав науковий журнал «Нафта», в якому опубліковано наукові дослідження українською, польською та німецькою мовами.

1913 року обраний головою Технічного товариства (секції). На одному із зібрань Товариства було порушене питання охорони української мови в державних технічних установах Галичини. У 1914 р. Р. Залозецький, ставши дійсним членом Наукового товариства імени Шевченка, започаткував працю над розробкою української технічної термінології, пов'язаної з вивченням хімічного складу нафти, її оптичною активністю, переміщенням у надрах, складом повітря в озокеритових шахтах.

Його колегою у стінах НТШ був **Іван Горбачевський** (1854–1942) – видатний український науковець-хімік, біохімік, гігієніст, епідеміолог, громадський, політичний і освітній діяч, дійсний член УАН (1925), дійсний (1899) і почесний (1937) член НТШ, термінолог¹⁶. Один із фундаторів української хімічної термінології на народній основі. Його праця «Увага о термінології хемічній» з'явилася у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ» (1905, Т. X), де було зазначено, що інтенсивний розвиток неорганічної хімії призведе до вироблення для неї «одноцільної межинародної термінології»¹⁷. Це відповідало принципам, закріпленими Міжнародною хімічною комісією, яка працювала в Женеві. У своїх поглядах він керувався станом номінацій органічної хімії, яка не могло «вжитися» в національні мови, а тому «тепер нікому ... не приходить на думку творити народну термінологію органічної хемії»¹⁸. Він відкидає побутові терміни на зразок *квас*, *кисняк*, замінюючи їх відповідно на *кислота*, *оксид* (*оксид*); новотвори *воднекисень*, *родень*, *безводник* вважає зайвими, що виникли як результат структурного калькування інтернаціоналізмів *гідроксиль*, *радикал*, *ангідрид*.

16 Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. 184 с.

17 Горбачевський І. Уваги до термінології хемічній. *Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ*. Львів, 1905. Т. 10. С. 2.

18 Там само.

У 40-х рр. ХХ ст. І. Горбачевський розвиває свої погляди на хімічну термінологію, вже не ставиться різко негативно до термінології, створеної на українськомовному ґрунті. У статті «Теперішній стан української номенклатури неорганічної хемії» (Ляйпціг, 1947) учений зазначає, що народна терміносистема тепер струнка, між термінами є логічні зв'язки, і тому її можна з однаковим успіхом використовувати як в освіті, так і в науці. Згодом він зазначив: «Протягом останніх кільканадцяти літ... народна номенклатура... зблизилася до міжнародної... Можна сподіватися, що в українській хемії прийдуть до вживання обидві системи: народна та міжнародна – так, як і в інших народів».

І. Горбачевський – автор двотомного підручника з органічної та неорганічної хімії українською мовою (книжку з неорганічної хімії він так і не встиг надрукувати). Запровадив викладання медичної хімії.

Згідно з рекомендаціями проф. Горбачевського поряд із народними назвами хімічних елементів (*залізо, золото, олово, ртуть*) доцільно використовувати назви елементів запозичених з грецької та латинської мов. Аналогічна ситуація має місце і в номенклатурах інших народів, зокрема слов'ян. Такі запозичені назви хімічних елементів, як *літійум, осміум, радійум, рутеніум* та інші, за І. Горбачевським, краще і милозвучніше вимовляти, змінюючи закінчення *-ум* на *-ій*, тобто ці елементи по-українському називати *літій, осмій, радій* тощо. Таким чином, назви цих елементів зберігатимуть своє природне латинське походження і водночас полегшують їх вимову українською мовою. Запропонована професором Горбачевським номенклатура органічних (1924–1926 рр.) та неорганічних сполук (1939–1941 рр.) становить основу класифікації та номенклатури хімічних речовин, яку опрацьовували і впровадили в Україні перед Другою світовою війною¹⁹.

У Львівській політехнічній школі навчався й **Іван Кандяк** (1846–?) – український інженер-хімік, громадський діяч, редактор, публіцист. 1928 року за його сприяння створено науково-технічну секцію при НТШ. 1930 року створив спеціальну технічну комісію з мовних питань, що виникали у зв'язку з дискусіями в наукових колах. Упорядковував українську технічну термінологію, видавши перший термінологічний збірник «Машинове приладдя». Брав участь у підготовці видання «Матеріяли до української технічної термінології» (1925). Упродовж 1926–1928 рр. працював у редакції Українського технічного товариства «Технічні вісти».

Маючи свої погляди щодо організації науково-технічної роботи, формував видавничу політику і програму журналу. Часопис долучився до справи збирання і доповнення української технічної термінології. З цією метою було створено спеці-

¹⁹ Дет. див.: Лахманюк Т. Іван Горбачевський: науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність. Тернопіль: Вектор, 2012. 159 с.

альну рубрику «Термінологічний куток». На той час І. Кандяк упорядковував українську технічну термінологію, видавши перший термінологічний збірник «Машинове приладдя».

На сторінках журналу «Технічні вісти» закликав українських інженерів вступати до Наукового товариства імени Шевченка. Його зусиллями в 1928 р. створено Науково-технічну комісію НТШ із вивчення техніко-промислових можливостей краю. І. Кандяк – дійсний член НТШ від 1934 р.

У статті «Українська хемічна термінологія» він акцентує на тому, що міжнародна хімічна організація не накидає ніякій мові «уживання міжнародних слів, а подає лише систему і зазначає на кождім кроці, що належить її приновити до духа мови кожного народу»²⁰. Не заперечуючи загалом проти прийняття за основу міжнародної термінології, І. Кандяк виступав за те, щоб одночасно функціювала й національна термінологія²¹. Він уперше заговорив про тісну співпрацю хіміків та філологів, бо така спільна робота сприяла б відбору й удосконаленню фахових термінів «згідних з духом мови». Учений пропонував зібрати з усіх наявних словників терміни, продискутувати їх на засіданнях відповідних комісій та секцій і згодом опублікувати їх у відповідних «Матеріялах» задля створення загальноукраїнської наукової термінології.

Учнем і послідовником учених-хіміків став відомий український учений-термінолог **Анатоль Вовк** (1921–1992), який закінчив Львівську політехніку у роки Другої світової, а опісля емігрував до США. Ще будучи студентом, зацікавився питанням української науково-технічної термінології. Від 1957 р. він є членом Термінологічної комісії НТШ в Америці. У 1958 р. Наукове товариство імени Шевченка в Америці створило свою термінологічну комісію. А. Вовка, з огляду на його визнаний авторитет у питаннях термінознавства, було обрано заступником її голови. 1963 року Анатоль Вовк став дійсним членом НТШ, а 1966 року був ініціатором створення при НТШ Українського термінологічного центру в Америці (УТЦА). Спочатку був заступником голови цього центру, а згодом – від 1978 р. – головою УТЦА, на цій посаді перебував до кінця свого життя. Ще в 1967 р. вийшов його «Довідник для співробітників українського Термінологічного центру», а згодом – «Вибірковий англійсько-український словник з природознавства, техніки і сучасного побуту». Словники А. Вовка стали підставою для відродження української наукової термінології в Україні. У 1986 р. світ побачила його лексикографічна праця «Англійсько-україн-

20 Кандяк І. Українська хемічна термінологія. *Збірник Математично-природописно-лікарської секції НТШ*, 1930. Т. 28–29. С. 259.

21 Кандяк І. Зорганізованя праці над зібранням термінології. *Технічні вісти*, 1925. Ч. 10–12. С. 266.

ський словник назв кольорів та кольорознавства». Цікавився вчений і хімічною номенклатурою й назовництвом кислот.

А. Вовк – автор праць «В справі української наукової термінології» (1959), «До проблем нашої термінології» (1964), «В обороні номенклатурних пропозицій» (1976), «Окремі проблеми української термінології» (1984) та ін., загалом понад 150 друкованих праць (книжок, наукових, науково-популярних та публіцистичних статей, рецензій, відгуків) у галузі термінознавства, лексикографії, культури мови²². Учений зазначав: «Термінологічна праця на еміграції мусить бути спрямована в першу чергу на потреби Батьківщини... Із самостійністю потреба доброї термінології у всіх ділянках культури, науки і техніки стане актуальна і пекуча. Усе, що до цього часу робилося, буде упорядковане, виправлене, доповнене чи запропоноване на еміграції, буде тоді використане й належно оцінене. Цей лексичний фонд прискорить, тим самим, процес культурного відродження народу... А з першими проблісками волі вона знайде шлях в Україну»²³.

Слід згадати й інших учених-львів'ян, термінологів, які долучилися до Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Серед них – **Микола Мельник** (1875–1954) – відомий український вчений-природознавець, дійсний член НТШ. Від 1906 і до 1935 рр. працював у філії Української академічної гімназії у Львові (з перервою у Першу світову, під час якої потрапив у полон). Від 1909 р. він член НТШ і один із перших членів створеної в той період фізіографічної комісії, а в міжвоєнний період очолював її. З його ініціативи створено природничий відділ музею НТШ, у якому він керував лабораторією з мінералогії та геології, потім – лабораторією з ботаніки. 1922 року його обрано дійсним членом НТШ, а від 1923 року увійшов до складу Президії Товариства як представник природничого відділу.

Від 1925 року НТШ почало видавати «Збірник фізіографічної комісії» – перший західноукраїнський спеціалізований часопис із природознавства, присвячений питанням географії, геології, біології. М. Мельник був незмінним редактором «Збірника фізіологічної комісії НТШ» і водночас співредактором «Збірника математично-природописно-лікарської секції НТШ».

Після Другої світової викладав у Львівському університеті на кафедрі нижчих рослин. Займався систематикою евгленових та вольвоксових водоростей. Вивчав фітопланктон в околицях Львова. 1948 року отримав звання доцента без захисту дисертації за сукупністю праць. Від 1949 року завідував кафедрою ботаніки і дендрології Львівського лісотехнічного інституту.

Багато уваги приділяв створенню підручників для середніх шкіл: його авторства «Мінералогія і геологія» (1911), переробив підручник із зоології І. Верх-

22 Анатоль Вовк: Бібліографія вчених-термінологів України / ред.: Б. Рицар, М. Комова. Львів: Ліга-Прес, 2002. 64 с.

23 Аксиоми для нащадків: зб. нарисів / упор.: О. Романчук. Львів: Меморіал, 1992. С. 28.

ратського, написав книжку «Ботаніка» (1938), у якій вмістив новітній на той час матеріал з анатомії та фізіології рослин, упорядковував ботанічну номенклатуру.

Мав у своєму науковому доробку унікальну монографію «Українська номенклатура висших рослин» (1922), де розробив повну систему найменувань (понад 2 000 видів поширених у нас рослин) і сам став автором багатьох назв. Це було перше повне зведення української ботанічної номенклатури. У монографії подано про екологію вищих рослин, час цвітіння, виміри окремих видів тощо. Важливо те, що поряд із латинськими, вказані й українські народні назви (майже 5 000). У деяких виданнях натрапляємо на назву «Словник української номенклатури вищих рослин», де до кожної назви вказано місцевість, звідки вона походить, вказано на поширення рослин, їх використання в народі, подано синонімні назви. Звернено увагу на бінарні найменування (понад 2000). Учений став автором багатьох наукових назв, чимало назв удосконалив. По суті, М. Мельник суттєво доповнив спадщину І. Верхратського²⁴. Отже, ця праця стала повним зведенням української ботанічної номенклатури²⁵.

Євген ОЗАРКЕВИЧ (1861–1916) – громадський діяч, лікар, дійсний член Наукового товариства імени Шевченка (1899); фундатор української медицини. Навчався в Академічній гімназії у Львові, де викладали й українською мовою. Від 1897 р. проживав у Львові. Засновник (1903) і директор «Народної лічниці», перший голова Українського лікарського товариства (від 1910) і редактор журналу «Здоровле», що його видавало Товариство; діяч Товариства «Просвіта». Лікарський фах здобув у Відні (1889), у Боснії й Моравії пройшов кількарічну медичну практику. Наприкінці XIX ст. Євген Озаркевич переїхав до Стрия, де працював приватним лікарем. Був першим доцентом, який започаткував викладання медичних дисциплін українською мовою, першим із лікарів-українців офіційно ставив питання про необхідність відкриття у Львові українського медичного факультету з використанням «Народної лічниці» як його клінічної бази. Усіляко сприяв відкриттю в Підлютому першого українського санаторію для хворих на туберкульоз, започаткувавши таким чином українську курортологію.

Автор наукових (із царини гігієни, курортології, української медичної термінології) і популярних праць; редактор «Лікарського збірника» (1898–

24 Кобів Ю.Й. Творці українського природознавства Іван Верхратський та Микола Мельник. *Аксиоми для нащадків: українські імена у світовій науці*: збірник нарисів. Львів, 1992. С. 495–551.

25 Дет. див.: Свинко Й. Микола Мельник – талановитий український природознавець, еколог, педагог. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Серія: Географія. Тернопіль, 2003. № 2. С. 8–12; Шендеровський В. Микола Мельник (1875–1954) ботанік, педагог. *Визначні постаті Тернопілля: біографічний збірник* / укл.: О. Бенч, В. Троян. Київ, 2003. С. 133–135; Шендеровський В. Творець української ботанічної номенклатури – Микола Мельник [у:] Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. Кн. І: Личаківський некрополь. С. 139.

1902), що його видавало НТШ. У «Передньому слові» до нього зазначено: «Беручись до сеї роботи поставили ми собі таку мету: 1) положити бодай початки лікарської літератури в нашій рідній мові, 2) витворити фахову лікарську термінологію».

Велика заслуга Євгена Озаркевича перед українською медициною в тому, що він один із перших узяв на себе відповідальність – виступати з науковими медичними статтями українською мовою, чим сприяв розвитку й становленню фахової термінологіки. Лікар-практик описав (знову ж українською) особливості складних печінкових хвороб, малярії тощо, узявся за укладання першого словника української медичної термінології, що було важливою ознакою утвердження вжитку української мови в науковій сфері. Досліджував питання санітарії та особистої гігієни пацієнтів.

За редакцією Є. Озаркевича у видавництві НТШ вийшли 5 випусків «Лікарського збірника» (1898–1902) – першого науково-медичного видання українською мовою. Він почав величезну працю над складанням першого в історії словника української медичної термінології. За час перебування Є. Озаркевича на посаді редактора у збірнику в розділі «Термінологія» було надруковано понад 20 сторінок словників латинсько-українських та німецько-українських медичних термінів. Це був початок укладання української медичної терміносистеми. У 1902 р. очолив Лікарську комісію НТШ. Будучи головою Українського лікарського товариства, що діяло в рамках Наукового товариства імені Шевченка, Є. Озаркевич організував з'їзди лікарів і природників, сприяв українськомовній науковій діяльності²⁶.

Основне кредо учених-термінологів, дійсних членів НТШ, було таке: характеризуючи термін, варто брати до уваги такі його специфічні риси, як відповідність слова поняттю і структура термінологічної одиниці. Термін мав відповідати духові мови, бути коротким і вмотивованим, не вказувати на його дослідників, бути орієнтованим не лише на науку, а й на освіту; термінологія має бути всеукраїнською і поєднувати елементи власне національного і міжнародного; термінологія – це система термінів, які органічно пов'язані один з одним, а кожна конкретна терміносистема має бути оригінальною і структурованою; термін повинен якнайглибше відповідати науковому поняттю, а ознаками будь-якої термінології є розвиненість і упорядкованість.

Представлені дванадцять постатей видатних українських науковців²⁷ дають змогу зрозуміти, як вони формували мову української науки, розсували межі української науки, показували весь її потенціал і водночас розглядали її

26 Про Є. Озаркевича дет. див.: Ганіткевич Я. Євген Озаркевич – один із засновників новітньої української медицини (До 150-річчя від дня народження). *Наукове товариство ім. Шевченка: онлайн-журнал Товариства*, 2011. URL: <http://ntsh.org/node/175>; Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах. Львів, 2004. 365 с.; Шендеровський В., Кешерець В. Євген Озаркевич. URL: <http://znannya.org.ua/index.php/about/znameniti-ukrajintsi/135-evgen-ozarkevich>

27 Див.: Кочан І. Українське термінознавство в іменах. Львів: Літопис, 2012. 292 с.

як частину загальноєвропейської термінології. Головна мета НТШ – розвиток науки українською мовою і формування національної наукової термінології²⁸. У народній мові не завжди можна було знайти відповідний термін на позначення того чи того нового поняття, а тому потрібно було заповнювати термінологічні прогалини різними шляхами. Унаслідок цього редакція «Записок Наукового Товариства імени Шевченка» надавала «повну свободу в науковім трактуванні річи» з метою, щоб вона «відповідала вимогам науковости»²⁹. Така свобода вибору сприяла виробленню критеріїв для оцінки терміна як спеціальної назви. Автори реалізовували своє право запропонувати власні терміни, які проходила «природний» відбір: приймати чи відкидати рекомендовані раніше терміни.

---

28 Романів О.М. Розвиток природничо-технічних наук на Західній Україні в Науковому товаристві імені Шевченка. *Фізико-хімічна механіка матеріалів*, 1989. № 6.

29 Дет. див.: Лев В. Сто років праці для науки і нації: Коротка історія Наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк, 1972.

РОЗДІЛ 14. ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ УГОРСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Єлизавета БАРАНЬ

Вивчення питання української мови в Угорщині віддавна перебуває в центрі наукових зацікавлень дослідників. Від другої половини XIX ст. увага науковців зосереджувалася насамперед на питаннях історії української мови, синхронної та діахронної діалектології, зокрема закарпатської, української лексикографії, на проблемах українсько-угорських міжмовних контактів. Ласлов (Василь) Чопей, Гіядор (Гіадор) Стрипський, Шандор (Олександр) Бонкало, Еміль Балецький – уродженці сучасної території Закарпаття (колишнього Угорського королівства, відтак Чехословаччини, Радянського Союзу, нині – України). У зрілому віці проживали у столиці Угорщини або інших містах, однак зв'язок із батьківщиною підтримували до кінця свого життя. Питання української мови, її історії, а також українська діалектологія належали до сфер наукових зацікавлень Чопея, Стрипського, Бонкала, Балецького й Удварі. У тісному зв'язку з діяльністю згаданих вище науковців перебували наукові обшири Ласло Деже, який не мав родинних зв'язків із Закарпаттям, однак прославився як відомий угорський славіст, зокрема україніст.

Маємо на меті показати, як висвітлено проблеми української мови у працях Ласлова Чопея, Гіядора Стрипського, Шандора Бонкала, Ласло Деже, Емілі Балецького та Іштвана Удварі, трактування ними необхідності вивчення й дослідження української мови, ознайомлення угорського читача з історією, мовою та культурою найближчого східного сусіда.

Ласлов (Василь) Чопей (уг. Csopely/Csopeli László) – педагог, перекладач, мовознавець¹. В енциклопедії «Українська мова» читаємо: «Ласлов (Василь) Чопей – український мовознавець; писав мовою, дуже близькою до закарпатського народного мовлення центральної частини краю»². Юрій Шевельов доповнює: «Чопей Василь – педагог, упорядник підручників для народних шкіл Закарпаття (1881–1890)»³. Традиційно вважають, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини XIX ст. із появою «Русько-мадярського

1 Про діяльність Ласлова Чопея дет. див.: Барань Є. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 83–96.

2 Німчук В.В. Чопей Василь (Ласлов). *Українська мова. Енциклопедія / співголови редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 797–798.

3 Шевельов Ю. Чопей Василь. *Енциклопедія українознавства / гол.ред. В. Кубійович*. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1984. Т. 10. С. 3754.

словаря» Ласлова Чопея⁴. У передмові до «Словаря...» Л. Чопей подає, зокрема, інформацію про статус «руської» мови⁵, наголошує на тому, що «руський язык є самостоятельный, и не може ся держати нарѣчиємъ російскогого»⁶. Він має на меті довести, що «руський языкъ має тільки права на називъ самостійного языка, якъ хоть-котрый изъ славянскихъ його братовъ»⁷. Свої аргументи Л. Чопей підтверджує лінгвістичними працями Франца Міклошича, Августа Шлейхера, Франциска Маліновського, Петра Лавровського, Володимира Даля, Михайла Максимовича, Олександра Потебні та Павла Житецького. Покликання на праці відомих мовознавців Л. Чопей доповнює історичними фактами, що засвідчують самостійність українського народу та його мови, а також поясненням назв *русин* та *руснак*, які на певних територіях використовуються для самоназви українців⁸. Частина передмови присвячено описові особливостей руської мови у зіставленні зі старослов'янською та російською, звернено увагу на фонетичні та морфологічні відмінності аналізованих мов⁹, відтак представлено систему відмінювання іменних частин мови та відмінювання дієслів. Наприкінці передмови автор зізнається, що руською почав користуватися від 1881 р. із метою створення підручників для учнів народних шкіл зрозумілою школярам мовою¹⁰.

Закарпатські говори Л. Чопей кваліфікує як гірське «червоноруське» наріччя української мови. Частина реєстрових слів дослідник зібрав сам, інші – почерпнув з різних джерел: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Нѣмецко-русский словарь» О. Патрицького, граматики Ф. Міклошича, М. Лучкая, О. Огоновського, М. Осадці, «Малорусскія народныя преданія и рассказы» М. Драгоманова, а також використовував матеріали підручників для народних шкіл. У словниковій статті зазначено належність реєстрових слів до певних частин мови, для іменників та займенників наведено категорію граматичного роду, а для прикметників та прислівників зрідка подано форми ступенів порівняння.

У словнику зафіксовано загальноновживані українські слова, значну кількість реєстрової частини складають закарпатські діалектизми, серед яких чимало лексем, запозичених з інших мов. Проаналізувавши реєстрові слова, І. Сабадош виявив, що найбільшою є група загальноукраїнської лексики, сюди належить лексика, яка стосується всіх сфер життя людини, значну кількість становлять книжні слова, зокрема терміни суспільно-політичні, соціально-економічні, юридичні, інші гуманітарні, зокрема мовознавчі, а також природознавчі¹¹.

А. Волошин високо оцінив мову словника, наголошуючи, що «навѣтъ до сих пор найлѣпшій, бо не перероблений з російських словаров, но Чопей збирав

4 Csoréi L. Rutén–magyar szótár. Чопей Л. Русько-мадярский словарь. Budapest, 1883.

5 У розумінні Л. Чопея «руська» – це українська мова.

6 Ibid. S. X.

7 Ibid. S. XI.

8 Ibid. S. XIII–XXIII.

9 Ibid. S. XXV–XXXII.

10 Ibid. S. XXV–XXXII.

11 Сабадош І. «Русько-мадярский словарь» Л. Чопея і його місце в історії української лексикографії. *Українська лексика в просторі і часі*: збірник праць. Ужгород, 2015. С. 502–506.

сам слова по селах, з уст народа и просто подав більший діалектологічний матеріал»¹². Сергій Панько підкреслив неабияке історичне значення словника, яке полягає в тому, що його автор, покликаючись на М. Костомарова, чи не вперше в Угорщині недвозначно вказує на істотну різницю між російською та руською (чи українською) мовами¹³. А. Москаленко наголосив на тому, що словник може бути цінним джерелом для історичної діалектології української мови¹⁴.

Отже, Л. Чопей, проживаючи далеко від україномовної території, у кінці XIX ст. наголошував на самостійності української мови, відстоював право на її розвиток і функціонування. Тому його лексикографічна праця є важливою для визначення статусу української мови в часи, коли вона була заборонена, не допущена до офіційного вжитку, принижена панівною владою.

Гядор (Гядор) Стрипський (Sztripszky Hiador) (Ядор; Sztripszky Hiador; псевдоніми Біленький, Хіадор Мікеш, М. Миколаєнко, Золтан Карпати, С. Новик, Микола Стороженко, Тивадар Стрипський, Sztrippai Sz. Hiador, Ruszkóci, Beloň Rusínský, Th. Beregiensis) – один із представників української науки, культури і літератури першої половини XX ст. В енциклопедії «Українська мова» зазначено: «Г. Стрипський – український та угорський філолог, фольклорист, перекладач»¹⁵. Прославився як редактор, філолог¹⁶, історик культури, етнограф, поет, бібліограф і перекладач. Його ім'я пов'язують із зародженням власне української національної самосвідомості (перші роки XX ст.): показниками цього процесу, за твердженням П. Чучки, стали публічні виступи місцевої інтелігенції, серед інших і Стрипського, з науковою аргументацією того, що народні говори корінного слов'янського населення є говірками малоруської, тобто української мови¹⁷. Наголошують на ролі інтелігенції, зокрема Г. Стрипського, у процесі переорієнтації на народну мову і культуру¹⁸. В. Бірчак зазначає: «Г. Стрипський перший з підкарпатських учених став студіювати давнє письменство Підкарпатської Русі та став свідомо на обороні народної мови»¹⁹.

Лінгвістичні праці Г. Стрипського охоплюють три галузі: дослідження з топоніміки, виявлення та вивчення давніх писемних пам'яток, прикладна лінгвістика. Варто зазначити роль Стрипського у реформуванні українського правопису, науковець намагався наблизити його до фонетичного. Виявлення та вивчення

12 Волошинь А. О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ русиновъ. Ужгородъ, 1921. С. 28.

13 Панько С. Русько-мадярські і мадярсько-руські словники до 1945 року. *Hodinka A. Ruszin–magyar igetár. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola / szerk.: Udvari I., Cselényi I. G. Nyíregyháza*, 1991. С. LXV.

14 Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961. С. 82.

15 Галас Б.К., Галас К.Й. Стрипський Гядор Миколайович. *Енциклопедія Українська мова...* С. 680.

16 Про філологічну діяльність Гядора Стрипського дег. див.: Барань Є. *Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти...* С. 112–124.

17 Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у XX столітті: етнолінгвістичний і культурно-історичний аспекти. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 214–215.

18 Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: становлення національно-мовної особистості. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства*. Збірник наукових праць. Ужгород, 2017. Вип. 22. С. 73.

19 Бірчак В. *Літературні стремління Підкарпатської Русі*; 2-ге вид., доповнене. Ужгород, 1937. С. 152.

писемних пам'яток XV–XVIII ст., створених на території сучасного Закарпаття, було одним із важливих завдань Г. Стрипського. Відомою є праця «Старша руська письменность на Угорщинѣ» (1907)²⁰, видана під псевдонімом Біленький. У ній проаналізовано 56 давніх рукописних пам'яток, зокрема таких: «Лѣтопись Мукачевскаго монастыря» (1458 р.), «Толковное евангеліе изъ села Скотарського» (1588 р.), «Гукливскій лѣтопись» (1660 р.), «Евангеліе учитальное о. Теодора Дулишковича» (1673 р.), «Записки Михайла Оросвейгеші въ 3 томахъ» (1672–1681), «Учительное евангеліе изъ Данилова» (XVII ст.), «Унгварскій рукопись (Казаня зъ XVIII ст.)» та ін., а також усну народну творчість. Учений наголошує, що на досліджуваній ним території авторами писемних текстів, написаних народною мовою, були священники та мандрівні писарі. Шкодує, що у XIX ст. традиція писати народною мовою не збереглася, перехід до «аристократичної» великорущини поділив народ на панів і простих людей²¹. Автор не має сумніву в тому, що пам'ятки писали місцеві священники та дяки, на що вказують окремі мовні особливості. Стрипський зазначає, що мова цих рукописів, безперечно, малоруська (тобто українська), що є свідченням того, що руснаки по обидва боки Карпат жили в мовній літературній єдності. Стрипський закликає творити народною мовою, як робили це предки: «наша повинность продовжати ту стару письменность»²²; «Кто хоче братися за просвѣщення народа, тотъ повиненъ по руськи, нашимъ словомъ, руснацькимъ складомъ писати, а того такъ, якъ наші дѣды писали передъ 200 роками, однакожъ съ увагою на поступъ языкового розвою, то есть по народному»²³. Ф. Тіхий подав уривок зі згадуваної праці Стрипського, зазначивши, що «мова тексту чисто українська, однак зустрічається чимало підкарпатських діалектизмів, які додають тексту особливого колориту»²⁴. Подавши цю статтю, Удварі повністю зберіг її орфографію, наголосив на тому, що в тексті наявні численні українізми²⁵.

Працю «Угроруські літописні записки» під псевдонімом Біленький Г. Стрипський надрукував у «Записках Наукового товариства імени Шевченка»²⁶. Звернув увагу на те, що в східній частині Угорської Русі у комітатах Унг, Берег, Мараморш збереглося по селах безліч старих друків, рукописів. Автор виявив близько 20 рукописів XVII–XVIII ст. Взагалі, зазначає автор, у гірській частині Угорської Русі є ще багато скарбів літератури, які містять чимало інформації про

20 Текст статті, окрім першої сторінки, передруковано й уміщено у виданні: Удварі І. «Зберька жерел про студії русинського писемства III. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознатель, товмач».

21 Біленький Я. (Стрипський Г.). Старша руська письменность на Угорщинѣ. Унгварь, 1907. С. 10.

22 Там само. С. 12.

23 Там само. С. 13.

24 Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови Підкарпатської Русі / переклад із чеської та післямова Л. Белея, М. Стюська. Ужгород. 1996. С. 127.

25 Удварі І. Зберька жерел про студії русинського писемства. III. *Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознатель, товмач*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia*, 21. Ніредьгаза, 2007. С. 48.

26 Біленький Я. (Стрипський Г.) Угроруські літописні записки. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, 1911. Т. 106. Кн. 4. С. 73–82.

історію і культуру цих регіонів. Читач може ознайомитися з уривком із пам'ятки «Гуклівський літопис». Досліджено дату найдавнішого запису пам'ятки (1660 р.), записи пізніших років, а також їх авторів. Подано приклади записів різних років до 1812 року. Ще розміщено два записи в Острозьку Біблію (1581 р.), виконані в селі Бедевля, що на Мараморощині (нині Тячівський район), написані двома особами.

І. Удварі зібрав бібліографію праць Г. Стрипського, у яких порушено проблеми ономастики, зокрема питання етимології деяких топонімів, опублікованих у журналах «Литературна Нѣделя», «Magyar Nyelv» та «Magyar Nyelvőr», а також листи, адресовані відомому угорському славісту Яношу Меліху, в яких, полемізуючи з дослідниками закарпатських топонімів, аргументує свої твердження²⁷. В іншій статті Удварі зібрав повну бібліографію мовознавчих праць Стрипського²⁸, зупинився на розгляді окремих із них, у яких, зокрема, порушено питання етимології слів, серед них і топонімів²⁹. Відомо, що Г. Стрипський між 1900 і 1913 роками зібрав чималий матеріал топонімів із комітатів Мараморош, Берег, Унг, Уточа та Землен. У 1924 р. передав його О. Петрову, який цей особливо цінний матеріал вніс до свого видання. Стрипський уклав питальник для збору топонімів, зокрема ойконімів, потапонімів, лімнонімів, антропонімів, зоонімів, котрий розіслав вчителям, щоб вони допомогли у зборі матеріалу. В. Сугоняк, аналізуючи праці з ономастики, розміщені у виданнях Подкарпатського общества наук³⁰, зокрема статті і замітки Стрипського, зазначила, що вони виділяються своєю проблемністю, оригінальністю, масштабністю мислення³¹. Питання ономастики у Г. Стрипського³², зокрема аналіз праці «Гдѣ документи старшей исторіи Подкарпатской Руси? О межевых названіяхъ»³³, порушено у статті А. Галас³⁴.

Відомо, що в 40-х рр. ХХ ст. Г. Стрипський розгорнув потужну лексикографічну діяльність: планував підготувати словник народної української лексики. Раніше писав про те, що найпекучішою потребою вважає «позбирати усі домородні русько-українські слова просто из уст народа, и як би уложити из них повний словарь нашої народної мови»³⁵.

27 Udvari I. Sztripszky Hiador névtani munkássága. *Magyar Nyelv*, 1999. № 95/4. S. 412–418.

28 Бібліографія мовознавчих праць Г. Стрипського нараховує 36 позицій.

29 Удварі І. Языковедческая деятельность Гиадора Стрипского. *Acta Universitatis Szegediensis Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica*, 2001. № 25. P. 109–125.

30 Чимало статей Г. Стрипського було розміщено в часописах Подкарпатського общества наук «Зоря – Найнал» та «Литературна Недѣля».

31 Сугоняк В. Діалектологічна проблематика у виданнях Підкарпатського общества наук. *Наукові записки НАУКМА*, 2016. Том 189: Філологічні науки. Мовознавство. С. 87.

32 Відомий ономаст Кирило Галас вважав Г. Стрипського основоположником наукового вивчення топонімів на Закарпатті. Про це див.: Галас К. Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті. Ужгород, 1979. С. 34.

33 Повний передрукований текст див.: Удварі І. Зберька жерел про студії русинського писемства. III. *Гиадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознаватель, товмач*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*. 21. Ніредьгаза, 2007. С. 77–142.

34 Галас А. Гиадор Стрипський в історії українського мовознавства на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія, 2019. № 2/42. С. 30–31.

35 Стрипський Г. Читанка для дорослих. Мукачово, 1919. С. 19.

Отже, діяльність Г. Стрипського можна розглядати в тісному зв'язку з історією народної мови та її говорів, належним чином оцінити її в контексті україністики та українського мовознавства загалом.

Шандор (Олександр) Бонкало (Bonkáló Sándor) – філолог, фахівець із закарпатських українських говірок і літератури³⁶. Серед інших досліджував діалектологію, етнографію, культурологію сучасного Закарпаття (колишньої Підкарпатської Русі), історію української літератури. Праці з українського мовознавства писав переважно угорською мовою. Автор частково торкається питання про особливості закарпатських українських говорів та закарпатських писемних пам'яток XVI–XVIII ст. у своїй праці «A kárpátalji rutén irodalom és művelődés» («Підкарпатська рутенська література і культура») ³⁷. Про інші праці Бонкала згадано в енциклопедії «Українська мова»³⁸. Аттіла Шалга, дослідник діяльності Шандора Бонкала, віднайшов документ від 6 лютого 1946 р., в якому Бонкало писав про свої наукові плани, зокрема таке: 1) виявити гунгаризми в писемних пам'ятках, у творах художньої літератури, а також у закарпатських, галицьких та буковинських говорах (робота майже закінчена); 2) написати історію української літератури (більшість матеріялу вже зібрано)³⁹; 3) у Національному музеї Угорщини зберігається близько 20 церковних службників, повчань тощо, написаних церковнослов'янською мовою. У цих книгах є безліч записів закарпатським українським говором⁴⁰. Бонкало мав на меті опрацювати ці матеріяли з огляду на їх мову й опублікувати у славістичних часописах.

Побут гуцулів, їхній говір постійно перебували в колі наукових зацікавлень Шандора Бонкала. У статті «A *sz reflexivum a huczul-kisoroszbán*» («Рефлекси *sz* в гуцульському говорі малоруської мови») на основі прикладів автор доводить, що гуцульський говір зберіг праслов'янський рефлекс *sz*, який приєднується безпосередньо до дієслова в тому випадку, якщо хоче виділити дієслово (до прикладу, *Účenyk u škúl' i účytšě*) або стоїть на початку речення (*Ne svarýšě z námý*)⁴¹.

Дослідження «A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana» («Описова фонетика рахівського малоруського говору») складається зі вступу «Малоруська мова в Угорщині» і з таких розділів: «Рахів та його край (загальна характеристика говору)»; «Фонетика рахівського малоруського говору (вокалізм, асиміляція голосних, випадання голосних, вставні голосні)»; «Консонантизм (задньоязикові, зубні, лабіальні, сонорні, носові, африкати, фрикативні, асиміляція, дисиміляція, випадання приголосних)»; «Скорочення, порівняння галицько-буковинського та рахівського гуцульського говору».

36 Кубійович В. Бонкало Олександр. *Енциклопедія українознавства* / ред. В. Кубійович. Львів, 1993. Т. 1. С. 157.

37 Bonkáló S. *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs, 1935. 80 s.

38 Дзенделівський Й.О. Бонкало Олександр Олександрович. *Українська мова. Енциклопедія...* С. 56.

39 Історію закарпатської української літератури і культури він написав у 1935 р.

40 Salga Attila Utószó. Bonkáló Sándor munkásságáról. *A rutének (Ruszinok)*. 2. bővített kiadás. Basel; Budapest, 1996. S. 132.

41 Bonkáló S. *A sz reflexivum a huczul-kisoroszbán. Nyelvtudomány*, 1913. № 4. S. 41–43.

У вступі наголошено, що українська мова (рутенська – за тодішньою термінологією, вживаною автором), якою розмовляють на Буковині, в Галичині і в північно-східній частині Угорщини, малодосліджена попри те, що «ця мова вже не terra incognita для мовознавців»⁴². Бонкало слушно зауважує, що в рахівському говорі безліч іншомовних елементів, зокрема запозичень із польської, румунської, заголом – із німецької та угорської мов (подається кілька тематичних груп)⁴³. Іншомовний вплив простежується і на рівні фонетики та синтаксису⁴⁴. Бонкало зауважив, що гуцули довгий час були неписьменними, отже, через відсутність писемних пам'яток історичне порівняння їхньої мови провести неможливо. Цікавим є зауваження Бонкала, що в гуцульському говорі існує багато скорочених форм, наприклад: *móž* замість *móžeš*; *chóč* замість *chóčeš*. У кличному відмінкові вживається переважно скорочення: *brá* замість *bráte*; *chló* замість *chlópe*; *Yvá* замість *Yváne*; *Pe* замість *Petre*. Часте використання скорочених форм звертань Бонкало пояснює причиною віддаленого проживання гуцулів одне від одного, а під час спілкування окриками на далеку відстань чути лише частину слова⁴⁵. Автор робить спробу зіставити галицько-буковинський і рахівський говори. Ось деякі з них: у рахівському говорі сполученню *čě* відповідає галицько-буковинське *ča*: *molodýčě* – *molodýča*; у галицько-буковинському говорі деколи замінюють звук *š* на звук *č*: *šeša žínkã* і *ča žínkã*, а в Рахові завжди кажуть *sešě žínkã*; у рахівському говорі голосний *e* у наголошеному і ненаголошеному складі ніколи не зміниться на голосний *a*, як це буває в галицько-буковинському говорі, наприклад, *do cárkvu* ~ *do cérkvu*; *mané* ~ *mené*. Автор зауважує, що найбільша різниця помітна на рівні лексики⁴⁶.

Доля українців та української мови не раз була предметом зацікавлень Шандора Бонкала. Зокрема у праці «A szlávok» («Слов'яни») представлено місця проживання українців, їх чисельність у Галичині, Буковині та Угорщині, віросповідання, народну освіту, самостійність української мови у порівнянні з російською, тут ідеться про заборони й утиски української мови з боку росії⁴⁷. У статті «Az orosz és a rutén irodalmi nyelv kérdéséhez» («До питання руської (великоруської) та рутенської (малоруської, української) літературної мови») Ш. Бонкало доводить самостійність української мови, аргументуючи це твердження розбіжностями у фонетиці, лексиці, морфології та синтаксисі⁴⁸. Від часу появи «Русько-мадярського словаря» Ласло Чопея минуло на той момент більш ніж 30 років. Бонкало розширив відомості свого попередника про особливості української мови у зіставленні з великоруською, відкидаючи хибну точку зору тих мовознавців, які вважали, що малоруська мова є

42 Bonkáló S. A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. Gyöngyös, 1910. S. 4.

43 Ibid. S. 11–12.

44 Ibid. S. 6.

45 Ibid. S. 46.

46 Ibid. S. 47.

47 Bonkáló S. A szlávok. Budapest, 1915. C. 67–79.

48 Bonkáló S. Az orosz (nagyoros) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány*, 1915. № 5. S. 87–110.

діалектом великоруської⁴⁹. Для підтвердження своєї позиції наводить безліч аргументів: представив результати історичних змін у процесі формування української мови, відмінних від російської; наголосив на особливостях фонетичної, морфологічної та синтаксичної систем аналізованої мови; навів приклади слів, несхожих у двох мовах (щоправда, угорський читач відмінностей не бачить, тому що приклади подано угорською без вказівки українського та російського відповідників)⁵⁰. Українська мова, за тлумаченням Бонкала, є народною мовою українців. Про окремішність української мови свідчить і той факт, що нею перекладено Святе Письмо (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.), наголошує на важливості діяльності Івана Котляревського і Тараса Шевченка в аспекті становлення літературної мови. Водночас зауважує: «Російський уряд робить усе можливе для того, щоб світ знав про існування лише російського народу та його мови, існування ж рутенського народу та його мови вони замовчують»⁵¹. Бонкало підкреслює заслуги С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (*Smal-Stockij S. Ruthenische Grammatik*, 1913) у створенні граматики української мови, указує на хибність думок авторів у трактуванні походження української мови. Автор статті доводить, яким чином українська мова розвивалася окремо від російської⁵², наголошуючи на тому, що «рутени не належать до російської імперії, вони не перебувають під політичним, культурним та економічним впливом Москви, тому і рутенська мова не могла зазнати впливу московської мови»⁵³. Рутенська література через несприятливі політичні чинники (заборони, утиски) не мала можливості досягнути високого рівня⁵⁴. Однак вона розквітає в Галичині завдяки діяльності Юрія Федьковича, Івана Франка, Ольги Кобилянської.

Хрестоматія Ш. Бонкала побачила світ у 1919 р. у Будапешті із назвою «Віимки из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв.»⁵⁵. У передньому слові укладач пише про популярність рукописів, написаних народною мовою на Підкарпатті у XVII–XVIII ст. із метою використання їх для навчання школярів. Бонкало пропонує уривки із шістнадцяти пам'яток для тимчасового користування учням (серед пропонованих текстів є уривок із дарчої грамоти селянина Улашина Мстичівському монастиреві, дарчої грамоти Марії Вараді та ін., Гукливського літопису, урбарій, Даниловського учительного Євангелія середини XVII ст., збірника Тесловцьового попа Степана, Нягівських повчань на Євангеліє та ін.). Бонкало черпав матеріяли з видань Євменія Сабова, Гіадора Стрипського, Олександра Петрова та Івана Франка.

Заслугою Шандора Бонкала є те, що саме він свого часу інформував угорську наукову спільноту про статус української мови як такої, що має право функ-

49 Ibid. S. 87–88.

50 Ibid. S. 104–107.

51 Ibid. S. 107.

52 Ibid. S. 100–102.

53 Ibid. S. 102.

54 Ibid. S. 103–104.

55 Рахівський О. Віимки из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв. Будапешт, 1919. 24 р. Шандор Бонкало тут фігурує під псевдонімом О. Рахівський.

ціювати у статусі літературної мови українського народу, належно оцінив її місце серед інших слов'янських мов.

Антоній (Антал) Годинка (Hodinka Antal) (псевдоніми Антоній Романув, Сокирницький Сирохман, Сокирницький Сиротюк) (1864–1946) – історик,⁵⁶ філолог, фольклорист, публіцист, педагог⁵⁷. Наукова спадщина А. Годинки багата й різнобічна. «Глаголниці. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка» Антонія Годинки – рукописна праця, яка до моменту видання Іштваном Удварі зберігалася в одному чернетковому та в одному чистовому варіанті відділу рукописів Академії наук Угорщини. Це двомовний «русинсько-мадярський» словник дієслів. На чистовому варіанті рукопису подано рік – 1922. У словнику 7500 дієслів та 600 дієслівних форм⁵⁸. Із передмови читач дізнається про те, що Годинка мав на меті укласти угорсько-русинський та русинсько-угорський словник. Однак угорсько-русинську частину дослідникам не вдалося віднайти. У передмові укладач, покликаючись на праці своїх попередників, зокрема Л. Чопея, В. Ягича, Ю. Карського, порушує питання про статус української мови. Згадуючи історичні факти, Годинка зауважує, що між російською та українською мовами різниця значна, що дає підставу говорити про українську як окрему мову⁵⁹. Продовжує тим, що мова закарпатців є тотожною з мовою по інший бік Карпат. Годинка наголошує на тому, що створення словника, який міститиме народнорозмовну лексику, є необхідним. Матеріал до словника збирав під час польових досліджень, фіксуючи дієслова із прислів'їв, приказок, пісень, колядок, а також із писемних джерел, серед яких церковні, офіційні та юридичні тексти⁶⁰. Слова немісцеві не вводив до реєстру. Опрацьованих пам'яток, за його підрахунками, близько трьохсот. Церковні книги є особливо цінними, адже священники подавали пояснення Євангелія зрозумілою для народу мовою. Годинка указує на заслуги Євменія Сабова та Гіядора Стрипського у віднайденні понад 60 рукописів. Своєю заслугою у співпраці з А. Петровим Годинка вважає віднайдення Гукливського літопису в отця Малцовського⁶¹. Стало відомо, що Годинка з Петровим переписали літопис. Годинка шкодує, що багато пам'яток Г. Стрипський, А. Петров, І. Франко та В. Гнатюк вивезли до Львова і Петрограда. Виняток, на думку Годинки, становлять пам'ятки XVI–XVII ст., які

56 Віднянський С.В., Герасимова Г.П. Годинка Антоній. *Енциклопедія історії України* / редкол.: Смолій В.А. (голова) [та ін.]. Київ, 2004. С. 133.

57 Життєвий шлях та список рукописних праць, які зберігаються в бібліотеці Угорської академії наук, детально описав І. Удварі. Див.: Udvari I. Hodinka Antal életrajza és művei. *Hodinka Anta: Ruszin–magyar igetár. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка* / szerk.: Udvari I., Cselényi I.G. Nyíregyháza, 1991. S. IX–XXIII.

58 Hodinka A. *Ruszin–magyar igetár* [в:] Годинка А. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголниці. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка / собр., упор. Т. Романувъ. Ужгород, 1922.

59 Ibid. S. 24.

60 Ibid. S. 25.

61 Ibid. S. 25–26.

писали по той бік Карпат і свого часу були привезені на Закарпаття переселенцями з Галичини⁶². Щодо правопису, то Годинка зазначив, що він дотримується принципу між етимологічним та фонетичним принципом.

Структура словникових статей така: дієслово у формі інфінітива, у дужках форми першої та другої особи однини теперішнього часу, рідше форми минулого часу чоловічого роду або другої особи наказового способу; у деяких словах указано наголос; угорський відповідник – у неозначеній формі; при деяких запозичених словах подається мова-джерело та синонімічні пари дієслів; до окремих заголовних слів подано ілюстрації з писемних пам'яток. До прикладу: *дока/зати* (-жу, -жешъ, -завъ, -жъ і -жи) – *kimutatni, beigazolni, bebizonyítani*⁶³; *излѣзѣ/ти* (-ю, -шъ) – *lemászkálni, le-mászogatni, le-leszállani* (з воза – *szekérről*), *излѣзвати* (-ую) = *излѣзѣ/ти*, *зри*, тобто *дивись* *злѣзвати*, *излѣзти* (-у, -ешъ, -ъ, -ь) *lemászni, leszállani*: *Затхее*, *излѣзъ долу* (з Нягівських повчань на Євангеліє); *розсушѣ/ти* (-ю, -шъ) *szét-, felszárítgatni, aszalgatni, -ся lassan széjjelszáradni*, *розсуш/сти* (-у, -ишъ) *széjjel-, szét-, egészen megszárítani, agyonszárítani, megaszalni, -ся agyonszáradni, megaszni, aszalódni*, *розсеш/овати* (-ую) *див. розсушѣ/ти*.

Проаналізовано реєстру частину словника. Зокрема О. Лещак виконав типологічний структурно-функційний статистичний аналіз русинської частини словника⁶⁴. Аналіз матеріалу засвідчує, що переважна більшість поданого Годинкою русинського дієслівного коренеслова за фонетичними та морфологічними ознаками є східнослов'янською⁶⁵. Під час дослідження було виявлено, що серед словникових статей чимало діалектних і літературно-простонародних слів. Суттєвими недоліками О. Лещак вважає відсутність прикладів у багатьох словникових статтях, що ускладнює ідентифікацію семантики, певну непослідовність у характері цитованого матеріалу, пропущення позначки «з цслав.» (тобто з церковнослов'янської) (рецензент наводить низку прикладів), однак припускає, що укладач міг співвідносити ці слова не з церковнослов'янською мовою, а з язичієм. О. Лещак зазначив, що вказівка словозмінної парадигми допомогла б зіставити не лише вихідні форми (у випадку аналізованого словника – неозначену форму), а й інші форми слова. О. Лещак дійшов висновку: «більше половини матеріалу словника виходить за межі типологічного співставлення з іншими слов'янськими мовами»⁶⁶.

І. Удвари указує на цінність словника, рекомендує його діалектологам і спеціалістам, які досліджують історію літературної мови⁶⁷.

62 Ibid. S. 26.

63 Ibid. S. 76.

64 Лещак О. Деякі попередні зауваги до типологічного структурно-функціонального статистичного аналізу русинської частини «Глаголници» А. Годинки. *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Naukovi дослідження на честь Антонія Годинки*. Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia. 1. / szerk. Udvari I. Nyiregyháza, 1993. С. 53–59.

65 Ibid. S. 54.

66 Ibid. S. 58.

67 Удвари И. Русинские глаголы венгерского происхождения в «Русинско-венгерском словаре глаголов» Антония Годинки. *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére*. Studia Ukrainica et Rusinica Nyiregyháziensia. 1. / szerk. Udvari I. Nyiregyháza, 1993. С. 64.

Ласло Деже (Dezső László) – фахівець із загального мовознавства, слов'ястики та україністики,⁶⁸ наголошував на важливості дослідження слов'янських писемних пам'яток, зокрема й українських, зазначив, наскільки потрібною для угорської слов'ястики є лінгвістичний аналіз та публікація мовних пам'яток, серед яких і чимало українських⁶⁹. У монографії «Очерки по истории закарпатских говоров»⁷⁰ Деже описує розвиток закарпатських українських говорів, виокремлюючи в історії Закарпаття два періоди: перший охоплює часовий проміжок від XIV до середини XVI ст., другий – від середини XVI до кінця XVIII ст. Формування закарпатських українських говорів розглянув у тісному зв'язку з історією становлення закарпатських міст і сіл. Для цього використав відомості української топоніміки й антропоніміки угорських грамот, переписів та урбарів від XIII до кінця XVIII ст., уклав карти назв поселень комітатів Берег, Земплин, Мараморош, Уточа та Унг із вказівкою на час першої фіксації поселення, розглянув, наскільки поступово заселялася територія Закарпаття, як змінювалася кількість населення. Для конкордації угорських, російських, словацьких та румунських назв населених пунктів, які фігурують у роботі, у додатках подано список сіл і міст території Закарпаття (Деже, 244–292). Словникові статті містять таку інформацію: назва села, яку найчастіше вжито в пам'ятках XVI–XVIII ст., скорочена назва комітату, до якого належало село, назва села російською, українською, словацькою та румунською мовами (якщо вона відома), час заснування села із вказівкою на джерело. Найважливіші варіанти угорських назв поселень подано, навіть якщо немає еквівалентів в інших мовах. «Для встановлення стану української мови XIII–XV ст. можна взяти до уваги й сучасну топонімію, а також угорські запозичення українських пам'яток XVI–XVIII ст.», – підсумовує Л. Деже (Деже, 41).

Характеризуючи стан українських говорів від XIV до середини XVI ст., Л. Деже визначає їх фонетичні особливості на підставі угорських грамот, написаних латинкою, мотивуючи це відсутністю виданих українських пам'яток. Дослідник застерігає бути уважними, оцінюючи ці праці, адже грамоти написали угорці, які, можливо, не знали української народної мови або ж, окрім української, знали ще й словацьку. Тому потрібно брати до уваги і вплив тих говорів, за посередництвом яких автори латиномовних грамот вивчили українську мову (Деже, 42).

Друга частина монографії містить аналіз мови «Нягівських повчань на Євангеліє». Л. Деже високо оцінив першу закарпатську пам'ятку середини XVI ст., невідомий автор якої розумів значення народної мови і вважав її гідною того, щоб писати саме нею (пізніші зауваження свідчать про те, що деякі читачі вважали неправильним таке послідовне використання народної мови в релігійній літературі, як це робив невідомий автор). «Нягівські повчання» досліджували

68 Чучка П. Деже Ласло. *Українська мова: Енциклопедія...* С. 133.

69 Дژه Л. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Будапешт, 1967. С. 7. Зібрано бібліографію праць Ласло Деже з українського мовознавства, проаналізовано праці, в яких порушено питання історії української мови в монографії. Дет. див.: Барань. *Hungaro-Ucrainica*. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти... С. 124–144.

70 Дژه Л. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Будапешт, 1967. 306 с. (далі в тексті – Деже).

А. Петров, В. Ягич, Г. Геровський, Ф. Тихий, однак детальний, різноаспектний лінгвістичний аналіз уперше зробив саме Л. Деже. Аналізуючи мову пам'ятки, він зіставляє її з мовою пам'ятки XVI ст. «Углянський ключ», що є переробкою на південно-марамороський говір незакарпатського оригіналу, наводить також відомості для порівняння відповідних частин «Углянського учительського Євангелія» XVII ст., «Сокирницького збірника» початку XVII ст. та інших українських пам'яток незакарпатського походження (Деже, 125). На підставі аналізу фонетичних явищ «Нягівських повчань» Л. Деже дійшов висновку, що «звуківий склад південномарамороського говору з того часу майже не змінився» (Деже, 125–128). Морфологічних особливостей виявилось чимало (Деже, 125–159), хоча до часу написання пам'ятки вже сформувалася нова система відмінювання іменників. Він подає парадигму відмінювання усіх типів іменників, а також частоту їх використання. На підставі морфологічних рис науковець припускає, що «Нягівські повчання» були написані раніше, аніж інші пам'ятки XVII ст., приблизно у другій половині XVI ст. (цього припущення дотримувався й А. Петров на основі аналізу «Повчань...»). Порівнюючи морфологічні особливості мови «Нягівських повчань» із даними не-закарпатських пам'яток, дослідник виявив, що південномарамороський говір у XVI ст. був більш архаїчним, ніж галицькі та волинські говори (Деже, 159). Аналізуючи явища синтаксису (Деже, 159–221), автор висловив міркування, що синтаксис «Повчань...» не можна ототожнювати із синтаксисом закарпатської народної мови насамперед тому, що вони є варіантом народної мови «вищого ґатунку» (Деже, 161).

Словник «Нягівських повчань» (або, як називає Л. Деже, «Нягівської постили») та його аналіз подано в монографії «Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)»⁷¹. Тут представлено всі слова пам'ятки – 2749. Словникові статті побудовано так: після заголовних слів у дужках подано їх варіанти; граматичну інформацію вказано тільки тоді, якщо необхідно точно визначити частиномовну належність; значення слів викладено російською мовою; наведено уривки з тексту для ілюстрації та покликання на словники.

Монографія містить ще такі розділи: про «Нягівську постилу» (ДежеНП, 421–441); статистичне дослідження словотвору (Там само, 442–481); тематичні групи і гнізда слів (Там само, 482–507); історичні прошарки лексики (Там само, 508–513) та словник синонімів (Там само, 514–522). На жаль, ім'я автора «Постили...» невідоме, однак із тексту повчань можна дізнатися про його погляди на суспільні питання. Автор, за переконанням Ласло Деже, був священником-кріпаком, сином свого часу, бо в кожній проповіді намагався пояснити євангельський текст просто і зрозуміло. Щодо релігійних питань, то йому імпонували догми православ'я, про «суспільні питання його враження різко відрізнялися від того, що проголошувала верхівка церковної ієрархії» (ДежеНП, 423). Л. Деже наводить чимало цитат із пам'ятки, які підтверджують позицію невідомого ав-

⁷¹ Деже Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ). Debrecen, 1985. 525 с. (далі – ДежеНП).

тора, який став на захист селян, зневажав багатство й багачів, протистояв панам та унії і був вірним ідеям православ'я. Дослідник вважає великою заслугою автора «Постили...» писати мовою народу, що своєю чергою задовольнило не тільки інтереси церкви, а й природні потреби вірян – слухати проповіді зрозумілою їм мовою: «што бы тамь пупь проповѣдавъ слово Божее, святое евангеліе, на языкъ, котрымъ мовлять люде, штобы могли розумѣти убогыи. Што хоснуеть имь, коли пупь мовить на языку чужому, што они не розумѣють»⁷². Навіть цитати з Біблії автор перекладає народною мовою, що не було загальноприйнятим у той час. Дослідник встановив: «одним із головних завдань автора було пояснити притчі Христа, необхідні для розуміння ідейного змісту Біблії» (ДежеНП, 441).

Слова, зафіксовані в «Постили...», дослідник розподілив у межах восьми тематичних груп: 1) «неорганічна природа»; 2) «органічна природа»; 3) «сільське господарство»; 4) «промисловість»; 5) «транспорт, торгівля»; 6) «економічні та суспільні відносини, політичні та юридичні установи»; 7) «повсякденне життя людини»; 8) «інтелектуальне та емоційне життя людини: абстрактна і релігійна лексика». У межах тематичних груп окреслив значну кількість підгруп. Як свідчать результати, найповнішою є тематична група «повсякденне життя людини» (428 одиниць), друга за кількістю група – «інтелектуальне та емоційне життя людини: абстрактна і релігійна лексика» (184 одиниць). Зазначмо, що 120 одиниць автор зарахував до кількох тематичних груп. Ласло Деже дослідив історичні прощарки словникового складу «Постили...». Зіставивши її лексику зі словниками давньоукраїнської та сучасної української літературної мов, окреслив такі групи: 1) слова, які вживалися в давньоукраїнській мові й успадковані сучасною українською мовою (найбільша група – 49,3% слів); 2) слова, які не збереглися в сучасній українській мові, проте відомі російській мові, зокрема *возраст, воскресный, вражда, прежде, сласть, соблазнить ся, создание, создати* (13,2%); 3) слова, які у давньоукраїнській мові не вживалися, однак зафіксовані в українській мові XVI ст. і в сучасній літературній мові; 4) слова, які не вживалися в давньоукраїнській мові і не зафіксовані в сучасній українській літературній мові (переважно із книжної мови, які не збереглися в сучасній літературній мові).

Загальна лексика української та російської мов складає більш ніж половину всіх слів (53%), які в давньоукраїнській літературній мові не засвідчені, хоча можна припустити, що частина цих слів функціювала в деяких давньоукраїнських говорах, однак не засвідчена в пам'ятках. До власне української лексики зараховують 47% слів, із яких понад 9% слів мають паралелі в польській мові (наприклад, *голузя, дяка, жадень, задаремный, зычити, картати, мовити, мусити, муць, надаремно, панство, пань, тежъ, ужиток*). 16% лексики «Постили...» складають церковнослов'янські елементи, не засвідчені в давньоукраїнській мові, однак вживалися в староукраїнській літературній мові (деякі з них могли походити з мови народу або є авторським новотвором), а саме: *доганяня*,

⁷² Няговские поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с ввводной статьей Ласло Дэже / под ред. и с предисл. А. Золтана. Ньиредьхаз, 2006. С. 165.

извідованя, испомаганя, назнаменовати, приказаня, прятаня, слобожіня та ін. Л. Деже наводить чимало прикладів східнослов'янської лексики народної мови, не засвідчених словниками, наприклад: *айно, бай, бурише, волохъ, выдку, выдсюдъ, выжурути, дакто, дурнякъ, изверхы, испудъ, лихота, невулный, нужъ, окреме, охті, побожити ся, різувати, тверезити ся, указовати ся, хотяй, честовати, чудовати ся*. Серед слів іншомовного походження дослідник виділяє гунгаризми, полонізми, румунізми, словакізми та богемізми. Гунгаризмів та полонізмів виявилось найбільше (по 3,3% від усієї лексики «Постили...»), однак часто виникали труднощі під час встановлення джерела запозичення (слово польське чи спільне для української та польської мов). Запозичення з угорської дослідник зараховує до історичних діалектизмів. Румунізмів, словакізмів та богемізмів засвідчено тільки декілька. Л. Деже виявив, що 88% лексики «Постили...» функціювало в народній мові того часу, 12% складали книжні слова, а також навів приклади слів, які в сучасній українській мові вже не відомі. Значна частина гунгаризмів сьогодні також вийшла з ужитку: *будушловати, выдвалтоват, кедвезовати, німоровишагъ, синте, тамадовати ся*. Дослідник засвідчив форми деяких числівників в архаїчній формі: *однонадесять, двенадесять, чотыридесять*. Такі статистичні відомості показують частку народної мови у словнику пам'ятки. «Наявність живої мови можна пояснити тим, що автор свідомо використовував народну мову», – підсумовує Л. Деже (ДежеНП, 513).

У бібліографії вміщено список виданих пам'яток середньокарпатського говору, наведено праці, присвячені дослідженню мови цих пам'яток, а також розвідки про історію заселення Закарпаття та розвиток закарпатських українських говорів.

Популярність «Нягівської постили» Л. Деже мотивує тим, що «автор шукає нові шляхи в галузі літературної мови, він не задовольняється шаблоном у поясненні Євангелія, додає свої зауваження, з яких перед нами вимальовується образ гуманної і розумної людини, яка бореться за культурне піднесення свого народу і співчуває боротьбі свого народу проти панівного гніту. Це зробило його твір відомим і в наступних двох століттях, коли історичні умови змінилися» (Там само, 441).

Отже, Ласло Деже одним із перших звернув увагу на важливість вивчення українських писемних пам'яток, які зберігаються в архівах та бібліотеках Угорщини, виявив та дослідив низку цих пам'яток, доклав чималих зусиль, щоб його учні продовжили цю благородну справу.

Балецький Еміль Дмитрович (Baleczky Emil) – український і угорський мовознавець⁷³. Вивчення української, зокрема закарпатської, діалектології та історичної лексикології української мови – основні галузі наукових зацікавлень Еміля Балецького⁷⁴. Він – одна з найбільш помітних особистостей в історії угор-

73 Чучка П. Балецький Еміль Дмитрович. *Українська мова: Енциклопедія...* С. 42.

74 Бібліографію праць Еміля Балецького з українського мовознавства та аналіз лінгвоукраїністичних статей див у монографії: Барань С. *Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти...* С. 144–189.

ської україністики ХХ ст. Його вважають одним із найвизначніших спеціалістів зі східнослов'янського мовознавства другої половини ХХ ст. в Угорщині⁷⁵. Серед основних наукових зацікавлень Балецького – закарпатська діалектологія та історична лексикологія української мови. Увагу молодого Балецького, учня відомих угорських славістів Яноша Меліха, Ласло Гадровича та Іштвана Кнежі, привернула діяльність Євменія Сабова. Перша мовознавча стаття-рецензія має назву «Євменій Сабовь і наша діалектологія»⁷⁶. Автор особливо цінує заслуги, за його словами, «самоука» Євменія Сабова, який своєю діяльністю прославився не лише на своїй батьківщині, а й за кордоном. «Хрестоматія церковно-славянських и угрорусских церковных памятников съ прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных нарѣчияхъ» (Унгварь, 1893) викликала особливий резонанс у наукових колах, найвизначніші дослідники, як А. Годинка, І. Панькевич, Ф. Пастрнек, О. Петров та ін. позитивно відгукнулися на цю важливу з погляду місцевої діалектології працю. Автор статті-рецензії закликає продовжувати цю важливу справу.

1943 року Е. Балецький захистив докторську дисертацію «Szabó Eumén Orosz nyelvтанának hangtana» («Фонетика русскої граматики и читанки Евменія Сабова»). Того ж року окремих зошитом вийшла ця праця у серії видань «Szláv Filológiai Értekezések» за підтримки Подкарпатського общества наук та Наукового інституту графа Пала Телекі в Королівському університеті ім. Петера Пазманя в Будапешті⁷⁷.

До кола наукових інтересів Емілія Балецького входило дослідження поширених на Закарпатті лексичних одиниць, перш за все з погляду їх етимології. Учений старався прослідкувати походження досліджуваних слів, виявити час їх першої писемної фіксації в тих чи інших джерелах, з'ясувати семантичні особливості розвитку зазначених найменувань⁷⁸. Серед доробку дослідника привертають увагу спроби визначити походження деяких запозичених слів, серед них і споконвічно слов'янських, які поширені в карпатських українських говорах⁷⁹.

Е. Балецький високо оцінює працю Іштвана Кнежі «Слов'янські запозичення в угорській мові», однак привертає увагу науковців до того факту, що, окрім кількох статей, нема подібного узагальненого дослідження про угорські запозичення в окремих слов'янських мовах. І, на думку Е. Балецького, це можна аргументувати тим, що «угорські запозичення в слов'янських мовах не відіграли такої важливої ролі,

75 Хадрович Л. Емилю Балецькому 60 лет. *Studia Slavica*, 1980. № 26. С. 231.

76 Балецький Э. Евменій Сабовь і наша діалектологія. *Литературна Неділя*, 1942. № 2. С. 89–92.

77 Balezky E. Szabó Eumén Orosz nyelvтанának hangtana. Фонетика русскої граматики и читанки Евменія Сабова. А Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézete. Budapest, 1943. 48 с. Аналіз угорськомовної праці Е. Балецького див. у монографії: Барань Є. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти... С. 150–161.

78 Балецький Э. Из наблюдений над значением и распространением слова d'ug. *Studia Slavica Hung.*, 1957. № 3. С. 223–234.

79 Балецький Э. Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica Hung.*, 1958. № 4. С. 399–404.

як слов'янські запозичення в угорській мові», адже велика кількість слов'янізмів ввійшла до лексичного складу угорської літературної мови, а до лексичного запасу слов'янських літературних мов потрапило значно менше угорських слів⁸⁰. Автор стверджує: історичні обставини спричинилися до того, що найбільше угорських слів проникло в словацьку та сербську й хорватську мови. Оскільки ж угорська етнічна територія межує із Закарпаттям, то, без сумніву, чи не найбільше угорських запозичень міститься саме в місцевих українських говорах⁸¹. Угорська мова мала вплив на закарпатські українські говори у сфері державно-адміністративної та побутової лексики. Автор зазначає, що у свій час на словниковий склад угорської мови певний вплив мала давньоукраїнська мова, пізніше – українська (автор насамперед мав на увазі північно-східні говори угорської мови). Для прикладу наводить слова, які, базуючись на дослідженнях І. Кнежі, можна вважати давньоукраїнськими запозиченнями в угорській мові. Однак наведено українські запозичення, серед них і діалектні, які не зафіксовані в праці І. Кнежі, але поширені в північно-східних говорах угорської мови, серед них такі: *ánu* < діал. *ану*; *bánika* < діал. *баник* 'горщик'; *bida* < *bída*, *bockó* ~ *bocog* < *bosak* 'босий', *csulka* < *чулка* ~ *чулка* 'пасмо волосся; коса; волосся'; *drácska* < діал. *драчка* 'пиляння дощок'; *gyug* < *дюг* діал. 'стусан'; *haluska* < *галушки*; *irmosz* < *ірмос* 'перша строфа в кожній з дев'яти пісень канону'; *kadarnica* < *кадильниця*; *kondák* < *кондак* 'піснеспів'; *mirovál* < *мирувати* 'помазати миром'; *nyibe* < *ніби*; *raklanya* < *поклонятися*; *parasztaz* < *парастас* 'заупокійна відправа; жертва за упокій душі'; *pravagy* < *праведний*; *prévik* < *предвік* 'глибока давнина'; *riza* < *риза* 'верхній одяг православних священників', *riza* 'відмежовані ділянки поля в 3, 6, 10 моргів'; *sutka* < діал. *шутка* 'гілка розквітлої верби'; *táki* < частка *таки*; *utrenye* < *утреня* 'церковна ранкова служба'⁸². Значення лексеми *drubjázs* нам не вдалося встановити. Діалектизми *bida*, *haluska*, *mirovál*, *riza* 'верхній одяг православних священників', *utrenye* зафіксовано і проаналізовано в монографії Іштвана Ковтюка⁸³, лексема *bida* аналізована у статті В. Газдага⁸⁴, а лексема *haluska* – в іншій праці⁸⁵.

У галузі діалектології дослідник вивчав українські говори Угорщини: «...він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлош-

80 Балецкий Э. Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hung.*, 1961. №. 6. С. 247–248.

81 Під *закарпатськими говорами* автор розуміє українські говори південних схилів Карпат незалежно від того, є говорами давнього чи нового складу.

82 Балецкий Э. Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hung.* 6 (1961). С. 248.

83 Kótyuk I. Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai. Nyíregyháza, 2007 [в:] Ковтюк І. Українские заимствования в ужанском венгерском говоре. Ньиредьхаза, 2007.

84 Gazdag V. Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában. *A szótól a szövegig: az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai / szerk. V. Bárdosi.* Budapest, 2011. С. 81.

85 Газдаг В.В. Фонетичні модифікації східнослов'янських лексичних елементів у закарпатських угорських говорах. *Науковий вісник інноваційних технологій*, 2017. №. 3. С. 128–129.

ка, єдиної української говірки на території Угорщини»⁸⁶. Із щоденникових записів відомо, що Е. Балецький мав на меті створити словник української говірки цього села, проте завершити цю роботу йому не вдалося. Однак про діалектизми в мовленні комлошівців вийшло друком кілька статей⁸⁷. Комлошка⁸⁸ – єдине село в Угорщині, в якому українська мова була засобом спілкування між жителями у час проведення дослідження (1951–1954 рр.); українська говірка села Комлошка, за твердженням Е. Балецького, належить до лемківської групи південнокарпатських говорів. За результатами наукових пошуків Балецького, у різних джерелах подавалася різна інформація щодо мовної належності мешканців села: одних ототожнювали зі словацькомовними, інших – з угорськомовними чи з українськомовними. Тільки детальний аналіз місцевого говору та дані історіографії могли гарантувати переконливі висновки про мовну належність населення Комлошки. Зібраний лексичний матеріал нараховував 3000 одиниць, однак видати укладений словник говірки не вдалося. Ідучи за історичними фактами, Е. Балецький дійшов висновку, що на території села Комлошки спочатку жило слов'янське населення, однак його засновниками були угорці, які запозичили в слов'ян топонімічні назви. Різні джерела дають інформацію про те, що предки нинішніх мешканців Комлошки переселилися на територію сучасного їх проживання із Західної України та Словаччини у XVII ст., однак збільшення кількості українських переселенців зі Словаччини у XVIII ст. зумовило стабілізацію українського лемківського говору, який у процесі інтеграції став «переможцем», а сліди колишніх словаків та угорців збереглися в топонімічних назвах, прізвищах і в говірці⁸⁹.

Діалектні записи виконано упродовж 1951–1954 рр., їх подано у фонетичній транскрипції. Тематика записів різноманітна: про походження села, про сільські події, біографії, опис народних звичаїв, розповіді про марновірство, казки, пісні, дитячі вірші, прислів'я і приказки, загадки та байки⁹⁰. Безперечно, ці матеріали становлять неабияку цінність для сучасних дослідників фонетики та лексики української мови, окрім цього, слугують інформативним джерелом для вивчення української фольклористики.

На основі зібраного діалектного матеріалу Е. Балецький виявив вплив угорської мови на лексику українських говорів села Комлошка в Угорщині⁹¹. Оскільки говірка села Комлошка є українським острівцем на угорській території, то, звичайно, зрозуміло, що особливістю її є те, що низка мовних явищ

86 Петер М. Эмиль Балецкий (1919–1981). *Studia Russica*, 1981. № 4. С. 400.

87 Балецкий Э. О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.*, 1956. № 2. С. 345–363 (карта: 364); Балецкий Э. Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica Hung.*, 1980. № 26. С. 97–138.

88 Комлошка (уг. Komlóska) – село у північно-східній частині Боршод-Абауй-Земплинського комітату за 10 км від міста Шарошпатак.

89 Балецкий Э. О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.*, 1956. № 2. С. 361, 363.

90 Балецкий Э. Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica Hung.*, 1980. № 26. С. 97–138.

91 Балецкий Э. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.*, 1958. № 4. С. 23–46.

сформувалася під впливом угорської мови. Це відобразилося насамперед на звуковому складі, синтаксисі, але головним чином – на лексиці мову. Під час проведення дослідження в селі не було мешканця, який би не володів угорською мовою, тож українсько-угорська двомовність була тут звичним явищем. З огляду на змішування та перемикування кодів виявити запозичені елементи досить складно. Сформовано лексичний корпус гунгаризмів (372 одиниці), указано шляхи їх проникнення до комлошівської говірки.

Отже, з позиції діалектології цінним є дослідження мови єдиного україномовного села Угорщини, мешканці якого під час проведення діалектологічної розвідки розмовляли переважно рідною мовою.

Іштван Удварі (Udvari István) – славіст, філолог, історик, організатор навчального процесу. Його вагома заслуга в дослідженні історії української мови, української історичної діалектології, мови бачвансько-сримських русинів, угорської україністики, українсько-угорських міжмовних контактів, виявлення, дослідження та видання давніх східно- та південнослов'янських писемних пам'яток. Саме він повернув науці забутих мовознавців, істориків та інших діячів культури: віднайшов, систематизував, проаналізував і видав низку рукописних праць Гіядора Стрипського, Антонія Годинки, єпископів Мукачівської греко-католицької єпархії Андрія Бачинського, Юрія Гаврила Блажовського, Мануїла Ольшавського та Іоанна Брадача. За редакцією Іштвана Удварі була видана шеститомна база даних українсько-угорського словника (Ніредьгаза, 2000–2003) та двотомний угорсько-український словник (Ніредьгаза, 2005–2006).

У 1995 р. вийшла друком праця «Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon («Офіційна писемність русинів (карпатоукраїнців) у XVIII ст.»)⁹². Частина досліджених рукописів створена на території сучасного Закарпаття, інша – у північно-східній низовинній частині Угорщини. Більшість створених на території сучасного Закарпаття рукописів (автори яких – єпископи Георгій Бізанцій, Юрій Гаврило Блажовський, Михайло Ольшавський, Іван Брадач, Андрій Бачинський) належить до Мукачівської греко-католицької єпархії. Автор уперше проаналізував правописні норми офіційних документів літургійної церковнослов'янської мови, літературної староукраїнської (руська мова, проста мова) і карпаторусинської народної мови в тій формі, як вони використовувалися у XVIII ст. Видання складається з п'яти великих, об'єднаних між собою розділів, а саме: класифікація рукописних джерел; дані про різновиди письма (півустав і скоропис); мовний аналіз пам'яток; бібліографія рукописних джерел; список використаної літератури. І. Удварі подає етноніми на позначення східнослов'янського населення, яке проживало на території Угорського Королівства (самоназва *rusznák*, *ruszin* 'руснак, русин'), зокрема, *руський*, *угорорусський*, *русин*, *руснак*, *рутен*, *карпаторуський*, *карпатоукраїнець*, *українець*⁹³.

92 Udvari I. Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. VI+178 p.

93 Ibid. S. 2–4.

Сам дослідник з огляду на аналізований історичний період найчастіше вживає етнонім *русин, рутен*, які є угорськими відповідниками латинського *ruthenicus*.

Найбільший за обсягом розділ присвячений аналізу мови пам'яток, зокрема фонетичних, лексичних та морфологічних особливостей⁹⁴. У розділі про лексичні особливості пам'яток наголошено, що в договорах, переписах та листах значно більше діалектних елементів, ніж у статутах та універсалах. Виявлено численні приклади латинізмів та гунгаризмів (перша група успадкована зі староукраїнської літературної мови, а друга – з народнорозмовної мови). Частина латинізмів пов'язана із проведенням церковної служби, релігійним вченням, організацією церковної справи та керівництвом церквою. Більшість діалектизмів поширена на всій території Закарпаття, серед них є чимало лемкізмів. Наявність полонізмів І. Удварі пояснює вкрапленням їх зі староукраїнської літературної мови або ж із лемківських говірок. У кінці XVIII ст. кількість освічених парохів зросла, через це зменшилася частота вживання народнорозмовних елементів, зокрема угорських і словацьких запозичень.

Виконавши ретельний мовний аналіз пам'яток згадуваного періоду, І. Удварі робить висновок: у документах першої половини XVIII ст. домінують діалектні риси та елементи староукраїнської літературної мови, виявлено стійкі звороти української офіційної мови (що свідчить про вплив польської мови). У 50–60-і рр. помітний синтез народних і літературних елементів; у 70–80-і рр. домінують норми церковнослов'янської мови, з'являється вплив російської мови.

У 90-их рр. XX ст. І. Удварі започаткував укладання сучасного двотомного словника. Опубліковано «Базу даних українсько-угорського словника» (Ниредьгаза, 2000–2003)⁹⁵, у якій кількість реєстрових слів сягає 92 тисяч, що, як дізнаємося з передмови до виданого згодом «Угорсько-українського словника», «можна назвати бібліографічною рідкістю»⁹⁶. Поява цього словника стала дуже важливою подією, оскільки від 1963 р. не з'являлося нічого подібного.

Під час укладання редагованого Іштваном Удварі «Угорсько-українського словника» було здійснено грандіозну роботу⁹⁷. Науковець разом із колегами створив словник світового рівня, що збагатив культурну спадщину народів, які живуть поруч у Карпатському басейні. Василь Німчук так оцінив лексикографічну діяльність ученого: «Якби він більше нічого не створив, а тільки дві капітальні праці – «Українсько-угорський словник» у VI випусках і двотомний «Угорсько-український словник», І. Удварі увійшов би в історію науки»⁹⁸.

Наукові обшири Іштвана Удварі відомі в усьому слов'янському світі. Василь Німчук наголосив на тому, що науковець залишив невмирущу спадщину,

94 Ibid. S. 30–90.

95 Udvari I. Ukrán–magyar szótári adatbázis. I–VI. Glossarium Ucrainicum. 2–7. Nyíregyháza, 2000–2003.

96 Udvari I. Magyar–ukrán szótár. I–II. Glossarium Ucrainicum. 8. Nyíregyháza, 2005–2006.

97 Детальний аналіз словників див.: Барань С. Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти... С. 246–254.

98 Німчук В. Іштван Удварі – історик української мови. In *memoriam István Udvari (1950–2005)* / ред. А. Золтан. *Матеріали конференції пам'яті Іштвана Удварі* (Ниредьхаза, 25–26 мая 2010 г.). Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia. 28. Ниредьхаза, 2011. С. 39.

яка житиме довгі віки й працюватиме на угорську та слов'янську філологію, а також на історичну науку⁹⁹.

Викладене вище дає змогу дійти таких висновків:

– питання української мови, її історії, діалектології, лексикології перебуває у центрі наукових зацікавлень угорських славістів від II половини XIX ст.;

– Л. Чопей започаткував українсько-угорську словникову справу, уклавши «Русько-мадярський словарь». Український реєстр словника є вагомим внеском у закарпатську діалектологічну науку;

– наукова спадщина Гядора Стрипського реабілітована, належним чином оцінено його внесок у розвиток української філологічної науки, зокрема мовознавчої;

– вагомими є дослідження Шандора Бонкала у галузі історії української мови, української літератури та етнографії. Свого часу він належно визначив місце української мови серед інших слов'янських мов, показав шлях до подальших досліджень;

– Антоній Годинка зробив чимало для вивчення історії Закарпаття. Не оминав увагою закарпатські говори, які є цінним джерелом для вивчення тогочасного стану української діалектології;

– серед багатогранної наукової діяльності Ласло Деже одне з основних місць належить вивченню історії української мови, діалектології та лексикології;

– Еміль Балецький свою наукову діяльність присвятив дослідженню закарпатської української діалектології, історії української мови, сприяв тому, щоб україністику вивчали в Будапештському університеті;

– Іштван Удварі започаткував вивчення української мови, літератури і культури українського народу в Ніредьхазькому університеті, видав низку цінних рукописних праць, проаналізував мову староукраїнських писемних пам'яток, зробив чимало для розвитку українсько-угорської лексикографії.

---

⁹⁹ Там само. С. 44.

ЧАСТИНА 6. ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

POZDIL 1. Z METODOLOGII BADAŃ GWAR NA TERYTORIUM BILINGWIALNYM (NA PRZYKŁADZIE POŁUDNIOWEGO PODLASIA)

Feliks CZYŻEWSKI

Jak opisywać współwystępujące / współistniejące gwary przynależne do dwóch różnych języków ogólnonarodowych. Zagadnienie to dotyczy obszarów peryferyjnych w stosunku do centrów formowania się języków ogólnonarodowych. Chodzi tutaj o sposób opisu mowy ludności dwujęzycznej posługującej się – w zależności od sytuacji komunikacyjnej – gwarą ukraińską i gwarą polską. Taki stan dwujęzyczności istnieje na południowym Podlasiu. Bilingwizm dotyczy głównie starszego pokolenia autochtonicznej ludności wiejskiej. Tak ogólnie zarysowaną sytuację językową ludności nadbużańskiej, różni na określonych obszarach wymienionego obszaru stopień i zakres używania obu języków. Dokładna informacja o sytuacji językowej na obszarze południowego Podlasia, tj. na zachód i północ od rzeki Bug w granicach północno-wschodniej części województwa lubelskiego, została podana – w odniesieniu do różnych obszarów – w chrestomatii «Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny»¹ i w «Atlasie gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy»².

I. «Metoda dialektograficzna» a «metoda dialektologiczna» w opisie gwar peryferyjnych

W opisach gwar znajdujących się na pograniczach etnicznych istotne – przy klasyfikowaniu tych gwar – jest pokazanie możliwości wykorzystania metod geografii lingwistycznej w powiązaniu z metodą historyczno-językową. Wymienione metody są zasadnicze w ustalaniu granicy dialektalnej na obszarach pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego. Przy określaniu powiązań gwary, znajdującej się na pograniczach językowych (np. na Podlasiu, tj. na obszarze między Narwią na północy a rzeką Włodawką na południu), z tym czy innym językiem etnicznym czy dialektem «powinniśmy posługiwać się – jak postulował Karol Dejna – nie tyle metodami stosowanymi w językoznawstwie opisowym, co raczej metodami językoznawstwa historyczno-porównawczego»³. Wprowadzone i konsekwentnie stosowane przez Karola Dejnę w opisie gwar dwa aspekty badawcze pozwoliło wyróżnić w obrębie nauki o terytorialnych odmianach języka: *dialektografię* i *dialektologię*. To nowe ujęcie metodologiczne twórcy szkoły łódzkiej

1 Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. *Rozprawy Slawistyczne*. Lublin, 1998. № 9.

2 Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. Lublin, 1986 (dalej – AGPUW).

3 Dejna K. Z metodologii badań gwar peryferyjnych i wyspowych [w:] Dejna K. Wybór pism polonistycznych i slawistycznych / pod red. S. Gali. Łódź, 2009. S. 493–494.

zyskało zwolenników także w językoznawstwie ukraińskim. W syntetycznym ujęciu opisu metod dialektologicznych zawartym w wydawnictwie «Ukrajins'ka mowa. Encykłopedija» wyodrębnia się dwie metody, które realizują odmienne cele: inny w dialektografii: «Метою [...] діалектографії є опис говірок на одному хронол.[огічному] зрізі їх функціонування; окреслення географії окр.[емих] одиниць діал.[ектної] мови чи їх парадигм, визначення глибини структур диференціації [...]»; inny zaś dialektologii: «Метою [...] діалектології є встановлення генезису істор.[ичних] змін фонет[ичних], акцентуаційних, грамат.[ичних], лекс.[ичних], фразеол.[огічних] явищ діал.[ектної] мови, говорів і наріч як одиниць діал.[ектного] членування; вияв відносної хронології діал.[ектних] явищ, архаїчних та інновац.[ійних] елементів [...]»⁴.

Metoda dialektograficzna pozwala uzyskać odpowiedź na pytanie, jaki jest stan gwar na określonym obszarze, zaś metoda dialektologiczna daje odpowiedź na pytanie o genezę opisywanej gwary oraz określenie jej przynależności do określonego spośród dwóch sąsiadujących języków.

II. Centrum a peryferia językowe w opisach dialektologicznych

W opisie gwar peryferyjnych wprowadza się koncepcję centrum i peryferii i wiąże się ją z pojęciem innowacji dialektalnych powstałych na różnym etapie rozwoju języka. Chodzi o to, czy metoda ta zastosowana w opisie złożonego pogranicza polsko-ukraińskiego pozwoli: 1) wykazać zależności między peryferią a wczesnymi innowacjami oraz centrum a innowacjami późniejszymi; 2) stwierdzić, że na peryferiach, będących zarazem pograniczem dwóch sąsiadujących języków może dojść do wytworzenia innowacji późniejszych; 3) wyróżnić granicę linearną na obszarach etnicznie i językowo zróżnicowanych, jakim jest pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie.

O znaczeniu metody wyróżniania *centrum a peryferia językowe* w badaniach dialektologicznych pisała m.in. Hanna Popowska-Taborska: «Stworzone przez neolingwistów włoskich i francuskich pojęcie centrum i peryferii obszarów językowych związały się ściśle z zagadnieniem innowacji i archaizmów językowych i rozpowszechniły się w formie ujęć łączących archaizmy z peryferią, a innowacje z centrum obszaru językowego. [...] Podjął tę problematykę w 1965 r. Tadeusz Milewski⁵, starając się na podstawie zasięgu siedmiu procesów fonetycznych różnicujących obszar prasłowiański określić centrum ówczesnej Słowiańszczyzny. Badacz ten jako punkt wyjścia przyjął założenie, iż innowacje wychodzą z centrum obszaru i na peryferiach ulegają częściowemu lub zupełnemu zahamowaniu. Całkiem rygorystycznie zastosował tę tezę przy analizie pragermańskiego obszaru językowego Ludwik Zabrocki⁶, następnii jednakże

4 Українська мова. Енциклопедія / співголови редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 138.

5 Milewski T. Archaizmy peryferyczne obszaru prasłowiańskiego. *Sprawozdania z Posiedzeń Komisji PAN, Oddział w Krakowie*, styczeń-czerwiec 1965. S. 134–137. Za: Popowska-Taborska H. Problematyka centrum i peryferii obszaru etnicznego w świetle archaizmów i innowacji dialektalnych (na podstawie analizy obszaru polskiego). *Zbiór studiów poświęconych stosunkowi dialektologii do innych dyscyplin naukowych* / red. W. Śmiech. Łódź, 1986.

6 Zabrocki L. Rozpad germańskiej wspólnoty językowej. *Lingua Posnaniensis*. № 10. Za: Popowska-Taborska H. Problematyka centrum i peryferii obszaru etnicznego w świetle archaizmów i innowacji dialektalnych... S. 41–78.

badacze zaczęli odczuwać konieczność bardziej precyzyjnych sformułowań i nowych analiz materiałowych. Tak więc Zdzisław Stieber⁷, nie negując istnienia peryferycznych archaizmów, zwraca uwagę na istniejące również peryferyczne innowacje⁸.

Problematyce tej poświęca dużo uwagi Hanna Popowska-Taborska, wybitna badaczka m.in. dialektu kaszubskiego. Gwary kaszubskie usytuowane na północy Słowiańszczyzny, stanowią doskonałą podstawę do syntetycznego ujęcia zagadnień centrum i peryferii. Tezę tę wzmacniają najnowsze wyniki badań nad dialektem kaszubskim prowadzone przez Piotra Bartelika. Stwierdza on: «Kaszubszczyzna jest doskonałym przykładem obszaru językowego ilustrującego koncepcję peryferii językowej – jako północno-zachodnia rubież słowiańszczyzny wykazuje w ramach swego systemu językowego sporo konsekwentnie zachowanych archaizmów [...]»⁹. Badaczswjąteżęarchaizmachperyferyjnychuzasadniaistnieniemwkaszubszczyźnie słowiańskich analitycznych form temporalnych. Jednocześnie badacz wskazuje, że peryferia te w zetknięciu z językowym obszarem pozasłowiańskim (germańskim) prowadzą do wytworzenia innowacji. W nurcie badań lingwo geograficznych obok wymienionych studiów pozostają prace lingwistów rosyjskich prowadzone na Polesiu.

Obok Kaszubszczyzny jest to peryferyjny obszar Słowiańszczyzny. Stąd też badania W.W. Martynowa i N.I. Tołstoja¹⁰, mają zasadnicze znaczenie dla podejmowanej tutaj problematyki. Koncepcja centrum i peryferii wyjaśnia wiele kwestii na poziomie językoznawstwa diachronicznego, jak również staje się przydatna w badaniach etnograficznych i etnolingwistycznych¹¹, w tym rekonstrukcji dawnej kultury Słowian (por. prace nad «Słownikiem starożytności słowiańskich» realizowanym przez zespół moskiewski)¹². Zagadnienie centrum i peryferii na materiale «Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego» (dalej – OLA) omawia T.I. Wendina¹³. W opozycji do północnej peryferii Słowiańszczyzny pozostaje południowy obszar z językiem bułgarskim, który,

7 Stieber Z. Świat językowy Słowian. Warszawa, 1974. S. 123–130 (dalej – Stieber₁₉₇₄).

8 Popowska-Taborska H. Problematyka centrum i peryferii obszaru etnicznego w świetle archaizmów i innowacji dialektalnych... S. 171–172.

9 Bartelik P. Dynamika rozwoju kaszubskiego systemu gramatycznego – archaiczność a kontakty językowe. *Dynamika gwar słowiańskich w XXI w.* / red. D. Rembiszewska; Instytut Slawistyki PAN, Seria «Dialektologia słowiańska». Warszawa, 2015.

10 Martynow W.W. Problema slawjanskogo etnogenieza i metodu gieograficzeskogo izuczenija Pripjatskogo Polesja. *Sowietskoje Slawianowiedienie*, 1965. № 4. S. 69–81; Tołstoj N.I. O sootnoszenii centralnogo i marginalnych arealów w sowriemiennoj etnografii. Leningrad, 1977. *Za: Popowska-Taborska H. Problematyka centrum i peryferii obszaru etnicznego w świetle archaizmów i innowacji dialektalnych...* S. 37–56.

11 Por.: Borodina M.A. Poniatie marginalnogo areala w Lingwo geograficzeskome kontinuumie. *Ariealnyje issledowanija w jazykoznanii i etnografii*. Moskwa, 1977.

12 Por.: Czyżewski F., Sajewicz M. (rec.) [Poleskij etnolingwistyczeskij sbornik. Materialy i issledowanija / otw. red. N.I. Tolstoj. Moskwa, 1983]. *Etnolingwistyka* / pod. red. J. Bartmińskiego. Lublin, 1988. T. I. S. 195–202.

13 Wendina T.I. Tipologija leksyceskich arealów Slawii. Moskwa; Sankt-Pietierburg, 2014. Interesujące, niekiedy krytyczne, uwagi na temat centrum i peryferii zawiera recenzja wspomnianej książki napisana przez Janusza Siatkowskiego. Zob.: Siatkowski J. (rec.) [Вендина Т.И. Типология лексических ареалов Славии. Москва; Санкт-Петербург, 2014]. *Rocznik Slawistyczny*, 2015. T. 64. S. 217–228.

jak pokazują wyniki badań Ż. Bojadżijewa i D. Mładenowej¹⁴, potwierdza koncepcję archaizmów peryferyjnych.

W problematykę centrum i peryferii wpisują się prace Pawła Hrycenki¹⁵. Wyniki prac tego językoznawcy pokazują wagę metody geografii językowej zarówno w planie opisu synchronicznego, jak i diachronicznego. Rozpatrywana na tle centrum i peryferii leksyka gwarowa daje odpowiedź na pytanie: które warianty formalno-znaczeniowe uznać za archaizmy, które zaś za innowacje, por. np. leksem *n'amitka*¹⁶. Badania prowadzone metodami geografii lingwistycznej, pozwalają stwierdzić istnienie wzajemnej zależności między peryferią a archaizmem i odpowiednio – między centrum a innowacją językową. Zależności te można wykazać zarówno na poziomie fonetyki i gramatyki, jak na poziomie leksyki z uwzględnieniem jej wariantowości (*warijuwannia*)¹⁷. Rozpatrywane formy i znaczenia leksyki gwarowej na szerokim areale pozwalają, jak to czyni P. Hrycenko, dostrzec tak wariantowość form, jak wskazać warianty znaczeń i ustalać ich chronologię¹⁸.

W kręgu badaczy posiłkujących się metodą geografii lingwistycznej pozostaje także Halina Pelcowa. Czyniąc przedmiotem swoich studiów leksykograficznych gwary Lubelszczyzny i przyjmując koncepcję centrum i peryferii, wykazała w licznych swoich pracach, że wymieniony obszar jest stykiem trzech pogranicz: mazowieckiego, małopolskiego i ruskiego (ukraińskiego), zaś ich centra są poza zasięgiem badanego regionu. Miejsca styku pogranicz sygnalizowane są obecnością kilku wariantów branych pod uwagę leksemów¹⁹.

III. Peryferia ostoja wczesnych innowacji dialektalnych (archaizmów)

Jeśli funkcjonujący w obiegu naukowym termin *archaizm* definiowany jako «jednostka systemu językowego reprezentująca stan wcześniejszy w stosunku do

14 Бояджиев Ж. Ареалните норми на Матео Бартоли. *Съпоставително езикознание*, 1996. Кн. 2. С. 52–56; Младенова Д. *От лингвистична география към ареална лингвистика. Теория и практика на анализа на късни явления в българския език: названията на домата и патладжана*. София, 2016.

15 Гриценко П.Ю. Моделирование системы диалектной лексики. Київ: Наукова думка, 1984; Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка, 1990.

16 Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики... С. 161–164 (oraz mapa 14 na S. 162).

17 Autor rozpatruje zagadnienie centrum i peryferii na poziomie semazjologii oraz wskazuje znaczenia archaiczne i innowacje. Doskonałą ilustracją jest leksem *majdan* pokazany w gwarach ukraińskich. Wariantowość znaczeniowa (31 znaczeń) pozwoliła autorowi wyróżnić pięć subcentrów, tworzące odrębne znaczenia (archaiczne i innowacyjne). Zob.: Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики... (schematy na S. 154–155). Zagadnienie to ukazuje P. Hrycenko na tle danych z języków rosyjskiego i białoruskiego.

18 Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики... (S. 153–159, mapa 12).

19 Zob.: Pelcowa H. Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny. Lublin, 2001. S. 119. Wariantowość na poziomie onomazjologicznym, z jednej strony służy dyferencjacji geograficznej, z drugiej wskazuje obszary pogranicz; por.: m. 13 *Jeżyny* 'Rubus': *jeżyny* – centrum mazowieckie, *jażyny* – centrum małopolskie, *ożyny* – centrum ukraińskie. Obszary styku wymienionych centrów sygnalizowane są obecnością par nazewniczych w tych samych punktach; por. *jeżyny* : *jażyny* obok *dziady* (pogranicze mazowiecko-małopolskie). Jest to układ horyzontalny wskazujący, iż oba centra ukształtowane zostały na etnosie polskim. W układzie wertykalnym, gdzie spotykają się centrum mazowiecko-małopolskie z jednej strony, zaś z drugiej centrum ukształtowane na etnosie wschodniosłowiańskim występują w poszczególnych punktach pogranicza pary synonimiczne typu *jażyny* : *ożyny* (pogranicza centrum mazowieckiego i ukraińskiego), zaś dublety synonimiczne typu *jażyny* (*jeżyny*) : *ożyny* (pogranicza centrum małopolskiego i ukraińskiego).

innych jednostek tego systemu»²⁰ czy też szerzej, kiedy przez archaizm rozumie się «wszelką jednostkę systemu językowego zachowaną bez zasadniczych zmian z wcześniejszej epoki rozwojowej danego języka lub z jego prajęzyka»²¹, zastąpimy – za Karolem Dejną – terminem *innowacja*, to w rozważaniach o centrum i peryferii wyróżnimy innowacje będące rezultatem ewolucji języka na jego różnym etapie²².

Jeśli zdefiniujemy *archaizmy* jako «wczesne innowacje językowe» (= cecha językowa), zaś **przez dotychczas stosowany termin *innowacje*** będziemy rozumieć «późniejsze innowacje», to np. spośród dwóch kontynuantów psł. *dj, to jest *ž* oraz *ż* występujących w gwarach pogranicza ukraińsko-polskiego, to pierwszy uznamy za innowację powstałą we wcześniejszym etapie rozwoju²³, zaś drugi kontynuant – za innowację będącą rezultatem późniejszego rozwoju.

W świetle dotychczasowych wyników badań dialektologicznych prowadzonych metodą geografii językowej, przyjmuje się, że peryferia gromadzą innowacje powstałe we wcześniejszym etapie rozwoju języka, centra zaś charakteryzują się obecnością innowacji wytworzonych na późniejszym etapie jego rozwoju. Jeśli więc stwierdzimy istnienie np. w gwarach pogranicza ukraińsko-polskiego dwóch kontynuantów psł. *dj, to jest *ž* oraz *ż* (np. *xožu*, *saža* wobec *xožu*, *saža*) i stwierdzimy, że jeden z nich ma peryferyczną geografie, jak to pokazał Z. Stieber w gwarach łemkowskich (por.: typ *xožu*, *saža*) (Stieber₁₉₇₄), to *ž* możemy uznać za **wcześniejszą innowację**. Spółgłoska *ž* w typie *xožu*, *saža* występująca w centralnych gwarach ukraińskich jest innowacją późną, powstałą – zgodnie z prawem ekonomii języka – w rezultacie uproszczenia złożonej artykulacyjnie afrykaty (zwartoszczelinowej) *ž* w szczelinową *ž*. Z zasięgu występowania obu kontynuantów – z których *ž* sytuuje się na pograniczu ogólnonarodowego języka ukraińskiego, zaś *ż* w centrum formowania języka ukraińskiego – uznamy spółgłoskę *ž* jako rezultat wcześniejszego rozwoju w stosunku *ž*. Jeśli ponadto argumentację o peryferycznym zasięgu *ž* wzmocnimy stwierdzeniem, wynikającym z prawa ekonomii języka, tj. uznamy za właściwy kierunek rozwoju fonetycznego od spółgłosek złożonych artykulacyjnie do spółgłosek powstałych przy mniejszym wydatkowaniu energii, tj. rozwoju *ž* > *ž*, to można przyjąć, że głoska *ž* jest innowacją powstałą na wcześniejszym etapie ewolucji (archaizmem) niż *ž*. Rzecz jasna, że językoznawca powinien brać pod uwagę również fakty kulturowe (ekstralingwistyczne).

Koncepcja centrum i peryferii okazuje się być przydatna w badaniach nad ustalaniem dialektalnej granicy na obszarach gwar przynależnych do dwóch różnych języków. W opisach gwar usytuowanych na pograniczach dwóch języków ogólnonarodowych często nie rozstrzygając jednoznacznie o ich dialektalnej przynależności przyjmuje się koncepcję granicy strefowej (np. gwary przejściowe białorusko-ukraińskie na Białostocczyźnie).

20 Polański K. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 53.

21 Gołąb Z., Heinz A., Polański K. Słownik terminologii językoznawczej. Warszawa, 1968. S. 54.

22 Dejna K. Dialekty polskie / wyd. 2, przejrzone i poprawione. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1993. S. 14 (dalej – DejnaDP); Dejna K. Atlas polskich innowacji dialektalnych / wyd. 2. Warszawa; Łódź, 1994. S. 12–17 (dalej – DejnaAPID).

23 Por.: Dejna K. Dialektalne cechy prasłowiańskie [w:] Dejna K. Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej. Łódź, 1991. S. 75 (dalej – Dejna₁₉₉₁).

Rozważana tutaj koncepcja centrum i peryferia oraz powiązanie jej odpowiednio z istnieniem innowacji powstałych na różnym etapie rozwoju języka może być zastosowana także na obszarze współwystępujących gwar dwujęzycznych. Dobrą ilustracją wymienionego typu gwar są gwary polskie i ukraińskie na obszarze północno-wschodniej Lubelszczyzny, w granicach powiatu włodawskiego. Najbardziej aktualny stan tych gwar udokumentowany został w zbiorach tekstów z końca XX w. i początków XXI w. zebranych w terenie przez F. Czyżewskiego i S. Warchoła²⁴ oraz H. Arkuszyna²⁵. Sytuację językową tego okresu można ująć następująco: «Obecnie o dwujęzyczności mieszkańców [południowego Podlasia. – F.Cz.] [...] mówić można przede wszystkim w odniesieniu do najstarszego pokolenia. [...] Autochtoniczna ludność wschodniej [części. – F.Cz.] [...] używa lokalnej gwary ukraińskiej w sytuacjach nieoficjalnych: w rodzinach i sąsiedztwie. [...] Najlepiej zachowuje się gwara ukraińska we wsiach leżących między Włodawką a Krzną» (Czyżewski, Warchoł, XXI–XXII).

Zastosowanie zaś koncepcji peryferii i centrum oraz powiązanie jej odpowiednio z istnieniem – wyróżnionych metodą historyczno-językową – innowacji wczesnych i innowacji późniejszych pozwala – na obszarze charakteryzującym się wymienionym typem gwar – ustalić granicę linearną. Karol Dejna tę metodę jako wzorcową wskazał i zastosował przy klasyfikowaniu gwar brzesko-pińskich²⁶, zaś Michał Sajewicz uznał ją za właściwą przy opisie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny położonych między Bugiem a Narwią²⁷.

Gwara polska jest podstawowym językiem mieszkańców południowego Podlasia. Świadomość językowa mieszkańców omawianego regionu jest zróżnicowana: «[...] ludność polsko- i ukraińskojęzyczna uważa miejscowe gwary polskie za bliższe językowi literackiemu niż sąsiadujące z nimi od zachodu gwary mazowieckie czy małopolskie. Jednocześnie niektóre cechy lokalnej gwary (najczęściej właściwości substratu ukraińskiego) dostrzega ona wyraźniej i stara się tych cech unikać. Często prowadzi do hiperpoprawności, widocznej między innymi w zastępowaniu samogłosek zredukowanych w pozycji nieakcentowanej samogłoskami nieetymologicznymi, np. *łobjanka* ‘łubianka’, *łoczyna* ‘łuczyna’» (Czyżewski, Warchoł, XXI–XXIII). Gwara ukraińska postrzegana jest przez jej użytkowników jako «mieszanina polsko-ruska» i określana jako «prosta mowa» lub «chachłacka mowa». Pełni ona funkcję komunikacyjną głównie we wspólnotach, tj. w rodzinie i w sąsiedztwie (Ibid.).

Ustalenie linearnej granicy językowej na obszarze między Krzną a Włodawką po lewej stronie Bugu – mimo istnienia tutaj paralelnego układu gwar ukraińskich i

24 Czyżewski F., Warchoł S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. *Rozprawy Slawistyczne*. Lublin, 1998. № 9 (dalej – Czyżewski, Warchoł).

25 Аркушин Г. Голоси з Підляшшя. Тексти. Луцьк, 2007.

26 Dejna K. Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich. *Języki i literatury wschodniosłowiańskie*. Łódź, 1976.

27 Sajewicz M. O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie. *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*: Rozprawy Slawistyczne, 12 / red.: F. Czyżewski, M. Łesiów. Lublin, 1997. S. 91–107.

polskich – jest możliwe przy zastosowaniu koncepcji centrum i peryferii oraz powiązanie jej odpowiednio z występowaniem innowacji powstałych na różnych etapach ewolucji.

Omawiane gwary należą do gwar usytuowanych peryferyjnie w procesie formowania się języka ogólnonarodowego, znajdują się bowiem na obrzeżach języka ogólnopolskiego i języka ogólnoukraińskiego. Przyjęcie tezy, że peryferia gromadzą innowacje powstałe na wczesnym etapie ewolucji języka, jest niewystarczające w sytuacji, gdy peryferia te przynależą do dwóch sąsiadujących ze sobą języków. W klasyfikacji dialektalnej gwar ważna jest nie tyle obecność danej cechy gwarowej, ile jej status w procesie ewolucyjnym dialektu. Innymi słowy: ważniejszą wartością dowodową w dyskusji o przynależności dialektalnej danej gwary ma wcześniejsza niż późniejsza innowacja dialektalna (tj. wtedy, gdy dana grupa plemienna znajdowała się w centrum swojego formowania). Określać więc przynależność gwar należy – jak postulował K. Dejna – «nie tyle w oparciu o skupienie izoglos, [ile] na nowej zasadzie ich klasyfikowania w zależności od centrów wytwarzania się decydujących o odrębności dialektu zespołu innowacji dialektalnych [...]»²⁸. Podobne stanowisko rozumienia dialektu jako ewolucyjnej zmiany języka określonej grupy plemiennej przyjmują G. Shevelow i H. Piwtorak²⁹. Przywołane tutaj zasady łączące koncepcję centrum i peryferii z zasadą hierarchii cech dialektalnych pozwalają wyodrębnić granicę linearną również na obszarze dwujęzycznym. Przyjmując za punkt wyjścia stan prasłowiański i uznając hierarchię innowacji dialektalnych w procesie ewolucyjnym, uznamy, że zgodność przebiegu w terenie dwóch izofon, to jest głoski *s* w typie *sšese* (mian. l. poj. *strzecha*) w gwarach polskich i spółgłoski *ž* w typie *oxoža* ‘podmokła łąka’ w gwarach ukraińskich, to granica linearna dzieląca obszar między Krzną a Włodawką na dwie jego części. Wschodnią na gwary o substracie wschodnim (północnoukraińskim) i zachodnią o podłożu polskim (małopolskim).

IV Metoda paralelnego opisu gwar włodawskich

a) wprowadzenie teoretyczne

Położony – po lewej stronie Bugu w dorzeczu Włodawki na dawnym przynależnym administracyjnie do Grodów Czerwieńskich – obszar zamieszkały przez ludność posługującą się na przemian gwarą polską i gwarą ukraińską stanowi interesujący przedmiot badań dla dialektologa. Ziemie położone po obu stronach Bugu były już od początku niejednolite osadniczo; ze wschodu ruskie, zaś z zachodu polskie, mazowieckie. Dokładnie sytuacja osadnicza ziem dorzecza Włodawki została przedstawiona w pracy «Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy»³⁰. Obszar przedstawiony kartograficznie w Atlasie zamieszkały był od wieków przez ludność

28 Dejna K. Główne problemy dialektologii polskiej. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN*. Łódź, 1978. T. 32. Z. 2. S. 8.

29 Shevelow G.Y. *Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg, 1979 (dalej – Shevelow₁₉₇₉); Szewelow J. *Istoryczna fonohija ukrajins'koji mowy / perekład z anglijs'koji*. Charkiw, 2002. Piwtorak H. *Ukrajinci: zvidky my i nasza mowa*. Kyjiw, 1993; Piwtorak H. *Pochodzennia Ukrajinciw, Rosijan, Biłorusiw ta jichnich mow*. Kyjiw, 2001.

30 Czyżewski F. *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Lublin, 1986. S. VII–XI (dalej – AGPUW).

dwujęzyczną. Fakt ten uzasadnia przyjęcie paralelnej prezentacji danych obu systemów. Zasadniczą część materiału w Atlasie, przedstawionego na ponad 200 mapach, stanowią dane z 35 wsi dwujęzycznych, ujęte kartograficznie w ten sposób, by można było dostrzec z jednej strony zjawiska językowe wywołane wewnętrznym rozwojem gwar, z drugiej zaś – interferencją. Przyjęto zasadę mapowania tym samym znakiem form brzmiących identycznie (lub niemal identycznie) w obydwu systemach językowych. Dzięki takiej zasadzie graficznego przedstawiania materiału językowego możliwe było pokazanie zarówno zapożyczeń leksykalnych, jak i systemowe przenikanie elementów obcego (drugiego) języka. W Atlasie został zamieszczony również materiał jednojęzyczny (polski bądź ukraiński) z 11 wsi, który nie tylko uzupełnia obraz terenowego zasięgu zjawisk językowych, ale też pokazuje wpływ gwar sąsiednich wsi. Podstawowymi znakami w Atlasie są: kółko na oznaczenie gwary polskiej i kwadrat – gwary ukraińskiej (o włączeniu danej formy wyrazowej do określonego systemu gwarowego decydowało poczucie językowe informatora); zob.: Mapa I przedstawiającą współwystępujące gwary polskie i ukraińskie okolic Włodawy³¹.

Obszar leżący po obu stronach dawnej granicy Grodów Czerwieńskich na lewym brzegu Bugu zamieszkuje ludność dwujęzyczna. Na tych ziemiach dochodziło w określonych warunkach politycznych, administracyjnych i wyznaniowych do wzajemnych wpływów języków polskiego i ukraińskiego. O procesach polonizacji i rutenizacji zachodzących na ziemiach dorzecza Włodawki szczegółowo zostało podane w monografii «Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia»³². W konsekwencji systematycznego kontaktu ludności etnicznej polskiej i ruskiej (ukraińskiej) doszło do wytworzenia się bilingwizmu. W warunkach dwujęzyczności poszczególnych jednostek, a tak jest na badanym terenie dochodzi – zgodnie z ujęciem U. Weinreicha – do kontaktu językowego. Pozostawanie dwu języków w kontakcie może – zdaniem uczonego – prowadzić do interferencji, czyli odchyień od norm każdego z języków³³. W opisie gwar włodawskich przyjęto (za K. Dejną) rozumienie interferencji jako: «mechaniczne zastąpienie niektórych elementów czy norm systemowych języka ojczystego, polegające na przeniesieniu do niego poszczególnych elementów czy norm drugiego spośród pozostających w kontakcie języków» (Dejna₁₉₉₁, 9).

Interferencję gwar ukraińskich i polskich dorzecza Włodawki rozpatruje się na płaszczyźnie języka (*la langue*), nie zaś mówienia (*la parole*). Termin «interferencja językowa» oznacza – w rozumieniu autora niniejszej publikacji – tylko taki rezultat kontaktu językowego, gdy elementy drugiego języka (ukraińskiego bądź polskiego) zostaną przyswojone i upowszechniają się w całej społeczności danego terytorium.

W opisie gwar włodawskich przyjmuje się założenie, że obiektywny opis gwar można uzyskać dokonując paralelnego przedstawienia obu systemów językowych używanych przez ludność autochtoniczną. Ustalenie genezy gwar włodawskich, tj.

31 Za: Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia. Lublin, 1994. S. 7 (dalej – Czyżewski₁₉₉₄).

32 Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia...

33 Wienreich U. Languages in Contact [tłumaczenie rosyjskie: *Языковые контакты* – Kijew, 1979]. Hague, 1962, 1979. P. 20.

stwierdzenie, które z elementów opisywanego systemu gwarowego są wynikiem rodzimego rozwoju, które zaś interferencji językowej, możliwe jest tylko przy zastosowaniu metody dialektologicznej (zob.: podane wyżej uwagi o metodach dialektograficznej i dialektologicznej).

W opisie gwar polskich i ukraińskich dorzecza Włodawki przedstawia się nie tylko systemy fonetyczno-fonologiczne gwar, zasięgi cech językowych i różnice w stosunku do innych gwar oraz cechy łączące z innymi dialektami, lecz przede wszystkim – stawia się za cel – pokazać, jaka jest geneza poszczególnych elementów opisywanych systemów. Tak założone cele można zrealizować przy zastosowaniu metody dialektologicznej, która – według K. Dejny – «wyzyskując dane dialektograficzne o zasięgu i powiązaniach cech gwarowych, ślady cech gwarowych w dawnych zabytkach [głównie z obszaru objętego badaniami. – F.Cz.] oraz rekonstrukcje stanu pierwotnego uzyskane metodami językoznawstwa porównawczego, a także uwzględniając dane fizjograficzne, demograficzne, kulturowe i warunki rozwoju poszczególnych ugrupowań ludnościowych, bada diachronicznie przebiegające procesy wyodrębniania się na pewnych częściach terytorium etniczno-językowego osobnych dialektów [...]»³⁴. Przyjęcie tej metody pozwoli pokazać, czy i w jakim zakresie poszczególne cechy gwarowe są wynikiem ewolucji jednego, a w jakim – interferencji współistniejącego języka. Stosowanie metody dialektologicznej powinno również umożliwić ustalenie relacji badanych gwar z jednym z dwóch sąsiadujących ze sobą dialektów (tj. gwar ukraińskich z dialektem północnym i południowo-zachodnioukraińskim, zaś gwar polskich z dialektami mazowieckim i małopolskim), względnie z językiem etnicznym.

Punktem wyjścia w opisie gwar włodawskich jest stan prasłowiański. Takie ujęcie wynika z genezy gwar dorzecza Włodawki, zarówno polskich, jak i ukraińskich. Gwary polskie w wielu punktach wymienionego obszaru są nowe, powstałe na podłożu ukraińskim; podobnie jak gwary ukraińskie w części południowo-zachodniej rozwinęły się na substracie polskim. Interpretowanie więc form istniejących w gwarach polskich dorzecza Włodawki, szczególnie na części tego obszaru (zob.: AGPUW) jako wyniku ich rozwoju z postaci staropolskich jest metodologicznie nieuzasadnione. Można by jedynie formy te zestawiać z ich odpowiednikami staropolskimi. Podobnie należałoby postąpić przy analizie form, które pochodzą z gwar ukraińskich występujących na określonym wycinku badanego obszaru (zob.: AGPUW). Trzeba by je zestawiać z ich odpowiednikami staroukraińskimi.

Opis systemu fonetycznego gwar występujących na terytorium bilingwalnym dorzecza Włodawki prowadzony jest dwutorowo, tj. ukazuje się ewolucję poszczególnych elementów najpierw w gwarach ukraińskich, następnie – polskich. Równoległe – po części opisowej dotyczącej *ewolucji elementów systemów gwarowych* – omawia się *zjawiska będące rezultatem interferencji współistniejącego systemu*. Paralelne przedstawienie gwar ukraińskich i polskich powinno dać pełny opis dwóch systemów językowych. Takie podejście metodologiczne w opisie gwar

34 Dejna K. Z metodologii badań gwar peryferyjnych i wyspowych. *Rozprawy Komisji Językowej*, 1979. № 25. S. 35–40.

na terytorium bilingwalnym wymaga omówienia zarówno zjawisk obcojęzycznych występujących na płaszczyźnie mówienia (*la parole*), które mają charakter sporadyczny i jednostkowy, jak i zjawisk na płaszczyźnie języka (*la langue*), które mają charakter powszechny i trwałe. Te pierwsze określane są jako zapożyczenia leksykalne i mimo że nie naruszają systemu fonetycznego, to ich ewentualne upowszechnienie w przyszłości na inne formy i trwałość występowania mogą ten system zmienić. Z tego też względu w opisie systemu fonetycznego gwar na terytorium dwujęzycznym dorzecza Włodawki podaje się je konsekwentnie jako wyrazy z obcymi kontynuantami, mimo że są to zjawiska leksykalne. Kolejne miejsce w opisie gwar ukraińskich i polskich dorzecza Włodawki zajmuje przedstawienie obcojęzycznych zjawisk fonetycznych o charakterze powszechnym i trwałym. One bowiem świadczą o interferencji językowej, a w konsekwencji decydują o przejściowym charakterze badanych gwar.

b) egzemplifikacja założeń teoretycznych na wybranym materiale z wokalizmu gwar włodawskich

Przedstawione zasady metodologiczne dla opisu gwar na terytorium dwujęzycznym zostaną poświadczone konkretną analizą materiału językowego. Zaprezentowany zostanie – z powodu ograniczeń wydawniczych – opis ewolucji prasłowiańskiej samogłoski *a*³⁵.

Gwary ukraińskie

A. Kontynuanty psl. *a

Samogłoska *a* w badanych gwarach jest głoską niską; w podstawowym wariacie środkową, w przeciwieństwie do ogólnoukraińskiego, w którym jest tylną³⁶.

1. Psl. *a po spółgłosce twardej utrzymuje się bez zmian, np. *b'aran* (m. 2 AGPUW)³⁷, *k'ameń* (m. 60), *kor'owa* (m. 83).

Także etymologiczne *a* przed *w* (niekiedy przed *u*, tj. *u* niezgłoskotwórcze) nie ulega zmianie, np. *trusk'awk'i // trusk'auk'i* (m. 178), *pr'awda // pr'auða* powsz. Wyjątek stanowi *ryx'ouka* w gwarze wsi Zbereże (punkt 36; zob.: *Wykaz miejscowości*³⁸) wobec *ryx'awka // ryx'auka* (punkty 25, 41). Rozwój *-aw- > -au- > -au̯- > -ou-* znany jest już w XV wieku³⁹. Poświadczenia form *-ou-* < *-aw-* mają niektóre gwary południowo-

35 Dejna K. Prasłowiańskie systemy fonologiczne. *Sprawozdania z Czynności Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 1968. № 22. S. 4.

36 Ziłyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Kraków, 1932. S. 31; Żowtobriuch M.A. *Ukrajinskaja grammatika: Fonetika i fonologia*. Kijew, 1986. S. 14.

37 Wszystkie dalsze przykłady ze skrótem *m.* przywoływane są z wymienionego Atlasu.

38 Wykaz miejscowości oznaczonych numerami 1–44 na obszarze dawnego powiatu włodawskiego (na dzień 1.VI.1975): 1. Polubicze, 2. Dubica, 3. Wisznice, 3R. Rozwadówka, 4. Żeszczynka, 5. Przechód, 6. Horodyszcz, 7. Sosnowka, 8. Janówka, 9. Opole, 9R. Rusiły, 10. Motwica, 11. Pogorzecze, 12. Hanna, 13. Hołowno, 13K. Kaniuki, 14. Mosty, 15. Krasówka, 16. Lack, 17. Dołhobrody, 18. Żuków, 19. Stawki, 20. Horostyta, 21. Zahajki, 22. Korolówka, 22Sz. Szuminka, 23. Lubień, 24. Wyrki, 25. Wołoskowola, 26. Stary Brus, 27. Okuninka, 28. Orchówek, 29. Kołacz, 30. Żdzarka, 31. Złobek, 32. Sobibór-Dubnik, 33. Wola Wereszczyńska, 34. Hańsk, 35. Osowa, 36. Zbereże, 37. Załucze Stare, 38. Urszulini, 39. Wereszczyn, 40. Kulczyn, 41. Macoszyn, 42. Stulno, 43. Wola Uhruska, 43M. Mszanna, 44. Siedliszcze, A. Huszcza, pow. Biała Podlaska, B. Matiaszówka, powiat Biała Podlaska, BŻ. Żuki, powiat Biała Podlaska.

39 Zob.: Rieger J. O labializacji samogłoski *a* przed *w* (*u*) w gwarach zachodnioukraińskich. *Slavia Orientalis*, 1968. № 17. S. 372.

ukraińskie (AJDŁ, m. 302; AUM II, m. 50)⁴⁰ oraz sporadycznie północnoukraińskie, zob.: *proŭda* (AGWB I, m. 18)⁴¹.

B. Kontynuanty psł. *'a

Ze względu na uzależnienie rozwoju psł. *'a od akcentu oddzielnie omawia się kontynuanty w sylabach akcentowanych oraz w sylabach nieakcentowanych.

W sylabie akcentowanej

Psł. *'a (oraz etymologiczne – w przypadku rdzeni niesłowiańskich używa się w dalszej części tekstu określenia «odpowiedniki» etymologiczne 'a, nie zaś «kontynuanty») po spółgłoskach fonetycznie lub funkcjonalnie miękkich rozwinęło się w zależności od badanego wycinka gwar następująco; zob.: Mapa II *Kontynuanty psł. *'a pod akcentem w gwarach ukraińskich* (Czyżewski₁₉₉₄, 28).

1. W gwarach położonych na zachód od linii IIa, tj. przechodzącej w pobliżu punktów BŻ 12, 24, 29, występuje systemowe *i^ˆe* (obocznie *i^ˆe*, *i^ˆy*), por.: *bod^ˆ'i^ˆek*, *boz^ˆ'i^ˆek* (m. 125), *š^ˆ'i^ˆepka* (m. 23).

Dyftong *i^ˆe* istnieje w wymowie dwujęzycznych użytkowników gwary jako odrębny, nieznany w polskim systemie fonetycznym, dźwięk. Charakterystyka fonetyczna dyftongu *i^ˆe* odpowiada opisowi podanemu przez W. Kuraszkiewicza: «na ogół wszędzie łatwiej wpada w ucho część końcowa niż początkowa sonantu *i^ˆe* [...]. Tylko przy uważnej i powolnej wymowie, szczególnie po spółgłoskach przedniojęzycznych, niejednorodność artykulacji występuje zupełnie wyraźnie i łatwo stwierdzić, że początek sonantu jest wysoki i naprężony, koniec szerszy i luźny»⁴².

Typ *mež^ˆ'i^ˆe* istnieje w gwarach znajdujących się na obszarze obejmującym Chełmszczyznę i Podlasie⁴³. Izofona ta biegnie od Łęcznej pod Lublinem aż do Białej Podlaskiej na północy. Ponadto *i^ˆe* (< psł. *'a) mają gwary południowo-wschodniej Białostoczczyzny (AGWB I, m. 41).

2. W gwarach położonych na wschód od izofony IIa, tj. w gwarach wsi 8, 15–18, występuje *i* (< psł. *'a), np. *š^ˆ'ipka* (m. 23). Samogłoskę *i* (< psł. *'a) mają gwary położone na północ od badanego terenu w okolicach Kodnia i Piszczaca (Kuraszkiewicz₁₉₈₅) oraz na wschód od granicy państwowej. Według «Atlasu ukrajins'koji mowy»⁴⁴ typ *duš^ˆ'i*

40 Zob.: Janów J. Gwara małoruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Lwów, 1926. S. 14; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Łódź, 1957. S. 7; Stieber Z. Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny. Łódź, 1956–1964. T. I–VIII (dalej – AJDŁ); Przepiórska M. Nadsiański hovor. Warszawa, 1938. S. 21.

41 Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny / pod red.: S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. T. I (dalej – AGWB I).

42 Zob.: Kuraszkiewicz W. Z badań nad gwarami północno-małoruskimi. *Rocznik Sławistyczny*, 1931. № 10. S. 189–190 (dalej – Kuraszkiewicz₁₉₃₁). Badania eksperymentalne nad strukturą dyftongów, uwarunkowaną między innymi typem intonacji, podjęte zostały przez językoznawców ukraińskich. Zob.: Bielaja A.S. Głasnyje nieodnorodnego obrazowanija siewieroukraińskich goworow nadsnowskiego aricała (na matieriale eksperimientalnych danych). *Sowieszczanije po Obszczesławianskomu lingwistyczeskemu atlasu. Tiezisy dokładow*. Moskwa, 1975. S. 33–36.

43 Por.: Kuraszkiewicz W. Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej. Warszawa, 1985. Zał. 1 (dalej – Kuraszkiewicz₁₉₈₅).

44 Atlas ukrajins'koji mowy. Kyjiw, 1984. T. I: Polissia, Serednia Naddnriprianszczyna i sumiźni zemli / red. I.H. Matwijas. Kyjiw, 1988. T. II: Wołyń, Naddnistrianszczyna, Zakarpattia i sumiźni zemli / red.

występuje w gwarach rejonu lubomelskiego (punkty 1, 2 AUM II, m. 48), ponadto wyspowo na granicy z rejonem kowelskim (punkty 20–25). Gwary włodawskie łączą się w zakresie geografii zasięgu samogłoski *i* (z psł. *'a) w obszar gwar zachodniopoleskich znajdujących się na terytorium Ukrainy. W dialekcie południowo-zachodnioukraińskim *i* (z psł. *'a) jest niezależne od akcentu. Typ *duš'i : s'až'i* występuje między innymi w gwarach naddniestrzańskich (zob.: AUM II, m. 48).

3. W części południowo-wschodniej, tj. na wschód od linii IIc, istnieje systemowe 'e, e (z dawnego 'a w sylabie akcentowanej), np. *š'epka* (m. 23), *kut'e* (m. 85), *bud'ek* (m. 115), *svyń'e* (m. 173). Samogłoska 'e w typie *bud'ek* występuje na zwartym obszarze językowym ograniczonym na wschodzie linią biegnącą poza państwową granicą i przechodzącą w pobliżu Małoryty⁴⁵. Ten typ kontynuanta mają wyspowo gwary podlaskie i zachodniopoleskie. W gwarach dialektu południowo-zachodnioukraińskiego, tj. w zachodniowołyńskich, nadszańskich, naddniestrzańskich, części bojkowskich, huculskich i pokucko-bukowińskich (AUM II, m. 48) samogłoska e (z psł. *'a) znajduje się w sylabach akcentowanych i nieakcentowanych.

4. Systemowe 'a (z psł. *'a) występuje w gwarach wsi B, 33, np. *bod'ak* (m. 115), *svyń'a* (m. 173). Zasięg typu *meža* odpowiada zasięgowi, jaki istniał w gwarach włodawskich w okresie przedwojennym (zob.: Kuraszkiewicz₁₉₈₅, 130). Ten typ kontynuanta obejmuje poza gwarami dorzecza Włodawki większość gwar dialektu północnego i południowo-zachodniego (zob.: AUM II, 48)⁴⁶ oraz gwary dialektu południowo-wschodniego. Jest również normą języka ogólnoukraińskiego⁴⁷.

5. Obok systemowych kontynuanta przedstawionych wyżej (w p. 1–4) utrzymuje się w pewnych pozycjach fonetycznych bądź określonych leksemach pierwotne 'a, mianowicie:

a) po *j*, zarówno w nagłosie, np. *jabłońa* (m. 56), *ja're, ja'ryća* (m. 57), jak i w śródgłosie, np. *byj'ak* (m. 7), *stoj'anka* (m. 70), *byj'anka* (m. 96). Jest to stan właściwy badanym gwarom z okresu międzywojennego (zob.: Kuraszkiewicz₁₉₈₅, 222–223, 228);

b) w wyrazach *kut'a* (m. 86), *svyń'a* (m. 173), *bod'ak* (m. 115). Utrzymanie się pierwotnego 'a w wymienionych leksemach w gwarach niemal całego terenu wynikać może bądź z wpływu odpowiednich form polskich,

por. pol. *śv'ina* : ukr. *svyń'a*, pol. *točak* : ukr. *toč'ak*, bądź też wyrównań do odpowiednich końcówek twarodematowych odmian, por.: *kut'a* : *vod'a*⁴⁸.

W sylabie nieakcentowanej

6. W sylabie nie akcentowanej psł. (i etymologiczne) *'a kontynuowane jest przez *a* zarówno po miękkich, jak i stwardniałych *č, ž, š, ž*, np. *jaryn'a* (m. 57), *jabl'*

J.W. Zakrews'ka. Kyjiw, 2001. T. III: Słobozanszczyna, Doneczczyna, Nyżnia Naddnyprianszczyna, Priczornomorja i sumiżni zemli (dalej – AUM).

45 Klimczuk F.D. Haworki zachodniaha Palessia. Fanietyczny narys. Minsk, 1983. S. 38 [mapa] (dalej – Klimczuk).

46 Załęskyj A.M. Wokalizm piwdenno-zachidnych howoriw ukrajins'koji mowy. Kyjiw, 1973. S. 90–97.

47 Ziłyński J. Opis fonetyczny języka ukraińskiego. Kraków, 1932. S. 33.

48 Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Łódź, 1957. S. 11 (dalej – Dejna₁₉₅₇).

ynka (m. 56), *s'aža*⁴⁹. Identyczny kontynuant notował W. Kuraszkiewicz w gwarach badanego terenu (Kuraszkiewicz₁₉₃₁, 225, 227, 230).

Typ *s'aža* występuje w gwarach podlaskich (zob.: Kuraszkiewicz₁₉₈₅, zał. 1; AGWB I, 39), zachodniopoleskich (Klimczuk, 30), w południowej części gwar środkowo- i wschodniopoleskich oraz wołyńskich (por.: AUM II, m. 48–49). Cechę tę ma część gwar dialektu południowo-zachodnioukraińskiego: gwary nadszańskie⁵⁰, i zakarpacie (AUM II, m. 48, 49, 55). W pozostałych gwarach tego dialektu obserwuje się zróżnicowanie zasięgu 'a; większe w typie *j'akyj* (AUM II, m. 49) niż *s'aža* (AUM II, m. 48).

Wielość kontynuantów psł. *'a w gwarach ukraińskich jest uwarunkowana różnymi przyczynami. Istnienie *e*, *i* w gwarach południowo-zachodnioukraińskich wyjaśnia się nie przyczynami akcentowymi, lecz artykulacyjnymi, tj. przesunięciem masy języka ku przodowi i zbliżeniem środkowej jego części do podniebienia twardego (*palatum*). W rezultacie dochodzi do rozwoju 'a > 'ä > 'e > 'i⁵¹ (Dejna₁₉₅₇, 17).

Taka interpretacja ewolucji dawnego *'a okazuje się niewystarczająca dla gwar północnoukraińskich, gdzie, między innymi w gwarach podlaskich, różnorodnym głoskom w pozycji akcentowej ('a, 'e, 'i, i^e) odpowiada jeden dźwięk, tj. 'a w sylabie poza przyciskiem. Możliwa też jest zależność odwrotna (np. w gwarach środkowopoleskich; wielu kontynuantom w zgłosce nie akcentowanej (*a*, *e*, *i*) przeciwstawia się jeden dźwięk w sylabie akcentowanej, tj. *a* (zob.: AUM I, m. 55; LANP⁵², m. 6). Według Żowtobriucha zachowane w dialekcie północnoukraińskim 'a w sylabach akcentowanych to wynik silniejszego akcentu dynamicznego, uniemożliwiającego rozwój psł. *'a. I odwrotnie: słabszy akcent ułatwiał ewolucję psł. *'a w 'e, 'i (Żowtobriuch₁₉₇₉, 296). Interpretacja ta nie tłumaczy jednak przyczyn różnorodności kontynuantów w sylabie akcentowanej, występujących w wielu gwarach północnoukraińskich, m.in. włodawskich. Tłumaczenie wielości refleksów psł. *'a późnym i wtórnym rozwojem pod wpływem dialektu południowo-zachodnioukraińskiego jest mało prawdopodobne. Tym bardziej, że interpretacja ta nie wyjaśnia genezy dyftongu *i^e* (< psł. *'a), występującego w części gwar podlaskich.

Próba wyjaśnienia różnych kontynuantów dawnego 'a może być hipoteza W. Kuraszkiewicza, że rozwój psł. *'a (też psł. *e) w *i^a* był niezależny od akcentu. Dyftong ten «[...] upraszczał się na różnych stadiach swego rozwoju na samogłoski zwykle; w jednych gwarach na *a*, w innych na *e*, w innych znowu doszedł do stadium *i^e*, zlewając się z kontynuantem *ě*» (Kuraszkiewicz₁₉₈₅, 239–240). W XIV wieku wraz z wytworzeniem się akcentu dynamicznego dyftong *i^a* w zgłosce z przyciskiem uległ redukcji w 'a, 'e, w niektórych gwarach nawet w 'i. Zachodząca później dyspalatalizacja przed *e* oraz *i* doprowadziła do leksykalizacji i kontaminacji wyrazowych.

49 Czyżewski F. Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia... S. 30.

50 Przepiórska M. Nadszańskij howir. Warszawa, 1938. S. 21.

51 Zob.: Istorija ukrajins'koji mowy. Fonetyka / red. M.A. Żowtobriuch. Kyjiw, 1979. S. 295 (dalej – Żowtobriuch₁₉₇₉).

52 Nazarowa T.W. Linhwistyczny atlas Nyżnioji Prypjati. Kyjiw, 1985 (dalej – LANP).

C. Nagłosowe *a-*

1. Psł. **a-* kontynuowane jest w gwarach dorzecza Włodawki, podobnie jak w języku ogólnoukraińskim, z protetycznym *j-*, np. *jahn'i'e* (< psł. *agnę), *j'ahoda* (< psł. *agoda).

2. Nagłosowe *a-* w wyrazach zapożyczonych niesłowiańskich utrzymuje się, z nielicznymi wyjątkami, np. *ant'atok* 'beczka na piwo' (1, 2, 4–11, 13, 14, 17, 19, 21, 22, 25–27, 31, 32, 35, 41, 43); *afryk'anka* 'ptak domowy' (10, 20, 23, 28).

3. W kilku niesłowiańskich leksemach obecne są przed etymologicznym *a-* spółgłoski protetyczne. Są to:

a) *j-*: *j'agrest* (< pol. *agrest* < włos. *agresto* (ESUM I, 47) w punktach 10, 13, 14, 40, zob.: m. 1), *jak'urat* (18, 24). Jotacja w gwarach ukraińskich jest rzadka i ma charakter wyrazowy. Właściwa jest gwarom poleskim⁵³ i sporadycznie podlaskim⁵⁴. Znajduje jednak poświadczenie w zabytkach ukraińskich XIV w. (Kuraszkiewicz₁₉₃₄, 105) i XV w. (Shevelow₁₉₇₉, 456, 458);

b) *v-*: *vank'i'er* (< pol. *alkierz*) (2, 5–7, 9, 14, 21), *vank'ir* (15–17, 19, 20, 27, 43), *vank'yr* (8, 32), *vank'er* (22, 25), *valk'yr* (35) – *ank'ir* (31). Protetyczne *v-* przed *a-* nigdy w języku ukraińskim nie było powszechne, występuje natomiast relatywnie często w gwarach wschodniopoleskich (Shevelow₁₉₇₉, 455). Znane jest też w gramotach XIV–XV w. (por. Kuraszkiewicz₁₉₃₄, 105);

c) *h-*: *h'arbus* 'dynia' (2, 9, 27, 42) – *'arbus* (B); *Xar'ula* 'Anna' (4). Największy zasięg protetycznego *h-* jest w gwarach wschodniopoleskich i stepowych. Notowana w zabytkach ukraińskich sporadycznie od XIV w. i powszechnie od XVI w. (Shevelow₁₉₇₉, 455).

Istnienie spółgłosek protetycznych (nie tylko przed *a*) wyjaśnia się zapobieganiem rozdziewowi (*hiatus*), w przeciwnym wypadku doszłoby do zakłócenia komunikacji językowej⁵⁵. Są one rezultatem artykulacji przygotowawczej⁵⁶. Zasięgi występowania protez w językach słowiańskich, historycznie wynikające z prawa otwartej sylaby⁵⁷, przedstawili H. Szyło (Szyło₁₉₄₉, 229–249) i G. Shevelow (Shevelow₁₉₆₄, 235–248); ten ostatni omówił także w aspekcie historycznym (Shevelow₁₉₇₉, 447–460).

4. Niekiedy zanika *a-* nagłosowe, jak w wyrazie *marykany* 'rodzaj wczesnych kartofli' (7, 8, 18, 30), *merykany* (2, 25, 27) – *amerykany* (6, 9, 11, 13, 15, 21–24, 26, 28, 29, 31, 33).

Gwary polskie

A. Kontynuanty psł. *a skróconego

Psł. *a, które uległo skróceniu pod dawną intonacją cyrkumfleksową i nowocyrkumfleksową oraz pod starym akutem, zachowało się w polskich gwarach

53 Żyłko F.T. Narisy z dialektolohiji ukrajins'koji mowy. Kyjiw, 1960. S. 73.

54 Biessaraba I.W. Materiały dla etnografii siedleckojej gubernii. Sanktpietierburg, 1903. S. 266 (dalej – Bessaraba).

55 Por.: Meillet A. Obszczesławianskij jazyk. Moskwa, 1951. S. 71; Vondrák V. Vergleichende slawische Grammatik. Gottingen, 1924. T. I. P. 211; Trávníček F. Prothese ci hiát. *Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozvadowski*. Kraków, 1928. Vol. II. S. 139–152.

56 Łoś J. Gramatyka polska. Lwów; Warszawa; Kraków, 1922. Cz. I: Głosownia historyczna. S. 78; Urbańczyk S. Zarys dialektologii polskiej; wyd. 7. Warszawa, 1984. S. 29 (dalej – Urbańczyk).

57 Por.: Meillet A. Obszczesławianskij jazyk... S. 71.

dorzecza Włodawki, podobnie jak w języku ogólnopolskim⁵⁸, w podstawowym wariacie jako niskie środkowe *a*. Głoska ta występuje zarówno po twardych, jak i miękkich, np. *pas* (m. 136), *stado* (m. 179), *bańak* (m. 150), *zwońak* (m. 35).

Grupa *ja-* (< psl.* *a-*)

1. Dawne '*a* w grupie *ja-* utrzymuje się, z wyjątkami, w gwarach całego terytorium włodawskiego, np. *jabłoń* (m. 56), *jare* (m. 57), *jażyna* (m. 181). Zachowanie '*a* w grupie *ja-* właściwe jest gwarom pozapółnocnopolskim (Dejna₁₉₉₃, 160–162 oraz m. 28), w tym sąsiadującym z włodawskimi⁵⁹.

2. Sporadycznie *je-* (< *ja-*) notowano w gwarach wsi 7, 9, 40: *jejlany* // *jaglany* (7) – *jaglana kaša* (10, 13K, 18–20, 24, 26, 27, 29, 38, 41, 43), *jaglanna* (3, 11, 13, 14), *jagły* (3, 4, 33, 40, 44); *jelovník* // *jałowńik* 'młode cieleta' (40) – *jałowńik* (2, 5, 7, 14, 18, 21, 27–29, 37, 38), *jałow'izna* (12); *jergoče jak żyt* 'głośno mówi' – *jargoče* 'głośny oddźwięk wydawany przez jadący wóz' (37).

Grupa *je-* występuje ponadto w wyrazie *jeśon* // *jaśon* (< *asenь, *asenь) (3, 26, 28, 32), *jes'on* (22Sz, BŻ), *jeśon* (41) – *jaśon* (2, 20), *jas'on* (3R), *jaśonove* (29, 34). Grupa *ja-* w *jaśon* utrzymuje się pod wpływem ukraińskiej postaci *jašeń*. Forma *jeśon* istnieje w gwarach znajdujących się na południe od gwar włodawskich aż po Biłgoraj na Lubelszczyźnie⁶⁰. Tak duży zasięg grupy *je-* w *jeśon* tłumaczy się wpływem ogólnopolskim.

Rozwój *ja->je-*, właściwy gwarom mazowieckim, poświadczony już w zabytkach z XIII–XIV w.⁶¹, dokonał się na skutek istnienia przedniego *ä* (< stpol. *ä*). Brak przejścia *ja->je-* w gwarach dorzecza Włodawki tłumaczy się następująco: W części północnej i południowo-wschodniej gwary polskie są nowe, powstałe na wzorce ogólnopolskim. Oddziaływanie gwar mazowieckich, z obszarów zarówno wyspowych, tj. A, 43M, jak też zwartych, na gwary włodawskie wymienionych terenów musiało być nieznaczne. Na obszarze zaś południowo-zachodnim utrzymanie grupy *ja-* można wyjaśnić wpływem małopolskim (por.: AGPUW, IX–X). Tego stwierdzenia nie wyklucza, jak się wydaje, nawet hiperpoprawna forma *jażyna* 'jeżyna, Rubus', występująca w niektórych południowych punktach: *jażyna* (26, 29, 31, 38, 44) – *jeżyna* // *użyna* (22Sz), *jeżyna* // *oż'ina* (27), *jeżyny* (32, 41), *jeżyna* (37), *jeżyna* // *jiżyna* (BŻ), *użyna* (3R). Grupa *ja-* w wyrazie *jażyna* 'jeżyna, Rubus' może być rezultatem skojarzenia z *jażyna* 'jare zboże' (m. 57)⁶².

Grupa *ra* < psl.* *ort*

3. Powszechnie utrzymuje się *a* w grupie *ra*, np. *rataj* 'oracz' (3–5, 7, 9, 11–14, 13K, 16–18, 20, 21, 25, 26, 28, 31, 37, 38, 40, 44, BŻ); *razovac* 'bronować po raz pierwszy przed siewem' (2, 7, 13K, 22Sz, 37), *porazovać* (14, 26, 29, 41), *porazovac* (3R, 16, 18, 21, 27, 28); *rano* (3, 22Sz, 24, 26, 29, 33, 41), *ranol* // *ranek* (38, 44, BŻ), *od rana* (37).

58 Wierzchowska B. Opis fonetyczny języka polskiego. Warszawa, 1967. S. 80–82 [i tabela 2].

59 Kaczmarek L., Bartmiński J., Mazur J. Ugrupowanie gwar Lubelszczyzny. *Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego*. № 20. S. 82 (dalej – Kaczmarek, Bartmiński, Mazur).

60 Mazur J. Gwary okolic Biłgoraja. Cz. I: Fonologia. Wrocław, 1976. S. 38 (dalej – Mazur₁₉₇₆).

61 Taszycki W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego. Cz. II: Przejście *ja->je-* [w:] Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne, II. Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. S. 71–148.

62 Zob.: Cyran W. Gwary polskie w okolicach Siedlec. Łódź, 1960. S. 17 (dalej – Cyran₁₉₆₀).

4. W formie *radło* (< psł. *ordlo) oraz pochodnych występuje grupa *re-*: *redło* // *radło* (20), *redlik* ‘płużek’ (21), *redelko* // *radło* (22Sz), *redło* // *radelko* (31), *redło* // *płużek* (32) – *radło* (BŻ, 28W) (MAGP⁶³, 581), *radelko* // *płużek* (29), *radło* // *płużek* (41); *redlic* ‘obsypywać ziemniaki w rządach’ (2, 6, 11, 16, 25, 29), *redlyc*’ (37, 40) (AGL⁶⁴), *redl’ic* // *oborywać* (29, 41), *redlyć* (13K), *rydl’ic*’ (22Sz), *rydlic*’ ‘orać w poprzek pługiem’ (28), *obredlańe* (13), *obredlamy* (27) – *do obradlańa* 43; *redlanka* ‘pole spulchnione’ (2 AGL). Formy *redło*, *redlic* obecne są w gwarach położonych na zwartym obszarze obejmującym północno-wschodnią Lubelszczyznę. Na wschodzie granicę tę wyznacza schematyczna linia biegnąca wzdłuż Międzyrzecza Podlaskiego – Radzynia – Parczewa, na południe zaś wychodzi ona poza Lublin – Puławy (Kaczmarek, Bartmiński, Mazur, m. 4, izofona 8). Większy zasięg ma forma *redlic* niż *redło*⁶⁵. Poza Lubelszczyznę południową izofona biegnie przez Kielce – Radom – Włoszczową – Wieluń (zob.: Dejna₁₉₉₃, m. 29E). Gwary włodawskie – jak wynika z geografii zasięgu *re-* (< *ra-*) znajdują się na wschód od zwartego obszaru występowania form *redło*, *redlic*.

Rozwój *ra-* w *re-*, spowodowany występowaniem przedniego wariantu *ä* w gwarach północnej Polski, dokonał się po wokalizacji jerów (zob.: Dejna₁₉₇₃, 164–165). W pojedynczych wyrazach cecha ta, z przyczyn pozajęzykowych (Dejna₁₉₉₃, 164), notowana jest w centralnej, a nawet południowej Polsce⁶⁶. Gwary polskie dorzecza Włodawki utrzymują grupę *ra-*. Wynika to z tego, że gwary włodawskie są nowe, powstałe na wzorze ogólnopolskim. Ponadto oddziaływanie gwar mazowieckich idące od północy było na tyle słabe na terytorium dorzecza Włodawki, aby mogło doprowadzić do zmiany *ra-* w *re-*. Nieliczne, najczęściej zleksykalizowane przykłady z *re-* zostały przeniesione z gwar północnopolskich.

Grupa *-aj*, *-aj-* (< psł. **-āj*)

5. Utrzymuje się *-aj* w 2 osobie l. poj. trybu rozkazującego, np. *daj* (3R, 22Sz, 29, 41); *poćekaj* (3R, 22Sz), *zaćekaj* (29); oraz w 2 os. l. mn. i trybu rozkazującego, np. *dajc’e* (3R, 22Sz), *dajće* (29, 41). Taki też stan istnieje na Lubelszczyźnie (Kaczmarek, Bartmiński, Mazur₁₉₇₈, 82) i na Mazowszu (Dejna₁₉₇₃, 68).

63 Mały atlas gwar polskich / pod red. K. Nitscha i M. Karasia. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1957–1970. T. I–XIII (dalej – MAGP).

64 Kartoteka do Atlasu gwar Lubelszczyzny. Materiały zebrane w lat. 1957–1959 / pod kier. P. Smoczyńskiego. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (dalej – AGL).

65 Zob.: Lindert B. Kilka uwag o niektórych zjawiskach fonetycznych na Lubelszczyźnie. *Studia językoznawcze poświęcone Profesorowi doktorowi Stanisławowi Rospondowi*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. S. 253–256.

66 Por.: Taszycki W. Z dawnych podziałów dialektycznych języka polskiego. Cz. I: Przejście *ra-* > *re-* [w:] Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne, II: Dialektologia historyczna i problem pochodzenia polskiego języka literackiego. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. S. 57.

6. Grupa *-ej* w wyrazach *z'íšej, tutej* występuje wyjątkowo w wymowie średniego pokolenia mieszkańców Wisznic (3). Jest to wynik ogólnopolskiej tendencji do zwężenia artykulacji samogłoski *a* przed *j*. Starsi zachowują *-aj* w wymienionych formach, tj. *z'isaj, tutaj*.

B. Nagłosowe *a-*

1. Psł. **a-* kontynuowane jest z protetycznym *j-*, np. *jagody* ‘czarne jagody’ (1–6, 8–22, 24 –29, 31–35, 37–41, 44), *jahody* (7), *jagoda* (3R, 22Sz); *jagodnik* ‘krzewinka jagód’ (1, 3R, 22Sz, 41, 44), *jagodniko* (29).

2. W wyrazach o niesłowiańskiej etymologii nagłosowe *a-* występuje bez protezy, np. *agrest* (m. 1), *advent* (3, 3R, 22Sz, 29, 41); *akacja* (3, 5, 26, 32); *antalek* ‘beczka na piwo’ (1, 5, 7, 9, 10, 14, 15, 17, 19, 25–27, 31–33, 35, 38, 39, 43, 44), *antalek* // *antałok* (13); *asma* (22Sz, 29, 37), *astma* (44), *astma* // *jaduxa* (3), *asma* // *dyxav'ica* (41); *askry* ‘aster’ (3R), *aster* (22Sz), *astry* (29).

3. W określonej grupie wyrazów występujących w gwarach polskich dorzecza Włodawki przed nagłosowym *a-* pojawiają się następujące spółgłoski protetyczne:

a) *j-* w *jagrest* (2, 6, 13, 14, 18, 24, 40, 43, m. 1); *jakurat* (2, 18, 24); też w imionach *śv'enty Janton* (14); we wsi Horodyszcze (6): *Jadam, Jagata*⁶⁷. W gwarach kresowych protetyczne *j-* wypierane jest, co zauważył Cyran w Kornicy, przez protetyczne *h-* (Cyran₁₉₆₀, 110). Spostrzeżenie to potwierdza hiperpoprawna forma *harčuk* ‘jarczuk, pierwszy pies od suki’ (28) – *jarčuk* (2AGL, 9, 10, 14, 17), *jarč'uk* 19, *jarčak* (12, 18, 40, AGL);

b) *h-* w *harbus* ‘dynia’ (2, 3, 9, 27) – *arbuzy* (1); *Hanka, Hanz'a* (3). Możliwe jest przejście *h-* w *x-*: *Xanka, Xanz'a*; powszechnie bezdźwięczne *x-* w wymowie średniego pokolenia (1–6). W materiałach Szubińskiej ze wsi Horodyszcze (6) zebranych w latach 50. XX w. poświadczono protetyczne *h-* w: *hałun* ‘ałun’, *harmata, harešt* (Szubińska₁₉₅₅). Wprawdzie protetyczne *h-* znane jest w gwarach polskich⁶⁸, to jednak w gwarach polskich dorzecza Włodawki cechą tę tłumaczyć trzeba wpływem współlistniejących gwar ukraińskich, tym bardziej że *h-* występuje nie tylko przed *a-*. Protetyczne *h-* mają inne gwary kresowe (zob.: Dejna₁₉₅₆; Mazur₁₉₇₆, 63–65; Werenicz, 60⁶⁹);

c) *v-* w zleksykalizowanej formie *valk'is* ‘alkierz’ (33–35), *vank'eš* (6, 31), *vank'is* (13,43), *vank'eš* // *alk'eš* (7), *vank'is* // *alk'yš* (9), *vank'ir* (10, 27), *vank'er* (14, 19), *vank'er* // *sypjalnia* (3R) – *alk'eš* (5, 11,17, 22Sz, 26, 32), *alk'is* (29), *ank'eš* (41). Postaci z protetycznym *v-*, powstałe pod wpływem ukr. *vank'ir*, *vank'ir*, istnieją w większości gwar północnego i południowo-wschodniego wycinka gwar dorzecza Włodawki. Protetyczne *v-* przed *a-* występuje sporadycznie w centralnych

67 Zob.: Szubińska J. Polska gwara wsi Horodyszcze w powiecie włodawskim. Lublin, 1955 [rękopis, Biblioteka KUL w Lublinie, syg. Fil. Pol. m. 202.].

68 Por.: Urbańczyk S. Zarys dialektologii polskiej; wyd. 7. Warszawa, 1984. S. 29; Warchoł S. Gwary dawnej ziemi stężyckiej. Wrocław, 1967. S. 68 (dalej – Warchoł); Skoczylas-Stawska H. Fonetyka w gwarach dawnej ziemi wieluńskiej. Warszawa; Poznań, 1977. S. 44.

69 Wierenicz W.L. Polsko-bieloruskoje jazykowyje wzaimodijestwie (na materiale mazurskiego ostrownego gowora w Polesie. *Studia nad Polszczyzną Kresową*, 1990. T. V. S. 7–141 (dalej – Wierenicz).

gwarach polskich (zob.: Urbańczyk, 29; Cyran₁₉₆₀, 11; Warchoł, 69), relatywnie często natomiast w gwarach peryferyjnych (zob.: Mazur₁₉₇₆, 164; Mazur₁₉₇₈⁷⁰, 114).

4. Zanik nagłosowego *a*- odnotowano w: *merykany* ‘amerykany, wczesne ziemniaki’ (5), *marykany* (13K, 14, 24, 25) – *amerykany* (3, 6, 7, 9, 11, 15, 21, 26–29, 31, 33, 37–39); *grafka* (3, 3R, 29) – *agrawka* (22Sz), *agrafka* (41).

C. Kontynuanty psł. *a nieskróconego oraz powstałego ze ściągnięcia

1. Psł. (oraz etymologiczne) *a, które pod intonacją nowoakutową nie skróciło się lub wtórnie wydłużyło się w wyniku wydłużenia zastępczego, oraz powstałe ze ściągnięcia grup *-*aja*, *-*ɛja*, *-*aje* kontynuowane jest w gwarach polskich dorzecza Włodawki przez *a* «jasne», np. *baran* (m. 2), *b'ijak* (m. 3), *bańak* (m. 34), *polevačka* (m. 131), *višna* (m. 185). Wymieniona cecha, tj. *a* «jasne», występuje po schematyczną linię Biłgoraj – Parczew – Łuków na zachodzie⁷¹. Ta część Lubelszczyzny stanowi wycinek gwar pasa wschodniej Polski (MAGP, 151), mającego *a* «jasne» pod wpływem wschodniosłowiańskim⁷². Zróżnicowanie zasięgu *a* «jasnego» w gwarach Lubelszczyzny uzależnione jest od pozycji fonetycznej, większe – w przedrostku *naj*- niż w rdzeniu przed spółgłoską nosową w typie *aN* (zob.: Bartmiński, Mazur₁₉₆₇, 220).

Trudno określić, ze względu na brak szczegółowych badań nad osadnictwem na terytorium dorzecza Włodawki, genezę *a* «jasnego» dla poszczególnych punktów. To jest stwierdzić, w których gwarach samogłoska *a* jest ukraińskim substytutem staropolskiego *ǫ*, w których zaś – jego kontynuantem. Wydaje się, że na północnym i południowo-wschodnim wycinku gwar (przynajmniej w punktach 3, 9, 12, 43), tj. tych wsiach, w których osadnictwo polskie istniało już w XVI w., samogłoska *a* jest (może być) kontynuantem stpol. *ǫ*. Inaczej natomiast należy wyjaśnić genezę *a* w wymowie polonizujących się wówczas Rusinów, którzy zamieszkiwali wymienione miejscowości. Zastępowali oni obce sobie *ǫ* przez rodzime, tj. ukraińskie *a*. W pozostałych wsiach północnego i południowo-wschodniego obszaru polonizacja zachodziła już po XVIII w. (por.: Kuraszkiewicz₁₉₃₂, 312), a więc w okresie, gdy stpol. *ǫ* > *a* (zob.: Dejna₁₉₉₃, 87). Samogłoska *a* nie musiała już być substytuowana przez przechodzących na wtórny system Rusinów, ponieważ nie było różnicy między ukraińskim i polskim *a*.

2. W gwarach południowo-zachodniej części terytorium dorzecza Włodawki istniała najprawdopodobniej jeszcze do niedawna samogłoska *ǫ*. (możliwe do XIX w.). Argumentem za przyjęciem tej hipotezy może być zanotowana w czasie swobodnej rozmowy forma *Jǫn* (25); u tejeż osoby, żony Ignacego Jurczyka, 94 l. (autochtonki), notowano też u niej w wymowie relikty mazurzenia. Na utrzymanie *ǫ* (mniej pewne

70 Mazur J. Gwary okolic Biłgoraja. Cz. 2: Fleksja. Wrocław, 1978 (dalej – Mazur₁₉₇₈).

71 Bartmiński J., Mazur J. Wschodnia granica *a* pochylonego w gwarach południowej Lubelszczyzny. *Annales UMCS*, sectio F, 1967. T. XXII. S. 220 (dalej – Bartmiński, Mazur).

72 Nitsch K. Dialekty języka polskiego [w:] Nitsch K. Wybór pism polonistycznych. Wrocław; Kraków, 1958. T. IV. S. 37; Kuraszkiewicz W. Dialektologia. Przegląd gwar województwa lubelskiego. *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*. Lublin, 1932. T. I. S. 280 (dalej – Kuraszkiewicz₁₉₃₂).

jest $o < \text{stpol. } \check{a}$ w *tłumoczek* : *tłumok* (25, 29, 41) – *tłumaček* (37, 43, 44), *tłumak* (31, 37)) mogło wpłynąć dodatkowo sąsiedztwo spółgłoski nosowej. Ślady $\check{a}N$ sięgają gwar Lubelszczyzny aż po linię Łuków – Radzyń Podl. – Chełm – Hrubieszów – Tomaszów Lubelski (zob.: Kaczmarek, Bartmiński, Mazur₁₉₇₈, 76). Można przypuszczać, że południowo-zachodni wycinek gwar włodawskich stanowił część pasa przejściowego. Pomiędzy tym obszarem znajdowały się na wschodzie gwary nie mające w ogóle a pochylonego, na zachodzie zaś gwary z a pochylonym nie tylko przed N , lecz również w innych pozycjach. Samogłoska $\check{a}$ w gwarach okolic Wołoskowoli (25) wyparta została przez a pod wpływem wymowy polonizujących się tam Rusinów⁷³.

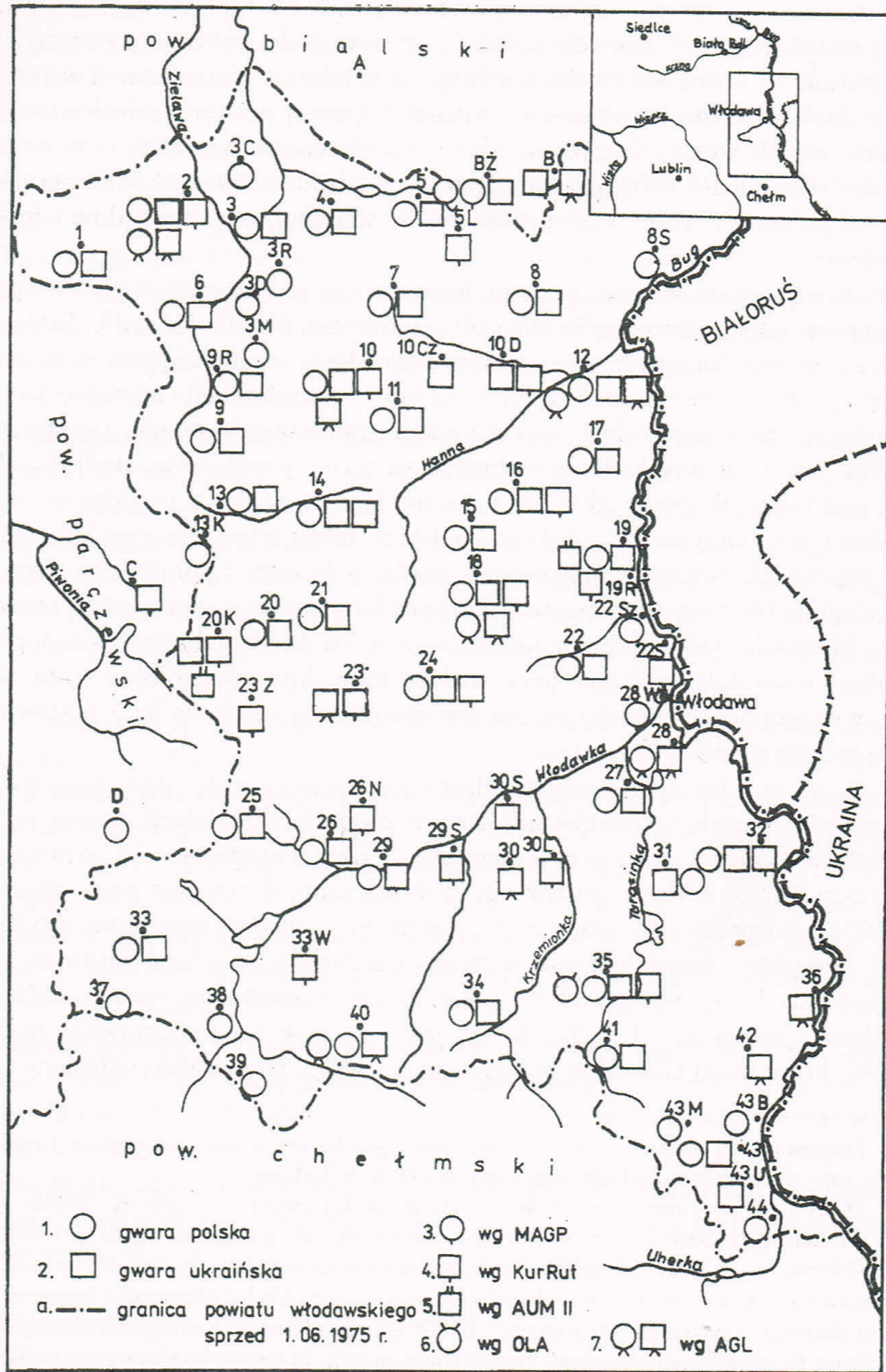
3. W wyspowej gwarze Mszanny (43M) $\text{stpol. } \check{A} N$ kontynuowane jest przez oN , $\acute{o}N$: *cekom*, *wołom*, *nóm*, *vóm* (MAGP, 299, 300). W innych pozycjach niż przed spółgłoskami nosowymi jest a , przeniesione pod wpływem okolicznych gwar ukraińskich na miejsce wcześniejszego $\check{a}$. Rozwój $\check{a} > o$ dokonał się – zdaniem K. Dejny – z przyczyn fonologicznych. Towarzyszące realizacji zaokrąglonego $\check{a}$ «[...] redundantne zwężenie szerokości otwarcia i cofnięcia języka pogłębiło się tak znacznie, że fonem / $\check{a}$ / coraz częściej zaczął być realizowany przez warianty podobne do o [...]» (Dejna₁₉₉₃, 173). Rozwój $\check{a} N > oN$ w gwarze Mszanny (43M) odbywał się przy silniejszym niż na Mazowszu zaokrągleniu warg w czasie artykulacji $\check{a}$. Stan ten spowodowany został sąsiedztwem gwar Mszanna z gwarami o proveniencji małopolskiej (podobny proces obserwował J. Mazur w gwarach biłgorajskich; zob.: Mazur₁₉₇₆, 44). W innych pozycjach niż przed nosowymi samogłoska $\check{a}$ była słabo labialna, dlatego też zastąpiona została przez $a < \text{stpol. } \check{a}$. Proces ten był wspierany wpływem wymowy okolicznej ludności ukraińskiej nie znającej $\check{a}$.

4. Wnioski

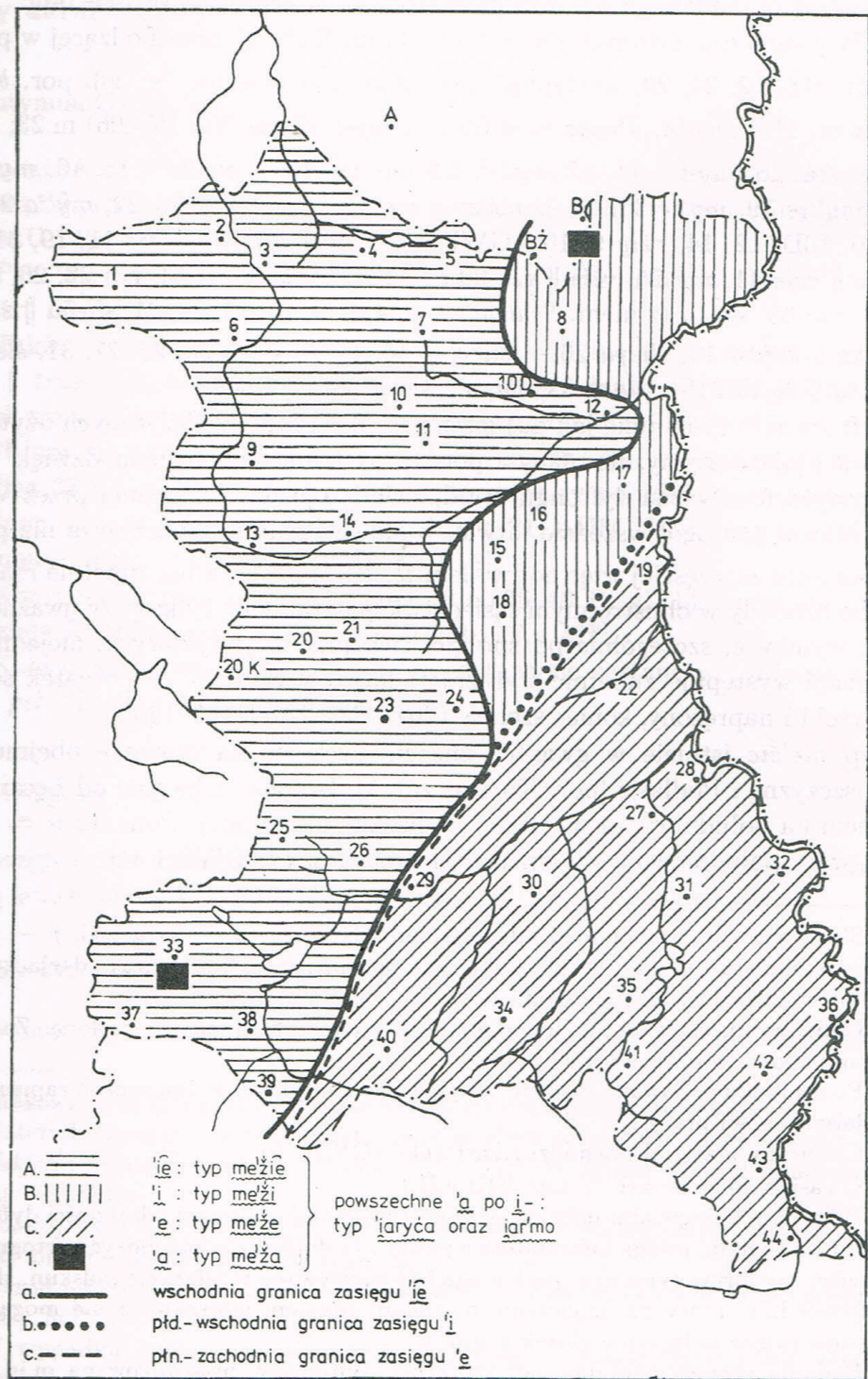
Przedstawione w rozprawie zagadnienie *Jak opisywać współwystępujące / współistniejące gwary przynależne do dwóch różnych języków ogólnonarodowych* jest problemem fundamentalnym w dialektologii, w tym w dialektologii słowiańskiej. Istnienie na obszarach lewobrzeżnego Bugu w dorzeczu rzeki Włodawki autochtonicznej ludności dwujęzycznej stanowi dla lingwistów określone wyzwanie metodologiczne. Chodzi o przyjęcie takiej metody, by uzyskany obraz rzeczywistości językowej był obiektywny. Zaprezentowany został w rozprawie opis paralelny gwar współwystępujących, tj. równoległy opis gwar ukraińskich i gwar polskich okolic Włodawy. Nawiązano w rozprawie do założeń łódzkiej szkoły dialektologicznej, gdzie jej twórca prof. Karol Dejna wyróżnił w obrębie nauki o terytorialnych odmianach języka ogólnonarodowego dwa aspekty badawcze: 1. *dialektografię* i 2. *dialektologię*. Zastosowane i konsekwentnie przeprowadzone na materiale gwar włodawskich pozwoliło uzyskać odpowiedź o stanie gwar w terenie, jak i ustalić genezę tych gwar. W miarę wyczerpującą odpowiedź zawarta została w monografii «Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia» (Czyżewski₁₉₉₄). Prezentowane w niniejszym szkicu zagadnienia mają

⁷³ Podobnie też jest w gwarach dorzecza Wieprza oraz na Podlasiu i Chełmszczyźnie. Górniewicz H. Uwagi o niektórych reliktach w gwarach polskich. *Język Polski*, 1958. № 38. S. 354–362.

charakter dwudzielny, teoretyczny i empiryczny. Koncentrują się wokół zagadnień, które z elementów opisywanych systemów ukraińskiego i polskiego są rezultatem ewolucji, które zaś interferencji. W konsekwencji tych rozważań zmierza się do uzyskania odpowiedzi o dialektalną przynależność badanych gwar; pokazano to w rozdziale «Stosunek badanych gwar do dialektów sąsiednich» wymienionej monografii (Czyżewski₁₉₉₄, 364–369).

Mapa 1. Współwystępujące gwary polskie i ukraińskie okolic Włodawy

Mapa 2. Kontynuanty psł. *'a pod akcentem w gwarach ukraińskich

РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТИ *ВЕРХ* / *НИЗ* У СИСТЕМІ КООРДИНАТ ДІАЛЕКТНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА

Уявлення діалектоносіїв про матеріальний та духовний світи, відображені в мові, формують мовну картину світу. Мовну свідомість діалектоносіїв (субетносу, етнографічної групи) відображає діалектна (народна, наївна, побутова, повсякденна) картина світу, адже літературна мова й діалекти неоднаково віддзеркалюють пізнаний людиною світ: діалектне мовлення як симбіоз мови й культури розкриває інші – невідомі літературній мові – аспекти людського світобачення, пояснює унікальні явища матеріальної та духовної культури, традиції й особливості світосприйняття. Діалекти, фіксуючи архаїчні риси, зберігають відбитки мовної історії. Саме тому вивчення говорів дає змогу віднайти чи відновити фрагменти мовної картини світу, невербалізовані в літературній мові чи в давніх писемних пам'ятках.

У пропонованому дослідженні репрезентовано «вертикаль» моделі діалектної картини світу українців у межах опозиції концептів *ВЕРХ* / *НИЗ*. Це стало можливим завдяки аналізу матеріалу у просторовій та часовій проєкціях, виявленню функціонування номінативних одиниць в усіх наріччях українського діалектного континууму та в різні історичні періоди. Часові межі дослідження охоплюють матеріали ХІХ – початку ХХІ ст., для формування повної картини використано історичні тексти ХІ–ХVІІІ ст. Джерелами дослідження слугували передусім діалектні матеріали, на підставі яких сформовано корпус аналізованих назв, а саме: записи говіркового мовлення 1998–2016 рр., діалектні словники та тексти, лінгвістичні атласи, картотеки, дескриптивні діалектологічні праці, що репрезентують різні фрагменти буття, «теми», які є основою для виокремлення семантичних полів. Другу групу джерел становлять праці, використані для реконструкції історії виникнення словотвірних та семантичних особливостей: доступні пам'ятки української мови з різних періодів, цитати з українських пам'яток, що ввійшли до історичних словників, картотеки історичних словників, а третю – загальномовні словники.

Дослідження проведено на наддіалектному рівні, що виявляє низку переваг для відтворення цілісної діалектної картини світу, покриваючи весь континуум і водночас демонструючи просторову варіантність.

Мовна картина світу неодноразово була об'єктом зацікавлення лінгвістів, які ставили перед собою різну мету та завдання, акцентуючи на таких аспектах

її дослідження: принципи формування, структура, етнокультурний складник, способи й засоби її вербалізації та ін.

Дослідження мовної картини набуло особливого значення у працях етнолінгвістів¹, які вивчають мову в тісних зв'язках із традиційною культурою, оскільки дослідження діалектної картини світу значною мірою ґрунтується на засадах етнолінгвістики.

Представники різних етногруп упродовж років та десятиліть моделюють «власні» картини світу, взоруючись на свій шлях пізнання, відтворюючи особливості довкілля, побут, звичаї засобами рідної мови, тобто говірки. Специфічність, унікальність картин світу носіїв різних говорів зумовлені територіальними, історичними, культурними чинниками.

Картину світу формують концепти – абстрактні ментальні конструкти, що відображають різні аспекти діяльності людини, структуруючи її знання й оцінки. Людина мислить концептами, моделює й комбінує їх.

Концепт – узагальнене поняття, одиниця мисленнєвої діяльності людини, яка зберігає й акумулює, постійно оновлює й модифікує інформацію про все, що її оточує, відтворює у свідомості різні фрагменти життя, вербалізовані засобами мови². Саме за допомогою концептів мовна особистість (носій говірки) може передати особливості своїх знань про світ – свого світобачення.

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* можна назвати універсалією щодо розуміння світобудови, «вертикалією» в системі координат мовної картини світу³, у межах якої виявляються найголовніші життєві орієнтири та цінності, адже уявлення про простір та його параметри є базовими, фундаментальними. Ця категорія, вплітаючись у мову, пронизує ментальний та культурний «простори» світобачення.

Простір – не тільки філософське поняття, не просто «предмет культури», що змінюється залежно від суспільств, культур та епох⁴, а й поняття дуже конкретне, особистісне, адже кожен індивід формує «свій» простір, окреслює його межі та відшукує своє місце в ньому. Особливо актуальним і важливим є світобачення людини, діалектоносія, адже розуміння «верху» та «низу» часто дуже суб'єктивне, воно залежить від того, як мовець відчуває, осмислює простір.

1 Bartmiński J. Językowy obraz świata a spójność tekstu. *Teoria tekstu. Zbiór studiów* / pod red. T. Dobrzyńskiej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. S. 65–81; Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. *Językowy obraz świata* / pod. red. J. Bartmińskiego. Lublin: Wyd. UMCS, 1999. S. 103–120; Tokarski R. Językowy obraz świata a niektóre założenia kognitywizmu. *Emolinguistyka. Problemy Języka i Kultury*, 1997–1998. № 9–10. S. 7–24; Grzegorzczkova R. Pojęcie językowego obrazu świata. *Językowy obraz świata* / red. J. Bartmiński. Lublin, 1990. S. 41–49 та ін.

2 Про значення концепту в лінгвістичній парадигмі та про дискусії, різні підходи щодо дефініції концептів, їх типології, принципів структурування, систематизації та формування концептосфери (концептуального простору, або концептуальної картини світу) дет. див.: Ястремська Т. Моделювання українського діалектного простору: концепти *ВЕРХ* / *НИЗ*. Львів, 2021. С. 32–66.

3 Ястремська Т. Семантична опозиція *ВЕРХ* / *НИЗ* у діалектній картині світу українців. *Slavia Orientalis*, 2021. Т. LXX. № 1. С. 189.

4 Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / переклад із фр. Я. Кравець. Львів: Літопис, 2007. С. 122.

Тому центром діалектної картини світу є мовець, який упродовж життя формує власну картину світу, доповнюючи її новими знаннями та набутим досвідом. Саме людина – центр простору, не тільки точка відліку, а й своєрідний «фільтр», через який проходить прийняття, розуміння простору та його об'єктів.

Важливим завданням сучасної лінгвістики є створення алгоритму аналізу концепту: формування номінативного та семантичного просторів концепту, що репрезентують його форму і зміст (див.: Схема 1), що передбачає дослідження семантичної та словотвірної структури слів, виокремлення основних типів структурно-семантичних відношень та семантичних полів.

Схема 1. Форма і зміст концепту

Номінативний простір (або номінативне поле) концепту – система мовних одиниць різних частин мови, об'єднаних на підставі семантичних і формальних (словотвірних, структурних) ознак. Ядро поля формують базові слова *верх*, *гора* / *низ*, *діл*, *під*; деривати базових слів, укладені у словотвірні гнізда⁵ (СГ), словосполучення різного рівня синтаксичної зв'язаності, до складу яких входять базові слова та деривати, а також фраземи, порівняння, паремії.

Усі базові слова сягають праслов'янського фонду; пор.: *верх* < псл. *vъrъxъ* 'найвища частина; верхня частина' < іє. **цѣr-s-us* 'підвищене місце', *гора* < псл. *gora* < іє. **g^uor-* 'гора', іє. **g^uer* 'ковтати, поглинати' ('гора' → 'ліс на горі' → 'ліс'; 'гора' → 'верхня частина'), *низ* < псл. *nizъ* 'униз, унизу' < іє. **ni* 'униз', *діл* < псл. *doľъ* 'низ, долина', *під* < псл. *rodъ* 'низ; дно; підошва' < іє. **pěd / pōd* 'нога'⁶.

5 Укладено п'ять словотвірних гнізд, вершинами яких є базові слова *верх* (нараховує 451 одиницю), *гора* (275), *низ* (204), *діл* (172), *під* (96).

6 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. I. С. 361; Т. II. С. 89; Т. IV. С. 86, 387–388 (далі в тексті – ЕСУМ); Rudnyč'kyj J. An Etymological

Пріоритетним завданням дослідження є аналіз семантики концепту, адже саме семантика розкриває «секрети» концептів-понять, які вкладають у них носії говорів, формуючи наївну картину світу на підставі вербально закріплених уявлень про світ і людину. Семантика концепту не зводиться до значення одного слова, оскільки репрезентує значення всіх одиниць номінативного простору, «збірну» семантику мовних одиниць, які його вербалізують.

Моделювання семантичного простору концептів передбачає укладання та ієрархічне упорядкування семантичних структур одиниць номінативного поля – «перехід від репертуару до архітекτονіки семантичної структури лексеми, від номінативного до семантичного поля»⁷.

Номінативне поле, структуру якого komponують ядро та периферія, репрезентують відношення підпорядкування, субординації, коли обсяг одного поняття входить до обсягу іншого: ключові слова → деривати ключових слів → словосполучення (ядро) та фраземи, паремії, до складу яких входять ключові слова і деривати (периферія) (див.: Схема 2). Натомість семантичні поля (СП), система яких формує семантичний простір, перебувають у відношенні супідрядності, координації (див.: Схема 3). Водночас СП не є ізольованими, їм властиві відношення перетину, перехрещення, що демонструють семантичні зв'язки між елементами.

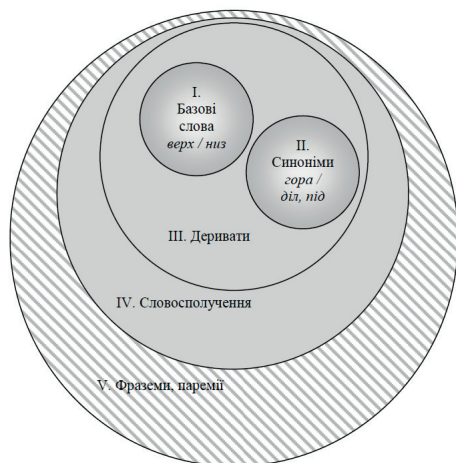

Схема 2. Структура номінативного простору

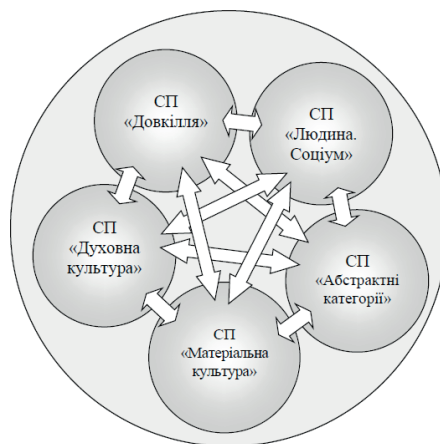

Схема 3. Структура семантичного простору

Dictionary of the Ukrainian Language. Winnipeg, 1962–1972. V. I. P. 367, 689; V. 2. P. 140–141, 419, 857 (далі в тексті – Rudn.); Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1957. P. 92, 364, 424–425, 618 (далі в тексті – Brückner); Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Kn. 1 (A–J). Zagreb, 1971. P. 589–591, 624–625 (далі в тексті – Skok). Дет. див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 168–171.

7 Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ: Наукова думка, 1984. С. 93.

Семантичний простір концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* – це система семантичних полів, які поділяються на субполя (ССП) та мікрополя (СМП), які поєднані відношеннями ерархії, коли структурно простіша одиниця підпорядковується більш складній (СМП → ССП → СП).

Виокремлено п'ять СП, що віддзеркалюють різні фрагменти мовної картини світу:

I. «Довкілля. Жива і нежива природа» (ССП «Рельєф», «Рослини», «Тварини»);

II. «Людина. Соціум» (ССП «Зовнішність», «Характер. Моделі поведінки», «Соціальна ерархія»);

III. «Матеріальна культура» (ССП «Будівля», «Одяг і взуття», «Тканини. Текстиль», «Їжа», «Посуд», «Сінозаготівля», «Знаряддя. Приладдя»);

IV. «Духовна культура» (ССП «Божа обитель – земля – пекло»);

V. «Абстрактні категорії» (ССП «Дія. Спосіб дії», «Кількість і міра»).

Найбільш розгалуженим структурно й семантично є I СП «Довкілля. Жива і нежива природа», яке репрезентує один із вимірів світу – макросвіт, макрокосм – важливий та складний сегмент мовної картини світу. Семантичне поле охоплює три ССП: «Рельєф», «Рослини» та «Тварини».

ССП «**Рельєф**» найчисельніше (48 % усіх аналізованих назв), воно містить назви позитивних та негативних форм рельєфу – від мегарельєфу (гірські системи, яри) до нанорельєфу (кратовина, яма, вибоїна), назви об'єктів та явищ природи, типів місцевості відповідно до підняття над рівнем моря, назви, пов'язані з водоймами, а також назви простору над і під поверхнею землі⁸. Це ССП представляють географічні назви – особлива тематична група лексики «з огляду на її давність, стійкість, значний вплив на формування термінології наукової та потужність лінгвістичної бази для утворення топонімних найменувань»⁹.

Більшість назв, пов'язаних із «верхом», представляють південно-західне наріччя, значна частина носіїв якого заселяє гірські та передгірські терени Карпат, натомість «низ» – передусім говори північного та південно-східного наріччя, говірки яких локалізовані від Придніпровської височини до Чорного моря, а також на Поліссі.

Семантику «верху» представляють назви гір, підвищень, височин, а «низу» – назви низовин, рівнин, долин, полян, ярів та ін. Варто зазначити, що мешканці високогірних, гірських, підгірних та низовинних районів по-різному сприймають гору й низовину: мешканці гірських районів називають горою лише високі географічні об'єкти, а жителі рівнинних районів, степів – навіть незначне підвищення¹⁰.

8 Див.: Ястремська Т. Семантичний простір концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* у говорах української мови (на прикладі семантичного поля «Рельєф»). *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Praha, 2022. Roč. 91. Seš. 1. S. 38–63.

9 Потапчук І. М. Народна географічна термінологія в західноподільських говірках: дисертація. Луцьк, 2012. С. 84 (далі в тексті – Потапчук).

10 Слободян О.В. Географічна народна термінологія українських східнословобожанських говірок Луганщини: дисертація. Старобільськ, 2017. С. 134–135 (далі в тексті – Слободян); Личук С.В.

Гора є одним із головних маркерів картини світу мовців, адже для горян – це поняття є основою світобудови, на противагу поліщукам чи степовикам, для яких це поняття є периферійним і «чужим». У записках із південно-східного та північного наріч *гора* фігурує або у спогадах із дитинства про гори Кавказ, або в роздумах про далекі землі чи казкові місця, де збираються русалки; пор.: *Нас тато забраў на Каўказ... ну жили ми так п'ідм го|роу|у*¹¹; *В Корпати, там городув не буває, гори і всьо*¹²; *Хто вмре – русалка. І йони збираюца, й ходять, і плутоюца, і в мори купаюца, й по горах* (ГМ_Т 2: 488)¹³.

Гірський спосіб життя спричинився до диференціації місцевості й мешканців, їх поділу за моделлю протиставлення *свій / чужий*, що відображено в лексичних одиницях. Чимало текстів фіксує слова *гори, верхи* із присвійними займенниками *свій, мій, наш*, указуючи на ставлення мовців до гір (*іти в свої верхи; перенесені зі своїх гір до міст; гóры мойї, горы; повстане наших гір пояснюють собі Зеленці так; дерево з наших гір; гóри наш'ї висóк'їїї* тощо). Очевидно, інтерпретація гір як «свого», обмеженого, замкненого простору слугувала підставою для перенесення значень: 'гора; гірський хребет' → 'межа, перехід у чужий світ', 'перепона, перешкода', 'місцевість за Чорногірським хребтом' → 'чужий край; чужина' (*Спытáйся Мары́сю ма́ми, Цы поўдешь ты зь на́ми? Завеземо́ ты вь гóры, Неповёрнешь никóли*¹⁴).

Опозиція *свій / чужий* виявляється й у назвах місцевостей та їх мешканців. Гуцули, закарпатці, які мешкають високо в горах, називають рідні терени *верховіною*, а Покуття, розташоване нижче, у передкарпатському низькогір'ї, – *дóлами*; буковинці з негірських районів *горóю* називають гірські райони Буковини. Назви представників різних етнографічних груп диференційовано за місцем проживання, а радше – відповідно до висоти над рівнем моря: наприклад, гуцули з високогір'я ідентифікують гуцулів із нижче розташованих територій як *долин'ян, долішн'ян, доліських люóдей*; бойки з гірських районів, на противагу підгірським, називають себе *гор'янами*; мешканці Надсяння називають *гірня́ками* лемків, а ті ототожнюють надсянців із *дóлами, долиня́нами*.

Важливим аспектом аналізу є дифузність значень назв різних природних об'єктів, а саме: 'високогір'я' – 'гірська місцевість' – 'височина, плоскогір'я' – 'низовина', 'долина' – 'низина' – 'рівнина', 'гора' – 'пагорб', 'долина' – 'яр', а на позначення цих географічних понять часто засвідчено ті самі назви. До прикладу, і долину, і низину, і рівнину номінують усі ключові слова «низу»

Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини: дисертація. Івано-Франківськ, 2015. С. 31 (далі в тексті – Личук).

- 11 Говірки історичної Уманщини та суміжних земель. Умань: РВЦ «Софія», 2008. С. 219 (далі в тексті – Умань_Т).
- 12 Говірка села Машеве Чорнобильського району: у 4 ч. / укл.: Ю.І. Бідношия, Г.В. Воронич, Л.В. Дика та ін. Київ: Довіра, 2003–2005. Ч. 1. С. 194 (далі в тексті – ГМ_Т).
- 13 Цікаво, що у відповіді на питальник для номінації «скелі, кам'яної гори або брили з стрімкими схилами та гострими виступами» носії говору зазначили, що «реалія відсутня» (ГМ_Т 3, 181).
- 14 Головацький Я.Ф. Матеріали для словаря малорусского наречия. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. Пряшів, 1982. Т. 10. С. 487.

та численні деривати (*низ, низина́, низові́на; діл, доли́на, відбо́лина, розді́л, роздо́лина; під, по́діна, спід* та ін.). Це підтверджує думку, що для носіїв говорів висота над рівнем моря не є важливою, як і несуттєвими є ознаки розрізнення долин, низин та рівнин, і вони не мають потреби чітко диференціювати цих понять.

СМП «Водний простір» охоплює назви верхів'я, витoku річки; верхньої течії річки¹⁵ та пониззя, гирла річки; нижньої течії річки, формуючи структурно-семантичні опозиції: *верхі(о)в'я / низов'я, верхній кіне́ць / ніжній кіне́ць, верши́на / доли́на* та ін.; пор., наприклад *верши́на: Гей з устні Дніпра да до вершини сімсот річок і чотирі* (за М. Максимовичем) (Гр. 1, 141: «верховье рѣки»; Жел. 1, 65; Потапчук, 244; Личук, 257–258; Слободян, 281; Черепанова¹⁶, 182; ГМ_Т 3, 182); у пам'ятках: *От вершини до устя Макаровка* (XVI ст.); *У вершини річки, прозиваеомой Богучарь* (XVIII ст.) (Тимч_ІС, 221: «горішній біг річки»; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 242: «верхів'я, верхоріччя»; УК¹⁷, 42–43: «верхня течія річки або озера та прилегла до неї місцевість»); *На вершині річки Омелника* (XIX ст.) (Тимч_МС 1, 94: «верховье [реки]»); *доли́на: Крайній карпатський пояс ... тягне ся через с. Маркову, м. Детятин: Ослави, Текучу, Акришори до долини р. Пістиньки, де майже цілком пропадає* (Шух. 1, 5).

Багатогранно представлені семантичні групи «вітер із верхів'я річки або з гір» та «вітер із пониззя річки або із низин», формуючи опозиції: *верхові́к / низові́к, вітер згорі́ / вітер здо́ли, горі́шник / ніж́ник, горі́шній вітер / до́лішній вітер, горі́шня́к (горі́шня́чок) / до́лішня́к, нижня́к, горові́й вітер / низові́й вітер, погорі́шній вітер / подолі́шній вітер* та ін.

Окрему групу утворюють назви земель Війська Запорозького *низ, низи́*^р, пов'язані з пониззям Дніпра: [*Козаки*] *жонокъ охочихъ тыхъ намовляли и закликали, абы зъ ними на низъ ишли* (XVI ст.); *Аже на Запорожу зоставати не могъ за-для залого ... пойшошь на Низъ ку мору* (XVII ст.) (Тимч_ІС, 4, 9); *Прислалъ до насъ листокъ, писаный до тебе отъ козаковъ зъ Низу* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 47); *Сидів він зімовником <'зимарка'> серед дикою степу на Низу* (за П. Кулішем); *Славна Чута товстими дубами, ще славніша Низом, козаками* (Гр. 2, 153, 563 (Азов.п.)). Також засвідчено похідні від них назви мешканців цих територій: *низові́ць, низяні́н, понизові́ць; дніпронизові́й коза́к, низовий коза́к (військо, коза́цтво, товарі́ство)*.

Діалектні матеріали фіксують спеціальні назви частин Дністровського лиману: південну частину лиману номінує «низ» (*низ, низина́*), а північну – «верх» (*гора́, верши́на*); назви ділянки водойми – тоні (*низова́_н / горі́шня_н*), що

15 Лексикографи часто об'єднують значення 'верхів'я річки' і 'верхня течія річки' (як і 'пониззя' та 'нижня течія'), а тому диференціювати їх складно.

16 Черепанова Е.А. Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (опыт семантической классификации). *Полесский этнолингвистический сборник. Материалы и исследования* / под ред. Н.И. Толстого. Москва: Наука, 1983. С. 176 (далі в тексті – Черепанова).

17 Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник. Львів, 2015. 384 с. (далі в тексті – УК).

підтверджує значення концептів *ВЕРХ* / *НИЗ* для осмислення та репрезентації цієї частини простору, важливої для носіїв говірок межиріччя Дністра і Дунаю.

Аналізовані номінації презентують зразки енантіосемії, зокрема серед назв рельєфу. Іменник *вєршадь* в аналізованих говірках зі значеннями ‘вершина гори’, ‘високогірна місцевість’, ‘верхів’я річки’, ‘гірський потік’ указує на «верх», а ‘яр; глибока довга западина’ спрямовує до «низу». Імовірна модель семантичної еволюції: ‘вершина гори’ → ‘верхів’я річки’ → ‘яр’ (усі фіксації – ХХ–ХХІ ст.). Дещо інший розвиток значень репрезентує слово *вершіна*, що в різний історичний період номінувало ‘вершину гори, пагорба’ (ХХ ст.), ‘верхів’я річки’ (ХVI ст.), ‘вершину яру’ (ХVIII ст.), ‘яр’ (ХХ ст.) і ‘найглибше місце водойми’ (ХХ ст.). Підставою утворення значення ‘яр’ могло слугувати значення ‘вершина яру’: ‘верхів’я річки’ → ‘вершина яру’ → ‘яр’ → ‘найглибше місце водойми’. Значення ‘вершина гори’ зафіксоване найпізніше, натомість ‘верхів’я річки’ – найраніше¹⁸. «Полярність» засвідчують також назви із семантикою ‘понижзя, гирло річки’: *діл, долина, низ, низь, низов’я, ніжній кінєць, ніжша голова / верх, верхів’я, вершюк* та ін.

ССП «**Рослини**» охоплює назви за ознаками: ‘частина рослини’ (надземна / підземна частина, верхівка, частини стовбура (верхні / нижні, зовнішні / внутрішні), пагін, суцвіття, колос, плід та ін.), ‘місце поширення’ (гірська місцевість / низовина), ‘тип росту стебла’ (стелиться по землі).

Місце дерева в лексико-семантичній системі мови неоднозначне: дерево, яке росте, належить до ССП «Рослина», натомість дерево як матеріал для виготовлення предметів (колода, палиця) – до СП «Матеріальна культура». Тому засвідчені номінації реалізують і рослинний, і предметно-речовий коди культури.

Зі значенням ‘верхівка дерева’ пов’язане словосполучення з «подвійним верхом» *верх вершити* ‘завершувати, бути зверху’, зафіксоване в гуцульських колядках: *Тобов би, рибко, скрипки клеїти, Тобов, соколе, верхи вершити*¹⁹, відтворюючи образ світового райського дерева, на верхівці якого – сокіл.

Назви ССП «**Тварини**», які вербалізують аналізовані концепти, представлені нечисленно, несистемно й зосереджені переважно довкола назв різних частини тіла або стосуються зовнішнього покриву тварин, шкіри. Акцентовано, що тісним є семантичний зв’язок між ‘шкіра’ і ‘межа’, адже шкіра – це «межа» поверхні шкіри. Чимало паралелей можна провести із частинами тіла людини.

Кілька назв утворено на підставі моделі мотивації ‘місце → тварина’, зокрема сформовано опозицію ‘тварина, яка живе в горах’ / ‘тварина, яка живе на Поділлі’ (*верхолá, верхоляк, вершинюк* ‘вид лісового жайворонка’, *верховинець-окáтець* ‘вид метелика’, *гірській кінь, горянський вовк / подільска корóва*).

18 Див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 273, 320, 383–384.

19 Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1904. Т. VII. С. 57 (далі в тексті – Шух.).

Лексичні одиниці *верховінка*, *верховінська стріжка* (*вівця*, *корова*) позначають породи овець та корів, які пристосовані до життя в горах.

Назви рослин і тварин виявляють зв'язок опозицій *ВЕРХ* / *НИЗ* та *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ЛИЦЕВИЙ* / *ЗВОРОТНИЙ*, наприклад: *верх* / *спідна кора* – 'зовнішня / внутрішня частина стовбура', *верхня лупа* (*шкаралупа*) 'шкаралупа плоду'; а також: *верх* (*із хвостом*) 'зовнішній покрив; шкіра', *ніжня ость*, *спідна вовна* 'підшерсток' та ін.

П СП «Людина. Соціум» формують три ССП. Перше – «**Зовнішність**» – репрезентують назви частин тіла, розташовані зверху / знизу, вище / нижче щодо інших частин, а також назви, утворені за семантичною ознакою 'зовнішній / внутрішній' і пов'язані зі шкірою.

Окрему семантичну групу формують лексичні одиниці, пов'язані із семантикою 'зовнішній вигляд' (*звѣрхність*, *поверхниця*, *поверхов(н)ість*, *звѣрхній віглед* (*вид*, *подоба*), *поверховий віглед*); як синонімічні словосполучення зафіксовано *звѣрхня річ*, *поверхні* (*поверховні*, *позверховні*) *рѣчі* (*рѣчи*) та деривати *поверхність*, *поверховність* зі значенням 'предмети домашнього вжитку, речі особистого користування', у яких убачаємо мотиваційний зв'язок з опозицією 'матеріальні / не духовні речі': *В Недівній відумерцина... обнімає так ґрунт як теж і поверховність*²⁰; *Маєток – річ звѣрхня, а грижа, незадоволенє близші, бо йдуть із самого нутра*²¹; *Помер газда, а по ньому лишилися різні «поверховні», «поверхні» речі* (Он. 2, 87); пор. також у пам'ятках української мови XVI ст.: *Поверховні рѣчи дорожають*²².

На деяких теренах особисті речі можуть бути частиною посагу дівчини. Зокрема І. Максимчук у розвідці «Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині» уточнює, що це «особисті речі і речі для спільного подружнього життя молоді сім'ї (одяг, постільна білизна, посуд, меблі тощо)» (Макс_ЗП, 19).

Реалізуючи семантичну ознаку 'даний зовні', ці назви актуалізують зв'язок із діадою *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*. Словосполучення *речи позверховнии* засвідчено в пам'ятках від початку XVII ст. Є. Тимченко тлумачить прикметник як «поверхностный, наружный, внешний»²³.

Концепти *ВЕРХ* / *НИЗ* здебільшого підтверджують припущення про «позитивні» та «негативні» концепти в опозиції, коли перший елемент –

20 Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права в Старосамбірщині. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1939. Ч. 11. Рік IX. С. 68–69 (далі в тексті – Макс_ЗП); Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 2. С. 87 (далі в тексті – Он.).

21 Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. *Етнографічний збірник*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901–1910. Т. 1 (2). С. 220 (далі в тексті – Франко_П).

22 Картогека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі в тексті – КІС¹⁶⁻¹⁷).

23 Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. Київ; Нью-Йорк, 2002. Кн. 2. С. 149 (далі в тексті – Тимч_МС).

позитивний, а другий – негативний, один компонент відображає цінність, інший – антицінність. Однак на прикладі ССП «Характер. Моделі поведінки» продемонстровано зворотний ефект «верху» і «низу», коли позитивні риси характеру пов’язані переважно з «низом», а негативні – із «верхом».

Основні негативні риси людини демонструють деривати *верху*, виявлені зі значеннями ‘пиха, зарозумілість’: *Йому тіпир’ верш, бо його квіт настáв*²⁴; пор. у пам’ятках: Зверхность, Слава, Ъздоба, то все по (!) ногою, Вѣра, Милость до Б҃га, то надь головою²⁵; ‘легковажність’, ‘поспішливість’: *З погордою до усякого фальшу та поверховості* (за І. Франком)²⁶; *Тільки на основі таких льокальних монографій можна-би писати шириу розвідку, не боячи ся закиду... неточности і поверховности*²⁷; *повѣрхність*²⁸, *позверхóвність*²⁹ та ін.

Зі семантикою ‘підлість’ пам’ятки XI ст. документують слово *нізьство* (Нашего хоудьства и низьства и Снѣ Б҃жии приємльєть³⁰), а від XIX ст. фіксуємо форму *нізькість* (Жел. 1, 528; СУМ 5, 412; СУМ₂₀, 1947³¹).

«Низ» може мати й позитивну конотацію: зі значенням ‘упокорення, смирення’ зафіксовано деривати *пони́ження* (*З вели́кого вели́чан’а прійде нис’ке пони́жен’а* (КГ)), *прини́женість* (*Гроза й краса, сила природи й слабість людини, велич і нікчемність, перемога й прини́женість...*³²).

Слово *нізькість* (*низкост, низкост*) у пам’ятках XVI–XVII ст. номінує позитивну рису – ‘покірність’ (*Исус Христос... собою образ показал, висоту и честь своего преложєнства в конечную покору и низкост стягнул, препоясался лентием и умыл ноги учеником* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 16, 20); *Убозства низкость* (XVII ст.) (Тимч_МС 1, 508)), а в XIX–XX ст. – негативну – *нізькість* ‘ницість, підлість, безчесність’ (Жел. 1, 528).

За допомогою номінацій ССП «Соціально єрархія» репрезентовано соціальний вимір та охоплено назви статусу й місця людини в суспільстві за

24 Картотека «Словника говірок Закарпатської обл.» М.А. Грицака / зберігається в Інституті української мови НАН України (далі в тексті – КГ).

25 Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 11. С. 103 (далі в тексті – СУМ¹⁶⁻¹⁷).

26 Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. VI. С. 644 (далі в тексті – СУМ).

27 Кордуба М. Писанки на Галицькій Волині. *Матеріали до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1899. Т. I. С. 170 (далі в тексті – Корд.).

28 Желеховський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Львів, 1885. Т. II. С. 667 (далі в тексті – Жел.).

29 Пискунов Ф.М. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актоваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи. Київ: Тип. Е.Я. Федорова, 1882. С. 197 (далі в тексті – Пискунов).

30 Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1903. Т. II. С. 449 (далі в тексті – МСДЯ).

31 Тлумачний словник української мови: у 20 т. [електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України]. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0> (далі в тексті – СУМ₂₀).

32 Ломацький М. Заворожений світ. Мюнхен; Торонто: Buchdruckerei «Logos», 1966. Ч. II: По той бік Чорногори. С. 171 (далі в тексті – Лом_3С); пор.: СУМ 7, 689 (‘покірність, смиренність’).

соціальною стратифікацією – т. зв. соціальна «драбина», «ліфт» чи «піраміда». Назви протиставлено за опозицією ‘соціальний верх / низ’, яка є прикладом найбільш стійких опозицій.

Лексичні одиниці об’єднано на підставі основних значень ССП ‘перевага, домінування, вищість’ / ‘невдача, відсутність переваги, нижчість’, на підставі яких сформовано низку значень, пов’язаних із владою, а саме: ‘право керувати; влада’, ‘верховна влада’, ‘лідер, керівна особа; керівництво’, що активно репрезентують деривати слова *верх*³³.

За семантичною ознакою ‘єрархія’ сформовано опозицію значень ‘хтось, вищий за єрархією; хтось, важливіший за іншого’ / ‘хтось, нижчий за єрархією; другорядний’, яку репрезентують субстантиви *вєрхній / спідній: Хто буу спідній – бѹде вєр’хний, а хто буу вєр’хний – бѹде спідній* (КГ). Водночас «нижній» компонент опозиції демонструє низка назв: *Бутурлинъ, пняный, бивъ Васильця нижника* (XVIII ст.) (Тимч_МС 1, 507: «нижний чин; холоп»); *Нижник не вишник; нижник послухає вишника* (Пискунов, 67: «подчиненный, младший или нижний чин»); *Не впрохав нижнєго, не впросиши вищого*³⁴; *Хотєт, аби був низиий вид них тай вично си їм клонив*³⁵; *На світі вже давно ведеться, що нижчий перед вищим гнеться* (Гр. 1, 143, 202); пор.: *Два нижшиє болиъ важили, нижли митрополитъ съ петма владыками* (XVI ст.)³⁶ та ін.

Значення ‘безправний’ демонструють деривати «верху»: *безверхий <козак>* (Жел. 1, 16)³⁷ та «низу»: словосполучу *позніжєна молодá* зафіксовано у спогадах про колишні часи від носіїв бойківського говору: *Молодá бѹла позніжєна, а зáрас такóго немá*³⁸.

ІІІ СП «Матеріальна культура» – одне з найбільш розгалужених, до його складу входить сім ССП, які системно представляють основні просторові характеристики об’єктів (частини об’єктів, їхні види).

ССП «Будівля» виявляє складну архітекtonіку і представляє елементи різних типів споруд – від примітивних (шатро, мур, вежа) до архітектурних (церква), як і різних видів будинків – від курної хати до багатопверхівки. Визначальним для назв цього ССП є наявність діалектних слів, яким властива енантіосемія, семантична структура яких охоплює обидва полюси опозиції. До прикладу, слово *під* та його деривати, які етимологічно номінують «низ», засвідчено зі значеннями «верху»:

33 Дет. див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 488–495.

34 Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. В. Марковича і других / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. С. 22 (далі в тексті – Номис); Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. II. С. 563 (далі в тексті – Гр.).

35 Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2007. С. 174 (далі в тексті – Шек_ДИ).

36 Тимченко С. Историчний словник українського языка. Харків; Київ, 1930–1932. Зош. 1–2 (А–Ж) (далі в тексті – Тимч_ІС).

37 Детально див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 497–498.

38 Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово / відп. ред. Т. Ястремська. Львів, 2021. С. 331.

– ‘горище’: *Щезла би біда на поди*³⁹; *Потім ідут молодята на під, де дружба ім стелит післань, так їх положит на ту післань, та бе їх пропорцем*⁴⁰; *Nasušyla sôbi i'ablok ta s'ырала на рід... . Na rôd'í byи medv'íd' ta i'ablyka роі'iu*⁴¹ (УЗГ_Т, 245); *Иде бовтаючи таг, гей бы скочив с поду (иде з соломойу, посипаючи)*⁴²; *Два рази мус'ів вдарити, на поді так мус'ів вдарити*⁴³; *Піти на під по порожні бányки*⁴⁴; *Зніми з поду корзини з качанами*⁴⁵; *Поліз на підок та й здойми яйці: кури дес там несутса*⁴⁶; *П'ішов спати на п'ідок*⁴⁷, *подок* (Ващенко, 74); *підпід*⁴⁸; *подіна*⁴⁹; *подіня* (Жел. 2, 676); *подінок*⁵⁰, *подісько*⁵¹, *Бабіише вуйшла на подіише, та й свіише* (Грицак_С, 56); *Кукур'іку на под'іку, де то наш' Ан'ц'а, наваріла пиріжійкй, заклікала Йван'ц'а* (Он. 2, 94) та ін.; ‘горище’ номінують також слова *верх*; *гóra*, *гírка*, *горіишнóк*, *горіишн'як*, *горіище*, *гі(б)рніця*;

– ‘дах’: *під* (*nít*, *пыд*) «цілий дах»⁵², *рóдуна* «dach nad stajnią (? – J.J.)»⁵³;

– ‘верхній поверх’: *р'ід* «верхний этаж»⁵⁴ (ТГ_С, 142);

– ‘стеля’: *Нараз отвирає сі віконце від поду (в давніх курних хатах були такі віконця в стелі над постілю, куди виходив дим із хати)* (Франко_П 1(1), 28;

39 Мосора М. Словар гуцульський, зібраний Михайлом Мосорою, 1885–1896. Рукопис. С. 103 / зберігається в Архіві І. Франка в Києві. № 3/100 (далі в тексті – Мосора).

40 Верхратський І. Про говір галицьких лемків. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1902. Т. V. С. 289 (далі в тексті – Верхр_Л).

41 Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. Ч. 1. С. 469 (далі в тексті – Паньк.); Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та передм.: О. Миголинець, О. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. С. 245 (далі в тексті – УЗГ_Т).

42 Грицак М. А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Київ: КММ, 2017. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. С. 279 (далі в тексті – Грицак_С).

43 Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні матеріали) / збір. й упоряд.: М. Глушко, Л. Хомчак. Львів, 2017. С. 295 (далі в тексті – Надсяння_Т).

44 Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. 3-тє вид., змін. і допов. Львів, 2015. С. 594 (далі в тексті – ЛЛ).

45 Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків, 1966. Вип. 1. С. 74 (далі в тексті – Ващенко).

46 Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці, 2005. С. 420 (далі в тексті – БГ_С).

47 Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / відп. ред.: Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк, 2008. С. 204 (далі в тексті – Шило_С).

48 Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р-ну Закарпатської області). Ужгород, 2005. С. 139 (далі в тексті – Піпаш).

49 Картотека «Словника гуцульських говірок» / зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (далі в тексті – КСГТ); Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. В. Закревська. Львів, 1997. С. 152 (далі в тексті – ГТ).

50 Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie. Warszawa, 1995. S. 110 (далі в тексті – SŁ).

51 Hnát A. Krátky rusínský slovník. Trebišov, 2003. S. 89 (далі в тексті – Hnát).

52 Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ / oprac. i przygot. do druku M. Karaś. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków; Warszawa, 1975. Zesz. 44. S. 32 (далі в тексті – SNDUP).

53 Janów J. Słownik huculski / oprac. i przygot. do druku J. Rieger. Kraków, 2001. S. 170 (далі в тексті – Janów).

54 Николаев С.Л., Толстая М.Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). Москва, 2001. С. 142 (далі в тексті – ТГ_С).

пор.: Он. 2, 65); *Пуд білений, машич'єный, вакований*⁵⁵; *На старых хыжах пуд быв из д'алованых дошчок, а ти'пир го ва'куйут (штука'тур'ат); По по'дови л'ізайт мухы*⁵⁶; *подок* «стеля в курнику, свинарнику» (Піпаш, 145) та ін.⁵⁷

Засвідчено приклади «нейтралізації» семантики у словах *гóрниця* ('кімната на верхньому поверсі' → 'кімната') та *пóверх* ('верхній поверх' → 'поверх').

ССП «**Одяг і взуття**» охоплює одиниці, які актуалізують такі семантичні ознаки:

– 'верхня / нижня частина об'єкта': 'одяг, який покриває верхню / нижню частину тіла' – *Лєс"у, ўд'єгни йкіїс" с"в'ітл'ишиі верх до тойі сп'іднички, то така_с ўс'а в чóрному; Ў шкóл'і нема тепérка фóрми: с'в'ітлий верх, темний низ – таї ўс"а фóрма*⁵⁸;

– 'край', межа: 'крайня деталь одягу (манжети, горловина)' – *Мўсю перепустіти поvéрхнщю, бо дўже си обстрипала* (БГ_С, 435); 'нижній край одягу (сорочки, сукні, спідниці та ін.)' репрезентовано досить численно, до прикладу: *діл «подоль (спідниці)»*⁵⁹; *Боки – це край полотна, а діл є зарублений*⁶⁰, *доліна «низ предмета одягу»*⁶¹, *надолок* (Жел. 1, 475); *Гусак схопіў дш'єтїну за пóд'іл пал'тá; Петрó прис'їў мен'ї под'їл* (КСГТ); *Десь наприкінці грудня дуже зарадна бабця Софія... зашла гроші в поділ спідниці й поїхала шукати синів* (ЛЛ, 309); *Вівторок – поцюлой бабу в подолок* (Франко_П 1(1), 198); *Мўс'їла_м у подóлку грібї нєсти* (КСГТ); *Цирка робиса коло пазухи, коло краю подóлків і рукавів* (БГ_С, 625); *спод, спідник, спóднік* 'передня нижня частина сорочки'⁶² та ін.

– 'поверхня': 'верхній / спідній (натільний) одяг' – *Кра'сили ше краскойу з бузи'ни..., с'п'їдн'є то н'є, а 'верхн'є бузи'нову, ше шо*⁶³; *Дак óто і с'п'їдн'є 'ш'ил'ї, і 'верхн'є 'ш'ил'ї, óто так прожи'ли*⁶⁴; *До се ж нопреді, до й волокно пралі. Нопреді – до й штони, до й сорочечка, до й верхне* (ГМ_Т 1, 131) та ін.

Із назвами одягу тісно пов'язане ССП «**Тканина. Текстиль**», зокрема щодо номінацій зовнішнього (лицевого, правого) та внутрішнього (виворітного,

55 Дзєндзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1958–1993. Ч. 1. Карта 18 («дошчана стеля в селянському житловому будинку») (далі в тексті – ЛАЗО).

56 Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. С. 298 (далі в тексті – Сабадош).

57 Див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 521–523.

58 Записи авторки (далі в тексті – ЗА).

59 Яворницький Д.І. Словник української мови. Т. 1 (А–К). Катеринослав, [1920]. С. 189 (далі в тексті – Яв.).

60 Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. III. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1937. Ч. 9. Рік VII. С. 81, 87 (далі в тексті – Коб_МК₃).

61 Голянич М.І. Мовний портрет села Тюдів. Словник: у 2 т. Івано–Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Т. 1: А–М. С. 415 (далі в тексті – Голянич).

62 Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. С. 150 (далі в тексті – Гримашевич).

63 Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів / упор.: Н.Д. Коваленко, Б.О. Коваленко. Кам'янець–Подільський, 2019. С. 250 (далі в тексті – ВГХ_Т).

64 Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів / упор.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси, 2013. С. 56 (далі в тексті – ГЧ_Т).

лівого) боку тканин, що свідчить про те, що опозиції *ЛИЦЕВИЙ* / *ВИВОРІТНИЙ*, *ЗОВНІШНІЙ* / *ВНУТРІШНІЙ*, *ПРАВИЙ* / *ЛІВИЙ* семантично поєднані між собою.

У говірках південно-західного наріччя активно функціують прикметники *правий* / *лівий* на позначення лицевого / виворітного боку; пор.: *Сторона полотна чи сукна, на якій видно вишитий взір, се «правий бік», а противна сторона «лівий бік»; правим боком звернене шмате чи одежа на верх, а лівим до тіла* (Шух. 2, 154); *Подивіс'ї, йак шкарáдно зрòблена сукòнка з л'івого бòку: шви крив'ї, обмèтана йак-бóд', то страши́не; Н'іко́ли не прасу́ї сп'їдниц'ю с пра́вого бòку, бо будé бли́ст'їла матéр'їя* (ЗА). Імовірно, назви зі семантикою 'правий' / 'лівий' розвинули значення лицевого та зворотного боку через осмислення ознаки *позитивний* / *негативний*.

Усі назви ССП об'єднують семантична ознака 'поверхня'. Лексичні одиниці, що репрезентують види вишивальної техніки з лицевого чи виворітного боку (наприклад, *верхоплуття*, *верхостьоб*, *повéрхниця*, *повéрхня*, *верши́кова*, *повéрхне*, *повéрхне шиття* / *низ*, *низь*, *низінка*, *низінне* (*нізінне*), *низінне шиття* (*взір*)), назви ниток тканини (*верх* 'утік, поперечні нитки утоку тканини'), відображають елементи культури носіїв говорів (вишивання, ткацтво).

Засвідчено назви тканинних виробів, якими об'єкт покривають зверху (чи одягають зверху на об'єкт), зокрема: 'домоткане простираadlo; рядно', 'скатерть, обрус', 'чапрак, попона'. Опозицію формують назви пошивки, наволочки для подушки, перини та напірника (*верх*, *вéрхніця*, *вéрхничка*, *верши́ок*, *повéрхниця*, *повéринник*, *вéрхня пірниця* (*пірянка*, *заголовчіна*) / *спідніця*, *спідня периня́нка* (*заголовчіна*)).

У межах ССП «**Їжа**» виділено дві семантичні групи: перша – об'єднують назви зі значенням 'верхня / нижня частина хліба' (*верхня́к*, *вехнячо́к*, *верху́шка*, *верши́ок*, *вéрхня скорі́ночка* / *низ*, *підспі́док*, *спід*, *спідка*, *спідна шкі́рка*, *спідня́к*, *спіду́шка*, *спода́к*); у поліських говірках в описах обрядодій календарних та родинних свят засвідчено варіанти *верх*, *вершок* на позначення верхньої частини страви: *А кутю – знов... Ту верх скидайош, курам несеш. Но Кутю: шоб обнеслісь; Обичай токі, шо первий вершка знімаєте с куті і курам оддай. Курам оддають* (ГМ_Т 2, 379; 4, 540); *Пр'їнос'їш ту'кашу і та'д'ї' так, із'д'ї'маїє'баба в'ер'ха, кла'д'е у'м'їску; Баба'добру'кашу спек'ла, ту'кашу ўже'разре'зайут',... 'ті'їе шо на хре'с'тіинах, бе'рут'каши'о'теї'вер'шок ізре'зайут'на та'р'елку і н'е'сут'патум, на ус'їх ста'лах⁶⁵.*

Другу групу формують назви семантичної опозиції 'сметанка, вершки' / 'збиране молоко', яку активно реалізовано в усіх говорах української мови, однак найповніше – у південно-західних; пор.: *Аж дубкаїєс'а жбатал'ї'у'дно, та дóбре бїє, аж лиш л'опонїт вер'х, а спід самукїша, то нидóбре⁶⁶; Дўже с'*

65 Говірки Чорнобильської зони: тексти / упор.: П.Ю. Гриценко [та ін.]. Київ: Довіра, 1996. С. 187, 160 (далі в тексті – ГЧЗ_Т).

66 Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах) / відп. ред.: Н. Хобзей, Т. Ястремська. Львів, 2008. С. 172 (далі в тексті – Грицак_В).

рузу́мна: *вирьх ізіла, а самокы 'шу лишійла* (Сабадош, 37); *Молоко імес 'а, вірхн'е молоко – сметану ізбирају гет, а то друге називајес 'а самукы 'ша*⁶⁷; *Верхнина, верхнинка або сметанка* (Верхр_Л, 397); *Злизав, як мацур вирьхнину* (ЛАЗО 3, к. 353); *Котрэ молоденька смитана, тотó верхніна* (КСГГ; КГ); *Ни було на молоці, та й ни буде на вер 'хниніці* (КГ); *Зробіли йї кáву латé, знáси, ну латé: знизу йде кáва, пóтім карамéлька, пóтім іду́т вершкé*⁶⁸, *Вона в нас як кішка сметанку з глечиків поз 'їдає, вершечки постиває* (Гр. 3, 265 (Харк.п.)); *Я вершку літру назбирала; Вершкóм я заправляю борці; На молоці багато вершкá*⁶⁹; *зверхнинá* (Он. 1, 299; Сабадош, 121; ЛАЗО 3, к. 353 та ін.); *поверхніна* (Он. 2, 87 та ін.); *повéрхниця* (Піпаш, 144); композити *зверхмолока*⁷⁰, *зверхмолоко* (ЛАЗО 3, к. 353).

На підставі значення 'сметанка, вершки' утворено метафоричне значення 'щось найкраще': *Панám вер 'хнинá – а нам цібериц 'а квасна́; Панám вер 'хнинá, Йванám цібериц 'а квасна* (КГ); пор.: літ. *вершкі́, вершéчки*_{pl} (СУМ 1, 338; СУМ₂₀, 282).

«Низ» представлено значенням 'збиране молоко (із якого знято вершки)': *От, я в не́ї ráно купи́ла <молоко>, ввéчир я то рóблю, за цілий ден мені фáйно сі підсіла сметана. Я йго злива́ю, тотó молоко́ ни́жне кіпичу́, а тотó налива́ю на квасне́*⁷¹, *А спід самукіша, то нидóбре* (Грицак_В, 172); *Вершки з глечиків позбірають, а спідняк позливають у сулеї та ото й продають дешево* (Гр. 4, 177 (Канів.п.)).

Назви ССП «Посуд» формують опозиції відповідно до значень 'верхня / нижня частина посудини', проте здебільшого номіновано «верх». Зокрема зі семантикою 'верхня частина посудини' засвідчено базові слова *верх, гора*; і хоча «низ» часто репрезентує слово *дно*, фіксуємо як опозицію також варіанти слова *спід*, наприклад: *Звуть тоті дощичкі ду'ги. Лем звуть дінцята спуд и вирьх, а тоті, што дéржатъ ду'ги – отó обручі* (КГ); «Цибрі»... *можуть бути з ширшим верхом, а вужчим дном, або навпаки; Путня... верх широкий, дно вужче; «Святі́лничка»... Це деревляна посудина з ручкою. Гора вужча, спід ширший; «Дійниця» це деревляна посудина для досння овець. Дно широкє... Гора значно вужча*⁷².

67 Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003. С. 284 (далі в тексті – УГР_Т).

68 Гнатишак Ю. Болехівські бувальщини. Діалектні тексти / відп. ред. Т. Ястремська. Львів, 2021. С. 433 (далі в тексті – ББ).

69 Авдеева М.Т. Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж: Изд. центр ВГУ, 2008–2012. Т. 1. С. 53 (далі в тексті – Авдеева).

70 Кміт Ю. Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934–1939. Ч. III–XI. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovnuk_boikivskoho_hovoru.pdf (далі в тексті – Кміт_С).

71 Гнатишак Ю., Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів, 2017. С. 416 (далі в тексті – СБ).

72 Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7. Рік VI. С. 30, 31, 32 (далі в тексті – Коб_МК).

Для назв посуду актуалізується ознака «відокремлености» частини від цілого, адже верхня частина може бути невіддільною від об'єкта, а може існувати самостійно, як, наприклад, 'накривка, покрішка (посудини, кошика, бочки); віко (скрині)': *Тут дно <бочки>, тут верьх: два дна – здолéне і згорі (ЗА); Коли доплітали кошицу <'високий кошик із дашком'> доверха то з маліх платівок майстрували круглий верх, оброблений дра'ницями*⁷³; *Вар'іт' кашу у та'ком гарш'ку зда'рав'ен:ам, гарш'чок та'к'іі... з та'к'ім в'ер'хом (ГЧЗ_Т, 187);* пор. у пам'ятках: *Кубок великий, з верхом (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 242); вёрхніця (Шило_С, 70); вёршнік, вёршоб*⁷⁴; у джерелах із XVI ст.: *Кубокъ ореховый... из верхкомъ (Тимч_ІС, 221; СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 243); В горішнім дні, наверхнюку, є округлий отвір з двома малими витинками; До того отвору прилажденій другий менший наверхняк, «закрутка», що має зі споду прибиту латку з вистаючими кінцями*⁷⁵ та ін.

Виокремлення ССП «Сінозаготівля» у межах СП «Матеріальна культура» може видатися не цілком логічним та доречним. Однак заготівля сіна – важливий сегмент традиційної господарської культури українців, що передбачає чимало знань та умінь, а косовицю, жнива дотепер супроводжують спеціальні обряди.

Важливо зазначити, що в говірках назви копиці і хати виявляють тісний зв'язок у номінації, що, на думку П. Гриценка, може бути зумовленим «ідентичністю реалізації спільної мотиваційної ознаки ряду реалій, у тому числі скирти й будівлі»⁷⁶, а також є результатом семантичної атракції як асоціативний зв'язок на основі подібності.

Це ССП є досить чисельним. Лексичні одиниці, зосереджені довкола «верхнього» полюсу значень, номінують верхівку копиці та процеси, пов'язані з її формуванням. Зібраний діалектний матеріал фіксує назви зі значеннями:

– 'верхня частина копиці': *Мой, ни перебакерюй так верьх <копиці>, бо острова впади (БГ_С, 396); Згрипками вивершуйут' верхи копиц', скирт*⁷⁷; *А що буря верхи позривала (Гр. 1, 139 (Черніг.п.)); Верх за в'ершувал'і п'рамо хара'шо, та'ди гарно за в'ершуйут' (ГЧЗ_Т, 80); верхняк (Гр. 1, 140); Кот'ре 'с'іно т'рохи ні" ді"сх'ло, то 'пі"де на са'ми"ї вер"ш'ек*⁷⁸; *Лиш вершин'а замокло на копици та плечі, а инче сіно ўсе (КГ); То вже вершовин'а, шо завершит' колупопк (КГ); На кінець кола накладають китицю, яка хоронить вершок стога перед*

73 Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / укл.: Н. Руснак, Н. Гуйванюк, В. Бузинська. Чернівці, 2006. С. 120 (далі в тексті – БГ_Т).

74 Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Т. І: Назви страв, посуду і кухонного начиння. Пряшів, 1981. С. 424, карта 27 (далі в тексті – ЛАСС).

75 Зубрицький М. Годівля, купно і продаж овець у Мшанци Старосамбірського повіту. *Матеріяли до української етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка, 1905. Т. VI. С. 17 (далі в тексті – Зубр_В).

76 Гриценко П.Ю. Моделювання системи... С. 122.

77 Словник українських говорів Одещини / за ред. О. І. Бондаря. Одеса. 2011. С. 85 (далі в тексті – Бондар).

78 Астаф'єва М.М., Воронич Г.В. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн. Івано-Франківськ, 2014. Кн. 1: А–Ж. С. 168 (далі в тексті – Астаф'єва).

замоченням⁷⁹; *І самий вирьх копиці звеся вершок* (КГ); *Стропок – вершок, чубок (стіжка, копиці)*⁸⁰; *овѣрки*_{pl} (Гр. 3, 34).

– ‘сіно з верхівки копиці’: *Вер’ховін’а – котрѣ зогнийѣ сіно вер’ копиц’и; Наметajú ми копиц’у вер’ховін’а, а йа вер’ховін’ом ни дозимўйу вїўц’и; Нимá ўже зáраз н’ич сіна, лиш ище мáло йакóгос’ вер’ховін’ачка; Вершетўрення «усе сіно, яким закінчують укладати стїг»; То вже вершовін’а, шо заверши́т’ колўкопок; Де вершовін’ачко з колўкопка?* (КГ; КСГГ);

– ‘чоловіка, який формує копицю’: *верховец’*⁸¹; *вершїльник* (КГ); *Вершїя нема на оцей стїг* (Гр. 1, 141 (Вовч.п.)); ‘жінка, яка формує копицю’ (здебільшого у гуцульських і закарпатських говірках): *Шче ни мўсит итї, вершїле, най мѣче й сам копицў; Шче не мусили итї кўмо, най мáло мѣче й сам (копиц’у, а вершїл’а сидїт); Такá мóйа вершїл’ка лѣг’ка, шо тўй-тўй би йей вїтер зн’аўс зс копиц’и* (КСГГ; КГ) та ін.

Семантичну опозицію ‘верхній сніп, який завершує копицю’ / ‘нижній сніп у копиці’ репрезентують опозиції:

– *Ну, як уже поскладajú снопї в гўру, трáба звѣр’хи ко ўпáк нат’игтї, аби ни замóкли вни, бо як нимá верш’екá, то гнил’в дош’ч’и са зрóбит’с тих сноп’їў* (КСГГ; ГГ, 35) / *спїднїяк* (Шило_С, 244);

– *Ш’ѣпка – вершковий сніп кланї*⁸² / *спїднїй сніп (spidnij snup)*⁸³.

Лексема *гора* (єдиний дериват із цим коренем у ССП), яку на позначення копиці зафіксував Олекса Горбач у гуцульській говірці с. Бродина – *гўра* «копиця (сіна)»⁸⁴), імовірно, слугує прикладом метафоричного перенесення за зовнішньою подібністю ‘гора’ → ‘копиця’; пор. у східнополіських говірках: *копиця* «крутая гора», «куча (камней и т.п.)» (Черепанова, 176).

Зафіксовано назви зі значеннями ‘оборїг; пристосування для зберїгання сіна’, ‘місце для копиці’, ‘місце, де стояла копиця’ та ‘основа під копицю’ тощо⁸⁵.

ССП «**Знаряддя. Приладдя**» формують 10 мікрополів, пов’язаних із різними видами діяльності носіїв говору, а саме: із млинарством, гончарством, ткацтвом, рибальством, тваринництвом, лісосплавом, бджільництвом, музикуванням, транспортуванням, тютюнопалінням, що номінують професійні знаряддя, пристрої чи прилади та їхні частини. Оскільки більшість прикладів

79 Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, турчанського повіту. Ч. II. *Лїтопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 8. Рїк VI. С. 15 (далі в тексті – Коб_МК₂).

80 Горбач О. Словник діалектної лексики західнополіської говїрки села Остромичї, кол. повіту Кобринь [у:] Горбач О. Зібранї статтї. Мюнхен, 1993. Т. V: Дїяктологія. С. 321 (далі в тексті – Горбач_О).

81 Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наукова думка, 1972. С. 41 (далі в тексті – Лисенко).

82 Горбач О. Словник говїрки села Негостина (Румунїя). *Дїяктологічні студїї. 3: Збірник пам’ятї Ярослави Закревської*. Львів, 2003. С. 449 (далі в тексті – Горбач_Н).

83 Šišková R. Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. *Diferenční slovník*. Praha: Euroslavica, 2009. S. 150 (далі в тексті – Šišková).

84 Горбач О. Південно-буковинська гуцульська говїрка с. Бродина, пов. Радівці, Румунїя [у:] Горбач О. Зібрання статей. Мюнхен, 1997. Т. VIII: Історїя мови. Дїяктологія. Лексикологія. С. 154 (далі в тексті – Горбач_Б).

85 Див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 592–593.

демонструє назви верхньої і нижньої частин знярядь та пристосувань, значення «верху» й «низу» представлено дзеркально, часто в одній цитаті: *Як гончар має виробити судину, кладе приготовану грудку на верхняк і тручає правою ногою спідняк* (Шух. 4, 260) (гуцульські говірки); *Увес'мед іде в-ід |нижн'ого брус'ка до |верхн'ого брус'ка, і во|ни о|так |робл'ат гн'із|до са|м-і |робл'ат* (Умань_Т, 226) (середньонаддніпрянські говірки); *Ніжн'е і верхн'е біло* <'полудрабок'> *ребіни* <'драбини'> (Горбач_О, 284) (західнополіські говірки); пор. у XVIII ст.: *Спод и верх злыи ест посудок* <'снасть'> *добрый* (Тимч_МС 2, 189) та ін.

IV СП «Духовна культура» представляє ССП «**Божа обитель – земля – пекло**», яке виявляє тісний семантичний зв'язок із СМП «Небесний – земний – підземний простір» (СП «Довкілля. Жива й нежива природа»).

Концепт *ВЕРХ* репрезентують назви, пов'язані з Божою обителлю, із Царством Небесним, раєм, а *НИЗ* – назви, що стосуються землі та пекла (потойбіччя). Відповідно, назви формують дві опозиції:

I. 'Божа обитель' / 'земля' (*гори (небесні)*_{pp} *горá висóка (госпóдня), горішнє*) / *діл (земний, плачу́), доли́на (світовá), долище, межигори (земні), паді́л (зёмний, оплáканий, плачевний, плачу́), падóлок, юдóль (мирський, плачевний, плачу́)*;

II. 'Божа обитель' / 'пекло' (*ді́л, долище (пресподне), доли́на (пéкла), преспóдне, преспóдня*).

Лексичні одиниці, які передають протиставлення 'небесне, райське (Боже)' / 'земне (людське)', здебільшого ексцерповані з пам'яток української мови й ілюструють світобачення українців до XIX ст., у сучасних мовців земля не асоціюється з *доли́ною плачу́*, натомість біблійну назву *Йосафáтова доли́на* 'місце Страшного суду' зберігає ідіома *післáти на Йосафáтову доли́ну* 'убити': *І ти б мене, свого щирого приятеля, післав на Йосафáтову доли́ну?* (ЛЛ, 600); пор. також: *Говорять розстаючи ся з кимось на завсідги, без надії побачити ся ще в житю. Йосафáтова долина – легендове місце страшного суду; Увидимо сї на Сафáтові доли́ні* (Франко_П 1(1), 166; пор.: Он. 2, 204); *Типер є такі сім вітрив, шо ше ни вийшли, аж тогди знимут си, звіст си дужи бура вилика и звіст ті спужи на Сафáтову доли́ну* (Шух. 5, 14) та ін.

Значення 'Божа обитель; небесне царство' слугувало підставою для переносних значень 'апокрифічне місце; місце паломництва', 'казкове, вигадане місце', конотація якого може бути і позитивною, і негативною (*горá золотá, сіонська, склянна́, склянчанá, скляняна́, тридев'ята, бісова, кудікина, кўца*), пор.: *Війшов золотий чоловік з золотої церкви и йшов на золоту гору у золотім убраню* (Шух. 5, 248); *Выло де не было за червеньт мор'їот за skl'an'anom horom* (Паньк., 521); *Ой Пятнице, осиянцька гора горит!* (Франко_П 2 (2), 612); *А там дес за рекою, там якієсь Сіянськїє гори булі. Прїлетів – аж там баба <'дружина, яка була відьмою'> його* (ГМ_Т 2, 164); *Так хочемо доставити свóму тáтови ліки из-за кипля'чого мóря, из-за склянної горі* (КГ); *На куцу (бісову) гору збирати помідори*⁸⁶.

86 Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східнословобанських та східностепових говірок Донбасу. Луганськ, 2000. С. 146 (далі в тексті – ФСГД).

Натомість ‘пекло’ є підґрунтям для утворення значення ‘невідоме, небезпечне місце’ (*пресподне, пресподня*): *Боевси, шо ханнут мене Бог знаєт куда... аж у пресподне – на тридев’єту земню* (Шек_ДИ, 26); *Пішло усьо у тото озеро; гет, шо у стаї було, хиба віўці грім побіў, а решта усьо пішло у присподню*⁸⁷; пор. також у складі назви водяної відьми в західнополіських говірках: *тота, шо в присподнім жиїє*⁸⁸.

У СП «Абстрактні категорії» формують два ССП. Перше – «**Дія. Спосіб дії**» – охоплює назви, пов’язані з їздом верхи (‘вершник’, ‘верховий кінь’, ‘податок від верхового перевезення’), а також назви дії відповідно до способу: ‘удар м’ячем угору’, ‘стрибок’ тощо⁸⁹.

Значення другого ССП «**Кількість і міра**» пов’язані із семантичною ознакою ‘край, межа’ і передусім із верхнім краєм (межею). Лексичні одиниці цього ССП вказують на ступінь реалізації дії за допомогою межі, яка є обов’язковою для конкретної ситуації, фіксують досягнення межі об’єкта в результаті наповнення об’єкта і відповідно до міри вияву ознаки, що, зокрема, репрезентують прислівники: ‘ущертъ; по вінця – до межі’ (*верхóm, вёршино, довёрха, довёрху* <накладати, наповнювати, давати>) та ‘із надлишком – поза межу’, які диференційовано за об’єктом вимірювання: сипкі речовини, що можна насипати «гіркою», із чубком (*безверх, верхувáто, зверхóm, згорóю, надвёрх, пónадвёрх, чéрезверх*⁹⁰ <накладати, наповнювати, набирати, насипати>), і рідкі, які в надмірній кількості вилиються через край посудини (*зверхú, повёрхи, презвёрх, презвёрхи, чéрезверх* <збігати, переливатися, витікати>).

Семантику ‘поза межі дозволеного, прийнятого’ репрезентують фразеологічні одиниці: *Їти по|вер’х’и* ‘дозволяти забагато, нахабно поводитися’⁹¹, *Преливати с’а през вёрхы* «переходити всякі межі»⁹².

«Низ» представлено спорадично, зокрема *доспóду* <випити, вицідити> ‘до дна; нічого не залишаючи <випити>’ (як опозиція до ‘по вінця’ <налити>): *Вун стаў до шóра* <‘ряд’>. *Йак прийшла бче^eре^d на н’óго, аш чáши ш’и лем мáло хі^ибíло, а вун вўцїдиў до спóду. Але йó^му не казáли нидж ... вун знó ву вўцїў до спó ду* (УЗГ_Т, 355–356) та ін.

87 Онишук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908. *Матеріали до української етнології*. Львів: 3 друк. Наук. Т-ва імени Шевченка, 1909. Т. XI. С. 3 (далі в тексті – Онишук_М).

88 Дзєндзелівський Й.О. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». *Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 164 (далі в тексті – Дзєндз_ЛП).

89 Див.: Ястремська Т. Моделювання... С. 631–652.

90 Відповідно до принципу подачі прислівників цю номінативну одиницю написано разом. Хоча вирази *без верх, над верх, понад верх, через верх* (також *почерез верх*) складно назвати прислівниками, зафіксовані значення виявляють його прислівникову «сутність», що намагалися передати через написання укладачі словників та атласів, наприклад: *черезвёр’х* (Грицак_В, 188–189), *нат’верх* (Надсяння_АО, к. 149).

91 Колєсник Л.Я. Номінація людини в покутсько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання. Додатки: дисертація. Київ, 2016. С. 89 (далі в тексті – Колєсник_Д).

92 Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів, 2011. С. 40 (далі в тексті – Турчин).

Із поняттям межі тісно пов'язане поняття кінця, адже межа фактично «завершує» простір, є його «кінцем». Окрему семантичну групу формують назви, пов'язані із закінченням певної дії. Низка дериватів із коренем *-верх(и)-* реалізує значення:

– ‘кінець, завершення’ (*верх, вершення, вершінок, вівершення, довершення, завёршенія*): *Гляйха* <‘вирівнювання бетонної поверхні’> – то коли вже *зарівнюєш фундамент, вже кінець, верх* (СБ, 144); *Йакос’ допізна сте с’а засід’іли з вершін’ом* (КГ); *Яке діло, такий спосіб для його довершення* (Франко_П 1(2), 598); *При завершенні стін будинку кладуть «взя́нба» в той спосіб, що гейби звязував, замикав стіни до купи* (Кміт_С, 39); *Прогулька ця була дійсно милим, незабутнім завершенням всього, що пережилося на вакації* (ЛЛ, 648);

– ‘виконавець; творець, діяч’ – *совершітель* (Жел. 2, 892); у пам’ятках XVII ст.: В негодныхъ молитвахъ нашихъ всѣхъ двобръ давцы и съвершителя просити не переставає(м) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7, 162). Зі семантикою ‘творець світу; Всевишній’ виявлено композит *верхотворець* (Жел. 1, 65), який документують пам’ятки української мови від XIII ст.: *Вьрхотворьче Господи* (МСДЯ 1, 465).

Пам’ятки XVI–XVII ст. фіксують словосполучення *сьвершенство літь, сове(р)ше(н)ный во(з)раст* зі семантикою ‘повноліття’: *Не чекаючи сьвершенства літь и взросту* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1, 126; Тимч_ІС, 239); *Во сове(р)ше(н) номъ во(з)расті чловеґе(с)ко(м)* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 4, 187).

Засвідчені лексичні одиниці номінують процес удосконалення та результат:

– ‘удосконалення’: *Як що негарная людина має непорожню голову, то оберта всю свою пильність на розумування, на розумове звершенствування* (Яв., 286); пор. фраземи, які документують пам’ятки XVIII ст. зі значенням ‘удосконалити’: *В совершение привести; Помощию бжисю в сове(р)ше(н)ство пришти* (КІС¹⁶⁻¹⁷);

– ‘досконалість, ідеальність’: *звершінство, совершінствó* (Жел. 1, 287; 2, 892); у пам’ятках XVI–XVII ст.: *Первы степінь – очищение; от очищения входит в просвіщение; от просвіщения – в совіршеніе и крайніе верховнійшее благословіе* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3, 238); *Досконалость – совершенство* (Тимч_ІС, 798); пор. фразему *степен совершения* ‘ступінь досконалости’ (КІС¹⁶⁻¹⁷); літ. *довёршіність, завёршеність* (СУМ 2, 333; 3, 43–44; СУМ₂₀, 784, 934).

Проведене системне дослідження вербалізаторів концептів *ВЕРХ / НИЗ* дало змогу виявити вузьколокальні діалектні назви, значення яких незрозумілі для представників інших частин українського діалектного простору (інших етногруп), що увиразнює ексклюзивні риси картин світу мікросоціумів, професійних груп (наприклад, у мовленні лісорубів – *вершіана, вершаканя* ‘зрубане дерево, яке спускають верхівкою донизу’, *верх, вершіак, вершіок* ‘верхній кінець колоди’, *подол* ‘нижній кінець колоди’, *верховій сук* ‘відросток стовбура не від серцевини дерева’, *ніжнік, низовий робітник, спідняк, спідній* „

‘той, хто стоїть нижче під час спуску дерева з гори’, шахтарів – *нагорá* <ити> ‘додому’, рибалок – *верха́* / *споді́* ‘верхня / нижня частина снастей’, *верхові́к* / *сподові́к* ‘рибалка, який тягне верхній / нижній край снасті’, *гу́ра* ‘спосіб риболовлі’, ‘човни для риболовлі’, вівчарів – *ве́рхня* / *спі́дня щіть* ‘щітка, якою розчісують вовну зверху / знизу’, *верші́ак*, *верші́ок* ‘верхня частина вуха вівці, на якому ставлять знак-мітку’; землеробів – *верші́алина* ‘борона, виготовлена з верхівки дерева’; *гурі́хом* <ити> ‘зліва <іти> (про місце запрягання підпряжного коня, який іде «верхом», не борозною)’; медиків – *заве́ршя*, *заверши́кова кість* ‘суглоб’, *зверхні́ хороби* ‘шкірні хвороби’, *ве́рхня жила* ‘головна поверхнева вена’ тощо).

Виявлено активність уживання слів у конкретний історичний період та семантичну «історію» від найдавніших фіксацій до сучасних, наприклад: *верхній* – ‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній’ (від XI ст.), ‘розташований вище щодо іншої частини села’ (від XIV ст.), ‘найважливіший, найголовніший (про людину)’ (від XVI ст.), ‘запряжений зліва (про коня)’, ‘зовнішній (про поверхню об’єкта)’, ‘який одягають поверх (про одяг, білизну)’ (від XX ст.); *горі́шній* – ‘небесний, Божий (про світ, книги)’ (XI–XVII ст.), ‘розташований ближче до верхів’я річки’ (від XVI ст.), ‘розташований у верхній частині об’єкта; верхній’, ‘розташований у горах’, ‘який летить угору (про м’яч)’, ‘найголовніший, найвищий (про ангела)’ (від XVIII ст.), ‘розташований вище щодо іншої частини села’, ‘який дме в напрямку з гір (про вітер)’, ‘розташований скраю; крайній (про межу)’, ‘лицевий (про бік тканини)’ (від XX ст.) та ін.

Важливий етап дослідження – відтворення культурного складника, який часто є елементом семантики мовних одиниць, супроводжує й модифікує основне значення. Мовні одиниці, корелюючи з позамовними елементами (культурними, світоглядними), моделюють семантичну і функційну рельєфність, виявляють зв’язок із формальним (структурним) елементом, уможливають окреслення відношення форми і змісту.

Особливості традиційної культури відтворюють ідіоми, паремії, порівняння, які в образних клішованих формулах передають важливі для народного світосприйняття оцінки, погляди на довкілля, наприклад: *на сто гір* ‘дуже гучно’ (Верхр_Л, 225); *ніті́ на поді́ле (Поді́ле)* ‘залишити, покинути чоловіка й повернутися до батьків’ (Жел. 2, 676; Шило_С, 207); *колі́ вго́ру во́ди оберну́ть* (КГ); *колі́ го́рі Черемо́ш течі́ме* (БГ_Т, 380) ‘ніколи’, *хвата́ти верхі́* ‘вивчати поверхово, негрунтовно’⁹³, *верхі́ бра́ти (взя́ти)* ‘керувати, верховодити’ (Шух. 2, 301; Дзездз_СЗ, 13; УЗГ_Т, 59; ФСГД, 88); *потава́ти усні́д* ‘тухнути, гаснути’⁹⁴, *дя́блу (чо́рту) верх зрива́ти* ‘бешкетувати’⁹⁵ тощо.

93 Дзездзелівський Й.О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958. С. 13.

94 Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2009. С. 308.

95 Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Пряшів, 1990. С. 106.

Засвідчені номінації значною мірою передають світобачення мовців, які характеризують об'єкт, додаючи до опису важливі, на їхню думку, деталі. Тому релевантні ознаки різних об'єктів для носіїв різних говірок, як і для діалектів та літературної мови, відмінні, що передає специфіку діалектних картин світу.

Високий інформаційний потенціал аналізованих лексичних одиниць зумовлений виразною національно-культурною специфікою діалектоносіїв, оскільки назви тісно пов'язані з історією, життєдіяльністю та культурою багатьох поколінь, відображають своєрідність їхнього менталітету.

Отже, діалектна картина світу українців – складна структура і на рівні інваріантного (наддіалектного й надчасовому), і регіональному. Представники різних частин етномовного континууму, різних етногруп упродовж життя моделюють свої наївні картини світу, свій *ВЕРХ* і *НИЗ*, фіксують особливості довкілля, побуту, звичаїв засобами рідної мови. Діалектні картини світу мешканців гір і долів, суходолу і примор'я мають, безперечно, свою специфіку, однак усі вони «вливаються» у загальнонаціональну картину світу, формуючи мовний образ України.

POZDIL 3. ORALNOŚĆ GWAR A ICH EWOLUCJA

Jerzy SIEROCIUK

Gwara to mowa tradycyjnego środowiska wsi funkcjonująca w oparciu o przekaz ustny. W tym sensie jest to zjawisko typowe dla kultury oralnej, gdzie wewnętrzna tradycja przekazywana jest z pokolenia na pokolenie. Oralny charakter gwary przesądza z jednej strony o jej historii, z drugiej o możliwościach badawczych tej sfery językowej komunikacji. Brak w środowisku gwarowym reguł typowych dla opartego na tradycji pisma języka literackiego przesądza o specyficznej formie jej wewnętrznej ewolucji.

Walter J. Ong o specyfice tego środowiska kulturowego pisze: «Kultura oralna nie ma żadnego neutralnego nośnika informacji w rodzaju spisu. [...] nie ma w kulturze oralnej niczego zbliżonego do podręczników czy samouczków wykonywania np. rzemiosł [...]. Fachu uczono przez terminowanie w zawodzie (jak to na ogół ciągle jeszcze się dzieje nawet w kulturach wysokiej technologii) co oznaczało obserwację i praktykę z minimalną dozą wyjaśnień werbalnych»¹.

Gwary – funkcjonujące w oparciu o przekaz międzypokoleniowy nie mają żadnego rezerwuaru przechowującego ich teksty: «Kultura oralna nie posiada żadnych teksów»².

Tradycja międzypokoleniowa przesądza o stosunkowo «płytkiej» historii zauważalnej nawet przez użytkowników gwary. Praktycznie ogranicza się to do trzech pokoleń: JA – RODZICE – DZIADKOWIE. Wyjście poza tak zakreślone ramy nie jest możliwe. Z drugiej strony należy uwzględnić fakt systematycznego przesuwania się tej triady na osi czasu. Potwierdzana w trakcie terenowych eksploracji pamięć respondentów sięga jedynie pokolenia dziadków. Najstarsze wspomnienia żywotności faktów językowych opatrywane są komentarzem typu: tak *mówiła moja babcia* lub *tak mówili najstarsi ludzie*, przy czym owi «najstarsi» to tylko przedstawiciele pokolenia dziadków. Jednocześnie należy zauważyć, że w tym kontekście nie jest możliwe przywrócenie funkcjonowania elementu gwarowego, który wypadł już z użycia.

W tej sytuacji pojawia się kwestia wartości materiałów archiwalnych. Te zapisy zazwyczaj krótkich wypowiedzi należy traktować jako «realizacje momentalne»,

1 Ong W.J. Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii [oryginał: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Methuen, London and New York, 1982]. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1992. S. 69.

2 Ibid. S. 58.

będące przejawem swoistego «parole», co w tym właśnie środowisku jest i tak dominujące.

Nawet współczesne badania terenowe przynoszą potwierdzenie żywotności form rzadkich, odbiegających swoją postacią od powszechnie w tym środowisku notowanych. Oto jeden z licznych przykładów:

Stary ziemniak wykopany razem z młodymi.

m: *no czekaj ... starucha mówili u nos ...*

Starucha?

m: *no ... starucha ... bo miⁿdzi tymi starucha buła ...*

(Nowe Tłoki, gm. Wolsztyn, pow. Wolsztyn; inf. m. ur. 1938 r.; nagranie z 2005 r.)

Zwraca tu uwagę nie tyle forma notowana (AJKLW, m. 357)³ wprawdzie sporadycznie – tylko w pięciu odosobnionych punktach różnych części Wielkopolski, co informacja typu «mówili», sygnalizująca jednocześnie jej dawność. W znacznym stopniu potwierdza to konstatację W.J. Onga: «Kultury oralne chętnie używają pojęć sytuacyjnie, w otocze odniesienia funkcjonalnego, dlatego pojęcia te są minimalnie abstrakcyjne, tzn. pozostają blisko realnego życia człowieka»⁴.

Podwyższoną wariantywność obserwujemy przy nazwach zjawisk wychodzących z codziennego życia konkretnej społeczności. Dobrym przykładem są tu nazwy ‘wybierania resztek ziemniaków na polu’. Żywotność typu *stręblówka* i *szczeblik* dokumentował swego czasu A. Tomaszewski⁵, zaś w latach 70 ubiegłego wieku stan zachowania tego typu nazw pozyskiwano dla «Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski» (AJKLW, m. 358). Wedle tych danych punkt 74 (Bukówiec Górny) znajduje się na pograniczu występowania form typu *szczeblik*, *strzębel* i *str(z)ęblówka*.

Współcześnie zwyczaj ten nie jest już praktykowany. Najstarsi informatorzy przywołują stosowne nazwy jako wyraźne wspomnienie czasu przeszłego. Większa jest też wariantywność samych nazw. W Bukówcu Górnym notowałem:

Co to jest szczebel, szczeblik, stręblówka?

m: *no ... szczebel to jes przy drabinach ... só^m szczebile ... nie ... a szczebłówka to jes potym ... jeszcze można powiedzieć ... pyrki na przykład jag mówiłóm ... kopio^m w tyh majóⁿtkach ... tylko te krzaki ... nie ... to potym jeszcze można było szczebłować tam ... jeszcze przeszukiwać ... i jeszcze sie tam jakaś pyreczka znalazła gdiś ... tam już nie było wszystko dokładnie wykopane ... tyko na szczeber (!) jeszcze szli ...*

Czyli to był ...?

m: *tak ... szczebel ... na szczebłówke ... szczebel ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno; inf.: m. ur. 1925 r.; nagranie z 2005 r.)

3 Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. Wrocław (etc.), 1979-1989. T. 1-6 / pod red.: Z. Sobierajskiego i J. Burszt. Wrocław; Poznań, 1992-2005. T. 7-11 / pod red. Z. Sobierajskiego (dalej – AJKLW).

4 Ong W.J. Oralność i piśmienność ... S. 77.

5 Tomaszewski A. Stręblówka, szczeblik, pokopki, zbieranka. *Język Polski*, 1933. R. XVIII. Z. 5. S. 144.

* * *

Jak się nazywa wybieranie – szczególnie przez biednych – resztek ziemniaków?

m: *stry^mplowanie mówiliy ...*

k: *stry^mpel ...*

m: *stry^mplowanie ...*

A zbieranie kłosów na ściernisku?

k: *grónka ... zbiranie grónek ... grónka ...*

Co to jest stręblówka?

k: *o waśnie ... to so^m zimniaki ... postry^mpane po ... po wykopkach...*

A szzeblik co to jest?

k: *wybiranie jakiż resztek z tego ...*

Jak to się mówi ... szzeblik czy szteblik, czy szteblówka?

k: *szzeblik ... jak tam by marchewka albo coś została ... i tam to zbiera ... to zbiranie ...*

m: *bidni po pegeerach śli... tam i resztki wybirali ...*

A szteblacka co to jest?

m: *nie wim ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno: inf.: m. ur. 1942 r., k. ur. 1944 r.; nagranie z 2005 r.)

* * *

Wybierania resztek ziemniaków na polu.

k: *to był stry^mpel ...*

Jak?

k: *stry^mpel ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno: inf.: k. ur. 1923 r.; nagranie z 2005 r.)

* * *

Wybieranie resztek pyrek na polu.

k: *to my po brónah zbierali pyry ... po brónach ...*

Co to był szzeblik, szteblówka, stręblówka?

k: *sztymblowaliy po polach ... szczybrowali po polach ...*

To znaczy, że ...

k: *to zbirali te resztki po polach ...*

I szczyrbować to tylko pyry czy i kłosy ...

k: *ale jak kłosy sie zbiralo to my zbierali grónka ... to jag moi bracio pašli gysi ... a my mieli dużo gysi ... nie ... bo do siedymdzisiód (!) gysi ... nie ... to ci bracio pašli od rana do wieczora ... a jak przyszyd tyn co musieli paś ... to babcia mówia sie "odpusd zbliża ... jag nazbirocie dużo gronków to dostaniecie na cukierki ... to takie pyⁿki poprzynosiliy ... zbirali to ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno: inf.: k. ur. 1935 r.; nagranie z 2005 r.)

Podobnie praktycznie już tylko we wspomnieniach pojawiają się *gronka*:

Jeszcze mi pan o tych *grónkach* powie. Co to były te *grónka*?

m: *grónka ... grónka to właśnie ... gdy kosili zboże ... potem ściernisko ... bo to skoszóno zboże ... ściernisko grabili grabiami ... ale jeszcze wszyscygó nie wygrabili bo niktóre kłosy sie urwały krótko ... były spotym (!) ... jeszcze dziź zbirali grónka ... i ty grónka ... jag na "odpus (!) ... tam u nas ... buł "odpus (!) ... wiⁿc ty grónka my ojcu sprzedawali ... i doł za każde grónko piⁿdź groszy ... abo dziesiⁿdź groszy ... zależy od wielkości ... nie ... to buła oszczyⁿdnoś ... niby uszanowanie chleba ... jako to co urosło ... nie ... takie buło uszanowanie ... że to nie buło spasióne przez gyⁿsi które by tam żarły ... nie ... abo żeby wyrosło ... tylko buło jeszcze zbirane żeby ... żeby tyn chlyb uszanować ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno: inf.: m. ur. 1925 r.; nagranie z 2005 r.)

Ta rzadka nazwa notowana była tylko w 4 pogranicznych punktach gwar Wielkopolski w okolicach Leszna (punkt 74 – Bukówiec Górny) i Rawicza (AJKLW, m. 343). Zapis kwestionariuszowy przynosi tylko samą nazwę, brak tu informacji kulturowej. Przytoczone wyżej fragmenty są być może ostatnimi relacjami przybliżającymi istotne dla środowiska wiejskiego zachowania.

Powyższe przykłady warunkowane są niejako czynnikiem ekonomicznym, zmianami dokonującymi się wraz ze zmianą warunków życia wiejskiego – pracy na roli. W środowisku wsi potwierdzane są też zjawiska o zmienności warunkowanej zmianami zewnętrznymi. Przykładem tego może być wypadanie z pamięci lokalnej zjawiska *wywodu*, który to w ujęciu leksykograficznym określany musi być już następująco:

wywód – ‘obowiązkowy zwyczaj polegający na wizycie w kościele kobiety po urodzeniu dziecka, kiedy ksiądz symbolicznie ponownie przyjmował ją do społeczności parafialnej; zaniechano po Soborze Watykańskim II’; *sześ tygódni po porodzie to wim zawse ze mówili ze ni wolno ... dopóki dziecko nie jes ochrzczone ... t^o ni wolno wózkim wyjechać na dwór ... dopóki ... sześ tygodni kóbita ni mogła ... po porodzie ... dopóki nie szła na wywód ... nie ... musiała iś do kościoła na wywód ...; do wyvodu... tak mówili ze do wyvodu ... pot (!) dopiro mogła iś na dwór ... ale dopóki nie sła to ni mogła ... ani na zakupy ani nic ... i tak przeszczegali tego ... tag buło^e ...; [wywód był] po porodzie ... i czasami przy chrzcinach już to ksioⁿdz zmówił ... albo tyż późni ... ja wim że ksioⁿdz jo^m wprowadzoł do kościoła przez ołtarz ... to jo^m wprowadzoł ... to wim ... że wprowadzoł ... i świece ... buła świca ... ale co to tam eszcze sie odbywało to nie wim ... ale wim że buł wywód ... te starsze panie to one jak szły do wywody to wiedzo^m ... bo jo to nie chodziła to nie wim ...*

(Ze słownika gwary Dąbrówki Wlkp. gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin)

Ten ostatni przykład sygnalizuje po części problem wzajemnych relacji między gwarą a językiem ogólnym. *Wywód* bowiem nie przynależał do warstwy słownictwa typowo gwarowego, sygnalizuje on funkcjonowanie w środowisku wiejskim zjawiska obcego, wywodzącego się z tradycji religijnej. Mamy tu do

czynienia z przykładem przejścia przez użytkowników gwary elementu języka ogólnego. Współcześnie uwarunkowania podobne notowane są coraz częściej; współczesna wieś coraz częściej dokumentuje żywotność elementów językowych wprowadzanych do tego środowiska przez przedstawicieli nowych zawodów, nie tylko związanych z tradycyjnym rolnictwem. Pojawienie się tzw. inteligencji wiejskiej skutkuje przejmowaniem elementów językowych nieobecnych dotychczas w lokalnych gwarach. Zauważalne są podstawy do mówienia o *języku mieszkańców współczesnej wsi*, w którego strukturze mimo wszystko poczesne miejsce zajmuje gwara tradycyjna⁶. W tej sytuacji w dociekaniach dialektologicznych należy ograniczać podstawę materiałową jednorodną środowiskowo – gwarową. Na poziomie słowotwórczym widać to szczególnie, kiedy typ nazwy typu *kośnik*, *kosiarz* funkcjonują obok czasownika *siec*, a ten, kto skupuje *szmaty* to *lumpiorz*⁷.

Często sami respondenci są świadomi tego typu relacji. W odpowiedzi na pytanie o 'to, w czym dawniej spały dzieci' bywa podawana wersja *cholybka*. Interesujący jest komentarz respondentki (kobieta ur. w 1935 r. w Bukówcu Górnym; nagranie z 2005 r.):

w cholybce ... huźdało (!) sie ... nie mówiliy my kołysało ... nie ... czeba iś pohuźdać bo musi spać ... nie ...

Uwagę zwraca też swoista świadomość obcych gwarze elementów języka ogólnego (tu: *kołysać*). Prowadzone współcześnie badania jednoznacznie ukazują też świadomość zmian zachodzących w tym środowisku lingwistycznym, co potwierdzają liczne «wyjaśnienia» pojawiające się podczas eksploracji terenowych. Tu przytoczę kilka tego typu komentarzy zarejestrowanych w dwu przykładowych rozmowach:

piwnica ... to sklep na to mówili ...

jesze tag buł taki ten piekarnik ... jak to mówio^m ... to oni mówili kiedyś framuga to nazywali ...

w niechtóryh miejscowościach to mówili kopy ... bo to ... kopki ... ale u nos to myndle mówili pospolici (!) ...

od wsi do wsi prowadziła ... teraz mówio^m szosy ... czy jak ... a dwoni mówili gościńce... jedzie gościńcym ...

ślonina ... a jeszcze dawnij mówili okrasa ... bo to buło do kraszynio brane ... to mówili okrasa ... a teraz nowomodni to nazywajo^m ślonina ...

to na ... mówiły kobity kiedyś ... to mówili modre a tero to nazywajo^m ultramaryna ... takie coź modre ...

nó to to juz coź w rodzaju tego świrzbu takigo ... to to ... ci starzy ludzie to mówili parchy ... a to to jes tyż w rodzaju ... coź w rodzaju świrzbu ...

---

6 Sierociuk J. Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny. *Prace Filologiczne*, 2007. T. LIII. S. 527–534.

7 Sierociuk J. Specyfika słowotwórstwa gwarowego – uwagi nie tylko metodologiczne. *Лужнословенски филолог*, 2023. T. LXXIX. S. 9–27.

(Taczanów Drugi, gm. Pleszew, pow. Pleszew; inf.: m. ur. 1928 r., nagranie z 1999 r.)

* * *

dawnij nie było żeby dziwczyna w spodniach chodziły ... dzie tam ... to to było niemożliwe ...

fajne to było... i by sie śmioli dzisiaj że dawnij ... tam gotowali ... może nie wim co... czyli dobre rzeczy gotowali... i naturalne ... nie było żadnyj chemii... i naprawdę dobre... kiedyś to mówili latowa kuchnia...

my to na to mówili flaki... ale to chyba inaczy sie nazywało... nie wim... tyn żołoⁿdek... a kiedyś ... kiedyż mówili na to mać ... w tyn mać tkali tam miⁿso na salceson... to buł salceson...

bo taki proszeg modry był... ultramaryna na to mówili... do żelazka wkładało sie ... z tyłu było takie zamknięcie ... nie ... sie otwierało ... wsadziło sie tó^m dusze ... bo to na to dusza mówili ...

zasadniczo u naz była zupa... zimo^m to ... na to mówili poliywka... to była zupa zaklepano moⁿko^m ...

dziadek ... mama mówiła że trzy dni tylko chorował ... bo ... kiedyś tag mówili ... zawinulo gó... wisz co ... to były te zawaly chyba ... nie?...

bo przeż nie nosiły takich dugich tych dyrdów ... bo kiedyś to to mówili dydry takie dugie... to tam zakruło... nie ... to nawet bez gaci chodziły kobiety... jak pamiⁿtóm... miały długie i ... tego...

aby krowy i zwierzyⁿta futrowały... i ludzie tyż nieroz mówili... ale futrujesz... jeś to futruje...

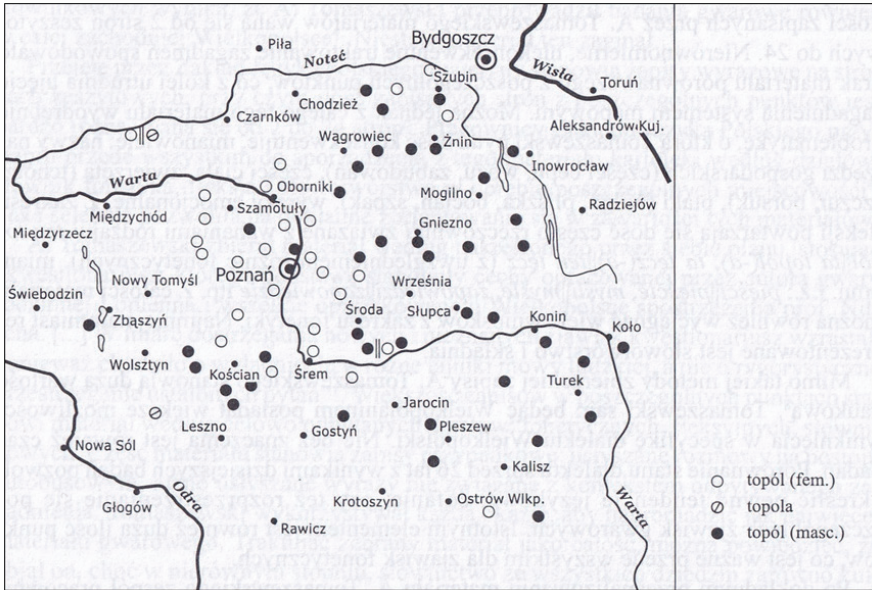
(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno, inf. k. ur.1922 r., nagranie z 2006 r.)

Pozyskiwanie materiału gwarowego od zróżnicowanych pokoleniowo respondentów zamieszkujących tę samą wieś jednoznacznie dowodzi, że ich sprawność językowa ukształtowana została w wieku młodzieńczym, zapamiętywanie nabytych w tym czasie określeń i form językowych potwierdzone jest podczas rozmów z respondentami reprezentującymi już pokolenie najstarsze.

Przykładem powyższych obserwacji mogą być chociażby pochodzące z różnych periodów czasowych określenia topoli. Jako punkt wyjścia weźmy dane pozyskane w terenie przez A. Tomaszewskiego. Jego materiał dokumentowany głównie w latach 1930–1932 zaprezentowała swego czasu Monika Gruchmanowa⁸. Z przedstawionej tam mapy jednoznacznie wynika, że w gwarach Wielkopolski dominowała zróżnicowana jedynie pod względem rodzaju gramatycznego forma *topól*. Literacki typ *topola* zanotowany był jedynie dwa razy, i to na peryferiach zwartego obszaru dialektalnego (zob.: Mapa I).

8 Gruchmanowa M. Wielkopolskie materiały gwarowe zebrane przez Adama Tomaszewskiego [w:] M.Gruchmanowa. Gwary w ojczyźnie i na obczyźnie. Studia. Poznań, 2003. S. 32–38 [hrzedruk z: Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Poznań, 1959. Nr. 23: Filologia 3. S. 3–10].

Mapa I. Nazwa topoli w gwarach Wielkopolski w materiałach A. Tomaszewskiego (lata 1930–1932)⁹

Współcześnie dokumentowana jest już inna sytuacja. Znaczna część analogicznego terenu przynosi już żywotność typu *topola*. Potwierdza to szczególnie materiał uzyskany od informatorów urodzonych po roku 1940. Dane z metryczki nagrania – zawierające między innymi inicjały i rok urodzenia informatora – pozwoliły zestawić poniższą tabelkę:

Topól		Topol	Topola
=	MiM	=	1940
=	SkH	=	1940
=	NoM	=	1942
=	ChA	=	1946
=	WeH	=	1948
1951	OgL	=	=
=	ZjW	=	1955
=	LuE	=	1956
=	KaT	=	1966
1967	KaM	=	=

Niemniej jednak zauważane jest uwarunkowanie powyższego od przynależności pokoleniowej respondentów.

Drzewo liściaste...

m: *olcha... topól... tyż może topól...*

Ale: *ta topól* czy *ten topól*?

m: *tyn topól...*

(Nidom, gm. Czerniejewo, pow. Gniezno; inf. m. ur. 1925 r.; nagranie z 1998 r.)

9 Za: Gruchmanowa M. Wielkopolskie materiały gwarowe... S. 36.

* * *

topól sie mówi ... topól ... topola to u noz nie mówió^m ... mówió sie topól ...
(Trąbczyn, gm. Zagórow, pow. Słupca; inf.: m. ur. 1926 r.; nagranie z 1998 r.)

* * *

gruba topola ... staro topola ... inny nazwy ni ma ...
(Krerowo, gm. Kleszczewo, pow. Poznań; inf. m. ur. 1941 r.; nagranie z 2000 r.)

* * *

A obsadzano zabudowania topolami?

k: *obsadzano zabudowania wysokimi topolami bo ... ży jag bedo^m pioruny biły to nie w dom tyko ... na przykad wysokie topole ... bo topole szybko rosły ... i zacinały ... również dawały dużo cienia ...*

Kilka drzew to są topole, a jedna?

k: *topól ...*

(Krępa, gm. Tuliszków, pow. Turek; inf.; k. ur. 1952 r.; nagranie z 2002 r.)

* * *

A topól?

k: *topól na płot ... i na trumne ...*

A z czego się robi i się nie maluje?

k: *no płoty ... no olszyna ...*

Olszynę?

k: *no olszyna i topól ... one nie lubi być ... żeby było zatkane ... może być pomalowane ale takim czymś które by ... drewno oddychało ... bo one zbutwieje tak ... nie ... no to jes take (!) ... jak już chtóry rosno^m ... buk ... nie ... bug i brzoza ... nie ... jeżeli to jez dugo nie poci^mte ... w tartaku ... nie ... [...]*

Państwo mówią topól; to jest ten czy ta?

k: *ta topola ... tyn topól ...*

Czyli wysoki topól?

k: *no ... topól ... no ... chociaż powinno sie mówić chyba topola ...*

Jak się powinno mówić to mnie teraz nie interesuje.

k: *ale tag mówimy ...*

(Bukówiec Górny, gm. Włoszakowice, pow. Leszno; inf.: k. ur. 1923 r.; nagranie z 2005 r.)

Uwarunkowanie pokoleniowe szczególnie zauważalne jest w przypadku wielu poświadczeń idiolektalnych z jednej gwary. Taką sytuację mamy w przypadku materiału pozyskiwanego od mieszkańców Bukówca Górnego; gwara tej miejscowości udokumentowana jest na ponad 200 godzinach rejestracji rozmów z ponad 50 osobami o różnej przynależności pokoleniowej – zgodnie z zasadami przyjętymi w Pracowni Dialektologicznej UAM¹⁰. W pozyskanym w ten sposób materiale nazwa topoli pojawiła się w wypowiedziach 39 osób:

10 Sierociuk J. Założenia metodologiczne badań języka wsi. Poznańskie Spotkania Językoznawcze / pod red. Z.Krzyżńskiej i Z.Zagórskiego. Poznań, 2003. T. XI. S. 131–136.

Topól		Topol	Topola
1866	WoS	=	=
=	MaM	=	1897
=	KnM	=	1907
1917	MuA	=	=
=	HuJ	=	1918
1919	TyA	1919	=
1923	SIJ	=	=
1925	MoM	=	=
=	ZwŁ	1925	=
=	WoB	=	1925
=	SzL	1925	=
1926	PaJ	=	=
=	NaA	=	1926
1929	MoW	=	=
1930	FiL	=	=
=	StP	=	1930
1932	DoJ	1932	1932
=	HeZ	1934	=
1935	WoK	=	=
=	PaJ	1936	=
=	SkH	1940	=
=	MiM	=	1940
=	KnJ	=	1941
1942	GrS	=	=
=	NoM	=	1942
=	GIB	=	1946
=	ChA	=	1946
=	WeH	=	1948
=	BoJ	=	1950
=	WaW	1951	=
1951	OgL	=	=
1952	MaJ	=	1952
1955	NaJ	1955	=
=	ZjW	=	1955
=	KwK	=	1956
=	LuE	=	1956
=	KaT	=	1966
1967	KaM	=	=
=	StK	=	1972

Przywołane w powyższym zestawieniu poświadczenia notowane były głównie w latach 2001–2020. Wyjątkowo uwzględnione zostało też przechowywane w archiwum Pracowni Dialektologicznej nagranie (WoS – 1866) z roku 1969.

Poświadczeniami istotnymi w kontekście podnoszonych tu kwestii są przykłady dokumentujące rozchwianie systemu idiolektalnego. Wyraźnym tego potwierdzeniem jest jedna z powyższych wypowiedzi mieszkanki Bukówca (*topól ... no ... chociaż powinno się mówić chyba topola ...*) jak i inny fragment rozmowy:

Chodzi mi o nazwę: *topola, topól*; której nazwy pan by użył?

m: *topola ...*

Czy obecnie jeszcze sady się topole w obejściu?

m: *raczej nie ... bo zbyt dużo wypijają wody ... to jes taki ... drzewo pijak ... który osusza tak ... chyba że ktoś ma ... siedlisko wody ... w stawie ... żeby osuszyć ... to jest sadzony topól (!) ...*

(Dąbrówka Wlkp., gm. Zbąszynek, pow. Świebodzin; inf.: m. ur. 1945 r.; nagranie z 2017 r.)

Przedstawiony w powyższych analizach materiał jest jednorodny pod względem przynależności środowiskowej. O ile bowiem na terenie współczesnej wsi obok tradycyjnej gwary funkcjonuje odmiana języka ogólnego, to jednak jest możliwe uwzględnianie w dociekaniach dialektologicznych elementów lingwistycznych charakteryzujących tradycyjną lokalną gwara. W naszych dociekaniach zasadniczo brane były jednostki leksykalne nazywające elementy charakterystyczne dla lokalnej gwary. Tym sposobem respektowane zostało założenie o jednorodności środowiskowej materiału branego do analizy.

Zróżnicowanie idiolektalne konkretnej gwary (duża reprezentacja osobowa) pozwoliła śledzić procesy ewolucyjne gwary. Prezentacja materiału terenowego w odpowiednim zestawieniu ukazuje jednocześnie swoiste «przywiązanie» starszych respondentów do form, które w ich idiolekcie pojawiły się w okresie ich młodości. Tym sposobem mamy potwierdzenie powiązania ewolucji gwary z czynnikiem pokoleniowym. Starsi mieszkańcy wsi używają mowy swojej młodości, na którą zasadniczo nie oddziałuje powszechnie podnoszony wpływ środków masowej komunikacji – prasa, radio czy telewizja. Dodatkowym potwierdzeniem tej obserwacji są rozmowy prowadzone tuż po obejrzeniu przez interlokutora konkretnego odcinka «ulubionego» serialu. Prośbom o streszczenie tegoż starsi mieszkańcy wsi nie używają języka owego filmu, relacja ich oparta jest na formach lokalnych. Nieco inna sytuacja obserwowana jest w przypadku kontaktu z osobami młodszymi, po dłuższej edukacji szkolnej. W tym wypadku ich relacja zawiera więcej elementów wcześniej zasłyszanych.

Ponadto jest oczywiste, że we współczesnych ogólnych dociekaniach dialektologicznych należy jednak uwzględniać specyficzną sytuację językową wsi, która w coraz większym stopniu urbanizuje się. W społeczności wiejskiej nie dominują już wyłącznie mieszkańcy wykonujący tradycyjne czynności związane z pracą na roli, pojawia się tu specyficzna inteligencja wiejska reprezentująca głównie zawody «usługowe» oraz coraz częściej ludność pracująca poza wsią, co w otoczeniu miast nadaje jej charakter swoistej «sypialni». W tej sytuacji bardziej przydatne staje się określenie *język mieszkańców wsi*, sygnalizujące praktycznie istnienie dwu «płaszczyzn» językowych¹¹ w tym środowisku, z których jedna (obok zasadniczo codziennej odmiany języka ogólnego) to potocznie wykorzystywana w codziennej komunikacji – zwłaszcza rdzennych mieszkańców – tradycyjna gwara.

11 Szerzej o tym: Sierociuk J. Język mieszkańców wsi czy gwara?..

РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ НАДСЯНСЬКОГО ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Леся ХОМЧАК

Весільний обряд Надсяння репрезентовано в численних назвах обрядодій та учасників весільної драми, які утворюють багату, чітко організовану систему. Однак невід’ємним елементом кожного етапу весілля є страви, подарунки, побутові речі, елементи одягу, житла, які в контексті обряду набувають особливого (уже не побутово-практичного) значення і стають органічною частиною весільного дійства. Речі мають практичний і символічний зміст, подвійну природу, тобто будь-яку річ можна використовувати і як річ, і як знак, символ. До того ж річ зберігає пам’ять про минуле і може стати його голосом. Пропонуємо дослідження етнолінгвістичного контексту використання весільних атрибутів (подарунків, хліба, побутових речей, елементів одягу тощо) у весільному обряді Надсяння, що досі не було предметом окремих студій ні діалектологів¹, ні етнографів.

ВЕСІЛЬНІ АТРИБУТИ

Весільне деревце. Одним із важливих атрибутів надсянського весільного обряду є весільне деревце – давній символ райського, священного дерева, яке широко побутує у весільному обряді українців², як і слов’ян загалом³. М. Пилипак пов’язує семантику весільного деревця «із символікою світового дерева як образу простору та часу, світовою віссю, що поєднує землю і небо, віссю плину та часу від земного – до небесного, від народження до смерті»⁴.

На Надсянні весільне деревце диференціюють за функційним призначенням та належністю до весільної свити нареченого / нареченої. На

- 1 Докладний етимологічний та порівняльний аналіз назв матеріальних елементів весільного обряду в бойківських говірках здійснила Н. Хібеба. Див.: Хібеба Н.В. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: дисертація. Львів, 2007 (далі в тексті – Хібеба).
- 2 Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. С. 234 (далі в тексті – Вовк); Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2005. С. 60–61 (далі в тексті – Войт.).
- 3 Гура А.В. Деревце свадебное. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. II. С. 83–84.
- 4 Пилипак М.А. Українське весілля Східного Поділля середини ХХ – початку ХХІ століття: монографія. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України; Уфа, 2015. С. 45.

позначення весільного деревця нареченого у вигляді прикрашеної, як правило, соснової гілки, яку прикріплюють на тій хаті, де відбувається весілля, у сучасних надсянських говірках засвідчено назви: *г'іл'а* (Гдн, Млн⁵), *дереу'це* (Млн), *дерво* (Ср), *йа'лінка* (Млн), *р'ізка* (Гл, Кр), *фо'рента* (Бн), *фо'ренджа* (Клн): *Ў нас ко'лис' несли р'ізку/ йак йшли з в'іс'іл'им// йшли то несли р'ізку/ во тайак сосну чи йа'лин'ку// йшли на подв'ир'у/ там с'і з гос'подаром торгу'вали// йакшо гос'подар не хт'іу'дати го'р'іук'у/ то во'ни л'ізли на хату і у'комин с'тавили туйу р'ізку... там де'било ве'с'іл'а* (Гл). Прикріплення гілля на дах хати широко побутує на Вінниччині та Хмельниччині⁶.

Із семантикою 'весільне деревце нареченої у вигляді прикрашеної гілки, на якій несуть нареченому сорочку' вживають назви *гила*⁷, *г'іл'а* (Кнш), *г'іл'це* (Мкр), *йа'лінка* (Ргз), *м'ірта* (Клн), *ризга* (Лозин., 89), *р'ізка* (Звз, Мкр), *со'сонка* (Зл), *су'синка*⁸, *фо'рента* (Арл, Бн), *хо'ренджа* (Клн), *хорон'г'евка* (Арл): *Йіх'било дос' тих хо'ронджих п'рошиних/ хо'ронджій н'іс хорон'г'евку*

5 Назви населених пунктів та їх скорочень. *Говірки, поширені на території Львівської обл.*: Арл – с. Арламівська Воля Мостиського р-ну; Бл – с. Биличі Старосамбірського р-ну, Блз – с. Болозів Старосамбірського р-ну, Бн – с. Бунів Яворівського р-ну, лакуни Бор – с. Боратичі Мостиського р-ну, Брш – с. Боршевичі Старосамбірського р-ну, Вбл – с. Вороблячин Яворівського р-ну, Влб – с. Воля-Баранецька Самбірського р-ну, Врб – с. Вербляни Яворівського р-ну, Гдн – с. Годині Мостиського р-ну, Гл – с. Глиниці Яворівського р-ну, Гр – с. Горасець Яворівського р-ну, Гс – с. Гусаків Мостиського р-ну, Дв – с. Дев'ятир Жовківського р-ну, Дм – с. Дмитровичі Мостиського р-ну, Зв – с. Завадів Яворівського р-ну, Звз – с. Зав'язанці Мостиського р-ну, Зл – с. Залужжя Яворівського р-ну, Клн – с. Калинівка Яворівського р-ну, Кн – с. Конів Старосамбірського р-ну, Кнж – с. Княжпіль Старосамбірського р-ну, Кнш – с. Конюшки Мостиського р-ну, Кр – с. Краківець Яворівського р-ну, Крк – с. Крукеничі Мостиського р-ну, Кт – с. Коти Яворівського р-ну, Лб – с. Любині Яворівського р-ну, Мж – с. Міженець Старосамбірського р-ну, Мкр – с. Мокряни Мостиського р-ну, Млн – с. Малнівська Воля Мостиського р-ну, Мшл – с. Мишлятичі Мостиського р-ну, Нв – с. Нове Місто Старосамбірського р-ну, Нкн – с. Наконечне Перше Яворівського р-ну, Ос – с. Оселя Яворівського р-ну, Ост – с. Острожець Мостиського р-ну, Пдг – с. Підгать Мостиського р-ну, Пдл – с. Підліски Мостиського р-ну, Пдц – с. Передільниця Старосамбірського р-ну, Плш – с. Плешевичі Мостиського р-ну, Прд – с. Передвір'я Яворівського р-ну, Прл – с. Прилбичі Яворівського р-ну, Пт – с. П'ятниця Старосамбірського р-ну, Птл – с. Потелич Жовківського р-ну, Ргз – с. Рогізно Яворівського р-ну, Рсх – с. Росохи Старосамбірського р-ну, Ск – с. Скелівка Старосамбірського р-ну, См – с. Смолин Яворівського р-ну, Ст – с. Старичі Яворівського р-ну, Стр – с. Старява Мостиського р-ну, Твц – с. Терновиця Яворівського р-ну, Трл – с. Терло Старосамбірського р-ну, Трн – с. Тернава Старосамбірського р-ну, Трш – с. Трушевичі Старосамбірського р-ну, Ц – с. Циків Мостиського р-ну, Чрн – с. Черневе Мостиського р-ну. *Переселенські говірки* (назви населених пунктів і повітів подано за адміністративно-територіальним поділом Польщі станом на 1 січня 1939 р.): Грб – с. Грабовець повіту Ярослав, Дз – с. Дзвиняч Долішній повіту Лісько, Кв – с. Квасинина повіту Доброміль, М – с. Макова повіту Доброміль, Р – м. Радимно повіту Ярослав, Скл – с. Сколошів повіту Ярослав, Сл – с. Слобода повіту Ярослав, Тр – с. Трійчичі повіту Перемишль.

6 Пилипак М.А. Українське весілля Східного Поділля... С. 48.

7 Лозинський Й. Українське весілля / підгот. тексту, упор. і вст. ст. Р. Кирчів. Київ: Наукова думка, 1992. С. 89 (далі в тексті – Лозин.).

8 Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / серія «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі. Перемишль, 2007. Т. 11. С. 181 (далі в тексті – Пшеп.).

та'ку/ де со'рочка |була там// ше та'во йи// при'несли со'рочку на т'і сос'н'і/ фо'рента (Арл).

На Надсянні простежуємо послідовне використання сосни (ялини) для весільного деревця. Вибір хвойного дерева інформатори не пояснюють, натомість відомо, що символіка вічнозелених дерев в українській традиції радше трагічна, ніж обрядово-святкова.

У кількох селах засвідчено звичай прикріплювати до весільного деревця хустку, іменовану як *виш'нева хустка* (Арл), *чер'вона хус'тина* (Гдн), *шл'анка-хустка* (Ргз): *На ве'с'іл'а б'рали чер'вону хус'тину і |несли до ш'л'убу/ на |палоч'і на та'к'її |несли чер'вону хус'тину// хус'тину м'іг |нести з тих |буйар'її// в'ід молодой б'рали хус'тину і |шли до |церкови// на та'к'її |палоч'і спе'ц'ї'їал'н'її// і так |шли до |церкови* (Гдн). Зауважмо, що прикріплена до весільного деревця сорочка нареченого є імітацією весільного прапора.

Традицію використання хустки як весільного прапора засвідчено ще в записках надсянського весілля середини ХІХ – І половини ХХ ст., однак описане в першоджерелах «читання листа з хустки» сьогодні зафіксувати не вдалося: *Тим часом тримаючий ризгу с кошульов розпростерає прив'язану до гилі хустку і читає яко лист: «Від панни бранської до пана бранського», т.є. від молодой до молодого* (Лозин., 89); *Ст'аруста прих'оди'т ду стула і п'іє ду писл'ан'ц'і, х'очи вз'ети'є сус'инку, писл'аниц'и дай'є, йено х'устку, н'їби писм'о вид мулуд'ойі. А т'айа х'устка с'і наз'иват ви'рок і с т'ойі х'устк'і др'ужба ч'итат: «П'і'ала пан'і Брин'ска, ду пана Брин'ск'їего, ду в'ойца, ду м'атк'ї»* (Пшеп., 181).

Назви *г'іл'а*, *г'іл'це*, *д'ерво*, *йа'линка*, *м'їрта*, *р'їзка*, *со'сонка* на позначення весільного дерева мають пряму мотивацію. Натомість лексеми *х(ф)оренджа* (Клн, Пр), *хорон'г'евка* (Арл), *фо'рента* (Арл, Бн, См) мотивовані назвою прапора в низці слов'янських мов: пол. *chorągiew*, слц. *korúhev*, чес. *korouhev* та ін., виводять від давнього *choragy, що було запозичено за посередництвом тюрксько-ї з монг. *origgo*, *origga* ‘знак, прапор’⁹. В українських говорах це запозичення має як нейтральне, так і обрядово марковане значення; пор.: бойк. *форэнгва* ‘корогва’¹⁰, зхполіс. *хоронгва*, *хорунгва*, *хоронга* ‘деревце з гілками, прибране дзвіночками і стрічками, яке на весіллі носить хоронжий’¹¹, лемк. *хоронгівка* ‘флюгер, знак у формі прапорця, що вказує напрям вітру’¹², холм. *фуреньга* (церк.) ‘хоругва’¹³.

9 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2006. Т. 6. С. 204 (далі в тексті – ЕСУМ); Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957. S. 182 (далі в тексті – Вг.).

10 Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 2. С. 332 (далі в тексті – Он.).

11 Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 2. С. 232.

12 Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / упор. і підгот. до друку Є.Д. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія-МВ, 2004. С. 329 (далі в тексті – Пиртей).

13 Остап Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 281.

Атрибути нареченої та дружок. У надсянській весільній обрядовості головний убір нареченої – вінок – до обряду покривання називають: *в'їнець'* (Арл, Бн, Блз, Вбл, Вжм, Влб, Гдн, Гл, Зв, Звз, Зл, Кр, Мкр, Млн, Нкн, Ос, Ост, Прл, Ргз, Рсх, Ст, Стр, Твц, Чрн), *в'їноїко* (Гл, Гдн, Млн, Ос), *в'їнок* (Гдн, Звз, Зл, Клн, Кнж, Твц), *в'їнок з бар'в'інку* (См), *з бар'в'інку в'їнець* (Твц), *в'їноїко* (Гдн, Млн), *в'їночок* (Гр, Мкр, Твц), *в'їночок з бар'в'інку* (Звз), *в'їнчик* (Дв, Мшл): *С'п'ївали на тім в'їнци фс'акійі п'їсн'ї // і той в'їнець в'їла/ потімка його по'в'їла та'ком к'райком/ шоби тійі лис'точк'ї так г'арно прис'тали/ потім та'ка в'їла ко'ронка в'їла/ п'їд в'їнець да'вали... і с'т'ажк'у/ і так ім ходи'ла про'сиди'ти на в'їс'їла з друш'ками/ і так ім б'рала шл'уб ф'їм в'їнци* (Кр).

Назви *в'їнець'*, *в'їнок* (та їхні словотвітні й граматичні варіанти) фіксуємо також із семантикою:

– ‘вінок нареченої та дружок, у якому йшли просити’ – *в'їнець'* (Зл, К), *в'їночок* (Блз): *Кли'г'ин'ї були бран'ї так/ в'їночок бу'ї з база'ру з к'в'їт'ї'ї і ту були за'майан'ї м'їртом і йшли про'сити // і вишита блузка/ кор'сет і с'п'їдничка шал'їнова// л'єнти були чим по'б'їл'ше* (Блз);

– ‘гілочка-прикраса, яку прикріплюють до волосся нареченій та дружкам’ – *в'їнчик* (Мшл, Ос, Прл, Ст): *То то/ шо ч'їл'али сиб'ї та/ шо йшла зам'їж/ фсе'редин'ї во'на мала на пра'в'ї сторон'ї тої в'їнчик/ а д'ї'чата/ кот'р'ї були дружк'у/ мали на л'їв'ї ти в'їнчик'у* (Мшл);

– ‘вінок, який священник кладе під час вінчання на голову нареченому / нареченій’ – *в'їнець'* (Кт, Ср, Ст), *в'їнчик* (Брш, Дв, Звз, Кнж, Мшл, Чрн), *в'їночк'у в'їнчани(ї)(її)* (Гдн): *А ше пл'єтут в'їнчан'її// то йе та'к'ї ма'лен'к'ї в'їночк'у в'їнчал'н'ї // ти'пер кла'дуть ко'рони на го'лову/ а то к'лали та'к'ї ма'лен'к'ї в'їночк'у/ п'лели // то да'вали т'їл'к'у ї'церков'ї // то ўже ў'церк'в'ї пер'стен'ї там мали і т'ї в'їнчан'ї були на та'р'їлоц'ї/ на прес'тол'ї/ де мали в'їнчатис'ї // о'дин дл'а мо'лодоїї/ а ти ма'лен'к'ї в'їнчанийї* (Гдн);

– ‘вінок нареченого, який зазвичай одягають на капелюх’ – *в'їнець'* (Врб, Зв), *в'їнчик* (Кт): *П'лели мо'лодому то'же // ма'лен'к'її та'к'її в'їнчик/ во йак до'лон'а та'к'її в'їнчик п'лели/ к'руглий // а потім фсе'редин'ї ше к'в'їтку і с'тонга і причап'л'али* (Кт);

– ‘дівич-вечір, під час якого виготовляють вінки’ – *в'їнець'* (Кр, Мкр, Млн, Твц), *в'їноїко* (Млн): *То на в'їнц'ї п'лели три в'їнк'у/ і о'дин дл'а мо'лодоїї то шили // тих два/ то о'ден та'к'її велик'її бу'ї/ а дру'г'її мен'чий* (Твц);

– ‘церковний обряд вінчання’ – *в'їнець'* (Мкр): *Йак до на'шого сила до д'ї'їки йїха'ї з дру'гого сила ка'вал'ир до шл'убу/ до в'їн'ц'ї/ то ту'ди ро'били б'раму/ не пус'кали/ жи'би да'вали на'шим пар'їб'кам/ в'їн жи'би да'ва'ї* (Мкр);

– ‘вінок-прикраса з тіста на короваї’ – *в'їнець'* (Блз, Гдн, Стр), *в'їнець з бар'в'інку* (Дв, Зл, См), *в'їнець зе'лени* (Прл), *в'їнок з бар'в'інку* (Вбл, Птл), *в'їночок* (Звз, Стр): *З ка'лини да'вали т'р'її'ї'у/ ма'їїли йїап'ками/ п'л'їли в'їнець до'ї'кола з бар'в'інку* (Зл);

– ‘подарунок нареченому від нареченої’ – *в'інец* (Врб): *Йа да'вала с'вому/ во йак йшоу про'сити/ во при'їхав по со'рочку/ ту'ди со'рочка/ хустка/ бу'к'ет/ в'інец // то с'і вс'о да'вало* (Врб).

Оказіонально засвідчено традицію кидати дівчатам вінок після обряду покривання; так чинить наречена, щоб визначити, котра з дівчат швидше вийде заміж: *З д'їу'чатами пере'гул'увала і к'идала во'на тої в'інок// ха'пали і ка'зали/ котра замуж бо'рше ви'їде* (Зл).

У деяких селах виготовляли різні вінки: для *чесної* – *в'інчик'и з зеленого бар'в'інку* (Ст), *в'іночок з бар'в'інку* (Кв); для *завитк'и* (йак йуж була *согр'ішена*) – *в'інец з мертвих к'в'іти* (Кв); *шили/наши'вали к'в'ітами* (Ст).

Сучасний головний убір нареченої до обряду покривання (фата) має назву *ве(у)л'он* (в усіх н. пп.): *То потім н'ісл'а в'іс'іл'у запл'ітайут косу і сп'івайут // то ст'ігайут тої вел'он/ запл'ітайут її косу і бере перша дружка вел'он і їде гул'ати/ бере си йа'когос' хлопц'у // потім друга дружка і фс'о* (Дм).

За свідченням інформаторів, ще в I половині – середині ХХ ст. назву *ве(у)л'он* ‘головний убір нареченої до обряду покривання’ використовували нечасто (Арл, Дм, Млн, Мшл, Ост, Ц). Натомість існувала традиція щодо використання назв головного убору:

– для цнотливої нареченої – *в'інчик з зеленого бар'в'інку* (Ст), *в'інец* (Гдн, К), *в'іночок* (Кв): *Плели в'інчик'и тіл'ки з зеленого бар'в'інку // а та'к'і молоді – чистий бар'в'інок і біла с'тонга* (Ст);

– для нецнотливої нареченої – *вел'он* (Гдн, К): *То с'і см'їйали с ко'гос'/ хто браў вел'он/ бо то йу/ видно/ во'на не'чиста д'їука // а во в'інец... йак йа брала шл'уб/ йу мода біла на в'інец/ а чоло'в'ік хт'їу/ би то біло.../ л'іше би з в'інци* (Гдн).

Також діяла заборона одягати фату чи вінок нецнотливій нареченій: *Але завитка ни мала п'рава ў вел'он'і їти шл'уб б'рати // ў вел'он'і во'на ни мала п'рава їти/ в шл'уб'н'ім/ та'к'ім/ йак д'їучина // ни мала п'рава б'рати ни в'іночка на голову/ ни н'ічого* (Трш).

В українській свідомості вінок є символом незайманості, що в надсянських говірках репрезентують фраземи з семантикою: ‘зберігши незайманість, мати право йти до шлюбу у вінку’ – *заробити в'інец* (Гдн); ‘зберегти незайманість до шлюбу’ – *доносити до к'інц'у в'іноіко* (Гдн), *доносити до шл'убу в'іноіко* (Кв), *дотримати в'інец* (Трл); ‘берегти незайманість до шлюбу’ – *ш'їнувати в'іноіко* (Млн); ‘втратити незайманість до шлюбу’ – *в'інец загубити* (Бл), *в'іночок ўтратити* (Кв), *не мати в'іночка* (Гр), *пов'ісити в'іночок на н'їуку* (Ср), *ст'ратити в'іноіку* (Млн); спорадично подібної семантики набувають фраземи зі словом *вел'он*: *вел'он загубити* (Гр), *ст'ратити вел'он* (Млн).

Символічний зміст вінка репрезентують фольклорні тексти: *В'іноіку/ в'іноіку/ обнесла т'і ў'коло і ше т'і по'несу до с'в'ітого с'толу // до с'в'ітого*

с'толу/і шл'у|боїко в'з'ала/в'іноїку/в'іноїку/йа т'а шану'вала (Млн); Ст'ратилася в'іноїку і вел'он/і вел'он/ти пер си заложиши |Мошкову кубел'у (Млн); То|чис'і/в'іноїку/ |рожи камн'анойі/ три|маїс'і/ три|маї голо'воїк'у |моїї // т'ішис'і ма'т'інка і фс'а роди|ноїка/ шо ти доно|сила до к'ін'ц'у і в'іноїка (Гдн).

Із головними уборами нареченої до обряду покривання на Надсянні пов'язана низка забобон:

– під час вінчання закидають фату на ноги нареченого, ініціюючи владу дружини над чоловіком у подружньому житті (Арл, Блз, Брш, Звз, Кнш, Мшл): Йак'шо кл'ікайт ф |церкв'і на руш|ник/ |кажда |мама |каже: «шоб ти |перша не кл'ікала» // то|д'і ста'райуц'і к'л'ікнути |разом/ а |дружка |з:ад'і бере тої |вел'он і йо|му на |ног'і к'і|дає/ то так йи/ шоб йі|йї с'лово |було з'верху (Арл); так само робили зі стрічками; пор.: Дружк'у молодому зак'ідали |вел'он |або |л'єнти/ бо |буде старш|вала над ним (Звз);

– визначають, котра з дівчат швидше вийде заміж, коли наречена після обряду покривання кидає дівчатам фату (Гл, Мшл, Птл): Йак с фс'іма д'і|у|читами перетан'ц'у|вала йу/ к'і|дає |вел'он // і хто го в'лати/ то... |замуж іде с|коро (Гл);

– вірять, як під час вінкоплетин розірветься шлюбний вінок, то нещасливим буде заміжжя: Йак'шо |ж'інка |виплєла в'інок і тої в'інок роз'ір'ваўс'а/ то з|начит по|гане жи'т'а |буде (Гдн);

– рекомендують різні варіанти дій щодо шлюбного вінка, ініціюючи щасливе подружнє життя: Тої в'інок п'хали ў пе'рину (Звз); Хто хот'і|у/ сти|лі|у п'ід ко'рову/ |жоби с'а худоба |вєла // а хот'і|у/ ішоў на |р'ічку і к'і|даў на |воду/ |жоби жи'т'у |добре п'лило // хто хт'і|у/ то п'ід ко'рову сти|лі|у/ |жоби йі с'і гостпо|дарка |вєла (Млн).

Окрім вінка, фати, стрічки, серед атрибутів нареченої на весіллі інформатори подають ті, що мають назви шп'араг (Кт), шп'арагус (Дв), м'ірт (Дв) – рослини, якими прикрашають одяг нареченої шлюбного дня: Шп'арагусом/ |м'іртом су'к'ин'ку ўби|рали (Дв).

Традиційні атрибути дружок та нареченої під час запрошування на весілля функціують із такими назвами:

– ку'сочок шп'арагусу (Звз, Мшл), |р'ізочка (Звз), зо шп'арагусу |в'інчик (Прл), м'ірт (Млн), шп'араг (Млн) – гілочка зі шп'арагусу чи мирту, якою прикрашають волосся: Даўно дружк'і то|ти в'іс'іл'нійі чи свашк'і/ фс'і с'і на|майували шп'арагом |або |м'іртом на голо'в'і (Млн);

– кв'ітк'і (ц'в'іти), |чуби (Твц) – квітки-прикраси нареченій та дружкам на волосся: А йак йшла про|сити/ йу по в'ін'ц'ох/ в'і|нец' |мала на голо'в'і/ а дружк'і |мали та'к'і ц'в'іти // то |борше |били так'і ц'в'іти/ |чуби нази|вали/ а |потім кв'ітк'і |були (Твц);

– приу'йизана |хустка (Твц), рушн|чок |коло ру'к'у і вишитий (Гр) – хустка або рушник, які наречена та дружки прикріплюють до одягу: |Мали приу'йизану

хустку/ та/ка хустка біла // так про'сити йшла/ ти хуст'к'и поприу'йизували (Твц).

Оказіонально фіксуємо слово *бук'ит* 'нагрудна відзнака нареченої весільного дня' (Зл, Мж): *Шл'убна су'к'енка/ вел'он/ з л'івойі сторо'ни прич'іпали йі' бук'ит* (Мж).

Головний убір нареченої після обряду покривання називають:

– *к'у(і)баў(л)ка* (Арл, Вбл, Звз, Клн, Лб, Пдг, Птл, См): *То на д'руг'ий ден' при'ход'ит при'дани/ ту'ди хустку зди'майут/ та'к'і к'ібаў'к'і ше ко'лис' біли // к'ібаўку' дали і то волос'у так за'мотували за ту'к'ібаўку і прис'н'івували там н'існ'і* (Арл). Етимологічний словник української мови фіксує слово *кибálка* як застаріле – 'вид жіночого головного убору'; пов'язане із *гибати* 'бгати', 'закручувати волосся на обручик' (ЕСУМ II, 428); пор. ще: *кибálка* (Жел. I, 341; Гр. II, 236¹⁴);

– *хуст'ина* (Нв, Нкн), *хуст'ына* (Гдн), *хустка* (Арл, Врб, Гдн, Гл, Гр, Грс, Дм, Зл, Клн, Кр, Ос, Плш, Прд, Ск, См, Чрн), *хушч'і* (Пдц), *хушча* (Трл): *Мама/ свик'руха так заў'йазувала хустку/ йак ч'і'пец/ ту'во ўз'ор'і // зав'узала і так гу'л'ала потім йу мо'лода/ йак йу пертан'цовуван'у // так йу ко'лис' було/ так і'тера йи* (Гдн);

– *ч'і'пец* (Арл, Влб, Звз, Клн, Кт, Мшл, Прл), *ч'і'пчик* (Вбл): *А потім йуж то поза'мотували/ ту'ди биў та'к'ий ч'і'пец ф'иштий і ту маў ф'іст зо'заду // ту'ди зало'жили тої ч'і'пец/ ту зав'узали – ўже баба* (Арл).

Назви *к'у(і)баў(л)ка*, *хуст'ына*, *хустка*, *ч'і'пец*, *ч'і'пчик* на Надсянні вживали насамперед на позначення головного убору заміжньої жінки. І лише під час обряду покривання слова набували обрядової семантики, символізуючи перехід із дівочого в жіночий стан.

Слово *ч'і'пец* семантично пов'язане з назвою обряду покривання: *по'ч'іпчини* (Арл, Кв, Клн, Пт, Трн), *по'ч'іпч'ін'і* (Арл), *ч'і'пчин'у(і)* (Блз, Брш, Пдц, Прл), *очепини*, *чепчини* (Лозин., 152), а також *по'ч'іпчувати* (Арл, Врб, Гдн, Клн, Кнж, Пт, Трл), *роз'ч'іпчувати* (Ргз, Гр), *ч'і'пчити* (Бл, Врб, Гдн, Зв, Кнж, Кт, Пдц, Прл, Ср, Трл). Лексеми із коренем *чеп-* зберігають мотиваційний зв'язок із дієсловом *чіпляти* (пор.: *чепляти* 'причіпати' (Гр. IV, 452)) та з назвою жіночого головного убору *ч'і'пец*, яка засвідчена у слов'янських мовах; пор. також: назви обряду в польських говірках околиць Перемишля: *осзеріну*, *росзерцзуну*, *засзерцзуну*¹⁵.

Хустка насамперед має побутово-практичне значення, а донедавна була обов'язковим головним убором заміжньої жінки; також виконувала ритуально-обрядову функцію у весільному обряді всіх слов'ян¹⁶.

14 Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили: Є. Желеховский та С. Недільский. Львів: З друкерні тов. им. Шевченка, 1886 (далі в тексті – Жел.); Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка; репринт. вид. 1907–1909 рр. Київ, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.)

15 Kwaśnicka A. Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej w gwarach okolic Przemyśla. Kraków, 2005. S. 127–138, 130; 136–138 (далі в тексті – Kwaśn.).

16 Валенцова М.М., Узенёва Е.С. Платок. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н.И. Толстого. Москва, 2009. Т. 4. С. 65–69 (далі в тексті – Валенц.).

Із головним убором заміжньої жінки на Надсянні пов'язані ритуально-магічні дії: *к'у'дати хус'тину на пйиц' |мижи |горц' і/ жи|би с' і |родили х'лопц' і/ на по|лиц' у ми|жи мис'к'у/ би с' і |родили д'і'к'у' (Кнж) – про матір, |вергти |хушч' і (Пдц), к'у'дати |хустку ме|жи чолов'ік'у/ шо|би х'лопец' |першиї |уроди'с' і (Трн), фт'і|кати з голо|вом/ не да|ватис' і за|їйизувати (Гл) – про наречену.*

Слова *на|мітка* 'покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки'¹⁷ на Надсянні не вживають, натомість функцію варіант *на|м'іт*, що має обрядове значення 'подарунок свекрусі від невістки у вигляді полотна' (Прл): *То |тіл'ко све"к'рус' і да'їе на|м'іт // |маїе |дружка тої на|м'іт і |маїе |дружка |хустку // на|прикад' |йи|ден ко|жух с'тел'ат так'во // і то|ди све"к'руха ви|ходи і за|прошуїе до |хати/ і моло|да к'у'даїе на свек'руху на|м'іт // та |їі в'ідк'у'даїе // і |третий раз... і ту|ди п'ісл'а |того на|м'іту к'у'даїе |хустку (Прл).*

На Надсянні не фіксуємо слова *ран'тух* 'головний убір заміжньої жінки в Галичині – біла, тонка хустка; покривало' (СУМ VIII, 451). Натомість на позначення покривала, яким прикривають наречену під час перевезення до нового дому, вживають назви *покривало*, *полотно*, *ран'тух* (Вбл, Птл, Ст). Традиція ховати наречену від сторонніх очей, прикриваючи полотном, пов'язана із захисною магією; пор. ще у болгар (Валенц. 4, 151). Обрядодію здійснює:

– наречена: *полот'ном зави|ватис'а (Вбл, Ст), закри|ватис'а покривалом (Ст): Моло|да с'а за|крила покривалом/ |як приї|шла |їже до |него // то в'ін в'ідкри|ваў тоїе покривало |я|комс' та|ком |паўком (Ст);*

– мати нареченої: *закри|вати полот'ном (Вбл), ран'тух (|б'іле полот'но) зави|вати (Птл): А ран'тух то |ї нас зави|вали/ |як |їїхали // ну/ на|прикад' |я// |першиї ден' |було/ спо|чатку |було там вис'іл'а // |їїдем ми с'у|да/ до нас/ то ми|не зави|вайут/ зави|вали |ї |б'іле полот'но... ти|пер зави|вайут моло|ду |ї |хустку (Птл).*

Стрічка як весільний атрибут. На Надсянні стрічка була елементом вінка нареченої лише в деяких селах (Блз, Гл, Звз, К, Мкр, Птл): *Коли |їшли про|сити дв'і |дружк'і і моло|да/ і ту|диї по|плели си |в'іну' і са|ми і по|приши|вали |л'єнти там (К).*

Натомість стрічку зазвичай прикріплювали, часто у формі банта, ззаду до горловини одягу або до волосся:

– нареченої: *с'т'ажка (Мшл), с'тонга (Арл, Бл, Врб, Дв, Зл, Кн, Кнш, Кт, Лб, Мшл, Прд, Прл, Ст, Стр, Твц, Чрн): |Мала од|ну с'тонгу// |як |їшла про|сити/ то |мала зе|лену а|бо чер|вону/ а |як |їшла до ш'л'убу/ то |б'ілу// |потім |туйу с'тонгу |в'ішала на |фани |ї |церкв'і (Ст);*

– дружок: *ку|карда (Стр, Чрн), |л'єнта (Гдн, Гл, К), с'т'ажк'а (Гдн), с'тонга (Гдн), с'тонжска (Мшл): Дружк'у |мали |л'єнти/ с'т'ажк'у/ |мали дв'і |л'єнти при|їйзан'і на пле|чах/ в'ід |шиїї там// |ї осно|їном так при|їнали ру|жов'і (Гдн).*

17 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т. V. С. 128 (далі в тексті – СУМ).

Стрічка як обрядова реалія надсянського весілля має широкий семантичний спектр:

– ‘атрибут нареченого та дружбів під час запрошування на весілля’ (прикріплюють до капелюхів): *с'т'ажк'а* (Кнж, Кр, Нкн, Мшл), *таш'інка* (Кнж): *Мали капел'ух'у/ то йак хо'дили про'сити/ то п'йурка си позап'ихали і с'т'ажк'у/ т'і'таш'інк'у до капел'уха* (Кнж);

– ‘елемент оздоблення короваю’: *л'енточк'а* (Гдн, Твц), *ст'р'ічк'а* (Гдн): *Короваї ў молодого/ два коровайї// с'тавили р'ізку та'ку і там л'енточк'у так'і* (Твц);

– ‘елемент нагрудної відзнаки нареченого та дружбів’ (стрічка, яку прикріплюють до букетів нареченого і дружбів весільного дня та під час обряду запрошування): *л'ента* (Птл), *с'тонга* (Дв, Зл, Кт, Прл, Твц): *А'потім фсере'дин'і ше к'в'ітку і с'тонга і причап'али// біла ружова про'сити/ а до ш'л'убу б'іла/ а друж'би кол'оров'і – виш'нева/ чи чер'вона/ чи йа'ка// і так друж'би хо'дили биз фс'о в'іс'іл'а з тим// а в'ін мав б'ілу і б'ілий бук'ет* (Кт);

– ‘елемент прикрашання весільних коней’: *с'т'ажк'а* (Ц), *с'тонга* (Мкр): *Борше то йїздили/ кон'і запр'ігали/ замайували то'то кон'і к'в'ітами/ с'т'ажками і йїздили про'сити так* (Ц).

Спорадично відзначаємо відсутність стрічок, якщо в нареченої померли мама або тато: *Зо'заду ба'гато тих стон'жок в'ізали// ти'пер кажут с'т'ажк'у/ а кол'ис' були стон'г'у// і йшли на ве'с'іл':а про'сити// а йак не мала мам'и або ў нейї браку'вало родич'іў/ то вона йшла без стр'ічок/ без стон'жок* (Мшл).

Колір стрічки формує опозиції за використанням учасниками весілля:

– наречений (наречена) : дружба (дружка): *б'іла л'ента* (Гдн, Звз), *б'іла с'тонга* (Кт, Ст) для нареченого (нареченої) : *кол'оров'а с'тонга* (Кт, Ст), *ружова л'ента* (Гдн, Звз) для дружби (дружки) : *Молодій маў бук'ет з б'ілоу л'енточкой/ доўга/ чут' не до кол'ін// а д'руж'би мали з ружовими* (Гдн);

– дружба нареченого : дружба нареченої: *розов'а л'ента* (Птл) для дружби нареченої : *син'а л'ента* (Птл) для дружби нареченого: *Молодого і молодойї друж'би розр'ізн'али/ бо да'вали молодойї друж'бам розов'і л'енти чи там бук'ети/ а молодого – син'і* (Птл).

Оказіонально засвідчено слово *сук'н'а(и)та* ‘сукупність стрічок, атрибут нареченої на весіллі та під час обряду запрошування’ (Гл, К): *Коли йшли про'сити дв'і д'ружк'і і мо'лда і тудій поп'лели си в'інц'і са'ми і поприш'ивали л'енти там// л'енти або сук'н'ата* (К).

Атрибути нареченого та дружбів. Атрибути нареченого та його дружбів розподіляємо на три групи: нагрудні відзнаки, прикраси на головних уборах, предмети, які тримають в руках.

На позначення нагрудної відзнаки фіксуємо назву *бук'е(и)т* зі значеннями:

– ‘букет, нагрудна відзнака нареченого на весіллі, подарунок нареченому від нареченої’ (Бл, Вбл, Гл, Дв, Звз, Мкр, Нкн, Ос, Прд, Прл, См, Твц, Чрн): *Во|на|бу|ла|ў|ко|мор|’і|/|при|ій|ж|’д|ж|ай|ут|за|ру|чи|ни|/|х|ло|п|ц|’і|//|во|ни|там|с|’н|’і|вай|ут|/|с|’н|’і|вай|ут|і|там|/|ш|об|во|на|вий|шла|//|і|во|на|не|ви|ход|ит|//|са|м|’і|при|ход|’ат|т|’і|за|ру|чи|ни|до|х|ати|/|за|ст|’іл|/|то|ди|бе|ре|д|ру|ж|ба|і|ї|ви|вод|ит|//|во|на|не|се|б|ук|’ет|на|та|р|’і|л|ц|’і|/|ї|де|//|на|ї|де|–|пе|ре|ла|зит|ч|е|рез|ст|’іл|і|там|с|’і|да|є|//|то|д|’і|пер|ш|’і|при|ши|’вали|то|ї|б|ук|’ет|/|при|ши|ли|/|там|п|ос|’н|’і|вали| (Вбл);*

– ‘букет із барвінку, мирту, живих чи штучних квітів’ (нагрудна відзнака дружбів весільного дня та під час запрошування на весілля, яку прикріплюють дружки або свашки) (Арл, Блз, Гдн, Гл, Звз, Зл, Кнш, Твц): *Ў|су|бо|ту|з|ран|ку|при|ход|ит|два|д|ру|ж|би|в|’ід|н|’о|го|і|в|’ід|ней|/|там|/|де|ї|є|в|’і|с|’іл|’а|/|ї|ї|м|при|ти|’най|ут|т|’і|б|ук|’ета|//|і|во|ні|п|’и|ш|ли|по|се|л|’і|ше|раз|про|си|ти|ф|с|’і|х|л|’у|д|є|ї|/|шо|мо|ло|д|ий|ї|про|си|ли| (Блз).*

Оказіонально засвідчено словосполучення *бук’ет кавал’ирск’ий* ‘букет із барвінку чи квітів, нагрудна відзнака нареченого (цей букет наречена замінює своїм)’ (Птл): *Мо|ло|да|з|м|’ін|’у|є|б|ук|’ет|/|бо|в|’ін|’ї|ї|де|з|б|ук|’ет|ом|ка|вал|’ир|ск|’им|/|з|л|’і|во|ї|сто|ро|ни|/|а|во|на|к|’и|да|є|–|ко|м|ус|’|там|по|па|де|–|на|за|д|се|бе|/|ше|с|’і|по|д|ив|ит|/|де|х|то|сто|ї|їт|/|а|п|от|ім|при|ч|’і|п|а|є|ї|о|му|д|ру|г|’у|ї|і|ф|с|’о| (Птл).*

У деяких селах збереглася традиція дарувати перед весіллям нагрудні відзнаки нареченому та дружбам разом із сорочкою: *Со|р|оч|ку|ў|нас|не|с|ут|на|сме|ре|ц|’і|//|на|сме|ре|ц|’і|ї|є|по|в|’и|шена|г|ар|на|ви|ш|не|ва|х|уст|ка|на|чо|ти|ри|к|’ін|ц|’і|і|на|т|’і|х|уст|ц|’і|ї|є|при|ч|’і|п|ена|со|р|оч|ка|і|мо|ло|до|му|б|ук|’ет|до|ш|л|’у|бу|/|д|ру|ж|’бам| (Арл).*

Спорадично фіксуємо ритуальне використання букета – нагрудної відзнаки нареченого – для лікування хворих (Кнж): *Ї|ак|мо|ло|д|ий|ма|є|б|ук|’ет|/|то|ти|ж|д|у|же|п|ом|’і|ч|не|:|не|раз|чи|ди|ти|на|сла|ба|/|чи|ш|чо|/|чи|п|’ід|к|у|ри|ти| (Кнж), а також заборону вплітати у весільну нагрудну відзнаку нареченого *шпа|ра|г|ус* (Птл): *Б|ук|’ет|/|па|по|рот|’|да|’вали|і|да|’вали|м|’і|рт|/|но|не|да|’вали|н|’і|ў|ї|а|ко|му|’раз|’і|ш|па|ра|г|ус|/|бо|то|ї|є|з|го|л|ка|ми| (Птл).**

Зі значенням ‘прикраса на головному уборі нареченого та дружбів весільного дня та під час спрощування на весілля’ функціують назви *бар|в|’інок* (Кнш), *бук’ет* (Зв), *бук’етик* (Кнш), *п’ірія* (Мшл), *п’іурко* (Кнж), *п’іуро* (Арл); *с|т|’аж|к|’и|, таш|’інк|’и* (Кнж): *Ї|де|мо|ло|д|ий|те|ж|б|ук|’ети|при|бо|ку|ті|м|//|і|ка|пел|’ух|’і|/|на|ка|пел|’ух|ах|ту|ма|ли|та|к|’і|б|ук|’ет|ик|’і|/|і|ї|д|ут|і|сп|’і|вай|ут| (Кнш); Д|ех|то|ї|шо|ў|ма|ў|і|п|’і|рія|п|оз|а|п|их|ан|і|//|п|оз|а|п|их|ан|і|бу|ли|п|’і|рія|б|’і|л|’і|/|бу|ли|п|’і|рія|п|о|ма|л|’о|ван|’і|так|’і|во|на|ч|ер|во|но|і|за|п|х|а|ли|//|х|ло|п|ц|’і|ма|ли|по|л|’і|в|’ї|сто|ро|н|’і|ти|п|’і|рія|за|п|х|ан|и|за|ка|п|л|’ух|ом|/|а|мо|ло|д|ий|ма|ў|на|п|ра|в|’і|сто|ро|н|’і| (Мшл).*

На позначення предметів, які тримають дружки (найчастіше – під час запрошування на весілля), вживають назви:

– *на|га|йка* (Арл): *Ї|є|ко|ли|с|’/|ї|а|ї|є|би|ла|ма|ла|/|то|хо|ди|ли|мо|ло|т|ц|’і|про|си|ти|і|ма|ли|та|к|’і|на|га|йк|’і|//|ту|та|ка|би|ла|ру|ч|ка|/|а|там|би|ли|та|к|’і|б|ук|’ета|*

с'к'іра/ і там у́браної жовтої/ червоної/ білої// і так ше ї так лопкали// то так йшли сп'івали і соб'і лопкали// то так'і біли тик'у/ йак нагайк'у// тіл'к'у біла шк'іра/ шо би вид'іли/ шо зда лека їдут молотц'і// во ни фс'і три мали ти нагайк'у (Арл);

– кан'чук (Клн, Твц), каньчук (Лозин., 98): *Колис' д'ружба маў та'к'е/ називали кан'чук// во йак шк'іра на та'ка па'т'атка/ а тут та'к'иї во ... то зи сер'ни лапка// і ту'ди та'ка виплетена ко'са і на к'ін'ци була роз'пушчена// во то д'ружба маў/ во но с'і називало кан'чук (Клн); пор.: канчук 'нагайка з переплетених ремінців' (СУМ IV, 91);*

– паўка (Кн): *Йак приїшли до хати/ ка'зали ше даўн'іше моїї мама/ там тато/ приїшли до хати/ духо'дили до хати ти мо'лоц'і/ йак у'дарили паўками по од'в'ірках/ йак дали по од'в'ірках наў'хрест! запус'тили мо'лоц'і до хати/ а ф'хати про'сили (Кн).*

Спорадично засвідчено традицію підганяти канчуком матір, яка окроплює весільних гостей перед поїздкою до нареченої: *Йак в'ін йшоў з до'му/ то кро'пили доў'кола то в'ісіл'а/ шо йїхало до мо'лодойї// госпо'дин'а кро'пила/ а д'ружба п'ідга'н'аў// браў кан'чук... то го'ниў/ биў там ле'гоїко їз'аду там ма'хаў (Врб).*

Атрибути старости та гостей. Неодмінним атрибутом весільного старости в низці обстежених сіл є палиця, яку називають: *кан'чук (Врб), кий (Лозин., 53); мар'шаўка (Гр, Дбч, Зв), палиц'а (Дбч): Тайа мар'шаўка/ во на мала та'ку ви'роблену дз'уру/ куро'к/ за'крита// там біла го'р'іўка// то так йак шабл'а біла// мала та'к'иї рем'ін'... і в'ішав на п'леч'і (Зв) (ЗГ¹⁸); Палиц'у му та'ку нама'йіли і так том палиц'ом/ де йшоў/ так б'іў: «в'ід пан'і мо'лодойї»/ «в'ід пана мо'лодого»/ «йа не'су вам коро'вай»/ а во ни д'акуїт: «д'акуїу пан'і мо'лод'ії/ пану мо'лодому і тому/ жо услу'гуїе»// то мар'шаўка! то мар'шаўка ви'но'сиў/ мар'шаўка/ жо в'ін ти коро'вайї пода'ваў (Дбч).*

Мовці засвідчують, що атрибутом іще одного учасника весілля зі свити нареченого – *хо'ренжого* – також є палиця, яку називають *палка (Вбл), тичка (См): Хо'ренжїї маў та'ку тичку/ у'ті тиц'і: і було та'к'е йак дере'їяниї к'елих буў// в'ін нали'ваў го'р'іўк'у// і в'ін так при'ходїу до хати/ во та'к'і жар'тливі і п'іс'ні і сп'іваў (См).*

Назви *кан'чук, нагайка, паўка, тичка* набувають обрядового значення лише в контексті весілля. Слово *мар'шаўка* – запозичення з польської мови (пол. *marszałka* 'гілочка, яку встромляють у коровай на весіллі', пов'язане з *marszałek* 'маршалок' (ЕСУМ III, 404)); пор. ще: зхволін. *марсёлка* 'прибрана дзвониками, барвистим пір'ям і квітами руг'яля – атрибут ведучого весільного обряду'¹⁹).

18 Записи проф. Михайла Глушка (далі в тексті – ЗГ).

19 Корзюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика: збірник наук. пр.* / гол. редкол. І.Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 1987. С. 160 (далі в тексті – Корз.).

Записи надсянського весілля також вказують на палицю як атрибут сватів: *мар'шаўка* (Зв), *поўка* (Мкр): *Староста маў та'ку/ та'к'уї там йаг'би ка'зати/ во та'ку/ мар'шаўка то назі'валос' а// за'к'ине во так'во на ре'мени...* (Зв) (ЗГ).

Оказіонально засвідчено слово *палка* із семантикою 'палка, прикрашена квітами, атрибут того, хто від імені нареченої запрошує гостей на весілля' (Дв): *Ти со'б'і на'н'ала йа'когос' з ро'дини |або су'с'іда/ в'ін нама'йіў со'б'і |палку бу'к'етом і у |каждіі |хат'і ше йо'му там прич'іпл'али йа'кус' к'в'іточку// в'ін приїшоў і ка'заў: «йа йи в'ід моло'дох'у і п'рошу вас на тої і на тої ден' на в'іс'іл'а»* (Дв).

Зауважмо, що атрибути учасників весілля (чоловіків), що нагадують зброю (шаблю, булаву, канчук тощо), є відлунням давніх військових звичаїв, а весільні чини нареченого є його дружиною. Палиця – чоловічий атрибут і фалічний символ, аналогічна жезлові, посохові [символам влади – Л.Х.]²⁰.

На позначення нагрудної відзнаки запрошеного учасника весілля – букет із барвінку, мирту, живих чи штучних квітів (який прикріплюють весільним гостям до одягу) – вживають назви: *бу'к'ет* (Вбл, Врб, Гл, Кнж, Нкн), *бу'к'етик* (Вбл, Гдн, Кр, Мж, См, Ст, Ц), *к'в'ітичка* (См): *Прич'іпали бу'к'ети йа'к'іс' ма'ле н'к'і... то йуж |било з'натно/ шо то в'ін йу п'рошеніі гост' (Врб).*

Нагрудну відзнаку весільного старости – букет із барвінку, мирту, живих чи штучних квітів – називають *бу'к'ет* (Гдн, Мкр), *бу'к'етик* (Гдн), однак наголошують на більшому розмірі порівняно з нагрудними відзнаками гостей: *Бу'к'етик'і старос'ти |мали |б'іл'ш'ій/ а ту |били ма'лен'к'і* (Гдн).

МУЗИЧНИЙ СУПРОВІД ВЕСІЛЛЯ

Кожен етап весілля супроводжували піснями та мелодіями, серед яких фіксуємо як обрядові, так і загальновідомі. Тексти обрядових весільних пісень мають стати об'єктом наукових студій фольклористів. Ми ж у контексті дослідження матеріяльних елементів надсянського весілля звертаємо увагу на окремі назви музичного супроводу.

Насамперед фіксуємо назви на позначення мелодій, які виконували на початку весілля як біля весільного дому, так і біля домівок тих учасників весілля, котрі мають чітко закріплені обов'язки (старости, дружки): *добриї'веч'ір* (Бн), *добридин'* (Зв)²¹, *на ден' |добрий* (Кв), *на доб'раноц* (Кнш), *на доб'риде(и)н'* (Врб, Кн, Кт, Трл), *на дз'ін' |добри* (К, Кнж), *Мико'лаша* (Кв, Рсх): *На доб'риден' / на доб'риден' / але ни каж'дому// |Пану |отц'у/ |пан'і |мати/ |Пану моло'дому// Чи памйи'тайеш/ д'і'я'чино/ Йак ис |була |пан:оў/ Утво'ралас квати'рон'ку/ Пози'рала с за мноў?/ Утво'рала с квати'рон'ку/ Утво'р'уї і |хату/ |Дала с ми'н'і |йісти-|пити/ Даї жи |мому б'рату* (Кн).

20 Плотникова А.А. Палка. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н.И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3. С. 618.

21 Говори української мови: збірник текстів / за ред. Т.В. Назарової. Київ: Наукова думка, 1977. С. 217.

Докладно описано обрядю, іменовану як *відгравати, на добридень відограти* (Лозин., 56–57) на трьох етапах весілля: у циклі дошлюбних дійств, на початку шлюбного дня, вранці після весілля.

Мотивовані побажанням доброго дня чи вечора нареченим і весільним гостям номінації весільних мелодій відзначено в записях бойківського (*надобриден', на |добрий ден', (на)добран'іч* (Хібеба, 176)), наддністрянського весілля (*на |добрий ден'*²², *надобридіняти* 'виконувати весільну музичну композицію «надобридень» під час весілля'²³), а також у польських говірках біля Перемишля: *dobranos, dobranoska, dobranosейка* (Kwaśn., 78, 83, 87–88); пор.: пол. *dobranos, dobranoska* 'забава, яка відбувається ввечері перед шлюбом'²⁴. Такі мелодії, що сформували назви обряду початку шлюбного дня, у північному ареалі Надсяння (Бн, Врб, Кт) вживають на позначення однієї з обрядодій – дівич-вечора: *І сп'ївали «на добриден' / на добриден'» // то на в'ін'ці і сп'ївали / с'тарости так приходили // на в'ін'ці і сп'ївали «на добриден'» |перед |в'ікнами* (Кт).

На позначення весільних пісень на Надсянні функціують назви:

– коротких пісень, які виконують на різних етапах весілля (під час запрошування на весілля, перепою, перевезення приданого, частування тощо): *вє|с'іл'ний перєс|п'іў* (Арл), *перєс|п'іви см'іш|ний* (Арл), *п'ід|с|кочни п'іс|н'і* (Твц), *прис'п'іван'у* (Нкн), *п'рисп'іўк'у* (Чрн), *см'іш|н'і п'іс'н'і, поў|чал'нийє* (Арл), *с'п'іванка* (Зл), *с'п'іван'к'у(і)* (Арл, Ст, Ц), *с'п'іван'к'у вє|с'іл'н'і* (Прл), *тара|даїк'у* (Звз), *трибу|л'анк'і* (М): *Та йа та'к'их трибу|л'анк'іў ба|гато з|найў // то та'к'і |р'із|н'і розма|їт'і ко|ротк'і п'іс|н'і* (М), *С'п'іванк'у – то| шо прєс'п'ів'іўт'у ї |танци| йак во зул'айт'і прєс'п'ів'іўє мо|ло|дїї чи мо|ло|дому прєс'п'ів'іўє* (Ц);

– обрядових пісень, які є невід'ємним елементом обряду чи обрядодії випікання короваю, дівич-вечора, благословення до шлюбу тощо: *вє|с'іл'ни* (Дбч), *в'іс'іл'нойє* (Ц), *|довга п'іс'н'а* (См), *|п'іс'н'і в'іс'іл'на* (Прл), *сте(и)|жєїка* (Гдн, Ст, Чрн), *лє|жайка* (Гл): *В'іс'іл'нойє / та|коїє спїц'іал'нойє с'п'івали* (Ц).

Традиційною мелодією, з якою музиканти зустрічають гостей, є *марш* (у б.н.пп); на завершення весілля фіксуємо виконання *многаїа л'їта* (б.н.пп.): *Многаїа л'їта сп'ївали фє'ім / мо|ло|дим і фє'ім сп'ївали* (Гдн).

Обряд дарування супроводжують танці, що мають назви *вє|водний |танец* (Кн), *к|риваний |танец* (Ц), *к|ривий |танец* (Гдн, Грс, Гс, Звз, Кнш, Крк, Мшл, Ост, Чрн), під час яких гості дарували гроші (здебільшого нареченій): *Вє|водний танец – а був перє|п'іў / вє|водний танец // то б'рали / йак те|ч|пер|во прї|ход'ит' / то да|їут з'рош'і з'разу // ку|лис' то так ни |було / був вє|водний |танец // йак д|р|ужц'і зало|жили то|тої |вел'он' |їўж во|на б'рала фє'іх гєс|тєї по|очєрїди і танц'у|вала*

22 Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н.М. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 73 (далі в тексті – Гліб.).

23 Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 182 (далі в тексті – Шило).

24 Linde S.B. Słownik języka polskiego: w 6 t. Lwów, 1854–1860. T. I. S. 472.

з ними// ну а ти |гос'т'і да|рили тим молодим (Кн); Криваний |танец, кри|вий |танец – |перший |дружба бра|ю моло|ду на кол'іна і так без тої кри|вий |танец в'ін |її три|мав на с'воїх кол'інах// і сто|йала та|р'ілка/ кр'ісло |було і пос|тавили [...] та|р'іл' бу|є пос|тавлені на тим кр'ісл'і/ і к'ідали ти |грош'і// |перша |дружка тан'ц'у|вала// |перша |дружка кривала зи фс'ма |гос'т'іми (Мшл). Назва *krzywy taniec* засвідчена у польських говірках околиць Перемишля (Kwaśn., 128–130). Доступні лексикографічні джерела фіксують *кривий танець* як весняну хоровадну гру або танець (Гр. II, 304; СУМ IV, 339).

Оказіонально засвідчено назви обрядових танців: з в'інц'а (Грб, Р), *перетанец* з *молодойу* (Арл), *танец* *молодойі* (Ст), під час яких відбувався обряд покривання нареченої та прощання з дівочтвом: |Мама |її зат'у|гає |хустку/ свик'руха/ і то|д'і |перший |танец во|на з|разу з *молодойу* тан'ц'у|є// а то|д'і во|на начі|нає перетан'ц'овувати зи фс'і|ма д'і|чатами// а во|на |як |їуж в'іс'іл'у |їи/ то во|на фс'ім молодим в'і|нец перетан'ц'овує/ в'і|нец на |голову// і так благосл|вит/ ж|би во|ни так п'іш|ли/ |як во|на |замуж// *перетанец* з *молодойу*/ то фс'і д'і|чита перетан'ц'овували з не|ю (Арл).

Зазначмо, що, окрім згаданих вище назв обрядових танців, у надсянському весільному обряді фіксуємо:

– назви загальновідомих танців: *вал'с* (Арл, Гдн, Гл, Дм, Звз, Кр, Мкр, Нкн, Ост, Птл, См, Ст, Ц, Чрн), *ко|зак* (Арл), *кракоу|йак* (Блз, Гл, Звз, Кнж, Кт, Мкр, Птл), *пол'ка* (Арл, Вбл, Гл, Дм, Кнж, Кр, Мкр, Нкн, Ост, Птл, См, Ст, Чрн, Ц), *с'ім-сорок* (Ц), *танго* (Ц), *фокстрот* (Гдн, Нкн, Ост, Птл, Р, См, Ст, Ц), *хала|м'їка* (Ст), *холо|м'їка* (Твц), *ш'їми* (Кнж): *Ше |як'іс' |ш'їми// то так|во ска|кали в'ід по|рога |ту с|торну/ а |потім з|в'іти|ї* (Кнж); *Во та|к'і два с|тавл'ит так на|дол'і но|гами/ ска|кали/ та|кого коза|ка гул'али* (Арл);

– назви жартівливих танців: *г'у|цовний |танец'* (Ц), *|танец* з *м'іт|ло|ю*, *|танец* з *мако|гоном* (Брш), *|танец* з *хус|тинком/ з м'іт|лом/ з фл'иш|ком* (Гл): *З фартуш|ком/ з хус|тинкойу/ з коло|то|ю|ко|ю/ з м'іт|ло|ю – фс'ак'її г'у|цовний |тан'ц'і* (Ц);

– танці, названі за способом виконання: *в'ід|биваний |танец'* (Блз), *|яблущко* (Кт), *к'руглий* (Гдн), *|пара за |паро|ю* (Блз), *|пара за |паром* (Гл): *К'руглий тан'ц'у|вали/ |як т|пер і|дут т'іл'к'у так но|гами/ то називає|с'а т|пер вал'с* (Гдн);

– назви танців для певних учасників весілля: *|танец* *госпо|дин'і* (Арл), *|танец* *дл'а госпо|д'ї|н'* (Гл) – танець учасниць весілля, відповідальних за приготування страв, *|б'їлий |танец* (Арл), *|танец* *дл'а моло|дих* (Блз, Брш, Прл) – танець наречених, *|танец'* *дл'а ц|в'іл'ів* (Ц), *|танец* *для про|в'інц'її* (Пдц) – весільний танець для непрошених.

Оказіонально засвідчено узагальнені назви танців, що мають прозору мотивацію: *г'у|цовний |тан'ц'і* (Ц) (див. вище), *но|вийє |тан'ц'і* (Ц), *по|важний |тан'ц'і* (Ц), *|само |ружн'і* (Врб).

ПОДАРУНКИ

Назви подарунків у весільному обряді Надсяння диференціюємо за етапами весілля та за суб'єктом обдаровування.

У циклі довесільних обрядів визначаємо кілька етапів обдаровування: під час сватання, випікання короваю, оголошення про шлюб, запрошування на весілля, вінкоплетення, «сорочки».

На позначення подарунків, які приносили сватачі, фіксуємо назви, які співвідносяться як загальне *при|н'іс* (Трш) і конкретне: *хл'іб* (Гдн, Зв, Кт, Ос, Птл), *го|р'іўка* (Зв, Кт, Мкр, Ос, Птл, Ст, Твц), *ч|вертка го|р'іўк'и*, *бул'б'иник* (Трш): *А то йуж прих|одили св|атати бат'к'и, прих|одили// при|н'іс при|несли/ч|вертку го|р'іўк'и і та|к'ііі два бул'б'иник'и/ не'ченийі х п'ішчу/ так'ііі'во* (Трш)

Засвідчено також звичай повертати сватачам подарунки в разі відмови дівчини. Це відображено у словосполученнях *в'і|д:ати г|рош'і* (за *го|р'іўку*) (Врб, Зл), *в'і|д:ати кошт* (Лб), *гор'іўку повернути, кошт вернути* (Вбл, Птл), *повернути г|рош'і* (Кт), *шкоду заплатити* (Лозин., 50).

Зафіксований у книзі М. Пшеп'юрьської у Заліській Волі обряд із назвою *зар|учыны* супроводжувався обрядодією, коли наречена дарувала подарунки нареченому: *х'устку за п'ойас/ а п'ёрстін' на |руку* (Пшеп., 160); сучасні записи спорадично засвідчують подарунки нареченій від нареченого – *обручка, п'ерстен'* (Дм).

Оказіонально фіксуємо плату священникові за оголошення в церкві про шлюб: *кусн'и полот'на* (Мкр), *курка* (Мкр, Млн, Мшл), *нит'к'и п'рили* (Лб).

У циклі довесільних обрядів найчастіше обдаровували наречену під час запрошування на весілля; відповідні назви подарунків належать до загальноновживаної лексики: *г|рош'і* (Блз, Брш, Вбл, Гб, Зл, К, Кнж, Мкр, Нкн, Ос, Пдц, Прл, Ц, Чрн), *горстка л'ону* (Влб), *кусн'а ма'тер'ііі* (Мкр), *па|ру куп'ііок* (Прд), *по'в'ісмо* (Вбл) (ЗГ), *полот'но/лен* (Влб, Звз, Ост), *курка/гуска/полот'но* (Мшл), *п'редиво* (Вбл). У деяких селах уживають загальну назву подарунка: *доп|мога* (Чрн), *по|дарок* (К). Зазвичай вказують на призначення подарунка, про що свідчать словосполучення: *да'вати г|рош'і на п'ершій'і несок* (Ц), *да'вати йі на по|дарок* (К), *да'вати з рук'и ў |рук'і і благословити/ би т'і г|рош'і с'і три'мали фсе ў нейі* (Бл), *да'вати на ва'ре(и)шку* (Гдн, Лб, Млн, Р), *да'вати на ка|ц'і* (Гдн), *да'вати г|рош'і йі на чу'пец'/ а д'іў'чатам на в'і'нец* (Кнж), *да'вати моло|д'і на ва'рышку/ шо|би мала за шо ва'рышку ку'п'іти* (Гл, Кр), *да'вати на ва'ришку, на миску, на повивач* (Лозин., 54). Зауважмо, що під час запрошування на весілля не обдаровували нареченого з друзбами, їх частували: *гос'тити друж'б'іў* (Гдн, Пдц), *друж'бы гос'тити* (Кр), *моло|ц'іў гос'тити* (Кнж).

Тому, хто дарує нареченій гроші, дають поради, які номіновані сталими виразами: *да'вати г|рош'і з (но|войі) хус'тин(')к'и(і)* (Арл, Пдг, Прл, Твц), *да'вати г|рош'і не з |голойі ру'к'и* (Арл, Твц), *да'вати с фартуш'ка/ жоби с'і |добре вело/шоби не з |голойі ру'к'и* (Лб), *з |голойі ру'к'и не да'вати* (Твц).

Традиційним весільним подарунком нареченому від нареченої була сорочка, на позначення якої на Надсянні вживають назви *со́рочка* (Бл, Блз, Бн, Вбл, Влб, Врб, Гдн, Гр, Гс, Дв, Звз, Клн, Кнш, Кр, Крк, Кт, Лб, Мкр, Мл, Млн, Ост, Птл, См, Стр, Ц), *кошу́л'а* (Стр, Чрн). Зауважмо, що наречена зазвичай дарувала сорочку не сама, а через посередників, що засвідчують численні словосполучення: *нести со́рочку* (Бл, Бн, Вбл, Влб, Гдн, Звз, Кнш, Кр, Крк, Кт, Лб, Мкр, Мл, Ост, Стр), *везти со́рочку* (Гс), *з кошу́л'оу їти* (Чрн), *їти зо со́рочком* (Млн), *нести кошу́л'у* (Стр, Чрн) – про дружок чи взагалі про молодь від нареченої; *в'їдн'равити со́рочку моло́дому* (Дм), *присла́ти со́рочку моло́дому* (Нкн), *со́рочку нести* (Арл, Клн, Пдг, Ргз, См, Твц), *нести по́дарк'и до моло́дого* (Прл), *п'їшли п'їсла́нц'и* (Прл), *посла́ти ро́бити* (См), *хо́дити но́сити со́рочку* (См) – про посланців або старостів; *п'їти за со́рочкоу* (Блз), *по со́рочку приї́ж'джа(у)ти* (Врб, Ц), *їти по со́рочку* (Дв, Птл) – про дружбів (іноді разом із нареченим); *їти зо со́рочком* (Млн), *при́нести моло́дому со́рочку* (Гл) – про наречену.

Значення ‘дарувати подарунки нареченій (про нареченого)’ реалізується в небагатьох словосполученнях, оскільки таку обрядодію фіксуємо лише в кількох населених пунктах Надсяння: *ме́шти купу́вати* (Пт), *нести вел'он на та́р'їлц'и* (про нареченого на початку весілля) (Крк), *нести ме́шти на та́рели* (Кнж). Подібні конструкції, які засвідчують дошлюбний обмін подарунками (*со́рочка і ме́шти*) між нареченими, функціують на Бойківщині (Хібеба, 43).

Матеріальний елемент – сорочка – стає мотиватором назви обряду дарування подарунків нареченому (про наречену): *со́рочка* (Гл, Млн) < сорочка, *кошулякі*²⁵ < кошуля (сорочка): *А по́тім, їак їуж моло́дїї приїшоу́/ то їу да́вали со́рочку/ в'їн пла́тиу́ зрош'ї// і гос'т'їт' по́тім// те'пер дос' їїде на ту со́рочку/ а то́дїї н'ї/ туди дру́ж'к'ї і дру́ж'би но їуж' біли там* (Млн).

Назви весільних подарунків диференційуємо за різновидом (продукти – речі), а також за особою, яку обдаровують.

На позначення подарунків у вигляді продуктів засвідчено загальні назви *переп'її* (Трл), *при́н'їс* (Арл, Врб, Гдн, Дв, Дм, Кт, Лб, Ос, Ргз, Ст) та конкретні *га́рн'ец' їжита/ п'їу́л'їтри'ї го́р'їу́к'ї* (Арл), *два хл'їба і п'їу́л'їтри'ї го́р'їу́к'ї* (Кт), *дво́йе хл'їба* (К, Твц), *го́р'їу́ка/ сир/ їйїц'ї/ па́тел'ник* (Кнж), *їзерно* (Кр), *го́р'їу́ка/ хл'їб* (Зл), *пїе'ниц'ї ви́дерко* (Ргз), *хустка'їзерна* (Твц), *хл'їб/ пїр'їг/ сир* (Пдг), *хл'їб* (Зв).

За свідченням інформаторів, ще в середині ХХ ст. на весілля *їшли з при́носамї*; лексема *при́н'їс* ‘подарунки на весілля у вигляді продуктів’, мотивована дією *прино́сити*, засвідчена в українських та слов'янських говірках:

25 Верхратський І. Словарчик [у:] Верхратський І. Про говор долівський. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Т. XXXV–XXXVI. Львів: З друкарні тов. ім. Шевченка, 1900. С. 106 (далі в тексті – Верхр.).

гуц. *прініс* ‘дарунок, який гості дарують на новосілля, весілля’²⁶, *прінос* ‘пожертва’ (Гр. III, 429); пор. також: пол. *przynos* ‘пожертва’²⁷. Назва *переп’ї* мотивована назвою обряду обдаровування *переп’ї* (Гл, Дв, К, Кн, Кнж, Прл, См, Ст, Ц), під час якого староста чи наречений п’є із кожним, хто дарує.

Традиційним подарунком на весілля були хліб або зерно, які мали ініціювати достаток подружжя (Войт., 561). Хліб несли:

– як подарунок на весілля (Влб, Дв, Зв, Зл, К, Ст, Твц) – *два хл’їба, д’воє хл’їба, зерно, їжито, хл’їб: Перречи йшли на в’іс’їл’а/ б’рали д’воє хл’їба/ пик’ли п’йицу к’руглий хл’їб на ватр’ї/ чорний/ д’воє хл’їба б’рали* (К);

– як подарунок на *поп’равини* (Врб, Кт, Твц) – *два хл’їба, хл’їб: Молод’ї п’їшли вес’їл’а/ а ми потім йшли з приносом// б’рали два хл’їба і п’їл’ітри гор’їук’у і йшли з приносом на поўторини/ за тижден’* (Кт);

– як подарунок нареченим від батьків (Арл, Нкн, Прл) – *короваї, хл’їб: Ї них йе хл’їб ґруц’ї/ на хл’їб’ї лежат ґрош’ї/ в’їтайут молодих// бат’к’у їдут дарувати/ в’їтайут хл’їбом і ґр’їшми* (Арл).

Подарунки нареченої для найближчих родичів нареченого називають: *балец’* (Блз, К, Кнж), *бал’ц’ї* (Рсх, Трл), *дарунк’у* (Гл), *подарк’у(ї)* (Арл, Брш, Мж, Мкр, Прл, Пт, Ст, Трл, Чрн), *подарок* (Стр, Твц).

Окремий семантичний ряд формують назви подарунків свекрусі від невістки: *балец’* (Кн), *на’м’їт* (Прл); *полот’но* (Кт, Прл), *су’к’ин’ка/ на су’к’ин’ку матер’їал/ с’ветир* (Кр), *хустка* (Арл, Кр, Млн, Стр, Чрн), *хус’тина* (Арл, Гдн, Млн, Ост, Стр, Чрн), *шил’а’нова хустка* (Чрн); із подарованими предметами (хусткою, полотном) свекруха виконує ритуально-магічні дії, ініціюючи народження дітей: *То ко’лис’ молода мала мати полот’но і нак’їдала туйу ста’ру полот’ном// і тайа стара с тим полот’ном гу’л’ала і к’їдала на пийц’ шо’би с’а д’їти вели... і тойе полот’но там лежало до ран’ї/ пок’ї те вес’їл’а во’ било* (Кт).

Слово *балец’* також вживають зі значеннями ‘подарунок від нареченої родичам нареченого жіночої статі’ (Кнж): *Балец то йест ба’бам/ баб’ї/ мам’ї/ де молода до молодого/ там кот’рій йе/ то то молода да’їе балец’// то с’тароста да’їе/ н’їби так’во пок’їliche і д’їкуйе/ н’їби при’їкуйе ка’ждого і вру’чає ти подарк’ї* (Кнж); ‘подарунок від свекрухи невістці’ (Мж): *Балец то йї’її да’вали // Шос’ мама йї купила/ на’прикад’ во’ на’ш’ї купувала ті не’в’їсц’ї/ то купувала во’на// во’на ґ хус’тину йї зав’вала/ а балец да’вала// но йак да’вала/ то’ золото* (Мж). Невістці свекруха дарувала *балец* (Мж), *хустку* (Пт), *шил’їнову хустку* (Кнж).

Слово *балец’* у значенні подарунка фіксуємо лише на надсянсько-бойківському порубіжжі або в південному ареалі Надсяння (Лозин., 152);

26 Гуцульські говірки: короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1997. С. 157.

27 Słownik języka polskiego: w 8 t. / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1900–1927. T. V. S. 331.

лексема *балец'* має складну семантичну структуру і значний ареал поширення на Бойківщині (Хібеба, 125).

ОБРЯДОВА ПЛАТА

У структурі надсянського весільного обряду фіксуємо кількарязову обрядову плату, яку диференціюємо за об'єктом викупування: вінка, сорочки, місця нареченої, приданого.

На позначення обрядової плати використовують лексему *викуп*, що в контексті надсянського весілля має таку семантичну структуру:

– ‘плата, яку наречений дає за місце біля нареченої за весільним столом’ (Бл, Гдн, Гл, Кт, Млн): *Ти пер ше бра'ти с'їдаїут на то м'їсце і не хпус'каїут/ і хоче викупити// р'їдний бра'ти не хпус'каїут/ хочит за сист'ру/ би запла'тили викуп// йак йїм даст грош'ї/ йу молодїї калитку сво'їу вот'вори/ вит'гни то'ти дол'ари... і доп'їру викупи/ молодїїе там с'їдали* (Гдн);

– ‘плата за придане у вигляді напоїв’ (Кт, Птл): *Ў нас друж'би йак ве'зут/ то даїут викуп друж'бам/ а йак'шо л'уди/ то л'удом да'вали викуп* (Кт);

– ‘плата громаді у вигляді напоїв чи страв за проїзд весільного поїзда нареченого’ (Арл, Влб, Мж, Ц): *Приїж'джайе молодїї по молод'у// то тут с'тавим ми на под'в'їру б'раму і хочемо у'з'ати то'д'ї викуп в'їд молод'ого за нашу молод'у* (Арл);

– ‘плата сестрі нареченої у вигляді грошей’ (Вбл): *Моло'да так ста'ралас'а/ шо'би дес' ф'т'їкла/ шо'би шу'каў/ шо'би за нем шу'кали/ а йак йа 'била м'енча сест'ра/ то йа викуп х'т'їла// і запла'тит ш'ваг'ер* (Вбл);

– ‘плата нареченої за нареченого; так роблять, якщо він іде за зятя’ (Вбл): *А йак в'їн їде в п'рїїми/ то їдут до него попе'ред/ а ту'ди во'на йо'го п'їїмайе// во'на муси дати викуп за него* (Вбл).

Архаїчний обряд купівлі нареченої, який маніфестує купівля її вінка під час дівич-вечора або через купівлю місця біля нареченої перед шлюбом чи після нього, зберігся й у сучасному надсянському весіллі. Зі значенням ‘займати місце біля нареченої і вимагати в нареченого викуп (про брата, сестру чи інших осіб)’ відзначено такі словосполучення: *викуп б'рати* (Бл), *викуп х'т'їти* (Вбл), *зай'мати м'їсци* (Гл), *зас'їдати* (про хлопців) (Врб), *зас'їдати (моло'д'ї) м'їсце* (Зв, Кт, Ргз), *не допус'кати молод'ого на м'їсце молод'ойї* (Птл), *не хпус'кати на то м'їсце* (Гдн), *ро'бити за'с'ат'ка* (См), *с'їдати на то м'їсци* (Гдн, Млн).

Значення ‘платити за місце біля нареченої’ репрезентують описові конструкції: *выкупити то м'їсци/ жоби йїм с'ї фсту'пили з того м'їс'ц'ї* (Гл), *грош'ї да'вати* (Гдн, См), *да'вати викуп* (Бл, Кт), *запла'тити викуп* (Гдн), *запла'тити за м'їсце* (про місце за столом) (Врб), *пла'тити грош'ї/ жоб м'їсце освободити* (Млн).

Оказіонально засвідчено аналітичну назву *викуп молод'ойї* ‘плата за місце біля нареченої; плата громаді села за проїзд весільного поїзда нареченого’ (Птл, Мж).

Й. Лозинський подає опис двоетапного торгу за наречену під дверима та у світлиці хати, під час якого відбуваються обрядодії, вербалізовані як *заставати другу варту, посилати двох старостив с дарунками для молодої і дружкі, торгуватися с козаками о місце коло молодої* – про свиту молодого (Лозин., 121–122, 126–128). Зауважмо, що обряд викупу нареченої через купівлю місця біля неї репрезентовано на всьому українському просторі²⁸.

Традиційною на Надсянні була плата за вінок, на позначення якої вживають назви: *го'р'іўка* (Арл, Гдн, Клн), *г'рош'і* (Арл, Мкр, Млн). Зі значенням ‘викуповувати вінок нареченої (про нареченого чи дружбів)’ зафіксовані словосполучення: *викуп'їйти в'інец* (Мкр, Ргз), *ви'куп'їувати в'інок* (Гдн), *викуп'л'а(у)ти в'інец* (Клн, Млн, Прл, Твц), *в'ікуп'л'ати в'інок* (Гдн), *в'інец купувати* (Бл, Вжм), *в'іт'купл'увати в'інец* (Чрн), *пла'тити за в'інец т'її/шо'ишла* (Ргз), *пло'тити за в'інец* (Арл), *при'мати/викуп'їувати в'інец* (Арл), *торгу'ватис'і* (Арл, Вжм, Гл) (Гліб., 53), *торгу'ватис'і з том'ж'інком/жо'во'на'виви'ла в'інец* (Гл): *Виплела'тайа'баб'ца в'інец/то'д'і'при'ходи'ї'молод'ї'ї'викуп'л'ати в'інец і'в'зали на'ко'гос'на'к'їдували на'к'їдуку/на'їа'когос'х'лопа'чи'бабу/ї'в'є'дут до'сто'ла//п'їзна'вайте/чи'то'їи'то'ї'молод'ї'ї'ну'ї'то'т'ї'с'ї'в'іт'казували/жи'н'ї//два'рази'ко'гос'приво'дили/а'на'т'рет'ї'ї'раз'при'ходи'ї'то'ї'х'лоп'иц/молод'ї'ї'ну'ї'т'ї'ди'в'їн'за'то'ї'в'інец'ма'ї'запла'тити//там'да'ва'ї'го'р'іўку'ї'то'д'ї'моло'д'ї'на'кла'дали в'інец* (Клн) (ЗГ).

Спорадично фіксуємо обрядодію викупу вже викраденого вінка, яку здійснює або наречена, або дружки: *викуп'л'ати в'інец* (про наречену) (ЛБ), *в'іт'куп'їувати в'їд'друж'б'ї'ї'ї* (про дружок) (Мкр): *Друж'би'фку'пили в'їд'той'ї'ба'би/жо'п'лела за'сто'лом/дали'ї'ї'г'рош'ї/а'т'ї'ди'друж'к'ї'м'али в'їд'куп'їувати в'їд'друж'б'ї'ї'а'т'ї'ди'в'їд'али'то'т'ї'ї'ба'б'ї'жи'п'лела/ж'оби'во'на'при'ї'ї'ї'зувала//ї'ак'ї'ї'прив'ї'зала і'т'ї'ди'во'на'ї'шла'в'еч'ир'ї'си'ло* (Мкр).

Торг за вінок репрезентований паремійними конструкціями, у яких мовці вдаються до символізації: загублене або поламане коло (колесо) – вінок: *Ми'при'ї'ї'хали'зда'ле'ка/ї'ї'хали'до'ро'гом/за'губ'или'коло'в'їд'ма'ш'и'ни//нам'т're'ба до'ма'ш'и'ни'ко'ла//чи'ви'не'можете'про'дати?* (Гл); *«та'ї'а'к'ос'так'с'tал'ос'/шо'ї'ак'зуп'ї'n'алис'/ї'на'ш'ому'во'з'ї'коло'по'ла'мали//мож'е/у'вас'ш'ч'ос'ta'k'e'про'да'ї'ї'ї'c'a/ш'чо'к'ру'г'ле'ї'ї'ко'лесо'в'ї'но'ч'ком'з'в'ец's'a» – «ї'є'ї'нас'ta'k'e'коло/ш'чо'в'ї'но'ч'ком'z'v'ec's'a/але'ко'лесо'без'д'ї'в'ч'и'ни/x'ло'п'ц'ї'не'про'да'ї'ї'ї'c'a»* (Млн).

Засвідчено також назви обрядової плати нареченого за подаровану сорочку: *ви(ы)куп* (См, Ц), *г'рош'і* (Кр, Мкр, Млн, Ц), *го'р'іўка* (Мкр). Обряд торгу вербалізовано аналітичними та синтетичними конструкціями: ‘торгуватися за сорочку’ – *ро'бити'викуп* (См), *то'р'гу'ватис'і* (Арл, Блз, Гдн, Млн, Прл, Птл, Ц, Чрн), *торг'ро'бити* (Пдг), *тор'житис'а* (Вбл, См); «викупляти сорочку (про

28 Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження / відп. ред. М.М. Пазяк. Київ: Наукова думка, 1988. С. 6 (далі в тексті – Борис.); Здорова Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ: Наукова думка, 1974. С. 114 (далі в тексті – Здоров.).

нареченого і дружбів)» – *викуп'їйти* (Арл, Прл), *ви'куп'їувати со'рочку* (Арл), *викуп'л'а(у)ти* (Звз, Кр, Крк, Пдг, См, Твц), *году'тис'ї* (Блз), *да'вати г'рош'ї за со'рочку* (Кр), *со'рочку купу'вати* (Блз), *т'и'гнути викуп* (Пдг): *В'ін йїхав з друж'баму/ йїхав до нейї/ а ў нейї ту торгу'валис'ї за ту со'рочку ф'хат'ї// ў нейї ў'хат'ї торгу'валис'ї за ту со'рочку// йак'шо в'ін нич не да'їе/ не да'їут му со'рочку// до'ти с'ї торгу'їут/ пок'и в'ін не даст йа'к'ис' ви'куп за ту со'рочку* (Ц).

ПРИДАНЕ

На позначення приданого вживають загальні назви *в'їно*^(в) (Бл, Блз, Брш, Гдн, К, Кнж, Мшл, Нкн, Ос, Прл, Ц, Чрн), *п'ри(ы)дане* (Арл, Блз, Гдн, Звз, Зл, Кнж, Мшл, Нкн, Прд, Прл, Птл, См, Чрн), *п'ри'дани* (Бн, Гл, Кт, Прд), *п'ри'данойе* (Ц) зі значенням ‘придане у вигляді поля, худоби, меблів, грошей, а також у вигляді постелі та інших дрібних речей’: *П'ри'дане – то в'їно та'коїе да'їут моло'ді/ йак їде там за не'в'їстку* (Прл).

Окрім загальних назв, фіксуємо назви конкретних речей, які давали доньці (синові), що йшли за невістку (зятя):

– постіль (як придане): *заго'лоўк'и* (Блз, Млн, Чрн), *коўдра* (Кр, Кт), *коц* (Дв), *наволочк'и* (Арл), *пе'рина* (Арл, Блз, Гдн, Дв, Звз, К, Мкр, Млн, Нкн, Ост, Прл, Птл, См, Твц), *п'їдо'д'ї'їал'ник* (Арл, Млн), *подоушка* (Арл, Дв, Звз, Кр, Мкр, Нкн, Ост, Прд, Прл, Птл, См, Ст, Твц), *пос'т'їл'* (Кт, Твц); засвідчено семантичний діалектизм *подоушка* ‘довгастиий мішок з пір'ям або пухом, яким укриваються’ (Кр, Стр, Чрн): *Подоушка – то пе'рина// ту подоушку ў п'ростин'у/ дали ў се'ре'дину хл'їб/ п'и'р'їз// хто там м'їз/ то ше ї фл'їшку поло'жиў* (Чрн);

– меблі (як придане): *ку'фєрок* (К), *мебел'* (Птл), *ск'ри(ы)н'а* (Вбл, Врб, Звз, Зл, Кр, Кт, Нкн, Прд, Птл, Твц, См), *шафа* (Вбл, Врб, Гдн, Кт);

– знаряддя праці (як придане): *вер'тєно* (Зв), *ку'ж'їўка* (Зв), *ма'шина*, (Гдн), *п'ресниц'а* (Зв);

– земля та гроші (як придане): *г'рош'ї* (К, Кнж, Мшл, Нкн), *поле* (Гдн, Ос, Чрн);

– одяг та інші дрібні речі (як придане): *о'дежа* (*запас'к'и*, *ку'жух*, *куртка*, *сп'їдни'ц'ї*) (Зл), *плах'ти* (Прл), *рушнїк'и* (Блз, Прл, См), *убран'и* (Звз);

– худоба (як придане): *ї'їалїўка* (Пдл), *ко'рова* (Гдн, Дв, Зл, Мшл, Нкн, Чрн);

– ікона (як придане): *(в)об'раз* (Блз, Бн, Зв, Звз, Кт, Прл);

– посуд (як придане): *ба'н'ак* (Вбл), *посуда* (См), *ста'канчик'и* (Вбл), *та'р'їлк'и* (Вбл).

Оказіонально мікротексти засвідчують, що постіль не є приданим, а лиш обов'язковим його додатком: *То в'їно не подоушка// в'їно не раху'валас'ї пе'рина/ їно або поле/ або г'рош'ї// пе'рина/ подоушка – то кожна д'їўка мус'їла мати* (К).

Разом із приданим традиційно під час весілля везли до нового дому продукти, насамперед *хл'їб* (Вбл, Гдн, Дв, Кр, Кт, Мкр, Млн, Прд, Стр, Твц, Чрн), а подекуди – готові страви: *голубці* (Вбл), *гор'н'а ка'пусти* (Зв), *гор'н'а каш'ї* (Зв), *дриг'л'ї* (Мкр), *з'банок з'речк'и* (Вбл), *пе'чен'и* (Звз), *п'и'р'їз* (Чрн), *пион'а'на каша* (Зв).

Збірна назва речей, які батьки давали нареченій (нареченому), є мотиватором лексеми *при'дани* ‘обряд, під час якого везли посаг’ (Арл, Вбл, Врб, Дд, Кв, Мкр, Птл, Трл). Під час обряду перевезення приданого відбуваються жартівливі обрядодії, номіновані так: *да'вати викуп* (Кт), *купу'вати ск'рин'у* (Врб), *до'чку перед'ївати/шоб во'ни си ку'пили* (Арл): *Ше й до'ран'а ше при'дани ро'били/ше во'зили/везли... ти'перка ша'фа/а перше ск'рин'а/на ск'рини ко'жух ма'ї бити/ї к'лали по два хл'їби/каждому ў ск'рини на ла'хах/по два хл'їби... жоби без хл'їба н'и//ї ск'рин'у за'сунули/ї кавал'їри пос'їдали/ї кавал'їри сп'ївали на т'ї ск'рини//ї туди при'їхали/де там при'їхали/ї ви'ход'ат ку'пуйут туйу ск'рин'у* (Врб).

Відзначено також найменування жартівливих обрядодій: *кури к'расти* (Звз, Кв), *лапати кури* (Брш, Ц), *переби'рати хлопа* (Твц) *ста'ратис'ї фк'расти* і *нести за не'їу* (Р), *фс'о к'расти по под'в'їру* (Бн) (ЗГ): *Вобраз не'сут/курку кра'дут по под'в'їр'у/їак йде до не'го/фс'о та'к'єво... фс'о кра'дут по под'в'їру/шоби ту'да до не'го нести* (Бн) (ЗГ).

ПЕРЕПОНА НА ШЛЯХУ ВЕСІЛЬНОГО ПОТЯГА

На шляху весільного потяга нареченого традиційно влаштовують перейму (перепону), іменовану в надсянських говірках як *брама* (Арл, Вбл, Влб, Гс, Дв, Дм, Звз, Крк, Кт, Мкр, Мшл, Прл, Птл, См, Ст), *брама в'їс'їл'на* (Гдн), *друк* (Твц), *заста'їка* (Гл, Кр, Лб, Млн), *каб'лук* (Прл), *перекуп* (Пт), *перелаз* (Трл), *пері'с'тава* (Прл), *шл'абан(т)* (Арл, Бл, Блз, Брш, Гдн, Гс, Дн, К, Клн, Кнж, Крк, Лб, Лщ, Мж, Млн, Нв, Нкн, Пдг, Пдц, Пт, Р, Ргз, Скл, Сл, Ср, Стр, Трн, Ц, Чрн). Назви перейми спорадично диференціюють за дислокацією – *шл'абан на до'роз'ї* (Брш, Гс) – *брама на под'в'їру* (Брш, Гс), а також за функційним призначенням: *став'їт браму б'їл'а во'р'їт – молодїї ви'купл'уйе//а на до'роз'ї став'їт брами/їакшо хоч'їт ви'пити* (Дм).

Назви *заставка*, *перекуп*, *перелаз*, *пері'с'тава* мотивовані дією: *заста'їка* < *застав'їти* ‘загороджувати, закривати когось, щось’ (СУМ ІІІ, 327), *перекуп* < *перекуп'овувати* ‘купувати у кого-небудь куплене, добути ним’ (СУМ VI, 209), *перелаз* < *перелазити* ‘переміститися з однієї сторони якоїсь перепони на іншу’ (СУМ VI, 210), *пері'с'тава* < *перестав'їти* ‘ставити, переміщувати що-небудь на інше місце’ (СУМ VI, 284).

Лексеми *брама*, *друк*, *каб'лук*, *шл'абан(т)* утворилися внаслідок метонімічного перенесення назви предмета, використовованого для перегороджування дороги, або назви предмета, який нагадували перепони.

Слово *брама* – давнє запозичення з польської мови, де *brama* ‘в’їзд, вхід до будови, великі двері, ворота; передмур’я; ключ; дорога, підхід, приступ’ (ЕСУМ I, 244). Лексема *друк* (літературне *дрюк*) має праслов’янські корені, де *dragъ* (*дракъ*) ‘палиця, жердина’ (ЕСУМ I, 136). Утворене від псл. *bląкъ* ‘вигин’ слово *каблук* має значення ‘дуга, вигин; дугоподібний предмет’ (ЕСУМ I, 332). У значенні ‘перепона на шляху весільного поїзда’ слова *брама*, *друк* майже не засвідчені у говорах української мови, за винятком бойківського *брама* (Хібеба, 51) та наддністрянського (ЗА)²⁹.

На думку польських етимологів³⁰, пол. *szlaban* ‘митна рогатка; загородження’ – запозичення із двох німецьких слів: *Schlafbank* ‘скриня до спання’ і *Schlagbaum* ‘рогатка’ (Br., 550); функціонування слова *шл’абан(т)* у надсянських говірках пов’язуємо саме із впливом польської мови, у якій, на відміну від української та її діалектів, лексему *szlaban* активно використовують. Зауважмо, що в українських говорах аналізовану лексему хоч і вживають, проте з іншим значенням: ндністр. *шляб́ан*, *шляб́ант* ‘спальна лава’ (Шило, 281), лемк. *шлябант* ‘шлагбаум’³¹.

Традицію перейми етнографи В. Ястребов та М. Сумцов пов’язують із древнім звичаєвим правом, за яким усі молоді члени общини мали право на дівчину-відданицю; перейма – це своєрідний торг між молодим і парубками села за наречену (Здоров., 111). Традиційно метою перейми є отримання викупу: *Прийіж’джийе молод’ди’ї і с’тав’ит му шл’абант в б’рам’і/ роб’іт шл’абант і тор’гуйуц’с’і// іак там йи молод’дойі сист’ра чи брат м’енши’ї/ і во’ни тор’гуйуц’с’і/ хочут г’рош’і за сист’ру (Ц); Кавал’ири друк с’тавили/ жиби дати го’р’їук’у (Твц); Іак/ нап’рикад/ друж’би при’їхали по молод’ду/ то там/ іакшо там х’лопці і с’іл’с’к’і хоч’іт викуп за сво’їу молод’ду/ то во’ни там си’б’і/ то во’ни с’тав’ит си’б’і шл’абант/ але ў нас ў б’іл’шост’і шл’абант с’тав’ит ўже н’ісл’а ц’еркви/ іак ви’ход’ит (Арл). Зібрані матеріяли з надсянського мовного континууму засвідчують, що колись перейму робили на вулиці лише тоді, коли наречений був із чужого села (Звз, Кнж, Мкр, Нкн)³²: *Іак браў д’іўчину з нашого села йа’кис’ чу’жїї/ то обо’їаз’ково б’раму робили на до’роз’і (Звз); іак ў д’ругойе село йшла молод’да, того’ди робили/ то назівали шл’абант (Кнж).**

Окрім цього, інформатори засвідчують кількаразову перейму: коли молодий їде по сорочку (Ц), на шляху весільного поїзда нареченого перед шлюбом (б.н.пп.), після вінчання (Арл, Млн), під час перевезення молодої до дому молодого (Блз, Гдн, Кнж, Стр).

29 Записи Лесі Хомчак, які зберігаються в домашньому архіві авторки (далі в тексті – ЗА).

30 Podręczny słownik języka polskiego / opr. E. Sobol. Warszawa, 2000. S. 992.

31 Бігуняк А.В., Гойсак О.Г. Лемківський словничок. URL: <http://lemko.org/lemko/slovnyk.html> (далі в тексті – ЛемСл).

32 Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби). Львів, 2017: серія «Діалектологічна скриня»; Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч. 47. С. 467.

ВЕСІЛЬНИЙ ХЛІБ

Хліб є невід'ємним елементом кожного етапу надсянського весільного обряду. Головний весільний хліб на Надсянні називають *короваї* (б.н.пп.), *короваї велик'ий* (Прл) і використовують під час весільних обрядів та обрядодій:

– шлюбу (б.н.пп.): *Староста н'іс, два старости несли короваї до церкви// о'дин вручали с'в'аш'чен:икови короваї/ а друг'ий короваї – йшли до молодой/ йак йі вели перши з церкви* (Мшл);

– перейми на шляху весільного потяга (Вбл): *На б'рам'і вобраз сто'йаў// ст'іл заставили/ і гор'ілка/ і вода/ і там закуска/ і короваї// фс'о// і образочок поставили/ і во'ни с'а тор'жили/ сила за туйу... т'реба дати* (Вбл);

– благословення наречених до шлюбу: *То д'і і поблагословили с'а/ покл'акали коло тата і коло мами// то'ди благословили тим коровайом/ во'ни поц'ілували короваї і п'ішли* (Вбл);

– дарування: *І принесли короваї до'дому/ мо'лода з мо'лодим с'ідала за ст'іл/ брала тої короваї на п'ідн'іс йа'к'йі/ к'рейали на ку'сочк'і і ко'жному// ко'жний прихो'диў/ браў тої короваї і вручали грош'і* (Арл);

– як атрибут весільного столу (Кн, Пдц, Трш): *Колис' ма'ма ми'н'і роз'казували/ жо' било ше та'койе/ жо' короваї на стол'і биў* (Трш);

– коли батьки зустрічають наречених після шлюбу (Вбл, Гдн, Прл, См): *З коровайем вихо'дили до мо'лодой/ йак во' прии'шли з церкви// тато мав короваї/ і ма'ма мала короваї/ коровайці'ї/ прии'шли/ стали коло порога там/ і то'д'і там ве'с'іл'н'і л'уди так с'п'івали: «ма'ти си'на ви'тайе»/ «вийди, ма'мун'у, з хати, с'воїх д'ітеї прив'ітати»// і там во'ни вихо'дили// коровайці'ї та'к'і мали невеличк'і – ма'ма мала/ і тато маў* (См);

– коли випроваджують наречену (нареченого) до нового дому – *короваї* (Бн), *коровайчик* (Гр): *Йак с'і йде за не'в'істку/ то короваї з до'му бе'ре і йде за не'в'істку з коровайом// а йак до мене мо'лодий/ то ме'н'і принесли короваї* (Бн);

– для обдаровування учасників весілля: гостей – *короваї* (Врб), *коровайці'ї* (Гр, Дв, Кт, Прл, Птл, См), *коровайчик'и* (Вбл, Прл, Птл): *Там п'ікли коровайці'ї. П'ікли так'іво ма'лен'к'і коровайці'ї з та'к'ими заку'рами на'верха, і пот'ім то ка'ждому да'вали до'дому* (См); *коровайниць* – *короваї* (Гр), *коровайці'ї* (Гр): *То ж'іноч'к'и прихо'дили тої короваї'вечир ро'бити// во'ни пос'ідали за стол'ом/ то вик'ручували/ то фс'о ви'роб'али/ і во'ни накла'дали та'к'их ма'лен'к'их коровайці'ї// і попек'ли/ і повит'а'гали// котра йшла до'дому/ тої короваї йі да'вали* (Гр); *дітей* – *коровайці'ї* (Мж), *коровайці'та* (Мж), *коровайчик'и* (Ст): *Коровайці'ї ти ма'лен'к'і то да'вали д'іт'ім* (Мж).

Лексема *короваї* (а також її словотвірні та фонетичні варіанти) має обрядову семантику в усіх наріччях української мови (Хібеба, 187).

Загальна назва обрядового весільного хліба в говірках південного ареалу Надсяння представлена лексемами, які диференційовані залежно від статі учасника обряду. Окрім слова *короваї* 'весільний обрядовий хліб, спільний для нареченої та нареченого', фіксуємо назви *короваї* (Ср) і *нас'тіл'ник* (Дз, Кв,

Кнж, Лщ, М, Пдц, Стр) зі значенням ‘весільний хліб нареченої’ та назви *короваї* (Дз, Кв, Кнж, Лщ, М, Пдц, Стр) і *настіл’ник* (Ср) – ‘весільний хліб нареченого’. Записи надсянського весілля I половини XIX ст. засвідчують вживання лексеми *настіл’ник* ‘весільний хліб, з яким свекруха зустрічає невістку’: *На то виходит свикроха, в кожуху, баранами до гори оберненим, тримаючи на голові два осухи, которії молодій на голову кладе, потому накриваюся обі бальцьом і так вкритії входят до світлиці і там обертаються три рази [...], а хліби кладут на столі, і для того зовутся тії осухи «Настільниками»* (Лозин., 150–151). Реалії, іменовані як *настіл’ник* та *короваї*, відрізняються оздобленням: *Настіль’ник биў п’росто гладон’к’її/ там |вироби т’роха поро|били// а коро|ваї – то |била р’їзка/ об|венена тими|во/ї|яблуками прик’рашена* (Трш); *Д’їучина |мала|косуна|тому настїл’нику/ а х|лопец так’ї три р’їзк’и/ а на|вер’ху |їапка т’ройе/ бо т’ройц’а* (Кнж).

Підставою номінації лексеми *настіл’ник* слугувало те, що весільний хліб клали перед нареченими на столі: *настіл’ник так/ же кла|дут на стїу/ а коро|ваї їде до к|с’индза* (Пдц). Лексикографічні джерела подають слово *настіл’ник* ‘скатертина’ (Гр. II, 524; СУМ V, 201); із цією ж семантикою воно репрезентоване в наддністрянських (Шило, 184), поліських³³ говірках; пор. також: бойк. ‘хліб, який під час Різдва лежить на столі’ (Он. I, 477), лемк. *с’т’іл’ник* ‘великий обрядовий хліб’ (Гліб., 174), поліс. *настіл’ник* ‘хліб, який мати нареченого тримає в руках, повідомляючи батьків дівчини, що прийдуть свати від її сина’³⁴.

На північних теренах Надсяння слово *короваї* вживають зі значенням ‘обряд випікання весільного хліба’ (Врб, Гр, Кт), що утворене унаслідок метонімічного перенесення назви предмета на назву обряду; аналогічні лексеми на позначення обряду засвідчені також на Волині³⁵; пор. також: наддністр. *куруваїц’ї* (Гліб., 50): *К|ликали ко|лис’ до т’риц’їт’ коро|ваїничк’їу// а т’ї коро|ваїничк’и зноу |їшли/ несли |їидн’ї марга|рину/ |їидн’ї |їийц’а/ |цукор/ рис/ пше|но// о|то так зно|сили// не |їшли з |голими ру|ками на коро|ваї* (Кт).

Унаслідок метонімічного перенесення (матеріальний елемент → обряд) слово *короваї* також набуло значення ‘обряд, під час якого ділять головний весільний хліб’ (Гл, Клн, Лб, Мж, Нкн): *О|дин до |церкви/ а два бе|рут до|дому/ о|дин на ве|с’їл’у пок’райали, а т’ретий – хто |робит коро|ваї/ то то|д’ї |р’їжут |через |тижден’* (Нкн).

Традиційно *короваї* як головний весільний хліб оздоблюють виробами з тіста, гілками, яблуками, квітами, стрічками, барвінком тощо, які не лише виконують естетичну функцію, а є символами продовження роду³⁶.

33 Говірки Чорнобильської зони: Тексти / упор.: П.Ю. Гриценко [та ін.]. Київ: Довіра, 1996. С. 29.

34 Сидорук І. Поліське весілля села Любязь («Льбезь») над Прип’яттю. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Т. CLXIX. Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. С. 177.

35 Весілля: у 2 кн. / ред. С.М. Антоненко. Київ: Наукова думка, 1970. Кн. 1. С. 19.

36 Сімович О. Словник вербальних символів. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2009. С. 266.

Назви коровайних прикрас у надсянських говірках диференційовано за зовнішнім виглядом:

– прикраси з гілок: *ви́ж'у* (Прл), *г'іл'ак'у* (Гдн), *г'іл'ачк'і* (Гдн), *па'тик* (К), *патиц'к'у* (Ц), *п'рут'ік* (Гр), *р'ізка* (Брш, Дв, К, Мж, Мшл, Птл, См, Ц), *р'іжк'у* (Влб): *Плели з бар'в'інку в'інец/ доў'кола обкла'дали/ а ў сере'дин'і р'ізка мала б'ути во на три/ доў'кола оп'летена бар'в'інком/ а на'верха й'анка за'ложен'і* (Дв); спорадично фіксуємо назву *подво́йн'ита* ‘гілки з двома розгалуженнями як прикраса на короваї’ (Блз) та назву *т'р'іц'а(і)* ‘гілка з трьома розгалуженнями як прикраса на короваї’ (Блз, Зл);

– прикраси з тіста, серед яких розрізняють: загальні назви – *гецик'у* (Блз), *закру'т'ашк'у* (Дв), *закруц'* (См), *закруц'ах'у* (Птл), *закруц'к'у* (Врб), *приук'раси* (Гдн), *ф'іта* (М, Пдц), *ф'іт(д)лик'у* (Вбл, Зл, Мж, Прл): *Коро'ваї к'руглії і з'верха та'к'і з т'іста та'к'і приук'раси// шос' та'к'е за'к'ручене, пок'ручене* (Гдн); конкретні назви, мотивовані зовнішнім виглядом прикрас із тіста – квітками: *к'в'іти³⁷* (Бл, Гдн, Дм, Звз, Кт, Ц), *кв'іточ'к'у* (Гр, Зв, Кт, См, Ст), *рож'і* (Врб, Дв, Зл, Птл); птахів: *голуби* (Зл), *голубц'і* (Ц), *гуска* (Зв), *качечк'у* (Вбл, Гдн), *качк'у* (Зв, Зл, Кт, См), *кур'ата* (Врб), *курка* (Зв), *п'ташк'у* (Бл, Дв, Дм); колосся (коси): *ко'са* (Бл, Гдн, К, Кнж, Птл, См, Ц), *ко'лос'у* (Гдн), *пше'ничний коло'сок* (См, Ц): *Пек'ла та'к'і качечк'у ма'лен'к'і з к'іста// г'іл'к'і/ йа йу фс'о обст'ругувала на чис'тен'ко/ на'раз й'анка за'п'хала/ зо т'роїе й'аблук* (Гдн), *Закруц'і ро'били/ кач'к'у ро'били та'к'і з т'іста/ косу плели/ коло'сок пше'ничний ро'били/ к'в'іточк'у ви'робл'али* (См);

– прикраси з яблука: *й'аблука* (Брш, Влб, Кнж, Птл), *й'анка* (Бл, Гдн, Гр, Дв, К, Кнж, Мж, Прл, См, Ц): *Да'вали та'ку р'ізку/ а на ту р'ізку да'вали й'аблука* (Брш);

– прикраси з калини: *ка'лина* (Гл, Гр, Зв): *І ка'лину ма'йили/ то ўже до ц'еркви/ йак несли* (Зв);

– прикраси з намиста: *ко(у)рал'і* (Гдн, Мшл, Стр): *Ми с'тавили і р'ізку/ а на ту р'ізку ми та'к'е купл'али/ йак курал'і* (Мшл).

Більшість назв оздоблення короваю має пряму номінацію: *ка'лина*, *й'аблука* тощо. Лексеми *голуби*, *качк'у*, *ко'са*, *ко'лос'у*, *п'ташк'у* і т.д. на позначення виробів із тіста на весільному хлібі утворені за метонімічним перенесенням назви предмета (тварини), на що була схожа прикраса. Назви *закруц'к'у*, *закруц'*, *закру'т'ашк'у*, *закруц'ах'у* мають дієслівну мотивацію: *крутіти* ‘туго звивати, скручувати що-небудь’ (СУМ IV, 374).

Натомість лексема *ф'іглик* (Зл, Лщ, Плш, Прл) запозичена з польської мови (< пол. *figiel* ‘витівка, жарт’³⁷; пор. ще: бойк. *фігель* ‘витівка’ (Он. II, 330), гуц. *філі* ‘жарти’, а також *філ'ір* ‘фартівник’, *філ'ірка* ‘жартівниця’, *фіглюва́ти* ‘жартувати’³⁸, лемк. *фіглювати* (фіглі) ‘жартувати (жарти)’, *фігляр*

37 Польсько-український словник: у 2 т. / гол.редкол. Л. Л. Гумецька. Київ, 1958–1960. Т. I. С. 248.

38 Піпаш Ю. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. С. 207.

‘жартівник’ (ЛемСл), *фігель* ‘витівка, пустощі, фокус, жарт’ (Пиртей, 320), марм. *філл’і* ‘жарти’³⁹, пдбук.-гуц. *філл’і* ‘дурнички, пустощі’⁴⁰). Зазнавши у надсянському говорі фонетичної та словотвірної трансформації, вона набула обрядової семантики і функціює у значенні ‘прикраса на короваї’ (Зл, Лщ, Плш, Прл); див. ще в І. Верхратського (Верхр., 64).

У надсянських говірках фіксуємо також утворений усіченням основи обрядово маркований багатозначний дериват полонізму $\{f'i\}lik - \{f'i\}a:$ ‘прикраса з тіста на *нас'тіл'нику* – весільному хлібі молодої’ (Пдц): *Та'куйї во, та'куйї к'рученійї то'ти \{f'i\}i/ та'к'і пок'ручені// ну і там бар'в'інком пома'йили* (Пдц); ‘прикраса з тіста на короваї’ (М): *Потім на'у'кола 'того... то робили та'к'і \{f'i\}i/ називали// йид'ну с'торону \{f'i\}a то'та/ а друга – то'та \{f'i\}a// на'у'кола 'того/ коро'вайу/ з т'іста та'кого са'мого/ йак і то 'било* (М); ‘різновид весільного печива, яким обдаровували людей дорогою до шлюбу’ (Р).

Лексема $\{ge\}cik'u / \{ge\}cack'u$ (Блз), очевидно, через польську або словацьку запозичена з німецької: (нім. *Hetz* ‘жарт, голосні веселощі, пустощі’ (ЕСУМ I, 502); вплив семантики слова мови-джерела простежуємо в дериватах, які функціують у південно-західних говорах: гуц. *гіцель* жартівник⁴¹, лемк. *гецы* (*гецувати*) ‘жарти (жартувати)’ (ЛемСл), *гэца* ‘комедія, пустощі, жарти’; *гецувати* ‘пустувати, жартувати’ (Пиртей, 57), наддністр. *гицувати* ‘жартувати’ (Шило, 91). У надсянських говірках семантика аналізованого запозичення зазнала трансформації; пор. надсянське $\{ge\}cik'u, \{ge\}cack'u$ ‘прикраси з тіста на короваї’: *На коро'вай робили \{ge\}cik'u/ п'ят' чи ш'іст' та'к'их \{ge\}cack'iv// ок'ремо пек'ли р'ізк'у* (Блз). Натомість утворений у надсянському континуумі прикметник $g'u^e\}covnii$ є компонентом стійкого словосполучення $g'u^e\}covnii$ ‘танець’ ‘жартівливий танець’: *З фортуш'ком/ з хус'тинкойу/ з коло'то'юкоу/ з м'ит'лоу – ф'с'ак'ійї g'u^e\}covnii тан'ц'і* (Ц).

Мотиваторами лексем *подвоїн'ита, т'р'ійц'а(і)* є символічні числа два, три: *Коро'вай бу' а на коро'вайу була р'ізка на 'кожному// до 'церкви йшла т'р'ійц'і/ до 'хати йшла т'р'ійц'і/ а тут 'було йно подвоїн'ита/ дв'і р'ізк'у друж'кам і друж'бовам// «д'ружка 'має од'ну/ наї си г'л'идає д'ружбу – і 'має дв'і так 'само»* (Блз).

Традиція прикрашати коровай яблуками поширена в багатьох слов'янських народів. Яблуко є плодом дерева життя, символом плодючості, краси і здоров'я (Жайв., 659; Войт., 611), а на Надсянні має глибокий зміст: яблука, настромлені

39 Горбач О. Мармароська говірка й діалектний словник села Поляни над р. Русковою (Румунія) [у:] Горбач О. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. Мюнхен, 1997. С. 317.

40 Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник с. Бродина, пов. Радівці (Румунія) [у:] Горбач О. Зібрані статті. VIII. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. Мюнхен, 1997. С. 226.

41 Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. С. 50.

на гілку (фалічний символ), були атрибутом лише короваю нареченого: *І ше па|тик там бу|ї і зап|хали |коро|вай|р|їзка// да|вали на к|їн|ц|ї |їяпка// а ти |р|їзк|ї так|їво |були ви|сок|ї і так|во нао|кола |т|їстом обви|нене аж до к|їн|ц|а/ а ту на к|їн|ци |їяпко// три чер|вон|ї* (К). О. Сімович наголошує на стійких асоціаціях на вербальному рівні *хліб – дерево – рай*⁴², адже верхня частина українського короваю нагадує дерево.

Символічний зміст має також традиція прикрашати коровай вінком із барвінку: *в |їнок з бар|в|їнку* (Птл), *з бар|в|їнку в |їнец* (Дв). Барвінок в українців є символом дівочтва, дівочої краси, чистоти, першого кохання, особистого щастя, а вінок символізує дівочу чистоту, цноту, кохання та дівування (Жайв., 26, 97): *Закру|ц|ах|у/ ко|са/ рожа/ |р|їзка на три тих|во і |їяблука с|тавили/ на|їколо в |їнок з бар|в|їнку на коро|вай|у* (Птл).

Зауважмо, що, за даними деяких інформаторів, спеціального обрядового хліба з назвою *коровай* у їхніх селах не було: *За |мой|ї пам|ити коро|вай|а не пек|ли. – А чому? [Л.Х.] – Чос|ї не пек|ли// та то ко|лис|ї |било б|їдарство// ни му|к|ї ни |било/ ни н|їчого// во |їа|к|ес|ї там в |їс|їл|ї справили та|кої во/ |пирг|ї |ї напек|ли/ так на ст|їю понакла|дали/ сир/ смі|тана/ |мачка/ та|кої да|вали во// а коро|вай|а не пек|ли// аж н|їз|н|їши/ |їа |їуж |була/ |їуж ім |мала/ |можи/ де |їа|к|їх н|їт|їнай|ї |л|їт |або так/ ту|ди коро|вай|а за|чали пш|чи* (Арл).

Однак усі інформатори засвідчують, що на кожному етапі надсянського весільного обряду використовували хліб: *брит|ванка, |в|осух, два хл|їба, два хл|їби, дв|ї бл|ах|ї хл|їба, д|воє хл|їба, зви|чайн|ї хл|їб, хл|їб, хл|їб зви|чайн|ї з ло|пати, хл|їб к|ругл|ї*.

Назви весільного обрядового хліба в надсянських говірках мають назвичайно розгалужену значеннєву базу:

1) ‘хліб, який приносять сватачі’ (Блз, Кт, Ос): *|Перше |шли сва|тови|є на за|л|оти/ хл|їб |мали* (Блз);

2) ‘хліб для обміну між родами в циклі дошлюбних обрядів’ (Гл, Кт, Лб, Млн, См): *В|їн при|ходить з хло|пами// там с|а го|дили// старос|ти б|рали гор|їюку/ хл|їб і |потім з|в|їтам |їу зно|ї с|воє |їм да|вали// так |само гор|їюку да|вали с|вой|ї та хл|їб* (Кт);

3) ‘хліб для благословення весільного вінка під час вінкоплетин’ (Ос): *Та|ї мама при|шла з хл|їбум і поздо|ровила/ поблагосло|вила то|ї в |їнец хл|їбом/ перехрес|тила то|ї в |їнец і поло|жила то|ї в |їнец на хл|їб// ну ту|ди |їуж |єст в |їнец на хл|їб|ї/ а ту|ди с|н|ївай|ут* (Ос);

4) ‘хліб, який перед весіллям наречена приносить разом із сорочкою в дім нареченого’ (Гл, Млн, Прд, Твц): *|Несла ф суботу |веч|їр во|на з дру|ж|ками// по|несла со|рочку// при|шла і вкла|н|їлас|ї/ «п|росимо благосло|вен|ства// чи ви |рада нас і |нашого хл|їба?»// во|на б|рала хл|їб з со|бо|ї// і |їу |мама в |їдпов|їдає/ «ми |рада вас і |вашого хл|їба»// і так без три ра|зи* (Млн);

42 Сімович О. Словник вербальних символів... С. 266.

5) 'хліб, із яким благословляють весілля і наречених перед шлюбом' (Вбл, Врб, Млн): *Йак ідут до шл'убу/мама к'ропит с'в'аченом/водом/бере хл'іб н'ід паху і воду с'в'ачену скроп'л'ає* (Вбл);

6) 'хліб, який кладуть на голову нареченому під час благословення до шлюбу' (Трл): *Ше да'вали молодому хл'іб/йак покро'пили/фкро'пили йїх/то'ди молодому да'вали хл'іб на'голову/бо з хл'ібом кро'пили* (Трл);

7) 'хліб, із яким наречених зустрічають після шлюбу і заводять на почесне місце за весільним столом' (Бн, Брш, Вбл, Гдн, Гл, Дм, Клн, Кр, Нкн, Ос, Прд, Прл, Твц, Ц): *Мама вино'сила/фсе с'і нек'ло два хл'іби/тайак коро'ва'їі ладн'і/мама си з'мисне рих'туйє...мама вихо'дила з то'у'солюї і з хл'ібом/тато – гор'і'юко'ї і ви'тайут'д'іти/«ви'тайу вас/д'іти/хл'ібом/і'соле'ї/і'добро'ї'доле'ї//шоби сти'жили/йак ў неб'і ан'гели>//то так с'і в'ін'чуйє//то'мама в'ін'чуйє* (Гдн);

8) 'хліб, який дарують нареченим, зустрічаючи їх після шлюбу, і з яким наречені ритуально тричі обходять стіл' (Гдн, Дм, Ргз): *А йак во'на ви'ходи з хл'ібум/да'їє йїден хл'іб йї'му н'ід паху і йї н'ід паху хл'іб/т'і бритван'к'и хл'іба//во'ни так не'сут/бо во'ни пот'ім обход'ит так кру'гом/три'рази за столом йїх'вод'ит* (Ргз);

9) 'хліб, який мати тримає на голові, зустрічаючи наречених після шлюбу' (Мкр): *Да'вали к'ел'ушок гор'і'ж'у'в'ітам'мама три'мала хл'іб/два хл'іба на голо'в'і/ко'жух до'гори но'гами на голо'в'і бу'ї і ту пере'п'вала з молодим і з молод'ом* (Мкр);

10) 'хліб, який кладуть нареченим на голову, зустрічаючи їх після шлюбу' (так робить мати і заводить наречених до хати) (Трл, Ц): *Мама нак'ри'ла йїх йїд'ним тим/ну/руш'ник//йид'ним к'ін'і'ц'ом нак'ри'ла йїх на'голову/бо во'ни обид'воє'голову до'купи так б'рали...ви'ши'ван'ї руш'ник/хл'іб на'голову кл'али//хл'іб на то'ї руш'ник і так кл'ала на'голову хл'іб-сіл'/заво'ди'ла йїх//а ту во'ни с'і три'мали за д'руг'її к'і'не'ц руш'ника і захо'дили до хати* (Ц);

11) 'хліб, який тримає на голові наречена, коли після шлюбу ходить довкола стола у хаті' (Звз, Мкр): *Захо'дили до хати/моло'дий до'ї'кола сто'ла/во'на ўт'і'кала//йак в'ін йї в'лап'ив/то зна'чи'ц'с'і/жи буд'ут'жили//во'на до'ї'кола сто'ла з хл'ібом на голо'в'і/в'ін йї ла'по'ї* (Звз);

12) 'хліб, який везуть разом із приданим, ініціюючи достаток подружжя' (Арл, Вбл, Врб, Гдн, Дв, Кр, Кт, Млн, Нкн, Прд, См, Стр, Твц, Чрн): *Ше'вечир при'дани йї'хали//брали чи'ша'фу/чи ск'рин'у//ск'рин'і кол'ис'да'вали//там кл'али ш'тири хл'іби ў'ко'ждий р'із/шоби во'на фс'е'мала хл'іб/і'везли то/то'били при'дани* (Вбл);

13) 'хліб, який дають нареченим, випроваджуючи їх до нового дому' (Вбл, Нкн): *Ко'ли во'ни ўже виби'рай'у'с'і і ідут/то то'д'і то'ї хл'іб да'їут йїм н'ід паху/шоб во'ни н'ишли гет з хл'ібом* (Нкн);

14) ‘хліб, з яким батьки зустрічають зятя / невістку’ (Арл, Гл, Кр, Млн, Нкн): *Виходи |мама і |тато з хл'ібо|м і во|ни |майут хл'іб п'ід |пахом/ і в'ін при|носи хл'іб/ |як при|ходи за |з'ит'а (Кр);*

15) ‘хліб, який невістка / зять приносять до нового дому’ (Арл, Гл, Кр, Млн, Нкн): *Їно п'ід по|рогом там вихо|дили |як тої... |я там п'іш|ла, во |в'ідк'и |мала чо|лов'іка/ та |мама там вихо|дила і пи|талас'і ме|не з хл'ібом/ «з чим с/ не|в'істко/ при|шла?»// а |я ка|зала/ «з хл'ібом до хл'іба/ з л'уд'ми до л'уді|ш|час'т'ом/ здо|роу|л'ом/ |добром |дол'ом» (Млн);*

16) ‘хліб, який наречена чи наречений, тримаючи на голові, приносять до свого нового дому’ (Влб, Дм, Мкр): *То |як при|ходи мо|лода до |него/ то три|має на голо|в'і хл'іб (Дм);*

17) ‘хліб, який несе невістка до нового дому і яким частує рід свого чоловіка’ (Стр): *Мо|лода |як |йшла за не|в'істку – то два хл'іба в об|русок/ хл'іб п'ід |паху/ два хл'іба |несла там і к'лала на стіл і про|сила |маму/ «мам/ |дайте ме|н'і |ножика»// і во|на тої хл'іб |р'ізала/ і д'ілила там |мам'и/ |татов'і і там сест|р'и/ шо там подару|вала... і тої хл'іб |р'ізала і розда|вала (Стр);*

18) ‘хліб, який мати нареченої дає при зустрічі зятеві, що йде жити в дім дружини’ (Ос): *А во|на по|благосло|вила |їх і ту|ди |дала |тому мо|лодому п'ід |паху тої хл'іб// |як в'ін |шоу|з за |з'ит'у/ то |дала |тому мо|лодому тої хл'іб (Ос);*

19) ‘хліб як атрибут весільного столу у вигляді двох хлібин’ (К): *І там к'лали два хл'іба/ |йидно на |друге на стол'і// по фс'іх стол'ах |було по два хл'іби на стол'і// |пот'ім ста|роста к'райо|у (К);*

20) ‘хліб як подарунок на весілля чи на поправини’ (дет. див. нижче: «Подарунки»).

Локальною особливістю надсянського весільного обряду є звичай давати нареченій до церкви хліб: *брит'ванку* (Лб), *хл'іб* (Лб) або шматок хліба: *ку|сок хл'іба* (Гр, Кр), *ок'рушок* (Вбл, Зв), *ц'ілушку* (Бн, Вбл, Гр, Зв, Млн), а також цукор: *костк'и |цукру* (Гс), *цук'ер* (Гс), *цукор* (Вбл, Рсх). Такий звичай засвідчено під час запрошення на весілля: *б'рати к'ромку хл'іба/ ц'ілушку і |цукру* (Вбл), *б'рати ц'ілушку хл'іба п'ід |пазуху* (Гр) (ЗГ). Подібні обрядодії етнографи спорадично фіксують на Поліссі та на Львівщині (Борис., 72).

Відзначено, що цей хліб із цукром обов'язково споживають усі весільні гості або лише наречені. Таку обрядодію репрезентують мікроконтексти: *фс'і |їїли/ шоб |їм с'і |добре |жило* (Гр, Зв) (ЗГ), *к'райати на то|нен'к'і ку|с'н'и/ |цукром поси|пати і фс'іх |гостей при|гош'чати* (Вбл), *к'рейати/ |цукру|вати/ да|вати фс'ім |гост'ам/ |шоби |файн'і |жили мо|лод'ита* (Лб), *при|йти з |церкви і на |самий пе|р'ід за стол'ом то |їїсти* (Рсх), *р'ізати/ |цукру|вати і то розда|вати* (Кр), *ч'істу|вати фс'іх л'удеї* (Млн): *І ше брала ц'ілушку хл'іба так|во п'ід |пазуху і так хо|дила про|сити... то ше до шл'убу да|вали// і то|д'і ше к'райали/ |як при|їїхали з'і шл'убу/ по|крайали/ там ше |цукром др'іб'нен'ки| ку|сочок/ шоб фс'і |їїли/ шоб |їм с'і |добре |жило/ шоб во|на |добре |їїла/ шоб |їїхн'і |д'іти |добре |їїли* (Гр).

Відповідно до значущости обрядового хліба на Надсянні сформувався комплекс настанов, вірувань та заборон, зокрема такі:

– рекомендації щодо випікання весільного хліба: *сп'ївати/ шоб в'ін йїм не т'р'їснуї/ шоб в'ін буї гла'ден'к'її/ шоб в'ін буї чис'тен'к'її/ шоб сте'лилас'а дол'а* (Арл); *коро'ваї пик'ти |вечером/ шоб |була |тиша/ шоб йїм в жи'т'у |було |тихо/ шоб во'ни не сва'рилис'ї* (Арл);

– заборони на конкретні дії під час випікання весільного хліба: *|д'їжу не скреб'ти/ шоб'и не сва'рилас'* (Вбл); *не їти з |голими рука'ми на коро'ваї* (Кт);

– передбачення майбутнього подружнього життя за зовнішнім виглядом короваю: *їак |фай'ї с'а сп'їк'/ їак не |має н'ї'де н'ї'чо/ то |кажут ту |файне |буде жи'т'а* (Кт), *ди'вилис'ї/ би лип'к'її буї/ би л'убилис'ї* (Бл).

ПРЕДМЕТИ ПОБУТУ

У тематичних групах весільної лексики надсянських говірок виокремлюємо семантичні підгрупи назв предметів побуту, які, виконуючи в повсякденному житті побутову функцію, становлять частину матеріальної культури Надсяння, а також важливу складову низки весільних обрядів та обрядодій.

Стіл. Стіл як реалія є одним із головних предметів надсянської весільної обрядовости. В Україні традиційно стіл був шанованим предметом, хатнім престолом; на стіл нічого не можна було класти, окрім їжі; на нього не можна було сідати, тому що на нього кладуть святий хліб (Жайв., 579). Однак на різних етапах надсянського весільного обряду простежуємо ритуальне ходіння по столі (через стіл), як і на Закарпатті та на Бойківщині (Здоров., 99–100; Хібеба, 57):

– коли наречений займає почесне місце за весільним столом у циклі дошлюбних дійств, сідаючи «на посаг» (Лозин., 64): *По отриманїм благословїню обертаєся молодий три рази на халупї, тримаючися хустки, котру му дружба подав; потому го дружба випроводжає на стїв, він ся там три рази обкручає, а потому злазит і сідає за столом на застеленїй лавї, то єст «на посазі»* (Лозин., 64);

– перед шлюбом після викупу нареченої (Вбл, Бл): *|Викуп |дали/ ту|ди в'ін бе'ре моло'ду/ ста'їут на стїл/ три |рази доу'кола сто'ла |ход'ит по стол'ї// походи'ли три |рази/ об'їїшли по стол'ї і фс'о// і ви'ход'ит до л'удеї/ до |гос'т'її* (Бл);

– після шлюбу, коли наречені сідають на почесне місце за весільним столом (Бор, Вбл, Гр, Дз, Зв, Кв, Клн, Плш, Рсх; див.: Лозин., 128) або покидають його (Арл, Ос, Трл): *А без стїї перела'зили// ну та їак в'їд с'л'убу приїшли/ л'їзли |через стїї// с'ї'дали* (Зв); *А туг'ди/ їак їуж приїшла/ їуж |мама припро'вадила її до |хати/ і во'на їшла без стїї// н'р'амо с'тала на стїї но'гами м'їж та'р'їлки там с'тала і н'їшла |с'їла// н'їшла |с'їла там/ с'в'їчка с'ї с'в'їтила |пере'д ними/ так пам'н'атам/ с'в'їчка с'ї с'в'їтила / а во'ни ту'ди – і моло'дїї/ і во'на –*

так переступили (Кв); Йак ўже с'і погос|тили/|через ст'іл ви|ходили з'в'ітам// д|ружба перево|диў іїх за хус|тин'ку// то так/ йак йуж с'і погос|тили.../ ту|ди д|ружба браў хус|тин'ку і во|ни пере|йшли (Ос) (ЗГ).

Обрядові дії, які наречені виконують із допомогою дружби чи старости, репрезентують словосполучення: |вести |через стіў (Рсх), |випровадити на стіў (Лозин., 64, 71, 128), |переводити без стіў (Трл), |переводити |через стіў (Клн) (ЗГ), |через стіў ви|водити (Арл).

Обрядові дії, які виконують наречені без сторонньої допомоги, відтворено в таких словосполученнях та описових конструкціях: без стіў |перелазити (Вбл, Зв), |іти без /|через стіў (Дз, Кв, Трл), |л'ізти |через стіў (Зв), |перелазити |через ст'іл (Бор, Вбл), |перехудити бис ст'іў (Плш), с|тати на стіл/ три |рази доў|кола сто|ла хо|дити по сто|л'і (Бл), |через ст'іл за|ходити за стіл (См), |через стіл |перел'ізти і там |с'істи на ко|жус'і (Гр). В одному із сіл Яворівщини молоді мали переступити через хліб на столі: Та |переводили і |л'ізли |через хл'іб// хл'іб ми |перехо|дили (Бн) (ЗГ).

Допоміжну функцію в обрядодії спорадично виконує носовичок – хустка (Лозин., 64), хус|тин(')ка (Арл, Ос), |платок, |платочок (Клн): Тої д|ружба |пере|даў іїм |платочок і во|ни с'і |фч'іпили |того |плат'ка і іїх |пере|води |через стіў/ во|ни со|б'і там |пос'ідали (Клн) (ЗГ); С|тароста д'і|вочій то в'ін йак іїх заво|диў за ст'іў/ три |рази обхо|диў/ то д'і заво|диў/ с'і|дали// то ти|пер в'ін іїм |пода|іє хус|тинку і |через стіў/ ви|водиў ўже іїх |через стіў (Арл).

Обрядове ходіння по столі мало забезпечити щасливе життя, багатство і достаток новоствореній сім'ї, бо так пояснюють обрядодію самі інформатори: ба|гацтво на сто|л'і іє (Кв); |через стіў за|ходили/ шоб |було |добре/ |фс'і до|рог'и |сте|лилис'і/ шоб н'і|йакої б'і|ди не |було/ с|коро іїм |вил'ізти (Арл).

У надсянській весільній обрядовості також відзначаємо обрядове обведення наречених або нареченої довкола стола – сакрального предмета, хатнього престолу, що вербально репрезентують конструкції: доў|кола сто|ла об'і|ти три |рази (Зв), три |рази доў|кола сто|ла з хл'і|бом за|ходити (Дм), три |рази об|ходити наў|коло сто|ла (Арл) – про наречених; во|дити наў|коло сто|ла (Гл, См), об|водити доў|кола сто|ла (Млн, Нкн), три |рази ў|коло об|водити моло|ду (Чрн), три |рази за сто|лом іїх во|дити (Ргз) – про дружбу.

Наречених (Арл, Зв, Млн, Ос, Ргз) або лише наречену (Дм, Звз, Мкр, Чрн) обводять довкола стола зазвичай після повернення додому зі шлюбу: |Зараз ў |по|роз'і/ йак |мама іїх |поблагосло|вила/ |мама іде со|б'і до |хати/ а д|ружба н'і|дходит/ да|іє хус|тинку і ве|де іїх/ об|водит доў|кола сто|ла// то та|к'иї за|кон биў (Млн); Хл'іб і сіл' на |по|роз'і/ |випили і |поблагосло|вили хл'і|бом/ і н'і|шли до |хати// д|ружба маў |в'ести і |на|сере|дин'і сто|йаў стіл і три |рази ў|коло об'іў |то|ту моло|ду/ то|ди |поса|диў ії (Чрн). Відзначаємо триразове повторення обрядових дій (Арл, Гдн, Нкн, Ос, Чрн): Йак за|вели до |хати і ту|ди моло|дийї так з |тими/ і д|ружба доў|кола |фс'іх сто|ліў три |рази іїх у|в'іў/ і ту|ди іїх

посади́у насерди́н'і на м'ісце (Ос) (ЗГ); пор. ще у поліському весільному обряді⁴³.

Такі обрядодії мали символізувати прилучення нового члена сім'ї до домашнього вогнища, до роду. Самі ж мовці пояснюють ритуал так: *оби́ти три |рази нао́кола/ жи́би с'і л'у́били/ жи́би хл'і́б |мали фсе/ жи́би ф ті́ |хат'і |било благосло́вен'ство* (Гдн). Допоміжними елементами обрядодії також є *хус'тина* (Арл), *хус'тин(')ка* (Млн, Нкн, Ос): *Дружба вит'и́гає хус'тину і три |рази обходи́ |хат'і наў́коло сто́ла/ молодих обводи́ доў́кола сто́ла* (Арл).

На південно-східних теренах Надсяння довкола стола відбувалися ритуальні ігри наречених: *доў́кола сто́ла с'і |лапати* (Звз, Мкр), *доў́кола сто́ла з хл'і́бом на голо́в'і |їт'ікати* (Звз), *доў́кола сто́ла з хл'і́бом на голо́в'і |го́нити* (Мкр), які мовці пояснюють так: *Заходи́ли до |хати/ молодий доў́кола сто́ла/ во́на |їт'ікала// |як в'ін |ї |їлап'у́/ то зна́чиц'с'і/ жи́ |будут |жили// во́на доў́кола сто́ла з хл'і́бом на голо́в'і |го́нила/ в'ін |ї |лапоў* (Звз); *І ту́ди доў́кола сто́ла с'і |лапали/ в'ін |ї |їлапоў на то́то/ жи́ в'ін с'тарши́/ а та з хл'і́бом |го́нила// то мо́лода забрала хл'і́б на |го́лову// та |як в'ін |їшоу́ до |ней/ то в'ін/ а |як во́на |їшла до |н'ого/ то во́на* (Мкр).

Зауважмо, що обов'язковим елементом описаної обрядодії є хліб, який наречена тримає на голові. Подібні обрядові дії виявлено у весільних обрядах Полісся, вони відомі й іншим слов'янським народам.

На Яворівщині засвідчено обряд обміну хлібом (Гл, Прд, Твц), коли наречена, прийшовши напередодні весілля в дім чоловіка із сорочкою, кладе на стіл хліб: *Приноси́ла мо́лода мо́лодому со́рочку/ |приходи́ла з хл'і́бом/ |мала та́ку брит'ванку хл'і́ба с'печену... |прийшла з тим хл'і́бом/ три́мала п'ід па́хом і кла́н'алас'а і пи́талас'а/ «чи ви |рад'і нам і |нашому хл'і́бу?»// |мама в'ідпов'ідала/ «|рад'і»// три́ |рази так пи́талас'і// то́ди в'і́д'авала то́ї хл'і́б чи к'лала на р'і́г сто́ла... і |мама то́ї хл'і́б заби́рає з тим обру́ском і зави́ває св'ї́ хл'і́б і м'ї́н'айе// і там зноўс'ка кла́де чи по́дарок чи зрош'і/ кла́де |дал'і на сті́у/ на р'і́г сто́ла* (Гл).

Стіл є центральним і в інших весільних обрядодіях Надсяння: через стіл наречена пришиває нареченому весільну нагрудну відзнаку, іменовану словом *'бук'ит* (Дв, Дз, Кв, Трл): *старос'т'і́на |несла |бук'ит дл'а мо́лодого на та́рели і |їа без сті́л |пришила* (Дв); біля стола дівчина виявляє свою згоду на одруження з парубком (Чрн): *во́на |била зг'ідна/ во́на |прийшла до с'толу і так ска́зала/ жо́ |їа зг'ідна |вийти |зам'їж* (Чрн); за столом наречені сидять на почесному місці, яке називають *по́саг* (Бл), *по́кут':а* (Птл), *трон* (Мшл): *на т'рон'і ка́зали// трон// мо́лоди́ї із мо́лодоу́ с'і́дали за сті́у/ то |їх бу́у́ трон* (Мшл).

Мовці розповідають про заборону мити стіл, на якому місили коровай: *Ро́били коро́вай на сто́л'і/ то |того сто́ла не |мили// не |мили сто́ла/ бо [...] шо́би с'а |д'іти |родили/ а од́на мо́лода// то розка́зували ста́р'і/ шо/ «шо то та́к'е/ шо то |ма́йе з'начен'а?»// і во́на |їз'ала п'їшла са́ма то́ї сті́л по́мила//*

43 Сидорук І. Поліське весілля села Любязь... С. 182, 190.

йак то так во'на не |маїє |мити? і во'на |мала одну ди'тину і то не.../ не'йак 'існа та ди'тина/ кал'іка (Вбл) (ЗГ).

Низка побутових предметів, елементів одягу (хустина, фартух, кожух, відро, тарілка, діжа тощо) у надсянському весільному обряді також набуває символічного значення. Ритуальне виведення нареченого, нареченої чи обидвох наречених із хати та заведення до хати, зокрема на почесне місце за весільним столом, за допомогою хустинки, фартуха, хліба репрезентують описові назви: *ви'водити за хус'тинку з |хати* (Дм), *во'дити на'у'коло сто'ла за хус'тинку* (Гл, См), *да'вати хус'тинку і |вести йїх* (Млн), *до'у'кола об'водити за хус'тинку* (Нкн), *за рушник'к'и |вести у' хату* (Гр), *за хус'тинку ви'водити ф' хату* (Гр), *за хус'тинку за'водити (до |хати)* (Клн, Ос), *подавати молодятм хустку і випроваджати на двір* (Лозин., 98), *пода'вати хус'тинку і |через сті'у ви'водити* (Гдн) – про дружбу (іноді про старосту); *з хл' ібо'м |вести за сті'у* (Гдн), *|мати ко'жух/ о'бойї нак'рити і так до халуи про'вадити* (Кнж), *моло'дйє лапалис'і за фартух і йа йїх в'ідпро'вадила за сті'у* (Пдц), *хл'іб на рушник'к'ласти на |голову і заво'дыти* – про матір; *їти за |мамо'у/ три'мати за |к'інчик'и фартуха* (Блз), *три'матис'і полот'на/ на'м'іту і їти до |хати* (Прл), *три'матис'і хл'іба і за |мамо'у їти* (Мшл) – про наречених.

Звичай заводити молодих до хати за хустку був поширений в Україні ще на зламі XIX–XX ст. (Здоров., 103). Й. Лозинський зафіксував його на різних етапах надсянського весілля: коли наречений іде з дому по наречену, коли наречені йдуть до церкви вінчатися, коли наречений займає місце біля молодої за весільним столом (Лозин., 95, 98, 129). Обрядове використання хустки, фартуха, хліба, очевидно, пов'язано з тим, що хустка – основний атрибут заміжньої жінки, фартух – господині, хліб – символ щастя, розмноження, згоди, єднання, багатства, рушник – символ багатства та родовідної пам'яті (Жайв., 516, 618, 626). Звичай заводити наречених за стіл за хустину зближує надсянський весільний обряд із поліським (Борис., 115).

Благословляли наречених до шлюбу, використовуючи кожух, свячену воду, зерно, мирт, барвінок, які надавали обрядодії символічного змісту: *б'рати ко'жух вол'ос'ом на'верха* (Гдн), *б'рати ко'жух |наруби/ тим ба'ранком на'верха* (Рсх, Трл), *|вергти на |себе ко'жух* (К) – здійснювати обрядові дії (про матір чи старостину) у кожусі.

Семантику 'виконувати обрядові дії з кожухом після шлюбу' репрезентують конструкції: *б'рати ко'жух |наруби* (Трл), *ви'ходити у'(ф) ко'жус'і* (Арл, Клн), *у' ко'жух с'а ўби'рати/ |жоби |була ба'гата* (Ст), *ко'жух на |себе б'рати* (Млн), *ку'жух на |голову б'рати* (Плш), *на |соб'і |мати ко'жух* (Прл), *сте'лити ко'жух* (Вбл, Прл), *три'мати на голо'в'і ко'жух* (Мкр) – про матір; *без ко'жух перес'кокнути* (Мкр), *биз ко'жух пересту'пати* (Арл), *перехо'дити |через ко'жух* (Ргз) – про молоду пару. Обрядове використання кожуха відоме слов'янським народам, зокрема побуває на різних теренах України. Етнографи ж наголошують

на символічному змісті: кожух є символом достатку, багатства, сімейного щастя, здоров'я (Валенц., 520–521; Войт., 232).

Однією з форм благословення наречених перед шлюбом або після нього є ритуальне обкроплювання водою та обсіпання зерном чи грошима, яке виконує мати або старостина (сваха). На думку В. Усачової, ритуал обсіпання, властивий у різних варіантах усім слов'янам⁴⁴, у весільному дійстві символізує життя, ініціює благополуччя, здоров'я, зачаття, багатодітність майбутньої сім'ї та оберігає від поганих очей.

Обсіпають наречених пшеницею, сім'ям, зерном, грошима, що засвідчують конструкції: *зерном посипати* (Нв), *зерном/ пше́ниці'ом сипати* (См, Трл), *к'удати зерно д'а ба'гацтва молодих* (Нв), *к'удати цук'ерк'у* (Блз), *кропити пше́ницею* (Блз, Пт), *обходити х'л'ібом з с'іл':у наў'коло* (Влб), *посипати пше́ницею і коп'ітками* (Мж), *посипати пше́ниці'ойу/ цук'орками* (Брш), *пше́ницею посыпати* (Дм, Ц), *пше́ниці'у/ грош'і/ коп'іт'у к'удати* (Бл), *пше́ниці'у ме'тати наў'коло л'у'дїй ви'с'іл'них* (К), *с'ійати пше́ниці'у* (Кнж), *с'ійати с'іміи* (Рсх) – перед шлюбом; *ме'тати д'іт'ам цук'ерк'у* *коло ц'еркви* (Трл), *с'ійати пше́ниці'у* (Трн), *цук'ерк'у сипати* (Рсх) – після шлюбу.

Із семантикою 'кидати навколо себе або на весільних гостей зерно, цукерки, весільне печиво тощо (про наречену)' відзначено такі словосполучення: *йарка з гор'іх'іу розк'ідувати* (Мшл), *к'удати цук'е(о)урк'у* (Арл, Гл, Прл, Пт, Ц), *с'ійати пше́ниці'у* (Кв), *ф'іг'і к'удати* (Р), *цук'орк'і розк'ідувати* (Мшл). Такі обрядові дії, які мають забезпечити багатство й достаток у подружньому житті, наречена здійснює по дорозі до шлюбу (Р), біля церкви після шлюбу (Арл, Гл, Мшл, Прл, Пт, Ц), займаючи почесне місце за весільним столом після шлюбу (Кв).

У надсянському весільному обряді весільна мати дає нареченим до церкви зерно або гроші, ініціюючи достаток. Цю обрядодію репрезентують конструкції *грош'і молодому до к'ушен'і да'вати* (Брш), *каждому запи'хати ў мешт грош'і* (Блз), *пше́ниці'у да'вати по к'ушен'ох* (Кнж).

Віра в очищувальну силу води, а особливо в цілющу силу освяченої води (Жайвор., 106–107), збережена в обряді та репрезентована в назвах зі значенням 'кропити наречених перед шлюбом чи після нього': *брати в'ідро води непочатой/ кропити* (Зв), *україйти с'в'аченоу водоу* (Рсх), *вокропл'увати три рази* (Прл), *кропити водоу* (Кнж), *кропити доў'кола в'ісіл'а* (Врб), *кропити с'в'а(и)і'ченоу водоу* (Блз, Гдн, Дм, К, Кнш, Трн, Ц, Чрн), *кропити с'в'аченоу водоу* (Птл), *кропити сьвічену водов* (Лозин., 98), *окрап'л'ати* (Кв), *вокропл'увати молодих з в'іс'іл'ом* (Зв), *с'в'іченоу водоу об'кропл'увати* (Бл, Блз, Дм), *с'в'аченом водом кропити* (Вбл, Зл, См, Ст), *скрап'л'ати* (Трл), *скроп'л'ати водом* (Кт), *скроп'л'ати водоу с'в'іченоу* (Гр) (ЗГ); пор. також у

⁴⁴ Усачева В.В. Осыпание. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н.И. Толстого. Москва, 2004. Т. III. С. 582.

бойків (Хібеба, 176). Подібні магичні дії засвідчені в календарній та родинній обрядовості інших слов'ян (Борис., 75, 130; Здоров., 100).

Для окроплювання перед шлюбом використовують зілля, що його іменували назви *зелений бар'в'юк* (Арл), *м'ірт* (См), *з'іл'а* (Гдн) – рослини, із яких плели вінок: символ життя і безсмертя душі – барвінок і невинності – мирт (Жайв., 27).

Відро. Серед особливостей надсянського весільного обряду – обрядове використання посуду, кухонного начиння, предметів побутового вжитку, зокрема відра. Дошлюбного вечора або безпосередньо перед шлюбом наречену садять на відро з водою і розплітають їй косу (Влб, Звз, Мкр): *С'ідала во|на/ с|тавили в'ідро з во|дою/ |подушку на в'ідро з во|дою// с'ідала на ту |подушку/ там сест|ра чи хто там розпл'італа |косу// |л'уди йшли/ ту|пер при|витуйт/ да|йт ь кон|вертах/ а то|д'і так по во|лос'у з|р'ішми і к|лали її ту на... то йак її приби|рали// то п'із|н'іше то при|витували/ а ра|н'іше |мус'іу |кождиі ту по|глядити з|р'ішми по во|лос'у* (Звз). Власне, самі інформатори пояснюють використання наповненого водою відра так: *Во|на си|д'іла на |подушц'і і на в'ідр'і// на ко|ноуц'і во|да/ |жоби |була бо|гачка* (Мкр).

У південно-східній частині Надсяння зафіксовано цікаві обрядодії під час випровадження нареченої з дому, коли та йшла запрошувати на весілля: *|Воду ви|л'ивали за не|ю до во|р'іт/ йак йу йшла ь се|ло/ жи|би так її с'і |вело/ йак з во|ди* (Мкр); *Виво|дили моло|ду над|в'ір і ту |воду ви|ли|вали і там ко|н'ік'и |були к'і|дали [...]/ а моло|да з дру|ж'ками тан'ц'у|вала по ті во|д'і* (Влб). Такі обрядодії виконували, якщо під час ритуального розплітання коси наречена сиділа на відрі; цей звичай також засвідчено у с. Купновичі Самбірського р-ну Львівської обл. (Борис., 127).

Обряд покривання також здійснюють, посадивши наречену на відро, що засвідчують словосполучення: *са|дити на ви(і)дро* (Пдг, Ргз), *са|дити на |коноуку* (Лб), *са|дити на |путн'у* (Лб): *Та|ку |к'іба|уку зало|жили йу по в'іс'і|л'у/ при|вели її [...]/ поса|дили її на ви|дро/ на ви|дро її поса|дили// і во|на с'і|д'іла// ч'і|нец та|к'иі бу|у// во|на с'і|д'іла/ і на т'ім ви|др'і зало|жили її ту |к'ібавку і та|к'иі ч'і|нец [...]/ во|на та|ка |била/ моло|диц'и |била йуж* (Пдг). Окаціонально фіксуємо ритуал: *|мама йі|го с'і|дає на к'і|нец/ а во|на йі на ко|л'іна с'і|дає/ і во|на йі роз|ч'іпчує* (Ргз). Лексема *в'і|дерко* також є компонентом фразеологізму *си|д'іти з ним на в'і|дерку* 'жити з чоловіком без шлюбу; перебувати у громадянському шлюбі (про жінку)' (Р).

Діжа. У надсянському весільному обряді використовують також діжу, діжку. Обрядодії *уби|рати моло|ду до ш|л'убу на т'і |д'іжц'і* (Вбл) (ЗГ), *с'і|д'іти на |д'іжц'і* (про наречену) (Дв, См) під час розплітання коси (див. також: Лозин., 96), зафіксовані в північному надсянському ареалі, широко репрезентовані в інших етнографічних регіонах України (Борис., 126; Здоров., 95): *А ту |д'іжку |потім/ йак моло|ду до ш|л'убу |уби|рали/ з |д'іжки з |шк'рабали і шос' зва|рили*

молод'ї// а тоди ту д'їжку приносили... і застел'али ко́жухом, молода с'їдала і їй у́б'їрали до шл'убу на т'ї д'їжці (Вбл) (ЗГ). Із діжею пов'язана оказіонально зафіксований вираз д'їжку не скреб'ти/ шо́би не сва́рилас' (Вбл) (ЗГ).

Кухонне начиння. Із хатнього посуду у трьох родинних обрядах Надсяння найчастіше використовують тарілку, яка має назви: *таралик* (Лозин., 104, 123), *та'р'їл'* (Дв, Дм, Звз, Кт, Мкр, Млн, Мшл, Ост, Чрн), *та'р'їлка* (Блз, Вбл, Гдн, Мшл, Нв, Ст, Стл, Ц, Чрн), *міска* (Влб).

Зазвичай тарілку використовують в обрядах обміну подарунками між нареченими: *Зранку ў нїд'їл'у там в'їд'несли/ там на та'к'їм та'р'їлі в'їд'несли со'рочку молодому* (Кв); *То так йак приїшоў молодїї до молодойї ну і в'їн при'н'їс мєшити ну і в'їн то да'воў ми'н'ї/ а йа 'потім да'вала молод'ї// молодїї мєшити молод'ї/ а молода му со'рочку да'вала/ і то так с'ї 'несло на та'рєлі* (Кнж); *Старос'т'їна 'несла 'бук'ит дл'а молодого на та'рєлі* (Дв).

Спорадично засвідчено також биття посуду після окроплення наречених свяченою водою: *та'р'їлку ки'дати молод'їатам п'їд'ног'у* (Гдн, Мшл), *та'р'їл' розб'ївати* (Дм). Так ініціювали багатство, щастя, народження дітей, подружню злагоду. Інформатори тлумачать це так: *та'р'їл' розб'ївати на ш'чист'ї* (Дм); *най с'ї три'майт фс'ї ф'куп'ї* (Гдн).

На півдні Надсяння зафіксовано звичай перекидати тарілку через хату після обкороплення наречених (Блз): *к'їдати міску 'через хату* (про дружбу) (Влб), *та'р'їлку перек'їдати 'через хату* (Блз), *та'р'їлку 'через дах к'їдати* (Нв): *С'в'а'чена вода і тайа пше'ниц'ї// 'мама обкоропила фс'їх/ а 'потім ту та'р'їлку перек'їдайт 'через хату* (Блз).

У записах надсянського весілля I половини XIX ст. засвідчено обрядодію, коли наречений перекидав через хату тарілку, на якій батьки подавали горілку, зустрічаючи його після шлюбу, або тарілку, на якій приносили подарунки від нареченої: *таралик через халу́пу метати* – про нареченого (Лозин., 104, 123). Перекидання через голову миски з водою або вівсом, а також перекидання палиці (якою хрестили двері) через хату у весільному обряді символізувало відкидання всього нечистого або ворожіння на подружнє життя (Жайв., 439).

Звичай дарувати нареченим гроші, кидаючи на тарілку під час обрядодій, іменовані як *ви'тан'а* (Дм, Звз, Мкр, Млн), *к'рї'ваного* (Гдн, Ц), *к'рї'вого 'танц'у* (Мшл, Чрн), *пер'єпойу* (Гдн, Прл, Ст), репрезентують описові конструкції: *на та'р'їл' к'їдати* (Млн), *на та'р'їлку (та'р'їл') к'ласти г'рош'ї* (Ст): *'Першїї д'ружба браў молоду на кол'їна// і так без тої к'рї'вії 'танец' в'їн її три'маў на с'воїх кол'їнах// і стоїала та'р'їлка/ к'р'їсло 'було і пос'тавили... та' р'їл' буў пос'таўленї на тим к'р'їсл'ї/ і к'їдали ти г'рош'ї// хто маў сал'фетку/ пристєліў сал'феткоў/ хто не маў сал'фетк'ї/ пос'тавиў та'р'їл' по'рожн'її* (Мшл); *Ту'ди 'вел'он з'н'или пєред і да'вали 'перш'ї д'ружц'ї на 'голову/ і 'перша д'ружка за'гул'увала// начи'нала б'рати гул'ати/ ўкло'нилас'ї/ покру'тилас'ї два-*

три |рази і ту|ди з|рош'ї |к'инули молод'ї/а во|на... молод|а си|д'їла з та|рел'ом// о|дин та|р'їл'/а д|руг'їй з|верха/ там у́ ту шч'ї|лінку во|на си т'ї з|рош'ї/ шо за|гул'ували/к|лала (Кв).

Тарілку використовують у жартівливому весільному обряді збирання грошей *на фарту|шок* (Ост), *на пелен'к'и/на кол'аску* (Кт). Значення 'збирати для наречених гроші (про старосту, господиню, дружку, дружбу)' репрезентують словосполучення з *та|р'їлкою ход|ити* (Стр), *ход|ити з та|релем* (Кт, Ост): *То на ве|с'їл'а у́ нас ход|ила госпо|дин'а з та|релем// |гост'ї си|д'ат' за стол|ом/ то у́же у́к'їн'ц'ї |ход'ит з та|релем госпо|дин'ї на фарту|шок/ бо фарту|шок спа|лила// госпо|дин'ї з та|р'їлкою |ход'ат/ зби|раїут* (Ост).

На півночі Надсяння засвідчені обрядові танці коровайниць під час випікання головного весільного хліба – короваю (Вбл, Кт, Прл, См) з обрядовими предметами, іменованими *кац'у|ба, ло|пата, |лижка, мако|г'їн*: *Йак тої коро|ваї фса|дили/ то хто з кац'у|боу/ хто з ло|патоу/ хто з |лижкоу/ хто мако|г'їн гул'али* (Прл). Окрім цього, коровайниця з лопатою бігає навколо дівчат, які беруть участь у коровайному обряді, ініціюючи їхнє швидке заміжжя (Ос): *А там ж'їн'к'и |були/ і так об|ле|т'їла там доу|кола/ там і д'їу|к'и |були... і так з тоу ло|патоу ле|т'їла/ «но с|коро/ жо|би ви фс'ї/ жо|би фс'ї |замуж їли»* (Ос) (ЗГ).

Нареченій знімають вінок або хустку предметами – *коло|тушком* або *дереу|їаноу |ложкоу* (Дв, Птл): *У́дома зн'ї|мали тим коло|тушком/ тим |р'їмним ту|да// і так ле|геїко п'їдти|хала і з'н'ала* (Дв). Оказіонально засвідчено обряд, коли свекруха *ло|паткоу* знімає невістці хустку і викидає на піч; так роблять, коли наречену приводять у дім нареченого (См) (див. вище).

Полотно. Полотно як побутово-практична річ у контексті надсянського весілля також набуває обрядової семантики:

– 'подарунок на заручини від обох родів': *Третїї зальоти зовутся «запоїнами». Тогди родичи молодої пекут пироги, варят м'ясо, а молодий приносить горівку і подарункі, зложенї з полотна, обаранців, червоної встужки і перстенів до заручин [...] Дівча навзаїм дає для вітця молодого хустку, а для матери полотна тонкоє в подарунку* (Люзин., 51);

– 'полотно, яке нареченим стелять у церкві під час вінчання' (Кнш, Млн, Мшл): *|Зам'їст' рушнїка було |б'їле полот'но// і ти|пер їи |б'їле полот'но// а ко|лис' |метир чи там два |метри/ йак хто хо|т'їу/ в'їдти|нали у́дома то|то полот'но і несли до |церкви// ко|ли в'їн|чалис'ї/ їїм п'їд |ног'и сте|лили* (Мшл);

– 'подарунок свекрусі від невістки у вигляді полотна' (Кт, Прл): *То ко|лис' молод|а |мала |мати/ йак во не|в'їска їшла/ |мала |мати полот'но і нак'ї|дала |туїу ста|ру полот'ном* (Кт).

Зауважмо, що на Надсянні полотно в обрядовому контексті функційно наближене до хустки, рушника, хліба, адже:

– з подарованим полотном свекруха виконує ритуальні дії, ініціюючи народження дітей: *І |тайа ста|ра тим полот'ном гул'ала і |к'їдала на пїшц'ї*

шо́би с'а́ д'іти вели... і́ тойе́ полот'но́ там ле́жало до́ ран'и/п'ок'и те́ вес'і́л'а во́ било́ (Кт);

– тримаючись за полотно, наречені заходять на почесне місце за весільним столом: Во́ни три́майу́ць і́ того́ полот'на/ того́ на́м'іту/ свик'ру́ха би́ре ве́де так'во́ аж по́за фс'і́ сто́ли на́сере'дину/ с'таў'ит то́ї коро'ва́ї (Прл);

– полотно кидає наречена після вінчання на подруг, ініціюючи їхнє швидке заміжжя: С'тел'ит на шл'уб' даў'но́ полот'но́/ а ти́пер руш'ник// а́ потім мо́ло'да за'к'ідала/ за'к'іда́ють на'зад// йа́ ї́ ти́пер йі́м 'кажу́ 'к'іда́ти на дру́жку/ 'жоби́ 'заму́ж ішла// і́ тим полот'но́м с'і́ там розк'іда́ють/ а́ ти́пер руши́'ком (Млн).

Отож використання матеріяльних елементів у надсянському весільному обряді має глибокий символічний (а не лише побутовий) зміст, є відображенням світогляду надсянців, дає нам ключ до розуміння обрядів та обрядодій, а також засвідчує, з одного боку, самотність цього етнокультурного регіону, а з іншого – єдність з обрядами та звичаями всієї України.

РОЗДІЛ 5. СЛОВНИК ВЕСІЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК: СПЕЦИФІКА РЕЄСТРУ ТА СПОСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ. II.

Наталія ХІБЕБА

Бойківське говіркове словництво сьогодні представлено досить повно, однак немає тематичних словників, які б репрезентували традиційну культуру бойків, зокрема й весільну обрядовість¹. Усвідомлення незворотної втрати інформації про весільну обрядовість та її лексику актуалізує потребу лексиконів такого ґтибу.

Створення тематичного етнолінгвістичного словника весільної лексики бойківських говірок – украй нагальна лексикографічна праця, багатий матеріал якої сприятиме дослідженню колоритного говіркового мовлення. Уже опрацьовано засади і структуру такого словника, окреслено специфіку фіксації весільних назв, обґрунтовано критерії добору гасел та ін.² Пропоноване дослідження – наступний фрагмент словника весільної лексики бойківських говірок (літера **В**)³.

Для укладання словника залучено фольклорно-етнографічні матеріали про бойківське весілля від кінця XIX ст. (весілля з різних теренів Бойківщини: із сіл Дидьова (Іван Кузів)⁴, Мшанець (Володимир Гнатюк)⁵, Гвоздець (Юрій

- 1 Дет. див.: Хібеба Н. Бойківське весілля: стан і перспективи мовознавчих досліджень. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2004. С. 480–502; Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово. Львів, 2021. С. 25–30.
- 2 Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до Словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 299–308; Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. І. Соляр. Львів, 2021. Вип. 34. С. 332–371. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukrainia/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>; Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: способи тлумачення назв. *Тенденції розвитку української лексики та граматики* / за ред.: І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. Варшава; Івано-Франківськ, 2014. Ч. I. С. 134–147.
- 3 Попередні фрагменти словника (літери **А–Б**) див. у: Хібеба Н. Словник весільної лексики бойківських говірок: специфіка реєстру та способи репрезентації... URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/uk/publications/materials/ukrainia/42-034-ukrayina-kulturna-spadshchyna-natsionalna-svidomist-derzhavnist/?id=547>.
- 4 Кузів І. Жите-буте, звичаї і обычаї гóрського народу. *Зоря*, 1889. Ч. XVII. С. 282–287; Ч. XVIII. С. 299–302; Ч. XIX. С. 317–320 (далі в тексті – Кузів).
- 5 Гнатюк В. Бойківське весіле в Мшанци (старосамбірського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 1–29 (далі в тексті – Гнат).

Кміт)⁶, Лавочне (Зенон Кузеля)⁷, Доброгостів (Володимир Левинський)⁸, Ясень⁹ і смт Перегінське (Юзеф Шнайдер)¹⁰ та ін., а також лексикографічні та лінгвогеографічні джерела, діалектні тексти, архіви діалектологічних експедицій 50-х рр. ХХ ст., спеціально організованих для збору матеріалів до «Атласу української мови» (зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)¹¹, власні записи авторки, зібрані польовим методом у селах Бойківщини Львівської та Івано-Франківської областей¹².

- 6 Кміт Ю. Бойківське весіле в Гвіздці (турчанського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 82–100 (далі в тексті – Км.).
- 7 Кузеля З. Бойківське весіле в Лавочнім (стрийського повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 121–150 (далі в тексті – Куз.).
- 8 Левинський В. Бойківське весіле в Доброгостіві (дрогобицького повіта). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Львів, 1908. Т. X. С. 101–120 (далі в тексті – Левин.).
- 9 Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. *Lud*, 1911. Т. XVII. Z. II–III. S. 151–161; цит. за: Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово. Львів, 2021. С. 176–184 (далі в тексті – Шн_Яс).
- 10 Schnaider J. Z życia górali nadłomnickich. *Lud*, 1912. Т. XVIII. Z. I–IV. S. 141–153; цит. за: Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах... С. 164–175 (далі в тексті – Шн_Прг).
- 11 Матеріали діалектологічної експедиції із села Бориня Турківського району (сучасний – Самбірський) та із села Коростів Сколівського району (тепер – Стрийський) Львівської області.
- 12 Назви населених пунктів та їх скорочень (збережено районування населених пунктів до ухвали постанови Верховної Ради України № 807-IX від 17 липня 2020 р., що відповідає традиційному діалектному окресленню бойківського говору і якнайточніше ілюструє його цілісність, компактність та локальну специфіку функціонування): *Івано-Франківська область*: Анг – Ангелівка Долинського р-ну, Бг – Богрівка Богородчанського р-ну, Блх – м. Болехів, Вш – Вишків Долинського р-ну, Глбк – Глибоке Богородчанського р-ну, Дз – Дзвиняч Богородчанського р-ну, Дл – м. Долина Долинського р-ну, Кз – Кузьминець Рожнятівського р-ну, Кзк – Козаківка Долинського р-ну, Клш – м. Калущ, Кс – Красне Рожнятівського р-ну, Ксм – Космач Богородчанського р-ну, Л – Лолін Долинського р-ну, Лг – Луги Рожнятівського р-ну, Лк – Луквиця Богородчанського р-ну, Лпв – Липовиця Рожнятівського р-ну, Лпн – Лоп'янка Долинського р-ну, Лц – Лецівка Рожнятівського р-ну, Мж – Міжгір'я Богородчанського р-ну, Нб – Небилів Рожнятівського р-ну, Нвц – Новиця Калуського р-ну, Ос – Осмолода Рожнятівського р-ну, Пдб – Підбережжя Долинського р-ну, Плн – Поляниця, Прг – смт Перегінське Рожнятівського р-ну, Пт – Петранка Рожнятівського р-ну, Рхн – Рахиня Долинського р-ну, Сд – Саджава Богородчанського р-ну, Ск – Солуків Долинського р-ну, СлД – Слобода-Долинська Долинського р-ну, Сл – Сливки Рожнятівського р-ну, Сн – Сенечів Долинського р-ну, Снб – Слобода-Небилівська Рожнятівського р-ну, Схд – Суходіл Рожнятівського р-ну, Тпч – Тяпче Калуського р-ну, Тсв_Д – Тисів Долинського р-ну, Цн – Цінева Рожнятівського р-ну, Яс – Ясень Рожнятівського р-ну; *Львівська область*: Б – Бабино Старосамбірського р-ну, Бгт – Багнувате Турківського р-ну, Бк – Боберка Турківського р-ну, Бн – Бачина Старосамбірського р-ну, Бнв – Беньова Турківського р-ну, Бр – Бориня Турківського р-ну, Бс – Бусовисько Старосамбірського р-ну, Бг – Бігля Турківського р-ну, Бч – Біличі Старосамбірського р-ну, В – Воля Старосамбірського р-ну, ВВ – Верхнє Висоцьке Турківського р-ну, ВВл – Велика Волосянка Старосамбірського р-ну, Вл – Волосянка Сколівського р-ну, ВЛн – Велика Лінина Старосамбірського р-ну, ВЛж – Верхній Лужок Старосамбірського р-ну, Влк – Великосілля Старосамбірського р-ну, Влш – Волошиново Старосамбірського р-ну, ВрС – смт Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну, ВСт – Верхня Стинава Стрийського р-ну, ВСш – Велика Сушиця Старосамбірського р-ну, ВТ – Верхній Турів Самбірського р-ну, Вч – Вовче Турківського р-ну, ВЯб – Верхня Яблунька Турківського р-ну, Гв – Гвоздець Старосамбірського р-ну, Гк – Галівка Старосамбірського р-ну, Гл – Головецько Старосамбірського р-ну, Глб – Глибоке Старосамбірського р-ну, Гр – Грозьово Старосамбірського р-ну, Грб – Грабовець Сколівського р-ну, Д – Дидьова Турківського р-ну, Дб – Доброгостів

Пропонований словник репрезентує як обрядові (назви етапів весілля, обрядодій, учасників, назви атрибутів весільного обряду, страв і напоїв, пісень і танців), так і загальноновживані номінації, що стають джерелом збагачення обрядового лексикону, розвиваючи свою семантику.

Представлено назви тематичної групи весільної лексики, яких не засвідчено у словниках та словничках бойківських говірок¹³, а також лексеми, які зафіксовано з іншою обрядовою семантикою або ж як загальноновживані: наприклад, *вічп* ‘вечір’ (Он. I, 113) – ‘обрядова вечірка напередодні дня

Дрогобицького р-ну, Дв – Довжки Сколівського р-ну, ДзГ – Дзвиняч Горішній Турківського р-ну, Дн – Дністрик Старосамбірського р-ну, Дрг – Дрогобиччина, Ж – Жукотин Турківського р-ну, Ждн – Жданівка Дрогобицького р-ну, Жп – Жупани Сколівського р-ну, Зб – Зубриця Турківського р-ну, Зв – Завадка Сколівського р-ну, Зк – Заколоть Дрогобицького р-ну, І – Ісаї Турківського р-ну, Іл – Ільник Турківського р-ну, Кб – Кобло Самбірського р-ну, Кзв – Козеве Сколівського р-ну, Кк – Кривка Турківського р-ну, Км – Комарники Турківського р-ну, Кн – Кіндратів Турківського р-ну, Кр – Коростів Сколівського р-ну, Крн – Кринтята Турківського р-ну, Крш – Крушельниця Сколівського р-ну, Кт – Катин Старосамбірського р-ну, Кч – Корчин Сколівського р-ну, Лб – Либохора Турківського р-ну, Лб_С – Либохора Сколівського р-ну, Лбх – Лібухова Старосамбірського р-ну, Лв – Лавочне Сколівського р-ну, Лм – Лімна Турківського р-ну, Лп – Лопушанка Турківського р-ну, ЛпХ – Лопушанка-Хомина Старосамбірського р-ну, Лс – Лосинець Турківського р-ну, Мл – Мельничне Турківського р-ну, Мр – Муроване Старосамбірського р-ну, Мт – Матків Турківського р-ну, Мх – Махнівець Старосамбірського р-ну, Мхн – Мохнате Турківського р-ну, Мш – Мшанець Старосамбірського р-ну, НГс – Нижнє Гусне Турківського р-ну, Нд – Недільна Старосамбірського р-ну, НРж – Нижня Рожанка Сколівського р-ну, Нч – Нагуєвичі Дрогобицького р-ну, НЯб – Нижня Яблунька Турківського р-ну, Оп – Опоарець Сколівського р-ну, Ор – Орів Сколівського р-ну, Орв – Орявчик Сколівського р-ну, Пг – Погар Сколівського р-ну, Пд – Підгородці Сколівського р-ну, Пдс – Підсухе Дрогобицького р-ну, Пк – Побук Сколівського р-ну, Пл – Плав’я Сколівського р-ну, Плк – Плоске Старосамбірського р-ну, Пр – Присліп Турківського р-ну, Рз – Розлуч Турківського р-ну, Рп – Ріп’яна Старосамбірського р-ну, Рс – Росохи Старосамбірського р-ну, Св – Свидник Турківського р-ну, Сбч – Стрільбище Старосамбірського р-ну, Слв – смт Славське Сколівського р-ну, Спе – Спас Старосамбірського р-ну, СР – Стара Ропа Старосамбірського р-ну, СС – м. Старий Самбір, Ств – Старява Старосамбірського р-ну, Стр – Стрілки Старосамбірського р-ну, СтрС – Старосамбірщина, Сх – Східниця Дрогобицького р-ну, Сш – Страшевичі Старосамбірського р-ну, Сушч – Сушиця Старосамбірського р-ну, Т – Тур’є Старосамбірського р-ну, Тв – Тершів Старосамбірського р-ну, Тп – Топільниця Старосамбірського р-ну, Тр – Труханів Сколівського р-ну, Трк – Турківщина, Трл – Терло Старосамбірського р-ну, Тс – Тисовиця Старосамбірського р-ну, Тсв – Тисовець Сколівського р-ну, Тх – Тухолька Сколівського р-ну, Тхл – Тухля Сколівського р-ну, Тш – Тишівниця Сколівського р-ну, Уж – Уріж Дрогобицького р-ну, Ул – Уличне Дрогобицького р-ну, Ур – Урич Сколівського р-ну, Хв – Хащів Турківського р-ну, Шм – Шум’яч Турківського р-ну, Шн – Шандровець Турківського р-ну, Яб – Яблунів Турківського р-ну, Яв – Явора Турківського р-ну, ЯЗм – Ясениця-Замкова Старосамбірського р-ну, Ял – Ялинкувате Сколівського р-ну, Ям – Ямельниця Сколівського р-ну, Яск – Ясінка Турківського р-ну, ЯСл – Ясениця-Сільна Дрогобицького р-ну, Ясн – Ясениця Турківського р-ну; *Закарпатська область*: ВВт – смт Верхні Ворота Міжгірського р-ну, Гкл – Гукливий Воловецького р-ну, Звд – Завадка Воловецького р-ну, Зп – Запереділля Міжгірського р-ну, Скт – Скотарське Воловецького р-ну; *населені пункти в Польщі*: Блг – Балигород (пол. *Baligród*) Ліського пов. Підкарпатського воев., Влст – Волосате (пол. *Wolosate*) Ліського пов. Підкарпатського воев., Стф – Стефкова (пол. *Stefkowa*) Ліського пов. Підкарпатського воев.-

13 Онишкевич М.І. Словник бойківських говірок: у 2-х ч. Київ: Наукова думка, 1984 (далі в тексті – Он.); Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013 (далі в тексті – Матіїв); Енциклопедія Бойківщини: люди, мова / за ред. Р. Дяківа. Київ: Зерцало, 2014 (далі в тексті – ЕБ).

шлюбу в нареченої; дівич-вечір' (Вч, Кз). Репрезентовано чималу кількість слів, архаїчних за своїм значенням. Цінними для лексикографічної праці є раритетні слова та вислови, які вдалося зафіксувати.

До «Словника весільної лексики бойківських говірок» увійшли слова, словосполучення, описові конструкції, фразеологізми, паремійні одиниці.

Фразеологізми з обрядовим значенням, залучені до реєстру словника, вирізняються специфічними рисами, коріння яких – у національній культурі краю, у символіці і традиціях. Частина весільних фразеологізмів вузьколокальна, мотивація інших дедалі частіше стає більш затемненою через редукцію, архаїзацію та факультативність деяких обрядодій. Фразеологізації зазнають вільні словосполучення, набуваючи переносного значення завдяки метафоризації, і навпаки – поодинокі «весільні» фразеологізми стають загальноновживаними.

Словник допоможе «відчитати» компресовані «сюжети» весільних обрядодій, звичаїв, традицій, зафіксованих у численних пареміях з обрядовим компонентом: чимало таких мовних конструкцій сформувалося з обрядових пісень, традиційних весільних висловлювань та промовлянь, тому залучено й паремійний матеріал зі збірника «Галицько-руські народні приповідки» І. Франка¹⁴.

Весільна лексика складає особливу «підмову» говору, вивчення якої передбачає залучення широкого екстра- та інтралінгвального тла: запропоновано фрагменти зв'язного мовлення, завдяки яким змодельовано загальний уклад духовно-матеріального життя бойків. Ідеться про усталені мовленнєві формули-побажання, настанови, прокльони, замовляння, а також приказки, прислів'я, порівняння, мінітексти, які виголошують під час виконання тієї чи іншої обрядодії або які мають стосунок до обрядодій (див. далі: Умовні позначення).

Подані розлогі ілюстрації не тільки моделюють текстову поведінку назв, а й наповнюють лексикон живим мовленням бойків. Ілюстративний матеріал різного обсягу, подекуди у вигляді мікротекстів, дає змогу витлумачити вокабули, проілюструвати особливості досліджуваних говірок і водночас пізнати мовно-культурний світ бойків. Урізноманітнюють словник і народні сентенції про морально-етичні правила поведінки мешканців цього терену, реалізовані у мовленнєвих формулах подяки, прохання, заборони, оберегу тощо. Пояснення в цитатах-ілюстраціях подано у квадратних дужках [за те, що вигодувала доньку. – *Н.Х.*], а доповнене слово – у трикутних дужках: *війшов за мнов <молодов>*.

Щоб удоступнити словник для якнайширшого кола зацікавлених читачів, застосовано спрощене транскрибування текстів. Назви, зафіксовані в лексикографічних та етнографічних матеріалах, подано за першоджерелом (у деяких першоджерелах наголосу не зазначено).

¹⁴ Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко; 2-е вид. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. Т. I–III (далі в тексті – Фр.).

Структура словникової статті та її оформлення вже адаптовані у словниках серії «Діалектологічна скриня»¹⁵: реєстрове слово, яке передано літературною графікою (за абеткою), граматичний коментар (для іменників зазначено число; збірні іменники позначені скороченням *зб.*; для дієслів – вид), ремарки подано курсивом (указують на стилістичне або емоційно-експресивне забарвлення), тлумачення, географічні дані (скорочення назв населених пунктів, у яких зафіксовано лексему), ілюстративний матеріал.

Значення реєстрових одиниць витлумачено літературним відповідником (**вѣльбѣн** ‘фата’), описово, за допомогою синонімів (**віно** ‘придане, посаг’) або за допомогою вокабул, які виділено курсивом (**відчепне** *ім.* ‘малий *коровайчик* і гроші, які дає наречений *дружбі* і *принівику* за місце на весільному ложі’).

Фонетичні та граматичні варіанти становлять окремі гасла і мають відсилач (→) до інваріанта (найближчого до літературної мови або ж за його відсутності – за абеткою): **водклѣн** → **отклѣн**. Фонетичні варіанти подано в дужках: **весільники** (**висільники**).

Усвідомлюючи, що про синоніми можна говорити тільки в межах однієї говірки, після значка || наводимо назви з ідентичним значенням, які функціують у різних говірках: **весіля** || **весільна церемонія**, **весільне свято**, **женітба**, **женячка**, **жинітва**, **свадьба 1**, **сваляба**.

Традиційно значення багатозначних слів сформульовано під одним гаслом, причому першим подано первинне значення слова чи значення, найбільш поширене в говірках; засвідчені омоніми – в окремих словникових статтях.

Стійкі словосполучення, синтаксичні конструкції, фразеологізми подано під опорним словом після значка ♦ (під іменниками та дієсловами, однак цього принципу не завжди дотримано з огляду на контекст функціонування мовних одиниць та на їх змістове навантаження).

Стрілками ↔ позначено слова з ідентичною семантикою: **відгбощування** ↔ **відгістки**.

Якщо значення слова не вдається точно з’ясувати або ж воно є сумнівним, недостатньо зрозумілим з ілюстрації, використано знак запитання [?].

Стилістично марковані слова позначено: *здр.* – здрібніле (*віночок*), *знев.* – зневажливе, *пестл.* – пестливе (*відданічка*); вказано застарілу (**вѣльбѣн** *заст.* «стяжки, з яких роблять боярам відзнаки»¹⁶) лексику.

Умовні позначення: ♦ – стійке словосполучення, синтаксична конструкція або фразема; ■ – приказка, прислів’я, народне порівняння; ☼ – проклін; ☒ – передбачення; ✂ – прикмети гармонійних подружніх стосунків; 🌸 – побажання; ☉ – звичаєві настанови, мовленнєві формули-поради: «як і що треба робити» під час весілля для повноцінного й щасливого, за народними мірками, сімейного життя;

15 Книжкова серія, заснована 2003 року у відділі української мови Інституту українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України (Львів).

16 Мисевич О. Український весільний обряд у Бойківщині. Львів: Наш лемко, 1937. С. 49 (далі в тексті – Мис.).

виконання таких народних приписів, на думку бойків, має забезпечити добробут, злагоду в подружжі, легкі пологи жінки, народження дитини визначеної статті, зокрема хлопчика та ін.; Ⓞ – звичаєві заборони на весіллі, які стосуються передусім нареченої (наприклад, не можна зустрічатися з іншою нареченою; нареченій-покритці не можна надівати вінка та ін. Удовиці або розлученій жінці заборонено брати участь у важливих обрядодіях (наприклад, не дозволяють *ийти* вінця) та ін.; Ⓢ – усталені мовленнєві формули, які виголошують під час запрошення гостей на весілля, під час благословення наречених та ін., образні висловлювання, які промовляють під час обрядодій або які стосуються обрядодій; ☞ – мінітексти; 🎵 – ілюстрації з пісень.

В

♦ **В ЖО́НАХ <БУТИ> → ЖОНА́**

ВА́ДІЯ ↔ ЗА́КЛАД ((Бн, СР) Он. I, 81)

ВА́ЙКАТИ запрошувати на весілля: Як перепива́ла вже ма́ма, то дава́ли подарок. Чи све́тер, чи ху́стку, чи хусьте́ ма́тері. Каза́ли: «Ва́йкали ма́ма, і ва́йкали та́то, і я вас ва́йкаю, аби йшли на гу́щаца, бо я ся го́нню». То в го́рах так на весі́ле хо́дят просі́ти (Ур)

ВА́ЛЕЦЬ (ВА́ЛИЦЬ) весільний танець; вальс (Дб, Кр, Лп, Ур, Яв, Ям): Коломійка, валець, полька. Тотó всьо йшло ходо́м. А са́ме найбільше то йшла коломі́йка (Кр); Бу́ла коломі́йка, фокстрó, ва́лиць, коза́чок (Яв)

ВА́ЛИЦЬ → ВА́ЛЕЦЬ

ВАР компот із сухофруктів, який подають на весіллі; узвар (Ск)¹⁷: На висі́ля бода́й би лі́трів сто тре́ба ва́ру (Маті́їв, 50) || **СУ́ШКА**

ВАРИ́ЛИХА кухарка на весіллі (ЕБ, 23) || **ГОСПОДИ́НЯ, КУ́ХА́РКА, ОБСЛУ́ГОВУ́ЮЧА ЖІ́НКА, ПОВА́РИ́ХА**

ВАСИ́ЛЬОК *перев. одн.* васильки, які використовують у різних весільних обрядодіях: уплітають у *коси́цю*, прив'язують на верхівку весільного *деревця́*, запихають у пляшку з освяченою водою й ставлять її на діжу, перед якою вбирають наречену; наречена передає із сорочкою нареченому; докладають до весільного подарунка родичам нареченого та ін. (Бг, Глб, Мж, Сл, СНб): Васи́льок? Ну в го́родци сі́є та́кий пахлі́вий [‘запашний’. – Н.Х.]; А в ту *коси́цю* то обов'яско́во жи́тні три ко́лоскі́, *васи́льок*, *кві́тку* до *груде́й* до пра́вої (Бг); Ну і *кладу́т* на *сти́л* *хлі́б*, і у *бути́лку* *свяче́ну во́ду*, ну а в *бути́лку* *кропи́льце* та́ке з *васи́льку* (Глб); *Пі́ткла́ли* *хлі́б*, *зве́рха* *сорочку́* і *коси́чку* *васи́льку*, *коси́чку* *васи́льку* *пови́нно* *бу́ти* (СНб)

ВБЕРТА́НКА весільний танець – «різновид коломийки, обертанка»¹⁸

ВБИРА́ЛЯ (УБИРА́ЛЯ) жінка, яка одягає наречену до вінчання: Спеці́альна жінка. Вбира́ля. Та, шо *молоди́х* *вбира́є*. Убира́ля (Кз) || **ЖІ́НКА, ШО ВБИРА́Є МОЛОДУ́; СВА́ХА 4, СПЕЦИ́АЛЬНА ЖІ́НКА, СТА́РША ЖІ́НКА**

17 Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упор. Н. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. С. 206 (далі в тексті – Гліб.).

18 Зборовський П. Бойківські латканки / упор. П. Зборовський. Львів: Укр. акад. друкарства, 2013. С. 185 (далі в тексті – Збор.).

ВБИРА́ТИ, док. вбра́ти:

- ◆ **вбира́ти ба́бу** → ба́ба
- ◆ **вбира́ти вельо́н** → ве́льо́н
- ◆ **вбира́ти віне́ць** → віне́ць
- ◆ **вбира́ти в ху́стку** → ху́стка
- ◆ **вбира́ти до шлю́бу** → шлю́б
- ◆ **вбира́ти карава́й** → карава́й
- ◆ **вбира́ти кві́тами** → кві́т
- ◆ **вбира́ти кві́точками** → кві́точка
- ◆ **вбира́ти корова́й** → корова́й
- ◆ **вбира́ти корогва́й** → корогва́й
- ◆ **вбира́ти косі́цю** → косі́ця
- ◆ **вбира́ти мі́рту** → мі́рта
- ◆ **вбира́ти молоду́** → молода́
- ◆ **вбира́ти со́сну** → со́сна
- ◆ **вбира́ти ста́росту** → ста́роста
- ◆ **вбира́ти стончка́ми** → стончка
- ◆ **вбира́ти ялі́нку** → ялі́нка

ВБИРА́ТИСЯ (убира́тися):

◆ **вбира́тися жебрака́ми** одягатися бідно, удаючи жебраків (про *сватачів*):
Вбира́лися такими бідними, жебрака́ми, так ся вбира́ли. «Та заході́т, го́стики, заході́т» (Тсв)

◆ **вбира́тися на́біло** одягатися на весілля у вбрання білого кольору (про наречену) (Бт)¹⁹

◆ **убирати́ся по-святочному** одягатися на весілля у святкове вбрання (про наречених): «Коли примфромь має бути весєля у вѡвторокъ, то въ понедѣлокъ йдуть молодой зь дружбою, молода зь дружою въ село, убирають ся по святочному, але безъ жадныхъ церемоній» (Кузів, 282)

ВБРА́НСЬ → **вбра́ня**

ВБРА́НИ → **вбра́ня**

ВБРА́НЯ (вбра́нс, вбра́ні)

1. одяг: Везут кожущкѣи, там шо ї <молодій> ся налѣжило, там вбра́ні і той, йшли в придане за нев (Трл)

◆ **ядвабноє вбра́ня** одяг нареченої із шовку:

♪ Ви нас ни дуріте,

Инчов нас ни зводіте,

На ті вбра́ня льняноє,

На наші ядвабноє (Кузів, 285)

2. весільний костюм нареченого (перев. чорного кольору): Чорне вбра́не, сорочка біла, типер беру́т ясне (Рс) || **чо́рне вбра́ня, чорне́ньке вбра́ні**

¹⁹ Говори української мови: збірник текстів / укл.: С. Довгопол, А. Залеський, Н. Прилипка; відп. ред. Т. Назарова. Київ: Наукова думка, 1977. С. 241 (далі в тексті – Говори).

♦ **чорне вбрáня** ↔ **вбрáня 2** (ВСт, Рс, Трл): Молодїй ничо не мав, чорне вбрáня, сорóчка бїла, і так б́уло, як типéр (Трл)

♦ **чорнёнъке вбрáні** ↔ **вбрáня 2**: Молодїй купувáв собі вбрáні, так чорнёнъке (ВСт)

вбрáти → **вбирáти**

вв́ести → **ввóдїти**

ввї́дти → **вї́дти**

ввóдїти, *док.* **вв́ести** 1. уперше після вінчання заводити невістку (чи подружжя), накривши її виверненим кожухом, до хати (про свекруху): Як приходит зі сльóбу, то мáти берé під кожух, і до хáти. Кожух вїверне, о. Тáкої б́уло, б́уло так. Ну, та типéр вже ніхтó не ввóдит (СНб); І після шлóбу ввóдит молодїх під кужухóм, кужух вївернений навївороту. Мáма молодóї накїдує на плéчі на дїтéй кужух, на молодїх, і ввóдит до хáти (СНб)

2. здїйснювати церковний обряд *вїводу* (ВСт, Дн, Ур): І так сáмо тотá жінка, котрá мáла чоловїка, як вже надїли їй той чїпéць, вона мáла за кїлькось там днів ітї до цёркви. І тóже так, як типéрька, шо ввóдиться, як сльóб берé, то зáрас то сьвященик ввóде, а тогдї я вже нáвїть не знáю, за кїлько то днів вона мáла вїйти до цёркви, і там її пїп посьвятїв (Дн); Потóм ввóдит, і на гóлову кладé сьвященик ту сáму х́устку (Ур)

ввóдїтися:

♦ <їти> **ввóдїтися** іти до цёркви на молитву для духовного очищення після шлюбної ночі, щóб «узаконити» свїй статус як замїжної (про молоду жінку) (Дн, Ур): Х́устку зав'ёзували. А потóму, колї на дрўгий день вона йшла се ввóдїти <до цёркви>, то тоту х́устку, шо булá на голóві під вїньцїма, тоту закрúчували в цёркві. Закрúчуваласї (Ур); Чїпéць наложили вдóма, áле вона всьо їднó мýсила йти до цёркви і ввóдїтися (Дн)

вв́ести:

♦ **вв́ести скрїню** → **скрїня**

♦ **вв́ести сорóчку** → **сорóчка**

велїкий:

♦ **велїка вóйна** → **вóйна**

♦ **велїка косїця** → **косїця**

♦ **велїке весїля** → **весїля 1**

♦ **велїке вїно** → **вїно**

♦ **велїкий бáлець** → **бáлець**

♦ **велїкий коровáй** → **коровáй**

♦ **велїкий корогвáй** → **корогвáй**

♦ **велїкий подáрок** → **подáрок**

♦ **велїкий тáнець** → **тáнець**

♦ **велїкий хлїб** → **хлїб**

♦ **велїкі боáри** → **боáри**

ВЕЛЬОН (вильон, вільон) 1. фата (Он. I, 89; Матіїв, 55; ЕБ, 24; Ком.²⁰; Щегл.²¹; Гн.²²; (Бг, Бк, ВСт, Гб, Глб, Дб, Іл, Кр, Крш, Лб, Лс, Мж, Мл, Нд, Ос, Рс, Сд, СНб, Тр, Трл, Ул, Ур): Вельони ше за Пóльщі брали лóди (Рс); Молодїй не дає нічó молоді, хібá як котрїйсь замїжній, то купує вельон на вінчане (Тр); Вельон і вінець довкола голові (Мл); Колись вільон давали ті, шо мала дітїну, казали покритка (Крш)

✿ Вітаю вас, молодята, на білім тарєли,
бі-сьте ся любіли, як в небі ангєли.

Вітаю вас, молодята, у білім вельоні,

бі-сти мали чотїри сини, як німецькі коні (Крш) || **тюль, фата́, шлаєр**

◆ **бра́ти вельон, док. взя́ти вельон** надівати фату на весілля (про наречену) (Іл, Крш): Бра́ла на го́лову вельон (Іл)

☉ А в нас ту віньці хібá брали, типєр бєрут вельон, сукєнка біла, а то так не було. Раньче вельон хібá вбрáлася дівка, то казали, шо завіват, як найдуха мала. То була така їмосьць свїщєника, бо мїй тáто с свїщєником жїли, і вона каже: «Гáню, я їду додóму з Перемїшля». І каже: «Гáню, я їду до Німецьків, привєзу вельон, сукєнку дóвгу, мєшти білі». Я думáю, шо казати? Кáжу: «Їмосьць, я ше молодá, я знáю, чи так робїли, шо я бєру вельон на сєбе?». Так мені ся сподóбав вельон, відно, шо молодá йде (Рс)

◆ **бу́ти у вельоні** мати фату в день весілля (про наречену): То пєрше був вельон. То кажут, шо була у вельоні (СНб)

◆ **вб́рати вельон** надівати нареченїй фату: Ну, росчесáв кóсу, тогдї вже вб́рали вельон (Ур) || **зб́рати у вельон, наті́гати вельон**

◆ **закладáти вельон** покривати голову фатою неодруженїй дівчині (їніціюючи швидке замїжжя) та *перетанцьóвувати* з нею (про наречену): А пóтім молодá, шо є вже дівчáт, закладáє той вельон свїй, як здоймили, на дівкє і гуляют. Пóки молодá с кáждов дівчинов то вже гуляє. То нáвіть такі малі гуляют (Дб) || **надівáти вельон, накладáти вельон**

◆ **замі́чувати вельон** під час вінчання торкатися до нареченого фатою (про наречену), ініціюючи головування в сім'ї: Молодú пильнували в цєркві, би вельон не замічували, би то не робїли. Бо брали вельон замічували на молодóго, а дружбї пильнували тóго, абó хтось робів намóвини і не дали заверєчи (Трл)

✠ Бо повіли, шо будє молодá старшувáла, жінка, як при шлїобі замічут вельон той (Трл)

◆ **зб́рати у вельон ↔ вб́рати вельон**: Зб́рают молодú в той вельон (Дб); Дрúгої дніни зб́рали в нас колись не в вельон, як типєр, áле тотóй, шо вони плєли з барвінку, вінóчок (Сд)

20 Комарницький В. Там, де живуть бойки: господарство, етнографія, фольклор. Львів: Камула, 2015. С. 170 (далі в тексті – Ком.).

21 Щеглюк М. Село Тяпче: історико-етнографічне дослідження. Львів: Український інститут «Євросоціум», 2016 (далі в тексті – Щегл.).

22 Гнатишак Ю., Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. Слова з Болехова / відп. ред. Н. Хобзей. Львів, 2017. С. 88 (далі в тексті – Гн.).

♦ **здойма́ти вельо́н**, *док.* **здойми́ти вельо́н** знімати фату наречени́, що символізує зміну її стану як заміжньої жінки (Дб, Трл): Типе́р як вельо́н здойме молода́, всі дівча́та, які-но є там, ко́жна с тим вельо́ном таньцо́й (Трл) || **зніма́ти вельо́н**, **розмолоді́чувати**, **стіга́ти вельо́н**

♦ **знима́ти вельо́н** → **зніма́ти вельо́н**

♦ **зніма́ти (знима́ти) вельо́н** ↔ **здойма́ти вельо́н** (Бг, Іл, Лб, Мж, Ор): А вельо́н як зніма́ют, сідає молодій на по́душку на крісло посере́д площатки, молоду́ берє на колі́на, і ма́ма молодого́, і ма́ма молоді́ <знімає>, якшо́, звича́йно, до ре́чі, нерозве́дена (Ор); То коли́ йшла вона́ вже до молодого́, тоді там зніма́ли вельо́н (Іл); Знима́ют вельо́н, зав'я́жуг ху́стку (Бг); Молоді́ старо́ста зніма́в вельо́н і віне́ць із голо́ві (Лб)

♪ Starôśćina wlelôn zny/maie,
a čy/rčyk zakładaie ((Стф)²³; Мис., 49)

♦ **іти́ у вельо́ні** іти до вінчання у фаті (про наречену) (Бг, Іл, Ор): Молода́ йшла в вельо́ні (Ор); <Молода> бра́ла ху́стину під віне́ц. А типе́р іду́т у вельо́нах. Так сі не ро́бит (Бг)

♦ **кида́ти вельо́н** знявши фату, кидати її дівчатам (про наречену): дівчина, яка зловить фату, найшвидше вийде заміж (Бк, Кр, Трл):

☒ І вельо́н кида́ли, котра́ ско́рше вхо́пит, то сі відда́сьть до ро́ку. Віне́ць чи вельо́н, але чи то ся всьо́ здійсни́ло, то́то не мош пові́сти (Трл)

♦ **надіва́ти вельо́н** ↔ **заклада́ти вельо́н**: Надіва́є той вельо́н, вже сама́ вона́ не ма́є на голо́ві, вже ма́є ху́стку (Дб)

☒ А той вельо́н вона́ надіва́є на всіх дівча́т, аби́ вони́ вийшли всі за́міш (Дб)

♦ **наклада́ти вельо́н** ↔ **заклада́ти вельо́н** (Мж, СНб): І вона́ так берє цей вельо́н і наклада́є дівчині на го́лову, і так тро́шечки з нев обкру́тиця рас, і вже так дру́гий, і так да́лі (Мж); Наклада́є ко́ждому шче то́то, той вильо́н ци коси́ці, шо́ там ма́є (СНб)

♦ **натіга́ти вельо́н** ↔ **вбира́ти вельо́н**: По́тім уже́ одна́ жінка вбира́є, вже там вельо́н натіга́є (Лк)

♦ **стіга́ти вельо́н** ↔ **здойма́ти вельо́н**: То зав'ю́т молоду́ вже, вельо́н стіга́ют, молода́ сідає то́же на ла́вку, сте́лят її по́душку, кладу́т, і сідає молодій, берє її на колі́на, і то́то, і зніма́є її вельо́н (Мж)

♦ **таньцова́ти з вельо́ном** танцювати з дівчиною, покривши її голову фатою (про наречену); один з етапів весільного обряду (наступний після *чипча́ння*) (Крш, Трл): Типе́р тако́ж таньцо́ют. Типе́р як вельо́н здойме молода́, всі дівча́та, які-но є там, ко́жна с тим вельо́ном таньцо́є (Трл) || **перетанцьо́вувати**

2. *заст.* «стяжки, з яких роблять боярам відзнаки» (Мис., 49)

ВЕРЕ́ТА 1. частина приданого – домоткане покривало, зазвичай конопляне чи лляне: От сіялосі коло́пні [‘коноплі’. – *Н.Х.*], лен, і вере́ти сі назива́ли, вере́та

23 Княжинський А. З бойківсько-лемківського пограниччя. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934. Ч. 3. Рік IV. С. 19.

або коц. То хто що вже мав. Або коц собі файний постелит, або верету, хто що мав (Ос)

2. частина приданого – ткане полотно, яке стелять на підлогу: І там в кúфрі багацтво їй ма́ма да́ла. Дава́ла верету, дава́ла беса́ги. Верета, то типе́р ка́жут хіднік (Ур)

3. *заст.* частина приданого – матрац, який набивали соломою: І в нас давно́ ще дава́ли, таке́ назива́лося верета. А там набива́ли соло́ми, і то́то тре́ба бу́ло дівці да́ти, аби́ ма́ла на чім спа́ти з молоді́м (Ям)

ВЕСЕЛÓВЦИ *мн.* ↔ **весі́ля 2** ((Кр) Он. I, 93; ЕБ, 25):

♪ Веселі веселóвци, а де ж ви бувáли? ((Кр) Он. I, 93)

ВЕСЕ́ЛЦЕ *здр. до весі́ля 1* ((Д) Он. I, 93)

ВЕСЛЕЙКО *здр. до весі́ля 1*:

♪ [...] На тисовім долойку,
Тай на сім веслейку (Куз., 123)

ВЕСІ́ЛЕЧКО *здр. до весі́ля 1*:

♪ Ой зйіді-зйіді, ясен місяцю,
І ти, Бóжа Ма́ти,
І позволъ же нам
То весі́лечко распочáти (Лс)

ВЕСІ́ЛÉ → **весі́ля 1**

ВЕСІ́ЛЇ́КО *здр. до весі́ля 1*

ВЕСІ́ЛÉНЬКО *здр. до весі́ля 1*:

♪ А як сесе весі́ленько
Тутка віжиемо,
Гай, то ми се ізберемо,
На друге підемо (Шн_Яс, 184)

ВЕСІ́ЛЧКО *здр. до весі́ля 1*:

♪ Та приїдьте до мене,
До мене сиріточки,
На весі́ле – весі́лечко (Левин., 105)

ВЕСІ́ЛІ → **весі́ля 1**

ВЕСІ́ЛІ → **весі́ля 1**

ВЕСІ́ЛІ́КО *здр. до весі́ля 1* (Свенц.²⁴; (Бт) Он. I, 93; БП²⁵):

♪ На зелинім зі́лїйку,
Та на всім весі́лїйку (Куз., 125);

♪ Сумне́ на́ше весі́лїйко,
Сумна́ на́ша ха́та,
Не ма́ємо на весі́лю

---

24 Свенціцький І. Бойківський говір села Бітля. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1913. Т. СХІV. С. 117–153 (далі в тексті – Свенц.).

25 Бойківські пацьорки: народні пісні с. Вовче Турківського району з голосу Любові Федьків / упор. В. Галайчук. Львів: Камула, 2012. С. 45 (далі в тексті – БП).

Ріднейкого тата (Лп)

ВЕСІЛЛЯ́ → **весіля́ 1**

ВЕСІЛЛЯЧКО *здр. до весіля́ 1:*

♪ У нас тепер гараздечко –

Веселе весіллячко²⁶

ВЕСІЛЬНИЙ (**висівний, вісільний**) **весільний**:

◆ **весільна коси́ця** → **коси́ця**

◆ **весільна му́зика** → **му́зика**

◆ **весільна пісня** → **пісня**

◆ **весільна сукі́нка** → **сукі́нка**

◆ **весільна сукня** → **сукня**

◆ **весільна хвилі́на** → **хвилі́на**

◆ **весільна церемо́нія** → **церемо́нія**

◆ **весільне дере́вце** → **дере́вце**

◆ **весільне свя́то** → **свя́то**

◆ **весільне ща́стя** → **ща́стя**

◆ **весільний акт** → **акт**

◆ **весільний бо́ярин** → **бо́ярин**

◆ **весільний віне́ць** → **віне́ць 1**

◆ **весільний гість** → **гість**

◆ **весільний де́нь** → **де́нь**

◆ **весільний кола́ч** → **кола́ч**

◆ **весільний ста́роста** → **ста́роста**

◆ **весільний ста́л** → **ста́л**

◆ **весільний та́нець** → **та́нець**

◆ **весільний хлі́б** → **хлі́б**

◆ **весільний ча́с** → **ча́с**

◆ **весільні го́лубці** → **го́лубець**

◆ **висівний борщ** → **борщ**

ВЕСІЛЬНИКИ (**висі́льники**) *мн.* ↔ **весіля́ 2** (Гл, Оп, Яв): Так шо висі́льників бага́то приходіло, ду́же бага́то (Оп)

ВЕСІЛЬНИ́ *ім., мн.* ↔ **весіля́ 2** (Мис., 19, 34, 40; (Гл, Яв)): По «благословенстві» весі́льні вибираються до молодої (Мис., 19)

ВЕСІЛЯ́ (**весі́ле, весі́лі, весі́лі, весі́лля, весі́я, висі́ле, висі́лі, висі́ля, вісі́ле, вісі́ля**) 1. весі́льний обряд; весі́лля (Км., 85, 89; Кузів, 282, 283; Гнат., 2; Куз., 122, Левин., 105, Мис., 12, 13; Раб.²⁷; (Бгт, Бт, Мт, Пдб, Пл, Пт) Он. I, 93;

26 Obrzędy i pieśni weselne ludu ruskiego we wsi Lolinie, powiatu Stryjskiego / zebrała O. Roszkiewicz, oprac. I. Franko. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Kraków, 1886. T. X. S. 3–54 [цит. за:] Весілля: у 2 кн. / упор., примітки М. Шубравської. Київ: Наукова думка, 1970. Кн. 2. С. 77 (далі в тексті – Весілля).

27 Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки: збірник статей / підгот. до друку В. Пилипович; ред. М. Лесів. Перемишль, 2011. С. 146 (далі в тексті – Раб.).

Матіїв, 68; (Яс) Говори, 307; Онис.²⁸; Гн., 88; AGB²⁹; АУМ³⁰; ОЛА³¹; (у.н.п.): Бо треба ма́ти слух, го́лос то го́лос, але́ як не́ма́ слуху, не мо́же співа́ти в хо́рі, хи́ба на весі́лю; А вісі́ля яké га́рне ро́біт, аж сі ва́рта подиви́ти (Рс); Ко́лись бі́льше висі́ле справле́ли в м'я́снійці, налі́ті, на́весні ма́ло ко́лі (СНБ) || **весі́льна церемо́нія, весі́льне свя́то, же́нітба, же́нячка, же́нітва, сва́дьба 1, сва́льба**

♦ **бага́цьке весі́ля** весі́лля, на якому щедро пригощають: І якщо́ був та́кий напе́рсток і був лі́тр горі́лки, і той напе́рсток по сто́лі обі́йшов два ра́зи, то ка́зали, що то ду́же бага́цьке весі́ля (Кр) || **вели́ке весі́ля**

♦ **вели́ке весі́ля** ↔ **бага́цьке весі́ля**: На весі́лю бу́ло пів лі́три горі́вки, то вже́ ся рахува́ло вели́ке весі́ля. То так обходи́ли по па́ру грам ко́жному, і то вже́ бу́ло вели́ке весі́ля. А мож бу́ло так, що бі́дне і без горі́вки (ЛБ)

♦ **весі́ля в молодо́го** весі́льне святкува́ння в до́мі нарече́ного (Бг, Вч): Як весі́ля в молодо́го, то пере́пій був там і там (Бг)

♦ **весі́ля в молоді́** весі́льне святкува́ння в до́мі нарече́ної (Бг, Вч, Ул): У молодо́го висі́ля, і в молоді́ висі́ля (Вч); То бу́ло в молоді́ висі́ле (Ул)

♦ **відбува́ти весі́ля, док. відбу́ти весі́ля** відзначати, справляти весі́лля ((Рз) Гліб., 153; (Дб, Ос)): На дру́гий де́нь то бу́ло ше́ весі́ле та́як і зви́чайне. Пе́рше так. А типе́р хи́ба, мо́же, їде́н де́нь відбу́дут (Дб) || **гуля́ти весі́ля, пра́вити весі́ля 1, прова́дити весі́ля**

☐ **За є́дним заходо́м весі́ле й хрестини відбу́ла** «говоря́ть про ді́вку, що завилася́ перед шлю́бом» ((Нч) Фр. II, 122)

♦ **відбу́ти весі́ля** → **відбува́ти весі́ля**

♦ **го́ловне́ весі́ля** де́нь, у який на́речені беру́ть шлю́б (Кз, СНБ): Вісі́ля го́ловне́ ма́ло бу́ти у та́кі дни [ско́ромні. – Н.Х.] (Кз); Але́ го́ловне́ весі́ля веде́ ста́роста (СНБ)

♦ **гуля́ти весі́ля** ↔ **відбува́ти весі́ля**: Хто був замо́жніший, мі́г гуля́ти ше́ в неде́лю весі́ля, а хто як ко́му бу́ло, виходи́ло, фіна́нсово ста́новище сто́яло (Кр)

♦ **допра́вля́ти весі́ля** святкува́ти весі́лля на́ступного́ дня пі́сля вінча́ння: Ну та дру́гий де́нь ше́ бу́ло. Збира́лися. Ше́ весі́ля, ка́жут, допра́вля́ти іде́м (Лс)

♦ **з живо́то́м весі́ля** весі́лля вагі́тної на́рече́ної: Тепе́р перева́жно вже́ з живо́то́м весі́ля (Рс)

♦ **зо́лоте́ весі́ля** де́нь п'ятдесятирі́ччя подру́жного́ життя́: Я ше́ типе́рь с сво́ім чо́лові́ком спра́вила зо́лоте́ весі́ля, ше́ бі́ло трийці́ть чо́лові́к (Вч)

✿ Дарую́ вам, молоді́, со́нячне промі́ння,
Аби́ с' за́просили похресни́ка (похресни́цю)

28 Ониськів М. Особливості бойківського весілля у Петранці. Львів: Камула, 2009. С. 95 (далі в тексті – Онис.).

29 Rieger J. Atlas gwar bojkowskich: w 7 t. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wyd. PAN, 1980–1991. T. VI, m. 309.

30 Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. К. 362.

31 Общеславянский лингвистический атлас: серия лексико-словообразовательная. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2015. Вып. 10: Народные обычаи. К. 16.

На золоте весілля (Онис., 117)

♦ **зробити весілля** → **робити весілля**

♦ **іти з весілля** бути, існувати в другій половині людського життя (Матіїв, 68)

♦ **іти на весілля** бути, існувати в першій половині людського життя (Матіїв, 68)

♦ **перше весілля** перше частування для весільних гостей (Лс): Ну на перше весілля то так стояло на столі три, так кúpка хліба. Один хліб, другий, третій. Один на другий поставили (Лс) || **перший стіл**

♦ **перший стіл** ↔ **перше весілля**: Такé благословénство б́уло, як вже сіли за перший сьтв (Гл), Гóсьті молодóї собі за першим столóм, казали перший стіл (Лс)

♦ **пóвне весі́лє** весілля, яке разом святкують гості нареченого й нареченої: Ма́ма заводі́ла до ха́ти, і за́рас вже приї́здів коро́вга́й від молодóго, і вже сі начинáло пóвне весі́лє (Ксм)

♦ **послі́дне весі́лє** весілля, яке влаштовують батьки останньому неодруженому синові чи незаміжній доньці: Послі́дне весі́лє вже газда́ рóбит, ше як начnúт на них <батьках> в ха́ті дёрти сьпідни́цю... Бо то ка́жут, шо б́ільше не бóуде рóбити (Бг)

♦ **п́равити весі́ля** 1. ↔ **в́идбува́ти весі́ля** ((Влст) Кміт³²; Он. II, 131): Так і весі́ля в нас рані́ше б́уло в́івторок, читвёр, в субóту ніхтó не п́равив весі́ля (Лс)

2. прова́дити весі́лля (про весі́льного старосту): Ста́роста пóвинен б́ути та́кий, щóб вмів дóбре п́равити весі́ля (СНб)

♦ **рихтува́тися на весі́лє** готуватися до весі́льного святкування: Він <молодий> посва́тав, і за́рас ся на весі́лє рихтува́ли (Рс); Óповідь дава́ли. Всьо, рихту́юці на весі́лє (Гш)

♦ **согласі́ти весі́ля** домовитися між собою про одруження (про хлопця і дівчину): Дівчина с хлопцем согласі́ли весі́ля, то й вже тоді́ батькі́ йдуть, засила́ют сватів, якшо́ згодже́ні батькі́ (Рп)

♦ **прова́дити весі́ля** ↔ **в́идбува́ти весі́ля**: Молодий собі ішо́в додо́му весі́ля прова́дити, а молодá до се́бе (Кр)

♦ **п́росіти на весі́ля** запрошувати на весі́лля (б.н.п.): П́росит вас та́то і ма́ма на весі́лі (Рс)

© П́росит молодій, п́рошу я <молода>, б́е-сте прийшли́ нись на коро́ва́й, а за́втра на весі́ля (Вч)

© Сла́ва Ісýсу Христу́! Я вас п́рошу на весі́ля, б́и-сте прийшли́ до ме́не, і пóв́ічте, чи п́рийдете́, чи ні, би я на то місце́ дру́гого когóсь за́просів (Трл)

♦ **р́ізати весі́ля** із запалом вигравати на весі́ллі (про *музі́ків*): А весі́ля р́ізали фест! Музі́кі як гра́ли, бази́, б́убни, село́ ході́ло, а несь то́товó пинь-пань-пань, пань (Рс)

32 Кміт Ю. Словник бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934. Ч. VI. С. 28. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kmit_Yurii/Slovnuk_boikivskoho_hovoru.pdf? (далі в тексті – Кміт).

♦ **робіти весіля**, *док. зробіти весіля* влаштовувати весільне святкування (Бг, ВСт, Дн, Іл, Кр, Лк, Лп, Мл, Мт, НГс, СНб, Тр, Трл, Ям): А було так, що разом весіля робіли в одній хаті (Кр); А як то в нас завелі, такé, що в шалаші робіли весіле, бо давнó в хаті б́уло (Ям); Тоді в субóту не робіли весіля (Іл); Ну та й так договорілися, та й зробіли весіле, та й живу́ дотепер з ба́бов (Лк) || **справля́ти весіля**

♦ **справля́ти весіля**, *док. спра́вити весіля* ↔ **робіти весіля**: Лю́ди бідно жили, а́ле стара́лися молоді́м хоч якéсь весіля спра́вити (Лс)

●* **Справлю я ти весі́льи!** «погроза, зам. побю, нароблю клопоту» ((Нч) Фр. I, 220)

♦ **справля́ти золотé весіля** святкувати *золотé весіля* (Вч)

♦ **ходіти по весі́льо́х** брати участь у весільному святкуванні: Я перестала ходіти по весі́льо́х, відказала, я ся до Бо́га верну́ла б́льше (Трл)

☐ **Бі́гме впо́ сі на тво́ім весі́лю** «говорить старший чоловік парубкови або дівці, коли вони зробили йому якусь невеличку прислугу, подали огню до люльки або води» ((Нч) Фр. I, 398)

☐ **Буде мати весі́ле: тато маму ві́дає** «жартливо, коли тато з мамою сваряться або б'ються, або коли тато маму виганяє з хати» ((Нч) Фр. I, 218)

☐ **Гойка́с, як на весі́лю** «весі́ле вважається тим «гучні́ше» і веселі́ше, чим б́льше при ті́м робіться гомону та гойканя. Особливо староста вважає своїм обов'язком якнайчастіше кликати свого ад'ютанта – дружбу, кричачи щосили «Дружбо-о-о!» ((Л) Фр. I, 537)

☐ **Гучне весі́льи, де в кулаки тру́бїит** «кепкують із такого весіля, при якому гості побилися та розходилися серед криків та плачу» ((Нч) Фр. I, 690)

☐ **Князь без люльки, як весі́ля без музик** ((Тхл) Фр. III, 596)

☐ **Колись я то́бі на тво́ім весі́лю води пода́м** «говорять до хлопця або дівчини, навіть малих, коли яке з них подасть старшому води» ((Нч) Фр. I, 219)

☐ **Обі́йдеся циганське весі́ле без марципані́в** «... обі́йдеся бідний без панських вибагів...» ((Нч) Фр. I, 219)

☐ **Про одного Васи́ля буде весі́лля** (Ком., 157)

☐ **Ще сі не зачы́ло, а вже сі скінчи́ло** «говорять про весі́ле, що розбилося перед шлюбом» ((Нч) Фр. II, 215)

☐ **Що ми то за весі́ле, що го гино два дни! Як би било дві неді́лі, то би било ла́дне** «приспівка; марикують собі із короткого весіля. Давні́ше весі́ле з усі́ми різни́ми обрядами тривало майже цілий тиждень» ((Мш) Фр. III, 520)

◎ Прийшли́ до хати́: «Сла́ва Ісúсу Христу́. Я вас про́шу на весі́ля, б́й-сте прийшли́ до ме́не, пові́чте, чи при́йде́те, чи не, би я на то місце дру́гого запросі́в» (Трл)

◎ Прóсит вас та́то і ма́ма на весі́лі, і ми вас прóсимо, би ви прийшли́ то́го-то́го числа́ на таку́-таку́ годи́ну на весі́ле до нас (Трл)

◎ Прóсит молодá, та́то, і ма́ма, і я, шобі́-сте прийшли́ на вісі́ля (Вч)

◎ Як приходили на висіля, то кожному, хто прийшов, так ся привітали: «Слава Ісусу Христу! Дай Бóже щасливо християньським дітям, тут шо ся сходжуют». «Дай Бóже і вам здоров'ячка», – так вітповідали (Вч)

● У субóту колись не хотіли висіля робіти. Бо то послідний день, та такúсь ма́ли постанову, шо в субóту весіля не роблят. Хаба́ в вівтóрок і в чьитвєрь (Лп)

◎ За нареченою, яка йде до вінчання, «гойкають» родичі, щоб та обернулася, – тоді народжені в подружжя діти будуть схожі на її родину: То як вів, як вів молодій с хати, вийшов за мнов <молодов>, вже вів мя сюда до то́го <шлюбу>, а мо́ї гóйкают: «Касьо! Верніся, верніся». Би я ся вберну́ла, шобі ся діти вдавали в мою́ фамілію, а він не дає, шобі в його́. Тотó шоб діти ся вдавали. Так біло-біло. Так-так (Бк)

✠ В яку́ дніну сі вродила дитіна, в такий день бу́де весіля (Ксм)

2. зб. учасники весілля (Левин., 110, 116; (Гл, Трл, Яв)): Загородили ту гостіницю [...]. Мусіло весіля ста́ти. Де підє загороджений? (Трл); Та вже вони тоді підут, вже тоді весіле́ ще трóхи гуляє, і тоді молодú завивають (Мж); Ідуть, і так висіля сьпівает, ті люди (Яв) || **весіле́ проше́не, весілля бранне, веселóвци, весілля званне, весільний акт, весільний гість, весільники, весільні, весольний, гість, за́прóшений, зівзаний, приймлений, проше́ний, про́шений гісьць, проше́ний на весіля**

◆ **весіле́ проше́не** ↔ **весіля́ 2**: А колись ше давнó, як наші Насту́ні віддавала, то молодóго рóдичі собі, і тато, і ма́ма, і родіна, весіле́ проше́не у молодóго <збиралося> (СНб)

◆ **весілля бранне** ↔ **весіля́ 2**: Весілля званне, бранне, на котре Господь зобрав в сесь дім ((Ял) Сок.³³)

◆ **весілля званне** ↔ **весіля́ 2** ((Ял) Сок., 101)

◆ **весіля́ молодóго** гості та родина нареченого (Км., 89, 97; Левин., 110, 116): Вечером приходить до молодóї весіле́ молодого: молодий з дружною, отець, мати, родина й свита (Левин., 109) || **молодóго люди́**

◆ **весіля́ молодóї** гості та родина нареченої: Під церквою чекає на весіле́ молодóї молодий зі своїми сватами, старостою, музиками і т. д. (Левин., 110) || **молодóї люди́**

весія́ → **весіля́ 1**

весольний ім. ↔ **весіля́ 2**: Стáроста про́сит про́щі тата й ма́му, брата, сестри і всіх весольних ((Кр) Он. I, 94)

вечирни́ці → **вечорни́ці**

вє́чир (вє́чор, вичі́р) 1. обрядова вечірка напередодні дня вінчання в нареченої; дівич-вечір (БП, 31; (Вч, Кз)): Як вє́чир був колись, корова́й [...]. Всі молоді йшли на вє́чир (Вч); То зачина́лосі, ужє́ висіля́ гра́лося. А зачина́лося в понеділок, у сєреду. Був вє́чор пє́рет тим (Кз) || **виграванці, добраніч 1, дру́щини, завóдини 1, загра́ванки 1, зару́чини 1, за́чин, зачина́йниці, зачінання, корова́й 2, надобраніч, пє́рша гостіна, пє́рший вє́чир, спрósини**

33 Фольклорні матеріали з отчого краю / упор.: В. Сокіл, Г. Сокіл. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. С. 101 (далі в тексті – Сок.).

♦ **ломаний вєчір** вєчір напередодні весілля, коли наречена з *дру́жкою* запрошують гостей на весілля (Плн)³⁴

♦ **пєрший вєчір** ↔ **вєчір 1** (Бг, ВСт, Глб, Мж, СНб): Пєрший вєчір свахє вїли вїньці, а надраньо відразу сватї йшли, а рано вже збиралися, йшли брати шлюб (ВСт); На пєрший вєчір музика грала, дївкї с хлопцями танцювали (Бг)

2. зібрання молодї напередодні дня вїнчання: В нас ішов молодїй, от завтра висіле, а нїні ввєчірі сорочку сї давало, молодому. Спросини. Такої собі так. Владзьо до мене прийшов, я робїла вєчір, я спросини не робїла. Я вєчір робїла, бо я робїла в лїкарни, і так собі в лїкарню запросїла, і вони собі до мєни всї прийшли на вєчір (Нб)

вєчіршній:

♦ **вєчїрїшні люди** → **люди**

вєчірки (вїчірки) ↔ **вєчорніці** ((Орв) Кміт, 25; (СтрС) Он. I, 94; БП, 21; (Вч, Гл, Зв, Іл, Кр, Лб, Трл, Тсв)): Булі вєчірки. Восєні ходїли прясти. Йшли дївчата прясти. Мали свїй лен, стелїли, сїяли, ломїли, перетїрали (Зв)

вєчїрніці → **вєчорніці**

вєчор → **вєчір**

вєчорніці (вєчїрніці, вєчїрніці, вїчїрніці, вїчєрніці, вїчїрніці, вїчорніці) *мн.* довесільний етап – вєчїрні сходи́ни; вєчорниці (Максим.³⁵; (СтрС) Он. I, 94; (ВСт, Дб, Кз, Кр, Лб, Лс, Мл, НГс, Ор, Ос, Тр, Тх, Тш, Ур, Ям)): Думаїте, шо на вєчорніці йшли сидїти так?! Брали кудєлю прясти. Ішли до єдної хати всї. А такий каганець малєнький сьвітїв, каганичок сьвітїв, і всї, півна хата жїнок, всьо пряло! От кагник сьвітїт, а вони пряли. Пряли-пряли до надрана. Всьо пряли. Хлопці приходїли, всьо сьпївало, красотно сьпївали. Шо радїо було колїсь чи шо? Самї сьпївали. Хлопці, чоловікї і жїнкї, аякже, то вєчірки. На вєчірки йшли всї. Та не сидїли, а пряли (Лб) || **вєчірки, фашанки**

вжєнітїсі → **вжєнітїся**

вжєнітїся (вжєнітїсі, вожєнітїся, ожєнітїся) ожєнитїся ((Ор) Он. I, 94; ЕБ, 25; (Вч, Зв, СНб)): Шось штїри невїстки в єдній хатї жїли, оде мїй брат вжєнів, в тїй хатї (Зв); Він пішов в дрўгїм мїсци ся вжєнів (Вч); І вжєнівсї, зразу трόха він ги не хотїв, і ни кончи так і дόбре жїли (СНб)

♪ Вїдко тόго, котрїй ожєнівся,

Скорчївся, згорбївся, зажури́вся (Кр) || **взїти, взїти дївку, взїти жїнку**

☐ **Шось полюбїв, то маєш, с кем сї вжєниш, с тим бїдєш жїв, як се постєлиш, так бїдєш спов** (Трл)

☉ Васїль, як ся ожєнів, дрўгїй день дїдо дав ко́су, чи вмїє ко́сити. А тодї дав цїп, а Васїль цїпа і в руках не мав. Дав цїп грєчку молотїти. Васїль каже: «Я так став і думаю. На лїву нόгу менї зле, на праву нόгу, думаю, закрутиці дόбре, не закрутиці...» І якось так Бог дав, шо вдарив два разї. Він <дїдо> каже: «Всьо, значит, ти госпóдар» (Крш)

34 Новинки. *Лїтопис Бойківщини*. Самбїр, 1936. Ч. VII. Рїк VI. С. 72.

35 Максимчук І. Деякї інституції звичаєвого права в Старосамбїрщинї. *Лїтопис Бойківщини*. Самбїр, 1939. Ч. 11. Рїк IX. С. 19.

взѣти → **взя́ти**

взя́ти (взѣти) ↔ **вжені́тися** (Рс, Трл, Тсв): «Йо-йой! Та яка нефайна, та що ти взяв? Та яка нефайна» (Тсв); Він сі йде женіти, а дівка чекає, абі хто прийшо́в взя́ти. Маєш до́лю, взьов ти, не маєш до́лі... (Трл)

▣ **Глу́пе взяв, ни поведу ме́жьи люди, най сидит на запічку** «говорить чоловік про глупу жінку без товариського виховання, з якою не можна показатися між люди» ((за Ю. Кмітом) Фр. III, 537)

◆* **Бодай ті той узьив, що під бзом сидит!** «прокляте дівці, що не може вийти заміж. Той, що під бзом сидить – нечистий дух» ((Нч) Фр. III, 310)

◆ **взя́ти вельон** → **бра́ти вельо́н**

◆ **взя́ти дівку** ↔ **вжені́тися**: Взялі та й то́то, захоті́ли ха́ту, і ті далі ха́ту, і дру́гі далі ха́ту. Абі дівку взяв (Лп)

▣ **Візьмеш дівку, то обліни́шся; старе піде, а молоде пір'я не поросте** «коли старий ожени́ться з молодою, то вона не раз змарнує його добро» ((Трк) Фр. III, 521)

◆ **взя́ти дівку до се́бе** оженившись, узяти дружину до свого дому ((Стр, Тх) Он. I, 95) || **взя́ти додо́му**

◆ **взя́ти додо́му** ↔ **взя́ти дівку до се́бе**: В молоді́ї ся погостили і тоді пішли́ до сьлю́бу, і с сьлю́бу він молоду́ взяв додо́му (Яв)

◆ **взя́ти жі́нку** ↔ **вжені́тися**: Мій внук жені́все тут десь ко́ло Льво́ва, то там в неді́лю весі́ле бу́ло. Він си там подоба́в, він вітам се взев жі́нку, таку мале́ньку, таку тоно́ньку (Трл)

◆ **взя́ти коня́** обрати когось із весі́льних гостей за *ко́ня*: Ну вже ся віддала́, та й йшов пропій, то напха́ли там дві по́душки, яку́сь чи пла́хту, ци шчо там, та й то́то ніс, ніс кінь, коня́ взялі тако́го, шоби́ ніс, зна́йте, чолові́ка за коня́ (Лс)

◆ **взя́ти шлю́б** → **бра́ти шлю́б**

взя́ток ↔ **віно́ 1** ((ЛпХ) Кміт, 25; ЕБ, 25): Добрий взяток взяв за жонов (Он. I, 95)

вѣбирати́, док. **вѣбрати́**:

◆ **вѣбрати́ по любо́ви** одружитися за власним бажанням: Му́се слухати, то не так, шо вѣбуре по любо́ви (Трл)

вѣбраний *ім., перев. мн.* весі́льний гість, який іде з нареченими до вінчання: Всі не йшли, а так вѣбрані́ якісь ішли́ (Лп)

вѣбрати́ → **вѣбирати́**

вѣвѣд церковний обряд, який здійснюють над жінкою, коли вона вперше після вінчання приходиться до церкви (Гнат., 29; Левин., 120)

вѣвѣнувати́ → **вѣнува́ти**

вѣганя́чка палиця, якою 10–15-літній хлопчик, сидячі на лавці за весі́льним столом, махає і не підпускає *бо́яр*, поки не отримає від них *вѣдстунно́го* за місце для нареченого біля нареченої (Мис., 25)

ВИГАПТОВАНИЙ:

◆ **вигаптований лэйбічок** → **лэйбічок**

ВИГОЛÓШУВАТИ:

◆ **виголóшувати молодú і молодóго** ↔ **вичítувати**: Давали на заповідí, і сьвященик виголóшував вже молодú, молодóго, і з яко́го рóду батькí йогó, вітки, мóже, з яко́гось селá íншого бúли батькí рóдом. Óбшем ше й дíда зга́дували, з яко́го рóду походíв (Ур)

ВИГОПКУВАННЯ:

◆ **вигопкування вíнка** під час *вiнкоплéтин* витанцьовування *дру́жби* зі *сва́хами*, який вигукув при при цьому «гоп, гоп»; по закінченні обрядоді́ дружба давав викуп за виплетені для наречених вiнки ((Анг, Лпв, Лпн, Рхн, СлД) Ков.³⁶)

|| **вискакування вiнка**

ВИГРАВАНЦІ *мн.* ↔ **вéчiр 1**³⁷

ВИГÚЛЮВАТИ із запалом витанцьовувати на весі́ллі: На весі́лю в Миха́йла ми так коломíйки вигúлювали! (Крш)

ВИДАВА́ТИ, док. вíдати:

◆ **видава́ти за́між** → **за́між**

◆ **вíдати не по любóві** примусити доньку одружитися: От ко́ли вона вíйшла за́між і її вíдали не по любóві, то вони́ тогди́ собі скака́ли в грéчку (Лс)

|| **вiнча́тися в мусóвiм поря́дку**

ВÍДАТИ → **видава́ти**

ВÍДБИРА́ТИ → **вiдбирáти**

ВÍДГТИ, док. ввiдiти бачити

◆ **ввiдiти на ка́мiню** обрати собі дружину за давнім бойківським звичаєм: у *святкі* біля базару збиралися відданиці, ставали на каміння, а хлопці видивлялися, обираючи собі пару (Бк)

◆ **вóнде тотá, шо ся на ка́мiню ввiдiла!** про дівчину, яку *ввiдiли на ка́мiню* (Бк)

☉ Так бúло в Лiтóвишох кúпа ка́мiня, шо так навозiли, там ко́ло базара́. Кúпа ка́мiня. I дiвча́та, якi там бýли, ставáли на то ка́мiня i стояли. А хлопці стояли збóку дивiлися, i котрiй котру́ си сподобав. А там дiвча́та стоя́т, а хлопці нанизú, i дiвляцца. Той ка́жи: «Я ту си сподобав, тотувó я бúду бра́ти, тотувó». А той тотú <буде брати>... Ко́ли дiвча́та с то́го ка́мiня посходiли, i той вже котру́ си сподобав, тотóй за рúку вiдвiв на бiк, вже ся договóрює з нев. «Зна́iш що? Я тебе́ полюбiв, я тебе́ то, я так». I нiська тiвó, шо ся поженiли, то все ка́жут: «Вóнде тотá, шо ся на ка́мiню ввiдiла!». Так сi i типeрь здога́дують, шо то на ка́мiню бúла зу́стрiч. То ше бiла Пóльща, i то там такé бiло ка́мiня, i вни там

36 Коваль В. Обряд «вискакування (вигопкування) вiнка» на передгiр'ї та пiвнiчно-захiдних схилах Горган. *Традицiйна народна музична культура Бойкiвщини: збiрник статей i матерiалiв* / упор.: В. Коваль, П. Зборовський. Львiв: Камула, 2003. С. 27–28 (далi в тексті – Ков.).

37 Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. Київ: Наукова думка, 1974. С. 87.

дівчата, так як нись у клуб ідуть, а тоді йшли там на то каміня. І хлопці, але хлопці собі ставали в одну сторону, а дівчата в другу... Навіть такé бiло, шо два хлопці на одну дівчину, то бiлися!.. То як нись по базарях такé бiло, на ринках. Там такá бiла гóрка с каміня. Прóсто то такá бiла площадка і на тій площацьці такій був бугорóк с каміня. І там дівчата, ни хлопці, а дівчата, виходили на то каміня стояли. А хлопці бiли знизу. Ну і котрiй си сподобав, навіть такі, чуйте, бiли, шо два. Два кинулись на одну, і то вони вже спорили там (Бк)

● Як везут молоду фіров і попадають в одну вулицю, як вітти везут молоду, абi молодá молодóї не віділа, то вже жiнкé, чи маé хустку, чи згинають iї, абi нiби молодá молодóї не віділа (Ос)

ВІДІЛЕНА ім. ↔ **свáха 1**: То бiла в нас тáка віділена, ну такá, котра знала ((Вл) Глiб., 129)

ВІЙТИ → **вихóдити**

ВИКЛІКУВАТИ:

◆ **виклікувати заповідi** → **заповідi**

ВІКУП 1. гроші чи інша плата, яку на різних етапах весільного обряду символічно дають батьки чи родичі нареченого батькам або родичам нареченого (у.н.п.): Молодiй ставит у колáч пляшку горiвки áбо шампáньського і обкладаé грiшми на чотiри сторони. Ну, такiй вiкуп за молоду (Бг); Не пускали молодóго до молодóї. Трéба було вiкуп, горiвку ставити, ну а шо? І типér і тогдi так було (Ур)

◆ **вiкуп за тóфлi** плата нареченого за тóфлi нареченої, якi викрадають учасники весiлля: Бувають вiпадки, шо вкрадуть тi тóфлi <молодої> в молодóго, і тодi він вiкуп даé за тi тóфлi (Рп)

◆ **вiкуп за молоду** плата за наречену, яку даé наречений, коли забирае iї у *пропоу*: Вiкуп у нас, як вже iде в пропiй молодá, тодi вiкуп даéси за молоду, молодiй тодi викупоуе молоду. Мамi за цiцьку платiт [за те, шо вигодувала доньку. – Н.Х.] (Глб)

◆ **висилáти з вiкупом** відправляти *свах* iз буханцем хлiба та «квартиоу горiлки» до господарiв iз проханням дозволити наризати барвинку для плетiння вiнкiв (Весiлля, 74)

◆ **клáсти вiкуп** ↔ **викупоувати**: Мусiв молодiй клáсти вiкуп, шо хлопци забажали. Чи фляшку горiвки, чи ящик горiвки, чи два-три ящики пiва, абi молоду вiдали. Ми доста iздили по чужiх сéлах, то там хлопци перегорóджували дорóгу, за селом десь так за кiлометр перегорóдят, де вуськá дорóга. Перегорóдят дорóгу, і хоч плач. То мусiли мáти запáс, бо не пропустили хлопци, нiяк молоду не вiдали с селá і всьо (Кр)

ВІКУПИТИ → **викупоувати**

ВИКУПЛЬОУВАТИ → **викупоувати**

ВИКУПОВУВАТИ (**викупльóувати, викóпувати, викуп'яти, вiдкупоувати**), док. **вiкупити** давати *вiкуп* на різних етапах весільного обряду

(у.н.п.): А потому як прийшли під хати, молоді старосьтіна, я вам кажу, зустрічали, і столóm <за столом> ті, друзі <гості молоді>, перестали <частуватися>. І він вже викупував тоді молоду. Коли йшов по неї, викупував (Бк); Молодій не раз був з другого селá, с трéтого, то вони й два рази городили, не пушáли. Вона в нас вартує, викупували так (Трл) || **класти викуп**

◆ **викупити жінку** → **жінка**

◆ **викупити хустку** → **хустка**

◆ **викупльовати вінók** → **вінók 1**

◆ **викуп'яти гускí** → **гуска**

викупувати → **викупувати**

викуп'яти → **викупувати**

вилáджувати, *док. вíладити*:

◆ **вилáджувати постіль** → **постіль**

◆ **вíладити коровай** → **коровай**

вíладити → **вилáджувати**

вилáдкувати (вилáткувати) виконувати *лáтканки* на різних етапах весілля (б.н.п.):

♪ Війсі віночку глáтко,

Як червоненьке я́бло.

Ну та вилáткували тотó (Дб)

вилáткувати → **вилáдкувати**

вильóн → **вéльóн**

вимо́ва домовленість, угода: «батько молодого може на весіллі застерегти собі т.зв. «вимо́ву», тобто частину ґрунту, призначеного синові у віні, лишити собі до смерті, якщо син його не буде шанувати» (Он. I, 103)

винéць → **вінець 1**

виногра́д оздоба з тіста на короваю у вигляді винограду: Я молодій пекла́ а́нгела, і довко́ла квіти, виногра́д (Лл)

випля́совати → **випля́сувати**

випля́сувати (випля́совати, вíплéсувати) витанцьовувати на весіллі, коли дружка відбирає у дружби *колóтельці* (Гоц.³⁸; Он. I, 105)

виповняти:

◆ **виповняти за́кóн** дотримуватися звичасвих правил поведінки (про дівчину): То був такий за́кóн, же дівчина мусіла дотримати вінéць. Могла́ тоді с тим хлопці́м зна́тисі, як шлюб взелá. А пізніше то вітходіли. Не всі виповняли той <закон> (Трл)

випра́ва речі особистого користування, які одержує молода перед весіллям ((Бн) Он. I, 106)

вирізувати:

◆ **вирізувати гуску** → **гуска**

38 Гоцкій І. Бойковскій словарець, собранний въ селѣ Ясенѣ, въ окрестности Перегинска. *Временникъ Ставропигійского института*. Львовъ, 1898. С. 130.

ВИРІК «донька, взявши увесь посаг, дає вирік, тобто зрікається права до вітцівського й материнського ґрунту. Грамота, що нею дівчина-відданиця зрікається прав» ((ЛпХ) Кміт, 28)

ВИРОБЛÉТИ → **виробля́ти**

ВИРОБЛЯ́ТИ (**вироблéти**) прикрашати, оздоблювати:

◆ **вироблéти бурошкі́** → **бурошкі́**

◆ **виробля́ти го́луби** → **го́луб**

◆ **виробля́ти кві́точки** → **кві́точка**

◆ **виробля́ти корова́й** → **корова́й**

◆ **виробля́ти листóчок** → **листóчок**

ВІСВАТАТИ → **висва́тувати**

ВИСВА́ТУВАТИ, *док. вiсватати* 1. (дівчину) сватати (Он. I, 108): Назначали число і висва́тували (Лб)

2. (придане) виторговувати, домагатися ((Лбх) Он. I, 108): Прийшли в сва́ти, вiсватали. Той дов коро́ву. Зробили весі́ля (Трл); Як сказа́ли своїм вдо́ма, що хо́чемо поже́нитися, і що поляга́ло в робо́ті тих старосьтiв? Шо́сь найбiльше вiсватати вiт то́ї дiвки (Лб); Ну та молодiй брав сво́ю родiну, вiтцé, бра́та, когó хтiв. Хто йому́ бли́шший був. Так би свiтком був, що молодá бра́ла поса́г! То бу́ло iнтересно, би вiсватали в вiтцé молодóї (Рс)

◆ **вiсватати вiно́** → **вiно́**

ВИСИЛА́ТИ:

◆ **висила́ти з ви́купом** → **ви́куп**

ВИСIВНИЙ → **весі́льний**

ВИСIЛÉ → **весі́ля 1**

ВИСIЛI → **весі́ля 1**

ВИСIЛIЧКО *здр. до весі́ля 1*

ВИСIЛЬНИКИ → **весі́льники**

ВИСIЛЯ́ → **весі́ля 1**

ВИСКА́КУВАННЯ:

◆ **виска́кування вiнка́** ↔ **вигóпкування вiнка́** ((Гвн, Ілм, Л, Лг, Ркв) Ков., 24)

ВИСКА́КУВАТИ:

◆ **виска́кувати за́миж** → **за́миж**

◆ **виска́кувати ху́сткі** → **ху́стка**

ВИСТРИГÁНЯ ↔ **гуля́ща** ((I) Он. I, 110; ЕБ, 27)

ВIСТУПКА покритка ((ВрС) Он. I, 110) || **завíтка, змíтка, копи́лиця, ко́павка 2, по́крiтка, преспа́нка, преспа́ниця**

● Нареченій, яка мала нешлюбну дитину, чiпець – символ зами́жньої жiнки – заборонено надiвати під час весі́лля: Котра́ дiвка бiла, що вона́ ма́ла дiтину бес чоловiка, то вона́ то́же ма́ла носiти вже той чiпець, але ї́ вже той чiпець хобá накладáли десь в якiмось ку́тчику, шобi вона́ встида́лася, би нiхто не вiдiв (Дн)

○ Вона вже як мала дітину, вона вже хобá в ху́сьці була, вона вінка́ на голові не мала (Вч)

ВИТАНЦЬО́ВУВАТИ:

◆ **вита́нцьо́вувати ша́пку → ша́пка**

ВІТОВКТИ ударяючи по металевій кулі, вибити з неї обручку: Та взяли во, там біли такі з ку́лі, самі зробіли. З ку́лі так вітовкли, вітовкли, і то біла обру́чка. Ту обру́чку по шлю́бі берут в пері́ну метáли. А де с пері́ни сі поді́ла? (Трл)

ВИХО́ДИТИ, док. ви́йти:

◆ **вихо́дити за́між → за́між**

ВИЧИ́ТУВАТИ:

◆ **вичи́тувати фамі́лію** під час *о́повідей* називати прізвища осіб, які готуються брати шлюб: Не́сли на во́повіди до свяще́ника, ксьондз в це́ркві вичи́тував фамі́лію мо́ю, його́ фамі́лію (Рс) || **виго́ло́шувати моло́ду́ і моло́до́го**

ВИ́ЧІР → ве́чір

ВИЧІРНИ́ЦІ → вечорні́ці

ВИЧІ́СУВАТИ (ві́чэсувати):

◆ **вичі́сувати грóші** розплітаючи косу, вичісувати вплетені монети (про брата та інших родичів нареченої): Мав ко́су росчесáти. Молоді́й закла́дають у волóся грóші туді́ зза́ду, брат розчі́сує ко́су. Клі́чут бра́та росчесáти ко́су гребі́нцём. Якшо́ є брат рідний, якшо́ нема́ рідного, клі́чут двоі́рідного, а якшо́ вже так з роді́ни нема́, то там чи сусі́дний хлопчик мо́же бу́ти. Росчі́сує ко́си найпе́рше. І закла́дають грóші, і він вже вичі́сує ті грóші, і ті вже грóші йому́ (СНБ)

ВИШІ́ВАНИЙ (ві́ші́ваний):

◆ **виші́вана блю́ска → блю́ска**

◆ **виші́вана камазе́ля → камазе́ля**

◆ **виші́вана прі́пинка → прі́пинка**

◆ **виші́вана сорóчка → сорóчка**

◆ **виші́вана спі́дніця → спі́дніця**

◆ **віші́вана сорóчка → сорóчка**

◆ **віші́вана хусті́на → хусті́на**

◆ **виші́ваний лейбі́чок → лейбі́чок**

ВИШИ́ВАТИ:

◆ **виши́вати ручні́к → ручні́к**

◆ **виши́вати сорóчку → сорóчка**

ВИШИ́ТИЙ (ві́шетий, ві́шитий):

◆ **ві́шита безрука́вка → безрука́вка**

◆ **ві́шита блю́ска → блю́ска**

◆ **ві́шита корсе́тка → корсе́тка**

◆ **ві́шита пі́вка → пі́вка**

◆ **ві́шетий пас → пас**

♦ **вішітий катра́н** → **катра́н**

ВІБАГА́ТИ бажати, вимагати коштовних подарунків від нареченої (про родичів нареченого): Тогді ота́к ще шо головне́, бо за́раз вже лю́ди, ка́жут, шо вибага́ют Бог зна́є на шо. В давнину́ в нас весі́ля бу́ло більш скро́мне (СНБ)

ВІВІВКУВАТИ ↔ **ві́вкати**: А в дру́гий день юш і́хав молоді́й до молоді́ з дру́жба́ми. Висьпі́ували, бо типе́р і́де ті́хо всьо. Всьо втиха́ря. Пере́д то висьпі́ували, віві́кували, гоп-гоп, вива́т! Війна́! (Трл)

ВІВКАТИ викрикувати, вигукувати на весі́ллі || **ВІВІВКУВАТИ**

▣ **Ві́вкас, як на весі́лю** «знач. кричить радісно, викрикує поодинокі слова» ((Нч) Фр. I, 279)

▣ **Ві́вкни си, най ти сі́ видит, що сі́ жениш** «жартливо потішають засумованого, мовчазного чоловіка, заохочують до спі́ву» ((Нч) Фр. I, 279)

ВІВТА́Р:

▣ **Ві́д ві́вта́ря ви́дступив** «про парубка, що покинув свою наречену в сам момент перед шлюбом» ((Дрг) Фр. I, 280)

▣ **До ві́вта́ря присту́пає, а ді́дчу га́дку ма́є** «...про такого, що жениться, щоб потім покинути або збиткувати жінку» ((Нч) Фр. I, 280)

ВІДБИВА́ТИ відмовляти від одруження: Тепе́рка така установа́, же не хо́че ніхто́ нікому́ відбива́ти (Рс)

ВІДБИРА́ТИ (видбира́ти)

♦ **ві́дбира́ти подару́нок** → **подару́нок**

ВІДБИ́ГАТИСЯ мати інтимні стосунки з хлопцем до шлюбу (про дівчину); утратити незайманість

▣ **Ві́дбі́гала сі́, як коро́ва** «згірдно говорять про дівку, що заходить собі з парубками...» ((Нч) Фр. I, 305)

ВІДБРИ́КАТИСЯ завагітніти, не будучи заміжною || **заглу́бнути, заматері́ти, зкоза́читисі́, зма́тчитися, скопи́лічитися**

▣ **Ві́дбрика́ла сі́ наша ді́вонька** «...жартують із дівки, що перед шлюбом зайшла в тяж» ((Нч) Фр. I, 305)

ВІДБУВА́ТИ, док. ві́дбу́ти:

♦ **ві́дбува́ти весі́ля** → **весі́ля 1**

ВІДБУ́ТИ → **ві́дбува́ти**

ВІДВІ́ДИ *мн.* 1. довесі́льний етап – обряд перед *сва́танням*, на якому попередньо дізнаються про згоду чи незгоду дівчини і її батьків на майбутнє подружжя: Іду́т про́сто так, сказа́ти на ві́двіди, до молоді́ йдуть (ЛБ) || **ві́двідини, ві́дозна́ваня 1, за́льоти 1, за́пит, за́пити, зго́вори, сва́дьба 2, сва́ті 1, сходи́ни**

2. оглядини під час *сва́тання* (ЕБ, 28)

ВІДВІ́ДИНИ ↔ **ві́двіди 1**: Рас ві́рішили ту ді́вку бра́ти, йшли його́ родичі́, когось заганя́в. Або́ ві́тця́ мав, або́ бра́та ста́ршого, або́ стрийка́, або́ вуйка́, когось заганя́в на ві́двідини (ЛБ)

ВІДВІДУВАТИ дізнаватися про згоду чи незгоду дівчини і її батьків на майбутнє подружжя: До молоді їдуть відвідувати, чи згінні дати своєю доньку за мого сина... Ну і там приймають їх. Сьтїв вже заготовлений, вони вже там по всьому згідні (ЛБ)

ВІДВІНУВАТИ → **вінувати**

ВІДГІСТКИ *мн.* частування для родичів та учасників весілля, що відбувається наступного дня чи за кілька днів після весілля: Шо не доїли, тогді сходілися сусіди, міли посуду і були відгістки. Всьо тотό остальнє (Кз) || **відгостини, відгостки, відгощування, гостіна 3, гостінка, повесільне, повтórне, поглідини, поправини 1, поправка, поправунок, стовпини**

ВІДГОСТИНИ ↔ **відгістки**: А в неділю вже лишє відгостини були (Кз)

ВІДГОСТКИ ↔ **відгістки** (Васил.³⁹)

ВІДГОЩУВАННЯ ↔ **відгістки** (Гкл, Звд, Скт)⁴⁰

ВІДГРИЗАТИ відкушувати нитку, якою пришивають букет нареченому (про наречену): Як молодá була дівка, то віткушувала, а як старша була дівка, то казала, а я вже зуби в'їла кусати, але мусіла якось так відгрізти ((Ск) Гліб., 163) || **відкушувати**

ВІДДАВАТИ, *док.* **віддати 1.** давати

♦ **віддавати сорóчку** → **сорóчка**

♦ **віддавати ша́пку** → **ша́пка**

2. видавати заміж, одружувати доньку (ЕБ, 28; (б.н.п.)): Ї батькі пхали ту, віддавали, щоб ся збули, бо вона великі маєткі мала. То вони ї ту віддали (Лл)

♪ Віддала-сь ме, моя мамко, віддала-віддала,

Абі я молотіла ше й дрова рубала (Тсв) || **віддавати дівку**

♦ **віддавати дівку** ↔ **віддавати 2:** <Хлопці казали:> «Ни віддаємо дівку, доки не ставиш нам мого річ» (СНБ)

☐ **Нелегко курку продати, не то що дівку віддати** (Ком., 155)

☐ **Перший недоверший, другий недолугий, третій недопертий, четвертий без чверти, п'ятий без п'яти, шестий без чести, семий такий сáмий, восьмий недорослий, дев'ятий безхатий, десятий вусатий, – віддай же ня, моя мати!** – «так перебирала дівка женихів» ((Мш) Фр. II, 686)

☐ **«Чому не віддасте доньку?» – «Або ж то я її зичив, абим віддавав?»** – «так відповідав Бойко, коли його запитали Підгіряни своїм діалектом. По-бойківськи треба було запитати: чому не дасте замож?» ((Гп) Фр. II, 44)

◎ Ну добре-дóбре, будемо віддавати, баягже, ми на тотό маємо, щобі-сми віддавали (Лп)

◎ Якщо наречена, запрошуючи гостей на весілля, забула про когось, то промовляли: «Дав би Бог, щобі ше раз віддавала і менє запросіла» (Кр)

39 Василечко Л. Таїна весільного обряду. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. С. 92 (далі в тексті – Васил.).

40 Леню Т. Традиційна весільна обрядовість бойків Закарпаття середини ХХ – початку ХХІ ст.: дисертація. Київ, 2015. С. 170. URL: http://etnolog.org.ua/doc/specrada/lenio_dys.pdf. (далі в тексті – Леню).

ВІДДАВА́ТИСІ → віддава́тися

ВІДДАВА́ТИСЯ (віддава́тисі), *док.* **відда́тися (відда́тисі)** виходити заміж; віддаватися ((Мх) Он. I, 119; Бичко⁴¹; (Ял) Сок., 598; Сокіл⁴²; ЕБ, 28; Гн., 79; (б.н.п.)): Бо я ся віддавала, як біли війні, а шо в війні може бути за весіля? (Трл); Як ти ся жєниш, то я ся віддаю (Мш); Там як віддаєсі дівчина, то брат торгує, би йому заплатіли за сестру (Крш); Дружба тягне хустку собі, а дружка собі. Всі йойкают, шоби пустіти друшці, най ся дружка віддає (Вч)

♪ Та хто ж наші ай вялівки напасе,

Як ся наша ай сестриця віддає? ((ЛБ) Збор., 61) || **іті за хлопа, прикріти пєлехи**

♦ **віддава́тися додому** вийшовши заміж, залишатися в домі батьків: Ну та якшо до молодой, як молодá додому сі віддавала, до свєї хати, то до молодого йшли пєрше (ДБ)

♦ **віддава́тися на друге село** виходити заміж за хлопця з іншого села (Вл, НГс): Ну, якшо молодá віддалася на друге село, то там вже молодого мама знимáє вінєць і чіпчáє (НГс)

☐ **Віддала сі – воліла сі втопити** «нешчасливе подружжя дуже часто в пісні й поговірці порівнюють з утопленем» ((Нч) Фр. I, 312)

☐ **Віддала сі за лиху долю** «в пісні й поговірці муж, особливо лихий, називаєся просто «доля», себто суджений долею» ((Нч) Фр. I, 312)

☐ **Віддала сі на дрібні діти** «себто за вдівця з дрібними дітьми, або до такої сім'ї, де дрібні діти в хаті» ((Нч) Фр. I, 312)

☐ **«Віддавалабись ся?» – «Здало би ся». – «Шматя меш?» – «Знайшло би ся». – «А знеш ти робити?» – «Яке ви стали говорити!»** «насміх над богатою а лінивою дівкою» ((Блг) Фр. I, 312)

☐ **Нім сі віддасть, то псу воду дасть, а як сі віддасть, то й собі не дасть** «говорять про ліниву жінку, що перед шлюбом удавала дуже роботящу та услужливу, а як вийшла замуж, то лінуєся сама собі подати води» ((Ясн) Фр. I, 313)

☐ **Няй ни буде й ката на обійстю, а ладна дівка певно віддасть ся** «образово: хоч обійсте зовсім пусте, нема в ньому ніякої худоби, проте гарна дівка притягне сватачів» ((Трк) Фр. III, 594)

☐ **Хлопець ся жєне солом'яний, а дівка не мбже сі віддати золотá** (Трл)

☐ **Як ся не віддам, то ся собі здам** (Ком., 152)

☐ **Як ся не віддасть, то псу води подасть, а як ся віддасть, то й собі не хоче** (Ком., 163)

◆ **А віддала бис сі за Фавльи!** «жартливе прокляте. Фавель був знаний свого часу в Дрогобицькїм повіті жид-онучар, старий і дуже поганий лицем чоловік» ((Нч) Фр. I, 312)

41 Бичко З. Словник діалектної лексики села Грабовець Стрийського р-ну Львівської області. Матеріали до вивчення курсу «Українська діалектологія». Львів: ЛДУ, 1992. С. 8 (далі в тексті – Бичко).

42 Волосянка у фольклорі та говірці / зібрав та упор. В. Сокіл. Львів, 2016. С. 74 (далі в тексті – Сокіл).

☒ Виряджаючи наречених до вінчання, мати обсіває їх пшеницею, барвінком, цукерками: Кому <з дівчат> впáде барвінок, кáже: «О! б́уду сі відда́вати, бо барвінок впав» (Вч)

☞ Вбрус тягну́ла, як на весі́ля просі́ли, щоб скорі́ще дівкі замі́ж вихо́дили в тій х́аті (Вч)

☞ Молода́ йшла в х́ату молодóго, за собо́в обру́с тягну́ла, би сі за невдівча́та відда́вали, щобі́ ся врожа́й ро́див (Вч)

☞ Посіда́ли <наречена з дру́жкою> за стів, двéрі не закрива́ли, же́би дівча́та відда́вали (Вч)

☞ <Свекруха, знявши вінець з молодої> як ма́ла до́чку до́ма, то кла́ла вінець сво́їй дочці́ на го́лову, щобі́ ся ско́ро відда́ла. А як не, то дава́ла дру́щці на го́лову, би ся дру́жка ско́ро відда́ла (Яв)

● Незасватаній дівчині заборонено заздалегідь готувати перину на придане, бо не вийде заміж: Не біло такої мо́ди, як дівка не ма́ла пері́ни, а котра́ біла зладі́ла пері́ну наперéд, то се нич не віддала́. Ка́жут: «Вна зладі́ла пері́ну наперéд, а ше весі́ля не чу́ти, то вона́ ся ні́где не відда́сть» (Трл)

відда́на ім. заміжня; одружена жінка: Бу́ла вже відда́на, віддала́сі (Рс); У сва́тїх не сьмі́ла пі́ті дівка. Невідда́на дівчина не сьмі́ла пі́ті. Хіба́ йшли відані́, всі за́мужні, чолові́кі і жі́нкé, всі за́мужні || **за́міжня, за́мужна, неві́ста 1**

● І давно́ не ма́ла жі́нка йти відда́на бес хусти́ни до це́ркви. А тепéр йдут! (Ур)

віддани́ці → **віддани́ця**

віддани́ця (віддани́ці) 1. дівчина шлюбного віку, відданиця (Шн_Яс, 176; (Нг) Фр. I, 311; (Зк, Нч) Он. I, 119; Бичко, 8; ЕБ, 28) || **дівка 1, дівка пе́ред відданé, дівчина 1, кіса́са, мругавчи́на, панс́нка, фра́рка, фра́рочка**

☑ **Віддани́ці, а поса́гу дві спідни́ці** «жартують із дівки, що рада б вийти заму́ж, а не має поса́гу» ((Нч) Фр. I, 311)

2. заручена дівчина (після обряду *сва́тання*) (Вакал.⁴³) || **молода́ 2**

віддани́читисі → **віддани́читися**

віддани́читися (віддани́читисі) вести себе як *віддани́ця*, як дівчина, що хоче вийти заміж (Кміт. 30; (Яс) Он. I, 119)

віддани́чка *пестл. до віддани́ця 1:*

♪ Ой дру́шко, дру́шко, дру́шко, поцілу́й ми в ву́шко,
А я тебе́ в бі́ле лі́чко, фа́йна віддани́чко ((Ск) Гліб., 166)

віддани́нко ↔ **віддани́ня** ((Зк) Он. I, 119)

віддани́ня замі́жжя; одру́ження (Маті́в, 76) || **віддани́нко**

◆ **на віддані́** у такому віці, що можна виходити заміж (Маті́в, 76)

відда́ти → **відда́вати**

відда́тисі → **відда́тися**

відда́тися (відда́тисі) → **відда́ватися**

43 Вакалюк Я.Ю. Весільна лексика в говірках Прикарпаття. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*: Тези доповідей. Ужгород, 1978. С. 9 (далі в тексті – Вакал.).

ВІДДА́ХА заміжня дівчина (жінка), яка перейшла жити в будинок чоловіка (Матіїв, 76)

ВІДГРАВА́ТИ розпочинати весільні обрядодії ввечері напередодні вінчання спеціальною мелодією (про музикантів) (Сх) || **загравати під вікном, зачинати весіля**

ВІД'ЇСТКИ *мн.* повесільний обряд розподілу *коров'яю* між весільними гостями (Нб, СНб): Чéрес тиждень мо́же бу́ти, то від'їстки в нас назива́ють. Їдуть на від'їстки. У молодого лишéюцці корогва́ї, молодого лишéюцці в молоді́ї, а потóму на від'їстки схода́цце роді́на, старості́, дружбі́, друшкі́, рі́жуть корогва́й і діля́т той корогва́й (СНб)

ВІДКА́ЗАТИ не погодитись на пропозицію заміжжя; відмовити *сватача́м* (про дівчину чи її батьків): Посила́в молоді́й до молоді́ї. Він ішо́в на зго́дини, бо ше не вів всіх. Молоді́й не йшов. Які́сь ста́рший чолові́к від роді́ни, а вдруг вітка́жуть йому́, всти́дно бу́де (Бг) || **віднести бриндзю, врзати хвіст, пригнітити бриндзю, прикетити бербеницю, прикітити бриндзю**

■ **Не велика серцю туга, не будеш ти, буде друга** «говорить парубок, коли дівка відмовляє йому вийти за нього замуж» ((Нч) Фр. III, 299)

■ **Так єм собі нагадала, що буда нездала** «дівчина думала про нареченого і рішилася відмовити йому» ((Нч) Фр. II, 571)

■ **Тьфу на землю, поки сі оженю, а як сі оженю, то жінці в кишеню** «спльовує парубок, якому відмовили дати дочку за жінку» ((Нч) Фр. II, 241; III, 306)

ВІДКЛА́НЮВАТИСЯ кланятися батькам, родичам, дякуючи за дар народження, за виховання і просячи благословення перед вінчанням (про нареченого і наречену) (Оп, Ор, Тх, Ур): Як йшли до сьлю́бу, молодá вітклáнюваласе. Сіда́ли ро́дичі, батьке́, сіда́ли вже там на ла́вку чи на крі́сла, молодá вітклáнюваласе (Ор); Сіда́ли на столе́ць, та́то, ма́ма, бра́ли хлі́б у ру́ки, він <молодий> вітклáнювавсі́ три ра́зи, цілува́ли (Ур) || **кланя́ти, клоні́тися**

ВІДКЛОН (**водклон, вотклон, отклон, уклон**) обрядодія перед вінчанням, коли наречені *відклáнювалися* батькам та родичам (Оп, Рс, Тх): Молода́ ся з молоді́м кланя́е три ра́зи. І старóста благослови́т: «Та́то і ма́ма! Ді́ти йдуть до уклóну, поклони́тися вам» (Рс); Водтакъ водбувае́сь церемонія до вотклóну родині́ молодои (Кузів, 301)

♪ Мати сина годувала

Отклону ся сподівала (Кузів, 285) || **кланя́ння, поклі́н, поклóночок**

ВІДКЛОНЮВАННЯ «ритуальний танець під час *прощі*» ((Кл) Борис. 44)

ВІДКУПÓВУВАТИ → **викупóвувати**

ВІДКУ́ШУВАТИ ↔ **відгриза́ти**: Як молодá пришива́ла букéт, та й трéба бу́ло вітку́сувати нитку зубáми. І молодá і друшкі́, бо вни молоді́, трéба зубáми, не но́жице́ма ((Ск) Глі́б., 163)

44 Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1988. С. 134.

ВІДЛІТОК перехід дівчини до будинку чоловіка після шлюбу (Матіїв, 77)

ВІДНЕСТИ:

♦ **віднести бриндзю** → **бриндзя**

ВІДОЗНАВАНЯ 1. ↔ **відвіди 1** (Гкл, Звд): Я зажену чоловіка на відознавання, прийдуть обзірци, щоби ти знала ((Жп) Он. I, 122)

♦ **іті на відознавання** іти до батьків нареченої, щоб дізнатися, чи можна свататися (про представників нареченого) (Звд)

2. ↔ **обзор 2** ((Ждн) Он. I, 122)

ВІДРІКАТИСЯ 1. відмовлятися від *псевдонареченої* (про нареченого): Перебирали другу, перебирали молоду, така була всяка церемонія. Він відрікався, що то не тотá, що то не тотá, що то не така, та ся пхала! Ше й з ляльков на руках, що то ніби дітина. Були всякі комедійні сценки (Кр) || **вітпéкуватися**

2. зрікатися родичів, кладучи руку на Євангеліє (про хлопця, який одружується з дівчиною, що має нешлюбну дитину):

☞ То дуже було тяшко, родичі не давали. Дуже не давали родичі. Хібá як він вже брав таку дівку, що вона мала дитину, то він ся категорично вітказував родичів, відрікався. Клав на Євангелія пальці, від родичів відрікавсі, якшо вони ся оббе любіли. Наприклад, ви беретé дівчину, а та дівчина має дитину. Но ви ї любите, а родичі, вáші родичі не хотят. Значить, вáші родичі кажут: «Так, дитинко, ти сі від нас відрікай, ми тебе не хочем знáти». Тоді кладé пальці на Євангелія молодій, той син, родичів категорично ся відрікае. Він до родичів вже тогді не йде (Шм)

ВІДСІДЖУВАТИ, док. відсідіти:

♦ **відсідіти стіл** почастиватися на весіллі: Прийшов молодій за молодую, вітсідів там стіл, ішли до церкві, в церкві священик вже чекáв (Лс)

ВІДСІДІТИ → **відсіджувати**

ВІДСТАВЛЯТИ:

♦ **відставляти на бік** женити сина з умовою, що останній не залишиться в батьківському домі ((Кб) Он. I, 124)

ВІДСТУПНЕ ім. символічна плата – «малий коровайчик» та гроші, які *свáшка* й наречений дають хлопцеві – родичеві нареченої як викуп за місце за весільним столом (Мис., 25)

ВІДХОДИТИ виходити заміж, ідучи за невістку: Як небішка Кáся ся віддавала, то я там ше дитинов <була>, вже посідали мáти, сéстри, бо вже відходила дівка віттам (Лс)

ВІДЧЕПНЕ ім. малий *коровайчик* і гроші, які дає наречений *дружбі* і *припівнику* за місце на весільному ложі (Мис., 46)

ВІЗИВАТИ викликати батьків і родичів нареченого, щоб дати подарунок (про наречену): Дарі, напримір, сваті сватáм, там молодá дае, напримір його мáмі, бо то вже так, як її мáма. Вона вже визивáє її, каже: «Мáмо, прошу вас на колáч» (СНб)

війна́ (во́йна) зб. ↔ **військо** ((ВТ, НЯБ) Збор., 39, 84, 95, 108):

♪ Сходіться до мене,

Бо война в мене,

Ой война в мене,

То й мене звойовали ((НЯБ) Збор., 39)

♦ **вели́ка во́йна** ↔ **військо** ((НЯБ, Яв) Збор., 33, 84):

♪ Іде Мариська по воду,

До зеленого броду,

Велику войну вчула,

Та й назад ся вернула ((Яв) Збор., 84)

військо (во́йско, во́сько) зб. весільний супровід, почет нареченого (Кузів, 286; Мис., 16; (ВТ) Збор., 81; (ВВт) Леньо, 127):

♪ Йшло військо на Україну,

Взяли в мамки дітину (Сок., 108);

♪ Ой Іванонцю, пане,

Де твоє вoсько стане? ((ВТ) Збор., 81) || **війна́, військо напасне, вели́ка во́йна, дружбóве, дружина́, дружи́ночка, кумпа́нія, пані королі́вці, пани́чі, німці**

♦ **військо напасне** ↔ **військо**:

♪ Тото військо напасне

Взяло дитятко красне (Сок., 108)

вік:

♦ **надторóчити собі віку** одружитися вдруге (про вдівця) ((Л) Он. I, 466)

▣ **Віку собі надторочив** «мовили про вдівця, що вдруге оженився» ((Л) Фр. I, 325)

▣ **На весь вік см утоплений** «говорить чоловік, що нещасливо оженився або взагалі стратив надію на поправу своєї долі» ((Нч) Фр. I, 326)

вільо́н → **вельо́н**

він ↔ **вінець 1**:

♪ А той вже бервін

Молодій на він,

Мов па́ні молоденькій (Крш)

вінець (вине́ць, віні́ць) (б.н.п.) 1. барвінковий вінок як головний убір нареченої || **весільний вінець, він, вінчик, вінóк 1**

♦ **вбира́ти вінець в зо́лото** ↔ **золоти́ти вінець**: Така позлітка, і так той вінець в зо́лото вбира́ли (Кз)

♦ **весільний вінець** ↔ **вінець 1**: Та й той вінець вже стоя́в весільний (Мж)

♦ **вінець з барвінку взоло́чений** барвінковий вінець, який «золотили» спеціальним порошком – *срібля́нкою* або ж терти між пальцями *позлітку*, отримуючи блискучий порошок: То ко́лись то вінець з барвінку взоло́чений фа́йно був (Нб)

♦ **вінець з барвінку і ружі** барвінковий вінець нареченої, у який доплітають *ружі*: Молода мала вінець і стончки. Вінець з бервінку і ружі (Лс)

♦ **гуляти з вінцьом** танцювати з дівчиною, поклавши їй на голову вінець (про наречену); етап весільного обряду після *чипчання*: Молоді такі, дівкі, котрі то знімають той вінець з неї, так. І потім с тим вінцьом гуляють (Дб)

♦ **завивати вінець** обв'язувати барвінкову галузку червоною ниткою (про родичів нареченої), відтак пришпилювати її до *букета*: То ся називало завивати вінець. То брали червону нитку, таку дуже-дуже довгу. І кожен із родини мусів три рази обвити галузчку того, барвінку. І такé потім намотали, аш грубе, червонов нитков. І тоді то всьо до букета, до білого, і то причіпляли вже там молодому чи молодій на праву сторону, то вже був букет (Лб)

♦ **здиймати вінець** ↔ **розмолодичувати**: Ну і вже приходить мати молодого, і знімають вінець із неї. Ну так само латкають там, саджеює на подушку, латкають, і здиймають вінець, і вна ї закручує в хустину (Дб)

♦ **знімати (знимати) вінець** ↔ **розмолодичувати** (ВСт, Дб, Кр, Мт, Ос): Дружби мали такі топирьці, такі сокерки дерев'яні, до п'єца точели, шобі був острий, і так знимали вінець (Кр); Тогді так сиділи собі, ну тамка, на коліна, так, як то типерка, молодому, і так знимали, і тогді так знимали. На колінах знимали вінець (Ос)

♦ **золотіти вінець** оздоблювати барвінковий вінок *позліткою*: А той вінець з бервінку, але його золотіли (Кз) || **вбирати вінець в золото, позолочувати вінчок**

♦ **робити вінці** вити барвінкові вінки (б.н.п.): С того барвінку робили віньці, віли на голову (Лп)

♦ **спалювати вінець** палити вінець дівчині на знак того, що вона народила нешлюбну дитину: Якшо хлопець не хотів брати дівчину, то було страшне! То було дуже навіть страшне! То спалювали той вінець їй накладали вінець, той вінець спалювали, вона вже всьо, вона вже не має права заміш виходити... То позор такий був страшне! Як дівчина мала дитину, то було страшне, та де! А зарас, зарас то війшло (Мл)

♦ **шіти вінець** виготовляти головний убір нареченої, зішиваючи барвінкові листочки ниткою (лентвою) або нашиваючи їх на стрічку: Широкий такий шіли вінець із барвінку (Бг); З бервінку. То шіли таку стончку і на тій стоньці так три листочки, три листочки, так шіли, і так пітспіт той вінець клали, а зверху той стріповий (Мж); Віньці шіли в молоді, а в молодого корогвай пеклі і гуске в перший вечір (Мж); А віньці з бервінку шіли такі на голову. Шіли! Так на лінтві з бервінку, отак оден в другий вкладали-вкладали, такі під вінець, такі пітспіт той з бервінку вінець (Мж)

✠ На Андрія дівчата ворожили. Клали на стіл кілька мисок догори дном, під миску щось із одягу. Якщо дівчина знайде під мискою *віниць*, то піде за дружку (Зин.⁴⁵)

45 Зинич М. Звичай та вірування на Андрія в с. Жукотині, пов. Турка. *Літопис Бойківщини / перевидання часопису*. Вип. 3. Ч. 7–9 (1936–1937 рр.) / упор., підгот. до публ. та заг. ред. Р. Данчин. Львів: Каменяр, 2009. С. 262.

✂ Як танцює, а шось погано пришили чи ся нитка урвала, – якби віниць з голови впав, то би казали, шо то шось недобре: чи повдовіє, чи... (БП, 29)

● Удовиці чи вагітній не дозволяли *шійти* вінець: Не брали удовицю, як вмер чоловік, або як вже беремenna, то вже тогди не (Мж)

● Щоби жінка ни була вдовиці, ни дай Бóже, казали, шоби ни вдовиці натігала вінець на го́лову (СНб)

◎ Барвінкові вінки висушують та зашивають у подушку нареченим. Зашивали віньці, шоб любілися. Віньці круглі, то безкінечна любóв. Ма́ма ті вінки бра́ла, зашивала в по́душку і свічечки, ті, шо дру́шки тримали (Нд); То перебирала мати то в інчий насип, то барвінок ся злуцив, а нитки ше били (БП, 27)

2. барвінковий вінок як головний убір нареченого (ВСт, Кр, Тр): Плелі вінець молодому такій з барвінку (Кр); На голові мав вінець такій круглий, бо то вже як віли вінець молодій, то молодому віли (Кр); Пёрші три билінкі молодій різав сам собі на вінець (Ур)

3. корона, яку кладуть на голови нареченим чи тримають над ними під час вінчання || **золотій вінець, корóна, церкóвна корóна, церкóвний вінець**

◆ **золотій вінець ↔ вінець 3** (ВСт, Ям): Священик накладає ті золоті віньця, а як не, то такі віньці накладає (ВСт)

◆ **церкóвний вінець ↔ вінець 3**: Вже съвященик положив такі віньці, вже свої, церкóвні (Вл)⁴⁶

✂ То недóбре, вінець як упаде, шо не бóде житє дóбре (Ур)

✂ Як вінець упав, вона повдовіла така молодá (Ур)

4. одруження, заміжжя; шлюб

◆ **вінець і чіпець** шлюб і весілля: Мати напирала, аби не била юж дівков, аби бив вінець і чіпець, аби не бив сміх ((Т) Он. I, 129)

◆ <мати> **віниць з сухого ялівця** виходити заміж за вдівця:

Ой жиби́ я, Бóже, знала,

Що піду за вдівця,

То я бйси віниць вила

З сухого ялівця (Зин., 262)

■ **Бодáй-ис на собі тогди віниць віділя, коли на цїркві на гáвці** ((ДзГ) Он. I, 154)

■ **Краса до вінця, а жити до кінця** (Ком., 153)

5. ↔ **віно́к 3**

♪ Не плач, не плач, Марисуня, за вінцьом,

Краща твоя головиця під чепцьом ((НЯб) Збор., 111)

◆ **дотрímати вінець ↔ доноси́ти віно́к**: То був такій закóн, же дівчина мусіла дотрímати вінець. Мо́гла тоді с тим хлопцím знáтисі, як шлюб взéла (Трл)

46 Говірки південно-західного наріччя української мови: збірник текстів / упор. Н. Глібчук. Львів, 2000. С. 22.

6. ↔ **букѣт 5**: Тіки молодá мала на правому боці вінець, бо сі считала, як жонá, а друшка налівому (Іл)

7. ↔ **букѣт 7**: А молодій мав кеп на голові і на кашкѣті малесенькі вінці (Кр); Мав молодій вінець, шѣпка. Як ужé до сьлюбу йшли, на шѣпці вінець був. Баранкова шапка, а на шапці вінець (ВСт); Вінці давали на шапках, на чолувіцьких шапках ((Бт) Говори, 241)

8. барвінковий вінок, який кладуть на *коровáй*: Потому заходили благословіти. Також верталися до хати вся родина, цілували коровай, на короваю вінець, якшо молодій, тотó шо на гóлову (Лб)

9. *мн.* **вінці** весільний обряд, коли плетуть чи *шиють* барвінкові вінки; вінкоплетини (Шн_Яс, 176; (**вінцы**) Кузів, 122; (Кз, Нб, Сл, СНб, СтрС, Тх)) || **вінкоплѣтини**

© «Просили тато й мама, би-сьте прийшли на вінці»; «Просит молодий, і молода, і дружка, шоби-сьте прийшли до нас на вінці» (Паст.⁴⁷)

віниць → вінець 1

вінкоплѣтини *мн.* ↔ **вінець 9** (Куз., 122; Вакал., 9)

віно́ (вьяно) 1. придане, посаг ((Мш) Кміт, 32; Кузів, 320; Пасіч.⁴⁸; ЕБ, 30; Бичко, 9; Ком., 173; Сокіл, 74; Кур.⁴⁹; Гн., 87; (Бл, Бт, Вл, Вч, Вш, ВЯб, Ж, Км, Кч, Лб, Лб_С, Оп, Ор, Пд, Пл, Пр, Рз, Слв, СтрС, Тр, Тх, Яс)): Агá, тілько-тілько ми хочеме. Дáеш дівку, дáеш віно. Шо дівці да́еш? Ну та хто мов богáто, по́ле обіцяли лю́де, і корóву (Вч) || **багáцтво, взя́ток, ма́сток, по́саг 1, по́сага, при́дане**

2. придане, окрім речей особистого користування (*віном* наділяють після весілля, а *при́данім* – під час весілля): А віно – то то вже корова, дер'во, машина... А подушки – то то било придане, то сі не считало віно (БП, 22)

3. придане: земля, гроші, худоба, вівці ((Бс, Бт, Бч, В, ВЛж, Влк, Вш, Гк, ЛпХ, Сбч, Спс, СР, СС, Стр, Сш, Сшц, Т, Тс, Тсв) Он. І, 129)

4. придане, до складу якого входять, окрім грошей, худоби, овець, землі, ще одяг, посуд та господарські речі ((Бл, Гр) Он. І, 129)

5. придане: одяг, посуд і сільськогосподарський реманент ((Бн, Гр) Он. І, 129) || **дарі́зна, дарі́знина, по́саг 4, рубáтя, шма́тя**

♦ **вѣліке віно́** придане: земля, гроші, дві корови, двоє телят і дві вівці ((Бт, Гр) Он. І, 129): Висвátували вѣліке віно, то називáлося віно. То колісь б́ули во́ли, по дві пáри волів. Такі б́ули буга́й вѣлікі (Лб)

♦ **вѣсватати віно́** отримати придане ((Бс, Бч, Влж, Влк, Влн, Влш, Гл, ЛпХ, Мх, Рс, Сбч, Сш, Тв, Тс) Он. І, 108): Він висватав собі віно́ (Он. І, 108); Висвátували вѣліке віно, то називáлося віно. То колісь б́ули во́ли, по дві пáри волів (Лб)

47 Пастух Н., Гузій Р. Із бойківських весільних традицій: барвінкові обряди на Старосамбірщині. *Народознавчі зошити*, 2017. № 3 (135). С. 597.

48 И.П. [Пасічинський І.] *Малый словарь бойкóвско-русских слов, уживаних в щоденной бесѣдѣ*. *Учитель*, 1872. Ч. 33–37. С. 135 (далі в тексті – Пасіч.).

49 Курило В. *Діалектний словник Болахівщини. Діалектологічні студії. II: Слово – словник – корпус*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. С. 330.

◆ **вложіти віно** ↔ **вінувати** ((Гр) Он. I, 129)

◆ **малé віно** придане: невелика сума грошей, одна корова, одна вівця ((Бт, Гр) Он. I, 129)

◆ **сплатіти віно** ↔ **відвінувати** ((Бт) Он. I, 129)

☑ **Віно на убочи, а біда поперед очи** «віно – худоба, яку жінка привела до чоловіка від батьків» ((Мш) Фр. III, 528)

віновати → **вінувати**

вінойко *здр. до вінок* 1

віно́к 1. ↔ **вінець** 1 (Вч, Кз, Лб, Лк, Мш, Лпш, Нв): «[...] вінки були грубі, десь такі, як три пальці мої» (БП, 28)

♪ Ой заплачиш, Марусіно, в перший понеділок,

Як ти здоймуг з головочки й зеленийкий вінок (Вч)

◆ **білий віно́к** вінок нареченої, виготовлений зі штучних квітів білого кольору, який надівають нареченій поперх виплетеного барвінкового вінка (Глб, Лс): Молодої віно́к був білий, а в дружок були вінки кольорові (Лс)

◆ **викупльовати вінок** викупувати барвінкові вінки у *свах* і *старостіни* по закінченні *вінкоплетин*:

♪ Стали вінки щебетати,

Бо йшли танцювати.

Не хотят їх віддати [...],

Треба їх викупльовати ((Лб) Збор., 62)

◆ **віно́к з барвінку і збіжа** барвінковий вінок, до якого у трьох місцях вплітають збіжжя; такий вінок пришивають нареченій до *капура*, а нареченому до шапки: Був віно́чок з барвінку, і де-не-де було збіжа в трьох місцях. І так же са́мо молодому. Був віно́к з барвінку і збіжа (Дн)

◆ **віно́к з жаліви** вінок із кропиви, який надівали нецнотливій нареченій (Оп)

◆ **віно́к з мірти** вінок нареченої, виплетений із мирту: Як я ся віддавала, то з мірти. То хто мав з бервінку? Хіба ще давніше, я в п'едесеть четв'єртім році віддавала, то з мірти (Ул)

◆ **віно́к з ружі** вінок нареченої, виплетений із *руж*: Віно́к пр́осто з ружа́чок всяких-всяких, ф́айний, всякі ружичќе (Вл)

◆ **віно́к з чесно́ка** барвінковий вінок нареченої, до якого доплітають головки часнику (зазвичай у трьох місцях):

♪ Ой вінку же мій, вінку,

С чесно́ка, з бервінку (Лб)

◆ **віно́к зелений з рясами** барвінковий вінок нареченої, оздоблений *рясами* ((ВТ, НЯБ, Яв) Збор., 45, 99, 101):

♪ На головочці зелений вінок з рясами.

А на клубочках шевковий пояс з кичками ((НЯБ) Збор., 100)

♦ **віно́к із штучних квітів** вінок нареченої, виготовлений зі штучних квітів, який надівають нареченій поверх виплетеного барвінкового вінка: Віно́к із квітів штучних, як то було. Розумієте, піднізо́м був той барвінко́вий (Кр)

♦ **зніма́ти (знима́ти) віно́к ↔ розмолодічува́ти** (Кр, Лк, Лс, Оп, Тр): А по́тім так само́ уже́ за тре́тим сто́лом, як вже́ лю́ди ся погос́тили, знима́ли віно́к з молоді́ (Кр)

✠ Той віно́к <молода> мета́ла дружка́м, котра́ найско́рше і́йме, найско́рше за́між ви́йде (Мт)

☉ То зніма́ют той віно́к, б'ю́т дружо́к, шо́б за́між вихо́дили (Гл)

♦ **кра́сий віно́к ↔ цві́тний віно́к** (Глб)

♦ **купо́ваний віно́к** вінок, який спе́ціально купують для весі́лля та надівають нареченій поверх виплетеного барвінкового вінка (Кр, Лс): Мені́ ше то́чно, мені́ до то́го вінка́, якій я ма́ла, купова́ного, мені́ був ше ви́плетений віно́к причі́пляли (Лс)

♦ **рудя́ний віно́к** «красні, гарні вінки» [?] (Збор., 193):

♪ Ідемо в чисте поле,

Зелене зі́ля жати [...]

Рудяні вінки вити,

Стонойка простеляти ((НЯБ) Збор., 25)

♦ **рутя́ний віно́к** вінок нареченої, виплетений із рути:

♪ То на Мариси рутя́ний

Віно́к палає ((НЯБ) Збор., 126)

♦ **солом'я́ний віно́к** головний убір *псевдонареченої* (Весі́лля, 95)

♦ **справля́ти віно́к** виготовляти головний убір нареченої ((Зп) Леньо, 92): І хло́пці, музі́ка гра́ла, вони́ сі ба́вили і пригото́вляли там до шлю́бу, і сукенке́, і віно́к там справля́ли то всьо́ (Трл)

♦ **цві́тний віно́к** вінок нареченої, виготовлений зі штучних кольорових квітів: Молода́ колі́сь ні́якого вельо́ну не ма́ла. Віно́к, пе́рший день ма́ла кра́сий віно́к, та́кий цві́тний, кольоро́вий, а на дру́гий день бі́лий віно́к був, заві́й ше та́кий (Глб) || **кольоро́вий віно́чок, кра́сий віно́к**

2. вінкоподібний головний убір нареченої до обряду *чипча́ня*, який складався з обруча, обтягнутого сатиною червоною тканиною, на який клали купований вінок зі штучних квітів, виплетений барвінковий вінок, ще один купований, усе зішивали ниткою, а на потилиці вив'язували білий бант (БП, 28–29)

3. незайманість, дівоча чистота

♦ **доноси́ти віно́к** зберегти цноту до шлюбу (Вч, Дн, Крш): Тотá бі́ла сла́вна, бо тотá сла́вна доноси́ла віно́к і положи́ла на сьтів, а тотá ма́ла чіпе́ць, але вінка́ не ма́ла (Дн)

♪ То вінку́ мій зелені́кий,

То вінку, мій вінку,

То я те́бе й доноси́ла

В добрім пошанівку (Вч) || **доносити вінóчок, дотрímати вінéць, доходити вінóк, заробíти вінóк не згубити вродойку**

♦ **доходити вінóк** ↔ **доносити вінóк**: Ну і так сьпівали, шо котра дівка мала фáйний, шо доходíла, доносила, то сьпівали:

♪ Ой тáтунько мій солодóйкий,

Славу-м ти зробíла,

Вінóк доносила,

На сьтív ти положила.

Шо вінóк доносила чéсно і постáвила на сьтív (Дн)

♦ **загубíти вінóк** утратити незайманíсть до шлюбу (Лп) || **не доносити вінкá, розчесáти кóсу до вінцá**

♦ **заробíти вінóк** заслужити пошанíвок цнотливою поведíнкою (про наречену):

♪ Кíлько м ходила, не заробила

Такого вінка в тебе ((НЯБ) Збор., 126)

♦ **збáвити вінкá** позбавити незайманості:

♪ Марúсю-Марусéйко,

Десь вінóчок дíла?

[...] бо менé вінкá збáвив

Хлóпець молодéйкий (Дн)

♦ **зносити вінок** закíнчити дівувати:

♪ Я молода по весíльох ходила,

Я свíй вінок зелененький зносила (Онис., 109);

♪ Молода вінок зносила

Тай нас, свашок, запросила (Онис., 109) || **сходити вінóчок**

♦ **не доносити вінкá** ↔ **загубíти вінóк**: Колíсь вíльон давали ті, шо мала дítину, казáли пóкритка. Сьпівали:

♪ Вíнку мій, вінку,

То я тя не доносила

В чéсним пошанівку (Крш)

4. ↔ **бўкét 2** (Гл, Іл, Лб, Ор): Молодíй мав на правому бóці вінóк. Білий вінóк і біла хустéчка пришіта, ну айáгже. Біла хустéчка і білий вінóк тут був пришітий на правíй стороні (Лб)

5. ↔ **бўкét 7** (Кр, Лс, Ор): Молодíй мав вінóк на ша́пці (Кр)

вінóчок 1. здр. до вінóк 1

♦ **доносити вінóчок** ↔ **доносити вінóк**:

♪ Вінóчку зеленéйкий,

То-м ся доносила,

Не раз-ім ся цілувала,

Як кобíла сíва (Дн)

♦ **кольорівий віночок** ↔ **цвітний вінок**: І на ту хустку клали той з барвінку віночок, а потому такий кольорівий віночок, і вже молоду вбирали рано. І латкали там всяке латканкі, і вже збирали її до слобу (Сд)

♦ **сходити віночок** ↔ **зносити вінок**:

♪ Подивися же ся, моя матінко, на мене,

Чи сходила я такий віночок й у тебе? ((НЯб) Збор., 36)

♦ **позолочувати віночок** ↔ **золотити вінець**: А колись було, то брали ті віночки, тоті, що плели, тоті віночки їх позолочували позліткою сюді (Мж)

2. *здр.* барвінковий віночок, який надівають нареченому та нареченій на руки (Нб, СНб): Давали віночки з барвінку. Такої с самого барвінку, віночок на руку давали (Нб)

вінувати (віновати), *док.* **відвінувати, вівінувати, звінувати** давати придане (Пасіч., 135; Лб_С, СтрС) Он. I, 118, 129; Бичко, 9; Матіїв, 76; Ком., 173; Гн., 59; Чоп.⁵⁰) || **вложити віно, сплатити віно**

■ **Вже-с десь відвінував капелюх** «знач. загубив» ((Нч) Фр. I, 311)

вінчавний → **вінчальний** ((Бт) Он. I, 130; Сокіл, 74; (Вл) Сок., 598)

вінчальний (вінчавний) вінчальний: На пальчиках срібні перстенці вінчавні ((Бт) Он. I, 130)

вінчанейко *здр. до вінчання* (Гнат., 4, 5, 15; Он. I, 130):

♪ Ми йдеме на барвінок,

Іванови на вінок,

На любе вінчанейко,

На довге мешканейко (Гнат., 5)

вінчанє → **вінчання**

вінчани → **вінчання**

вінчанійко *здр. до вінчання* (Свенц., 26; Кузів, 283):

♪ На любе вінчанійко,

На довге мешканійко (Кузів, 282; (НЯб) Збор., 65)

вінчаньє → **вінчання**

вінчання (вінчанє, вінчани, вінчаньє, вінчіння) церковний обряд шлюбу; вінчання ((Лб) Он. I, 130; Шн_Прг., 169; Сокіл, 74; (Рз) Гліб., 153; (Вл, Вч, Гл, Кр, Лб, Лп, Лс, Тр, Тх)): Після вінчання молодий брав до себе молоду (Гл); Зібрали молоду, мала біле плаття, тоті вінці наложили на голову, і пішла до вінчання (Бк) || **звезанчко, шлюб**

☒ Як їхали до вінчання [...], якщо би ся розселив <віз>, то жити не будут (БП, 38)

☒ Якшо приходила молода уже після вінчання, як вже сидали за стіл, якшо подумала дуб там, а потім береза, то спочатку буде хлопчик, а потім дівчинка. А якшо навпаки, береза, а потім дуб, то буде навпаки (Кр)

50 Чоповський В. Бойківщина: відгомін століть. Минуле і сучасне Бойківського краю. Львів: МПП «Таля», 2009. С. 219.

● Як їдут до вінчання – шобі ся не стріли весілля з вісіллям на дорозі [...] бо хтось скоріше повдовіє (БП, 38)

ВІНЧА́ТИ, *док.* **ІЗВІНЧА́ТИ**, **ПОВІНЧА́ТИ** виконувати церковний обряд шлюбу; вінчати (б.н.п.): Піп вінчав та й мініяв перстєні (ЛБ)

♪ Стану я на кладіну,

Заклічу всю родіну.

Сходжайся, родинойко,

Та й вінчай дитиночко (Гл);

♪ Вийди, вийди, наш ксьондзейку,

Та й ізвінчай двоє дитят ((Кн, НЯБ) Збор., 27, 68)

ВІНЧА́ТИСЄ → **ВІНЧА́ТИСЯ**

ВІНЧА́ТИСИ → **ВІНЧА́ТИСЯ**

ВІНЧА́ТИСЯ (**ВІНЧА́ТИСЄ**, **ВІНЧА́ТИСИ**, **ВІНЧЕ́ТИСИ**, **ВІНЬЧА́ТИСИ**), *док.* **ЗВІНЧА́ТИСЯ**, **ЗВІНЧА́ТИСЯ**, **ПОВІНЧА́ТИСЯ** вінчатися; поєднуватися шлюбом за церковним обрядом (б.н.п.): І так ішли до шлюбу. Друшка і дружба ма́ла хліб, свівчу. Як уже вінчалися, кла́ла друшка молоді хліб на плечє, на пра́ве, і свівчу тримала (Кр); Прийшов молодій, пішли до рописки, звінчалися (Бк) || **БРА́ТИ ШЛЮ́Б**, **ШЛЮ́БЛІТИ**, **ШЛЮ́БОЙКУ** **ШЛЮ́БОВА́ТИ**

◆ **ВІНЧА́ТИСЯ** **В МУСО́ВІМ ПОРЯ́ДКУ** брати шлюб із примусу (Бк) || **ВІНЧА́ТИСЯ** **НЕ ПО ЛЮ́БВІ**

☞ Ту є навіть у нас сусід, же так ся договоріли. І шо роб'ят? А вни ся молоді не віділи, нич, ни то. Ко́лі взяли договорілися: «Ага, я приїду до тебе, на дру́гу п'ятницю». То в п'ятницю був базар. Пішов наш боберський в Рóзову, батькі ся договоріли. А молоді ще ся не віділи. Не віділися. Ко́лі зібрали сватати, вже там то́то ся ладят на сватанки, молодій зібрав, вже то́той. І пішов, аш там молоду́ ввїдів, як прийшов сватати. Чу́йте? І отакє біло. А ше повім, ше їдна причіна. Дві сестри біли. Дві. Єдна кє́пша ['гірший'. – Н.Х.], дру́га така... Тро́хи не то. Нетолко́ва, а дру́га краса́ва. І сподобав си хлопець одну́. Прийшов, договорівся. Ввїдів тоту́: «Я сватаю тоту́, А́нцю, я сватаю А́нцю». А тотá Катя. Прийшов сватати, посватав. На весіля, весіля зробіли, приходит за молодів, в весілю приходит за молодів, а вни не зібрали тоту́ на молоду́. А зібрали Катю на молоду́, дру́гу, кє́пшу, підсунули. Той приходит, дівицьця, то не тотá. Бо він шо? Утіче! Утіче, не хо́че! Стáроста їмат, не пуца́т, бо то́то весіля, ну та як? Та й взяв, привів домів. В нас такє біло, тут дві па́ри такі біли. Привів домів, та й такє житя́ пройшло. Житя́ пройшло такє нияке. Звінчався в мусовім порядку. Не по любві. Мініяли, тому́ шо вни вбоє не ходіли (Бк)

◆ **ВІНЧА́ТИСЯ** **НЕ ПО ЛЮ́БВІ** ↔ **ВІНЧА́ТИСЯ** **В МУСО́ВІМ ПОРЯ́ДКУ** (Бк)

● То мусіли ся вінчати до полунни, не дай Бог після обїду. До двана́цятї годіни мусіли ся звінчати. От за́кн такий був, шо невільно після обїду ся вінчати. Твердїй за́кн був (ЛБ)

ВІНЧЕ́ТИСИ → **ВІНЧА́ТИСЯ**

ВІНЧИК ↔ **ВІНЕЦЬ 1**: А тут барвінкового трішки відко вінчика насподі, зеленого барвінку, і тогді стоночки так файно причеплено (НБ)

ВІНЧІНЯ → **ВІНЧАНЯ**

ВІНЬЧАТИСІ → **ВІНЧАТИСІ**

ВІПЛЕСУВАТИ → **ВІПЛЯСУВАТИ**

ВІРА:

♦ **ЖІТИ НА ВІРУ** жити без шлюбу: Було. Шо на віру жиють (Трл)

ВІСІЛÉ → **ВЕСІЛЯ 1**

ВІСІЛÉЙКО *здр. до вісіля 1*:

♪ Війди, газдіньо, с хати,

Зілійко й показати.

Зілійка троякого,

Лістейка широкого.

Бо бес того зілейка

Не буде вісілейка (Гл)

ВІСІЛІЙКО *здр. до вісіля 1*:

♪ Вступі, Бóгойку, до хати,

Та й ти, Бóжая Мати.

Поблагослові, поблагослові

Вісілійко зачинати (Шм)

ВІСІЛЬНИЙ → **ВЕСІЛЬНИЙ**

ВІСІЛЯ́ → **ВЕСІЛЯ 1**

ВІТЕРНИЦЯ ↔ **ГУЛЯЩА** (ЕБ, 30)

ВІТПÉКУВАТИСЯ ↔ **ВІДРІКАТИСЯ 1**: Молодú вбирали, молодá виходила дру́га с хати. Він ся відрікав, вітпéкувався всяко (Кр)

ВІЧЕРНІЦІ → **ВЕЧОРНІЦІ**

ВІЧÉСУВАТИ → **ВИЧÍСУВАТИ**

ВІЧÍРКИ → **ВЕЧÍРКИ**

ВІЧІРНІЦІ → **ВЕЧОРНІЦІ**

ВІЧОРНІЦІ → **ВЕЧОРНІЦІ**

ВІШЕТИЙ → **ВІШИТИЙ**

ВІШІВАНІЙ → **ВИШІВАНІЙ**

ВІШИТИЙ → **ВІШИТИЙ**

ВКРА́СТИ → **КРА́СТИ**

ВМИВАНЯ обряд умивання наречених, який відбувається після *чипчання* (Мж)

☞ Та й так, чу́йте, замолодічіт, тогді що рóбліт? Беру́т міти, на вмиваня веду́т тоту́ молоду́ [...]. Колісь міли так. Брали у ведро́ води́ чи що, і колáч, і чéрес колáч мусів молодій так три ра́зи міти молоду́, тоту́ во́ду мачéв. А три ра́зи молодá молодóго міла. А тоді вже йдуть на зарінок на во́ду, міти. То вже йдуть всі го́ські, то вже так сі міють, хляпаю́щі в води́, мéчуть одно́ дру́гого! То вже зві́тти іду́т с плачéм, і сварéцці, і називаю́щі, і пла́чут, всьо! (Мж)

ВОБРУ́С → **обру́с**

ВОДА́:

♦ **во́ду в ха́ту** <донести> (про невістку після шлюбної ночі) стати господинею: Після шлюбної ночі зранку молода встає і йде по во́ду. Її посилають по во́ду, а там збираюця па́рубки або ста́рші мушціни. Якщо вона несе во́ду, вони стараюця ви́лити ту во́ду. Напри́клад, я ж мо́же чоти́ри чи п'ять разів ходіла. А по́тім вже, якщо́ молодій побачить, то несе́ горівку і їх вже го́стит трóхи, щоб вони́ во́ду не вилива́ли. Те, що невістка во́ду в ха́ту <донесла>, означає, що вона́ вже бу́де в ха́ті як госпо́діня (Кр)

♦ **свя́чена (сві́чена) вода́** освячена вода, яку використовують у різних весільних обрядодіях: Скраплéли. Як приїжджéли коні з обóри, то обов'яско́во, обходили́ навколо́ і кропи́ли сьвя́чену во́ду, і пшени́цю метáли. То ма́ма молодóї. Пшени́цю <мачала> у сьві́чену во́ду і бра́ла метáла (Ур); То вже старосьці́на йде і кро́пит навколо́ три ра́зи. Людéй кро́пит тим. Пшени́цю сіпле́ і сьві́чену во́ду ма́є в руці́, покро́пит (Рс)

ВОДАРУВА́ННЯ → **обдарува́ння**

ВОДКЛО́Н → **откло́н**

ВОЖЕНИ́ТИСЯ → **вжени́тися**

ВОЗДОБИ́ТИ:

♦ **воздобі́ти молоду́** → **молода́**

ВОЗИ́ТИ → **вэ́зти**

ВОЙНА́ → **вiйна́**

ВОЙОВО́ДА:

♦ **паняньський войовода** ↔ **ста́роста молодóї** (Збор., 191):

♪ Перестав його, перестав його паняньський войовода ((Св) Збор., 124)

ВОЙ́СКО → **вiйсь́ко**

ВОКУПОЙКА той, хто викупує барвінкові вінки у *стростіни* і *свах* (Збор., 186):

♪ Є в мене вокупойка,

Ой мій любий таточко [...]

Є в мене вокупойка,

Моя люба мамочка ((Лб) Збор., 62)

ВОЛІ́ЧКА груба вовняна нитка, яку використовують для плетіння барвінкового вінка. Червоною чи рожевою волі́чкою прикрашають весільне *дереви́це*, роблять *ру́жі* для нареченого (Шн_Прг, 165, 168; Шн_Яс, 180): Чому́сь дава́ли з волі́чки, з во́вни ви́ти тово́... Тото́ ниточкé їй передава́ли (Ям)

ВОЛОС:

♦ **сивим волосом сьвітити** старитися, залишаючись незаміжною; «для замужних жінок, особливо для старших, показуване прилюдно волося вважається соромом. Вийти замуж для жінки значить рівночасно “покрити косу”» ((Нг) Фр. I, 375)

ВОЛО́СЕ → **ВОЛО́СЯ**

ВОЛО́СЯ (ВОЛО́СЕ):

♦ **закрутіти волосе́йко** заплести нареченій волосся перед *чіпча́нням*, що символізує її перехід у статус заміжньої жінки: Ше як корова́йничка співа́ла? Як корова́йничка вже молоду́ пов'язала, то відите, я забула, то ся сьпівало так:

♪ Закрутіли волосе́йко, зап'ялі града́лі,
То вже би ся й не дивіти на парі́бки ла́дні (Вч)

♦ **пуска́ти воло́ся** розплітати волосся під *віне́ць* (про наречену): Приходила му́зика та й не такі, як типе́рка, та молодá не так ся вбира́ла. Молода́ воло́ся пуска́ла, віне́ць ма́ла (Ур)

☒ **Воло́ся** у відданиці не повинно стирчати: Коли́сь примиліла водо́ю і милом, шоби́ гладе́нько, щоб не бу́ло, ни дай Бо́же, воло́ся кирпа́те. Каза́ли: «Як зна́є поре́док ко́ло голо́ві зробі́ти, то поре́док в не́ї в ха́ті бу́де» (СНБ)

ВОЛО́СЕ́ЙКО *здр. до воло́ся*

ВОЛОЦЮ́ГА одружений чоловік, який веде розпусний спосіб життя; гульві́са: Та волоцю́га каза́ли, шо... (Трл)

ВО́ЛЯ:

♦ <**іти**> **зі сво́ї во́лі** виходити заміж за згодою: Не пито́всі сьвяще́ник, чи я його́ лю́б'ю або́ як, зі сво́ї во́лі (Рс)

☑ **Маєш до́бру, а не прину́шену волю́?** – **Ой-ой-ой, маю́!** «говорять про шлю́б неді́браної пари [...] ((Дрг) Фр. I, 377)

ВО́ПОВІДИ → **О́ПОВІДИ**

ВО́СЬКО → **ВІ́ЙСЬКО**

ВО́СЬМИГРА́ННИЙ:

♦ **во́сьмигра́нна па́лиця** → **па́лиця**

ВОТКЛО́Н → **ВОДКЛО́Н**

ВОЩІ́ПОК → **ОЩІ́ПОК**

ВПА́СТИ:

♦ **впа́сти в ку́т** *перев. знев.* народити (*перев.* позашлюбну дитину) (Маті́їв, 88)

ВРІ́ЗАТИ:

♦ **врі́зати хві́ст** ↔ **ві́дказа́ти**: «Якщо відмовили, то знало все село. Дорогу від парубка, який засилав послів, до відданиці позначували буряковим росолом. Його червоний колір найкраще видно на снігу. Каза́ли: “Врі́зали хві́ст”» (Васил., 19)

ВРО́ДОЙКА:

♦ **вро́дойку не згуби́ти** ↔ **доно́сити віно́к**:

♪ Ой бо ж наша Мариська [...],

Всьо село ісходила [...].

Вродойку не згубила ((Лб) Збор., 60)

ВСА́ДЖУВАТИ, док. вса́діти:

♦ **вса́діти корова́й** → **корова́й**

всади́ти → **вса́джувати**

вступáти:

◆ **вступати в жіночий стан** ↔ **виходити заміж**: Бо від дівок відстає, В жіночий стан вступає (Левин., 112)

◆ **вступáти у стан супру́жества** одружуватися: Тоді староста просів всю родину, кричав: «Тáто, ма́мо, родіно, бли́ська, далéко, бра́тя, се́стри, вся́кі там, ході́т, просьті́т, ті молоді ніська вступа́ют в стан супру́жества. Побажáйте їм всьо́го до́брого» (Ям) || **вступáти у стан супру́жий, йти у стан супру́жества**

◆ **вступáти у стан супру́жий** ↔ **вступáти у стан супру́жества** (Онис., 118): Ну то вже староста се повтóрює, що ка́же «вступа́є в стан супру́жий нині́ і про́сит у вас, абі́ ви його́ благослови́ли до шлю́бу, тáто, ма́ма і всі́» (Жсм)

в'язáти:

◆ **в'язáти дзві́нкі** → **дзвіно́к**

◆ **в'язáти діте́й** → **діти**

◆ **в'язáти молодú** → **молода́**

вяно́ → **віно́**

Збережені у фольклорно-етнографічних матеріялах, у діалектних текстах, у словниках і на картах атласів лексеми з обрядовою семантикою свідчать про багатий репертуар бойківської весільної лексики, що потребує лексикографічної репрезентації, – джерела вивчення говору, його динаміки та представлення як цілісності.

Словник весільної лексики та фразеології бойківських говірок дасть змогу задокументувати форму та зміст назв, які зникають, що з огляду на тенденцію до нівелювання обряду й обрядової лексики помножує його цінність. Такий словник, безперечно, стане потужним джерелом інформації про народну культуру та мову бойків, дасть змогу скласти уявлення про особливості ритуально-обрядового дійства в контексті українського весілля, що стане вагомим внеском у вивчення традиційної культури українців.

РОЗДІЛ 6. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ РОДИЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

Тетяна ТИЩЕНКО

Сучасна лінгвістика осмислює мову як етнокультурний феномен, чого неможливо зробити без залучення її фразеологічного багатства. Фразеологізм закодував інформацію про своєрідну мовну картину світу, оскільки етимологічно пов'язаний із різними сферами народної духовної культури, зокрема обрядами, звичаями, повір'ями, прикметами, уявленнями про певні предмети, явища та ін. Тому не випадково фразеологізми українських говорів, починаючи від 40-х рр. ХІХ ст., наповнюють корпуси збірників М. Номиса, І. Франка, І. Манжури, П. Чубинського та ін.; значну частину лексикографічних праць Є. Желехівського, Д. Яворницького, Б. Грінченка та ін. становлять теж фразеологізми. Вивчення фраземіки говірок забезпечує надійним емпіричним матеріалом лінгвістику й суміжні науки, зокрема історію, етнографію, фольклористику.

Ареальні фраземи стали об'єктом активних досліджень в останні десятиліття ХХ ст. – початку ХХІ ст., що засвідчують праці М. Алефіренка, Н. Бабич, М. Демського, І. Царьової, М. Жуйкової, Р. Зорівчак, А. Івченка, Н. Коваленко, З. Мацюк, М. Олійник, В. Ужченка та Д. Ужченка, В. Чабаненка та ін. Зацікавлення науковців комплексом проблем, пов'язаних із особливостями функціонування фразеологізмів, територіяльного поширення та варіювання, спричинене тим, що саме в таких одиницях мовленнєвої дійсності виразніше вербалізується чуттєвий аспект мови¹. Фразеологічні дослідження сприяють укладанню регіональних словників, реконструкції мовно-історичних фактів та давнішого стану матеріальної й духовної культури носіїв мови, підтверджують, що варіювання фразеологізмів в ареальній проекції можна простежити на кількох рівнях: семантичному, фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному, для чого потрібний надійний емпіричний матеріал.

Фразеологічні діалектні системи лексикографічно репрезентовано в українських ареальних словниках: «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол та А. Івченка, «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка, Д. Ужченка, «Фразеологічний словник говірок Житомирщини» Г. Доброльожі, «Словник стійких

¹ Коваленко Н.Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні: монографія. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 11.

народних порівнянь» О. Юрченка та А. Івченка, «Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок» Н. Коваленко та ін.

На думку Н. Коваленко, «вивчення окремих тематичних груп фразеології говірок чи компонентного складу цих одиниць з погляду вияву ознак номінації сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей становлення й функціонування цих особливих номінативних одиниць»². Фраземи тематичних груп родинних обрядів різних ареалів української мови все частіше стають предметом окремих досліджень: фраземи східнословобожанського родильного обряду описані в дослідженні І. Царьової³, західнополіського – З. Мацюк⁴, волинсько-подільського суміжжя – Н. Коваленко⁵, поліського – Л. Виноградової⁶, слов'янського обширу – А. Івченка⁷ та ін.

Вивченню фраземіки родильного обряду сприяють також праці, присвячені з'ясуванню номінації, лінгвістичному описові та лексикографічній репрезентації родильного обряду українських говірок, зокрема гуцульських – дослідження М. Бігусяка⁸, східностепових – В. Дроботенко і З. Омельченко⁹, надсянських – Л. Хомчак¹⁰, західноподільських – О. Жвавої¹¹. Значну інформацію про

- 2 Коваленко Н.Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні... С. 9.
- 3 Царьова І. Проект словника обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 2011. С. 134–140.
- 4 Мацюк З. То ж звідки беруться діти на Західному Поліссі? *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк: РВВ «Вежа», 2009. С. 140–144.
- 5 Коваленко Н.Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць / відп. ред. М.Я. Плющ. Київ, 2007. Вип. 3. Кн. 2. С. 183–191.
- 6 Виноградова Л.Н. Матеріали к Полесскому этнолингвистическому атласу (формулы-поверья о чудесном появлении на свет детей). *Гомельщина: Народная духовная культура. Дialectы. Тапанімія*. Матэрыялы рэгіянальнай навуковай конференцыі. Гомель, 1992; Виноградова Л.Н. Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети. *Фразеология в контексте культуры* / отв. ред. В.Н. Телия. Москва, 1999. С. 235–239; Виноградова Л.Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей. *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья: сборник / редкол. : Н.И. Толстой (отв. ред.) [и др.]*. Москва: Индрик, 1995. С. 173–187.
- 7 Івченко А.О. Мотив чудесного народження в слов'янській фразеології. *Вісник Луганського національного педагогічного ун-ту імені Тараса Шевченка*, 2004. № 11. С. 197–201.
- 8 Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: автореферат дисертації. Івано-Франківськ, 1997. 20 с.; Бігусяк М.В. З лексикі родильних обрядів у гуцульських говірках. *Український діалектологічний збірник*. Кн. 3: Пам'яті Т. Назарової. Київ: Довіра, 1997. С. 293–301.
- 9 Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини : дисертація. Донецьк, 2001. 198 с.; Дроботенко В.Ю., Омельченко З.Л. Словник родинної обрядової лексики східностепових українських говірок. *Лінгвістичні студії: збірник наукових праць*. Донецьк, 1996. Вип. 2. С. 264–269.
- 10 Хомчак Л.М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць. Київ, 2007. Вип. 3. Кн. 2. С. 145–152; Хомчак Л.М. Лексика родинної обрядовості надсянських говірок: автореферат дисертації. Львів, 2012. 20 с.; Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут. Етнолінгвістичні скарби. Львів, 2017. 591 с.
- 11 Жвава О.А. Лексика родильного обряду у говірках наддністрянсько-подільського суміжжя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. Т. 1. Вип. 16. С. 118–127; Жвава О.А. Табу в родинних

фразеологічне наповнення родильного обряду подають праці етнографів В. Борисенко¹², Н. Гаврилук¹³, С. Гвоздевич¹⁴, Г. Любицької¹⁵, Н. Петрової¹⁶, О. Бриняка¹⁷ та ін. Окремі фрази родильного обряду скартографовані в «Атласі української мови»¹⁸. Поділля представлено в історико-етнографічних дослідженнях Хр. Яшуржинського, Є. Казимир, В. Борисенко¹⁹, мовознавчих – Н. Коваленко²⁰, О. Жвавої²¹, Т. Тищенко²².

- обрядях подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць. Київ, 2011. Випуск 8. С. 246-251.
- 12 Борисенко В.К. Родильні звичаї та обряди. *Поділля: історико-етнографічне дослідження* / укл.: Л. Артюх, В. Балушок, З. Болтарович [та ін.]. Київ: Доля, 1994. С. 211–217.
  - 13 Гаврилук Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). Київ: Наукова думка, 1981. 273 с.
  - 14 Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядовості поліщукув (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). *Полісся: мова, культура, історія*. Київ, 1996. С. 247–251.
  - 15 Любицька Г.П. Традиційні вірування українського народу про народження дитини (обрядові оберегові вирази, формули, тексти). *Вісник Харківського університету*. Серія: Філологія. Харків, 2000. № 491. С. 644–648.
  - 16 Петрова Н.О. Українська традиційна обрядовість Одещини (20–80-і рр. XX ст.): автореферат дисертації. Київ, 2004. 21 с.
  - 17 Бриняк О. Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця XIX – початку XX ст. *Київська старовина*, 2011. № 2. С. 55–80.
  - 18 Атлас української мови: у 3-х т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 1; 1988. Т. 2 (далі в тексті – АУМ).
  - 19 Яшуржинский Хр. Поверья и обрядности родин и крестин. *Киевская старина*, 1893. № 7–9. С. 73–83 (далі в тексті – Яшурж.); Казимир Е.П. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии. *Этнографическое обозрение*, 1907. № 1–2. С. 210; Борисенко В.К. Родильні звичаї та обряди...
  - 20 Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя... С. 183–191.
  - 21 Жвава О.А. Лексика родильного обряду у говірках наддністрянсько-подільського суміжжя...; Жвава О. А. Табу в родинних обрядах подільсько-буковинсько-наддністрянського суміжжя...
  - 22 Тищенко Т.М. Східноподільський родильний обряд у світлі номінацій і народних вірувань. *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: збірник наукових праць науково-практичних читань до 85-річчя Г.Р. Передриї*. Черкаси, 2009. С. 54–64; Тищенко Т.М. Семантика номінацій обрядодій східноподільського родильного обряду. *Вісник Прикарпатського національного університету*. Філологія (Мовознавство). Івано-Франківськ, 2009. Вип. XXI–XXII. С. 48–52; Тищенко Т.М. Номінація обрядодій післяпологового та соціалізуючого етапів родильного обряду у східноподільських говірках. *Наукові записки*. Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград, 2009. Вип. 86. С. 243–249; Тищенко Т.М. Номінація жінок у родильному обряді Східного Поділля. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 8: Філологічні науки (Мовознавство і літературознавство): збірник наукових праць / за ред. Л.І. Мацько. Київ, 2009. Вип. 2. С. 211–217; Тищенко Т.М. Кумівство і його номінація у східноподільських говірках. *Діалектологічні студії*. 8: Говори південно-західного наріччя / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 56–66; Тищенко Т.М. Східноподільський родильний обряд через призму слова. *Мовознавчі студії: Фразеологізм і слово у тексті і словнику* / упор.: К. Іваночко [та ін.]. Дрогобич: Посвіт, 2010. Вип. 2. С. 405–413; Тищенко Т.М. Номінації родильного обряду як відображення сакрального в діалектній мові. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: збірник наукових праць* / наук. ред. Б.І. Бунчук. Чернівці, 2010. Вип. 509–511: Слов'янська філологія. С. 252–258; Тищенко Т.М. Консервація обряду у фразеологізмі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Філологія. Вип. 66. Харків, 2012. С. 96–100; Тищенко Т.М. Способи номінації в тематичній

Попереднє вивчення особливостей родильного обряду в східноpodільських говірках доводить, що сам обряд зазнав редукції, а отже, частина вербального компоненту обряду відійшла на периферію лексико-семантичної системи говірки і поступово зникає, що зумовлено як екстралінгвальними, так і власне лінгвальними чинниками. Фразеологічні одиниці залишаються відносно стійким компонентом вербальної реалізації обряду, консервуючи в собі етапи обряду, які вони обслуговували чи обслуговують.

Мета цього дослідження – проаналізувати фразеологічні одиниці, зафіксовані в авторській праці «Східноpodільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи»²³, та виявити мотиви їх постання в родильному обряді в східноpodільських говірках. Джерелом для укладання регіонального словника родильної обрядовості стали власні польові записи із 125 говірок західних районів Черкащини, східних – Вінниччини, північно-західних – Кіровоградщини, північно-східних – Одещини.

Родильний обряд у східноpodільських говірках зумовив появу численних обрядових фразеологізмів. Символічні дії, передбачені обрядом, формують у його учасників відповідні думки, образи, уявлення, настрої, зумовлюють відповідні почуття. Символічні ознаки повторюваних дій сприяють виникненню фразем, які присутні в мовленні учасників родильного обряду на всіх його етапах: *передпологовий, власне пологовий, післяпологовий та соціалізувальний*.

Передпологовий етап обряду представлений ритуальними, магічними, обереговими діями та повір'ями, системою табу, які мають зберегти здоров'я жінки та майбутньої дитини і передаються з уст в уста від матері до доньки. Передродові звичаї повинні сприяти здоровому перебігові вагітності та доброму самопочуттю жінки.

Система заборон для вагітної жінки спричинила появу окремих фразеологічних одиниць на позначення майбутнього дитини. Такі фраземи вказують насамперед на вади людини, наприклад, якщо мати буде в'язати спицями у свято, то вона може *заўйа|зати ди|тину* 'не дати росту дитині в утробі': *не^н |можна ўйа|зати у н|разник / заўйа|же^ни ди|тину/ ўс'о/ і |розум/ н'і'чо не^н бу|де розви|ватис'а нор|мал'но (Цех)*²⁴. Вагітній забороняли дивитися на пожежу. Зафіксовано

групи родильного обряду в східноpodільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. Вип. 43. С. 286–290.*

23 Тищенко Т. Східноpodільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи. Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. 392 с.

24 *Назви населених пунктів та їх скорочень*: Балт – Балта, Бендз – Бендзарі, Бок – Бокове Балтського р-ну Одес. обл., Ват – Ватутіно Звенигородського р-ну Черкас. обл., ВС – Велика Севастянівка Христинівського р-ну Черкас. обл., Глиб – Глибочок Котовського р-ну Одес. обл., Гайс – Гайсин, Гран – Гранів Гайсинського р-ну Він. обл., Гайв – Гайворон Гайворонського р-ну Кіровоград. обл., Джул – Джулинка Бершадського р-ну Він. обл., Кал – Калинка Томашпільського р-ну Він. обл., Кальн – Кальник Іллінецького р-ну Він. обл., Кот – Котюжинці Калинівського р-ну Він. обл., Кон – Конела Жашківського р-ну Черкас. обл., Кр – Кринички Балтського р-ну Одес. обл., Лукаш – Лукашівка Тростянецького р-ну Він. обл., Лук – Луківка Катеринопільського р-ну Черкас. обл., Мел – Мелешків Гайсинського р-ну

фраземи на позначення вродженої плями темно-червоного чи синього кольору на обличчі людини, появу якої пов'язують із тим, що мати, будучи вагітною, дивилася на пожежу і з переляку вхопилася за своє обличчя: *пйатно пожара, п'атно огн'ане, пал'ц'і на личков'і: дивитис'а бе^м реме^н'і на по^жар не^м мона/бо/ де ланне ру^койу/ там бу^де пйатно по^жара (Цех); ў однейі д'іўчинки було два чи три пал'ц'і на личков'і/ рос^казуйут'/ шо коли була ў су^с'ід'іў по^жежа/ мама вискочила і ўхва^тилас'а за лице (Родн). Фразема заўйазаний рот позначає ваду людини, мати якої буцімто, коли була вагітна, у свято в'язала: не^м можна у п^разник ўйа^зати/ бо може дитина з'а^витис'а/ тупоголова та^ка/ заўйазаний рот (Кот). На позначення мовленнєвої вади людини, коли їй тяжко вимовляти свистячі звуки, зафіксовано фразеологізм *пришитий йазик/ йазичок*: *шити і ўйа^зати у ве^млик'і празни^ки не^м можна/ бо/ кажут/ то йазичок буде пришитий/ то ше там шос' зашите/ так само ї ўйа^зати не^м можна (Кон). Респонденти вважають: усе, що робить вагітна жінка, або с^кажиц'а на дитин'і, або око^шиц'а на дитин'і: ко^та чи со^баку б^ити н'із'а/ во^но на дитин'і с^казуйец'а (Балт); г^ово^рити не^м п^раўду не^м можна/ бо на дитин'і око^шиц'а (Тал).**

У мовному оформленні цього етапу обряду, зокрема для номінації вагітної жінки, беруть участь фраземи, відомі загальнонародній мові та іншим діалектним ареалам: *ж'інка т'аж^мка, ўже готова, ўже не сама, з^руба ж'інка, ж'інка ў т'аж'і, носити дитину, носити дитину н'ід груд'ми, носити сво'їе дит'а, носит' н'ід серцем, бути при/у на^д'ійі, мати на^д'ійу, с^тати/бути у ва^з'і, бути ў т'аж'і, бути ў по^важному с^тан'і, бути ў по^ложе^н'і, не^м можна в'ідмоўл'ати. Виникнення фразем на позначення вагітної жінки зумовлено семантикою їх компонентів, які вказують на важкий стан жінки: вага 'важкість', 'тягар, вантаж' (СУМ²⁵ I, 273), *тяжкий* 'який має велику вагу' (СУМ X, 343); зовнішність вагітної: *ж'інка з^руба, бути з^рубойу* 'яка має велике тіло' (СУМ II, 178); її надії на народження здорової дитини: *бути при надії, мати надію*; розміщення дитини в утробі матері: *під серцем, під грудьми* тощо. Народну етимологію окремих фразем коментують самі мовці: *ну то це ж ж'інка ў по^важному с^тан'і// ій'ійі ус'і пова^жайут* (Терн).*

Він. обл., Мит – Митків Гайсинського р-ну Він. обл., НУ – Нова Ушиця Новоушицького р-ну Хмельн. обл., Од – Одай Жашківського р-ну Черкас. обл., Ор – Орлове Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл., Пер – Перейма Балтського р-ну Одес. обл., Пуг – Пугачівка Жашківського р-ну Черкас. обл., Рах – Рахнівка Гайсинського р-ну Він. обл., Род – Родниківка Уманського р-ну Черкас. обл., Саль – Сальково Гайворонського р-ну Кіровогр. обл., СБ – Старі Бабани Уманського р-ну Черкас. обл., Сем – Семирічка Гайсинського р-ну Він. обл., Тал – Тальянки Тальнівського р-ну Черкас. обл., Танс – Танське Уманського р-ну Черкас. обл., Тер – Тернівка Бершадського р-ну Він. обл., Трос – Тростянець Тростянецького р-ну Він. обл., Торч – Торчиця Ставищенського р-ну Київ. обл., Тарн – Тарнава Монастирищенського р-ну Черкас. обл., Харк – Харківка Маньківського Черкас. обл., Чап – Чапайка Монастирищенського р-ну Черкас. обл., Чер – Черповоди Уманського р-ну Черкас. обл., Шп – Шпола Шполянського р-ну Черкас. обл., Цех – Цеханівка Красноокнянського р-ну Одес. обл., Яг – Ягубець Христинівського р-ну Черкас. обл.

25 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980 (далі в тексті – СУМ).

У «Матеріалах до Словника подільського говору»²⁶, які представляють лексику подільських говірок II половини ХХ ст., зафіксовано фраземи *з'руба жінка* (МСПГ, 121), *ходить важкою* (МСПГ, 74), *бути у вазі*, *бути важкою*, *бути в положенні* (МСПГ, 71), що підтверджують наші дослідження у східно-подільських говірках. Очевидно, що лексема *положеніє* походить від *лежати*, *положити* і є спільнокореневою з лексемами *злягти* (у досліджуваних говірках *зл'агла* 'жінка, яка тільки народила', *зл'агли на* 'початок пологів, перейми'), *поліжниця* 'породілля', *пологи* 'пологи, процес народження' (ЕСУМ²⁷ III, 213). Крім цього, слово *положення* 'певне становище, зумовлене відповідними обставинами', 'сукупність обставин, що створюють те чи інше становище' марковане як розмовне (СУМ VII, 90). У східноподільських говірках мовці так і трактують етимологію фраземи *бути ў положе^н'і*: *замуж вийшла / положе^н'а знайшла / та ї буде мати положе^н'а / ў положе^н'і ўже* (Циб).

Більшість із названих фразем із таким же значенням функціює в літературній мові та в інших говірках: *ходить важкою*, *тяжкою* (ФСУМ²⁸ II, 930), *стати у вазі* (АУМ I, 346; АУМ II, 364; ФСУМ I, 64), *при надії* (ФСУМ I, 523), *жінка т'ажка* (Бігусяк²⁹, 279), *жінка з'руба* (АУМ I, 346; Гр.³⁰ I, 331; Бігусяк, 279), *стала ў т'аж'і* (АУМ I, 346; Бігусяк, 279).

Власне пологовий етап обряду об'єднує такі обрядодії: прихід баби-повитухи, пологи, відтинання пупа, перша купіль, проща. Оскільки саме в цій частині родильний обряд зазнав найбільше редукції, то відповідно втрачено і фраземи на позначення цих етапів, насамперед це стосується таких обрядодій, як прихід баби-повитухи, проща, відтинання пупа.

На позначення процесу народження дитини в досліджуваних говірках зафіксовано фраземи *привести дитину*, *пойавитис'а на св'іт*, *найти дитину*. Зафіксовано фразему *приводити / привести на світ божий* (ФСУМ I, 690), яка, по суті, є компіляцією відомих у говірках фразем *привести дитину* та *пойавитис'а на св'іт*. Фразеологізм *привис'ти дитину* на позначення народження дитини відомий іншим говорам української мови, зокрема Західного Полісся та суміжних територій (Мацюк, 138)³¹. Фразеологізми *привис'ти дитину*, *найти дитину* з таким же значенням зафіксовані й у сусідніх середньонаддніпрянських говірках

26 Матеріали до Словника подільського говору / упор. І.В. Гороф'янюк. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021 (далі в тексті – МСПГ).

27 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012 (далі в тексті – ЕСУМ).

28 Фразеологічний словник української мови / укл.: В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка, 1993 (далі в тексті – ФСУМ).

29 Бігусяк М.В. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках. Український діалектологічний збірник / упор. та автор передмови П.Ю. Гриценк. Київ: Довіра, 1997. С. 293–302 (далі в тексті – Бігусяк).

30 Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б.Грінченка; репринт. вид. 1907–1909 рр. Київ, 1996–1997 (далі в тексті – Гр.).

31 Мацюк З. Говорити як медок варити. Словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2020 (далі в тексті – Мацюк).

(ССГ³², 257, 341): у¹же у |сорок ди¹й¹т¹ому у |мене найш¹лас' ди¹тина. Зауважмо, що в окремих східноpodільських говірках фразема най¹ти ди¹тину згортається до головного компонента – знайтис', найтис'; пор.: у середньонаддніпрянських говірках, де одним зі значень слова є 'народитися': |перва доч¹ка Ма¹р'іна / дак у т'її хат'ї найш¹лас' (ССГ, 258). Фразема з'явитися на світ 'народитися' відома загальнонародній мові (ФСУМ I, 349).

Вузьколокальними в досліджуваних говірках є фраземи схо¹дитис' на ди¹тину та у¹пасти у кут на позначення початку пологів. Модель «сходитись + на + назва новонародженого» слугує і на позначення пологів у тварин, зокрема у східноpodільських говірках зафіксовано схо¹дитис' на те¹л'а, схо¹дитис' на ло¹ша та ін. У сучасних гуцульських говірках М. Бігусяк фіксує фразеологізми |ж'їнка у¹пала у кут, |челяд' у¹пала у кут на позначення часу і процесу народження дитини³³. Очевидно, що в основі виникнення такої фраземи може бути ситуація, коли жінка ховається від родини, щоб народити дитину. У східноpodільських говірках слово кут фіксуємо з таким значенням, як і в літературній мові, проте «Гуцульські світи. Лексикон» подає кут 'частина припічка між піччю і стіною під комином' (ГСЛ³⁴, 360) та фраземи упасти в кут на позначення початку пологів, а вираз ждала-вибирала, аж поки в кут не впала – без значення (ГСЛ, 608); можливо, йдеться про жінку, яка народила дитину поза шлюбом чи в старшому віці, що і може слугувати підтвердженням нашої думки.

Жінка народжувала дитину в теплому місці між припічком і стіною під комином, у куті, очевидно, там же вона ховала і дитину, коли хтось чужий приходив до хати. Дитині було там тепло і комфортно, дитина була там доглянута і схована від стороннього ока: йак хто заїде/ то хо¹вали ди¹тину за |п'їч':у/ а то¹д'ї п'їч' у |кажн'її хат'ї була (Чер). До шести неділь жінка і сама перебувала за піччю, не мала права виходити з подвір'я, йти по воду, йти на межу до сусіда та ін. І хоча самої лексеми кут на позначення частини припічка між піччю і стіною під комином у східноpodільських говірках нам уже не вдалося зафіксувати, проте у фраземі у¹пала у кут вона збережена, а сама фразема консервує конкретний етап обрядодії. Очевидно, це спричинило появу лексеми кутати 'турбуватися про когось, глядіти, виховувати дітей', 'заспокоювати' (Гр., 1182), вкутати 'замотати щось у тепле, надати догляд' (Шп), кутати 'порати, годувати (худобу, птицю)' (Гр., 244), кутати 'доглядати' (ГСЛ, 361).

Засвідчено «згрубілі» фраземи байстр'у¹ка нагул'ати 'народити дитину поза шлюбом', нахо¹дити ди¹тину 'тс.', при¹вести байстр'у¹ка 'тс.', при¹родити байстр'у¹ка 'тс.', нахо¹дити ди¹тину 'тс.', наро¹дити дл'а |себе 'тс.' (СБ). Такі фраземи характерні для багатьох говірок української мови.

32 Мартинова Г.І., Щербина Т.В. Словник середньонаддніпрянських говірок. Черкаси, 2020 (далі в тексті – ССГ).

33 Бігусяк М.В. Лексика та фразеологія родильного обряду в говірках Іванофранківщини. *Етнос і культура*, 2008. № 4–5. С. 94.

34 Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів, 2013 (далі в тексті – ГСЛ).

Загальноновживаними є фрази *принести ў пелені* та *принести ў по́долі* ‘народити дитину, не перебуваючи в законному шлюбі’ (ФСУМ II, 695). Компоненти *пелена* і *поділ* (СУМ VI, 113, 746) відомі українській мові зі значенням ‘нижній край сукні, спідниці, пальта і т. ін.’ Давні регіональні етнографічні записи дають змогу констатувати, що ці фрази виникли внаслідок трансформації семантики: вираз *принести у пелені* пов’язаний із пологами в полі, під копою, коли жінка приносила додому дитя в пелені (пряма номінація) (Ящурж., 73–83); сучасний діалектний вираз *принести в пелені* має негативну конотацію – ‘народити позашлюбну дитину’.

На позначення легких (без ускладнень), швидких пологів зафіксовано фразу *випл’унути дитину* в більшості говірок ареалу.

У східноподільських говірках зазнали фразеологізації вільні словосполучення *одривати пупа*, *в ідр’ізати пуп*, *одр’ізати пупа*, *одр’ізати пуповину*, *в ідр’ізати пупець*, *в ідр’ізати пупчик*, *одр’ізати пупчика*, *пер’єр’изувати пуповину*, *одтич інувати пуповину*, *рубати пуп*, які втратили пряме і набули вторинного значення ‘приймати дитину під час пологів’. Саме з таким значенням фразема *різати пупа* відома загальнонародній мові (ФСУМ II, 737).

Пуповину разом із плацентою закопували в земляній підлозі в хаті, у дворі під родючим деревом, у хліві під дощаним підстилом для скотини тощо. Обряд мав справити на новонароджену дитину магічну дію: *закопували пуп не далеко в ід две реї ў хат’і/ шоб приїа’зат’ дитину до хати/ шоб воно не блукало по св’ітах* (Бок); *пуп закопували ў тому двор’і/ де дитинка наро’дилас’а/ де бл’удина/ не була/ а йїї туди т’агнуло/ де закопані пуп* (Род); *закопуйут’ пуповину/ це шоб дитина була здорова/ закопуйут’ н ід йа’кимос’ деривом/ шоб дитина росла/ не хвор’іла* (Гран). Мовці номінують цей обряд сталим словосполученнями *закопати пуп*, *закопати пуповину*. Фразеологізм *закопати пупа* не кодифікують нормативні словники, але він засвідчений етнографічними та діалектологічними джерелами з інших ареалів української мови.

В окремих говірках закопували тільки дитяче місце, а пуповину зберігали: *пуповину хранили/ і хранили/ поки воно не жениць’а/ не в ід’аїец’а* (Чап), *пуповину не закопували/ сушили і по том дитина но’сила/ да же ме’дал’йончик і дитина но’сила* (Трос). Із пуповиною пов’язана обрядодія розв’язування пупа, яка відбувалася, коли дитина досягала шестилітнього віку. Дитині давали пуповину, яку вона повинна була розв’язати. Цю обрядодію номінують фразеологізмом *роз’їязати пупа/ пупчика*. За тим, як швидко дитина з цим упорається, визначали розумові здібності дитини: *за’сушували ц’ого пупа/ а то’д’і/ йак дитина доросла до’возраста чи чо’тири чи п’ят’рок і’ї/ то давали/ шоб воно роз’їа’зало ц’ого пупа/ роз’їа же пупа/ кажут от’буде роз’умна дитинка/ шо не роз’їа же пупа значит’буде та’ким не’роз’умним/ а йа’ке сп’ритне/ раз і роз’їа’зало* (Харк). У досліджуваних говірках на позначення тямущої людини вдалося зафіксувати фразеологізм *швидко пупа роз’їязуваў*.

Підґрунтям виникнення фразеологізмів *породитис'я у сороч'ї*, *народитис'я у шапоц'ї*, *народитис'я у на'м'їц'ї*, *народитис'я ў сороч'ї* є нетиповість ситуації, коли дитина народжувалась у пліві, яка частково чи повністю покривала тільки. Часто такі діти вмирили, тому вважалося великим щастям, якщо дитина, народжена в пліві, залишалася живою: *народитис'я ў сороч'ї/це ко'ли около'лодн'ї води в'їд'їшли і дитина 'вашко народжуєц'я/ частина 'м'їсц'я л'шайіц'я і 'бабка повитуха зн'їмає ц'у сорочку/ і це ш'час'т'я народитис'я ў сороч'ї/ бо ц'ї 'д'їти 'часто 'гинули/ йа'к'ї бу'ли о'п'утан'ї частиною 'м'їсц'я/ йа'к'шо дитина народилас'я і 'вижила/ то 'кажут' народи'єс'я ў сороч'ї* (Род); *у на'м'їц'ї/ буде шчас'ливойу/ за'копу'ют' там/ де 'м'їсце* (Мел). Ці спостереження лягли в основу фразеологізму *народитися (вродитися) в сорочці* ‘бути везучим, удачливим, щасливим’ (ФСУМ II, 533). Наші предки вірили, що сорочка має магічну дію на дитину й оберігає її. Якщо дівчинка народилась у шапочці (у пліві лише на голові), то інколи повитухи цей знак декодували як те, що дівчинка буде швачкою: *їа народилас'я у та'к'їй шапоц'ї/ то 'баба ска'зала/ шо це їа 'буду ш'вачкойу/ 'буду 'шити/ так і їе* (Шп).

Післяпологовий обряд має такі етапи: надання імені новонародженому, обряд очищення матері, обряд провідування породіллі і немовляти, вибір кумів і церковне хрещення. Для номінації перших двох етапів у східноподільських говірках нам не вдалося зафіксувати фразем.

Обряд провідування породіллі і новонародженої дитини супроводжують фразеологізми *'дати на п'л'ушку*, *'дати на по'вивач*, *'нести на п'л'ушку*, *про'сити на к'в'їточку*, *полос'кати по'вивач*, *обми'вати/ прили'вати дитину*, *ў'нука/ ў'нучку*, *'сина*, *'дон'ку* ‘пити могорич за народження дитини’. Вони переважно утворені за моделлю «дієслово + на + іменник, що позначає дитячий побутовий чи обрядовий атрибут» або «дієслово + назва новонародженого».

Фраземи *'дати на п'л'ушку*, *'дати на по'вивач*, *'нести на п'л'ушку* ‘робити подарунки новонародженому під час провідування’, *про'сити на к'в'їточку* ‘запрошувати на родині’, *полос'кати по'вивач* ‘святкувати родині’ зберігають пам’ять про обрядове дійство провідування породіллі та новонародженої дитини. Лексема *повивач* віддавна на периферії лексико-семантичної системи східноподільських говірок, проте мовці чітко описують саму реальію: *по'вивач це смуж'ка ма'тер'її/ приблизно шир'ноіу 'дес'ат' сан'тиметр'їў і доўжи'ноіу 'двац'ат' сан'тиметр'їў// коли у п'л'ушку дитину завернули 'т'їсно упо'вивали цим повивачом дитину* (Гайв).

До складу сталого виразу *'дати на п'л'ушку* входить загальноновживане слово *пелюшка* ‘невеличке простиральце, у яке загортають немовлят’ (СУМ VI, 112). Названі вище фраземи реалізують сему ‘подарувати гроші новонародженому під час провідин’: *'несли на п'л'ушку/ 'думайте/ то'д'ї так розда'ровувалис' / с хл'їбом ішли/ ди'с'аток йа'їец' чи шо/ обоўйа'з'ково йа'їец' / бо ни 'було шо/ ну та'мо рубл'їў два чи три в'їд'їли/ бу'ває хто 'первій заїде ў 'хату/ то т'ребу'ют' / на п'л'ушку дай/ на по'вивач/ то до воїни/ йа'к хто заїде/ то хо'вали*

ди^тину за п'іч':у/а то^д'і п'іч'ї кажн'її хат'і була (Чер). У східнопоміслських говірках існувала заборона провідувати породіллю і новонароджену дитину з порожніми руками. Цей звичай зумовив виникнення фразем, що виходять за межі аналізованої групи: *бути* ^гголим 'бути бідним, не мати достатку', ^ддол'а ^ггола 'бідна, нещаслива людина'. Мотивацію постання таких фразеологізмів мовці аргументують контекстами: *бе^с подарка не^ш їшли/шоб ди^тина не^ш була ^ггола/а шоб ^ббула ^їсе жит'а ^ї доб'р'і* (Бендз); *обо^їяз^сково/коли ^ммати наро^ддила/т^реба ^їти з^с пода^рунком/бо буде ^ггола ^ддол'а у ди^тини* (Гайс).

Фраземи *про^сити на к^в іточку* 'запрошувати на родини', *полос^кати по^вивач* 'святкувати родини' зафіксовані в давніх регіональних етнографічних записках (Ящурж., 73–83).

Зазвичай обряд хрещення здійснювали через сорок днів після народження дитини. Сема 'здійснювати церковний обряд хрещення' передана на всьому досліджуваному ареалі однотипно – загальнонародною лексевою *хрестити* (СУМ XI, 141), для якої зафіксовано синонімічне стале словосполучення *ї^вести ^ї хрест: от ^їак во^но наро^ддилос'і во^но та^ке сла^бен'ке і ви не ^хочте/шоб ан^гел'атко/^хочте ^ївести ^ї хрест/то то^д'і за ^н'ого ^мол'ац'а ^Богу* (Тер).

В окремих випадках, коли дитина дуже хворіла, обряд хрещення проводили раніше. Це відобразилося на номінації обряду фразевою *хри^с'тини гар'ач'і* : *гар'ач'і хри^с'тини/коли ди^тина хвор'їйе/т^реба ^їїї с^рочно охри^с'тити/ї^дут'до ^церкви/оце ^вийшли/ко^го ^першого ^їст'р'ічного зустр'їли з л'удей'/того б^рали за кум' ^її//п'їшли до ^церкви* (Ват).

Для здійснення обряду хрещення рідні батьки обирають дитині хрещених батьків, які в житті їхніх похресників виконували важливі функції: турбувалися про них, були наставниками в житті, у разі смерті батьків брали їхні обов'язки на себе. На позначення запрошення за хрещених батьків у всіх досліджуваних говірках мовці послуговуються вільними словосполученнями *про^сити за ^кума/ку^му; про^сити ^бути хресним/хресноїу тоцо* та фразевою *при^нести кал^лач* 'запросити за кума чи куму'. Поява такої фраземи зумовлена використанням атрибутів в обряді запрошення в куми: *с кала^чом п^рос'ат' кум'її* (Мит), *їде ^бат'ко с кала^чом та ^ї п^росит/ко^го ^х'т'їли/пару не^ш можна* (Мел), *коли си^стра с^тарша або ^менша у^же ^замужн'а/бе^шрут'ка^лач і кла^дут'на кал^лач/або руш^ник /або хус^тинку/ і їдут про^сити кум'її/шоб ^були хре^ш'ченими бат'^ками ц'її ди^тин'і* (Бендз).

Для лексеми *хрестити* 'бути хрещеним батьком або матір'ю' зафіксовано фраземи-синоніми *де^р'жати до хре^с'та, дир'жати до хре^с'та, три^мати до хре^с'та, три^мати до хрис^т'та*: *жінкі т^реба ^першого хлопчика три^мати до хрис^т'та/хлоп^ц'ов'і т^реба ^д'ї^чинку/шоб ^велос'а добро і ш^час'т'а/і ^ї ^їого родин'і/і ^ї хре^ш'ченика* (Бендз); *три^ма^ї ^їїї до хре^с'та//во^на п'їдрос^ла/а то^д'і в'ін ^їїї ^їпо^доби^ї/хо^т'ї ^сватати/а так ^їже не^ш можна/бо в'ін хрес^н'ий тато називай^їц'а* (Лукаш).

У досліджуваних говірках виявлено декілька фразем на позначення дітей до обряду хрещення та після нього: *не^н в'ідм'ічане на |неб'і* ‘дитина, над якою не здійснено обряду хрещення’ – *хре^нс'тили/ бо нехре^нш'чене не^н в'ідм'ічане на |небі* (Глиб); після здійсненого обряду хрещення дитину номінували фразею *хрис'том хриш'чене/ миром ми'роване і ш'част'ам да'роване* – *випрова'жали/ баб^нка вида'вала ди'тину/ то ка'зала/ да'їу вам мо'литвине/ а шоб ви ме^н'і при'несли хрис'том хриш'че^нне/ миром ми'роване і ш'част'ам да'роване* (Яг).

До післяпологового етапу родильного обряду віднесемо також фразеологізми, пов'язані з ростом дитини та особливостями догляду за нею протягом першого року життя. До двох місяців дитина ще не може тримати голову на в'язах. На позначення цього стану в досліджуваних говірках зафіксовано стійке словосполучення *ки'рувати голо'воюу* ‘не тримати голови на в'язах (про дитину, як правило, до двох місяців)’: *ко'ли шче во'но ки'рує голо'воюу/ то |може ше скри'вити со'б'і позво'ночник о'шиїка* (Бендз). Для того, щоб дитина швидше укріпила м'язи спини і тримала голову на в'язах, її необхідно викладати на тверду площину. На позначення такої обрядодії в східноpodільських говірках зафіксовано фраземи *|коника |пасти*, *|коник'їу |пасти*, *|коники ска'кати: поло'жити ди'тину на |л'їжко ї во'на |коника па'се/ так |кажут* (Мел); *жи'вотиком до'низу ка'зали |коники ска'кати// го'лоўку во'но ў'чилиос'а п'ідн'їмати так* (Пер).

Соціолізувальний етап об'єднує кілька обрядів: обряд відлучення дитини від процесу годування материнським молоком; обряд, який здійснюють над дитиною, коли вона вперше самотійно пішла; обряд святкування річниці від дня народження. До фразем соціолізувального етапу належать також фраземи – відповіді на запитання дитини «Звідки я взявся?».

У мовному оформленні обрядодії відлучення дитини від грудей матері зафіксовано декілька фразем, які за семантикою можна віднести й до інших ідеографічних сфер. Наприклад, в основі фразеологізмів *заве^р'тати |оч'ї* та *ў'редне на |оч'ї/ гоч'ї*, *|оч'ї за'верн'ан'ї* ‘про лиху людину, яка своїм поглядом може завдавати шкоду людям чи тваринам’ лежить народне вірування про те, що мати не повинна повертати дитину до годування материнським молоком після того, як відлучила: *не^н |можна заве^р'тати ди'тину / бо |буде |заве^р'тин' / |опи'ім ўзгл'ад |дуже |буде ш'кодити |л'уд'ам* (ВС). Люди вірили, що така людина, яку номінують *|заве^р'ток* чи *|заве^р'тин'*, своїм поглядом здатна завдати шкоди іншим: *|заве^р'ток |дуже пар'шива л'удина і на ти'ри'хід^м* (Тарн); *ў'редне на |гоч'ї/ на шо по'дивиц'а/ то бу'де по'гано/ з'битки ро'бити |буде* (Танс); *за'верн'ан'ї |оч'ї на д'ругих |буде ўл'ї'яти* (Мел); *|д'їт'ам |дуже |важ^нко/ в'ід їїх |будут'л'уди |оч'ї заве^р'тати* (Торч). Фразема *|очі заве^р'тати* позначає сему ‘відвертати погляд’. Із такими людьми неохоче спілкуються, їх не запрошують провідувати породіллю і немовля, бо вони *|майут г'лази*, а їх дії у східноpodільських говірках позначають фразею *на'вести ў'роки*, що відповідають однослівним номенам *зглазити*, *зурочити: хто |має г'лази/ тої не^н при'ходе про'відуват'* (Танс). Фра-

зеологізми з компонентом *зочі* демонструють типову подільську рису – вживання протетичних приголосних.

За межі тематичної групи виходить і фразеологізм *хо́дити блудом* ‘блукати, шукати шляху; блукати’ (СУМ I, 203). Компонент *блуд* ‘неправильна, помилкова дія, думка, помилкове твердження; помилка’ марковане як діалектне (СУМ I, 203). Фразему *хо́дити блудом* використовують мовці стосовно заборон для жінки, яка залучає дитину від годування материнським молоком: *не^н можна заве^ртати ди^тину/ бо^б буде ди^тина блудом хо́дити* (Саль).

У всіх досліджуваних східноподільських говірках зафіксовано фразеологізм *не^нре^нїти на св^її хл^їїб* ‘стати самостійним’, який обслуговує обрядодію відлучення дитини від грудей матері: *хто ў р^їк/ хто ў^н і^нїтора/ йак ди^тина/ йа^кку^н можна бу^ло залу^чити/ да^вали ц^ї і^лушкx хл^їїба р^їзали й не^нве^нличку к^ришкx сол^ї/ і ка^зали/ не^нре^нход^н на св^її хл^їїб / да^їу ц^ї і^лушкx хл^їїб^н/ шоб^н ти не^нре^нїшоў на св^її хл^їїб/ і ўс^о* (Терн).

На Поділлі відомий такий звичай: коли дитина вперше самостійно пішла, то мати або бабуся проводить ножем умовну риску між її ступнями, що свідчить про невидиму перерізану нитку, яка зв’язувала ноги дитині. Таку обрядодію в окремих говірках номінують фраземи *не^нре^нїзати нута: йак ди^тина пер^ший раз н^їшла/ не^нре^нїзайт^н нута і це во^но ўже н^їде* (Пуг). Фразеологічний словник української мови з питомою назвою *нута* (ЕСУМ IV, 641) фіксує лише *ламати нута* ‘звільнятися від того, що обмежує, сковує кого-, що-небудь’ (ФСУМ I, 144) та *рвати нута* ‘тс.’ (ФСУМ II, 732). В інших говірках такої обрядодії не зафіксовано, проте інформатори зазначають, що для батьків це дуже радісна подія, при цьому зазначаючи: *ду^бові но^жки/ ве^нд^нмежа силка* (Лук), *коли ди^тина н^їшла кажут^н/ ду^бов і но^нїки/ ду^бов і но^нїки* (Саль), *ди^тина по^чала хо́дити/ да^їут ц^ї і^лушкx хл^їїба/ шо во^на ста^їе на самосто^їят^н іл^нї п^т’* (Ор).

Для номінації обрядодії святкування річниці від дня народження дитини окремих фразем не виявлено, проте зафіксовано фразему, яка передає ставлення до дитини в родині – *н^їдн^їмати на у^ра/ ўра* ‘шанувати дитину, піднімаючи її на стільчикові в рік, бажаючи при цьому всіляких гараздів’: *ди^тин^ї да^їут^н по^дарки/ н^їдн^їмайут^н на ўра/ дарували/ хто шо маў/ по^том н^їдн^їмали йїї на у^ра/ до с^тел^ї і н^їд^нкидали/ ну ле^нген^нко/ так шоб не^н зл^на^кати/ три^н рази* (Кон).

Окрему групу становлять фразеологічні одиниці, утворені як відповідь на запитання дітей «Звідки я взявся?». Більшість діалектних словників відповіді на таке питання не фіксує. Можливо, це зумовлено завданнями, які постають перед дослідниками діалектної фразеології. По-перше, якщо словник має загальний характер, то, безумовно, один дослідник не зможе охопити такий значний пласт діалектного матеріалу. По-друге, для фразеолога взірцем для фіксації матеріалу загалом є академічний «Фразеологічний словник української мови», в якому зафіксовано лише фразему на позначення народження дитини – *з’явитися на світ*

(*божий*) (ФСУМ I, 349), що не є відповіддю на запитання «Звідки я взявся?». По-третє, сучасні енциклопедичні видання для дітей³⁵ у популярній формі і в малюнках розповідають про це наймолодшим українцям. Отже, відпала потреба у «вигадках». Можемо сказати, що ця група фразеологізмів законсервована і вже не поповнюється новими фраземами. По-четверте, неперспективні села вимирають, відходять у вічність мудрі хранителі народного слова, урбанізоване місто не надто зважає на виховання моралі в дітей.

Фіксацію фразем-відповідей на запитання «Звідки я взявся?» та їх опис знаходимо лише в окремих дослідників. Ці мовні одиниці, зокрема, стали об'єктом детального етнолінгвістичного вивчення на матеріалі поліських і суміжних говірок (Л. Виноградова, Н. Гаврилюк, З. Мацюк, С. Толстая), східнослобожанських говірок південно-східного наріччя (І. Царьова), надсянських говірок та говірок волинсько-подільського суміжжя південно-західного наріччя (Л. Хомчак, Н. Коваленко). Чимало матеріалу зберігають особисті архіви дослідників-діалектологів.

Однозначного тлумачення такого мовного явища в лінгвістиці до цього часу немає: вживають терміни «відповідь-обман», «формула-фраза», «формула-міф», «формула обману дітей», «міфологема» (Н. Гаврилюк), «фраземи-міфологеми», «формули-кліше», «евфемізми» (В. Ужченко), «формули про походження дітей», «формули-повір'я» (Л. Виноградова), «фраземи», «сталі народні вислови» (Н. Коваленко), «фразеологічні одиниці», «фраземи» (І. Царьова). Вважаємо, що всі вони можуть слугувати для термінологізації відповіді на запитання дітей «Звідки я взявся?».

Лише три ареальні словники мають у реєстрі такі фраземи. «Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу»³⁶ фіксує до 150 висловів, варіативних за структурою, фольклорно-етнографічними чи ареальними концептами, образними конкретизаторами, їхні мотиваційні ознаки – «пристойність, делікатність, сором'язливість, прагнення уникнути комунікативного дискомфорту»³⁷. Незначну кількість таких фразем фіксує «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни»³⁸.

У східноподільських говірках нам вдалося зафіксувати понад 40 одиниць на позначення відповіді на запитання «Звідки я взявся?».

В описових працях дослідники класифікують фраземи-відповіді за різними критеріями: «Обманювальні пояснення, становлячи форму паремійного жанру, як і вербальний текст, специфічно варіативні. У багатьох випадках спо-

35 Велика енциклопедія дошкolarика. Київ: Махаон, 2002. С. 74–75; Твоя перша енциклопедія. Енциклопедія для наймолодших. Київ: Махаон-Україна, 2004. С. 122; Енциклопедія про все на світі. Київ: Махаон-Україна, 2006. С. 242–245 та ін.

36 Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу; 6-е вид. Луганськ, 2013 (далі в тексті – ФСССГД).

37 Мілева І.В. Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України: автореферат дисертації. Луганськ, 2005. С. 11.

38 Чабаненко В.А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя, 2001. 201 с.

стерігаємо, зокрема, що частина тексту (слово, словосполучення) одних формул може складати структуру текстів інших формул, і це створює значні труднощі при їх класифікації. У таких випадках ні один із можливих класифікаційних критеріїв не може бути витриманий до кінця»³⁹.

Н. Гаврилюк, враховуючи відмінності у змісті і способах втілення формул у поліському діалекті та спостереження над географією їх поширення, виокремлює 4 основні групи, або умовні види формул зі своїми видами, підвидами, варіантами. I група – формули, за якими в реалізації міфологічної ідеї народження дітей типологізувальну роль відіграють суто природні явища: птахи і тварини, рослинність (деревна, городньо-польова, трав'яниста), водні об'єкти і стихії; інші явища, предмети, субстанції, які стосуються природи і людини. II група – пояснення виконують окремі персони (Бог, реальні істоти). III група – приказки, віршовані звороти. IV група – формули, у яких міфологізовано конкретну діяльність, репрезентовану ключовим поняттям «купили»⁴⁰.

Вивчаючи формули-повір'я про походження дітей у говірках українського та білоруського Полісся, Л. Виноградова виокремила типові формули: «дитину приносить птах», «дитина падає з неба», «дитину знаходять у рослинах», «дитину знаходять в інших місцях природного ландшафту», «дитину приносить баба»⁴¹.

У проєкті словника східнословобожанських обрядових фразеологізмів І. Царьова подає фразеологізми, які функціують як відповідь на запитання «Звідки я взявся?». Окрім загальноприйнятих термінів «фраземи», «ідіоми», «фразеологічні одиниці», вона використовує термін «ФО-відповідь» і виокремлює 5 таких типів за мотивом їх походження: 1) ФО з мотивом знаходження дитини у різноманітних місцях природного ландшафту; у господарських угіддях чи в насадженнях; у будівлі, її частинах, прилеглих спорудах, предметах побуту, одязі (взутті); у водному середовищі або близьких до нього спорудах; 2) ФО з мотивом дарування (надсилання, принесення) дитини релігійними, міфічними, казковими істотами; 3) ФО з мотивом принесення (підкладання, упускання) дитини птахами; 4) ФО з мотивом купівлі або підкидання дитини; 5) ФО з мотивом принесення (привезення, дарування) дитини батьками, родичами⁴².

Вивчаючи фразеологізми родильної обрядовості в говірках Західного Поділля, Н. Коваленко виділяє такі моделі висловів-відповідей на запитання «Звідки я взявся?»: 1) знаходження дитини серед рослин (городніх чи придорожніх); 2) фокусування на міфологемі «хтось приніс»; 3) поява дитини внаслідок процесу купівлі; 4) народження дитини з води; 5) народження дитини з яйця; 6) народження дитини як дарунок міфологічних персонажів⁴³.

39 Гаврилюк Н. Формули-міфи про народження дітей (до ареальної характеристики на українському Поліссі і суміжних територіях). *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ: Наукова думка, 1994. С. 333.

40 Там само.

41 Виноградова Л.Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей... С. 353.

42 Царьова І. Проєкт словника обрядових фразеологізмів східнословобожанських говірок. Лексикографічний бюлетень. Київ, 2011. С. 134–140. .

43 Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя... С. 187.

Різні підходи до класифікації мовного матеріалу – відповідей на запитання «Звідки я взявся?» – спонукає до власної класифікації. Вважаємо, що право на існування мають усі терміни та їх класифікації, запропоновані мовознавцями на позначення пояснення дітям їхнього походження, і щоб уникнути повторів, будемо використовувати їх як синоніми та аналізуватимемо як фразеологічні одиниці, а саме за стрижневим словом.

Відмінності в змісті й текстуальному вираженні східноpodільських формул-відповідей дають змогу виокремити кілька мікрогруп: 1) фрази з компонентом *знайти*; 2) фрази з компонентом *купити*; 3) фрази з компонентом *принести*; 4) фрази з компонентом *зловити*; 5) фрази різної структури.

Фрази з компонентом *знайти* найчисельніші у східноpodільських говірках. Словник за ред. Б. Грінченка подає *найти дитину* і *знайти дитину* зі значенням ‘народити дитину, родити дитину’ (Гр., 960; 1461). Безумовно, така відповідь є не повною для дитини і вимагає конкретизації, а це породжує значну кількість варіантів – залежно від фантазії мовця, найперше бабусі чи матері. У східноpodільських говірках такі фрази утворено за трьома моделями:

I. Модель «*знайти* + у (ї), на + назва рослини». Формула, за допомогою якої народження подано через рослинний світ, городні та польові рослини, а відповідно і локуси, де вони ростуть, є найпоширенішою. Зауважмо, що увесь досліджуваний ареал покриває фраза *знайти ў капус’т’і, найти ў капус’т’і/ ў капус’ц’і*. Мовці так пояснюють факт появи дітей саме в капусті: *ш’ас во’ни то з’найут’/ де би^еруц’а |д’іти/ а коллис’не^е з’нали/ коллис’та/кого не^е |було/ н’іг’де н’іх’то не^е |бачиў/ н’іг’де/ н’іх’то н’ікому не^е по’казуваў/ а |д’іти б’ралис’а |т’іки ў капус’т’і* (Балт).

Решта фразем, утворених за такою ж моделлю, очевидно, є оказіональними і поява їх залежить від фантазії мовців. До складу таких фразеологізмів входять лексеми, що позначають: а) сільськогосподарські культури: *знайти ў бара|бол’і, знайти ў кар|тос’ц’і, знайти ў куку|руз’і, знайти ў ог’ір|ках, найти ў огирках, найти ў гог’ір|ках, знайти у |моркв’і, знайти ў пом’і|дорах, знайти у гор|рос’і, найти ў гор|рос’і*; б) дерева і кущі: *знайти ў ка|лин’і, знайти на |йаблун’ц’і*; в) бур’яни і дикорослі рослини: *знайти ў гоч|рет’і, знайти ў поли|н’і, знайти у кро|пив’і, знайти ў бурй|нов’і*. Фраза *знайти ў ко|пиц’і* також має реальне позамовне підґрунтя: жінки працювали постійно і тяжко, незважаючи на свій фізіологічний чи фізичний стан; часто народжували на полі під копою сіна чи соломи; немовлят брали з собою на панське поле (пор.: «На панщині пшеницю жала» Т. Шевченка).

Фраза *знайти у гор|рос’і* є полісемічною: 1) ‘народити дитину’ (відповідь дитині на запитання: «Звідки я взявся?»): *наш|ли ти^ебе ў гор|рос’і/ шоб ма|лим |було по’йасн’іше* (Кал); 2) ‘стати батьком поза шлюбом’: *ў гор|рос’і ше ди|тину шу|кайут’/ йакшо ў|кочиў не^е ту|ди/ ку|ди |нада* (Чер). Зауважмо, що формулу з лексемою *горох* зафіксовано лише в двох говірках. Західноpodільська фраза *знайти у гор|рос’і* є частіше вживаною. Крім цього, архівні матеріали Н. Кова-

ленко свідчать про те, що її використовують ще для пояснення появи саме кучерявих дітей. Як стверджують укладачі етнографічного довідника «Українська минушина», до цієї рослини в українців було неоднозначне ставлення. З одного боку, з гороху готували повсякденні і ритуальні страви та використовували як оберіг, а з іншого – в українському фольклорі горох символізував сльози (*сльози як горох котяться*), з ним пов'язували нещастя, біду. Молоді жінки уникали їсти його натще, аби не було гірким подружнє життя⁴⁴. Тому, очевидно, друге значення фраземи *знайти у горос'і* якраз і мотивоване символічністю рослини.

Н. Коваленко зауважує, що в західноподільських говірках, як і в інших українських говорах, модель знаходження дитини серед рослин є найпродуктивнішою⁴⁵. Н. Гаврилюк також зазначає, що формула на кшталт «в капусті знайшли» є базовою і найпоширенішою. Вона легко варіюється насамперед через зміну слів, якими позначають об'єкти-локуси, тобто коли замість лексеми *капуста* або поряд із нею використовується узагальнювальне слово *город*⁴⁶. На думку науковців, мотивація знаходження дитини в рослинах пов'язана з народними уявленнями про те, що «потомство (як і інші блага), надсилають предки з *того світу*»⁴⁷. На думку Л. Виноградової, «як душі померлих, так і новонароджені душі з'являються на землі в період найвищої вегетативної активності природи»⁴⁸. Очевидно, саме через це модель «*знайти + у (ї)*, *на + назва рослини*» є найпоширенішою і в сучасних східноподільських говірках.

II. Формула «*знайти + на (ї) + місце*»: *найти на пол'і*, *знайти на город'і*, *знайти ї'л'іс'і*, *знайти ї'р'іц'і*. Інколи місце знаходження дитини може конкретизуватися ще обставиною місця: *знайти ї'л'іс'і н'ід йа'линкою* (Кальн).

III. Формула «*знайти + на (ї) + назва речовини*» – *знайти ї смітан'і: шо наш'ли ти'е'бе ї ка'пус'т'і/то ї горос'і/шоб ма'лим'було по'ясн'іше/а'бо ї смітан'і наш'ли* (Кал).

Імовірно, що національна свідомість у такий спосіб зберегла давні вірування в щасливе життя «*знайденої*» дитини. Щоб перехитрити злу долю, немовля клали при дорозі й очікували перехожого, який надалі ставав хрещеним батьком дитині⁴⁹. У східнослов'янському ритуалі знаходження дитини магія обману ґрунтувалася на сакральності випадково знайденої дитини й випадкових зустрічних, яких сприймали як прибульців з іншого світу, божественних посланців, над якими не владна зла доля (Жайв., 320).

Такі фразеологічні моделі, що відображають народні вірування, свідчать про важливість мотиву «знаходження дітей» і підтримують функціонування при-

44 Українська минушина / за ред. А. Пономарьова. Київ: Либідь, 1993. С. 228.

45 Коваленко Н.Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя... С. 187.

46 Гаврилюк Н. К. Формули-міфи про народження дітей... С. 335.

47 Коваленко Н.Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя... С. 190.

48 Виноградова Л.Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей... С. 186.

49 Маркотенко Т. Відображення родильних звичаїв та обрядів в українській фразеології. *Вісник Луганського державного педагогічного ун-ту ім. Тараса Шевченка*, 2000. № 4. С. 149.

звищевих назв *Найда, Найдун, Найденко, Найдо, Найден* та інших у всіх слов'янських народів⁵⁰.

Фраземи з компонентом купити виникли у зв'язку з поясненням появи дитини як купівлі з точною вказівкою місця обрядодії. Як і в інших українських говорах, у досліджуваних говірках зафіксовано групу фразеологізмів зі стрижневим словом *купили*. Такі фраземи функціують паралельно з іншими. Найбільш поширеним є пояснення, виражене словосполученнями «дієслово + прийменник у, на + назва місця»: *купити ў мага'зин'і, купити ў мага'з'ін'і, купили на ба'зар'і, купити ў л'ікарн'і*. Така форма відповіді з конкретизацією місця створює логічно більш завершене пояснення. Інколи формула згортається до дієслова *купила (ли): в'іс'ім год йо'му було/ а во'ни рос'казуйут' / шо 'мама по'їхала купл'ати* (Чер).

Міфологема «купили» досить архаїчна, її використовують у традиційній ритуально-магічній практиці, зокрема родильній, весільній, поховальній та ін. В основі таких східноподільських фразем-формул, на нашу думку, може бути звичай розігрування купівлі-продажу дитини (вона часто і дуже хворіла) через вікно перехожим із метою відвернення лихого від такої дитини. Звичайно, дитину потім повертали батькам, а тих, хто купував дитину, потім номінували *бат'ки купл'ан'і: йак хот'ат' бат'ки ше 'мати ку'м'іў і йак во'но бол'ііе/ то во'ни прода'їут' дитину/ 'наче купл'айут' т'і ку'ми/ це ўже не' хре'ш'чен'і бат'ки/ а 'купл'ан'і бат'ки називайу'а* (Кон).

Підтвердження наших думок знаходимо в дослідженнях Т. Маркотенко, яка вважає, що «міфопоетичний фрагмент народних вірувань» не лише є формулою «обману» дітей. Імовірно, вони зберегли відгомін давніх вірувань у можливість обману злих сил обрядодією купівлі. Жінка, у якої всі діти здорові й благополучні, на прохання матері хворої дитини купувала дитя⁵¹. Звичай цей був відомий на Балканах, на Закарпатті, у центральних районах України. Подібний обряд ми записали також і в західноподільських говірках, де дитину може купити будь-хто дорослий із родини: *в'ін же хвор'іў/ при 'родах там при'жаєс'а/ ўс'о/ і в'ін захвор'іў тако ма'лен'ким буў// колис' при'шоў до 'пани о'дин друг і 'каже// а ў 'н'ого ў ро'дин'і маў в'ін три х'лопц'і/ і ўс'і х'лопц'і здо'ров'і/ к'репк'і/ ну ми 'кажимо/ ну шо б'іда з 'цейу дитиноў/ бол'ііе / хвор'ііе/ шо робити/ а в'ін 'каже// а ви 'мен'і йо'го прода'йте// ка'жу йак прода'ти// ну ота'ко 'каже откри'ваї в'ікно/ а ми 'жили ў 'Нов'ї 'Ушиц'і/ там на 'первому ета'ж'і/ там в'ікно откри'валос'а / 'каже откри'ваї в'ікно // і ме'н'і с' хати/ 'каже йа то'б'і дам 'рош'і/ ти ме'н'і да'ваї 'н'іби дитину/ і в'ін 'буде так йак м'її/ ти 'будеш году'вати// в'ін 'буде раху'ватис'а м'її// ну і ми та'кі обр'ад зробили// ну не' знайу чи це во'но так помо'гло/ шо в'ін стаў к'репшим і слава 'Богу 'вир'іс здо'ровим* (НУ).

Н. Гаврилюк зауважує, що властива північноукраїнським говіркам частотність міфологеми «купили» засвідчена в говірках Карпат, однак поступово

50 Толстая С. Из полесской обрядовой лексики: нашлось дитя. *Український діалектологічний збірник*. Київ: Довіра, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 290.

51 Маркотенко Т. Відображення родильних звичаїв та обрядів в українській фразеології... С. 147–152.

знижується з переходом до Середньої Наддніпряниці і вже не фіксується на суміжному Лівобережжі. Фактично зовсім не простежується й у середній частині Західної України (Львівська і Тернопільська області), де відзначено основний масив варіантів формул, які пов'язують появу дітей із буслом-лелекою⁵².

Фраземи з компонентом «принести» за структурою є простими реченнями, у яких простий дієслівний присудок виражений дієсловом *принести* в минулому часі, а підмет вказує на виконавця дії, вираженого назвами:

1) птахів: *'аїст при|н'іс*, *'бус'о при|н'іс*, *жура|вел' при|н'іс*, *ле^ллека при|н'іс*, *ле|лека при|несла*, *чорно|гуз^с при|н'іс*, *п|ташка при|несла*.

На думку дослідників, у народній свідомості переплелися образи лелеки, журавля, чорногуза; мовці сприймають цих птахів доволі узагальнено⁵³. *Ле^ллека*, *'бус'о*, *'аїст*, *жура|вел'*, *чорно|гуз^с* – народні назви лелеки, який є символом добра, праці, відданості, щастя, добробуту й затишку в домі. Вважали щасливою ту родину, на даху хати чи іншої будівлі в садибі якої оселяються лелеки. Тому кажуть: «Де лелека водиться, там щастя родиться» (Жайв., 332). Очевидно, такі вірування зумовили виникнення формули-фраземи *ле^ллека при|н'іс*. Зауважимо, що вона покриває майже весь ареал східноподільських говірок, крім цього, виявляємо два її варіанти: *ле^ллека при|н'іс* та *ле^ллека при|несла*. Загальномовний словник подає лексему *лелека* з ремарками жіночого і чоловічого роду (СУМ IV, 474). Окремі дослідження орнітолексики подільського ареалу української мови не проводилися, але архівні записи Н. Коваленко засвідчують перевагу фразем із компонентом *бусол*, *бусьо*, *бузько* над фраземами з іменником *ле^ллека* в західноподільських говірках. І щодалі на схід, тобто в глибину подільського говору, функціонування фраземи *'бусол при|н'іс* знижує свою активність. Отже, наважимося припустити, що у східноподільських говірках формула *'бус'о при|н'іс* з'явилася під впливом західноподільських говірок. Такі формули «обману» дітей фіксує словник фразеологізмів Західного Полісся, основним виконавцем дії є *бусел*: *бусел приніс*, *бусень приніс*, *бісьок приніс*, *бусько приніс* (Мацюк, 61), *лелека приніс*, *лелека принесла* (Мацюк, 251), *аїст приніс* (Мацюк, 23).

2) спорідненості та свояцтва: *'баба при|несла*, *д'ід при|н'іс*. Такі вислови, на нашу думку, свідчать про прагнення родини наблизити дитину, навіть підсвідомо, до домашнього вогнища та сім'ї, зазначеними формулами підкреслюючи: «ти наш».

Як засвідчує джерело дослідження, фразема *'баба при|несла* має більший ареал поширення, ніж фразема *д'ід при|н'іс*. В основі фразеологізму може бути і реальний факт появи чужої жінки в хаті, яка допомагала майбутній матері під час пологів, коли не було пологових будинків. Малих дітей випроводжали із хати надвір, щоб не заважали. А коли з'являлося маля, то на запитання «Звідки взялася мала дитина?» відповідь була логічною: *'баба при|несла*. У досліджуваних говірках ми зафіксували лексему *'баба* із розгалуженою семантикою, одним зі значень є «жінка, яка приймає пологи».

52 Гаврилюк Н. К. Формули-міфи про народження дітей... С. 334.

53 Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Київ, 1992. С. 365.

3) міфологічних істот: *баба с'н'іго'ва при'несла, д'ід мо'роз' при'н'іс*. Дід Мороз для дітей – виконавець будь-яких заповітних бажань, тому підґрунтям появи зазначеної фраземи є, найвірогідніше, комунікативна «зручність» у спілкуванні з дитиною. Інколи речення може поширюватися обставиною часу чи місця: *д'ід мо'роз' при'н'іс на 'новий р'ік*.

Фраземи з компонентом «зловити» / «піймати» утворюють нечисельну групу і побудовані за формулами: 1) «зловити + у + назва рослини»: *зловили ў ка'пус'т'і: це баба с'о'годн'і при'несла/ зловила ў ка'пус'т'і* (Од); 2) «піймати + у + річці»: *п'іп'ати ў р'іц'і: ў р'іц'і пли'ло та і п'іп'али* (Кр.).

Матеріали зі східноpodільських говірок підтверджують спостереження Н. Гаврилюк про те, що формули, які описують народження дітей через земні води й атмосферні опади, серед яких помітне місце посідає *річка*, рідше – *вода*, інколи – *ставок*, *болото*, в поодиноких випадках *дощ*, *сніг*, є менш поширеними в українських говірках порівняно з іншими конструкціями на позначення відповідей на запитання «Звідки я взявся?»⁵⁴. Для західноpodільських говірок характерними є фраземи про народження дитини з води⁵⁵. Інколи фразеологізм згортається до стрижневого дієслова *зловити*: *зловити д'і'учинку, зловити х'лопчика: то баба при'несла/ то д'ід/ то там зловили/ шо там х'лопчика чи д'і'учинку* (Од).

Фраземи різної структури формують групу виразів з іншими стрижневими компонентами, ніж у проаналізованих вище. За структурою це непоширені словосполучення (*зн'ати на г'руш'і*), поширені словосполучення (*ро'дитис'а ў 'кисл'і ка'пуст'і*), прості непоширені речення (*хтос' н'іт'кину'є, 'пойзд при'шо'є*), а також складнопідрядні речення.

Фразама *зн'ати на г'руш'і* утворена за такою ж моделлю, що й *зна'ти ў ка'лин'і* чи *зна'ти на 'яблун'ц'і*, і так само, очевидно, може варіюватися.

Фразеологізм *ро'дитис'а ў 'кисл'і ка'пуст'і* функціює з двома значеннями: як відповідь на питання «Звідки я взявся?» для дитини, народженої восени чи взимку, та як відповідь плаксивій дитині, котра часто плаче або, як у говірках кажуть, *кисне* (звідси капуста – кисла).

Фразама *хтос' н'іт'кину'є* зафіксована лише в одній говірці, але може мати різне тлумачення. На нашу думку, неозначений займенник *хтось* реалізує кілька значень: «підкинули люди, які не захотіли тебе» (дитині буде дуже образливо це чути), «підкинули птахи, які тебе несли нам» і «подарунок долі». І знову ж таки, «хтось підкинув, а ми тебе знайшли» – той, хто щось знаходить, від цього має радість.

Розгорнуті фразеологічні одиниці *дошч і'шо'є/ та і Бог ме'н'і те'бе ў'кину'є*, *Бог посла'є дитину* мотивують «небесне» походження дитини як творіння чи подарунок Бога. *Подарунок* і сьогодні розцінюють як щось, наділене певною магічною силою, про що свідчить своєрідний «кодекс» обдаровування (не можна, наприклад, дарувати гострі предмети, неживі квіти, не можна передаровува-

54 Гаврилюк Н. К. Формули-міфи про народження дітей... С. 336.

55 Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-pодільського суміжжя... С. 188.

ти речі тощо). А *дитина*, послана самим *Богом*, безумовно, має стати щасливою. Дію божественної сили передають дієсловами *укинути*, *послати*.

Вузьколокальною і не відзначеною дослідниками мови інших діалектних зон є фразема *пoйїзд пpийшoу: а у нашoму се^дл'ї/їа'ке зна'ходиц'а 'б'їл'а'кол'їїї/ка'зали пpийшoу пoйїзд/с чим пpийшoу пoйїзд/тoї і їїх/пpийшoу іс х'лoпчикaми/їе х'лoпчик* (Джул).

Фраземи про походження дітей є важливим джерелом для реконструкції міфологічної картини світу слов'ян. З одного боку, такі фразеологізми відображають походження людей від рослин, з іншого – уявлення про те, що новонароджених присилають із потойбіччя (дітей передають птахи, тварини, міфічні істоти); окремі фраземи виконують функцію вербального оберега для захисту немовляти від злих духів.

Отже, обрядові фразеологізми репрезентують відповідні обрядові поняття. Обрядовий фразеологізм є засобом «збереження і трансляції відповідних сакральних смислів, постійне відтворення яких здійснювалось у процесі обрядових відправ; це культурний знак, що перебуває в контексті традиційної обрядовості, вірувань і фольклору; це носій слідів культури; це слід артефактів і світ смислів⁵⁶.

Значна кількість фразем родильного обряду в східноpodільських говірках виходить за межі ідеографічної сфери, входячи в номінативну орбіту тематичної групи назв людини.

Зіставлення східноpodільських фразем із фраземами інших ареалів української мови засвідчує, що більшість фразем на позначення родильного обряду та фразем-відповідей на питання «Звідки я взявся?» не обмежуються східноpodільськими говірками; їх продовження знаходимо, зокрема, в західноpodільських говірках. Але якщо західноpodільські варіанти *'бус'о пpи'н'їс*, *'бусол пpи'н'їс* є досить активними, то на території східноpodільських говірок засвідчено поодинокі випадки такого вживання, що зумовлено особливостями лексики говірок. І навпаки, у східноpodільських говірках більш активною є фразема *ле^длека (аїст) пpи'несла (пpи'н'їс)*, тимчасом як у західноpodільських вона менш активна.

Нез'ясованим залишається факт практично відсутньої зимової символіки у фраземах для дітей. Поява дітей на світ пов'язана з весняно-літнім пробудженням, розквітом і плодоношенням природи. У фраземах найбільш яскравим є зв'язок із вегетацією рослин. В обрядовій східноpodільській фраземі для дітей відсутні віршові формули та малопоширені формули з символікою дерев, окрім вузьколокальних *знайти у калин'ї, зн'а'ти на з'руш'ї, знайти на 'їаблун'ц'ї*. Це підтверджують результати картографування, які виконала Н. Гаврилук: формули з символікою дерев характерні для південно-східного ареалу української мови і відсутні в південно-західному.

Вивчення семантики обрядових фразеологізмів допомагає глибше пізнати національну культуру, відкриває шляхи для розуміння втіленої в мові ментальності народу.

⁵⁶ Васильченко В. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою. *Дивослово*, 2009. № 6. С. 41.

РОЗДІЛ 7. ЛЕМКІВСЬКІ АРХІТЕКТУРНІ НАЗВИ: СЕМАНТИКА, ПОХОДЖЕННЯ, ПАРАЛЕЛІ

Мирослава ГНАТЮК, Надія ПАШКОВА

Актуальність глибокого вивчення традиційної народної матеріальної культури та її втілення в мові набуває особливого значення під час війни, коли на перший план виступає завдання збереження української ідентичності та національної культурної спадщини.

Предметне наукове зацікавлення лемківським ареалом почалося ще в першій половині XIX ст. Лемківщина – це унікальний регіон, який охоплює територію кількох держав: сучасної України (Великоберезнянський та Перечинський райони Закарпатської обл.), Словаччини та Польщі¹. Найтрагічніша доля випала на представників північної Лемківщини, адже повоєнна доба середини XX ст. назавжди викарбувала незворотні процеси у функціонуванні лемківського говору, а його «розпорошені» носії втратили можливість компактно проживати на своїй прадідівській землі. Тому цілком природно, що після непоборних подій, пов'язаних із політикою тодішньої влади щодо вирівнювання кордонів, а також акції «Вісла» 1947 р. як остаточного вирішення українського питання в Польщі ще більш нагально виникала потреба фіксувати унікальний діалектний матеріал, що дедалі інтенсивніше йде в небуття разом із його носіями.

Лемківську культуру та мову вивчали українські етнографи та лінгвісти – Д. Бандрівський, І. Вагилевич, О. Горбач, П. Гриценко, І. Дуда, Ф. Коковський, Н. Лісняк, І. Панькевич, С. Панцьо, П. Пиртей, Б. Струмінський, Г. Ступінська, словацькі – М. Штец, Ю. Муличак, М. Дуйчак, польські – Р. Броніковська, Я. Рігер, Г. Фонтанський, З. Штібер, М. Юрковський та ін.

На різних часових зрізах скрупульозно проаналізовано лексику, словотвір, фонетику та граматику лемківського говору²; побачили світ етнографічні та краєзнавчі описи тощо. А безсумнівним способом фіксації лексичного фонду окремого діалекту, документальним свідченням матеріальних і духовних культурних цінностей говірконосців є словникотворення³.

1 Гриценко П.Ю. Лемківський говір. *Українська мова. Енциклопедія* / співголови редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000. С. 287.

2 Денисюк В., Гнатюк М. Матеріали до бібліографії лемківських говірок *Діалектологічні студії. 7: Традиції і модерн* / відп.ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2008. С. 301–322.

3 Гнатюк М. Лексикографічний вимір лемківського говору. *Термінна та діалектна лексикографія: контекст сьогодення*. Львів: Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2022. С. 155–204.

Комплекс лемківської традиційної народної архітектури настільки ж самотній, як і лемківська культура загалом. Відповідно архітектурні назви належать до архаїчного пласту ідіотнічної лексики і можуть бути індикатором визначення місця лемківського говору в українській загальномовній системі та в системі інших слов'янських мов.

Характерною ознакою автентичного житла лемків було однорядне об'єднання під спільним дахом житлового приміщення, іменованого *хижа*, та всіх господарських: *сіни*, *комора*, *стодола* (*пелевні*), *боїско* (*бойце*), *возівня* і *стайня*. До *хижі* та *комори* входили з *боїска* (з *сіней*). У новішій хаті *комору* замінено на другу *хижу*, або так звану *хижку*, а *комору* переміщено до *стайні*. Такий перерозподіл спричинив появу *сіней*, побудованих у кінці будівлі.

Третім і найбільш поширеним типом традиційної лемківської хати-газдівства є будівля, що має під одним дахом частини, названі як *хижа* (кухня), *хижка* (*покоїк*), *сіни*, *комора* (або *ванкір* / *анькір*), і ще один *покій* (іменований подекуди *світлицею*), а далі – *боїско* та *стайня*, або навпаки. Окрім цього, в різних місцевостях Лемківщини відомі ще такі архітектурні споруди: *шопи*, *стайня* (*стаєнка*), *причина*, *прихата*, *загата*, *пелевен* (*пелевня*).

Пропоноване дослідження присвячене аналізу семантики, походження лемківських назв житлових та господарських будівель із вказівкою на паралелі в інших українських говорах та в сусідніх мовах.

1. **Хижа.** На позначення загальної назви житла та сільської хати фонетичні та словотвірні варіанти *хижа*, *хыжа*, *хыж'а*, *хижка*, *х'іжа* побутують у західній частині українських Карпат – на Лемківщині, на заході Бойківщини, на Закарпатті (окрім Рахівщини). До того ж у лемківських і бойківських говірках *хижа* позначає специфічну локальну споруду, де під одним дахом об'єднано житлові приміщення, місце для молотіння й худоби, горище, де складають снопи й сіно.

Лексема *хижа* вживається на Лемківщині замість загальноукраїнської назви *хата*, де побутує унікальна з погляду архітектури т. зв. *довга хижа*, а деїмунітивом *хижка* називають житлову кімнату⁴. Значення слова *хыжа* у говорі лемків описує у своєму діалектному словнику П. Пиртей як 'хата, все що містилось під одним дахом, а саме: *кімната*, *кухня*, *комора*, *комірка*, *загата*, *сіни*, *присінок*, *стайня*, *хлів*, *боїско*, *причина*, *полівник*'; 'хатнє приміщення, де сплять, обідають'⁵. Найдавніший тип лемківської хати – *хижа* – це однокімнатна споруда з ганком, збудована з тесаного бруса із дво- або й чотирисхилим дахом. Для східної частини Лемківщини більш характерними є солом'яні покрівлі, для західної – гонтове покриття. Дахи давніх хат були надзвичайно високими – удвічі вищими від основного зрубу у зв'язку з необхідністю пристосуватися до специфіки кліматичних умов Карпатського регіону.

4 Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: у 2 т. / ред. Ю. Гошко. Львів, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. С. 244 (далі в тексті – Лемківщина).

5 Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. Legnica; Wrocław, 2001. С. 414 (далі в тексті – Пиртей).

Лексичні та семантичні паралелі лексеми *хижа* подає «Загальнокарпатський діалектологічний атлас»⁶, що демонструє такі її значення: 1) ‘дім’, 2) ‘бідний старий дім’, 3) ‘кімната’, 4) ‘кухня’, 5) ‘сарай’. За даними картографування, лексема має східно- та західнослов’янське поширення. Значення 1, 2 і 3 слова *хижа* локалізуються в українських Карпатах та на словацьких гірських теренах; значення 3 поширене по всій Словаччині, 4 – на сході Чехії, 5 – на південному сході Польщі.

За походженням укр. *хижа*, *хежа* ‘комора’, ‘хата’, ‘невелика убога хата, халупа’, др. *хъжа*, *хижа*, *хызина*, *хызь*, п. *chyža*, *chyž* ‘курінь’, ч. *chyše*, *chyže*, слц. *chyž(k)a*, *chěž(k)a*, нл. *chyž(k)a*, *chyz*, болг. *хижа* ‘житло’, ‘землянка’, схв. *хижа*, *хижина* ‘кімната’, слн. *hiža*, стсл. *хызь*, псл. *хузь*, *хусь*, *хуза*, *хуѣа* ‘хата, дім, житло’, молд. *хыжа*; *хуѣа* (< *хузја* ‘тс.’) вважаються праслов’янським запозиченням з германських мов; пгерм. *husa (< *kuso*) ‘укриття, захист’ (двн., англ., дісл. *Hus* ‘хата’, англ. *house*, н.*Haus*, флам. *huys* ‘тс.’) утвореним від іє. основи *(s)keu-s- ‘вкривати, ховати’⁷.

У найдавніших однокамерних архітектурних формах Лемківщини словом *хижа* позначали як усю будівлі, так і її внутрішній простір. Згодом зі значенням ‘кімната’ почали вживати деминутиви *хижка* і *покоїк*.

Записи мовлення лемків-переселенців⁸, які авторка цього дослідження провела впродовж 1998–2019 рр. у західноукраїнському ареалі⁹, подають цінні ві-

6 Загальнокарпатський діалектологічний атлас. Скоп’є, 1987. Т. I (карта № 1). С. 106.

7 Етимологічний словник української мови: у 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. V. С. 177 (далі в тексті – ЕСУМ).

8 Гнатюк М.В. Північнолемківські говірки переселенців: фонологічно-фонетичні риси: дисертація. Львів, 2021. С. 253. URL: <https://docplayer.net/228278634-Gnatyuk-miroslava-vasilivna-disertaciya-pivnichnolemkivski-govirki-pereselenciv-fonologo-fonetichni-osoblivosti-specialnist.html> (далі в тексті – Гнатюк₂₀₂₁).

9 Назви обстежених населених пунктів та їх скорочень. *Говірки, поширені на території Львівської обл.*: Бс – Басівка Пустомитівського р-ну, ВБ – Воля-Баранецька Самбірського р-ну, Дн – Дунаїв Перемишлянського р-ну, ЗВ – Зимна Вода Пустомитівського р-ну, Кл – Куликів Жовківського р-ну, Лп – Липники Пустомитівського р-ну, Нвс – Новосілки Золочівського р-ну, Обр – Оброшине Пустомитівського р-ну, Рд – Рудне Пустомитівського р-ну, Скл – Сокольники Пустомитівського р-ну, Стр – Струтин Золочівського р-ну, Крс – Красне Буського р-ну, Чш – Чишки Пустомитівського р-ну. *Говірки, поширені на території Тернопільської обл.*: Дбр – Доброводи Монастирського р-ну, Кп – Копиченці Чортківського р-ну, Лч – Лучка Тербовлянського р-ну, Мк – Микулинці Тербовлянського р-ну, НГ – Нова Гута Монастирського р-ну, Пдг – Підгородне Тернопільського р-ну. *Говірки, поширені на території Івано-Франківської обл.*: Дл – Долина, ІФ – Івано-Франківськ, Кл. – Калуш, СК – Сівка Калуська Калуського р-ну. *Назви населених пунктів та їх скорочень, звідки депортовано лемків: Підкарпатське воєводство*: Балт – Балутянка (*Balucianka*) повіту Кросно, Барв – Барвінок (*Barwinek*) пов. Кросно, Бос – Босько (*Besko*) пов. Сянок, Висл – Вислічок (*Wisłoczek*) пов. Кросно, ВоВ – Воля Вишня (*Wola Wyzna*) пов. Кросно, ВоН – Воля Нижня (*Wola Niżna*) пов. Кросно, ВоЦ – Воля Цеклинська (*Wola Cieklińska*) пов. Ясло, Ворб – Вороблик (*Wróblík Szlachecki*) пов. Кросно, Гир – Гирова (*Hugowa*) пов. Кросно, Грб – Граб (*Grab*) пов. Ясло, Дал – Дальова (*Daliowa*) пов. Кросно, Зрим – Завадка Риманівська (*Zawadka*) пов. Кросно, Зинд – Зиндранова (*Zyndranowa*) пов. Кросно, Кам – Кам’янка (*Kamienka Wielka*) пов. Кросно, Карл – Карликів (*Karlików*) пов. Сянок, Ком – Команьча (*Komańcza*) пов. Сянок, Квол – Королик Волоський (*Królik Wołoski*) пов. Кросно, Крс – Красна (*Krasna*) пов. Кросно, Крап – Крамна

домості про функціонування назви *хыжа*. До прикладу, фрагмент розповіді інформаторки Ярослави Ардан, 1937 р.н. (місце народження – с. Поляни Суровичні Кроснянський повіту, місце проживання – с. Чишки Пустомитівського р-ну Львівська обл.): *села дуже мало с'а остало// ус'о спол'ачене/ церква йе та шо ставили/ греко-католицька була/ но праўлат они на сн'ілку с пол'аками/ то Пол'ани Мос'т'іус'к'і// хыж мало шо/ сид'ат иче хыжы с'таре дереў'лане/ шо йешче стаўлене до воїни/ але йе ўже дуже но'вых хыж// йе пол'аки/ а йе лемки спол'ачени// там може три/ и'тири ро'дини йаке бес'і'дуйут по сво'йому// там дес сто но'мер'іу чи сто дес'ат// то так йуж хыжа од хыжи далеко// там йе р'ічка/ но она й'ане йест така й'ане была ко'лиси/ пол'а иштко позаростало л'ісами тер'ниноў (Гнатюк₂₀₂₁, 253). Інший фрагмент записаний від інформаторки Стефанії Гурей (Пеляк), 1930 р.н. (місце народження – с. Солотвини Новосандецького повіту, місце проживання – м. Монастирська Тернопільської обл.): *мыш'пергач/ то йе зви'чайний птах// в'ін л'ітат в'ечер н'іс'л'а заходу сон'ця і в'ін л'ітат дуже ниско пом'іже хыж'і// йаг в'ін заїде/ фсе с'а с''м'і'яли з д'іучат/ не с''іди доўго/ бо йак т'і тої мыш'пергач зал'ізе до волос'а/ то пот'ім його не ви'т'агнеш// они жьили н'іт стр'іхами/ переважно ф хыжах н'іт стр'іхами// дуже бо'гато йіх жьыло ф сто'долах/ ф солом'і в'луде'ї// они были на по'доб'і совы/ дн'ом не л'італи/ дн'ом с'л'іли/ а в'ечором л'італи і з'ночи// а з'мою йіх было менше за л'іт'но/ може вони і л'італи в'ечорами/ проле'т'іли та і н'ішли та і майже його не было видно (Гнатюк₂₀₂₁, 269).**

2. Покоїк. Основна функція житла – захист, прихисток, забезпечення безпеки, спокою. Удома людина почувається найбільш упевнено, спокійно, звідси шляхом метонімічного перенесення значення з функції на агенс утворилося успадковане з псл. **рокоїь* укр. *покій* ‘кімната’, що має паралелі у східно- та

(Кремпа) пов. Ясло, Мик – Миків (Muków) пов. Сянок, Мисц – Мисцова (Muscowa) пов. Ясло, Од – Одрехова (Odrzechowa) пов. Сянок, ПоМ – Поляни Мисцівські (Polany) пов. Ясло, ПоС – Поляни Суровичні (Polany Surowiczne) пов. Кросно, ПоЯ – Посада Яслиська (Posada Górna) пов. Кросно, Пр – Прелуки (Prełuki) пов. Сянок, Пс – Прусик (Prusiek) пов. Сянок, Реп – Реп'ядь (Rzepedź) пов. Сянок, Рим – Риманів (Rymanów), СвіР – Свіржова Руська (Świerżowa) пов. Ясло, См – Смільник (Smolnik) пов. Сянок, Сян – Сянічок (Sanoczek) пов. Сянок, Тил – Тилява (Tyława) пов. Кросно, Тих – Тиханя (Ciechanie) пов. Ясло, Тур – Туринське (Turzańsk) пов. Сянок, Чорн – Чорноріки (Czarnorzeki) пов. Кросно, Шк – Шкляри (Szkłary) пов. Кросно, Щвн – Щавне (Szczawne) пов. Сянок, Ясл – Яслиська (Jaśliska) пов. Кросно. *Малопольське воєводство*: Бог – Богуша (Bogusza) повіту Новий Санч, Брт – Бортне (Bartne) пов. Горлиці, Верх – Верхомля (Wierchomla) пов. Новий Санч, Вис – Висова (Wysowa) пов. Горлиці, Ганч – Ганчова (Hanczowa) пов. Горлиці, Глад – Гладишів (Gładyszów) пов. Горлиці, Горл – Горлиці (Gorlice), Жд – Ждиня (Żdynia) пов. Горлиці, Жер – Жегестів (Żegiestów) пов. Новий Санч, Злоц – Злоцьке (Złockie) пов. Новий Санч, Крин – Криниця (Krynica), Лаб – Лабова (Łabowa) пов. Новий Санч, Мал – Маластів (Malastów) пов. Горлиці, Мвел – Мацина Велика (Męcina) пов. Горлиці, Міл – Мілик (Milik) пов. Новий Санч, Муш – Мушинка (Muszynka) пов. Новий Санч, НоВ – Нова Вєсь (Nowa Wies) пов. Новий Санч, Пан. – Пантна (Pełna) пов. Горлиці, Рад – Радоцина (Radosyna) пов. Горлиці, Сквір – Сквіртне (Skwirne) пов. Горлиці, Сол – Солотвини (Słotwiny) пов. Новий Санч, Тич – Тилич (Tylicz) пов. Новий Санч, Урус – Уєтя Руське (Uście Gorlickie (Ruskie)) пов. Горлиці, Фл – Фльоринка (Florynka) пов. Новий Санч, Щвк – Щавник (Szczawnik) пов. Новий Санч, Ястр – Ястрибик (Jastriabik) пов. Новий Санч. Дет.див.: Гнатюк₂₀₂₁.

західнослов'янських мовах; пор.: бр. *naкой*, п. *rokój* 'кімната', ч. *pokoj* 'кімната, помешкання, приміщення' (ЕСУМ IV, 481). У польській мові семантика слова *rokój* розвинулася до значення 'мир', що призвело до виникнення омонімічних на сучасному рівні прикметників *rokojowy* 'кімнатний' і 'мирний'¹⁰.

Подекуди на Лемківщині житлове приміщення або хату іменують словами *ізба*, *кухня*, *пекарня*. Слова *кухня* та *пекарня* відрізняються від загальнонародної семантики перенесенням значення, отже, є лемківськими семантичними діалектизмами.

3. Ізба. Слово *ізба* відсутнє в сучасному українському мовленні, воно не кодифіковане в більшості словників. Однак українські писемні пам'ятки фіксують слово *ізба* на позначення житлової будівлі від середини XVI ст. У зв'язку з історично зумовленим поділом однокамерного житла на кілька окремих приміщень *ізба* втратила свою багатофункційність: «позволилисмо на кроунте мешканѣ избоу с кімнаткою» (1616 р.). Слово *ізба* 'кімната' у староукраїнських текстах вживається з означеннями, які вказують на призначення або розміщення: «в новому будинку посвятили двѣ избы, прихожую и наугольную» (XVIII ст.), «в избе столовой» (1620 р.)¹¹.

Слово відоме на всьому слов'янському континуумі, що дає підстави припустити, що в Україні лексема витіснена назвами *хата* та *кімната*. У польській мові іменник *izba* (стп. *izdba*, *zdba*, *źba*) вживається у значеннях 'кімната', 'палата', 'торгівельна палата'. У сучасній чеській мові слово *jizba* має значення 'приміщення', 'готельний номер', 'кімната'. У словацькій мові *izba* вживається з семантикою 'кімната', 'готельний номер'. У південнослов'янських мовах слово також ужитку: у болгарській мові *изба* – 'погріб, льох, пивниця' (пор. назву вина *Монастирска изба*), а також 'землянка', 'халупа', у македонській – *изба*, *визба* 'винарня', у сербській *izba* 'кімната', 'погріб', у хорватській *izba* 'комора', у словенській *izba*, *jispa*, *jspa* 'кімната', *jespica*, *izba*, *izbica*, *ispa*, *jezba*, *jespa* 'хата'. Отже, слово має спільнослов'янське поширення. Псл. *jьstьba традиційно вважають запозиченням із герм. *stuba (двн. *stuba* 'опалюване приміщення, лазня', дісл. *stofa*, *stufa* 'лазня з піччю') або з ром. *extūfa (фр. *étuve*, іт. *stufa* 'лазня', що розвинулося від нарлат. *extūfāre* 'парити'). Однак варто звернути увагу на немотивовані з погляду германської етимології слов'янські форми: цсл. *издѣба*, стч. *jizdba*, стп. *izdba*, *zdba*, сучасне п. *izdebnik*, *izdebka* 'кімнатка', прізвисько *Іздебський*, ч. *jizdba*, у яких збереглася основа *зд-*, префікс *из-* та суфікс *-ба*. До цього ряду долучається також назва надсянського села *Іздебки*, відома від XIV ст., що певний час належало до Польщі. Вважаємо, що спільнослов'янська назва споруди споріднена зі стсл. *здѣ* 'оброблена глина', 'глиняна стіна' іє. походження, від чого постали сучасні найменування стіни в південнослов'янських, чеській, словацькій та румунській мовах: рум. *zid*, срб. *zid*, слн. *zid*,

10 Wiesław B. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 2005. S. 457–458 (далі в тексті – SEJP).

11 Гринько Р.О. Будівельна лексика (назви житлових споруд). Українська історична та діалектна лексика. Київ, 1985. С. 18 (далі в тексті – Гринько).

хрв. *zid*, ч. *zed*, (пор. також п. *zdun* ‘гончар’, болг. *зидам* ‘будую’, схв. *зидати* ‘споруджувати, мурувати’, слн. *zidati* ‘мурувати’, споріднене з лит. *žiesti* ‘ліпити’, лтс. *zieist* ‘обмазувати глиною’, прус. *seydis* ‘стіна’, гот. *deigan* ‘місити’, дінд. *dēhmi* ‘обмазую’, *dehi* ‘вал, дамба, насип’) (ЕСУМ II, 273). Зважаючи на викладене вище, реконструюємо первісну форму слова *ізба* як *изьдѣба, у якій кореневе -д- випало внаслідок спрощення, опинившись між двома приголосними після редукції голосного. У такому разі і первісне значення слова *ізба* реконструюється як віддієслівний каузатив ‘муроване, збудоване, зліплене з глини’¹².

4. **Боїсько.** На Лемківщині найбільш поширеним є суфіксальне утворення *боїсько* (*боїсько*) на позначення просторого приміщення з високою стелею (щоб вигідно ціпом махати при молоченні збіжжя) та глиняним або дерев’яним током-долівкою. Цей словотвірний варіант має паралелі в польській мові, де *boisko* вживається у значенні ‘спортивний майданчик’, а в діалектному мовленні – ‘частина стодоли’. Форми *боїско*, *боїще* ‘тік’ мають в основі давній іменник *бои*, що є утворенням від двох різновидів того самого кореня ‘бити’ і ‘сокира’, та суфікс *-іско*, *-іще* (ЕСУМ I, 187).

5. **Возівня.** На Лемківщині так іменують приміщення для різного господарського знаряддя (віз, плуг, борона, сани, орчики, дишлі) та інших господарських речей, влітку тут ще й майструють. І. Верхратський подає форму *возирка*¹³. Словники української мови фіксують це слово без діалектних обмежень у значенні ‘повітка для воза, саней і т. ін.’¹⁴. Походження цього загальноукраїнського слова прозоре, автохтонне.

6. **Загата.** Характерною для лемківської говірки є назва *загата*, що іменує додаткову стінку, укладену навколо хати з вертикальних дощок, що дозволяє зберігати сіно, соломю, полуку і є одночасно теплоізоляцією. Академічний «Словник української мови» подає чотири значення слова *загата*: 1) ‘споруда для затримання руху води в річці, потоці і т. ін.’ (підзначення: ‘перешкода для плавання, що утворилася від скупчення, нагромадження криги, снігу і т. ін.’ і ‘водоймище, утворене гаткою’); 2) (перен.) ‘перешкода, перепона’; 3) (діал.) ‘вал, насип, стіна, а також подвійний пліт, засипаний всередині чим-небудь, як огорожа’; 4) (діал.) ‘стіна хліва, зроблена з подвійного плоту, закладеного всередині соломюю і т.ін.’ (підзначення: ‘огорожа біля стін хати, проміжок між якою і стінами закладається листям, соломюю і т.ін. для утеплення хати взимку’)¹⁵. Очевидним є слов’янське походження назви від дієслова *гатити* за каузативною номінативною моделлю.

12 Пашкова Н.І. До походження спільнослов’янського слова *ізба*. *Сучасна філологія: актуальні наукові проблеми та шляхи вирішення*. Одеса, 2014. С. 29.

13 Верхратський І. Про говор галицьких лемків. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1902. Т. V. С. 400 (далі в тексті – Верхр.¹⁹⁰²).

14 Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1907–1909. Т. II. С. 62 (далі в тексті – Гр.).

15 Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / за ред. І.К. Білодіда. Київ, 1970–1980. Т. III. С. 73 (далі в тексті – СУМ).

7. Архітектурними і відповідно семантичними варіантами **загати** є назви *прибудівка, причілок, причолок, широка загата*, що номінують піддашся з дахом, звичайно критим гонтом, а то й папою чи бляхою, окрайками, обрізками. Назва *причілок* пов'язана зі словом *чоло* 'фасад хати', *прибудівка* – з дієсловом *прибудувати* (Гр. III, 452).

8. **Комора.** Слово *комора* поширене на всьому діалектному обширі української мови у значеннях: 1) 'окрема будівля для зберігання зерна тощо'; 2) 'приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо'; 3) (рідко) 'те саме, що *склад*' (СУМ IV, 248). «Етимологічний словник української мови» подає таке пояснення слова *комора, кумора*: 'приміщення для продуктів харчування, хатніх речей'; 'крамниця', 'скарбниця', 'митниця' і трактує його як давнє запозичення з грецької та латинської мов, наводячи лат. *camara, camera* 'склепіння', слат. 'кімната', 'приміщення'; 'спальня'; 'скарбниця', що походять від гр. *καμάρα* 'склепіння', очевидно, спорідненого з ав. *kamarā* 'пояс', лат. *camurus* 'викривлений', 'склепінчатий', дінд. *kmáratī* 'кривиться', гот. *himins* 'небо', нвн. *Himmel* 'тс.'. На користь спільнослов'янського поширення лексеми свідчать паралелі: бр. *камора* 'комора', цсл. *комора*, п., ч., слц. *komora* 'тс.'; 'палата', вл., нл. *komora* 'спальня'; 'палата', схв. *кѡмора* 'палата'; 'комора', слн. *kómora* 'закрите приміщення' (ЕСУМ II, 540).

9. **Ванкір.** Діалектними синонімами до назви *комора* в лемківському говорі є варіанти *ванкір, анькір*. Академічний словник української мови тлумачить слово *ванькир* та його варіанти *алькеж, алькір, анкер, анкір, алькер, алькеж, антїр, валькір, ванкір, вантір, ванькір, янкір* з ремаркою «розмовне» як 'бічна кімнатка, відокремлена стіною від великої кімнати' (СУМ I, 290). Назву вважають запозиченням із польської мови: п. *alkierz*, як і слц. *alkier, arkýr*, походить від ч. ст. *alkěj*, засвоєного з давньовірхньонімецької мови; двн. *arkēre* походить від фр. ст. *arquiere* 'амбразура', що через слат. **arcuarium, arcora* сягає лат. *arcus* 'арка' (ЕСУМ I, 61).

10. **Обора.** Слово *обора* в лемківському говорі називає подвір'я, загороджене разом із садком-квітником або городцем-пасікою. Академічний «Словник української мови» тлумачить лексему *обора* без жодних обмежувальних ремарок як 'відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби', 'загорода, загін' (СУМ V, 550).

У староукраїнській мові XV ст. лексема *обора* мала значення 'обгороджене місце для худоби' (ЕСУМ IV, 140). Вочевидь, слово має загальноукраїнське поширення.

В. Махек трактує слово *obora* як спільнослов'янське зі значеннями 'огорожа для худоби, стійло' та 'зав'язки на онучах', і лише на східнослов'янських теренах – 'дірки на взутті для шнурків'¹⁶. «Етимологічний словник української мови» виводить походження слова від псл. **obora < *obvora*, утвореного до-

16 Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Československá akademie věd, 1957. S. 238 (далі в тексті – Machek).

даванням префікса *ob-* до віддієслівної основи *vor-*, пов'язаної чергуванням із псл. **ver-* 'замикати, розмикати' (ЕСУМ IV, 140). Отже, назва *obora* постала як каузатив за віддієслівною метонімією номінативною моделлю «дія – результат», у конкретному випадку – «*обгортати, обв'язувати – обгорнене*» з подальшим розгалуженням семантики. У деяких слов'янських діалектах назва *obora* реалізує значення 'загорода', 'будівля для утримання худоби', 'приміщення для худоби в селі (хлів) та поза селом', 'загін, обгороджене пасовище'. Подекуди значення конкретизувалося внаслідок накладання більшої кількості диференційних ознак, як-от: 'сезонність використання будівель' (літній загін, літнє приміщення тощо), 'призначення для певного виду тварин' (загін для овець, ягнят і т. ін.). Інший вектор розвитку семантики лексеми спричинив конкретизацію значення: від 'обгороджене місце' до 'подвір'я' і 'одиниця територіального поділу'. У деяких частинах слов'янського світу співіснують результати обох або декількох напрямків семантичного розвитку лексеми.

11. **Пелевня.** Назви *пелевня, пелевник, пелевен* у лемківських говірках позначає приміщення, де зберігали полову або збіжжя, влітку інколи там і спали. Знаходимо це слово у Б. Грінченка з покликаннями на Я. Головацького та І. Верхратського: «*Пелевня – родъ амбара, овина, гдѣ хранится солома, мякина, сѣно, также зерновой хлѣбъ. А ци дома 'сте, синове мої? Ой дома, дома на пелевні сун, на пелевні сун, злотічко віют* (Гр. II, 70); *пелевник = пелевня*¹⁷; *пелевен = пелевня* (Верхр.¹⁹⁰¹, 446; Гр. III, 106). Слово має спільнослов'янське поширення, походить від псл. **peleva, *pelva* 'полова', п. ст. *plewnia*, ч. *plěvňa, plevník*, слц. *plevinec, plevník, plevín* 'тс.', болг. *плѣвня* 'будова для зберігання полову, соломи, сіна', *плѣвник*, м. *плевна*, схв. *плѣвња* 'тс.' (Br., 418; Machek, 459).

12. **Сіни.** Слово *сіни* іменує нежитлову частину селянських хат, яка з'єднує житлове приміщення з ганком, рундуком або ділить хату навпіл (СУМ IX, 225). У лемків сіни іменували як *боїсько*. Слово і денотат поширені на всьому українському етномовному континуумі та мають паралелі в усіх слов'янських мовах. Назва споріднена з лтс. *sejs* 'тінь', дінд. *shāyā* 'тінь, блиск', перс. *sāya* 'тінь, захист', гр. *σκιᾶ* 'тінь', *σκιηνή* 'намет', *σκιερός* 'тінистий'; псл. *сѣнь*; бр. *сѣнцы*, др. *сѣни*, п. *sień, sienі*, ч. *síň* 'зал', ст. *sieň*. 'сіни, зал', слц. *sieň* 'тс.', болг. *сѣнка* 'тінь', м. *сеница* 'альтанка', 'намет', срб. *сѣница* 'альтанка', *сѣнка* 'тінь', слн. *sénsa* 'тінь', стсл. *сѣнь* 'тінь', 'намет' (ЕСУМ V, 255).

13. **Стайня.** У лемківських говірках функціє назва *стайня* або як варіант *стайня з коміркою*. У господарських будинках, де нема біля кухні комори, вона є біля стайні, звичайно далі від саду, від дороги (безпечніше перед злодіями або циганами), комірки на бульбу, капусту, карпелі, буряки, влітку на молоко, бриндзу, сир, яйця, на хліб і омасту (солонину)¹⁸.

17 Верхратський І. Знадоби до пізнання угроруських говорів. Говори з наголосом сталим. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1901. Т. 40. Кн. 2. С. 258 (далі в тексті – Верхр.¹⁹⁰¹).

18 URL: https://lemky.com/24-lemkivske_shitlo.html

Лексема *стайня* утворена від дієслова *стати, ставити* з типовим для назв приміщень із таким призначенням праслов'янським суфіксом *-ня*; пор.: *пекарня, папірня, гуральня*. За «Словником української мови», лексема *стайня* позначає вмістище – «спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней», а також і його вміст; із ремаркою «рідко» – «те саме, що *хлів*» (СУМ IX, 637).

Ю. Пуйо детально визначив карпатоукраїнський термін *стайня* як українсько-російсько-білорусько-чесько-словацько-польсько-сербо-хорватську ізогласу, наводячи укр. *стайня* «хлів, конюшня», блр. і р. *стайня* «конюшня», слц. *stajňa*, ч. *stájňa*, п. *stajnia* «тс.», сrb., хв. *стайница* «стайня», «житло пастухів»¹⁹. В. Махек трактує *staja, stajnia* як спільнослов'янське слово (відсутнє тільки в лужицьких мовах) з семантикою «місце перебування», «ночівля для військових», «стійло», наводячи білоруське та українське «стійло» та південнослов'янські форми, за винятком болгарських, де закріпилося значення «кімната» (Machek, 339). Визнаючи спорідненість форми *стая* з укр. *стайня* «конюшня, хлів», етимологи додають ще бр. *стайня* «конюшня», п. *stajnia* «хлів», слц. *stajňa, stajeň* «стайня», слн. *stajna* «хлів, загін», що дозволяє вивести псл. **stajnja* «конюшня, хлів» і вважати його суфіксальним дериватом від *staja* «тс.»; «курінь пастуха», (первісно) «нічліг для людей»; «стійло для свійських тварин» (ЕСУМ V, 392).

14. **Стая.** У лемківському говорі демінутиви *стаянка, стаєнка* виступають синонімами до *куча* у значенні «хлівець для свиней», *стаянка* – «мале літнє приміщення для худоби на пасовищі» (ЕСУМ V, 392). У решті говірок карпатського ареалу більш уживаною є форма *стая*. Форму *стаєнка* «маленька стайня, хлів, стайня» автори «Етимологічного словника української мови» без переконливих, на наш погляд, підстав трактують як запозичення з польської мови (Там само), адже цей демінутив цілком міг виникнути безпосередньо на українському діалектному ґрунті.

«Словник української мови» фіксує розгалужену семантику лексеми *стая*: 1) (діал.) «житло гуцульських пастухів на полонинах»; 2) (діал.) «стайня, хлів»; 3) (рідко) «тс., що *згряя*»; 4) «тс., що *стайка*» [тобто ряд кіп, полукіпків. – М.Г.] (СУМ XI, 673).

Лексема *стайя* відома також у говірках півдня України у значеннях «загін для худоби в степу» (Дніпропетровщина) і загалом «загін для худоби» (Одеська обл.) (АУМ III, 29)²⁰. У говірках Центральної України назва *стая* реалізує значення «приміщення для худоби в селі», «місце для худоби», «стайня», «велика клуня». Семантику лексеми *стая* на всьому українському діалектному просторі детально дослідив, скартографував і описав П. Гриценко²¹.

«Етимологічний словник української мови» виводить слово *стая* від псл. **stati* «стати», демонструючи його спільнослов'янське поширення: бр. *стая*

19 Пуйо И.О. Скотоводческая лексика украинских говоров района Карпат. Киев, 1981. С. 14.

20 Атлас української мови: в 3 т. / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова), Я.В. Закревська [та ін.]. Київ: Наукова думка, 1988. Т. III. С. 29 (далі в тексті – АУМ).

21 Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ, 1990. С. 174.

‘стадо’, др. *staja* ‘хлів’, ‘притулок’, ‘намет’, п. *staja, staj* ‘місце для стогів, біля яких є сіно’ і ‘намет для пастуха’, ч. *stáj, stáje* ‘хлів, стайня, стійло’, слц. *staj* ‘стайня’, болг. *staja* ‘кімната’, м. *staja* ‘стайня, кімната’, схв. *staja* ‘хлів, повітка’, слн. *stája* ‘хлів, загін’, цел. *staiia* ‘загін, стійло’; *псл. *staja* ‘хлів, стійло, курінь’ (ЕСУМ V, 392).

15. **Куча.** У лемківському та в гуцульському говорах засвідчено назву *куча* ‘хлівець для свиней’ (Лемківщина, 251). У південнослов’янських мовах рефлексі псл. *koṭja вживаються у генералізованому значенні ‘дім’; пор.: сrb. *кућа*, хрв., *kuća*, босн. *kuća*, чрнг. *куча*, слн. *kóča, hiša*, болг. *къща*, м. *куќа*. (ЕСУМ III, 167).

М. Онишкевич уточнює, що лексема *куча* на позначення будівлі, крім Балкан, де вона вживається в семантично нейтральному значенні, на решті території Славії демонструє негативну конотацію²². Проте в словниках української мови П. Беринди, Є. Славинецького, а також у «Синонімі словенороській» фонетичні варіанти того самого слова *куча* і *куща* позначають нейтральну загальну назву житла: «Колиба – кучка з форосту; casa, куща; Будка – куща, колиба, сѣнь, селеніє» (цит. за: Гринько, 24).

«Етимологічний словник української мови» наводить широкий семантичний репертуар спільнослов’янського *куча*: укр. *куча* має значення ‘приміщення для свійських тварин’, ‘підпіччя’, ‘клітка для гусей’, ‘свинарник’, *кучка* ‘приміщення для свійських тварин’, ‘будка’, ‘курінь’, ‘підпіччя’, ‘клітка для гусей’; болг. *къща* ‘будинок, дім’, м. *куќа*, схв. *кућа*, слн. *kóča* ‘хата, халупа’, стсл. *кѡшта* ‘шатро’; псл. *koṭja виводять від *koṭati ‘кутати’ чи від *koṭь ‘кут’, ‘місце біля вогнища’, за версією І. Соболевського. Спробу виведення разом із не цілком прозорими щодо походження п. *kuczka* ‘курінь’, ч. *kuća*, слц. *kuća* ‘хатина’ від псл. *kukja ‘купа’ з одночасним відмежуванням його від псл. *koṭja, р. ст. *куча* ‘курінь, хата’ українські етимологи вважають недостатньо обґрунтованою (ЕСУМ III, 167), хоч видається очевидним, що наведені західнослов’янські деривати сягають того самого спільнослов’янського джерела. Походження слова *куща* ‘шатро, намет’ тлумачиться як давньоруське запозичення зі старослов’янської мови: *кѡшта* ‘шатро, хатина’ є рефлексом псл. *koṭja ‘хата, дім’ (Там само, 171).

16. **Хлів.** Лексема *хлів* ‘будівля для свійської худоби та птиці’ функціонує на Лемківщині і загалом на всьому українському мовному обширі, а також на слов’янському: бр. *хлеў*, др. *хлѣвъ*, п. *chlew*, ч. *chláv*, слц. *chliev*, вл. *chlěw*, нл. *klěw*, полаб. *chlev*, схв. *хлѣв*, хлиїєв, слн. *hláv*, стсл. *хлѣвъ* (ЕСУМ VI, 68).

17. **Камениця.** У лемківських говірках на позначення кам’яної будівлі вживають назви *камениця*, *каменичка* (Пиртей, 152). Сучасне українське слово *кам’яниця* (*камениця*) ‘кам’яна мурована будівля’ поширене переважно в гово-

²² Онишкевич М.М. Специфіка картографування лексики на позначення назв житла, сільськогосподарських споруд тощо в ЗКДА. *Справочно-информационные материалы по ОКДА* (2). Москва, 1979. С. 50.

рах південно-західного наріччя (АУМ II, 278) та має паралелі в польській мові: *kamienica* ‘кам’яний будинок’ (SEJP, 220–221).

Форма *камениця* вперше виявлена у староукраїнській пам’ятці 1531 р. Назвами *камениця*, *камяниця* позначали кам’яні або цегляні будинки, а також будівлі палацового типу на всіх теренах України (Гринько, 23).

18. **Ліп’янка.** У лемківських говірках побутують назви *ліп’янка*, *ліплянка* ‘мазанка’ (Пиртей, 187); пор.: п. *lepianka* ‘тс.’, а також укр. *л’іпка*, *л’епка* ‘житло, стіни якого зліплені з вальків – сирих шматків глини, змішаних з соломною’, відзначені у східнополіських говірках. Словник за ред. Б. Грінченка подає (за Я. Головацьким) рядок із народної пісні «Одтвори, мати, ліп’янку, ведемо ті міщанку», який пояснює в такий спосіб: «Міщанські доми – це були ліплянки з хворосту, оббивані глиною» (Гр. II, 369), проте зі змісту видно, що в пісні іронічно протиставлено просту сільську хату і гордовиту міщанку. Академічний «Словник української мови» трактує назву *ліплянка* як діалектний синонім до назви *мазанка* (СУМ IV, 521).

19. **Мешкання.** У лемківських говірках функціє назва *мешкання* ‘квартира, помешкання, житло’ (Пиртей, 201); пор.: п. *mieszkanie* ‘квартира, житлове приміщення’ (SEJP, 326), тимчасом як для літературної мови характерною є префіксальна форма *помешкання* (СУМ VII, 118).

У староукраїнській мові XIV–XVIII ст. форма *мешканє* виступала із семантикою ‘проживання у певному приміщенні’, ‘існування, спосіб життя’, ‘житлова споруда’, ‘оселя, двір, господарство, маєток’, а також переносно в конфесійних текстах – ‘земля, місце проживання всіх людей’, ‘вмістище нематеріального вмісту’, ‘притулок, пристановище’. У цей період виникають метафоричні словосполучення біблійного походження *небесное мешканє*, *вічне мешканє* ‘загробне життя’, ‘потойбічний світ’ (дет. див.: Гринько, 20).

20. **Халуна.** У лемківських говірках назва *халуна* відома і з пейоративною семантикою – ‘селянська нужденна хата, збудована неякісно’ (Пиртей, 414), так і з нейтральною – ‘хата’ (у селах навколо Сянока)²³. У західнослов’янських мовах лексема уживається без негативної конотації: у чеській мові – *chalupa* ‘хата’, *vesnická chalupa* ‘сільська хата’, *rekreační chalupa* ‘курортний будиночок’; для словаків *slovácká chalupa* є таким же архетиповим етносимволом, як для українців *українська хата*; польське *chalupa* ‘хата’ та ‘непоказна хата’ утворює низку словотвірних дериватів, із-поміж яких *chalupnictwo* ‘кустарництво’, *chalupnik* ‘кустар’, ‘безземельний селянин’ (SEJP, 55–56). У південнослов’янських мовах слово відсутнє. Ареал лексеми вказує на її західно- та східнослов’янське поширення, а саме: укр., бр. та р. *халуна*, ч., слц. *chalupa*, *chalpa*, слц. *chalupa*, *chalup*, п. *chalupa*, *chalpa*, *chalup*, вл. *khalupa*, нл. *chalupa*, слн. *halupa*, з чого О. Брікнер дійшов висновку, що це типове західнослов’янське слово (Br., 175–176)²⁴.

23 Stieber Z. Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny. Łódź, 1956–1964. Z. I (тара 17) (далі в тексті – Stieber).

24 Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957 (далі в тексті – Br.).

21. **Буда.** У лемківських говірках лексема *буда* реалізує значення ‘бідна, збита з дошок, тимчасова хата’, ‘покриття над сидінням візка’ і ‘схованка з дерева, засідка мисливців’ (Пиртей, 35). Лексема, вочевидь, має загальноукраїнське поширення.

За «Етимологічним словником української мови», слово *буда* поширене у східно- та західнослов'янських мовах: укр. *буда* ‘курінь’, ‘будка’, ‘критий екіпаж’, р. *буда* ‘хатина’, *заст.* ‘будівля взагалі’, бр. *буда* ‘курінь, фургон’, п. *buda* (з XV ст.), ч. *bouda*, слц., вл., нл. *búda*. Слово вважають запозиченням зі свн. мови, очевидно, через польську; свн. *buode* ‘курінь, хата’, нвн. *Búde* ‘тс.’, споріднене з англ. *booth*, дісл. *buð* і пов’язане зі свн. *būwen* ‘будувати’, нвн. *Bauen*, дісл. *būa* ‘жити’, а також дінд. *bhūti* ‘буття’, гр. *φύσις* ‘природа’, псл. **byti*, укр. ‘*бути*’ (ЕСУМ I, 277).

З авторських діалектних записів подамо такий фрагмент розповіді інформаторки Катерини Головач (Тиханьської), 1929 р.н. (місце народження – с. Мілик Новосандецького повіту, місце проживання – с. Доброводи Монастириського р-ну Тернопільської обл.): *по'дерли з'ме о'бут'а й'аке то з'мы |малу| |босо й'уж по'тому| |ка'зали же ту на за'х'ідн'її |буде |л'їше| же ту при'їхали |л'уде та |май'ут |хаты| а мы там лем |т'аких |будах с'їдили| бо п'їд'м' со'ломом| там |была |б'їда |вел'ка| там фронт при'ходи'ї |да'їно| ту по' до'роз'ї |т'їл'ко шо з'ме на |п'лечах за'несли |двадцет к'їло'метр'ї'ї |шче наї'меншїї брат ма'ї два і п'ї'ї |рока і шче |його т'реба |было |нести |бо не м'їз |їти |п'їшкы| а мы з |мамом| |тата з'мы не |мали // так по'тому з'ме при'їхали ту| ту не |было| де |жыти| с'їдили з'ме п'їд'м' |таком |шопом| по'тому нам й'ак |п'ришо'ї |ночи дошч| а |да'ху не |было | лем |така |буда с'к'райом |і так з'ме |тото поли'шали вс'о там* (Гнатюк₂₀₂₁, 269).

22. **Салаш.** Географію, семантику та фонетику лексеми *салаш* у лемківських говірках локалізує З. Штібер і фіксує фонетичні варіанти *salaš*, *salas*, *šalas* та *šalaš* (Stieber I, т. 104). Ізогласа лексеми продовжується в закарпатських та бойківських говірках.

За «Етимологічним словником української мови», укр. *салаш* і *салашина* ‘намет’, ‘накриття’, *салаш* ‘отара овець’; ‘місце, де розташовані кошари’, *салашитися* ‘поселятися’, *салашувати* ‘жити в наметі’, ст. *салашь* (1480 р.), р. *салаш* ‘намет’, п. *salasz*, *szalas*, ст. *szalas* ‘тимчасова повітка, літній будиночок у полі чи лісі, польова кошара’, ч., слц. *salaš*, болг. *салаш* ‘дощата колиба’ походять із тур. мови; можливо, за румунським посередництвом (рум. *sălaș* ‘житло, житло пастухів’); уг. *szállás* ‘нічліг, житло, бівуак’ також походить від тур. *salas* ‘намет’, звідки й м. *салаш* ‘хутір, ферма’, схв. *салаш*, слн. *salas* ‘тс.’ (ЕСУМ V, 168). Існує припущення, що слово *салаш* виникло на угорському мовному ґрунті, звідки поширилося на Карпати і Балкани²⁵.

23. **Кошара.** У лемківських говірках межа між варіантами *кошара* і *кошар* проходить на захід від р. Ослава і м. Санок, де назви відомі у значенні ‘перенос-

25 Пашкова Н. І. Семантика та поширення унгаризму *салаш* у карпатському діалектному ареалі. *Studia slavica hungarica*, 2021. Т. 66. С. 140.

на загорода для великої худоби й овець'. Зафіксовано також і значення 'кошик' (Верхр.¹⁹⁰¹, 246). Маскулінний варіант *кошар* виявлено як 'загорода в полі для худоби' (Stieber I, m. 163), 'овечий загін' (Верхр.¹⁹⁰², 427), що ілюструє запис діалектного мовлення: *нажен уці до кошара* (Пиртей, 172). У лемків Пряшівщини зафіксовано *кошара* з ілюстрацією: *pryidu z ufcami do košari na miru i tam doia*²⁶.

В українському ареалі лексема *кошара* 'приміщення, загін для овець' відома в південних та східних говорах, на Поліссі, в Галичині та на Гуцульщині. П. Гриценко диференціює семантику лексеми *кошара* у значенні 'огорожене місце для овець на літо' (бойківські, гуцульські, покутські, зрідка лемківські, західно- та середньополіські і степові говірки) та у значенні 'літня будівля для корів' (поліські та середньонаддніпрянські говірки)²⁷.

Лексема відома в усіх південнослов'янських мовах. Її походження, як і слів *кошуля*, *кошик*, *кошіль*, пов'язане з іменником *кош*, що первісно позначав плетену місткість²⁸.

24. **Шопа.** У лемківських говірках назва *шопа* вживається з семантикою 'приміщення, де тримали транспортні засоби дрова, сіно, соломю, господарський реманент'; демінутив *шопка* 'вертеп, що носили діти під час різдвяних свят', (жарт.). 'непричесане волосся' (Лемківщина, 443). В академічному «Словнику української мови» лексему *шопа* кваліфіковано як діалектизм із семантикою 'покрівля, накриття на опорах для захисту від сонця, дощу і т. ін.' і подано як синонім до лексем *повітка* та *сарай* (СУМ XI, 509). Словник за ред. Б. Грінченка дає більш розлогу характеристику: 'навіс, сарай з двома, рідше трьома стінами для возів та господарського знаряддя' (Гр. IV, 508). Уживається ця лексема також у гуцульських, бойківських та наддніпрянських говірках.

У польській мові лексема *szopa* уживається в значенні 'сарай, стодола, навіс, намет', а *szopka* – 'різдвяний вертеп у церквах'; у словацькій мові форма *šora* відома як 'закрите приміщення для телят і господарського реманенту'; у сербській мові уживається фонетичний варіант *шуна* 'сарайчик'.

Отож слово поширене, бодай і не суцільно, на ареалі всієї Славії. За походженням лексема є германізмом, що потрапив до фонду східнослов'янських мов через польське посередництво: укр. *шóна* 'навіс, повітка, хлів', *шіпчина*, *шопка* 'халупа, стара погана хата', стукр. *шона* (1562 р.), р. півд., зах. *шона*, *шóфа* 'сарай або великий навіс', блр. *шóна* 'навіс, сарай із хмизу, шафа', п. *szopa* 'сарай, навіс, різдвяний вертеп', слц. *šora* 'сарай, горище; всі вони пов'язані з нвн. *Schuppen* 'сарай', свн., нвн. *schopf* 'навіс, повітка, хлів', споріднене з англ. *shop* 'крамниця', а також із н. *Schopf* 'чуб, чуприна', *Schober* 'купа, сніп' (ЕСУМ VI, 453). Німецькі слова *Schopf* 'чуб, чуприна', *Schuppe* 'риб'яча луска', *Schuppen* (від XVII ст. у снім. та внім.) 'захисна споруда' споріднені з дангл.

26 Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35–36, Кн. 3–4. С. 5; 544.

27 Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ, 1984. С. 214.

28 Пашкова Н. І. Генеза карпатизму *кошара*. *Slavia orientalis*, 2020. Т. LXIX. № 4. С. 900.

shippen ‘стайня’ і пов’язані з *Schober* ‘сніп, чуб, жмут волосся, віхоть соломи’ та *Schopf* ‘сніп, жмут, віхоть, навіс зі снопів соломи’, що є континуантами іє. основи *(s)keu-, від якої утворені українські назви споруд *хата*, *хижа*, *куча*, які мають спільну сему ‘захисне покриття, оболонка’.

25. **Шпіхлір.** Лемківські варіанти *шпіхлір*, *шпіклір* ‘комора’ картографує З. Штібер (Stieber I, m. 21). «Словник української мови» подає слово *шпіхлір* як діалектне у тому ж значенні (СУМ XI, 523); словник за ред. Б. Грінченка фіксує поширення слова *шпіклір* на Вінниччині (Гр. IV, 511).

Слово запозичене з німецької мови за посередництвом польської; свн. *spīcher*, н. *Speicher* ‘комора, склад’ від двн. *spīhhāri*, що походить із лат. *spīcārium* ‘тс.’ < лат. *spīca* ‘колос’, *spīna* ‘шпилька, колючка’ (Вг., 533). У такий спосіб, як бачимо, назву вмістилища утворено шляхом перенесення з назви вмісту.

У Дрогобичі побутує назва *шпіхлір* на позначення унікальної місцевої пам’ятки архітектури, зведеної в 1778 р. за наказом імператора Австро-Угорської імперії: це комора-житниця завдовжки 30 метрів, що складається з чотирьох ярусів для різних видів зерна.

Отож проаналізовано низку діалектних лемківських слів, що належать до автентичної лексико-семантичної групи «Назви народної архітектури»: *хижа*, *боїско*, *ванкір*, *возівня*, *загата*, *комора*, *кухня*, *пекарня*, *пелевен*, *покоїк*, *прибудівка*, *прихата*, *причина*, *причілок*, *світлиця*, *сіни*, *стайня*, *стаєнка*, *шопа*, *шпіклір*. Генетична стратиграфія цих архітектурних найменувань дає змогу стверджувати, що до спільнослов’янського фонду належить переважна більшість лемківських назв: *ізба*, *комора*, *кошара*, *обора*, *пелевня*, *салаш*, *сіни*, *стая*, *стайня*, *хлів*, *куча*, *шопа*. Загальноукраїнськими є назви *возівня*, *загата*, *причілок*, *прибудова*, *світлиця*. Східно-західнослов’янськими паралелями можна вважати лексеми *буда*, *халуна*. Лемківсько-польськими паралелями є форми *боїсько*, *ванькір*, *камениця*, *мешканє*, *ліплянка*, *шпіклір*. Лемківські семантичні діалектизми – слова *кухня* ‘житлова кімната’ та *пекарня* ‘тс.’.

Статистика генетичної належності такої архаїчної базової групи лексики, якою є лемківські архітектурні назви, свідчить про те, що вони є невід’ємною частиною унікального українського діалектного континууму.

РОЗДІЛ 8. МОВА ЛЬВОВА ЯК УРБАНІСТИЧНИЙ ЛІНГВОФЕНОМЕН

Галина СІКОРА

Місто як об'єкт аналізу поліінформативне для дослідників різних дисциплін, зокрема для лінгвістів. Воно формує свій мовленнєвий простір, а результатом мовленнєвої діяльності його мешканців є міське мовлення (мова міста), або міське койне, – наддіалектне утворення, що займає проміжне місце між діалектом і літературною мовою. Як одна з найважливіших форм існування мови, міське мовлення об'єднує різні форми її побутування: літературне мовлення, міське просторіччя, діалектне мовлення, мовлення окремих соціальних, професійних, молодіжних груп. У структурі загальнонародних мов статус міського мовлення, як національного феномена, який визначає культурний розвиток усього людства, щодо літературного стандарту є специфічним: з одного боку, воно перебуває на функційній периферії, а з іншого – становить основу літературних мов.

Сучасний науковий процес репрезентує поширення й утвердження урбаністики як універсальної багатоаспектної теми в різних дисциплінах, у центрі уваги яких перебуває місто. Пріоритетним напрямом лінгвістичних студій сьогодні є урбанолінгвістика, що стрімко розгортається в різноманітних дослідницьких контекстах, серед яких і *діалектологія міста*, або *соціодіалектологія міста*. Складність стратифікації міського мовлення, багаторівневість і варіантність його структурної організації зумовлює залучення дослідниками міського мовлення наукових надбань інших наук¹.

Львів – давнє європейське місто з полікультурним спадком, національно-культурний та освітньо-науковий осередок країни, столиця Галичини та центр Західної України. Історичний контекст із його динамічними змінами й особливостями, багатонаціональне міське середовище, пам'ять поколінь і тяглість традицій сформували особливий культурний ландшафт міста, зокрема мовний. Упродовж століть у місті накопичувався різноманітний історичний досвід, формувалися культурні цінності, що виразно віддзеркалилося в мові його мешканців.

Історія Львова – це історія колись поліетнічного міста. Крім автохтонного населення – українців, які заснували й розвивали місто, тут проживали поляки, німці, вірмени, євреї, росіяни й інші етноси. Як вважають історики, за своїм етнічним розвитком Львів є унікальним містом не тільки для України, а й, мабуть,

¹ Сікора Г.В. Текст міста як лінгвістичний феномен. *Українська мова*, 2016. № 4. С. 122–135 (далі в тексті – Сікора₂₀₁₆).

для всієї Європи, бо небагато відшукаємо міст, етнічна історія яких була би настільки складною, суперечливою, динамічною та драматичною².

Мовлення львів'ян формувалося у складних історичних умовах перебування Львова у складі різних державних утворень: Галицько-Волинського князівства (від часу заснування Львова до 1349 р.), Речі Посполитої (1349–1772), Австро-Угорської імперії (1772–1918), Польщі (1918–1939), Радянського Союзу (1939–1941, 1944–1991), Генерал-губернаторства з центром у Кракові (1941–1944 рр. – період німецької окупації), України (від 1991 р.).

Упродовж свого формування львівське мовлення змінювалося, і це було зумовлено внутрішньою динамікою мови й дією лінгвальних та екстралінгвальних чинників, а саме: змінами в адміністративному підпорядкуванні міста, а відповідно, змінами мови міського адміністрування й урядування; суспільно-ідеологічними тенденціями щодо мовних канонів, пропагованих державами, до яких у різний час входило місто; постійною міграцією етнічних українців із довкілля в місто; еміграційними й імміграційними процесами різних етносів. Такі трансформації зумовлювали динаміку мовної ситуації у Львові: зміну панівного ідіома як мови із статусом державної, виникнення, функціонування, взаємодію та функційну лакунарність різних ідіомів: *національних мов* (споріднених: української, польської, російської мов; неспоріднених: німецької, вірменської, циганської мов, їдиш), їхніх *діалектних* (наддністрянський діалект української мови; *dialekt południowokresowy*), *наддіалектних* (західноукраїнський, або галицький, варіант української літературної мови, койне, *dialekt kulturalny*), *просторічних* (балак, або гвара, *gwara miejska*) та *літературних* (українська, німецька, польська, російська літературні мови) *форм*, що впливало на лінгвальну природу міста. На тлі мовної поліфонії Львова до 1939 р. домінували українська та польська мови, у радянський період – українська та російська мови, а в часи незалежності України – українська³.

За Ю. Шевельовим, у Львові на базі наддністрянського діалекту витворювалося *українське койне* – цілісна мовна структура зі своїми ознаками й повноцінним функціонуванням: «Спілкування між освіченими людьми, що розмовляли західноукраїнськими говірками, найжвавіше відбувалося у Львові. Можна припустити, що на 1900 р. у місті витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діалект, але це питання потребує докладнішого вивчення, а джерельні відомості про розмовну мову освіченої верстви дуже скупі»⁴.

На значущість наддністрянського діалекту як діалектної основи мовлення львів'ян вказували й інші дослідники: О. Горбач, І. Матвіяс, М. Лесів, П. Гриценко. О. Горбач розрізняв *польське койне Львова* та *українське койне Львова*, а наддністрянський діалект, на основі якого формувалося українське

2 Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. С. 3 (далі в тексті – Лозинський).

3 Сікора Г.В. Фонетика сучасного львівського мовлення: дисертація / НАН України. Ін-т української мови. Київ, 2020. С. 23 (далі в тексті – Сікора₂₀₂₀).

4 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. С. 27 (далі в тексті – Шевельов).

львівське койне, називав «мовним запліччям львівського культурного осередку»⁵. Наддністрянський діалект, на думку І. Матвіяса, був найвпливовішим різновидом у західноукраїнському варіанті літературної мови, що містив елементи інших говорів південно-західного наріччя⁶. М. Лесів вважав наддністрянський говір головним, центральним масивом південно-західного діалекту української мови⁷. П. Гриценко назвав наддністрянський говір архаїчним говором галицько-буковинської групи південно-західного наріччя, також зауважуючи, що він ліг в основу південно-західного (галицького) варіанта літературної мови⁸.

Галицький педагог професор І. Кокорудз у своїх спогадах писав: «Під час, коли на Україні рідко язык українсько-руський є розговорним між тамошньою інтелігенцією, то в Галичині говорять ним як у простій хаті, так і в найелегантніших і найвищих салонах» (Шевельов, 25).

Тогочасне усне українське літературне мовлення львів'ян можна означити як *стару львівську норму* (на противагу *сучасній львівській нормі*⁹), яку формували властиві мовленню львівської інтелігенції діалектні диференційні риси всіх мовних рівнів, утверджені та пропаговані на всю Галичину галицькими граматиками.

Унікальність формування мови Львова полягає також у тому, що місто мало історично зумовлену *двопланову діалектну віднесеність*, оскільки було і є не тільки українським містом, а й польським.

По-перше, як українське місто, Львів розташоване на території поширення *наддністрянського діалекту південно-західного наріччя* української мови, в ареалі функціонування *західноукраїнського (галицького) варіанта української літературної мови*. Прикметно, що хоч міграції представників інших національностей до Львова, мовно-культурні експансії різних держав і сприяли деукраїнізації самого міста на деяких історичних зрізах, проте значну роль у збереженні українськості міста завжди відігравала зумовлена доволі швидкою індустріалізацією міста постійна урбанізація – міграція з сільської місцевості, зокрема з львівського довкілля носіїв наддністрянського діалекту.

На думку Р. Лозинського, станом на II половину XX ст. у Львові внаслідок об'єднання декількох груп українського населення (міського довоєнного населення, галичан-мігрантів із сільської місцевості, негаличан-мігрантів з інших регіонів)

---

5 Горбач О. Наддністрянські говірки. *Енциклопедія українознавства* / за ред. В. Кубійовича. Париж; Нью-Йорк, 1966. Т. 5. С. 1676.

6 Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ: НАН України. Ін-т української мови, 1998. С. 93.

7 Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава: Видавництво «Український Архів», 1997. С. 223.

8 Гриценко П.Ю. Наддністрянський говір. *Українська мова. Енциклопедія* / співголови редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 405–406.

9 Про поняття «стара львівська норма» і «сучасна львівська норма» дет. див.: Сікора Г.В. Галицькі граматики як джерело дослідження львівського койне. *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2019. С. 118–125.

сформувалося надзвичайно потужне українськомовне середовище – українське етнокультурне ядро міста як частина його населення, яка стала носієм локальної міської етнічної культури. Це середовище постійно зростало кількісно внаслідок міграції з навколишніх сіл, розвивалося структурно, поступово охоплюючи всі сфери життя міста; воно мало величезний етнокультурний та етнополітичний потенціал, а також сприятливу демографічну ситуацію (Лозинський, 235, 276–279).

По-друге, у полоністиці польське мовлення Львова розглядають як найбільш сформований складник такого територіяльного різновиду польської мови, як *polski dialekt południowokresowy* – південний (південно-східний) периферійний діалект польської мови, або південний (південно-східний) окраїнний чи *кресовий діалект польської мови*, що формувався та розвивався в ареалі, віддаленому від материнського польського мовного ареалу, і який належить до південного (південно-східного) периферійного варіанта польської мови. Як взаємозамінні в науковій літературі використовують означення *периферійний* та *окраїнний*, рідше – кальку з польської *кресовий*, які вказують на географічне розташування цих говорів щодо центральних районів Польщі, де сформовані основні польські діалекти. Представники польського мовознавства традиційно поділяють історію польського Львова на період до 1939 р. – т.зв. *передвоєнний* (ідеться про Другу світову війну), який ще називають *давнім*, і період після 1939 р. – *післявоєнний*, коли внаслідок потужної міграції поляків зі Львова у Польщу, зміни державної мови з польської на українську, а згодом і сильного впливу мови російської як домінуючої мови СРСР, суттєво змінили мовну ситуацію в місті.

Український та польський сегменти львівського мовлення формувалися в тісній взаємодії, наслідком чого стали взаємні впливи на всіх мовних рівнях, однак у подальшому ці сегменти розвивалися неоднаково.

Українське мовлення Львова, що витворювалося передусім на наддністрянській діалектній базі, упродовж свого розвитку перебувало під впливами найбільше польської, німецької, російської мов, їдишу, літературного стандарту української мови. На тлі мовної поліфонії дорадянського Львова домінували дві мови (польська й українська), що формувало специфіку досліджуваного локусу – історично зумовлені українсько-польські диглосію та білінгвізм, верхньою межею яких прийнято вважати 1939 р. Український (як українське койне Львова) та польський (як польське койне Львова) сегменти міста тісно взаємодіяли, а наслідком такої взаємодії стали взаємні впливи на всіх мовних рівнях. Після 1939 р. ці сегменти розвивалися неоднаково: польське львівське койне після окупації міста радянською владою та його входу до складу СРСР зазнало редукції внаслідок руйнування цілісного соціуму його носіїв, а українське, яке протягом свого розвитку змінювало свою лінгвальну сутність, продовжило своє функціонування.

Мова Львова вже понад століття привертає увагу дослідників, що намагалися осмислити її лінгвальну природу в різні часові зрізи крізь призму різних аспектів і різної повноти охоплення наукових зацікавлень. На сьогодні існує

низка праць, що репрезентують дослідження українського, польського, єврейського, російського мовлення Львова минулого та сучасного.

Українське мовлення львів'ян досліджували, застосовуючи різні методи, В. Сімович, Я. Б. Рудницький, Ю. Шевельов, О. Горбач, Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дидик-Меуш, Л. Луньо, Л. Підкуймуха, М. Левицька, М. Мовна та ін.

Польське мовлення львів'ян аналізували Г. Фельштинський, А. Курка, Ю. Яворський, К. Естрейхер, Ф. Плута, К. Нітч, Р. Кубінський, Т. Лер-Сплавінський, Б. Рикель, З. Курцова, І. Зайфферт-Наука, М. Млотек, Е. Смулкова, Б. Падан, Х. Сойка-Машталерж, Ф. Плюта, М. Рак, С. Домагальський, М. Креса та ін.

У коло дослідницької уваги потрапили також їдиш (М. Бжезіна) і російське мовлення мешканців Львова (Л. Кочубей та ін.).

Уперше після тривалого періоду від появи дослідження Я.Б. Рудницького ідею синхронного дослідження українського мовлення львів'ян розвинула авторка цієї студії, окресливши напрямки його аналізу та розпочавши комплексне опрацювання лінгвальної природи рідного міста¹⁰. У дослідженні міський простір Львова було охоплено багатомірно: на рівні історії міста, його соціуму, культури, мови.

Було з'ясовано, що специфіка лінгвальної природи львівського мовлення в діахронному та синхронному зрізах, зокрема його різнопланова стратифікація, комунікативні можливості й обсяги функціонування, віддзеркалилися і в термінологічній парадигмі, що виформувалася на позначення цього об'єкта дослідження в українському та польському мовознавстві: *львівський говір, галицький говір, говір Львова, львівський міський говір, львівський діалект, галицький діалект, львівський міський діалект, львівська твара, койне, галицьке / галицько-буковинське койне, інтелігентське койне, літературне койне, обласне койне, західноукраїнське наддіалектне койне, львівське койне, львівська мова, мова Львова, львівське мовлення, регіолект, львівський регіолект, класичний львівський регіолект, специфічний регіолект, gwara lwowska, dialekt lwowski, polszczyzna lwowska, polszczyzna Lwowa, polszczyzna lwowian, polszczyzna polskiej społeczności, język lwowski, dawny dialekt miejski Lwowa*. Цей термінологічний різнобій, з одного боку, притаманний метамові праць із міського мовлення загалом, а з іншого – репрезентує різні традиції, сформовані в лінгвоукраїністиці та полоністиці, а також різне розуміння її лінгвальної сутності чи її складників із позицій дослідників, які намагалися осмислити феномен мови Львова¹¹.

Важливим інструментом дослідження мовної історії міста, результативним прийомом його ретроспектного моделювання, який реалізований на різноманітних українських і польських джерелах попередніх історичних періодів (міському фольклорі, художніх і нехудожніх працях, пресі, архівних матеріалах тощо) стала *лінгвістична реконструкція*, здобутки якої в полоністиці та лінг-

---

10 Сікора Г. Львівське мовлення як об'єкт лінгвоукраїністики. *Волинь – Житомирщина*. Житомир: Ред.-вид. відділ Житомирського педагог. ун-ту імені І. Франка, 2001. С. 162–170.

11 Дет. див.: Сікора Г. В. Львівське мовлення в термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник*: у 2 ч. / відп. ред. В.Л. Іващенко. Київ, 2015. Вип. 3 (2). С. 62–80.

воукраїністиці формують реконструкт мовлення мешканців Львова як модель знання про його минулі етапи розвитку¹².

Сприйняття й аналіз міського мовлення відбуваються через текст (Сікора₂₀₁₆). У науковий обіг урбанолінгвістичних досліджень було введено поняття, що охоплює всі мовні реалії міста – сукупність міських текстів, і позначено його вже ustalеним міждисциплінарним терміном *текст міста*. Отож «*текст міста* як текст вищого порядку (надтекст) – це лінгвістичний феномен з потужною поліінформативною силою, складною архітектонікою; функційно варіативне ціле, скомпоноване з множини співіснуючих у діахронії та синхронії неоднорідних за своєю природою текстів (усних і письмових, кодифікованих і розмовних діалектних), що становлять органічно взаємопов'язану і взаємозумовлену єдність (текстову єдність) і функціують у єдиному міському просторі як вияв мовної та загальнокультурної компетенції городян, і які об'єднує єдина діалектна база» (Сікора₂₀₁₆, 127).

Розвиток сучасного львівського тексту визначає актуалізація діалектної домінанти, яка бере початки від кінця 90-их рр. ХХ ст. та динамічно розгортається й досі за підтримки постійної міграції сільського населення в місто та зі зростанням статусу діалектної мови в сучасному суспільстві. Це явище поширюється на такі сфери міського тексту, як писемні твори, урбаномікон, пісенні тексти львівських співаків та гуртів.

Сучасна писемна традиція Львова продукує пласт оригінальних і перекладних творів уродженців міста Львова або творів про місто, художні та нехудожні (мемуаристика, публіцистика, епістолярій тощо), у яких може бути засвідчений менший чи більший ступінь акцентуаційних (у поезії), фонетичних, словотвірних, граматичних, лексичних і фразеологічних діалектних рис. Визначними та популярними зразками, що ілюструють це явище, є твори львівських письменників: Ю. Винничука, А. Содомори, І. Калинця, О. Сенатович, М. Савки, М. Людкевич, О. Надраги, І. Лемка та ін.

Актуалізація діалектної домінанти становить один із напрямків розвитку сучасного львівського урбаномікону, зокрема ергонімії, як контрастного спрямування пострадянської доби до глибшого, дорадянського історичного минулого міста, підкреслення його неповторного колориту. Діалектний сегмент текстової тканини львівського тексту творять такі ергоніми, як назви кав'ярень (каварень), кнайп, цукерень, зокрема «Бандерівська пательня», «Бульба», чоколядова кав'ярня «Золотий Дукач», «Зупка-канапка», «Кава на шпацер», «Кавалерка», «КРЕДЕНС-КАФЕ» («KREDENS-KAFE»), «Лігумінка», «На бамбетлі», «Рантка»¹³, «Родзинка люксична», «Родзинка», «Теплий П'єц», «У пані Стефці», «Фацет», «Фраерка», «Францішка», «Цвібак», «Цукерня», «Цукрарка»; ресторанів (ресторацій): «Бальова саля», «Гальба», «Гасова лямба», «Перша кляса», ресторан-пиво-

12 Про здобутки лінгвістичного реконструювання українського та польського мовлення львів'ян дет. див.: Сікора Г. В. Реконструкція як прийом моделювання міського мовлення у діахронії (до історії дослідження львівського койне). *Лінгвістика*: збірник наукових праць / гол. ред. К.Д. Глуховцева. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. №. 2 (39). С. 51–66.

13 Правильний варіант «Рандка».

варня «Кумпель», «Перша львівська грильова ресторація м'яса і справедливости», мережа ресторанів «Фест»; пабів: «Берлін.Лемберг» («Bierlin.Lemberg»), «Bігос», «Когут»; продуктових магазинів: «ДІДО. Правдива їжа», «Конфітюр», «Буденні бомбони», «Чоколядка»; пекарень: «Рурмайстер», «У цьоці Рузі», «Перша міська пекарня сирників та штруделів «Львівські пляцки» та ін. Меню в таких закладах, яке пропонує найкращі страви галицької, зокрема львівської кухні, маніфестує діалектну локальну лексику. Такий напрям ергонімної номінації творить неповторний колорит міста, виконує рекламну функцію, в основі якої – привернення уваги до об'єкта, його оригінальності й неповторності. За нашими спостереженнями, діалектна домінанта найбільше виявляється в номінаціях сфери громадського харчування та відпочинку, що пов'язано з високим ступенем насиченості мовлення львів'ян локалізмами тематичної групи назв страв, продуктів харчування, спецій, напоїв. Меншою мірою цю тенденцію спостережено в інших сферах ергонімії.

Найбільш динамічним мовним рівнем, який швидко реагує на життя суспільства, є лексичний. Колоритне лексичне багатство мовлення мешканців Львова викликало і викликає найбільший інтерес, саме тому найбільш продуктивним виявився лексикографічний метод опрацювання мовлення львів'ян українськими та польськими лінгвістами¹⁴.

Найповнішою лексикографічною працею академічного рівня став глумачний словник колективу співробітників відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Н. Хобзей, К. Сімович, Т. Ястремської, Г. Дидик-Меуш) «Лексикон львівський: поважно і на жарт», у якому репрезентовано лексику львівського мовлення ХХ ст. за диференційним щодо літературної мови принципом¹⁵. У 2009 р. словник став володарем гран-прі на XVI Міжнародному книжковому ярмарку «Форум видавців у Львові», був кілька разів перевиданий (2012, 2015, 2019) і зараз відіграє вагомий роль у популяризації діалектної львівської лексики як у Львові, так і поза його межами.

Для українського мовлення львів'ян початку ХХІ ст. властивий широкий спектр варіантів – лексичних, акцентуаційних, фонетичних, морфологічних, морфемних, синтаксичних. Така варіантність забезпечує різноманітність структурних потенцій його мовної системи та багатство української мови загалом, формує специфіку лінгвальної природи міста і є важливим складником лінгвофеномена Львова¹⁶.

Звичайно, лексична система мовлення львів'ян із плином часу зазнає змін. Потужний вплив чинить українська літературна мова, доволі значний вплив у радянський період зумовила мова російська, а також стрімко відбувається лек-

14 Докладний аналіз українських і польських лексикографічних праць див.: Сікора Г. Львів у калейдоскопі лексикографії. *Діалектологічні студії. 11*: Слово – словник – корпус / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. С. 63–82.

15 Лексикон львівський: поважно і на жарт / авт.: Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г.; вид. 2-ге вид., доповн. і випр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012 (Серія «Діалектологічна скриня»). 852 с.

16 Сікора Г. Фонетична варіантність у сучасному львівському мовленні. *Діалектологічні студії. 13*: Збірник пам'яті Наталі Хобзей / відп. ред.: П. Гриценко, Т. Ястремська. Львів, 2020. С. 230–239.

сична англізація, яку спостерігаємо в наш час. Поява нових мовних елементів, що увійшли чи то з літературного стандарту, чи то з інших мов зумовлює мовну варіативність, що є невід'ємною, закономірною ознакою динамічних мовних процесів. На тлі поліваріантності мовних засобів у соціумі Львова виразною стає варіантність на лексичному рівні, результатом якої є наявність синонімічних лексичних одиниць, які усталилися в мовленні львів'ян із різних джерел виникнення, здебільшого внаслідок міжмовних контактів, і часто є різними за хронотопом, співвісують і конкурують у лексичній системі мови Львова. Як і варіантність інших мовних рівнів, лексична варіантність демонструє кореляцію між лексикою і соціальними характеристиками мовців (вік, освіта) та породжує розшарування львівського мовлення. Уживана львів'янами варіантна (дублетна) лексика належить до діалектного чи літературного сегментів, є конгломератом, з одного боку, старої львівської норми, яку зберігає старша генерація львів'ян, і, з іншого боку, сучасної львівської норми.

Тривалі спостереження за соціумом Львова уможливили виявити низку закономірностей, що визначають відносну значущість різноманітних чинників для збереження мовних традицій і поширення мовних інновацій, а саме: зорієнтованість на локальну мовну культуру; постійний доплив із львівського довкілля в місто сільського населення, мовленню якого притаманне яскраве діалектне забарвлення; актуалізацію діалектного мовлення як явища, властивого сучасній українській мові загалом; віднесеність лексем до тематичної групи; мовний консерватизм тощо. Функціонування різних слів уможлиблює їх вибір, який тісно пов'язаний із лінгвістичними смаками львів'ян, характером соціальних відносин між мовцями, комунікативною ситуацією спілкування та статусом варіантних одиниць у сучасному узусі Львова.

Фонетична система українського мовлення львів'ян початку ХХІ ст. становить різновид загальноукраїнської системи, який склався внаслідок тривалих впливів різних чинників.

Уперше в українському мовознавстві цілісно досліджено фонетичний рівень мовлення львів'ян у дисертаційному дослідженні «Фонетика сучасного львівського мовлення»¹⁷, у якому було репрезентовано репертуар фонетичних рис, з'ясовано їхню генезу, проаналізовано специфіку їхнього функціонування в мовленні Львова, виявлено їхню ареалогію та вплив деяких рис на сучасну українську мову¹⁸. Дослідження було виконано за допомогою *описового* (аналіз та інтерпретація мовних рис, узагальнення результатів дослідження) та *зіставного* (кореляція структури й узусу, літературної норми та регіональної діалектної норми, старої львівської норми та сучасного львівського узусу; виявлення динаміки фонетичних рис) *методів* із використанням масштабної *джерельної бази* (власні фонотека й текстотека усного мовлення львів'ян 2000–2019 рр.; мовлен-

17 Сікора Г.В. Фонетика сучасного львівського мовлення: дисертація / НАН України; Ін-т української мови. Київ, 2020. 532 с. (далі в тексті – Сікора₂₀₂₀).

18 Див. також відгук опонента: Ястремська Т. Голос міста: фонетика львівського мовлення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. Київ, 2022. Вип. 2(32). С. 99–100.

ня засобів масової комунікації, а також «Атлас української мови», регіональні словники та діалектологічні студії).

Унаслідок проведеного аналізу було з'ясовано, що фонетична система українського мовлення львів'ян початку ХХІ ст. становить систему, що склалася під дією тривалих впливів різних чинників, тому серед рис, які творять фонетику мовлення львів'ян як цілість, виокремлено: 1) діалектні диференційні риси, зокрема ті, що постали внаслідок іншомовних впливів різного часу; 2) спільні риси для львівського мовлення і літературного стандарту, які мають виразні формальні та функційні особливості; 3) відхилення від літературної норми, які мають загальноукраїнський характер¹⁹.

Специфіку фонетичної системи формують діалектні диференційні риси вокалізму, консонантизму, просодії.

У системах наголошеного й ненаголошеного *вокалізму* мовлення львів'ян виявлено спільне та відмінне в репертуарі явищ. У вокалізмі простежено такі виразні тенденції: підвищення (звуження) артикуляції вокалів і, навпаки, обниження (розширення) артикуляції вокалів; а також менш представлену вокальну гармонію (вокальну асиміляцію). Загалом специфіку вокалізму визначають такі риси: 1) підвищення (звуження) артикуляції вокалів (ненаголошених [e] – ікання, [e] в позиції після [й], [o], діалектний переголос [a] > [e], [i]); 2) обниження (розширення) артикуляції вокалів – звуків [и], [e]; 3) напружений [и]; 3) вокальна гармонія; 4) функційне посилення звуків, зокрема звука [y] – унаслідок дуже поширеного серед львів'ян укання та звука [i] – унаслідок так само дуже продуктивного ікання; 5) збереження етимологічного [o]; 6) лабіалізація [a] перед [ў]; 7) відсутність лабіалізації [e] після м'яких приголосних (найчастіше шиплячих) та [j] перед споконвічно твердими приголосними; 8) епентеза.

Специфіку *консонантизму* мовлення львів'ян становлять такі діалектні явища: 1) пов'язані з динамікою слова – протеза, епентеза, редукція, відсутність подовження приголосних в іменниках середн. роду перед давнім звукосполученням «палатальний приголосний + j»; 2) депалаталізація консонантів – тверда вимова передньоязикових і сонорних приголосних [л], [н] перед [і] з давнього [o] в нових закритих складах; депалаталізація губних приголосних [б], [п], [в], [м] та [р], що супроводжується йотацією; тверді [р] і [ц]; твердий приголосний у прикметникових суфіксах *-ск-*, *-цк-* та іменниковому суфіксі *-иск(о)*, депалаталізований кінцевий [т] у дієсловах та інші вияви депалаталізації; 3) палатальність консонантів – напівпалатальні приголосні [г'], [г''], [к'], [х']; м'якість губних перед [а] замість літературних сполук [б'яа], [п'яа], [в'яа], [м'яа]; м'якість шиплячих; м'який [л'] та звукосполуки [л'а], [л'е], [л'у], [л'о] у словах іншомовного походження; дорсальна палатальність приголосних [з'], [с'], [з''], [ц']; інші вияви палатальності; 4) комбінаторні зміни приголосних – асиміляція (сандгі) та дисиміляція; 5) ширше функційне навантаження приголосних фонем /г/, /ф/, /з/,

19 Тут і далі аналіз проведеного дослідження за Сікора₂₀₂₀.

/з'/, /з'/, /з'!/; 6) явища заміни, чергування, хитання консонатів – заступлення [л], альтернація, субститування.

Своєрідність *просодії* мовлення львів'ян формують: 1) більше експіраторне виділення ненаголошених голосних, що зумовлює їх помітне подовження, 2) контраст між наголошеними й ненаголошеними складами; 3) інше порівняно з літературною мовою наголошування типів словоформ, окремих слів, що установлені в мовленні.

Досліджено, що у львівському українському мовленні початку ХХІ ст. наголос рухомий, із сильним нашаруванням *парокситонези* (специфіки наголошування, що функціює поряд із літературним непарокситонним на тлі рухомого наголосу) та має діалектну основу. Як парокситонне (панівне), так і непарокситонне (менш представлене) діалектне диференційне наголошення в мовленні львів'ян здебільшого репрезентує послідовні акцентні особливості, що притаманні різним частинам мови, у межах яких виявлено як усталену акцентуацію морфем, так і непослідовні акцентні особливості, зафіксовані в окремих словах.

Редуція, що підпорядкована ритмічним і мелодичним особливостям львівського мовлення, породжує алегрові форми слів²⁰ та засвідчена в питомій і запозиченій лексиці, а основними її параметрами є позиція в слові (афереза, синкопа, апокопа), факультативність чи лексикалізація, дія в ненаголошених складах, кількісний вияв (один звук, звукосполучення, склад, частина слова), артикуляційні та позиційні характеристики редукованого звука, частиномовна належність, синтаксична позиція. Спроектвана на спрощення вимови слова, редуція зумовлює втрату складу, перебудову ритмічної структури слова, розширення можливостей сполучуваності голосних і приголосних, появу нових консонантних груп і гіатусу.

Різною є генеза фонетичних диференційних рис: частина з них – це питомі архаїчні українські риси, частина рис сформувалася внаслідок збереження говіркового мовлення оточення Львова; деякі риси постали під іншомовним впливом: унаслідок контактування з польською, російською, менше – німецькою мовами. Виявлено зв'язки з діалектним довкіллям, яке вплинуло на формування звукового образу мовлення Львова.

Диференційований підхід до підбору інформантів (зіставлення мовлення кількох поколінь) уможливив ствердити, що український львівський варіативний узус початку ХХІ ст. на фонетичному рівні різний у соціальних прошарках львів'ян, комунікативних ситуаціях (публічне / непублічне мовлення). Відзначено відмінність між архаїзованим мовленням старшої генерації львів'ян та іншими віковими групами мешканців міста, які можуть уживати лексику з діалектними фонетичними рисами зі стилістичною метою. Мовлення молоді від-

20 Див. також: Сікора Г.В. Редуція слова в мовленні львів'ян. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2014. С. 442–445; Сікора Г.В. Алегрові форми в сучасному львівському мовленні. *Діалектологічні студії. 10: Традиції та новаторство в сучасних діалектологічних студіях* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. С. 161–175.

різняється від інших вікових груп зорієнтованістю на літературну вимову чи на вимову російську.

Фонетичні риси диференційовано за поширенням у різних вікових про-шарках на три типи: 1) такі, що простежено лише у львів'ян старшого віку; 2) такі, що репрезентують диференційне функціонування в різних вікових про-шарках; 3) такі, що притаманні здебільшого всім мешканцям міста.

Досліджено ареалогію диференційних фонетичних рис у діалектному просторі. Серед них виявлено такі, що розширили своє функціонування поза мовним простором Львова і маніфестують вплив на сучасну українську мову²¹.

Отже, дослідження українського мовлення львів'ян уповноважує стверджувати, що мова Львова – це урбаністичний лінгвофеномен, цілісне соціокультурне надбання мешканців Львова та важливий локальний різновид національної мови.

---

21 Про вплив мовлення львів'ян на українську мову дет. див.: Сікора Г. Про одну із тенденцій розвитку сучасної української мови. *Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2014 / Herausgegeben von O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier. München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2015. S. 177–188.

Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей / відп. ред. Ганна Дидик-Меуш; Наукове товариство імени Шевченка; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. 918 с.

Відповідальний редактор
Ганна Дидик-Меуш

Комп'ютерна верстка
Ігор Тарай, Дмитро Савінов

Художній дизайн
Дарія Меуш

Підписано до друку 15.12.2023 р. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 74,37. Друк офсетний.
Наклад 300 прим.

Наукове товариство імени Шевченка
79000, м. Львів, вул. Ген. Чупринки, 21
т. +38(032) 276-51-55, e-mail: ntshoffice@gmail.com

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4, тел. +38(032) 270-70-22
e-mail: instukr@gmail.com

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4459 від 27.12.2014 р.
Видавництво Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79013
тел. +380 32 2584103, факс +380 32 2584101
vlp.com.ua, ел.пошта: vmr@vlp.com.ua